ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

2025

Протокол Вченої ради Одеського державного університету внутрішніх справ № 16 від 30.12.2025

Рецензенти:
Мілорадова Наталя Едуардівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри психології, соціології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ;
Богдан Василь Володимирович – начальник Управління ювенальної превенції Департаменту превентивної діяльності Національної поліції України;
Блага Алла Борисівна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного та кримінального права і процесу Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Захист прав дитини в умовах воєнного стану : Колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. 1232 с.

ISBN 978-966-397-560-3

© Одеський державний університет внутрішніх справ, 2025

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. Медико-правові проблеми протезування та реконструктивної хірургії у дітей, постраждалих внаслідок російсько-української війни (Афтанасів В. М., Панкевич О. З.)..... 1
1. Кваліфікація ампутації як медичної необхідності в умовах збройного конфлікту..... 2
2. Конституційно-правові гарантії доступу до протезування та реабілітації: межі відповідальності держави..... 10

СЕКЦІЯ 2. Механізм захисту прав дитини від цифрового насильства: міжнародні норми та реалії воєнного стану в Україні (Барабаш О. О.) 25
1. Міжнародно-правові засади захисту прав дитини від цифрового насильства..... 27
2. Характеристика дитячого насильства в цифровому просторі..... 29
3. Найкращі інтереси дитини як основа захисту прав дитини в цифровому просторі 33

СЕКЦІЯ 3. До проблеми захисту прав дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (Борисова В. І., Явор О. А., Борох Т. С.)..... 40
1. Загальні положення захисту прав дитини за законодавством України..40
2. Захист прав дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів..... 50

СЕКЦІЯ 4. Міжнародно-правові стандарти цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройної агресії (Брусакова О. В., Кириченко Т. С.) 63
1. Міжнардні стандарти цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту..... 64
2. Здійснення цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту..... 76

СЕКЦІЯ 5. Право дітей на безпечне середовище в умовах воєнного стану (на прикладі російсько-української війни) (Вайда Т. С.) 88
1. Захист прав дітей та деякі їх обмеження в умовах запровадженого в Україні правового режиму воєнного стану 92
2. Вибухонебезпечні предмети-наслідки війни як небезпечний елемент деокупованого середовища для проживання дітей..... 99
3. Навчання учнівської молоді заходам безпеки при поводженні з вибухонебезпечними предметами..... 103

СЕКЦІЯ 6. Теоретико-методологічні складові соціально-педагогічної роботи з дітьми в умовах війни (Васильєва-Халатникова М. О.)..... 118

1. Напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми 119
2. Форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми 123
3. Соціально-педагогічні практики роботи з дітьми в умовах війни в Україні..... 134
СЕКЦІЯ 7. Еволюція прав дітей у контексті конфліктів від історичних практик до сучасних механізмів захисту (Веселовська Н. О.) 147
1. Участь дітей у військово-дипломатичних практиках в цивілізаційному розвитку..... 148
2. Розвиток правового статусу дітей та утвердження медіаційних практик у сучасному світі 159
СЕКЦІЯ 8. Правові основи захисту прав дитини в умовах війни (Войчишина М. В.) 170
1. Проблеми захисту прав дитини в умовах війни 171
2. Гарантії захисту прав дитини в умовах війни..... 174
СЕКЦІЯ 9. Теоретико-правові та прикладні аспекти застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини в умовах правового режиму воєнного стану (Гаврік Р. О.) 183
1. Прикладні аспекти застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини її батьками (законними представниками) в умовах правового режиму воєнного стану..... 184
2. Окремі питання застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини органами опіки та піклування 196
3. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями..... 203
СЕКЦІЯ 10. Особливості забезпечення прав малолітніх дітей та контролю за виконання ними своїх обов'язків в умовах воєнного стану (Галунько В. М, Шерстюк Г. М.) 215
1. Особливості правового статусу малолітньої дитини..... 216
2. Специфіка реалізації прав малолітніх дітей та в умовах військової агресії..... 223
3. Специфіка контролю за дотриманням малолітніми дітьми своїх обов'язків в надзвичайних умовах..... 230
СЕКЦІЯ 11. Роль органів державної влади та міжнародних організацій у забезпеченні прав дітей під час війни (Давиденко В. В.) 245
СЕКЦІЯ 12. Ціннісно-смислові орієнтації в управлінських та освітніх процесах закладу освіти як невід'ємна складова захисту прав дитини на якісну освіту (Дмитрук З. А.) 265
1. Теоретичні засади щодо включення ціннісно-смислових орієнтацій в управлінські процеси закладу освіти..... 268

2. Практика управління закладом загальної середньої освіти на ціннісних засадах як аспект захисту прав дитини щодо якісних освітніх послуг.....276
3. Практичні ціннісні засади управління закладом вищої освіти як невід'ємна частина захисту права молоді на доступ до якісної освіти.....281
СЕКЦІЯ 13. Захист спадкових прав дітей в умовах воєнного стану в Україні в нотаріальному порядку (Долинська М. С.) 298
1. Зародження та еволюція інституту спадкування, в тому числі інституту обов'язкових спадкоємців 300
2. Розвиток правового регулювання спадкування у незалежній Україні протягом 1991–2025 років 304
3. Особливості видачі свідоцтв про право на спадщину на користь дітей у нотаріальному порядку, в тому числі під час воєнного стану в державі 311
СЕКЦІЯ 14. Міжнародно-правовий захист прав дітей в умовах вимушеної міграції (Єсімов С. С., Ковалів М. В.) 327
1. Міжнародно-правовий захист дітей-біженців 328
2. Міжнародно-правовий захист дітей переміщених у країні 337
СЕКЦІЯ 15. Реалізація права на освіту дітей з інвалідністю: практика України і іноземний досвід (Звєрєва К. С.) 351
1. Сучасний стан та практична реалізація інклюзивної освіти в Україні.351
2. Міжнародний досвід впровадження інклюзивної освіти.....356
3. Невирішені проблеми та рекомендації щодо вдосконалення національної системи.....358
СЕКЦІЯ 16. Реалізація права на професійну правничу допомогу малолітніми та неповнолітніми особами в Україні (Ігнатова А. С.) ... 364
1. Теоретико-правові засади реалізації права на професійну правничу допомогу 365
2. Цивільна дієздатність малолітніх та неповнолітніх осіб як передумова укладення договору про надання професійної правничої допомоги 367
3. Аналіз судової практики Верховного Суду.....369
4. Перспективи забезпечення права дитини на професійну правничу допомогу в національному та міжнародному вимірах 372
СЕКЦІЯ 17. Криміналістична характеристика злочинців проти дітей та методичні підходи до їх розшуку (Калюга К. В., Чорний В. А.)..... 378
1. Криміналістична характеристика особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей.....383
2. Встановлення місцезнаходження дітей, зниклих безвісті за особливих обставин, як складова захисту прав дітей в умовах збройної агресії.....392

СЕКЦІЯ 18. Психологічна безпека дитини в умовах збройної агресії (Ковальчук З. Я.) 406
1. Теоретико-методологічні засади дослідження психологічної безпеки дитини 407
2. Психологічні умови та механізми забезпечення психологічної безпеки дитини в освітньому середовищі 417
СЕКЦІЯ 19. Ціннісні та змістовні орієнтири дотримання прав дитини в умовах воєнних дій (Ковбан А. В.) 438
1. Ціннісні орієнтири міжнародного права щодо забезпечення прав дитини під час воєнних дій 439
2. Напрями державної політики щодо забезпечення захисту прав дитини під час воєнних дій 445
СЕКЦІЯ 20. Роль державного бюро розслідувань у забезпеченні прав дітей в умовах воєнного стану (Козленко О. О.) 453
1. Національні механізми забезпечення прав дитини в умовах воєнного стану 455
2. Характеристика інституційної спроможності ДБР щодо забезпечення прав дітей 460
3. Особливості взаємодії ДБР з Національною поліцією України щодо забезпечення прав дітей 470
СЕКЦІЯ 21. Захист прав дитини в умовах війни: криміналістичні технології та штучний інтелект (Комісарчук Р. В.) .. 487
1. Теоретико-методологічні основи захисту прав дитини в умовах війни 489
2. Виявлення злочинів проти дітей за допомогою криміналістичних технологій і ШІ 500
3. Розслідування злочинів з використанням ШІ 506
4. Попередження та захист прав дитини в умовах війни 512
5. Судова практика та стандарти використання ШІ по захисту прав дитини в умовах війни 518
6. Перспективи розвитку криміналістичних технологій із захисту дітей у воєнних та кризових умовах 521
СЕКЦІЯ 22. Булінг в освітньому середовищі: роль та місце Національної поліції у подоланні цього явища (Корнієнко М. В., Сухарєва А. О.) 532
1. Нормативно-правові засади щодо протидії булінгу 533
2. Особливості провадження у справі про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-4 КУпАП 537

СЕКЦІЯ 23. Насильство щодо дітей у закладах освіти в умовах воєнного стану: сутність, причини та наслідки (Корогод С. В.)..... 544
1. Жорстоке поводження і насильство та його форми у закладах освіти як соціально-правова проблема сучасного суспільства 545
2. Комплекс причин і чинників, що зумовлюють насильство в освітньому середовищі.....549
3. Запобігання та протидія насильству щодо дітей у закладах освіти 555
СЕКЦІЯ 24. Правовий статус дитини – жертви війни: адміністративно-правові аспекти реалізації та захисту в Україні (Кравцова Т. М.)..... 561
1. Поняття правового статусу дитини – жертви війни.....562
2. Нормативне визначення правового статусу дитини – жертви війни в Україні та його еволюція 569
3. Адміністративно-правові механізми реалізації статусу дитини – жертви війни в Україні.....582
4. Основні адміністративно-правові прогалини у реалізації статусу дітей-жертв війни в Україні.....595
СЕКЦІЯ 25. Особливості реалізації змісту окремих інститутів влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану (Маковій В. П.) 609
1. Правовий режим патронату в умовах екзистенціальних викликів 611
2. Правовий режим дитячого будинку сімейного типу в умовах воєнного стану 615
3. Договірні конструкції у змісті форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування 618
СЕКЦІЯ 26. Проблеми протидії торгівлі дітьми у контексті збройної агресії (Марін О. К., Савайда О. І., Вишневська І. А.)..... 629
1. Правова оцінка викрадення та депортації українських дітей під час збройної агресії рф.....629
2. Насильницька передача дітей з однієї групи в іншу як форма геноциду 638
3. Проблеми повернення та реінтеграції українських дітей 642
СЕКЦІЯ 27. Protection of Children’s Rights During War in the Practice of the European Court of Human Rights and Ukrainian Courts (Martsenko N. S.)..... 649
1. The Dual Mechanism of International Protection of Children’s Rights During Armed Conflicts 650
2. The European Court of Human Rights’ Practice on the Protection of Children’s Rights in Armed Conflicts.....655
3. ECtHR Practice as a Guideline for National Courts of Ukraine in the Protection of Children's Rights During Armed Conflict 663

СЕКЦІЯ 28. Захист прав дітей в умовах війни: міжнародні гарантії та національні правові механізми в сфері визначення місця проживання (Мельник Н. В., Кучер В. О.)..... 672
1. Правові механізми захисту прав дітей в умовах війни: український та міжнародний контекст..... 674
2. Визначення місця проживання дитини в умовах збройного конфлікту: міжнародні стандарти та національна практика..... 683
СЕКЦІЯ 29. Placement of children without parental care in war conditions: a comparative aspect (Mendzhul M. V., Fetko Yu. I.) 702
1. The principle of the best interests of the child and placement of children without parental care in Eeuropean countries 703
2. Forms of arrangement of children without parental care in Ukraine..... 705
СЕКЦІЯ 30. Protecting the rights of the child in armed conflicts: international standards and the Ukrainian context (Nikitina I. P., Ishchenko T. V.) 717
1. Prerequisites of the problem and problem formulation 718
2. Comparative analysis of international experience in protecting children's rights..... 720
3. Protecting Children's Rights in Wartime: The Ukrainian Context..... 727
СЕКЦІЯ 31. Теоретичні засади організації соціального супроводу дітей та сімей з дітьми, які належать до категорії внутрішньо переміщених осіб у воєнний час (Обіход М. М., Лис В. В.)..... 735
1. Специфіка соціальної роботи та соціального супроводу дітей і сімей з дітьми, які мають статус внутрішньо переміщених осіб..... 736
2. Регламентація питань соціального супроводу дітей та сімей з дітьми, які мають статус внутрішньо переміщених осіб, у правовому та нормативному полі..... 749
СЕКЦІЯ 32. Компетентнісний вимір підготовки фахівців із соціальної роботи: цифрова грамотність і м'які навички як інструменти захисту прав дитини в умовах війни (Петровська К. В., Тургенєва А. О.) 761
1. Цифрова грамотність як ключова компетентність сучасного фахівця із соціальної роботи у сфері захисту прав дитини 762
2. Soft skills як основа професійної підготовки фахівців із соціальної роботи для захисту прав дитини..... 768
3. Інтеграція цифрових компетентностей і soft skills у підготовці фахівців соціальної роботи як умова захисту прав дитини у воєнний час 773
СЕКЦІЯ 33. Цифрові права дітей: правовий вимір сучасності (Піхурець О. В.)..... 780
1. Аналіз нормативно-правових актів у сфері здійснення та захисту цифрових права дітей..... 780

2. Розуміння сутності цифрових прав дитини.....785
3. Право на рівний доступ до Інтернету та цифрових технологій.....786
4. Право на безпечне цифрове середовище 788
5. Право на участь у цифровому житті суспільства, включаючи можливість висловлювати погляди, думки 791
6. Право на приватність і захист персональних даних 794
7. Право на цифрову освіту (цифрову грамотність).....796
8. Право на цифрове самовизначення (включаючи право бути забутим)....798
9. Право на прозорість алгоритмів.....800

СЕКЦІЯ 34. Кримінальне провадження за участю дітей: окремі процесуальні та криміналістичні аспекти (Пчеліна О. В., Пчелін В. Б.)..... 806
1. Дитина як суб'єкт кримінальних процесуальних відносин.....807
2. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини. Особливості здійснення кримінального провадження за участю дітей 813
3. Тактико-криміналістичні рекомендації щодо проведення окремих процесуальних дій за участю дітей.....823

СЕКЦІЯ 35. Вітальна безпека дитини в умовах збройної агресії: правові гарантії, інституційні механізми та протоколи захисту (Рижов І. М., Ящук П. В.)..... 835

СЕКЦІЯ 36. Відновне правосуддя: захист приватного інтересу в кримінальному праві (практики захисту прав неповнолітніх в умовах війни) (Свєтлічний І. В.)..... 854
1. Особистість неповнолітнього правопорушника. Причини та умови злочинності неповнолітніх 858
2. Профілактичний потенціал відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх 864

СЕКЦІЯ 37. Захист прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України: міжнародно-правові механізми, національні виклики та стратегії відновлення (Семенюк-Прибатень А В.) 879
1. Міжнародно-правові механізми захисту прав дитини 881
2. Національні виклики у сфері захисту прав дитини в умовах війни.....883
3. Стратегії відновлення та перспективи вдосконалення законодавства ..885

СЕКЦІЯ 38. Практика проведення судових психологічних експертиз щодо дітей в період повномасштабного вторгнення рф в Україну (Сліпець О. О.) 892
1. Розвиток і функціонування судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх як відображення юридичної практики щодо неповнолітніх в Україні.....893

2. Модернізація методичних підходів як умова ефективності
судової психологічної експертизи неповнолітніх 904
СЕКЦІЯ 39. Теоретико-правові засади захисту прав дитини в Україні
в умовах війни (Сукмановська Л. М.)..... 915
1. Аналіз забезпечення захисту прав дитини в Україні
на законодавчому рівні у часи війни 916
2. Дослідження діяльності суб'єктів забезпечення та захисту прав дитини
в Україні у воєнний час..... 922
3. Національна поліція як суб'єкт забезпечення та захисту прав дитини
в Україні..... 927
СЕКЦІЯ 40. Вербування й використання дітей у бойових діях
та збройних конфліктах (Сушкова А. С.)..... 938
1. Міжнародно-правове регулювання участі дітей
у збройних конфліктах..... 939
2. Масштаби та особливості використання дітей
у сучасних збройних конфліктах 944
3. Соціологічний аналіз обізнаності та оцінки наслідків вербування дітей
у війнах 950
СЕКЦІЯ 41. Інституційна складова правового механізму захисту прав
дитини в умовах збройного конфлікту (Тарасенко О. С.) 964
1. Інституційна система ООН в структурі міжнародно-правового
механізму захисту дитинства в умовах воєнного часу..... 965
2. Національний інституційний механізм захисту прав дитини
в умовах збройного конфлікту 970
СЕКЦІЯ 42. Вербування та використання дітей у збройних конфліктах:
проблеми міжнародної та національної відповідальності
(Татаренко Г. В., Арсентьєва О. С., Татаренко І. В.)..... 979
1. Міжнародно-правові стандарти щодо участі дітей у збройних
конфліктах: нормативна база та проблеми ефективності 980
2. Національне законодавство України щодо заборони використання дітей
у збройних конфліктах: здобутки та проблеми реалізації 991
СЕКЦІЯ 43. Кримінально-правова охорона дитинства
(Ткаченко А. О., Ткаченко П. І., Легеза Є. О.)..... 1005
1. Інститут кримінально-правової охорони дитинства
у правовій системі України 1006
2. Кримінально-правові засади захисту дитинства від посягань
на життя та здоров'я 1007
3. Кримінально-правові механізми забезпечення охорони дитинства
від злочинних посягань на волю, честь та гідність неповнолітніх осіб . 1012

4. Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дітей 1015
5. Особливості кримінально-правової охорони дитинства у контексті порушень особистих прав і свобод неповнолітніх 1023
6. Кримінально-правова охорона дитинства від протиправних посягань в контексті громадського порядку та моральності 1024
7. Охорона дитинства кримінально-правовими засобами від впливу незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів 1037
8. Кримінально-правова охорона дитинства у сфері фізичної культури та спорту 1046
9. Захист прав дитини від незаконної депортації у міжнародному праві та національному законодавстві 1054
10. Кримінальна відповідальність за незаконну депортацію дітей 1060

СЕКЦІЯ 44. Права дітей-біженців та внутрішньо переміщених осіб: міжнародно-правовий і національний контекст (Ульянов О. І.) 1076
1. Становище дітей-біженців та внутрішньо переміщених осіб: загальні виклики та проблеми реалізації прав 1077
2. Національний механізм захисту прав дітей – біженців і внутрішньо переміщених осіб: законодавство та виклики реалізації 1092

СЕКЦІЯ 45. Захист прав дітей військових у контексті соціальних гарантій воєнного часу (Швець Д. В., Дідик Н. І., Бесага І. В.) 1107
1. Виплати компенсацій за невикористані дні відпусток у зв'язку із загибеллю військовослужбовця 1109
2. Помилкової повної чи часткової виплати членам сім'ї грошового забезпечення за загиблим військовим 1115
3. Вимоги членів сім'ї щодо перерахунку розміру нарахованого та належного до виплати особі за життя і неотриманими у зв'язку зі смертю грошового забезпечення 1116
4. Визначення черговості та розміру часток членів сім'ї при здійсненні виплати грошового забезпечення за загиблим військовим 1118
5. Виплати коштів членам сім'ї військового, які є громадянами російської федерації чи республіки білорусь 1125

СЕКЦІЯ 46. Військово-патріотичне виховання як засіб підвищення стійкості дітей та юнацтва в умовах тривалого збройного конфлікту (Швець Д. В., Шопіна І. М.) 1139
1. Захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту: правові аспекти 1140
2. Формування стійкості дітей та юнацтва до загроз збройного конфлікту високої інтенсивності у системі військово-патріотичного виховання 1149

3. Проблеми ефективності військово-патріотичного виховання дітей та юнацтва в умовах повномасштабної російської збройної агресії..... 1159
СЕКЦІЯ 47. Правовий та інституційний захист прав дитини в умовах сьогодення та повоєнної відбудови України (Юзікова Н. С.)..... 1175
1. Актуальні виклики та національні механізми захисту прав дитини в умовах збройної агресії та повоєнної відбудови..... 1176
2. Міжнародно-правові засади та гуманітарні норми захисту прав дитини у воєнних конфліктах..... 1183
СЕКЦІЯ 48. Відновне правосуддя за участю неповнолітніх в Україні в умовах воєнного стану на базі системи надання безоплатної правничої допомоги (Юшкевич О. Г.)..... 1193
1. Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх у світлі міжнародних стандартів..... 1194
2. Реалізація Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх в Україні..... 1204

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-1

МЕДИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПРОТЕЗУВАННЯ ТА РЕКОНСТРУКТИВНОЇ ХІРУРГІЇ У ДІТЕЙ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Афтанасів В. М., Панкевич О. З.

ВСТУП

Коли дитина втрачає кінцівку не через хворобу, а через ракету, що влучила в її дім, школу чи лікарню – медична допомога перестає бути просто клінічною процедурою. Вона стає актом виживання, актом людської гідності, і водночас – «тестом» на соціально-правову спроможність держави. Чи здатна правова система України не просто зафіксувати факт ампутації, а визнати її як юридично значущий медичний факт, що породжує обов'язки? Чи здатна держава забезпечити протезування не як соціальну послугу, а як право, похідне від конституційних прав, гарантованих Основним Законом?

Сьогодні, коли війна перетворює дитячі тіла на поле клінічних рішень, а лікарів – на останню інстанцію між життям і втратою, ми стикаємося з парадоксом: найбільш вразлива група – діти з ампутаціями – залишається осторонь системної підтримки. Їхнє право на реабілітацію часто знецінюється бюрократичною мовою «немає статусу», «не пройдено експертизу», «не передбачено бюджетом». У результаті – дитина з очевидною втратою анатомічної цілісності не може отримати протез, бо не має довідки. Це не просто адміністративна помилка. Це – очевидне порушення засад соціальної справедливості та людяності.

У межах дослідження постає необхідність концептуалізації нової доктрини – *біоюриспруденції*[1], яка виходить за межі традиційного міждисциплінарного підходу та пропонує законодавче переосмислення правового статусу людського тіла, медичних втручань і тілесної автономії[2]. Біоюриспруденція фактично функціонує як інтегративна теоретична конструкція, яка охоплює положення конституційного, медичного, міжнародного гуманітарного права та біоетики, що має на меті формування правових механізмів захисту тілесної цілісності особи, зокрема вразливої – дитини, яка зазнала анатомічних втрат внаслідок російсько-української війни.

[1] Стеценко С. Біоюриспруденція як новий напрям правових наукових досліджень. *Публічне право*. 2013. № 3 (11). С. 259-270.

[2] Данко Д.В., Бєлова М.В., Данко А.В. Біоюриспруденція – фундаментальна частина сучасного загальнотеоретичного правознавства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 59-62. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.04.10

Принагідно наголосимо, що в рамках наведеної доктрини людське тіло розглядається не як об'єкт медичного втручання, а, перш за все, як об'єкт правового захисту. Досліджуючи таке медичне втручання як ампутація, слід звернути увагу, що вона набуває статусу юридично значущого факту, який зумовлює виникнення позитивних зобов'язань держави, включно з обов'язком забезпечити протезування як форму функціональної компенсації.

У цьому розділі ми не лише досліджуємо надзвичайно актуальну проблему, ми висловлюємо свою громадянську позицію і голосно заявляємо: протезування має бути визнане як імперативне право, що реалізується *ipso facto* – тобто на підставі самого факту втрати кінцівки, підтвердженого медичним висновком, без необхідності проходження додаткових експертиз чи отримання статусу «дитини з інвалідністю».

1. Кваліфікація ампутації як медичної необхідності в умовах збройного конфлікту

В сучасних умовах російсько-української війни, коли збройна агресія перетворює медичну допомогу на інструмент виживання, а хірургічне втручання – на акт між життям і втратою тілесної цілісності, постає цілком обґрунтоване питання: чи здатна правова система адекватно кваліфікувати ампутацію як медичну необхідність, не втрачаючи при цьому гуманістичної та конституційної легітимності? В умовах війни, де дитина може бути поранена, евакуйована, позбавлена батьківського захисту або ідентифікаційного статусу, ампутація стає не лише клінічним рішенням, а юридично значущим актом, який стосується низки правових механізмів – від інформованої згоди до державного обов'язку щодо реабілітації.

У цьому аспекті наголосимо, що ампутація не може розглядатися як винятково медичне рішення, прийняте на підставі клінічних показань чи протоколу ургентного хірургічного втручання. Йдеться про доволі складну інтервенцію, що водночас є актом медичної допомоги та правовим фактом, який породжує багатовекторні юридичні наслідки. Зокрема, ампутація ініціює обов'язок держави щодо забезпечення ортопедичного протезування, проведення реконструктивно-пластичних операцій, а також реалізації права дитини на комплексну реабілітацію – фізичну, психосоціальну та когнітивну – відповідно до положень національного законодавства України та міжнародних стандартів охорони здоров'я. Відтак доцільно здійснити доктринальний аналіз, який би враховував не лише медичні протоколи, а й нормативну природу самої процедури ампутації як межового втручання в тілесну цілісність особи.

Принагідно зауважимо, що вітчизняна та зарубіжна доктрини медичного права досі не виробили усталеного підходу до правової

кваліфікації ампутації в умовах війни. Так, у працях О. Ковальової[3], K. Marshall[4], M. Freeman[5], ампутація розглядається переважно крізь призму інформованої згоди та меж допустимого медичного ризику. Проте, на нашу думку, в умовах збройної агресії така процедура має розглядатися як медико-правова подія, що активує механізми конституційного захисту, зокрема права на повагу до гідності особи (ст. 28), права на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 49 Конституції України), на медичну інформацію (ст. 32), а також на добровільну інформовану згоду на медичне втручання (ст. 29)[6]. Своєю чергою, кваліфікація ампутації як медичної необхідності має опиратися не лише на клінічні критерії – такі як некроз тканин, травматична ампутація, ішемія кінцівки чи інфекційні ускладнення – але й на етико-правові межі допустимого втручання в тілесну автономію неповнолітньої чи малолітньої особи. У цьому аспекті доцільно апелювати до принципів біоетики, зокрема до принципу «non-maleficence»[7] («не нашкодь»)[8], який у випадку ампутації вимагає не лише медичного обґрунтування, а й правової легітимізації втрати анатомічної цілісності.

З огляду на вищенаведене, особливої ваги набуває поняття медичної допомоги як комплексного правового явища, що виходить далеко за межі суто клінічного втручання. Медична допомога, на думку І. Сенюти, є «видом професійної діяльності, який включає сукупність заходів, спрямованих на профілактику, діагностику, лікування і реабілітацію, з метою збереження, зміцнення, розвитку та, у разі порушення, відновлення максимально досяжного рівня фізичного й психічного стану людського організму, що здійснюється медичними працівниками, які мають на це право згідно з чинним законодавством»[9]. В умовах збройного конфлікту, коли дитина зазнає тяжких тілесних ушкоджень,

---

[3] Ковальова О.М. Інформована згода: медичні, етичні та правові аспекти. *Український терапевтичний журнал*. 2020. № 2. С. 69-75. DOI: 10.30978/UTJ2020-2-69

[4] Marshall K. Children's Rights in the Balance: The Participation – Protection Debate. 1997. *Stationery Office*. 120 p.

[5] Children's rights/ edited by Michael D.A. Freeman. *The International library of essays on rights*. 2004. Aldershot, Hants, England: Burlington. 312 p.

[6] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[7] Beauchamp T.L., Childress J.F. Principles of Biomedical Ethics. *8-th ed*. 2020. 413 p. URL: https://ebook.app.hcu.edu.gh/wp-content/uploads/2024/05/Tom-L.-Beauchamp-James-F.-Childress-Principles-of-Biomedical-Ethics-Oxford-University-Press-2019.pdf (date of access: 03.09.2025)

[8] Тарасевич Т.Ю. Універсальні принципи і цінності біомедичної етики: аспекти взаємозв'язку з біоюриспруденцією. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 128-132.

[9] Сенюта І.Я. Право людини на медичну допомогу: деякі теоретико-практичні аспекти. *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення).* Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-18.04.2008. м. Львів. 2008. С. 278.

медична допомога трансформується у правовий механізм захисту життя, гідності та тілесної недоторканності, що має бути гарантований державою незалежно від обставин[10].

Наголосимо, що вітчизняне законодавство, зокрема ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. №2801-XII[11], визначає медичну допомогу як «діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямовану на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами». Слід звернути увагу, що у випадку ампутації, така допомога не завершується на етапі хірургічного втручання, а передбачає подальше протезування, реконструктивну хірургію, психологічну підтримку та соціальну реабілітацію, що мають бути доступними, безоплатними та відповідати міжнародно визнаним стандартам.

Зважаючи на вищезазначене, стає очевидною необхідність доктринального осмислення ампутації як *особливої форми медичної допомоги*, що має бути кваліфікована не лише за медичними показаннями, а й у межах правової системи. Зокрема, слід враховувати, що в умовах війни рішення про ампутацію часто приймається в екстремальних обставинах – при масовому ураженні, відсутності законного представника, порушенні комунікації між медичними установами та органами опіки. Наведене вимагає не лише клінічної компетентності медичних працівників, а й нормативної чіткості щодо меж допустимого втручання в тілесну автономію дитини.

Беручи до уваги наведене, під ***ампутацією як медико-правовою процедурою*** пропонуємо вважати інвазивне хірургічне втручання, що полягає у частковій або повній резекції анатомічного сегмента тіла (кінцівки чи її частини), здійснене з метою запобігання летальному наслідку, прогресуючому сепсису, некротичному розпаду тканин, критичній ішемії або незворотній функціональній дисфункції, яке водночас кваліфікується як юридично значущий медичний факт, що породжує правові наслідки.

У межах нормативно-протокольного регулювання медичної допомоги в умовах збройного конфлікту, класифікація ампутацій здійснюється не лише за анатомічним принципом, а й за критеріями

[10] Дюжев Д.В. Проблема забезпечення прав громадян у сфері охорони здоров'я в умовах воєнного стану. *Медичне право України: історичні аспекти, новітні тенденції та перспективи розвитку*. Збірник статей наукових читань, присвячених пам'яті Гладуна Зіновія Степановича /упор. І.Я. Сенюта, Х.Я. Терешко. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2022. С. 33-36.

[11] Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 03.09.2025)

клінічної доцільності, ургентності, обсягу резекції та функціонального прогнозу. Зокрема, відповідно до затвердженого МОЗ України клінічного протоколу «Ампутація: оцінка та лікування» (Наказ №1237 від 16.07.2024 р.)[12], який фактично є адаптованим перекладом Joint Trauma System Clinical Practice Guideline (JTS CPG: «Amputation – Evaluation and Treatment»)[13], ампутації поділяються на кілька категорій, що мають нормативне значення для правової кваліфікації подібного медичного втручання. По-перше, *за часовим критерієм* ампутації поділяються на первинні («primary amputation») – здійснені негайно після травми, без спроби реконструкції, та вторинні («secondary amputation») – проведені після попередніх хірургічних втручань, у разі розвитку ускладнень, некрозу або інфекції. Варто звернути увагу, що первинна ампутація, як правило, здійснюється в умовах евакуації або бойового ураження, коли збереження кінцівки становить пряму загрозу життю. В даному випадку правомірність такого медичного втручання ґрунтується на положеннях ст. 8 Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини[14], яка закріплює наступне: «Якщо через надзвичайну ситуацію відповідна *згода не може бути отримана* (курсив наш. – *В.А.*, *О.П.*), будь-яке необхідне з медичної точки зору втручання може негайно здійснюватися в інтересах здоров'я відповідної особи», та ст. 49 Конституції України[15], що гарантує право на невідкладну медичну допомогу.

По-друге, *за обсягом резекції* розрізняють тотальні ампутації (наприклад, трансфеморальна, трансхумеральна) та часткові (дистальні, сегментарні), які мають на меті збереження максимального обсягу життєздатних тканин. Своєю чергою, протокол JTS CPG[16] у своїх положеннях прямо вказує на необхідність збереження максимальної довжини кінцівки з метою оптимізації реабілітаційного потенціалу, що має надзвичайно важливе значення для подальшого протезування,

[12] Про затвердження нових клінічних протоколів за темою: «Бойова травма»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 16.07.2024 №1237. URL: https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukrayini-vid-16-07-2024-1237-pro-zatverdzhennya-novih-klinichnih-protokoliv-za-temoyu-bojova-travma (.дата звернення: 03.09.2025)

[13] Joint Trauma System Clinical Practice Guideline. Amputation – Evaluation and Treatment of 10.10.2024. URL: https://jts.health.mil/assets/docs/cpgs/Amputation_Evaluation_and_Treatment_10_Oct_2024_ID07.pdf (date of access: 03.09.2025)

[14] Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine of 04.04.1997. URL: https://rm.coe.int/168007cf98 (date of access: 03.09.2025)

[15] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[16] Joint Trauma System Clinical Practice Guideline. Amputation – Evaluation and Treatment of 10.10.2024. URL: https://jts.health.mil/assets/docs/cpgs/Amputation_Evaluation_and_Treatment_10_Oct_2024_ID07.pdf (date of access: 03.09.2025)

соціальної адаптації та правового статусу пацієнта як «людини з інвалідністю».

По-третє, *за функціональним критерієм* ампутації класифікуються як рятівні («life-saving»), лікувальні («therapeutic») та реабілітаційні («reconstructive»). Рятівна ампутація здійснюється в умовах критичної ішемії, некротичного розпаду або септичного шоку, коли зволікання становить загрозу життю. Лікувальна ампутація, своєю чергою, проводиться при хронічних ураженнях, які не піддаються консервативному лікуванню. Реабілітаційна – у випадках, коли попереднє втручання було неефективним, і необхідна корекція для забезпечення протезування або функціонального балансу[17].

Слід звернути увагу, що всі вищенаведені види ампутацій мають бути задокументовані відповідно до форм медичних записів, затверджених МОЗ України, з обов'язковим зазначенням показань, обсягу втручання, типу резекції, а також правового статусу пацієнта.

Своєю чергою, кваліфікація ампутації як медичної необхідності при евакуації, зокрема, має здійснюватися не за стандартною процедурою клінічного консиліуму, а в межах правого режиму надзвичайної медичної допомоги, яка функціонує в умовах руйнування медичної інфраструктури, порушення комунікаційних каналів та дефіциту ресурсів. У випадках масованих ракетних ударів по цивільних об'єктах – зокрема, по лікарнях (наприклад, 8.07.2024 року у Києві ракета Х-101 влучила безпосередньо в корпус Національної дитячої спеціалізованої лікарні «Охматдит»[18], де перебували понад 600 пацієнтів, серед яких були онкохворі діти, пацієнти з кардіологічними патологіями та діти, що проходили гемодіаліз[19]), а також по закладах освіти, соціального захисту та інтернатного типу – медичне втручання стає екстреним, а правова оцінка клінічних дій має враховувати не тільки медичні показання, а, перш за все, необхідність збереження людського життя.

Медична доцільність ампутації в таких обставинах визначається не лише за локальними ознаками некрозу, ішемії чи септичної інтоксикації, а й за системними параметрами, що фіксуються в межах протоколів

[17] Новий клінічний протокол «Ампутація: оцінка та лікування (бойові поранення)», затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я від 16.07.2024 №1237. URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/1237_16072024_dod_1.pdf (дата звернення: 03.09.2025)

[18] Удар по лікарні «Охматдит». Київ, Дніпро, Кривий Ріг… Все, що відомо про наслідки ракетної атаки рф. 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/okhmatdyt-kryvyy-rih-dnipro-rosiyska-raketna-ataka-8-lypnya/33026260.html (дата звернення: 03.09.2025)

[19] Лаб'як І. Усе про жорстоку атаку на «Охматдит» у Києві: є жертви і поранені, людей шукають під завалами. 2024. URL: https://tsn.ua/amp/exclusive/use-pro-zhorstoku-ataku-na-ohmatdit-u-kiyevi-ye-zhertvi-i-poraneni-lyudey-shukayut-pid-zavalami-foto-video-2616408.html (дата звернення: 03.09.2025)

«Tactical Combat Casualty Care» (TCCC)[20], «Joint Trauma System Clinical Practice Guidelines» (JTS CPG)[21] та методичних рекомендацій МОЗ України щодо надання екстреної медичної допомоги в умовах бойових дій, зокрема: Наказ МОЗ України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо етапності надання медичної допомоги пораненим та травмованим» від 02.03.2022 р. №391[22], Наказ МОЗ України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо тактики хірургії контролю пошкоджень та стабілізації стану постраждалих на етапах евакуації» від 08.03.2022 р. №431[23], Наказ МОЗ України «Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації екстреної медичної допомоги» від 05.06.2019 р. №1296, яким затверджено Клінічний протокол «Екстрена медична допомога: догоспітальний етап»[24].

Вищенаведені медичні протоколи передбачають чіткі алгоритми оцінки життєздатності тканин, ступеня травматичної деструкції, рівня гіпоперфузії, а також критерії допустимості первинної або вторинної ампутації в умовах евакуації. Проте, жоден протокол не може замінити правову оцінку втрати анатомічної цілісності, особливо коли йдеться про малолітню особу, позбавлену правового представництва, ізольовану від системи опіки, евакуйовану з зони ураження. У подібних випадках рішення про ампутацію має бути не лише клінічно обґрунтованим, а й правомірним – шляхом фіксації обставин, документування показань, залучення органів опіки або суду, а також наступне забезпечення реабілітаційного процесу, що охоплює протезування, реконструктивну хірургію, психосоціальну підтримку та соціальну інтеграцію.

[20] Tactical Combat Casualty Care (TCCC). URL: https://tccc.org.ua/en (date of access: 03.09.2025)

[21] Joint Trauma System Clinical Practice Guidelines (JTS CPG). URL: https://jts.health.mil/index.cfm/CPGs/cpgs (date of access: 03.09.2025)

[22] Про затвердження Методичних рекомендацій щодо етапності надання медичної допомоги пораненим та травмованим: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 02.03.2022 №391. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0391282-22#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[23] Про затвердження Методичних рекомендацій щодо тактики хірургії контролю пошкоджень та стабілізації стану постраждалих на етапах евакуації: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.03.2022 №431. URL: https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukraini-vid-08032022--431-pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacij-schodo-taktiki-hirurgii-kontrolju-poshkodzhen-ta-stabilizacii-stanu-postrazhdalih-na-etapah-evakuacii (дата звернення: 03.09.2025)

[24] Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації екстреної медичної допомоги: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.06.2019 №1296. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1269282-19#Text (дата звернення: 03.09.2025)

Принцип найкращих інтересів дитини, закріплений у ч. 1 ст. 3 Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989 р.[25], традиційно розглядається як фундаментальний нормативний орієнтир у сфері захисту прав неповнолітніх, що має пріоритетне значення при прийнятті будь-яких рішень, які стосуються дитини. Однак у контексті збройної агресії, коли дитина перебуває в умовах евакуації, множинної травматизації та системного порушення доступу до медичної допомоги, абстрактне гуманістичне тлумачення цього принципу виявляється недостатнім для правової легітимізації екстрених медичних втручань, зокрема таких як ампутація. Ми поділяємо позицію авторів[26] щодо необхідності керуватися найкращими інтересами дитини[27], проте наполягаємо на тому, що в умовах воєнного стану цей принцип має бути конкретизований крізь призму трьох матеріально-правових категорій: права на життя (ст. 6 Конвенції[28], ст. 27 Конституції України[29]), права на недоторканність та повагу до гідності (ст. 16 Конвенції, ч. 2 ст. 28 Конституції) та права на доступ до реабілітації (ч. 4 ст. 23 Конвенції, ч. 2 ст. 49 Конституції).

У тих випадках, коли дитина зазнає травматичної деструкції кінцівки внаслідок ракетного удару по медичному закладу, а рішення про ампутацію має бути прийняте негайно, без можливості отримання згоди законного представника, саме вищенаведені три аспекти повинні формувати нормативне ядро принципу найкращих інтересів. Право на життя вимагає негайного втручання для запобігання летальному наслідку; право на недоторканність та повагу до гідності – обмеження втручання лише до обсягу, необхідного для збереження життєздатності; право на реабілітацію – гарантії держави щодо подальшого протезування, реконструктивної хірургії та психосоціальної підтримки.

Отже, принцип «найкращих інтересів дитини» в умовах війни не може залишатися декларативним – він має бути трансформований у операційну правову конструкцію, що в повній мірі забезпечить

[25] Convention on the Rights of the Child of 20.11.1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child (date of access: 03.09.2025)

[26] Миколаєць Ю. Особливості забезпечення прав та інтересів дитини у сфері охорони здоров'я. 2024. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/osoblivosti-zabezpecennia-prav-ta-interesiv-ditini-u-sferi-oxoroni-zdorovia (дата звернення: 03.09.2025)

[27] Афтанасів В.М., Романів Х.Б. Захист найкращих інтересів дитини в умовах збройного конфлікту. Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference *«Innovative Solutions in Science: Balancing Theory and Practice»* (October 28-30, 2024), San-Francisco, USA. P. 93-96.

[28] Convention on the Rights of the Child of 20.11.1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child (date of access: 03.09.2025)

[29] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

правомірність екстрених медичних рішень, їх відповідність міжнародним стандартам та постінтервенційну підтримку дитини як суб'єкта права, а не лише об'єкта гуманітарної опіки.

Відтак доцільно зазначити, що кваліфікація ампутації як медичної необхідності має опиратися не лише на стандартизовані клінічні протоколи, затверджені МОЗ України, а в тому числі на міжнародні рекомендації, зокрема «WHO Guidelines on Emergency Surgical Care»[30]. Разом з тим, правова доктрина повинна йти далі – до формування нормативної моделі, яка б чітко визначала ампутацію як юридично значущий медичний факт, що породжує обов'язки держави щодо забезпечення протезування, реконструктивної хірургії та психо-соціальної реабілітації.

Особливої уваги заслуговує питання правового статусу дитини, щодо якої була здійснена процедура ампутації в умовах втрати батьків або законних представників. Так, у випадках, коли медичне втручання щодо малолітньої особи не має ознак ургентності, тобто не становить безпосередньої загрози життю чи здоров'ю особи, рішення про його здійснення повинно прийматися виключно в межах процедурної компетенції уповноважених суб'єктів, визначених чинним законодавством. Зокрема, відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини[31], медичне втручання щодо осіб, які є недієздатними чи не здатні надати таку згоду, може бути здійснене лише за умови отримання дозволу від законного представника або компетентного органу, за умови, що таке втручання відповідає найкращим інтересам пацієнта. Разом з тим, відповідно до п. 1 ч. 2 цієї статті, «думка неповнолітньої особи враховується як визначальний чинник, важливість якого збільшується пропорційно віку та ступеню зрілості цієї особи»[32].

У національному законодавстві України функцію компетентного органу у справах дітей виконують органи опіки та піклування, які відповідно до ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. №20/95-ВР[33] та ст. 30

---

[30] WHO Guidelines on Emergency Surgical Care. URL: https://www.who.int/publications/i/item/best-practice-guidelines-on-emergency-surgical-care-in-disaster-situations (date of access: 03.09.2025)

[31] Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine of 04.04.1997. URL: https://rm.coe.int/168007cf98 (date of access: 03.09.2025)

[32] Там само.

[33] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 №20/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. №2402-III[34] уповноважені приймати рішення щодо захисту прав та інтересів дитини у випадках відсутності або недієздатності законного представника. У разі, якщо медичне втручання має незворотний характер, передбачає втрату анатомічної цілісності або викликає правову чи етичну суперечність, рішення про його здійснення може потребувати додаткової легітимізації у формі судового дозволу. Дозвіл, про який йдеться, видається на підставі заяви органу опіки до суду. Заява повинна розглядатися в порядку окремого провадження відповідно до ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. №1618-IV[35]. Водночас, підставою для звернення до суду має бути висновок медико-консультативної комісії, який підтверджує доцільність втручання, його незворотність та відповідність принципу найкращих інтересів дитини.

Проте, слід наголосити, що чітка процедура отримання такого дозволу наразі відсутня у чинному законодавстві, що, безумовно, створює ризики порушення права дитини на тілесну автономію та правову захищеність. В даному аспекті варто звернутися до досвіду Франції, де згідно з Code de la santé publique, втручання, що змінює тілесну цілісність неповнолітнього, потребує подвійної згоди – медичної та юридичної[36].

Коли дитина втрачає кінцівку не через патологію, а через ракету, що влучила в її дім чи лікарню, коли хірург змушений приймати рішення без світла, без зв'язку, без права на помилку – ампутація стає не просто медичним втручанням, а актом людської відповідальності, що має бути визнаний правом, захищений законом і підтриманий державою. У цьому – не лише клінічна необхідність, а правова гідність. І якщо право не здатне охопити цю реальність, воно має бути змінене.

2. Конституційно-правові гарантії доступу до протезування та реабілітації: межі відповідальності держави

У межах конституційної доктрини право на медичну допомогу не обмежується епізодом клінічного втручання, а охоплює повний цикл посттравматичної підтримки, включно з протезуванням, фізичною та психосоціальною реабілітацією. Зокрема, як зазначалося раніше, ст. 49

[34] Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 №2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[35] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 №1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 03.09.2025)

[36] Code de la santé publique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072665/ (date of access: 03.09.2025)

Конституції України[37] закріплює обов'язок держави щодо забезпечення охорони здоров'я, що має на меті не лише лікування, а й реабілітаційні заходи, спрямовані на відновлення функціональної спроможності особи. Разом з тим, у випадках, коли дитина зазнає ампутації внаслідок бойового ураження, держава несе не факультативну, а імперативну відповідальність за забезпечення доступу до протезування як форми реалізації права на життя, гідність і тілесну автономію.

Як зазначають науковці, останніми роками в реабілітацію введено поняття «якість життя, пов'язана із здоров'ям» (health related quality of life). При цьому, саме якість життя розглядають як інтегральну характеристику, на яку треба орієнтуватися при оцінюванні ефективності реабілітації хворих і людей з інвалідністю[38]. Разом з тим, протезування має оцінюватися не лише за фактом надання медичного виробу, а за його здатністю забезпечити мобільність, автономність, соціальну включеність та психологічну стабільність дитини.

Конституційна гарантія охорони здоров'я потребує системного тлумачення її правового зв'язку з іншими нормами Основного Закону, зокрема ст. 28 (повага до гідності), ст. 52 (захист дітей) та ст. 55 (право на судовий захист)[39], які спільно визначають межі допустимого медичного втручання, обсяг державних гарантій та механізми захисту порушених прав.

З наведеного переліку окрему увагу слід звернути на положення ч. 2 ст. 28 Конституції, відповідно до якого «жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам»[40]. Ця норма має не декларативний, а нормативно-обмежувальний характер, і виконує функцію матеріального критерію правомірності медичного впливу, оскільки встановлює імперативну вимогу добровільності та інформованості будь-якого медичного втручання[41], що не має характеру ургентного, і водночас виключає можливість застосування експериментальних або апробаційних методик без належної правової процедури.

---

[37] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[38] Бірюк І.Г., Хмара Т.В., Ковальчук П.Є., Комар Т.В., Заморський І.І. Історія та сьогодення зовнішнього протезування верхніх кінцівок. *Клінічна анатомія та оперативна хірургія*. 2024. №3. Т. 23. С. 128-135.

[39] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[40] Там само.

[41] Афтанасів В.М., Панкевич О.З., Барабаш О.О. Інформована згода донора як гарантія забезпечення конституційних прав у процесі постмортальної репродукції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. Вип. 88. Ч. 4. С. 232-239.

В даному аспекті протезування не може розглядатися як факультативна соціальна послуга, що надається за «надлишковим» принципом. Навпаки, воно є суб'єктивним правом, що виникає «ex lege» внаслідок медичного втручання, яке призвело до втрати анатомічної цілісності тіла. Право, про яке йдеться, є похідним від конституційних гарантій охорони здоров'я і не може бути реалізоване частково чи умовно. Наведена теза має підтвердження у Рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 29.05.2002 р. №10-рп/2002[42].

Ба більше, межі відповідальності держави в такому випадку не можуть бути визначені виключно бюджетними обмеженнями або технічними дефіцитами. На нашу думку, протезування, як форма медичної реабілітації, є *матеріалізованим проявом права на охорону здоров'я*, і його ненадання в розумний строк після ампутації становить абсолютне порушення конституційних гарантій. Особливої важливості окреслена позиція набуває у контексті забезпечення прав дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії. Їхній правовий статус як суб'єктів посиленого конституційного захисту, закріплений у ст. 52 Основного Закону[43] та конкретизований у положеннях міжнародного гуманітарного права (зокрема, Конвенції ООН про права дитини[44]), детермінує підвищений стандарт позитивних зобов'язань держави, котрий передбачає не лише недопущення дискримінації у доступі до медичної допомоги, а й обов'язок держави забезпечити повноцінну реабілітацію, включно з протезуванням, у межах правової, фінансової та інституційної спроможності. Відповідно, протезування слід розглядати як юридично релевантну форму функціональної компенсації, що має ознаки об'єкта конституційного права, а не лише інструменту соціального забезпечення. Насамперед, йдеться про медико-правовий наслідок втрати анатомічної цілісності, а його віднесення до сфери соціальної політики без належної конституційної конкретизації призводить до правової маргіналізації реабілітаційного процесу, оскільки ставить реалізацію права в залежність від бюджетної спроможності, а не від юридичного статусу особи.

Водночас, відмова у забезпеченні протезування, його неналежне фінансування або затримка в наданні відповідних послуг становлять порушення позитивного обов'язку держави, що може бути предметом судового оскарження, зокрема в межах адміністративного провадження щодо бездіяльності органів виконавчої влади.

---

[42] Рішення Конституційного Суду України від 29.05.2002 №10-рп/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#top (дата звернення: 03.09.2025)

[43] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[44] Convention on the Rights of the Child of 20.11.1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child (date of access: 03.09.2025)

В контексті даного підрозділу доцільним є дослідження меж між медичною реабілітацією та соціальною реінтеграцією. У чинній нормативній системі України протезування як форма посттравматичної допомоги перебуває на периферії двох функціонально різних сфер – медичної реабілітації та соціальної реінтеграції. Як видається, така дуалістична модель створює суттєву фрагментацію відповідальності між різними суб'єктами публічної влади: Міністерством охорони здоров'я України, Міністерством соціальної політики України, органами місцевого самоврядування, а в окремих випадках – закладами охорони здоров'я, що мають автономний статус. Внаслідок такої відсутності єдиного координуючого механізму, який однозначно унеможливлює оперативне реагування на потреби дітей з ампутаціями, протезування не має чітко визначеного правового режиму, а його реалізація залежить від локальних адміністративних рішень, бюджетних обмежень та процедурної доступності.

Протезування як клінічно обґрунтована форма функціонального відновлення після ампутації, має розглядатися як складова медичної реабілітації, що підпадає під дію конституційної гарантії, передбаченої ст. 49 Основного Закону[45]. Водночас Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 06.10.2005 р. №2961-IV[46] у абз. 6 ст. 1 визначає реабілітацію осіб з інвалідністю як «…систему медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення осіб з інвалідністю допоміжними засобами реабілітації і медичними виробами».

У цьому зв'язку виникає цілком обґрунтоване питання: чи можна під поняттям «медичні вироби», наведеному у Законі[47], розуміти протези та суміжні до них засоби реабілітації. Відповідь на нього має не лише термінологічне, а й нормативно-прикладне значення, оскільки саме від кваліфікації виробу як медичного залежить обсяг державних гарантій, порядок фінансування, вимоги до сертифікації, а також доступність для пацієнта.

[45] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[46] Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 №2961-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[47] Там само.

Згідно з положеннями п. 9 ч. 2 Технічного регламенту щодо медичних виробів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №753 від 02.10.2013 р.[48], *медичним виробом* вважається «будь-який інструмент, апарат, прилад, пристрій, програмне забезпечення, матеріал або інший виріб, що застосовуються як окремо, так і в поєднанні між собою (включаючи програмне забезпечення, передбачене виробником для застосування спеціально для діагностичних та/або терапевтичних цілей та необхідне для належного функціонування медичного виробу), призначені виробником для застосування з метою забезпечення діагностики, профілактики, моніторингу, лікування або полегшення перебігу хвороби пацієнта в разі захворювання, діагностики, моніторингу, лікування, полегшення стану пацієнта в разі травми чи інвалідності або їх компенсації, дослідження, заміни, видозмінювання або підтримування анатомії чи фізіологічного процесу, контролю процесу запліднення та основна передбачувана дія яких в організмі або на організм людини не досягається за допомогою фармакологічних, імунологічних або метаболічних засобів, але функціонуванню яких такі засоби можуть сприяти».

Більше того, у роз'ясненнях Держлікслужби України зазначено, що медичні вироби класифікуються за ступенем ризику, тривалістю використання та інвазивністю, і протези, як правило, належать до виробів класу IIb або III – тобто таких, що мають підвищений або високий рівень потенційного ризику, потребують тривалого контакту з тілом людини та підлягають обов'язковій оцінці відповідності[49]. З наведеного випливає, що протезування не є «побічною» соціальною послугою, а становить частину медичної практики, яка регулюється нормами охорони здоров'я, технічного регулювання та державного ринкового нагляду.

Як наслідок, протези та суміжні до них вироби – ортези, імплантати, засоби мобільності – слід однозначно кваліфікувати як медичні вироби в розумінні чинного законодавства України. Означене підтверджується як національними нормативними актами, так і положеннями Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема ст. 56 глави 3 розділу IV, яка передбачає поступове наближення до європейських стандартів у сфері технічного регулювання[50].

[48] Про затвердження Технічного регламенту щодо медичних виробів: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.10.2013 №753. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2013-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[49] Про медичні вироби: *Держлікслужба*. 2024. URL: https://bit.ly/46uvWUC (дата звернення: 03.09.2025)

[50] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої

Говорячи про протезування та реабілітацію як юридично релевантні форми медико-технічної компенсації, доцільно наголосити, що держава зобов'язана забезпечити безперервність, доступність і нормативну визначеність відповідних процедур. Протезування для категорії дітей з інвалідністю – осіб віком до 18 років зі стійким обмеженням життєдіяльності, яким у встановленому законом порядку визначено інвалідність (абз. 2 ст. 1 Закону[51]), є не лише засобом ортопедичної компенсації, а й одним із основних аспектів комплексної реабілітаційної програми, що охоплює в тому числі фізичну терапію, ерготерапію, психосоціальну підтримку та педагогічну адаптацію. Власне для цієї групи осіб протезування має важливе соціально-інтеграційне значення, оскільки воно впливає на здатність дитини до навчання, комунікації, участі в суспільному житті та формування позитивної самоідентичності. У наведеному контексті захист прав дітей з особливими потребами[52] має здійснюватися на основі пріоритетності, інклюзивності[53] та рівного доступу до медичних послуг, як складових права на реабілітацію.

Своєю чергою, процедура медико-соціальної експертизи дитини, яка, відповідно до абз. 5 ст. 1 Закону[54], призначається для встановлення ступеня стійкого обмеження життєдіяльності, визначення підгрупи інвалідності, причин її настання та затвердження індивідуальної програми реабілітації, є важливим етапом у реалізації права на протезування. Проте в умовах збройного конфлікту, масової евакуації, втрати законного представника чи переміщення дитини за межі України, доступ до процедури медико-соціальної експертизи, яка власне і є нормативною передумовою для призначення індивідуальної програми реабілітації (ІПР), часто виявляється суттєво обмеженим або взагалі фактично недоступним. Як наслідок, дитина з клінічно підтвердженим порушенням анатомо-фізіологічної цілісності (зокрема внаслідок

сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[51] Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 №2961-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[52] Афтанасів В.М., Панкевич О.З. Конституційно-правовий захист прав дітей з особливими потребами. *Правовий дискурс:* Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів та викладачів закладів вищої освіти. Черкаси, 10 жовт. 2024 р. К.: 7БЦ, 2024. С. 44-46.

[53] Афтанасів В.М., Панкевич О.З. Конституційно-правові засади захисту прав дітей з особливими потребами: шлях до інклюзивної України. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період:* матеріали наукового семінару (21 червня 2024 р.) / упор. Д.Є. Забзалюк, М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців, Н.Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 6-9.

[54] Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 №2961-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 03.09.2025)

ампутації) не може реалізувати своє право на протезування через відсутність формалізованого статусу «дитина з інвалідністю».

На нашу думку, така модель є концептуально хибною, оскільки свідчить про надмірну залежність правозастосування від формального критерію, ігноруючи реальний медико-біологічний стан особи. У випадках, коли ампутація є очевидним фактом, підтвердженим медичними документами, держава повинна забезпечити доступ до протезування незалежно від проходження повної процедури медико-соціальної експертизи.

В даному аспекті особливої актуальності набуває концепція *«child-friendly healthcare»*, яка має на меті побудову правової моделі медичної допомоги, орієнтованої на пріоритетність найкращих інтересів дитини як суб'єкта посиленого конституційного захисту. Видається слушною є думка І. Сенюти, яка зазначає: «правова концепція охорони здоров'я, дружня до дитини, – це ціннісно орієнтована система охорони здоров'я, осердям якої є дитина, з чітко визначеними правовими гарантіями, в якій охороняються права і свободи дитини, відносини між учасниками правовідносин ґрунтуються на повазі, ввічливому, доброзичливому, уважному ставленні та індивідуальному підході до дитини і нерозривному її зв'язку з сім'єю, діях у найкращих інтересах пацієнта, в умовах довіри до лікаря»[55].

Згідно зі ст. 3 Конвенції ООН про права дитини[56] у всіх діях щодо дітей пріоритетним має бути врахування їхніх найкращих інтересів. У національній правовій системі відповідні положення закріплені в ст. 52 Конституції[57], ст. 6, 7, 11 Закону України «Про охорону дитинства»[58], а також у спеціальних нормативних актах, зокрема Постанові КМУ №1301 від 03.12.2009 р[59]. Проте чинне законодавство фактично нівелює саму ідею наведеної концепції, не забезпечуючи комплексної реалізації «child-friendly» підходу в контексті медичної реабілітації дітей, які зазнали тілесних ушкоджень внаслідок війни.

---

[55] Сенюта І.Я. Правова концепція охорони здоров'я, дружня до дитини. *Медичне право*. 2020. №1 (25). С. 99. DOI: 10.25040/medicallaw2020.01.093

[56] Convention on the Rights of the Child of 20.11.1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child (date of access: 03.09.2025)

[57] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[58] Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 №2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[59] Про затвердження Порядку забезпечення осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю, інших окремих категорій населення медичними виробами та іншими засобами: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 №1301. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1301-2009-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.09.2025)

Принагідно підкреслимо, що імплементація «child-friendly healthcare» у сфері медичної реабілітації дітей з інвалідністю не може залишатися на рівні декларативних намірів чи фрагментарних адміністративних рішень. Перш за все, необхідно переглянути межі публічно-правового зобов'язання держави, механізми доступу до протезування та здійснення ефективного судового контролю за дотриманням прав дитини як суб'єкта конституційної охорони. У протилежному випадку держава ризикує порушити не лише внутрішньо-правові зобов'язання, а й міжнародні стандарти захисту прав дитини, які є імперативними.

Більше того, в умовах воєнного стану держава має діяти з підвищеним стандартом оперативності та адаптивності. Відповідно, очевидною є необхідність запровадження альтернативних механізмів ідентифікації потреб у протезуванні – зокрема, через спрощені медичні протоколи, мобільні реабілітаційні комісії, дистанційні консультації та тимчасові реєстри постраждалих дітей.

У підсумку, можемо констатувати, що конституційні гарантії доступу до протезування та реабілітації слід розуміти як елемент матеріального змісту позитивних зобов'язань держави, що випливають із системного тлумачення норм Основного Закону, зокрема ст. 27, 28, 49 та 52[60]. У межах наведеної нормативної моделі держава виступає не лише як регулятор, а як гарант реалізації права, яке виникає внаслідок медико-біологічної втрати, спричиненої війною. Разом з тим, зобов'язання держави мають охоплюють не тільки нормотворчу діяльність, а й інституційну імплементацію, включно з бюджетною алокацією, логістичною інфраструктурою, кадровою спроможністю та процедурними гарантіями доступу.

Своєю чергою, право на протезування не може бути редуковане до адміністративної послуги чи суто соціального контексту – воно функціонує як юридично значущий правовий статус та активує імперативний механізм державної відповідальності. Водночас, відповідно до принципу «non-retrogression»[61], закріпленого в міжнародній правозахисній доктрині[62], держава не має права знижувати рівень гарантій, що стосуються основоположних прав, навіть в умовах надзвичайного або воєнного стану. З наведеного стає очевидним, що

[60] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

[61] Mitchell A., Mundro J. No Retreat: An Emerging Principle of Non-regression from Environmental Protections in International Investment Law. *Georgetown Journal of International Law*. 2019. Vol. 50. P. 625-708.

[62] Mitchell A.D., Munro J. An International Law Principle of Non-regression from Environmental Protections. *International and Comparative Law Quarterly*. 2023. Vol. 72(1). P. 35-71. DOI:10.1017/S0020589322000483

забезпечення протезування та реабілітації має здійснюватися не на дискреційній основі, а в межах нормативно визначеної системи, яка відповідає критеріям правової визначеності, пропорційності та ефективності, як це передбачено ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права[63] та практикою Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав[64].

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження виявило, що чинна законодавча модель доступу до протезування та медичної реабілітації дітей, які зазнали тілесних ушкоджень внаслідок збройного конфлікту, є фрагментарною, формалізованою та недостатньо адаптованою до реалій війни. Конституційні положення щодо охорони здоров'я, тілесної автономії, гідності та захисту дітей, закріплені у ст. 27, 28, 49 та 52 Основного Закону, не реалізуються у повному обсязі через відсутність належної нормативної конкретизації, інституційної імплементації та процедурної доступності.

Важливим доктринальним положенням роботи є визнання протезування не як факультативної соціальної послуги, а *як юридично релевантної форми медико-технічної компенсації, що виникає ex lege внаслідок втрати анатомічної цілісності*. З наведеного стає очевидною необхідність переосмислення правової природи медичних виробів, зокрема протезів, ортезів та імплантатів, які мають розглядатися не як об'єкти факультативного соціального забезпечення, а як складові обов'язкової медичної допомоги, яка гарантується державою в рамках системи охорони здоров'я.

Разом з тим, у межах дослідження доведено, що надмірна залежність доступу до протезування від проходження медико-соціальної експертизи є не лише процедурно обмежувальною, а й концептуально хибною. Адже в умовах воєнного стану, евакуації, втрати законного представника чи переміщення дитини за межі України, така експертиза стає недоступною, що фактично нівелює реалізацію права на реабілітацію. Означене суперечить принципу найкращих інтересів дитини, закріпленому у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини, а також

[63] International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 16.12.1966. General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights (date of access: 03.09.2025)

[64] UN Economic and Social Council, General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant), E/1991/23, UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), 14 December 1990. URL: https://www.refworld.org/legal/general/cescr/1990/en/129827 (date of access: 03.09.2025)

порушує принцип правової визначеності, який є складовою верховенства права.

Особливу увагу в роботі приділено становленню біоюриспруденції як нової доктринальної парадигми, яка дає можливість об'єднати медичні, етичні та правові підходи до регулювання втручань у людське тіло.

Водночас у дослідженні запропоновано доктринальну модель імплементації концепції «child-friendly healthcare», яка має на меті переорієнтацію правозастосування з формального критерію на медико-біологічний стан дитини. В даному аспекті зроблено висновок щодо потреби у впровадженні альтернативних механізмів ідентифікації потреб у протезуванні: мобільні реабілітаційні комісії, дистанційні консультації, тимчасові реєстри постраждалих дітей, а також механізми судового контролю за бездіяльністю органів виконавчої влади. Ба більше, держава має забезпечити не лише нормативне закріплення права на протезування (яке є *похідним* від інших конституційних прав, передбачених Основним Законом), але і його інституційну реалізацію – через бюджетну алокацію, кадрову спроможність, логістичну інфраструктуру та цифрову доступність.

Окремо слід наголосити, що право на протезування не може бути предметом дискреції чи бюджетного компромісу. Відповідно до принципу «non-retrogression», закріпленого в міжнародній правозахисній доктрині, держава не має права знижувати рівень гарантій, які стосуються основоположних прав, навіть в умовах надзвичайного або воєнного стану. Своєю чергою, невиконання наведеного принципу не лише порушує міжнародні зобов'язання України, а й значною мірою підриває легітимність правової системи як механізму захисту вразливих категорій населення.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено міждисциплінарний аналіз медико-правових проблем протезування та реконструктивної хірургії у дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії росії проти України. Обґрунтовано, що ампутація в умовах війни є не лише клінічно обумовленим втручанням, а й юридично релевантним фактом, який зумовлює виникнення позитивних зобов'язань держави щодо забезпечення реабілітації, протезування та соціальної інтеграції дитини як суб'єкта конституційного захисту. На основі системного тлумачення положень Конституції України, міжнародних договорів та спеціального законодавства у сфері охорони здоров'я визначено, що протезування не може розглядатися як факультативна соціальна послуга, а становить імперативну форму реалізації права на охорону здоров'я, гідність і тілесну автономію.

Проаналізовано нормативно-протокольні засади кваліфікації ампутації як медичної необхідності, зокрема положення клінічних протоколів МОЗ України, а також міжнародні стандарти (WHO, Joint Trauma System, TCCC). Визначено класифікаційні критерії ампутацій за ургентністю, обсягом резекції та функціональним прогнозом, а також їх правові наслідки в контексті доступу до медичних виробів. Обґрунтовано, що протези, ортези та імплантати мають розглядатися як медичні вироби, забезпечення яких є складовою державного обов'язку у сфері охорони здоров'я та соціального захисту.

Авторами запропоновано доктринальну модель імплементації концепції «child-friendly healthcare» у сфері реабілітації дітей з інвалідністю, яка передбачає спрощення доступу до протезування, запровадження мобільних реабілітаційних комісій, альтернативних механізмів ідентифікації потреб та ефективного судового контролю. Аргументовано, що держава має діяти з підвищеним стандартом відповідальності, а право на протезування має юридично значущий статус, що не може бути редукований до дискреційної адміністративної практики. Наприкінці зроблено висновок про необхідність нормативної конкретизації та інституційної імплементації конституційних гарантій у сфері медичної реабілітації дітей, постраждалих внаслідок війни.

Ключові слова: права дитини, ампутація, протезування, реконструктивна хірургія, медичне право, конституційні гарантії, «child-friendly healthcare», російсько-українська війна.

Література

1. Афтанасів В.М., Панкевич О.З. Конституційно-правові засади захисту прав дітей з особливими потребами: шлях до інклюзивної України. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період:* матеріали наукового семінару (21 червня 2024 р.) / упор. Д.Є. Забзалюк, М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців, Н.Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 6-9.

2. Афтанасів В.М., Панкевич О.З. Конституційно-правовий захист прав дітей з особливими потребами. *Правовий дискурс:* Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів та викладачів закладів вищої освіти. Черкаси, 10 жовт. 2024 р. К.: 7БЦ, 2024. С. 44-46.

3. Афтанасів В.М., Панкевич О.З., Барабаш О.О. Інформована згода донора як гарантія забезпечення конституційних прав у процесі постмортальної репродукції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. Вип. 88. Ч. 4. С. 232-239.

4. Афтанасів В.М., Романів Х.Б. Захист найкращих інтересів дитини в умовах збройного конфлікту. Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference *«Innovative Solutions in Science:*

Balancing Theory and Practice» (October 28-30, 2024), San-Francisco, USA. P. 93-96.

5. Бірюк І.Г., Хмара Т.В., Ковальчук П.Є., Комар Т.В., Заморський І.І. Історія та сьогодення зовнішнього протезування верхніх кінцівок. *Клінічна анатомія та оперативна хірургія*. 2024. №3. Т. 23. С. 128-135.

6. Beauchamp T.L., Childress J.F. Principles of Biomedical Ethics. *8-th ed*. 2020. 413 p. URL: https://ebook.app.hcu.edu.gh/wp-content/uploads/2024/05/Tom-L.-Beauchamp-James-F.-Childress-Principles-of-Biomedical-Ethics-Oxford-University-Press-2019.pdf (date of access: 03.09.2025)

7. Children's rights/ edited by Michael D.A. Freeman. *The International library of essays on rights*. 2004. Aldershot, Hants, England: Burlington. 312 p.

8. Данко Д.В., Бєлова М.В., Данко А.В. Біоюриспруденція – фундаментальна частина сучасного загальнотеоретичного правознавства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 59-62. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.04.10

9. Дюжев Д.В. Проблема забезпечення прав громадян у сфері охорони здоров'я в умовах воєнного стану. *Медичне право України: історичні аспекти, новітні тенденції та перспективи розвитку*. Збірник статей наукових читань, присвячених пам'яті Гладуна Зіновія Степановича / упор. І.Я. Сенюта, Х.Я. Терешко. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2022. С. 33-36.

10. Joint Trauma System Clinical Practice Guideline. Amputation – Evaluation and Treatment of 10.10.2024. URL: https://jts.health.mil/assets/docs/cpgs/Amputation_Evaluation_and_Treatment_10_Oct_2024_ID07.pdf (date of access: 03.09.2025)

11. Joint Trauma System Clinical Practice Guidelines (JTS CPG). URL: https://jts.health.mil/index.cfm/CPGs/cpgs (date of access: 03.09.2025)

12. Ковальова О.М. Інформована згода: медичні, етичні та правові аспекти. *Український терапевтичний журнал*. 2020. № 2. С. 69-75. DOI: 10.30978/UTJ2020-2-69

13. Лаб'як І. Усе про жорстоку атаку на «Охматдит» у Києві: є жертви і поранені, людей шукають під завалами. 2024. URL: https://tsn.ua/amp/exclusive/use-pro-zhorstoku-ataku-na-ohmatdit-u-kiyevi-ye-zhertvi-i-poraneni-lyudey-shukayut-pid-zavalami-foto-video-2616408.html (дата звернення: 03.09.2025)

14. Marshall K. Children's Rights in the Balance: The Participation – Protection Debate. 1997. *Stationery Office.* 120 p.

15. Миколаєць Ю. Особливості забезпечення прав та інтересів дитини у сфері охорони здоров'я. 2024. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/osoblivosti-zabezpecennia-prav-ta-interesiv-ditini-u-sferi-oxoroni-zdorovia (дата звернення: 03.09.2025)

16. Mitchell A.D., Munro J. An International Law Principle of Non-regression from Environmental Protections. *International and Comparative Law Quarterly*. 2023. Vol. 72(1). P. 35-71. DOI:10.1017/S0020589322000483

17. Mitchell A., Mundro J. No Retreat: An Emerging Principle of Non-regression from Environmental Protections in International Investment Law. *Georgetown Journal of International Law*. 2019. Vol. 50. P. 625-708.

18. Сенюта І.Я. Право людини на медичну допомогу: деякі теоретико-практичні аспекти. *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення).* Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-18.04.2008. м. Львів. 2008. С. 277-283.

19. Сенюта І.Я. Правова концепція охорони здоров'я, дружня до дитини. *Медичне право*. 2020. № 1 (25). С. 93-100. DOI: 10.25040/medicallaw2020.01.093

20. Стеценко С. Біоюриспруденція як новий напрям правових наукових досліджень. *Публічне право*. 2013. № 3 (11). С. 259-270.

21. Tactical Combat Casualty Care (TCCC). URL: https://tccc.org.ua/en (date of access: 03.09.2025)

22. Тарасевич Т.Ю. Універсальні принципи і цінності біомедичної етики: аспекти взаємозв'язку з біоюриспруденцією. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 128-132.

23. Удар по лікарні «Охматдит». Київ, Дніпро, Кривий Ріг… Все, що відомо про наслідки ракетної атаки рф. 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/okhmatdyt-kryvyy-rih-dnipro-rosiyska-raketna-ataka-8-lypnya/33026260.html (дата звернення: 03.09.2025)

24. Code de la santé publique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072665/ (date of access: 03.09.2025)

25. Convention on the Rights of the Child of 20.11.1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child (date of access: 03.09.2025)

26. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine of 04.04.1997. URL: https://rm.coe.int/168007cf98 (date of access: 03.09.2025)

27. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 16.12.1966. General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights (date of access: 03.09.2025)

28. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

29. Новий клінічний протокол «Ампутація: оцінка та лікування (бойові поранення)», затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я від 16.07.2024 № 1237. URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/1237_16072024_dod_1.pdf (дата звернення: 03.09.2025)

30. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 №2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 03.09.2025)

31. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо етапності надання медичної допомоги пораненим та травмованим: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 02.03.2022 № 391. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0391282-22#Text (дата звернення: 03.09.2025)

32. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо тактики хірургії контролю пошкоджень та стабілізації стану постраждалих на етапах евакуації: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.03.2022 № 431. URL: https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukraini-vid-08032022--431-pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacij-schodo-taktiki-hirurgii-kontrolju-poshkodzhen-ta-stabilizacii-stanu-postrazhdalih-na-etapah-evakuacii (дата звернення: 03.09.2025)

33. Про затвердження нових клінічних протоколів за темою: «Бойова травма»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 16.07.2024 № 1237. URL: https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukrayini-vid-16-07-2024-1237-pro-zatverdzhennya-novih-klinichnih-protokoliv-za-temoyu-bojova-travma (.дата звернення: 03.09.2025)

34. Про затвердження Порядку забезпечення осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю, інших окремих категорій населення медичними виробами та іншими засобами: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 № 1301. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1301-2009-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.09.2025)

35. Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації екстреної медичної допомоги: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.06.2019 № 1296. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1269282-19#Text (дата звернення: 03.09.2025)

36. Про затвердження Технічного регламенту щодо медичних виробів: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.10.2013 № 753. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2013-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.09.2025)

37. Про медичні вироби: *Держлікслужба*. 2024. URL: https://bit.ly/46uvWUC (дата звернення: 03.09.2025)

38. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025)

39. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 03.09.2025)

40. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 №2961-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 03.09.2025)

41. Рішення Конституційного Суду України від 29.05.2002 № 10-рп/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#top (дата звернення: 03.09.2025)

42. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 03.09.2025)

43. UN Economic and Social Council, General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant), E/1991/23, UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), 14 December 1990. URL: https://www.refworld.org/legal/general/cescr/1990/en/129827 (date of access: 03.09.2025)

44. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 №1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 03.09.2025)

45. WHO Guidelines on Emergency Surgical Care. URL: https://www.who.int/publications/i/item/best-practice-guidelines-on-emergency-surgical-care-in-disaster-situations (date of access: 03.09.2025)

Інформація про авторів:
Афтанасів Валерія Миколаївна,
здобувачка вищої освіти 4 курсу
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Панкевич Олег Зіновійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-2

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ ВІД ЦИФРОВОГО НАСИЛЬСТВА: МІЖНАРОДНІ НОРМИ ТА РЕАЛІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Барабаш О. О.

ВСТУП

Сучасний світ немислимий без інформаційних технологій. Діти, які дорослішають у цифрових реаліях, мають не просто споживати цифровий контент, а й брати активну участь у формуванні технологічного майбутнього нашої держави – України. Вивчення інформаційних технологій, особливостей штучного інтелекту, вміння аналізувати дані та навички програмування стають не просто бажаними, а необхідними знаннями для успішного життя. Водночас паралельно з оволодінням технічними навичками молодь має бути готовою до відповідального й етичного цифрового життя. Усвідомлення викликів, пов'язаних з використанням цифрових технологій, та вміння ухвалювати зважені рішення в цифровому просторі – не менш важливі компетенції учасників суспільного життя.

Серед таких учасників особливе місце посідають саме діти. Міжнародні й національні правові норми, як основні засади суспільного устрою, забезпечують дітям особливий захист з огляду на їхню природну слабкість і недосвідченість. Так, історія життя американської дівчинки Мері Еллен відкрила очі суспільству й започаткувала правові норми, організації і рухи, які дотепер борються за права дитинства. Історія пов'язана зі жорстоким поводженням з дитиною. Так, у квітні 1874 року у New York Times під заголовком «Нелюдське поводження з маленькою бездомницею»[1] було опубліковано свідчення десятирічної Мері Еллен, яка, як виявилося, змалку піддавалася насиллю з боку прийомної сім'ї, її били батогами, днями морили голодом і змушували спати в шафі. Розповідь дівчинки стала «криком душі», що зруйнував мовчання довкола реальності, яку, на жаль, системно ігнорували. Суспільство, побачивши це, вперше усвідомило очевидне: діти також можуть бути жертвами насильства. З того процесу народилася перша у світі установа для захисту дітей – Нью-Йоркське товариство запобігання жорстокому поводженню з дітьми (New York Society for the Prevention of Cruelty to Children – NYSPCC). Товариство засноване 1874 року (і зареєстроване

[1] Mr. Bergh Enlarging his sphere of Usefulness. "Inhuman Treatment of a Little Waif." Her treatment – a mystery to be cleared. *New York Times*. 1874. 10 April. URL: https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1874/04/10/79069479.pdf?pdf_redirect=true&ip=0

1875-го). Це перше агентство із захисту дітей у США. Протягом своєї історії NYSPCC прагнуло розробляти і впроваджувати інноваційні програми у сфері психічного здоров'я, права й освіти, які захищають дітей та забезпечують їхній здоровий розвиток[2]. Як зазначає І. Мацелюх «квінтесенцією в цьому напрямку стало ухвалення спеціальних законодавчих актів, які встановлювали регулювання дитячої праці, забороняли її на шкідливих виробництвах, а також прийняття Закону про соціальне забезпечення 1935 року, яким передбачалося фінансування програми допомоги дітям-утриманцям, малозабезпеченим сім'ям, утворення служби опіки над дітьми, яка уповноважувалася здійснювати нагляд за дотриманням прав дитини»[3].

Принагідно зазначимо, що сучасне визначення терміна «жорстоке поводження з дитиною» в США міститься у федеральному законі «Child Abuse Prevention and Treatment Act, 1974», який 1988 року став частиною Зводу законів США (титул 42, параграф 67)[4]. У цьому нормативному акті йдеться про те, що «жорстоке поводження з дітьми та нехтування ними» означає «завдання фізичної чи психологічної травми, сексуальне насильство, недбале поводження щодо особи, котра не досягла 18-річного віку, особою, яка відповідає за добробут дитини, за обставин, що вказують на шкоду або загрозу здоров'ю чи добробуту дитини»[5]. При цьому особами яка мають дбати про добробут дитини є саме батьки, оскільки закон саме на них покладає обов'язки щодо їх виховання[6].

Захист на міжнародному рівні є невіддільною частиною різних правових систем і в усьому світі спирається на схожі принципи людського поводження з дітьми. Проте постійний розвиток засобів комунікації створив особливу сферу людської взаємодії – кіберпростір. Завдяки легкості доступу до цієї сфери діти використовують її як основний засіб комунікації з іншими членами суспільства. Дитяча незрілість і нерозуміння небезпек, які стрімко поширюються в інтернет-просторі, спонукають злочинців використовувати дітей для створення незаконних онлайн-матеріалів, зокрема й дитячої порнографії. Через свою вразливість діти стають мішенню злочинців для досягнення незаконних та аморальних цілей.

---

[2] NYSPCC [Офіц. сайт]. URL: https://nyspcc.org/

[3] Мацелюх І. А. Захист прав дітей у США наприкінці XIX – на початку XX ст.: історичний екскурс. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 51–55. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/9.pdf

[4] Child Abuse Prevention and Treatment Act. 1974. URL: https://www.govtrack.us/congress/bills/93/s1191/text

[5] Child Abuse Prevention and Treatment Act. 1974. URL: https://www.govtrack.us/congress/bills/93/s1191/text

[6] Ryhina O. Unites States: child abuse (historical and legal aspect). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. Vol. 2. P. 76–81. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/774292

Варто визнати, що чинне законодавство багатьох зарубіжних держав, як і України, є недовершеним у царині боротьби з цією модернізованою формою злочинності. Це можна пояснити недостатньою гнучкістю законодавства, а також наявністю суворих формулювань, оскільки юридичне тлумачення обмежене безпосереднім розумінням правових норм і не забезпечує дітям належний правовий захист. А процес внесення змін до чинного законодавства є дуже повільним, тому правові норми не здатні протистояти поширенню дитячої порнографії. Особливо гостро ці проблеми постають в умовах війни в Україні з боку РФ, коли стерто кордони та з'явилися нові форми насильства, зокрема й пов'язані з онлайн-середовищем, у якому «живуть» сучасні діти.

Справді, зараз простежується доволі швидке поширення насильства над дітьми в інтернеті. Цифровий контент впливає на різні аспекти розвитку дітей, зокрема когнітивні, емоційні й поведінкові їхні здібності. Водночас через незавершений процес формування особистості й самосвідомості діти і є найуразливішими користувачами інтернету, зокрема соціальних мереж. Негативний вплив інтернету на дітей пов'язаний з тим, що він є глобальною мережею, здатною передавати інформацію, яка може бути використана і для розвитку та творення, і для руйнування й деградації дитячої психіки. З одного боку, важко переоцінити позитивний вплив інтернету – він надає доступ до величезного обсягу пізнавального контенту. Діти можуть вивчати нове, розвивати свої навички, отримувати доступ до різноманітних знань. З іншого боку, в інтернеті легко натрапити на контент терористичної, екстремістської, порнографічної, суїцидальної тематики, пропаганду ризикованої поведінки, хибних цінностей та споживання наркотичних речовин тощо. В інтернеті можна легко стати жертвою кібербулінгу, а недотримання заходів безпеки може призвести до витоку особистої інформації як дитини, так і її батьків.

Усе це зумовлює пильну увагу міжнародної спільноти й національного законодавця до вжиття нормативно-правових заходів з безпеки дітей в цифровому просторі. З огляду на зазначене, ця тематика є актуальною та своєчасною для сучасної юридичної науки і становить нові виклики для судової практики.

1. Міжнародно-правові засади захисту прав дитини від цифрового насильства

Цифровий простір – відносно нова і часом вкрай небезпечна територія, особливо коли йдеться про дітей і підлітків. У Всесвітній павутині діти можуть зіштовхуватися, наприклад, з кібербулінгом або сексуальними домаганнями. У більшості країн світу наразі не існує нормативних актів, які б регулювали правові відносини в інтернеті. Донедавна не існувало й відповідних документів на міжнародному рівні.

У преамбулі Конвенції ООН про права дитини (далі – Конвенція) від 1989 року роз'яснюється обов'язок усіх людей поважати гідність дітей і підтримувати їхній добробут[7]. Конвенція декларує захист дітей, що відповідає їхній природній слабкості у фізичному та юридичному значенні. З огляду на це, вона забороняє певні види діяльності, що завдають шкоди благополуччю дітей. Зокрема, закликає всі держави світу запобігати залученню неповнолітніх до актів сексуальної експлуатації та захищати їхню природну чистоту (ст. 19 Конвенції)[8]. Згодом і в Зауваженнях загального характеру № 25 Комітету ООН з прав дитини від 2021 року (п. 3) вказувалося на важливість забезпечення безпечного цифрового середовища для дітей. У них перераховано зобов'язання держав-учасниць щодо запобігання сексуальному насильству над дітьми, щоб захистити їхнє існування в кіберпросторі (пп. 112–113). Отже, ці міжнародно-правові документи безпосередньо стосуються заборони сексуального насильства над дітьми, одним із видів якого є дитяча порнографія.

Утім, незважаючи на позитивний крок у напрямку захисту прав дітей на міжнародному рівні, у Конвенції про права дитини не згадуються права дітей у цифровому світі. А тим часом «діти повинні мати можливість навчатися та грати в безпечному цифровому середовищі», як наголошує професор Філіп Жаффе, представник Комітету ООН з прав дитини[9]. Нагадаємо, що Філіп Жаффе (Philip D. Jaffé), швейцарський професор психології та віцепрезидент Комітету ООН з прав дитини, вивчає наслідки психологічних травм, які пережили діти під час війни в Україні, а також труднощі, з якими ці діти зіштовхуються.

Як зазначають експерти із захисту прав дітей, «сьогодні злочинці отримують вигоду від технологічного прогресу, як-от застосунків та ігор, що забезпечують взаємодію, швидкого обміну файлами, потокового мовлення, криптовалюти, тіньового інтернету і програм сталого шифрування. Водночас вони також отримують вигоду від зазвичай нескоординованих і нерішучих дій з ефективного усунення проблеми з боку технологічного сектору»[10]. У цьому контексті важливо згадати про Стратегію з прав дитини на 2022–2027 роки, яка має на меті

[7] Конвенція про права дитини : міжнар. док. від 20.11.1989 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[8] Там само.

[9] Алєксєєнко М. Комітет ООН із прав дитини на захисті дітей, що перебувають у конфлікті з законом України. *Український Центр Порозуміння*. 2011. URL: https://uccg.org.ua/bulletin/Articles/01-02(16)/02-Aktualna_tema/160203.pdf

[10] Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для індустрій / Міжнародний союз електрозв'язку. 2020. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/1/za-initsiativi-mintsifri-pidgotuvali-rekomendatsii-shchodo-zakhistu-ditey-u-tsifrovomu-seredovishchi/COP_Guidelines_Industry_UA_fin66.pdf

розробити заходи для підтримки відповідних положень цієї Стратегічної програми[11]. У даному напрямі важливими також є Захист прав людини, демократії та верховенства права в цифровому середовищі: проєкт порядку дій Ради Європи у цифровій сфері на 2022–2025 рр., Стратегічний план дій із прав людини та технологій у галузі біомедицини на 2020–2025 роки, Молодіжна стратегія на період до 2030 року, План дій Ради Європи із захисту вразливих груп населення у контексті міграції та пошуку притулку в Європі на 2021–2025 роки[12].

Ми вже згадували вище Зауваження загального порядку № 25 про права дітей у цифровому середовищі (2021), які, по суті, стало доповненням до Конвенції про права дитини[13]. Що важливо, цей документ було підготовлено за підсумками дворічних консультацій за участю представників держав, міжурядових організацій, національних правозахисних установ, громадянського суспільства і дітей. У Зауваженнях, зокрема, ідеться, що «держави безпосередньо відповідальні за здійснення регулятивного нагляду щодо дітей у цифровому світі»[14]. Влада країн також має забезпечувати дотримання прав дітей в інтернеті всіма учасниками суспільного життя. Вважаємо слушною думку відомої британської правозахисниці Бібан Кідрон, що права дітей мають поширюватись і на цифровий світ: «Мене дивує, що так було не завжди, що ми чомусь не згадували про права дітей у той час, як цифрові технології розвивалися й займали щораз більше місця в нашому житті». Зараз правозахисниця очолює фонд Rights Foundation, який займається реформуванням цифрового простору на користь дітей та молоді.

2. Характеристика дитячого насильства в цифровому просторі

У нинішній реальності спостерігаються нові підходи до суспільних процесів. Так, у XXI столітті в умовах активної популярності процесу цифровізації дедалі більших обертів набирає й діяльність людини в інтернет-спільнотах, які, на перший погляд, забезпечують умови вільної рівноправної комунікації та просування суспільно важливих цінностей та ініціатив, а з іншого – провокують неправомірну поведінку і спотворюють об'єктивну дійсність. Поширена цифровізація і

[11] Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2022–2027): "Children's Rights in Action: from continuous implementation to joint innovation" / Steering Committee for the Rights of the Child (CDENF). URL: https://rm.coe.int/cdenf-unofficial-translation-into-ukrainian/1680aca358

[12] Ibid.

[13] Зауваження загального порядку № 25 (2021) Комітету ООН з прав дитини про права дітей у цифровому середовищі від 02.03.2021. UN Doc CRC/C/GC/25. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g21/053/43/pdf/g2105343.pdf

[14] Там само.

диджиталізація суспільних процесів сприяли збільшенню їхньої ефективності, забезпечивши цим прозорість сфер комунікації.

Соціокультурна трансформація суспільних відносин під тиском цифрових технологій сформувала нову комунікаційну модель, завдяки якій більшість людей отримала доступ до безлічі суспільних благ і державних послуг. Цей процес обумовлений формуванням нових форм медіа (інтернет-видання, соціальні мережі – Facebook, Instagram, месенджери, YouTube тощо). При цьому окремою цільовою групою в інтернет-мережі є діти та молодь, які активніше схоплюють нові цифрові правила, тренди і технології. Серед таких трендів особливе місце належить такому негативному явищу, як дитяча порнографія. Так, у липні 2025 року оперативники Департаменту кіберполіції спільно зі слідчими Головного слідчого управління Національної поліції України, за процесуального керівництва Офісу Генерального прокурора та у взаємодії з правоохоронними органами Франції і США, викрили транснаціональну злочинну схему, пов'язану з функціонуванням незаконної інтернет-інфраструктури на території України. Зловмисники збували наркотики й розповсюджували дитячу порнографію через низку онлайн-платформ. Обладнання, з якого в український сегмент потрапляло до 70 % забороненого контенту, належить громадянину Франції[15].

Серйозність проблеми дитячої порнографії спонукає вчених аналізувати її з погляду кримінального права і психології. Під дитячою порнографією розуміють сексуальні дії, зокрема й експлуатацію дитини в інтересах ґвалтівника або іншої особи[16]. Відповідно, основні ознаки дитячої порнографії такі: вчинення дій сексуального характеру, які передбачають залучення неповнолітніх до сексуальних контактів, незалежно від їхньої згоди або ступеня фізичної зрілості; вчинення насильства щодо дітей, яким не виповнилося 18 років; наявність особи, яка має владу над жертвою, що дає змогу їй здійснювати сексуальну експлуатацію жертви; наявність вигодонабувача, який використовує дитячу порнографію у фінансовому або моральному відношенні[17].

---

[15] Поліцейські припинили діяльність серверів, пов'язаних із поширенням дитячого порно в українському сегменті інтернету. *Національна поліція України : вебсайт*. 2025. 15 лип. url: https://cyberpolice.gov.ua/news/policzejski-prypynyly-diyalnist-serveriv-povyazanyx-iz-poshyrennyam-dytyachogo-porno-v-ukrayinskomu-segmenti-internetu-8002/

[16] Kirk-Provencher K. T., & Jeglic E. L. Child Maltreatment: Child Sexual Abuse. *Shackelford T. K. (Ed.)*. Encyclopedia of Domestic Violence. Springer Nature Switzerland AG. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-03085493-5_1871-1

[17] Лесь І. О. Характерні ознаки жертви дитячої порнографії. *Протидія кіберзагрозам та торгівлі людьми :* зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 листоп. 2019 р.). Харків, 2019. С. 172–174. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/26_11_2019/pdf/52.pdf

Безперечним є той факт, що стрімкий розвиток комунікацій у кіберпросторі призвів до збільшення частки дитячої порнографії, оскільки полегшив злочинцям доступ до малолітніх жертв. За допомогою інноваційних технологій, таких як аватари і штучний інтелект, злочинці можуть заманити дітей у мережу й занурити їх у світ сексуального насильства[18]. Онлайн-експлуатація порушує принципи забезпечення безпечного середовища для дітей у кіберпросторі. Більше того, анонімність інтернет-користувачів дає змогу правопорушникам таємно і повсюдно розширювати сферу своєї діяльності[19]. Завдання зловмисників полегшується завдяки дитячій цікавості до незнайомців. Водночас цифрові технології можуть полегшити судове переслідування таких правопорушників, оскільки дають змогу правоохоронним органам збирати цифрові докази сексуального насильства над дітьми. Це також полегшує доступ до правосуддя жертвам. Судові органи вже успішно впроваджують цифрові технології в судочинство. Співробітники поліції, прокурори й судді у різних цифрових середовищах здійснюють пошук доказів незаконного сексуального насильства над дітьми, щоб притягнути винних до відповідальності за скоєне й покінчити з їхньою безкарністю. «В КК України немає ні тлумачення поняття "кібернасильство", ні його видів. Звісно, варто, щоб законодавець передбачив необхідні формулювання в кримінальному законі України для правильної кваліфікації злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством у цифровому середовищі»[20], – слушно наголошує суддя Верховного Суду Н. Марчук.

Дії, що містять сексуальну експлуатацію дитини, підпадають під категорію «жорстоке поводження з дітьми», оскільки з погляду медицини, природи й особливостей організму дитина ще не готова до сексуальних стосунків[21]. Окрім того, залучення неповнолітніх до сексуальних дій порушує прийняті в суспільстві стандарти щодо таких дій, і це дає змогу кваліфікувати їх як жорстоке поводження з дітьми. Іноземні вчені, досліджуючи сексуальну поведінку дитини, стверджують, що дитина, яка зазнала насильства, зазвичай не розуміє незаконної сутності такої діяльності і не може висловити своєї явної

[18] Noll J. G., & Roitman M. Applying Innovative Methods to Advance the Study of Youth At-Risk for InternetInitiated Victimization. *Shenk C. E. (Ed.)*. Innovative Methods in Child Maltreatment Research and Practice, Child Maltreatment Solutions Network. Springer Nature Switzerland AG. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3031-33739-0_3

[19] Ibid.

[20] Суддя ВС окреслила виклики в забезпеченні кримінальної відповідальності за сексуальне насильство в цифровому середовищі. *Верховний Суд : вебсайт*. 2024. 6 верес. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1662450/

[21] Brunton R. Child Abuse: Definitions, Prevalence, and Considerations in Assessment. *Brunton R., & Dryer R. (Eds.).* Perinatal Care and Considerations for Survivors of Child Abuse. Springer Nature Switzerland AG. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-33639-3_2

згоди. Зокрема, за даними, наведеними в літературі, 2021 року сексуального насильства зазнали 20,4 % дітей у Північній Америці, 28,8 % в Австралії, 18,9 % в Африці та 22,4 % в Південній Америці[22]. Ці цифри відображають значне поширення цього злочину, який завдає дітям фізичної і психологічної шкоди.

В Україні з початком повномасштабного вторгнення зросла кількість випадків сексуального й домашнього насильства, особливо проти дітей. Так, «у 2023 році кількість дітей, що постраждали від сексуального насильства, перевищила 800 осіб. За 9 місяців 2024 року цей показник уже досяг рівня 2022 року. Особливо тривожним є той факт, що значна частина цих злочинів вчиняються в родині – рідними людьми, яким діти довіряють»[23]. Війна дійсно призводить до закономірного зростання злочинності через соціально-економічний і психологічний стрес, який впливає на поведінку людей, призводячи до збільшення випадків домашнього насильства та сексуальних злочинів, що є типовим явищем для країн в умовах збройних конфліктів[24].

Сексуальне насильство травмує психіку й особистість дитини, оскільки ставить під загрозу уявлення дітей про норми людського життя та відповідну сексуальну поведінку[25]. Сексуалізація дитинства позбавляє жертв віри в захист з боку держави й суспільства, руйнує їхню чистоту і невинність. У цьому полягає жорстокий вплив цифрового світу на дітей. Насильницьке залучення неповнолітніх до сексуальних відносин завдає серйозної шкоди їхньому фізичному і психічному здоров'ю; нерідко наслідком є смерть дитини. Страх і тривога, які відчувають жертви під час жорстокого поводження, негативно впливають на психологічний розвиток особистості дитини та її соціальну поведінку. Більше того, тяжкість наслідків жорстокого поводження залежить від його характеру, тривалості, а також від того, чи транслюється воно публічно, чи залишається в таємниці. Усі ці чинники формують особливості особистості й менталітету сучасних дітей.

[22] Ibid.

[23] Ребрик О. за час великої війни в україні зросла кількість випадків сексуального та домашнього насильства, особливо проти дітей. *Громадське радіо*. 2024. 11 листоп. URL: https://hromadske.radio/news/2024/11/11/za-chas-velykoi-viyny-v-ukraini-zrosla-kilkist-vypadkiv-seksualnoho-ta-domashnoho-nasylstva-osoblyvo-proty-ditey

[24] Там само.

[25] Brunton R. Child Abuse: Definitions, Prevalence, and Considerations in Assessment.

3. Найкращі інтереси дитини як основа захисту прав дитини в цифровому просторі

Стаття 3 Конвенції ООН про права дитини зобов'язує держави-учасниці приділяти першочергову увагу інтересам дітей. Окрім того, ст. 9 дозволяє в разі вчинення насильства розлучати дитину з батьками для забезпечення її інтересів[26]. Цей загальноприйнятий принцип найкращого забезпечення інтересів дитини відображає важливість концепції взаємодії суспільства і дитини.

Інтереси дітей лежать в основі національної й міжнародної політики в цій сфері. Більше того, у Зауваженні загального характеру № 14 (2013) зазначається, що ця норма відображає основні цінності Конвенції з огляду на її обов'язковий характер для держав-учасниць. Фактично принцип пріоритетності найкращих інтересів дитини створює юридичний захист від порушень прав дітей. У тому ж контексті Європейська комісія роз'яснює, що концепцію найкращого забезпечення інтересів дитини (best interest of the child – BIC) треба розглядати як основний принцип міжнародної, регіональної і внутрішньої політики та стратегій держав[27]. Для забезпечення гідності і процвітання дітей у Європейському Союзі (далі – ЄС) ця концепція включена до ст. 24 (2) Хартії основних прав Європейського Союзу[28]. У згаданих правових документах ця концепція розглядається як визначальний чинник обґрунтованості й ефективності державної політики, що стосується дітей. Такий самий порядок встановлюється при взаємодії окремих осіб з дітьми. Законність взаємодії з дитиною залежить від дотримання суб'єктом взаємодії принципу найкращого забезпечення інтересів дитини; за порушення цього принципу передбачено кримінальну відповідальність.

Наприклад, Кримінальний кодекс Німеччини (StGB) містить спеціальну норму про кібергрумінг. У § 176 StGB, який присвячений сексуальному насильству над дітьми, передбачено пункт, який карає будь-які спроби встановити контакт із дитиною до 14 років у мережі з метою схиляння до сексуальних дій. Таке діяння карається позбавленням волі терміном від 3 місяців до 5 років. Французьке кримінальне законодавство одним із перших у Європі запровадило відповідальність за злочинні дії в інтернеті стосовно дітей, так званий онлайн-грумінг. Ще 2007 року до Французького кримінального кодексу було додано статтю 227-22-1, яка передбачає покарання за те, що повнолітній робить сексуальні пропозиції неповнолітньому віком до

[26] Конвенція про права дитини.

[27] Best interests of the child (BIC) (European Commission: Migration and Home Affairs). URL: https://clck.ru/3MGoCV

[28] Хартія основних прав Європейського Союзу. *Європейське право*. 2013. № 1-2. С. 294–304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpr_2013_1-2_25

15 років або особі, що видає себе за такого, через електронні комунікації. Санкція за таке діяння становить до 2 років позбавлення волі та штраф 30 000 євро[29]. У Нідерландах кримінальну заборону онлайн-грумінгу було введено з 1 січня 2010 року на виконання міжнародних зобов'язань (Ланзаротська конвенція, директива ЄС[30]). Стаття 248e Кримінального кодексу Нідерландів передбачає відповідальність за організацію зустрічі дорослим з особою, про яку він знає або припускає, що їй немає 16 років, з наміром вчинити щодо неї сексуальне насильство, – у разі, якщо вжито будь-яких підготовчих дій для такої зустрічі. Максимальна санкція становить 2 роки позбавлення волі або великий штраф.

Механізм захисту прав дитини в цифровому просторі побудований на європейському досвіді, який держави черпають насамперед із практики Європейського суду з прав людини. Так, справа «AG v Williams» (2023, пп. 6, 12), що стосується сексуального насильства над дітьми, призвела до обговорення принципу відкритого правосуддя. У судовому рішенні було зазначено, що основоположний принцип публічного відправлення правосуддя не є абсолютним; суд може відхилити його відповідно до інтересів позивача. Концепція найкращих інтересів дитини передбачає, що належне здійснення правосуддя не вимагає проведення публічного слухання у справі про сексуальне насильство. Отже, суд має право виключити публічні слухання в таких справах[31]. Більше того, суд зберіг за собою право обмежувати публікацію матеріалів справи без шкоди для своїх повноважень щодо проведення закритих слухань. Ці повноваження є процесуальною гарантією здійснення правосуддя з урахуванням інтересів дитини, оскільки створюють для жертви спокійну обстановку в суді, що відповідає психологічним потребам дитини. Тож дотримання керівних принципів утримання дітей під вартою лежить в основі судового захисту дітей.

Окреслене судове рішення розвиває концепцію найкращих інтересів дитини в цифровому просторі та створює унікальний механізм захисту дітей в інтернеті.

Концепція найкращого забезпечення інтересів дитини відображає ті принципи, які повинні враховуватися при впровадженні послуг або продуктів, що стосуються дітей. Вони визначаються кількома чинниками, наприклад, безпекою і благополуччям дитини. Концепція

[29] *France. Code pénal, article 227-22-1. Version en vigueur depuis le 23 avril 2021. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article lc/LEGIARTI000043409180*

[30] Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : міжнар. док. від 25.10.2007. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

[31] Crown Prosecution Service (CPS). (2019, 17 January). Hearings in Private ('In Camera'). URL: https://clck.ru/3MGoSg

покликана гарантувати максимальну відповідність інтересів дитини та інших членів суспільства. У межах цієї концепції у правовій сфері було розроблено динамічний підхід до самовизначення дитини щодо відповідності вимогам ВІС[32]. Отже, діти мають права, які покликані якнайкраще гарантувати їхні інтереси та представляти їх на розгляд суспільства. Мета цієї стратегії – дати можливість дітям, які зазнали насильства, виступити проти своїх кривдників, особливо у разі домашнього насильства. ВІС повинен мати широку правову підтримку, що виходить за межі простого забезпечення життя дитини і гарантує її якість. Тож ВІС охоплює забезпечення основних життєвих потреб дітей, і фізичних, і психологічних, за допомогою ефективних механізмів, які підвищують відповідну якість цих потреб.

Залучення дітей до незаконної діяльності, чи то силою, чи то обманом, не відповідає принципам дотримання чистоти дитинства, оскільки більшість жертв можуть не усвідомлювати аморальності контенту, для створення якого їх використовують. Така діяльність суперечить інтересам дітей, оскільки позбавляє їх необхідного емоційного й соціального захисту. Окрім того, серйозні фізичні і психологічні наслідки сексуальних контактів для дітей перешкоджають їхньому нормальному соціальному й розумовому розвитку і позбавляють можливості повноцінно брати участь у житті суспільства. Наслідком є спотворення особистості. Тож це небезпечне діяння ставить під загрозу такі фундаментальні цінності, як благополуччя і безпека дитини. З практичного погляду розглянута концепція відображає інтереси всього суспільства, оскільки діти є основними учасниками суспільних процесів. Отже, боротьба з насильством над дітьми в цифровому просторі має бути однією з основних цілей діяльності держави та пріоритетним інтересом усього суспільства.

ВИСНОВКИ

Інтернет є хорошим ресурсом та відмінним джерелом інформації для дорослих та дітей. Завдяки Інтернету людина має доступ до нескінченного потоку інформації, має змогу користуватися такими ресурсами, як енциклопедії, доступ до бібліотек та інших цінних матеріалів. Окрім того як показує сучасна практика академічна успішність вища у дітей, які мають вільний доступ до комп'ютерів. Взаємодія з комп'ютерами стимулює розвиток візуального інтелекту та зорово-моторної координації. У той же час Інтернет несе небезпеку,

[32] Eekelaar J. The interests of the child and the child's wishes: The role of dynamic self-determinism. *Kilkelly U.* Children's rights (1st ed.). London : Routledge, 2017. P. 129–148. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315095769-8; Levesque R. J. R. Best Interests of the Child. *Encyclopedia of Adolescence. Springer Nature Switzerland AG*. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-32132-5_666-2

завдаючи соціально-психологічної шкоди, штовхаючи дітей до ізоляції від реального життя. Надмірне захоплення Інтернетом може призвести до інтернет-залежності, що негативно позначається на академічній успішності дитини, відносинах із сім'єю та психологічному здорови. Як легко діти можуть знайти корисну інформацію в Інтернеті, з такою ж легкістю можуть отримати доступ до негативної інформації, вступити у взаємодію з людьми, з якими вони не повинні контактувати.

Проблеми насильства над дітьми в Інтернеті та інших злочинів, пов'язаних із залученням неповнолітніх до шкідливого цифрового контенту є доволі значущими, оскільки ставлять під загрозу благополуччя дітей і нівелюють пріоритет найкращих інтересів дитини. Онлайн-насильство є небезпечною формою насильства над дітьми, що використовує довіру та психологічне маніпулювання жертвою в цифровому середовищі. Міжнародні стандарти визнають онлайн–насильство кримінальним діянням, а низка держав виробили ефективні правові інструменти його припинення. Вирішення означених проблем є визначальним чинником усіх політичних процесів в державі, що стосуються дітей. Забезпечення захисту дітей від насильства в цифровому просторі – це спільне завдання держави, суспільства та міжнародних інституцій. У цих процесах велика роль належить саме судовій системі які уповноважені застосувати правові норми, які є основою концепції найкращих інтересів дитини як на рівні чинного законодавства так і на міжнародному, зокрема й практики ЄСПЛ.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні проведено аналіз проблем насильства над дітьми в цифровому просторі. Акцентовано на міжнародних механізмах захисту прав дитини, зокрема практики ЄСПЛ. Вказано на існуючі загрози щодо дітей, які піддалися насильству в умовах війни в Україні. Зазначено, що цифровий контент впливає на різні аспекти розвитку дітей, зокрема когнітивні, емоційні й поведінкові їхні здібності. Водночас через незавершений процес формування особистості й самосвідомості діти і є найуразливішими користувачами інтернету, зокрема соціальних мереж. Наголошено, що онлайн-експлуатація порушує принципи забезпечення безпечного середовища для дітей у кіберпросторі. Зроблено висновок, що забезпечення захисту дітей від насильства в цифровому просторі – це спільне завдання держави, суспільства та міжнародних інституцій. У цих процесах велика роль належить саме судовій системі які уповноважені застосувати правові норми, які є основою концепції найкращих інтересів дитини як на рівні чинного законодавства так і на міжнародному. Очікувані результати включають кілька ключових аспектів, серед яких: розкриття розуміння понять та визначень корисного та шкідливого цифрового контенту; підвищення обізнаності батьків та вчителів щодо

ризиків, пов'язаних з цифровим оточенням дітей; здійснення аналізу впливу цифрового контенту на дітей та підлітків, що допоможе сформувати збалансовані підходи до використання цифрових технологій у вихованні та навчанні; розробка комплексу практичних рекомендацій щодо підвищення цифрової грамотності для батьків та вчителів, включаючи методи та інструменти для захисту дітей від шкідливого контенту, що допоможе створити безпечне цифрове середовище для дітей в Україні.

Література

1. Алєксєєнко М. Комітет ООН із прав дитини на захисті дітей, що перебувають у конфлікті з законом України. *Український Центр Порозуміння*. 2011. URL: https://uccg.org.ua/bulletin/Articles/01-02(16)/02-Aktualna_tema/160203.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
2. Зауваження загального порядку № 25 (2021) Комітету ООН з прав дитини про права дітей у цифровому середовищі від 02.03.2021. UN Doc CRC/C/GC/25. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g21/053/43/pdf/g2105343.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
3. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для індустрій / Міжнародний союз електрозв'язку. 2020. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/1/za-initsiativi-mintsifri-pidgotuvali-rekomendatsii-shchodo-zakhistu-ditey-u-tsifrovomu-seredovishchi/COP_Guidelines_Industry_UA_fin66.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
4. Конвенція про права дитини : міжнар. док. від 20.11.1989 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 02.09.2025).
5. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : міжнар. док. від 25.10.2007. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 02.09.2025).
6. Лесь І. О. Характерні ознаки жертви дитячої порнографії. *Протидія кіберзагрозам та торгівлі людьми :* зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 листоп. 2019 р.). Харків, 2019. С. 172–174. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/26_11_2019/pdf/52.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
7. Мацелюх І. А. Захист прав дітей у США наприкінці XIX – на початку XX ст.: історичний екскурс. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 51–55. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/9.pdf (дата звернення: 02.09.2025).

8. Поліцейські припинили діяльність серверів, пов'язаних із поширенням дитячого порно в українському сегменті інтернету. *Національна поліція України : вебсайт*. 2025. 15 лип. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/policzejski-prypynyly-diyalnist-serveriv-povyazanyx-iz-poshyrennyam-dytyachogo-porno-v-ukrayinskomu-segmenti-internetu-8002/ (дата звернення: 02.09.2025).

9. Ребрик О. За час великої війни в Україні зросла кількість випадків сексуального та домашнього насильства, особливо проти дітей. *Громадське радіо*. 2024. 11 листоп. URL: https://hromadske.radio/news/2024/11/11/za-chas-velykoi-viyny-v-ukraini-zrosla-kilkist-vypadkiv-seksualnoho-ta-domashnoho-nasylstva-osoblyvo-proty-ditey (дата звернення: 02.09.2025).

10. Суддя ВС окреслила виклики в забезпеченні кримінальної відповідальності за сексуальне насильство в цифровому середовищі. *Верховний Суд : вебсайт*. 2024. 6 верес. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1662450/ (дата звернення: 02.09.2025).

11. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Європейське право*. 2013. № 1-2. С. 294–304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpr_2013_1-2_25 (дата звернення: 02.09.2025).

12. Best interests of the child (BIC) (European Commission: Migration and Home Affairs). URL: https://clck.ru/3MGoCV (viewed on 02.09.2025).

13. Brunton R. Child Abuse: Definitions, Prevalence, and Considerations in Assessment. *Brunton R., & Dryer R. (Eds.)*. Perinatal Care and Considerations for Survivors of Child Abuse. Springer Nature Switzerland AG. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-33639-3_2 (viewed on 02.09.2025).

14. Child Abuse Prevention and Treatment Act. 1974. URL: https://www.govtrack.us/congress/bills/93/s1191/text (viewed on 02.09.2025).

15. Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2022–2027): "Children's Rights in Action: from continuous implementation to joint innovation" / Steering Committee for the Rights of the Child (CDENF). URL: https://rm.coe.int/cdenf-unofficial-translation-into-ukrainian/1680aca358 (viewed on 02.09.2025).

16. Crown Prosecution Service (CPS). (2019, 17 January). Hearings in Private ('In Camera'). URL: https://clck.ru/3MGoSg (viewed on 02.09.2025).

17. Eekelaar J. The interests of the child and the child's wishes: The role of dynamic self-determinism. *Kilkelly U.* Children's rights (1st ed.). London : Routledge, 2017. P. 129–148. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315095769-8 (viewed on 02.09.2025).

18. France. Code pénal, article 227-22-1. Version en vigueur depuis le 23 avril 2021. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000043409180 (viewed on 02.09.2025).

19. Kirk-Provencher K. T., & Jeglic E. L. Child Maltreatment: Child Sexual Abuse. *Shackelford T. K. (Ed.).* Encyclopedia of Domestic Violence. Springer Nature Switzerland AG. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-03085493-5_1871-1

20. Levesque R. J. R. Best Interests of the Child. *Encyclopedia of Adolescence. Springer Nature Switzerland AG*. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-32132-5_666-2

21. Mr. Bergh Enlarging his sphere of Usefulness. "Inhuman Treatment of a Little Waif." Her treatment – a mystery to be cleared. *New York Times*. 1874. 10 April. URL: https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1874/04/10/79069479.pdf?pdf_redirect=true&ip=0 (viewed on 02.09.2025).

22. Noll J. G., & Roitman M. Applying Innovative Methods to Advance the Study of Youth At-Risk for InternetInitiated Victimization. *Shenk C. E. (Ed.).* Innovative Methods in Child Maltreatment Research and Practice, Child Maltreatment Solutions Network. Springer Nature Switzerland AG. 2023. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3031-33739-0_3

23. NYSPCC [Офіц. сайт]. URL: https://nyspcc.org/ (viewed on 02.09.2025).

24. Ryhina O. Unites States: child abuse (historical and legal aspect). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. Vol. 2. P. 76–81. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/774292 (viewed on 02.09.2025).

Інформація про автора:
Барабаш Ольга Олегівна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії актуальних проблем
правозастосовної
та правоохоронної діяльності
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2666-9696
Scopus Author ID: 57194699372

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-3

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Борисова В. І., Явор О. А., Борох Т. С.

ВСТУП

Проблема забезпечення прав і свобод дитини є однією з нагальних проблем сьогодення, але. як зазначає проф. М. Сірант, її вирішенню став на заваді режим воєнного стану, запроваджений в Україні у зв'язку з широко-масштабним вторгненням російської федерації на територію України. Наслідок – порушення прав дитини, що проявилось у різних формах насильства, позбавленні батьківської опіки, примусового переміщення з території України, позбавлення свободи, і найголовніше, позбавлення життя. Розглянуто різноманітні підходи до визначення сутності правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, а також розглядається судова практика, щодо особливостей встановлення фактів, що мають юридичне значення.

Саме цим пояснюється вибір теми дослідження, яке спрямовано перш за все, на висвітлення тих питань, що торкаються характеристики сімейного права, правового статусу дитини, яка постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, того, що було зроблено на шляху створення механізму захисту прав дитини до запровадження режиму воєнного стану на території України, а також тих проблем захисту прав дитини, що залишаються нагальними на сьогодні. Розглянуто різноманітні підходи до визначення сутності правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, а також розглядається судова практика, щодо особливостей встановлення фактів, що мають юридичне значення

1. Загальні положення захисту прав дитини за законодавством України

Конституція України[1] проголошує основний принцип правового положення дитини в сучасному світі: дитина, незалежно від свого походження, має рівні права з іншими дітьми (частина 1 статті 51). Цей принцип відповідає положенням Конвенції про права дитини[2], Європейської конвенції про правовий статус дітей, народжених поза

[1] Конституція України.(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[2] Конвенція про права дитини {Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91} https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

шлюбом[3], учасницею яких є Україна, і яка привела національне законодавство у відповідність до положень зазначених Конвенцій. Конвенція передбачає, що батько й мати дитини, народженої поза шлюбом, мають такі самі обов'язки її утримувати, які були б за її народження в шлюбі. Можна констатувати, що законодавство однаково захищає права всіх дітей незалежно від того, перебували їхніх батьки у зареєстрованому шлюбі чи ні. Такий підхід законодавця є справедливим і спрямований на захист інтересів насамперед дитини.[4] Так, сімейним законодавством був врегульований порядок визначення не тільки походження дітей, народжених у шлюбі, а й дітей, народжених поза шлюбом її батьків, а згодом і походження дитини, яка народжена в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Основні принципи регулювання сімейних відносин знаходять своє відбиття в Конституції України, Сімейному кодексі України[5] (далі – СК України) та в інших законах. Учасники сімейних відносини можуть врегулювати свої відносини і за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам СК України, інших законів та моральним засадам суспільства. СК України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави їх виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів (ст. 10). Якщо ж сімейні відносини не врегульовані СК України, іншими законами або домовленістю (договором) сторін, до них застосовуються норми СК України, які регулюють подібні відносини (аналогія закону). Між тим, якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати і аналогію закону, вони регулюються відповідно до загальних засад сімейного законодавства (аналогія права). Здійснення учасниками сімейних відносин своїх прав і виконання ними своїх обов'язків не повинно порушувати права, свободи та законні інтереси інших осіб, зокрема, і членів їх сімей. При цьому права членів сім'ї можуть здійснюватися не їх носіями безпосередньо, а за допомогою інших осіб, які діють в інтересах конкретного члена сім'ї.

Права і обов'язки учасників сімейних відносин у порівнянні з правами і обов'язками, зокрема, учасників цивільних відносин мають певні особливості, що пояснюється тим, шо сімейне право – самостійніа галузь приватного права, яка має свої особливості. Так, автономність

[3] Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом *Конвенцію ратифіковано Законом N 862-VI (862-17) від 14.01.2009 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_568#Text*

[4] Даніель Анна Володимирівна.Права дітей, народжених поза офіційним шлюбом. https://protocol.ua/ua/prava_ditey_narodgenih_poza_ofitsiynim_shlyubom/

[5] Сімейний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

сімейного права як галузі приватного права проявляється, *по-перше*, у тісному зв'язку сімейно-правових норм з нормами моралі, і у ч. 9 ст. 7 СК України закріплено, що сімейно-правове регулювання здійснюється на підставі принципів справедливості, добросовісності і розумності, відповідно до моральних засад суспільства; головне місце в сімейному праві займають особисті немайнові відносини членів сім'ї, а *по-друге,* майнові відносини є похідними від них, сімейні відносини мають особливий суб'єктний склад – це особи, які створюють сім'ю на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення та інших підставах, не заборонених законом, але таких, що не суперечать моральним засадам суспільства; для методу правового регулювання сімейного права характерні не тільки ознаки диспозитивного, але й імперативного методу, зокрема, у вигляді різного роду заборон.

Права і обов'язки учасників сімейних відносин, за правило, є відносними, бо виникають між чітко визначеними особами, а саме, подружжям, батьками та дітьми, усиновленим та усиновлювачем тощо; вони тісно пов'язані з особистістю їх носіїв**,** а тому є невідчужуваними: батько (матір) дитини не мають права передавати обов'язки щодо утримання дитини іншій особі.

Відносні за своєю природою права учасників сімейних відносин мають абсолютний характер захисту. Так, право батьків виховувати дитину має відносний характер, оскільки виникає між чітко визначеними особами – батьком, матір'ю та дитиною., а в разі порушення цих прав, вони можуть захищатися проти будь-якого порушника.

Сімейне право як самостійна галузь приватного права[6], охоплює правові норми, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини, що виникають на підставі шлюбу, споріднення, усиновлення, прийняття дітей на виховання і складаються між подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, між іншими особами, які взяли дитину на вихованн, а також між іншими членами сім'ї та родичами.

Сімейні відносини характеризуються: особливим складом їх учасників – виключно фізичні особи; специфічністю юридичних фактів, які породжують сімейні відносини: шлюб, кровне споріднення, материнство, батьківство, усиновлення, прийняття дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на виховання; особисто-

[6] Сімейне право України: підручник, за ред. Ю.С. Червоного, К., 2004, с. 5-22:; Ромовська З.В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч.закл. К., 2009, с. 20-22; Сімейне право України: підруч.; за заг. ред В.І. Борисової та І.В. Жилінкової, К., 2012, с.3-; Сімейне право України: підручник /за заг. ред. Т.В. Боднар та О.В. Дзери. Розділ 1, глава 1 § 5. К.: Юрінком Інтер, 2016,*; Майданик Р.А.* Розвиток приватного права України: монографія. – К.: Алерта, 2016; *Труба В.І.* Класифікація сімейних правовідносин. Одеса, Фенікс, 2020 р..; та інші.

довірчим, безеквівалетним та безоплатним характером відносин між суб'єктами сімейниxx відносин; пред'явленням до них додаткових вимог щодо ознак полу при укладенні шлюбу, різниці у віці при усиновленні, а при вирішенні спорів з ким із батьків залишиться дитина – врахування соціальної характеристики подружжя; індивідуалізація суб'єктів сімейних відносин і неможливість передачі сімейних прав та обов'язків іншим особам ні в порядку правонаступництва (спадкування), ні за домовленістю сторін,

Для сімейного права властивий особливий метод правового регулювання як\система засобів та прийомів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на поведінку учасників сімейних відносин. Безумовно, це – диспозитивний метод правового регулювання, але також і імперативний метод, який застосовується у випадку встановлення різного роду заборон. При цьому не виключається, що імперативний метод може застосовуватися поряд з диспозитивним методом правового регулювання, як, наприклад, в аліментних зобов'язаннях.

Народження дитини – підстава для виникнення сімейної правоздатності людини, яка зберігається упродовж всього її життя і припиняється в момент смерті. З моменту народження і до моменту досягнення повноліття особа має правовий статус дитини (ч. 1 ст. 6 СК України) і має можливістю здійснення прав, установлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини [7], [8], іншими міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст.7 СК України). Такий підхід відповідає міжнародним стандартам, оскільки згідно зі ст. 1 Декларації про права дитини, прийнятої Резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року, дитиною є кожна людська істота з моменту її народження і до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовним до цієї дитини, вона не досягає повноліття раніше.

[7] Конвенція Про права дитини. {Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91}https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[8] Конвенція ООН про права дитини містить повний перелік прав дитини: на життя, на ім'я, на набуття громадянства, на піклування з боку батьків, на збереження своєї індивідуальності, право бути заслуханою у ході будь-якого розгляду, що стосується дитини; право на свободу совісті та релігії; право на особисте та сімейне життя; недоторканість житла; таємницю кореспонденції; право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я; благами соціального забезпечення; на рівень життя, необхідний для її розвитку; на освіту; на відпочинок; на особливий захист: від викрадень та продажу, від фізичних форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, участі у військових діях; право на вжиття державою всіх необхідних заходів що до сприяння фізичному та психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину.

Закон України «Про охорону дитинства»[9] визначає охорону литинства як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпення реалізації прав дитина на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні, встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що грунтується на забезпеченні найкращих інтересів дитини, які відповідно до закону визначаються як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я. особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і розвитку, що може її висловити (ст. 1)[10].

Відповідно до зазначеного Закону система заходів щодо охорони дитинства включає:

– визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охорони дитинства, удосконалення законодавства щодо правового і соціального захисту дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами у цій сфері;

– забезпечення належних умов гарантування безпеки, охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності;

– проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, підтримки виробництва дитячого харчування, у тому числі первинного виробництва, надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;

– встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди;

– створення умов для забезпечення наявності на ринку в достатній кількості дитячого харчування, що відповідає вимогам законодавства

[9] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[10] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів, у тому числі шляхом запровадження пільгового кредитування та/або оподаткування операторів ринку харчових продуктів, митного та/або тарифного регулювання.

Кожна дитина з моменту народження має не тільки право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування.

Діти та батьки не повинні розлучатися всупереч їх волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в інтересах дитини і цього вимагає рішення суду, що набрало законної сили. Під час вчинення дій, пов'язаних з розлученням дитини з одним або обома батьками, а також інших дій, що стосуються дитини, в порядку, встановленому законом, судом заслуховується думка та побажання дитини.

З народженням дитини пов'язується виникнення в неї низки й особистих немайнових прав та обов'язків[11] та майнових прав, а саме – право на життя, на охорону здоров'я, на особисту недоторканність, на майно, на житло тощо.

Дитина має жити і виховуватися в сім'ї; спілкуватися з батьками та іншими родичами; висловлювати свою думку; отримувати захист від своїх батьків та інших членів сім'ї тощо [12].

Держава бере на себе захист прав дитини[13];[14], але при цьому покладає на батьків обов'язки здійснювати належним чином батьківські права, а також діяти в інтересах дитини.

Якщо порушуються особисті немайнові та майнові права дитини законодавством України забезпечена можливість відновити для неї своє правове становище юрисдикційними та неюрисдикційними способами. Таким чином, СК України закріплює право дитини на захист не тільки з боку батьків (осіб, які їх замінюють), а також і державних установ в особі органів опіки та піклування, прокуратури, суду. Так, відповідно до ст. 18 СК України кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Суд залежно від обставин справи може застосувати ті способи захисту, які встановлені законом або щодо яких існує

---

[11] Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03 / С. О. Погрібний. Київ, 2009. 412 с. С. 259

[12] Явор О. А. До проблеми особистих немайнових прав дитини / О. А. Явор // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 4. С. 68–74.

[13] Kohm L. M. TracingtheFoundationsoftheBestInterestoftheChild Standard in American Jurisprudence / Lynne Marie Kohm // Journa lofLawandFamilyStudies. 2008. Vol. 10. No 2. 40 p. file:///C:/Users/User/Downloads/ssrn-1957143.pdf

[14] Scott E. S. GenderPoliticsandChildCustody: ThePuzzlingPersistenceoftheBestInterest Standard / Elizabeth S. Scott, Robert E. Emery // ColumbiaPublicLaw. ResearchPaper. No. 13. P. 352–383. https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4388&context=lcp

домовленість учасників цих відносин, а саме: встановлення правовідношення; примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; припинення правовідношення, а також його анулювання; припинення дій, які порушують сімейні права одного з учасників; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; відшкодування матеріальної та компенсація моральної шкоди, якщо це передбачено чинним законодавством або договором; зміну правовідношення тощо. Відповідно до п.п. 1 та 3 ч.1 ст. 350-2 Цивільного процесуального Кодексу України (далі – ЦПК України)[15], у випадках, визначених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»[16], особа, яка не досягла 18 років, але зазнала домашнього насильства у будь-якій формі (постраждала дитина), якщо їй виповнилося 14 років, може особисто звернутися до суду з заявою про видачу обмежувального припису стосовно кривдника. Така заява може бути подана і її законним представником – батьками (усиновлювачами), родичами (бабою, дідом, повнолітніми братом, сестрою), мачухою або вітчимом, а також органом опіки та піклування в інтересах цієї дитини.

Таким чином, реалізуючи право на захист, дитина з 14 років (статті 18, 152 та 165 СК України) може або самостійно відстоювати свої права у суді, або звернутися через своїх батьків або законних представників (усиновлювачів, патронатного вихователя, тощо). за захистом до суду чи інших уповноважених органів з метою усунення порушень і відновлення як особистих немайнових, так і майнових прав. При цьому чинне процесуальне законодавство надає суду можливість втручатися в цей процес. Так, суд може витребувати докази з власної ініціативи, коли йдеться про захист прав малолітніх або неповнолітніх осіб (ч. 2 ст. 13 та ч. 7 ст. 81 ЦПК України). Проте, суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісноу здійсненні учасникаи справи їхніх процесуальних прав або законних обов'язків щодо доказів. Це положення відображає національну імплементацію принципів правосуддя, дружнього до дитини (постанова КЦС ВС від 31.10.2024 по справі № 753/14640/23)[17].

Між тим слід погодитися з тими науковцями, які звертають увагу на відсутність єдності судової практики щодо процесуального статусу дитини як позивача, зокрема, у справах щодо визначення місця її

[15] Цивільно процесуальний Кодекс України Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, №40-41,42, ст.492. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

[16] ЗаконУкраїни Про запобігання та протидію домашньому насильству https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text

[17] Дитина в суді: гарантії на папері й виклики на практиці. Фахова дискусія «Дитина в суді : гарантії на папері й виклики на практиці». https://unba.org.ua/news/10499-ditina-v-sudi-garantii-na-paperi-j-vikliki-na-praktici.

проживання. Так, у справі №761/19046/22 Касаційний цивільний суд ВС зазначив, що у спорах між батьками дитина віком до 14 років не може виступати позивачем або третьою особою з самостійними вимогами (постанова від 31.07.2023 р.). Натомість у справі №645/5180/19 КЦС визнав дійсним договір про надання правової допомоги, який був укладений малолітньою особою, а згодом фактично був схвалений її батьками (Постанова від 31.01.2024)[18].

Відповідно до статті 19 СК України при розгляді судами окремих категорій спорів, а саме спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування,. При цьому, відповідно до статті 177 СК України майном, що належить малолітній дитині, батьки управляють без спеціального на те повноваження. Вони ж зобов'язані дбати і про збереження та використання майна дитини.

Але дозвіл органу опіки та піклування на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини надається лише в разі гарантування збереження права останньої на житло. При цьому відповідно до п. 67 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, який затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866 [19], закріплена необхідність отримання батьками попереднього дозволу на вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право користування яким виникло у дитини з метою захисту прав дитини, з дотриманням таких принципів – забезпечення найкращих інтересів дитини, недопущення дискримінації дітей, конфіденційність інформації про дитину.

Між тим, практиці відомі непоодинокі випадки фальсифікації копій рішень органів опіки та піклування, коли батьки за попередньою змовою з майбутніми власниками нерухомості, право користування якою виникло у дитини, щоб зберегти реєстрацію місця її проживання у відчуженому приміщенні, заключають фіктивні договори оренди або,

[18] Там само. Див.: Фахова дискусія «Дитина в суді : гарантії на папері й виклики на практиці» https://unba.org.ua/news/10499-ditina-v-sudi-garantii-na-paperi-j-vikliki-na-praktici.

[19] Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : затв. Постановою Каб. Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866. Офіційний вісник України. 2008. № 76. Ст. 2561. (діє в ред. від 20.08.2025 р.) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

перебуваючи за межами України, наприклад, в одній з держав Європи через органи СНАП виписують своїх дітей без згоди органів опіки та піклування. В свою чергу це призводить до порушення прав дитини, а в подальшому до тривалої процедури їх відновлення в судовому порядку. Саме тому, слід погодитись з тими науковцями, які виступають за збереження на рівні національного законодавства встановлених обмежень щодо будь-яких операцій з нерухомим майном його власниками, якщо право користування цим майном вже виникло у дитини. На рівні Цивільного Кодексу України (далі – ЦКУ) ці обмеження встановлено, зокрема, це витікає з загальних вимог визнання правочину чинним (частина 1 та 6 ст. 203 ЦК України), а також положень Житлового Кодексу України та спеціальних законів України[20].

Слід погодитись і з тим, що захисту житлових прав дитини не сприяє і можливість надання права користування житловим приміщенням, у якому проживає дитина, третім особам шляхом укладення договору найму (оренди) житлового приміщення у простій письмовій формі, оскільки нотаріальна форма договору найму житла є обов'язковою лише у випадку укладення такого договору з правом викупу (ст. 811 ЦК України). На жаль, через недосконалість закону (ч. 1 ст. 224, ст. 811, ст. 203 ЦК України), зокрема відсутність у нормах СК України посилання на обов'язковість отримання від органу опіки та піклування попереднього дозволу на вчинення будь-яких правочинів батьками – власниками нерухомого майна, право користування яким виникло у їх дитини, своєчасно забезпечити здійснення нею (дитиною) права на житло. або своєчасно його відновити. Аналіз спорів щодо відновлення права користування дитиною житлом, дозволили науковцям прийти до висновку, що вони тривають не один місяць, а дитина протягом цього часу позбавлена можливості користуватися житлом, у якому проживала[21].

Разом із тим, зрушення, які поступово відбуваються в чинному законодавстві України щодо зазначених проблем, свідчать про те, що законодавство, пов'язане із захистом прав дитини, оновлюється. Так, в п.п. 67 та 68 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини[22], внесені зміни, які

[20] Борох Т.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах.: дис.... доктора філософії : 081 "Право" / Т. С. Борох ; наук. кер. Явор О. А.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2022. – 181 с.https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19482 С. 98.

[21] Борох Т.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах.: дис.... доктора філософії : 081 "Право" / Т. С. Борох ; наук. кер. Явор О. А.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2022. – 181 с.https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19482 С. 99-100.

[22] Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : затв. Постановою Каб. Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866.

спрямовані, в першу чергу, на захист прав дитини. а саме, рішення органу опіки і піклування про надання дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини може бути оскаржено до суду. Якщо ж батьки, опікуни, піклувальники не виконують рішення органу опіки та піклування щодо збереження айна дитини, служба у правах дітей подає до визначених законом органів клопотання про необхідність звернення до суду з метою захисту майнових та житлових прав дитини.

Відповідно до чинного законодавства дитина має право на захист від зловживань батьківськими правами[23]. В наукових дослідженнях «*зловживання суб'єктивними правами* в сімейних відносинах визначається як один з видів неправомірної поведінки, що здійснюється шляхом реалізації суб'єктивного сімейного права, яке спрямоване на реалізацію власного інтересу, пов'язаного із заподіянням шкоди охоронюваним сімейним законодавством правам та інтересам інших осіб»[24]. Більш того, окремі науковці, зокрема О. Оніщук, вважають, що дія або бездіяльність батьків або осіб, які їх замінюють, зі здійснення установлених законом прав і обов'язків, якщо вони спрямовані на реалізацію власного інтересу, чим спричиняється шкода дітям, слід кваліфікувати як «*зловживання батьківськими правами* ».[25]

Один з батьків може здійснювати свої права з наміром обмежити або позбавити можливості спілкування дитини з іншим батьком чи іншими родичами, для чого він може вдаватися до наступних дій: систематично змінювати освітні заклади, змінювати місця проживання тощо. Разом із тим, порушуючи право окремо проживаючого батька на спілкування з дитиною, другий з батьків одночасно порушує і право дитини на спілкування (ст. 159 СК України). І хоча, на перший погляд, інтерес батька спрямований мов би на заподіяння шкоди правам та інтересам не дитини, а іншому з батьків або іншому родичу, однак, як вірно зазначається в літературі, об'єктивно, в результаті зловживання батьківськими правами шкода заподіюється і правам самої дитини.[26]

Офіційний вісник України. 2008. № 76. Ст. 2561. ((діє в ред. від 20.08.2025 р.) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

[23] Резнік Г. О. Право на захист особистих немайнових прав дитини. Приватне право і підприємництво, 2016. С.109 URL. http://www.irbis– 181 nbuv. gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppip_2016_16_21.pdf

[24] БорохТ.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах.: дис.... доктора філософії : 081 "Право" / Т. С. Борох ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2022. – 181 с.https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19482 С.8

[25] Ольга Оніщук. Поняття та ознаки зловживання батьківськими правами. Підприємництво Господарство і право.С.56-61 http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/12.pdf С.60

[26] Борох Т.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах. : дис.... доктора філософії : 081 "Право" / Т. С.Борох: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. 181с. https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19482 С.124

Дана обставина вказує на специфіку категорії *зловживання батьківськими правами*, що відрізняє її від інших видів зловживання правом як в цивільному, так і в сімейному праві. Якщо в усіх інших випадках зловживання правом спрямовано на заподіяння шкоди особі, щодо якої відповідні дії здійснюються, то при зловживанні батьківськими правами шкода заподіюється кільком суб'єктам одразу – іншому з батьків (родичу), а також і самій дитині.[27]

Свого часу, досліджуючи проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей», проф. Л.В. Красицька зазначала, що складовою механізму правового регулювання сімейних відносин є здійснення особистих та майнових прав батьків і дітей, що включає в себе сукупність таких елементів, як юридичні факти, суб'єктивні права матері, батька і дитини, форми, способи, принципи, межі здійснення прав батьків і дітей, взаємодія яких дозволяє задовольнити приватні інтереси матері, батька і дитини та публічні інтереси суспільства. При цьому, авторка наголошувала на тому, механізм здійснення особистих та майнових прав батьків і дітей має певні стадії, як обов'язкові, так і факультативні, з чим слід погодитися. Так, до обов'язкових стадій, перш за все, відноситься стадія виникнення прав матері, батька і дитини, а також стадія реалізації прав матері, батька і дитини, щодо захисту прав матері, батька і дитини, це – факультативна стадія[28], оскільки особисто-довірчий, безеквівалетний та безоплатний характер сімейно-правових відносин подружжя, батьків, дітей тощо, слугує певною гарантією того, що суб'єкти сімейних відносин не будуть зловживати своїми правами, а захист їх законних прав і інтересів – не завжди доцільний, хоча сам механізм захисту, безумовно, існує. Здійснення учасниками сімейних відносин своїх прав і виконання ними своїх обов'язків не повинно порушувати права, свободи і законні інтереси інших осіб, зокрема, і членів їх сімей, права яких можуть здійснюватися не їх носіями безпосередньо, а за допомогою інших осіб, які діють в інтересах конкретного члена сім'ї.

2. Захист прав дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів

Відповідно до ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства» діти та батьки не повинні розлучатися всупереч їх волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в інтересах дитини і цього вимагає

[27] Борох Т.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах. : дис.... доктора філософії : 081 "Право" / Т. С.Борох: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. 181 с. https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19482 С.124

[28] Красицька, Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : автореф. дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Красицька Лариса Василівна; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2015. 49 с. С.11

рішення суду, що набрало законної сили. Під час вчинення дій, пов'язаних з розлученням дитини з одним або обома батьками, а також інших дій, що стосуються дитини, в порядку, встановленому законом, судом заслуховується думка та побажання дитини[29].

У зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України, яка призвела не тільки до тимчасової окупації частини території України, а й потягла за собою смерть громадян, включаючи і дітей, застосування фізичного, сексуального та психологічного насильства над ними, відповідно до частини сьомої статті 30-1 Закону України "Про охорону дитинства" Кабінетом Міністрів України Постановою від 5 квітня 2017 р. № 268, був затверджений *Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів*[30] (діє в редакція від 03.09.2025 р.) (далі – Порядок).

Право на отримання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, відповідно до Порядку має дитина, а також особа, яка під час воєнних дій та збройних конфліктів не досягла віку 18 років (повноліття), що:

1) отримала поранення, контузію, каліцтво;

2) зазнала фізичного, сексуального насильства;

3) була викрадена, депортована або примусово переміщена;

4) залучалася до участі у військових формуваннях;

5) незаконно утримувалася, у тому числі в полоні;

6) зазнала психологічного насильства;

7) її батьки або один з них, інший законний представник зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) через отримані внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном;

8*)* була позбавлена батьківського піклування внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.[31]

Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, надається органом опіки та піклування за місцем звернення чи за місцем виявлення дитини або особи з числа дітей місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування на підставі заява від осіб, позначених у п. 6 Порядку, та засвідчених копій відповідних документів.

---

[29] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[30] Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затверджений Постановою КМУ від 5 квітня 2017 р. № 268 (діє в редакція від 03.09.2025 р.) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text

[31] Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затверджений Постановою КМУ від 5 квітня 2017 р. № 268 (діє в редакція від 03.09.2025 р.) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text

Разом із тим відповідно до п.6-1 Порядку дитина, якій виповнилось 14 років, має право самостійно звернутися до служби дітей та подати відповідні документи на отримання статусу дитини, що постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів..

Рішення про надання або відмову в наданні такого статусу дитини приймається органо опіки і піклування протягом 30 календарних днів з дати реєстрації заяви. Рішення про відмову в наданні цього статусу приймається у разі відсутності одного з документів, зазначених в п.6 Порядку, але може бути оскаржено в суді.

В подальшому, якщо з'ясується, що заявник подав документи з недостовірними відомостями (п.12 Порядку), орган опіки і піклування може скасувати наданий дитині статус, однак воно теж може бути оскаржено в суді.

Досягнення особою повноліття не є підставою для скасування зазначеного статусу.

Перелік осіб, які мають право на статус дитини, що постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, на сьогодні *розширено,* зокрема, це і поранені, і скалічені або контужені діти, діти, які зазнали не тільки фізичного, а й психологічного та сексуального насильства, діти, які були викрадені, депортовані, примусово переміщені чи утримувалися незаконно; ті, хто залучався до участі військових формувань; діти, чиї батьки загинули, зникли безвісти або залишили їх без піклування внаслідок війни.

Удосконалення торкнулось і порядку подання документів на визнання зазначеного статусу дитини. На сьогодні це чітко визначений перелік *документів*: заява, яку можуть подавати батьки, законні представники, близькі родичі, органи опіки або сама дитина, якщо вона досягла 14 років; медичні висновки, витяги з ЄРДР, судові рішення, посвідчення члена сім'ї загиблого, документи про смерть чи зникнення батьків тощо.

Слід враховувати, що з 1 вересня 2006 року для України набула чинності Конвенція Про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року, до якої Україна приєдналася згідно Закону України від 11 січня 2006 р. № 3303-IV[32], а Кабінетом Міністрів України була прийнята Постанова «Про виконання на території України Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного. викрадення дітей», яка діє на сьогодні в оновленій

[32] Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року { Про приєднання України до Конвенції з заявою див. Закон N 3303-IV (3303-15) від 11.01.2006,ВВР, 2006, N 16, ст.140 } { Про набрання чинності Конвенції для України додатково див. Лист (v1320321-11) від 29.04.2011 } Дата підписання: 25.10.1980 Дата приєднання: 11.01.2006 Дата набуття чинності: 01.09.2006 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

редакції від 26.08.2025р.[33] Стаття 3 Конвенції[34] передбачає, що переміщення або утримування дитини розглядаються як незаконні дії, якщо: а) при цьому порушуються права піклування про дитину, що належать будь-якій особі, установі або іншому органу, колективно або індивідуально, відповідно до законодавства держави, у якій дитина постійно мешкала до переміщення або утримування; та б) у момент переміщення або утримування ці права ефективно здійснювалися, колективно або індивідуально, або здійснювалися б, якби не переміщення або утримування.

Саме тому, вирішуючи спори про повернення дитини за місцем її проживання, судові органи України повинні враховувати положення ст. 13 цієї Конвенції, яка передбачає, що судовий або адміністративний орган запитуваної держави не зобов'язаний видавати розпорядження про повернення дитини, якщо особа, установа або інший орган, що заперечує проти її повернення, доведуть, наступне: а) особа, установа або інший орган, що піклуються про дитину, фактично не здійснювали права піклування на момент переміщення або утримування, або дали згоду на переміщення або утримування, або згодом дали мовчазну згоду на переміщення або утримування; або існує серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психологічної шкоди або іншим шляхом створить для дитини нетерпиму ситуацію. Судовий або адміністративний орган може також відмовити в розпорядженні про повернення дитини, якщо виявить, що дитина заперечує проти повернення і досягла такого віку і рівня зрілості, при якому слід брати до уваги її думку.

Аналіз Порядку свідчить, що усі заходи, які необхідні для забезпечення захисту дітей, що перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, і які постраждали внаслідок зазначених дій, догляд за ними, а також можливість возз'єднання із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з незаконного утримання, у тому числі з полону, повернення на територію, що підконтрольна Україні, а також повернення депортованих, примусово переміщених дітей, покладено на державу. При цьому центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань сім'ї та дітей, здійснює заходи, спрямовані на возз'єднання дитини з сім'єю.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, здійснює заходи з встановлення місцезнаходження членів сім'ї дитини, сприяє пошукам, що здійснюються членами сім'ї,

[33] Постанова КМУ. Про виконання на території України Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. від 10 липня 2006 р. № 952. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2006-%D0%BF#Text

[34] Конвенція "Про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей" від 25 жовтня 1980 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

громадськими, благодійними, волонтерськими, гуманітарними організаціями та фондами, що беруть участь у возз'єднанні сімей[35].

Усі дії держави стосовно захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів здійснюються відповідно до норм міжнародного гуманітарного права місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. У першу чергу ними проводиться відселення дітей, які опинилися чи можуть опинитися у зоні воєнних дій чи збройних конфліктів, до безпечних районів. Відселення дітей проводиться разом з батьками, законними представниками або, за їхньою згодою, без супроводження чи з іншими особами.

Евакуація (переіщення) дітей, у тому числі і за кордон, спрямована на їх зарахування (влаштування) під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні, на цілодобове перебування до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування, включаючи і влаштування у сім'ю патронатних вихователів. При цьому законними представниками таких дітей на час перебування їх у відповідному закладі до повернення дитини в Україну або до її возз'єднання з сім'єю, є керівники цих закладів, уповноважені керівниками працівники або інші особи, призначені органом опіки та піклування чи військовою адміністрацією/військово-цивільною адміністрацією за місцем розташування закладу, патронатні вихователі. Разом із тим, ці особи не мають повноважень щодо вчинення від імені та в інтересах дитини правочини, що пов'язані із житловими та майновими правами, не мають права на надання згоди на усиновлення дитини та зміну її громадянства.

Слід звернути увагу на те, що в контексті досліджуваної проблеми, відповідно до ч.1 та ч.2 ст. 438 КК України[36] незаконне переміщення або депортація дитини, невиправдана затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діях караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. А ті ж самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавлення волі (стаття зі змінами, внесеними із Законами № 412– ІХ від 09.10.2024, №4499– ІХ від 17.06.2025).

І наостанок, не можна не торкнутися ще одного Закону України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання

[35] Безумовно, відповідні органи виконавчої влади забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах освіти і науки, охорони здоров'я, психологічної, педагогічної реабілітації та соціальної реінтеграції громадян.

[36] Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

соціальних послуг та виплат" від 08.10.2024 р.[37]. В Розділі IV якого – «Соціальний захист та підтримка дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» в ст.18 передбачена *система заходів соціального захисту та підтримки таких дітей*, яка включає: 1) надання компенсації за шкоду життю та здоров'ю дитини у зв'язку із збройною агресією; 2) надання невідкладної проміжної компенсації за шкоду життю та здоров'ю дитини; 3) надання соціальних послуг відповідно до оцінювання потреб дитини/сім'ї у соціальних послугах згідно із Законом України "Про соціальні послуги"; 4) здійснення соціальної роботи відповідно до Закону України "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю"; 5) надання медичної допомоги, реабілітаційної допомоги та забезпечення допоміжними засобами реабілітації відповідно до індивідуального реабілітаційного плану, що здійснюються в закладах охорони здоров'я відповідно до вимог законів України "Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення" та "Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я", забезпечення допоміжними засобами реабілітації і медичними виробами відповідно до вимог Закону України "Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні";6) надання психологічної допомоги, психолого-педагогічних, корекційних послуг та соціально-психологічної реабілітації відповідно до законів України "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю", "Про охорону дитинства", "Про освіту"; 7) надання психіатричної допомоги на підставах та в порядку, встановлених Законом України "Про психіатричну допомогу"; 8) надання послуг з оздоровлення та відпочинку відповідно до Закону України "Про оздоровлення та відпочинок дітей"; 9) створення безпечного освітнього середовища, організацію здобуття освіти, освітнього процесу, забезпечення державних гарантій, визначених законами України "Про освіту", "Про професійну (професійно-технічну) освіту", "Про дошкільну освіту", "Про вищу освіту";10) надання державної цільової підтримки для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей з інвалідністю відповідно до законодавства; 11) матеріальне та соціально-побутове забезпечення дітей з інвалідністю відповідно до законодавства; 12) надання *одноразової компенсації* та щорічної допомоги на оздоровлення дітям з інвалідністю, постраждалим внаслідок дії вибухонебезпечних предметів; 13) надання державної соціальної допомоги дітям з інвалідністю, в тому числі дітям з інвалідністю, яка пов'язана з пораненням чи іншим ушкодженням здоров'я від

[37] Закон України "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат." (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2025, № 10, ст.24) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text

вибухонебезпечних предметів, відповідно до Закону України "Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю"; 14) забезпечення безперешкодного доступу до різних сфер життєдіяльності шляхом дотримання будівельних норм для пристосування житлового і оточуючого середовища до потреб дітей з інвалідністю з урахуванням індивідуальних особливостей функціонального обмеження і специфіки нозологій; 15) право на здобуття освіти за індивідуальною навчальною програмою, яка узгоджується з індивідуальною програмою реабілітації дитини з інвалідністю або особи з інвалідністю з дитинства, що розроблена на основі індивідуального реабілітаційного плану;

16) надання допомоги у поверненні дитини в Україну; 17) вжиття заходів для возз'єднання дитини з її сім'єю; 18) встановлення опіки (піклування) з метою захисту інтересів малолітніх і неповнолітніх дітей та забезпечення їхніх особистих немайнових і майнових прав та інтересів; 19) забезпечення права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на усиновлення або влаштування на виховання в сім'ї громадян України (під опіку чи піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) або малі групові будинки, або за неможливості влаштування у сімейні форми виховання – до інших дитячих закладів; 20) недопущення примусового переміщення, вивезення та неповернення дітей з-за кордону, їх викрадення, торгівлі дітьми; 21) розшук батьків або інших законних представників дітей, розлучених із сім'єю; 22) тимчасове влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування та постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України від примусового переміщення, вивезення, депортації або неповернення з-за кордону, викрадення, торгівлі дітьми, у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, сім'ї патронатних вихователів, сім'ї опікунів чи піклувальників, встановлення опіки чи піклування над такими дітьми, у разі неможливості – тимчасове влаштування до інших дитячих закладів; 23) надання одноразової матеріальної допомоги дитині, яку визнано такою, яка постраждала від торгівлі дітьми, відповідно до Закону України "Про протидію торгівлі людьми";24) забезпечення харчуванням у порядку та на умовах, передбачених законами України "Про охорону дитинства", "Про дошкільну освіту", "Про освіту", "Про професійну (професійно-технічну) освіту", "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб", "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту"; 25) надання допомоги у разі встановлення опіки чи піклування, допомоги на дітей, хворих на тяжкі психічні розлади, яким не встановлено інвалідність, відповідно до Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми"; 26) виплату пенсії у зв'язку з втратою годувальника, державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з

інвалідністю відповідно до законодавства; 27) житлове забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відповідно до законодавства; 28) консультування з питань прав неповнолітніх у трудових правовідносинах та гарантій у сфері зайнятості**;** 29) надання правничої допомоги, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел на підставах та в порядку, встановлених Законом України "Про безоплатну правничу допомогу"; 30) надання матеріальної підтримки та інших пільг, передбачених законодавством[38].

Соціальний захист та підтримка дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, надаються за результатами проведення оцінювання потреб дитини, з урахуванням індивідуальних потреб дитини у видах підтримки та завданої їй шкоди, на період існування відповідних потреб.

Порядок та строки проведення оцінювання потреб дитини, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Встановлення зв'язку інвалідності з пораненням, психічним розладом чи іншим ушкодженням здоров'я, отриманим дитиною внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, здійснюється у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Кабінет Міністрів України розробляє і включає до загальнодержавних програм відповідні положення щодо соціального захисту та підтримки дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, а також здійснює контроль за їх виконанням.

Слід відмітити, що *компенсація за шкоду життю та здоров'ю дитини* у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України (далі – компенсація) надається шляхом перерахування грошових коштів на поточний рахунок отримувача компенсації – законного представника дитини, яка постраждала або загинула внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Рахунок відкривається на ім'я отримувача компенсації. Порядок відкриття та ведення таких рахунків визначається Національним банком України. Розмір компенсації визначається щодо кожного отримувача компенсації окремо, виходячи з конкретних обставин. Порядок, умови виплати та підстави для припинення виплати компенсації визначаються Кабінетом Міністрів України. Право на отримання компенсації настає з моменту отримання репарацій, що стягуються з держави-агресора відповідно до

[38] Закон України "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат." (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2025, № 10, ст.24) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text

принципів і норм міжнародного права. На грошові кошти, що перебувають на поточному рахунку отримувача компенсації, не може бути звернено стягнення або накладено арешт.

Невідкладна проміжна компенсація за шкоду життю та здоров'ю дитини у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України надається шляхом перерахування грошових коштів на поточний рахунок отримувача компенсації – законного представника дитини, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, для невідкладного забезпечення потреб такої дитини з метою уникнення непоправної шкоди або недопущення посилення шкоди. Виплата невідкладної проміжної компенсації за шкоду життю та здоров'ю у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України здійснюється за рахунок коштів міжнародних фінансових організацій, інших кредиторів та інвесторів, міжнародної технічної та/або поворотної чи безповоротної фінансової допомоги, інших джерел, не заборонених законодавством. Отримання невідкладної проміжної компенсації за шкоду життю та здоров'ю дитини у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України не позбавляє дитину права на отримання компенсації за статтею 19 Закону (стаття 20)[39].

Фінансування витрат, пов'язаних з реалізацією Закону, здійснюється за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів, коштів, що стягуються з держави-агресора, та інших джерел, не заборонених законодавством. Окрім цього держава компенсує навчання у вишах дітям військовослужбовців за 2024-2025 навчальний рік. Право на компенсацію мають діти загиблих захисників, ветеранів, осіб з інвалідністю, учасників бойових дій, полонених, діти осіб що, пропали безвісти під час війни та діти постраждалих учасників Революції гідності.

ВИСНОВКИ:

1. Загальний принцип сімейного права – право на особисте сімейне життя не є правом на жорстоке поводження із членами родини.

2. Урахування міжнародних стандартів є підґрунтям формування ефективної системи охорони дитинства.

3. Діти та батьки не повинні розлучатися всупереч їх волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в інтересах дитини і цього вимагає рішення суду, що набрало законної сили.

4. При запровадженні виплати одноразової грошової допомоги як складової механізму підтримки та захисту прав дитини, дитини, яка

[39] Закон України "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат." (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2025, № 10, ст.24) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text

постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів і опинилась в складних умовах, слід застосовувати єдиний підхід для її нарахування незалежно від того чи отримала така дитина поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена, депортована або примусово переміщена, залучалася до участі у військових формуваннях, незаконно утримувалася, у тому числі і в полоні, дитина, батьки (один із батьків), опікун, піклувальник, інший законний представник якої зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) внаслідок отриманих у результаті збройного конфлікту поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном, а також дитина, позбавлена батьківського піклування внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту, незалежно від отримання інвалідності.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються загальні положення захисту прав дитини за законодавством України, що ґрунтуються на рівності прав усіх дітей незалежно від походження, відповідно до Конституції України, Конвенції про права дитини та інших міжнародно-правових актів. Проаналізовано відповідність національних норм міжнародним стандартам щодо визначення правового становища дітей, народжених у шлюбі та поза ним, а також дітей, народжених із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій. Висвітлено особливості сімейного законодавства та його роль у регулюванні особистих та майнових прав і обов'язків учасників сімейних відносин, що базуються на принципах справедливості, добросовісності і гуманізму. Особлива увага приділяється правам дітей на виховання, соціальний захист, участь у судових процесах і захист від зловживань батьківськими правами. Окремо проаналізовано законодавчі гарантії охорони дитинства в умовах воєнних дій та збройних конфліктів. Стаття містить аналіз судової практики, нормативних механізмів та проблем, що виникають у реалізації прав дитини, підкреслюючи необхідність вдосконалення правового регулювання в цій сфері для забезпечення найкращих інтересів дитини.

Зазначено, що захист прав дітей, постраждалих унаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, регулюється законодавством України, яке передбачає недопущення розлучення дітей з батьками без їх волі, окрім випадків на підставі судового рішення в інтересах дитини. Визначено порядок надання статусу дитини, що постраждала внаслідок воєнних дій, охоплюючи дітей, які зазнали фізичного, психічного, сексуального насильства, були викрадені чи переміщені, брали участь у воєнних формуваннях або втратили батьків. Цей статус надається за заявою і забезпечує комплекс державних заходів захисту, реабілітації, соціальної підтримки та возз'єднання з сім'єю. Зазначено правові норми міжнародного захисту дітей, зокрема Конвенцію 1980 року "Про

цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей". Держава відповідає за евакуацію, медичну, психологічну допомогу, захист і соціальний захист таких дітей, а також за розшук сімей. Встановлені кримінальні покарання за незаконне переміщення, вербування чи інші злочини проти дітей. Закон України 2024 року "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України" впроваджує систему компенсацій, медичної, психологічної, освітньої підтримки, реабілітації, матеріальної допомоги та контролю виконання цих заходів, що спрямовані на захист і реінтеграцію дітей у складних умовах воєнного часу.

Ключові слова: Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, захист прав дитини, сімейне право, особисті немайнові права, майнові права, сімейні відносини, правова охорона, права дітей у суді, компенсація за шкоду життю та здоров'ю дитини

Література

1. Конституція України.(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Конвенція про права дитини {Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91} https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

3. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом Конвенцію ратифіковано Законом N 862-VI (862-17) від 14.01.2009 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_568#Text

4. Даніель Анна Володимирівна. Права дітей, народжених поза офіційним шлюбом. https://protocol.ua/ua/prava_ditey_narodgenih_poza_ofitsiynim_shlyubom/

5. Сімейний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

6. Сімейне право України: підручник, за ред. Ю.С. Червоного, К., 2004, с. 5-22:; Ромовська З.В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч.закл. К., 2009, с.20-22; Сімейне право України: підруч.; за заг. ред В.І. Борисової та І.В. Жилінкової, К., 2012, с.3-; Сімейне право України: підручник /за заг. ред. Т.В. Боднар та О.В. Дзери. Розділ 1, глава 1 § 5. К.: Юрінком Інтер, 2016,*; Майданик Р.А.* Розвиток приватного права України: монографія. – К.: Алерта, 2016; *Труба В.І.* Класифікація сімейних правовідносин. Одеса, Фенікс, 2020 р.

7. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

8. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03 / С. О. Погрібний. Київ, 2009. 412 с.

9. Явор О. А. До проблеми особистих немайнових прав дитини. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 4. С. 68–74.

10. Kohm L. M. Tracing the Foundations of the Best Interestof the Child Standard in American Jurisprudence / Lynne Marie Kohm // Journa lofLawandFamilyStudies. 2008. Vol. 10. No 2. 40 p. file:///C:/Users/User/Downloads/ssrn-1957143.pdf

11. Scott E.S. GenderPoliticsandChildCustody: The Puzzling Persistenceof the BestInterest Standard / Elizabeth S. Scott, Robert E. Emery // Columbia Public Law. ResearchPaper. No. 13. P. 352–383. https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4388&context=lcp

12. Цивільно процесуальний Кодекс України Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, №40-41,42, ст.492. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

13. Закон України Про запобігання та протидію домашньому насильству https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text

14. Дитина в суді: гарантії на папері й виклики на практиці. Фахова дискусія «Дитина в суді : гарантії на папері й виклики на практиці». https://unba.org.ua/news/10499-ditina-v-sudi-garantii-na-paperi-j-vikliki-na-praktici.

15. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : затв. Постановою Каб. Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866. Офіційний вісник України. 2008. № 76. Ст. 2561.((діє в ред. від 20.08.2025 р.) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

16. Борох Т.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах.: дис.... доктора філософії : 081 "Право" / Т. С. Борох ; наук. кер. Явор О. А.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2022. – 181 с.https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19482

17. Резнік Г. О. Право на захист особистих немайнових прав дитини. Приватне право і підприємництво, 2016. С.109 URL. http://www.irbis–181nbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppip_2016_16_21.pdf

18. Ольга Оніщук. Поняття та ознаки зловживання батьківськими правами. Підприємництво Господарство і право. С.56-61 http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/12.pdf

19. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затверджений Постановою КМУ від

5 квітня 2017 р. № 268 (діє в редакція від 03.09.2025 р.) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text

20. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року. Дата підписання: 25.10.1980. Дата приєднання: 11.01.2006. Дата набуття чинності: 01.09.2006. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

21. Постанова КМУ. Про виконання на території України Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. від 10 липня 2006 р. № 952. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2006-%D0%BF#Text

22. Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

23. Закон України "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат." (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2025, № 10, ст. 24) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text

Інформація про авторів:
Борисова Валентина Іванівна,
кандидатка юридичних наук, професорка,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
професорка кафедри цивільного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна

Явор Ольга Анатоліївна,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільно-правової політики, права
інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна

Борох Тетяна Сергіївна,
консультант суду відділу забезпечення роботи секретаря
та суддів судової палати
управління забезпечення роботи третьої сімейної судової палати
секретаріату Касаційного цивільного суду,
просп. Повітрофлотський, 28, м. Київ, 03063, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-4

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Брусакова О. В., Кириченко Т. С.

ВСТУП

Права дитини є однією з найважливіших категорій сучасного цивільного права, оскільки вони охоплюють широкий спектр прав і свобод, що гарантують дітям належний рівень життя, розвитку та безпеки. В умовах збройної агресії питання захисту прав неповнолітніх набуває особливої гостроти, адже війна створює численні загрози для життя, здоров'я, освіти й соціальної інтеграції дітей. Втрата безпеки, примусова міграція, розлучення з родиною, насильство та експлуатація є типовими проявами порушення прав дітей у кризових умовах.

Міжнародно-правові стандарти виступають основним механізмом забезпечення цивільно-правового захисту дітей у збройних конфліктах. Вони закріплюють права дитини, визначають обов'язки держав та міжнародних організацій і створюють правові рамки для запобігання порушенням, а також для відновлення порушених прав. Застосування цих стандартів у національному законодавстві дозволяє підвищити ефективність правозахисних механізмів і забезпечити реальне виконання принципу найкращих інтересів дитини.

Актуальність дослідження даної теми зумовлена низкою чинників. По-перше, постійне зростання загроз для дітей у зонах збройних конфліктів створює безпосередню небезпеку для їхнього життя, здоров'я та розвитку, що робить необхідним удосконалення механізмів цивільно-правового захисту. По-друге, недостатня гармонізація національного законодавства України з міжнародними стандартами захисту прав дітей, попри наявність відповідних законів і нормативних актів, вимагає суттєвих кроків щодо його модернізації. По-третє, існує нагальна потреба у створенні ефективних превентивних і відновних механізмів, здатних гарантувати безпеку й підтримку дітям, які постраждали від воєнних дій. Порушення базових прав дитини призводить до формування психологічних травм, ускладнює соціальну адаптацію та інклюзію, що вимагає комплексного і міждисциплінарного підходу до захисту.

Безперечно, сьогодні існує низка вітчизняних правових норм, які ґрунтуються на Конституції України та визначають права дитини. Крім того, Україна ратифікувала міжнародні правові акти, які встановлюють базові стандарти захисту прав дитини та визначають механізми їх

відновлення в разі порушення. Серед них особливого значення набувають Декларація прав дитини та Конвенція ООН про права дитини, що підкреслює взаємодоповнюваність прав дитини й забезпечує їхнє комплексне розуміння як системи, спрямованої на «виживання і розвиток» дітей. Однак норми мають не лише декларувати, а й ефективно працювати на практиці, створюючи дієві правові механізми.

Важливо, щоб українські суди та інші органи влади у своїй діяльності системно застосовували положення міжнародних договорів і практику Європейського суду з прав людини. Це сприятиме зміцненню правових гарантій для неповнолітніх і забезпечить єдність стандартів правозастосування з європейськими підходами. Зокрема, інтеграція міжнародних стандартів у внутрішнє право дозволить мінімізувати прогалини у сфері цивільно-правового захисту дітей. В умовах воєнних викликів таке узгодження права є необхідною передумовою для забезпечення реального доступу дітей до правосуддя. Додатково це створить правові підстави для притягнення до відповідальності держави-агресора за системні порушення прав дитини. Україна, орієнтуючись на практику ЄСПЛ, має всі можливості посилити свою роль як держави, що гарантує найвищі стандарти дитячих прав навіть у надзвичайних обставинах. Такий підхід дозволить не лише захистити дітей сьогодні, але й закласти міцний фундамент для відновлення суспільства після завершення збройної агресії.

1. Міжнардні стандарти цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту.

Універсальні стандарти ООН: Конвенція про права дитини (1989) – базовий міжнародний документ, що гарантує право дитини на життя, розвиток, захист від насильства, освіту, медичну допомогу[1]; ***Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000)***[2]. року).–забороняє вербувати дітей до 18 років у збройні сили брати участь у воєнних діях; ***Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях та під час збройних конфліктів (1974)***[3] – проголошує необхідність

[1] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

[2] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року : ратифікація від 23 черв. 2004 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 13.08.2025).

[3] Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations.* URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf (last accessed: 11.02.2025).

особливого захисту дітей від воєнних злочинів, бомбардувань, репресій; ***Загальна декларація прав людини (1948)*** *і* ***Міжнародні пакти про права людини (1966)***[4] – установлюють загальні права, які поширюються на дітей; ***Керівні принципи ООН щодо внутрішнього переміщення (1998)*** – регулюють права дітей-біженців і внутрішньо переміщених дітей.

Міжнародне гуманітарне право: Женевські конвенції 1949 року і Додаткові протоколи 1977 року – I, II Протоколи містять положення про особливий захист дітей під час воєнних дій, про евакуацію, заборону насильства, забезпечення харчування й медичної допомоги; ***Гаазькі конвенції*** *про захист цивільного населення і культурних цінностей під час війни (1954*) – важливі для захисту права дітей на освіту й культурний розвиток.

Регіональні стандарти: Європейська *конвенція з прав людини (1950)* – застосовується також під час війни (рішення ЄСПЛ щодо України це підтверджують). ***Європейська соціальна хартія (1996, переглянута)*** – гарантує соціальний захист дітей, доступ до освіти й охорони здоров'я. ***Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська, 2007*)** – діє й у воєнний час; ***Хартія основних прав Європейського Союзу (2000)*** – гарантує право дітей на захист і турботу, що відповідає їхнім інтересам; ***Африканська хартія про права та добробут дитини (1990)*** *і* ***Американська конвенція про права людини (1969)*** – для порівняльного аналізу. Є основним універсальним договором, що кодифікує права дитини як суб'єкта міжнародного права. Передбачає комплексний захист: право на життя, всебічний розвиток, освіту, медичну допомогу, сімейне виховання. У ст. 38 встановлено спеціальні гарантії щодо захисту дітей у збройних конфліктах, зокрема заборона їхньої прямої участі у воєнних діях. Створює обов'язки держав щодо **недопущення дискримінації та забезпечення першочергових інтересів дитини**; *Факультативний протокол до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000)* – посилює положення ст. 38 Конвенції. Установлює **мінімальний вік 18 років** для обов'язкового призову і прямої участі у бойових діях. Забороняє вербування та використання дітей у воєнних діях як державними, так і недержавними збройними формуваннями. Відповідає завданням цивільно-правового захисту, адже попереджає порушення базових прав дітей у ситуаціях війни; *Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях та під час збройних конфліктів (1974)*. Має рекомендаційний характер, однак сформувала **загальновизнані стандарти гуманітарного захисту**;

[4] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.

підкреслює неприпустимість: нападів: на цивільних, застосування колективних покарань, репресій проти дітей і жінок. Фіксує міжнародно-правовий підхід до **особливого захисту вразливих груп у війні**, що є важливим для подальшого формування обов'язкових норм; *Загальна декларація прав людини (1948) та Міжнародні пакти про права людини (1966)* Створили фундамент універсальних стандартів прав людини. Хоча не є спеціалізованими щодо дітей, їхні положення поширюються на неповнолітніх як на особливу групу. Пакти гарантують право на життя, освіту, захист від катувань, свободу пересування. У поєднанні з Конвенцією про права дитини утворюють **єдиний механізм загального і спеціального захисту**.

Як бачимо нормативних актів значна кіллкість, тому ми розглянемо основні: ***Конвенція ООН про права дитини (1989 р.); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.)[5]; Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів (1974 р.)[6]; –Женевські конвенції (1949 р.) і Додаткові протоколи (1977 р.)[7]; Європейська конвенція з прав людини (1950 р.) і практика*** ЄСПЛ – усі ці документи забезпечують право на життя, повагу до сімейного життя, захист від незаконного вивезення та примусової асиміляції дітей.

Конвенція ООН про права дитини (1989 р.);

Основоположним документом у цій царині є Конвенція про права дитини, була прийнята резолюцію 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Конвенція ООН про права дитини – це угода між країнами, де записано, як уряд кожної країни має дбати про дітей. Цей особливий документ був ратифікований 193 країнами світу. У 2009 році світова спільнота відзначала 20-річчя підписання Конвенції ООН про права дитини. Україна взяла на себе низку зобов'язань з покращення добробуту дітей, підписавши Конвенцію ООН про права дитини. Ця Конвенція була ратифікована Постановою Верховної Ради України

[5] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

[6] Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations.* URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf (last accessed: 11.02.2025).

[7] Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm (last accessed: 13.08.2025), преамбула**.**

№789XII (78912) від 27 лютого 1991 року та набула чинності для України 27 вересня 1991 року[8].

На початку XX століття питання прав дітей зазвичай розглядалися крізь призму таких проблем, як використання дитячої праці, торгівля неповнолітніми тй залучення їх до проституції. Усвідомлення потреби в правовому закріпленні гарантій охорони здоров'я іналежного захисту дітей стало поштовхом для Ліги Націй ухвалити в 1924 році Женевську декларацію прав дитини. Після Другої світової війни проблему забезпечення прав дитини почали розглядати як один із пріоритетних напрямів державної та міжнародної політики.

У 1945 році була заснована нова міжнародна організація, головним завданням якої стало запобігання війнам і підтримання миру у світі. 24 жовтня того ж року, результатом домовленості між суверенними державами, серед яких СРСР, США, Велика Британія і Китай, стало підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй (ООН). У цьому засадничому документі визначені основні цілі, принципи, напрями діяльності та організаційна структура ООН. Саме в аспекті її діяльності поступово формувалися міжнародні механізми реалізації та захисту прав дитини.

У діяльності Організації Об'єднаних Націй питання реалізації та охорони прав і свобод людини посідають провідне місце. Що підтверджується ухваленням 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини. Одним із перших кроків у цьому напрямі стало створення в 1946 році Дитячого фонду ООН – спеціальної міжнародної організації для надання допомоги дітям, які постраждали внаслідок Другої світової війни в країнах Європи. Із 1953 року фонд отримав назву ЮНІСЕФ і почав опікуватися всіма дітьми, що потребують підтримки, незалежно від їхнього місця проживання.

Важливим етапом подальшого розвитку міжнародних стандартів у сфері захисту дітей стало ухвалення ООН у 1959 році Декларації прав дитини. У цьому документі були закріплені основні соціальні та правові принципи, спрямовані на забезпечення належних умов життя, охорону здоров'я та добробут дітей. У преамбулі Декларації наголошувалося, що через фізичну та розумову незрілість дитина потребує особливого піклування і правового захисту як до, так і після народження.

Документ складався з десяти принципів, дотримання яких мало на меті гарантувати дітям щасливе й безпечне дитинство. Уперше на міжнародному рівні була зроблена спроба підкреслити особливу вагу

[8] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

проблеми прав дитини і привернути до неї увагу міжнародної спільноти. На наш погляд, основні положення Декларації здебільшого мають декларативний характер і окреслюють перелік прав, що повинні належати кожній дитині без винятку. У ній також визначено, якими природними правами дитина володіє від народження, а також підкреслено ключову роль батьків у процесі їхнього забезпечення та реалізації.

Утім, у Декларації 1959 року не визначені механізми практичної реалізації закріплених принципів: не встановлювалися органи, відповідальні за контроль їхнього дотримання, не передбачалися санкції чи заходи впливу в разі їхнього порушення. Відтак документ мав радше декларативний характер, не був обов'язковим до виконання й не містив примусових норм.

Разом із тим саме Декларація стала основою для розроблення Конвенції про права дитини, ухваленої 20 листопада 1989 року, у тридцяту річницю прийняття Декларації. Цей міжнародно-правовий акт часто називають своєрідною «Конституцією прав дитини», адже він не лише проголошує права, а й закріплює зобов'язання держав щодо їхнього забезпечення.

Конвенція охоплює широкий спектр прав дитини, які прийнято об'єднувати в три основні групи:

1. Права на забезпечення – включають право на ім'я, громадянство, освіту, медичну допомогу, належний рівень життя, а також доступ до культурних та дозвільних заходів.
2. Права на захист – стосуються охорони від усіх форм насильства, експлуатації, катувань, незаконного позбавлення волі та необґрунтованого позбавлення сімейного виховання.
3. Права на участь – передбачають можливість висловлювати власну думку з питань, що безпосередньо стосуються дитини, а також брати участь у житті суспільства.

Таким чином, Конвенція про права дитини стала першим універсальним документом, що поєднав у собі як перелік фундаментальних прав дитини, так і конкретні обов'язки держав щодо їхнього гарантування й захисту.

Ст. 6 зазначає, що держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя»[9].

На наш погляд, кожна дитина повинна мати гарантоване право на безпечне життя і належні умови, що сприятимуть її гармонійному розвитку як особистості. Хоча виживання можливе навіть у середовищі

[9] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

збройних конфліктів, в умовах расової дискримінації чи соціально-економічної нестабільності, однак право на щасливе дитинство передбачає насамперед створення безпечного простору для дитини та забезпечення її фізичної і психологічної захищеності.

У цьому контексті особливої ваги набувають положення статті 38 пункту 4 Конвенції про права дитини, де зазначається, що *«держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та належного догляду за ними»*. Таким чином, міжнародне право прямо покладає на держави обов'язок створювати умови для охорони дітей у надзвичайних ситуаціях та забезпечення їхніх базових потреб, забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними»[10]. На нашу думку, сучасна система міжнародного права потребує ухвалення окремого нормативно-правового акта, що спеціально регламентував би питання захисту дітей у збройних конфліктах. Для забезпечення належної безпеки необхідно розробити положення про особливий правовий режим, який передбачав би підвищений рівень відповідальності за життя і здоров'я дітей у зонах бойових дій. Доцільним також видається встановлення міжнародних санкцій щодо держав, на території яких масово гинуть або страждають діти внаслідок воєнних дій.

Одним із ефективних механізмів могло б стати зобов'язання держав забезпечувати евакуацію дітей із територій активних бойових дій до моменту переходу до інтенсивних фаз збройного протистояння. Контроль за виконанням таких положень мають здійснювати міжнародні інституції на чолі з Організацією Об'єднаних Націй, що дозволить гарантувати реальний захист дітей у кризових ситуаціях. Регулювати такі аспекти безпеки дітей мають також міжнародні інститути на чолі з ООН[11].

Загалом, у сучасних умовах Конвенція про права дитини потребує істотного доопрацювання й адаптації до нових глобальних викликів. Її основним недоліком є нечіткість формулювань окремих положень, що ускладнює їхнє однозначне тлумачення і практичне застосування. Зокрема, питання безпеки дитини в Конвенції висвітлені поверхово, хоча саме безпека у XXI столітті має розглядатися як ключовий системотвірний чинник забезпечення належних умов життя й розвитку дитини.

---

[10] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

[11] Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 384 с.

Поняття «дитяча безпека», як і інші форми безпеки, вимагає наукового обґрунтування, чіткого визначення основних категорій і термінів. Вихідною умовою формування безпечного середовища є усунення будь-яких загроз і небезпек. Тому сучасна наукова доктрина має окреслити перелік реальних загроз для дітей, здійснити їхню систематизацію відповідно до глобальних умов життєдіяльності, а також розробити ефективні механізми захисту з чітким визначенням відповідальних суб'єктів.

Окрім того, як слушно підкреслюють психологи й педагоги, потреби дитини істотно відрізняються залежно від вікової категорії. Звідси випливає, що й загрози безпеці повинні розглядатися крізь призму вікової періодизації розвитку, а це дозволить створювати більш гнучкі й дієві моделі захисту дітей.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.) : Міжнародна спільнота однозначно засуджує практику залучення неповнолітніх до участі у збройних конфліктах. Так, у статті 4 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.), ратифікованого Верховною Радою України 23 червня 2004 року, прямо зазначено, що збройні формування, які не є офіційними збройними силами держави, за жодних обставин не мають права вербувати або залучати до бойових дій осіб, які не досягли 18-річного віку.

Окрім того, на держави-учасниці покладається зобов'язання вжити всіх можливих заходів з метою запобігти вербуванню та використанню дітей у воєнних діях, включно з ухваленням відповідних правових норм, що встановлюють заборону й кримінальну відповідальність за такі дії. Це положення стало важливим кроком у формуванні міжнародного механізму захисту дітей від найтяжчих форм експлуатації під час збройних конфліктів[12]. Відповідно до частини другої статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, вербування, примус до військової служби чи мобілізація осіб, які не досягли 15-річного віку, а також їхнє безпосереднє залучення до участі у воєнних діях під час як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів, кваліфікується як воєнний злочин[13].

[12] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року : ратифікація від 23 черв. 2004 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 13.08.2025).

[13] Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. *Законодавство України : нормат.-прав. база* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 20.08.25).

Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів (1974 р.)– Декларація ООН 1974 року про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях і під час збройних конфліктів установлює категоричну заборону на напади та бомбардування цивільного населення, що спричиняють численні страждання, особливо для жінок та дітей, які належать до найбільш вразливих груп населення. Рішуче засуджується також застосування хімічної і бактеріологічної зброї, усі форми репресій та жорстокого, нелюдського поводження з жінками і дітьми, які є беззахисними і належать до цивільного населення.

Документ покладає на держави, що беруть участь у збройних конфліктах, зобов'язання вживати всіх можливих заходів для убезпечення жінок і дітей від руйнівних наслідків війни, забезпечуючи захист їхніх прав і створюючи умови для збереження життя й здоров'я найбільш уразливих категорій населення[14]**.** Як свідчить аналіз міжнародно-правових актів, положення сосовно прав дітей часто формулювалися без чіткої прив'язки до вікових меж, що ускладнювало їхнє однозначне тлумачення державами та реалізацію на практиці. У деяких документах використовувалися конкретні вікові межі, найчастіше 15 або 18 років. Як зазначено у коментарі до IV Женевської конвенції, вікове обмеження в 15 років було обране з гляду на те, що саме з цього віку фізичні й розумові здібності дитини досягають рівня, при якому вже не виникає потреби в особливих заходах захисту та піклування[15].

Женевські конвенції (1949 р.) та Додаткові протоколи (1977 р.) [16]це міжнародно-правові акти універсального характеру, зокрема Женевська декларація прав дитини від 26 вересня 1924 р.(далі – Декларація). Ця Декларація є історично першим міжнародним документом, який прямо визнавав права дітейі яка ухвалена Лігою Націй у 1924 році. Цей документ має важливе історичне значення, оскільки вперше офіційно закріпив і визнав фундаментальні права дітей на міжнародному рівні.

Автором Женевської декларації прав дитини стала британська соціальна реформаторка Еглантайн Джебб (Eglantyne Jebb), засновниця Фонду «Save the Children», створеного наприкінці Першої світової війни.

---

[14] Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations.* URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf (last accessed: 11.02.2025).

[15] Pictet J. IV Geneva Convention. Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War: Commentary / International Committee of the Red Cross. Geneva, 1958. p. 186.

[16] Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm (last accessed: 13.08.2025), преамбула**.**

Ставши свідком масштабних руйнувань і страждань дітей під час війни, Е.Джебб усвідомила необхідність забезпечення їм особливого захисту. У 1919 році разом зі своєю сестрою вона заснувала в Лондоні фонд «Save the Children» для надання допомоги і захисту дітей, постраждалих унаслідок воєнних дій.

У 1920 році, за підтримки Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ), фонд «Save the Children» було організовано у вигляді Міжнародного союзу «Save the Children» (далі – Союз). Під час четвертої загальної асамблеї Союзу 23 лютого 1923 року була прийнята перша редакція Декларації прав дитини, а її остаточний проєкт затвердили на п'ятій асамблеї 28 лютого 1924 року. Егрантайн Джебб передала документ до Ліги Націй, закцентувавши на необхідності вимагати визнання прав дітей на міжнародному рівні. 26 вересня 1924 року Ліга Націй офіційно ухвалила декларацію, що отримала назву «Женевська декларація» – Цього дня вперше в міжнародному праві було закріплено конкретні права дітей. Після відновлення миру в Європі діяльність організації «Save the Children» була переорієнтована на поширення та популяризацію Женевської декларації прав дитини. У 1925 році в Женеві відбувся перший Міжнародний конгрес, присвячений питанням захисту дітей, на якому положення Декларації активно обговорювалися та підтримані чисельними міжнардними організаціями і урядами держав[17].

У преамбулі Женевської декларації зазначено, що чоловіки і жінки всіх народів, визнаючи цю Декларацію загальновідомою, беруть на себе обов'язок забезпечити дитині найкращі умови для розвитку, незалежно від її раси, національності чи віросповідання.

Серед ключових особливостей Декларації виділяють:

1. Використане в тексті поняття «потреб дитини», що підкреслює комплексний підхід до її розвитку.

2. Основні потреби дітей узагальнені в п'яти принципах:

1. Дитині мають бути забезпечені ресурси, необхідні для її фізичного та духовного розвитку.

2. Голодна дитина повинна отримати харчування, хвора – медичну допомогу; у випадку помилок дитина має отримати виправлення, а сирота чи бездомна дитина – притулок і підтримку.

3. Дитина повинна перш за все отримувати допомогу в складні періоди випробувань.

4. Дитина повинна зростати в атмосфері любові та бути захищеною від будь-яких форм експлуатації.

5. Виховання дитини має формувати усвідомлення, що її найкращі якості повинні служити на благо інших людей.

[17] Mulley K. The Woman Who Saved the Children: A Biography of Eglantyne Jebb: Founder of Save the Children. Oneworld Publications, 2009. 518 p.

Таким чином, Декларація заклала фундаментальні принципи забезпечення потреб дітей, поєднавши в собі соціальні, моральні й гуманістичні цінності[18]. Усі названі потреби дитини в Декларації спрямовані на забезпечення її добробуту та створення умов, що гарантують нормальний фізичний і психічний розвиток, право на допомогу, належне виховання і захист з боку дорослих. Водночас слід зауважити, що в Женевській декларації дитина ще не розглядалася як власник власних прав, а радше як об'єкт захисту, залишаючись залежною від дорослих у реалізації своїх прав.

Погоджуючись із позицією Т. Камак, можна констатувати, що дитина в цьому контексті сприймається як об'єкт піклування, а не як суб'єкт правових відносин. Традиційно суб'єктом правових відносин вважають лише дорослу людину. До сьогодні в суспільстві побутує спрощене, а часом і викривлене розуміння прав дітей за формулою: «Я (дитина) маю право на щось = Мені (дитині) щось винні дорослі». Така підміна понять є поширеною і водночас підступною, оскільки формує в дорослих відчуття, що вони ні за що не відповідають. Унаслідок цього нерідко виникає ситуація, коли самі дорослі не зацікавлені в наданні дітям ґрунтовних знань про їхні власні права[19]. У сучасну цифрову епоху, незважаючи на широкодоступний Інтернет та можливість ознайомлення з чинним законодавством і судовою практикою щодо прав людини, дорослі часто не можуть ефективно захищати свої права. Водночас з моменту ухвалення Женевської декларації в 1924 році права дитини були вперше інтегровані до системи міжнародного права, а сама Декларація стала наріжним каменем для подальшого розвитку міжнародних правових ініціатив у сфері захисту прав дитини та майбутнього міжнародного розвитку правових ініціатив стосовно прав дитини[20]. П'ять базових принципів Женевської декларації заклали не лише фундамент для захисту найбільш уразливих і слабких членів суспільства, а й сприяли розвитку дітей. На жаль, Ліга Націй не змогла запобігти початку Другої світової війни, що спричинило ще більші страждання цивільного населення. Розширена версія Декларації була ухвалена Організацією Об'єднаних Націй у 1959 році, що стало важливим кроком у розвитку міжнародного права щодо прав дитини і

[18] Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm (last accessed: 13.08.2025).

[19] Камак Т. Права дитини: не бути об'єктом. *Відкриваємо двері дітям : блог*. URL: http://openingdoors.org.ua/ua/blogi/prava_ditini__ne_buti_ob_ektom.html (дата звернення: 13.08.2025).

[20] Левченко К. Двадцять років Конвенції ООН про права дитини. *Права людини в Україні*. URL: https://khpg.org/1258983351 (дата звернення: 13.08.2025).

закріпило соціальні й правові принципи захисту її благополуччя[21]., Дікларацію вважають світовою конституцією для дітей а з моменту ратифікації Україною 27 вересня 1991 року, цей документ стає стала є частиною національного законодавства.

Європейська конвенція з прав людини (1950 р.)

Після завершення Другої світової війни, в 1949 році на європейському континенті була створена регіональна міжнародна організація – Рада Європи. У зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 року, Росія припинила своє членство в цій організації 16 березня 2022 року.

Одним із ключових документів, що визначає регіональні стандарти України у галузі прав і свобод людини, є Європейська конвенція з прав людини та основних свобод (далі – Конвенція або ЄКПЛ). Конвенція була підписана 4 листопада 1950 року в Римі, але вона набула чинності в 1953 році. Україна ратифікувала цей документ 17 липня 1997 року, і він набрав юридичної сили після передачі ратифікаційних грамот Генеральному секретареві Ради Європи 11 вересня 1997 року[22].

Російська Федерація також ратифікувала ЄКПЛ. Проте 23 березня 2022 року Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд) ухвалив Резолюцію щодо наслідків припинення членства Росії в Раді Європи з огляду на положення статті 58 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Згідно з цим рішенням, ЄСПЛ зберігає юрисдикцію щодо прийняття і розгляду заяв проти Російської Федерації в аспекті порушень прав людини, передбачених Конвенцією, вчинених до 16 вересня 2022 року[23]. Це має особливе значення, оскільки під час воєнних дій часто трапляються масові порушення прав людини, гарантованих ЄКПЛ, зокрема право на життя, абсолютна заборона катувань, право на справедливий суд, право власності та інші. Хоча ці порушення можуть відбуватися на території України, відповідальнною за них є держава-агресор.

Конвенція передбачає не лише зміст і обсяг прав людини, але й механізм їхнього захисту та визначає коло суб'єктів, які можуть

[21] Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

[22]Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263. Ред. від 13.03.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.08.2022).

[23] Plenary Court adopts a Resolution on the consequences of Russia's cessation of membership to the Council of Europe : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 099 (2022), 23.03.2022. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7292928-9939876 (last accessed: 20.08.2022).

звертатися до Європейського суду з прав людини. Таким чином, стандарти ЄКПЛ є не декларативними нормами, а реально дієвим інструментом притягнення держави до відповідальності за порушення прав людини. ЄКПЛ стала першим міжнародним документом, спрямованим на захист широкого спектра громадянських і політичних свобод. Одним із найбільш революційних положень Конвенції стало закріплення норми щодо контролю з боку ЄСПЛ у випадках, коли ініціатором процесу виступає окрема особа, а не держава.

ЄКПЛ встановлює чіткі стандарти у сфері прав і свобод людини, які держави-учасниці зобов'язані забезпечувати. Конвенція складається з Преамбули та 59 статей: стаття 1 «Зобов'язання додержувати повагу до прав людини», Розділ 1 «Права і свободи» (17 статей), Розділ 2 «Європейський суд з прав людини» (32 статті) та Розділ 3 «Інші положення» (8 статей).

Стаття 1 ЄКПЛ, винесена за межі Розділу 1, передбачає, що «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Розділі 1 цієї Конвенції». Відповідно до Конвенції її учасниками можуть бути лише держави, оскільки членами Ради Європи є саме держави. Проте пункт 2 статті 59 (у редакції Протоколу № 14) передбачає можливість приєднання до Конвенції Європейського Союзу[24].

Конвенція гарантує лише ті права, що закріплені в Розділі 1 «Права та свободи». До них належать право на життя, заборона катувань, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на повагу до приватного та сімейного життя, свобода думки, совісті та релігії, свобода вираження поглядів та інші права, передбачені відповідними статтями. Проте цей перелік прав, гарантованих ЄКПЛ, був значно розширений за допомогою протоколів до Конвенції. Протоколи становлять невід'ємну частину Конвенції, однак потребують окремої ратифікації кожною державою. Таким чином, для кожної держави-учасниці каталог прав і свобод може доповнюватися конкретними додатковими правами і гарантіями, передбаченими ратифікованими протоколами[25]. За весь час існування Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод була доповнена шістнадцятьма протоколами. Протоколи № 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11 та 14 регулюють організацію роботи Суду та процедури розгляду заяв. Протоколи № 2, 3, 5, 8, 9, 10 втратили юридичну силу з набуттям чинності Протоколу № 11. Зі свого боку, Протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 та 13

[24] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : (Рим, 4.XI.1950). *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371. Ред. від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).

[25] Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 368 с. С. 22–24.

розширюють перелік прав і свобод, гарантованих Конвенцією і, доповнюють базові положення Розділу 1[26].

ЄКПЛ є ключовим документом Ради Європи, що встановлює мінімальні стандарти у сфері дотримання прав людини, обов'язкові для держав-учасниць цієї регіональної міжнародної організації. Особливістю міжнародних договорів є те, що держави добровільно беруть на себе відповідні зобов'язання, тоді як міжнародна організація здійснює моніторинг їх виконання та впроваджує механізми захисту прав людини. Водночас держава має визнати юрисдикцію міжнародних органів на своїй території та зобов'язатися виконувати їхні рішення. У випадку невиконання взятих зобов'язань передбачено механізми притягнення держави до відповідальності, з можливістю її виключення з Ради Європи[27].

2. Здійснення цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту.

Забезпечення захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту є одним із найскладніших завдань сучасного міжнародного і національного права. Як найбільш уразлтва соціальна група, діти, зазнають непропорційного впливу наслідків збройних конфліктів: обмежується доступ до освіти та медичної допомоги, відбувається примусове переміщення, роз'єднання із сім'ями, підвищується ризик вербування в збройні формування та потрапляння в ситуації насильства. За таких обставинах особливого значення набувають механізми реалізації та гарантії дотримання прав дітей, закріплені в міжнародних договорах і практиці міжнародних інституцій.

Важливу роль у забезпеченні ефективності цих механізмів відіграє Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого охоплює більшість держав європейського простору, включно з Україною. Практика ЄСПЛ формує стандарти тлумачення та застосування положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у контексті прав дитини, зокрема права на життя, освіту, повагу до сімейного життя, заборону нелюдського поводження і дискримінації.

При аналізі механізмів реалізації та гарантій дотримання прав дітей у воєнних умовах необхідно враховувати як міжнародно-правові інструменти, так і національні засоби їхньої імплементації. Особлива увага приділяється правовим позиціям ЄСПЛ, що визначають стандарти

[26] Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 368 с. С. 28.

[27] Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105

належного захисту прав дітей у ситуаціях збройної агресії і зобов'язують держави створювати ефективні внутрішні механізми відновлення порушених прав.

Виходячи з наявної практики, заснованої і на рішеннях ЄСПЛ, потерпіла сторона (позивач) може очікувати вирішення справи протягом багатьох років, а у разі недобросовісності сторони-агресора – тривалого виконання постановлених рішень. Незважаючи на те, що Російська Федерація припинила своє членство в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, узяті нею зобов'язання під час перебування стороною Конвенції залишаються чинними. У разі неможливості їхнього добровільного виконання необхідно розробити ефективний примусовий механізм забезпечення реалізації рішень суду.

У справі «Кіпр проти Туреччини» (IV) від 10 травня 2001 року ЄСПЛ установив 14 порушень Конвенції 1950 року з боку Туреччини, а також порушення статті 1 Протоколу № 1 до неї. В аспекті питань матеріальної відповідальності особливе значення має подальше рішення в цій справі щодо «справедливої сатисфакції» від 12 травня 2014 року[28].

У справі «Грузія проти Росії» підкреслено, що Конвенція 1950 року та інші міжнародні договори з прав людини (зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р.) спеціально не розраховані на застосування під час збройних конфліктів. Для таких ситуацій існують окремі міжнародні акти гуманітарного права, зокрема Женевські конвенції щодо захисту жертв війни і Гаазькі конвенції, що регламентують засоби та методи ведення бойових дій. Ці документи є спеціальними і застосовуються саме в умовах збройних конфліктів[29].

Загальні міжнародні договори з прав людини мають універсальне застосування як у мирний час, так і під час збройних конфліктів. У разі воєнних обставин можливе певне модифіковане застосування, що передбачає, зокрема, відступ від окремих положень на підставі дерогації або використання положень з урахуванням принципів міжнародного гуманітарного права. Проте імперативним залишається положення про те, що права людини, відповідні міжнародні договори та звичаєві норми зберігають свою силу і в умовах збройного конфлікту. Так, у справі «Грузія проти Росії» (I) від 31 січня 2019 року ЄСПЛ постановив, що Російська Федерація має виплатити Грузії компенсацію в розмірі 10 млн

[28] Case of Cyprus v. Turkey (application No. 25781/94) : Judgment of ECtHR, 12 May 2014. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144151 (last accessed: 13.08.2025).

[29] Кононенко В. П. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2015. № 3. С. 131–134.

євро за колективне виселення громадян Грузії, проведене російською владою у період жовтня 2006 – січня 2007 рр.

Ще одним прикладом є справа «Catan та інші проти Молдови і Росії» (2012), у якій розглядалися порушення статей 3 та 5 Конвенції, а також статті 1 Першого протоколу до Конвенції, що стосувалися окремих осіб у кримінальних справах. Водночас центральним питанням цієї справи було визначення юрисдикції Молдови і Росії над територією Придністров'я. Суд розглядав скарги батьків і дітей, позбавлених можливості навчатися рідною мовою на контрольованій території. ЄСПЛ встановив, що право на освіту (стаття 2 Протоколу №1 до Конвенції) було порушено. Цей прецедент підкреслює, що навіть в умовах збройного конфлікту держава-окупант відповідальна за дії на підконтрольній території, зокрема щодо забезпечення доступу дітей до освіти[30].

У справі *«Varnava та інші проти Туреччини» (2009*) розглядалося питання зникнення осіб під час збройного конфлікту на Кіпрі. Серед постраждалих були неповнолітні, чиї батьки чи опікуни зникли безвісти. ЄСПЛ підкреслив, що держави мають зобов'язання не лише запобігати насильницьким зникненням, а й забезпечувати ефективне і належне розслідування таких випадків. Для дітей це має особливу вагу, оскільки психологічний вплив невизначеності відносно долі близьких може бути надзвичайно травматичним.

Інший прецедент стосується справи, розглянутої Великою Палатою ЄСПЛ 21 жовтня 2013 року, яка стосувалася скарг родичів жертв Катинського розстрілу 1940 року. Заявники скаржилися на неналежне розслідування з боку радянської, а пізніше російської влади щодо загибелі кількох тисяч польських військовополонених: також скаржилися на ігнорування запитів на отримання інформації про їхню долю. Суд постановив, що не має юрисдикції для розгляду порушень статті 2 (право на життя) щодо подій, які відбулися до прийняття Конвенції у 1950 році, а також не виявив порушень статті 3 (заборона катування), оскільки на момент набуття чинності Конвенції смерть військовополонених вже була історичним фактом і не існувало тривалої невизначеності, яка могла б завдати шкоди заявникам.

Водночас Суд констатував: Росія не виконала свої зобов'язання за статтею 38 Конвенції, що передбачає надання необхідних ресурсів для належного розгляду справи. ЄСПЛ зазначив, що держави-учасниці зобов'язані виконувати запити суду ввдносно надання доказів, а відмова Росії надати ключові процесуальні матеріали, які залишалися

[30] Case of Cilei and Rosip v. the Republic of Moldova and Russia (applications No. 48145/10, 8387/15) : Judgment of ECtHR, 13 July 2021. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211017 (last accessed: 13.08.2025).

засекреченими, свідчить про невиконання цього зобов'язання. Крім того, російські національні суди не надали ґрунтовного аналізу причин та обставин, що ускладнило оцінку повноти розслідування[31].

У справі *«Mubilanzila Mayeka та Kaniki Mitunga проти Бельгії»* (2006) розглядалося питання розлучення дитини-біженки з матір'ю та її утримання в умовах, неприйнятних для неповнолітніх. ЄСПЛ встановив порушення статті 3 Конвенції (заборона нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження) і статті 8 (право на повагу до сімейного життя). Хоча зазначена справа не пов'язана безпосередньо зі збройними конфліктами, установлені стандарти мають пряме значення і в контексті воєнних дій: діти-мігранти, біженці й депортовані є особливо вразливою категорією, яка потребує спеціального правового захисту та гарантій недопущення нелюдського поводження.

У справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» Європейський суд з прав людини визнав заяву України прийнятною й підтвердив, що відповідальною за порушення прав людини на території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь є Російська Федерація. Суд установив, що з 27 лютого 2014 року Росія здійснює ефективний контроль над цими територіями, що накладає на неї міжнародно-правові зобов'язання відносно забезпечення прав і свобод осіб, які перебувають під її юрисдикцією[32].

У справі «Cyprus проти Туреччини» (2001, заява № 25781/94) Європейський суд з прав людини встановив, що діти, які проживають на окупованих територіях, були позбавлені доступу до освіти, медичної допомоги та належних умов життя. Суд визнав порушення статті 2 Першого Протоколу до Конвенції (право на освіту) і статті 8 Конвенції (право на повагу до сімейного життя).

Розглядаючи заперечення Туреччини стосовно своєї відповідальності за подані скарги, Суд постановив шістнадцятьма голосами проти одного, що оскаржувані факти підпадають під «юрисдикцію» Туреччини в розумінні статті 1 Конвенції, обґрунтовує міжнародно-правову відповідальність держави-відповідача. Суд зазначив, що цей висновок узгоджується з попередньою позицією, викладеною у справі «Loizidou проти Кіпру», де підкреслювалося, що у з'язку з військовою присутністю на півночі завдяки військовій присутності на півночі Кіпру Туреччина здійснює ефективний і всеосяжний контроль над територією, що покладає на неї

[31] Case of Varnava and others v. Turkey (application No. 16064/90) : Judgment of ECtHR, 18 Sept. 2009. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94162 (last accessed: 13.08.2025).

[32] Case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (applications No. 20958/14, 38334/18) : Judgment of ECtHR, 25 June 2024. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139 (last accessed: 13.08.2025).

відповідальність за політику й дії органів, які функціонують у межах «Турецької Республіки Північного Кіпру»[33].

Окрім цього, Суд наголосив, що «Туреччина має нести відповідальність згідно з Конвенцією не лише за дії своїх солдатів та посадових осіб на півночі Кіпру, а й за дії місцевої адміністрації («ТРПК»), яка продовжує існувати завдяки військовій та іншій підтримці з боку Туреччини»

У справі «І. І. проти Болгарії» (2005) Європейський суд з прав людини підкреслив, що в ситуаціях, коли дитина стає жертвою насильства, держава зобов'язана забезпечити ефективний механізм розслідування та цивільно-правового захисту. Це положення безпосередньо кореспондує із загальними зобов'язаннями держав щодо захисту дітей у період збройних конфліктів.

Сучасні війни супроводжуються масштабними руйнуваннями, загибеллю людей, порушеннями прав людини і значними матеріальними втратами. Збройний конфлікт змінює всі сфери життя суспільства, включно з правовою системою. Конституційно закріплений в Україні принцип соціального захисту громадян у складних життєвих обставинах створює виклики для органів влади на всіх рівнях, особливо щодо забезпечення житлом осіб, чиє майно зруйноване або розташоване на тимчасово окупованих територіях.

Попри наявність законодавчих гарантій, на практиці через відсутність ресрсів існує значний розрив між декларативними нормами та їхньою реальною реалізацією. Це спричиняє до зростання кількості позовів громадян проти держави та її органів у зв'язку зі складними життєвими обставинами. Тому необхідне вдосконалення законодавства з метою підвищення соціальних виплат і забезпечення безперебійного виконання судових рішень, що дозволить ефективно відшкодовувати шкоду постраждалим від російської агресії.

Виконання рішень ЄСПЛ включає два ключові аспекти: по-перше, пряме відшкодування збитків постраждалим: по-друге, упровадження національних заходів для усунення причин порушень прав людини. Тобто держава не лише компенсує втрати, а й змінює законодавство і практику для запобігання повторенню порушень.

Практика ЄСПЛ, зокрема справа «Грузія проти Росії (II)», демонструє складність забезпечення виконання рішень щодо масових порушень прав людини під час збройних конфліктів. Суд стикається з проблемами встановлення обставин порушень, це ускладнює притягнення винних до відповідальності та відшкодування шкоди.

[33] Case of Cyprus v. Turkey (application No. 25781/94) : Judgment of ECtHR, 12 May 2014. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144151 (last accessed: 13.08.2025).

Розгляд справи «Грузія проти Росії (II)» тривав близько 12 років, а Росія досі не виконала рішення відносно компенсацій.

Щодо справ України проти Росії, ситуація ускладнилася виходом РФ з ЄКПЛ 16 вересня 2022 року. Це поставило під загрозу розгляд майже 17,5 тисяч справ, разом із міждержавними позовами щодо Криму, Донецької і Луганської областей, збиття літака рейсу МН-17, захоплення українських моряків та інших порушень під час повномасштабного вторгнення. Відсутність представника РФ у ЄСПЛ і відмова держави-агресора співпрацювати із Судом створюють серйозні перешкоди для розгляду цих справ.

Таким чином, практика ЄСПЛ демонструє, що виконання рішень в умовах війни є складним і тривалим процесом, який потребує координації міжнародного співтовариства й постраждалих держав. Невиконання судових рішень підриває верховенство права і довіру до правової системи. Це підкреслює необхідність розроблення ефективних механізмів гарантування виконання рішень ЄСПЛ в умовах збройного конфлікту, з огляду на міжнародні стандарти й особливості воєнного часу. Україна має враховувати цей досвід при формуванні стратегій відновлення справедливості та захисту прав громадян.

У справі «Україна та Нідерланди проти Росії» усні слухання з прийнятності якої відбулися 26 січня 2022 року, ідеться про встановлення ефективного контролю Російської Федерації над тимчасово окупованими територіями Луганської і Донецької областей. Позиція Росії в цій справі, зокрема, полягала в запереченні факту вчинення нею міжнародних злочинів, що було очікувано в контексті на її дії на цих територіях.

Україна є договірною стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і здійснює ефективний контроль над більшою частиною своєї території. При цьому важливо розрізняти абсолютні і відносні права людини. Абсолютні права передбачають обов'язок держави забезпечувати їхнє дотримання за будь-яких умов, без можливості обмеження, навіть у надзвичайних обставинах.

Так, відповідно до ч. 1 і ч. 2 ст. 15 Конвенції: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Проте зазначене положення не може слугувати підставою для відступу від статті 2 (право на життя), за винятком смертей унаслідок правомірних воєнних дій, та від статей 3 (заборона катувань), 4 (пункт 1 – заборона рабства) і 7 (заборона ретроактивного покарання)».

Таким чином, у контексті збройного конфлікту абсолютні права, зокрема право на життя й заборону катувань, залишаються непорушними і є обов'язком держави забезпечувати їхнє дотримання незалежно від умов бойових дій[34].

Доцільно згадати, що ще 21 травня 2015 року Верховна Рада України ухвалила Заяву «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод». У цій Заяві Україна повідомила Генерального секретаря ООН і Генерального секретаря Ради Європи про безпекову ситуацію в Донецькій та Луганській областях, а також про зміну території, на яку поширюється відступ від зобов'язань за окресленими міжнародними договорами[35].

У цьому контексті слід зазначити, що Європейський суд з прав людини у певних аспектах відновив нормальний розгляд справ щодо України. Відповідно до прес-релізу Страсбурзького суду: «ЄСПЛ вирішив переглянути заходи, застосовані щодо справ за участю України з моменту агресії РФ, та повернутися у деяких аспектах до стандартного розгляду таких справ з 1 вересня 2022 року. Вихідне листування із заявниками буде відновлено у загальному порядку; інформація, адресована всім заявникам, буде розміщена на вебсайті Суду. Обробка справ буде відновлена, а для справ, що перебувають на розгляді, встановлені нові часові обмеження для ефективного реагування сторін. Повідомлення та публікація рішень відновиться поступово…»[36]. По-друге, йдеться про можливі порушення прав людини Російською Федерацією. Як зазначалося вище, з 16 вересня 2022 року РФ перестала бути стороною Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Проте фізичні та юридичні особи все ще мають можливість звернутися до Європейського суду з прав людини із заявами щодо порушень, які сталися до цієї дати. При цьому слід ураховувати чотиримісячний термін для подання скарги до Суду. Відповідно, щодо порушень, які відбулися у вересні 2022 року (до виходу РФ з Конвенції), цей строк сплив у січні 2023 року.

---

[34] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : (Рим, 4.XI.1950). *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371. Ред. від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).

[35] Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» : постанова Верхов. Ради України від 21 трав. 2015 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text (дата звернення: 13.08.2025).

[36] Measures changed in respect of cases in which Ukraine is a respondent or an applicant Government : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 258 (2022), 29.08.2022. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7414013-10146948 (last accessed: 13.08.2025).

ВИСНОВКИ

Аналіз практики Європейського суду з прав людини дає підстави стверджувати, що у справах, пов'язаних із захистом дітей, ключовим та універсальним орієнтиром виступає принцип «найкращих інтересів дитини». Він визначає вектор тлумачення й застосування норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, незалежно від суспільно-політичних умов, включаючи збройні конфлікти. Саме цей принцип зобов'язує держави забезпечувати пропорційність будь-якого втручання у права дитини, дбати про її фізичну та психічну недоторканність, гарантувати доступ до освіти, охорони здоров'я та належного догляду.

ЄСПЛ у своїй юрисдикційній діяльності виходить із того, що відповідальність за порушення прав дитини несуть не лише приватні особи чи безпосередні виконавці протиправних дій, але й сама держава, яка здійснює контроль над відповідною територією. При цьому формальне заперечення юрисдикції не може бути підставою для уникнення міжнародно-правової відповідальності. Такий підхід підкреслює пріоритетність захисту дітей як особливо вразливої категорії населення та встановлює високі стандарти державних гарантій у цій сфері.

Важливим аспектом є те, що ЄСПЛ розглядає як індивідуальні скарги, так і міждержавні спори, що дозволяє фіксувати як поодинокі, так і системні порушення прав дитини. У контексті збройної агресії особливого значення набуває визначення державної юрисдикції та наявності «ефективного контролю» над територіями, де відбуваються порушення. Це положення стало визначальним і в справах проти Російської Федерації, яка припинила участь у Конвенції у вересні 2022 року. Суд продовжує розглядати заяви, що стосуються подій, які відбулися до цього моменту, що свідчить про прагнення запобігти безкарності та забезпечити реалізацію права дітей на ефективний захист.

Отже, практика ЄСПЛ виконує не лише захисну, а й нормативно-орієнтовну функцію для держав-учасниць Конвенції. Вона формує сучасні стандарти цивільно-правового захисту дітей, які мають інтегруватися в національні правові системи. Умови війни чи надзвичайних обставин не можуть нівелювати значення принципу «найкращих інтересів дитини», який залишається беззаперечним і універсальним орієнтиром для усіх органів державної влади.

Пропозиції щодо використання практики ЄСПЛ в Україні:

– **імплементація принципу «найкращих інтересів дитини» у судову практику (** Суди України мають послідовно застосовувати цей принцип як базовий критерій при вирішенні сімейних, цивільних та адміністративних спорів, пов'язаних із дітьми, зокрема у питаннях

евакуації, переміщення, визначення місця проживання, опіки та піклування);

– **використання рішень ЄСПЛ як джерела права (в**ідповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» практика Суду є джерелом права, а отже, українські суди повинні прямо посилатися на неї у своїх рішеннях;

– **розширене тлумачення поняття юрисдикції та державної відповідальності –** суди можуть використовувати підхід ЄСПЛ щодо «ефективного контролю» над територією для доведення відповідальності держави-агресора за системні порушення прав дітей (депортації, позбавлення сімейного оточення;

– **застосування практики ЄСПЛ у справах про відшкодування шкоди: с**удова практика може враховувати рішення ЄСПЛ як аргумент на користь компенсації моральної та матеріальної шкоди дітям, які постраждали від насильства, переслідувань чи втрати доступу до освіти під час війни. Це стане додатковим механізмом відновлення порушених прав і сприятиме формуванню цивільно-правових гарантій захисту дітей.

АНОТАЦІЯ

У монографії проаналізовано міжнародно-правові стандарти цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройної агресії. Особливу увагу приділено систематизації міжнародних актів і принципів, що визначають гарантії прав дитини. Проаналізовано характерні порушення прав дітей у період воєнних конфліктів та їхній вплив на реалізацію базових свобод. Здійснено оцінювання чинних міжнародних і національних механізмів захисту, їхньої ефективності та доступності для постраждалих. Виявлено ключові прогалини в правовому регулюванні й практиці застосування норм міжнародного права. Обґрунтовано необхідність удосконалення системи захисту дітей на основі узгодження міжнародних і внутрішніх стандартів. Зроблено висновок про важливість вироблення нових підходів до правового захисту дітей як найбільш уразливої категорії населення в умовах збройної агресії.

Література

1. Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 368 с.

2. Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.

3. Іванюк В. Д. Правове регулювання прав дітей в умовах війни. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ : матеріали VI Міжнар.*

наук.-практ. конф. (29–30 квіт. 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 66–68. URL: http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/888 (дата звернення: 13.08.2025).

4. Камак Т. Права дитини: не бути об'єктом. *Відкриваємо двері дітям : блог*. URL: http://openingdoors.org.ua/ua/blogi/prava_ditini__ne_buti_ob_ektom.html (дата звернення: 13.08.2025).

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : (Рим, 4.XI.1950). *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371. Ред. від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).

6. Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

7. Кононенко В. П. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2015. № 3. С. 131–134.

8. Левченко К. Двадцять років Конвенції ООН про права дитини. *Права людини в Україні*. URL: https://khpg.org/1258983351 (дата звернення: 13.08.2025).

9. Міжнародні стандарти прав людини. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. Т. 3 : Загальна теорія права. Харків, 2017. С. 294.

10. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» : постанова Верхов. Ради України від 21 трав. 2015 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text (дата звернення: 13.08.2025).

11. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263. Ред. від 13.03.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.08.2022).

12. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. *Законодавство України : нормат.-прав. база* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 20.08.25).

13. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 384 с.

14. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року : ратифікація від 23 черв.

2004 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 13.08.2025).

15. Цебенко С. Б Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і Протоколи до неї. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 596–598. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/135 (дата звернення: 13.08.2025).

16. Case of Cilei and Rosip v. the Republic of Moldova and Russia (applications No. 48145/10, 8387/15) : Judgment of ECtHR, 13 July 2021. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211017 (last accessed: 13.08.2025).

17. Case of Cyprus v. Turkey (application No. 25781/94) : Judgment of ECtHR, 12 May 2014. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144151 (last accessed: 13.08.2025).

18. Case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (applications No. 20958/14, 38334/18) : Judgment of ECtHR, 25 June 2024. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139 (last accessed: 13.08.2025).

19. Case of Varnava and others v. Turkey (application No. 16064/90) : Judgment of ECtHR, 18 Sept. 2009. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94162 (last accessed: 13.08.2025).

20. Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations.* URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf (last accessed: 11.02.2025).

21. Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm (last accessed: 13.08.2025).

22. Measures changed in respect of cases in which Ukraine is a respondent or an applicant Government : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 258 (2022), 29.08.2022. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7414013-10146948 (last accessed: 13.08.2025).

23. Mulley K. The Woman Who Saved the Children: A Biography of Eglantyne Jebb: Founder of Save the Children. Oneworld Publications, 2009. 518 p.

24. Pictet J. IV Geneva Convention. Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War: Commentary / International Committee of the Red Cross. Geneva, 1958. 660 p.

25. Plenary Court adopts a Resolution on the consequences of Russia's cessation of membership to the Council of Europe : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 099 (2022), 23.03.2022. *HUDOC*. URL:

https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7292928-9939876 (last accessed: 20.08.2022).

26. Ярмол Л. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: Юридичні науки. 2022. Т. 9, № 4. С. 96-105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2022_9_4_17 через відсутність ресурсів

Інформація про авторів:
Брусакова Оксана Валеріївна,
доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
пр. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна
https://orcid.org/0000-0001-8616-0424

Кириченко Тетяна Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
пр. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна
https://orcid.org/0000-0002-8785-0475

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-5

ПРАВО ДІТЕЙ НА БЕЗПЕЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ)

Вайда Т. С.

ВСТУП

Широкомасштабне вторгнення країни-агресорки на територію України, встановлення у зв'язку з цим в нашій державі правового режиму воєнного стану[1] обумовило виникнення низки безпосередніх небезпек не тільки для військовослужбовців підрозділів Збройних Сил України, територіальної оборони та інших органів/підрозділів сектору безпеки і оборони, а й для цивільного населення[2, 3], спричинило вимушене запровадження для громадян деяких обмежень їх прав і свобод (стаття 64 Конституції України[4], стаття 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану)[5]. Вплив небезпечних факторів війни на повсякденну життєдіяльність всіх верств суспільства, особливо дітей, не потребує додаткової аргументації – активні бойові дії на півдні та сході нашої країни, тимчасова окупація військами країни-агресорки окремих регіонів української держави, бомбардування КАБ, дронові атаки та артилерійські обстріли, забруднення значної території вибухонебезпечними предметами (*далі* – ВНП) та ін. наслідки війни є факторами об'єктивного порушення комплексу їх природніх прав на безпечне середовище. Враховуючи вище зазначені обставини, в умовах воєнного стану загострилась низка аспектів з піднятої нами проблеми (в

[1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 (в редакції від 26.07.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 28.08.2025).

[2] Вайда Т.С. Правова допомога потерпілим особам внаслідок зґвалтування в умовах війни. *ScienceRise: Juridical Science* : [Journal]. № 2 (24). 2023. (71 p.). Pp. 38-47. doi: http://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.283401.

[3] Вайда Т.С. Антигуманне ставлення до населення України як негативний приклад морально-психологічної підготовки особового складу окупаційних військ: соціальна природа патологічної агресії військовослужбовців РФ (на прикладі війни 2022 року). *Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України* : матеріали VIII-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 30 листопада 2022 року). Харків: Національна академія НГУ, 2022. С. 34-40.

[4] Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року (із змінами станом на 01.01.2020). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата доступу: 25.08.2025).

[5] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII (із змінами станом на 14.05.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 28.08.2025).

контексті предмету нашого дослідження – захисту прав дітей – *уточнено нами*), зокрема, стосовно таких категорій дітей[6], як: 1) постраждалі внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; 2) сироти, батьки яких померли чи загинули; 3) позбавлені батьківського піклування; 4) депортовані; 5) перебувають у складних життєвих обставинах. У свою чергу українською державою приділяється належна увага забезпеченню прав дітей у цих складних умовах сьогодення (особливо з окупованих та звільнених від окупації територій), надається соціальна підтримка внутрішньо переміщеним особам (*далі* – ВПО)[7], багатьма іншими дружніми країнами створюються сприятливі умови для дітей-біженців з України тощо.

Піднята нами проблема порушених прав дітей в умовах воєнного стану, забезпечення для них безпечного середовища існування передбачає вирішення багатьох аспектів та врахування при цьому низки передумов – соціальних, економічних, правових, політичних, медичних, технічних та ін., вимагає оперативного пошуку органами державної влади та суспільством України в цілому у співпраці зі світовим товариством ефективних шляхів її вирішення. Крім повсякденної роботи органів виконавчої влади з цього напряму, зокрема, правоохоронних органів та органів соціального захисту, активної діяльності громадських (волонтерських) організацій, міжнародних органів/організацій[8] тощо значну увагу пошуку ефективних шляхів щодо її розв'язання приділяють й вітчизняні вчені – вивчається стан справ на місцях в територіальних громадах та проводиться його критичний аналіз і оцінка, робиться узагальнення впливу негативних факторів, під час проведення науково-практичних конференцій різного рівня науковці діляться позитивним досвідом, вносять пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства тощо. Так, різні аспекти проблеми порушення прав дітей

[6] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III (із змінами станом на 06.07.2025). URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14 (дата звернення: 08.09.2025).

[7] Вайда Т.С. Деякі актуальні питання захисту прав людини у правовідносинах щодо соціального захисту внутрішньо переміщених осіб та труднощі щодо їх забезпечення під час воєнних дій. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій* : матеріали V-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 30 вересня 2022 року. Кривий Ріг: ДонДУВС, 2022. С. 271-275.

[8] Міжнародними організаціями, що займаються захистом прав дітей, є насамперед ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН), а також такі неурядові організації, як «Врятуйте дітей» (Save the Children) та «Міжнародний захист дітей» (Child Protection International), які працюють у 190+ країнах для захисту та підтримки дітей, зокрема через надання гуманітарної допомоги, освіти та реагування на кризові ситуації

досліджували Н.В. Степаненко[9], І.М. Доляновська[10]; О.В. Паньчук[11], А. К. Мохаммад[12], О.Р. Поєдинок[13] та інші. Разом з тим, сучасні ґрунтовні дослідження щодо вивчення стану порушення прав дитини на безпечне середовище в умовах запровадженого правового режиму воєнного стану в Україні тільки починають проводитися.

За результатами здійсненого аналізу потенціалу міжнародного та вітчизняного нормативно-правового законодавства, що стосується захисту прав дитини під час військового конфлікту, нами з'ясовано відсутність за час повномасштабного вторгнення країни-агресорки в Україну ухваленого окремого законодавчого акту щодо особливостей захисту прав дітей, які постраждали в результаті військових дій. Деякі зміни, які внесені до Законів України «Про охорону дитинства»[14], «Про внесення змін до деяких Законів України щодо посилення соціального захисту та підтримку сімей з дітьми»[15], зазначену правову ситуацію з масовим порушенням прав дітей регулюють не в повному обсязі. Права дитини в Україні слід розуміти як задоволення їх потреб та основоположних прав і свобод на життя, здоров'я, безпеку, освіту та повноцінний розвиток, що є запорукою сталого розвитку та прогнозованого майбутнього цивілізованої держави[16]. Разом з тим,

---

[9] Степаненко Н.В. Захист та забезпечення прав дитини в умовах військових дій на Донбасі: теоретико-правовий аналіз : автореф дис.... доктора філософії : 081 Право / Н. В. Степаненко. – Б.м., 2022. – укр.

[10] Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину) : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / І.М. Доляновська ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 18 с. – укп.

[11] Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика використання дітей : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О.В. Паньчук ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2008. – 20 с. – укп.

[12] Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур. Міжнародно-правовий захист прав жінок і дітей у період кризових ситуацій : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.– укп.

[13] Поєдинок О.Р. Права біженців у контексті фрагментації міжнародного права : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О.Р. Поєдинок ; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2010. – 20 с. – укп.

[14] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III (із змінами станом на 06.07.2025). URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14 (дата звернення: 14.09.2025).

[15] ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ДЕЯКИХ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ УКРАЇНИ ЩОДО ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ТА ПІДТРИМКИ СІМЕЙ З ДІТЬМИ : ЗАКОН УКРАЇНИ ВІД 26 СІЧНЯ 2016 РОКУ № 936-VIII (В РЕДАКЦІЇ ВІД 01.01.2020). URL: HTTPS://ZAKON.RADA.GOV.UA/LAWS/SHOW/936-19#TEXT (ДАТА ЗВЕРНЕННЯ: 14.09.2025).

[16] Вайда Т.С. Права і свободи індивіда як пріоритетні цінності Європейського Союзу: врахування їх належного забезпечення при подальшому реформуванні правової системи України. *Правова наука і державотворення в Україні у контексті інтеграційних процесів*

практична реалізація прав дітей в Україні, які знаходяться на території військового конфлікту, в сучасних умовах глобалізаційних викликів перебувають в протиріччі із реальними наявними загрозами військового характеру і є вкрай вразливими, оскільки існують недосконалі та неадекватні небезпекам юридичні механізми їхнього захисту.

З кожним днем кількість жертв з числа дітей, небезпечних умов публічної безпеки та наслідків руйнування соціальної інфраструктури (житловий сектор, освітні заклади тощо) тільки збільшується, продовження країною-агресором руйнівних дій обумовлює в тому числі незворотні системні суспільні процеси (міграція частини дітей за кордон, зниження рівня народжуваності, знищення цілих населених пунктів, спричинення екологічних лих, існування значних площ території, які забруднені ВНП, тощо)[17,18].

Метою та завданнями нашого дослідження є уточнення деяких обмежень прав дітей в умовах запровадженого в Україні правового режиму воєнного стану, конкретизація небезпечного впливу ВНП-залишків війни на деокупованій території їх (учнів) проживання, обґрунтування напрямів організації навчання учнівської молоді уникненню ризиків, пов'язаним із поводженням з ВНП.

Монографічне дослідження проводилося відповідно до плану наукової роботи Одеського державного університету внутрішніх справ в рамках теми «Удосконалення підготовки майбутніх працівників Національної поліції до ефективного забезпечення публічної безпеки» (2024-2029) (номер державної реєстрації 0124U004202).

: матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 травня 2023 року, м. Суми) / Сумська філія ХНУВС. Суми: СФ ХНУВС, 2023. С. 320-323.

[17] Vaida T.S. Committing of sexual violence by the aggressor country's servicemen as a problem of human rights violations during the occupation (on the example of the Russian-Ukrainian war, 2022) = Вчинення сексуального насилля військовослужбовцями країни-агресора як проблема порушення прав людини під час окупації (на прикладі російсько-української війни, 2022 рік). *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy.* 2022. Vol. 1. № 1, pp. 1-14. doi: 10.46299/j.isjjp.20220101.1.

[18] Вайда Т.С. Знищення продуктивних сил України: злочини проти довкілля як складова гібридної війни російської держави-агресора (на прикладі тимчасово окупованих територій, 2022 рік). *Стратегія фінансово-економічного розвитку підприємницьких структур в умовах глобалізації* : збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, 29 листопада 2022 року, Херсон/Кропивницький. Херсон: ХДАЕУ, 2022. С. 34-36.

1. Захист прав дітей та деякі їх обмеження в умовах запровадженого в Україні правового режиму воєнного стану

У відповідності до норм Конвенції про права дитини[19] та Закону України (*далі* – ЗУ) «Про охорону дитинства»[20] «дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше». Стаття 6 «**Право на свободу та безпеку»** Хартії основних прав Європейського Союзу[21] **визначає, що «к**ожна людина має право на особисту свободу та безпеку». У свою чергу стаття 3 Конституції України регламентує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»[22]. Ця норма Основного закону нашої держави у повній мірі розповсюджується на дітей. Згідно статті 6 Конвенції про права дитини та статті 6 «Право на життя та охорону здоров'я» ЗУ «Про охорону дитинства» «кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я. В свою чергу держава гарантує дитині право на охорону здоров'я, безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя».

Враховуючи вимоги Конституції України, в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини (дитини) і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24-25, 27-29, 40, 47, 51, 52, 55-63 Основного закону української держави[23].

---

[19] Конвенція про права дитини : прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН від 20 листопада 1989 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 31.08.2025).

[20] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III (із змінами станом на 06.07.2025). URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14 (дата звернення: 28.08.2025).

[21] ХАРТІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРО ОСНОВНІ ПРАВА ВІД 1 ГРУДНЯ 2009 РОКУ. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 14.08.2025).

[22] Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року (із змінами станом на 01.01.2020). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата доступу: 25.08.2025).

[23] Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року (із змінами станом на 01.01.2020). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата доступу: 25.08.2025).

У відповідності до стаття 68 Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни[24] «у жодному разі смертної кари не може бути призначено особі, що перебуває під захистом, яка на момент скоєння злочину не досягла 18-річного віку». У відповідності до статті 76 цього міжнародного нормативно-правового акту[25] особи, що перебувають під захистом, обвинувачені у скоєнні злочину, повинні: 1) знаходитися в окупованій країні, а в разі засудження повинні там само відбувати строк покарання; 2) бути, якщо це можливо, відділені від інших ув'язнених, причому для них повинно бути встановлено санітарний та харчовий режими, що є достатніми для підтримання їхнього здоров'я та відповідають режимам в'язниць окупованої країни; 3) отримувати таку медичну допомогу, яку вимагає стан їхнього здоров'я; 4) їм буде дозволено користуватись духовною підтримкою, яка б могла їм допомогти; 5) буде взято до уваги запровадження спеціального режиму для неповнолітніх.

Згідно норм статті 51 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни[26] окупаційна держава не може примушувати: 1) до роботи осіб, що перебувають під захистом, яким не виповнилося 18 років, а по досягненню такого віку – лише до такої роботи, яка є необхідною або для забезпечення потреб окупаційної армії, або для забезпечення населення окупованої країни комунальними послугами або продуктами військових діях; 2) осіб, що перебувають під захистом, служити в її збройних чи допоміжних силах; забороняється будь-який тиск чи пропаганда, спрямовані на забезпечення добровільного вступу на військову службу[27].

У жодному разі *примусове залучення до праці* не повинно призводити до участі працівників в організаціях військового або напіввійськового характеру[28]. Така ж норма передбачена у статті 30 «Заборона участі дітей

[24] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

[25] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

[26] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

[27] Вайда Т.С. Стокгольмський синдром жертви: поняття, прояв та фактори формування особистісного утворення (на прикладі війни 2022 року в Україні). *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності* : матеріали засідання № 4 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції 16 грудня 2022 року, м. Кропивницький, Кіровоградський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України. Кіровоград: 2022. С. 89-93.

[28] Вайда Т.С. Деякі аспекти сучасного колабораціонізму в освітній галузі (на прикладі російсько-української війни 2022-2023 рр). *Актуальні питання кримінально-правової*

у воєнних діях і збройних конфліктах» ЗУ «Про охорону дитинства» визначає обмеження щодо участі дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, створення дитячих воєнізованих організацій та формувань, пропаганда серед дітей війни і насильства забороняються. У зв'язку з цим «держава вживає всіх можливих заходів для забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та догляду за ними. Їм надається матеріальна, медична та інша допомога, в разі потреби їх влаштовують у заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, заклади охорони здоров'я тощо».

Стаття 17 Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни[29] передбачає, що сторони військового конфлікту повинні намагатися укладати місцеві угоди *про евакуацію з обложених або оточених зон дітей і породілей.* В свою чергу стаття 35 цього міжнародного нормативно-правового акту гарантує, що «будь-яка особа, що перебуває під захистом, яка захотіла би залишити територію на початку чи під час конфлікту, матиме право це зробити, якщо її виїзд не суперечить національним інтересам держави».

У відповідності до статті 82 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни «протягом усього періоду інтернування члени однієї сім'ї, особливо батьки та діти будуть проживати разом, за винятком випадків, коли через стан здоров'я, місце роботи чи застосування положень глави IX_розділу IV «Правила, що стосуються поводження з інтернованими[30]» Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни розлучення буде необхідним і матиме тимчасовий характер.

Інтерновані особи мають право вимагати, щоб їхні діти, які залишились на свободі без опіки батьків, були інтерновані разом з ними. Завжди, коли це можливо, члени інтернованої сім'ї повинні жити в одному приміщені, але окремо від інших інтернованих; їм повинні бути надані необхідні умови для сімейного життя»[31]. Також діти віком до п'ятнадцяти років, вагітні жінки та матері дітей віком до семи років повинні мати право скористатися як іноземці при перебуванні на

кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, ОДУВС, 21 липня 2023 року). – Одеса: Вид-во «Юридика», 2023. С. 63-69.

[29] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

[30] Інтерновані особи (*уточнено нами*) – це особи, які в умовах війни або конфлікту піддаються примусовому затриманню та поселенню, причому це може стосуватися як військових, так і цивільних осіб, а також громадян ворожих держав.

[31] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

території сторони окупанта перевагами настільки, наскільки й громадяни держави, на території якої вони перебувають (стаття 39 цієї Конвенції) – змогу отримувати індивідуальну або колективну допомогу, що їм надсилатиметься, право на медичну допомогу та лікування в лікарні якщо цього вимагає стан їхнього здоров'я, сповідувати свою релігію та отримувати духовну підтримку від служителів їхньої віри, право залишити регіон іноземної країни, територія котрої є особливо небезпечною у зв'язку з веденням воєнних дій. Вагітні, жінки, що годують дітей груддю та діти до п'ятнадцяти років повинні отримувати додаткові харчі залежно від їхніх фізіологічних потреб (стаття 89 цієї Конвенції).

У відповідності до статті 94 Женевської конвенції[32] держави, яка затримує, повинна сприяти інтелектуальній, освітній та спортивній діяльності, потребам у розважаннях серед інтернованих, а також залишати для них право вибору стосовно участі в подібних заходах. Вона повинна вжити всіх практичних заходів з метою забезпечення сприяння такій діяльності, зокрема шляхом надання відповідних приміщень. Інтернованим будуть забезпечені можливості продовжувати навчання чи розпочати нове. повинно бути забезпечено можливість навчання дітей та підлітків. Вони будуть відвідувати школи в місцях інтернувань чи за їхніми межами. Інтерновані будуть мати змогу займатися фізкультурою, спортом та грати в спортивні ігри на свіжому повітрі. З цією метою буде надано достатню кількість відкритої території в усіх місцях інтернування. Для дітей та підлітків також буде відведено спеціальні ділянки.

Разом з тим під час окупації трапляються непоодинокі випадки примусового вивезення дітей на територію країни-агресорки. З цього питання стаття 32 «Захист дитини від незаконного переміщення» ЗУ «Про охорону дитинства» передбачає, що «у порядку, встановленому законодавством України та відповідними міжнародними договорами, держава вживає заходів для боротьби з незаконним переміщенням, вивезенням та неповерненням дітей з-за кордону, їх викраденням, торгівлею та контрабандою ними».

Згідно вимог статті 24 цього міжнародного нормативно-правового акту[33] регламентує право дітей, які осиротіли чи були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, – «сторони конфлікту вживатимуть усіх необхідних заходів для того, щоб діти до 15 років не залишалися

[32] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025)..

[33] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

напризволяще, а також для того, щоб полегшити, за будь-яких обставин, догляд за ними, виконання обрядів, пов'язаних з їхнім віросповіданням, та їхню освіту. Якщо це буде можливо, їхню освіту слід доручати особам з такими самими культурними традиціями. Сторони конфлікту сприятимуть прийманню цих дітей нейтральною країною на час конфлікту за згодою держави-покровительки, якщо така є, та коли гарантується додержання принципів, викладених в абзаці першому цієї статті. Крім того, вони намагатимуться вжити необхідних заходів для того, щоб особу усіх дітей до 12 років можна було встановити завдяки спеціальним медальйонам або якось інакше. Кожна особа (зокрема, діти), яка знаходиться на території однієї зі сторін конфлікту або на окупованій нею території, зможе повідомляти членам своєї сім'ї, де б вони не були, а також отримувати від них відомості суто сімейного характеру. Ця кореспонденція повинна пересилатися швидко й без невиправданого зволікання (стаття 25 вищезазначеної Конвенції[34]).

В умовах перебування окремих територій України в тимчасовій окупації (на прикладі АР Крим, Луганської, Донецької, Херсонської та ін. областей України), під час ведення країною-агресором бойових дій на цій місцевості трапляються випадки проведення незаконними державними органами цих квазіреспублік заходів військово-патріотичного спрямування з дітьми, залучення старшокласників та випускників шкіл до участі у бойових діях. Навіть ВПО в межах однієї країни не завжди знаходять належне сприйняття та розуміння з боку місцевого населення цього складного соціального статусу, часто проявляють вороже ставлення до осіб з іншого регіону України[35]. У свою чергу, на нашу думку, з врахуванням сучасного стану перебування нашої держави в умовах війни потребує активізації система військово-патріотичного виховання підростаючого покоління учнівської та

[34] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

[35] Вайда Т.С. Феномен ксенофобії у сучасному українському суспільстві: поняття та фактори несприйняття жителями територіальної громади осіб, які ментально відрізняються від них (на прикладі нацменшин та переселенців). *Гуманітарні стандарти правових систем у сучасному світі: виклики, рішення, тенденції :* матеріали Міжнародного науково-практичного конгресу у 2 частинах. Частина 1. (м. Запоріжжя, 16 травня 2024 року) / за заг. ред.. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2024. С. 28-36.

студентської молоді з використанням освітно-виховних можливостей всіх закладів освіти[36,37,38].

Враховуючи вимоги статті 23 Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни[39] кожна з воюючих сторін повинна дозволяти «вільне пропускання всіх посилок з найважливішими продуктами харчування, одягом і тонізуючими засобами, призначеними для дітей, молодших 15 років, вагітних жінок та породілей».

У відповідності до статті 38 Конвенції про права дитини[40] держави-учасниці зобов'язані «поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання»., вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях; утримуватися від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил (при вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, прагнути віддавати перевагу особам більш старшого віку). Також згідно з своїми зобов'язаннями за міжнародним гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними.

У свою чергу стаття 39 Конвенції про права дитини[41] передбачає вживання всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та

---

[36] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX (із змінами станом на 01.01.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення: 07.09.2025).

[37] Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді : Указ Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948/2002 (із змінами станом на 16.12.2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948/2002#Text (дата звернення: 07.09.2025).

[38] Вайда Т.С. Військово-патріотичне виховання молоді як обов’язковий елемент підготовки громадян України до національного спротиву: завдання Національної поліції. Удосконалення професійної підготовки поліцейських щодо здійснення ефективної службово-бойової діяльності : матеріали круглого столу (м. Херсон, 28 квітня 2022 року) / за заг. ред. канд. пед. наук, доц. Вайди Т.С. – Одеса: ОДУВС, 2022. С. 5-11.

[39] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернеyа: 03.09.2025).

[40] Конвенція про права дитини : прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН від 20 листопада 1989 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 31.08.2025).

[41] Конвенція про права дитини : прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН від 20 листопада 1989 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 31.08.2025).

психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини.

Стаття 50 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни[42] визначає, що окупаційна держава повинна в співробітництві з державними та місцевими органами влади: 1) сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту; 2) вжити всіх необхідних заходів для полегшення процедури встановлення особи дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків; за будь-яких обставин не повинна змінювати їхнього громадянського статусу або вносити їх до списків підконтрольних їй формувань або організацій; 3) вжити всіх необхідних заходів, щоб забезпечити ними дітей, які втратили батьків чи були з ними розлучені в результаті війни і які не мають можливості отримати необхідне піклування з боку близького родича або друга; 4) навчання повинно здійснюватися по можливості особами їхньої національності, мови та релігії, якщо місцеві установи виявляться неспроможними забезпечити утримання та освіту дітей[43]; спеціальний відділ бюро, створеного згідно зі статтею 136 повинен вживати всіх необхідних заходів для встановлення особи дітей, якщо існують сумніви стосовно їхньої особи; дані про їхніх батьків та інших близьких родичів, якими вони володітимуть необхідно також реєструвати; 5) не повинна перешкоджати реалізації будь-яких преференційних заходів стосовно надання харчування, медичної допомоги та забезпечення захисту постраждалих внаслідок війни, реалізація яких була затверджена до початку окупації з метою сприяння дітям віком до 15 років, вагітним жінкам[44] та матерям дітей віком до 7 років.

[42] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

[43] Вайда Т.С. Українська мова як фактор забезпечення національної безпеки держави (на прикладі дотримання вимог мовного законодавства у ЗВО МВС України). *Бухгалтерський облік, контроль та аналіз в умовах інституційних змін :* збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Полтава, 26 жовтня 2023 р. Полтава: ПДДА, 2023. С. 777-781.

[44] Вайда Т.С. Особливості надання правоохоронцями домедичної допомоги породіллі при передчасних/раптових пологах в бомбосховищі (під час бойових дій в умовах запровадженого воєнного стану). *Problems of science and practice, tasks and ways to solve them.* Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference, Warsaw, Poland, March 22-25, 2022. (428 p.). Pp. 231-237. DOI – 10.46299/ISG.2022.1.11.

2. Вибухонебезпечні предмети-наслідки війни[45] як небезпечний елемент деокупованого середовища для проживання дітей

На прикладі звільнених Збройними Силами України окремих регіонів України від російських загарбників (Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Київська, Харківська, Чернігівська та ін. області) можна констатувати, що війська окупантів під час тимчасового захоплення ними цих території зазвичай мінують рубежі оборони, підступи до військових об'єктів (аеродромів, штабів і місць дислокації особового складу, навколишню місцевість біля складів боєприпасів і баз паливно-мастильних матеріалів тощо).

При відступі диверсійно-розвідувальні групи супротивника та його спеціальні військові підрозділи також заміновують існуючі транспортні комунікації (автодороги, залізниці), придатні ділянки для можливого переміщення військових підрозділів ЗСУ чи місцевого населення (польові дороги, стежки, річки тощо), зручні місця для потенційної зупинки та зосередження військ і техніки, інженерні споруди (мости, тунелі, греблі), промислові підприємства, об'єкти паливопостачання (склади та паливні пункти, трубопроводи, АЗС тощо), об'єкти електропостачання (ЛЕП, трансформаторні підстанції тощо), інфраструктуру зв'язку (телевізійні та радіовишки, супутникові антени, кабельні канали та ін.), енергогенеруючі об'єкти (гідроелектростанції, теплоелектростанції, водопостачання) та ін., тим самим створюючи перешкоди як для оперативного переслідування українськими військами окупаційних підрозділів країни-агресора, так і спричинюючи додаткові відтерміновані ураження саморобними вибуховими пристроями цивільного населення, сповільнюючи відновлення на звільнених територіях нормального життя (повернення населення, ведення землеробства, розвиток інфраструктури та рекреації тощо)[46].

Отже, на звільненій від ворога місцевості виникає забруднена ВНП територія (акваторія) – вибуховими матеріали промислового призначення та саморобного виготовлення (саморобними вибуховими пристроями, розтяжками), боєприпасами, що містять вибухові речовини, а також біологічні та хімічні речовини – бомби і боєголовки; керовані і балістичні ракети; артилерійські, мінометні, ракетні боєприпаси і набої до стрілецької зброї; усі міни, торпеди і глибинні бомби; піротехнічні вироби військового та спеціального призначення; касетні бомби і касети;

[45] Вибухонебезпечні предмети – наслідки війни (*міжнар.*) – термін, який означає боєприпаси, що не вибухнули, а також залишені вибухонебезпечні боєприпаси.

[46] Вайда Т.С., Скрипка О.І. Гуманітарне розмінування звільнених від ворога територій України як першочергове завдання органів Національної поліції після деокупації регіонів. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності* : збірник матеріалів засідання № 5 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 24 березня 2023 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2023. – С. 97-105.

електричні вибухові пристрої; ворожі дрони та інші предмети, що є вибухонебезпечними за своєю природою. Деякі з них, що були виявлені місцевими жителями у місцях ведення минулих бойових дій, можуть зберігатися окремими громадянами, які не знають їх небезпечних уражаючих властивостей.

Більшість мін, які виявлені під час гуманітарного розмінування в Україні, – радянського виробництва, зокрема ПФМ-1, ПМН, ОЗМ, ТМ, а також сучасні російські або імпровізовані вибухівки (саморобні вибухові пристрої, *далі* – СВП), створені, в тому числі, на 3D-принтерах. Американських мін в Україні виявлено не було.

Варто зазначити, що рф не є державою-учасницею Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення[47] **(**Оттавської конвенції – *уточнено нами*), країна-агресорка з 2014 року широко використовує протипіхотні міни як метод ведення війни в Україні. З 2022 року масове використання Росією таких засобів створило асиметричну перевагу для агресора. У зв'язку з цим українська держава тимчасово (до моменту повного припинення збройної агресії російської федерації проти України) зупинила дію вище зазначеної Конвенції, участь у котрій обмежувала право України на самооборону – у такий спосіб повернуто право використовувати і виробляти протипіхотні міни, що є важливим елементом інженерного захисту ЗСУ на полі бою.

За інформацією Національного органу з питань протимінної діяльності, площа територій України, які можуть бути потенційно забрудненими вибухонебезпечними залишками війни, зменшилася у 2024 році на 17 000 км² та на сьогодні становить 139 000 км². Таким є результат спільної роботи операторів протимінної діяльності й підрозділів розмінування Сил безпеки та оборони[48]. Протягом минулого (2024 – *уточнено нами*) року було обстежено та очищено від вибухонебезпечних предметів 3 152,52 км^2 земель сільськогосподарського призначення, з яких розміновано понад 2 500 км^2.

Деякі аналітики називають Україну найбільш замінованою країною у світі. Так, за інформацією керівника Програми протимінної діяльності Програми розвитку ООН (UNDP) в Україні П. Геслопа, нині понад 20 % території України вважається потенційно забрудненою ВНП. У таких

[47] Про зупинення для України дії Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення : Закон України від 15 липня 2025 року № 4519-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4519-20#n2 (дата звернення: 19.08.2025).

[48] Площа територій України, потенційно забруднених мінами та вибухонебезпечними предметами, зменшилась на 17 000 км² у 2024 році. URL: https://mod.gov.ua/news/ploshha-teritorij-ukrayini-potenczijno-zabrudnenih-minami-ta-vibuhonebezpechnimi-predmetami-zmenshilas-na-17-000-km-u-2024-roczi (дата звернення: 19.08.2025).

районах проживає більше 6 млн осіб[49]. Від початку повномасштабного вторгнення Росії зафіксовано понад 812 інцидентів, пов'язаних із мінами та нерозірваними боєприпасами. За його словами, під час російської війни проти України було випущено щонайменше 12 млн одиниць боєприпасів. Якщо врахувати, що 10 % з них не спрацювали, то в землі може залишатися 1,2 млн одиниць нерозірваних снарядів. П. Геслоп також вказав на низьку якість зброї РФ, зокрема з Північної Кореї, яка часто має до 40 % відмов і залишається важливим чинником забруднення. Тому показник нерозірваних вибухових матеріалів може бути набагато вищим.

За результатами реалізації Плану виконання заходів з гуманітарного розмінування деокупованих територій України у 2024 році нетехнічне обстеження проведено у 165 громадах в межах 7 областей, що перевищило заплановане майже в 3 рази. При цьому було ідентифіковано 2 291 ділянку імовірно чи фактично забруднених територій загальною площею 302,9 км².

З 2014 року по грудень 2021 р., за даними Звіту щодо збору даних про постраждалих від вибухонебезпечних предметів та інциденти, підготовленого Програмою розвитку ООН в Україні (Mine victim and accident data collection in Ukraine: Final report), на території України сталося 650 інцидентів, у яких постраждало 1078 цивільних осіб, із них 312 осіб померло.

Станом на 28.06.2024 року, починаючи з лютого 2022 р., за інформацією бази даних нещасних випадків серед цивільних, пов'язаних з мінами та ВНП, на підконтрольних територіях сталося 607 інцидентів, у яких постраждало ще 889 цивільних осіб, з них 277 осіб загинуло (14 дітей), а 612 осіб отримали поранення (74 дитини). Проте масштаб забруднення ВНП постійно збільшується у зв'язку з продовженням активних бойових дій, що зумовлює зростання кількості таких інцидентів. У цьому контексті та з огляду на необхідність забезпечення дотримання принципу верховенства права важливим залишається дотримання зобов'язань, уже взятих на себе Україною у сфері поводження з ВНП та протимінної діяльності в рамках міжнародних договорів у сфері протимінної діяльності, ратифікованих Україною[50].

За відомчою статистикою НПУ МВС України, від 24 лютого 2022 року – початку повномасштабного вторгнення військ країни-агресора – фахівці вибухотехнічної служби (далі – ВТС) Національної поліції

[49] ООН: Мінне забруднення України – глобальна проблема, що впливає на безпеку й світові ціни. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/4001207-oon-minne-zabrudnenna-ukraini-globalna-problema-so-vplivae-na-bezpeku-j-svitovi-cini.html (дата звернення: 19.09.2025).

[50] Про схвалення Національної стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 червня 2024 року № 616-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 28.08.2025).

України загалом обстежили та розмінували понад 45 тисяч гектарів земель, здійснили понад 106 тисяч виїздів на місця обстрілів та небезпечних знахідок, вилучили (знищили або передали Силам оборони) майже 370 тисяч ВНП, майже 17 тонн вибухових речовин.

Як зазначено в Національній стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках[51], загальна ситуація, що склалася, негативно впливає на безпеку населення (дітей) та його життєдіяльність, що спричинило виникнення проблемних питань у сфері протимінної діяльності, зокрема:

1) стосовно забезпечення звільнення територій від ВНП для їх безпечного і продуктивного використання, а саме: а) визначення обсягів і меж забруднення, яке не завершено, що призводить до ряду негативних наслідків; б) неможливість повернення значної частини територій, які не мають ознак забруднення ВНП, до продуктивного використання до завершення нетехнічного обстеження, ідентифікації імовірно забруднених/забруднених територій та виведення решти територій у межах територіальної громади з-під підозри наявності забруднення; в) відсутність системної комунікації із суспільством щодо залучення до професійної роботи у сфері протимінної діяльності представників соціальних груп, ветеранів, осіб з інвалідністю та постраждалих від ВНП;

2) стосовно зниження впливу ВНП на життя та здоров'я населення, а саме: а) відсутність координації у навчанні населення ризикам, пов'язаним з ВНП, що призводить до існування прогалин у таких аспектах, як планування заходів з навчання, звітування, а також дублювання відповідних активностей, що зумовлює зниження ефективності використання ресурсів; б) необхідність підтримки та супроводу осіб, постраждалих від ВНП, зокрема невідповідність обсягів наявних гарантій потребам постраждалих осіб, відсутність комплексного забезпечення медичного супроводу і спостереження за постраждалими, а також відсутність системи інтеграції постраждалих осіб у суспільне життя; в) відсутність системного врахування впливу забруднення ВНП на навколишнє природне середовище, яке включало б оцінку такого впливу під час пріоритезації завдань у сфері протимінної діяльності та подальшу реабілітацію забруднених територій;

[51] Операційний план заходів з реалізації у 2024-2026 роках Національної стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року // Про схвалення Національної стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 червня 2024 року № 616-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2024-%D1%80#n297 (дата звернення: 28.08.2025).

3) стосовно розбудови та посилення системи управління протимінною діяльністю, а саме: а) необхідність розширення наявних спроможностей системи управління якістю у сфері протимінної діяльності; б) побудова планування та розподілу завдань у сфері протимінної діяльності не на визначенні пріоритетів та забезпеченні їх виконання, а з урахуванням спроможностей та пропозицій операторів протимінної діяльності; в) існує потреба в унормуванні єдиної лінії комунікації між органами, які здійснюють управління заходами з протимінної діяльності, та місцевими органами державної влади.

Реалізація заходів цієї Стратегії забезпечить вирішення зазначених проблемних питань у сфері протимінної діяльності, що є однією із складових національної безпеки держави та її економічного відновлення і зростання.

3. Навчання учнівської молоді заходам безпеки при поводженні з вибухонебезпечними предметами

У відповідності до Конвенції про права дитини визнається право дитини на освіту[52]. З метою здійснення цього права держава, зокрема, забезпечує доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей. Під протимінною діяльністю нами розуміються заходи, що проводяться уповноваженими суб'єктами з метою забезпечення національної безпеки та спрямовані на зменшення соціального, економічного та екологічного впливу вибухонебезпечних предметів на життя та діяльність населення[53]. **У відповідності до статті 5 «**Основні складові протимінної діяльності в Україні» ЗУ «Про протимінну діяльність» серед основних складових протимінної діяльності в Україні є інформування про небезпеки від ВНП та навчання з попередження ризикам, пов'язаним із ВНП[54]. Важливою умовою запобігання ураженню дітей ВНП є навчання ризикам, пов'язаних з ВНП, – проведення заходів, спрямовані на зменшення ризику тілесного ушкодження, спричиненого ВНП, шляхом підвищення інформованості учнівської молоді.

Важливою складовою протимінної діяльності є навчання учнів закладів середньої освіти ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами (*далі* – НРВНП) – організаційно-

[52] Конвенція про права дитини : прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН від 20 листопада 1989 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 31.08.2025).

[53] Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 6 грудня 2018 року № 2642-VIII (із змінами станом на 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-viii#Text (дата звернення: 20.02.2025).

[54] Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 6 грудня 2018 року № 2642-VIII (із змінами станом на 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-viii#Text (дата звернення: 20.02.2025).

роз'яснювальні заходи, спрямовані на зменшення ризику тілесного ушкодження, спричиненого ВНП, шляхом підвищення інформованості населення. При цьому значну небезпеку для дітей складають протипіхотні міни. Звідси важливе місце, на нашу думку, в системі профілактичної роботи займає агітаційно-просвітницька робота щодо незастосування протипіхотних мін, під котрою нами розуміються заходи у сфері протимінної діяльності, які спрямовані на заклик до заборони їх використання та зміну суспільної думки у відношенні до принципів гуманності[55].

Стандартна операційна процедура 12.10/ДСНС «Навчання населення ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами»[56] (*далі* − СОП) розроблена відповідно до IMAS 12.10:2013, IDT «Навчання ризикам небезпек від мін та вибухонебезпечних залишків війни»[57] визначає організацію і порядок виконання органами та підрозділами цивільного захисту завдань і заходів щодо навчання населення, зокрема учнівської молоді, ризикам, пов'язаним із поводженням з ВНП[58].

Під вибухонебезпечними предметами (ВНП) нами розуміється будь-які боєприпаси, що містять вибухові речовини, матеріали ядерного ділення або ядерного синтезу, а також біологічні та хімічні речовини, які включають в себе бомби і боєголовки, крилаті і балістичні ракети, артилерійські, мінометні, ракетні снаряди і боєприпаси до легкої стрілецької зброї, усі різновиди мін, торпеди і глибинні бомби, піротехнічні матеріали, касетні суббоєприпаси та їх контейнери, піропатрони та піротехнічні пристрої, електропірозапали, замасковані та саморобні вибухові пристрої, а також будь-які схожі або пов'язані з цим елементи чи компоненти, вибухонебезпечні за своєю природою.

---

[55] Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 6 грудня 2018 року № 2642-VIII (із змінами станом на 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-viii#Text (дата звернення: 20.02.2025).

[56] Про затвердження СОП 12.10/ДСНС. Навчання населення ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами : Окреме доручення ДСНС України від 04.03.2020 р. № В-32. URL: https://www.dsns.gov.ua/files/evgen/normativna_baza/СОП_12_10.pdf (дата доступу: 24.08.2025).

[57] IMAS 12.10:2013, IDT. Навчання ризикам небезпек від мін та вибухонебезпечних залишків війни (EORE) : міжнародний стандарт з протимінної діяльності (служба Організації Об'єднаних Націй з питань протимінної діяльності (UNMAS), Нью-Йорк, 1 квітня 2010 р. (з врахуванням поправки 3, вересень 2020 року)). Друге видання. URL: https://www.mineactionstandards.org/fileadmin/uploads/imas/Standards/Russian/IMAS_12.10_Ed.2_Am.3_Ru.pdf (дата звернення: 25.07.2025).

[58] Порядок проведення органами та підрозділами цивільного захисту нетехнічного обстеження територій, імовірно забруднених вибухонебезпечними предметами : Окреме доручення Голови ДСНС від 03.06.2020 № В-63 про Стандартну операційну процедуру 08.10/ДСНС. URL: https://dsns.gov.ua/upload/2/6/8/9/6/1/xT3qhVpB4aVBVdPMFL73JOFwlaOgumsmm0N0z96I.pdf (дата звернення: 24.05.2025).

В системі діяльності органів цивільного захисту ВНП розділяють на такі категорії: І категорія – ВНП, що *не споряджені засобами* (пристроями) ініціювання, а також ВНП, що споряджені засобами (пристроями) ініціювання, які *не мають ознак* механічного, термічного та інших видів *пошкоджень*, або їх стан дозволяє переведення з «бойового» у «безпечне (транспортне)» положення; ІІ категорія – ВНП, *споряджені засобами (пристроями) ініціювання* та *мають ознаки проходження через «канал ствола»*, *наявність* на засобах (пристроях) ініціювання механічних, термічних та інших видів *пошкоджень*, або переведення засобів (пристроїв) ініціювання з «бойового» положення у «безпечне (транспортне)» неможливе, а також ВНП, споряджені *засобами (пристроями) ініціювання невідомої конструкції*[59].

3.1. Мета та основні заходи здійснення навчання учнів закладів середньої освіти ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами

Метою НРВНП є забезпечення обізнаності різних категорій населення у громадах (зокрема, учнів закладів середньої освіти, *далі* – ЗСО) з різновидами ризику, що створюються ВНП, а також підтримання такої моделі поведінки дітей, яка знижує ризик для них, інших людей, майна і навколишнього середовища. НРВНП скорочує ризик до такого рівня, під час якого діти та інші категорії людей зможуть жити вільно та безпечно, відновити та користуватися навколишнім природним середовище, в якому економічний і соціальний розвиток може відбуватися без обмежень, обумовлених забрудненням ВНП. *НРВНП є невід'ємною частиною планування і здійснення заходів протимінної діяльності.* Процес НРВНП включає в себе обмін інформацією з такою категорією населення як діти, які проживають та навчаються в зоні небезпеки (на деокупованій території – *уточнено нами*) та проінформовані щодо безпечної поведінки.

Інформування про безпечну поведінку являє собою інформаційні та освітні заходи, повідомлення, що передаються шляхом: 1) особистого обміну інформацією (як між учнями одного класу/школи, так і за участі вчителів чи фахівців ДСНС чи НПУ); 2) засобами масової інформації (телебачення, радіо, інтернет, друковані засоби масової інформації); 3) використання наочних засобів (плакатів та листівок). Такі заходи можуть проводитися в офіційному та неофіційному оточенні. У надзвичайній ситуації, у зв'язку з обмеженнями за часом і нестачею

[59] Про затвердження Порядку оперативного реагування органів та підрозділів цивільного захисту на повідомлення про виявлення вибухонебезпечних предметів : Окреме доручення ДСНС України від 14.12.2021 р. № В-485. URL: https://dsns.gov.ua/upload/2/6/8/9/6/8/w72fAPD0BqqFgBis9pis0zI7RmEr0wFiDbWyT4mi.pdf (дата доступу: 24.08.2025).

точних даних, найбільш практичним способом доведення інформації про безпечну поведінку для зменшення ризику є повідомлення через ЗМІ – канали громадського інформування (телебачення, соціальні мережі інтернет ресурсів, мобільний зв'язок) тощо.

У більш стабільних умовах повідомлення, пов'язані з безпечною поведінкою, здійснюються в рамках комплексної стратегії щодо зменшення ризику в рамках програми протимінної діяльності і включає в себе заходи в межах громади, інтегрування в програми закладів освіти та інші соціальні й економічні заходи для збільшення масштабу впливу.

Інтегрування НРВНП до системи закладів освіти та включення його до навчальної програми є основною стратегією через тривалу проблему ВНП, з якою матимуть справу кілька поколінь населення України. Таке інтегрування є методом, спрямованим на дуже велику кількість дітей, оскільки ВНП є довготривалою або залишковою проблемою, яка потребує множинних та довготривалих рішень. Інформація та засоби її доведення мають бути відповідними для різних вікових груп. Програма НРВНП не має викладатись у вигляді окремого предмета, а може включатись у вигляді позапрограмного предмета, або включатися до навчальної програми про життєво необхідні вміння або навички, або до програми про соціальне оточення.

Для планування довготривалих заходів НРВНП необхідно чітко розмежувати населення на вікові категорії та групи ризику, що забезпечить більш сприятливе та зрозуміле сприйняття ними інформації.

При утворенні нових небезпечних територій, забруднених ВНП, необхідно визначити порядок додаткового збору та поширення інформації: надавати населенню, зокрема, учням ЗСО, постійно оновлену інформацію про зони забруднені ВНП та їх види; доводити детальну інформацію про всі можливі лікувальні та медичні заклади для надання допомоги потерпілим від ВНП та умови надання наявної підтримки особам, які постраждали від ВНП; здійснювати інформаційну підтримку потерпілих від ВНП під час евакуації населення із замінованих територій та мінних полів; інформувати населення (учнів школи) про порядок дій та техніку безпеки під час проведення заходів з очищення територій від ВНП; визначати типи явних видів небезпек та навчання щодо можливого їх впливу на безпеку та життя громадян.

3.2. Організація та проведення навчання учнів ЗСО ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами

Загальна організація проведення НРВНП. Для організації проведення НРВНП у межах регіону в головних управліннях (управліннях) ДСНС в областях та м. Києві (далі – територіальні органи управління) призначається відповідальна особа. У разі відсутності у підпорядкуванні територіального органу управління піротехнічного підрозділу, або якщо

територія регіону поділена на декілька зон відповідальності, – територіальним органом управління організовується взаємодія з відповідним формуванням центрального підпорядкування ДСНС щодо організації та проведення НРВНП у межах визначених зон відповідальності.

До функцій і повноважень осіб, на яких покладено безпосередню організацію проведення НРВНП, належить: 1) здійснення моніторингу навчальних матеріалів, що надходять до населення (шкільних колективів) на достовірність та актуальність інформації в залежності від потреб цієї категорій населення, що знаходяться у зонах небезпеки; 2) координацію з місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо впровадження НРВНП; 3) участь у розробці плану виконання завдань та заходів з протимінної діяльності на території регіону, в частині навчання учнів ризикам, пов'язаним із поводженням з ВНП в залежності від потреб регіону; 4) забезпечення виконання інших заходів, пов'язаних із НРВНП.

НРВНП з різними верствами населення, зокрема, учнівської молоді, в громадах регіонів проводиться у такі способи: 1) шляхом роз'яснювальної роботи; 2) проведення освітніх заходів.

Основними шляхами проведення роз'яснювальної роботи з категорією учнівської молоді з напряму протимінної безпеки є такі: 1) спілкування з учнями місцевих ЗСО напередодні та під час проведення піротехнічними підрозділами нетехнічного і технічного обстежень та розмінування; 2) оприлюднення освітньої тематичної інформації в засобах масової інформації (радіо, телебачення, інтернет); 3) розміщення інформації у спеціальних рубриках на веб-сайтах апарату та територіальних підрозділів ДСНС, органів влади та місцевого самоврядування, шкільних сайтах та на стендах у приміщеннях і громадських приймальнях тощо; 4) адресна розсилка дидактичних (наочних) матеріалів поштою, зокрема електронною; 5) поширення друкованих інформаційних матеріалів (буклетів, брошур, листівок тощо) у загальнодоступних закладах (центрах культури, торгівлі, бібліотеках міста чи школи тощо); 6) проведення брифінгів та прес-конференцій за участі учнів місцевих шкіл, а також семінарів, зустрічей з вчителями, класними керівниками та керівництвом школи, представниками громадських організацій, експертних нарад та інших тематичних заходів; 7) проведення індивідуальних бесід з окремими учнями, які виявили ВНП; 8) організація тематичних телефонних «гарячих ліній».

Проведення заходів із роз'яснювальної роботи серед учнів як однієї з категорій населення *покладається на*: 1) фахівців, до функцій та обов'язків яких належить здійснення ідентифікації ВНП; 2) посадових осіб, до функцій та повноважень яких належить організація обліку,

аналізу та управління інформацією з гуманітарного розмінування; 3) фахівців піротехнічних підрозділів.

У разі, коли питання стосується інтересів багатьох навчальних закладів в декількох адміністративно-територіальних одиниць регіону, то для успішного його вирішення проводяться *роз'яснювальні кампанії.* Роз'яснювальна кампанія передбачає поетапне та узгоджене використання різноманітних каналів комунікації *для досягнення поставленої мети* – формування в окремих навчальних закладах (класах) необхідних знань про ВНП, розуміння небезпеки, формування цільових уявлень та стереотипів.

До проведення роз'яснювальної кампанії можуть залучатися представники інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також інших підприємств, установ і організацій (за згодою).

Перед проведенням роз'яснювальної кампанії складається План її проведення, який має містити такі розділи: 1) мета роз'яснювальної кампанії; 2) окремі верстви (групи) населення (в нашому випадку учнівська молодь), на які спрямовується роз'яснювальна кампанія; 3) ключові повідомлення, що містять основні аспекти пріоритетних питань державної політики, які необхідно висвітлити; 4) методи та способи інформування (у рамках роз'яснювальної кампанії повинні передбачатися проведення прес-конференцій, семінарів, тренінгів, обговорень за круглим столом, поїздок з метою надання учням та педагогічним працівникам роз'яснень, а також виготовлення рекламних матеріалів, створення спеціальних рубрик на офіційних веб-сайтах тощо); моніторинг та оцінка результатів.

Додатково під час збройних конфліктів в інформаційних заходах, які мають природу конкретної спрямованості *вказується*: 1) особливості порядку дій та поведінки населення (учнівської молоді) при виникненні конкретної події (наприклад, при виявленні ВНП); 2) конкретна територія, що забруднена ВНП; 3) найбільш характерні типи боєприпасів, що перебувають в зоні, яка звільнена від військового конфлікту; 4) найбільш розповсюджені способи встановлення мін чи інших видів боєприпасів (непомітні дроти-розтяжки, саморобний вибуховий пристрій), що характерні для конкретного регіону (території) чи певної верстви населення; 5) основні моменти розпізнавання ділянок забруднених ВНП; 6) наявні види небезпек у залежності від конкретного виду озброєння, що перебуває на зберіганні (НС на складах зберігання боєприпасів); 7) пункти надання допомоги постраждалому населенню; 8) контактні дані пунктів інформування населення.

Під час проведення роз’яснювальної роботи одночасно проводяться заходи з нетехнічного обстеження фахівцями піротехнічних підрозділів ДСНС території регіону відповідно до пункту 3 розділу ІІІ СОП

08.10/ДСНС[60]. Не рідше 2 разів на рік проводяться бесіди з учнями усіх шкіл щодо порядку дій при виявленні ВНП. Особливо наполегливо цю роботу необхідно проводити перед початком сходу снігової маси, розгортанням польових робіт, початком весняно-літнього періоду масового відпочинку.

НРВНП (освітні заходи), проводяться планово, відповідно до планів підрозділів, чи оперативно, у разі необхідності, залежно від оперативної обстановки певного регіону чи території.

Навчання дітей дошкільного віку, учнів ЗСО здійснюється за місцем навчання. До проведення освітніх заходів залучаються: 1) посадові особи підрозділу взаємодії із засобами масової інформації та комунікацій з громадськістю; 2) фахівці управлінь/відділів/секторів запобігання надзвичайним ситуаціям; 3) фахівці піротехнічних підрозділів; 4) фахівці структурних підрозділів, що відповідають за проведення ідентифікації ВНП чи такі, які мають досвід такої роботи, але перебувають на інших посадах; 5) фахівці структурних підрозділів соціально-гуманітарної роботи та психологічного забезпечення; 6) фахівці медичної служби; 7) науково-педагогічний, педагогічний склад відомчих навчальних закладів ДСНС, що у своїй повсякденній діяльності займається навчанням у сфері протимінної діяльності, а також інший науково-педагогічний, педагогічний склад, що має відповідний досвід проведення піротехнічних робіт та робіт з розмінування (гуманітарного розмінування).

Під час проведення освітніх заходів можуть використовуватися навчальні презентації та фільми, які є власністю ДСНС або передані у користування відповідно до чинного законодавства, що розташовані на офіційних сайтах ДСНС та Ютуб, наочні макети ВНП, спеціалізовані друковані засоби – навчальні книжки-інструкції, плакати, рекомендації та орієнтовна тематика щодо проведення навчання ризикам, пов'язаним із поводженням з ВНП.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження з проблеми захисту прав дітей, зокрема, їх прав на безпечне середовище в умовах воєнного стану, зробленого аналізу вітчизняного законодавства та узагальнення наукових робіт українських вчених щодо сучасних підходів її вирішення можна зробити наступні узагальнення.

1. Широкомасштабне вторгнення країни-агресорки та запроваджений у зв'язку з цим в Україні правовий режим воєнного стану

[60] Про затвердження СОП 12.10/ДСНС. Навчання населення ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами : Окреме доручення ДСНС України від 04.03.2020 р. № В-32. URL: https://www.dsns.gov.ua/files/evgen/normativna_baza/СОП_12_10.pdf (дата доступу: 24.08.2025).

вніс низку обмежень щодо реалізації прав і свобод дітей, небезпечні фактори війни спричинили їх чисельні порушення для цієї категорії молодих громадян. На особливу увагу заслуговує забезпечення прав таких категорій дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, сироти, позбавлені батьківського піклування, депортовані діти, перебувають у складних життєвих обставинах.

2. Серед основних прав дітей, які порушуються в умовах окупації та війни в цілому, є такі: 1) право на життя та охорону здоров'я; 2) призначення смертної кари особі, яка на момент скоєння злочину не досягла 18-річного віку; 3) примушування окупаційною владою осіб, яким не виповнилося 18 років, до примусових робіт, а по досягненню такого віку – до робіт по забезпеченню потреб окупаційної армії або населення окупованої країни; 4) право на евакуацію з обложених або оточених зон; 5) позбавлення прав інтернованих дітей на спільне переміщення та проживання з батьками; 6) відсутність умов для інтелектуальної, освітньої та спортивної діяльності, задоволення потреб у розважаннях серед інтернованих, відсутність для них права вибору стосовно участі в цих та подібних заходах; 7) залишення дітей до 15 років напризволяще; відсутність догляду за ними, перешкоджання проведення обрядів, пов'язаних з їхнім віросповіданням; 8) заборона пропускання всіх посилок з найважливішими продуктами харчування, одягом і тонізуючими засобами, призначених для дітей, молодших 15 років, вагітних жінок та породілей. Українська держава повинна вживати активних заходів для боротьби з незаконним переміщенням, вивезенням та неповерненням дітей з-за кордону, їх викраденням, торгівлею та контрабандою ними. Особи, які не досягли 15-річного віку, мають право не брати безпосередньої участі у воєнних діях; утримуватися від призову на службу до збройних сил (при вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років).

3. Забруднені ВНП звільнені території, на котрих проживають діти, необхідно розглядувати як пряму загрозу для безпечного середовища життєдіяльності учнівської молоді. Загальна ситуація, що склалася внаслідок бойових дій в Україні, негативно впливає на безпосередню безпеку дітей та їх життєдіяльність, спричинює нагальність вирішення проблемних питань у сфері протимінної діяльності, таких як: 1) забезпечення звільнення територій від ВНП для їх безпечного і продуктивного використання; 2) зниження впливу ВНП на їх життя та здоров’я; 3) подальша розбудова та посилення системи управління протимінною діяльністю.

4. Навчання учнівської молоді ризикам від ВНП сприятиме їх безпеці та зменшенню травмування дітей внаслідок виявлення та необережного поводження з ВНП-залишками війни, відновленню та багатоцільовому

користуванню підростаючим поколінням навколишнім природним середовищем без обмежень, обумовлених їх забрудненням.

5. Основними шляхами проведення роз'яснювальної роботи з категорією учнівської молоді з напряму протимінної безпеки є спілкування з дітьми, які навчаються в місцевих закладах середньої освіти, при проведенні технічного та нетехнічного обстежень і розмінування територій; 2) оприлюднення освітньої тематичної інформації в ЗМІ, на веб-сайтах ДСНС, НПУ, органів влади та місцевого самоврядування, її розміщення на шкільних сайтах та стендах у приміщеннях, громадських приймальнях тощо; 4) адресна розсилка фахівцями ВТС НПУ та піротехнічних підрозділів ДСНС дидактичних (наочних) матеріалів поштою, поширення друкованих інформаційних матеріалів у загальнодоступних закладах культури та освіти; 5) застосування різних форм комунікації фахівців ДСНС та ВТС НПУ з місцевими закладами освіти та їх педагогічними працівниками; 7) проведення індивідуальних бесід з окремими учнями, які виявили ВНП (постраждали від них), тощо.

АНОТАЦІЯ

У роботі приділено увагу актуальним проблемам захисту права дітей на безпечне середовище, порушення яких виникають в складних умовах запровадженого правового режиму воєнного стану. Розкрито в цілому зміст деяких прав дітей, які порушуються окупаційною владою на місці їх проживання та під час евакуації з оточених регіонів України. Розглянуто передумови створення протимінної небезпеки на місцевості, де велися бойові дії, проаналізовано норми міжнародного гуманітарного права та чинного законодавства України, які гарантують належні умови життя цій категорії населення.

Виокремлено один із існуючих викликів – небезпека ураження дітей ВНП на тимчасово окупованих та звільнених від країни-агресорки місцевостях, який розглядається як окремий напрям гуманітарного розмінування. Наголошено, що профілактична діяльність уповноважених органів держави відіграє провідну роль у мінімізації загроз життю і здоров'ю дітей. Обгрунтовано необхідність запровадження працівниками ДСНС та НПУ дієвої системи освітньо-профілактичних заходів з учнями загальноосвітніх навчальних закладів щодо необхідності дотримання ними алгоритму належної поведінки при виявленні чи негативного впливу небезпечних факторів ВНП-залишків війни.

Рекомендовано комплекс профілактичних заходів протимінної діяльності під час подальшої фахової діяльності щодо ефективної взаємодії правоохоронців з педагогами навчальних закладів та у співпраці з родинами (батьками) дітей. Запропоновано активізувати

уповноваженими органами освітньо-профілактичну роботу з проведення запланованих заходів, визначених Національною стратегією протимінної діяльності, та які спрямовані на забезпечення вирішення цієї соціально важливої проблеми.

Актуальними залишаються питання вирішення піднятих нами проблем забезпечення комплексного захисту дітей та дотримання їх прав і свобод в умовах окупації, створення умов для добровільного повернення інтернованих осіб до покинутого місця постійного мешкання або сприяння їх інтеграції за новим місцем проживання.

Література

1. IMAS 12.10:2013, IDT. Навчання ризикам небезпек від мін та вибухонебезпечних залишків війни (EORE) : міжнародний стандарт з протимінної діяльності (служба Організації Об'єднаних Націй з питань протимінної діяльності (UNMAS), Нью-Йорк, 1 квітня 2010 р. (з врахуванням поправки 3, вересень 2020 року)). Друге видання. URL: https://www.mineactionstandards.org/fileadmin/uploads/imas/Standards/Russian/IMAS_12.10_Ed.2_Am.3_Ru.pdf (дата звернення: 25.08.2025).

2. Vaida T.S. Committing of sexual violence by the aggressor country's servicemen as a problem of human rights violations during the occupation (on the example of the Russian-Ukrainian war, 2022) = Вчинення сексуального насилля військовослужбовцями країни-агресора як проблема порушення прав людини під час окупації (на прикладі російсько-української війни, 2022 рік). *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy.* 2022. Vol. 1. № 1, pp. 1-14. doi: 10.46299/j.isjjp.20220101.1.

3. Вайда Т.С. Антигуманне ставлення до населення України як негативний приклад морально-психологічної підготовки особового складу окупаційних військ: соціальна природа патологічної агресії військовослужбовців РФ (на прикладі війни 2022 року). *Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України* : матеріали VIII-ої Всеукр. наук.-прак. конференції (м. Харків, 30 листопада 2022 року). Харків: Нац. академія НГУ, 2022. С. 34-40.

4. Вайда Т.С. Військово-патріотичне виховання молоді як обов'язковий елемент підготовки громадян України до національного спротиву: завдання Національної поліції. Удосконалення професійної підготовки поліцейських щодо здійснення ефективної службово-бойової діяльності : матеріали круглого столу (м. Херсон, 28 квітня 2022 року) / за заг. ред. канд. пед. наук, доц. Вайди Т.С. Одеса: ОДУВС, 2022. С. 5-11.

5. Вайда Т.С. Деякі актуальні питання захисту прав людини у правовідносинах щодо соціального захисту внутрішньо переміщених

осіб та труднощі щодо їх забезпечення під час воєнних дій. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій* : матеріали V-ої Всеукр. наук.-практ. конф. (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 30 вересня 2022 року. Кривий Ріг: ДонДУВС, 2022. С. 271-275.

6. Вайда Т.С. Деякі аспекти сучасного колабораціонізму в освітній галузі (на прикладі російсько-української війни 2022-2023 рр). *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, ОДУВС, 21 липня 2023 року). Одеса: Вид-во «Юридика», 2023. С. 63-69.

7. Вайда Т.С. Знищення продуктивних сил України: злочини проти довкілля як складова гібридної війни російської держави-агресора (на прикладі тимчасово окупованих територій, 2022 рік). *Стратегія фінансово-економічного розвитку підприємницьких структур в умовах глобалізації* : збірник тез ІІ Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 29 листопада 2022 року, Херсон/Кропивницький. Херсон: ХДАЕУ, 2022. С. 34-36.

8. Вайда Т.С. Особливості надання правоохоронцями домедичної допомоги породіллі при передчасних/раптових пологах в бомбосховищі (під час бойових дій в умовах запровадженого воєнного стану). *Problems of science and practice, tasks and ways to solve them.* Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference, Warsaw, Poland, March 22-25, 2022. (428 p.). Pp. 231-237. DOI – 10.46299/ISG.2022.1.11.

9. Вайда Т.С. Права і свободи індивіда як пріоритетні цінності Європейського Союзу: врахування їх належного забезпечення при подальшому реформуванні правової системи України. *Правова наука і державотворення в Україні у контексті інтеграційних процесів* : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 травня 2023 року, м. Суми) / СФ Харків. нац. ун-ту внутр. справ. Суми: СФ ХНУВС, 2023. С. 320-323.

10. Вайда Т.С. Правова допомога потерпілим особам внаслідок зґвалтування в умовах війни. *ScienceRise: Juridical Science* : [Journal]. № 2 (24). 2023. Pp. 38-47. doi: http://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.283401.

11. Вайда Т.С., Скрипка О.І. Гуманітарне розмінування звільнених від ворога територій України як першочергове завдання органів Національної поліції після деокупації регіонів. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності* : збірник матеріалів засідання № 5 постійно діючої Міжнар. наук.-практ.

конф. (м. Кропивницький, 24 березня 2023 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Укр. вид-во», 2023. С. 97-105.

12. Вайда Т.С. Стокгольмський синдром жертви: поняття, прояв та фактори формування особистісного утворення (на прикладі війни 2022 року в Україні). *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності* : матеріали засідання № 4 постійно діючої Міжнар. наук. -практ. конф., 16 грудня 2022 року, м. Кропивницький, Кіровоградський наук.-дослідн. експертно-криміналістичний центр МВС. Кіровоград: 2022. С. 89-93.

13. Вайда Т.С. Феномен ксенофобії у сучасному українському суспільстві: поняття та фактори несприйняття жителями територіальної громади осіб, які ментально відрізняються від них (на прикладі нацменшин та переселенців). *Гуманітарні стандарти правових систем у сучасному світі: виклики, рішення, тенденції :* матеріали Міжнар. наук.-практ. конгресу: у 2 частинах. Ч. 1. (м. Запоріжжя, 16 травня 2024 року) / за заг. ред. Т.О. Коломойця. Запоріжжя: ЗНУ, 2024. С. 28-36.

14. Вайда Т.С. Українська мова як фактор забезпечення національної безпеки держави (на прикладі дотримання вимог мовного законодавства у ЗВО МВС України). *Бухгалтерський облік, контроль та аналіз в умовах інституційних змін :* зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф. м. Полтава, 26 жовтня 2023 р. Полтава: ПДДА, 2023. С. 777-781.

15. Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину) : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / І.М. Доляновська ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 18 с. – укп.

16. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серпня 1949 року : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.09.2025).

17. Конвенція про права дитини : прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН від 20 листопада 1989 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 30.08.2025).

18. Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року (із змінами станом на 01.01.2020). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата доступу: 25.08.2025).

19. Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур. Міжнародно-правовий захист прав жінок і дітей у період кризових ситуацій : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Х., 2002. 20 с. укп.

20. ООН: Мінне забруднення України – глобальна проблема, що впливає на безпеку й світові ціни. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-

economy/4001207-oon-minne-zabrudnenna-ukraini-globalna-problema-so-vplivae-na-bezpeku-j-svitovi-cini.html (дата звернення: 19.08.2025).

21. Операційний план заходів з реалізації у 2024-2026 роках Нац. стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року // Про схвалення Нац. стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 рр. : розпорядження КМУ від 28 червня 2024 року № 616-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2024-%D1%80#n297 (дата звернення: 28.08.2025).

22. Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика використання дітей : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О.В. Паньчук ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2008. 20 с. укп.

23. Площа територій України, потенційно забруднених мінами та вибухонебезпечними предметами, зменшилась на 17 000 км² у 2024 році. URL: https://mod.gov.ua/news/ploshha-teritorij-ukrayini-potenczijno-zabrudnenih-minami-ta-vibuhonebezpechnimi-predmetami-zmenshilas-na-17-000-km-u-2024-roczi (дата звернення: 19.08.2025).

24. Поєдинок О.Р. Права біженців у контексті фрагментації міжнародного права : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О.Р. Поєдинок ; Ін-т законодавства ВР України. К., 2010. 20 с. укп.

25. Порядок проведення органами та підрозділами цивільного захисту нетехнічного обстеження територій, імовірно забруднених вибухонебезпечними предметами : Окреме доручення Голови ДСНС від 03.06.2020 № В-63 про Стандартну операційну процедуру 08.10/ДСНС. URL: https://dsns.gov.ua/upload/2/6/8/9/6/1/xT3qhVpB4aVBVdPMFL73JOFwlaOgumsmm0N0z96I.pdf (дата звернення: 24.05.2025).

26. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 (в редакції від 26.07.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 28.08.2025).

27. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26 січня 2016 року № 936-VIII (в редакції від 01.01.2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#Text (дата звернення: 14.09.2025).

28. Про затвердження Порядку оперативного реагування органів та підрозділів цивільного захисту на повідомлення про виявлення вибухонебезпечних предметів : Окреме доручення ДСНС України від 14.12.2021 р. № В-485. URL: https://dsns.gov.ua/upload/2/6/8/9/6/8/w72fAPD0BqqFgBis9pis0zI7RmEr0wFiDbWyT4mi.pdf (дата доступу: 24.08.2025).

29. Про затвердження СОП 12.10/ДСНС. Навчання населення ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами : Окреме доручення ДСНС України від 04.03.2020 р. № В-32. URL: https://www.dsns.gov.ua/files/evgen/normativna_baza/СОП_12_10.pdf (дата доступу: 24.08.2025).

30. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 року № 129-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#n9 (дата звернення: 09.09.2025).

31. Про зупинення для України дії Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення : Закон України від 15 липня 2025 року № 4519-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4519-20#n2 (дата звернення: 19.08.2025).

32. Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді : Указ Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948/2002 (із змінами станом на 16.12.2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948/2002#Text (дата звернення: 07.09.2025).

33. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX (із змінами станом на 01.01.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення: 07.09.2025).

34. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III (із змінами станом на 06.07.2025). URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14 (дата звернення: 28.08.2025).

35. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII (із змінами станом на 14.05.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 28.08.2025).

36. Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 6 грудня 2018 року № 2642-VIII (із змінами станом на 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-viii#Text (дата звернення: 20.08.2025).

37. Про схвалення Нац. стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 червня 2024 року № 616-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 28.08.2025).

38. Степаненко Н.В. Захист та забезпечення прав дитини в умовах військових дій на Донбасі: теоретико-правовий аналіз : автореф дис.... доктора філософії : 081 Право / Н. В. Степаненко. Б.м., 2022. укр.

39. Хартія Європейського Союзу про основні права від 1 грудня 2009 року. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 14.09.2025).

Інформація про автора:
Вайда Тарас Степанович,
кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри професійних та спеціальних дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
https://orcid.org/0000-0002-4355-5685

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-6

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Васильєва-Халатникова М. О.

ВСТУП

З 24 лютого 2022 року в Україні розпочалась повномасштабна війна з росією. Умови військового часу в Україні сьогодні змінили кожну людину. Звичайний уклад життя кожного українця, щоденні справи дитини, уподобання людей похилого віку – вже не є актуальними. Багато дітей вимушені були виїхати за межі країни, багато – залишились в Україні. Поряд з жорстокими атаками ворога, українці продовжують жити та розвиваються. Працюють підприємства, заклади освіти, заклади дозвілля, громадські об'єднання тощо. Головною потребою стає безпека життя та здоров'я.

Необхідною на сьогодні є соціально-педагогічна робота з дитиною. Дошкільник, дитина молодшого шкільного віку, підліток є найбільш незахищеними категоріями населення. Саме тому, перед соціальними педагогами з'являється нове завдання – організація соціально-педагогічної роботи з дітьми в умовах війни.

Проблему змісту соціально-педагогічної роботи з дітьми, особливо в умовах війни, досліджували наступні вітчизняні та зарубіжні науковці та практики: Васильєва-Халатникова М., Демченко О. та Ковальчук Н., Спіріна Т., Мельник Л., Шульга О., Кононенко Л., Іванов П., Лисенко О., Petrova A., Kovalenko,O., Zhuravel M. тощо.

Аналізуючи соціально-педагогічну роботу, в цілому, можна підкреслити, що це – різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснюється у певній соціальній інституції та який спрямований на точно визначений об'єкт впливу; засіб реалізації соціальної політики, який визначає її наслідки, як діяльність із надання захисту, допомоги та підтримки людині, сім'ї чи спільноті у складних життєвих ситуаціях[1].

Соціально-педагогічна робота з дітьми передбачає наступну активність:

– надання допомоги окремій дитині чи групі дітей, які опинилися в складній життєвій ситуації, шляхом супровіду, підтримки,

[1] Журавель Т., Удовенко Ю. Психологічна підтримка дітей, що постраждали від війни. *Збірник наукових праць «Педагогіка і психологія"*, 2022. 11(2), 34-42. https://doi.org/10.54845/2664-2233.2022.11.2.34

консультування, реабілітації та інших видів соціально-педагогічних послуг;

– актуалізація потенціалу дітей, які опинились у складних життєвих обставинах;

– цілеспрямований вплив на формування та реалізацію соціальної політики на всіх рівнях, з метою забезпечення соціально середовища життєдіяльності дітей, створення системи підтримки дітей, які опинилися у складній життєвій ситуації[2].

Особливо, соціально-педагогічна робота з дітьми в закладах освіти України, є необхідною. Адже, заклади освіти – універсальне соціальне та освітнє середовище для дітей.

1. Напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми

Соціальна педагогіка – наука про соціально-педагогічні механізми становлення особистості в соціумі; галузь соціальної роботи, яка концентрується на процесі соціалізації особистості до умов середовища. Соціально-педагогічна робота з дітьми має на меті створення оптимальних умов середовища для гармонійного, комфортного, ресурсного, безпечного розвитку та становлення кожної дитини відповідно до її потреб[3].

Соціально-педагогічна роботи з дітьми сьогодні є першочерговою та необхідною. Діти потребують інформування, супроводу, підтримки, консультування, реабілітації, захисту та безпеки під час війни[4].

Важливо визначити напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми. В залежності від сфер діяльності соціального педагога можна виокремити **наступні напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми** (Рис. 1):

– *соціально-педагогічна робота з сім'єю* (інтернаціональна, внутрішньо переміщена, неповна, маргінальна, релігійна, інклюзивна тощо);

– *соціально-педагогічна робота в закладах освіти* (дошкільні заклади освіти, загальні середні заклади освіти, професійні заклади освіти, вищі заклади освіти, позашкільні заклади освіти, неформальні заклади освіти тощо);

---

[2] Романенко В. Використання казкотерапії в роботі з дітьми з військовою травмою. *Проблеми сучасної психології.* 2023. 12(1), 120-126. https://doi.org/10.4567/2664-5000.2023.12.1.120

[3] Демченко О., Ковальчук Н. Соціально-педагогічна робота з дітьми, які пережили травму війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка, Соціальна робота*. 2022. (2), 154-159. https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.2.154-159

[4] Ярошенко В., Бондаренко О. Адаптація дітей до умов військового стану: соціально-педагогічний аспект. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні науки*. 2023. (154), 78-85. https://doi.org/10.3137/2618-0205.2023.154.78

– *соціально-педагогічна робота в громаді* (релігійна спільнота, сільське або міське об'єднання тощо);

– *соціально-педагогічна робота в недержаних організаціях* (українські та міжнародні фонди, громадські об'єднання тощо);

– *соціально-педагогічна робота в державних закладах* (центри соціальних служб, інклюзивно-ресурсні центри тощо);

– *соціально-педагогічна робота в пенітенціарних закладах* (робота з дітьми «групи ризику», державній пенітенціарній службі, місцях позбавлення волі тощо);

– *соціально-педагогічна робота в рекреаційних закладах* (центри дозвілля та відпочинку, музеях, бібліотеках тощо).

Соціально-педагогічна робота з сім'єю щодо дітей передбачає орієнтацію на потреби дітей відповідно до функцій, які виконує фахівець соціальної педагогіки:

Рис. 1. Напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми

– *діагностична* (дослідження потреб сім'ї, виявлення потенціалу сім'ї дощо дітей);

– *захисна* (юридично-правова допомога сім'ї, забезпечення соціальних гарантій кожного члена сім'ї, створення умов для реалізації прав кожного члена сім'ї);

– *організаційно-комунікативна* (організація спілкування, спільного дозвілля, творчості);

– *просвітницько-інформаційна* (просвіта та інформування членів сім'ї, надання невідкладної соціально-педагогічної допомоги, профілактична підтримка та патронаж кожного члена сім'ї);

– *прогностична* (моделювання ситуацій та розробка соціально-педагогічних програм адресної допомоги кожному члену сім'ї);

– *координаційна* (встановлення та підтримання об'єднання зусиль допомоги сім'ї та дітям в межах державних та недержавних органів);

– *реабілітаційна* (надання соціально-реабілітаційних послуг сім'ї)[5].

Актуальним стає соціально-педагогічна робота з дітьми з внутрішньо та зовнішньо переміщених сімей; з сім'ями, які перебувають або перебували на окупованих територіях; сім'ями, які були примусово вивезені на територію росії, сім'ми військовослужбовців ЗСУ тощо.

Соціально-педагогічна робота в закладах освіти потребує особливої уваги. Є необхідним оновлення соціально-педагогічних технологій роботи з дітьми в закладі загальної середньої освіти, бо це універсальне освітнє та соціальне середовище для дітей. Потребою є розробка та апробація соціально-педагогічних технологій роботи з дітьми в умовах укриття під час повітряних тривог.

Соціально-педагогічна робота в громаді з дітьми відбувається на трьох рівня: макрорівень, мезорівень та мікрорівень.

Становлення особистості дитини відбувається за умови її участі в діяльності різних соціальних спільнот, в тому й громади. На макрорівні соціально-педагогічної роботи з дітьми в громаді передбачена діяльність в межах держави та на міжнародному рівні. На мезорівні соціально-педагогічної роботи з дітьми в громаді здійснюється, наприклад, у сільській, міській, етнічній громадах. Мікрорівень соціально-педагогічної роботи в громаді здійснюється на рівні конкретної громади, наприклад, Закарпатської громади.

Соціально-педагогічна робота в недержаних організаціях є дуже перспективними у роботі з дітьми у умовах війни. На сьогодні, їх діяльність зосереджена на задоволенні потреб дітей. А саме, матеріальних, психологічних, соціальних, освітніх, здоров'єзберігаючих потреб. Досить часто діяльність недержавних організацій щодо соціально-педагогічної роботи з дітьми реалізується у співпраці з закладами освіти, державними структурами, волонтерськими загонами тощо.

Соціально-педагогічна робота в державних закладах в умовах війни у роботі з дітьми зосереджена на пошуках оптимальних соціально-педагогічних технологій. Наприклад, в умовах інклюзивно-ресурсних центрів України розроблено та запропоновано програми роботи з дітьми з інвалідністю в умовах окупації території країни; програми адаптації внутрішньо-переміщених осіб в умовах громади, закладів освіти; програми реабілітації дітей з інвалідність на деокупованих територіях.

Соціально-педагогічна робота в пенітенціарних закладах – це перспективна сфера роботи з дітьми та молоддю «групи ризику». В умовах війни державні пенітенціарні служби пропонують нові рішення

[5] Короленко С., Лисенко І. Освітня підтримка дітей в умовах збройного конфлікту. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Педагогіка*. 2023. (50), 112-119. https://doi.org/10.2656/2663-8032.2023.50.112

соціально-педагогічної роботи, адаптують міжнародні соціально-педагогічні технології, набувають досвід роботи з дітьми та молоддю «групи ризику» в умовах війни.

Соціально-педагогічна робота в рекреаційних закладах є необхідною інновацією сьогодні у роботі з дітьми. Пошук нового, мотивуючого, ресурсного в умовах закладів дозвілля дозволяє розвивати та формувати особистість дитини. Наприклад, музей Тараса Шевченка в м. Києві пропонує інформаційно-просвітницькі заходи для дітей від 2 до 12 років («Кольоровий музей», «Фантастичні звірі за мотивами робіт Марії Примаченко», «Сковорода. На межі світів» тощо)[6].

Існують і інші класифікації напрямків соціально-педагогічної роботи з дітьми. Український науковець Капська А. пропонує класифікацію напрямків соціально-педагогічної роботи з дітьми відповідно до сфер діяльності соціального педагога:

– соціально-педагогічна робота з сім'єю дитини;

– соціально-педагогічна робота з дітьми в закладах загальної середньої освіти;

– соціально-педагогічна робота з дітьми за місцем проживання;

– соціально-педагогічна робота з дітьми у притулках та закладах інтернатного типу;

– соціально-педагогічна робота з дітьми «групи ризику»;

– соціально-педагогічна робота з дітьми, підлітками та молоддю в місцях позбавлення волі;

– соціально-педагогічна робота з дітьми в центрах дозвілля[7].

Виділяють також наступні напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми:

– створення соціально-педагогічних умов, які знешкоджують несприятливий досвід соціалізації дітей;

– надання соціально-педагогічної допомоги, спрямованої на створення сприятливих психологічних та соціально-педагогічних умов у закладах освіти;

– здійснення соціально-педагогічної діагностики, консультування, терапії та реабілітації для дітей;

– соціально-педагогічна реабілітація з дітьми «групи ризику»;

– соціально-педагогічна робота з дітьми з інвалідністю;

---

[6] Марущак С., Петренко Г. Роль соціального педагога у подоланні травматичного досвіду у дітей. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2022. 2(1), 34-40. https://doi.org/10.33989/2707-6831.2022.2.34

[7] Савченко І., Ткаченко О. Соціально-педагогічні технології роботи з дітьми-сиротами в умовах війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2023. (1), 18-24. https://doi.org/10.32453/2664-8501.2023.1.18

– соціально-педагогічна робота з обдарованими дітьми;

– організація спортивної, оздоровчої, рекреаційної діяльності дітей;

– культурно-просвітницька діяльність щодо дітей;

– здійснення системи превентивних, профілактичних соціально-педагогічних заходів для дітей;

– соціально-педагогічні дослідження потреб дітей різних вікових груп[8].

Підсумовуючи результати аналізу класифікацій напрямків соціально-педагогічної роботи з дітьми ми визначаємо наступні напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми: соціально-педагогічна робота з сім'єю; соціально-педагогічна робота в закладах освіти; соціально-педагогічна робота в громаді; соціально-педагогічна робота в недержавних організаціях; соціально-педагогічна робота в державних закладах; соціально-педагогічна робота в пенітенціарних закладах; соціально-педагогічна робота в рекреаційних закладах.

2. Форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми

Форми соціально-педагогічної роботи з дітьми – це особливості організації взаємодії фахівців соціальної педагогіки та дітей. Класифікацій форм соціально-педагогічної роботи з дітьми є не одна. Є класифікація форм соціально-педагогічної роботи з дітьми, яку можна характеризувати відповідно до 7 складових (Рис. 2):

– за специфічними ознаками соціально-педагогічної роботи з дітьми:

1. функціональність, відповідно забезпечення реалізації функцій соціально-педагогічної роботи з дітьми;

2. стуктурованість, відповідно до етапності соціально-педагогічної роботи з дітьми;

3. інтегрованість, відповідно до об'єднання різних форм соціально-педагогічної роботи з дітьми.

– за напрямками соціально-педагогічної роботи з дітьми:

1. інформаційно-просвітницькі;
2. художньо-естетичні;
3. спортивні;
4. дозвілеві;
5. професійні.

– за кількістю дітей:

1. індивідуальні (соціально-педагогічна робота з окремою дитиною);

2. групові (соціально-педагогічна робота з малою групою дітей (2-5 осіб), сім'єю);

[8] Кононенко Л. Соціальний супровід дітей, вимушено переселених з окупованих територій. *Педагогічний вісник*. 2022. (11), 77-83. https://doi.org/10.3184/2521-1250.2022.11.77

3. масові (соціально-педагогічна робота з великою групою дітей (від 5 осіб).

– за домінуючим засобом соціально-педагогічної роботи з дітьми:

1. вербальні;
2. невербальні;
3. наочні.

– за складністю побудови соціально-педагогічної роботи з дітьми:

1. прості;
2. складні;
3. комплексні.

– за характером змістового наповнення соціально-педагогічної роботи з дітьми:

1. інформаційні;
2. прикладні;
3. інформаційно-прикладні.

– за цільовим призначення соціально-педагогічної роботи з дітьми:

1.інформаційні;
2. профілактичні;
3. реабілітаційні;
4. консультативні;
5. захистні.

Форми соціально-педагогічної роботи з дітьми можна також поділити на *традиційні* (семінари, лекції, бесіди, вікторини, диспути, дискусії, конкурси, тематичні вечори тощо) та *нетрадиційні* (вулична соціально-педагогічна робота, інформаційно-профілактичні програми тощо)[9].

Виокремлюють форми соціально-педагогічної роботи з дітьми відповідно до цілей: соціально-педагогічна допомога; соціально-педагогічна діагностика; соціально-педагогічна підтримка; соціально-педагогічна профілактика; соціально-педагогічне консультування; соціально-педагогічний супровід; соціально-педагогічна терапія; соціально-педагогічна реабілітація; соціально-педагогічне проєктування; соціально-педагогічне посередництво; соціально-педагогічний моніторинг та просвіта; медико-психолого-соціально-педагогічний консиліум (Рис. 3)[10].

[9] Журавель Т., Удовенко Ю. Психологічна підтримка дітей, що постраждали від війни. *Збірник наукових праць «Педагогіка і психології"*, 2022. 11(2), 34-42. https://doi.org/10.54845/2664-2233.2022.11.2.34

[10] Kim J., Lee Y. Social Pedagogical Interventions for Child Protection in Post-Conflict Regions. *Child Abuse & Neglect*. 2023. 142, 106263. https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2023.106263

Рис. 2. Форми соціально-педагогічної роботи з дітьми

Соціально-педагогічна допомога – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що включає комплекс заходів соціально-педагогічного, медико-психологічного, правничо-захистного, культурно-дозвіллєвого характеру, спрямованих на використання ресурсів громади в інтересах дітей у процесі їх соціалізації, підтримки з метою розвитку здатності самостійно вирішувати власні проблеми.

Зміст та структуру соціально-педагогічної допомоги полягає в забезпеченні потреб дітей. Соціально-педагогічна допомога з надання дітям необхідних ресурсів в межах громади, фахівці соціальної педагогіки здійснювалось різними формами соціально-педагогічної роботи: за допомогою соціально-педагогічної діагностики, соціально-педагогічної просвіти, соціально-педагогічного консультування, соціально-педагогічного супроводу тощо.

Соціально-педагогічна допомога має диференційований зміст, який визначається характером та складністю соціально-педагогічних проблем дітей. Соціально-педагогічна допомога відноситься до роду соціально-педагогічної діяльності, вона вирішує проблему допомоги через соціальні навчання, виховання і розвиток, використовуючи соціально-педагогічні засоби, форми та методи досягнення результату.

Соціально-педагогічна діагностика – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що представляє собою процедуру збору інформації про дітей, стан психолого-соціально-педагогічного потенціалу дітей, за допомогою соціально-педагогічних методів. Мета соціально-педагогічної діагностики полягає у застосуванні трьох груп методів соціально-педагогічної роботи: метод збору соціально-педагогічної інформації; метод обробки даних; математичний метод;

метод систематизації, абстрагування, узагальнення; метод контролю.– Соціально-педагогічна діагностика не може проводитися заради отримання лише інформації про дітей.

Результатом соціально-педагогічної діагностики дітей є характеристика психолого-соціально-педагогічного потенціалу дітей. Як форма соціально-педагогічної роботи з дітьми соціально-педагогічна діагностика, її структура націлена на підсумковий результат – соціально-педагогічну активність дітей

Соціально-педагогічна підтримка – форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що відображає надання соціумом своїх соціально-педагогічних можливостей, ресурсів, з метою вирішення соціально-педагогічних проблем шляхом реалізації потенціалів і соціуму, і самих дітей, і сприяє формуванню соціально-педагогічної активності.

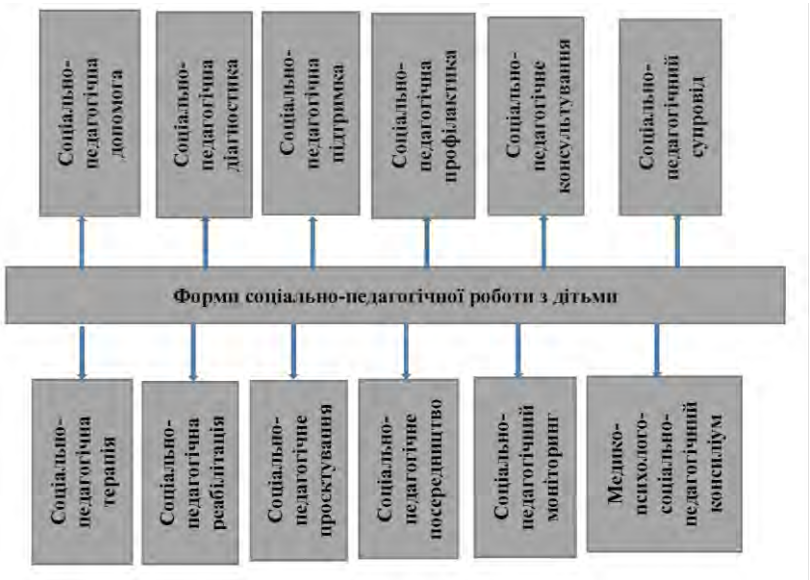

Рис. 3. Форми соціально-педагогічної роботи з дітьми (відповідно до цілей)

Діти розвиваються під впливом різноманітних факторів: об'єктивних та суб'єктивних; природних та соціальних; внутрішніх та зовнішніх тощо. Соціально-педагогічна підтримка – різновидів соціально-педагогічної допомоги, форма соціально-педагогічної діяльності щодо дітей. Об'єктом соціально-педагогічної підтримки дітей може бути

соціальна ситуація, яка загрозу, перешкоджає нормальному розвитку або реалізації потреб[11].

Соціально-педагогічна профілактика – форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що є комплексом превентивних соціально-педагогічних заходів, що стимулюють соціально-педагогічний потенціал соціуму та потенціал дітей щодо профілактики небезпечної ситуації.

Суб'єктом соціально-педагогічної профілактики має бути фахівець соціально-педагогічної робота, колектив фахівців психологічного, соціально-педагогічного, медичного, юридичного спрямування, так і самі діти, орієнтуючись на свій власний потенціал. Засобами соціально-педагогічної профілактики можуть бути соціально-педагогічна діяльність, соціально-педагогічні відносини, соціальні інститути (сім'я, заклади освіти, осередки соціального захисту населення, дозвілєво-культурні, спортивно-профілактичні, соціокультурні заклади, медико-соціальні заклади, благодійні фонди, громадські організації, молодіжні об'єднання, волонтерські рухи).

Діяльності фахівців соціально-педагогічної роботи дещо наближена між соціально-педагогічною профілактикою та соціально-педагогічною допомогою. Довготривала та глибинна соціально-педагогічна профілактика трансформується у соціально-педагогічну допомогу.

Соціально-педагогічна профілактика має структурну організацію – це форма діяльності фахівця соціальної педагогіки; процес планування та здійснення профілактичних соціально-педагогічних заходів; технологія взаємодії суб'єктів та об'єктів соціально-педагогічної діяльності. Соціально-педагогічна профілактика може розглядатись як специфічна діяльність, як цілеспрямована система взаємодій. Можна структурувати соціально-педагогічну профілактику на: діяльність, процес, систему[12].

Соціально-педагогічна профілактика як діяльність. Відмічається наявністю мети – формування активної особистісної позиції.

Соціально-педагогічна профілактика як процес – профілактика або попередженні ускладненої соціально-педагогічної ситуації. Соціально-педагогічна профілактика має свою динаміку з етапами реалізації соціально-педагогічного потенціалу соціуму в інтересах дітей.

Соціально-педагогічної профілактики як системи – суб’єкт професійного впливу; фахівець, з соціальної педагогіки; ресурси громади, значущі для вирішення проблеми суб’єкта професійного

[11] Chen L., Wang Q. The role of community-based centers in providing psychosocial support for children in war. *Community Development Journal*. 2023. 58(2), 301-315. https://doi.org/10.1093/cdj/bsad018

[12] Іванов П. Співпраця закладів освіти та соціальних служб у роботі з дітьми війни. *Педагогіка і освіта*, 2024. 3(1), 40-46. https://doi.org/10.32675/2664-7068.2024.3.40

впливу; технології соціально-педагогічної роботи; система критеріїв оцінки результативності соціально-педагогічної профілактики як системи тощо.

Соціально-педагогічне консультування – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що представляє собою соціально-педагогічну процедуру роботи з особистістю дітей. Будучи складовою частиною соціально-педагогічної роботи, соціально-педагогічне консультування зорієнтоване на кінцеву мету – якісну зміну самої особистості дітей, розвиток їх соціально-педагогічного потенціалу. На це націлені зусилля фахівця соціально-педагогічної роботи. В свою чергу, соціально-педагогічне консультування, також різновид соціально-педагогічної допомоги особистості дітей, які потребують сприянню у вирішенні проблем соціалізації та зовнішньої допомоги. В процесі соціально-педагогічного консультування фахівець соціально-педагогічної роботи надає необхідну інформацію, характеризує ресурси та можливості громади, призначених для вирішення проблем особистості дітей.

Соціально-педагогічне консультування не може здійснюватись лише для отримання інформації про соціум. Воно проводиться в межах конкретизованої мети, заради розв'язання проблем. Це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, на основі якої здійснюється організація заходів освітнього, виховного, розвивального характеру[13].

Результатом соціально-педагогічного консультування є опанування особистістю дітей соціально-педагогічного потенціалу соціуму, всіх його складових: освітнього, виховного, розвиваючого потенціалу; форм його існування, значущості для досягнення мети соціально-педагогічної діяльності та доступності для фахівців соціально-педагогічної роботи та самих дітей. Форма соціально-педагогічне консультування, його структура націлені на кінцевий результат – надання інформації, форм та способів трансформації потенціалу соціуму в соціально-педагогічну активність дітей.

Соціально-педагогічний супровід – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми. Соціально-педагогічний супровід – поетапний процес, складовими якого є:

– *етап підготовчий* (включає соціально-педагогічну діагностику складності соціально-педагогічних проблем дітей; пошук технологій, форм та методів оптимального вирішення соціально-педагогічних проблем дітей);

[13] White T., Gabor P. The use of digital tools in social-pedagogical work with children affected by war. *Journal of Technology in Human Services*. 2023. 41(4), 415-430. https://doi.org/10.1080/15228835.2023.2201201

– *етап варіативний* (відбір варіантів соціально-педагогічних технологій, форм та методів соціально-педагогічної допомоги у процесі вирішення соціально-педагогічних проблем);

– *етап соціальний* (визначення фахівцем соціально-педагогічної роботи фахівцем взаємодії між особистістю і потенціалом соціуму для реалізації обраного варіанту допомоги;

– *етап пошуку ресурсів* особистості (оптимізація ресурсів особистості для оптимального вирішення соціально-педагогічних проблем);

– *етап діяльності особистості* (цілеспрямоване вирішення соціально-педагогічних проблем);

– *етап рефлексивний* (результати соціально-педагогічної діяльності щодо вирішення соціально-педагогічних проблем).

Соціально-педагогічна терапія – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми щодо відновлення їх ресурсів на основі використання соціально-педагогічних технологій та можливостей суспільства. Соціально-педагогічна терапія може бути індивідуальною чи груповою. Соціально-педагогічна терапія має під собою зміну системи соціальних цінностей та потреб, уявлень про навколишній світ та про власну особистість.

Соціально-педагогічна реабілітація – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що висвітлює систему соціально-педагогічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного потенціалу на основі реалізації соціально-педагогічного потенціалу суспільства.

Соціально-педагогічна реабілітація – система заходів, спрямованих на відновлення статусу особистості, надання допомоги в опануванні соціальної ролі, здобуття освіти на основі використання соціально-педагогічних технологій.

Реалізуючи соціально-педагогічну реабілітацію враховуються дві особистості: соціалізація, навчання та виховання особистості; соціально-педагогічні реабілітаційні заходи[14].

Соціально-педагогічне проєктування – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що здійснюється в конструюванні дій, спрямованих на формування соціальної активності особистості.

Соціально-педагогічне проєктування орієнтоване на вивчення соціально-педагогічного потенціалу суспільства. Соціально-педагогічне проєктування розвитку педагогічного потенціалу соціуму проявляється в конструюванні взаємозв'язків, взаємозалежностей між потенційними

[14] Rusu M., Ionescu D. The Importance of Non-Formal Education in Working with War-Affected Children. *Journal of Educational and Social Research*. 2022. 12(1), 101-110. https://doi.org/10.36924/jesr.2022.12104

ресурсами соціуму і можливими вимог і цілей соціального оновлення суспільства.

Соціально-педагогічне проєктування реалізаціє соціально-педагогічний потенціал суспільства та проявляється в конструюванні взаємозв'язків, взаємозалежностей між суспільством та окремою особистістю. Соціально-педагогічне проєктування відрізняється від соціально-педагогічного моделювання та соціально-педагогічного прогнозування, які базуються на моделі соціально-педагогічного розвитку. Це заходи по щодо визначення варіантів розвитку соціально-педагогічних явищ та процесів, а також соціально-педагогічної діяльності, соціально-педагогічних відносин.

Соціально-педагогічне проєктування може бути наступних видів: взаємостосунків; соціальних інститутів; соціально-педагогічної діяльності.

Соціально-педагогічне посередництво – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми щодо вирішення соціально-педагогічних проблем, яка базується на соціально-педагогічних ресурсах. *Соціально-педагогічне посередництво* є поєтапне, багатофункціональне соціально-педагогічне явище, складова соціально-педагогічної діяльності. Соціально-педагогічне посередництва в соціально-педагогічної роботи є системою соціально-педагогічних технологій щодо задоволення потреб особистості[15].

Соціально-педагогічний моніторинг – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, яка відображає вплив соціально-педагогічного потенціалу суспільства при вирішенні проблем соціалізації особистості і сприяє формуванню її соціальної активності.

Соціально-педагогічна просвіта – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що полягає в розповсюдженні знань, значущої інформації щодо особистості та суспільства та сприяє формуванню соціальної активної позиції особистості.

Медико-психолого-соціально-педагогічний консиліум – це форма соціально-педагогічної роботи з дітьми, що відображає взаємодію команди фахівців з медицини, психології, юриспруденції, соціальної педагогіки з метою різнобічної медико-психолого-соціально-педагогічної діагностики дитини та розробки професійних рекомендацій щодо подальшого індивідульного розвитку.

Окрім форм соціально-педагогічної роботи з дітьми, важливо розуміти структуру та зміст методів соціально-педагогічної роботи з

[15] Кононенко Л. Соціальний супровід дітей, вимушено переселених з окупованих територій. *Педагогічний вісник*. 2022. (11), 77-83. https://doi.org/10.3184/2521-1250.2022.11.77

дітьми. Варто конкретизувати сутність методу соціально-педагогічної роботи з дітьми як такого[16].

Отже, *метод соціально-педагогічної роботи з дітьми* – це шлях організації діяльності фахівців соціальної педагогіки та дітей з метою вирішення завдань соціально-педагогічної роботи. Методи соціально-педагогічної роботи з дітьми умовно розділяють на чотири групи: *філософські, загальнонаукові, спеціальні наукові, соціально-педагогічні* (Рис. 4).

До *філософських методів соціально-педагогічної роботи з дітьми* належать: метод наукового абстрагування; аналізу; синтезу; індукції; дедукції; єдності спільного та особливого; поступовості від елементарного до складного; єдності якісного та кількісного аналізу; формалізації; аналогії; системно-структурний метод. Наприклад, аналіз наукової та прикладної літератури у процесі дослідження соціально-педагогічної роботи з дітьми з розладами аутичного спектру; пошук методів соціально-педагогічної роботи відповідно до конкретного випадку.

До *загальнонаукових методів соціально-педагогічної роботи з дітьми* відносяться: історичні; соціологічні; психологічні; юридичні; педагогічні; медичні тощо. Наприклад, застосування стандартизованих та проєктивних психологічних методик для діагностики емоційного стану дитини. Дослідження юридичної документації для допомоги дитині з інвалідністю задовольнити потреби в освіті. Надання соціально-педагогічної допомоги внутрішньо переміщеним неповнолітнім в межах міської або сільської громади.

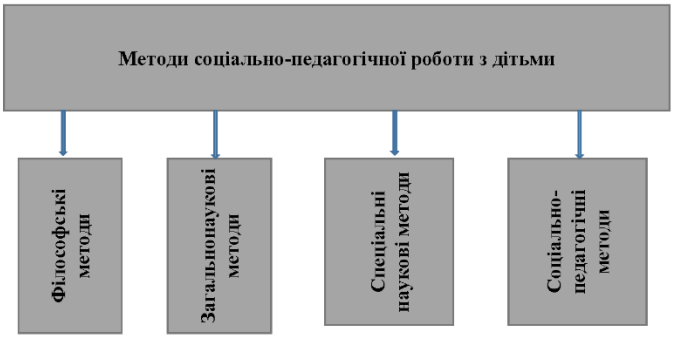

Рис. 4. Методи соціально-педагогічної роботи з дітьми

[16] Савченко І., Ткаченко О. Соціально-педагогічні технології роботи з дітьми-сиротами в умовах війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2023. (1), 18-24. https://doi.org/10.32453/2664-8501.2023.1.18

До *спеціальних наукових методів соціально-педагогічної роботи з дітьми* відпосяться чотири групи:

– *педагогічні* (переконання, навіювання, тренінг, створення вихованих ситуацій, формування громадської думки, гра, змагання, заохочення, схвалення, самоаналіз, самонаказ, самонавіювання тощо). Наприклад, індивідуальна рефлексія академічної успішності дитини в закладі загальної середньої освіти. Заохочення створення інклюзивного середовища в закладі позашкільної освіти. Популяризація просвітницьких заходів щодо збереження психічного здоров'я дітей під час складання екзаменів у межах закладів загальної середньої освіти.

– *психологічні* (психодрама, соціодрама, ігрова терапія, поведінкова терапія, психогімнастика, арт-терапія, казкотерапія, психологічне консультування тощо). Наприклад, організація конкурсу тематичного малюнку серед дітей в закладі загальної середньої освіти. Психологічна рефлексія травмуючої ситуації для дитини.

– *соціологічні* (спостереження, методи опитування, методи аналізу документів, біографічний метод, метод експертної оцінки тощо). Наприклад, еспертне дослідження авторських соціально-педагогічної роботи з дитиною. Дослідження історії розвитку дитини відповідно до вікових норм.

– *соціально-педагогічні* (метод вуличної соціально-педагогічної роботи, метод «рівний-рівному» тощо). Наприклад, організація просвітницьких заходів щодо здорового способу життя серед підлітків в межах сільської громади. Відкриття «школи наставництва» у спортивній школі для дітей з інвалідністю.

Особливу групу методів соціально-педагогічної роботи з дітьми складають *соціально-педагогічні*. Їх умовно можна розділити на три підгрупи: методи соціально-педагогічних досліджень; методи соціально-педагогічного виховання; методи соціально-педагогічної допомоги (Рис. 5)[17].

До *методів соціально-педагогічних досліджень* належать: спостереження, моніторинг, соціологічні методи, дослідження провідного соціально-педагогічного досвіду, моделювання, соціально-педагогічний екперимент, метод соціометрії, методи математичної статистики, ранжування, шкалування тощо. Наприклад, моніторинг потреб дітей з інвалідністю в закладах позашкільної освіти. Аналіз результатів успішної роботи іноземних колег щодо вирішення соціально-педагогічних проблем

[17] Марущак С., Петренко Г. Роль соціального педагога у подоланні травматичного досвіду у дітей. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2022. 2(1), 34-40. https://doi.org/10.33989/2707-6831.2022.2.34

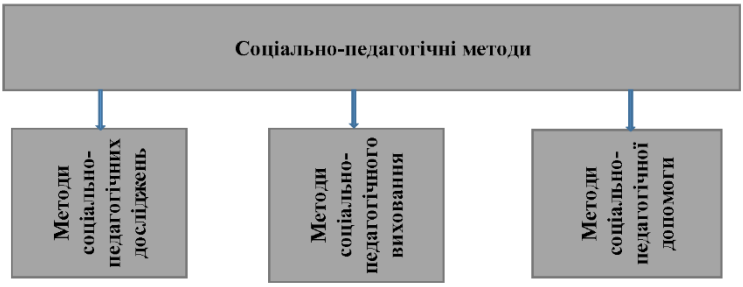

Рис. 5. Соціально-педагогічні методи

До *методів соціально-педагогічного виховання* належать: приклад, дискусія, диспут, розповідь, лекція, вправляння, організація суспільно-корисної діяльності, соціально-педагогічні тренінги тощо. Наприклад, проведення серії лекційних зустрічей на тему: «Війна та безпека»; приклади соціально-педагогічного впливу з похитивним результатом вирішення соціально-педагогічної проблеми дитини.

До *методів соціально-педагогічної допомоги* належать: соціально-педагогічний патронат, соціально-педагогічний супровід, соціально-педагогічна медіація, соціально-педагогічний тренінг тощо. Наприклад, соціально-педагогічний супровід дитини з синдромом Дауна в закладі загальної середньої освіти; соціально-педагогічне консультування сім'ї внутрішньо переміщених осіб[18].

Зробимо висновки щодо форм та методів соціально-педагогічної роботи з дітьми. Можна надати характеристику формам соціально-педагогічної роботи з дітьми, відповідно: за специфічними ознаками соціально-педагогічної роботи з дітьми; за напрямками соціально-педагогічної роботи з дітьми; за кількістю дітей; за домінуючим засобом соціально-педагогічної роботи з дітьми; за складністю побудови соціально-педагогічної роботи з дітьми; за характером змістового наповнення соціально-педагогічної роботи з дітьми; за цільовим призначення соціально-педагогічної роботи з дітьми. Методи соціально-педагогічної роботи з дітьми характеризуємо як: методи соціально-педагогічних досліджень; методи соціально-педагогічного виховання; методи соціально-педагогічної допомоги.

[18] Кононенко Л. Соціальний супровід дітей, вимушено переселених з окупованих територій. *Педагогічний вісник*. 2022. (11), 77-83. https://doi.org/10.3184/2521-1250.2022.11.77

3. Соціально-педагогічні практики роботи з дітьми в умовах війни в Україні

Умови війни в Україні сьогодні змінили кожну людину. Звичайний уклад життя кожного українця, щоденні справи дитини, вибори людей похилого віку – вже не є актуальними. Багато дітей вимушені були виїхати за межі країни, багато – залишились в Україні. Поряд з жорстокими атаками ворога, українці продовжують жити та розвиваються. Працюють підприємства, заклади освіти, заклади дозвілля, громадські об'єднання тощо.

Необхідною на сьогодні є соціально-педагогічна робота з дитиною. Дошкільник, дитина молодшого шкільного віку, підліток є найбільш незахищеними категоріями населення.

Якщо розглядати соціально-педагогічну роботу, в цілому, можна відмітити, що це – різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснюється у певній соціальній інституції та який спрямований на точно визначений об'єкт впливу; засіб реалізації соціальної політики, як соціальний локатор, який визначає наслідки соціальної політики, і як діяльність із надання різного роду захисту, допомоги та підтримки людині, сім'ї чи спільноті у складних життєвих ситуаціях[19].

Соціально-педагогічну роботу з дітьми в умовах військового часу здійснюється в залежності від запитів, завдань та проблематики. Соціально-педагогічні практики роботи з дітьми в умовах війни в Україні можна розділити на три групи: *макрогрупа* (міська громада, Міністерство соціальної політики України, офіс президента України); *мезогрупа* (молодіжні об'єднання, волонтерський рух, громадська спільнота); *мікрогрупа* (сільське громадське об'єднання, психологічна служба закладу загальної середньої освіти) (Рис. 7).

Рис. 7. Соціально-педагогічні практики роботи з дтьми в умовах війни

[19] Лисенко О. Робота з родиною дитини, яка пережила військові дії. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2024. 5(1), 78-85. https://doi.org/10.4321/2832-7013.2024.5.1.78

Важливою, є робота соціального педагога з дітьми в закладах освіти, особливо, закладах загальної середньої освіти України. Адже, заклади загальної середньої освіти – універсальне соціальне та освітнє середовище для дитини.

Підкреслимо, що є стандартизовані та інноваційні підходи, технології, методи та форми роботи фахівця соціального педагога в закладах загальної середньої освіти. Він працює відповідно до функцій соціально-педагогічної діяльності, потреб суб'єктів освіти, вимог сучасності. Зазвичай, є плани соціально-педагогічної діяльності з дітьми початкової школи, підлітками основної школи та старшокласниками.

Умовно, соціально-педагогічні практики роботи з дітьми в закладах загальної середньої освіти в умовах війни, можна класифікувати на: *соціалізуючі, правові*, *комунікативноорієнтовані, здоров'язбережуючі, ігрові, навчальні, просвітницькі* (Рис. 8).

Рис. 8. Соціально-педагогічні практики роботи з дітьми в закладах загальної середньої освіти в умовах війни

Соціалізуючі соціально-педагогічні практики – орієнтовані на процес адаптації, інтеграції та соціалізації дитини в закладі загальної середньої освіти.

Важливо відмітити, що процес адаптації, інтеграції та соціалізації дитини є достатньо тривалим у часі, відбувається з дітьми початкової школи, підлітками основної школи, старшокласниками та іншими суб'єктами освітнього процесу. Соціально-педагогічна діяльність не обмежується лише часом перебування дітей у закладі загальної середньої освіти, продовжується і у позаурочний час, під час гурткової

роботи, під час канікул і т. д. В умовах війни діяльність фахівця соціальної педагогіки розширилась і на роботу з дітьми, які стали зовнішньо переміщеними особами та знаходяться за межами України[20].

Соціалізуючі соціально-педагогічні практики реалізують у трьох формах: *індивідуальна робота, групова робота, онлайн робота* (Рис. 9).

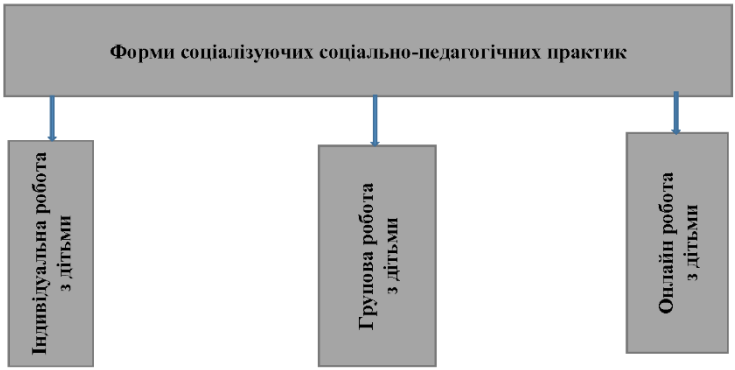

Рис. 9. Форми соціалізуючих соціально-педагогічних практик

Індивідуальна робота щодо соціалізуючих соціально-педагогічних практик здійснюється з конкретною дитиною, її потребами. Фактично, відбувається індивідуальна робота з соціально-педагогічним випадком. Наприклад, адаптація внутрішньо переміщеної дитини до освітнього середовища закладу загальної середньої освіти в Україні або зовнішньо переміщеної особи до умов навчання за межали України. Соціально-педагогічна робота з дитиною, яка стикнулась з довготривалою хворобою та вимушена поєднувати лікування з навчанням. Інтеграція дитини з синдромом Дауна у освітнє середовище закладу загальної середньої освіти з орієнтацією на потреби цієї дитини.

Групова робота щодо соціалізуючих соціально-педагогічних практик здійснюється з групою дітей, переважно це навчальні класи, формальні та неформальні об'єднання дітей. Здійснюється у вигляді тематичних тижднів, клубів за інтересами, центрів розвитку лідерства тощо. Наприклад, захід у межах тиждня толерантності щодо розповсюдження інформації на тему: «Війна та навколишнє середовище». Підготовка роздаткових матеріалів на тему: «Безпека дитини та дорослого в укритті закладу загальної середньої освіти». Підтримка ініціатив формальних та

[20] Novikov V., Litvinova K. School-Based Interventions for War-Affected Children: A Social Pedagogical Approach. *Journal of Peace and Conflict Studies*. 2024. 18(2), 110-125. https://doi.org/10.1111/jopc.12567

неформальних об'єднань дітей як в межах закладу загальної середньої освіти, так і в межах громади.

Онлайн робота щодо соціалізуючих соціально-педагогічних практик здійснюється з дітьми, які прикріплені до закладу загальної середньої освіти, але через війну в Україні перебувають за кордоном та є зовнішньо переміщеними особами. Наприклад, соціально-педагогічна допомога дитині у процес адаптації до навчання у закладі загальної середньої освіти за кордоном. Підтримка комунікації з однолітками, які перебувають на території України.

Правові соціально-педагогічні практики – правова просвіта та захист прав та свобод дитини та її сім'ї, створення безпечного середовища для дитини. Зазвичай реалізуються із залученням шкільного офіцера поліції. Можна виокремити наступні форми соціально-педагогічної роботи: юридично-просвітницькі лекторії, правові диспути, відео-фільми щодо прав та свобод дитини, соціально-педагогічні тренінги щодо захисту прав дитини, консультативні бесіди з педагогами та батьками щодо прав та свобод дитини (Рис. 10).

В умовах війни є потреби не тільки розуміння прав та свобод дитини, але й застосування механізмім їх захисту. Наприклад, роз'ясненням батькам дітей необхідності створення безпечного освітнього середовища в межах закладу загальної середньої освіти. Переконання, що дотримання норм безпеки життя та здоров'я дитини є важливішим за академічну успішність в умовах війни.

Рис. 10. Правові соціально-педагогічні практики

Щодо прикладів соціально-педагогічної роботи можна назвати: просвітницькій лекторій для батьків щодо прав та свобод дитини у

закладі загальної середньої освіти; лекція-дискусія на тему: «Права дитини з України за межами країни»; права та свогбоди дитини з України у разі примусового вивозу на територію росії; юридична відповідальність працівників закладу загальної середьої освіти за дитину в укритті.

Комунікативноорієнтовані соціально-педагогічні практики – орієнтовані на побудову ненасильницької комунікації працівників закладу загальної середньої освіти, дітей, батьків; відновлення морально-психологічного клімату; розвиток комунікативних компетентностей дитини. В умовах війни ці практики стають особливо важливими, так як дають можливість адекватно треагувати на події, що відбуваються; підвищіти рівень стресостійкості; підтримувати ресурсну комунікацію між суб'єктами освітнього процесу. Можна назвати: дискусійні клуби, марафони, квести, комунікативні дебати, клуби інклюзивної комунікації (Рис. 11).

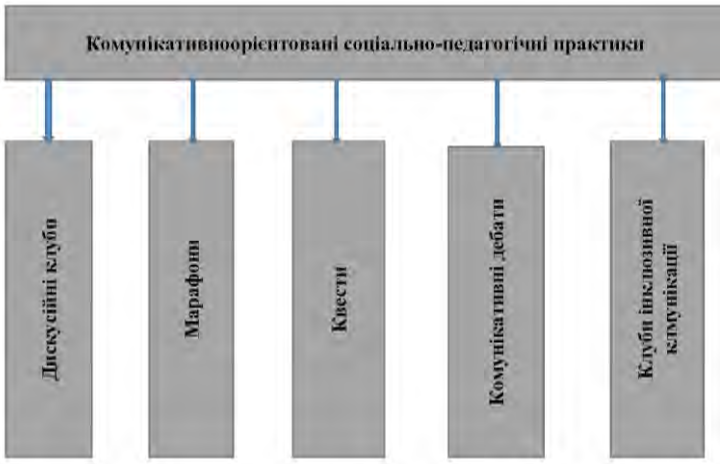

Рис. 11. Комунікативноорієнтовані соціально-педагогічні практики

Серед цікавих комунікативноорієнтованих соціально-педагогічних практик відмічають: комунікативні дебами між дітьми та тему: «Символіка України: реалії та перспективи»; майстер-класи жестової мови; квест на тему: «Звуки війни та безпека».

Здоров'язбережуючі соціально-педагогічні практики – практики, які передбачають соціально-педагогічні заходи, орієнтовані на збереження та відновлення психічного, фізичного, соціального здоров'я дитини у закладі загальної середньої освіти. Можна відмітити: тематичні дні

здоров'я; профілактичні заходи щодо психічного, фізичного, соціального здоров'я дитини; просвітницькі лекторії; дебати на тему: «Здоров'я дитини» (Рис. 12).

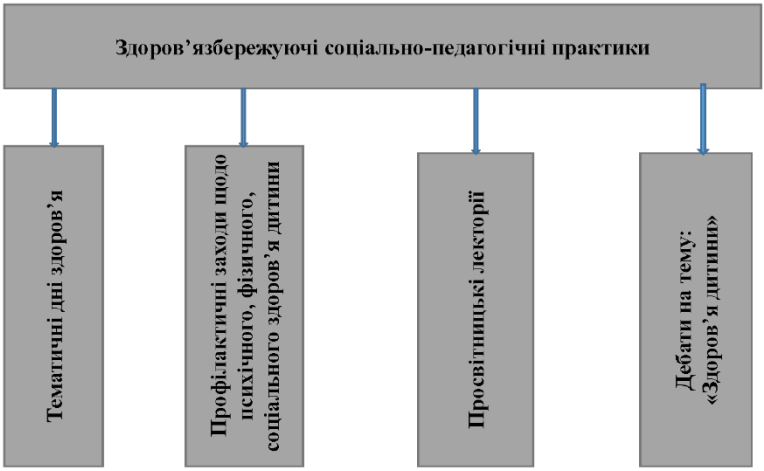

Рис. 12. Здоров'язбережуючі соціально-педагогічні практики

Серед цікавих здоров'язбережуючих соціально-педагогічних практик відмічають: просвітницькій лекторій на тему: «Спорт в укритті»; диспут на тему «Психічне здоров'я та війна».

Ігрові соціально-педагогічні практики – рекреаційні (дозвілєві) заходи, які орієнтовані на відновлення та відпочинок дитини у закладі загальної середньої освіти. Керуючись соціально-педагогічною проблематикою ігрових соціально-педагогічних практик, метою є перш за все відновлення дитини. Актуальною, залишається соціально-педагогічна робота в позаурочний час, закладах позашкільної освіти, під час канікул.

Можна відмітити наступні ігрові соціально-педагогічні практики: арт-терапевтичні заходи; спортивні тематичні марафони, квести, руханки; позашкільні творчі осередки (Рис. 13).

Наприклад, майстер-клас з орігамі на тему: «Щастя»; руханка для дітей молодших класів: «Ми з тобою в укритті»; спортивний марафон на тему: «Врятуємо Україну».

Навчальні соціально-педагогічні практики – практики, орієнтовані на визначення освітніх можливостей дитини та навчання педагогів та батьків. В умовах війни залишається необхідним пошук нових технологій, форм, методів навчання дітей в умовах закладу освіти, орієнтуються на дотримання принципів безпеки перш за все.

Рис. 13. Ігрові соціально-педагогічні практики

Серед навчальних соціально-педагогічних практик можна виокремити: тематичні лекції; відео-фільми; зустрічі з фахівцями щодо навчання дитини для педагогів; психоло-соціально-педагогічна діагностика освітніх можливостей дитини, інклюзивні практики навчання дитини (Рис. 14). Означемо, навчальні соціально-педагогічні практики передбачають роботу міждисциплінарної команди. Наприклад, лекторій для педагогів на тему: «Дитина молодшого шкільного віку в укритті»; індивідуальний освітній маршрут дитини з органічними порушеннями інтелектуального розвитку тощо.

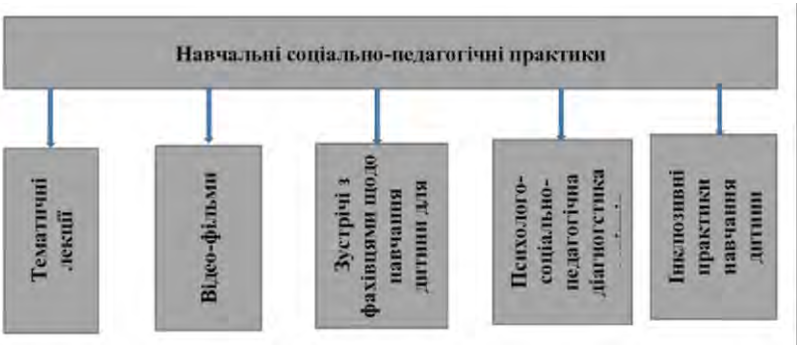

Рис. 14. Навчальні соціально-педагогічні практики

Просвітницькі соціально-педагогічні практики – заходи, орієнтовані на соціально-педагогічну просвіту педагогів, дітей та батьків щодо роботи закладу загальної середньої освіти в умовах війни. Можна визначити наступні просвітницькі соціально-педагогічні практики: лекторії, відео-лекторії, тематичні канали у соціальних мережах,

роздатковий та демонстративний матеріал, тематичні зустрічі, екскурсії (Рис. 15). Наприклад: відео-уроки на каналі Тік-ток зі збору «тривожної валізки»; тематична зустріч з військовими ЗСУ; роздаткові флайери щодо надання першої медичної допомоги.

Соціально-педагогічна робота з дітьми в умовах війни є першочерговим завданням соціального педагога та є перспективною діяльності у закладах освіти. Окрім закладів загальної середньої освіти, соціально-педагогічні практики здійснюються у дошкільних закладах освіти, закладах професійної освіти, в позашкільних закладах освіти, інклюзивно-ресурсних центрах, вищих закладах освіти, неформальних закладах освіти. Необхідною є соціально-педагогічна діяльність в гормаді, формальних та не формальних об'єднаннях, міжнародних соціальног-педагогічних центрах.

Рис. 15. Просвітницькі соціально-педагогічні практики

Роблячи висновки можна підкреслити, що сьогодні є дуже важливою робота соціального педагога з дітьми в закладах освіти, створення для кожної дитини безпечного освітнього середовища та забезпечення базових потреб дітей в умовах війни. Соціально-педагогічна робота в закладах освіти з дітьми в умовах війни здійснюється в залежності від запитів суб'єктів освіти.

Зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми в закладах загальної освіти базується на соціально-педагогічних практиках.

Отже, в умовах війни за результатами нашого теоретико-емпіричного аналізу можна виділити наступні соціально-педагогічні практики: *соціалізуючі, правові, комунікативноорієнтовані, здоров'єзбережувальні, ігрові, навчальні, просвітницькі.*

Соціалізуючі соціально-педагогічні практики – орієнтовані на процес адаптації, інтеграції та соціалізації дітей.

Правові соціально-педагогічні практики – правова просвіта та захист прав та свобод дітей та її сім'ї, створення безпечного середовища для дітей.

Комунікативноорієнтовані соціально-педагогічні практики – орієнтовані на побудову ненасильницької комунікації педагогів, дітей, батьків; відновлення морально-психологічного клімату; розвиток комунікативних компетентностей дітей.

Здоров'єзбережувальні соціально-педагогічної практики – практики, які передбачають заходи, орієнтовані на збереження та відновлення психічного та фізичного здоров'я дітей.

Ігрові соціально-педагогічні практики – рекреаційні (дозвілєві) заходи, які орієнтовані на відновлення та відпочинок дітей.

Навчальні соціально-педагогічні практики – практики, орієнтовані на визначення освітніх можливостей дітей та навчання педагогів та батьків.

Просвітницькі соціально-педагогічні практики – заходи, орієнтовані на просвіту педагогів, дітей та батьків в умовах війни.

ВИСНОВКИ

Результати аналізу класифікацій напрямків соціально-педагогічної роботи з дітьми ми визначаємо наступні напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми: соціально-педагогічна робота з сім'єю; соціально-педагогічна робота в закладах освіти; соціально-педагогічна робота в громаді; соціально-педагогічна робота в недержавних організаціях; соціально-педагогічна робота в державних закладах; соціально-педагогічна робота в пенітенціарних закладах; соціально-педагогічна робота в рекреаційних закладах.

Можна надати характеристику формам соціально-педагогічної роботи з дітьми, відповідно: за специфічними ознаками соціально-педагогічної роботи з дітьми; за напрямками соціально-педагогічної роботи з дітьми; за кількістю дітей; за домінуючим засобом соціально-педагогічної роботи з дітьми; за складністю побудови соціально-педагогічної роботи з дітьми; за характером змістового наповнення соціально-педагогічної роботи з дітьми; за цільовим призначення соціально-педагогічної роботи з дітьми. Методи соціально-педагогічної роботи з дітьми характеризуємо як: методи соціально-педагогічних досліджень; методи соціально-педагогічного виховання; методи соціально-педагогічної допомоги.

За результатами теоретичного аналізу ряду вітчизняних та зарубіжних наукових джерел нами:

– проаналізовано зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми в науковій та прикладній літературі;

– з'ясовано особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми в закладах освіти;

– визначено соціально-педагогічні практики роботи з дітьми в умовах війни;

– обґрунтовано та експериментально перевірено складові соціально-педагогічної роботи з дітьми початкової школи закладу загальної середньої освіти в умовах війни.

Вашій увазі пропонуються основні результати теоретичного аналізу і базові поняття дослідження. Варто зазначити, що сьогодні є дуже важливою робота соціального педагога з дітьми в закладах освіти, створення для кожної дитини безпечного освітнього середовища та забезпечення базових потреб дітей в умовах війни.

АНОТАЦІЯ

Представлено результати аналізу класифікацій напрямків соціально-педагогічної роботи з дітьми та визначено наступні напрямки соціально-педагогічної роботи з дітьми: соціально-педагогічна робота з сім'єю; соціально-педагогічна робота в закладах освіти; соціально-педагогічна робота в громаді; соціально-педагогічна робота в недержавних організаціях; соціально-педагогічна робота в державних закладах; соціально-педагогічна робота в пенітенціарних закладах; соціально-педагогічна робота в рекреаційних закладах.

Надано характеристику формам соціально-педагогічної роботи з дітьми, відповідно: за специфічними ознаками соціально-педагогічної роботи з дітьми; за напрямками соціально-педагогічної роботи з дітьми; за кількістю дітей; за домінуючим засобом соціально-педагогічної роботи з дітьми; за складністю побудови соціально-педагогічної роботи з дітьми; за характером змістового наповнення соціально-педагогічної роботи з дітьми; за цільовим призначення соціально-педагогічної роботи з дітьми. Методи соціально-педагогічної роботи з дітьми характеризуємо як: методи соціально-педагогічних досліджень; методи соціально-педагогічного виховання; методи соціально-педагогічної допомоги.

За результатами теоретичного аналізу ряду вітчизняних та зарубіжних наукових джерел нами:

– проаналізовано зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми в науковій та прикладній літературі;

– з'ясовано особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми в закладах освіти;

– визначено соціально-педагогічні практики роботи з дітьми в умовах війни;

– обґрунтовано та експериментально перевірено складові соціально-педагогічної роботи з дітьми початкової школи закладу загальної середньої освіти в умовах війни.

Запропоновано основні результати теоретичного аналізу і базові поняття дослідження. Варто зазначити, що сьогодні є дуже важливою робота соціального педагога з дітьми в закладах освіти, створення для кожної дитини безпечного освітнього середовища та забезпечення базових потреб дітей в умовах війни.

Література

1. Бондар Н. Соціалізація дітей в умовах збройного конфлікту. *Вісник науки та освіти*, (1), 2023. 60-65. https://doi.org/10.31215/2664-6843.2023.1.60

2. Васильєва-Халатникова М. Педагогічні умови та особливості організації соціокультурного середовища інклюзії у закладі загальної середньої освіти для дитини з інвалідністю // *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries: Collective monograph. Riga : Izdevnieciba «Baltija Publishing».* 2019. 67 – 82. https://doi.org/ 10.30525/978-9934-588-44-0-4

3. Гнатюк А. Формування психологічної стійкості у дітей, які постраждали від війни. *Український вісник психології та соціальної роботи*, 2023. 5(3), 101-107. https://doi.org/10.33929/2707-8028.2022.5.101

4. Демченко О., Ковальчук Н. Соціально-педагогічна робота з дітьми, які пережили травму війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка, Соціальна робота*. 2022. (2), 154-159. https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.2.154-159

5. Журавель Т., Удовенко Ю. Психологічна підтримка дітей, що постраждали від війни. *Збірник наукових праць «Педагогіка і психології»"*, 2022. 11(2), 34-42. https://doi.org/10.54845/2664-2233.2022.11.2.34

6. Іванов П. Співпраця закладів освіти та соціальних служб у роботі з дітьми війни. *Педагогіка і освіта*, 2024. 3(1), 40-46. https://doi.org/10.32675/2664-7068.2024.3.40

7. Кравченко О., Петрова Ю. Методики соціально-педагогічної роботи з дітьми з травмою втрати. *Науковий вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Серія: Соціальні науки*. 2023. (16), 150-156. https://doi.org/10.32658/2522-8072.2023.16.150

8. Кононенко Л. Соціальний супровід дітей, вимушено переселених з окупованих територій. *Педагогічний вісник*. 2022. (11), 77-83. https://doi.org/10.3184/2521-1250.2022.11.77

9. Короленко С., Лисенко І. Освітня підтримка дітей в умовах збройного конфлікту. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Педагогіка*. 2023. (50), 112-119. https://doi.org/10.2656/2663-8032.2023.50.112

10. Кириленко І., Марченко, А. Особливості соціально-педагогічної підтримки дітей з сімей внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.*

Серія: Педагогічні науки. 2023. (3), 45-51. https://doi.org/10.31651/2524-2660-2023-3-45-51

11. Лисенко О. Робота з родиною дитини, яка пережила військові дії. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2024. 5(1), 78-85. https://doi.org/10.4321/2832-7013.2024.5.1.78

12. Марущак С., Петренко Г. Роль соціального педагога у подоланні травматичного досвіду у дітей. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2022. 2(1), 34-40. https://doi.org/10.33989/2707-6831.2022.2.34

13. Мельник Л. Соціальна робота з дітьми, що постраждали від бойових дій: досвід України. *Вісник соціально-педагогічних досліджень*. 2024. 10(1), 56-62. https://doi.org/10.2441/2658-5770.2024.1.56

14. Новікова В. Соціально-педагогічна підтримка дітей-біженців: український досвід. *Український журнал соціальних досліджень*. 2024. 2(2), 90-96. https://doi.org/10.32789/2664-1234.2023.2.90

15. Савченко І., Ткаченко О. Соціально-педагогічні технології роботи з дітьми-сиротами в умовах війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2023. (1), 18-24. https://doi.org/10.32453/2664-8501.2023.1.18

16. Семенченко С. Вплив військових конфліктів на розвиток дітей та підлітків. *Український науковий журнал*. 2022. 7(4), 210-217. https://doi.org/10.3456/2774-8899.2022.7.4.210

17. Спіріна Т. Формування життєстійкості у дітей в умовах збройного конфлікту засобами соціальної педагогіки. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія*. 2022. (74), 211-216. https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-74-211-216

18. Поліщук Л. Реабілітація дітей через арт-терапію в умовах війни. *Вісник освітніх наук*. 2022. (4), 115-121. https://doi.org/10.33878/2664-9878.2022.4.115

19. Романенко В. Використання казкотерапії в роботі з дітьми з військовою травмою. *Проблеми сучасної психології.* 2023. 12(1), 120-126. https://doi.org/10.4567/2664-5000.2023.12.1.120

20. Шульга О. Ігрові методики в соціально-педагогічній роботі з дітьми війни. *Вісник соціальної роботи*. 2023. 8(2), 89-95. https://doi.org/10.23939/2786-880X.2023.2.89

21. Ярошенко В., Бондаренко О. Адаптація дітей до умов військового стану: соціально-педагогічний аспект. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні науки*. 2023. (154), 78-85. https://doi.org/10.3137/2618-0205.2023.154.78

22. Al-Hassan M. A pedagogical model for teaching resilience to children in refugee camps. *The Journal of Developing Areas*. 2024. 58(1), 15-28. https://doi.org/10.1353/jda.2024.0002

23. Bjeljac Ž. The impact of war on children's development and the role of social pedagogy. *Children and Youth Services Review*. 2022. 140, 106579. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2022.106579

24. Chen L., Wang Q. The role of community-based centers in providing psychosocial support for children in war. *Community Development Journal*. 2023. 58(2), 301-315. https://doi.org/10.1093/cdj/bsad018

25. Garcia M., Rodriguez P. Education as a tool for healing: A social pedagogical framework for war-affected children. *Journal of Peace Education*. 2022. 19(1), 1-18. https://doi.org/10.1080/17400201.2022.2036577

26. Jones. D., Miller S. The Educational and Social-Emotional Needs of Children in Wartime: A Pedagogical Perspective. *Educational Psychology Review*. 2023. 35(1), 55-70. https://doi.org/10.1007/s10648-022-09700-0

27. KhanS., Ahmed R. The Social and Emotional Needs of Children Exposed to Armed Conflict. *Child Development Perspectives*. 2023. 17(1), 50-57. https://doi.org/10.1111/cdep.12469

28. Kim J., Lee Y. Social Pedagogical Interventions for Child Protection in Post-Conflict Regions. *Child Abuse & Neglect*. 2023. 142, 106263. https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2023.106263

29. Novikov V., Litvinova K. School-Based Interventions for War-Affected Children: A Social Pedagogical Approach. *Journal of Peace and Conflict Studies*. 2024. 18(2), 110-125. https://doi.org/10.1111/jopc.12567

30. Müller S., Schmidt L. The importance of routine and play in social-pedagogical work with displaced children. *European Journal of Social Work*. 2024. 26(4), 555-568. https://doi.org/10.1080/13691457.2023.2189004

31. Petrova A., Kovalenko O., Zhuravel M. Psychological and Social Pedagogical Support for Children Affected by War: A Systematic Review. *International Journal of Trauma and Stress*. 2022. 25(4), 450-465. https://doi.org/10.1002/jts.22890

32. Rusu M., Ionescu D. The Importance of Non-Formal Education in Working with War-Affected Children. *Journal of Educational and Social Research*. 2022. 12(1), 101-110. https://doi.org/10.36924/jesr.2022.12104

33. Zukauskas P., Maslauskas J. Social Pedagogical Support for Adolescents in Post-Conflict Society. *Education Sciences*. 2022. 12(5), 332. https://doi.org/10.3390/educsci12050332

34. White T., Gabor P. The use of digital tools in social-pedagogical work with children affected by war. *Journal of Technology in Human Services*. 2023. 41(4), 415-430. https://doi.org/10.1080/15228835.2023.2201201

Інформація про автора:
Васильєва-Халатникова М. О.
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
http://orcid.org/0000-0002-8488-4602

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-7

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ КОНФЛІКТІВ ВІД ІСТОРИЧНИХ ПРАКТИК ДО СУЧАСНИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ

Веселовська Н. О.

ВСТУП

Збройна агресія створює нові виклики для захисту прав дитини, адже діти опиняються в умовах постійного порушення їхніх прав, психологічних травм, руйнування звичного соціального середовища, втрати близьких або друзів, вимушеного переселення та втрати відчуття стабільності, фізичної небезпеки та травмування, а також сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК).

В таких ситуаціях постає необхідність шукати правові, медичні, соціально-педагогічні та психологічні механізми підтримки для дітей. В цій статті розглянемо і медіаційні практики, які заслуговують на особливу увагу, адже вони дозволяють зменшити конфліктність у соціальному середовищі, запобігти непорозумінню, обговорити те, що важливе для дитини, допомагають відновити довіру до суспільства, адже важливо, щоб захист прав дитини в умовах збройної агресії був комплексним і включав в себе як юридичні гарантії, а й виховні та примирювальні практики, які зміцнюють як саму дитину, так і суспільство загалом.

Саме тому поєднання медичної та психологічної допомоги з виховними програмами та медіаційними практиками допомагає досягти стійкого позитивного результату. Крім того, комплексний підхід у поєднаннні з медіацією формує правову обізнаність дітей, практичні навички мирного співіснування, критичного мислення та соціальну відповідальність.

У традиційній історичній та правовій науці увагу переважно зосереджено на ролі дорослих осіб у військових переговорах та у справах, що стосуються дітей, проте аналіз історичних подій свідчить про те, що неповнолітні (особи до виповнення їм 18 років) відігравали важливі прямі та непрямі ролі у вирішенні конфліктів та воєн, адже залучення дітей часто ґрунтувалося на їхньому статусі (наприклад, це були королівські нащадки) або сприйнятті їх ворогом (невинність посланця), що робило їх важливим «інструментом» або гарантом миру.

Сучасні механізми захисту прав дітей в умовах збройної агресії ґрунтуються на поєднанні міжнародно-правових норм, національного законодавства та практичних гуманітарних заходів. Так, Ковенція ООН про права дитини та її Факультативний протокол щодо участі дітей у

збройних конфліктах, Женевські конвенції та Резолюції Ради Безпеки ООН встановлюють правові рамки, які забороняють залучення неповнолітніх до участі у бойових діях та гарантують захист дитинства.

Національне законодавство та адміністративні заходи забезпечують реалізацію цих норм, включаючи надання медичної та психологічної допомоги, евакуацію дітей, соціальну підтримку, притягнення до відповідальності за порушення прав дитини, при цьому практичні механізми включають гуманітарну допомогу, психологічну та медичну реабілітацію, безпечне переселення, що забезпечує виживання та розвиток дитини навіть у складних умовах збройної агресії.

Важливим інструментом захисту прав дітей, який дозволяє залучати дітей до обговорення своїх потреб, почуттів, сподівань та до процесів вирішення конфлікту в безпечному середовищі, є в тому числі відновиний діалог.

Сучасні освітні практики інтегрують шкільну медіацію та відновний діалог як дієві інструменти превенції, вирішення конфліктів та сприяє розумінню дітьми важливості захисту їхніх прав, що є корисним через формування у дітей навичок ефективної комунікації, відповідального ставлення до потреб та спілкування, вирішення конфліктів мирним шляхом, створює безпечне соціальне середовище в навчальних закладах, тим самим впливаючи на родини дітей та суспільство загалом, інтегруючись у систему превентивного захисту дітей від булінгу, насильства, порушення прав у навчльному середовищі, доповнюючи гуманітарні та правові механізми.

1. Участь дітей у військово-дипломатичних практиках в цивілізаційному розвитку

Дослідження історичних та сучасних збройних конфліктів демонструє, що діти завжди перебували у зоні підвищеного ризику під час воєнних дій і на жаль, вони були одними з найвразливіших учасників під час воєнніої агресії. Війни та політичні суперечки дорослих призводили до того, що діти ставали жертвами насильства, втрачали безпеку, здоров'я та навіть життя. Часто їхнє становище визначалося не їхніми власними рішеннями, а інтересами держав, родин, військових угрупувань, часто залежало від їхньої статі та походження, що робило захист дітей надзвичайно складним і водночас критично важливим. Саме тому дослідження участі дітей у військово-дипломатичних практиках, вивчення їхніх ролей як заручників, посланців чи символів легітимізації угод є надзвичайно актуальним як з історико-правової точки зору, а і для сучасного розуміння механізмів забезпечення прав неповнолітніх у конфліктних ситуаціях.

Участь дітей у війнах та дипломатичних практиках є історично обґрунтованим та багатовимірним явищем, яке не втрачає своєї

актуальності і яке простежується від ранніх цивілізацій Стародавнього Сходу до модерної епохи та нашого часу, видозмінюючись та залишаючись наріжним каменем.

Діти здавна страждали від воєн, проте відігравали роль не лише пасивних спостерігачів, заручників чи гинули, а іноді ставали ключовими елементами у системах легітимізації, гарантування миру та забезпечення стабільності політичних домоввленостей, і при аналізі таких практик можна виявити як явні, так і непрямі форми впливу дітей на хід конфліктів, історичних переговорів та миротворчих процесів, що є важливим для сьогоднішнього розуміння історико-правових моделей управління війною та миром.

У Стародавньому Сході, зокрема у Давньому Єгипті та Месопотамії, існувала практика використання дітей знатних родин у дипломатичних відносинах як певним чином «королівського розплідника» або гарантів мирних угод. Перебування дітей у дворах союзників або ж ворогів було своєрідною запорукою та гарантією дотримання домовленостей та демонструвало політичну доброчесність правлячих еліт. Такі механізми, хоч і обмежені правами та діями дітей, створювали основу для їх системного використання у політичних та військових процесах, що згодом трасформувалося в схожі практики в античні часи.

Так, перебування дітей правлячих родин ханаанських міст при єгипетському дворі в період Нового царства Єгипту виконувало одночасно функцію політичних заручників і в той же час було гарантією лояльності васальних держав. Діти виступали важливим «інструментом» дипломатичної політики, забезпечували собою стабільність та контроль над підкореними територіями, і таким чином навіть діти еліт мали хоч і непряму, проте значну роль у військово-дипломатичних процесах, а їхнє здоров'я, безпека та життя прямо впливали на ефективність укладених мирних угод[1].

Також існувала практика використання дітей та молодих членів правлячих родин у Месопотамії як заручників чи в ролі гостей при дворі неоассирійських царів. Формулювання «при дворі» означає, що вони:

– були фізично присутні в резиденції чи палаці царя
– началися, виховувалися, могли брати участь в церемоніях та дипломатичних зустрічах
– підпорядковувалися правилам двору та контролювалися двором
– були гарантією політичних домовленостей між державами.

Таким чином, знову зустрічаємо використання дітей як важливого інструменту забезпечення виконання мирних угод між ворогуючими

[1] Cowie, Paul James. '"Guaranteeing the Pax Aegyptiaca? Re-Assessing the Role of Elite Offspring as Wards and Hostages within the New Kingdom Egyptian Empire in the Levant."' Bulletin of the Australian Centre for Egyptology, 2008.

містами-державами, що приводить до висновку, що роль молодших членів правлячих родин у цьому контексті була не епізодичною, а системною, що показує саме інституціалізовану практику дипломатичного використання дітей, адже така модель була:

– системною

– повторювалася та визнавалася як частина офіційної або усталеної політичної чи дипломатичної системи.

В нашому контексті важливо, що ми знову зустрічаємо використання дітей у військово-політичних чи дипломатичних цілях (посланці, гаранти мирних угод, заручники) і це не було поодинокими випадками, такі практики мали свої традиції, правила, очікувані результати, що сформувало усталену модель, де роль дітей визнана, передбачена законом і активно використовувалася [2].

Історичні дослідження розкривають і випадки перебування єгипетських принців при дворі асирійських царів у XII – X ст. до нашої ери, коли такі діти виступали і як гарантія виконання політичних угод, і як посередники в культурному і політичному обміні між державами, коли навіть в молодому віці діти могли впливати на рішення дорослих учасників конфліктів, виконуючи символічну, іноді сакральну, і реальну функцію у дипломатичних процесах, що було важливою складовою політики безпеки, стабільності в регіоні та ритуальної легітимізації влади[3].

Щодо періоду античності та елліністичних держав, то роль дітей як в дипломатії, так і у військових домовленостях стає більш системною та формалізованою, коли діти – спадкові правителі іноді виконували функцію легітимізації угод, а діти – посланці чи іноземні заручники[4] (foreign hostages), «заручники миру» (obsides), які часто походили з вищих класів донорської держави, і часто це були сини або близькі родичі правителів, використовувалися для забезпечення домовленостей як військових, так і мирних.

Інститут заручників був фундаментальним інструментом укладення миру та забезпечення вірності між Римом та підкореними народами чи союзниками, адже підкорена сторона відправляла своє дитину чи дитину знаті, до Риму. Безпека та життя цієї дитини було живою гарантією, що

[2] Toptaş, K. (2024). Foreign Royal Nobles in the Neo Assyrian Empire. Journal of Universal History Studies, 7(1), 59-86. https://doi.org/10.38000/juhis.1384225

[3] Radner, K; (2012) After Eltekeh: Royal Hostages from Egypt at the Assyrian Court. In: Baker, HD and Kaniuth, K and Otto, A, (eds.) Stories of long ago. Festschrift für Michael D. Roaf. (471 – 479). Ugarit-Verlag: Münster, Germany. URI: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1360348

[4] Hostages in Republican Rome. URI: http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_Walker.Hostages_in_Republican_Rome.2005

їхня родина не підніме повстання і виконуватиме умови договору (надасть військо, сплачуватиме данину, тощо).

Такі діти часто виховувалися при римському дворі або в будинках знатних родин, отримували римську освіту, вивчали латину та римські звичаї і традиції, і тут була прихована подвійна мета, адже дитина поверталася додому наповнена «романізованими» цінностями, тобто це була певною мірою довгострокова дипломатична інтеграція. Так, фракійські царі регулярно віддавали своїх дітей до Риму, як і цар Юдеї Ірод Великий – для зміцнення своєї позиції та демонстраціїі лояльності до правління Риму.

Проте така стратегія спрацьовувала не завжди і це видно на прикладі Армінія, вождя херусків, який був заручником у Римі, отримав там військовий досвід та громадянство, проте повернувся додому, очолив повстання і знищив три римські легіоні. Незважаючи на те, що ця історія відбулася в 9 році н.е., вона до наших днів показує, що система заручників може працювати і проти своїх творців.

Також показовою є легенда чи напівлегенда про дівчину Клелію. В 6 ст. до н.е. під час війни Риму проти етруського царя Ларса Порсени в рамках перемир'я віддали заручників, серед яких була дівчинка Клелія. Вона втекла з полону, перепливши Тибр на коні і повернула до Риму групу дівчат, проте римляни, шануючи угоду, повернули її етруському царю. Ларс Порсена, в свою чергу, вражений хоробрістю дівчини, звільнив її та дозволив забрати половину заручників.

Символізм цієї історії полягає в тому, що хоча дитина не вела переговори, її вчинок безпосередньо повпливав на умови миру, врятував життя інших заручників, став символом римської звитяги та продемонстрував всім нащадкам як дії однієї дитини можуть змінити хід дипломатичних домовленостей.

Зустрічаємо дослідження цієї легенди та її символізму як в попередній процитованій книзі, «Hostages in Republican Rome», де автор аналізує стародавні джерела, де зустрічаються згадки про Клелію в стародавніх джерелах у Лівія, Валеріуса Максимуса[5] та інших), так і в інших джерелах, де досліджується символізм[6] легенди про Клелію, норми мужності (virtus) та роль дітей або молодих дівчат як носіїв цієї норми.

Зауважимо, що саме Валеріус Максимус, римський історик та письменник I ст.н.е., у своїй збірці «Factorum ac dictorum memorabilium

[5] Valerius Maximus' Memorable Deeds and Sayings Translated from Latin by Andrew Smith (2021). URI: https://dn710006.ca.archive.org/0/items/valerius-maximus-english/Valerius_Maximus_English.pdf

[6] Models from the Past in Roman Culture: A World of Exempla Matthew B. Roller, Models from the Past in Roman Culture: A World of Exempla. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. xix, 321. ISBN 9781107162594

libri IX» наводить значну кількість прикладів історій про мужність, честь, благочестя, вірність, зраду та ганебні вчинки, він є одним з головних античних авторів, завдяки якому до нас дійшли історії-приклади про дітей – заручників та «посланців миру». І Валеріус Максимус, як і Плутарх та Лівій, згадує легенду про Клелію, як про дівчину-заручницю, яка своїм вчинком зробила недитячу справу – врятувала життя інших людей.

У Стародавній Греції, особливо після Олександра Македонського, в еллініcтичний період, також існувала практика обміну дітьми, переважно в контексті гарантій, наприклад, після поразки спартанців від македонців під командуванням Антипатра, він вимагав аби Спарта віддала йому 50 дітей як заручників, що було надзвичайно високою ціною. Ефори, спартанські магістрати, спочатку відмовлялися і пропонували віддати їх дорослих жінок, оскільки розуміли і боялися, що їхні діти будуть виховуватися без спартанської традиційної військової освіти (агоге), що показує важливість контролю над вихованням молодого покоління як частина мирної угоди.

Підсумовуючи, зауважимо, що часто і в Стародавніх цивілізаціях, і в Античному світі, дитина сприймалася як найцінніший заставний предмет (на жаль) у політиці, їхнє життя та виховання були ключовою умовою та гарантією довготривалого миру.

У Середньовіччі та Ранньому Новому часі після укладення мирних чи союзних договорів високі договірні сторони (королі, князі, знатні велможі) часто обмінювалися дітьми, що було, свого роду, гарантією виконання, адже діти правителя чи його оточення вирушали жити до двору колишнього ворога. Враховуючи наскільки давно існувала ця традиція, вважалося, що життя дитини є запорукою виконання договору чи здійснення платежів або територіальних поступок в майбутньому.

Можемо говорити про свого роду дипломатичне виховання, адже дитина, перебуваючи при дворі, не лише була заручником, а здобувала освіту та певні знання аби стати важливим «мостом», провідником між культурами, що сприяло подальшим мирним відносинам. І тут зауважимо ще такий аспект, як непряма медіація, адже дитина, хоч і не вела переговорів безпосередньо, її присутність створювала умови для тривалого миру, змушуючи агресивних дорослих лідерів, які мають майже необмежену владу, думати ретельніше, адже йшлося про життя дитини, чия кров була важливою для всіх підданих правителя і часто вважалася священною.

Таким чином, були випадки обміну дітьми між ворогуючими королівськими родинами в Європі після військових кампаній, коли спадкоємці престолу фактично ставали «живим пунктом» мирного

договору[7]. Сучасні дослідники середньовічних заручників розглядають їх як третю сторону-гаранта угоди, проте такого заручника дають, а не беруть. Така дитина (чи дорослий заручник Середньовіччя) фактично підлягає втраті свободи і тоді потрібно у кожному випадку розглядати питання чим відрізняється такий «гарант» від полонених чи інших гарантів, не пов'язаних з позбавленням волі[8].

У періоди активних битв, коли безпосередній контакт між лідерами був небезпечним чи неможливим, дітей нерідко посилали в ролі посланців, і, з одного боку таке завдання ставило їх у дуже небезпечне становище, адже вони без гарантій та захисту опинялися безпосередньо між озброєними військами або в середині політичного протистояння, де будь-яка помилка чи будь-яка ситуація ставала смертельною. Незважаючи на юний вік, ці діти несли на собі тягар відповідальності за передачу критично важливих повідомлень, включаючи ультиматуми, умови перемир'я, їхні дії були психологічно напруженими і фізично ризикованими, і така практика однозначно демонструє жорстокість воєнних конфліктів та відсутність соціальних механізмів захисту дітей, які в сучасному світі, в правовому полі сьогодення, визнаються фундаментальною категорією суб'єктів з особливими правами.

З іншого боку, такі діти виступали одними з перших, хто показав практичні можливості переговорів навіть у найскладніших, екстремальних, умовах конфлікту, що можна вважати ранньою формою неофіційної медіації, водночас підкреслюючи ризикованість та трагічний характер ролі цих дітей. Проте медіацією в сучасному розумінні така присутність дитини чи переговори не були, адже в жодній з ролей чи статусів, які ми досліджуємо в статті, не могло бути неупередженості з її сторони.

Історично склалося, що напад на дитину – посланця чи її вбивство було моральним табу та вважалося тяжким злочином, що нібито було безпечним для передачі ними умов обміну полоненими, пропозицій перемир'я, запитів про здачу міста чи про милосердя. Так, наприклад, маленьку дитину посилали до ворога з «ключем від міста» і цей акт викликав емоції, що могли замінити довгі переговори. Проте завжди залишалося місце для трагічного завершення переговорів чи домовленостей.

Наведемо декілька прикладів такої надзвичайно небезпечної практики.

---

[7] Kosto, Adam J., '6 The King's Ransom', *Hostages in the Middle Ages* (Oxford, 2012; online edn, Oxford Academic, 20 Sept. 2012), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199651702.003.0006

[8] Kosto, Adam J., '1 Hostages in the Middle Ages: Problems and Perspectives', *Hostages in the Middle Ages* (Oxford, 2012; online edn, Oxford Academic, 20 Sept. 2012), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199651702.003.0001

У 1002 р. Англосаксонський король Етельред наказав знищити всіх даннів в Англії, що призвело до Масакри святого Бріса. Загинула і сестра данського короля Гунгільда, яка, ймовірно, була заручницею короля Етельреда, що, в свою чергу, привело до вторгнення в Англію данського короля Свена Вилобородого[9]. Також відома історія про Матильду, дружину Вільгельма Завойовника, та її сина Вільяма, які були заручниками і померли від голоду в Корфському замку[10]. Показовою є і історія, коли у 1212 р. король Іоанн Безземельний утримував як заручників 28 синів валлійських дворян, деяким з них було лише по 12 років, проте через певний час він наказав стратити усіх їх, що стало жахливим прикладом використання дітей як політичних інструментів[11] та їхньої беззахисності.

Класичним прикладом із Середньовіччя, який зображує нам, яким чином життя дитини використовувалося як конкретна умова переговорів і угод є молодий Вільям Маршал, який жив у XII столітті. Конфлікт розгортався у 1152-1153 рр., коли Англію охопила громадянська війна, відома як Анархія, між королем Стефаном та імператрицею Матильдою. Джон Маршал, батько Вільяма Маршала, був бароном і обіцяв королю Стефану віддати свій замок у Стокбріджі в обмін на перемир`я і передав свого сина, п`ятирічного Вільяма, в якості заручника (застави) для гарантії виконання обіцянки. Однак, Джон Маршал порушив свою обіцянку і відмовився здати замок. Розгніваний король Стефан підвів Вільяма до катапульти, погрожував перекинути його через стіни замку, щоб змусити Джона здатися. В результаті, Джон Маршал холоднокровно відповів, що в нього є «ковадла і молоти, щоб викувати ще кращих синів». Хоча переговори зайшли в глухий кут, і життя хлопчика не мало такого очікуваного впливу, король Стефан був так зворушений та вражений хоробрістю маленького Вільяма під час облоги, що, всупереч своїм погрозам, не заподіяв йому шкоди і відпустив.

Отже, ми бачимо випадок, коли дитина була живим предметом переговорів і, хоча вона безпосередньо не брала в них участі, її доля та життя були центральною темою. Згодом Вільям Маршал став одним з найвидатніших лицарів середньовічної Англії.

Ще один випадок трапився у XIII ст., де діти використовувалися як інструмент фінансової застави. У Високому Середньовіччі заручництво

[9] The St Brice's Day Massacre. Museum of Oxford. URI: https://museumofoxford.org/the-st-brices-day-massacre/?utm_source

[10] Medieval hostages. The History Jar. URI: https://thehistoryjar.com/2022/09/21/medieval-hostages/?utm_source

[11] Duffy, Seán. 'King John's Expedition to Ireland, AD 1210: the Evidence Reconsidered', Irish Historical Studies, 40 (1996), 1-24. URI: https://www.academia.edu/17903156/King_Johns_expedition_to_Ireland_AD_1210_the_evidence_reconsidered_Irish_Historical_Studies_40_1996_1_24

стало не лише політичним, але й монетизованим інститутом. У 1248 році імператор Латинської імперії Балдуїн II був змушений передати свого п`ятирічного сина Філіпа в якості застави, як гарантію повернення боргу, багатим венеціанським купцям, щоб отримати позику для підтримки своєї імперії і венеціанці утримували дитину як фінансову заставу, а її звільнення залежало від виконання Балдуїном фінансових зобов'язань. Таким чином, дитина, яка мала королівську кров, була використана як конкретна застава у фінансових переговорах, що безпосередньо впливало на здатність монарха продовжувати свою політику.

Високе Середньовіччя – це період європейської історії, який охоплює приблизно XI-XIII століття і вважається вершиною середньовічної цивілізації та відзначається значним економічним, політичним, культурним і демографічним зростанням у Західній Європі, що, в свою чергу, стимулювало колонізацію та розширення площі сільськогосподарських угідь. Відродження торгівлі, розвиток міст, ярмарок (наприклад, у Шампані) та морських шляхів (італійські міста-держави, Ганзейський союз) сприяло пожвавленню міжнародної торгівлі та, звичайно, експлуатації дітей у важкій праці.

У Франції, Англії та Іспанії зміцнюється королівська влада та починається процес централізації, що також позначається на дітях монархів та їхніх ворогів, також в цей період починається створення загального права (Common Law) в Англії та відродження вивчення римського права на континенті.

У Болоньї, Парижі, Оксфорді та Саламанці виникли перші університети, які стали центрами як світської, так і теологічної освіти, і саме ці інституції започаткували систематизоване навчання та формування інтелектуальних традицій, що в подальшому вплинули на становлення концепцій захисту прав дітей, сприяли розвитку їхніх освітніх можливостей та підтримці гармонійного соціального розвитку.

У випадках, коли війна завершувалася смертю правителя, а на престол сходив неповнолітній спадкоємець, ця дитина ставала центральним елементом мирних переговорів в подальшому, набуваючи певні права та обов’язки. Фактично переговори вели опікуни, регенти, рада, проте саме особа дитини – монарха була необхідною для легітимізації договорів, адже підпис чи офіційна згода законного правителя надавала угоді юридичної чинності та обов’язковості, в тому числі для майбутніх нащадків. Також дитина-монарх могли врегулювати суперечки династій, в тому числі через шлюб по довіреності, який укладався «через представника» (per procurationem) і тоді спадкоємець виконував роль примирителя – медіатора династичних конфліктів, поєднуючи родини, що ворогували.

Такий шлюб був канонічно визнаним католицькою церквою і був зручним, якщо хтось із наречених не могли бути присутніми особисто,

через політичні обставини, відстань чи війну. Призначалася довірена особа, procurator, яка від імені чоловіка (найчастіше) давала шлюбні обітниці і такий шлюб вважався дійсним з моменту проголошення згоди представника в разі, якщо заздалегідь було отримано згоду обох сторін. Таке явище було поширеним у дипломатичних та династичних союзах.

Наведемо декілька прикладів, де діти-правителі не могли брати участі у весільній церемонії, проте шлюб був укладений через опікунів чи представників. Так, Маргарита Шотландська (1240-1275 рр.) була видана заміж по довіреності за Норвезького короля Гакона IV у 1251 р., тобто в 10-11 років, що було важливим політичним союзом для припинення конфліктів між Шотландією та Норвегією.

Маргарита Норвезька (1283 – 1290 рр.), яку називають «Діва Норвегії» стала королевою Шотландії в 3 роки і була заручена за договором з принцом Едуардом, майбутнім корлем Едуардом II, проте померла дорогою в Шотландію. Ще однією такою нареченою, шлюб якої був укладений по довіреності, була Іоанна II Наваррська (1312–1349 рр.), яка дитиною успадкувала Наварру і до фактичного повноліття вийшла заміж за Філіпа д'Еврьо, вони пізніше жили разом і мали дітей.

Річард II Англійський (1367 – 1400 рр.) став королем в 10-річному віці і в свої 29 років уклав «по довіреності» другий шлюб з 7-річною Ізабеллою Валуа.

Марія Стюарт (1542 – 1587 рр.) стала королевою Шотландії в 6 днів після народження, і ще неповнолітньою, в 13-14 років, через представників уклали домовленість про шлюб із дофіном Франциском.

Таким чином, спадкоємці та діти-монархи укладали династичні угоди ще в дитинстві, що могло загрожувати їхньому життю та здоров'ю, особливо раннє народження дітей, також церквою та політично визнавалися дійсними і формальні шлюби без фактичного співжиття.

З одного боку приділено увагу ролі дітей з поважних та багатих родин, коли роль дітей в історичних військових та дипломатичних переговорах була важливою у своїх функціях та нагадувала медіацію, хоча і не відповідає сучасним протоколам, проте у Середньовіччі були не лише випадки, де гарантія миру та безпеки вимірювалася життям та майбутнім наймолодших членів суспільства.

З другої сторони положення простих дітей, не з заможних чи правлячих родин, було дуже вразливим, що створювало контраст, адже були відсутні юридично закріплені права таких дітей.

Так, дитячі хрестові походи 1212 р. стали певним феноменом, який поєднав у собі фанатизм, надію та трагедію, адже тисячі дітей[12] з

[12] Encyclopedia Britannica. Children's Crusade | European History, Religious Pilgrimage, 1212 AD | Britannica URI:https://www.britannica.com/event/Childrens-Crusade?utm_source

Королівства Франкського та земель Священної Римської імперії вирушили в подорож до Святої землі, надихнувшись проповідями харизматичних молодих проповідників, вони вирішили, що дитяча невинність допоможе перемогти там, де зазнавали поразки досвідчені лицарі, не маючи при цьому ні захисту, ні достатнього матеріального забезпечення, ні військової злагодженої сили. Більшість дітей загинула, не досягнувши мети, від виснаження в дорозі та голоду, під час стихійних лих та у морських катастрофах, частину продали работорговцям на ринки Північної Африки, скориставшись беззахисністю молодих людей.

Аналізуючи у світлі сучасного міжнародного права історію про дитячі хрестові походи, бачимо грубе порушення низки базових прав дитини, які з 1989 р. закріплені в Конвенції ООН про права дитини та додаткових протоколах, як-от право на життя, виживання і здоровий розвиток (ст. 6) через відсутність будь-яких механізмів захисту та безпеки для цих дітей; право на захист від економічної експуатації та рабства (ст. 32 та ст. 35), адже значна частина дітей була поневолена; право на захист від участі у воєнних діях (ст. 38), якого, як бачимо протягом всього нашого дослідження, не істувало в Середньовіччі, та право на особливий захист і допомогу турботу та піклування (ст. 20), яке також було відсутнім. Саме такі важливі трагічні історичні події поступово призвели до усвідомлення суспільством необхідності захисту дітей, яке формувалося ще сотні років після означених подій.

Трагічний досвід дитячих хрестових походів демонструє, що діти у збройних та політичних конфліктах завжди залишаються вразливою групою та потребують захисту, адже вони легко піддаються маніпуляціям, не мають сили та можливостей до реальної боротьби, часто стають заручниками чужих ідеологій та гинуть унаслідок рішень дорослих людей.

Підсумовуючи події Середньовіччя, пікреслимо особливості:

1) Відсутність юридично закріплених прав, які би захищали дітей як окрему категорію, адже під дітьми в той час розуміли всіх до досягнення певного віку (зазвичайй до 12-14 років), проте їхня правова суб'єктність була обмежена і діти підлягали суворому контролю з боку батьків, Церкви, феодалів, їхні потреби практично не враховувалися.

2) Жорстоке виховання та фізичне покарання вважалося нормою і часто залежало від соціального стану родини: діти селян працювали в полі чи ремісничих майстернях з раннього віку і лише багаті та знатні родини могли дати своїм дітям освіту та підготовку до майбутнього управління.

3) Праця та експлуатація робили переважну більшість дітей невільними робітниками та частиною економічного ресурсу родини, їх піддавали фізичним ризикам, тривалій виснажуючій праці,

недостатньому харчуванню, могли рекрутувати в армію, забрати в служіння або піддавати насильству, особливо під час збройних нападів.

4) Церква часто виступала єдиним інститутом, який намагався забезпечити базову безпеку, опіку та моральне виховання, крім того, монастирі були осередками освіти та медичної допомоги, проте права дітей залишалися формально обмеженими і не захищали від фізичного та соціального насильства.

Дитина в Середньовіччі не мала прав у звичному для нас розумінні, а була важливим економічним та соціальним ресурсом родини та суспільства, часто ставала жертвою війни та конфліктів, що приводить до розуміння еволюції прав дитини від безправного стану до сучасного міжнародного та національного захисту.

З цього випливає важливий висновок, що історичні події мають слугувати підґрунтям для сучасних міжнародних норм, і якщо в Середньовіччі відсутність законодавчого захисту дітей та відсутність правового регулювання призвела до загибелі тисяч дітей, то на сьогодні першочерговим завданням світової спільноти є створення ефективних механізмів для уникнення подібних трагедій.

Дитинство має залишатися поза політичними іграми та воєнними експериментами, а права дітей обов'язково повинні гарантуватись навіть у найскладніших умовах збройної агресії.

У Новому часі, в XVI – початку XIX століття, пряме використання дітей як заручників стало менш поширеним, але неповнолітні продовжували бути ключовим елементом дипломатії через шлюбні договори.

Дипломатичний шлюб Марії Антуанетти у XVIII столітті також є важливим для розуміння становлення прав дитини, і, хоча Марія Антуанетта була підлітком, коли відбувались ключові переговори, її особа була центральною для встановлення тривалого миру. Суть конфлікту полягала в тому, що після Семирічної війни (1756 – 1763 рр.) Австрія та Франція, колишні запеклі вороги, вирішили укласти постійний союз.

ипломати та міністри Франції та Австрії вели довгі переговори про те, як закріпити цей союз. Вирішальним пунктом стала угода про шлюб, і у 1770 році 14-річна австрійська ерцгерцогиня Марія Антуанетта була одружена з 15-річним французьким дофіном Людовіком Августом (майбутнім Людовіком XVI). Шлюб був кульмінацією багаторічних переговорів, офіційною печаткою миру та політичною медіацією між двома найбільшими європейськими державами, коли дитина (наречена) була живим дипломатичним договором, її тіло та майбутні нащадки були гарантією союзу між династіями.

Використання дітей як символ у сучасних переговорах бачимо і у XIX столітті, під час колоніальних війн та локальних конфліктів, і, хоча

діти рідко брали участь у формальних угодах, їхній образ або присутність використовувалися у переговорах щодо звільнення полонених або припинення облоги. Так, відомі історії, коли жінки та діти, постраждалі від конфлікту, виходили до ворога з проханням про милосердя, створюючи моральний тиск на воєначальника, що можна вважати непрямою медіацією через емоційний вплив на ворогуючі сторони.

Наведені історії підтверджують, що діти, особливо королівські нащадки чи діти знаті, протягом історії часто були пасивними, але вирішальними учасниками переговорів, виступаючи або як заручники-гаранти, або як символи миру та майбутнього союзу.

2. Розвиток правового статусу дітей та утвердження медіаційних практик у сучасному світі

Досвід конфліктів від Стародавнього Єгипту та Античного світу до Середньовіччя і Нового часу, коли діти ставали заручниками військово-політичних та релігійних процесів, ілюструє крайню вразливість неповнолітніх у збройних конфліктах, адже відсутність будь-яких правових та гуманітарних механізмів у минулому призводила до масових втрат життя, примусової праці, порушення базових потреб життя. Саме такий трагічний історичний досвід став фундаментальним підгрунтям до формування сучасних систем захисту прав дітей, які поєднують міжнародні конвенції, національне законодавство та практичні медіаційні та гуманітарні заходи.

Поява сучасних правових механізмів захисту дітей у збройних конфліктах стали результатом еволюції міжнародного права та гуманітарних принципів, які активно розпочали свій розвиток та формування у XX столітті. Масові трагедії Першої та Другої світових воєн показали необхідність встановлення чітких правових гарантій для найбільш вразливої категорії цивільного населення, якими є діти. Саме після цих збройних конфліктів були ухвалені такі ключові міжнародні документи, серед яких Женевські конвенції[13] 1949 р. та їхні Додаткові протоколи[14] 1977 р., якими було закріплено принципи захисту цивільних осіб, заборону на прямі напади на неповнолітніх та зобов'язання держав забезпечувати гуманітарну допомогу. Фактично саме ці документи стали першими міжнародно-правовими стандартами, які нарешті визнали

[13] Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[14] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року ООН; Протокол, Міжнародний документ, Правила від 08.06.1977 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

дітей офіційно окремою категорією осіб, які потребують особливого захисту в збройних конфліктах.

У другій половині XX століття активний розвиток міжнародного права щодо дітей отримав системний характер, а прийняття Конвенції ООН про права дитини[15] у 1989 р. стало важливим кроком, адже тепер було узагальнено права дитини, включно з правом на життя, розвиток, освіту, охорону здоров'я, захист від насильства, а особливу увагу приділено праву на захист у зоні збройного конфлікту: ст. 38 забороняє залучати дітей до бойових дій та зобов'язує держави створювати умови для їхнього безпечного життя.

Факультативний протокол[16] до Конвенції (2000 р.) уточнив мінімальний вік залучення до збройних формувань, закріпивши принципи добровільності та захисту, що дозволяє державам ефективно регулювати участь неповнолітніх у військових структурах та уникати порушення їхніх прав.

Важливість правових механізмів полягає як у декларативній забороні насильства щодо дітей, так і у створенні системи моніторінгу, відповідальності та превентивних заходів, чому сприяють Резолюції Ради Безпеки ООН, міжнародні кримінальні трибунали та національне законодавство, які спрямовані на однозначне приятягнення до відповідальності всіх, хто експуатує дітей під час збройної агресії, та на забезпечення механізмів реабілітації та соціальної інтеграції.

Всі ці дієві механізми стали можливими завдяки історичним багатовіковим випробуванням у відношенні дітей, а також подіям XX століттяя, коли відсутній системний захист призводив до масових порушень прав дітей, їх загибелі або інвалідізації, тому створення сучасної правової та практичної бази для запобігання трагедіям за участі неповнолітніх, стало важливою місією людства в цілому.

Не менш важливим елементом механізму захисту прав дітей було створення спеціалізованих дитячих судів (перший з'явився в Чикаго у 1899 р.) та ювенальних юрисдикцій, адже вони здатні забезпечити ефективне реагування на порушення прав неповнолітніх та допомагають самим дітям не відчуваи себе вигнанцем за будь-яких їхніх правопорушень, адже такі суди забезпечують врахування специфіки віку дитини, її соціальний та психологічний стан, що є надзвичайно важливим у контексті збройної агресії, коли діти стають жертвами насильства, в тому числі СНПК (сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом), або залучаються до бойових дій.

[15] Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[16] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

Такі суди дозволяють розглядати справи швидко, у безпечному для дитини середовищі, уникаючи карального підходу, із застосуванням принципів конфіденційності та реабілітації (коли це необхідно), що відповідає високим сучасним гуманітарним та світовим правозахисним стандартам.

У контексті історичного досвіду, розглянуті нами приклади продемонстрували, що значна частина дітей була беззахисними заручниками політичних та військових конфліктів, тому поява дитячих судів та систем ювенальної юстиції стала логічним продовженням еволюції правових механізмів захисту прав дитини, адже вони виконують превентивну функцію, зменшуючи ризик повторного порушення прав дітей та створюючи правову основу для інтеграції інших сучасних правових механізмів, таких як медіація, психологічна підтримка та соціальна реабілітація.

опри наявність міжнародних та національних правових механізмів, сучасна українська практика демонструє, що діти в умовах збройної агресії не відчувають себе в безпеці та захищеними, про що свідчить трагічна статистика. Військові дії, окупація, масові обстріли та постійні повітряні тривоги, недосипання та перебування у тривалому стресі призводять до захворювань і, на жаль, до загибелі та травмування неповнолітніх, порушення їхнього права на життя, медичну допомогу, освіту та відпочинок, тощо.

Реалії сьогодення демонструють, що формальні правові гарантії не завжди забезпечують реальний захист, особливо коли йдеться про доступ до швидкої медичної допомоги, термінової евакуації, психологічної підтримки, безпечного проживання та інтеграції дітей, які постраждали від збройної агресії.

В Україні правова база передбачає низку механізмів, як Конституція України[17], Закон України «Про охорону дитинства»[18], кримінальні статті щодо незаконного використання дітей у військових формуваннях, проте діти на практиці не відчувають себе захищеними, а на практиці виникають проблеми реалізації норм через складні гуманітарні умови, обмежений доступ до гуманітарних організацій та недостатню системність у превентивній роботі з ризиковими категоріями дітей, що, в свою чергу, вказує на необхідність подальшого вдосконалення механізмів захисту, інтеграції медіації, психологічної та соціальної підтримки та вдосконалення спеціалізованих дитячих судів та ювенальної юстиції як інструментів превенції порушення прав неповнолітніх.

[17] Конституція України від 28.06.1996 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[18] Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

Питання про найбільш порушувані права дітей під час збройної агресії є критичним і є об'єктом постійного моніторингу міжнародних гуманітарних організацій, адже вони є комплексними та взаємопо'язаними, про те їх можна класифікувати згідно з Конвенцією ООН про права дитини та мандатом ООН «Діти та збройні конфлікти»:

1) Право на життя та фізичну недоторканість, яке є найбільш фундаментальним та найтяжчим воєнним злочином, містить в собі насильство, вбивства та сексуальне насильство.

2) Право на захист від збройних сил, такі порушення є порушенням гуманітарного права та резолюцій Ради Безпеки ООН, як то напади на школи та лікарні, викрадення та вербування, примусове переміщення та депортація.

3) Право на основні потреби та соціальне життя, право на розвиток, освіту, медичну допомогу, на сім'ю та ідентичність, право на захист від усіх форм жорстокого поводження.

Невиконання прав дітей у зоні збройної агресії не обмежується фізичною загрозою, порушення також включають в себе обмеження доступу до освіти, безпечного середовища та соціальної підтримки, і в таких умовах важливо як відновлювати права постраждалих, так і формувати превентивні та підтримуючі механізми, які дозволять запобігти конфліктам із близьким оточенням дитини, в класі, з друзями і навіть на рівні громади.

Одним із ефективних інструментів у цьому контексті є шкільна медіація (поки будемо називати її саме так, проте пізніше розглянемо питання доречності цієї назви), яка своїми методами сприяє розвитку навичок ненасильницького спілкування та вирішення суперечок, допомагає висловити свої потреби та інтереси і дізнатися про потреби інших, що, в свою чергу, формує культуру дотримання прав дітей та створює безпечне середовище для соціальної інтеграції.

Шкільна медіація є методом вирішення конфліктів у навчальних закладах шляхом переговорів за допомогою нейтрального посередника (або медіатора). Такий підхід сприяє розвитку навичок ненасильницького спілкування та вирішення непорозумінь ефективним та безпечними методом переговорів. Важливою складової поняття «шкільної медіації» є Служби порозуміння, які функціонують у ряді шкіл України, зменшуючи ризик повторного порушення прав дітей.

Шкільна медіація стає важливим інструментом особливо під час збройної агресії, адже сприяє формуванню у дітей відповідальності, комунікативних компетентностей та розуміння причин та наслідків конфліктів, що робить її невід'ємною складовою комплексної системи захисту права дітей у сучасних умовах збройної агресії та дає відчуття безпеки.

Шкільна медіація або служба порозуміння є інноваційним інструментом вирішення конфліктів та побудови безпечного освітнього середовища, ґрунтується на принципах ненасильницького спілкування, добровільності та конфенденційності, а головна відмінність – залучення учнів-медіаторів (ровесників) до процесу врегулювання суперечок.

Щодо юридичного підґрунтя шкільної медіації в Україні, то в нашій державі шкільна медіація має опосередковане, але міцне юридичне підґрунтя, яке випливає із загальних законів про освіту та нормативних актів, спрямованих на запобігання булінгу та насильству. Вона не регулюється окремим законом про «шкільну медіацію», але певною мірою вписується у рамки чинного законодавства.

Ключовими нормативно – правовими актами, на які спирається впровадження шкільної медіації, є:

1) Закон України «Про освіту»[19] 2017 р., встановлює обов'язок педагогів дотримуватися педагогічної етики, захищати учнів від будь-яких форм насильства та запобігати булінгу, а медіація і є дієвим інструментом виконання цих обов'язків, особливо якщо ми говоримо про профілактику, і гарантує учням право на безпечні та нешкідливі умови навчання та забов'язує їх поважати гідність, права, свободи та законні інтереси всіх учасників освітнього процесу.

2) Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»[20] 2018 р. покладає на заклади освіти прямий обов'язок щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню), а медіація є визнаним превентивним та корекційним механізмом для вирішення конфліктів, які можуть перерости в булінг, та для відновлення відносин між сторонами. У цьому контексті вона слугує альтернативою виключно каральним заходам.

3) Накази Міністерства освіти і науки України (МОН), зокрема Наказ МОН №1646 від 28.12.2019 р. «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу»[21] підтверджує, що навчальний заклад має право застосовувати відновне правосуддя (до якого належить медіація) як форму виховного впливу для врегулювання конфліктної ситуації, хоча сам термін безпосередньо не вживається, проте використовуються його принципи.

[19] Закон України № 2145-VIII "Про освіту" від 05.09.2017 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[20] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text

[21] Наказ МОН №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу» URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text

Варто сказати про такий дієвий інструмент, як Служби порозуміння[22] (СП). Створення Шкільних служб порозуміння (ШСП), що використовують медіацію ровесників, офіційно рекомендовано МОН як ефективна практика.

Впровадження Шкільних служб порозуміння в Україні відбувається як відновна програма, що має чітку поетапну структуру.

1) Ініціація та легітимізація, для чого важливим є рішення керівництва. Керівник закладу освіти видає Наказ про створення ШСП, затверджує її Положення, яке описує цілі, принципи та процедури роботи служби, та Склад (координатор, консультанти, учні-медіатори), при цьому зазвичай координатором ШСП стає практичний психолог або соціальний педагог школи.

2) Підготовка та навчання не зовсім відповідає Закону України "Про медіацію", про що ми далі зазначимо, проте проводиться спеціалізоване навчання для учнів, які добровільно виявили бажання бути медіаторами. Програма включає теорію конфлікту, навички активного слухання, техніки медіації та етику роботи, при цьому дорослі консультанти (педагоги, психологи) проходять навчання, щоб забезпечити професійний нагляд та супервізію над роботою учнів-медіаторів.

3) Процедура медіації ровесників має свої особливості, як-от:

– Направлення, тобто коли конфліктна ситуація може бути направлена до ШСП учителем, адміністрацією, батьками або самими учнями (самозвернення)

– Обов'язковою умовою є добровільна згода обох сторін конфлікту на участь у медіації

– Учні-медіатори проводять сесію, допомагаючи сторонам зрозуміти причини конфлікту, визначити їхні інтереси та самостійно виробити взаємоприйнятне рішення (угоду)

– Уся інформація, отримана під час медіації, є конфіденційною, за вийнятком випадків, що стосуються загрози життю та безпеці.

Таким чином, шкільна медіація виступає як інституційно оформлений механізм відновного правосуддя, що слугує превентивним доповненням до дисциплінарних заходів, передбачених освітнім законодавством.

Проте слово медіація в шкільному контексті не відповідає Закону України «Про медіацію»[23] 2021р. і тому застосування терміну «медіація»

[22] Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівнарівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. – К.: ФОП Нічога С.О.. – 2018. – 174 с. URI: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20seredn ya/protidia-bulingu/porozuminnyala-stradametodposibniksayt.pdf

[23] Закон України «Про медіацію» від 16.11.2021 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

до діяльності шкільних психологів, соціальних педагогів чи учнів-ровесників не завжди відповідає вимогам законодавства, адже, згідно з цим Законом медіатором може бути лише особа, яка пройшла базову підготовку в обсязі не менше ніж 90 навчальних годин.

Оскільки шкільні фахівці зазвичай не мають цієї сертифікації, використання терміну «медіація» створює юридичний дисонанс, тому для уникнення цієї колізії та більш точного відображення суті їхньої діяльності, доцільніше замінити термін «медіатор» або «медіація» на альтернативні, які юридично та функціонально коректні.

Найбільш науково та юридично обґрунтованим є віднесення шкільної практики до Відновного правосуддя (Restorative Justice), яке включає широкий спектр процедур (групові зустрічі, примирення, діалог), спрямованих на відновлення стосунків та співробітництво, а не лише на пошук компромісу.

Саме тому замість «Служби шкільної медіації» доцільніше називати Шкільна служба порозуміння (ШСП), а її діяльність замість «проведення медіації» називати проведення відновного діалогу або примирювальної зустрічі. Використання цих терменів дозволяє школам законно реалізовувати програми врегулювання конфліктів, не вступаючи у суперечність із законом «Про медіацію» та зосереджуючись на психолого-педагогічному та юридичному аспекті відновлення стосунків, що є їхньою основною метою.

Шкільна медіація передбачає нейтрального посередника – так званого медіатора, який допомагає сторонам конфлікту, як-от учням, вчителям та батькам, знайти спільне рішення без приниження, без застосування насильства, дотримуючись прав дітей і показуючи гідний приклад врегулювання спірних ситуацій з повагою та можливістю знаходження найкращого рішення.

Відновний діалог спрямований на відновлення порушених стосунків, підтримку та гармонізацію взаємодії між учасниками конфлікту, дозволяючи постраждалим сторонам висловити власну позицію, і сприяючи порушникам усвідомити наслідки своїх дій.

Таким чином, відновний діалог виступає невід'ємною частиною комплексної стратегії забезпечення прав дітей в сучасних умовах, поєднуючи при цьому соціальний, правовий та освітній напрямки захисту дітей.

Важливим міжнародним кроком України стало приєднання у 2019 р. до Декларації про безпеку шкіл, а у 2021 р. затверджено План заходів щодо її реалізації, яким передбачено моніторинг нападів на заклади освіти, їх захист та відновлення, забезпечення безперервності навчального процесу, тобто призводить до цінностей Декларації, що освітнє середовище повинно бути простором безпеки, вільним від насильства, експлуатації та загроз життю.

В той же час чинне законодавство України містить достатньо мало правових гарантій для дітей, які ростуть в умовах збройної агресії, і прикладом захисту прав дітей слугує Закон України «Про соціальний захист дітей війни»[24]. Проте робота в цьому напрямку триває і маємо надію приведе до найкращих для захисту прав дітей, результатів.

ВИСНОВКИ

Дослідження історичних аспектів залучення дітей до процесів, пов'язаних з військовими переговорами, укладенням миру та дипломатією, використанням дітей яз завдатку чи гарантій привело до висновків, що таке ставлення до дитини є абсолютно неприпустимим і потребує створення дієвих механізмів захисту прав дитини.

Проте і в XXI столітті діти все ще є заручниками та жертвами під час збройної агресії, є незахищеними, їх права потураються і в контексті сучасних воєн ми бачимо схожу тенденцію, яка зустрічалася зі Стародавнього світу до наших днів: діти зазнають фізичного та психологічного насильства, вимушені покидати домівки та школи, опиняються під окупацією та зазнають тортур, вони отримують каліцтва та гинуть.

Історично склалося так, що діти стали важливим «ресурсом» та невільними учасниками воєн дорослих і одночасно вони залишаються вразливими, що підкреслює актуальність захисту прав дитини, дослідження історичного розвитку становлення цих прав, необхідність законодавчого, медичного, педагогічного та соціального забезпечення їхніх прав та безпеки.

Упродовж століть діти ставали заручниками політичнх домовленостей, жертвами військових нападів та походів, втрачали право на життя, розвиток, медичну допомогу та навчання і приклади використання дітей у військово-дипломатичних практиках продемонстрували відсутність правових дієвих механізмів цього захисту, що і заклало основу для усвідомлення необхідності міжнародної правової охорони дитинства, яка в достатній мірі оформилося лише у XX століллітті.

Поява фундаментальних міжнародних актів таких, як Конвенція ООН про права дитини та її Факультативного протоколу, Женевських конвенцій, резолюцій Ради Безпеки ООН стали важливим та переломним етапом у захисному механізмі прав дітей, адже створені універсальні стандарти гарантії прав дітей на життя, охорону здоров'я, освіту, захист від будь-яких форм насильства, в тому числі і під час збройної агресії.

[24] Закон України «Про соціальний захист дітей війни» від 18.11.2004 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text

Особливого значення набуло створення спеціалазованих інституцій – дитячих судів, системи ювенальної юстиції, механізмів кримінальної відповідальності за порушення прав дитини, поява реабілітаційних програм та заборона на участь дітей у бойових діях.

Сучасні практики охоплюють відновний, а не каральних підхід, в тому числі йдеться про розвиток медіації, яка дозволяє вирішувати конфлікти без насильства, формує культуру асертивного спілкуванння. Шкільна медіація, або відновний діалог, став важливим доповненням до правових гарантій.

Досвід минулого та сучасні виклики доводять, що дитинство потребує захисту своїх прав і поєднання міжнародних та національних правових норм та дієвих практик створює основу для формування цілістної системи охорони прав дітей, сприяє зростанню їх у мирі, безпеці та гідності, над чим світова спільнота продовжує активно працювати.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні показано історичний розвиток становлення необхідності захисту прав дитини та інноваційні підходи до захисту прав дитини в умовах збройної агресії. Показано участь дітей у військово-дипломатичних практиках від Стародавнього світу, Античності та Середньовіччя як складової цивілізаційного розвитку. Зокрема, розкрито еволюцію уявлень про місце та роль дитини в суспільстві, що стало підґрунтям для подальшого формування її правового статусу.

Розглянуто роль медіації та відновного діалогу як ефективного механізму подолання соціальних та міжособистісних конфліктів. Показано, що поєднання правових, відновних та примирювальних інструментів створює комплексну систему підтримки дитини в умовах збройної агресії.

Підкреслено необхідність інтеграції медіаційних технологій у сферу захисту дитинства. Результати історичного дослідження використання дітей в умовах збройної агресії свідчать про важливість синергії між правом, підтримкою та захистом дітей, вихованням та практиками ненасильницького спілкування. Розкрито, що така синергія дозволяє забезпечии повноцінний захист прав дитини та сприяє її гармонійному розвитку в умовах воєнних викликів.

Література

1. Cowie, Paul James. **‘“**Guaranteeing the Pax Aegyptiaca? Re-Assessing the Role of Elite Offspring as Wards and Hostages within the New Kingdom Egyptian Empire in the Levant.’” Bulletin of the Australian Centre for Egyptology, 2008.

2. Toptaş, K. (2024). Foreign Royal Nobles in the Neo Assyrian Empire. Journal of Universal History Studies, 7(1), 59-86. https://doi.org/10.38000/juhis.1384225

3. Radner, K; (2012) After Eltekeh: Royal Hostages from Egypt at the Assyrian Court. In: Baker, HD and Kaniuth, K and Otto, A, (eds.) Stories of long ago. Festschrift für Michael D. Roaf. (471 – 479). Ugarit-Verlag: Münster, Germany. URI: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1360348

4. Hostages in Republican Rome. URI: http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_Walker.Hostages_in_Republican_Rome.2005

5. Valerius Maximus Memorable Deeds and Sayings Translated from Latin by Andrew Smith (2021). URI: https://dn710006.ca.archive.org/0/items/valerius-maximus-english/Valerius_Maximus_English.pdf

6. Models from the Past in Roman Culture: A World of Exempla Matthew B. Roller, Models from the Past in Roman Culture: A World of Exempla. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. xix, 321. ISBN 9781107162594.

7. Kosto, Adam J., '6 The King's Ransom', *Hostages in the Middle Ages* (Oxford, 2012; online edn, Oxford Academic, 20 Sept. 2012), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199651702.003.0006

8. Kosto, Adam J., '1 Hostages in the Middle Ages: Problems and Perspectives', *Hostages in the Middle Ages* (Oxford, 2012; online edn, Oxford Academic, 20 Sept. 2012), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199651702.003.0001

9. The St Brice's Day Massacre. Museum of Oxford. URI: https://museumofoxford.org/the-st-brices-day-massacre/?utm_source

10. Medieval hostages. The History Jar. URI: https://thehistoryjar.com/2022/09/21/medieval-hostages/?utm_source

11. Duffy, Seán. 'King John's Expedition to Ireland, AD 1210: the Evidence Reconsidered', Irish Historical Studies, 40 (1996), 1-24. URI: https://www.academia.edu/17903156/King_Johns_expedition_to_Ireland_AD_1210_the_evidence_reconsidered_Irish_Historical_Studies_40_1996_1_24

12. Encyclopedia Britannica. Children's Crusade | European History, Religious Pilgrimage, 1212 AD | Britannica URI:https://www.britannica.com/event/Childrens-Crusade?utm_source

13. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року ООН; Протокол, Міжнародний документ, Правила від 08.06.1977 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

15. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

16. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

17. Конституція України від 28.06.1996 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

18. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

19. Закон України № 2145-VIII "Про освіту" від 05.09.2017 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

20. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text

21. Наказ МОН №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу» URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text

22. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівнарівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. – К.: ФОП Нічога С.О.. – 2018. – 174 с. URI: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/porozuminnyala-stradametodposibniksayt.pdf

23. Закон України «Про медіацію» від 16.11.2021 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

24. Закон України «Про соціальний захист дітей війни» від 18.11.2004 р. URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text

Інформація про автора:
Веселовська Наталія Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
ВНЗ «Національна академія управління»
вул. Ушинського, 15, м. Київ, 03151, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-8

ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Войчишена М. В.

ВСТУП

Охорона дитинства в Україні визначається як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки. Державна політика у цій сфері ґрунтується на забезпеченні найкращих інтересів дитини, реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні[1]. Конституцією України, дитині гарантовано такі права, як: право на життя та обов'язок держави – захищати права дитини (ст. 27); право на соціальний захист (ст. 46); право на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48); право на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 49); право на охорону дитинства та сім'ю (ст. 51); рівність у правах незалежно від походження, право на захист від будь-якого насильства та експлуатації (ст. 52); право на освіту (ст. 53)[2]. Вказані права є невід'ємними та обов'язковими для дотримання і захисту з боку держави.

Одним із напрямів внутрішньополітичної діяльності України є впровадження ефективних соціальних механізмів підтримки дитини і сім'ї[3]. Особливо важливими ці гарантії є в умовах збройної агресії російської федерації проти України, коли законні права та інтереси дітей перебувають під значним ударом, а повномасштабне вторгнення на територію України, ведення бойових дій та масовані обстріли створюють постійну небезпеку для життя і здоров'я дітей, впливають на їх психо-емоційний стан.

Діти є найбільш вразливою категорією населення, які в складних ситуаціях та таких, що загрожують їх безпеці, життю і здоров'ю не здатні приймати самостійні рішення та захищати свої права від протиправних посягань, а тому права дітей мають бути не тільки гарантованими

[1] Про охорону дитинства : закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[2] Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[3] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про Стратегію національної безпеки України" : указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020?find=1&text=%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD#w1_1

міжнародно-правовими актами та національним законодавством, а й захищеними державними, правоохоронними органами та правозахисними організаціями. В умовах збройного конфлікту пріоритетним завданням держави є захист та забезпечення таких основоположних прав дитини, як: право на життя, право на безпечні умови життя, право на захист від насильства, експлуатації та жорстокого поводження, право на проживання в сім'ї разом з батьками або одним з батьків, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на освіту та розвиток, право на достатній життєвий рівень та соціальний захист.

1. Проблеми захисту прав дитини в умовах війни

За офіційною інформацією ювенальних прокурорів станом на 21 вересня 2025 року внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації загинула 654 дитина, ще понад 2161 отримали поранення різного ступеня тяжкості[4], постраждали від сексуального насильства – 20 дітей[5]. Найбільше дітей постраждало у Донецькій – 646, Харківській – 495, Херсонській – 214, Дніпропетровській – 242, Київській – 146, Запорізькій – 185, Миколаївській – 120, Сумській – 142[6]. Крім того, у період з 24.02.2022 по 21.09.2025 року незаконно депортовано 19546 дітей (повернуто з депортації 1605 дітей)[7]. Також, слід констатувати той факт, що кількість дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій збільшується з кожним днем.

Діти на тимчасово окупованих територіях та територіях, наближених до зони проведення активних бойових дій та лінії фронту перебувають у вкрай вразливому становищі та стають жертвами тяжких злочинів. Серед протиправних дій, що вчиняються по відношенню до дітей в умовах війни слід виокремити такі: вчинення щодо українських дітей сексуального, фізичного та психічного насильства на окупованих територіях; незаконне переміщення та депортація дітей з окупованих територій; незаконне усиновлення та передача українських дітей до російських сімей; надання дітям громадянства російської федерації; використання українських дітей у пропаганді; вербування дітей за допомогою месенджерів та соціальних мереж з метою вчинення ними протиправних дій (підпалів, виготовлення та закладення вибухонебезпечних пристроїв, надання інформації щодо об'єктів

[4] Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-631-ditina-zaginula-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf

[5] Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[6] Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-631-ditina-zaginula-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf

[7] Поверніть дітей UA. URL: https://www.bringkidsback.org.ua/

критично важливої інфраструктури, а також переміщення та розташування українських військових).

Основним фактором, який інтенсифікує кримінально-протиправну діяльність щодо дітей є складнощі, пов'язані із розшуком дітей на території російської федерації (особливо, якщо вони позбавлені батьківського піклування), однією з причин чого є зміна особистих даних таких дітей[8]. Крім того, на сьогодні, проблемним питанням є забезпечення законних прав та інтересів дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях у зв'язку із неможливістю виконанням своїх повноважень на вказаних територіях державними органами України.

З метою захисту дітей від можливих протиправних посягань і загроз їхньому життю, державою здійснюється примусова евакуація дітей, які мешкають на територіях, наближених до зони бойових дій. Однак, проблемними питаннями, що виникають під час проведення такої евакуації є, зокрема, відмова законних представників від евакуації дітей. Попри те, що законодавством передбачено, що відмова не допускається, однак наявні випадки, коли законні представники дітей їх переховують, ухиляючись від евакуації. Також є випадки повернення до населених пунктів, у яких проводиться евакуація у примусовий спосіб дітей, які були раніше евакуйовані із відповідної території (зафіксовані випадки смерті та поранень після повернення)[9]. В такому випадку, батьки (або законні представники) перебуваючи разом із дітьми на територіях, наближених до лінії фронту та зони проведення активних бойових дій, не тільки перебувають під постійними обстрілами в небезпечних умовах, що становлять безпосередню загрозу життю або здоров'ю дитини, а й постійно змушені переховуватись у підвалах будинків або укриттях без їжі, води, тепла та інших необхідних ресурсів та базових потреб для життя, що говорить про наближення до гуманітарної катастрофи.

Слід зауважити, що ще гіршою є ситуація на тимчасово окупованих територіях, які не підконтрольні Україні, через що неможливим є виявлення та встановлення усіх фактів порушення прав дітей, зокрема

---

[8] Назимко Є.С., Пономарьова Т.І. Організаційно-правове та віктимологічне забезпечення захисту дітей від примусової депортації та сексуального насильства в умовах воєнного стану. **З**ахист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 86. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9710/21848-1

[9] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. С. 106-107. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf

вчинення щодо них насильницьких злочинів. Вчинення насильства, експлуатації та жорстокого поводження до дітей не є винятком, адже офіційна статистика говорить, що за період війни постраждали від сексуального насильства – 20 дітей[10]. Діти ставали свідками катувань, вбивств та зґвалтувань членів сім'ї та близьких, що вчинялися російськими військовими під час захвату українських територій. Щодо цього Томіна В.Ю. наголошує, що війна залишає глибокі травми у психіці дітей, тому держава зобов'язана створювати умови для їхньої реабілітації та соціалізації. Реабілітаційні центри, психологічні служби, школи та освітні установи повинні бути обладнані для надання допомоги дітям, що пережили військові дії[11].

Вивчаючи проблеми захисту прав дитини в умовах війни науковці акцентують увагу на необхідності у посиленні механізму захисту дітей як шляхом удосконалення національних законодавчих та інших нормативно-правових актів (зокрема приведення їх у відповідність міжнародним правовим документам), так і через укладення стратегій, основною метою яких має бути створення алгоритму захисту дітей від віктимізації, вторинної віктимізації та, за необхідності, реінтеграції неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень у суспільство та подолання інших тяжких наслідків військової агресії російської федерації проти України[12].

В свою чергу, Томіна В.Ю. говорить про існування наступних проблем та викликів захисту прав дитини в умовах воєнного стану: 1) недостатнє фінансування. Однією з основних проблем є брак фінансових ресурсів на повноцінний захист прав дітей. Багато соціальних програм зазнають скорочення через військові витрати, що ускладнює доступ до якісної освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги; 2) обмеженість інфраструктури. Воєнні дії часто призводять до руйнування інфраструктури, включаючи школи, лікарні та дитячі установи. Це створює додаткові труднощі у забезпеченні доступу до базових послуг для дітей, які проживають у зонах активних бойових дій; 3) відсутність координації між державними та міжнародними органами.

[10] Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[11] Томіна В.Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 216. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9716/21854-1

[12] Назимко Є.С., Пономарьова Т.І. Організаційно-правове та віктимологічне забезпечення захисту дітей від примусової депортації та сексуального насильства в умовах воєнного стану.. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 93. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9710/21848-1

Ще однією проблемою є недостатня координація між державними та міжнародними організаціями у питанні надання допомоги дітям[13].

2. Гарантії захисту прав дитини в умовах війни

Особлива вразливість дітей зумовлена їхнім недостатнім фізичним і психічним розвитком, через що вони не здатні самостійно захищати свої права та інтереси. Тому захист прав дитини є одним із основних завдань як міжнародного співтовариства, так і кожної окремо взятої держави. Очевидно, що ставлення до дітей та повага до їхньої гідності є показником гуманності та рівня цивілізованості країни[14]. Слід зауважити, що права дітей є достатньо визначеними та регламентованими не тільки міжнародно-правовими актами, а й вітчизняним законодавством:

1. Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про права дитини (1989) визначено, що кожна дитина має невід'ємне право на життя, а держава забезпечує у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини та зобов'язується забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя. Крім того, Конвенцією чітко вказано на обов'язок держав вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними, а також зобов'язанні поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання, вжиття всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях[15].

2. Загальною декларацією прав дитини (1959) встановлено, що дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності, а також користуватися правами соціального забезпечення[16].

3. Відповідно до Конституції України, дитині гарантовано такі права, як: право на життя та обов'язок держави – захищати права дитини (ст. 27); право на соціальний захист (ст. 46); право на достатній життєвий

---

[13] Томіна В.Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану. **З**ахист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 216 URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9716/21854-1

[14] Томіна В.Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану. **З**ахист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 206. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9716/21854-1

[15] Конвенція про права дитини : постанова ВР України від 27.02.91 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[16] Загальна декларація прав дитини : резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 № 1386 (XIV). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

рівень, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48); право на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 49); право на охорону дитинства та сім'ю (ст. 51); рівність у правах незалежно від походження, право на захист від будь-якого насильства та експлуатації (ст. 52); право на освіту (ст. 53)[17].

Важливе значення в умовах збройного агресії російської федерації проти України мають міжнародно-правові норми, що визначають основні засади міжнародного гуманітарного права та визначають право дітей на захист, охорону їх життя і здоров'я в умовах війни. Так, Конвенцією про права дитини (1995) закріплено положення щодо вжиття всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними, а також зобов'язанні поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечення їх додержання (ст. 38)[18].

Аналіз міжнародних нормативно-правових актів дає змогу дійти висновку, що діти, які зростають в умовах воєнного стану захищені нормами міжнародного права[19]. Проте, слід констатувати, що країна-агресор ігнорує приписи міжнародного гуманітарного права, зокрема положення Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949), якою визначено основоположні засади захисту прав дитини в умовах воєнного стану, а саме: забезпечення евакуації дітей з обложених або оточених зон (ст. 17); вжиття заходів для того, щоб діти віком до 15 років, які осиротіли чи були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще та були забезпечені необхідними умовами для освіти та підтримання культурних традицій (ст. 24); заборона змінення громадянського статусу дитини або внесення їх до списків підконтрольних окупаційній державі формувань або організацій (ст. 50)[20].

Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), дітям забезпечується необхідні піклування та допомога, зокрема: вони отримують освіту, включаючи релігійне й моральне виховання, згідно з побажаннями їх батьків або, в разі відсутності батьків, тих осіб, які опікуються ними;

[17] Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[18] Конвенція про права дитини : постанова ВР України від 27.02.91 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[19] Корнієнко М.В., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану : роль поліцейських ювенальної превенції. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 3. С. 9–13. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/2.pdf

[20] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 : указ ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

вживаються всі необхідні заходи для сприяння возз'єднання сімей; діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не підлягають вербуванню у збройні сили або групи, та їм не дозволяється брати участь у воєнних діях; особливий захист дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, продовжує застосовуватися до них, якщо вони беруть безпосередню участь у воєнних діях, усупереч вищевикладених положень і потраплять у полон[21].

Однак, не зважаючи на таке визначення та механізми захисту прав дитини, які передбачені міжнародним гуманітарним правом, в умовах збройної агресії російської федерації проти України основоположні права дітей перебувають під постійною загрозою. Не можемо не погодитись з Ганенко І.С., яка вказує, що значна кількість українських дітей в ході російсько-української війни зазнала порушення таких прав, як: право на життя та здоров'я, право на освіту, право на сім'ю, право на повагу до честі та гідності, право на безпечне для життя та навчання середовище, право на розвиток, право на громадянство, право на індивідуальність та національну самоідентичність, право на особисту недоторканість, право знати своїх батьків, право перебувати в громаді, право на захист від жорстокого поводження та насильства тощо[22]. А тому, на сьогодні, виникає потреба в розробці дієвого механізму захисту прав дітей в умовах війни, особливо, таких як: право на особисте життя та захист від посягання на нього, право на розвиток, здоров'я, турботу, право на відпочинок та на дозвілля, право на освіту і родину, право на житло та безпечні умови проживання, інформацію тощо[23].

Захист прав дітей в умовах збройної агресії реалізується за допомогою проведення таких заходів: 1) забезпечення державою безпечних умов навчання та доступу до освіти; 2) обов'язкова евакуація із зон, наближених до проведення бойових дій; 3) повернення дітей, депортованих із тимчасово окупованих територій до російської федерації; 4) відновлення правоохоронними органами і соціальними службами порушених прав дитини.

У сфері захисту прав дитини значну роль відіграють правоохоронні органи, зокрема Національна поліція України, що здійснює безпосередній захист дитини від протиправних посягань, а також

[21] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977: указ Президії Верховної Ради УРСР від 18.08.1989 № 7960-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення 04.06.2025).

[22] Ганенко І.С. Нормативно-правова основа захисту прав дітей в умовах воєнного стану. **З**ахист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 29 URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9704/21842-1

[23] Василенко В. М., Яценко В. П. Щодо реалізації механізму захисту прав дитини в Україні. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 1. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9704/21842-1

превентивну діяльність щодо попередження вчинення протиправних діянь відносно дітей та вчинення кримінальних правопорушень дітьми. Уповноважений з прав людини Верховної ради України та Уповноважений Президента України з прав дитини здійснюють реалізацію державної політики щодо захисту прав дитини, контроль за додержанням, захист та поновлення порушених прав дітей. Діяльність соціальних служб у справах дітей спрямована на виявлення дітей, які перебувають у тяжких життєвих обставинах та сприяння поліпшенню умов їх життя та перебування, забезпечення необхідних умов для життя, навчання і розвитку дитини.

Державні та правоохоронні органи здійснюють захист дітей від насильницьких злочинів та протиправних посягань, сприяють скорішому відновленню порушених прав дітей та реалізують заходи щодо виявлення причин і умов порушення прав дитини (перебування дитини в населених пунктах, наближених до проведення активних бойових дій та лінії фронту, проживання в небезпечних для життя і здоров'я умовах, неможливості доступу до освіти, медичного забезпечення та отримання гуманітарної допомоги). В таких випадках здійснюється примусова евакуація із забезпеченням дитині належних умов життя та доступу до освіти.

Міжнародні правозахисні органи (Комітет ООН з прав дитини, Рада Безпеки ООН, Європейський суд з прав людини, Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародний кримінальний суд) та міжнародні організації (Юнісеф, Міжнародна правозахисна організація Human Rights Watch, Save the Children) здійснюють моніторинг та контроль у сфері захисту прав людини, зокрема дітей, а також фіксують факти порушення основоположних прав дітей та міжнародного гуманітарного права.

З перших днів війни у співпраці з міжнародними партнерами держава розробляє та впроваджує програми, які спрямовані на захист прав дітей та надання гуманітарної, правової, психологічної, соціальної допомоги останнім. Національними та міжнародним законодавством передбачено механізми захисту прав дітей під час воєнного стану[24]. Зокрема, Міністерством внутрішніх справ України здійснюється реалізація багатокомпонентного проєкту «Безпечне дитинство», в тому числі проєкту «Безпечна школа», сутність якого полягає в посиленні поліцейської присутності в закладах освіти, зокрема, ювенальних поліцейських, шкільних офіцерів поліції, поліції охорони. Державною міграційною службою України проводиться робота із налагодження комунікації та міжнародної допомоги у питаннях повернення українських дітей на територію України. Національною поліцією

[24] Корнієнко М.В., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану : роль поліцейських ювенальної превенції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 12. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/2.pdf (дата звернення 04.06.2025).

України здійснюються заходи щодо реалізації завдань під час організації та проведення евакуації дітей з населених пунктів, які знаходяться в місцях проведення бойових дій, для забезпечення їх основоположних прав [25].

Одним із способів захисту прав дитини в умовах воєнного стану є примусова евакуація, яка здійснюється з метою охорони життя та здоров'я дитини, гарантування її безпеки та недопущення порушення прав. Відповідно до Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841 дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, в умовах воєнного стану обласні військові адміністрації за погодженням з органами військового командування на відповідній території та Координаційним штабом з проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення, утвореним Кабінетом Міністрів України, можуть прийняти рішення про проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з їх батьками, особами, які їх замінюють, або іншими законними представниками з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії[26]. Крім того, постановою Кабінету Міністрів України «Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення від 01.06.2023 № 546 передбачено механізм забезпечення безпеки дітей та осіб, які проживають або зараховані на цілодобове перебування до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування, під час воєнного стану шляхом вжиття у разі потреби заходів до їх тимчасового переміщення (евакуації), забезпечення розміщення, належного догляду, виховання, а також повернення за місцем їх постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну[27].

Станом на 31.12.2024 року у примусовий спосіб з територій, де оголошено евакуацію, за 2024 рік було евакуйовано 14184 дитини, ще 152 дитини потребують евакуації, зокрема із: Донецької області евакуйовано 13 352 дитини, потребують евакуації 101 дитина; Сумської

[25] Мердова О.М. Особливості діяльності Міністерства внутрішніх справ України у сфері захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 5. С. 475. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/3345c56d-5352-4a13-bf7e-7b2b5ea5b77b/content (дата звернення 04.06.2025).

[26] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text

[27] Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення : постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 546. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text

області евакуйовано 761 дитину, потребують евакуації 16 дітей; Харківської області евакуйовано 71 дитину, потребують евакуації 35 дітей[28]. Примусова евакуація дітей з територій, наближених до зони проведення активних бойових дій та лінії фронту є необхідним кроком з метою захисту їх життя і здоров'я.

На сьогодні, як державою, так і міжнародними інституціями та правозахисними організаціями здійснюються заходи щодо повернення до України дітей, депортованих із тимчасово окупованих територій до російської федерації. Так, відповідно до офіційних даних у період з 24.02.2022 по 21.09.2025 року незаконно депортовано 19546 дітей (повернуто з депортації 1605 дітей)[29]. Слід зазначити, що з метою узгодження національного кримінального законодавства із нормами міжнародного права здійснено доповнення Кримінального кодексу України ст. 442-1 «Злочини проти людяності» відповідно до якої депортація населення, тобто примусового і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, на територію іншої держави[30] тягне за собою настання кримінальної відповідальності.

Повернення дітей до України є необхідним кроком для їх захисту від насильства та експлуатації з боку російської федерації, забезпечення українським дітям возз'єднання з сім'єю та гарантування умов для освіти та розвитку дитини.

ВИСНОВКИ

Діти є категорією населення, які потребують особливої уваги та захищеності в умовах війни, гарантування дотримання їх прав та інтересів. Захист прав дітей в умовах збройної агресії реалізується за допомогою проведення таких заходів: 1) забезпечення державою безпечних умов навчання та доступу до освіти; 2) обов'язкова евакуація із зон, наближених до проведення бойових дій; 3) повернення дітей, депортованих до російської федерації із тимчасово окупованих територій; 4) відновлення правоохоронними органами і соціальними службами порушених прав дитини.

У сфері захисту прав дитини значну роль відіграють правоохоронні органи, зокрема Національна поліція України, що здійснює

[28] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. С. 106. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf

[29] Поверніть дітей UA. URL: https://www.bringkidsback.org.ua/

[30] Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

безпосередній захист дитини від протиправних посягань, а також превентивну діяльність щодо попередження вчинення протиправних діянь відносно дітей та вчинення кримінальних правопорушень дітьми. Уповноважений з прав людини Верховної ради України та Уповноважений Президента України з прав дитини здійснюють реалізацію державної політики щодо захисту прав дитини, контроль за додержанням, захист та поновлення порушених прав дітей. Діяльність соціальних служб у справах дітей спрямована на виявлення дітей, які перебувають у тяжких життєвих обставинах та сприяння поліпшенню умов їх життя та перебування, забезпечення необхідних умов для життя, навчання і розвитку дитини.

Отже, на сьогодні, необхідним є запровадження та реалізація державних програм щодо захисту основоположних прав та інтересів дітей від протиправних посягань в умовах війни, повернення депортованих дітей до України, здійснення заходів щодо психологічної підтримки та реабілітації дітей, які постраждали від кримінально-протиправних посягань в умовах війни.

АНОТАЦІЯ

Досліджено правові основи захисту прав дітей в умовах війни, розглянуто проблеми та гарантії захисту прав дітей. Визначено міжнародно-правові та національні механізми захисту прав дітей в умовах війни. Акцентовано увагу на тому, що діти є найбільш вразливою категорією населення, які в складних ситуаціях та таких, що загрожують їх безпеці, життю і здоров'ю не здатні приймати самостійні рішення та захищати свої права від протиправних посягань, а тому права дітей мають бути не тільки гарантованими міжнародно-правовими актами та національним законодавством, а й захищеними державними, правоохоронними органами та правозахисними організаціями. Розглянуто заходи, які здійснюються державними та правоохоронними органами з метою захисту прав дітей, а також поновлення порушених прав дітей. Окреслено значення Національної поліції України, Уповноваженого з прав людини Верховної ради України та Уповноваженого Президента України з прав дитини, соціальних служб у справах дітей, міжнародних правозахисних органів та організацій у захисті прав дітей.

Література

1. Василенко В. М., Яценко В. П. Щодо реалізації механізму захисту прав дитини в Україні. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 1–16. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9704/21842-1

2. Ганенко І.С. Нормативно-правова основа захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Захист прав дитини в умовах воєнного стану :

колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 28–44 URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9706/21844-1

3. Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977 : указ Президії Верховної Ради УРСР від 18.08.1989 № 7960-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 : указ ПВР УРСР від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

6. Загальна декларація прав дитини (1959) : резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 № 1386 (XIV). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

7. Конвенція про права дитини : постанова ВР України від 27.02.91 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

8. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

9. Корнієнко М.В., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану : роль поліцейських ювенальної превенції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 9–13. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/2.pdf

10. Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

11. Мердова О.М. Особливості діяльності Міністерства внутрішніх справ України у сфері захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 5. С. 474–477. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/3345c56d-5352-4a13-bf7e-7b2b5ea5b77b/content

12. Назимко Є.С., Пономарьова Т.І. Організаційно-правове та віктимологічне забезпечення захисту дітей від примусової депортації та сексуального насильства в умовах воєнного стану.. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 83–95. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9710/21848-1

13. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора / URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-631-ditina-zaginula-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf

14. Поверніть дітей UA. URL: https://www.bringkidsback.org.ua/

15. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text

16. Про охорону дитинства : закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України" : указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020?find=1&text=%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD#w1_1

18. Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення : постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 546. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text

19. Томіна В.Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. С. 206–220. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/330/9716/21854-1

20. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf

Інформація про автора:
Войчишена Марина Вадимівна,
доктор філософії,
старший викладач кафедри кримінального процесу
та криміналістики
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Донецького державного університету внутрішніх справ
вул. Велика Перспективна, 1, м. Кропивницький, 25000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-9

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Гаврік Р. О.

ВСТУП

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році призвело до істотних змін у житті кожного громадянина України, а також іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживали на її території; значна частина їх особистих немайнових та майнових прав були порушені в результаті знищення критичної та цивільної інфраструктури, позбавлення або знищення власності, створенням небезпечних умов для життя, здоров'я та подальшого перебування на території постійного місця проживання зазначених осіб. Активні бойові дії, небезпека для життя та здоров'я дитини, в тому числі раптова, викликана запуском ракет та ударних безпілотних літальних апаратів, призвела до зміни пріоритетів у захисті прав дитини – ключовим в даному аспекті стало передусім право дитини на життя, яке хоч і не є сімейним, однак також має бути забезпечене її батьками, усиновителями, законними представниками. Одним з таких питань пов'язаних з захистом відповідного права, а також пов'язано з іншими сімейними правами та інтересами, в тому числі із правом на належне сімейне виховання, правом знаходитися в родині, правом на розвиток та освіту, правом на утримання, стало питання поміщення дитини у більш безпечні умови, зважаючи на те, що попереднє місце проживання дитини та її батьків могло наражати на небезпеку життя та здоров'я дитини (якщо вона знаходилася у зоні бойових дій, на тимчасово окупованій території або в регіоні, де є ракетна небезпека).

Вищезазначене зумовило необхідність внесення змін та доповнень до існуючого законодавства, яке було передусім законодавством мирного часу і не могло врахувати усіх труднощів в реалізації сімейних прав та інтересів в умовах правового режиму воєнного стану. Не виключенням стало і реформування законодавства, яке врегульовує питання захисту сімейних прав та інтересів дитини, в тому числі й особливостей застосування способів захисту в умовах війни батьками дитини, іншими законними представниками дитини, судом, органами опіки та піклування, іншими органами, уповноваженими здійснювати захист сімейних прав та інтересів дитини. Важливим питанням в контексті збройного конфлікту та перебування дитини у небезпечних для життя,

здоров'я дитини умовах є питання її переміщення у регіони, в яких відповідні умови відсутні (в тому числі й переміщення дитини за межі території України до держав, в яких відсутні обставини збройного конфлікту, передусім держави-члени Європейського Союзу, Республіка Молдова, держави Північної Америки), а також питання захисту права дитини на утримання в умовах правового режиму воєнного стану.

1. Прикладні аспекти застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини її батьками (законними представниками) в умовах правового режиму воєнного стану

Одним із напрямків законодавства, яке врегульовує питання захисту сімейних прав та інтересів дитини стало визначення у законодавстві можливості тимчасового влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, до прийомної сім'ї або до дитячого будинку сімейного типу. Відповідне влаштування здійснюють служби у справах дітей за місцем функціонування відповідної прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу, а за відсутності видачі ними відповідного наказу – влаштування здійснюється за наказом відповідної військової адміністрації обласного рівня. Також під час дії на території України правого режиму воєнного стану діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які залишилися без піклування батьків, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, можуть тимчасово влаштовуватись до інших закладів, в яких передбачено цілодобове перебування дітей, у населених пунктах, в яких можливо забезпечити безпеку дітей з урахуванням їх віку та стану здоров'я[1].

Протягом останніх двох років було внесено зміни до законодавства, якими здійснено істотне розширення прав осіб, які вправі здійснювати захист прав дитини як її законні представники. Зокрема, 22 травня 2022 року було прийнято Закон України № 2267-IX, яким було внесено зміни до ст. 30-1 Закону України «Про охорону дитинства», а саме покладено функції законних представників дитини на період її переміщення, в тому числі за кордон з метою евакуації, на керівників закладів, до яких на цілодобове перебування була влаштована дитина, або на уповноваженого керівником закладу працівника цього закладу, чи у разі неможливості виконання керівником своїх обов'язків – на іншу особу, призначену органом опіки та піклування чи військовою

[1] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 року № 349. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-п#Text.

адміністрацією/військово-цивільною адміністрацією за місцем розташування закладу. Такі особи вправі здійснювати будь-які дії щодо захисту прав дитини аж до повернення такої дитини в Україну або до її возз'єднання з сім'єю, крім повноважень щодо вчинення від імені та в інтересах дитини правочинів, пов'язаних із житловими та майновими правами, надання згоди на усиновлення та зміну громадянства дитини. Цим же законом відповідні повноваження законних представників на період тимчасового переміщення (евакуації) дитини були надані й патронатним вихователям[2]. Постановою Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 року № 580 було затверджено Порядок тимчасового переміщення (евакуації) та забезпечення умов для перебування на території України, де не ведуться бойові дії, або за межами України дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, яким було передбачено, що на керівника закладу або уповноважену ним супроводжуючу особу на період тимчасового переміщення (евакуації) дітей покладається відповідальність за їх життя і здоров'я, обов'язки щодо виконання повноважень законних представників дітей (крім вчинення правочинів, пов'язаних із житловими та майновими правами, від імені та в інтересах дитини, надання згоди на усиновлення дитини та зміну громадянства), запобігання будь-яким спробам порушення прав дітей та осіб, вчинення інших дій, пов'язаних із переміщенням (евакуації) дітей[3]. В той же час, першочергове покладання обов'язків законного представника дитини, що перебуває у виховному, соціальному чи медичному закладі на керівника цього закладу не завжди було доцільним, зважаючи на те, що останній міг самостійно евакуюватися (у зв'язку із чим у відповідному закладі не було можливості провести евакуацію дітей, у зв'язку із відсутністю керівника, або покласти відповідні обов'язки на іншу особу). Даний недолік було усунуто після затвердження нового порядку тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення, відповідно до якого було уточнено, що у разі неможливості видання керівником закладу наказу про тимчасове переміщення (евакуацію) дитини, в тому числі у зв'язку із його

[2] Про внесення змін до статті 30-1 Закону України "Про охорону дитинства" щодо законного представництва деяких категорій дітей під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні: Закон України від 22 травня 2022 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2267-20#Text.

[3] Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 і від 27 березня 2022 р. № 385: постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 року № 580. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2022-п.

відстороненням від виконання службових обов'язків або відсутності, відповідні повноваження щодо визначення відповідальної особи за виконання обов'язків щодо тимчасового переміщення (евакуації) дитини здійснюють обласна, Київська міська військова адміністрація за місцем постійного розташування закладу. Така особа забезпечує виконання функцій законного представника дітей відповідно до частини четвертої статті 30-1 Закону України "Про охорону дитинства"[4]. Постановою Кабінету Міністрів України від 7 липня 2022 року № 794 було покладено повноваження законного представника дитини, яка тимчасово переміщена (евакуйована) на особу, на період її повернення в Україну, на призначену закордонною дипломатичною установою України особу; відповідне призначення здійснюється на підставі рішення виконавчого органу міської, селищної, сільської ради, районної, районної у м. Києві державної адміністрації, районної/обласної військової адміністрації/ Національної соціальної сервісної служби про повернення переміщених (евакуйованих) дітей – громадян України[5]. У всіх цих випадках на особу, визначену як законний представник дитини, тимчасово покладаються усі права та можливості щодо забезпечення захисту прав дитини, заходів до запобігання будь-яким спробам порушення прав дітей, в тому числі через застосування самозахисту, інформування про усі випадки порушень прав дитини відповідну військову адміністрацію обласного рівня за місцем постійного розташування закладу, а у разі відсутності такої можливості – Нацсоцслужбу, а останні повинні вжити заходів щодо припинення порушень прав дитини, звернення до органу опіки та піклування за місцем тимчасового перебування (евакуації) з метою взяття осіб на тимчасовий облік для вирішення нагальних питань зазначених осіб, інформування про прибуття дитини до місця тимчасового перебування (евакуації) в Україні або за межами України батьків, інших законних представників дитини, а також відповідний орган опіки та піклування як за місцем постійного перебування дитини, так і за місцем евакуації. Уповноважена особа – законний представник дитини уповноважується на здійснення догляду за дитиною, її виховання та розвитку, сприяння спілкуванню дітей з батьками чи іншими законними представниками, якщо таке спілкування не суперечить інтересам дитини, запобігання будь-яким спробам порушення прав дітей

[4] Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення: постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 року № 546. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-п.

[5] Деякі питання повернення дітей, які тимчасово переміщені (евакуйовані) за межі України з метою отримання тимчасового захисту під час воєнного стану в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 7 липня 2022 року № 794. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-2022-п.

та осіб, надання (у разі потреби) адміністративним або судовим органам держави тимчасового перебування дітей та осіб інформації та документів, необхідних для прийняття ними рішень про призначення супроводжуючих осіб тимчасовими опікунами дітей та осіб (інших рішень, необхідних для виконання ними обов'язків щодо дітей та осіб у державі тимчасового перебування), з перекладом, засвідченим в установленому законодавством порядку. З іншого боку, такі особи не мають права: залишати дітей без нагляду, змінювати своє та їх місце перебування без погодження із обласною, Київською міською військовою адміністрацією, а у разі перебування за межами України – без погодження з Нацсоцслужбою.

Слід окремо відзначити, що постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2022 року № 940 було передбачено відповідальність законних представників дітей за відмову від обов'язкової евакуації дитини. В такому разі, опіка чи піклування таких осіб над дітьми припиняється (зазначене стосується законних представників дітей, які виховуються в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, які перебувають під їх опікою чи піклуванням, які влаштовані в сім'ї патронатних вихователів)[6]. Органи опіки та піклування в даному випадку були уповноважені застосовувати два способи захисту: припинення правовідношення щодо виховання дитини у прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, перебування у сім'ї патронатного вихователя, перебування під опікою чи піклуванням, а також припинення дій, які порушують сімейні права, оскільки уповноважені забезпечити евакуацію такої дитини, спільно із Національною сервісною службою, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей патронатних вихователів, закладів, в яких передбачається цілодобове перебування дітей, які перебувають у безпечних районах[7].

Інше актуальне питання: визначення місця проживання дитини з одним із батьків за межами України та її вивезення за кордон як способів захисту сімейних прав та інтересів дитини в умовах воєнного стану. В даному аспекті визначений сімейним законодавством ускладнений порядок тимчасового вивезення дитини за межі території України (коли для її вивезення необхідною є згода батьків одного з батьків, в тому числі

[6] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 20.

[7] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації: постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2022 року № 940. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-п#Text.

нотаріально посвідчена, оскільки Правила перетинання державного кордону громадянами України в тій редакції, яка діяла до 12.03.2022 року передбачала саме нотаріальну форму згоди) створював перешкоди для забезпечення якнайкращих інтересів дитини, до яких зокрема може бути віднесено інтерес знаходження у безпечних для життя та здоров'я умовах, в тих умовах, в яких можуть якнайповніше бути забезпечені права дитини[8].

У зв'язку із цим, до Правил перетинання державного кордону громадянами України, були внесені зміни, які передбачили, що виїзд за межі України дітей, які не досягли 16-річного віку, в супроводі одного з батьків, баби, діда, повнолітніх брата, сестри, мачухи, вітчима або інших осіб, уповноважених одним з батьків письмовою заявою, завіреною органом опіки та піклування, здійснюється без нотаріально посвідченої згоди другого з батьків та за наявності паспорта громадянина України або свідоцтва про народження дитини (за відсутності паспорта громадянина України)/документів, що містять відомості про особу, на підставі яких Держприкордонслужба дозволить перетин державного кордону[9]. Цим самим було по суті змінено порядок вивезення дитини за кордон в умовах правового режиму воєнного стану[10].

Якщо дитина виїхала за кордон з одним із батьків, то, вирішуючи в умовах воєнного стану спір про місце проживання дитини, суд має враховувати пріоритет інтересів дитини при вирішенні будь-якого питання, що стосується дітей, невід'ємність і пріоритет права дитини на життя, перебування її в безпечному середовищі. Як зазначив Верховний Суд у постанові від 16 листопада 2022 року у справі № 953/6251/21, виходячи із принципу правового статусу дитини, зокрема невід'ємності і пріоритету права на життя (на держави покладається обов'язок забезпечити їх виживання і розвиток відповідно до ст. 6 Конвенції про права дитини), найкращим інтересам дитини відповідає перебування дитини разом із тим з батьків, який перебуває за кордоном, якщо наявний «серйозний ризик» для дитини в разі її повернення до держави її місця постійного проживання. Також має враховуватися обставина, що з моменту переміщення дитини на час ухвалення рішення судами попередніх інстанцій міг минути тривалий час і дитина могла прижитися

[8] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 20.

[9] Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 року № 57. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-п#Text.

[10] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 21.

у новому середовищі[11]. Сам факт запровадження на території України воєнного стану не є достатньою підставою для визначення місця проживання дитини з одним із батьків. Водночас обставини, пов'язані із безпекою дитини та наслідками бойових дій є істотними, підлягають встановленню та оцінці судом (Постанова Верховного Суду від 14 червня 2023 року у справі № 760/31518/21)[12]. Цим самим в судовій практиці було фактично визнано, що тимчасове вивезення дитини за кордон у зв'язку із небезпекою для її життя, здоров'я та розвитку через обставини, викликані військовим конфліктом, є по суті способом захисту дитини її батьками, усиновителями чи іншими особами, які є законними представниками дитини. Однак, на нашу думку й суд у рішенні у спорах про визначення місця проживання дитини (якщо один із батьків заперечує відповідність інтересам дитини її вивезення за кордон, зміну її постійного місця проживання) застосовує визначення місця проживання дитини як спосіб захисту (по суті охоплюється змістом такого способу як зміна сімейного правовідношення)[13].

Таким чином, наразі не вимагається нотаріальна посвідчена згода батьків на виїзд дитини за кордон без їх супроводу. Єдиним стримуючим механізмом, попереджуючим несанкціонований вивіз дитини за кордон, є вимога до осіб, які не є матір'ю чи батьком дитини, його бабою чи дідом, повнолітнім братом чи сестрою, мачухою чи вітчимом, щодо наявності в них від одного з батьків дитини письмової заяви про дозвіл на вивіз дитини за кордон, завіреної органом опіки та піклування. Вказане спрощення має ризиком зловживання родичами дитини своїми правами та вивезення дитини за кордон без узгодження цього вивезення з батьками дитини та наміру повернення дитини у державу її громадянства. Наслідком спрощення у такий спосіб механізму виїзду дітей за кордон стануть численні випадки боротьби батьків за відшукання та повернення своїх дітей додому[14].

Також проблемою можемо визнати неузгодженість положень Правил перетинання державного кордону громадянами України та ст. 157

[11] Олійник А. Сучасні виклики та актуальні проблеми захисту прав та інтересів дітей у цивільних та сімейних справах в умовах воєнного стану: огляд практики Верховного Суду. *Офіційний сайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zahist_ditei_voen_stan.pdf.

[12] Олійник А. Сучасні виклики та актуальні проблеми захисту прав та інтересів дітей у цивільних та сімейних справах в умовах воєнного стану: огляд практики Верховного Суду. *Офіційний сайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zahist_ditei_voen_stan.pdf.

[13] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 23.

[14] Коваленко М. В. Виїзд дітей та студентів за кордон в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2023. № 1. С. 12.

Сімейного кодексу України (надалі по тексту – СК України). Остання передбачає необхідність отримання згоди для переміщення дитини будь-якого віку за кордон (а не тієї, яка не досягла 16 років), крім цього в ній не міститься можливостей переміщення дитини іншими особами; скасування необхідності наявності нотаріально посвідченої згоди батьків на виїзд дитини за кордон без їх супроводу або у супроводі одного з батьків наявне на рівні підзаконного правового акту, але відповідна згода вимагається відповідно до СК України. На нашу думку, слід узгодити положення ст. 157 СК України та п. 2-3 Правил перетинання державного кордону громадянами України, однак уточнити в обох випадках, що спрощений порядок вивезення дитини за кордон застосовується лише протягом дії правового режиму воєнного стану[15].

Третій аспект, пов'язаний із змінами у законодавстві України, яке врегульовує питання забезпечення та реалізації права дитини на утримання.

Зміни в законодавстві на час військового стану не торкнулись обов'язків батьків забезпечувати дітей та платити аліменти. Адже, як у мирний час, так і особливо у нинішніх реаліях, діти потребують особливої уваги та турботи, додаткових гарантій захисту їх прав та законних інтересів[16]. Головними змінами, пов'язаними із правовим режимом воєнного стану в частині стягнення аліментів та додаткових витрат на дитину, стали наступні[17].

По-перше, було внесено зміни до Закону України «Про виконавче провадження», а саме Розділ XIII цього Закону було доповнено п. 10-2, відповідно до якого до набрання чинності законом щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором, зупиняється вчинення виконавчих дій, забороняється заміна стягувачів у виконавчих провадженнях, стягувачами за якими є в тому числі громадяни російської федерації (крім громадян, які постійно проживають на території України), припиняється звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника (втім, було зроблено виняток для присуджених аліментів, але не для додаткових витрат на дитину). Визначені цим Законом строки пред'явлення документів на стягнення аліментів та додаткових витрат переривaються та

[15] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 23.

[16] Аліментні зобов'язання у період воєнного стану. *Координаційний центр з надання правової допомоги.* URL: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/alimentni-zobovyazannya-u-period-voyennogo-stanu.

[17] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 23.

встановлюються з дня припинення або скасування воєнного стану. За рішеннями про стягнення аліментів підприємства, установи, організації, фізичні особи, фізичні особи – підприємці, які здійснюють відрахування із заробітної плати, пенсії, стипендії та інших доходів боржника, перераховують стягнуті кошти на визначений у заяві або зверненні стягувача рахунок, а у разі відсутності реквізитів рахунка стягувача – на відповідний рахунок органу державної виконавчої служби, приватного виконавця. Також забороняється відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень на території територіальних громад, що належать до територій, на яких ведуться активні бойові дії, або тимчасово окупованих територій відповідно до переліку, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованої російською федерацією території України[18]. Як вказано у роз'ясненні Міністерства юстиції України від 1 квітня 2022 року, в якому було зазначено, що цим Законом не передбачено заборони нараховувати боржникам за аліментами пеню за прострочення їх сплати. Рішення про сплату пені – як і раніше – приймає суд, за заявою стягувача аліментів про стягнення пені[19]. Отже, правовий режим воєнного стану вплинув частково на процес виконання рішення суду про стягнення аліментів на дитину, але не вплинув на саму можливість судового захисту права дитини на утримання. Втім, стягнення додаткових витрат на дитину, якщо стягувачем є громадянин російської федерації, наразі заблоковане. Також залишається незрозумілим чи стосується зупинення виконавчих дій, якщо стягувачем є громадянин російської федерації, виконання рішень суду про стягнення аліментів. На нашу думку, якщо законодавець залишив можливість стягнення за рішеннями щодо аліментів на дитину, доцільно буде зберегти можливість вчинення виконавчих дій, спрямованих на виконання відповідного судового рішення (якщо вони є можливі в нинішніх умовах). Також не зовсім зрозумілим є положення про заборону відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень «на території територіальних громад, що належать до територій, на яких ведуться активні бойові дії, або тимчасово окупованих територій». Чи стосується це положення стягувачів, які проживають на цих територіях, чи боржника? В останньому випадку,

[18] Про внесення зміни до розділу XIII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про виконавче провадження": Закон України від 15 березня 2022 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2129-20#Text.

[19] Роз'яснення Мін'юсту щодо аліментних зобов'язань у період воєнного стану (1 квітня 2022 року). *Урядовий портал: Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rozyasnennya-minyustu-shchodo-alimentnih-zobovyazan-u-period-voyennogo-stanu.

звичайно, є проблемним здійснювати відповідне стягнення, але навряд чи варто забороняти його здійснення (слід лише передбачити можливість зупинення вчинення виконавчих дій у разі неможливості стягнення); в першому випадку можемо визнати доцільність встановлення заборони на відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання, але лише щодо стягувачів, які проживають на тимчасово окупованих територіях, оскільки такі кошти потенційно можуть бути використані окупантом. На нашу думку, встановлення заборони відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень на території територіальних громад, що належать до територій, на яких ведуться активні бойові дії є недоцільним, слід також лише передбачити можливість зупинення вчинення виконавчих дій у разі неможливості стягнення[20].

По-друге, було розширено перелік доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на дитину, а також врегульовано випадки, коли платник аліментів виїхав в державу, з якою Україна не уклала договору про надання правової допомоги. В першому випадку було поширено можливість утримання аліментів не лише із сум грошового забезпечення, що надається щомісячно (оклад за штатною посадою, оклад за військове або спеціальне звання, відсоткова надбавка за вислугу років, вчене звання і науковий ступінь, кваліфікацію та умови служби), а й інших виплат, установлених законодавством, зокрема додаткової винагороди, яка виплачується на період воєнного стану, крім грошового забезпечення, що не має постійного характеру, та інших випадків, передбачених законом. В другому випадку визначено, що розмір аліментів обчислюється виходячи із розміру середньої заробітної плати працівника для місцевості, де мешкали такі особи до від'їзду за кордон. У разі надання такими особами відомостей про свій заробіток (дохід) аліменти обчислюються виходячи із розміру заробітку (доходу), отриманого ними за кордоном[21].

По-третє, зважаючи на активне ведення бойових дій в деяких регіонах України, а також тимчасову окупацію окремих територій України, низка судів в Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Сумській, Чернігівській, Харківській та Херсонській областях призупинили свою діяльність. Зважаючи на те, що активні бойові дії на певних територіях або окупація не повинні

[20] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. Pp. 23-24.

[21] Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 року № 146. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-93-п#Text.

обмежувати право учасника сімейних відносин на захист свого сімейного права чи інтересу, відповідними розпорядженнями Голови Верховного Суду «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану», враховуючи неможливість судами здійснювати правосуддя під час воєнного стану, територіальну підсудність судових справ, що розглядались в цих судах, було змінено. Відповідне положення випливає із тексту ч. 3 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»: «У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів»[22].

Як уже зазначалося, у разі прострочення у сплаті аліментів суд вправі застосувати такий спосіб захисту права дитини на утримання, як стягнення пені або процентів відповідно до ст. 196 СК України. Обставини, викликані збройним конфліктом можуть вплинути на майновий стан боржника, на його здоров'я, а тому можливим є ускладнення можливостей боржника виконувати свої аліментні зобов'язання. В такому випадку відповідно до ст. 192 СК України розмір аліментів, визначений за рішенням суду або домовленістю між батьками, може бути згодом зменшено за рішенням суду за позовом платника або одержувача аліментів у разі зміни матеріального або сімейного стану, погіршення здоров'я когось із них. Опосередковано, у разі невиконання таким боржником своїх аліментних зобов'язань це може вплинути на розмір неустойки (вона може бути зменшена), але не на саму можливість її стягнення[23]. У правовій доктрині зазначалося на необхідності не застосовувати пеню та проценти у разі виникнення заборгованості по аліментах або додаткових витратах на дитину, яка виникла у зв'язку із втратою роботи, зменшенням заробітної плати або порушенням строку її виплати, призупиненням дії трудового договору, знищення підприємства, власником або співвласником якого був боржник та інших поважних обставин, які виникли в період дії воєнного або надзвичайного стану в Україні або окремих регіонах, населених пунктах[24]. На нашу думку, запропоновані А. М. Буряченком зміни до ст. 196 СК України є доцільними та своєчасними, оскільки стягнення пені та процентів є не тільки способом захисту права дитини на утримання, а й заходом

[22] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

[23] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14.

[24] Буряченко А. М. Відповідальність за невиконання обов'язку щодо надання утримання у сімейному праві. Дис. … докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2022. С. 106.

сімейно-правової відповідальності батьків, а відповідальність повинна наставати лише за наявності вини (крім цивільно-правової відповідальності, яка може наставати і без вини)[25].

Актуальним способом захисту права дитини на утримання в умовах правового режиму воєнного стану є можливість отримання тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме у розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (відповідно до ч. 8 ст. 181 СК України). Зважаючи на те, що велика кількість дітей втратила батьків (які через обставини, викликані війною, пропали безвісти), а частина батьків втратила житло, роботу, що позбавило їх можливості утримувати дитину в тому ж обсязі, що й до початку війни, застосування такого способу захисту сімейних прав та інтересів як виплата тимчасової державної допомоги на дитину є своєчасним і таким, що забезпечує належний захист права дитини на утримання[26].

Отже, повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році, активні бойові дії, небезпека для життя та здоров'я дитини, в тому числі раптова, викликана запуском ракет та ударних безпілотних літальних апаратів, призвела до зміни пріоритетів у захисті прав дитини – ключовим в даному аспекті стало передусім право дитини на життя, яке хоч і не є сімейним, однак також має бути забезпечене її батьками, усиновителями, законними представниками. Вищезазначене зумовило необхідність внесення змін та доповнень до існуючого законодавства, яке було передусім законодавством мирного часу і не могло врахувати усіх труднощів в реалізації сімейних прав та інтересів в умовах правового режиму воєнного стану. Не виключенням стало і реформування законодавства, яке врегульовує питання захисту сімейних прав та інтересів дитини, в тому числі й особливостей застосування способів захисту в умовах війни батьками дитини, іншими законними представниками дитини, судом, органами опіки та піклування, іншими органами, уповноваженими здійснювати захист сімейних прав та інтересів дитини. Протягом 2022-2023 років це законодавство було істотно оновлено. В той же час, на даний час зберігаються окремі недоліки у механізмі тимчасового вивезення (евакуації) дітей в безпечні регіони або за кордон. Так, першочергове покладання обов'язків законного представника дитини, що перебуває у

[25] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 26.

[26] Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 26.

виховному, соціальному чи медичному закладі на керівника цього закладу в аспекті тимчасового вивезення (евакуації) дитини в безпечні регіони або за кордон не завжди було доцільним, зважаючи на те, що керівник закладу міг самостійно евакуюватися (у зв'язку із чим у відповідному закладі не було можливості провести евакуацію дітей, через відсутність керівника, або покласти відповідні обов'язки на іншу особу). Даний недолік було усунуто після затвердження нового порядку тимчасового переміщення (евакуації) дітей в червні 2023 року. Також спрощення процедури виїзду дитини за кордон без супроводу батьків призвело до ризиків зловживання родичами дитини своїми правами та вивезення дитини за кордон без узгодження цього вивезення з батьками дитини та наміру повернення дитини у державу її громадянства; проблемою можемо визнати неузгодженість положень Правил перетинання державного кордону громадянами України та ст. 157 Сімейного кодексу України – останній передбачає необхідність отримання згоди для переміщення дитини будь-якого віку за кордон (а не тієї, яка не досягла 16 років), крім цього в ній не міститься можливостей переміщення дитини іншими особами; скасування необхідності наявності нотаріально посвідченої згоди батьків на виїзд дитини за кордон без їх супроводу або у супроводі одного з батьків наявне на рівні підзаконного правового акту, але відповідна згода вимагається відповідно до Сімейного кодексу України. На нашу думку, слід узгодити положення ст. 157 Сімейного кодексу України та п. 2-3 Правил перетинання державного кордону громадянами України, однак уточнити в обох випадках, що спрощений порядок вивезення дитини за кордон застосовується лише протягом дії правового режиму воєнного стану.

Запровадження правового режиму воєнного стану, зумовило ряд змін у застосуванні способів захисту права дитини на утримання – були обмежені виконавчі дії щодо виконання судових рішень про стягнення додаткових витрат на дитину у разі, якщо стягувачем є громадянин російської федерації, який проживає за межами території України; заборонено відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень на території територіальних громад, що належать до територій, на яких ведуться активні бойові дії, або тимчасово окупованих територій; розширено перелік доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на дитину, а також визначено випадки, коли платник аліментів виїхав в державу, з якою Україна не уклала договору про надання правової допомоги; змінено територіальну підсудність справ про стягнення аліментів та додаткових витрат, тобто наділено застосовувати стягнення аліментів, додаткових витрат, а також відповідальності за порушення аліментних зобов'язань як способи захисту інші суди

2. Окремі питання застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини органами опіки та піклування

Одним із органів захисту прав та законних інтересів такого учасника сімейних відносин, як дитина, є орган опіки та піклування. Аналог такого органу можна простежити у сімейному законодавстві багатьох держав Європейського Союзу та держав-кандидатів у члени ЄС, де він має назву «сирітського суду» (Латвія), «суду з питань опіки та піклування» (Польща, Румунія), «суду у справах опіки» (Німеччина), «органу опіки» (Молдова), «служби, що займається наглядом за дітьми, їх вихованням» (Франція), «органу опіки та піклування» (Чехія). Незважаючи на різні підходи до форм та способів захисту прав та законних інтересів дитини, що здійснюються цими органами, основним є те, що саме вони є тими органами контролю за належним виконанням батьками своїх сімейних обов'язків щодо дитини, а в окремих випадках – саме ці органи вирішують спори, які виникають між батьками щодо виконання ними своїх батьківських прав та обов'язків. Відповідно до положень СК України, у випадках, передбачених цим Кодексом, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування (ст. 19). Останній, в ряді випадків виступає учасником цивільних процесуальних відносин за позовами батьків щодо визначення механізму реалізації власних прав та обов'язків щодо дитини; в ряді випадків виступає органом, який самостійно здійснює захист прав та інтересів дитини, в тому числі в аспекті надання дозволу на вчинення батьками ряду дій щодо дитини та її майна, а також в контексті прийняття обов'язкового для батьків рішення, яким здійснюється захист прав та законних інтересів дитини. При цьому, орган опіки та піклування застосовує особливі способи захисту сімейних прав та інтересів передусім дитини, однак побічно – й батьків та інших учасників сімейних відносин[27].

Попри те, що в СК України поняття «орган опіки та піклування» зустрічається у 37 статтях, присвячених питанням правовідносин батьків та дітей, а також правовідносинам із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклуванням[28], повноваження органу опіки та піклування визначені досить загально і по суті йде відсилання до положень інших нормативно-правових актів, зокрема до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та

[27] Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 90.

[28] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14.

постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»[29].

Як вірно зазначає З. В. Ромовська, орган опіки та піклування можна вважати попередньою ланкою розв'язання спору між батьками щодо дитини (зокрема, щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним, як це визначено у ч. 4 ст. 19 СК України). В той же час, звернення до органу опіки та піклування батьків дитини не є обов'язковим, оскільки для батьків залишається відкритою можливість вирішення наявного сімейного спору у суді. Як зазначено у ч. 4 ст. 19 СК України в такому разі орган опіки та піклування є обов'язковим учасником справи[30].

С. Я. Фурса зазначає, що до повноважень органів опіки та піклування також належать: надання повної цивільної дієздатності фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (ст. 35 Цивільного кодексу України – надалі по тексту ЦК України), призначення опікуна чи піклувальника, звільнення особи від повноважень опікуна чи піклувальника (ст. ст. 63, 75 ЦК України, ст. 251 СК України), припинення опіки та піклування (ст. ст. 76, 77 ЦК України, ст. 250 СК України), встановлення опіки над майном (ст.74 СК України), вирішення спору між батьками дитини щодо прізвища дитини (ч. 3 ст. 145 СК України), щодо імені дитини (ч. 3 ст. 146 СК України), щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї (ст. 158 СК України), щодо управління майном дитини (ст. 177 СК України), ведення обліку дітей, які підлягають усиновленню та осіб, які бажають усиновити дитину (ст. 215 СК України), надання згоди на усиновлення дитини (ст. 221 СК України), здійснення нагляду за усиновленими дітьми, які проживають в Україні (ст. 235 СК України), укладення патронатного договору та вирішення питання щодо оплати діяльності патронатного вихователя (ст. ст. 252 та

[29] Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 90.

[30] Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник для студ.вищ.навч.закл. К.: Правова єдність, 2009. С. 61.

254 СК України), захист сімейних прав за зверненнями інших членів сім'ї та родичів (ст. ст. 258 та 262 СК України)[31].

Крім цього, відповідно до ч. 2 ст. 170 СК України у виняткових випадках, при безпосередній загрозі для життя та здоров'я дитини, орган опіки та піклування вправі постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків, про що повідомляється прокурор, а далі – подає позов про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав[32].

Говорячи про форми участі органів опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів дитини, можна навести позицію Л. В. Красицької, яка зазначає на існування чотирьох таких форм: 1) безпосередній захист прав та інтересів батьків і дітей; 2) участь у судовому захисті прав та інтересів батьків і дітей; 3) вчинення інших дій, пов'язаних із захистом сімейних прав та інтересів, спрямованих на запобігання порушенням сімейних прав та інтересів, що полягають у наданні дозволів або згоди на вчинення певних юридичних дій; 4) здійснення контролю та нагляду за дотриманням сімейних прав та інтересів[33].

С. М. Лепех вказує, що органи опіки та піклування в механізмі захисту прав та інтересів учасників сімейних відносин можуть займатися такими видами діяльності: 1) звернення до суду в інтересах певних категорій осіб для захисту їхніх прав; 2) участь у судовому розгляді певних категорій справ, визначених законом; 3) самостійне вирішення окремих спорів або надання згоди на вчинення певних дій[34]. Позитивно відзначаючи науковий доробок Л. В. Красицької та С. М.Лепеха в аспекті наукового дослідження форм та способів захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей, в тому числі органами опіки та піклування, все ж маємо відзначити на наявності лише двох форм такого захисту: безпосередньої участі у захисті сімейних прав та інтересів, коли орган опіки та піклування самостійно застосовує відповідні способи захисту і опосередкованої, коли орган опіки та піклування залучається до участі у

[31] Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. За заг. ред. С. Я. Фурси. К: Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2008. С. 86.

[32] Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. За ред. Ю. С. Червоного. К.: Істина, 2003. С. 41.

[33] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей. Дис. … докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Вінниця, 2015. С. 13.

[34] Лепех С. М. Сімейне право України. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 42-43.

вирішенні сімейного спору щодо виховання та утримання дитини, однак самостійно відповідні способи захисту не застосовує[35].

В першому випадку, органи опіки та піклування здійснює вирішення сімейного спору батьків щодо питання реалізації ними батьківських прав та обов'язків щодо спільної дитини, коли вони звертаються до органу опіки та піклування. Відповідно до ч. 2 ст. 19 СК України прийняте рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання, якщо протягом десяти днів від часу його винесення заінтересована особа не звернулася за захистом своїх прав або інтересів до суду, крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 170 цього Кодексу (прийняття рішення про відібрання дитини від батьків, про що піде мова пізніше)[36]. За загальним правилом, рішення цього органу має рекомендаційний характер. Водночас його рішення є обов'язковими до виконання, якщо протягом десяти днів від часу винесення рішення заінтересована особа не звернулася до суду. Звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на звернення до суду. У разі звернення з позовом до суду орган опіки та піклування припиняє розгляд поданої заяви. Попереднє звернення до органів опіки та піклування не вимагається. Особа самостійно вирішує, чи відразу звертатись до суду, чи попередньо звернутися в орган опіки та піклування[37]. У такому рішенні можуть вказуватися, наприклад, порядок участі того з батьків, хто проживає окремо, у вихованні дитини, характер, місце, час, тривалість спілкування[38] (по суті здійснюється застосування такого способу захисту, як встановлення батьківського правовідношення); у рішенні щодо визначення прізвища або імені дитини – констатується яке прізвище чи ім'я слід визначити дитині; у рішенні щодо зміни прізвища дитини – констатується зміна прізвища дитини, що в подальшому реалізується через внесення відповідних змін до актового запису про народження дитини та до свідоцтва про народження (здійснюється або встановлення, або зміна правовідношення); у рішенні щодо визначення місця проживання дитини – встановлюється місце проживання дитини у одного із батьків або її передача для виховання бабі, діду, іншим родичам, якщо буде визнано, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, або відібрання дитини від особи, з якою вона проживає, і передання її для опікування органу

[35] Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 91.

[36] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14.

[37] Сердечна І. Юрисдикційна форма захисту сімейних прав та інтересів. *Університетські наукові записки*, 2019, Том 18, № 3 (71). С. 174.

[38] Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар. За ред. І. В. Жилінкової. Х.: Ксилон, 2008. С. 473.

опіки та піклування, якщо дитина не може бути передана жодній із цих осіб; у рішенні щодо негайного відібрання дитини – констатація факту загрози для життя та здоров'я дитини та передачу під опікування органу опіки та піклування (також застосовуються такі способи захисту, як встановлення або зміна правовідношення, або припинення дій, які порушують сімейні права дитини шляхом її відібрання від осіб – порушників зазначених прав)[39].

У разі звернення дитини до органу опіки та піклування за захистом своїх прав та інтересів у разі неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо неї відповідно до ч.ч. 2 та 3 ст. 152 СК України, орган опіки та піклування може застосувати такий спосіб захисту як припинення дій, що порушують сімейні права та інтереси.

Особливим способом захисту, який застосовується органом опіки та піклування є надання згоди на вчинення батьками дитини ряду дій, спрямованих на реалізацію власних сімейних прав та обов'язків як батьків дитини та відповідних прав та обов'язків дитини, в тому числі на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини (ч. 4 ст. 177 СК України), інших правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, щодо майна, власником (співвласником) та/або користувачем якого є дитина або відмови від майнових прав дитини чи видання письмових зобов'язань від імені дитини (ч. 3 ст. 177 СК України), відповідних дій законних представників дитини (ч. 3 ст. 246 СК України); на укладання договору щодо припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно або на відчуження майна, отриманого за цим договором (ст. 190 СК України). Відповідний дозвіл на реалізацію сімейних прав та інтересів дитини в окремих випадках орган опіки та піклування надає не тільки батькам, а й бабі, діду, іншим родичам, зокрема на реалізацію права забрати дитину з пологового будинку, якщо цього не зробили батьки дитини (ч. 4 ст. 143 СК України). Застосування такого способу захисту наділяє батьків, інших учасників сімейних відносин дієздатністю у зазначених вище правовідносинах (можемо назвати цей спосіб захисту «надання права здійснювати окремі права та обов'язки як батьків чи законних представників дитини»)[40].

Також особливим способом захисту сімейних прав та інтересів дитини є здійснення контролю за цільовим витрачанням аліментів на дитину, що здійснюється у формі інспекційних відвідувань одержувача

[39] Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 91-92.

[40] Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 92.

аліментів (ст. 186 СК України). В даному випадку, можемо говорити про такий спосіб захисту як «попередження дій, які порушують сімейні права»; з іншого боку орган опіки та піклування не наділений повноваженнями щодо припинення дій, які порушують сімейні права у цій сфері – він може лише звернутися до суду із позовом про зменшення розміру аліментів або про внесення частини аліментів на особистий рахунок дитини. Попередження дій, які порушують сімейні права може здійснюватися і у випадках здійснення контролю умов утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 1 ст. 246 СК України) та нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини (ст. 235 СК України)[41].

Крім цього, орган опіки та піклування у ряді випадків здійснює правовстановлюючі повноваження, зокрема призначає опікуна чи піклувальника дитині-сироті або дитині, позбавленої батьківського піклування (ст. 243 СК України), надання згоди на усиновлення у разі, якщо опікун або піклувальник не дав згоди на усиновлення дитини (ч. 2 ст. 221 СК України), передає дитину під патронат, встановлює та продовжує строк перебування дитини під патронатом, укладає договір про патронат та здійснюють нагляд за його виконанням патронатними вихователями (ч.ч. 5, 6 ст. 252 СК України), у разі необхідності звільняє опікуна та піклувальника від їх обов'язків (ст. 251 СК України)[42].

Органи опіки та піклування беруть участь у захисті сімейних прав та інтересів опосередковано – через участь у судовому розгляді сімейних спорів щодо виховання та утримання дитини або ініціювання такого розгляду. Зокрема, при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов’язковою є участь органу опіки та піклування, що подає висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які

[41] Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 92.

[42] Ходак С. М. Категорія інтересу в сімейному праві України. Дис. … канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Івано-Франківськ, 2020. С. 146.

стосуються справи[43]. Ці органи вправі самостійно звернутися до суду, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, в тому числі із позовом про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України), про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України), про зменшення розміру аліментів або про внесення частини аліментів на особистий рахунок дитини у випадках виявлення нецільового витрачання аліментів на дитину[44].

Отже, існують дві форми захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей органами опіки та піклування: безпосередня участь у захисті сімейних прав та інтересів, коли орган опіки та піклування самостійно застосовує відповідні способи захисту і опосередкована, коли орган опіки та піклування залучається до участі у вирішенні сімейного спору щодо виховання та утримання дитини, однак самостійно відповідні способи захисту не застосовує. Орган опіки та піклування застосовує наступні способи захисту сімейних прав та інтересів: встановлення сімейного правовідношення, його зміна, надання права здійснювати окремі права та обов'язки як батьків чи законних представників дитини, попередження дій, які порушують сімейні права. Останні два способи є особливими і притаманні лише органам опіки та піклування. Надання права здійснювати окремі права та обов'язки як батьків чи законних представників дитини як спосіб захисту застосовується органом опіки та піклування шляхом надання дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини, інших правочинів щодо майна, власником (співвласником) та/або користувачем якого є дитина, на укладання договору щодо припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно або на відчуження майна, отриманого за цим договором, надання дієздатності на вчинення інших повноважень щодо вчинення правочинів щодо майна дитини або її цивільних зобов'язань чи аліментних зобов'язань батьків. Попередження дій, які порушують сімейні права як спосіб захисту здійснюється шляхом проведення контрольно-наглядових заходів за цільовим витрачанням аліментів на дитину, за умовами утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування, за дотриманням прав усиновленої дитини тощо.

[43] Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 93.

[44] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14.

3. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Останній здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі (в тому числі сімейних прав та інтересів, визначених ст. ст. 51 і 52 Конституції України). Крім нього є й інші правозахисні органи та організації – адвокатура, громадські організації, в тому числі які здійснюють сімейну медіацію, які з метою захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних сімейних прав та інтересів дитини застосовувати відповідні способи захисту або звертатися до органів, які уповноважені їх застосовувати[45].

Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена) належить до важливих національних правозахисних інститутів, які створюються для контролю над діяльністю органів державної влади з метою дотримання ними прав та свобод людини й громадянина й приймає участь в усіх елементах механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що здійснюється як за зверненнями осіб, права та законні інтереси яких були порушені, так і за власною ініціативою з метою попередження порушень (моніторингу стану виконання законодавства, яке визначає права людини у певній сфері, в тому числі й сімейних)[46].

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має такі повноваження в контексті розгляду справи про порушення прав людини за заявою відповідної особи, за результатами здійснення моніторингу або при розгляді справи відповідним судовим чи іншим юрисдикційним органом:

а) звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, безперешкодно відвідувати їх, бути присутнім на засіданнях колегіальних органів, ознайомлюватися з документами цих органів та організацій, вимагати сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

---

[45] Гаврік Р. О. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями. *Економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 107.

[46] Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: порівняльно-правове дослідження: дис.... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Маріуполь, 2014. С. 192.

б) відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей, спеціальні виховні установи, будинки дитини, дитячі будинки-інтернати, притулки для дітей, дитячі будинки, інші спеціальні виховні та соціальні заклади для дітей;

в) звертатися до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина (якщо відповідні права порушені при застосуванні відповідного правового акту);

г) звертатися до суду про захист прав і свобод дитини; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями); вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень[47].

Важливим повноваженням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є направлення ним у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів. Акти реагування спрямовуються на поновлення порушеного, невизнаного або оспорювання сімейного права чи інтересу, однак ними не застосовуються самостійні способи захисту, вони є лише підставою для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина, а у разі подання до Конституційного Суду України – вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) правового акта, який стосується прав і свобод людини і громадянина[48].

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений має право призначати своїх представників у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Одним із таких представників є представник Уповноваженого з прав дитини, який очолює Управління

[47] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр.

[48] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр.

моніторингу додержання прав дитини та сім'ї, молоді та спорту і забезпечує здійснення парламентського контролю за дотриманням прав людини і громадянина у сфері захисту прав дитини, передусім у формі моніторингу стану дотримання прав людини і громадянина у сфері захисту прав дитини державними органами та органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами, організаціями, забезпечення поновлення порушених прав[49], передусім: права на піклування та турботу батьків, права на утримання з боку батьків (аліменти), права на виховання в сім'ї, права на ім'я та можливість знати своїх батьків – тільки за 2022 рік зафіксовано 1237 випадки порушення сімейних прав та інтересів дитини, за якими було направлено 1650 актів реагування до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установ та організацій. В рамках функціонування інформаційно-комунікаційного порталу «Діти війни» відкрито новий простір – Консультаційний центр Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, аналогічні консультаційні центри створені в містах Хмельницький та Львів, де кожному громадянину можна отримати правову допомогу, пов'язану із поверненням дитини або сімей з дітьми на підконтрольну Уряду України територію, отримання правовстановлюючих документів, встановлення контакту з дитиною, яку було вивезено одним із батьків з-за кордону, інших питань захисту порушених прав дитини[50].

Отже, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, діючи через свого представника з прав людини і Управління моніторингу додержання прав дитини та сім'ї, молоді та спорту, вправі звертатися до суду та інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій щодо поновлення порушених, оспорюваних чи невизнаних сімейних прав та інтересів дитини, брати участь у розгляді відповідних питань цими органами. Крім цього, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини самостійно застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів дитини як:

а) сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини, що виявляється у надання правової інформації батькам, необхідної для здійснення самозахисту, розгляді звернень від них та інформування щодо кращого способу вирішення питання;

б) моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини

[49] Представник Уповноваженого з прав дитини. Права дитини. *Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/zagalna-informaciya-pd.

[50] Діти війни – щорічна доповідь доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця. *Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny.

іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями шляхом направлення обов'язкових до виконання актів реагування[51].

Інша форма захисту сімейних прав та інтересів дитини – їх захист саме правозахисними громадськими об'єднаннями. Якщо захист сімейних прав та інтересів дитини Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини входить до змісту юрисдикційної форми захисту, то дії громадських організацій та реалізація ними правозахисних функцій об'єднані поняттям «неюрисдикційні способи захисту». Слід зазначити, що громадські правозахисні організації в цьому контексті виступають як надійні партнери у захисті материнства, батьківства та дитинства, сприяють здійсненню державної політики у сфері материнства та дитинства, в тому числі у сфері захисту інтересів дітей. Вирішення сімейних спорів через зазначені структури сприяє всебічному вирішенню спірних питань, пов'язаних із порушеним сімейним правом чи невизнаним сімейним інтересом без звернення до суду або остаточно ставить ризику під можливістю поновлення порушеного права без звернення до суду із використанням неюрисдикційних способів захисту сімейних прав та інтересів[52]. Способи захисту сімейних прав та інтересів, які при цьому застосовуються – це передусім організація переговорів між учасниками сімейних відносин щодо урегулювання спірних питань, в тому числі пов'язаних із поновленням порушеного, невизнаного або оспорюваного сімейного права чи інтересу[53]. Відповідні питання охоплюються поняттям «медіація». Остання відповідно до п. 4 ст. 1 Закону України «Про медіацію» є позасудовою добровільною, конфіденційною, структурованою процедурою, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Медіація може бути застосована з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з

[51] Гаврік Р. О. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями. *Економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 108.

[52] Vatras, V., Havrik, R., Omelchuk, O., Stefanchuk, M., Lohvinova, M. (2024) Family rights and child interests: non-jurisdictional approaches in Ukraine and EU legislation. *Lex Humana,* 16(1), 203-204. URL: https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2885/3697.

[53] Гаврік Р. О. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями. *Економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 108.

підозрюваним (обвинуваченим)[54]. Результатом процесу проведення сімейної медіації є укладення сторонами медіації угоди за результатами медіації, в якій зазначаються узгоджені сторонами медіації зобов'язання, способи та строки їх виконання, а також наслідки їх невиконання або неналежного виконання. Зокрема, у разі розірвання шлюбу батьки повинні вирішити, з ким житиме дитина, та визначити місце зустрічі дитини з другим із батьків; якщо один із батьків не працює, то в договорі має бути вирішено питання про перспективи виховання та утримання дітей. Загалом, досягнення згоди є найкращим способом вирішення питання щодо здійснення батьківських прав та обов'язків, оскільки свідчить про добрі стосунки між батьками та дає можливість уникнути вирішення більш тривалої та виснажливої процедури захисту сімейних прав дитини у суді. У конкретному випадку слід зазначити, неюрисдикційний спосіб захисту прав сім'ї дитини реалізується у формі самозахисту, якщо батьки самостійно домовилися про питання щодо здійснення своїх батьківських обов'язків[55]. Однак, у разі, якщо вони уклали угоду саме за результатами звернення до громадської правозахисної організації, то такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів навряд чи може вважатися саме самозахистом, в даному аспекті можемо говорити про такий спосіб захисту як поновлення порушеного, оспорюваного сімейного права чи інтересу, його визнання через фіксацію цього в угоді за результатами медіації. Хоча у СК України та в Законі України «Про медіацію» не зазначено на правовій природі угоди за результатами медіації, однак у п. 3 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про медіацію» сторони медіації зобов'язані виконувати угоду за результатами медіації в порядку і строки, встановлені такою угодою. Угода за результатами медіації має містити наслідки їх невиконання або неналежного виконання угоди (в тому числі звернення до суду за захистом порушеного сімейного права чи інтересу)[56].

Крім безпосередньої форми захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними громадськими організаціями, коли вони самостійно застосовують відповідні способи захисту, може мати місце і опосередкована, коли відповідна організація залучається до участі у вирішенні сімейного спору щодо виховання та утримання дитини як представник, тобто самостійно відповідні способи захисту не

[54] Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20.

[55] Vatras, V., Havrik, R., Omelchuk, O., Stefanchuk, M., Lohvinova, M. (2024) Family rights and child interests: non-jurisdictional approaches in Ukraine and EU legislation. *Lex Humana,* 16(1), 205. URL: https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2885/3697.

[56] Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20.

застосовує. В цьому контексті слід згадати про адвокатуру як правозахисний інститут[57].

Серед неурядових правозахисних організацій важливе місце займає адвокатура. Адвокати є професійними захисниками прав людини[58]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатська діяльність – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі. Адвокатура здійснює правозахисну діяльність у формі: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення процесуальних та інших документів правового характеру; представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного судочинства, а також в Європейському суді з прав людини[59]. Адвокатура не застосовує самостійно ті чи інші способи захисту сімейних прав та інтересів, однак опосередковано бере участь у захисті сімейних прав та інтересів через надання допомоги батькам у здійсненні самозахисту сімейних прав та інтересів дитини та суду у вирішенні спору, за результатами чого суд застосовує відповідні способи захисту сімейних прав та інтересів[60].

Отже, Уповноважений Верховної Ради України з прав застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів дитини як: сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини, що виявляється у надання правової інформації батькам, необхідної для здійснення самозахисту, розгляді звернень від них та інформування щодо кращого способу вирішення питання; моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями шляхом направлення обов'язкових до виконання актів реагування. В цьому випадку захист сімейних прав та інтересів дитини Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини входить до змісту юрисдикційної форми захисту. Дії громадських організацій та реалізація ними правозахисних функцій об'єднані поняттям «неюрисдикційні способи захисту», громадські правозахисні організації

[57] Гаврік Р. О. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями. *Економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 109.

[58] Алмаш М. М. Захист прав людини неурядовими правозахисними організаціями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 32. Том 1. С. 99.

[59] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17.

[60] Гаврік Р. О. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями. *Економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 109.

в цьому контексті застосовують такі способи захисту сімейних прав та інтересів дитини як: організація переговорів (медіації) між учасниками сімейних відносин щодо урегулювання спірних питань, в тому числі пов'язаних із поновленням порушеного, невизнаного або оспорюваного сімейного права чи інтересу, поновлення порушеного, оспорюваного сімейного права чи інтересу, його визнання через фіксацію цього в угоді за результатами медіації. Крім безпосередньої форми захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та громадськими організаціями, коли вони самостійно застосовують відповідні способи захисту, може мати місце і опосередкована, коли відповідний орган чи організація залучається до участі у вирішенні сімейного спору щодо виховання та утримання дитини як представник, тобто самостійно відповідні способи захисту не застосовує. В даному випадку відповідний орган чи організація здійснюють надання допомоги батькам у здійсненні самозахисту сімейних прав та інтересів дитини та суду у вирішенні спору, за результатами чого суд застосовує відповідні способи захисту сімейних прав та інтересів.

ВИСНОВКИ

На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити наступне. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році зумовило необхідність внесення змін та доповнень до сімейного законодавства, яке було передусім законодавством мирного часу і не могло врахувати усіх труднощів в реалізації сімейних прав та інтересів дитини в умовах правового режиму воєнного стану. Не виключенням стало і реформування законодавства, яке врегульовує питання захисту сімейних прав та інтересів дитини, в тому числі й особливостей застосування способів захисту в умовах війни батьками дитини, іншими законними представниками дитини, судом, органами опіки та піклування, іншими органами, уповноваженими здійснювати захист сімейних прав та інтересів дитини (покладання обов'язків законного представника дитини, що перебуває у виховному, соціальному чи медичному закладі на керівника цього закладу; спрощення процедури виїзду дитини за кордон без супроводу батьків; окремі зміни у застосуванні цими особами способів захисту права дитини на утримання).

В умовах правового режиму воєнного стану органи опіки та піклування застосовують наступні способи захисту сімейних прав та інтересів: встановлення сімейного правовідношення, його зміна, надання права здійснювати окремі права та обов'язки як батьків чи законних представників дитини, попередження дій, які порушують сімейні права. Останні два способи є особливими і притаманні лише органам опіки та піклування. Надання права здійснювати окремі права

та обов’язки як батьків чи законних представників дитини як спосіб захисту застосовується органом опіки та піклування шляхом надання дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини, інших правочинів щодо майна, власником (співвласником) та/або користувачем якого є дитина, на укладання договору щодо припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно або на відчуження майна, отриманого за цим договором, надання дієздатності на вчинення інших повноважень щодо вчинення правочинів щодо майна дитини або її цивільних зобов’язань чи аліментних зобов’язань батьків. Попередження дій, які порушують сімейні права як спосіб захисту здійснюється шляхом проведення контрольно-наглядових заходів за цільовим витрачанням аліментів на дитину, за умовами утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування, за дотриманням прав усиновленої дитини тощо.

В умовах правового режиму воєнного стану Уповноважений Верховної Ради України з прав застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів дитини як: сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини, що виявляється у надання правової інформації батькам, необхідної для здійснення самозахисту, розгляді звернень від них та інформування щодо кращого способу вирішення питання; моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями шляхом направлення обов’язкових до виконання актів реагування. Крім безпосередньої форми захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та громадськими організаціями, коли вони самостійно застосовують відповідні способи захисту, може мати місце і опосередкована, коли відповідний орган чи організація залучається до участі у вирішенні сімейного спору щодо виховання та утримання дитини як представник, тобто самостійно відповідні способи захисту не застосовує. В даному випадку відповідний орган чи організація здійснюють надання допомоги батькам у здійсненні самозахисту сімейних прав та інтересів дитини та суду у вирішенні спору, за результатами чого суд застосовує відповідні способи захисту сімейних прав та інтересів.

АНОТАЦІЯ

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році призвело до істотних змін у пріоритетах у захисті прав дитини – ключовим в даному аспекті стало передусім право дитини на життя, яке хоч і не є сімейним, однак також має бути забезпечене її батьками, усиновителями, законними представниками; окремих змін у здійсненні способів захисту прав та інтересів дитини органами опіки та

піклування, правозахисними органами та організаціями. У монографії визначені окремі теоретико-правові та прикладні аспекти застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини в умовах правового режиму воєнного стану. Зокрема, зазначено, що спрощення процедури виїзду дитини за кордон без супроводу батьків призвело до ризиків зловживання родичами дитини своїми правами та вивезення дитини за кордон без узгодження цього вивезення з батьками дитини та наміру повернення дитини у державу її громадянства; також є неузгодженими положення п. 2-3 Правил перетинання державного кордону громадянами України та ст. 157 СК України. Останній передбачає необхідність отримання згоди для переміщення дитини будь-якого віку за кордон (а не тієї, яка не досягла 16 років), крім цього в ній не міститься можливостей переміщення дитини іншими особами. В умовах правового режиму воєнного стану органи опіки та піклування здійснюють дві форми захисту сімейних прав та інтересів дітей: безпосередня участь у захисті сімейних прав та інтересів, коли орган опіки та піклування самостійно застосовує відповідні способи захисту і опосередкована, коли орган опіки та піклування залучається до участі у вирішенні сімейного спору щодо виховання та утримання дитини, однак самостійно відповідні способи захисту не застосовує. При цьому, орган опіки та піклування застосовує наступні способи захисту сімейних прав та інтересів: встановлення сімейного правовідношення, його зміна, надання права здійснювати окремі права та обов'язки як батьків чи законних представників дитини, попередження дій, які порушують сімейні права. У монографії визначено такі способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями як: сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини; моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини іншими органами та організаціями шляхом направлення обов'язкових до виконання актів реагування; організація переговорів (сімейної медіації) щодо урегулювання спірних питань здійснення батьківських прав та обов'язків; участь в укладенні за результатами медіації угоди, в якій зазначаються узгоджені зобов'язання щодо поновлення порушених, оспорюваних або невизнаних сімейних прав та інтересів дитини.

Література

1. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 року № 349. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-п#Text.

2. Про внесення змін до статті 30-1 Закону України "Про охорону дитинства" щодо законного представництва деяких категорій дітей під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні: Закон України від

22 травня 2022 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2267-20#Text.

3. Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 і від 27 березня 2022 р. № 385: постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 року № 580. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2022-п.

4. Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення: постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 року № 546. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-п.

5. Деякі питання повернення дітей, які тимчасово переміщені (евакуйовані) за межі України з метою отримання тимчасового захисту під час воєнного стану в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 7 липня 2022 року № 794. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-2022-п.

6. Havrik R. Example aspects of the application of the methods of protection of the child's family rights and interests by its parents (legal representatives) in the conditions of the legal regime of martial state. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. Pp. 19-28. DOI: https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-1-3.

7. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації: постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2022 року № 940. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-п#Text.

8. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 року № 57. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-п#Text.

9. Олійник А. Сучасні виклики та актуальні проблеми захисту прав та інтересів дітей у цивільних та сімейних справах в умовах воєнного стану: огляд практики Верховного Суду. *Офіційний сайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zahist_ditei_voen_stan.pdf.

10. Коваленко М. В. Виїзд дітей та студентів за кордон в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2023. № 1. С. 10-15. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-1-2.

11. Аліментні зобов'язання у період воєнного стану. *Координаційний центр з надання правової допомоги.* URL: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/alimentni-zobovyazannya-u-period-voyennogo-stanu.

12. Про внесення зміни до розділу XIII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про виконавче провадження": Закон України від 15 березня 2022 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2129-20#Text.

13. Роз‘яснення Мін’юсту щодо аліментних зобов’язань у період воєнного стану (1 квітня 2022 року). *Урядовий портал: Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rozyasnennya-minyustu-shchodo-alimentnih-zobovyazan-u-period-voyennogo-stanu.

14. Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 року № 146. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-93-п#Text.

15. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

16. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14.

17. Буряченко А. М. Відповідальність за невиконання обов’язку щодо надання утримання у сімейному праві. Дис. … докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2022. 234 с.

18. Гаврік Р. О. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки та піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 89-93. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.16.

19. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник для студ.вищ.навч.закл. К.: Правова єдність, 2009. 500 с.

20. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. За заг. ред. С. Я. Фурси. К: Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2008. 1248 с.

21. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. За ред. Ю. С. Червоного. К.: Істина, 2003. 464 с.

22. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей. Дис. … докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Вінниця, 2015. 496 с.

23. Лепех С. М. Сімейне право України. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 318 с.

24. Сердечна І. Юрисдикційна форма захисту сімейних прав та інтересів. *Університетські наукові записки*, 2019. Том 18. № 3 (71). С. 170-183. DOI: https://doi.org/10.37491/UNZ.71.14.

25. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар. За ред. І. В. Жилінкової. Х.: Ксилон, 2008. 855 с.

26. Ходак С. М. Категорія інтересу в сімейному праві України. Дис. … канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Івано-Франківськ, 2020. 184 с.

27. Гаврік Р. О. Способи захисту сімейних прав та інтересів дитини правозахисними органами та організаціями. *Економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 107-110. DOI: https://doi.org/10.37634/efp.2024.2.22.

28. Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: порівняльно-правове дослідження: дис.... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Маріуполь, 2014. 236 с.

29. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр.

30. Представник Уповноваженого з прав дитини. Права дитини. *Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/zagalna-informaciya-pd.

31. Діти війни – щорічна доповідь доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця. *Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny.

32. Vatras, V., Havrik, R., Omelchuk, O., Stefanchuk, M., Lohvinova, M. (2024) Family rights and child interests: non-jurisdictional approaches in Ukraine and EU legislation. *Lex Humana,* 16(1), 194-210. URL: https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2885/3697.

33. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20.

34. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14.

35. Алмаш М. М. Захист прав людини неурядовими правозахисними організаціями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 32. Том 1. С. 98-103.

36. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17.

Інформація про автора:
Гаврік Роман Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
вул. Героїв Майдану, 8, м. Хмельницький, 29000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-10

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ МАЛОЛІТНІХ ДІТЕЙ ТА КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯ НИМИ СВОЇХ ОБОВ'ЯЗКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Галунько В. М., Шерстюк Г. М.

ВСТУП

У сучасних умовах глобальних криз та збройної агресії проти України, питання захисту прав дитини, зокрема малолітньої, набуває не лише юридичного, а й гуманітарного, соціального та етичного виміру. Малолітні діти найвразливіша частина цивільного населення, яка страждає внаслідок порушення територіальної цілісності держави, знищення інфраструктури, внутрішнього переміщення, втрати батьківського піклування, психологічної травматизації та загального відчуття небезпеки і тому держава та міжнародна спільнота зобов'язані забезпечити їм посилений правовий захист.

Правовий статус малолітньої дитини, відповідно до чинного законодавства України, є особливим, оскільки такою є особа, яка не досягла 14-річного віку, та через вікові обмеження не володіє повною цивільною дієздатністю. Правова незрілість зумовлює потребу в представництві інтересів дитини батьками, опікунами або іншими уповноваженими особами, водночас ця обставина не нівелює права дитини як повноцінного суб'єкта права, що має особисті немайнові права, гарантії безпеки, соціального забезпечення та доступу до освіти, охорони здоров'я тощо.

В умовах воєнного стану реалізація цих прав значною мірою ускладнюється або стає неможливою через руйнування систем охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, а також втрату батьківського захисту або зміну життєвих обставин і відповідно виникає потреба не лише у правовому осмисленні ситуації, а й нормативному врегулюванні особливого правового статусу малолітніх дітей, які постраждали від війни. Особливої уваги заслуговує необхідність створення нових механізмів державного та міжнародного захисту, з урахуванням вимог гуманітарного права, міжнародних конвенцій і актуального національного контексту.

Актуальність теми зумовлена практичною необхідністю уніфікації підходів до визначення правового статусу малолітньої дитини в умовах надзвичайної ситуації, потребою забезпечення безперервного доступу до базових соціальних і освітніх послуг, формування механізмів психологічної підтримки та правового представництва для дітей, які залишилися без належного догляду. Особливий акцент робиться на

важливості встановлення контролю за дотриманням малолітніми дітьми певних обов'язків, які, попри обмеження в дієздатності, мають важливу соціалізуючу та виховну функцію.

Метою дослідження є комплексний аналіз правового статусу малолітньої дитини в умовах воєнного стану, окреслення нормативно-правових прогалин, аналіз міжнародних і національних гарантій прав дитини, а також розробка практичних рекомендацій щодо формування та впровадження спеціального правового режиму для захисту малолітніх осіб у період надзвичайної небезпеки.

Об'єктом дослідження є система правовідносин, у межах яких реалізуються права та обов'язки малолітніх дітей в умовах війни, а предметом є особливості правового статусу дитини, механізми реалізації її прав, забезпечення захисту та контролю в надзвичайних умовах. Дана робота відрізняється науковою новизною, яка полягає в обґрунтуванні необхідності впровадження спеціального правового статусу для дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій, з урахуванням міжнародного досвіду, адаптованого до національного правового поля України.

1. Особливості правового статусу малолітньої дитини.

Сучасне розуміння правового статусу малолітньої дитини вимагає комплексного підходу, який враховує не лише загальні засади правового статусу особи, але й специфічні вікові, психофізіологічні та соціальні особливості розвитку дитини. Неможливо відокремлювати правовий статус малолітньої дитини від загального правового статусу особи, адже дитина, попри свій вік, є повноцінним суб'єктом права, який наділений певними правами, свободами та обов'язками.

Професор Н. М. Крестовська зазначає, що науковці розглядають правовий статус дитини з різних позицій[1]. Одні трактують його через загальний правовий статус особи, вбачаючи в ньому відображення базових прав та свобод, закріплених у Конституції та міжнародних актах. Інші вважають, що правовий статус дитини є окремою, специфічною категорією, яка має власну структуру та наповнення. Третя група науковців вбачає правовий статус дитини як похідний від правового статусу людини і громадянина, однак із чітким урахуванням вікових обмежень та обсягу дієздатності.

Правовий статус малолітньої дитини, тобто дитини до досягнення 14 років згідно з цивільним законодавством України[2], має особливу

[1] Крестовська Н.М. Ювенальний правовий статус. Наукові праці Одеської національної юридичної академії/ 2009. Т. 8. С. 278–284. URL:https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5cde35a6-9407-4ccc-9d31-0d85038b81b3/content

[2] Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL:https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/435-15#Text

правову природу. Така дитина не має повної цивільної дієздатності, а тому не може самостійно здійснювати більшість юридично значущих дій. Її інтереси в правовідносинах представляють батьки, усиновлювачі або опікуни. Проте це не означає, що малолітня дитина позбавлена суб'єктності, оскільки вона має особисті немайнові права, зокрема право на ім'я, громадянство, сімейне виховання, освіту, охорону здоров'я, а також право на захист від насильства, експлуатації та дискримінації.

Особливу роль у визначенні правового статусу малолітньої дитини відіграють міжнародно-правові акти, насамперед Конвенція ООН про права дитини[3], яка гарантує кожній дитині право на життя, розвиток, повагу до її гідності та думки. Законодавство України також поступово гармонізується з міжнародними стандартами, що дозволяє розширювати можливості реалізації прав дитини навіть у межах обмеженої дієздатності.

Таким чином, можемо визначити, що правовий статус малолітньої дитини є складною юридичною конструкцією, що базується на загальних принципах правового статусу особи, однак має свої особливості, обумовлені віком, рівнем зрілості, необхідністю представництва її інтересів та особливою вразливістю. Його формування й реалізація потребують державного захисту, сімейного піклування та ефективного механізму правозастосування[4].

У контексті дослідження правового статусу малолітньої дитини, варто адаптувати класифікацію правового статусу особи, запропоновану дослідницею Н. М. Найман, з урахуванням вікових особливостей та обмеженої цивільної дієздатності цієї категорії осіб[5]. Загальний, тобто базовий, правовий статус малолітньої дитини формується на основі положень Конституції України[6], Цивільного кодексу України[7], Сімейного кодексу України[8], Закону України «Про охорону дитинства»[9] та міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції ООН про права

[3] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989 URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/995_021#Text

[4] Ригіна О.М. «Правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини», «інтереси дитини»:загальнотеоретична характеристика. Юридичний науковий електронний журнал. № 8.2021 С.28-30 URL:http://www.lsej.org.ua/8_2021/7.pdf

[5]. Найман Н.М. Сімейно-правовий статус дитини. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 6. С. 38–43. URL:file:///C:/Users/Letch/Downloads/Pgip_2016_6_9.pdf

[6] Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[7] Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL:https://zakon.rada. gov.ua/laws /show/435-15#Text

[8] Сімейний кодекс України. Закон України від 10.01.2002 № 2947-III URL:https:/ /zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[9] Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/2402-14#Text

дитини[10]. Цей статус охоплює фундаментальні права, які визнаються за кожною дитиною незалежно від її віку, зокрема право на життя, ім'я, громадянство, право на турботу й виховання в сім'ї, право на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, право бути вислуханою з питань, що стосуються її життя, відповідно до рівня її розвитку.

Спеціальний, тобто родовий, правовий статус малолітньої дитини визначає особливості становища дитини у зв'язку з її віком (до 14 років) та повною відсутністю цивільної дієздатності. Особливості цього статусу полягають у неможливості самостійно реалізовувати більшість прав, наприклад, укладати угоди, брати участь у цивільному обороті тощо, необхідність у представництві її інтересів законними представниками, якими є батьки, опікуни, органи опіки і піклування, особливому захисті від жорстокого поводження, експлуатації та порушення прав; пільговому ставленні до умов виховання, навчання та забезпечення розвитку. Індивідуальний правовий статус малолітньої дитини конкретизує її правове становище з урахуванням особистих обставин, зокрема наявність чи відсутність батьківського піклування, що стосується насамперед дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування тощо; стану здоров'я, наприклад діти з інвалідністю мають додаткові гарантії; сімейно-правового статусу, що стосується інтересів усиновленої дитини, дитини, що перебуває під опікою; місця проживання, яким може бути власна сім'я, заклад інституційного догляду тощо.

Таким чином, правовий статус малолітньої дитини не є статичним чи уніфікованим, оскільки він вибудовується як багаторівнева система, яка враховує як загальні конституційні норми, так і спеціальні законодавчі гарантії та індивідуальні особливості кожної дитини. Саме такий підхід дозволяє забезпечити максимально ефективний захист прав і законних інтересів малолітніх осіб[11].

Таким чином, у контексті правового аналізу правовий статус малолітньої дитини, тобто особи, яка не досягла 14-річного віку, можна розглядати крізь призму спеціального або родового та індивідуального статусу неповнолітньої особи. Таку позицію підтримує й доктор юридичних наук С. А. Саблук, який наголошує, що дитина як суб'єкт права займає особливе місце в системі правовідносин через свій вік,

[10] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989 URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/995_021#Text

[11] Ольховик Л.А. Особливості немайнових прав дитини за цивільним законодавством України. Дисс.на на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків 2006 150 с. URL: Users/Letch/Downloads/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA.doc.pdf

обмежену дієздатність і потребу в посиленому державному та сімейному захисті[12].

Відповідно до статті 1 Конвенції ООН про права дитини 1989 року[13], дитиною визнається «кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до цієї особи, повноліття не настає раніше». У цьому нормативному положенні закладено універсальний міжнародний підхід до визначення вікових меж дитинства, який є основою для національних законодавчих підходів, зокрема в Україні. Особливу увагу слід приділити тому, що малолітня особа, як частина загальної категорії «неповнолітніх», не має повного обсягу цивільної дієздатності, що не є результатом дискримінаційного підходу законодавця, а навпаки є правовим механізмом захисту малолітньої особи від можливої шкоди, пов'язаної з її ще недостатнім життєвим досвідом, обмеженими знаннями, психологічною та емоційною незрілістю.

До досягнення повноліття дитина поступово набуває правосуб'єктності, тобто її дієздатність розширюється залежно від віку. У випадку малолітніх дітей до 14 років, вони можуть здійснювати лише дрібні побутові правочини; отримувати аліменти, подарунки, соціальну допомогу; брати участь у прийнятті рішень, що стосуються їх інтересів, через належних представників. Усі інші дії, зокрема укладання угод, участь у цивільному обороті, звернення до суду, здійснюються виключно через законних представників, а саме батьків, опікунів або органи опіки та піклування. Ця правова конструкція не лише обмежує, а й забезпечує реалізацію прав дитини шляхом належного представництва та контролю.

Слід також зазначити, що українське законодавство впроваджує додаткові гарантії для окремих категорій дітей, зокрема дітей-сиріт; дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей з інвалідністю; дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій або надзвичайних ситуацій. Надання таким категоріям «додаткового» правового статусу є відповіддю на реалії сучасного українського суспільства та спрямоване на зміцнення механізмів захисту дитинства[14].

Отже, правовий статус малолітньої дитини має складну структуру, поєднуючи елементи загального статусу особи, спеціального статусу неповнолітнього та індивідуального статусу з урахуванням віку,

[12] Саблук С.А. Окремі аспекти правового статусу дитини. Університетські наукові записки. 2005. № 3 (15). С. 143–147

[13] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[14] Синєгубов О.В. Праовий статус дитини, як учасника особистих немайнових відносин. Форум права. №1. 2013 С. 900-907. URL:https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ef2d51b5-6c8e-4cef-a4ba-d733a 2083988/content

життєвих обставин і соціального становища. Такий підхід є не лише теоретично обґрунтованим, а й практично необхідним для реалізації принципу найкращих інтересів дитини в українському праві.

У контексті повномасштабної військової агресії проти України, запровадження воєнного стану та тривалих збройних конфліктів на сході держави постає нагальна потреба у формуванні цілісного науково-обґрунтованого підходу до визначення правового статусу малолітніх дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій. Така необхідність обумовлена тим, що в умовах порушення територіальної цілісності, руйнування інфраструктури, зростання кількості внутрішньо переміщених осіб та втрати годувальників малолітні особи опиняються у надзвичайно вразливому становищі[15].

З огляду на зазначене, доречно розглядати правовий статус малолітньої дитини в умовах воєнного стану як окрему спеціальну правову категорію, що вимагає нормативного закріплення на рівні законодавства України. Зокрема, науковець Д. А. Чижов, спираючись на позицію А. В. Пшеничної, пропонує виокремлювати спеціальні правові статуси таких категорій, зокрема дітей, переміщених із тимчасово окупованих територій; дітей, які проживають у регіонах, де державна влада тимчасово не здійснює своїх повноважень; дітей, батьки яких брали участь у бойових діях, у тому числі в межах АТО, ООС або в складі Сил оборони України; дітей, батьки яких загинули, зникли безвісти або були оголошені померлими внаслідок бойових дій[16]. На думку дослідника, така типологізація правового статусу є не лише виправданою, а й необхідною з точки зору забезпечення реалізації конституційного принципу найкращих інтересів дитини. Зокрема, малолітні діти, як особи, які не досягли чотирнадцятирічного віку, відповідно до чинного законодавства України, мають обмежену цивільну дієздатність та не здатні самостійно реалізовувати свої права й обов'язки без участі законних представників,що зумовлює потребу у посиленому нормативному й соціальному захисті, особливо в умовах системних порушень прав дитини, зумовлених війною.

Правовий статус малолітньої дитини в умовах воєнного стану має передбачати пріоритетне забезпечення їх соціальними гарантіями, такими як надання матеріальної допомоги, безоплатної медичної та психологічної реабілітації, підтримка у разі втрати годувальника;

[15] Дришлюк О. Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів на підставі психологічного насильства. Офіційний сай Вищої шкоди адвокатури.23.02.2024р. URL:https://www.hsa.org.ua/blog/status-ditini-iaka-postrazdala-vnaslidok-vojennix-dii-ta-zbroinix-konfliktiv-na-pidstavi-psixologicnogo-nasilstva

[16] Чижов Д.А. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 1. С. 96–101 URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/19.pdf

забезпечення безперешкодного доступу до освіти, зокрема дистанційної, адаптованої до умов тимчасового переміщення або перебування у зоні бойових дій; заходів щодо реалізації права на житло та захисту від жорстокого поводження; гарантіями з боку держави щодо недопущення дискримінації таких дітей за ознакою місця проживання, переміщення чи участі їхніх батьків у бойових діях.

Актуальним постає питання формалізації спеціального правового статусу малолітньої дитини в умовах воєнного стану на законодавчому рівні, що на наш погляд можливо шляхом внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства» з одночасним розробленням окремого нормативного акту, що регулюватиме статус дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, з урахуванням положень міжнародного гуманітарного права щодо захисту дітей у період воєнних дій. Таким чином, ми справедливо можемо зауважити, що в умовах воєнного стану правовий статус малолітньої дитини в Україні потребує не лише уточнення й поглиблення наукової концепції, але й належного нормативного оформлення, що забезпечить ефективний механізм захисту прав та свобод дитини в умовах надзвичайної загрози[17].

У контексті правового аналізу становища дитини в умовах збройного конфлікту особливої актуальності набуває розуміння того, що права дитини становлять фундаментальний елемент її правового статусу, а сам правовий статус малолітньої дитини є похідною, але специфічною формою реалізації загальнолюдських прав і свобод, адаптованих до вікових, психоемоційних та соціальних особливостей. Ця позиція особливо важлива в умовах воєнного стану, коли порушення базових прав дитини, зокрема права на життя, безпеку, освіту, охорону здоров'я, набуває масового і системного характеру. У таких умовах ключовим стає не лише визначення прав дитини як юридичних норм, а й перегляд і уточнення концепції правового статусу малолітньої особи як особливо вразливої категорії, що потребує посиленого правового захисту.

Як зазначає В. О. Джуган[18], концепція прав людини є за своєю сутністю динамічною системою норм моралі та права, визначених і гарантованих державою, що здатна адаптуватися до суспільних змін. У випадку малолітніх дітей, які проживають в умовах збройного конфлікту, ця концепція має отримати практичне наповнення у вигляді спеціального правового статусу, що передбачає не лише формальне визнання прав, а й створення ефективних механізмів їх захисту, забезпечення та відновлення.

[17] Сірант М.М.Захист прав дитини в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. №2/2024.С. 694-696. URL:http://lsej.org.ua/2_2024/174.pdf

[18] Джуган В.О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 8. С. 63–67

У сучасних українських реаліях воєнного стану формування правового статусу малолітньої дитини має базуватися на принципах гуманності та пріоритету найкращих інтересів дитини, невід'ємності прав дитини як частини прав людини, з урахуванням особливостей віку та ступеня розвитку, динамічності правового статусу, що дозволяє адаптувати його до умов надзвичайної ситуації. Отже, правовий статус малолітньої дитини в умовах воєнного стану повинен включати права загального характеру, що відповідають міжнародним актам і Конституції України; забезпечують спеціальні гарантії, спрямовані на забезпечення виживання, розвитку, освіти та захисту від травматичного досвіду; включають правові механізми компенсації порушених прав, включаючи доступ до правосуддя, медичної та психологічної допомоги, соціальної підтримки.

Таким чином, концепція правового статусу малолітньої дитини в умовах воєнного стану є логічним розвитком загальної концепції прав людини і вимагає свого поглиблення як у теоретико-правовому, так і в нормативно-практичному аспекті. Вона має враховувати динаміку сучасного конфлікту, масштаб загроз та зобов'язання держави щодо захисту найбільш вразливих категорій населення, зокрема дітей[19].

Відповідно до статті 1 Конвенції ООН про права дитини 1989 року, «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо відповідно до закону, що застосовується до неї, повноліття не настає раніше»[20]. Це визначення закріплює фундаментальний принцип, згідно з яким дитина визнається повноцінним суб'єктом прав людини і відповідно, як людська істота, дитина має право на всі основоположні права і свободи, гарантовані міжнародним та національним правом, за винятком тих, які об'єктивно не можуть бути реалізовані через вік чи рівень зрілості, наприклад, активне чи пасивне виборче право, участь у певних видах трудової діяльності тощо.

Однак, що особливо важливо для теми даного дослідження, малолітній дитині, тобто особі до досягнення 14 років, належить не тільки загальний обсяг прав людини, а й додаткові, спеціально визначені права, які зумовлені її віком, фізичним і психологічним розвитком, а також соціальним становищем. У мирний час ці додаткові права реалізуються через доступ до безоплатної освіти, охорони здоров'я, культурного розвитку тощо, проте в умовах воєнного стану, коли порушуються базові умови безпеки й добробуту, зміст і обсяг правового статусу малолітньої дитини набувають кризового характеру, що потребує адекватної нормативної реакції. Зокрема, у воєнний період малолітні діти, як найбільш вразлива частина цивільного населення,

[19] Іванюк В. Д. Правове регулювання прав дітей в умовах війни. С. 66–68. URL: http://confuf.wunu. edu.ua/index.php/confuf/article/ view/888/874

[20] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989 URL: https://zakon. rada.gov. ua/laws/show/995_021#Text

повинні бути наділені посиленими юридичними гарантіями, які б включали право на негайну евакуацію із зон бойових дій; право на державну та міжнародну гуманітарну допомогу; право на спеціальні умови проживання, харчування, медичної допомоги та психологічної підтримки; право на безпеку та захист від залучення до воєнних дій чи використання у збройних конфліктах; право на пріоритетне відновлення втрачених документів, житла, доступу до освіти тощо[21].

Таким чином, у межах міжнародного і національного правового поля правовий статус малолітньої дитини в умовах воєнного стану є розширеним і спеціальним, адже він не лише закріплює права, а й зобов'язує державу до активних дій щодо захисту, відновлення та компенсації порушених прав. Це повністю відповідає міжнародним стандартам, зокрема положенням Конвенції ООН про права дитини[22], а також принципам гуманітарного права, які надають особливий захист дітям під час збройних конфліктів.

Отже, навіть попри відсутність деяких політичних чи цивільних прав, малолітня дитина в умовах війни повинна сприйматися не як пасивний об'єкт допомоги, а як повноцінний суб'єкт правового захисту, правовий статус якого має бути предметом окремого законодавчого врегулювання та цільової політики держави.

2. Специфіка реалізації прав малолітніх дітей та в умовах військової агресії

В умовах військової агресії проти України особливого значення набуває проблема реалізації прав малолітніх дітей як найбільш соціально вразливої категорії населення. Правова природа малолітньої дитини передбачає обмежену цивільну дієздатність, що унеможливлює самостійну реалізацію більшості прав. У мирний час це компенсується участю законних представників, системою освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, проте під час збройного конфлікту ці механізми або частково втрачають ефективність, або повністю зникають через руйнування інституцій, інфраструктури, вимушене переміщення або загибель батьків.

Законодавство України, спираючись на міжнародні стандарти у сфері захисту прав дитини, закріплює широкий спектр основоположних прав малолітньої дитини, які становлять основу її правового статусу. Ці права зберігають свою юридичну силу навіть в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану, хоча їхня реалізація вимагає додаткових гарантій і правозастосовних механізмів.

[21] Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105.

[22] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989 URL: https://zakon.rada. gov. ua/laws/show/995_021#Text

До ключових прав малолітніх дітей, гарантованих українським законодавством, належать право на життя та здоров'я, що є пріоритетним правом кожної дитини, особливо актуальним в умовах воєнного конфлікту, коли зростає загроза фізичному існуванню та порушується доступ до медичної допомоги, право на ім'я, прізвище, по батькові та громадянство, що є основними засадами правової ідентифікації особи, що мають забезпечуватися навіть у разі втрати документів через бойові дії, право на сім'ю, батьківську опіку та турботу, що є важливим, оскільки реалізація якого в умовах війни часто ускладнюється, особливо у випадках загибелі батьків або їхнього зникнення, право на повагу до людської гідності, що включає заборону принижуючого поводження, психологічного тиску чи насильства, що є надзвичайно важливим у період масових переміщень і стресу, право на вільне висловлення думки, оскільки воно визнається навіть за малолітньою дитиною з урахуванням рівня її розвитку, зокрема у справах, які безпосередньо стосуються її інтересів, право на освіту, яке гарантує доступ до навчання, зокрема дистанційного або у спрощеній формі для внутрішньо переміщених дітей, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, що охоплює як фізичне, так і психічне здоров'я, включаючи право на психологічну реабілітацію внаслідок травмуючих подій, право на відпочинок і дозвілля, яке передбачає створення умов для нормального розвитку та відновлення, що стає складнішим у прифронтових регіонах чи місцях евакуації, право власності на доходи від діяльності, що передбачає визнання за малолітніми дітьми права на доходи, отримані в межах дозволених правочинів, хоча вони й обмежені в дієздатності, право на майно, отримане у спадщину чи як подарунок, яке реалізується через законних представників і потребує особливої уваги держави в умовах втрати батьків, право на особливий захист від експлуатації, насильства, жорстокого поводження, яке включає захист від економічної, сексуальної, фізичної та психологічної експлуатації, що значно актуалізується в умовах дестабілізації державного контролю[23].

У разі втрати батьківського піклування держава зобов'язана взяти на себе обов'язки із забезпечення догляду, виховання, захисту прав дитини, включно з тимчасовим чи постійним влаштуванням у сімейні або інституційні форми опіки. Таким чином, навіть в умовах воєнного стану правовий статус малолітньої дитини повинен залишатися не лише декларативною правовою конструкцією, а й реально діючою системою захисту, у межах якої кожне з вищезазначених прав забезпечується

[23] Коваль І. Захист прав і законних інтересів дітей під час війни в Україні. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки" № 2 (38), 2023 С. 66-71 URL:https://science. lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/nov/31656/12.pdf

ефективними адміністративними, соціальними та юридичними інструментами[24].

Можемо виділити певну специфіку реалізації прав малолітніх дітей в умовах воєнного стану. Так, однією з ключових проблем, що ускладнює реалізацію прав малолітніх дітей у період збройного конфлікту, є фізична недоступність базових механізмів забезпечення прав, що у мирний час функціонують через державні, комунальні або приватні інституції. В умовах воєнного стану ці структури зазнають серйозного функціонального ураження через обстріли, окупацію територій, евакуацію населення або руйнування інфраструктури. Насамперед це стосується права на освіту, оскільки значна частина шкіл, дитячих садків і освітніх центрів припинила роботу у зв'язку із небезпекою для життя; була зруйнована внаслідок бойових дій; або використовуються як укриття, пункти тимчасового проживання або навіть військові об'єкти[25].

Внаслідок цього малолітні діти не мають фізичного доступу до навчального середовища, що не лише унеможливлює реалізацію права на освіту в його класичному розумінні, а й негативно впливає на психоемоційний розвиток дитини, її соціалізацію та подальші можливості. Подібна ситуація спостерігається і у сфері охорони здоров'я тому, що значна кількість медичних закладів на тимчасово окупованих або прифронтових територіях не функціонують або обслуговують лише критичні випадки, не мають ресурсів для планового медичного огляду, профілактики, вакцинації чи лікування хронічних захворювань у дітей, та не можуть забезпечити доступ до психологічної допомоги, яка є життєво необхідною для дітей, що пережили втрати, евакуацію, обстріли чи бомбардування[26].

---

[24] Іванюк В. Д., Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану, Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету: 2024: Україна в умовах реформування правової ситсеми: сучасні реалії та міжнародний досвід (19-20 квітня 2024 року) С.66-68 URL:http:/ /confuf.wunu.edu.ua/index.php/ confuf/article/view/888/874

[25] Толста А.В. Використання європейських методик у територіальному плануванні міст. Матеріали XVII Всеукраїнської науково-технічної конференції здобувачів вищої освіти (89-ї науково-технічної конференції ХНУМГ ім. О. М. Бекетова) «Сталий розвиток міст: поствоєнний період»: в 5-и ч. / Ч. 3. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2024. 449 с. С.49-51 URL:https://science.kname.edu.ua/images/ dok/konferentsii/2 024/Staliy%20rozvytok_ 2024/C.3_Budivelna%20ta%20civilna%20inzeneria-2024%20r._compressed.pdf

[26] Діти з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі / навчально-методичний посібник /авт.: Н. Ярмола, Л. Коваль-Бардаш, Н. Компанець, Н. Квітка, А. Лапін – Київ.: ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2020. 208 с. С. 15 URL:https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729481/1/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D0%B7%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D1%83%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0

Заклади ж соціального обслуговування, такі як дитячі будинки, реабілітаційні центри, центри соціальної підтримки, в багатьох регіонах перестали діяти або були евакуйовані у надзвичайному порядку, що унеможливлює регулярний догляд, консультування, надання допомоги та захисту дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Отже, ми спостерігаємо, що фізична недоступність інфраструктури реалізації прав малолітніх дітей в умовах воєнного стану призводить до фактичного призупинення дії певних гарантованих Конституцією України[27] та законами України прав, невиконання зобов'язань держави за міжнародними договорами, зокрема Конвенцією ООН про права дитини[28], поглиблення соціальної нерівності та зростання дитячої бідності, бездоглядності, загроз насильства. І відповідно в таких умовах надзвичайно важливим буде швидке реагування з боку держави шляхом створення мобільних сервісів освіти та медицини, цифровізація освітніх та соціальних послуг, адаптованих до потреб малолітніх, інтеграція зусиль міжнародних організацій, зокрема ЮНІСЕФ, у координації гуманітарної допомоги тощо.

Отже, реалізація прав малолітніх дітей в умовах воєнного стану потребує не лише нормативного захисту, а й інфраструктурного відновлення механізмів реалізації прав, які мають бути доступними незалежно від безпекової ситуації. Воєнна агресія, збройні дії, евакуація, втрата домівки, загибель близьких за своєю сутністю створює екстремальні життєві обставини, до яких малолітня дитина не здатна адаптуватися без серйозної психоемоційної шкоди і відповідно, психологічна травматизація стає одним із найбільш критичних чинників, що перешкоджає повноцінній реалізації прав малолітніх осіб у період воєнного стану.

Малолітні діти в силу вікових особливостей не мають сформованої критичної оцінки ситуації, не здатні усвідомлювати зміст своїх прав чи механізмів їх реалізації, не володіють емоційними ресурсами для подолання стресу, пов'язаного з війною, не можуть самостійно звертатися до органів державної влади чи правозахисних інституцій за допомогою[29].

%BC%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96.pdf

[27] Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[28] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[29] Психологія стресу та стресових розладів : навч. посіб.. Уклад. О. Ю. Овчаренко. Київ. : Університет «Украї– на», 2023. 266 с. С.214. URL:https://uu.edu.ua/upload/ Nauka/naukovi_ vydannia/ psihologija_ stresy_2023_compressed.pdf

Це призводить до втрати правового орієнтиру, коли дитина не лише не знає про свої права, але й не відчуває себе суб'єктом права, особливо у відсутності дорослих, які могли б представляти її інтереси. У такому випадку традиційні юридичні механізми, наприклад звернення до органів опіки, подача заяв, участь у судових процесах, стають недієвими без сторонньої допомоги. Так, в умовах збройного конфлікту малолітня дитина особливо потребує стабільного емоційного середовища, яке може забезпечити лише фахова психологічна підтримка, наявності дорослого захисника, як у буквальному сенсі, наприклад, опікуна, волонтера, соціального працівника тощо, так і в правовому, зокрема,адвоката, представника у справах захисту прав дитини та інших, простих і зрозумілих форм комунікації з державними та міжнародними структурами.

Ці обставини вимагають посилення ролі держави, міжнародних організацій, наприклад, ЮНІСЕФ, UNHCR, ООН-Жінки, а також волонтерських та благодійних ініціатив у сфері психологічної реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій, інформування дітей та їхніх опікунів про права дитини, забезпечення юридичного супроводу малолітніх осіб у кризових ситуаціях, створення мережі довіри через функціонування гарячих ліній, центрів підтримки, консультаційних платформ. Таким чином, реалізація прав малолітньої дитини в умовах воєнного стану неможлива без комплексного підходу, який враховує не лише юридичні та соціальні аспекти, але й глибину психологічної травми. Це передбачає не лише формальний захист прав, а й їх практичну досяжність, що можлива тільки за умови створення безпечного, чутливого до потреб дитини середовища.

Однією з визначальних характеристик правового статусу малолітньої дитини є її повна правова залежність від дорослих осіб, зокрема батьків, усиновлювачів, опікунів або піклувальників. Ця залежність обумовлена відсутністю у малолітніх осіб цивільної дієздатності, що позбавляє їх можливості самостійно реалізовувати більшість прав, укладати правочини чи захищати свої інтереси у правовому полі.

В умовах воєнного стану, коли велика кількість дітей втратили батьків унаслідок загибелі, зникнення або мобілізації, були евакуйовані без законних представників, перебувають під опікою осіб, які самі зазнали травм, втрат або перебувають у психологічному шоковому стані, ця правова залежність набуває кризового характеру. У таких ситуаціях реалізація прав дитини, навіть найелементарніших, зокрема прав на житло, харчування, медичну допомогу, безпеку та інші, стає неможливою без втручання та підтримки держави. Саме тому в період воєнного стану критично важливим стане оперативне втручання органів опіки та піклування, належна організація роботи центрів соціального захисту дітей та служб у справах дітей, створення тимчасових притулків,

кризових центрів, центрів тимчасового розміщення неповнолітніх, участь міжнародних гуманітарних організацій у забезпеченні захисту прав дітей, які залишилися без піклування[30].

Особливої уваги потребує категорія дітей, які формально мають опікунів, але ті з об'єктивних причин таких, як стан здоров'я, травматизація, евакуація, втрата документів, відсутність правової підтримки, не здатні належним чином реалізовувати функції представництва інтересів дитини. В таких випадках постає необхідність у спрощеному механізмі встановлення тимчасової опіки, введенні державного автоматичного нагляду за дітьми, які опинилися у зоні ризику, пріоритетному забезпеченні таких дітей житлом, реєстрацією, соціальними виплатами та медичним обслуговуванням. Таким чином, правова залежність малолітньої дитини від дорослих, яка є закономірною в мирний час, в умовах війни перетворюється на потенційну загрозу порушення всіх ключових прав дитини, якщо не буде забезпечена активна, цілеспрямована й системна участь держави та уповноважених інституцій[31].

У період воєнного стану реалізація прав малолітніх дітей набуває надзвичайного значення та вимагає не лише збереження чинних правових стандартів, а й впровадження спеціального правового статусу, який забезпечував би їх комплексну підтримку і захист в умовах надзвичайної небезпеки. Малолітні особи, які зазнали впливу збройного конфлікту, повинні бути охоплені системою особливих правових гарантій, спрямованих на компенсацію втрачених можливостей і мінімізацію шкоди.

З огляду на це, спеціальний правовий статус малолітньої дитини в умовах воєнного стану має включати пільговий доступ до соціальних послуг, зокрема першочергове надання допомоги у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення та адаптаційної підтримки, психологічну реабілітацію, яка передбачає надання фахової допомоги дітям, що пережили психоемоційну травму, пов'язану з втратою рідних, евакуацією, перебуванням у зоні бойових дій, забезпечення житлом,

[30] Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с. С..434 URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/ 123456789/15999/1/%D0% 9D%D0%9F% D0%90%20%D0%B4% D1%96%D1%82%D0%B 8%20%D0%B7%D0%B1% D1%96%D1%80% D0%BD%D0%B8%D0%BA_10.04.25%20%28%D0%BD%D0% BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9%29.pdf

[31] Борисова Л.А., Мамотенко А.В. Оцінка рівня тривожності та депресивного стану як психофізіологічний аспект зоров'язбереження у дітей. The XIV International Scientific and Practical Conference «Prospects for the development of science and the environment», April 10 – 12, Helsinki, Finland. 415 p.C.41-46. URL: https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2023/04/Prospects-for-the-development-of-science-and-the-environment.pdf

включаючи тимчасове чи постійне розміщення дітей, які втратили домівку або залишилися без піклування, особливі гарантії захисту від насильства, експлуатації та вербування до незаконних збройних формувань, що є критично важливим у контексті збройного конфлікту.

Міжнародно-правові зобов'язання України щодо захисту малолітніх у період війни також відіграють важливу роль у забезпеченні прав малолітних дітей в умовах воєнного стану. Так, у міжнародному праві захист дітей в умовах воєнного конфлікту є однією з найпріоритетніших сфер гуманітарного регулювання. Зокрема, Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи[32] визначають дітей як особливо захищену категорію осіб, яким гарантується гуманітарна допомога, евакуація з небезпечних територій, заборона на участь у бойових діях, Конвенція ООН про права дитини 1989 року[33] вимагає від держав-учасниць забезпечення максимального захисту прав дитини навіть у період збройного конфлікту, факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах [34] встановлює заборону на використання осіб, які не досягли 18-річного віку, у воєнних операціях, вербування до збройних сил та участь у бойових діях.

Отже, враховуючи ці міжнародні стандарти, держава Україна зобов'язана не лише формально визнавати відповідні права, але й створити ефективні внутрішні механізми для їхньої реалізації в умовах надзвичайного стану. Зокрема, це передбачає перегляд чинного національного законодавства з метою інтеграції положень міжнародного гуманітарного права, запровадження спеціальних програм захисту дітей, постраждалих внаслідок бойових дій, координацію дій органів влади з міжнародними та громадськими організаціями щодо надання правової, гуманітарної та психологічної допомоги.

Таким чином, реалізація прав малолітніх дітей в умовах воєнного стану є багатовимірною проблемою, яка потребує комплексного, міждисциплінарного та міжінституційного підходу, а забезпечення прав дитини в умовах війни має ґрунтуватися на поєднанні національних обов'язків і міжнародних стандартів, спрямованих на досягнення основної мети щодо реалізацію найкращих інтересів дитини навіть в умовах збройного конфлікту.

---

[32] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни(Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[33] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, (Протокол I) від 8 червня 1977 року URL:https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_199

[34] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989 URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws /show/995_021#Text

3. Специфіка контролю за дотриманням малолітніми дітьми своїх обов'язків в надзвичайних умовах

У межах правового статусу малолітньої дитини важливою складовою є не лише обсяг її прав, але й наявність виховних та соціально значущих обов'язків, які відіграють важливу роль у процесі становлення відповідальної особистості, інтегрованої в суспільне життя. Незважаючи на обмежену цивільну дієздатність малолітніх осіб, державна система освіти, соціального захисту та виховання формує у них розуміння обов'язків через щоденну практику як у навчальних закладах, так і в побутовому середовищі. Особливого значення ці обов'язки набувають у надзвичайних умовах, зокрема в період воєнного стану, коли моральна стійкість, дисциплінованість і соціальна згуртованість стають важливими для забезпечення загального порядку і безпеки[35].

До основних обов'язків малолітніх дітей, які мають бути предметом контролю з боку батьків, опікунів, педагогів, соціальних працівників у надзвичайних умовах, належить, по-перше, обов'язок здобувати освіту, що є одним з базових елементів виховної та правової складової статусу малолітньої дитини, оскільки у мирний час ця норма сприймається як загальновизнаний стандарт, закріплений у національному законодавстві та міжнародних актах, зокрема в статтях 28-29 Конвенції ООН про права дитини[36], проте в умовах воєнного стану, коли освітній процес перебуває під постійною загрозою переривання або повної зупинки, реалізація цього обов'язку набуває особливої складності, але й водночас особливої уваги.

Так, малолітні діти зобов'язані брати участь у навчальному процесі, регулярно відвідувати заклад освіти, виконувати навчальні завдання, дотримуватись встановлених правил поведінки, однак в умовах збройного конфлікту фізичне відвідування навчального закладу часто стає неможливим або небезпечним[37]. Це обумовлюється активними бойовими діями, зруйнованою інфраструктурою, переміщенням сімей у безпечніші регіони, перетворенням шкіл на укриття чи гуманітарні центри, відсутністю належного транспортного або цифрового забезпечення. У цих умовах формально обов'язок здобувати освіту не втрачає своєї сили, однак його виконання адаптується до реалій

[35] Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спец.12:00)01 Львів– 2017. 524 с. URL:https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1717/dysertaciynarobotanazdobuttyanaukovogostupenyadoktorayurydychnyhnaukortynskoyinv.pdf

[36] Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov. ua/ laws/show/995_021#Text

[37] Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. Офіційний веб-сайт Музей воєнного дитинства.2025 р. URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/

воєнного часу. Зокрема, освітній процес реалізується через дистанційні форми навчання, які стали основною формою освітньої взаємодії під час воєнного стану, особливо для дітей внутрішньо переміщених осіб, спеціально облаштовані освітні осередки такі як, мобільні класи, онлайн-платформи, освітні центри при притулках чи центрах допомоги, індивідуальну форму навчання за місцем тимчасового проживання або у закладах соціального захисту. Незважаючи на складність обставин, обов'язок здобувати освіту продовжує виконувати виховну, дисциплінарну і соціалізуючу функцію, оскільки він спрямований не лише на здобуття знань, а й на збереження відчуття нормальності, стабільності та майбутнього, що особливо важливо в умовах дезорієнтації, втрат і загроз. З боку держави контроль за реалізацією цього обов'язку має передбачати індивідуальний підхід до кожної дитини залежно від обставин її перебування, створення інклюзивного освітнього середовища, з урахуванням психоемоційного стану дитини, забезпечення технічними засобами та доступом до Інтернету, що є умовою для дистанційного навчання, психолого-педагогічний супровід навчального процесу, особливо у випадках втрати мотивації або ознак депресії[38].

Таким чином, обов'язок здобувати освіту в умовах воєнного стану не лише зберігає свою правову силу, а й трансформується у засіб відновлення нормального ритму життя, збереження ментального здоров'я та перспектив розвитку для малолітньої дитини, а його реалізація повинна залишатися одним із пріоритетів державної політики навіть у період кризи.

По-друге, важливою складовою соціального та правового виховання малолітніх дітей є дотримання правил внутрішнього розпорядку навчального закладу, що є не лише елементом освітньої дисципліни, а й гарантією безпеки, організованості та взаємної поваги у дитячому колективі[39]. У період воєнного стану цей обов'язок не втрачає своєї актуальності, а навпаки набуває підвищеної значущості, оскільки дотримання чітких правил стає необхідною умовою для збереження порядку, життєздатності освітнього процесу та психологічної стабільності малолітніх осіб. Малолітні учні, перебуваючи у межах закладу освіти, незалежно від його типу стаціонарного, дистанційного,

[38] Лебідь О.В. Роль дослідження зовнішнього середовища загальноосвітнього навчального закладу в системі стратегічного управління вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. серія «педагогіка і психологія». педагогічні науки. 2016. № 2 (12).С..384– 390 URL:https://pedpsy.duan.edu.ua/images/ PDF/Full_ issues/Issues/2_12_2016.pdf

[39] Прібиткова Н.О. Правова та педагогічна культура, її вплив на виховання дитини.с.1-5 URL:https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ac2be47a-8670-4f90-adb1-5a6983a7e7c5/ content? trackerId=a7ace259e5d07845

мобільного чи тимчасового, зобов'язані дотримуватися режиму роботи навчального закладу, саме часу початку та завершення занять, перерв, переміщень тощо, поважати правила поведінки у класі, під час занять, під час евакуації або перебування в укритті, виконувати вимоги педагогів і персоналу закладу освіти, особливо в частині дотримання інструкцій з безпеки, наприклад, під час повітряної тривоги, дотримуватись норм спілкування з однолітками, утримуючись від агресії, булінгу, провокацій чи іншої поведінки, що може дестабілізувати середовище, поважати інституційну структуру закладу, включаючи правила внутрішнього розпорядку, статутні вимоги, етичні стандарти.[40]

В умовах збройного конфлікту, коли більшість навчальних закладів функціонують у модифікованому або дистанційному форматі, зростає важливість самодисципліни та мотивації дітей, контролю з боку дорослих осіб, зокрема батьків, вчителів, соціальних працівників, психологічної підтримки, яка допомагає дитині зберігати здатність до зосередження, внутрішньої організації та адаптації до нових умов навчання.

Таким чином, дотримання малолітніми учнями правил внутрішнього розпорядку навчального закладу є не лише адміністративною нормою, а важливим елементом правового виховання, соціальної безпеки та моральної стійкості в умовах нестабільного, воєнного середовища. Забезпечення цього обов'язку потребує чіткої координації з боку освітніх установ, державних структур і батьківського середовища.

Також, доцільно зауважити, що у системі обов'язків малолітніх дітей, особливо в умовах надзвичайної ситуації, що спричинена збройним конфліктом, дотримання правил особистої та колективної безпеки є не лише морально-етичною нормою, а й практичним інструментом збереження життя і здоров'я як самих дітей, так і їхнього оточення. Цей обов'язок набуває особливої актуальності в період воєнного стану, коли ситуації підвищеної небезпеки, такя як обстріли, вибухи, евакуації, стають частиною повсякденного життя[41]. У таких обставинах малолітні особи повинні неухильно виконувати інструкції дорослих, педагогів, рятувальників, військових, медиків, соціальних працівників, зокрема під

[40] Особливості роботи шкіл під час війни – відповіді на запитання від освітнього омбудсмена. Нова українська школа.20.04.2022 р. URL: https://nus.org.ua/2022/04/20/osoblyvosti-roboty-shkil-pid-chas-vijny-vidpovidi-na-zapytannya-vid-osvitngo-ombudsmena/

[41] Брик Р. С. Організація безпечного освітнього середовища в умовах сьогодення: концептуальні та нормативно-правові аспекти. Безпечне освітнє середовище: нові виклики та сучасні рішення в умовах воєнного і повоєнного часу : збірник наукових статей, тез доповідей та інших матеріалів ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 07 березня 2025 р. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2025. 566 с. С.27-32 URL:https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/51514/1/Kozyr_MV_tezy_BOS_FPO_2025.pdf

час повітряних тривог, евакуацій із навчальних закладів чи місць тимчасового перебування, перебування у захисних укриттях або бомбосховищах, пересування територіями з підвищеним рівнем небезпеки, утримуватись від дій, які можуть створювати загрозу для себе чи інших, наприклад ігор з підозрілими предметами, порушення правил користування засобами комунікації, світломаскування тощо, дотримуватись основ поведінки під час надзвичайної ситуації, які повинні бути сформовані ще у початковій ланці освіти через навчальні тренування, практичні заняття, ігрові моделі реагування на небезпеку[42].

Особливої уваги потребує психологічний аспект цього обов'язку, оскільки дитина не завжди усвідомлює ризик, особливо у віці до 10 років, тому важливою є наявність авторитетних дорослих, які не лише формально контролюють дотримання інструкцій, але й вміють переконати дитину через спокійне, послідовне пояснення і демонстрацію безпечної поведінки. Таким чином, дотримання правил особистої та колективної безпеки є обов'язком, який в умовах воєнного стану потребує постійного оновлення знань дитини щодо безпечної поведінки, активної участі дорослих у виховному процесі, розробки спеціальних інформаційно-освітніх програм, орієнтованих на вік і психоемоційний стан малолітніх осіб. Цей обов'язок, хоча й не передбачає юридичної відповідальності в разі порушення, є важливою частиною правового виховання дитини як члена суспільства, що перебуває в умовах загрозливого середовища.

Крім вищезазначеного, слід зауважити, що у системі моральних, соціальних та правових орієнтирів, які формують правову поведінку дитини, особливе місце посідає обов'язок утримуватися від участі у протиправних діях. Цей обов'язок має особливу значущість у контексті правового статусу малолітньої дитини, яка не досягла віку кримінальної чи адміністративної відповідальності, однак уже є учасником суспільного життя, зобов'язаним дотримуватися основних правил співіснування в соціумі.[43] У мирний час цей обов'язок реалізується через виховні заходи в освітніх закладах, нагляд з боку батьків чи опікунів, профілактичні програми з правової освіти, соціальну роботу із залученням психологів і педагогів. Проте в умовах воєнного стану, коли діти можуть опинятися у середовищі підвищеної агресії, без належного

[42] Ковальчук Б. І., Дудка У. Т. Освітній простір в умовах війни. збірник наукових статей, тез доповідей та інших матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 07 березня 2025 р. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2025. 566 с. С.61-64 URL: https://elibrary. kubg.edu.ua/ id/eprint/ 51514/1/Kozyr_MV_tezy_BOS_FPO_2025.pdf

[43] Сиротенко С. Є. Моральні категорії як основа здійснення правосудного судочинства. Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. 200 с. С.77-80 URL:https://dspace. nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16790/1/SB_30-05-2019.pdf

нагляду з боку дорослих, під впливом травматичного досвіду або в середовищі з розмитими моральними межами, ризик їхньої втягнутості у протиправну діяльність значно зростає.

Навіть за відсутності юридичної відповідальності за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень у віці до 14 років, малолітні особи мають усвідомлювати неприпустимість таких дій, як крадіжки, грабежі, пошкодження чужого майна, вандалізм і насильницькі дії проти інших осіб чи тварин, участь у погромах, безпорядках, хуліганстві, втягнення у діяльність незаконних збройних формувань, використання як кур'єрів, інформаторів тощо.

Цей обов'язок, перш за все, має виховну функцію та реалізується через послідовну правову соціалізацію, моделювання ситуацій правильної поведінки в критичних обставинах, індивідуальну роботу з дітьми, які вже проявили схильність до девіантної поведінки, активну взаємодію між школами, службами у справах дітей, поліцією та волонтерськими структурами. Ключовим у цьому процесі є формування усвідомленого ставлення дитини до правопорушення як до недопустимого явища, навіть за відсутності прямої санкції. Це важливо не лише з погляду правового регулювання, а й для збереження морального і психологічного здоров'я дитини в умовах стресу й соціальної нестабільності[44]. Таким чином, обов'язок малолітньої дитини не брати участі у протиправних діях є елементом її виховного правового статусу, що виконує превентивну, стабілізаційну й адаптаційну функцію в надзвичайних умовах воєнного часу.

Також, виховання правосвідомої поведінки малолітніх дітей у сфері дотримання громадського порядку є важливим аспектом реалізації їх правового статусу. У мирний час цей обов'язок сприймається як природний елемент соціалізації, однак в умовах воєнного стану, коли порушено звичні соціальні зв'язки, зруйновано інфраструктуру та підвищено емоційне напруження, необхідність дотримання громадського порядку дітьми набуває особливої ваги. Малолітні особи мають розуміти, що їхня поведінка впливає не лише на них самих, а й на оточення, особливо у ситуаціях колективного перебування, наприклад у навчальних закладах, укриттях, тимчасових притулках чи пунктах евакуації. У зв'язку з цим, їх обов'язок дотримуватись громадського

[44] Бартків Т., Комарніцька Л.М., Роль сімейного виховання у формуванні та розвитку особистості підлітка. Освітня діяльність працівників соціально-психологічної сфери: виклики сьогодення та реалії: Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Кам'янець-Подільський, 01 лютого 2022 р.). КамʼянецьПодільський : НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут». 2022.240 с. С.8-9 URL: https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/2991/1/2022%20%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_26.05.2022.pdf

порядку охоплює повагу до права інших на спокій, навчання, відпочинок і безпеку у межах шкільного, сімейного та громадського середовища, утримання від агресивної поведінки, зокрема словесних образ, фізичного насильства, маніпуляцій чи психологічного тиску на однолітків, недопущення булінгу (цькування) як прямого, так і прихованого, яке може мати серйозні психоемоційні наслідки для інших дітей, гуманне ставлення до тварин і довкілля як прояв загального морального виховання та емпатії, що формуються з раннього віку, дотримання правил поведінки у публічних місцях тощо[45].

У період війни, коли дитина може бути під впливом стресу, страху або змін у сімейній структурі через втрату батьків, евакуацію, бідність, особливо зростає ризик девіантної поведінки. Саме тому обов'язок дотримання громадського порядку повинен підтримуватись через педагогічний супровід у школах і місцях тимчасового проживання, роботу з психологами та соціальними працівниками; залучення до групової діяльності, спрямованої на розвиток співпраці, поваги та толерантності. Важливо зазначити, що дотримання малолітньою дитиною громадського порядку має не каральний, а профілактично-виховний характер, і виступає складовою формування громадянської культури навіть у надзвичайних умовах.

Таким чином, обов'язок дитини дотримуватись громадського порядку в умовах воєнного стану є важливим інструментом не лише соціальної стабільності, а й правового становлення особистості, що має бути підтриманий зусиллями держави, освітніх установ і громадянського суспільства.

Крім того, одним із ключових елементів правового виховання малолітньої дитини є повага до інших людей як фундаментальна цінність, що формує культуру поведінки, толерантність і здатність до мирного співіснування. Зокрема, повага до батьків, педагогів та однолітків виступає не лише моральною вимогою, а й частиною правової свідомості, яка з раннього віку закладає основи для майбутньої відповідальної участі в суспільному житті [46].

У мирний час цей обов'язок реалізується через сімейне виховання, освітні програми, соціальну підтримку, проте в умовах воєнного стану, коли дитина може бути відірвана від звичних моделей взаємодії, переживати втрату, страх або соціальну ізоляцію, формування і збереження поваги до оточення набуває особливого значення. Поважне

[45] Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/ 734177/ 1/War_Kids_ 2022_ VL_Zlyvkov_ok.pdf

[46] Турчиняк Я.І.,Правове виховання неповнолітніх. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Розділ XII. філософія права. С.767-771. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/ uploads/ 2024/03/138.pdf

ставлення до батьків, опікунів, вчителів і однолітків включає виявлення слухняності, довіри та вдячності до батьків або осіб, які їх замінюють, навіть у випадках зміни звичного життєвого середовища, дотримання етичних норм у спілкуванні з педагогами, особливо в умовах стресового навчання, дистанційної або кризової освіти, прояв поваги до однолітків, недопущення образ, цькування, приниження, що особливо важливо у замкнених просторах колективного проживання чи навчання, вміння співпереживати і підтримувати інших дітей, що сприяє формуванню позитивного соціального клімату, навіть у складних обставинах.

У період воєнного стану цей обов'язок виконує стабілізаційну та гуманітарну функцію, адже повага до інших стає засобом подолання агресії, тривоги та соціального конфлікту серед дітей. Формування цієї якості потребує послідовного морального моделювання з боку дорослих, емоційної підтримки та пояснення поведінкових очікувань у доступній формі, створення безпечного середовища, в якому дитина відчуває, що повага до інших базується на взаємності, довірі та захищеності[47].

Таким чином, поважне ставлення до батьків, педагогів та однолітків у період надзвичайних ситуацій є не лише моральним орієнтиром, а й необхідною умовою стабілізації поведінки, збереження психологічного здоров'я та розвитку соціальної відповідальності дитини як суб'єкта правовідносин.

У структурі виховних і поведінкових обов'язків малолітніх дітей особливе значення має дотримання принципів добропорядності, які охоплюють щоденну етику співжиття, культуру поведінки в колективі, повагу до навколишнього середовища та до загальновизнаних моральних норм. У мирний час ці принципи формуються поступово через родинне виховання, шкільне середовище та соціалізацію, однак в умовах воєнного стану, коли звичні рамки поведінки порушені, а середовище стає нестабільним, збереження добропорядної поведінки набуває стратегічного значення як для особистісного, так і для колективного добробуту[48].

Дотримання принципів добропорядності охоплює такі основні обов'язки, зокрема щодо участі у підтримці чистоти й порядку в місцях перебування, а саме навчальних закладах, укриттях, тимчасових притулках, транспортних хабах, евакуаційних пунктах, тимчасовому житлі, утримання від дій, що суперечать нормам моралі, гідності й співжиття, наприклад, брехні, крадіжок, безвідповідального поводження

[47] Романова А.С. Природно-правове регулювання суспільних відносин в період війни. Аналітично-порівняльне правознавство. ДВНЗ «Ужгородський національний університет». № 3. 2022. С. 311-314.

[48] Мойсеюк, Н. Є.. Педагогіка: навч. посіб. 5-е вид., доп. і перер. Н.Є. Мойсеюк. Київ. 2007. 656с URL:https:/ /ru.scribd. com/document/448391701/Pedagogika-Moyseyuk-pdf

з майном, забруднення приміщень або територій, порушення загального порядку, виявлення доброзичливості, поваги та готовності до взаємодопомоги, що є основою колективної безпеки та психологічної стійкості дитячого середовища у кризовий період.

Контроль за дотриманням цих обов'язків не може і не повинен мати репресивного характеру через те, що він виконує правове, моральне та соціальне виховання малолітньої особи через приклад поведінки дорослих та організацію простору, де порядок і повага є не нав'язаними вимогами, а внутрішніми орієнтирами. Особливо у період війни, коли зовнішній правопорядок часто порушено; місця перебування змінюються, дитина може бути ізольована або позбавлена батьківського нагляду, важливо зберігати у свідомості дитини структуру, почуття відповідальності та приналежності до спільноти, у якій її поведінка має значення, що сприятиме стабілізації емоційного стану, посиленню внутрішньої мотивації до порядку й дисципліни, а також зменшує ризик девіантної чи деструктивної поведінки. Таким чином, дотримання принципів добропорядності у поведінці малолітньої дитини є не лише виховним завданням, а необхідною умовою підтримання морального і правового балансу в дитячих колективах, що функціонують у надзвичайних обставинах[49].

Отже, ми бачимо, що забезпечення виконання малолітніми дітьми своїх обов'язків в умовах воєнного стану та інших надзвичайних ситуацій є не лише елементом організаційного контролю, а невід'ємною частиною механізму їхньої правової соціалізації. Виконання таких обов'язків сприяє формуванню у дитини відчуття відповідальності, причетності до соціального простору, розуміння меж дозволеного та забороненого, дозволяє зберегти в дитині правову орієнтацію, підтримує моральний стрижень, а також формує здатність до адаптації в кризових умовах. І відповідно, формування правомірної, свідомої поведінки малолітніх дітей у період надзвичайних обставин є загальнодержавним завданням, що вимагає скоординованих зусиль усіх суб'єктів дитячої політики, а також розуміння того, що навіть у найскладніших умовах дитина залишається носієм прав, а виконання обов'язків шляхом до їх усвідомлення й реалізації.

ВИСНОВКИ

У межах проведеного дослідження проаналізовано особливості правового статусу малолітньої дитини в умовах воєнного стану, а також

[49] Березовська Л., Жмурик Ю. Соціалізація та виховання особистості дитини дошкільного віку в сім'ї. теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи : тези доповідей v всеукраїнської науково-практичної конференції, м. іванофранківськ, 24 квітня 2020 р. / упоряд. : н. в. сабат, н. і. сабат. іванофранківськ : наір, 2020. 180 с. С.6-10. URL: https://files.znu.edu.ua/files/bibliobooks/inshi67/0049169.pdf

окреслено ключові виклики, з якими стикається система захисту прав дітей у період збройного конфлікту. Результати дослідження підтвердили високу актуальність цієї теми як у науковому, так і в практичному вимірі.

Так, малолітня дитина, яка відповідно до цивільного законодавства України не досягла 14-річного віку, потребує особливого підходу з боку держави та суспільства, зважаючи на свою фізичну, психологічну та правову незахищеність. В умовах війни такі діти стають ще більш вразливими через руйнування усталеного життєвого середовища, втрату або розлуку з батьками, переміщення, травмування, брак соціального захисту, а також складнощі з реалізацією основоположних прав на життя, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, безпеку та розвиток.

Проведений аналіз показав, що чинне законодавство України містить низку загальних положень щодо правового статусу дитини, однак не враховує повною мірою специфіку ситуації, в якій опиняються малолітні діти під час воєнного стану. Основна проблема полягає у відсутності чітко врегульованого правового механізму реагування держави на виклики, пов'язані з масовим переміщенням, втратами сімейного оточення, відсутністю належного представництва інтересів дітей, а також у недостатній координації між органами влади, службами у справах дітей, гуманітарними організаціями та місцевими громадами.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що забезпечення правового захисту малолітніх дітей в умовах воєнного стану повинно стати пріоритетом державної політики, оскільки йдеться про майбутнє нації, її людський капітал та моральну відповідальність перед наступними поколіннями, а формування ефективної системи реагування на потреби дітей в умовах війни має ґрунтуватися на принципах гуманності, законності, безперервності державної опіки та тісної міжвідомчої співпраці.

АНОТАЦІЯ

Монографічне дослідження присвячене комплексному аналізу правового статусу малолітніх дітей в умовах воєнного стану, що є особливо актуальним у контексті триваючої збройної агресії проти України. Особлива увага приділяється трансформації ролі держави як гаранта прав дитини в умовах надзвичайної ситуації, а також викликам, що постають перед системою правового забезпечення, соціального захисту та охорони здоров'я дітей в умовах збройного конфлікту.

У дослідженні враховано як національні, так і міжнародні правові стандарти, які регулюють захист прав дитини, зокрема положення Конвенції ООН про права дитини, Факультативного протоколу про участь дітей у збройних конфліктах, Женевських конвенцій, а також

норм українського законодавства, зокрема Сімейного, Цивільного, Кримінального кодексів та законів про правовий режим воєнного стану.

Детально проаналізовані особливості правового становища малолітньої дитини, особи, яка не досягла 14-річного віку, в умовах обмеженої дієздатності та системних ризиків, пов'язаних з воєнними діями, переміщенням, втратою батьківського піклування, психологічною травматизацією. Підкреслюється, що навіть у таких надзвичайно складних умовах дитина зберігає статус повноцінного суб'єкта права, наділеного особистими немайновими правами, включно з правом на життя, освіту, медичну допомогу, соціальний захист і безпеку.

Наукова новизна дослідження полягає у впровадженні концепції спеціального правового режиму для дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, а також обґрунтовано потребу нормативного визнання такої категорії осіб на законодавчому рівні з метою забезпечення ефективного механізму реалізації та захисту їхніх прав. У роботі запропоновано алгоритми адаптації внутрішнього законодавства України до вимог міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав дитини.

Теоретичну основу дослідження становлять положення сучасних вітчизняних учених, зокрема концепція динамічного правового статусу дитини, що адаптується до умов конфлікту В. О. Джугана, доктрина багатовимірності правового статусу малолітнього суб'єкта права, яка підкреслює важливість комплексного підходу до визначення ролі дитини в правовій системі Н. М. Крестовської, позиція С. А. Саблука щодо необхідності інституційного визнання малолітньої дитини як окремого, вразливого учасника правовідносин у кризових умовах, з урахуванням її вікових особливостей та правової незрілості.

Практична цінність дослідження полягає у наданні конкретних рекомендацій для вдосконалення системи захисту прав дітей в умовах війни, зокрема через розробку законодавчих змін, удосконалення механізмів представництва, опіки, соціального захисту, психосоціальної підтримки та освітніх послуг, запропоновані правові моделі можуть бути використані при формуванні державної політики у сфері дитинства, роботі органів влади, соціальних служб, міжнародних гуманітарних організацій.

Література

1. Бартків Т., Комарніцька Л.М., Роль сімейного виховання у формуванні та розвитку особистості підлітка. Освітня діяльність працівників соціально-психологічної сфери: виклики сьогодення та реалії: Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Кам'янець-Подільський, 01 лютого 2022 р.). Кам'янець-Подільський: *НРЗВО*

«Кам'янець-Подільський державний інститут». 2022. 240 с. С.8-9 URL: https://dspace.nadpsu. edu.ua/bitstream/ 123456789/2991/1/2022%20%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_26.05.2022.pdf

2. Березовська Л., Жмурик Ю. Соціалізація та виховання особистості дитини дошкільного віку в сім'ї. Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи : тези доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. ІваноФранківськ, 24 квітня 2020 р. / упоряд. : Н. В. Сабат, Н. І. Сабат. ІваноФранківськ : НАІР, 2020. 180 с. С.6-10 URL: https://files

3. Борисова Л.А., Мамотенко А.В. Оцінка рівня тривожності та депресивного стану як психофізіологічний аспект здоров'я збереження у дітей. The XIV International Scientific and Practical Conference «Prospects for the development of science and the environment», April 10 – 12, Helsinki, Finland. 415 p.C.41-46 URL: https://eu-conf.com/wp-content/ uploads/2023/04/Prospects-for-the-devel opm ent -of-science-and-the-environment.pdf

4. Брик Р. С. Організація безпечного освітнього середовища в умовах сьогодення: концептуальні та нормативно-правові аспекти. Безпечне освітнє середовище: нові виклики та сучасні рішення в умовах воєнного і повоєнного часу : збірник наукових статей, тез доповідей та інших матеріалів ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 07 березня 2025 р. Тернопіль : *ФОП Осадца Ю. В*., 2025. 566 с. С.27-32 URL:https://elibrary. kubg.edu.ua/id/eprint/51514/1/Kozyr_MV_tezy_BOS_FPO_2025.pdf

5. Джуган В.О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63–67

6. Діти з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі / навчально-методичний посібник /авт.: Н. Ярмола, Л. Коваль-Бардаш, Н. Компанець, Н. Квітка, А. Лапін – Київ.: *ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України,* 2020. 208 с. С. 15. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint /729481/1/%D0%9 F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D0%B7%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D1%83%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96.pdf

7. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. Офіційний веб-сайт Музей воєнного дитинства.2025. URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/

8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, (Протокол I) від 8 червня 1977 року URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199

9. Дришлюк О. Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів на підставі психологічного насильства. Офіційний сай Вищої шкоди адвокатури. 23.02.2024 р. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/status-ditini-iaka-postrazdala-vnaslidok-vojennix-dii-ta-zbroinix-konfliktiv-na-pidstavi-psixologicnogo-nasilstva

10. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

11. Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : *Дніпров. держ. ун-т внутр. справ*, 2025. 452 с. С.434 URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/15999/1/%D0%9D%D0%9F%D0%90%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_10.04.25%20%28%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9%29.pdf

12. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.Ніжин: *Видавець ПП Лисенко М.М.*, 2023. 221 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734177/1/War_Kids_2022_VL_Zlyvkov_ok.pdf

13. Іванюк В. Д. Правове регулювання прав дітей в умовах війни. Матеріали VI Міжнародно-практичної конференції «Російсько-українська війна:право, безпека, світ» (29-30 квітня 2022). м. Тернопіль. С. 66–68. URL: http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/888/874

14. Іванюк В. Д., Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану, Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету: 2024: Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід (19-20 квітня 2024 року) С.66-68 URL: http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/888/874

15. Коваль І. Захист прав і законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "Юридичні науки" № 2 (38), 2023 с. 66-71 URL:https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/nov/31656/12.pdf

16. Ковальчук Б. І., Дудка У. Т. Освітній простір в умовах війни. збірник наукових статей, тез доповідей та інших матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 07 березня 2025 р. Тернопіль : *ФОП Осадца Ю. В.,* 2025. 566 с. С.61-64 URL: https://elibrary. kubg.edu. ua/id/eprint/ 51514/1/Kozyr_MV_tezy_BOS_FPO_2025.pdf

17. Конвенція про права дитини Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

18. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

19. Крестовська Н.М. Ювенальний правовий статус. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії.* 2009. Т. 8. С. 278–284. URL:https://dspace. onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5cde35a6-9407-4ccc-9d31-0d85 038b 81b3/ content

20. Лебідь О.В. Роль дослідження зовнішнього середовища загальноосвітнього навчального закладу в системі стратегічного управління. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». педагогічні науки. 2016. № 2 (12).С.384– 390. URL:https://pedpsy. duan.edu.ua/images/ PDF/Full_issues/ Issues/ 2_12_2016.pdf

21. Мойсеюк, Н. Є.. Педагогіка: навч. посіб. 5-е вид., доп. і перер. Н.Є. Мойсеюк. Київ. 2007. 656 с. URL:https://ru.scribd. com/document/448391701/ Pedagogika-Moyseyuk-pdf

22. Найман Н.М. Сімейно-правовий статус дитини. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 6. С. 38–43. URL /Letch /Downloads/ Pgip_2016_6_9.pdf

23. Ольховик Л.А. Особливості немайнових прав дитини за цивільним законодавством України. Дис.на на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків. 2006. 150 с. URL: /Letch/Downloads/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA.doc.pdf

24. Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження. Дис. на здоб. наук. ступеня доктора юридичних наук.12:00.01.Львів. 2017. 524 с. URL:https://lpnu.ua/sites/ default/files/2020/dissertation/1717/dysertaciynarobotanazdobuttyanaukovogostupenyadoktorayurydychnyhnaukortynskoyinv.pdf

25. Особливості роботи шкіл під час війни – відповіді на запитання від освітнього омбудсмена. *Нова українська школа*. 20.04.2022. URL: https://nus. org.ua/ 2022/04/20/osoblyvosti-roboty-shkil-pid-chas-vijny-vidpovidi-na-zapyt an nya -vid-osvitngo-ombudsmena/

26. Прібиткова Н.О. Правова та педагогічна культура, її вплив на виховання дитини. С.1-5 URL:https://dspace. univd.edu.ua/server/

api/core/bitstreams/ac2be47a-8670-4f90-adb1-5a6983a7e7c5/content?trackerId=a7ace259e5d07845

27. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

28. Психологія стресу та стресових розладів : навч. посіб.. Уклад. О. Ю. Овчаренко. Київ. : *Університет «Україна»*, 2023. 266 с. С.214 URL:https://uu.edu.ua/upload/Nauka/naukovi_vydannia/psihologija_stresy_2023_compressed.pdf

29. Ригіна О.М. «Правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини», «інтереси дитини»:загальнотеоретична характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 8. 2021.С.28-30.URL:http:/ /www. lsej.org.ua/8_2021/7.pdf

30. Романова А.С. Природно-правове регулювання суспільних відносин в період війни. Аналітично-порівняльне правознавство. *ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. № 3. 2022. С. 311-314.

31. Саблук С.А. Окремі аспекти правового статусу дитини. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 143–147

32. Синєгубов О.В. Праовий статус дитини, як учасника особистих немайнових відносин. *Форум права*. №1.2013.С. 900-907 URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ef2d51b5-6c8e-4cef-a4ba-d733 a2083988/content

33. Сиротенко С. Є. Моральні категорії як основа здійснення правосудного судочинства. Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : *Право*, 2019. 200 с. С.77-80. URL:https:// dspace.nlu.edu.ua /bitstream/123456789/ 16790/1/SB_30-05-2019.pdf

34. Сімейний кодекс України. Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL:https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

35. Сірант М.М.Захист прав дитини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* №2. 2024.С. 694-696. URL:http:// lsej.org. ua/2_ 2024/174.pdf

36. Толста А.В. Використання європейських методик у територіальному плануванні міст. Матеріали XVII Всеукраїнської науково-технічної конференції здобувачів вищої освіти (89-ї науково-технічної конференції ХНУМГ ім. О. М. Бекетова) «Сталий розвиток міст: поствоєнний період»: в 5-и ч. / Ч. 3. Харків : *ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*, 2024. 449 с. С.49-51. URL:https://science.kname.edu.ua/images/dok/konferentsii/2024/Staliy%20rozvytok_2024/C.3_Budivelna%20ta%20civilna%20inzeneria-2024% 20r._comp essed.pdf

37. Турчиняк Я.І.,Правове виховання неповнолітніх. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Розділ XII.

філософія права. С.767-771.URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/138.pdf

38. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

39. Чижов Д.А. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 96–101. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/19.pdf

40. Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105.

Інформація про авторів:

Галунько Віра Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції факультету
підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності
НПУ Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна
ORCID ID*:* 0000-0002-0563-0576

Шерстюк Ганна Миколаївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права і процесу
факультету підготовки фахівців для підрозділів
превентивної діяльності
НПУ Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна
ORCID 0000-0001-9562-3531

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-11

РОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Давиденко В. В.

ВСТУП

В умовах сучасних збройних конфліктів діти залишаються однією з найбільш уразливих категорій населення, адже війна порушує майже всі аспекти їх життя, від базових гарантій безпеки та доступу до освіти до права на сім'ю, здоров'я та психосоціальну підтримку. Масові переміщення, руйнування інфраструктури, втрата батьків, брак медичної допомоги, ризики насильства та експлуатації формують середовище, у якому дитина втрачає передбачуваність, стабільність і природні умови розвитку. Саме тому захист дітей у період збройних конфліктів стає питанням глобального масштабу, що потребує комплексних механізмів реагування, чіткої координації та ефективної взаємодії між державними структурами та міжнародними інституціями.

Україна, яка з 2014 року й особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року перебуває у стані війни, стикається з безпрецедентними викликами у сфері забезпечення прав дитини. В умовах щоденної небезпеки перед державними органами постає завдання не лише зберегти життя і здоров'я дітей, але й створити умови для реалізації гарантованих Конституцією та міжнародними договорами прав, зокрема Конвенцією ООН про права дитини, що вимагає комплексних державних рішень: організації евакуації, забезпечення доступу до освіти в умовах кризи, підтримки дітей-сиріт, деокупованих та депортованих дітей, розвитку системи соціальних послуг, а також формування дієвих механізмів документування воєнних злочинів проти дітей.

Міжнародні організації такі як ООН, ЮНІСЕФ, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Рада Європи та інші відіграють важливу роль у доповненні та підсиленні державних зусиль, надаючи гуманітарну допомогу, беруть участь у репатріації незаконно переміщених дітей, проводять моніторинг порушень міжнародного гуманітарного права, розробляють стандарти захисту та підтримують створення безпечного середовища для дітей у воєнний час тощо. Спільні дії держави й міжнародних інституцій дозволяють забезпечити більш широку систему захисту, яка може ефективніше реагувати на критичні потреби дитячого населення.

Війна завжди виступає одним із найскладніших викликів для держави та суспільства, адже вона супроводжується руйнуванням соціальної інфраструктури, порушенням прав і свобод людини, зростанням гуманітарних проблем. Найбільш вразливою категорією у таких обставинах залишаються діти. Вони страждають не лише від безпосередньої небезпеки бойових дій, а й від їхніх непрямих наслідків: втрати сім'ї, вимушеної міграції, втрата доступу до освіти, медичного забезпечення та належного соціального середовища[1].

В умовах сучасної України проблема захисту прав дітей набула особливого значення у зв'язку з повномасштабною збройною агресією росії. За офіційними даними державних і міжнародних інституцій, сотні тисяч дітей були змушені залишити свої домівки, багато хто втратив батьків або зазнав психологічних травм, а частина була незаконно депортована на територію держави-агресора[2]. Такі дії не лише порушують національне законодавство, а й кваліфікуються як воєнні злочини відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Досвід воєнних конфліктів в інших країнах підтверджує, що діти завжди опиняються серед найбільш уразливих груп населення. Вони не лише позбавлені базових прав, а й часто стають жертвами воєнних злочинів насильницьких депортацій, примусового залучення до воєнізованих формувань, торгівлі людьми. Війна докорінно змінює умови реалізації прав дитини. У мирний час основні гарантії захисту забезпечуються через стабільні соціальні інститути, однак під час збройних конфліктів ці механізми часто втрачають дієвість. Діти залишаються без безпечного середовища, звичного кола спілкування та доступу до соціальних послуг, що робить їх особливо вразливими. Саме тому питання захисту дитинства в умовах війни потребує особливої уваги з боку держави та міжнародної спільноти[3]. Український контекст демонструє схожі загрози, що робить дослідження проблематики захисту дитинства надзвичайно актуальним і з наукової, і з практичної точки зору.

Україна ще з моменту прийняття Конституції визнала дитинство об'єктом підвищеного захисту та гарантує рівність прав усіх дітей незалежно від їхнього походження чи соціального статусу. У Конституції України зазначено, що будь-яке насильство над дитиною переслідується законом[4]. Крім того, Закони України «Про охорону

[1] Кривов'яз О. В. Захист прав дитини в умовах збройного конфлікту. Правничий вісник Університету. Київ: «КРОК», 2017. С. 80–85.

[2] Саух А. С. Незаконна депортація (переміщення) дітей як різновид воєнного злочину та злочину проти людяності. Київський часопис права. № 2 2024.. С. 285–293

[3] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[4]Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

дитинства»[5] та «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»[6] створюють додаткові механізми гарантування прав неповнолітніх у кризових ситуаціях.

Захист дітей у надзвичайних обставинах має і міжнародну важливість. Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Україною у 1991 році, покладає на державу обов'язок забезпечувати дітям право на життя, розвиток та особливий захист у випадках воєнних конфліктів[7]. Аналогічні гарантії містять і Женевські конвенції 1949 року, які визначають дітей як категорію цивільних осіб, що користуються додатковими заходами безпеки[8]. Саме тому питання міжнародної співпраці в гуманітарній сфері стало одним із ключових у діяльності України останніх років.

Роль органів державної влади у цій сфері полягає не лише у виробленні законодавчих гарантій, а й у створенні практичних умов для їх реалізації. Міністерства та відомства, служби у справах дітей, освітні й медичні заклади адаптують свою діяльність до умов воєнного стану, впроваджують спеціальні програми підтримки та реабілітації неповнолітніх.

Отже, аналіз ролі державних органів та міжнародних організацій у забезпеченні прав дітей під час війни є не лише актуальним, але й необхідним для розуміння того, як може бути сформована цілісна модель захисту дитинства у кризових умовах. Такий аналіз дає можливість виявити сильні й слабкі сторони існуючих механізмів, визначити напрями вдосконалення національної політики та окреслити потенціал для подальшого міжнародного співробітництва у сфері прав дитини.

1. Правові гарантії захисту дітей у національному та міжнародному праві

Захист прав дитини в умовах війни є надзвичайно чутливим і складним завданням для будь-якої держави. Україна сьогодні перебуває у ситуації, коли правові механізми охорони дитинства фактично проходять перевірку на ефективність. Якщо у мирний час основні гарантії залишаються у сфері реалізації соціальної політики, то за умов війни вони перетворюються на питання виживання та гуманітарної безпеки.

---

[5] Про охорону дитинства.Закон України від 07 березня 2002 р. №3109. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[6] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.Закон України від 28.12.2014. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

[7] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. Ратифікована Україною 27 лютого 1991 р. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[8]Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

Конституція України є основою для всієї правової системи, і саме в ній закладено ключові орієнтири щодо захисту дитинства. Наприклад, у статті 52 підкреслюється рівність усіх дітей у правах і встановлюється відповідальність за будь-які прояви насильства[9]. Ця норма важлива тим, що вона діє навіть під час воєнного стану, коли інші права громадян можуть обмежуватися. Фактично Конституція ставить дитину під особливий захист держави й суспільства.

Важливо також звернути увагу на статтю 3 Конституції, яка визначає, що людина, її життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю. Ця норма задає загальний орієнтир для державної політики: навіть у часи, коли ресурси суспільства спрямовані на оборону, життя людини залишається безумовним пріоритетом. Таким чином, конституційні положення утворюють своєрідний «правовий щит», що забезпечує неперервність гарантій для людей.

На виконання конституційних принципів прийнято низку спеціальних нормативних актів, які конкретизують державну політику у сфері дитинства. Одним із ключових є Закон України «Про охорону дитинства»[10]. У ньому сформульовано основні напрямки державної політики від забезпечення охорони здоров'я до створення умов для культурного розвитку й освіти. Цей закон має універсальний характер і діє незалежно від соціально-політичної ситуації. Саме його положення дозволяють органам влади діяти системно навіть у період війни.

Ще одним важливим документом став Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»[11], ухвалення якого у 2014 році стало реакцією на появу нової категорії населення – людей, змушених залишити свої домівки через бойові дії. Для дітей цей закон має особливу цінність: він гарантує право на освіту, медичне обслуговування та соціальний захист у новому місці проживання. Саме завдяки цим положенням сотні тисяч дітей-переселенців отримали правові гарантії, які частково компенсували втрату звичного середовища.

Окремо слід виділити й Сімейний кодекс України[12], адже саме він регулює ситуації, коли дитина залишилася без батьківського піклування. Війна неминуче збільшує кількість таких випадків: загибель батьків, їх зникнення або неможливість виконання ними батьківських обов'язків. І

[9] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[10] Про охорону дитинства.Закон України від 07 березня 2002 р. №3109. URL. https://zakon.rada. gov.ua/laws/ how/2402-14#Text

[11] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.Закон України від 28.12.2014. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

[12] Сімейний кодекс України. Закон України.URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

саме цей Кодекс передбачає механізми опіки, піклування та усиновлення, що дозволяє державі гарантувати дітям базові умови для розвитку. У такий спосіб навіть у найтяжчих обставинах діти не залишаються без правового захисту.

Не менш важливою частиною системи гарантій є діяльність органів державної влади. Українська практика свідчить, що саме координація між різними відомствами визначає реальну ефективність правового захисту. Так, **Міністерство соціальної політики України** забезпечує загальну координацію у сфері захисту дітей, реалізує програми підтримки для сімей із дітьми та організовує соціальні виплати.

Міністерство освіти і науки України впроваджує адаптивні моделі навчання: дистанційні та змішані форми, мобільні освітні хаби для дітей, що втратили доступ до звичайних шкіл.

Міністерство охорони здоров'я України забезпечує доступність медичних послуг, включно з психологічною допомогою дітям, які пережили травматичний досвід.

Служби у справах дітей на місцях працюють безпосередньо з дітьми, які опинилися у кризових обставинах.

Особливу роль відіграє інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини, який здійснює моніторинг дотримання прав, реагує на порушення, готує рекомендації для органів влади та активно взаємодіє з міжнародними партнерами. В умовах війни ця інституція стала ключовою у питаннях документування випадків незаконної депортації та примусового усиновлення українських дітей за кордоном. Однак не лише державні інституції визначають ефективність системи захисту дітей. Важливу роль відіграють також громадські та благодійні організації, які часто працюють швидше та гнучкіше, ніж державні структури. У період воєнних криз найбільш оперативну допомогу дітям надають волонтерські та благодійні організації. Їхня перевага полягає в мобільності та здатності швидко реагувати на потреби населення, тоді як державні структури часто діють повільніше через складні процедури. Саме волонтерські мережі забезпечують дітей-переселенців харчуванням, одягом, ліками та психологічною підтримкою, фактично знімаючи з органів влади частину соціального навантаження[13].

Дослідження науковців Кравченко О. О. та Чупіної К. О. підтверджує, що поєднання державних і громадських ініціатив у сфері психологічної підтримки дозволяє створити більш ефективну модель реабілітації неповнолітніх. Автори наголошують, що університети та локальні неурядові організації здатні організовувати мобільні

[13] Шевченко О. Виклики гуманітарної кризи під час війни в Україні для внутрішньо переміщених осіб та інших вразливих груп. Social Work and Education. Vol. 10, №. 3. 2023 PP. 325-335. DOI: 10.25128/2520-6230.23.3.6.

психологічні групи, які працюють безпосередньо в місцях компактного проживання ВПО[14], що свідчить про доцільність інтеграції недержавних ресурсів у загальну систему захисту прав дітей. Досвід останніх років показує, що саме взаємодія держави з громадянським суспільством забезпечує більш адресний підхід до проблем дитинства. Практика свідчить, що громади, які співпрацюють із благодійними фондами, ефективніше адаптують дітей до нових умов[15]. Таким чином, інституційний механізм захисту дитинства в умовах війни має включати не тільки формальні державні структури, а й широку мережу недержавних партнерів.

Правові гарантії захисту дітей не обмежуються національними нормами. Україна є учасницею багатьох міжнародних договорів, які встановлюють універсальні стандарти поводження з дітьми в умовах війни. Найважливішим серед них є Конвенція ООН про права дитини від 1989 року. У цьому документі підкреслюється, що держави зобов'язані вживати всіх можливих заходів для забезпечення захисту і піклування про дітей, які страждають від воєнних конфліктів[16]. Крім того, Конвенція забороняє залучення дітей до воєнних дій і наголошує на пріоритетності їхніх найкращих інтересів.

Не менш важливими є Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року. Вони формують основу сучасного міжнародного гуманітарного права та визначають дітей як особливу категорію цивільного населення, що потребує додаткового захисту. Документи забороняють депортацію, примусове переселення та використання дітей у будь-яких воєнних діях. Також сторони конфлікту зобов'язані докладати всіх можливих зусиль для возз'єднання сімей, розлучених війною[17]. Ці положення мають принципове значення для України, яка сьогодні стикається з фактами масового незаконного вивезення неповнолітніх на територію держави-агресора.

Водночас важливо враховувати, що навіть наявність чітких міжнародних і національних правових норм не гарантує автоматичну реалізацію захисту прав дитини. Як підкреслює науковець Чернобук В. В., міжнародні стандарти часто набувають декларативного характеру,

[14] Кравченко О. О., Чупіна К. О. Соціально-психологічна реабілітація ВПО: з досвіду Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Габітус. Випуск 41. 2022. С. 251-254. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208. 2022.41.44

[15] Бондарчук Ю. П., Єщенко М. Г., Бондарчук С. В. Реалізація прав дітей внугрішньо переміщених осіб на прикладі Новоукраїнської територіальної громади Кіровоградської області. Право та публічне управління. №º2. 2023.С. 168-174. URL: https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.24

[16] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. Ратифікована Україною 27 лютого 1991 р. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[17] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

якщо держава не має реальних інституційних ресурсів для їх упровадження[18]. Це підтверджує й досвід України, де правові норми нерідко стикаються з труднощами практичної реалізації через перевантаженість системи соціального захисту, дефіцит фінансування та кадрові проблеми в регіонах, що постраждали від бойових дій.

Порівняльний аналіз досвіду інших держав, які пережили воєнні конфлікти, засвідчує: ключову роль відіграє не лише формальне існування правових гарантій, а й створення гнучких механізмів їх застосування. Так, у випадку післявоєнних Балкан значна увага приділялася відновленню освітньої інфраструктури та забезпеченню психосоціальної підтримки дітей, що визнано одним із найефективніших засобів повернення їх до нормального життя. Україна сьогодні також намагається впроваджувати схожі підходи через освітні хаби, дистанційні форми навчання та спеціальні програми реабілітації.

Як слушно зазначає науковець Бориченко К. В., соціальний захист дітей-переселенців в Україні має не лише матеріальний вимір, але й функцію соціальної інтеграції[19]. Забезпечення прав на освіту, медичні послуги та культурний розвиток створює основу для формування відчуття безпеки та стабільності серед неповнолітніх, які пережили травматичні події війни. Це особливо актуально в контексті внутрішньо переміщених осіб, для яких адаптація в нових громадах часто пов'язана з ризиком соціальної ізоляції.

Варто також наголосити, що міжнародні норми, зокрема Конвенція ООН про права дитини, покладають на держави обов'язок забезпечувати пріоритетність «найкращих інтересів дитини» у будь-яких діях, що її стосуються[20]. Такий підхід вимагає, щоб навіть у надзвичайних умовах воєнного стану політика держави будувалася не лише навколо питань оборони, але й гарантувала дітям мінімальний рівень захисту та розвитку.

Таким чином, правові гарантії в умовах війни мають розглядатися не лише як норми на папері, а як дієві інструменти. Українська практика доводить, що для їхньої ефективності необхідне поєднання конституційних норм, спеціальних законів та гнучкої практики правозастосування, яка враховує реалії війни та гуманітарної кризи.

Додатковим орієнтиром виступають документи Ради Європи, зокрема Європейська конвенція з прав людини, яка передбачає захист від катувань та нелюдського поводження, а також гарантує право на

[18] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. Аналітично-порівняльне правознавство.. № 3. 2023 С. 437-440.

[19] Бориченко К. В. Соціальний захист внутрішньо переміщених сімей з дітьми. Часопис цивілістики. Вип. 19. 2015.С. 88–93.

[20] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. Ратифікована Україною 27 лютого 1991 р. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

освіту. Важливими для України є також рекомендації Європейського Союзу щодо захисту прав дітей-біженців, адже сотні тисяч українських неповнолітніх нині перебувають у країнах ЄС.

Міжнародні організації відіграють вирішальну роль у практичному забезпеченні прав дітей. Насамперед це Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), який реалізує програми підтримки освіти, психологічної допомоги та соціальної інтеграції дітей, що постраждали від війни. Також важливою є діяльність Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, яке забезпечує захист дітей-біженців і сприяє їхній соціалізації в нових країнах перебування.

Міжнародний комітет Червоного Хреста здійснює гуманітарні місії, допомагає з евакуацією дітей із зон бойових дій та організовує програми возз'єднання сімей. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) приділяє увагу моніторингу ситуації з правами людини, включно з документуванням випадків порушення прав дітей.

Значний внесок робить і Рада Європи, яка спрямовує зусилля на розробку методичних рекомендацій для держав – учасниць щодо створення правових і соціальних механізмів захисту неповнолітніх у надзвичайних ситуаціях[21]. Для України важливим є те, що ці документи не лише формують стандарти, а й сприяють тиску міжнародної спільноти на державу-агресора з вимогою повернення незаконно вивезених дітей.

Таким чином, правові гарантії захисту дітей у період війни мають багаторівневий характер. На національному рівні вони спираються на Конституцію та спеціальні закони, які визначають базові права дитини та механізми їхнього забезпечення. На міжнародному рівні діють універсальні норми, закріплені в Конвенції ООН про права дитини, Женевських конвенціях та інших документах, що встановлюють стандарти гуманітарного захисту.

Водночас важливо підкреслити, що наявність правових норм сама по собі не гарантує їхнього виконання. Реальність українського сьогодення свідчить про масові й системні порушення прав неповнолітніх. Тому роль держави та міжнародних організацій полягає не лише у створенні нормативної бази, а й у практичному її застосуванні: наданні гуманітарної допомоги, організації евакуації, забезпеченні доступу до освіти й медицини, психологічній підтримці та фіксації фактів воєнних злочинів.

Український досвід підтверджує: ефективний захист прав дітей можливий лише за умови тісної співпраці між національними інституціями та міжнародними партнерами. Це дозволяє створити

[21] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. Аналітично-порівняльне правознавство. № 3. 2023. С. 437-440.

багаторівневу систему гарантій, яка діє навіть у найскладніших умовах війни.

2. Роль органів державної влади у забезпеченні прав дітей під час війни

Збройна агресія проти України поставила перед органами державної влади принципово нові завдання у сфері захисту прав дітей. Якщо у мирний час основний акцент робився на розвитку системи освіти, охорони здоров'я та соціальної підтримки, то в умовах війни ключовим пріоритетом стає безпека та фізичне виживання дитини. Органи влади мають не лише зберегти базові механізми функціонування держави, але й створити нові інституційні форми, здатні ефективно реагувати на виклики війни.

Верховна Рада України формує законодавче підґрунтя захисту прав дітей. У перші місяці повномасштабної війни було ухвалено низку змін до законодавства, спрямованих на посилення соціального захисту неповнолітніх. Зокрема, було внесено поправки до Закону України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також до Сімейного кодексу. Ці зміни дозволили розширити коло державних гарантій та надати більшу гнучкість у прийнятті рішень щодо опіки над дітьми, які залишилися без батьківського піклування[22].

Законодавець приділяє увагу і питанням освіти. Було ухвалено норми, які дозволяють учням продовжувати навчання у дистанційній або змішаній формі, а також надають можливість закладам освіти гнучко адаптувати навчальні програми до умов воєнного стану. Це особливо важливо для дітей, які проживають у зонах бойових дій або тимчасово переміщені до інших регіонів.

Ключову роль у реалізації законодавчих гарантій відіграє Кабінет Міністрів України та профільні міністерства. Саме вони організовують практичне забезпечення прав дитини у найважливіших сферах. Так, М**іністерство соціальної політики України** зосереджує увагу на соціальному захисті дітей. Зокрема, було розширено програми грошових виплат для сімей з дітьми, створено спеціальні фонди для підтримки неповнолітніх, які залишилися без батьків, а також запроваджено спрощені процедури оформлення допомоги для внутрішньо переміщених осіб.

Міністерство освіти і науки України забезпечує доступність освіти для дітей незалежно від місця їхнього перебування. Було створено єдину державну онлайн-платформу, яка дозволяє продовжувати навчальний

[22] Єсімов С.С. Державна політика україни у сфері реалізації прав та інтересів неповнолітніх. Матеріали міжнародної науково-практицної конференції: захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики. Національна академія внутрішніх справ. 2021. 47 с.

процес навіть у випадках, коли школи зруйновані або перебувають на окупованій території. **Міністерство охорони здоров'я України** приділяє увагу не лише наданню медичних послуг, але й питанням психологічної реабілітації дітей, які пережили травматичний досвід. У багатьох регіонах створюються мобільні групи психологів, що працюють із дітьми у центрах тимчасового перебування та навчальних закладах[23].

Основеу роль у забезпеченні безпеки дітей відіграє Національна поліція України. З початку повномасштабної агресії було посилено підрозділи ювенальної превенції, які займаються питаннями протидії насильству над дітьми, попередженням їхньої експлуатації та документуванням випадків незаконної депортації. Поліцейські співпрацюють із міжнародними структурами для передачі інформації про дітей, примусово вивезених за межі України.

Окремо варто відзначити роботу прокуратури. Саме цей орган займається розслідуванням злочинів, учинених проти дітей під час війни, серед яких випадки насильницької депортації, примусового залучення неповнолітніх до збройних формувань, а також обмеження доступу до освіти чи медицини. Такі справи мають значення не лише для України, а й для міжнародних судових процесів. Ця діяльність має не лише внутрішнє, але й міжнародне значення, адже зібрані докази можуть бути використані в Міжнародному кримінальному суді.

Важливу функцію у забезпеченні прав дітей виконує й судова система. Судові органи ухвалюють рішення про встановлення опіки та піклування, відновлення документів, втрачених унаслідок бойових дій, або визначають факт народження та смерті на тимчасово окупованих територіях. Такі справи мають особливе значення для дітей, адже від них залежить доступ до соціальної допомоги та освіти. Створення законодавчої бази саме по собі не гарантує ефективного захисту дітей у період війни. Важливо, щоб прийняті норми мали дієві механізми реалізації на практиці. Це означає наявність доступних процедур відновлення документів, надання соціальної допомоги, організації навчання та медичного обслуговування. Досвід воєнного часу показує, що без практичного наповнення навіть найкращі норми залишаються лише деклараціями[24]. Крім того, ефективність захисту дитинства значною мірою визначається взаємодією державних і громадських

[23] Кравченко О. О., Чупіна К. О. Соціально-психологічна реабілітація ВПО: з досвіду Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Габітус. Випуск 41. 2022. С. 251-254. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208. 2022.41.44

[24] Єсімов С.С. Державна політика україни у сфері реалізації прав та інтересів неповнолітніх. Матеріали міжнародної науково-практицної конференції: захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики. Національна академія внутрішніх справ. 2021. 47 с.

структур. За словами науковця Бондарчука Ю. П., органи місцевого самоврядування, які приймають переселенців, здатні оперативніше реагувати на проблеми дітей, ніж центральні органи влади[25]. Слід зазначитип, що такий підхід забезпечує більш адресну підтримку неповнолітніх у громадах.

Окремим напрямом роботи органів державної влади є психологічна підтримка дітей, які пережили бойові дії, втрату близьких чи вимушене переселення. У різних регіонах створюються мобільні групи психологів, які співпрацюють із місцевими школами та центрами допомоги. Як показує досвід, поєднання державних програм із діяльністю громадських і волонтерських ініціатив дозволяє швидше охоплювати найбільш уразливих дітей[26].

Не менш важливою є сфера відновлення документів і правового статусу. Тисячі дітей втратили свідоцтва про народження чи інші документи, що фактично позбавляє їх доступу до соціальної допомоги. У цьому питанні ключова роль належить місцевим органам влади та судам, які забезпечують юридичне відновлення статусу дитини. Наукоаець Єсімов С.С. підкреслює, що держава має забезпечувати не лише формальні гарантії, а й дієві механізми їх реалізації в кризових обставинах[27].

Суттєвою інновацією стало використання цифрових технологій. Завдяки застосунку «Дія» та іншим електронним платформам стало можливим швидке оформлення соціальної допомоги, подача документів на навчання чи медичні послуги навіть у разі переміщення сімей. Це демонструє, що органи влади здатні оперативно адаптуватися до нових викликів, використовуючи сучасні інструменти. Таким чином, державна політика у сфері захисту прав дітей під час війни ґрунтується на поєднанні законодавчих рішень, організаційної гнучкості та цифрових сервісів. Цей комплексний підхід дозволяє забезпечити дітям мінімально необхідний рівень прав і гарантій навіть у найскладніших умовах.

Важливою ланкою системи захисту дитинства під час війни стали органи місцевого самоврядування. Саме вони першими стикаються з проблемами, що виникають у громадах: розміщення дітей-переселенців,

---

[25] Бондарчук Ю. П., Єщенко М. Г., Бондарчук С. В. Реалізація прав дітей внугрішньо переміщених осіб на прикладі Новоукраїнської територіальної громади Кіровоградської області. Право та публічне управління. №º2. 2023.С. 168-174. URL: https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.24

[26] Кравченко О. О., Чупіна К. О. Соціально-психологічна реабілітація ВПО: з досвіду Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Габітус. Випуск 41. 2022. С. 251-254. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208. 2022.41.44

[27] Єсімов С.С. Державна політика україни у сфері реалізації прав та інтересів неповнолітніх. Матеріали міжнародної науково-практицної конференції: захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики. Національна академія внутрішніх справ. 2021. 47 с.

організація доступу до освіти, забезпечення житлом та медичними послугами. На рівні територіальних громад створюються центри підтримки, де діти отримують харчування, психологічну допомогу та можуть продовжувати навчання.

Деякі громади, зокрема ті, які прийняли велику кількість переселенців, впроваджують спеціальні місцеві програми. Вони включають безкоштовне харчування у школах, додаткові гуртки та секції для дітей, щоб допомогти їм швидше адаптуватися до нових умов[28]. У цьому проявляється гнучкість системи місцевого самоврядування, яке, на відміну від центральних органів, може оперативніше реагувати на локальні виклики.

Захист прав дітей у період війни неможливий без ефективної координації між різними структурами влади. В Україні цю функцію виконують міжвідомчі робочі групи, до складу яких входять представники парламенту, уряду, правоохоронних органів та громадських організацій. Такий підхід дозволяє поєднати законодавчі, адміністративні та практичні інструменти.

У межах цієї координації важливу роль відіграють служби у справах дітей, які взаємодіють із правоохоронними органами, органами освіти та охорони здоров'я, координуючи дії щодо конкретної дитини або групи дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. За час війни в Україні було реалізовано низку програм, спрямованих безпосередньо на підтримку неповнолітніх. Серед них: **Програма «Діти війни»**[29], яка передбачає надання адресної соціальної допомоги дітям, що постраждали від бойових дій. **Освітні ініціативи Міністерства освіти і науки**, завдяки яким створені платформи для дистанційного навчання, що дають можливість продовжувати освітній процес навіть за кордоном. **Програми психологічної підтримки**, реалізовані спільно з міжнародними організаціями, які допомагають дітям долати наслідки пережитого стресу та травм тощо. Такі ініціативи демонструють, що українська держава не лише зберегла інституційну спроможність, а й адаптувала свої механізми під надзвичайні умови.

Органи державної влади України відіграють ключову роль у забезпеченні прав дітей у період війни. Верховна Рада створює необхідну законодавчу базу, Кабінет Міністрів та профільні міністерства реалізують державну політику, правоохоронні органи забезпечують

[28] Бондарчук Ю. П., Єщенко М. Г., Бондарчук С. В. Реалізація прав дітей внугрішньо переміщених осіб на прикладі Новоукраїнської територіальної громади Кіровоградської області. Право та публічне управління. №º2. 2023.С. 168-174. URL: https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.24

[29] Про платформу.URL.https://childrenofwar.gov.ua/

захист від злочинних посягань, а місцеве самоврядування організовує практичну допомогу безпосередньо в громадах.

Разом ці елементи формують багаторівневу систему, яка, незважаючи на колосальні труднощі, дозволяє забезпечувати дітям базові права. Водночас ефективність цієї системи значною мірою залежить від взаємодії державних структур із міжнародними організаціями, що є предметом наступного розділу дослідження.

3. Роль міжнародних організацій у забезпеченні прав дітей під час війни

Захист прав дітей під час війни є не лише внутрішньою справою окремої держави, а й питанням міжнародної безпеки та гуманітарного права. В умовах збройної агресії проти України міжнародні організації відіграють ключову роль у забезпеченні прав неповнолітніх, де. їх діяльність охоплює як надання гуманітарної допомоги, так і контроль за виконанням міжнародних зобов'язань державою, а також документування фактів воєнних злочинів. Велике значення в питаннях захисту дітей має діяльність ООН та її підрозділів. Наприклад, ЮНІСЕФ уже кілька років впроваджує в Україні програми, які допомагають дітям отримати доступ до освіти, медичних послуг та психологічної підтримки. Особливо це стало актуально після 2022 року, коли сотні тисяч дітей були змушені залишити свої домівки. Одним із наймасштабніших проєктів останніх років стало створення «Освітніх хабів», які дають можливість дітям продовжувати навчання в умовах вимушеного переселення[30]. Крім того, ЮНІСЕФ активно підтримує програми вакцинації, забезпечує постачання ліків і медичного обладнання в лікарні, які приймають дітей з постраждалих регіонів.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) відповідає за захист дітей-біженців та внутрішньо переміщених осіб. Його діяльність спрямована на створення умов для соціальної інтеграції неповнолітніх у нових громадах, а також на надання юридичної допомоги сім'ям, що шукають притулку за кордоном.

Особливу роль у період воєнних конфліктів слід відзначити і Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ). Його представники працюють безпосередньо в зонах бойових дій, надаючи дітям гуманітарну допомогу: продукти харчування, воду, медикаменти. Важливо, що МКЧХ займається також питаннями возз'єднання сімей, адже війна часто розлучає дітей з батьками. Окремим напрямком діяльності організації є документування фактів насильницької депортації українських дітей на територію держави-агресора, що

[30] Ситник Г. П. Роль міжнародних організацій у захисті прав людини під час збройних конфліктів. Право України. № 8. 2021. С. 92-97.

становить доказову базу для міжнародних судових процесів[31]. Окремого значення набуває діяльність міжнародних організацій у сфері психологічної реабілітації дітей. Так, ЮНІСЕФ реалізує проєкти з навчання вчителів і соціальних працівників методам роботи з травмованими дітьми, а також створює «дружні до дітей простори», де поєднуються освітні та терапевтичні заходи. Європейський Союз, у свою чергу, фінансує відновлення шкіл і дитячих садків, що дає змогу дітям повернутися до навчання навіть у регіонах, які постраждали від бойових дій. Міжнародні організації у воєнний період виконують не лише гуманітарну функцію, а й беруть на себе завдання правового захисту. Вони забезпечують не тільки продукти харчування, ліки чи психологічну підтримку дітям, але й документують випадки порушення прав людини, формують доказову базу для міжнародних судів та впливають на сторони конфлікту через механізми міжнародного права[32]. У цьому контексті слушною є й позиція науковиці Легкої О. В., яка наголошує, що допомога ЄС дітям України має не лише матеріальний, але й політичний вимір, адже вона посилює тиск міжнародної спільноти на агресора[33].

Рада Європи традиційно приділяє значну увагу правам людини, включно з правами дітей. У контексті війни проти України ця організація активно працює над підготовкою рекомендацій для держав-членів щодо захисту неповнолітніх, які опинилися в умовах збройних конфліктів. Програми Ради Європи включають навчання фахівців з ювенальної юстиції, розробку методичних матеріалів для шкіл, а також підтримку державних органів у сфері правозастосування.

Європейський Союз виступає одним із ключових донорів гуманітарної допомоги Україні. Частина цієї допомоги спрямовується безпосередньо на захист дітей. Йдеться про фінансування освітніх і соціальних програм, забезпечення дітей переселенців житлом та доступом до медичних послуг у країнах ЄС. Крім того, ЄС підтримує ініціативи, пов'язані з боротьбою проти незаконного переміщення українських дітей за межі країни[34].

ОБСЄ приділяє особливу увагу моніторингу ситуації з правами людини в Україні, включаючи права дітей. Хоча з початку повномасштабної війни діяльність спостережної місії була ускладнена,

[31] Саух А. С. Незаконна депортація (переміщення) дітей як різновид воєнного злочину та злочину проти людяності. Київський часопис права. № 2. 2024. С. 285–293.

[32] Ситник Г. П. Роль міжнародних організацій у захисті прав людини під час збройних конфліктів. Право України. № 8. 2021. С. 92-97

[33] Легка О. В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Правова позиція. № 2 (35). 2022. С. 41-45.

[34] Легка О. В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Правова позиція. 2022. № 2 (35). С. 41-45.

організація продовжує документувати факти порушень міжнародного гуманітарного права, зокрема випадки насильницької депортації, використання дітей у пропагандистських цілях та обмеження доступу до освіти на окупованих територіях. Звіти ОБСЄ передаються міжнародним інституціям, включаючи Міжнародний кримінальний суд, що створює додаткові підстави для притягнення винних до відповідальності[35].

Важливу допомогу українським дітям надають міжнародні неурядові організації, серед яких «Save the Children», «World Vision», «Terre des Hommes», які реалізують програми підтримки неповнолітніх у кризових умовах. Їх діяльність охоплює широкий спектр напрямів: від організації безпечних просторів для дітей до психологічної реабілітації та освітніх ініціатив. Завдяки роботі цих організацій тисячі українських дітей отримали можливість відновити навчання, навіть перебуваючи в евакуації, а також доступ до базових медичних та соціальних послуг. Окремо слід зазначити роль правозахисних організацій, які документують воєнні злочини проти дітей. Зібрані ними матеріали стають доказами у міжнародних судових процесах. Це підсилює юридичну позицію України у боротьбі за повернення депортованих неповнолітніх та притягнення агресора до відповідальності[36].

Підтримка міжнародних організацій має конкретні результати. Наприклад, завдяки програмам ЮНІСЕФ у багатьох регіонах України були облаштовані «Дружні до дітей простори», де діти можуть отримати психологічну допомогу, долучитися до освітніх занять та ігор, що знижують рівень стресу. Європейський Союз профінансував відновлення десятків пошкоджених шкіл та дитячих садків. Міжнародний комітет Червоного Хреста організував сотні гуманітарних місій із постачанням ліків і продуктів для дітей у прифронтових регіонах.

Особливе значення мають програми з підтримки психічного здоров'я молоді. У співпраці з міжнародними фондами було створено центри кризової допомоги, де діти отримують консультації психологів і проходять реабілітаційні програми[37]. Проводячи аналіз досвід інших країн, що пережили воєнні конфлікти, можна зробити висновок, що міжнародні організації не обмежуються виключно гуманітарною допомогою, а формують довгострокові стратегії соціальної інтеграції

[35] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. Аналітично-порівняльне правознавство. № 3. 2023.С. 437-440.

[36] Продан В.І. Адаптація освітньої політики до надзвичайних умов сьогодення. Освіта та наука в умовах війни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 22 вересня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 164 с.

[37] Пєша І., Андріученко Т. Збереження психічного здоров'я молоді в умовах повномасштабної війни. Соціальна робота та соціальна освіта. №2 (11). 2023.С. 106-112. URL: https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(11).2023.291876.

дітей. Так, за спостереженням науковця Чернобука В. В., під час післявоєнного відновлення на Балканах міжнародні інституції приділяли особливу увагу відновленню системи освіти як ключового елементу повернення дітей до нормального життя[38]. Цей досвід нині активно використовується в Україні.

Сьогодні діяльність міжнародних організацій поступово змінюється від кризової допомоги до стратегій довгострокового відновлення дитинства. Програми ЄС спрямовані не лише на гуманітарну підтримку, а й на інтеграцію українських дітей у європейський освітній простір, що має важливе значення для їхнього майбутнього розвитку[39]. Водночас значну увагу приділяють психічному здоров'ю молоді. ЮНІСЕФ та інші фонди організовують спеціальні простори, де діти отримують можливість не тільки навчатися, а й долати стрес і наслідки травм. За спостереженням науковців Пєші І. та Андріюченко Т, підтримка психологічного благополуччя молоді є ключовою умовою для стабільності суспільства після завершення війни[40].

Не менш важливим напрямом є документування злочинів проти дітей. Міжнародні правозахисні організації збирають докази незаконної депортації, примусових усиновлень і використання дітей у пропагандистських цілях. Такі матеріали стають основою для майбутніх судових процесів у міжнародних інституціях[41].

У перспективі міжнародна допомога має трансформуватися у спільні програми з відновлення освітньої інфраструктури, інтеграції дітей у громади та формування нових соціальних стандартів. Україна, спираючись на досвід міжнародних партнерів, може створити більш стійку систему захисту дитинства, здатну ефективно реагувати на виклики навіть у майбутніх кризах.

Науковиця Легка О. В. наголошує, що діяльність ЄС у сфері захисту українських дітей має не лише гуманітарний, а й політичний вимір, адже допомога освітнім і соціальним програмам водночас зміцнює інтеграційний курс України до європейської спільноти[42]. Таким чином,

[38] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. Аналітично-порівняльне правознавство. № 3. 2023. С. 437-440.

[39] Легка О. В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Правова позиція. № 2 (35). 2022. С. 41-45.

[40] Пєша І., Андріюченко Т. Збереження психічного здоров'я молоді в умовах повномасштабної війни. Соціальна робота та соціальна освіта. №2 (11). 2023. С. 106-112. URL: https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(11).2023.291876.

[41] Саух А. С. Незаконна депортація (переміщення) дітей як різновид воєнного злочину та злочину проти людяності. Київський часопис права. № 2. 2024. С. 285–293.

[42] Легка О. В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Правова позиція.. № 2 (35). 2022.С. 41-45.

підтримка міжнародних партнерів виходить за межі кризового реагування і спрямована на довгострокове відновлення дитинства.

Окремого значення набуває і ювенальна юстиція. Так, науковець Дмитришина Т. І. зазначає, що використання міжнародного досвіду в цій сфері може допомогти Україні сформувати більш ефективну систему захисту дітей у післявоєнний період[43]. Це означає, що міжнародна допомога не завершується із припиненням бойових дій, а трансформується у програми відновлення, соціальної інтеграції та правового захисту. Це дозволяє мінімізувати наслідки психологічних травм, яких зазнали неповнолітні внаслідок воєнних дій.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що міжнародні організації відіграють багатовимірну роль у захисті прав дітей в умовах війни. Вони не лише забезпечують гуманітарну допомогу, а й формують правові й політичні механізми впливу на ситуацію. їх діяльність спрямована на: **гуманітарний вимір** це надання дітям їжі, води, ліків, доступу до освіти та психологічної допомоги; **правовий вимір** документування порушень, підтримку міжнародних судових процесів; **інституційний вимір** посилення спроможності українських державних органів через навчання та фінансову підтримку. Без міжнародної допомоги Україна не змогла б ефективно забезпечувати права дітей у нинішніх умовах. Саме тому міжнародне партнерство стало одним із ключових чинників збереження дитинства в умовах війни. Захист прав дітей в умовах війни є одним із найбільш складних і водночас пріоритетних завдань сучасної української держави. Війна змінила звичні підходи до гарантування прав дитини, зробивши акцент на безпеку, фізичне виживання та психологічну підтримку. Українське законодавство, доповнене міжнародними нормами, створює необхідне правове підґрунтя, проте його ефективність залежить від здатності органів влади та суспільства адаптуватися до нових реалій.

Захист прав дітей під час війни має міждисциплінарний характер і потребує комплексного підходу, що поєднує правові, інституційні, соціальні та психологічні механізми. Захист прав дітей під час війни в Україні вже сьогодні базується на поєднанні законодавчих норм, діяльності державних органів та допомоги міжнародних партнерів. Однак ця система ще потребує вдосконалення. Зокрема, варто посилювати співпрацю з міжнародними структурами та розвивати програми соціальної і психологічної підтримки дітей, адже саме вони

[43] Дмитришина Т. І. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи його впровадження в Україні. Підприємництво, господарство і право.№ 1. 2020.С. 210-219. doi: 10.32849/2663-5313/2021.1.37.

найбільше страждають від війни. Тільки завдяки обєднанню внутрішніх і зовнішніх ресурсів можливо мінімізувати наслідки війни для українських дітей і закласти фундамент для відновлення дитинства в повоєнний період.

АНОТАЦІЯ

Монографія присвячена аналізу ролі органів державної влади та міжнародних організацій у забезпеченні прав дітей в умовах війни. У роботі досліджено національні та міжнародні правові механізми захисту дитинства, зокрема Конституцію України, закони у сфері охорони дитинства та міжнародні конвенції. Особливу увагу приділено діяльності Верховної Ради, уряду, міністерств, місцевого самоврядування та правоохоронних органів, які формують багаторівневу систему захисту прав дітей. Розглянуто внесок міжнародних організацій, таких як ООН, ЮНІСЕФ, Червоний Хрест, Рада Європи та ОБСЄ, у наданні гуманітарної допомоги, забезпеченні доступу до освіти та охорони здоров'я.

Відзначено значення співпраці державних та міжнародних інституцій у документуванні воєнних злочинів проти дітей і відстоюванні їхніх прав на міжнародному рівні. Подальші кроки мають бути спрямовані на створення сталої системи соціальної інтеграції дітей, які пережили війну, розвиток мережі психологічних центрів підтримки та вдосконалення механізмів співпраці між державними органами й міжнародними партнерами.

Визначено, що в умовах сучасних збройних конфліктів діти залишаються однією з найбільш уразливих категорій населення, адже війна порушує майже всі аспекти їх життя, від базових гарантій безпеки та доступу до освіти до права на сім'ю, здоров'я та психосоціальну підтримку. Масові переміщення, руйнування інфраструктури, втрата батьків, брак медичної допомоги, ризики насильства та експлуатації формують середовище, у якому дитина втрачає передбачуваність, стабільність і природні умови розвитку. Саме тому захист дітей у період збройних конфліктів стає питанням глобального масштабу, що потребує комплексних механізмів реагування, чіткої координації та ефективної взаємодії між державними структурами та міжнародними інститутами.

Міжнародні організації такі як ООН, ЮНІСЕФ, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Рада Європи та інші відіграють важливу роль у доповненні та підсиленні державних зусиль, надаючи гуманітарну допомогу, беруть участь у репатріації незаконно переміщених дітей, проводять моніторинг порушень міжнародного гуманітарного права, розробляють стандарти захисту та підтримують створення безпечного середовища для дітей у воєнний час тощо. Спільні дії держави й

міжнародних інституцій дозволяють забезпечити більш широку систему захисту, яка може ефективніше реагувати на критичні потреби дитячого населення.

Проведене дослідження доводить, що захист прав дітей в умовах війни є одним із найбільш складних і водночас пріоритетних завдань сучасної української держави. Війна змінила звичні підходи до гарантування прав дитини, зробивши акцент на безпеку, фізичне виживання та психологічну підтримку. Українське законодавство, доповнене міжнародними нормами, створює необхідне правове підґрунтя, проте його ефективність залежить від здатності органів влади та суспільства адаптуватися до нових реалій.

Література

1. Бондарчук Ю. П., Єщенко М. Г., Бондарчук С. В. Реалізація прав дітей внугрішньо переміщених осіб на прикладі Новоукраїнської територіальної громади Кіровоградської області. *Право та публічне управління*. №º2. 2023.С. 168-174. URL: https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.24

2. Бориченко К. В. Соціальний захист внутрішньо переміщених сімей з дітьми. *Часопис цивілістики*. Вип. 19. 2015.С. 88–93.

3. Дмитришина Т. І. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи його впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право*.№ 1. 2020.С. 210-219. doi: 10.32849/2663-5313/2021.1.37.

4. Єсімов С.С. Державна політика україни у сфері реалізації прав та інтересів неповнолітніх. Матеріали міжнародної науково-практицної конференції: захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики. *Національна академія внутрішніх справ*. 2021. 47 с.

5. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

6. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. Ратифікована Україною 27 лютого 1991 р. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р № 254к/96-ВР.URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0% B2% D1% 80#Text

8. Кравченко О. О., Чупіна К. О. Соціально-психологічна реабілітація ВПО: з досвіду. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. *Габітус*. Випуск 41. 2022. С. 251-254. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208. 2022.41.44

9. Кривов'яз О. В. Захист прав дитини в умовах збройного конфлікту. Правничий вісник Університету. Київ: «*КРОК*», 2017. С. 80–85.

10. Легка О. В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. № 2 (35). 2022. С. 41-45.

11. Пєша І., Андріюченко Т. Збереження психічного здоров'я молоді в умовах повномасштабної війни. *Соціальна робота та соціальна освіта*. №2 (11). 2023. С. 106-112. URL: https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(11).2023.291876.

12. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.Закон України від 28.12.2014. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1706-18#Text

13. Про охорону дитинства.Закон України від 07 березня 2002 р. №3109. URL. https://zakon.rada. gov.ua/laws/ how/2402-14#Text

14. Про платформу.URL.https://childrenofwar.gov.ua/

15. Продан В.І. Адаптація освітньої політики до надзвичайних умов сьогодення. Освіта та наука в умовах війни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 22 вересня 2022 р. Ужгород: *Ужгородський національний університет*, 2022. 164 с.

16. Саух А. С. Незаконна депортація (переміщення) дітей як різновид воєнного злочину та злочину проти людяності. *Київський часопис права*. № 2. 2024. С. 285–293.

17. Ситник Г. П. Роль міжнародних організацій у захисті прав людини під час збройних конфліктів. *Право України*. № 8. 2021. С. 92-97.

18. Сімейний кодекс України. Закон України.URL https://zakon. rada.gov. ua/laws/ show/2947-14#Text

19. Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2023. С. 437-440.

20. Шевченко О. Виклики гуманітарної кризи під час війни в Україні для внутрішньо переміщених осіб та інших вразливих груп. *Social Work and Education.* Vol. 10, №. 3. 2023 PP. 325-335. DOI: 10.25128/2520-6230.23.3.6.

Інформація про автора:
Давиденко В'ячеслав Віталійович,
кандидат юридичних наук, доцент, полковник поліції,
ректор Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
https://orcid.org/0009-0001-4091-3248

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-12

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОРІЄНТАЦІЇ В УПРАВЛІНСЬКИХ ТА ОСВІТНІХ ПРОЦЕСАХ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ НА ЯКІСНУ ОСВІТУ

Дмитрук З. А.

ВСТУП

У сучасних умовах, особливо в період воєнних дій та соціально-економічних криз, питання захисту прав дитини та молоді набуває особливої актуальності. Забезпечення доступу до якісної освіти, психологічної підтримки, соціального захисту та безпечного середовища стає не лише гуманістичною цінністю, але й стратегічною інвестицією у майбутнє держави. Сучасна система освіти покликана не лише передавати знання та формувати професійні компетентності, а й забезпечувати реалізацію фундаментальних прав дитини та молодої людини. У цьому контексті особливого значення набуває ***ціннісна освіта,*** яка інтегрує демократичні і гуманістичні орієнтири в освітній процес.

Захист прав дитини у сфері освіти ґрунтується на положеннях ***Конвенції ООН про права дитини*** *та національного законодавства*, що гарантують право на доступну і якісну освіту, повагу до гідності, рівність можливостей, свободу вираження поглядів та участь у прийнятті рішень. У поєднанні з ціннісним підходом це означає, що освітнє середовище має стати простором, де дитина і молода людина не лише навчаються, а й усвідомлюють власну унікальність, значення своїх прав і обов'язків, формують відповідальність за себе та суспільство.

Ціннісна освіта виступає дієвим інструментом захисту прав, адже вона:

формує культуру прав людини та толерантність; попереджає дискримінацію та насильство через виховання поваги до різноманіття; створює умови для розвитку критичного мислення, що дозволяє молоді усвідомлено відстоювати свої права;

сприяє становленню активної громадянської позиції, яка є запорукою демократичного суспільства.

Захист прав дитини і молоді у контексті ціннісної освіти – це не лише правовий обов'язок держави та закладів освіти, а й педагогічна стратегія, спрямована на формування особистості, здатної до саморозвитку, самозахисту та активної участі у житті суспільства. Саме інтеграція правозахисного підходу з ціннісно-смисловими орієнтаціями освіти створює умови для виховання покоління, яке усвідомлює свої права,

поважає права інших і будує життя на засадах гуманізму, справедливості та відповідальності.

Сучасний підхід до теорії та практики управління закладом загальної середньої освіти у багатьох аспектах полягає у зміні парадигми управлінських систем та розробці нових моделей управління, адекватних ціннісним та економічним ринковим умовам, алгоритмам воєнного порядку в країні та сучасним викликам, зокрема зазначене стосується управління процесом позиціонування закладу освіти.

Проаналізувавши сучасні виклики та відповідні праці науковців можна стверджувати, що сьогодні як ніколи актуалізуються процеси:

щодо напрацювання нових шляхів, нових підходів у реформуванні та удосконаленні сфери освіти і саме утворення ціннісно-смислових орієнтацій діяльності освітньої установи та її розвитку, що базуються на національно-патріотичних цінностях;

щодо ресурсів з переосмислення наявних та започаткування нових можливостей та інноваційних процесів в освітній сфері та, зокрема, в управлінській системі закладу освіти.

Сьогодні наше суспільство формує загальні й специфічні ціннісні системи, притаманні тільки українському суспільству. Сучасна особистість формується на ціннісних системах, позиціях, нормах тощо, запропонованих державною політикою у сфері освіти/молодіжної роботи та безпосереднім середовищем. Засвоєння молодою особистістю духовно-моральних ціннісних основ є надважливим сучасним державницьким процесом, одним з показників національної ідентифікації, національної самосвідомості та певним аспектом національної безпеки України. На думку Любомира Гузара, виховання у молоді правильних цінностей і надання правильних орієнтирів – найголовніші дії.

У період сучасних викликів та трансформацій у сфері освіти управлінська діяльність без опори на цінності та ціннісні орієнтації є неможливою, адже саме цінності вони формують основу стратегічних рішень і визначають ефективність освітніх процесів. Як зазначає В. Кремень, «цінності виступають системоутворюючим фактором освіти, адже саме вони задають напрям її розвитку та забезпечують суспільну значущість»[1].

[1] Кремень В. Г. Державно-громадська модель управління освітніми змінами // Директор школи. – 2001. – № 22. – С. 3–7.

Отже, саме заклад освіти, як соціально-педагогічна система, виступає одним з основних ресурсів у формуванні особистості, у ціннісному її наповненні та формуванні національної ідентичності загалом[2].

Безпосередньо впливають на процес позиціонування закладу освіти на ринку освітніх послуг ціннісно-смислові орієнтації. Як наголошує З. Рябова, «модель управління, побудована на ціннісних засадах, забезпечує формування позитивного іміджу та унікальної освітньої пропозиції»[3]. Ціннісні засади управлінських процесів у сфері освіти визначають не лише освітню стратегію, а й атмосферу взаємодії в освітньому середовищі, що проявляється у розвитку взаємоповаги, партнерства й відповідальності.

Особливої актуальності у сучасних умовах набувають національно-патріотичні цінності. На думку З. Дмитрук, «позиціонування закладу освіти вимагає орієнтації на такі смислові категорії, як патріотизм, соціальна відповідальність і громадянська активність, що визначають імідж освітньої установи та її конкурентоспроможність»[4]. У період воєнного стану патріотичні смислові категорії набувають особливої ваги, адже забезпечують формування у здобувачів освіти стійкої громадянської позиції та готовності до служіння Україні та суспільству.

Отже, ціннісні засади та ціннісні орієнтації є фундаментом управлінської діяльності у сфері освіти, вони визначають зміст і якість освітнього простору, а також сприяють інтеграції закладу освіти у суспільний контекст.

Ціннісні засади та ціннісні орієнтації є стратегічною основою управління, що забезпечує розвиток та конкурентоспроможність освітньої організації та освітньої системи загалом.

ріоритетним завданням держави і працівників сфери освіти залишається системна діяльність із захисту прав дітей та молоді на ціннісну і якісну освіту, адже саме освіта визначаємо базовим інститутом соціалізації та формування особистості.

Забезпечення зазначеного права включає не лише доступ до освітніх ресурсів, а й створення сприятливого виховного середовища, у

---

[2] Дмитрук З.А. дисертаційне дослідження «Управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на ринку освітніх послуг» https://uacademic.info/ua/document/0822U100614#!

[3] Рябова З. В. Моделювання та проектування як ефективні засоби забезпечення якості надання освітніх послуг // Теорія та методика управління освітою. – 2012. – № 8.

[4] Дмитрук З. А. Концептуальна складова частина моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. – Вип. 32. – Т. 1. – С. 145–152.

DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/32.214500

якому відбувається розвиток духовно-моральних якостей, громадянської свідомості та критичного мислення.

Захист прав дитини в освітній сфері передбачає впровадження механізмів рівного доступу до знань, подолання дискримінації та соціальної нерівності, створення умов для інклюзивної освіти, а також гарантування психологічної та фізичної безпеки учнів. У цьому контексті якісна освіта розглядається не лише як засвоєння освітніх програм, а в першу чергу, як процес комплексного розвитку особистості, який охоплює виховання цінностей гуманізму, толерантності, відповідальності та патріотизму.

Системна діяльність держави та педагогічної спільноти у сфері захисту прав дітей і молоді полягає у створенні умов для гармонійного розвитку особистості, підвищення якості освітніх послуг, збереження психологічного та ментального здоров'я здобувачів освіти, а також формування соціально активного покоління, здатного брати участь у розбудові демократичного суспільства.

1. Теоретичні засади щодо включення ціннісно-смислових орієнтацій в управлінські процеси закладу освіти

У ході реалізації реформ та змін в освітній сфері усі управлінські процеси у закладі освіти, зокрема процес позиціонування освітньої установи, пронизує ціннісна складова. Актуальною та сучасною управлінською стратегією стає використання національно-патріотичних цінностей як основи у побудові управлінських процесів, зокрема позиціонування закладу освіти.

Особливої актуальності нова парадигма управління процесом позиціонування освітньої установи набуває в контексті утворення та функціонування ліцеїв безпекового спрямування та національно-патріотичного виховання системи Міністерства внутрішніх справ України. Ліцей є закладом спеціалізованої освіти, що забезпечує здобуття профільної середньої освіти, формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості, формування в ліцеїстів поваги до законодавства та готовності до служіння українському народові з метою подальшого проходження служби в органах сектору безпеки і оборони.

Проаналізувавши наукову джерельну та нормативно-правову бази, соціально-економічні умови позиціонування та наявну практику управління зазначеним процесом, враховуючи тенденції його розвитку, можемо констатувати наявність об'єктивних суперечностей у сфері управління процесом позиціонування закладу освіти на ринку освітніх послуг, зокрема між викликами сьогодення щодо створення та утримання сильної діючої унікальної конкурентоспроможної позиції закладу освіти на ринку освітніх послуг та недостатністю цілісних

технологій управління процесом позиціонування закладу освіти. Також, актуальною залишається проблематика щодо необхідності забезпечення високої якості надання освітніх/психолого-соціальних/виховних

послуг на ціннісній основі при недостатньому рівні професійної компетенції педагогічних працівників.

Необхідність вирішення наявних суперечностей, недостатня теоретична та практична розробленість проблеми управління процесом позиціонування освіти на ринку освітніх послуг визначають наукову зацікавленість та актуальність проблематики щодо розробки сучасних управлінських процесів з позиціонування закладу освіти.

У загальному розумінні розглядаємо процес позиціонування розглядається закладу освіти як «комплекс заходів довгострокової маркетингової стратегії, спрямованих на формування іміджу і підтримки репутації, реалізація яких дає змогу закладу освіти посісти у свідомості цільової аудиторії власне, відмінне від інших та вигідне для себе, місце, донести до споживача освітніх послуг ті вигоди і переваги, які він отримає від вибору запропонованих освітніх програм, показати партнерам шляхи співробітництва з навчальним закладом»[5].

У сучасних підходах до управління процесом позиціонування закладу освіти обов'язково має бути місце для ціннісно-смислових орієнтацій управлінської діяльності, ефективної взаємодії із зовнішнім середовищем, впровадження ринкових законів, форм і методів конкурентної боротьби, адаптованих до соціально-педагогічних завдань освітньої установи.

У загальному розумінні позиціонування закладу освіти можна визначити як комплекс заходів довгострокової маркетингової стратегії, що спрямована на формування іміджу, утворення та підтримки репутації освітньої установи, реалізація якої дає змогу закладу освіти посісти у свідомості цільової аудиторії власне, відмінне від інших та вигідне для себе місце, донести до споживача освітніх послуг всі вигоди і переваги, що він отримує від вибору запропонованих освітніх позицій, програм, форматів діяльності та показати потенційним партнерам шляхи взаємодії з закладом освіти.

Пошук та створення унікальної дієвої позиції закладу освіти є невід'ємною частиною процесу його позиціонування.

За авторським визначенням Дмитрук З. «…позиціонування – це багатоаспектний та багатофункціональний процес, сукупність послідовних системних дій щодо пошуку, створення та підтримки

[5] Котеленець В. Інтернет як комунікаційний канал позиціонування навчального закладу на ринку освітніх послуг. URL: http://tme.umo.edu.ua/docs/almanax/28.pdf

(відтворення) організацією унікальної позиції, яка забезпечує конкурентні переваги»[6].

В нашому дослідженні розглянуто, в першу чергу, позицію освітньої послуги закладу освіти, що формується у свідомості споживачів, – це їх враження, асоціації, думка стосовно запропонованої освітньої послуги. Якщо зазначена позиція буде унікальною, то споживачі виділятимуть заклад освіти/освітні послуги серед великого числа аналогічних.

Отже, певна група цільових споживачів сприйматиме заклад освіти як такий, що володіє чітким позитивним іміджем, брендом, позитивною репутацією, які вигідно вирізняють його серед конкурентів. По суті, процес позиціонування закладу освіти – це пошук унікальної сильної діючої позиції освітньої/виховної послуги, її освоєння, формування, розвиток та утримання.

Одним з вагомих аспектів процесу позиціонування закладу освіти вважаємо інноваційну діяльність. Принцип інноваційності суттєво впливає на рівень процесу позиціонування та забезпечуватиметься через підтримку адміністрації освітньої установи, педагогічних, науково-педагогічних та студентських, учнівських новацій, творчої ініціативності та креативності учасників освітнього процесу. Враховуючи, що основним змістом професійного циклу закладу освіти є освітній процес, який складається з науково-дослідного, навчально-методичного, навчально-організаційного процесів та інноваційних підходів до реалізації завдань освіти, виокремлюється особлива роль принципу інноваційної діяльності як наскрізного аспекту освітнього процесу та управлінських дій.

Слід зауважити, що на нашу думку, процес позиціонування закладу освіти належить до довгострокової стратегії.

В ринкових умовах функціонування управлінські процеси позиціонування закладу освіти стають актуальними і обов'язковими елементами освітнього менеджменту.

Слід зауважити, що у статті 55 Закону України «Про освіту» зазначено, що батьки здобувачів освіти мають право «обирати заклад освіти, освітню програму, вид і форму здобуття дітьми відповідної освіти»[7].

Освітня організація не може обирати, здійснюючи управлінські процеси, такі стратегії як відкрите протистояння і конфронтація з конкурентами. Основною стратегією позиціонування закладу освіти на

[6] Дмитрук З.А. дисертаційне дослідження «Управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на ринку освітніх послуг» https://uacademic.info/ua/document/0822U100614#!

[7] Про освіту. Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

ринку освітніх є пошук вільних ніш. Підгрунттям у пошуку вільних ніш стають унікальні та специфічні характеристики закладу освіти, у поєднанні з розумінням про те, яким саме чином і на якому рівні може бути надана освітня послуга зазначеною освітньою установою. В умовах насичення ринку освітніх послуг і по числу суб'єктів знайти вільну нішу досить проблематично, але її можна створити штучно, на унікальних та відмінних від конкурентів і значимих для споживачів, позиціях закладу освіти. Пошук ніш або знаходження нової вільної позиції у процесі позиціонування закладу освіти – це стратегія, що потребує креативності та інноваційності рішень та дій.

У працях сучасних авторів, зокрема в книзі «Думай поза шаблонами: інноваційна парадигма креативності в бізнесі», розкрито проблеми нешаблонного мислення та створення інноваційних продуктів, генерації ідей та креативного моделювання[8].

Однією з головних ланок суттєвих ціннісних перетворень в освіті стає національна самосвідомість як потенційний ресурс у вирішенні проблем та сприянні подальшому розвитку освітньої сфери.

Сучасний заклад освіти – це відкрита соціально-педагогічна система. Останні роки функціонування соціально-педагогічної системи здійснюється в умовах невизначеності, постійних змін внутрішнього і зовнішнього середовища, саме тому управління зазначеною системою повинно гнучко і своєчасно реагувати на всі зміни та результативно забезпечувати її перебудову.

1. Згадаємо поняття «адаптивне управління», основною ознакою якого визначено довільну адаптацію управлінського процесу, що забезпечує не тільки самовдосконалення керівників та їх адаптацію до сучасних викликів, але й одночасно вдосконалення оточуючого їх середовища. Адаптивне управління є окремим видом гнучкого, інноваційного управлінням організацією, здатного пристосуватися до нових умов і викликів у зовнішньому та внутрішньому середовищах, за допомогою нових інструментів і методів, креативних рішень управлінських завдань. Метою адаптивного управління, як зазначає О. Тімінський є «пошук найефективніших варіантів ухвалення і виконання рішення, направленого на функціонування й розвиток підприємств у конкурентному середовищі»[9]. Елементи адаптивного управління залишаються необхідною умовою процесу позиціонування освітньої організації на ринку освітніх послуг.

[8] Брабандер Л., Айні А. Думай поза шаблонами: інноваційна парадигма креативності в бізнесі / пер. з англ. Т. Семигіної. Київ : Форс Україна, 2007. 368 с.

[9] Тімінський О.Г. Технології адаптивного управління як механізм забезпечення ефективності організаційно-управлінських систем. *Управління розвитком складних систем*. 2016. С. 27. ISSN 2219-5300.

Здійснюючи аналіз досліджень, звертаємо увагу на впровадженні гнучких методологій адаптивного управління у здійсненні процесу позиціонування закладів освіти на ринку освітніх послуг.

Українське суспільство очікує від сучасного закладу освіти інноваційних освітніх та виховних, психосоціальних підходів, новітніх управлінських стратегій та технологій, зокрема і в управлінні процесом позиціонування закладу освіти на ринку освітніх послуг. Ціннісні орієнтації є не лише основою управлінської культури, а й важливим чинником сталого розвитку закладу освіти.

Важливим напрямом сучасних наукових досліджень є розробка ефективних управлінських стратегій та технологій, формуванню позитивного іміджу освітньої установи, які б відповідали формуванню інноваційної цілісної педагогічної парадигми управління процесом позиціонування закладу освіти в період воєнного стану та у післявоєнний час.

За результатами аналізу наукових джерел з'ясовано, що питанням формування іміджу закладів освіти різних типів присвятили свою увагу у наукових працях такі науковці, як Б. Андрюшкіна, О. Веліканова, В. Григораш, З. Дмитрук, Є. Зуєва, Л. Карамушка, О. Мармаза, О. Ткаченко, І. Топчій, М. Фадєєва, В. Шепель та інші.

Поняття «імідж», «імідж освітньої установи/організації», «імідж закладу загальної середньої освіти», «імідж закладу вищої освіти» належать до загального поля термінів нашого дослідження та сфери наукового інтересу.

Розглядаючи визначення понять «імідж», надаємо наступне авторське формулювання: це комплекс своєрідних рис і характеристик, які є частиною уявлення про певний предмет, інституцію або особистість, є категорією універсальною, що застосовується до будь-якого об'єкту або предмету соціального пізнання – людини, установи, професії, торгової марки, освіти, продукту, послуги.

У психолого-педагогічній літературі імідж закладу освіти розглядається як певний емоційно забарвлений образ, який характеризується співвідношенням цінностей і очікувань особистості і який також переноситься на соціальне середовище та формує модель конкурентоспроможність. Це означає, що імідж сприймається як ставлення групи людей до закладу освіти на основі сформованого образу, що виникає або в результаті безпосереднього досвіду взаємодії з ним, або також в результаті інформації, отриманої від інших людей[10].

Формування унікального дієвого позитивного іміджу закладу освіти як одного з елементів стратегії позиціонування освітньої установи є в

[10] Топчій І.В., Бегеза Л.Є. Психолого-педагогічні засади конкурентоспроможності закладу освіти у нових соціокультурних умовах. *Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту*

тому числі на часі для керівників різного рівня закладів вищої освіти, зокрема закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, та закладів загальної середньої освіти системи Міністерства внутрішніх справ України.

Важливим аспектом теорії та практики управлінських процесів у сфері освіти в умовах переходу до демократичних засад суспільства та модернізації зазначеної галузі є державно-громадське управління освітою, у тому числі управління процесом позиціонування закладом освіти.

Зарубіжні та українські науковці, зокрема Н. Бібік, К. Вергес, Д. Дьюї, Г. Єльникова, Л. Карамушка, В. Кремень, А. Кудряченко, В. Олійник, О. Онаць, І. Осадчий, Л. Паращенко, В. Пікельна, О. Савченко, Т. Сорочан, О. Сухомлинська, Р. Шиян, досліджували роль та вплив інститутів громадянського суспільства на процеси управління, реформування, модернізації сфери освіти.

Українськими науковцями запропоновано моделі державного управління, що створюють можливості для модернізації управлінських процесів у сфері освіти. Важливо зазначити про обґрунтовані науковцем Г. Єльниковою моделі державно-громадського управління загальною середньою освітою, а саме: модель структурно-громадського супроводу, модель інформаційно-громадського супроводу, модель субординаційно-проміжного партнерства.

За реалізації моделі структурно-громадського супроводу громадська підтримка здійснюється на кожному рівні влади, основним завданням якої є самостійне вивчення ситуації в освіті та діалог з державними органами з метою збалансування інтересів громадськості та органів управління загальною середньою освітою.

За реалізації моделі інформаційно-громадського супроводу забезпечується організація зустрічних потоків інформації у висхідному та нисхідному порядку: нормативно-правова інформація надходить згори вниз, у той час як реакція реакції контрагентів та громадськості на нормативно-правову та суспільно-ціннісну інформацію йде знизу вгору.

За реалізації моделі субкоординаційного партнерства передбачається впровадження динамічних субкоординаційних відносин у всій вертикалі. Відносини тимчасово переходять у партнерські при залученні громадськості до виконання завдань[11].

Створення теоретичної управлінської моделі процесу позиціонування закладу освіти на ціннісній основі забезпечує втілення професійних позитивних перетворень в освітньому просторі загалом та і формування професійних діючих сильних позицій як ключових

[11] Єльникова Г.В. Теоретичні підходи до моделювання державно-громадського управління. *Директор школи*. 2003. № 40. С. 10–11.

факторів розвитку закладу освіти. У період воєнного стану, під час реформування освітньої галузі, змін та трансформацій, особливого змісту набуває управлінська теорія та практика, яка реалізується на ціннісно-орієнтованому підґрунті культурно-освітніх, виховних козацьких традицій, українського національного менталітету. Отже, формування сучасних управлінських процесів/моделей на ціннісно-орієнтованих засадах є обґрунтованою відповіддю на сучасні запити і потреби країни, держави та суспільства. Модель є спрощеним аналогом об'єкта дослідження, відтворенням його властивостей в ідеальному вигляді. Це штучно створена копія об'єкта дослідження у вигляді схеми, фізичних конструкцій, знакових форм або формул, яка відображає у спрощеному вигляді його структуру, властивості та взаємозв'язки[12]. Модель управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг представлена у другому пункті розділа, ґрунтується на певних маркетингових підходах, зокрема, і на маркетингово-зорієнтованих функціях управління: інформаційно-аналітичній, мотиваційно-цільовій, планово-прогностичній, організаційно-виконавській, контрольно-діагностичній, регулятивно-коригувальній.

В умовах становлення ринкових відносин у всіх сферах життя суспільства, зокрема і в освітній галузі, актуальною технологією управління закладом освіти стає технологія маркетингового управління, яка включає модернізовані функції управління під назвою: маркетингово-зорієнтовані управлінські функції[13].

В інформаційно-аналітичну функцію моделі позиціонування закладу освіти входять наступні аспекти: збір управлінської інформації, здійснення аналізу ресурсного забезпечення освітніх послуг, які надаються споживачам, та процесу позиціонування закладу освіти, здійснення аналізу зовнішнього та внутрішнього середовища закладу освіти, зауважуємо на прямому та зворотному зв'язками між цілеутворюючим та теоретико-методологічним компонентами моделі; до ціле утворюючого компоненту надходить проаналізована інформація за методикою PEST і SWOT аналізу), здійснення аналізу якості освітніх послуг та інших основних позицій процесу позиціонування закладу освіти на ринку освітніх послуг, створення аналітичної бази для формування програм по оцінці перспектив.

[12] Рябова З. В. Моделювання та проектування як ефективні засоби забезпечення якості надання освітніх послуг. Теорія та методика управління освітою. 2012. № 8. URL: https://cutt.ly/4aICxtX

[13] Дмитрук, З., Махиня, Т. (2020). Основні функції управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг. *Матеріали конференцій МЦНД*, 48-51. https://doi.org/10.36074/11.09.2020.04

До змісту *мотиваційно-цільової функції* відносимо: постановку цілей маркетингу, їх оцінка та визначення пріоритетів.

Початком управлінського циклу є *планово-прогностична функція*, зумовлена нерозривним зв'язком планування та прогнозування, зокрема включає: розроблення моделі передбачає прогнозування результатів її реалізації, і водночас, прогноз наслідків діяльності;

розроблення моделі управлінської діяльності на основі систематизованої інформації, а також встановлення взаємозв'язків між всіма елементами, з урахуванням їх особливостей та повноти. Ці аспекти означають реалізацію зазначеної функції.

Організацію маркетингової діяльності закладу освіти, формування потреби та стимулювання персоналу до неї забезпечує *організаційно-виконавська функція*.

Накопичення даних про результати маркетингової діяльності, діагностування та оцінка результатів діяльності закладу освіти, зокрема процесу позиціонування, висновки щодо покращення та удосконалення певних програм і проєктів є базою *контрольно-діагностичної функції* моделі позиціонування закладу освіти.

До регулятивно-коригувальної функції відносимо регулювання маркетингової програми під час її реалізації, внесення оперативних змін та коректив в процес управління закладу освіти, зокрема процесом позиціонування.

Інноваційний розвиток закладу освіти пов'язано з проєктно-орієнтованим підходом, що актуалізує принципи і механізми проєктної основи для усієї системи життєдіяльності освітньої організації. Саме проєктною діяльністю закладу освіти забезпечується використання принципово нових інноваційних технологій та формування унікальних дієвих позицій процесу позиціонування і позитивного іміджу освітньої організації. Використання інноваційних освітніх, виховних, психосоціальних та іншого спрямування проєктів в діяльності закладу сприятиме його позитивному розвитку. Інноваційними освітніми, виховними, соціально-психологічними проєктами можна вважати такі проєкти, які використовуються в освітньому процесі закладу і сприятимуть досягненню визначених цілей діяльності. Планування освітньої діяльності закладу може реалізовуватися на основі проєктів: у навчальній, виховній, методичній, фінансовій, науковій, соціально-психологічних та інших складових життєдіяльності закладу освіти і позитивно впливати на процес його позиціонування.

Проєктна діяльність є надзвичайно вагомим аспектом інновацій в управлінській діяльності та позиціонуванні закладу освіти. У третьому пункті цього розділу розкриємо унікальні дієві позиції процесу позиціонування закладу вищої освіти, побудовані саме на засадах проєктної діяльності.

У наступних розділах викладено результати авторських досліджень та зміст експериментальних авторських проєктів, зокрема розроблену модель управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти, де в новій парадигмі управління зазначеним процесом визначено місце для ціннісно-смислових орієнтацій управлінської діяльності, ефективної взаємодії із зовнішнім середовищем, урахування ринкових законів, форм і методів конкурентної боротьби, адаптованих до соціально-педагогічних завдань закладу освіти.

2. Практика управління закладом загальної середньої освіти на ціннісних засадах як аспект захисту прав дитини щодо якісних освітніх послуг

Розглядаємо стратегію управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти як комплекс системних узгоджених заздалегідь спланованих дій щодо пошуку, планування, формування, освоєння та утримання унікальної сильної діючої позиції освітньої організації (зокрема освітньої/виховної послуги), планів досягнення поставленої мети, вирішення визначених завдань, враховуючи можливості та ресурси закладу загальної середньої освіти[1]. У сучасних умовах виникає потреба у нових професійних підходах до реформування сфери освіти, а саме введення ціннісно-смислових орієнтацій, зокрема, національно-патріотичних цінностей, що виступають потужним джерелом та міцним підґрунтям щодо переосмислення та започаткування нових можливостей і ціннісних процесів в освітній сфері.

Концептуальною складовою запропонованої нами моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на ринку освітніх послуг визначено ціннісно-смислові орієнтації, національно-патріотичні цінності. Створення у закладі загальної середньої освіти унікального виховного простору (куреня) – первинної ланки Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») є сильною дієвою позицією на основі національно-патріотичних цінностей[14].

Козацька педагогіка як частина народної педагогіки набуває під час воєнного стану особливої актуальності.

Козацька педагогіка є підгрунттям формування у молодого покоління українців вірності Батьківщині, здатності щодо захисту рідної землі від ворогів та загарбників. «Ідеали козацтва не мають строку давності, бо це ідеали порядності, відданості й патріотизму. Практика роботи

[14] Дмитрук З.А. дисертаційне дослідження «Управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на ринку освітніх послуг» https://uacademic.info/ua/document/0822U100614#!

громадських організацій козацького спрямування переконливо свідчить, що поглиблення і примноження козацько-лицарських традицій у сучасних умовах сприяє нарощенню зусиль державотворчого спрямування, піднесенню духовності як кожної особистості зокрема, так і всієї громади, суспільства загалом», – зазначає педагог, теоретик козацько-лицарського виховання[15]. Створення куреня в закладі загальної середньої освіти як унікальної діючої позиції в процесі позиціонування освітньої організації на ринку освітніх послуг відповідає одному із загальнодержавних напрямів у сфері освіти та виховання: вивчення та відродження національного феномену – козацтва.

У великій мірі формує та позитивно впливає на підвищення конкурентоздатності закладу та розвиток освітньої організації підхід, заснований на функціях державно-громадського управління закладом освіти, про які зазначено у теоретичному блоці цього розділу. «Запорукою прогресивних змін в освіті України має стати утвердження державно-громадської моделі управління нею» – зазначав Василь Кремень, – «урівноваження впливу державного та громадського чинників на стан і перспективи розвитку системи освіти набуває вирішального значення»[16].

Технологія впровадження моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг базується на утворенні та реалізації комплексу нововведень, зокрема з формування та утримання сильних діючих унікальних позицій закладу освіти.

Цілком погоджуємося з думкою науковця В. Кременя щодо вирішального впливу процесів демократизації на розвиток галузі освіти. Систематизація управлінських функцій, їх демократичність і логічність, гармонійність повинні знаходитись у стані постіного і своєчасного удосконалення та оновлення, через адаптацію до існуючих умов управлінського формату діяльності.

Державно-громадське управління закладом загальної середньої освіти, зокрема процесом позиціонування, є важливою складовою частиною управлінської теорії та вимогою часу задля переходу до демократичних засад розвитку суспільства та модернізації сфери освіти[17].

---

[15] Тимофєєв В. Я. Виховання козака – лицаря. Третє видання. Дніпро : Середняк Т. К., 2019. 212 с.

[16] Кремень В. Г. Державно-громадська модель управління освітніми змінами // Директор школи. – 2001. – № 22. – С. 3–7.

[17] Дмитрук З. А. Концептуальна складова частина моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред.

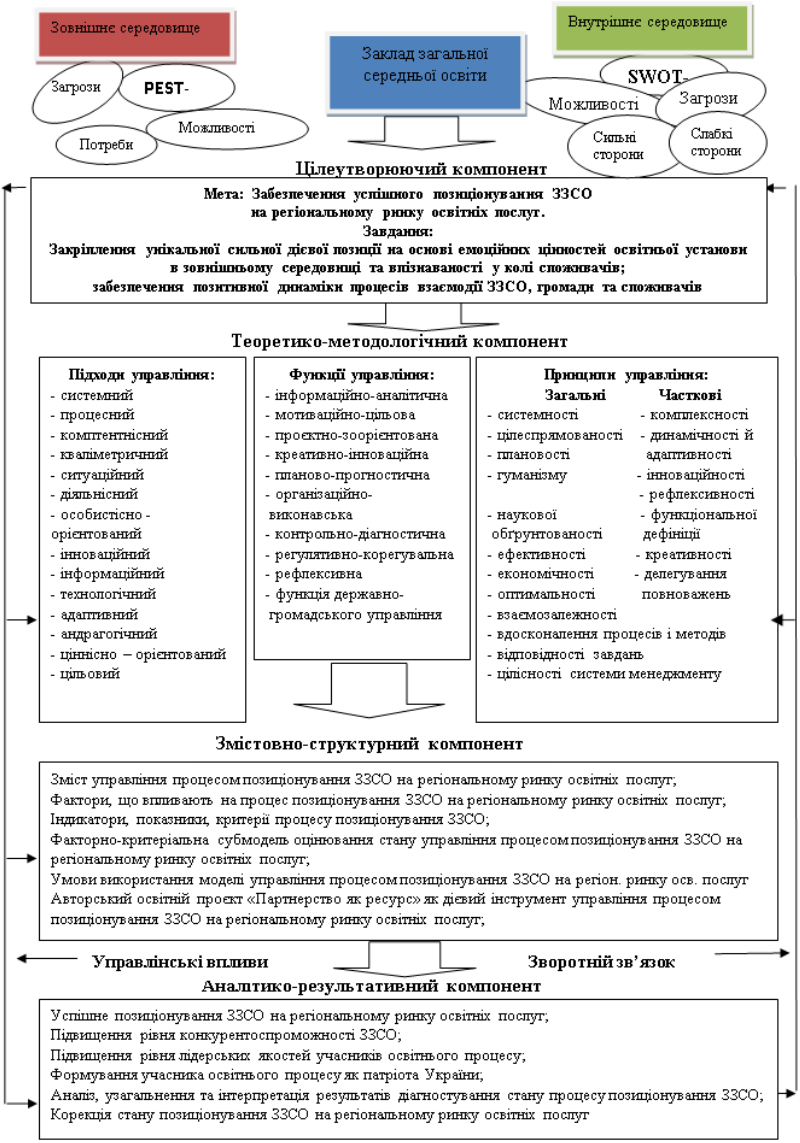

Рис. 1 Модель управління процесом позиціонування ЗЗСО на регіональному ринку освітніх послуг (Дмитрук З.А.)

М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. – Вип. 32. – Т. 1. – С. 145–152.

Емпіричним здобутком авторського дослідження, що набуло прикладного значення, стала побудована модель управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг. Основними компонентами моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг визначено: цілеутворюючий, теоретико-методологічний, змістовно-структурний та аналітично-результативний. Одним з основних завдань авторської моделі є утворення і закріплення унікальної дієвої позиції закладу освіти на ринку освітніх послуг на основі ціннісно-смислових орієнтацій.

В експериментальному впровадженні та перевірці моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг, яке було завершено у 2021 році, взяли участь 2574 осіб, з них керівників закладів загальної середньої освіти – 59 осіб, педагогічних працівників – 570 осіб, учнів – 1920 осіб, представників громадськості – 25 осіб.

Одним з основних компонентів експериментальної діяльності став освітній проєкт «Партнерство як ресурс» (Свідоцтво про реєстрацію авт. права Міністерство економічного розвитку і торгівлі України від 30.11.2018 № 83390).

Авторський освітній проєкт «Партнерство як ресурс» визначено формою інноваційною формою діяльності, що спрямована на самовдосконалення учасників й одночасне вдосконалення оточуючого їх середовища, сприяла створенню сучасного освітнього простору у закладі загальної середньої освіти; зазначений авторський проєкт став одним з ефективних інноваційних інструментів процесу позиціонування закладів освіти на ринку освітніх послуг.

Рішенням Одеської обласної ради від 03 березня 2020 року № 1229-VII освітній проєкт «Партнерство як ресурс» було включено до Плану заходів із реалізації у 2021–2023 роках Стратегії розвитку Одеської області на 2021–2027 рр.

Аналіз результативності використання факторно-критеріальної субмоделі системи управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг показав, що управління взаємопов’язаними факторами приводить до зростання не тільки рівня компонентів, на які безпосередньо спрямовано управлінський вплив, але й дотичних до них факторів.

На початку експерименту середнє арифметична оцінка стану позиціонування закладів загальної середньої освіти становила 0,53; після впровадження моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг та проведення відповідних дій протягом трьох років, наприкінці експерименту середнє арифметична оцінка зросла та становила – 0,67.

Таким чином, в середньому приріст склав 0,14 (14%), що свідчить про зростання рівня процесу позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг. Гіпотезу щодо позитивного впливу моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг, побудовану на ціннісно-смислових орієнтаціях, на стан позиціонування закладу загальної середньої освіти було цілком підтверджено, що стало поштовхом до подальших наукових досліджень та експериментів.

Наступним авторським вагомим кроком наукової діяльності щодо пошуків унікальних дієвих позицій у процесі позиціонування закладу освіти стала участь у розробці навчальної програми з позашкільної освіти з додаткових різновидів Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») за окремим напрямом «Джура поліцейський».

Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти» рішенням експертної комісії із фізичної культури та захисту України від 23.09.2024 року (протокол № 5) навчальній програмі з позашкільної освіти з додаткових різновидів Всеукраїнської дитячо-юнацької військово патріотична гра «Сокіл» («Джура») за окремим напрямом «Джура поліцейський». (вищий рівень, 2 роки навчання) (авт. Бондарчук Д. О., Бондарчук О. С., Коломоєць Г. А., Людоговський В. Г., Крикун В. В., Дмитрук З. А.) надала гриф «Схвалено для використання в освітньому процесі», який зареєстрований у Каталозі надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам за № 4.0173-2024, 8.0064-2024.

Розвиток спеціалізованих додаткових різновидів Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») набуває особливої вагомості у сучасних умовах трансформації системи національно-патріотичного виховання молоді і слугуватиме унікальною дієвою позицією у процесі позиціонування закладів загальної середньої та позашкільної освіти. Враховуючи виклики, що постали перед українським суспільством у період воєнного стану, а також потребу у формуванні високого рівня громадянської свідомості, правової культури та готовності до захисту держави, актуальним стає розвиток окремого напряму гри – «Джура поліцейський».

Зазначений різновид має на меті посилення співпраці між закладами освіти та правоохоронними органами, інтеграцію у освітній та виховний процес елементів правової освіти, формування у молоді навичок безпечної поведінки, правової грамотності та розуміння ролі поліції як інституції, що забезпечує правопорядок і захист громадян. Особлива увага у форматі «Джура поліцейський» приділяється розвитку лідерських якостей, навичок командної взаємодії, а також вихованню

відповідальності та дисциплінованості як важливих складових професійної і громадянської зрілості.

Вагомим аспектом є практико-орієнтований характер напряму: участь у спеціалізованих змаганнях, тренінгах та навчальних модулях, які моделюють ситуації з діяльності поліції, дозволяє дітям і молоді не лише здобувати теоретичні знання, але й отримувати цінний досвід застосування їх у реальному житті. Це сприяє розвитку практичних компетентностей, необхідних як для майбутньої професійної підготовки, так і для ефективного функціонування у громадянському суспільстві.

Розвиток напряму «Джура поліцейський» має глобальне стратегічне значення для формування позитивного іміджу поліції в суспільстві, а саме, забезпечує пряму взаємодію правоохоронців із молоддю, демонструючи прозорість, відкритість та орієнтованість на захист громадян. Зазначена взаємодія зміцнює довіру молодого покоління до правоохоронних структур та сприяє формуванню соціальної єдності на основі спільних цінностей безпеки, законності та справедливості. І знову особливого значення набуває ціннісно-смисловий компонент.

Впровадження спеціалізованого напряму «Джура поліцейський» у межах Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») розглядаємо як перспективний інноваційний крок у напрямі розвитку системи національно-патріотичного виховання та управлінської діяльності, зокрема процесу позиціонування закладу освіти. Його вагомість полягає у поєднанні військово-патріотичних, психосоціальних і правових аспектів виховання, спрямованих на формування свідомого, соціально активного та патріотично налаштованого громадянина, готового до відповідальної участі у забезпеченні безпеки та правопорядку в державі, та позиціонування закладу освіти на ринку освітніх послуг.

3. Практичні ціннісні засади управління закладом вищої освіти як невід'ємна частина захисту права молоді на доступ до якісної освіти

Сьогодні, коли заклади вищої освіти змушені працювати в ринкових умовах, вести конкурентну боротьбу за абітурієнтів, їм слід використовувати стратегії, що дають змогу бути більш конкурентоспроможними й ефективними. Цьому слугує звернення до використання ринкових стратегій, передусім стратегії позиціонування[18].

[18] Зацерківна М. (2021). Особливості позиціонування закладів вищої освіти на ринку освітніх послуг. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері,* 4(2), 134–145. https://doi.org/10.31866/2617

Позиціонування закладу вищої освіти зв специфічними умовами навчання полягає у створенні унікальної дієвої освітньо-професійної пропозиції, що поєднує високу якість освіти, науково-дослідну діяльність та практичну підготовку майбутніх фахівців для державного сектору безпеки.

Управління процесом позиціонування закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання передбачає реалізацію низки взаємопов'язаних завдань. Розглянемо декілька основних завдань у зазначеному напрямі діяльності.

Стратегічне управління. У це завдання входить розробка місії, візії та стратегічних цілей закладу з урахуванням його ролі в національній системі безпеки та освіти, розробка стратегії та плану дій з позиціонування закладу вищої освіти на ринку освітніх послуг, з обов'язковим включенням унікальних інноваційних дієвих освітньо-професійних позицій, що підсилюватиме конкурентоспроможність організації.

Іміджеве забезпечення. Формування позитивного іміджу закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання через ефективну інформаційну політику, інноваційні пропозиції, відкритість до суспільства, медіа-присутність та міжнародну співпрацю.

Освітньо-науковий компонент. Розвиток спеціалізованих освітніх програм, інтеграція наукових досліджень у практичну підготовку курсантів і студентів

Соціально-виховна робота. Забезпечення формування ціннісних орієнтацій, патріотизму, відповідальності та високих моральних стандартів.

Соціально-психологічна робота. Забезпечення формування та набуття здобувачами вищої освіти знань і навиків з первинної психологічної допомоги та самодопомоги, у напрямі саморозвитку та реалізації здібностей і талантів, адаптації до викликів сучасності.

Партнерські зв'язки. Взаємодія з державними інституціями, інститутами громадянського суспільства, міжнародними організаціями, роботодавцями для підвищення престижу закладу.

Дослідження основних тенденцій діяльності громадянського суспільства в Україні свідчать про те, що протягом періоду, який минув відтоді, як Україна здобула незалежність, українське громадянське суспільство набуло нової якості. Організації громадянського суспільства значно підвищили рівень власної інституційної сталості та спроможності. Протягом років, що минули від дня набуття незалежності, організації громадянського суспільства України пройшли великий шлях становлення й розвитку: від ініціативних груп громадян до появи стійких інституцій.

Основні стратегічні пріоритети закладів вищої освіти в рамках їх ринкової діяльності, сучасного нестабільного навколишнього середовища, загострення конкуренції між ними складаються в досягненні стійкого становища на ринку освітніх послуг за рахунок розробки нових напрямів розвитку освітньої та наукової діяльності, розширення асортименту послуг, що надаються. Це вимагає від учасників освітнього процесу нових знань, компетенцій, майстерності і може бути успішно вирішено через розробку системи стратегічного управління розвитком ринкових можливостей ЗВО й ефективно забезпечено, насамперед, за рахунок використання ними принципів управління маркетингом, розробки ефективної ринкової (маркетингової) стратегії[19].

Сприйняття університету, його іміджу формується у свідомості споживачів освітніх послуг, роботодавців, громадськості також за допомогою різних контактів безпосередньо із ЗВО та його працівниками, відвідування виставок освітніх послуг, ринку вакансій, різних науково-практичних конференцій тощо. Оскільки в освітньому середовищі ключовим елементом будь-якої організації є люди, саме з ними – викладачами, адміністрацією, співпрацівниками, бібліотекарями та іншими – встановлюють емоційні контакти споживачі. Тому від їх особистих якостей, комунікаційних навичок, які проявляються під час контактів із зовнішнім оточенням, часто залежить сприйняття організації[20].

Отже, позиціонування закладу вищої освіти в суспільстві не може зводитися лише до іміджевого або маркетингового аспекту, а повинно інтегрувати освітній, науковий, соціально-психологічний і культурний виміри. У цьому контексті надзвичайно актуальною і дієвою позицією процесу позиціонування закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання може стати утворення та функціонування на громадських засадах фахового осередку, що діє на базі/за сприяння організації громадянського суспільства.

Аналіз стану розвитку громадянського суспільства свідчить, що «наразі організації громадянського суспільства здатні адаптуватися й реагувати на будь-які кризи, розвивати міжсекторальну взаємодію з владою та бізнесом, залучати до співпраці широкі верстви населення,

[19] Харківська А. Стратегія позиціонування закладу вищої освіти: від управління втратами до управління результатами/Актуальні питання гуманітарних наук. Випуск 22, том 2, 2018. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/22.166984

[20] Харківська А. Стратегія позиціонування закладу вищої освіти: від управління втратами до управління результатами/Актуальні питання гуманітарних наук. Випуск 22, том 2, 2018. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/22.166984

створювати нову якість соціальних послуг та бути рушієм важливих суспільних інновацій»[21].

Утворення інноваційних фахових осередків щодо діяльності з психологічної просвіти, надання психологічних знань і навиків не тільки у колі здобувачів вищої освіти, а й з представників інших цільових аудиторій, що сприяє позиціонуванню закладу освіти як соціально чутливої організації – активної частини суспільства.

Прикладом інноваційної соціально-психологічної діяльності є прецедент утворення Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку, який утворено в Одеському державному університеті внутрішніх справ та діє на громадських засадах у співпраці з громадською організацією «Ефективне життя». Утворення Центру – авторська науково-практична ініціатива доктора філософії Зої Дмитрук.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р «Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року», Концепції комплексного виховання здобувачів вищої освіти Одеського державного університету внутрішніх справ на 2025/2028 роки, схваленої Вченою радою ОДУВС від 27.08.2024 № 1, зважаючи на інші нормативно-правові документи у галузі щодо збереження психічного/ментального здоров'я, з метою сприяння процесам єднання та порозуміння між різними цільовими аудиторіями, наприклад: ветеранськими спільнотами, здобувачами вищої освіти, учнівською молоддю та представниками громадськості, ініційовано утворення Центру партнерської міжцільової соціально-психологічної адаптації та розвитку як об'єднання фахівців відділу на громадських засадах, з певними чітко визначеними завданнями[22].

Авторську дефініцію, а саме поняття «міжцільова партнерська соціально-психологічна адаптація», розглядаємо як процес і результат активного пристосування особистості, представників різних цільових аудиторій до видозміненого середовища, що відбуваються на партнерських засадах та за допомогою найрізноманітніших соціально-психологічних засобів та форм (дій,

вчинків, видів та форматів діяльності).

---

[21] Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року : матер. щоріч. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; заг. ред. Ю. Каплан. – Київ : НІСД, 2022. – 56 с. – (Серія «Гуманітарний розвиток»). – https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2022.15

[22] Дмитрук З.А.(2024). Тенденції стратегічного управління процесом позиціонування закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання у період воєнного стану. *Матеріали конференцій МЦНД*, (07.06.2024; Луцьк, Україна), 337–339. https://doi.org/10.62731/mcnd-07.06.2024.007

Центр міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку (далі – Центр) створено з метою підвищення ефективності реалізації виховних, просвітницьких та розвивальних завдань, що стоять перед закладом вищої освіти, а також розширення волонтерських партнерських соціальних ініціатив у сфері підтримки різних категорій населення.

Місія Центру – формування безпечного, підтримувального соціально-психологічного простору на базі університету для здобувачів вищої освіти та інших цільових груп громадян, через розвиток соціально-психологічних ресурсів особистості, зміцнення громадянської і професійної ідентичності, а також інтеграцію партнерських ініціатив у галузях освіти і виховання, психології, соціальної роботи та ветеранської підтримки[23]

Процес позиціонування закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання поступово виходить за межі традиційного іміджевого підходу. Його основою стає формування унікальних дієвих освітньо-професійних позицій, зокрема щодо розвитку психологічних та соціальних компетентностей майбутніх фахівців, ціннісного об'єднання та просвітництва на партнерських засадах різних цільових аудиторій, що дозволяє закладу вищої освіти виступати не лише як освітня, а й як соціально значуща інституція.

Основною метою Центру є сприяння створенню соціально-психологічних умов для:

– соціального, інтелектуального та особистісного розвитку здобувачів вищої освіти, інших учасників заходів, що реалізуються у межах діяльності Центру;

– адаптації та підтримки представників ветеранських спільнот;

– надання первинної соціально-психологічної допомоги соціально вразливим верствам населення;

– організації взаємодії з іншими цільовими групами громадян України, відповідно до запитів та професійної компетентності фахівців Центру.

Центр реалізує свою діяльність через виконання таких ключових завдань:

– проведення первинної психологічної діагностики, індивідуального і групового консультування;

– надання соціально-психологічної, соціально-педагогічної підтримки здобувачам освіти та іншим категоріям населення;

[23] Дмитрук З.А. Соціально-психологічні аспекти інновацій у сфері виховання здобувачів вищої освіти Одеського державного університету внутрішніх справ/ Забезпечення принципу гідності дитини: протидія насильницьким методам виховання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24-25 квітня 2025 р.). – Одеса: ОДУВС, 2025. – 214 с.

– організація просвітницьких заходів, тренінгів, семінарів, спрямованих на розвиток психологічної грамотності, навичок саморегуляції, комунікації та соціальної адаптації;

– розробка і реалізація програм індивідуального супроводу та соціально-психологічного розвитку;

– розвиток партнерських ініціатив з державними, громадськими, ветеранськими, міжнародними організаціями;

– підтримка молодіжних ініціатив, зокрема студентського самоврядування, у сфері психологічного добробуту та соціальної інтеграції.

Центр спрямовує свою діяльність на роботу з цільовими групами:

– здобувачі вищої освіти ОДУВС;

– ветерани війни та правоохоронних органів;

– внутрішньо переміщені особи;

– особи, які зазнали психологічної травматизації;

– представники соціально вразливих груп населення (люди з інвалідністю, особи з досвідом втрати тощо);

– працівники ОДУВС;

– учнівська молодь регіону;

– інші громадяни України, які потребують просвітництва та первинної соціально-психологічної підтримки (у межах професійної компетенції фахівців Центру).

Діяльність Центру ґрунтується на таких принципах:

– добровільність і конфіденційність;

– партнерство і міжсекторальна взаємодія;

– доступність послуг;

– науковість і професійна етика;

– інклюзивність і недискримінація.

У результаті діяльності Центру очікується:

– підвищення рівня соціально-психологічної адаптації здобувачів освіти та представників інших цільових груп, сприяння розвитку особистості учасників заходів, організованих в межах роботи Центру;

– створення платформи для сталого розвитку партнерських соціально-психологічних ініціатив, інноваційних проєктів у сфері психології та педагогіки;

– покращення психологічного клімату в університетському середовищі;

– зростання соціальної відповідальності та залучення молоді до суспільно корисної діяльності.

Слід зазначити, що проєктна діяльність у сучасних викликах та умовах воєнного стану постає не лише як метод організації колективної взаємодії, але й як стратегічний інструмент розвитку інституцій, орієнтованих на забезпечення адаптації, підтримки та інтеграції різних

цільових груп населення. У цьому контексті особливого значення набуває впровадження проєктного підходу у діяльність авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку, що функціонує як інноваційна форма інтеграції освітніх, наукових і громадських ініціатив. Вагомість проєктної діяльності полягає у її здатності поєднувати науково-методичні розробки з практичними формами соціально-психологічної допомоги. Завдяки чітко визначеним цілям, завданням і часовим рамкам, проєкти дозволяють систематизувати діяльність Центру, забезпечити ефективну взаємодію між здобувачами вищої освіти, викладачами, ветеранами, представниками громадянського суспільства та органами державної влади. Така форма роботи сприяє підвищенню рівня психологічної культури, формуванню соціальної згуртованості та розвитку ціннісно орієнтованого простору взаємопідтримки.

Ключовим аспектом проєктної діяльності є її практико-орієнтована спрямованість: у межах реалізованих проєктів відбувається апробація сучасних психологічних методик, розвиток волонтерських і партнерських ініціатив, створення умов для залучення різних груп громадян до процесів соціальної адаптації. Це підсилює інтеграційну функцію Центру, дозволяє розширювати спектр наданих послуг та формувати нові напрями діяльності, зокрема у сфері ментального здоров'я, профілактики стресових станів, розвитку психологічної стійкості та критичного мислення.

Крім того, проєктна діяльність виступає ефективним механізмом щодо залучення ресурсів, зокрема сприяє формуванню партнерських мереж на регіональному та всеукраїнському рівнях, залученню міжнародних організацій, що підвищує суспільний престиж і вплив фахового осередку як інноваційного середовища соціально-психологічного розвитку.

Отже, проєктна діяльність є вагомим інструментом у роботі авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку, оскільки забезпечує комплексність і результативність реалізованих завдань, створює умови для соціального партнерства та підвищує ефективність психологічної підтримки у сучасних умовах.

Одним з вагомих проєктів, що планується реалізувати у 2025/2026 н.р. Центром у співпраці з кафедрою психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ є ініціатива щодо наукової психолого-педагогічної консультативної підтримки спеціалістів освітньої безпеки закладів освіти Одеської області та інших областей.

Проєкт наукового консультування у сфері психології та педагогіки «Розвиток компетентностей спеціалістів освітньої безпеки».

Реалізація проєкту «Розвиток компетентностей спеціалістів освітньої безпеки» планується за підтримки та сприяння Служби освітньої безпеки Головного управління Національної поліції в Одеській області.

Ініціатори-розробники проєкту: завідувач кафедри психології та педагогіки кандидат психологічних наук Олена Бабчук, доцент кафедри психології та педагогіки PhD Зоя Дмитрук (керівник авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку).

Цільова аудиторія: працівники поліції, спеціалісти з питань освітньої безпеки закладів загальної середньої освіти Одеської області та інших областей.

Актуальність.

Сучасні виклики у сфері освітньої безпеки у закладах загальної середньої освіти пов'язані з підвищенням рівня стресу, психологічними ризиками, необхідністю швидкого реагування на конфліктні ситуації та кризові явища у шкільному середовищі. Для ефективного виконання професійних завдань поліцейським – спеціалістам освітньої безпеки важливо володіти сучасними психологічними/педагогічними знаннями та навичками.

Мета проєкту:

забезпечити наукове консультування і підвищення психологічної/педагогічної компетентності спеціалістів освітньої безпеки шляхом упровадження сучасних психолого-педагогічних підходів, методів саморегуляції та ефективної комунікації.

Завдання проєкту:

– надати знання з психології кризових станів, конфліктології та стрес-менеджменту;

– розвинути навички конструктивної взаємодії з учнями, педагогами та батьками;

– ознайомити з сучасними психодіагностичними методиками для виявлення ризикових поведінкових проявів;

– навчити методам психологічної саморегуляції та профілактики професійного вигорання;

– забезпечити супровід і консультації у розробці стратегій безпеки в закладах освіти.

Форми роботи:

– групові науково-практичні семінари та тренінги;

– індивідуальні та групові консультації;

– аналіз кейсів із практики освітньої безпеки;

– розробка рекомендацій та методичних матеріалів для роботи з дітьми та підлітками та інше.

Очікувані результати:

– підвищення рівня психологічної культури та психолого-педагогічної компетентності спеціалістів;

– удосконалення комунікативних умінь у роботі з дітьми, батьками та педагогами;

– формування навичок стресостійкості й профілактики професійного вигорання;

– покращення якості забезпечення освітньої безпеки в закладах освіти Одеської області та інших областях.

Строки реалізації: 6 місяців (із можливістю продовження та переходу в постійний консультативний супровід).

Консультанти проєкту: науково-педагогічні працівники кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ, фахівці авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку, запрошені на партнерських громадських засадах практичні психологи та педагоги.

Однією з найдієвіших, на наш погляд, формою професійної групової роботи, в межах діяльності Центру, є проведення тренінгових занять, які відбуваються з різними цільовими категоріями, але здебільшого у молодіжних групах (від 14 до 35 років), зокрема і у Молодіжних центрах. У серпні 2025 року за сприяння фахівців авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку відбулось заняття з елементами тренінгу у Молодіжному центрі Чорноморської міської територіальної громади. Тема заходу: «Цінності як ресурс у становленні, розвитку та життєстійкості людини».

Пропоную план проведення зазначеного тренінгового заняття, присвяченого тематиці цінностей, їх впливу на розвиток та життєстійкість особистості.

Тренінгове заняття на тему

«Цінності як ресурс у становленні, розвитку та життєстійкості людини».

Цільова аудиторія: учнівська молодь, студенти, курсанти, молоді спеціалісти.

Мета заходу:

– усвідомити значення цінностей у житті людини;

– дослідити власні ціннісні орієнтації;

– розкрити роль цінностей у формуванні життєстійкості;

– виробити навички опори на власні цінності у кризових ситуаціях.

Кількість учасників: до 15 осіб.

Час проведення: 1 год. 50 хв.

Хід тренінгового заняття

Вступна частина (20 хв.) Знайомство. Інформаційне повідомлення тренера.

Вправа 1. «Коло знайомства з цінністю»
Кожен учасник називає своє ім'я та цінність, яка для нього зараз є найважливішою (наприклад: «Мене звати Олена, моя цінність – свобода»).

Міні-інформаційне повідомлення (5 хв.)

Тренер коротко пояснює:

– цінності – це глибинні орієнтири, що визначають наші вибори й поведінку.

– цінності формуються під впливом сім'ї, культури, освіти, життєвого досвіду.

– опора на власні цінності підсилює стійкість у кризах.

Цінності – особистісна та соціально-культурна значущість для людини з певних категорій, процесів та явищ. Це те, у що ми віримо й чого прагнемо. Це основа наших переконань і принципів.

Цінності є основою життєвих орієнтирів особистості та визначають, що ми вважаємо важливим, на що спрямовуємо свою увагу, енергію та час. Цінності формуються під впливом сім'ї, культури, освіти, життєвого досвіду та середовища, у якому ми зростаємо. Саме цінності допомагають людині ухвалювати рішення, визначати пріоритети та будувати власну життєву траєкторію. У кризових і стресових ситуаціях звернення до власних цінностей стає потужним ресурсом, адже вони надають внутрішню стійкість, допомагають не втрачати сенсу та впевненості у своїх діях. Глибоке усвідомлення власних цінностей дозволяє людині краще зрозуміти себе та знайти шляхи особистісного розвитку навіть у складних умовах.

Вправа 2. «Дерево цінностей» (20 хв.)

– кожному учаснику видається аркуш з контуром дерева.

– у «корінні» вони записують, які цінності заклали сім'я та оточення.

– у «стовбурі» – свої актуальні особисті цінності.

– у «кронах» – ті цінності, які хочуть розвивати.

Обговорення в парах і загальне коло.

Висновок: цінності змінюються, але залишаються опорою розвитку.

Міні-інформаційний блок тренера (5 хв.)

– психологічні дослідження (В. Франкл, Ш. Шварц) доводять, що цінності є основою сенсу життя та життєстійкості.

– людина здатна долати кризи, якщо бачить у житті вищі орієнтири.

Психологічні дослідження науковців підтверджують, що саме цінності є фундаментом життєстійкості та пошуку сенсу. Так, Віктор Франкл, австрійський психіатр і засновник логотерапії, у своїх працях наголошує на тому, що, навіть, у найскладніших умовах, коли людина стикається з випробуваннями чи втратами, вона здатна зберігати внутрішню силу, якщо знаходить сенс у тому, що переживає. Цінності

допомагають віднайти цей сенс та виступають орієнтирами, які визначають, заради чого варто долати труднощі.

Американський психолог Шалом Шварц розробив теорію базових цінностей, згідно з якою у всіх культурах світу існують універсальні цінності, що формують основу людської поведінки, а саме: безпека, турбота про близьких, саморозвиток, свобода, досягнення, традиції. Цінності впливають на те, які рішення ми приймаємо щодня, і водночас забезпечують відчуття внутрішньої гармонії та стабільності.

Отже, людина здатна долати кризи та зберігати психологічну рівновагу якщо бачить у житті вищі орієнтири, які виходять за межі поточних труднощів. Усвідомлення та прийняття власних цінностей стає ресурсом для особистісного розвитку, зміцнення життєстійкості й формування оптимістичного бачення майбутнього.

Вправа 3. «Цінності у дії» (20 хв.)

– група ділиться на підгрупи по 4-5 учасників.

Завдання: обрати одну життєву ситуацію (наприклад, втрата роботи, конфлікт у стосунках, воєнні виклики) та обговорити, які цінності можуть допомогти людині вистояти.

– презентація результатів групами.

Висновок: цінності є внутрішнім ресурсом для вибору стратегій поведінки.

Міні-інформаційне повідомлення тренера (5 хв.)

– поняття життєстійкості (С. Мадді): залученість, контроль, прийняття виклику.

– цінності визначають, як ми інтерпретуємо події та наскільки готові долати труднощі.

Коротко зупинимося на понятті життєстійкості. Американський психолог Салваторе Мадді розглядав життєстійкість як особливу систему особистісних установок, що дозволяє людині зберігати внутрішню рівновагу та ефективно долати труднощі. Він виділив три ключові компоненти життєстійкості:

Залученість як здатність залишатися активним, включеним у життя навіть

тоді, коли виникають проблеми. Людина з високою залученістю не відсторонюється, а намагається брати участь у подіях і впливати на них.

Контроль як віру у власні можливості щодо впливу на події та результати.

Це протилежність позиції «жертви обставин». Людина, яка відчуває контроль, шукає способи діяти, а не чекає пасивно, що ситуація зміниться сама.

Прийняття виклику як установка, що зміни й труднощі є невід'ємною частиною життя, які не лише несуть ризик, а й відкривають нові можливості для зростання.

Цінності відіграють у цьому процесі надзвичайно важливу роль. Вони визначають, як ми інтерпретуємо події: чи бачимо ми в кризі кінець можливостей, чи початок нового етапу; допомагають обирати напрям руху; підтримують внутрішню мотивацію та додають сили у моменти, коли ситуація здається безвихідною. Якщо людина спирається на власні глибинні ціннісно-смислові орієнтири, наприклад, – любов, відповідальність, свободу, розвиток, то вона краще справляється з викликами і знаходить у собі ресурси для відновлення.

Отже, життєстійкість можна розглядати як поєднання внутрішньої сили та ціннісно-смислових орієнтацій, які разом створюють фундамент для подолання труднощів і збереження внутрішньої гармонії навіть у найскладніших умовах.

Вправа 4. «Моя цінність як компас» (15 хв.)

– кожен отримує картку й записує одну цінність, яка допомагає орієнтуватися у складних ситуаціях.

– потім ділиться короткою історією, як ця цінність допомогла у житті.

Висновок: усвідомлення власної цінності формує «внутрішній компас».

Рефлексія на тренінгу

Наприкінці заняття учасникам пропонується зупинитися та проаналізувати власний досвід, отриманий під час роботи з темою цінностей. Рефлексія допомагає усвідомити, що нового вони дізналися про себе, які ідеї виявилися особливо значущими та як отримані знання і навики, інсайти можна застосувати у житті.

Питання для саморефлексії та обговорення (15 хв.):

1. Які думки або відчуття у вас виникли під час виконання вправ?
2. Які ваші ключові цінності стали для вас більш очевидними сьогодні?
3. Чи відчуваєте ви, що усвідомлення власних цінностей може допомогти вам у кризових ситуаціях? Як саме?
4. Що нового ви дізналися про цінності як ресурс життєстійкості?
5. Як ви могли б використати знання і досвід, отримані у тренінговому занятті, у своєму повсякденному житті чи професійній діяльності?

Методи рефлексії:

«Коло вражень» – кожен по черзі ділиться одним словом або короткою

фразою, яка описує його стан після тренінгу.

Метод «3 речення» – учасники завершують три фрази:

«Я зрозумів/ла, що…»

«Мене здивувало…»

«Тепер я хочу…»

Завершення (5 хв.) :

Тренер підкреслює, що усвідомлення власних цінностей не завершується у тренінговій роботі. Це процес, який триває упродовж життя. Чим більше людина спирається на свої глибинні ціннісно-смислові орієнтири, тим стійкішою вона стає перед труднощами й тим більш цілісною відчуває себе у світі.

Враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що створення авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку сприятиме підвищенню ефективності професійної підготовки, зміцненню суспільного престижу та широкого партнерства і взаємодії закладу вищої освіти з інституціями громадянського суспільства, що однозначно виступає вагомим ресурсом у процесі позиціонування.

Модель управління процесом позиціонування закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання знаходиться у стадії розробки автором, але враховуючи попередній етап дослідження, зокрема результативності практичної ініціативи (експериментальна діяльність відбувається з листопада 2024 року), можна стверджувати про доцільність включення зазначеної вище практичної складової у змістовний компонент моделі, що є дієвим унікальним і актуальним рішенням.

ВИСНОВКИ

Результатами власних досліджень підтверджено, що управління процесом позиціонування закладів загальної середньої та вищої освіти, в тому числі закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в сучасних умовах воєнного стану та суспільних трансформацій набуває стратегічного значення.

Позиціонування освітніх установ не може зводитися лише до маркетингових чи іміджевих технологій, а повинно охоплювати ціннісно-смисловий, соціально-психологічний та інноваційний виміри, що забезпечують сталий розвиток і конкурентоспроможність закладу.

Як зазначає видатний український науковець Василь Кремень, інновації в освіті – це шлях до модернізації суспільства, утвердження нових цінностей та створення умов для розвитку людського потенціалу[24].

Аналіз сучасних теоретичних і практичних підходів свідчить, що одним з ключових чинників ефективності управління процесом позиціонування закладу освіти є впровадження ціннісно-орієнтованих

[24] Кремень В. Г., Луговий В. І., Саух П. Ю. Освіта і наука – основа інноваційного людського розвитку. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2020. *2*(2), 1-5. https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-3

стратегій, які ґрунтуються на національно-патріотичних засадах, традиціях української культури та сучасних інноваційних психолого-педагогічних практиках. У цьому контексті модель управління процесом позиціонування закладу освіти поєднуватиме стратегічне планування, іміджеве забезпечення, розвиток освітньо-наукового потенціалу, соціально-виховну діяльність, психолого-педагогічні інноваційні позиції та партнерські зв'язки з інституціями громадянського суспільства.

За результатами експериментальної роботи доведено, що створення унікальних освітньо-виховних позицій, таких як самоврядні осередки – курені гри «Сокіл» («Джура») у закладах загальної середньої освіти або авторські центри соціально-психологічної адаптації і розвитку у закладах вищої освіти, є потужним ресурсом підвищення конкурентоспроможності та суспільної значущості освітніх інституцій.

Актуальним і цінним є досвід утворення **авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку** в Одеському державному університеті внутрішніх справ, який демонструє дієвість міжсекторальної взаємодії, сприяє професійній підготовці, громадянській ідентичності та психологічній стійкості здобувачів освіти та об'єднанню з представниками інших цільових аудиторій і груп, в цілому суспільства.

Отже, модель управління процесом позиціонування закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання має включати інноваційну психолого-педагогічну складову, орієнтовану на розвиток соціально-психологічних компетентностей, партнерство з громадянським суспільством і формування унікальних авторських ініціатив. Подальші дослідження доцільно спрямувати на розробку комплексної моделі управління процесом позиціонування закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання на ринку освітніх послуг, що інтегруватиме освітні, наукові, соціально-психологічні та культурні компоненти, забезпечуючи стійке позиціонування закладу освіти в умовах глобальних і національних викликів.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто теоретико-методологічні та практичні аспекти управління процесом позиціонування закладів освіти, зокрема закладу загальної середньої освіти та закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Обґрунтовано необхідність зміни парадигми управлінських систем відповідно до сучасних суспільних трансформацій, умов воєнного стану та реформування освітньої сфери. Підкреслено значення ціннісно-смислових орієнтацій і національно-патріотичних засад як ключових чинників ефективності управлінських стратегій.

Особливу увагу приділено інноваційній діяльності як основі створення унікальних дієвих соціально-психологічних, освітньо-виховних позицій, які забезпечують конкурентоспроможність закладів освіти на ринку освітніх послуг. Висвітлено приклади практичних експериментальних рішень, зокрема утворення самоврядних осередків – куренів Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») у закладах загальної середньої освіти та функціонування авторського Центру міжцільової партнерської соціально-психологічної адаптації та розвитку в Одеському державному університеті внутрішніх справ як дієвих ціннісних позицій і вагомого ресурсу у процесі позиціонування закладів освіти на ринку освітніх послуг.

Доведено, що процес позиціонування закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання виходить за межі традиційного іміджевого підходу, набуваючи комплексного характеру, який інтегрує освітні, наукові, соціально-психологічні, виховні та культурні виміри.

У розділі сформульовано висновок про необхідність розробки цілісної моделі управління позиціонуванням закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання, яка враховуватиме інноваційні психолого-педагогічні практики, партнерські ініціативи та стратегічне планування процесу позиціонування закладу.

Захист прав дитини є ключовим і пріоритетним завданням сучасної системи освіти, особливо зазначена проблематика загострюється під час воєнного стану, адже саме він забезпечує рівний доступ до якісної освіти, створення безпечного і підтримувального середовища та формування особистості, здатної до повноцінної соціалізації і громадянської активності.

Ціннісно-смислові орієнтації, інтегровані в управлінські процеси закладу освіти, стають фундаментом для утвердження демократичних і гуманістичних принципів, що не лише гарантують реалізацію прав дитини, але й формують у молодого покоління повагу до гідності людини, толерантність і відповідальність перед суспільством.

Таким чином, забезпечення прав дитини і молодої особистості на освіту є не лише юридичним обов’язком держави, а й стратегічною ціннісною інвестицією у розвиток демократичного, справедливого й гуманного суспільства.

Ключові слова: захист прав дітей та молоді, позиціонування, заклад загальної середньої освіти, заклад вищої освіти, заклад вищої освіти зі специфічними умовами навчання, ціннісно-смислові орієнтації, національно-патріотичне виховання, соціально-психологічна адаптація, унікальна дієва позиція, авторський центр.

Література

1. Брабандер Л., Айні А. Думай поза шаблонами: інноваційна парадигма креативності в бізнесі/пер. з англ. Т. Семигіної. Київ: Форс Україна, 2007. 368 с.

2. Дмитрук З.А. дисертаційне дослідження «Управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на ринку освітніх послуг» https://uacademic.info/ua/document/0822U100614#!

3. Дмитрук З. А. Концептуальна складова частина моделі управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. – Вип. 32. – Т. 1. – С. 145–152. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/32.214500

4. Дмитрук З.А. (2024). Тенденції стратегічного управління процесом позиціонування закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання у період воєнного стану. *Матеріали конференцій МЦНД*, (07.06.2024; Луцьк, Україна), 337–339. https://doi.org/10.62731/mcnd-07.06.2024.007

5. Дмитрук З.А. Соціально-психологічні аспекти інновацій у сфері виховання здобувачів вищої освіти Одеського державного університету внутрішніх справ/Забезпечення принципу гідності дитини: протидія насильницьким методам виховання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24-25 квітня 2025 р.). – Одеса: ОДУВС, 2025. – 214 с.

6. Дмитрук, З., Махиня, Т. (2020). Основні функці ї управління процесом позиціонування закладу загальної середньої освіти на регіональному ринку освітніх послуг. *Матеріали конференцій МЦНД*, 48-51. https://doi.org/10.36074/11.09.2020.04

7. Зацерківна М. (2021). Особливості позиціонування закладів вищої освіти на ринку освітніх послуг. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*, *4*(2), 134–145. https://doi.org/10.31866/2617

8. Єльникова Г.В. Теоретичні підходи д о моделювання державно-громадського управління. *Директор школи*. 2003. № 40. С. 10–11.

9. Котеленець В. Інтернет як комунікаційний канал позиціонування навчального закладу на ринку освітніх послуг. URL: http://tme.umo.edu.ua/docs/almanax/28.pdf

10. Кремень В. Г. Державно-громадська модель управління освітніми змінами // Директор школи. – 2001. – № 22. – С. 3–7.

11. Кремень В. Г., Луговий В. І., Саух П. Ю. (2020). Освіта і наука – основа

Інноваційного людського розвитку: Пропозиції НАПН України до Стратегії людського розвитку. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, *2*(2), 1-5. https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-3

12. Про освіту. Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

13. Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року : матер. щоріч. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; заг. ред. Ю. Каплан. – Київ : НІСД, 2022. – 56 с. – (Серія «Гуманітарний розвиток») https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2022.15

14. Рябова З. В. Моделювання та проектування як ефективні засоби забезпечення якості надання освітніх послуг // Теорія та методика управління освітою. – 2012. – № 8.

15. Тімінський О.Г. Технології адаптивного управління як механізм забезпечення ефективності організаційно-управлінських систем. *Управління розвитком складних систем*. 2016. С. 27. ISSN 2219-5300.

16. Тимофєєв В. Я. Виховання козака – лицаря. Третє видання. Дніпро : Середняк Т. К., 2019. 212 с.

17. Топчій І.В., Бегеза Л.Є. Психолого-педагогічні засади конкурентоспроможності закладу освіти у нових соціокультурних умовах. *Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка.* Чернігів, 2014. Вип. 121, т. 2. С. 178–181. URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wp

18. Харківська А. Стратегія позиціонування закладу вищої освіти: від управління втратами до управління результатами/Актуальні питання гуманітарних наук. Випуск 22, том 2, 2018. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/22.166984

Інформація про автора:
Дмитрук Зоя Анатоліївна,
доктор філософії у галузі освітні/педагогічні науки,
доцент кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-13

ЗАХИСТ СПАДКОВИХ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ В НОТАРІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ

Долинська М. С.

ВСТУП

Перехід майна від спадкодавця до спадкоємців в порядку спадкування, у більшості випадків, сприяв подальшому добробуту та процвітанню родини.

У переважній більшості при цьому враховувалися інтереси сім'ї померлого: дітей, зокрема неповнолітніх, батьків та дружини спадкодавця.

Історія спадкування, в тому числі неповнолітніми спадкоємцями, починається із встановлених та дотриманих громадою певних звичаїв, які пройшли довгий та тривалий період розвитку та вдосконалення.

Наприклад, правила спадкування спочатку формувалися у окремих родинах, в тому числі сім'ях, тобто поєднаних між собою особами особливими зв'язками, в тому числі правами та обов'язками.

Поєднання осіб (членів) родин відбувалося на підставі:

по-перше, родинних зв'язків,

по-друге, спільним корінням,

по-третє, кровними зв'язками,

по-четверте, шлюбними зв'язками,

по-п'яте, спільним проживанням (в окремих випадках),

по-шосте, веденням спільного господарювання, наприклад фермерства чи особистого селянського господарства, домогосподарства, а також інше.

З часом звичаєві правила окремої родини (спільноти) переросли у зародження певних правил поведінки не лише окремих суб'єктів общини, а загалом всіх членів громади, які з часом знайшли втілення у правових актах.

За періоду патріархату спадщина розподілялась між родичами домовласника, які були тісно пов'язані між собою кровними зв'язками (агнатським порядком спадкуванням), згідно з яким майно спадкодавця розподілялося між членами роду.

Спочатку було запровадження спадкування за законом, а згодом – за заповітом (основному усним, оголошеним перед зібранням).

З розвитком суспільства, відбувався розвиток майнових правовідносин, встановлювався та закріплювався за громадянами правовий режим належного їм майна.

Наявність майна спонукали їх власників не лише до збагачення та збільшення кількості, але й правової охорони, праві володіння, користування та розпорядження ним. Власник набував право розпорядження належним майном за допомогою відомих та законних шляхів. Одним з таких прав було право власника майна у баченні подальшої долі належного йому майна, зокрема, у випадку його смерті, в тому числі шляхом складання заповітного розпорядження на все майно або на окремі його частки.

Наприклад, власник мав можливість вибору способів переходу прав власності на його нерухоме майно, як шляхом дарування майна (або його частини) особі, якій він бажає при житті, або передати вказане майно у спадок.

Варто зауважити, що, як правило, держава не встановлює обмеження щодо розпорядження належним майном фізичній особі (належним їй на праві особистої приватної власності), у якої є діти (в тому числі неповнолітні). Тобто власник майна вправі його подарувати чи інших способом відчужити.

Особа, як власник майна, передбачаючи долю належного йому майна на випадок своєї смерті, має право: покластися у його розподілі на чинне діюче законодавство на день його смерті, або розпорядитися самостійно шляхом укладення заповіту.

У випадку складання заповіту, власник майна, на власний розсуд, висловлює бажання щодо порядку переходу його в порядку спадкування, вказуючи імена спадкоємців.

При цьому власник майна повинен пам'ятати, що його воля не завжди співпадатиме з нормами чинного законодавства у частині спадкування окремими категоріями спадкоємців.

Кожна окрема держава за допомогою прийнятих нею правових норм встановлює та закріплює перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Зокрема, виокремлює право дітей (неповнолітніх), непрацездатних членів родини (батьків, дружини) на отримання частки у спадковому майні, належного їхнім померлим родичам / батькам.

Ми погоджуємося з науковцями, що таких спадкоємців варто називати «обов'язковими спадкоємцями»[1], серед яких окрема роль належить дітям спадкодавця, як малолітнім так і неповнолітнім.

Мета дослідження – аналіз розвитку правового та законодавчого регулювання інституту спадкування неповнолітніми дітьми, як обов'язковими спадкоємцями, виокремлюючи особливості спадкування дітьми під час воєнного стану в Україні.

[1] Заїка Ю.О., Співак В.М.. Право власності. Спадкове право. Навчальний посібник. К.: Наукова думка, 2000. С. 136.

1. Зародження та еволюція інституту спадкування, в тому числі інституту обов'язкових спадкоємців

Інститут спадкування, як один з найвагоміших інститутів цивільного права своїм корінням сягає у глибоку давнину

Лише наприкінці патріархату діти померлого стали відноситися до першої черги спадкоємства.

Окремі історичні знахідки та праці науковців підтверджують наявність правового регулювання спадкових правовідносин в Єгипті, Вавилоні, Індії та Єврейській державі. Зокрема, норми єгипетського звичаєвого права свідчать, про існування першості закликання дітей до спадкування.

У староєврейській державі велика роль для християн належала Старому та Новому Заповітам, які в тому числі передбачали окремі правила спадкування.

Згідно із Старим Завітом, спадкування відбувалося за п'ятьма чергами спадкування, де перші дві черги складали діти померлого, а саме: першість у спадкування належала синам, а до другої чергу віднесено – дочок.[2]

У цей же період окремі церковні та світські посадові особи, отримали право виконувати «квазінотаріальні» функції, в тому числі щодо складання заповітів, так і їх реєстрації. Вищевказані заповіти були підставою для закликання до спадкування, в тому числі на користь неповнолітніх дітей.

Загальновідомо, що інститут спадкування найкраще регулювався у Римській імперії. Існувало спадкування як за заповітом (зазвичай усним), так і за законом. Одним з відомих актів, де було передбачено правила спадкування, були таблиці V Закону XII Таблиць.

Є. Орач та Б. Тищик констатують, що в у Римській імперії був відомий принцип «необхідного спадкування». На думку авторів, інститут обов'язкової частки «встановлено «в кінці республіки або на початку імперії» – та простежується у практиці центумвірального суду»[3]. Адже до компетенції центумвірального суду належав розгляд спадкових спорів між спадкоємцями померлого щодо поділу спадкового майна.

Право на обов'язкову частку в спадщині існувало ще в римському праві, яке визначалося четвертиною законної частки, тобто, тієї частки, яку спадкоємець одержав би у разі спадкування за законом[4].

З часом, поряд з розвитком інституту спадкування, відбувся розвиток інституту заповітів: від усних заповітів – до письмової форми заповіту,

---

[2] Долинська М. С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Л.: ЛьвДУВС, 2015. С. 80.

[3] Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права: навч.посіб. Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. С. 219.

[4] Dolynska Mariia.Theoretical-legal and applied aspects of the notarial procedure concerning the certification of wills / Development trends in legal science and practice: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2018. p. 72.

посвідченого уповноваженими на це особами, скріпленого печатками, який підлягав відповідній реєстрації, та секретного заповіту.

У Візантійській імперії, як правонаступниці Римської імперії, відбувся наступний подальший розвиток правового регулювання інституту спадкування на підставі світських та релігійних актів.

У той час існувала усна та письмова форми заповітів, а також зароджувалися правила щодо складання секретних заповітів.

Право на обов'язкову частку у спадщині також закріплювалося у окремих правових актах. Зокрема, у титулі VI «Еклоги», закріплювало право на отримання обов'язкової частки у спадщині. Таким правом законотворець наділяв дітей або онуків спадкодавця. Розмір обов'язкової частки дорівнював визначеній законом частки спадщини, яка встановлювалася у залежності від кількості дітей у спадкодавця (до чотирьох дітей – це становило третю частину від спадщини, а у випадку наявності п'яти та більше дітей – половину спадщини).[5]

За часів Київської Русі спадкування спочатку проводилося за звичаєвим правом. Окремі норми звичаєвого спадкового права віднаходимо згодом у договорі Русі з Візантією 911 року, та які також у послідуючому увійшли до норм Просторової редакції Руської Правди. Спадкоємцями за законом спочатку були лише сини померлого, які були зобов'язані видати заміж сестер та забезпечити їх приданим.[6]

М. Ливак стверджує, що у X столітті вже було сформовано обидва інститути спадкування: за заповітом та за законом.[7]

Спадкування власності відбувалося як за законом, так і за заповітом (як правило, усним). При цьому, відповідно до норм Руської правди спадкоємцями могли бути діти, які були народженими у законному шлюбі.

Також у Київській Русі відбулося зародження інституту обов'язкової частки у спадщині визначеними спадкоємцями. Прикладом слугують норми, згідно з якими, дружина-вдова отримувала певну частину майна померлого («на прожиття»). Іншими словами вдова отримувала обов'язкову частку майна, розмір якої визначався у залежності від кількості дітей спадкодавця, які знаходилися на її утриманні. Таким чином, це майно було

[5] Долинська М. С. До питання посвідчення заповітів за Еклогою, як передумови нотаріального посвідчення заповітів. *Фрагментація наукових досліджень: перспективи та проблеми:* матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 28 липня 2013 р.). К.: Центр наукових публікацій, 2013. С.100.

[6] Долинська М.С. «Руська Правда» як джерело зародження нотаріату в Україні. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2014. № 1. С. 18.

[7] Ливак М. М. Становлення інституту спадкування за заповітом у феодальному українському суспільстві Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. 2014. Вип. 2. С. 16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2014_2_4

призначене, в першу чергу, для утримання дітей спадкодавця, при цьому враховувалися інтереси дружини померлого.[8]

У випадку, якщо дружина-вдова померлого вдруге виходила заміж, над майном її неповнолітніх дітей призначався опікун, який міг бути як родич, так і вітчим[9]. З вищевказаного вбачається, що державою встановлено норми, які захищали спадкові права обов'язкових спадкоємців, зокрема, неповнолітніх дітей.

На заході України розвиток спадкового права, в тому числі за участю неповнолітніх спадкоємців, ґрунтувалося на тих самих принципах, що й в інших європейських країнах, які обумовлювались впливом римського права[10].

Більш детально еволюція інституту спадкування та інституту заповіту на українських теренах автором дослідження розглянуто у попередніх дослідженнях.[11]

Має рацію О. Нелін, що на початку ХХ століття інститут спадкування «було, по суті, реформованою спадковою системою російського царизму».[12]

Декретом РНК УСРР «Про скасування спадкування» від 11.03.1919 р., було скасовано інститут спадкування, як право спадкування за заповітом, так і за законом. При цьому законодавцем встановлено переважне право на «утримання з майна померлого, не вище прожиткового рівня, непрацездатним родичам спадкодавця за прямою низхідною і висхідною лініями, повнорідним та неповнорідним братам і сестрам, а також подружжю, однак лише у випадку, коли такі особи потребують допомоги[13].

---

[8] Долинська М. Деякі аспекти оформлення спадкових прав неповнолітніх у нотаріальному порядку. «Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)»: журнал. 2023. № 10(24) 2023. С. 43.

[9] Долинська М.С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 211.

[10] Долинська М. С. Розвиток спадкових правовідносин за участю неповнолітніх на українських теренах. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 3. С. 174.

[11] Долинська М. С. Ґенеза та еволюція нотаріальної діяльності на теренах Львівщини. Львів: Растр-7, 2018. 196 с. Долинська М. С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Л.: ЛьвДУВС, 2015. 988 с. Долинська М.С. Діти – учасники цивільно-правових правочинів. *Довідник нотаріуса* № 6 за 2006 рік. К.: Істина. 85 с. Долинська М.С. Спадкування в Україні. *Довідник нотаріуса*. К.: Істина. 2007. № 5. 96 с.

[12] Нелін О. Спадкове право УРСР за цивільним кодексом 1922 р. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 7. С. 32.

[13] Долинська М.С. Початки правового регулювання спадкування на українських землях на початку ХХ століття. Particularitățile adaptării legislației republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene», Conferința internațională științifico-practică. Chișinău, Republica Moldova 22–23 martie 2019. p. 120.

За часів радянської України, у 1922 році вперше на законодавчому рівні – Цивільним кодексом УРСР[14], закріплено спадкування як за законом так і письмово складеним заповітом. У статті 418 акту законодавець передбачив три черги спадкування за законом. Так, до першої черги відносилися наступні спадкоємців: діти (в тому числі усиновлені); пережила дружина (чоловік або дружина); та непрацездатні батьки померлого. Також по праву представлення спадкоємцями були онуки та правнуки померлого. Реалізувати право на отримання належної їм спадщини, спадкоємці могли лише шляхом звернення до суду (яким видавалося відповідне свідоцтво про право на спадщину)[15].

Однак у вищевказаному законодавчому акті, не було врегульовано право на отримання обов'язкової частки в спадщині, зокрема окремими непрацездатними спадкоємцями, в тому числі неповнолітніми дітьми.

Перехід майна від спадкодавця до його спадкоємців, посвідчувалося свідоцтвом про право на спадщину, яке видавалося не нотаріусами, а суддями, тобто «квазінотаріальними органами» того часу.

З аналізу судової практики того часу вбачається, що суди при вирішенні питання щодо переходу права власності на спадкове майно від спадкодавця до обов'язкових спадкоємців, керуючись статтею 1 ЦК УРСР (1922 р.), визнавали частково недійсними окремі заповіти, в яких неповнолітні спадкоємці позбавлялися спадщини[16]. Також у судовому порядку закріплювалося право неповнолітніх спадкоємців на отримання ними обов'язкової частки спадкового майна.

Запровадження в Українській РСР, інституту усиновлення у березні 1926 року, стало однією з гарантій спадкування неповнолітніми усиновленими дітьми, оскільки вони у спадкових правах прирівнювалися до власних дітей спадкодавця.

Лише у 1929 році державні нотаріуси державних нотаріальних контор отримали право на видачу відповідних свідоцтв про право на спадщину, відповідно до Нотаріальної інструкції 1928 року.

Значущість прийняття у 1963 році Цивільного кодексу УРСР[17] важко переоцінити, в тому числі в частині правового регулювання переходу прав на майно від спадкодавця до його спадкоємців. Відповідно до статті 524 вищевказаного Кодексу, спадкування відбувалося як за законом, так і за заповітом.

[14] Цивільний кодекс УРСР від 16.12.1922р. *ЗУ УРСР*. 1922. № 55. Ст. 780.

[15] Половинкіна Р. Ю. Перша кодифікація положень спадкового права за Цивільним кодексом 1922 року: історико-правовий аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Випуск 65. С. 321.

[16] Долинська М. С. Розвиток спадкових правовідносин за участю неповнолітніх на українських теренах. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 3. С. 176.

[17] Цивільний кодекс УРСР від 16.12.1922р. ЗУ УРСР. 1922. № 55. – Ст. 780.

Професор О. Нелін справедливо зауважує, що законодавцем черги спадкування визначено у трьох статтях. Автор стверджує, що:

по-перше, «замість діючих за ЦК УРСР 1922 року трьох черг спадкоємців за законом, у новому ЦК УРСР 1963 року було введено дві черги»;

по-друге, звужено кількість «спадкоємців, що мали право на обов'язкову частку у спадщині»;

по-третє, зменшено розмір обов'язкової частики – до двох третин частки спадкового майна, яка би належала спадкоємцю, при спадкуванні за законом;

по-четверте, до числа обов'язкових спадкоємців законодавцем віднесено тільки непрацездатних спадкоємців першої черги та непрацездатних утриманців померлого[18].

Як і за попереднім ЦК УРСР 1922 року, так і за ЦК УРСР 1963 року спадкоємцями були родичі – особи, які були як живими на момент смерті спадкодавця, так ті діти, які були зачаті за життя спадкодавця, але були народжені вже після його смерті[19].

Закон УРСР «Про державний нотаріат» 1974 року втілив у нотаріальний акт норми Цивільного кодексу УРСР 1963 року, та вперше на законодавчому рівні врегулював порядок видачі свідоцтв про право на спадщину, в тому числі на користь обов'язкових спадкоємців, серед яких неповнолітніх та малолітнії дітей).

2. Розвиток правового регулювання спадкування у незалежній Україні протягом 1991-2025 років

Протягом 1991-2003 років, на теренах незалежної України продовжувало діяти спадково-цивільне законодавство, яке регулювалося Цивільним кодексом УРСР 1963 року, тобто діяло попереднє радянсько-українське законодавство.

Державні нотаріуси державних нотаріальних контор того часу при оформленні спадщини, в тому числі за участю неповнолітніх та малолітніх дітей, протягом 1991-1993 років, в основному керувалися Цивільним кодексом УРСР 1963 року[20], Законом УРСР «Про державний нотаріат» 1974 року, та іншими підзаконними актами.

[18] Нелін Олександр. Спадкове право УРСР за Цивільним кодексом 1963 р. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 6. С. 47.

[19] Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

[20] Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

Прийнятий у 1993 році року Закон України «Про нотаріат»[21], запровадив в державі інститут приватного нотаріуса, однак не надав право вказаним суб'єктам нотаріального процесу оформлювати спадкові права шляхом видачі свідоцтв про право на спадщину, хоча дозволив складати та посвідчувати заповіти.

Оформленням спадщини та виданням свідоцтв про право на спадщину, в тому числі на користь дітей (як неповнолітніх, так і малолітніх) займалися державні нотаріуси державних нотаріальних контор, дотримуючи діючого законодавства, в тому числі Цивільного кодексу УРСР 1963 року, Закону України «Про нотаріат».

Обов'язкові спадкоємці, в тому числі неповнолітні та малолітні, непрацездатні діти померлого, а також непрацездатні дружина та батьки померлого, як утриманці спадкодавця мали право на отримання обов'язкової частки у спадщині. Розмір обов'язкової частки спадщини, становив – дві-треті частки спадкового майна, яке би належало їм (спадкоємцям обов'язковим) при спадкуванні за законом.

Варто зауважити, що при розрахунку розміру обов'язкової частки спадщини, керуючись текстом статті 564 Цивільного кодексу УРСР[22], вбачається, що правило про обов'язкову частку в спадщині на грошові вклади не розповсюджувалося[23], зокрема на ті, на які було зроблено відповідні заповідальні розпорядження в банківських установах.

Наказом Міністерства юстиції України № 51/5 від 17.10.2000 року в Україні запроваджено Єдиний реєстр заповітів та спадкових справ[24].

Відповідно до п. 5 вказаного положення, усі заповіти, складені та засвідчені, змінені або скасовані в установленому законодавством порядку, заведені спадкові справи та видані свідоцтва про право на спадщину із 1 грудня 2000 р. підлягають обов'язковій реєстрації у вказаному реєстрі. До вказаного реєстру згодом державними нотаріусами державних нотаріальних контор та державних нотаріальних архівів було внесено також відомості й за попередні роки щодо всіх заведених спадкових справ та посвідчених заповітах, в тому числі тих,

[21] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12

[22] Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

[23] Долинська М.С. Деякі правові аспекти видачі нотаріусами свідоцтва про право на спадщину на обов'язкову частку в спадщині. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права: збірник наукових праць з економічних та юридичних наук.* 2011. Вип. 7. С. 280.

[24] Про Єдиний реєстр заповітів та спадкових справ: наказ Міністерства юстиції України № 51/5 від 17.10.2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0714-00#Text

що зберігалися у справах державних нотаріальних архівів та державних нотаріальних контор[25].

Запис у Спадковому реєстрі щодо посвідченого заповіту, виданого свідоцтва про право на спадщину, в тому числі на користь неповнолітніх та малолітніх дітей, чи укладеного у нотаріальному порядку Спадкового договору являється електронним доказом їх оформлення.

«Революція» у правовому регулюванні спадкових правовідносин відбулася у 2004 році, у зв'язку з набранням чинності прийнятого у 2003 році Цивільного кодексу України[26]. Законодавець виокремив питання правового регулювання спадкових правовідносин в окрему Книгу шосту «Спадкове право».

У статті 1218 Цивільного кодексу наголошено, що спадкування в Україні здійснюється як за заповітом, так за законом, а також, як зауважують Ю. Заїка та В. Співак, збережено інститут «обов'язкових» спадкоємців.[27]

Законодавець встановив п'ять черг спадкування за законом та надав право на успадкування за законом родичам померлого від першого – до шостого ступеня споріднення, а також утриманцям спадкодавця.

Здійснивши компаративістський аналіз тексту статті 1241 Цивільного кодексу України (2003)[28] та статті 535 Цивільного кодексу Української РСР (1963) [29], щодо переліку обов'язкових спадкоємців вбачається, що статтею 1241:

по-перше, відбулося звуження кількості обов'язкових спадкоємців. А саме: до переліку обов'язкових спадкоємців не включено утриманців, в тому числі неповнолітніх та малолітніх осіб, які перебували на утриманні спадкодавця;

по-друге, суттєво зменшено розмір обов'язкової частки таких обов'язкових спадкоємців. Розмір їхньої частки становить лише половину від тої, яка би належала такому спадкоємцю при спадкуванні за законом;

по-третє, суди отримали право зменшувати розмір обов'язкової частки – в окремих визначених випадках;

---

[25] Dolynska, M. (2023). Evolution of legal regulation of digitalization of notarial activity in independent Ukraine. *Social and Legal Studios*, Vol. 6, No. 4. 58-68. DOI: https://doi.org/10.32518/sals4.2023.58 P. 60.

[26] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

[27] Заїка Ю.О., Співак В.М. Право власності. Спадкове право: навчальний посібник. К.: Наукова думка, 2000. С. 136

[28] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

[29] Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

по-четверте, до спадкової маси (вартості успадковуваного майна), з якої вираховується обов'язкова частка у спадщині включено (додано):

– речі домашньої обстановки та вжитку,

– розмір заповідального відказу на користь такого обов'язкового спадкоємця,

– вартість інших речей та майнових прав, що перейшли йому як спадкоємцю[30].

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат», прийнятий у жовтні 2008 року № 614-VI[31] Л. Єфіменко у своєму дисертаційному дослідженні називає «малою нотаріальною реформою»[32].

Станом на квітень 2009 року в Україні фактично функціонувало 789 державні нотаріальні контори, де працювали та вчиняли нотаріальні дії 1309 державних нотаріусів. У той же час приватною нотаріальною діяльністю займалися 4655 приватні нотаріуси[33].

Дійсно, у певній мірі, вищевказаний закон можна називати «нотаріальною революцією» – оскільки надано з 1 червня 2009 року оформлювати спадщину та видавати свідоцтва про право на спадщину надано право не лише державним нотаріусами, але й приватним нотаріусам.

Тобто, стали більш доступними нотаріально-спадкові послуги, оскільки основу приватного нотаріату складали колишні працівники державних нотаріальних контор, які мали практичний досвід у оформленні спадкових прав.

Удосконалені правила щодо оформлення спадкових прав громадян на успадковуване майно встановлено Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (2012), де у розділі другому передбачено главу 10 «Видача свідоцтв про право на спадщину».

Ратифікація Україною Конвенції про запровадження системи реєстрації заповітів (набрання чинності для України відбулося 31.12.2010 р.) сприяла прийняттю Порядку державної реєстрації заповітів і спадкових справ у Спадковому реєстрі, та затвердження

---

[30] Долинська М. Деякі аспекти оформлення спадкових прав неповнолітніх у нотаріальному порядку. «Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)»: журнал. 2023. № 10(24) 2023. С. 45. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-10(24)-40-50

[31] Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 р. № 614–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-17#Text.

[32] Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. …канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. С. 11.

[33] Нотаріусів урівняли, або альтернатива між «погано» та «дорого». УНІАН. Інформаційне агенство. 12.06.2009. URL: https://www.unian.ua/rights/232027-notariusiv-urivnyali-abo-alternativa-mij-pogano-ta-dorogo.html

Мінюстом України наказом № 1810/5 (2011) Положення про Спадковий реєстр, який діє також станом на 2025 рік.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування» від 20 жовтня 2014 року 1709-VII [34], надано право уповноваженим посадовим особам органу місцевого самоврядування, які мають відповідати визначеним умовам та склали іспит із спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України, з 1 січня 2016 року видавати: свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя.

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо усунення законодавчих колізій та прогалин» від 14 липня 2020 року № № 775-IX[35] серед іншого, запровадив зміни до статті 1 Закон України № 3425-XII (1993) передбачивши, що лише у сільських населених пунктах посадові особи органів місцевого самоврядування вправі вчиняти нотаріальні дії.

Однак, станом на 2025 рік, норми Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування», не був реалізований на практиці. Таким чином, посадові особи сільських населених пунктів не видають свідоцтва про власності на частку в спільному майні подружжя, а також свідоцтва про право на спадщину.

Варто пригадати, що прийнятий у 2021 році Закон України «Про медіацію»[36], надав можливість нотаріусами, при умові проходження відповідного навчання щодо набуття кваліфікації нотаріуса – медіатора, здійснювати в додаток до вчинення нотаріальних дій, медіацію.

Має рацію М. Дякович, що медіація «де-факто є невід'ємною від функцій нотаріуса»[37].

На нашу думку, застосування методів та конструкцій проведення медіації нотаріусом може застосовуватися в першу чергу у нотаріально-спадкових правовідносинах, в тому числі за участю неповнолітніх спадкоємців.

---

[34] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування: Закон України від 20.10. 2014 р. № 1709-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1709-18#Text.

[35] Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо усунення законодавчих колізій та прогалин: Закон України від 14 липня 2020 року № 775-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/775-20#n7.

[36] Про медіацію: Закон України № 1875 –IX від 16 листопада 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text

[37] Дякович М. М. Нотаріус як медіатор. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 55.

Війна в Україні привела до загибелі як захисників та захисниць держави, так і цивільного населення, виникнення мільйонної кількості переселенців, серед яких левову частку становлять неповнолітні та малолітні діти.

З метою захисту прав та законних інтересів всіх верст населення України, зокрема всіх верст населення, та особливо дітей було прийнято низку нормативних актів. Одним із перших таких актів стала постанова Кабінету Міністрів України за № 164 від 28.02.2022 року «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану»[38], присвячену регулюванню особливостям провадження нотаріальної діяльності під час воєнного стану в державі.

Постановою Кабінету Міністрів України № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» від 06 березня 2022 року[39], серед іншого, розширено перелік суб'єктів, що уповноважені на посвідчення заповітів та довіреностей, прирівняних до нотаріально посвідчених, в умовах воєнного стану.

Установлено, що «в умовах воєнного стану заповіти військовослужбовців Збройних Сил, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також працівників правоохоронних (спеціальних) органів, органів цивільного захисту, які залучаються до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії іноземної держави, можуть посвідчуватися командиром (начальником) цих формувань (органів) або іншою уповноваженою таким командиром (начальником) особою з подальшим надсиланням таких заповітів через Генеральний штаб Збройних Сил, Міністерство оборони, відповідний правоохоронний (спеціальний) або інший орган до Міністерства юстиції або його територіального органу для забезпечення їх реєстрації нотаріусами в Спадковому реєстрі» [40].

Погоджуємося з думкою О. Кухарєва[41], що постановою Кабінету Міністрів України № 209 «Деякі питання державної реєстрації та

[38] Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. за № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text.

[39] Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 року № 209. *Урядовий кур'єр* від 06.03.2022. № 49.

[40] Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 року № 209. *Урядовий кур'єр* від 06.03.2022. № 49.

[41] Кухарєв Олександр. Проблеми здійснення спадкових прав в умовах воєнного стану. 7 жовтня 2022 року. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/251193-problemi-zdiysnennya-spadkovikh-prav-v-umovakh-voyennogo-stanu.

функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» від 06.03.2022 року, розширено переліку осіб, що наділені правом посвідчувати прирівняні до нотаріальних заповіти, в умовах воєнного стану.

Постановою Кабінету Міністрів № 480 від 19 квітня 2022 року «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану»[42], якою у новій редакції викладено пункт четвертий постанови Кабінету Міністрів України № 164 та запроваджено зміни щодо органів та порядку посвідчення заповітів в умовах воєнного стану в державі.

Аналізуючи вищевказані зміни в частині посвідчення квазінотаріальних заповітів приходимо до висновку, що:

по-перше, розширено перелік суб'єктів, уповноважених на посвідчення заповітів, надано право начальнику табору (установи, де створено дільницю) для військовополонених посвідчувати заповіти військовополонених;

по-друге, зобов'язано осіб, уповноважених на посвідчення заповітів, укладати їх згідно з вимогами Порядку посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, що діє у редакції постанови Кабміну № 940 від 06.07.2006 року. При цьому, відповідні зміни щодо розширення видів нових суб'єктів, не було внесено до вищевказаного Порядку[43].

Варто зауважити, що постанова Кабінету Міністрів № 480 набрала чинність лише 28 квітня 2022 року. Тому протягом 6 березня 2022 року – 27 квітня 2022 року, вищевказані посадові особи, уповноважені на посвідчення прирівняних до нотаріальних заповітів під час воєнного стану в державі не повинні ули дотримуватися вимог Порядку посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених[44].

Тобто, нотаріуси вправі оформлювати спадщину та видавати свідоцтва про право на спадщину на підставі заповітів, які посвідчено під час воєнного стану в Україні новими квазінотаріальними органами, на підставі вищевказаної постанови Кабінету Міністрів України.

---

[42] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2022 року № 480. *Урядовий кур'єр* від 27.04.2022. № 96.

[43] Долинська М. Заповіт як підстава спадкування під час воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2023. № 78. Частина 1. С. 166-171. С. 168-169. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.26

[44] Долинська М. С. Порядок посвідчення довіреностей та заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених. Львів: Растр-7. 2023. С.39.

Наступні значущі зміни щодо правового регулювання правовідносин в державі відбулися 30 січня 2024 року згідно прийнятих 8 листопада 2023 року двох законодавчих актів: «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини № 3450-IX[45] та «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» № 3449-IX [46].

Вищевказаними Законами, серед іншого запроваджено зміни до місця відкриття спадщини. У статті 1221 Цивільного кодексу України встановлено, що зазвичай останнє місце проживання спадкодавця являється місцем відкриття спадщини, крім окремих випадків, передбачених законодавством.

Також урегульовано правила спадкування:

– після особи, яка померла на непідконтрольній Україні території,

– особливості обрахування строків при спадкуванні (в тому числі при визначенні 6 місячного терміну на прийняття спадщини) в умовах воєнного стану в державі;

Значущими є зміни, щодо перебігу позовної давності. Згідно пункту 19 Прикінцевих та перехідних положень до Цивільного кодексу України, на період дії в державі воєнного стану зупиняється перебіг позовної давності на строк дії такого стану[47].

3. Особливості видачі свідоцтв про право на спадщину на користь дітей у нотаріальному порядку, в тому числі під час воєнного стану в державі

Має рацію І. Череватенко, що обов'язок держави щодо охорони безспірних прав фізичних та юридичних осіб зводиться не лише до встановлення, поновлення, визнання на підтвердження невизнаних, порушених чи оспорюваних прав, а й до не допущення їх невизнання, порушення або оспорення.[48]

Особливо це вбачається при захисті прав дітей, як при укладенні правочинів за їх участю, так і видачі свідоцтв про право на спадщину на найно, на їхню користь.

---

[45] Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини Закон України від 8 листопада 2023 року № 3450-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3450-20

[46] Про внесення змін до Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8.11.2023 р. № 3450-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3449-20#Text

[47] Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини Закон України від 8 листопада 2023 року № 3450-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3450-20

[48] Череватенко І. М. Нотаріальне провадження щодо посвідчення безспірних прав.: монографія. Харків: Право. 2017. С. 33.

Діяльність нотаріату є одним із видів правозастосовної та юрисдикційної діяльності. Нотаріус вчиняючи нотаріальні дії, в тому числі здійснює заходи щодо захисту прав, свобод та законних інтересів всіх суб'єктів нотаріального процесу. Вчинення всіх видів вчинюваних нотаріальних дій, передбачених статтею 34 Закону України «Про нотаріат», слід віднести до нотаріальних способів захисту цивільних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, для яких вчиняться такі нотаріальні дії. На нашу думку, діяльність державних та приватних нотаріусів, а також інших квазінотаріальних органів, щодо захисту прав та законних інтересів учасників нотаріального процесу починається ще з моменту звернення фізичної особи чи юридичної особи, громадського формування за консультацією по певних правових питаннях[49].

Безспірні права є також об'єктом охорони під час вчинення державними та приватними нотаріусами окремих нотаріальних проваджень щодо їх посвідчення, в тому при оформленні спадкових справ, шляхом видачі свідоцтв про право на спадщину.

У випадку виникнення спору щодо видачі вищевказаних свідоцтв, тоді це вирішується лише у судовому порядку. Це відбувається навіть у тому випадку, коли одна із сторін спору уже звернулася до державного чи приватного нотаріуса за оформленням відповідного свідоцтва. Якщо спори не виникають щодо видачі вищевказаних свідоцтв, то державні та приватні нотаріуси вчинять нотаріальні дії спираючись на аксіому, що вищевказані права є безспірними[50].

У зв'язку з війною в Україні, у 2022 році відбулося скорочення кількості як державних нотаріусів, так і вчинених нотаріальних дій в державі загалом.

Станом на кінець 2023 року в Україні діяло лише 565 державних нотаріальних контор[51]. Таким чином і надалі продовжується процес скорочення кількості працюючих державних нотаріусів. Причинами скорочення є військові дії, окупація території, смерть або вихід на пенсію нотаріусів, а також намір державних нотаріусів займатися приватною нотаріальною практикою.

Підтвердженням цього є статистичні відомості: кількість державних нотаріусів станом на квітень 2009 року становила 1309 осіб, а на кінець 2023 року – лише 726, тобто скоротилася майже в двічі (1,8 разів). За цей же період кількість приватних нотаріусів, які займалися оформленням

[49] Долиська М. С. Деякі аспекти охорони та захисту нотаріусом цивільних прав та законних інтересів учасників нотаріального процесу**.** *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №.4. С. 165.

[50] Долинська М. С. Проблеми нотаріального процесу: підручник. Львів : ЛьвДУВС. 2022. 744 с. С. 618.

[51] Мінюст підсумував роботу нотаріусів за 2023 рік. *Я і закон.* 4 лютого 2024 року. URL: https://yaizakon.com.ua/min-yust-pidsumuvav-rezultati-roboti-notariusiv-za-2023-rik/

спадщини збільшилася з 2613 (що пройшли підвищення кваліфікації зі спадкового права) до 5607, тобто збільшилася в 2,1 рази. За 2023 рік приватні нотаріуси видали загалом 650 399 свідоцтв на спадщину, що майже у 1,5 рази більше, ніж державні нотаріуси (425 167 свідоцтв) [52].

Станом на 2025 рік, органами нотаріату, уповноваженими на оформлення спадкових прав, видавати свідоцтва про право на спадщину на ім'я спадкоємців, в тому числі дітей, є державні нотаріуси державних нотаріальних контор та приватні нотаріуси.

При оформленні спадкових прав в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса застосовуються певні законодавчі та нормативно-правові акти, які стосуються загальних цивільно-правових засад спадкування, враховуючи при цьому норми нотаріального, сімейного, земельного, податкового та іншого законодавства.

Має рацію О. Гончарова стверджуючи, що спадкові правовідносини є вольовими, оскільки ґрунтуються на вільному волевиявленні їх суб'єктів[53].

Ми погоджуємося з думкою А. Луцького та Х. Піцик, що спадкоємці – це універсальні правонаступники померлого, як покликані до спадкоємства на тій чи іншій підставі та наділені суб'єктивним правом успадкування.[54]

Спадкування неповнолітніми особами в Україні може відбуватися за звичай двома способами: за законом та за заповітом, хоча законодавець першість віддає спадкуванню за заповітом.

Спадкування за законом загалом відбувається на підставі норм Цивільного кодексу України (2003 року), яким встановлено п'ять черг спадкування.

Однак зустрічаються випадки (в державних нотаріальних конторах), коли спадщина після смерті спадкодавця відкрилася до 1 січня 2004 року і до цієї дати була прийнята хоча б одним спадкоємцем, то коло спадкоємців та розмір обов'язкової частки визначався за правилами статті 535 Цивільного кодексу УРСР 1963 року. Це відбувається наприклад тоді, коли спадщина відкрилася ще у 2004 році і до цих пір належним чином не оформлена та не видано відповідні свідоцтва про право на спадщину спадкоємцям.

Оформлюючи перехід права на майно від спадкодавця до спадкоємців, нотаріуси держави (як державні, так і приватні), в першу

[52]Мінюст підсумував роботу нотаріусів за 2023 рік. *Я і закон.* 4 лютого 2024 року. URL: https://yaizakon.com.ua/min-yust-pidsumuvav-rezultati-roboti-notariusiv-za-2023-rik/

[53] Гончарова А.В. Розмежування понять «спадкова трансмісія» та «спадкове представлення». *Підприємництво, господарство в право*. 2009. № 11. С. 48-50

[54] Луцький А. І., Піцик Х. З. Поняття та обсяг правосуб'єктності спадкодавця та спадкоємців. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021.№ 54. Том. 2. С. 14.

чергу застосовують норми книги шостої Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України, Податкового кодексу України, Закону України « Про нотаріат», Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, Правил ведення нотаріального діловодства, а також іншим численних нормативних та законодавчих актів.

При зверненні спадкоємця у зв'язку з відкриттям спадщини нотаріус, відповідно до глави 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України 2012 року, повинен вияснити наступні відомості стосовно:

по-перше, факту смерті спадкодавця;

по-друге, часу і місця відкриття спадщини;

по-третє, кола спадкоємців;

по-четверте, наявності заповіту;

по-п'яте, наявності спадкового майна, його складу та місцезнаходження;

по-шосте, необхідності вжиття заходів щодо охорони спадкового майна.[55]

Аналізуючи норми книги шостої «Спадкове право» Цивільного кодексу України[56], законодавство в сфері нотаріального процесу, в тому числі Закон України «Про нотаріат», а також практичний досвід автора дослідження у видачі свідоцтв про право на спадщину, в тому числі на користь малолітніх та неповнолітніх дітей– спадкоємців здійснено виокремлення чотирьох основних груп спадково-нотаріальних правовідносин за участю вказаних спадкоємців.

Першу групу складають спадково-нотаріальні правовідносини, що виникають при нотаріальному оформленні спадщини малолітніми та неповнолітніми спадкоємцями після смерті родичів, відповідно до статей 1261-1266 Цивільного кодексу України.

До другої групи відносяться спадково-нотаріальні правовідносини, за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, при оформленні спадкових прав нотаріусами на підставі заповіту, складеного на ім'я неповнолітніх, в тому числі родичами.

Третю групу складають спадково-нотаріальні правовідносини, за участю малолітніх та неповнолітніх дітей – як обов'язкових спадкоємців після смерті своїх родичів, відповідно до статті 1241 Цивільного кодексу України.

До четвертої групи відносяться комплексні спадково-нотаріальні правовідносини, що виникають при нотаріальному оформленні

[55] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12

[56] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

свідоцтва про право на спадщину на користь неповнолітніх на заповідане їм окреме майно, так і свідоцтва на спадщину на обов'язкову частку на частину іншого майна, належного спадкодавцю, у випадку, якщо розмір отриманого неповнолітнім майна за заповітом є меншим від належної йому частики згідно зі статтею 1241 Цивільного кодексу України.[57]

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини.

При цьому спадкоємець чи то за заповітом чи то за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. При цьому чинним та законодавством не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням.

Порядок подання заяви спадкоємцем детально врегульовано у Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України[58] 2012 року.

Як правило, заяви про прийняття спадщини або відмову від її прийняття подаються спадкоємцем особисто нотаріусу, який займатиметься веденням спадкової справи. Зазвичай спадкоємець звертається за послугами до такого нотаріуса щодо складання проєкту заяви від його імені у письмовій формі. У такому випадку нотаріус встановлює особу заявника та здійснює як службові відмітки та скріпляє своїм підписом, а також здійснює реєстрацію у відповідних книгах, заводить спадкову справу після спадкодавця та здійснює її реєстрацію у Спадковому реєстрі.

Також надано право подавати: заяву через засоби поштового зв'язку без засвідчення підпису нотаріально; заяву, підписану електронним кваліфікованим електронним підписом чи удосконаленим електронним підписом, який базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису спадкоємця[59]. Однак вказана заява не позбавляє спадкоємця обов'язку направити нотаріусу, який веде спадкову справу оформлену у нотаріальному порядку відповідну заяву від спадкоємця.

При цьому наголошуємо, що нотаріуси приймають для оформлення спадщини заяви від представників спадкоємця що діють на підставі

---

[57]Долинська М. Деякі аспекти оформлення спадкових прав неповнолітніх у нотаріальному порядку. «Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)»: журнал. 2023. № 10(24) 2023. С. 40. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-10(24)-40-50

[58] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12

[59] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12

довіреності, на прийняття або про відмову від спадщини, а також заяви про відкликання попередньо поданих заяв.

З точки зору теми дослідження зауважуємо, що від імені малолітньої особи (дитини), так і від недієздатної особи, заяву про прийняття спадщини подають батьки такої дитини (усиновлювачі) або опікун.

Законодавець надав право неповнолітній особі самостійно подати заяву про прийняття нею спадщини без згоди та присутності її батьків або піклувальника. На практиці, у більшості випадків неповнолітні діти подають заяви про прийняття спадщини зва згодою своїх батьків.

Діти (малолітні та неповнолітні), а також непрацездатні спадкоємці, особи цивільна дієздатність яких обмежена, в будь-якому випадку не пропускають прийняття спадщини після смерті спадкодавця, оскільки вважаються такими, що прийняли спадщину.

Для прийняття спадщини чи відмови від прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини або з дня державної реєстрації смерті у випадках, встановлених пунктом 20 розділу «Прикінцеві та перехідні положення Цивільного кодексу України».

Прийняття і відмова від прийняття спадщини можуть мати місце щодо всього спадкового майна. Спадкоємець не вправі прийняти одну частину спадщини, а від іншої частини відмовитись. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину.

Приймаючи від спадкоємців заяву про прийняття спадщини або про відмову від її прийняття, нотаріус зобов'язаний роз'яснити спадкоємцям їх право на відкликання такої заяви протягом строку, встановленого статтею 1270 Цивільного кодексу України.

У випадку, якщо батьки малолітньої дитини вважають, що їхня дитина не може прийняти спадщину або прийняття спадщини суперечить інтересам малолітньої дитини з будь-яких підстав, то вони можуть відмовитися від спадщини лише за згодою органів опіки та піклування[60].

Також без годи органів опуки та піклування є не можливою відмова від спадщини неповнолітніх дітей.

Доцільно зазначити, що спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шестимісячного строку з дня відкриття спадщини він не заявив про відмову від неї. У випадку не подання ним до нотаріальної контори заяви про відмову від прийняття спадщини, він вважається таким, що прийняв спадщину і нотаріус

[60] Долинська М.С. Діти – учасники цивільно-правових правочинів. *Довідник нотаріуса* № 6 за 2006 рік. К.: Істина. 85 с.

зобов'язаний видати йому свідоцтво про право на спадщину або залишити його частку відкритою.

Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини. Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно, то в даному випадку спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб.

При оформленні спадщини за заповітом слід пам'ятати, що принцип свободи заповіту, хоч і надає заповідачу широкий обсяг правомочностей щодо розпорядження майном на випадок смерті, але одночасно обмежує його право позбавити права спадкування обов'язкових спадкоємців.[61]

При оформленні спадщини за заповітом нотаріус має надати правову оцінку заповіту, перевірити його реєстрацію у Спадковому реєстрі та чинність на момент смерті заповідача. Якщо наданий спадкоємцем заповіт не відповідає вимогам законодавства, нотаріус зобов'язаний відмовити в його прийнятті. Якщо заповіт визнаний судом недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, передбачених статтями 225 та 231 Цивільного кодексу України[62].

У випадку спадкування за заповітом, коли є обов'язкові спадкоємці, зокрема діти, нотаріуси повинні здійснити обрахунок розміру обов'язкової частки, враховуючи норми статті 1241 Цивільного кодексу України, де законодавцем встановлено вичерпний перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку. Наголошуємо, що вищевказаний перелік є остаточним та не підлягає розширеному тлумаченню.

На думку Є.І. Фурси, право на обов'язкову частку – це є перерозподіл спадщини державою з урахуванням інтересів найбільш незахищених верств громадян в разі не зазначення їх в заповіті або порушення їхніх прав за змістом заповіту. Це положення зрозуміле, і таке право держави не викликає сумнівів сьогодні, оскільки деякі верстви населення потребують додаткового захисту їх інтересів. Також вказаний автор сподівається, що в майбутньому наша держава буде надавати таким особам допомогу за власний рахунок[63].

Право на обов'язкову частку в спадщині мають лише особи, визначені в частині першій статті 1241 Цивільного кодексу України.

---

[61] Заїка Ю. О., Рябоконь Є. О. Спадкове право: навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2009. С. 10.

[62] Долинська М. Заповіт як підстава спадкування під час воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2023. № 78. Частина 1. С. 166-171.

[63]. Фурса С.Я., Фурса Є. І. Спадкове право. Теорія та практика: навчальний посібник. К.: Атіка, 2002. С. 75.

Законодавець виокремлює три категорії осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

До першої групи віднесено малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця (в тому числі усиновлених),

Другу групу складають непрацездатні вдова (вдівець).

До третьої групи законодавцем віднесено непрацездатних батьків, які успадковують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала би кожному з них у разі спадкування за законом[64].

Наголошуємо, що вказаний перелік не підлягає розширеному тлумаченню, тобто є вичерпним.

При цьому, право на обов'язкову частку у спадщині не залежить від згоди інших спадкоємців, волі спадкодавця та не пов'язане зі спільним проживанням спадкодавця й осіб, які мають право на обов'язкову частку. Право на обов'язкову частку у спадщині має особистий характер та не може переходити в порядку спадкової трансмісії. Наголошуємо, що неповнолітня особа зберігає за собою право на обов'язкову частку, навіть при набутті повної цивільної дієздатності, тобто у разі реєстрації такою особою шлюбу до досягнення повноліття, праці за трудовим договором при досягненні шістнадцяти років, запису такої неповнолітньої особи матір'ю або батьком дитини[65].

Якщо спадкодавець розпорядився в заповіті всім своїм майном, не вказавши при цьому обов'язкового спадкоємця, то за останнім визнається право на обов'язкову частку у всьому спадковому майні. Якщо заповідачем було зроблено заповіт лише на частину спадкового майна, то обов'язкова частка визначається, виходячи із вартості всього спадкового майна, але виділяється обов'язковому спадкоємцю з тієї частки спадкового майна, що залишилась поза заповітом. Якщо ж частка майна, що залишилась не заповіданою, менша порівняно із розміром обов'язкової частки у спадщині, то обов'язковий спадкоємець отримує частку, якої не вистачає, із заповіданої частини спадкового майна[66], про що нотаріусом видається відповідне свідоцтво про право на спадщину.

Для об'єктивного вирішення питання щодо обрахунку розміру обов'язкової частки у спадщині на користь неповнолітніх спадкоємців, вважаєм за необхідне проведення нотаріусом акту опису спадкового майна, яке належало спадкодавцю[67].

---

[64] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

[65] Долинська М.С. Особливості видачі нотаріусами свідоцтв про право на спадщину за заповітом. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2012. Вип. 56. С. 240.

[66] Долинська М.С. Особливості видачі нотаріусами свідоцтв про право на спадщину за заповітом. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2012. Вип. 56. С. 240.

[67]Долинська М. Деякі аспекти оформлення спадкових прав неповнолітніх у нотаріальному порядку. «Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право»,

При спадкуванні за заповітом, спадкоємці інших черг, навіть за відсутності спадкоємців першої черги, а також внуки та правнуки спадкодавця, в тому числі малолітні та неповнолітні особи (також у випадку смерті їх батьків до відкриття спадщини), право на обов'язкову частку не отримують.

Варто зауважити, що законодавець надав право обов'язковим спадкоємцям не претендувати на належну їм частку. Однак такий спадкоємець не вправі відмовитися на користь іншого «обов'язкового» спадкоємця, тобто такого, який також має право на отримання обов'язкової частки.

При заведенні спадкової справи, приватний чи державний нотаріус за даними Спадкового реєстру має обов'язково перевірити наявність заведеної спадкової справи, спадкового договору, заповіту (надати правову оцінку заповіту, перевірити його реєстрацію у Спадковому реєстрі та чинність на момент смерті заповідача).

У європейських державах поряд з інститутом обов'язкової частки у спадщині існує інститут «резервної» частки. Ми погоджуємося з А. Баранкевич, що вказані європейські норми варто запозичити українському законодавцю. Автор пропонує запровадити грошову компенсацію для неповнолітніх спадкоємців за неотриману обов'язкову частку, а також інститут «узуфрукту»[68].

Під час війни в Україні, у певних випадках було знищене майно спадкодавця, тому вважаємо у даному випадку важливою, для майбутнього неповнолітнього чи малолітнього спадкоємця, може стати грошова компенсація.

Також виникають певні труднощі при оформленні спадщини на фермерське господарство (як цілісний майновий комплекс або його частину) за участю дітей.

Варто пригадати, що успадкування фермерського господарства, регулюється окрім норм Цивільного кодексу України[69] Закону України «Про нотаріат» також нормами статті 23 Закону України «Про фермерське господарство»[70].

Відповідно до частини другої статті 23 Фермерського Закону, земельна ділянка фермерського господарства не підлягає поділу, якщо в результаті її поділу утвориться хоча би одна земельна ділянка менша,

---

Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)»: журнал. 2023. № 10(24) 2023. С. 40-50. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-10(24)-40-50

[68] Баранкевич А.В. Право неповнолітніх осіб на обов'язкову часту у спадковому праві країн ЄС – перспективи розвитку та досвід для України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2023. № 2. С. 24.

[69] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

[70] Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15.

ніж мінімального розміру, який встановлений для даного регіону. Для Львівської області це складає 2 га.

На практиці питання поділу в порядку спадкування фермерських земель створює певні труднощі, особливо коли одними із спадкоємців виступають діти.

Спори між спадкоємцями, а також між ними та іншими громадянами з питань подальшого ведення фермерського господарства вирішуються судовими органами[71].

При цьому зауважуємо, що такі питання щодо поділу земельних ділянок, призначених для ведення особистого селянського господарства, згідно із статтею Закону України «Про особисте селянське господарство»[72] у спадкоємців, в тому числі неповнолітніх не виникає.

Хоча, згідно частини першої статті 11 Закону України «Про особисте селянське господарство»[73] однією з підстав припинення ведення особистого селянського господарства є випадок, коли не залишилося жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає його ведення.

Подібна норма передбачена законодавцем у статті 36 «Порядок припинення діяльності фермерського господарства» Закону України «Про фермерське господарство»[74], а саме: у випадку, коли залишилося жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність такого господарства у порядку, визначеному законом».

При цьому слід мати на увазі, що засновником фермерського господарства може бути громадянин України, який досяг 18 річного ріку.

Вважаємо за доцільне, щоб державні та приватні нотаріуси при оформленні спадщини на користь дітей, у разі необхідності, застосовували прийоми медіації.

ВИСНОВКИ

Станом на 2025 рік, органами уповноваженими на безспірне оформлення спадкових прав громадян у нотаріальному порядку шляхом видачі свідоцтв про право на спадщину на ім'я спадкоємців, в тому числі дітей, є державні нотаріуси державних нотаріальних контор та приватні нотаріуси.

---

[71] Долинська М. С. Спадкування в Україні. *Довідник нотаріуса*. 2007. № 5. с. 58

[72] Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р.№ 742-IV. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/742-15.

[73] Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р.№ 742-IV. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/742-15.

[74] Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15

У випадку виникнення спірних питань щодо розподілу спадщини між спадкоємцями, в тому числі неповнолітніми та малолітніми дітьми, дане питання вирішується в судовому порядку.

Розвиток спадкових правовідносин за участю дітей (як малолітніх так і неповнолітніх), має свою давню історію. Відправною точною у становленні захисту прав дітей, як спадкоємців, слід вважати звичаєве право, в тому числі звичаєве спадкове право.

На українських теренах захист спадкових інтересів дітей прослідковується ще з часів Київської Русі.

Нотаріальний процес щодо оформлення спадщини на користь малолітніх та неповнолітніх спадкоємців являє собою складне цивільно-спадкове нотаріальне правовідношення, що базується на дотриманні норм чинного українського законодавства, а в певних випадках також норм іноземного законодавства.

Спадкування неповнолітніми особами в Україні відбувається двома способами: за заповітом та за законом.

Автор схиляється до виокремлення чотирьох основних груп спадково-цивільно-нотаріальних правовідносин за участю дітей (неповнолітніх та малолітніх).

Спадкування неповнолітніми та малолітніми дітьми, як обов'язковими спадкоємцями, здійснюється за правилами статті 1241 Цивільного кодексу України.

Отримане у спадок неповнолітніми та малолітніми дітьми майно (особливо нерухоме майно), як правило є суттєвою підмогою у майбутньому житті дитини, особливо для забезпечення майнового стану переміщених осіб на належному рівні, особливо тих які втратили власне майно в результаті російської агресії.

АНОТАЦІЯ

Робота присвячена актуальним проблемам цивільного, спадкового та нотаріального права.

Мета дослідження – аналіз розвитку правового та законодавчого регулювання інституту спадкування неповнолітніми дітьми, як обов'язковими спадкоємцями, виокремлюючи особливості спадкування дітьми під час воєнного стану в Україні.

Автор стверджує, що відправною точною у становленні захисту прав дітей, як спадкоємців, слід вважати звичаєве спадкове право. На українських теренах захист спадкових інтересів дітей прослідковується ще з часів Київської Русі.

Видача свідоцтв про прав на спадщину на ім'я неповнолітніх та малолітніх спадкоємців виступає об'єктом нотаріального захисту та охорони, яка здійснюється державними нотаріусами та приватними нотаріусами.

Нотаріальний процес щодо оформлення спадщини на користь малолітніх та неповнолітніх спадкоємців являє собою складне цивільно-спадкове нотаріальне правовідношення, що базується на дотриманні норм чинного українського законодавства, а в певних випадках також норм іноземного законодавства.

Спадкування неповнолітніми та малолітніми дітьми в Україні може відбуватися як за законом так і за заповітом. Спадкування неповнолітніми, як обов'язковими спадкоємцями, здійснюється за правилами статті 1241 Цивільного кодексу України.

Література

1. Заїка Ю.О., Співак В.М.. Право власності. Спадкове право. Навчальний посібник. К.: Наукова думка. 2000. 151 с.

2. Долинська М. С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Л.: ЛьвДУВС, 2015. 988 с.

3. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права: навч.посіб. Львів: ред.-вид. відділ Львів. ун-ту. 2000. С. 219.

4. Dolynska Mariia.Theoretical-legal and applied aspects of the notarial procedure concerning the certification of wills / Development trends in legal science and practice: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2018. p. 62-84.

5. Долинська М. С. До питання посвідчення заповітів за Еклогою, як передумови нотаріального посвідчення заповітів. *Фрагментація наукових досліджень: перспективи та проблеми:* матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 28 липня 2013 р.). К.: Центр наукових публікацій. 2013. С. 99–102.

6. Долинська М.С. «Руська Правда» як джерело зародження нотаріату в Україні. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2014. № 1. С. 17-20.

7. Ливак М. М. Становлення інституту спадкування за заповітом у феодальному українському суспільстві Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. 2014. Вип. 2. С. 13-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2014_2_4 (дата звернення 12.09.2025 р.)

8. Долинська М. Деякі аспекти оформлення спадкових прав неповнолітніх у нотаріальному порядку. «Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»)»: журнал. 2023. № 10(24) 2023. С. 40-50. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-10(24)-40-50

9. Долинська М.С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України. *Вісник*

Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 782. С. 209–213.

10. Долинська М. С. Розвиток спадкових правовідносин за участю неповнолітніх на українських теренах. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 3. С. 173-181. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-3-22

11. Долинська М. С. Ґенеза та еволюція нотаріальної діяльності на теренах Львівщини. Львів: Растр-7, 2018. 196 с.

12. Долинська М.С. Діти – учасники цивільно-правових правочинів. *Довідник нотаріуса* № 6 за 2006 рік. К.: Істина. 85 с.

13. Долинська М.С. Спадкування в Україні. *Довідник нотаріуса*. К.: Істина. 2007. № 5. 96 с.

14. Нелін О. Спадкове право УРСР за цивільним кодексом 1922 р. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 7. С. 32-34.

15. Долинська М.С. Початки правового регулювання спадкування на українських землях на початку XX століття. Particularitățile adaptării legislației republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene», Conferința internațională științifico-practică. Chișinău, Republica Moldova 22–23 martie 2019. pp. 119-122.

16. Цивільний кодекс УРСР від 16.12.1922р. *ЗУ УРСР*. 1922. № 55. Ст. 780.

17. Половинкіна Р. Ю. Перша кодифікація положень спадкового права за Цивільним кодексом 1922 року: історико-правовий аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Випуск 65. С. 318-325.

18. Нелін Олександр. Спадкове право УРСР за Цивільним кодексом 1963 р. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 6. С. 44-47.

19. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text (дата звернення 12.09.2025 р.)

20. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХП. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12 (дата звернення 12.09.2025 р.)

21. Долинська М.С. Деякі правові аспекти видачі нотаріусами свідоцтва про право на спадщину на обов'язкову частку в спадщині. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права: збірник наукових праць з економічних та юридичних наук.* 2011. Вип. 7. С. 278 – 282.

22. Про Єдиний реєстр заповітів та спадкових справ: наказ Міністерства юстиції України № 51/5 від 17.10.2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0714-00#Text. (дата звернення 12.09.2025 р.)

23. Dolynska, M. (2023). Evolution of legal regulation of digitalization of notarial activity in independent Ukraine. *Social and Legal Studios*, Vol. 6, No. 4. 58-68. DOI: https://doi.org/10.32518/sals4.2023.58 P. 60.

24. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15. (дата звернення 12.09.2025 р.)

25.Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 р. № 614–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-17#Text. (дата звернення 12.09.2025 р.)

26. Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. …канд. юрид. наук: спец. 12.00.03/ Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. С. 20.

27. Нотаріусів урівняли, або альтернатива між «погано» та «дорого». УНІАН. Інформаційне агенство. 12.06.2009. URL: https://www.unian.ua/rights/232027-notariusiv-urivnyali-abo-alternativa-mij-pogano-ta-dorogo.html. (дата звернення 12.09.2025 р.)

28. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування: Закон України від 20.10. 2014 р. № 1709-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1709-18#Text. (дата звернення 12.09.2025 р.)

29. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо усунення законодавчих колізій та прогалин: Закон України від 14.07.2020 р. № 775-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/775-20#n7. (дата звернення 12.09.2025 р.)

30. Про медіацію: Закон України № 1875 –IX від 16.11. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text. (дата звернення 12.09.2025 р.)

31. Дякович М. М. Нотаріус як медіатор. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 54-55.

32. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. за № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text. (дата звернення 12.09.2025 р.).

33. Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 року № 209. *Урядовий кур'єр* від 06.03.2022. № 49.

34. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2022 року № 480. *Урядовий кур'єр* від 27.04.2022. № 96.

35. Долинська М. Заповіт як підстава спадкування під час воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2023. № 78. Частина 1. С. 166-171.

С. 168-169. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.26 (дата звернення 12.09.2025 р.)

36. Кухарєв Олександр. Проблеми здійснення спадкових прав в умовах воєнного стану. 7 жовтня 2022 року. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/251193-problemi-zdiysnennya-spadkovikh-prav-v-umovakh-voyennogo-stanu. (дата звернення 12.09.2025 р.)

37. Долинська М. С. Порядок посвідчення довіреностей та заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених. Львів: Растр-7. 2023. 184 с.

38. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини Закон України від 8.11.2023 р. № 3450-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3450-20. (дата звернення 12.09.2025 р.)

39. Про внесення змін до Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8.11.2023 р. № 3449-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3449-20#Text. (дата звернення 12.09.2025 р.)

40. Череватенко І. М. Нотаріальне провадження щодо посвідчення безспірних прав.: монографія. Харків: Право. 2017. С. 33.

41. Долиська М. С. Деякі аспекти охорони та захисту нотаріусом цивільних прав та законних інтересів учасників нотаріального процесу**.** *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №.4. С. 165.

42. Долинська М. С. Проблеми нотаріального процесу: підручник. Львів : ЛьвДУВС. 2022. 744 с.

43. Мінюст підсумував роботу нотаріусів за 2023 рік. *Я і закон.* 4 лютого 2024 року. URL: https://yaizakon.com.ua/min-yust-pidsumuvav-rezultati-roboti-notariusiv-za-2023-rik/ (дата звернення 12.09.2025 р.).

44. Гончарова А.В. Розмежування понять «спадкова трансмісія» та «спадкове представлення». *Підприємництво, господарство в право*. 2009. № 11. С. 48-50.

45. Луцький А. І., Піцик Х. З. Поняття та обсяг правосуб'єктності спадкодавця та спадкоємців. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2021. № 54. Том. 2. С. 13-16.

46. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12. (дата звернення 12.09.2025 р.).

47. Заїка Ю. О., Рябоконь Є. О. Спадкове право: навч. посіб. К. : Юрінком Інтер. 2009. 352 с.

52. Фурса С.Я., Фурса Є. І. Спадкове право. Теорія та практика: навчальний посібник. К.: Атіка, 2002. 496 с.

54. Долинська М.С. Особливості видачі нотаріусами свідоцтв про право на спадщину за заповітом. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Випуск 56. С. 237–243.

55. Баранкевич А.В. Право неповнолітніх осіб на обов'язкову частку у спадковому праві країн ЄС– перспективи розвитку та досвід для України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 2. С. 17-25.

56. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15. (дата звернення 12.09.2025 р.)

57. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р.№ 742-IV. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/742-15. (дата звернення 12.09.2025 р.)

Інформація про автора:
Долинська Марія Степанівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри господарсько-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна
ORCID ID: 0000-0003-0352-5470

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-14

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ

Єсімов С. С., Ковалів М. В.

ВСТУП

У системі міжнародно-правового захисту вимушених мігрантів сформувалися нормативні положення, що регулюють статус вразливих категорій вимушених мігрантів, серед яких особливу увагу приділено дітям. Зміні міжнародно-правових підходів до захисту дітей, ролі органів Організації Об'єднаних Націй у захисті дітей у ситуації вимушеної міграції, аналізу існуючих норм та принципів міжнародного права присвячено дану статтю.

У Нью-Йоркській декларації про біженців та мігрантів 2016 р. було підтверджено обов'язок захисту прав людини всіх біженців і мігрантів незалежно від їх статусу, включаючи дітей. Визначаючи вимушену міграцію як переміщення населення з місця постійного проживання через побоювання переслідування або щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, порушень прав людини, стихійних або антропогенних катастроф, з перетином кордонів держави та і без перетину, слід виділити поширені категорії вимушених мігрантів. Це біженці та особи, які користуються тимчасовим або додатковим захистом, зокрема жертви торгівлі людьми; особи, що переміщені всередині країни.

Діти, як одна з уразливих категорій населення, будучи в умовах вимушеної міграції, часто наражаються на значний ризик, зокрема, сексуальну або економічну експлуатацію, неправомірний через їх вік призов до збройних сил, адміністративне затримання та взяття під варту у зв'язку зі своїм міграційним статусом. Вони схильні до дискримінації і часом не мають доступу до продуктів харчування, житла, послуг охорони здоров'я і освіти; не мають адекватної можливості для встановлення особи, реєстрації, оцінки віку, отримання документів, пошуку родичів, доступу до систем опікунства і юридичних консультацій. Усе це створює додаткову вразливість становища дітей за умов вимушеної міграції.

Комітет з прав дитини Організації Об'єднаних Націй[1], міжнародний контрольний орган, який спостерігає виконання державами-учасницями Конвенції про права дитини 1989 року, неодноразово вказував на

[1] Комітет з прав дитини Організації Об'єднаних Націй. URL. https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/crc

зазначені проблеми, причина яких у порушенні фундаментальних правами людини та у існуючих пробілах правового регулювання у системі захисту прав дітей.

Міжнародне співтовариство зацікавлене у особливому правовому регулюванні захисту вимушених мігрантів, серед яких лише біженці мають договірно встановлений універсальний міжнародно-правовий статус. Однак серед категорій вимушених мігрантів виділяють осіб, які потребують особливого захисту, серед яких жінки та діти становлять більшість.

Діти, складаючи найбільшу групу серед вимушених мігрантів, страждають від дискримінації та порушень прав людини не тільки через свою психофізичну вразливість, а й через стереотипи щодо відсутності у них права вважатися носієм і суб'єктом прав.

Захист дітей в умовах вимушеної міграції має прогалини в міжнародно-правовому регулюванні на універсальному та на регіональному рівнях, що виражається у відсутності одноманітного розуміння права дітей на пошук притулку, а саме у відсутності правової або практичної можливості належного встановлення особи, реєстрації, оцінки віку, отримання документів, у відсутності юридично обов'язкової заборони адміністративного затримання та взяття під варту у зв'язку з міграційним статусом.

Наведені вище положення підтверджують усвідомлення міжнародним співтовариством необхідності особливого захисту та турботи про дітей в умовах міграції як однієї з найбільш вразливих груп населення, та необхідності вироблення додаткових заходів, насамперед міжнародно-правового характеру захисту дітей вразливої групи. Це визначає актуальність комплексного дослідження діючої системи міжнародно-правового захисту дітей в умовах вимушеної міграції.

1. Міжнародно-правовий захист дітей-біженців

У першій половині XX століття до кінця Другої світової війни співробітництво держав у сфері міжнародно-правового регулювання захисту дітей здійснювалося за трьома напрямами: боротьба з рабством, боротьба з торгівлею жінками та дітьми, міжнародно-правове регулювання праці дітей та підлітків.

У 1919 році Ліга Націй заснувала Комітет дитячого благополуччя. Сфера діяльності Комітету обмежувалася питаннями дитячої праці, безпритульності, торгівлі дітьми та проституції неповнолітніх. За підсумками діяльності Комітету дитячого благополуччя були прийняті міжнародно-правові акти, що стосуються різних сфер правового

становища дітей, у тому числі: Конвенція про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми[2] 1921 року, Конвенція про рабство 1926 року та ін.

Результатом активної роботи Комітету став проект, який був схвалений та прийнятий П'ятою Асамблеєю Ліги Націй у Женеві у 1924 році – Декларації прав дитини[3].

У преамбулі Декларації говориться, що обов'язком чоловіків і жінок усіх країн світу є дати дитині найкраще, що є у людства, заперечується як правомірна дискримінація за ознакою раси, громадянства та релігійних переконань.

Декларація складалася з п’яти принципів:

– дитині повинні бути надані засоби, необхідні для її нормального розвитку, як фізичного, так і духовного;

– голодна дитина повинна бути нагодована; хворій дитині має бути надана допомога; дитина, що помиляється, повинна бути поправлена; сирота та бездомна дитина повинні отримати притулок і підтримку у скрутну хвилину;

– дитина повинна отримувати допомогу у важкий час випробувань;

– дитина повинна рости в атмосфері кохання і бути захищеною від усіх форм експлуатації;

– дитина повинна виховуватися у свідомості, що її найкращі якості повинні бути на користь іншим людям.

Декларація прав дитини 1924 року стала першим міжнародно-правовим документом, який проголосив основні положення правового статусу дитини. Ухвалення цього міжнародного акта означало, що права дитини стали розглядатися як об'єкт міжнародно-правового захисту.

Документ не оминув принцип недискримінації, вказавши як одну з підстав дискримінації ознаку громадянської належності. Неприпустима дискримінація дітей на підставі громадянської належності.

У преамбулі Декларації вперше наголошувалося, що тягар турботи та захисту дітей є обов'язком не лише сім'ї, а й суспільства, держави та всього людства. Декларація виділяє такі ситуації вразливості: голод, хвороби, відсутність батьків чи законних представників (сирітство), всі форми експлуатації, вказуючи на необхідність надавати допомога дитині «у лихоліття випробувань», що охоплює ситуації вимушеної міграції.

Конвенція про міжнародний статус біженців[4] 1933 року не залишила поза увагою категорію дітей у вразливому становищі.

---

[2] International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children. URL. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=VII-3&chapter=7&clang=_en

[3] Geneva Declaration of the Rights of the Child. 26 September 1924. League of Nations. URL. https://www.humanium.org/en/geneva-declaration/

[4] Convention relating to the international status of refugees. URL. https://evolutio.info/ru/doc-lon/category-537

Конвенція передбачає особливий статус осіб, які нині зараховуються до категорії вразливих, які проживають на території держави-учасниці Конвенції: безробітні, особи, які страждають на фізичні або розумові захворювання, особи похилого віку або немічні люди, нездатні заробляти собі на життя, діти, за якими не здійснюється належний догляд, вагітні жінки, годуючі матері (ст. 9).

Таким особам забезпечується «найсприятливіше становище», прирівнюване до становища іноземців. Що має на увазі «найсприятливіший стан», ст. 9 Конвенції не пояснює, але поширюється воно щодо сприяння або допомоги, яка може бути потрібна таким особам, включаючи медичну допомогу (у тому числі стаціонарну).

Що стосується дітей, на яких поширює дію Конвенція, то, на відміну від попереднього документа, Конвенція враховує дітей, за якими не здійснюється належний догляд з боку їхніх сімей або третіх осіб. Під цю категорію підпадають діти-біженці у супроводі батьків, несупроводжувані, розлучені діти-біженці.

У цьому випадку можна говорити про перший міжнародно-правовий документ, присвячений статусу біженців, який враховує особливі потреби вразливих категорій громадян і надає їм допомогу та сприяння в особливому порядку, особливо щодо дітей-біженців.

Новий міжнародний порядок зі створенням ООН у 1945 році заклав універсальні міжнародно-правові засади забезпечення особливого захисту та допомоги дитині. У преамбулі Статуту Організації Об'єднаних Націй (ООН)[5] виражена рішучість утвердити віру в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості, сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя за більшої свободи.

У Статуті Міжнародної організації у справах біженців[6] 1946 року пояснюється, що під терміном «біженець» маються на увазі і безпритульні діти, які знаходяться поза країною їхнього походження, до яких Статут зараховує «військових сиріт чи батьки яких зникли безвісти». Вік безпритульних дітей обмежується шістнадцятою рокам включно. Статут Міжнародної організації у справах біженців закликає надавати таким дітям всіляке сприяння позачергово, зокрема сприяння репатріації тим, чиє громадянство можна встановити.

У Загальній Декларації прав людини[7] 1948 року окреме становище присвячено правам дитини: «Материнству і дитинству – особливе піклування і допомога. Усі діти, які народилися у шлюбі чи поза

[5] Статут Організації Об'єднаних Націй. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

[6] Устав Международной организации по делам беженцев. URL. https://www.unhcr.org/ru/sites/ru/files/legacy-pdf/Устав_УВКБ_ООН1.pdf

[7] Загальна декларація прав людини. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом» (п. 2 ст. 25).

Загальна декларація проголошує право кожної людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 6), рівність всіх людей перед законом і право, без різниці, на рівний захист закону (ст. 7). Загальна декларація проголошує право кожної людини залишати будь-яку країну, включаючи власну, і повертатися до неї (п. 2 ст. 13), право шукати притулку від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком (п. 1 ст. 14).

Не досягнувши віку повної дієздатності, відповідно до положень національних законодавств, діти не повинні користуватися деякими правами, наприклад, право пересування без супроводу дорослих, що зовсім не применшує прав дитини, а лише вказує на її вразливе становище у разі відсутності належної опіки з родичів чи інших третіх осіб, уповноважених піклуватися про неї. Сім'я, суспільство та держава зобов'язані надавати захист і сприяння дитині у користуванні правами людини.

Міжнародний пакт про цивільні та політичні права[8] 1966 року підтвердив положення Загальної декларації, у тому числі про заборону дискримінації, щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового становища, народження чи іншої обставини, які визначені у Пакті (п.1 ст. 2).

Відповідно до ст. 24 Пакту кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового становища чи народження має право на заходи захисту, які вимагаються в її становищі як малолітньої з боку її сім'ї, суспільства та держави» (пункт 1).

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права[9] 1966 року визнає особливі заходи охорони та допомоги, які повинні вживатися щодо всіх дітей та підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження або за іншою ознакою (п. 3 ст. 10).

Особливу роль у захисті дітей-біженців відіграє Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року[10], що зобов'язують держави, які беруть участь у конфлікті, та дорослих, що зовсім не применшує прав дитини, а лише вказує на її вразливе становище у разі відсутності належної опіки родичів чи інших третіх осіб, уповноважених піклуватися про неї. Сім'я,

[8] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

[9] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

[10] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

суспільство та держава зобов'язані надавати захист і сприяння дитині у користуванні правами людини.

Конвенція про захист цивільного населення під час війни гарантує, що сторони, що перебувають у конфлікті, вживатимуть необхідних заходів, щоб діти до 15 років, осиротілі або розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не були надані самим собі і щоб полегшити за всіх обставин їх зміст, виконання обов'язків, пов'язаних з їх релігією, та їх виховання (ст. 24).

Конвенція про статус біженців[11] 1951 року та Протокол 1966 року, закріпивши визначення біженця та виділивши ознаки переслідування, через побоювання стати жертвою, за яких особа може бути визнана біженцем, поширюються на всіх осіб, незалежно від віку, проте не передбачають окремого положення, що стосується набуття статусу біженця дітьми через відсутність у них повної дієздатності.

У статті 12 Конвенції про статус біженців вказується, що раніше набуті біженцем права, пов'язані з особистим статусом, зокрема, права, що випливають із шлюбу, дотримуватимуться Договірними Державами (п. 2). Поняття «особистого статусу» не надається Конвенцією. Однак у коментарях до Конвенції пояснюється, що особистий статус включається правової статус, сімейні права[12].

У 1959 році Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй було прийнято Декларацію прав дитини[13], яка проголосила, що дитина, зважаючи на її фізичну та розумову незрілість, потребує спеціальної охорони та турботи, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження.

Декларація включає десять принципів, п'ять з яких було запозичено з Женевської декларації (Декларація прав дитини) 1924 року, підтверджуючи наступність документів. Серед нових принципів такі:

– недопущення дискримінації щодо дітей за ознакою раси, кольору шкіри, статі, язика, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини, що стосується самої дитини чи її сім'ї (принцип 1);

– забезпечення спеціального захисту та можливостей і сприятливих умов для фізичного, розумового, морального, духовного та соціального розвитку дитини в умовах свободи та гідності (принцип 2);

---

[11] КОНВЕНЦІЯ ПРО СТАТУС БІЖЕНЦІВ. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#text

[12] Commentary on the Refugee Convention 1951 Articles 2-11, 13-37 Published by the Division of International Protection of the United Nations High Commissioner for Refugees 1997. URL. www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/3d4ab5fb9.pdf

[13] ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ДИТИНИ. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#TEXT

– декларація про соціальне забезпечення, тобто. харчування, житло, розваги та медичне обслуговування (принцип 4);

– право на спеціальний режим, освіту та турбот для неповноцінних у фізичному, психічному чи соціальному відношенні дітей (принцип 5);

– декларація про здобуття освіти (принцип 7);

– недопущення всіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації (принцип 9);

– право виховуватись у дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, миру та загального братства (принцип 10).

У Декларації вперше згадується принцип найкращого забезпечення інтересів дитини. З погляду захисту дітей-біженців Декларація прав дитини примітна принципом недопущення дискримінації, де надано об'ємний список підстав для недискримінації, що відповідає положенню Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (п. 1 ст. 24).

Право на спеціальний режим, освіту та турботу для неповноцінних у соціальному відношенні дітей може бути віднесено до дітей-біженців, уразливість яких у соціальному плані є особливо очевидною (принцип 5).

Не можна не відзначити принцип недопущення всіх форм недбалого відношення, жорстокості та експлуатації (принцип 9), коли наслідки ситуації вимушеної міграції перетворюють дітей на легку здобич для торговців людьми, для використання дитячої рабської праці.

З часу підписання Декларації прав дитини 1959 року були вироблені підходи, що акумулювали досвід правотворчості та нові уявлення про захист прав дитини. Конвенція про права дитини[14] 1989 складається з 54 статей, присвячених цивільним, соціально-економічним, культурним і іншим правам дітей, включаючи права батьків стосовно дитини.

Серед норм Конвенції про права дитини 1989 р., що стосуються дітей-біженців, слід згадати положення про найкраще забезпечення інтересів дитини, яким необхідно керуватися у всіх діях щодо дітей (п. 1 ст. 3).

Конвенція проголошує принцип недискримінації щодо поваги та забезпечення всіх прав за кожною дитиною, багато в чому ґрунтуючись на відповідному положенні Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, але додаючи нові підстави: етнічне походження, стан здоров'я дитини, її батьків або законних опікунів або інших обставин (п. 1 ст. 2).

Відповідно до положень Конвенції держави-учасниці забезпечують права дитини при народженні або після поділу з батьками, право на ім'я та набуття громадянства, що захищає дитину від без громадянства (ст. 7).

Конвенція передбачає право дитини на збереження та відновлення своєї індивідуальності (громадянство, ім'я та сімейні зв'язки) у разі

[14] Конвенція про права дитини. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_021#Text

незаконного позбавлення частини або всіх її елементів, а держави-учасниці зобов'язуються надавати необхідну допомогу та захист (ст. 8).

Ще одне положення Конвенції стосується несупроводжуваних і розлучених дітей-біженців, які мають право не розлучатися зі своїми батьками, якщо це не суперечить найкращим інтересам дитини (п. 1 ст. 9).

Визначення найкращих інтересів дитини необхідно, якщо підставою вимушеної міграції служить жорстоке поводження батьків із дитиною. Якщо дитина розлучається з одним або обома батьками, то держава-учасниця поважає право дитини підтримувати відносини з обома батьками та надають інформацію щодо місцезнаходження відсутнього члена або членів сім'ї (п. 3-4 ст. 9).

Це ґрунтується на принципі єдності сім'ї, який проголошений у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року (ст. 17, 23) та в Конвенції про права дитини 1989 року (ст. 10, 22). Із цими положеннями слід розглядати норми ст. 10, присвячені правам дитини або її батьків на в'їзд до держави-учасниці або виїзду з неї з метою возз'єднання сім'ї (п. 1 ст. 10), праву залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, та повертатися до своєї країни (п. 2 ст. 10).

Держави-учасниці зобов'язуються захищати дитину від усіх форм фізичного чи психологічного насильства, образи чи зловживання, відсутності турботи чи недбалого, грубого поводження чи експлуатації, включаючи сексуальне зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи іншої особи, яка піклується про дитину (п. 1 ст. 19).

Такі зобов'язання є основою для надання притулку дитині, причиною вимушеної міграції якої є вищезгадані дії. Несупроводжувані та розлучені діти-біженці, позбавлені сімейного оточення, відповідно до Конвенції про права дитини можуть претендувати на особливий захист і допомогу, що надаються державою (п. 1 статті 20).

Основою правового статусу дітей-біженців є положення ст. 22 Конвенції про права дитини 1989 р., яка накладає зобов'язання на держав-учасниць забезпечити дитині, яка бажає отримати статус біженця або вважається біженцем, відповідно до застосовного міжнародного або внутрішнього права та процедур, супроводжуваного та не супроводжуваного батьками або іншою особою, належний захист та гуманітарну допомогу у користуванні правами (п. 1 ст. 22).

Це положення, підкріплене нормами Конвенції про статус біженців 1951 року, встановлює правові рамки захисту дітей-біженців. Держави-учасниці зобов'язуються співпрацювати з Організацією Об’єднаних Націй і іншими міжурядовими чи неурядовими організаціями, які співпрацюють з Організацією Об’єднаних Націй з метою захисту і надання допомоги та пошуку батьків або інших членів сім'ї дитини-біженця для отримання інформації, необхідної для возз'єднання з сім'єю (п. 2 ст. 22).

Конвенція передбачає положення для несупроводжуваних і розлучених дітей-біженців, коли батьки чи інші члени сім'ї не можуть бути знайдені, дитині надається такий самий захист, як іншій дитині, з якоїсь причини постійно чи тимчасово позбавленої сімейного оточення (п. 2 ст. 22).

Конвенція про права дитини 1989 року встановлює гарантії для дітей, які порушили кримінальне законодавство, звинувачуються або визнаються винним у його порушенні: презумпція невинності; негайне інформування про звинувачення і отримання правової та іншої необхідної допомоги при підготовці і здійсненні захисту; невідкладне прийняття рішення з питання компетентним, незалежним органом або судовим органом у ході справедливого слухання відповідно до закону з урахуванням віку дитини або положення її батьків або законних опікунів тощо (п. 2 ст. 40).

Ці гарантії є особливо актуальними через систематичні затримання дітей-біженців, які супроводжуються і не супроводжуються, у разі нелегального перетину кордонів держави. Конвенція гарантує таким дітям національний режим правового захисту.

Новий виток розвитку прав дитини отримали після 30 вересня 1990 року у Нью-Йорку на Всесвітній зустрічі на найвищому рівні на користь дітей, де було прийнято Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей[15].

Також був прийнятий План дій щодо реалізації Всесвітньої декларації[16]. Декларація серед проблем позначила страждання дітей-біженців і дітей-переміщених осіб, які змушені залишити свої будинки та сімейні вогнища, що перешкоджають їх зростанню та розвитку (п. 4).

Серед десяти пунктів програми, метою якої є захист прав дітей і покращення їхнього життя, Декларація проголосила необхідність надання допомоги дітям-біженцям, щоб вони вкоренилися у новому житті (п. 20). План дій щодо реалізації Всесвітньої декларації вказав на важкі умови життя дітей-біженців і переміщених осіб, наголосивши на необхідності особливої уваги до них, захисту та допомоги з боку їхніх сімей.

Принцип 11 свідчить, що всі держави та сім'ї повинні максимально приділяти першочергову увагу дітям. Дитина має право на весь комплекс прав, що забезпечують її добробут, гідний життєвий рівень і рівень здоров'я та право на освіту.

[15] Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_child90.shtml

[16] План дій щодо здійснення Всесвітньої Декларації щодо забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей у 90-ті роки.. URL. https://studfile.net/preview/3053520/page:2/

Принципи 12 та 13 присвячені правам мігрантів та біженців. Принцип 13 нагадує державам про обов'язки, які вони мають щодо біженців відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року.

У положеннях Плану дій щодо реалізації Всесвітньої декларації, присвячених біженцям, особам, які шукають притулок та переміщеним особам, позначені проблеми, з якими зіткнулися держави, щодо цих категорій вимушених мігрантів. Це велике навантаження інституту притулку в промислово розвинених країнах; зловживання процедурами надання притулку мігрантами, які намагаються обійти імміграційні обмеження; потреба у зміцненні підтримки міжнародного захисту та допомоги біженцям, особливо біженцям з числа жінок та дітей (п. 10.21).

Для вирішення цих проблем необхідно: ліквідувати корінні причини переміщення людей, які ведуть до потоків біженців і переміщених осіб; забезпечити ефективний захист біженців та надання їм допомоги, приділяючи особливу увагу потребам і фізичній безпеці біженців з числа жінок та дітей; забезпечити біженців і переміщених осіб належними послугами у галузі охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення (п. 10.22).

У 2000 році було прийнято Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах[17], який забезпечує гарантії, відповідно до яких діти не повинні брати прямої участі у воєнних діях (ст. 1).

У 2013 році була прийнята Декларація з питання про міжнародну міграцію та розвиток[18], де була підтверджена необхідність дієвого заохочення дотримання та захисту прав людини і основних свобод всіх мігрантів незалежно від їх міграційного статусу, особливо прав і свобод жінок і дітей (п. 10), виражена вразливість, особливо несупроводжуваних дітей-мігрантів, забезпечення їхнього здоров'я, освіти та психологічного розвитку, гарантування того, щоб при розробці стратегій інтеграції, повернення та возз'єднання сімей першочергова увага приділялася найкращім інтересам дитини» (п. 13).

У 2016 році міжнародне співтовариство в особі глав держав і високих представників зібралося для вирішення проблеми переміщень великих груп біженців і мігрантів та одноголосно схвалило важливий

[17] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/rightschild_protocol1.shtml

[18] Декларація за підсумками діалогу на високому рівні з питання міжнародної міграції та розвитку. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/migrationdevelop.shtml

підсумковий документ – Нью-Йоркську декларацію про біженців і мігрантів[19].

Серед комплексу зобов'язань, що стосуються біженців, держави заявили про готовність взяти такі зобов'язання щодо дітей-біженців: забезпечити, щоб усі діти-біженці почали здобувати освіту протягом кількох місяців після прибуття до країни призначення; відмовитися від залучення до кримінальної відповідальності або покарання дітей через їх міграційний статус або міграційний статус їхніх батьків; реєструвати біженців, що особливо потребують захисту, таких як діти, особливо діти без супроводу дорослих і діти, розлучені з сім'ями, для сімей, очолюваних дітьми для виявлення конкретних потреб у допомозі та визначення по можливості механізмів захисту.

2. Міжнародно-правовий захист дітей переміщених у країні

У документах Організації об'єднаних націй та доктрині міжнародного права використовується поняття внутрішньо переміщені особи, або особи, переміщені всередині країни. Як визначено в Керівних принципах з питання про переміщення осіб усередині країни[20] 1998 р., це особи або групи осіб, яких змусили покинути або залишити свої будинки або місця звичайного проживання, зокрема в результаті щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або міжнародно визнаних державних кордонів. Від інших категорій вимушених мігрантів їх відрізняє те, що їхнє переміщення має внутрішньодержавний характер.

Внутрішньо переміщені особи можуть залишити свої будинки за тими обставинами, що й біженці, але вони продовжують залишатися на території країни, під захистом держави свого громадянства, а через це продовжують підкорятися законам цієї держави та користуватися захистом, передбаченим у них, а не міжнародно-правовими нормами про біженців.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»[21] був прийнятий у зв’язку з появою внутрішньо переміщених осіб в наслідок окупації російською федерацією частини Донецької та Луганської областей, Автономної республіки Крим.

Для забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб у чинний Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» внесено двадцять п’ять доповнень і змін. Серед який безпосередньо під

[19] Нью-Йоркська декларація про біженців та мігрантів. URL. https://docs.un.org/ru/a/res/71/1

[20] Керівні принципи щодо переміщення осіб усередині країни. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml

[21] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.20214 р. № 1706-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1706-18

час повномасштабної агресії російської федерації щодо України – десять. Водночас прийнято ряд законів, які деталізують окремі положення базового Закону

Серед них Закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загально-обов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану[22]»; «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо приведення окремих його положень у відповідність до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України[23]»; «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо деяких питань забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом для тимчасового проживання[24]»; «Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом»[25].

У вітчизняній доктрині міжнародного права часто наголошується, що однією з особливостей правового стану внутрішньо переміщених осіб є обмеженість міжнародно-правового матеріалу, що застосовується до цих осіб[26] [27]. На них не поширюється повною мірою міжнародний захист, оскільки державні кордони ці особи не перетнули.

Внутрішньо переміщені особи опиняються у гіршому становищі, ніж біженці. Залишившись у своїх країнах, внутрішньо переміщені особи

[22] Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану: Закон України від 21.04.2022 р. № 2220-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2220-20

[23] Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо приведення окремих його положень у відповідність до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 18.07.2022 р. № 2417-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2417-20

[24] Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо деяких питань забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом для тимчасового проживання: Закон України від 08.11.2023 р. № 3446-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3446-20

[25] Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом: Закон України від 20.11.2024 р. № 4080-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/ 4080-20

[26] Павлів-Самоїл Н. П. Вимушена міграція: міжнародні стандарти внутрішньо переміщених осіб у національному законодавстві. *Науковий вісник Львівського державного університету «Львівська політехніка»*. 2019. Випуск 6. С. 35-40.

[27] Голубенко І.І., Єгорова В.С. Конституційні права внутрішньо переміщених осіб в Україні в аспекті дотримання європейських стандартів захисту. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 4. С. 61-64.

стикаються з небезпечними умовами, часто не маючи доступу до захисту та допомоги.

У міжнародному праві універсального рівня немає договору, визначального правової статус внутрішньо переміщені особи, і навіть договірного визначення цього терміна. Тому, у випадку з внутрішньо переміщеними особами на універсальному рівні можемо говорити лише про правове регулювання на рівні м'якого права[28].

Винятком є статус внутрішньо переміщених осіб у період збройного конфлікту, який регулюється IV Женевською конвенцією про захист цивільного населення 1949 року та двома Додатковими протоколами 1977 року.

У 1989 році відбулася Міжнародна конференція з проблеми центральноамериканських біженців, де також було звернено увагу на становище внутрішньо переміщених осіб. Прийняті Декларація та Узгоджений план дій на користь центральноамериканських біженців, репатріантів та внутрішньо переміщені особи[29] знову звернули свою увагу на особливі потреби дітей-біженців (п. 14 Декларації).

У 1992 році було засновано посаду представника Генерального секретаря Організації об'єднаних націй з питань внутрішньо переміщених осіб. У 1994 році відбулася Глобальна конференція неурядових організацій та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) щодо проекту Партнерство у дії, на якій були розроблені рекомендації для вирішення справжніх та майбутніх гуманітарних проблем[30].

За підсумками конференції було складено Декларацію та План дій. План дій містить цілий розділ, присвячений внутрішньо переміщеним особам, що складається з рекомендацій щодо захисту та надання допомоги особі, переміщеній усередині країни.

Серед іншого є розділ присвячений проблемі переміщених дітей. План дій закликає Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) та інші неурядові організації вжити заходів для забезпечення адекватного захисту жертв порушення прав людини, серед яких згадуються переміщені діти (рекомендація 50).

Безпека дітей у ситуації внутрішнього переміщення викликає серйозні побоювання, тому існує потреба в імплементації норм і принципів гуманітарного права та прав людини стосовно ситуацій

---

[28] Гришина Н. В., Григоренко Є. І. Поняття та ознаки «м'якого права»: загальнотеоретичний контекст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 28-30.

29 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1989 A/44/12. URL. https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1989

30 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1994 A/49/12. URL. https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1994

примусового переселення, особливо у випадках збройного конфлікту, насильства та порушень прав людини (рекомендація 50).

У рекомендації 51 наголошується, що положення Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок[31] 1979 року та Конвенції про права дитини 1989 року повинні бути однаково застосовні до переміщених жінок і дітей, дітей-біженців і жінок-біженців, а принципи, викладені у Рекомендаціях Управління Верховного комісара ООН у справах біженців із захисту дітей-біженців та жінок-біженок повинні застосовуватися до переміщених дітей.

Зважаючи на наявність правового вакууму в 1998 року Комісією ООН з прав людини и Економічною і соціальною радою Організації Об'єднаних Націй було прийнято Керівні принципи ООН щодо переміщення осіб усередині країни[32] (далі – Керівні принципи), хоча нормативного характеру вони не набули.

У даний час Керівні принципи розглядаються як відображення та розвиток положень міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права стосовно потреб переміщених осіб та визнаються державами важливою міжнародною основою захисту внутрішньо переміщених осіб.

Що стосується дітей у ситуації внутрішнього переміщення, то Керівні принципи ООН щодо переміщення осіб у країні засновані на принципі рівності і недискримінації, вони надають внутрішньо переміщені особи права та свободи, якими користуються інші особи країни на основі повної рівності (принцип 1).

Будь-яка дискримінація щодо внутрішньо переміщених осіб, заснована на їх приналежності до цієї категорії вимушених мігрантів, забороняється. Керівні принципи виключають дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи віросповідання, віку, народження і інших критеріїв. Тому норми, що стосуються осіб, переміщених усередині країни, однаково справедливі для дітей, особливо несупроводжуваних неповнолітніх, які мають право на необхідний захист і допомогу, а також на звернення, яке враховує їх особливі потреби (п. 2, принцип 4).

Слід зазначити, що це положення принципу 4 виключає дискримінацію за переліченими вище ознаками всередині категорій внутрішньо переміщених осіб. Свобода від дискримінації гарантується не як самостійне, а як супутнє право.

---

[31] Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_207#Text

[32] Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. URL. https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini

Першим принципом, що стосується прав дітей у ситуації внутрішнього переміщення, є симбіоз принципу недискримінації та принципу обліку особливо вразливого становища дітей.

Наступним принципом, що стосується переміщених дітей, згаданих у Керівних принципах, є заборона призову таких дітей до армії, заборона примусу чи дозволу участі у воєнних діях (п. 1, принцип 13).

Встановлюючи подібну заборону, це положення відтворює зміст ряду норм гуманітарного права і права прав людини: стаття 77(2) Протоколу I до Женевських конвенцій[33] 1949 і стаття 4(3)(c) Протоколу II[34] встановлюють вікову межу в 15 років, що забороняють вербування, призов і участь; стаття 8(2)(e) Римського статуту Міжнародного кримінального суду[35] зараховує до воєнних злочинів набір або вербування дітей віком до 15 років; стаття 38 Конвенції про права дитини 1989 року містить заклик до держав не допускати участі осіб, які не досягли 15 років, у воєнних діях.

Проте положення Керівних принципів ООН щодо переміщення осіб усередині країни не згадують вікову межу, що обмежує рекрутування переміщених дітей через те, що Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, яким внесено визначеність у це питання, ще не був прийнятий.

Після проведення у 1990 році Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні на користь дітей[36] Організації Об'єднаних Націй прагне привертати увагу міжнародного співтовариства до становища дітей, порушених збройними конфліктами. У 1996 році після того як на засіданні Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй була представлена доповідь під назвою Вплив збройних конфліктів на дітей[37], було засновано мандат Спеціального представника Генерального секретаря з питання про дітей та збройні конфлікти[38] відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї. У зв'язку з особливою вразливістю у конфліктах дітей був закріплений у Керівних принципах.

---

[33] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[34] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

[35] Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3909-20

[36] WORLD SUMMIT FOR CHILDREN. URL. HTTPS://WWW.UNICEF.ORG/DOCUMENTS/WORLD-SUMMIT-CHILDREN

[37] IMPACT OF ARMED CONFLICT ON CHILDREN: NOTE / BY THE SECRETARY-GENERAL. URL. HTTPS://DIGITALLIBRARY.UN.ORG/RECORD/223213?V=PDF

[38] Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. URL. https://childrenandarmedconflict.un.org/

Принцип возз'єднання сім'ї був закріплений ще у Загальній декларації прав людини (стаття 12), Пакті про громадянські та політичні права (стаття 17(1)), Конвенції про права дитини (стаття 16(1)), які закріплюють право на повагу до сімейного життя та забороняють незаконне втручання у сімейне життя. Своє відображення він знайшов і в Керівних принципах (принцип 17). Принцип говорить, що возз'єднання, на користь дітей, має бути здійснено наскільки можна у найкоротші терміни. Згідно з коментарями до Керівних принципів, поняття сім'ї у значенні цього положення повинно трактуватися широко і охоплювати всіх осіб, які сприймаються даним суспільством як ті, що належать до сім'ї, або пов'язані один з одним тісними і щирими узами.

Пункт 2 принципу 17 свідчить, що з возз'єднання членів сім'ї внутрішньо переміщених осіб необхідно враховувати добровільне бажання залишитися разом. При розгляді цього положення щодо дітей враховуються інтереси дитини, всі дії щодо дітей відповідно до принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. У цьому випадку застосовується положення Конвенції про права дитини: держави зобов'язані забезпечувати, щоб діти не відокремлювалися від батьків проти волі, крім випадків, коли такий поділ необхідний з погляду найвищих інтересів дитини (стаття 9 (1)).

Возз'єднання сім'ї стосовно переміщеним дітям до прийняття Керівних принципів ускладнювалося тим, що більшість міжнародно-правових документів, присвячених цьому питанню, стосувалися лише тих випадків, коли діти та їхні батьки опинялися в різних країнах, тому вони не були застосовані до внутрішньо переміщених осіб безпосередньо.

Норми гуманітарного права в цьому питанні менш вибагливі: держави, які беруть участь у конфлікті, беруть зобов'язання допомагати у розшуку членів розлучених війною сімей і у їх возз'єднанні (стаття 26 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, стаття 74 Протоколу I до Женевських конвенцій).

Принцип возз'єднання сім'ї передбачає діяльність компетентних органів щодо возз'єднання сім'ї: надання допомоги у пошуку, проведеному членами сім'ї; заохочення діяльності гуманітарних організацій, які беруть участь у процесі возз'єднання сім'ї; співробітництво з такими гуманітарними організаціями.

Згадування принципу возз'єднання сім'ї особливо актуальне через його відсутність у Конвенції про статус біженців 1951 року.

У Заключного Акту 1951 року Конференції повноважних представників ООН про статус біженців і апатридів[39] включає

[39] Заключний Акт 1951 р. Конференції повноважних представників ООН про статус біженців та апатридів. Ліга закон. URL. https://ips.ligazakon.net/document/MU51K02U

рекомендацію урядам вжити необхідних заходів для захисту сім'ї біженців, щоб, зокрема:

– забезпечити збереження єдності сім'ї біженців, зокрема у випадках, коли глава сім'ї задовольняє умовам, необхідним для в'їзду країни;

– забезпечити захист неповнолітніх біженців, зокрема, не супроводжуваних дорослими дітей та дівчат, особливо у зв'язку з питаннями опіки та усиновлення.

Важливість принципу возз'єднання сім'ї підтверджено у низці висновків Виконавчого комітету Управлення верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Право на освіту відповідно до Загальної декларації прав людини (стаття 26) та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року (п. 1 статті 13) належить кожному. Початкова освіта має бути обов'язковою та безкоштовною. Це положення повторюється в Конвенції про права дитини 1989 року (стаття 28).

У Керівних принципах воно адресується переміщеним дітям (принцип 23). Обов'язок із забезпечення освіти лежить на органах влади, тобто державі громадянства особи. У контексті освіти переміщеним дітям забезпечується повага до їхньої культурної своєрідності, мови та релігії (п. 3, принцип 23). Принцип забезпечує ґендерну рівність серед переміщених дітей.

Головна ідея Керівних принципів полягає в тому, що особи, переміщені всередині своєї власної країни, мають права такі як все населення, але в результаті переміщення ці особи стають найбільш уразливими, особливо це стосується дітей, тому держави, за змістом Керівних принципів, повинні вжити заходів щодо захисту та допомоги внутрішньо переміщеним особам.

Коментар Міністерства закордонних справ України щодо річної доповіді Генерального секретаря ООН на тему «Діти та збройний конфлікт» за 2023 рік *зазначає, що за 2023 рік ООН верифікувало в Україні 938 грубих порушень проти 543 дітей. Окремо зазначається, що додатково були підтверджені 160 порушень, скоєних у 2022 році*[40].

Керівні принципи серед прав безпосередньо внутрішньо переміщених дітей виділяють заборону дискримінації; заборона призову дітей до армії, заборона примусу чи дозволу участі у воєнних діях; право на захист від втручання у сімейне життя (принцип возз'єднання сім'ї); декларацію про освіту.

[40] Коментар МЗС України щодо річної доповіді Генерального секретаря ООН на тему «Діти та збройний конфлікт» за 2023 рік. URL. https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-richnoyi-dopovidi-generalnogo-sekretarya-oon-na-temu-diti-ta-zbrojnij-konflikt-za-2023-rik

Такий обмежений набір прав говорить про нагальні проблеми та порушення у конкретних сферах життя дітей у ситуації внутрішнього переміщення. Це не означає, що в ситуації внутрішнього переміщення на дітей не діють положення Конвенції про права дитини1989 року, що містять широкий набір прав і свобод, а навпаки, державам слід звернути особливу увагу на ті сфери життя дітей, переміщених усередині країни, яким присвячені положення Керівних принципів.

Конвенція про права дитини 1989 року, будучи універсальним правозахисним документом, серед учасників якого налічується 196 держав світу поширює свою дію на всіх дітей без винятку та дискримінації, що наголошує на необхідності включення її положень до Керівних принципів ООН щодо переміщення осіб усередині країни.

Відсутня потреба в універсальному міжнародно-правовому документі, який має обов'язкову силу, щодо внутрішньо переміщених осіб через те, що особи, переміщені всередині країни, залишаються під юрисдикцією та захистом своїх держав, національне законодавство яких має регулювати їхнє становище.

Це твердження узгоджується з міжнародною практикою, відповідно до якої міжнародно-правові документи щодо внутрішньо переміщених осіб приймаються лише на регіональному рівні і лише в тих регіонах, де питання з внутрішньо переміщеними особами стоїть особливо гостро[41].

Але в таких документах простежується орієнтація на національне законодавство держав-учасниць з метою підтримати та зміцнити національні заходи, спрямовані на запобігання або мінімізацію, заборону або усунення вихідних причин переміщення всередині країни, забезпечити довгострокові рішення.

Під час Саміту з питань переміщень великих груп біженців та мігрантів[42] 19 вересня 2016 року питання внутрішньо переміщених осіб стояло на порядку денному. Ще у своїх резолюціях, які передували Саміту, Генеральний секретар виклав низку заходів щодо задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб і вказав на необхідність провести огляд основних операцій, що здійснюються на користь внутрішньо переміщених осіб, та застосувати на практиці наявний досвід у покращенні заходів реагування.

Однак у Нью-Йоркській декларації, вказуючи на масштаби, в яких здійснюється внутрішнє переміщення людей, міжнародне співтовариство бере зобов'язання подумати над виробленням

[41] Захист внутрішньо переміщених осіб відповідно до Європейської конвенції З прав людини та інших стандартів ради Європи посібник. Проект Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні». URL. https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-ukr/1680760881

[42] Саміт ООН з питань біженців та мігрантів. URL. https://www.ohchr.org/ru/2016/09/un-summit-refugees-and-migrants?sub-site=HRC

ефективних стратегій, націлених на забезпечення захисту та допомоги внутрішньо переміщених осіб та запобігання, та зменшення кількості внутрішньо переміщених осіб.

У квітні 2018 року було запущено багатосторонній План дій з вдосконалення дій щодо запобігання, захисту та пошуку розв'язань проблем внутрішньо переміщених осіб на 2018-2020 роки.[43] Він був підготовлений у ході консультацій з різними установами Організації Об'єднаних Націй, міжнародними неурядовими організаціями, науковою спільнотою, державами-учасницями.

Мета Плану дій полягає в тому, щоб скоротити та вирішити проблему внутрішнього переміщення за допомогою запобігання, захисту та вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб відповідно до Керівних принципів ООН щодо переміщення осіб усередині країни.

Мета зосереджується навколо чотирьох пріоритетних напрямів: чинники внутрішнього переміщення осіб; внутрішньодержавне право та політика щодо внутрішнього переміщення; статистичні дані і аналіз питань внутрішнього переміщення; звернення до тривалого переміщення та забезпечення довгострокових рішень.

Міжнародна спільнота робить нові спроби щодо вдосконалення дій запобігання, захисту та пошуку рішень проблем внутрішньо переміщених осіб, не обмежуючись Керівними принципами ООН щодо переміщення осіб усередині країни.

ВИСНОВКИ

Захист дітей на універсальному рівні став можливим із заснуванням Ліги Націй, де приймалися різні документи, що враховують особливу вразливість цієї категорії населення. З часом у міжнародних документах почали з'являтися положення, що стосуються дітей-біженців, які супроводжують батьки.

З моменту створення Організації Об'єднаних Націй історія прав людини набуває нового витоку. У міжнародних документах закріплюються цивільні, політичні, соціально-економічні права людини, а держави-учасниці беруть зобов'язання щодо їх дотримання на національному рівні. Проте навіть із появою Загальної декларації та двох пактів – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, дитина не розглядалася як носій і суб'єкт права. Права дитини обмежувалися особливими потребами через вразливе становище.

[43] A PLAN OF ACTION FOR ADVANCING PREVENTION, PROTECTION AND SOLUTIONS FOR INTERNALLY DISPLACED PEOPLE 2018-2020. URL. HTTPS://DATA.UNHCR.ORG/EN/DOCUMENTS/ DETAILS/64693

З ухваленням Конвенції про права дитини 1989 року, яка втілила попередній досвід правотворчості та нові уявлення про захист прав дитини, можна говорити про початок комплексного правового регулювання захисту дітей на міжнародному рівні. Конвенція підтвердила, що діти мають громадянські, соціально-економічні, культурні та інші права.

У Конвенції про права дитини знайшло відображення положення про несупроводжуваних і розлучених дітей-біженців, які мають право претендувати на статус біженця. З часом міжнародне співтовариство, віддаючи належне конвенційним документам з прав людини, перейшло на нову форму взаємодії – конференції та діалоги високого рівня, підсумкові документи яких закріплюють бачення міжнародним співтовариством нагальних проблем, викликів і загроз. Незважаючи на те, що положення цих документів не мають обов'язкової юридичної сили, вони знаходять відображення в законодавствах багатьох держав.

На міжнародних конференціях 1990-х та 2000-х років державами було виражено відданість справі захисту прав людини дітей-мігрантів, підтверджено вразливість та особливі потреби дітей в умовах вимушеної міграції, виділено прогалини правового регулювання стану дітей-біженців, найбільш суттєвими з яких є відсутність повної правової заборони довільного затримання дітей через їх міграційний статус.

Серед новітніх документів можна виділити Нью-Йоркську декларацію про біженців і мігрантів 2016 року, в якій держави висловили готовність взяти зобов'язання щодо права дітей-біженців отримувати доступ до освіти у найкоротші терміни, відмови від притягнення до кримінальної відповідальності дітей через їх міграційний статус або міграційний статус батьків; реєстрації дітей-біженців.

АНОТАЦІЯ

У реаліях воєнного стану захист прав дитини в умовах збройної агресії стикаються з багатьма правовими проблемами на національному та міжнародному рівнях. Підвищення ефективності забезпечення прав дитини в умовах вимушеної міграції в статусі біженця чи внутрішньо перемішеної особи, не зважаючи на наявність міжнародного та національного законодавства потребує теоретико-правового опрацювання та узгодження з реальними умовами, в яких перебувають діти-біженці та внутрішньо перемішені діти. Система міжнародного правового регулювання щодо захисту прав дитини – це цілісна, багаторівнева, ієрархічна, складна, комплексна і єдина структура взаємопов'язаних між собою та зовнішнім середовищем сукупність елементів, що становлять міжнародно-правове регулювання та національне законодавство. Основними документами у даній сфері

Конвенція з прав дитини та Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй щодо переміщення осіб усередині країни.

Література

1. Комітет з прав дитини Організації Об'єднаних Націй. URL. https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/crc
2. International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children. URL. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails. aspx?src=TREATY &mtdsg_no=VII-3&chapter=7&clang=_en
3. Geneva Declaration of the Rights of the Child. 26 September 1924. League of Nations. URL. https://www.humanium.org/en/geneva-declaration/
4. Convention relating to the international status of refugees. URL. https://evolutio.info/ru/doc-lon/category-537
5. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL. https://zakon.rada.gov.ua/_laws/show/ 995_010#Text
6. Устав Международной организации по делам беженцев. URL. https://www.unhcr.org/ru/sites/ru/files/legacy-pdf/Устав_УВКБ_ООН1.pdf
7. Загальна декларація прав людини. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 995_015#Text
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
10. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
11. Commentary on the Refugee Convention 1951 Articles 2-11, 13-37 Published by the Division of International Protection of the United Nations High Commissioner for Refugees 1997. URL. www.unhcr.org/sites/ default/files/legacy-pdf/3d4ab5fb9.pdf
12. Конвенція про статус біженців. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 995_011#Text
13. Декларація прав дитини. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_384#Text
14. Конвенція про права дитини. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 995_021#Text
15. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_ conv/declarations/ decl_child90.shtml
16. План дій щодо здійснення Всесвітньої Декларації щодо забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей у 90-ті роки.. URL. https://studfile.net/preview/3053520/page:2/

17. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/rightschild_protocol1.shtml

18. Декларація за підсумками діалогу на високому рівні з питання міжнародної міграції та розвитку. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv /declarations/migrationdevelop.shtml

19. Нью-Йоркська декларація про біженців та мігрантів. URL. https://docs.un.org/ru/a/res/71/1

20. Керівні принципи щодо переміщення осіб усередині країни. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml

21. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.20214 р. № 1706-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1706-18

22. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану: Закон України від 21.04.2022 р. № 2220-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2220-20

23. Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо приведення окремих його положень у відповідність до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 18.07.2022 р. № 2417-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2417-20

24. Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо деяких питань забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом для тимчасового проживання: Закон України від 08.11.2023 р. № 3446-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3446-20

25. Про внесення змін до деяких законів України щодо додаткових заходів, пов'язаних із забезпеченням внутрішньо переміщених осіб житлом: Закон України від 20.11.2024 р. № 4080-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/ 4080-20

26. Павлів-Самоїл Н. П. Вимушена міграція: міжнародні стандарти внутрішньо переміщених осіб у національному законодавстві. *Науковий вісник Львівського державного університету «Львівська політехніка»*. 2019. Випуск 6. С. 35-40.

27. Голубенко І.І., Єгорова В.С. Конституційні права внутрішньо переміщених осіб в Україні в аспекті дотримання європейських стандартів захисту. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 4. С. 61-64. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/13

28. Гришина Н. В., Григоренко Є. І.. Поняття та ознаки «м'якого права»: загальнотеоретичний контекст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 28-30.

29. Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1989 A/44/12. URL. https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1989

30. Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1994 A/49/12. URL. https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1994

31. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

32. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. URL. https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini

33. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

34. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

35. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3909-20

36. World Summit for Children. URL. https://www.unicef.org/documents/world-summit-children

37. Impact of armed conflict on children: note / by the Secretary-General. URL. https://digitallibrary.un.org/record/223213?v=pdf

38. Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. URL. https://childrenandarmedconflict.un.org/

39. Заключний Акт 1951 р. Конференції повноважних представників ООН про статус біженців та апатридів. Ліга закон. URL. https://ips.ligazakon.net/document/MU51K02U

40. Коментар МЗС України щодо річної доповіді Генерального секретаря ООН на тему «Діти та збройний конфлікт» за 2023 рік. URL. https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-richnoyi-dopovidi-generalnogo-sekretarya-oon-na-temu-diti-ta-zbrojnij-konflikt-za-2023-rik

41. Саміт ООН з питань біженців та мігрантів. URL. https://www.ohchr.org/ru/2016/09/un-summit-refugees-and-migrants?sub-site=HRC

42. Захист внутрішньо переміщених осіб відповідно до Європейської конвенції З прав людини та інших стандартів ради Європи посібник. Проект Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні». URL. https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-ukr/1680760881

43. A Plan of Action for Advancing Prevention, Protection and Solutions for Internally Displaced People 2018-2020. URL. https://data.unhcr.org/en/documents/ details/64693

Інформація про авторів:
Єсімов Сергій Сергійович,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Ковалів Мирослав Володимирович,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-15

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ОСВІТУ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ПРАКТИКА УКРАЇНИ І ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД

Звєрєва К. С.

ВСТУП

Право на освіту є фундаментальною цінністю і закріплене в Конституції України: «Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність […] загальної середньої […] освіти». Проте на практиці діти з інвалідністю часто стикаються з бар'єрами – недостатньо розвиненою інклюзивною системою, обмеженим доступом до шкіл та освітніх ресурсів. Водночас міжнародні конвенції (зокрема Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю) закликають держави забезпечити інклюзивну і недискримінаційну освіту. Невирішеним залишається питання, як узгодити вимогу держави щодо отримання освіти і реальні потреби таких дітей. Окрема колізія виникає через те, що згідно із Сімейним кодексом України відмова батьків забезпечити освіту дитини може стати підставою для позбавлення їхніх батьківських прав. Для сімей із тяжкохворими або особливо потребуючими дітьми таке рішення не завжди відповідає інтересам дитини. Ця проблема потребує всебічного наукового аналізу та порівняльного розгляду зарубіжного досвіду з метою вдосконалення національної практики забезпечення права на освіту дітей з інвалідністю.

Правовим аспектам освіти осіб з інвалідністю присвячено численні наукові праці. Зокрема, Н.Б. Болотіна, В.В. Жернаков, П.Д. Пилипенко, О.І. Процевський, О.М. Ярошенко та інші дослідники аналізують конституційні й законодавчі гарантії таких прав. Однак, як відзначають дослідники, низка проблем залишаються невирішеними: зокрема, питання практичної реалізації і захисту права на освіту для дітей з інвалідністю потребують глибшого вивчення

Метою дослідження є проаналізувати механізми реалізації права на освіту дітей з інвалідністю в Україні та за кордоном, визначити існуючі проблеми і окреслити шляхи їх вирішення.

1. Сучасний стан та практична реалізація інклюзивної освіти в Україні

Право на освіту посідає серед соціальних і культурних прав особливе місце, адже саме воно відкриває дитині шлях до самореалізації та активної участі в суспільстві. Для дітей з інвалідністю воно є ще й потужним інструментом подолання бар'єрів, які накладають фізичні чи

сенсорні обмеження. В Україні це право закріплене цілою низкою національних і міжнародних актів, що доповнюють і конкретизують одне одного, формуючи комплексну систему гарантій.

Верховенство у цій системі належить Конституції України. Частина перша статті 53 проголошує: «Кожен має право на освіту» [1]. Норма є універсальною й адресована усім громадянам без винятку; саме вона зобов'язує державу забезпечити доступність та обов'язковість повної загальної середньої освіти. Для дитини з інвалідністю цей припис означає вимогу створити умови, за яких її обмежені можливості не переростуть у обмеження прав.

Розгорнуту регламентацію подає Закон України «Про освіту». Частина перша статті 19 визначає обов'язок держави й органів місцевого самоврядування «створювати умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами на всіх рівнях»[2]. До таких умов належать універсальний дизайн, розумне пристосування, а також підготовка фахівців, здатних працювати з дітьми, які мають різні види порушень розвитку. Отже, реалізація права не зводиться до формальної доступності навчального приміщення – йдеться про повноцінну участь у навчальному процесі.

Сімейний кодекс України підсилює гарантії на рівні відповідальності батьків. За статтею 164 ухилення від забезпечення здобуття повної загальної середньої освіти може стати підставою для позбавлення батьківських прав[3]. Підтекст цієї норми неоднозначний: ситуації, коли батьки приділяють належну увагу домашньому навчанню чи альтернативним формам освіти, формально можуть бути трактовані як «ухилення». Це стимулює законодавця до уточнення поняття «забезпечення освіти» у контексті інклюзії.

На наднаціональному рівні Україна бере обов'язки за Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю. Стаття 24 вимагає, щоб держави забезпечили «інклюзивну систему освіти на всіх рівнях» та передбачає право на розумне пристосування і необхідні підтримувальні послуги [4]. Ця норма задає орієнтир для внутрішнього законодавства: фізична

[1] Конституція України Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[2] Про освіту Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[3] Сімейний кодекс України Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[4] Конвенція про права осіб з інвалідністю ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 13.12.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 28.07.2025).

доступність школи не є достатньою, якщо навчальні матеріали недоступні для дитини з порушенням зору або слуху.

Права дитини конкретизує Конвенція ООН про права дитини. Стаття 23 закріплює право дітей з інвалідністю на «ефективний доступ до освіти та професійної підготовки» [5], тоді як стаття 28 підтверджує обов'язковість і безоплатність початкової освіти та поступове забезпечення доступності середньої й вищої [6]. Таким чином, міжнародні стандарти підсилюють вимогу не лише прийняти дитину до школи, а й забезпечити їй весь ланцюг освітніх можливостей.

Європейська конвенція з прав людини через статтю 2 Протоколу № 1 гарантує, що ніхто не може бути позбавлений права на освіту [7]. Водночас держава мусить поважати право батьків забезпечувати освіту «згідно зі своїми релігійними та філософськими переконаннями». Для України це означає балансування між державними стандартами інклюзивної освіти і свободою батьків обирати форми навчання (наприклад, домашню освіту), якщо вони відповідають інтересам дитини.

Системний аналіз цих актів показує: національна й міжнародна норми спрямовані на усунення бар'єрів – правових, архітектурних, соціальних – що перешкоджають дитині з інвалідністю вчитися із ровесниками. Водночас існує низка прогалин. По-перше, українське законодавство поки що обмежено деталізує механізми «розумного пристосування» – від технічних засобів до адаптованих програм. По-друге, фінансування інклюзивної освіти часто лягає на місцеві бюджети, що створює нерівність між регіонами. По-третє, професійна підготовка педагогів для роботи з дітьми, які мають складні порушення, залишається недостатньо системною.

Попри це, з 2017 року в Україні діє міжвідомча модель інклюзивно-ресурсних центрів, що забезпечують комплексну оцінку розвитку дитини та індивідуальну програму навчання. Їх діяльність частково закриває прогалину між нормою статті 19 Закону «Про освіту» і практичною реалізацією інклюзії [8]. Щорічне збільшення кількості дітей з інвалідністю, залучених до шкіл за інклюзивною формою, свідчить про

[5] Конвенція про права дитини ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[6] Конвенція про права дитини ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[7] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[8] Про освіту Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 28.07.2025).

поступ, однак підкреслює й необхідність стабільного фінансового забезпечення.

Отже, нормативно-правова база, що гарантує право на освіту дітей з інвалідністю, є багаторівневою: Конституція закладає фундамент; спеціальні закони, зокрема «Про освіту», конкретизують обов'язки держави; міжнародні договори розширюють гарантований мінімум і ставлять акцент на інклюзії. Визначальним залишається практичне втілення цих норм: від розумного пристосування й універсального дизайну до підготовки вчителів. Динаміка реформ показує, що синхронізація внутрішнього законодавства з положеннями Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю та Європейської конвенції можлива, якщо держава застосовує підхід «освіта для кожного» не на рівні декларацій, а в бюджетних та управлінських рішеннях.

«Держава бере на себе обов'язок створити кожній дитині з інвалідністю умови для максимально повного залучення до освітнього процесу» – так можна переказати зміст ст. 53 Конституції України, де право на освіту проголошено беззаперечним і обов'язковим для реалізації державою [9]. Норми Основного Закону переносяться в деталізоване законодавство: ст. 19 та 20 Закону «Про освіту» закріплюють поняття «особи з особливими освітніми потребами» та визначають обов'язок держави забезпечити для них інклюзивне чи спеціальне навчання, а також доступ до необхідних допоміжних засобів [10]. Відповідно, інклюзія перестає бути факультативною послугою: за письмовою заявою батьків та висновком інклюзивно-ресурсного центру школа зобов'язана відкрити інклюзивний клас або надати іншу форму підтримки.

Ратифікація 2009 року Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю поклала на державу обов'язок забезпечити «не-дискримінаційний доступ» до «інклюзивної, якісної та безоплатної» освіти на всіх рівнях (ст. 24 Конвенції) [11]. Таким чином, національні гарантії права на освіту дітей з інвалідністю сформовані у трикутнику: конституційна норма, спеціальні освітні закони та міжнародне договірне зобов'язання.

[9] Конституція України Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[10] Про освіту Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[11] Конвенція про права осіб з інвалідністю ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 13.12.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 28.07.2025).

Порядок та умови її надання визначено постановою КМУ № 88 від 14.02.2017 р. [12]. Субвенція покриває оплату праці асистентів учнів, закупівлю корекційно-розвиткового обладнання, а також адаптацію освітнього середовища («ресурсні кімнати», інклюзивні туалети, ліфти). Паралельно функціонує мережа інклюзивно-ресурсних центрів – її діяльність врегульована постановою КМУ № 545 від 12.07.2017 р. [13]. ІРЦ проводять комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини, складають індивідуальну програму розвитку та консультують учителів щодо застосування адаптивних методик.

Станом на 01.01.2025 р. в Україні працює 33 397 інклюзивних класів, де навчаються 47 610 учнів з особливими освітніми потребами; ще 728 спеціальних класів охоплюють 6 179 дітей, а 3 027 спеціальних дошкільних груп – 34 531 вихованця [14]. За п’ять років кількість школярів в інклюзивних класах майже подвоїлася, що свідчить про зростання довіри батьків і поступове розширення ресурсів шкіл. У регіонах працює 700 інклюзивно-ресурсних центрів; навіть за умов воєнного стану функціональними залишаються 674 ІРЦ, які забезпечують супровід дітей з ООП і внутрішньо переміщених учнів [15]. Центри є ключовим ланцюгом між батьками, педагогами та медичними фахівцями: вони видають висновки, необхідні для відкриття інклюзивного класу, і контролюють відповідність освітнього маршруту потребам дитини.

Освітня субвенція з держбюджету зростає щороку, але практична реалізація гарантій усе ще стикається з нерівномірністю ресурсів. Частина шкіл не має безбар’єрного доступу чи спеціалізованих підручників, а в прифронтових громадах будівлі й обладнання вимушено залишаються без належного обслуговування. До того ж, за даними МОН,

[12] Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Умови, Перелік, Форма типового документа, Інформація, Договір, Акт від 14.02.2017 № 88.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[13] Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр Постанова Кабінету Міністрів України; Положення, Форма типового документа, Реєстр, Заява, Висновок, Журнал від 12.07.2017 № 545. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[14] Статистичні дані. Інклюзивне навчання / Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani (дата звернення: 28.07.2025).

[15] Статистичні дані. Інклюзивне навчання / Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani (дата звернення: 28.07.2025).

потреба в дефектологах і психологах покрита лише на ≈81 % [16], що позначається на якості підтримки.

Водночас нормативне поле спрямоване на те, щоби будь-які прогалини закривалися системно. У 2021 р. ухвалено «Державну стратегію безбар'єрності», що включає освітню безбар'єрність як один із пріоритетів [17]. Наказами МОН затверджено типові переліки корекційних засобів та програми підготовки асистентів учня, що робить процес підтримки дітей з інвалідністю юридично прозорим і фінансово підкріпленим.

2. Міжнародний досвід впровадження інклюзивної освіти

Визнання того, що кожна дитина є «повноцінним учасником освітнього процесу», стало наріжним каменем міжнародних документів – від Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю до Рамкової програми дій ЮНЕСКО «Освіта-2030» [18]. Ці акти фіксують принципи безоплатності, доступності та недискримінації, які нині лежать в основі державної політики більшості розвинених країн [19]. Закордонний досвід показує: інклюзія працює лише тоді, коли її розглядають не як «соціальну послугу», а як базове право дитини, гарантоване законом і підтримане бюджетом.

Яскравим прикладом є Італія, де ще Закон № 118/1971 відкрив шлях до навчання дітей з інвалідністю у спільних класах, а з 1992 р. спеціальні школи фактично перетворені на ресурсні центри підтримки вчителів і батьків [20]. Інклюзивні класи мають штатних асистентів, доступ до логопедів і адаптовані навчальні плани. За даними Міністерства освіти Італії, понад 96 % учнів з особливими потребами відвідують звичайні школи, що свідчить про високу ефективність моделі.

---

[16] Статистичні дані. Інклюзивне навчання / Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani (дата звернення: 28.07.2025).

[17] Україна впроваджує Європейську гарантію для дітей / Київська обласна військова адміністрація. 25 липня 2025 р. URL: https://koda.gov.ua/yevropejska-garantiya-dlya-ditej-chastyna-yevrointegraczijnogo-postupu-ukrayiny/ (дата звернення: 28.07.2025).

[18] Україна впроваджує Європейську гарантію для дітей / Київська обласна військова адміністрація. 25 липня 2025 р. URL: https://koda.gov.ua/yevropejska-garantiya-dlya-ditej-chastyna-yevrointegraczijnogo-postupu-ukrayiny/ (дата звернення: 28.07.2025).

[19] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

[20] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

Скандинавські країни пішли далі, створивши цілісні міжвідомчі мережі підтримки. У Швеції для кожного учня розробляють «індивідуальну навчальну програму» (Åtgärdsprogram), у Норвегії муніципалітети фінансують команди з психологів і соціальних педагогів, а у Фінляндії триступенева система «загальної, посиленої та спеціальної підтримки» інтегрує допомогу ще на дошкільному етапі [21]. Ключовим елементом цієї моделі є раннє втручання: дитина й сім'я не залишаються наодинці з проблемою, а отримують уніфікований пакет послуг уже з перших проявів труднощів.

У Німеччині, Франції та Іспанії інклюзивна політика поєднує право батьків обирати школу й обов'язок держави забезпечити ресурси. Наприклад, у Франції «Каси первинного страхування» покривають витрати на тьюторів, а в Іспанії реформована «LOMLOE» 2020 р. передбачає щорічне збільшення бюджету на адаптацію середовищ і підготовку вчителів [22]. Додатково діють мобільні команди фахівців, які виїжджають до шкіл у сільських громадах, щоб мінімізувати територіальну нерівність.

У англомовних країнах пріоритет роблять на юридичних гарантіях. У США федеральний «Individuals with Disabilities Education Act» (IDEA) забезпечує право на «безкоштовну, відповідну освіту в найменш обмежувальному середовищі» – принцип, що зобов'язує шкільні округи фінансувати спеціальне обладнання, транспорт та фахівців [23]. У Канаді ініціатива «Inclusive Education Policy» провінції Нью-Брансвік відома тим, що забороняє ізоляцію дітей у «корекційних» класах – усі послуги надають у загальній школі, а фінансування йде «за учнем», а не «за установою».

Варто згадати й британську систему «Education, Health and Care Plan» (EHCP), яка юридично зобов'язує місцеву владу, школу й службу охорони здоров'я погоджувати спільний план дій на весь період навчання. Подібну міжвідомчу модель використовує й Австралія, де

[21] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

[22] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

[23] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

«Nationally Consistent Collection of Data» відстежує успішність учнів з інвалідністю, даючи уряду підстави щороку коригувати фінансування[24].

Попри різноманіття підходів, зарубіжні практики єднає кілька спільних рис. По-перше, держава бере на себе фінансову відповідальність за додаткові послуги – від слухових апаратів до перекладача жестової мови. По-друге, учитель не лишається сам: у школі є команда мультидисциплінарних фахівців, а шкільна програма містить гнучкі оцінювання. По-третє, батьків офіційно визнають партнерами: всі рішення щодо адаптацій ухвалюють за їх участю [25].

Вивчення іноземного досвіду дозволяє сформулювати кілька висновків, корисних для України. Законодавчі норми мають супроводжуватися гарантованим фінансуванням, інакше вони лишаються декларацією. Потрібна централізована система підготовки тьюторів і ресурсних педагогів, а також механізм раннього виявлення потреб ще у дитсадку. Нарешті, варто запровадити модель «плану освітніх потреб» із зобов'язанням міжгалузевої співпраці, що успішно працює у Великій Британії та Фінляндії [26].

3. Невирішені проблеми та рекомендації щодо вдосконалення національної системи

Проблематика реалізації права на освіту дітей з інвалідністю проявляється насамперед у зіткненні двох імперативів: обов'язку батьків забезпечити здобуття повної загальної середньої освіти та реальних медичних чи соціальних бар'єрів, які часто унеможливлюють стандартне шкільне відвідування. Стаття 164 Сімейного кодексу прямо передбачає можливість позбавлення батьківських прав, якщо дитина не навчається [27]. Водночас для дітей із тяжкими захворюваннями чи складними порушеннями пріоритетним може бути лікування, а не щоденна присутність у класі. Отже, норма, що охороняє право дитини, у

[24] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

[25] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

[26] Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

[27] Сімейний кодекс України Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 28.07.2025).

конкретній ситуації обертається загрозою для сім'ї, створюючи типову колізію між приписом закону та інтересами здоров'я.

Частково розв'язати цей конфлікт покликані спеціальні освітні закони. Стаття 19 Закону «Про освіту» проголошує право на інклюзивне навчання й адаптовані програми [28], а стаття 5 Закону «Про повну загальну середню освіту» встановлює можливість індивідуальної та дистанційної форми здобуття знань [29]. Однак обидва акти залишають відкритим питання, хто і за якою процедурою ухвалює рішення про зміну форми навчання, а також як фінансується необхідна реабілітаційна підтримка. У підзаконних актах Кабміну прописані лише загальні рамки організації інклюзивних класів, що не враховують випадків, коли стан здоров'я не дозволяє будь-яке очне відвідування школи.

Стаття 24 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю передбачає персоніфіковані адаптації та забороняє дискримінацію на підставі здоров'я [4]. Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю у Загальному коментарі № 4 наголошує: батьківські рішення щодо освіти мають оцінюватися з огляду на «найкращі інтереси дитини», а не на формальні строки початку чи завершення шкільної програми [30]. Європейський суд із прав людини у справі «Enver Şahin v. Turkey» підтвердив, що держава повинна пропонувати «розумне пристосування» освітнього процесу, інакше це становить порушення статті 14 Конвенції разом зі статтею 2 Першого протоколу [31].

Додатковою колізією є розбіжність між освітнім і медичним законодавством. На практиці встановлення інклюзії починається з висновку ІРЦ, але висновок має рекомендаційний характер і часто не враховує динамічних змін стану здоров'я дитини. Лікар може наполягати на постільному режимі, тоді як школа відкриває навчальний рік без альтернативного плану. Відсутність спільного електронного реєстру висновків МОЗ і МОН призводить до того, що кожна установа діє за власними шаблонами, а сім'ї змушені обґрунтовувати очевидне – необхідність лікування – у кількох інстанціях.

---

[28] Про освіту Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[29] Про повну загальну середню освіту Закон України від 16.01.2020 № 463-IX.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 28.07.2025).

[30] Турлакова Н.В. Загальна характеристика міжнародно-правових стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних в контексті адміністративного судочинства. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2025. Випуск 89: частина 3.URL : https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/22-3.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

[31] Judgment of the ECtHR in the case of "K.H. and Others v. Slovakia" of 28 April 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-180499 (accessed: 28.07.2025).

Значною проблемою залишається фінансування. Державна субвенція на інклюзивне навчання покриває лише частину потреб: оплата асистента, корекційні заняття та технічні засоби закуповуються за залишковим принципом, тому батьки регулярно дофінансовують процес освіти з власної кишені. Для багатьох це стає економічним бар'єром, що знову-таки ставить під загрозу виконання освітнього обов'язку.

Усе перелічене свідчить: сама по собі концепція обов'язковості освіти без гнучкого механізму «розумного пристосування» створює правову пастку. Закон погрожує санкціями, але не гарантує ресурсів, необхідних, аби дитина реально навчалася. Звідси випливає потреба законодавчих змін: розмежувати випадки, коли обов'язок порушено з вини батьків, і ситуації, коли основною причиною є об'єктивний медичний фактор; запровадити єдину міжвідомчу процедуру ухвалення рішень про формат навчання; закріпити за державою обов'язок повністю фінансувати навчання дитини з інвалідністю незалежно від його форми.

ВИСНОВКИ

Таким чином, діти з інвалідністю мають невід'ємне право на освіту, яке закріплене як у Конституції України, так і в міжнародних документах (ст. 24 Конвенції ООН про права інвалідів, ст. 23, 28 Конвенції про права дитини, ст. 2 Першого протоколу ЄКПЛ). Законодавство України орієнтоване на інклюзивний підхід: створено правову базу (Закони «Про освіту» і «Про повну загальну середню освіту»), інфраструктуру (інклюзивно-ресурсні центри, інклюзивні класи) та соціальні програми. Проте на практиці все ще є значні перепони: висока концентрація спеціальних закладів, брак кадрів і матеріально-технічного забезпечення в звичайних школах, а також правові колізії (як-от підстава для позбавлення батьківських прав за невиконання освітніх обов'язків) створюють ризик порушення інтересів дитини. Щоб узгодити вимоги освіти з потребами дитини з інвалідністю, необхідно розвивати гнучкі моделі навчання: здійснювати педагогічний та психологічний супровід вдома чи у спеціалізованих установах, ретельно планувати і фінансувати індивідуальні програми розвитку дитини (IPR). Міжнародний досвід показує, що успішна інклюзія вимагає не лише правових норм, але й соціальної підтримки та змін у ставленні суспільства. Українська держава повинна активніше виконувати зобов'язання, що випливають з Конвенцій і національного законодавства: насамперед – забезпечити справедливе поєднання охорони здоров'я та освіти (наприклад, надавати додаткові ресурси сім'ям тяжкохворих дітей і навчання в спеціалізованих умовах без негативних наслідків для прав батьків). Отже, хоча юридичні гарантії права на освіту дітей з інвалідністю в Україні існують і відповідають міжнародним стандартам, їхня реалізація потребує вдосконалення.

Необхідно зміцнювати механізми контролю за дотриманням цих прав, розширювати доступність інклюзивного навчання і одночасно захищати сім'ї дітей з особливими потребами від необґрунтованих юридичних санкцій. Тільки таким чином можна забезпечити реальне здійснення конституційних та міжнародних гарантій і сприяти повноцінній соціалізації дітей з інвалідністю.

АНОТАЦІЯ

Стаття досліджує, як українська система освіти забезпечує навчання дітей з інвалідністю в умовах законодавчих зобов'язань та міжнародних стандартів. Авторка проаналізувала конституційні та галузеві норми, зокрема ст. 53 Конституції України, Закони «Про освіту» і «Про повну загальну середню освіту», постанови КМУ щодо інклюзивних ресурсних центрів і освітньої субвенції. Методологія ґрунтується на порівняльно-правовому аналізі і статистичному узагальненні даних МОН про 33,4 тис. інклюзивних класів. Порівняння з практиками Італії, Скандинавії та США дозволило виявити сильні сторони української моделі (законодавча чіткість, мережа ІРЦ) та проблеми, що стримують її ефективність: нерівномірне фінансування, дефіцит спеціалістів, недостатня деталізація «розумного пристосування». Доведено, що загроза позбавлення батьківських прав за невиконання обов'язку щодо освіти потребує нормативного перегляду, аби уникнути порушення принципу найкращих інтересів дитини. Обґрунтовано доцільність запровадження персоналізованих освітніх планів та єдиного міжвідомчого електронного реєстру висновків, який об'єднає медичні та педагогічні дані. Запропоновано підвищити частку субвенції на корекційно-розвиткові послуги, запровадити державні гранти для підготовки тьюторів і дефектологів, а також поширити механізм раннього втручання, перевірений у Фінляндії. Практичне значення дослідження полягає у формулюванні конкретних пропозицій для законодавця та органів виконавчої влади щодо удосконалення механізмів реалізації права на освіту дітей з інвалідністю, що сприятиме їхній повноцінній соціалізації. Додатково враховано вплив воєнного стану: обстріли та переміщення ускладнюють доступ до шкіл, тому онлайн формати й мобільні команди фахівців стають необхідними. Результати підтверджують інклюзію.

Ключові слова: діти з інвалідністю, право на освіту, інклюзивна освіта, особливі освітні потреби, міжнародні стандарти, розумне пристосування, інклюзивно-ресурсні центри.

Література

1. Конституція України Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.07.2025).

2. Про освіту Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 28.07.2025).

3. Сімейний кодекс України Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 28.07.2025).

4. Конвенція про права осіб з інвалідністю ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 13.12.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 28.07.2025).

5. Конвенція про права дитини ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 28.07.2025).

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.07.2025).

7. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Умови, Перелік, Форма типового документа, Інформація, Договір, Акт від 14.02.2017 № 88.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.07.2025).

8. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр Постанова Кабінету Міністрів України; Положення, Форма типового документа, Реєстр, Заява, Висновок, Журнал від 12.07.2017 № 545. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.07.2025).

9. Статистичні дані. Інклюзивне навчання / Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani (дата звернення: 28.07.2025).

10. Україна впроваджує Європейську гарантію для дітей / Київська обласна військова адміністрація. 25 липня 2025 р. URL: https://koda.gov.ua/yevropejska-garantiya-dlya-ditej-chastyna-yevrointegraczijnogo-postupu-ukrayiny/ (дата звернення: 28.07.2025).

11. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the Implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure

Inclusive and Equitable Quality Education and Promote Lifelong Learning. Paris: UNESCO, 2016. 75 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656 (дата звернення: 28.07.2025).

12. Шлапко Т. В., Філоненко С. С., Ковалевський М. М., Гриб А. А. Міжнародний досвід правового регулювання інклюзивної освіти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 3. С. 79–85. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

13. Про повну загальну середню освіту Закон України від 16.01.2020 № 463-IX.URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 28.07.2025).

14. Турлакова Н.В. Загальна характеристика міжнародно-правових стандартів забезпечення доступу до правосуддя у справах щодо захисту прав, свобод та інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних в контексті адміністративного судочинства. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2025. Випуск 89: частина 3.URL : https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/22-3.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

15. Judgment of the ECtHR in the case of "K.H. and Others v. Slovakia" of 28 April 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-180499 (accessed: 28.07.2025).

Інформація про автора:
Звєрєва Катерина Сергіївна,
доктор філософії з міжнародного права,
старший викладач кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-16

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ МАЛОЛІТНІМИ ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ В УКРАЇНІ

Ігнатова А. С.

ВСТУП

Pro bono puerorum

Нерідко, інтереси малолітніх і неповнолітніх осіб порушуються не сторонніми особами чи державними органами, а безпосередньо їхніми законними представниками – батьками (усиновлювачами) або піклувальниками. За даними Національної соціальної сервісної служби України протягом 2024 року кількість звернень щодо вчинення домашнього насильства становить 181 904, з них 8 646 від дітей. Національною соціальною сервісною службою України забезпечується збір та узагальнення оперативної інформації щодо кількості дітей, які перебувають на обліку служб у справах дітей з причини жорстокого поводження, за 9 місяців 2024 року кількість дітей становить: фізичне насильство – 657 дітей; сексуальне насильство – 158 дітей; психологічне насильство – 10958 дітей; економічне насильство – 31 дитина; залучення дітей до порнографії – 1 дитина; торгівля дітьми – 5 дітей;
діти, які стали свідками злочину – 16 дітей[1]. Разом із тим, зазначений перелік порушень не є вичерпним. Він лише фіксує випадки, офіційно зафіксовані державними органами, та не охоплює значну кількість прихованих або недекларованих фактів жорстокого поводження, психологічного тиску, обмеження прав, а також використання дітей як засобу впливу у сімейних конфліктах. У багатьох ситуаціях дитина навіть не має змоги звернутися по захист своїх прав, оскільки механізм реалізації права на професійну правничу допомогу є формально прив'язаним до згоди саме тієї особи, яка потенційно є джерелом порушення прав дитини.

[1] Звітна інформація про виконання Плану роботи Національної соціальної сервісної служби України на 2024 рік [Електронний ресурс] // Національна соціальна сервісна служба України. URL: https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/uploaded-files/_%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F__%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%83_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B8_%D0%BD%D0%B0_2024_.pdf

Ілюстративним у цьому контексті є випадок з моєї особистої практики. За професійною правничою допомогою звернулася неповнолітня дитина, яка за рішенням суду була зобов'язана до примусового спілкування з батьком. При цьому батько раніше вчиняв фізичне насильство стосовно матері дитини та самої дитини, що підтверджувалося матеріалами відповідних звернень до правоохоронних органів. Проблема полягала в тому, що дитина не брала участі в судовому провадженні разом із матір'ю через об'єктивні обставини (перебування в іншому населеному пункті, про що батько знав і свідомо не повідомив суду), і рішення ухвалювалося без їх залучення. У зв'язку з чим дитина звернулась за професійною правничою допомогою до приватного адвоката з метою оскарження рішення суду та зміни графіку спілкування дитини з батьком. У цьому процесі було виявлено юридичну колізію: для укладення договору про надання правничої допомоги із дитиною потрібна згода батька – особи, інтереси якої потенційно протиставні інтересам дитини. У таких випадках, як наведений вище, виникає об'єктивна необхідність забезпечення дитині юридичний захист, що, відповідно до статті 59 Конституції України, може здійснюватися шляхом надання професійної правничої допомоги.

1. Теоретико-правові засади реалізації права на професійну правничу допомогу

Відповідно до частини першої статті 59 Конституції України: «Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав»[2]. Відповідно до офіційного тлумачення Конституційного Суду України положення частини першої статті 59 Конституції України: «…поняття «кожен» охоплює всіх без винятку осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України» (Рішення № 23-рп/2009 від 30.09.2009)[3]. Отже, право на професійну правничу допомогу є універсальним і поширюється, зокрема, й на малолітніх та неповнолітніх осіб як суб'єктів права. Проте постає важливе питання: яким чином ці особи можуть реалізувати це право, якщо через обмеження цивільної дієздатності не можуть самостійно укладати відповідні договори.

[2] Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

[3] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року у справі № 23-рп/2009 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#n54

Перш ніж перейти до аналізу механізмів реалізації права дитини на професійну правничу допомогу, слід звернути увагу на існуючі в українському законодавстві термінологічні особливості. Протягом останніх років у нормативно-правових актах відбулася концептуальна зміна: термін «правова допомога», який застосовувався раніше, був замінений на «професійну правничу допомогу», що закріплено в оновленій редакції статті 59 Конституції України. Окрему увагу заслуговує і те, що в офіційному перекладі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вживається термін «юридична допомога» (пункт 3 статті 6)[4]. Ця термінологічна трансформація пояснюється прагненням гармонізувати юридичну мову відповідно до норм сучасної української літературної мови.

Як зазначає Джуська А.В. у своєму дисертаційному досліджені на тему «Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні»: «слово «правничий» утворений від одвічної української (слов'янської), а тому загальнозрозумілої лексеми «право» (правий, правда, правити, правило, правник), які визначають, що прикметник, застосовуваний для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, що позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу. Іменником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (у юридичній сфері), є слово «правник»[5]. Таким чином, подальший аналіз механізмів реалізації права малолітніх і неповнолітніх осіб на професійну правничу допомогу має базуватися на усвідомленні термінологічних змін у нормативно-правових актах України.

Чинне цивільне законодавство визначає обсяг цивільної дієздатності малолітніх і неповнолітніх осіб, що ставить під сумнів можливість самостійного укладення ними договорів про надання правничої допомоги. Ця правова колізія набуває особливої гостроти в ситуаціях, коли інтереси дитини суперечать волі її законних представників, що, у свою чергу, ставить під загрозу ефективність реалізації конституційного права на професійний правничий захист.

[4] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[5] Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: : дис...канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2018. 271 с.

2. Цивільна дієздатність малолітніх та неповнолітніх осіб як передумова укладення договору про надання професійної правничої допомоги

Відповідно до статті 31 Цивільного кодексу України: «Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право: самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість»[6]. Разом із цим, відповідно до статті 32 Цивільного кодексу України, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має ширшу цивільну дієздатність. Такі особи, окрім права самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, наділяються також правом самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами та ін. Таким чином малолітні та неповнолітні особи мають можливість укладати дрібні побутові правочини.

Як зазначає Тищук Н.О.: «визначені в законодавстві характерні риси дрібного побутового правочину («побутові потреби», «відповідність розвитку особи», «невисока вартість») є доволі оціночними і в кожному окремому випадку можуть тлумачитися по-іншому»[7]. На підтвердження такої позиції виступають і такі науковці, як В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.Л. Яроцький та інші, які звертають увагу на те, що поняття дрібного побутового правочину є оціночним і у разі спору суд, виходячи з оцінки фактичних обставин справи, має кваліфікувати правочин як дрібний побутовий або як такий, що не відповідає вказаним у чинному законодавстві вимогам[8]. Постає питання, чи можна вважати договір про надання правничої допомоги – дрібним побутовим. З одного боку, традиційний підхід до тлумачення змісту дрібного побутового правочину передбачає, що такий правочин має бути простим за змістом, незначним за вартістю та спрямованим виключно на задоволення повсякденних побутових потреб. Договір про надання правничої допомоги зазвичай має складну структуру, потребує спеціальних знань для його належного розуміння та реалізації, часто стосується життєво важливих прав і свобод особи, а тому не може бути прирівняний до, наприклад, купівлі харчів чи користування громадським транспортом. У

[6] Цивільний процес України від 16 січня 2003 року № 435-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

[7] Тищук Н. «Дрібні побутові правочини» як основний вид правочинів, які вчиняють малолітні особи. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. № 1(30). С.59-62

[8] Борисова В.І., Спасибо-Фатєєва І.В., Яроцький В.Л. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2012. Т. 1. 656 с.

вузькому значенні, важко визнати надання правничої допомоги – дрібним побутовим правочином.

Однак, в більш широкому значенні, все частіше в юридичній практиці та правозахисному дискурсі порушується питання про необхідність переосмислення критеріїв дрібного побутового правочину, особливо з огляду на потреби та права дитини. У сучасному цифровому суспільстві малолітні та неповнолітні особи самостійно здійснюють багато правочинів – поповнюють рахунок мобільного телефону, сплачують за інтернет-послуги, оформлюють підписки на освітні ресурси – і ці дії вже сприймаються як елементи звичайного дитячого побуту. У цьому контексті договір про надання правничої допомоги, зокрема в ситуації, коли дитина зазнає насильства в родині або потребує захисту своїх прав безпосередньо, без участі законних представників, може відповідати як побутовим, так і соціальним потребам такої особи. Варто розширено тлумачити саме поняття «побуту» дитини, розглядаючи його не лише як сукупність фізичних чи матеріальних умов проживання, але й як простір, у якому дитина реалізує свої основні життєві потреби – фізіологічні, емоційні, соціальні та освітні. Відповідно, ситуації домашнього насильства, психологічного тиску, погроз чи іншого порушення прав дитини безпосередньо впливають на її звичний спосіб життя, емоційне середовище та безпеку – тобто на ті аспекти, що є складовими її побуту.

Правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо[9]. Вартість окремих правничих послуг – таких як первинна консультація, написання заяви чи позовної заяви – може бути незначною, а формат взаємодії (зокрема онлайн або в межах проєктів безоплатної правової допомоги) – спрощеним, що дозволяє трактувати такий правочин як дрібний побутовий у відповідності до вікового та соціального розвитку дитини у кожному конкретному випадку. Це є особливо актуальним з огляду на низку судових рішень, які формують орієнтири щодо участі дітей у правовідносинах.

[9] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року у справі № 23-рп/2009 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#n54

3. Аналіз судової практики Верховного Суду

Згідно з висновком, зробленим в Постанові Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 жовтня 2020 року у справі № 241/47/19: «З досягненням віку десяти років у дитини з'являється право не лише бути вислуханою і почутою, а й брати активну участь у вирішенні своєї долі, зокрема у визначенні місця проживання»[10]. Цей висновок має важливе значення для аналізу порушеного питання, оскільки свідчить про здатності дитини з 10-річного віку усвідомлено формулювати свої інтереси та брати участь у правовому процесі, що, у свою чергу, логічно обґрунтовує ідею про те, що в окремих випадках така дитина може самостійно звертатися за професійною правничою допомогою – зокрема, у формі дрібного побутового правочину.

У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 29 травня 2019 року у справі № 357/17852/15-ц зазначено: «В усіх рішеннях, що стосуються дітей, забезпечення їх найкращих інтересів повинне мати першочергове значення. Найкращі інтереси дитини залежно від їх характеру та серйозності можуть переважати інтереси батьків. Кожна справа потребує детального вивчення ситуації, врахування різноманітних чинників, які можуть вплинути на інтереси дитини, у тому числі її думки, якщо вона відповідно до віку здатна сформулювати власні погляди»[11]. Цей висновок підкреслює, що під час вирішення будь-яких юридично значущих питань, що зачіпають права дитини, ключовим критерієм має бути не лише формальне законодавче обмеження, а врахування інтересу дитини. Відповідно до положень

статті 3 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року, в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини[12]. Відтак, у ситуаціях, коли дитина потерпає від домашнього насильства і не має можливості залучити законного представника, надання їй доступу до первинної та вторинної правничої допомоги без погодження з батьками (усиновлювачами) або піклувальниками є способом реалізації принципу найкращих інтересів дитини.

---

[10] Постанова Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 жовтня 2020 року у справі № 241/47/19 [Електронний ресурс] // База правових позицій Верховного суду. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/7163

[11] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 травня 2019 року у справі № 357/17852/15-ц [Електронний ресурс] // База правових позицій Верховного суду. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/324/document/334

[12] Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

Відповідно до висновку, зробленого в Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 червня 2021 року у справі № 369/13467/20: «Неповнолітня особа, яка досягла 14-річного віку, може укладати договір з адвокатом виключно за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників, але відсутність такої згоди не нівелює правових наслідків укладення договору та наділення адвоката повноваженнями на представництво, окрім випадків визнання такого договору недійсним у судовому порядку. У випадку представництва в суді малолітньої особи адвокат повинен надати суду докази наявності згоди її батьків на укладення договору про надання правничої допомоги. Представляючи особу, яка досягла 14 років, адвокат надає суду документи, що підтверджують повноваження на представництво (ордер, довіреність), без необхідності подання згоди батьків на укладення договору з таким адвокатом. При цьому суд не може вимагати пред'явлення договору про надання правової допомоги для підтвердження повноважень на представництво особи, яка досягла 14 років»[13]. У даній Постанові суд чітко розмежовує правовий статус малолітніх (до 14 років) і неповнолітніх (14-18 років) осіб. Він прямо вказує, що малолітня особа не може бути самостійною стороною у договорі з адвокатом без згоди законних представників, а отже, в її інтересах діють батьки (усиновлювачі) або піклувальники. Особливу увагу заслуговує позиція суду щодо неповнолітніх осіб віком від 14 років. Верховний Суд визнає, що хоч формально для укладення договору з адвокатом потрібна згода законних представників, відсутність такої згоди не нівелює юридичної сили договору, поки даний договір не буде визнаний недійсним у судовому порядку.

Незважаючи на формальне визнання можливості укладення договору про надання правничої допомоги – фактично зберігається обов'язковість отримання згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальників для належного правового оформлення таких договірних відносин, оскільки без даної згоди договір може бути визнаний недійсним у судовому порядку. Комплексного аналізу потребує питання щодо того, чи необхідною є згода обох батьків для укладення договору про надання професійної правничої допомоги, чи достатньо згоди лише одного з них. Варто звернути увагу, що національне законодавство, а саме стаття 32 Цивільного кодексу України чітко встановлює: «Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від батьків

[13] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 червня 2021 року у справі № 369/13467/20 [Електронний ресурс] // База правових позицій Верховного суду. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/5126/document/5470

(усиновлювачів) або піклувальника та органу опіки та піклування відповідно до закону»[14]. Тобто за законодавством ми бачимо формулювання у множині. Це вказує на потребу отримання згоди обох законних представників дитини для укладення договору про надання професійної правничої допомоги. Однак слід уточнити, що положення статті 37 Цивільного кодексу України, у якій йдеться про «піклувальника» в однині, не суперечить вимогам статті 32 щодо необхідності згоди обох батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Це пояснюється тим, що стаття 37 стосується не лише неповнолітніх осіб, а й повнолітніх осіб, цивільна дієздатність яких була обмежена. У випадку обмеженої цивільної дієздатності повнолітньої особи, як правило, призначається один піклувальник. Саме тому в цій нормі законодавець вживає термін в однині – «піклувальник».

Разом з тим, у випадку з неповнолітньою особою (віком від 14 до 18 років), яка має обох батьків (усиновлювачів) або піклувальників, законодавство чітко передбачає, що правочини такої особи вимагають згоди обох законних представників. Це випливає з формулювання у множині, закріпленого в статті 32 Цивільного кодексу України. Таким чином, згода лише одного з батьків не є юридично достатньою, окрім випадків, коли інший із батьків: позбавлений батьківських прав; визнаний недієздатним у встановленому законом порядку; помер або оголошений судом безвісно відсутнім; або коли між батьками укладено відповідну угоду про виключне здійснення одного з них певного кола прав і обов'язків щодо дитини. Варто також наголосити: якщо один із батьків не надає згоди без поважної причини або перешкоджає вчиненню правочину, це питання може бути вирішене в судовому порядку або за участю органу опіки та піклування. Але до моменту вирішення – згода обох батьків залишається юридично необхідною умовою для укладення договору.

Основна суперечність полягає в тому, що в ситуації, коли малолітня чи неповнолітня особа потребує правової допомоги з огляду на конфлікт із законними представниками, вимога щодо обов'язковості їхньої згоди нівелює саме право дитини на професійну правничу допомогу. Такий підхід суперечить принципу найкращого забезпечення інтересів дитини (best interests of the child), який закріплений як у міжнародному праві (ст. 3 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року), так і в національному законодавстві. Реалізація цього принципу вимагає не лише формального визнання прав дитини, а й створення ефективних

[14] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 19.05.2025).

процедурних механізмів, які дозволяють дитині користуватися своїми правами незалежно від волі чи позиції батьків у випадках потенційного конфлікту.

4. Перспективи забезпечення права дитини на професійну правничу допомогу в національному та міжнародному вимірах

З метою подолання вказаної прогалини у правовому регулюванні доцільним видається нормативне закріплення спеціального механізму реалізації права дитини на професійну правничу допомогу. Зокрема, йдеться про можливість самостійного звернення до адвоката із правом укладення договору в присутності або за дозволом, органу опіки та піклування або Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Відповідно до пункту 3 статті 37 Цивільного кодексу України: «Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду»[15]. Відповідно до пункту 10 статті 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»: «Уповноважений має право звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)»[16]. Такий підхід відповідає логіці інституту «батьківської держави» (parens patriae) і є узгодженим із міжнародною практикою, відповідно до якої держава не лише гарантує права дитини, а й бере на себе обов'язок діяти в її найкращих інтересах у разі, коли законні представники не виконують своїх обов'язків або є сторонами конфлікту. Цей інститут покликаний забезпечити, щоб жодна дитина не залишалась поза правовим захистом через свій вік або вразливість, і його потенціал доцільно використати в українських реаліях через участь органів опіки та піклування чи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в процесі укладення договорів із адвокатами.

Також у цьому контексті важливо звернути увагу на право дитини на вибір захисника своїх прав, що є складовою загального права на професійну правничу допомогу. Аналіз чинного законодавства свідчить про наявність низки обмежень. Зокрема, дитина не має реального

[15] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

[16] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text

доступу до вибору приватного адвоката, оскільки: малолітні особи (до 14 років) не можуть самостійно укласти договір із адвокатом без згоди законного представника. Неповнолітні особи (від 14 до 18 років) формально можуть укладати договори, але знову ж таки – за згодою батьків. Навіть якщо договір укладено без такої згоди, він може бути визнаний недійсним у судовому порядку.

У такому правовому полі єдиним практичним інструментом, доступним для дитини, залишається система безоплатної правничої допомоги. Однак і вона має свої структурні й процедурні обмеження. Згідно зі статтею 18 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»: «Звернення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, що стосуються дітей, подаються їх законними представниками, патронатними вихователями, а щодо питань, звернення з якими до суду дозволяється з 14 років, – особисто дітьми, які досягли 14 років, або їх законними представниками, патронатними вихователями за місцем фактичного проживання дитини або її законних представників, патронатних вихователів незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи»[17]. Це положення ставить малолітніх осіб у вкрай уразливе становище. Таким чином, з урахуванням наведеного можна дійти висновку про наявність системної прогалини в нормативному регулюванні, яка перешкоджає ефективній реалізації дітьми конституційного права на професійну правничу допомогу та вільний вибір захисника. Дитина – суб'єкт правовідносин, який має право на захист, навіть якщо цей захист суперечить інтересам або волі її законних представників.

Проблематика доступу дітей до правничої допомоги розглядається Європейським судом з прав людини крізь призму положень статей 6, 8 та 13 Європейської конвенції з прав людини, що гарантують право на справедливий суд, право на повагу до приватного і сімейного життя, а також право на ефективний засіб юридичного захисту.

У своєму рішенні у справі M. and M. v. Croatia Європейський суд з прав людини наголосив: «In proceedings affecting a child where, by internal law, the holders of parental responsibilities are precluded from representing the child as a result of a conflict of interest between them and the child, the judicial authority shall have the power to appoint a special representative for the child in those proceedings. Parties shall consider providing that, in proceedings affecting a child, the judicial authority shall have the power to appoint a separate representative, in appropriate cases a lawyer, to represent

[17] Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02 червня 2011 року № 3460-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text

the child»[18]. (Переклад здійснено автором цієї статті: «У провадженнях, які стосуються дитини, коли відповідно до внутрішнього законодавства особи, що здійснюють батьківське піклування, не можуть представляти дитину внаслідок конфлікту інтересів між ними та дитиною, судовий орган має бути наділений повноваженнями призначити спеціального представника для дитини в межах таких проваджень. Сторонам слід розглянути можливість передбачення, що в провадженнях, які стосуються дитини, судовий орган матиме повноваження призначити окремого представника, у відповідних випадках – адвоката, для представництва дитини»).

Це рішення набуває особливої ваги в контексті аналізу вітчизняного правового регулювання щодо реалізації дитиною права на професійну правничу допомогу. Зокрема, положення цього рішення свідчать про те, що в разі, якщо батьки не можуть представляти дитину з огляду на конфлікт інтересів або самі є джерелом порушення її прав, держава зобов'язана забезпечити дитині доступ до незалежного представника. У такому випадку представником має бути призначений або спеціальний представник, або адвокат, здатний забезпечити повноцінний захист інтересів дитини.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження засвідчило, що право дитини на професійну правничу допомогу, гарантоване статтею 59 Конституції України та підтверджене практикою Конституційного Суду, має універсальний характер і поширюється на всіх осіб без винятку, включно з малолітніми та неповнолітніми. Водночас чинне цивільне законодавство, яке обмежує цивільну дієздатність дітей, перетворює це право з реального на декларативне, оскільки вимога згоди батьків або піклувальників на укладення договору про правничу допомогу у випадках, коли вони самі є стороною конфлікту, фактично позбавляє дитину доступу до захисту. Судова практика Верховного Суду хоча і визнає можливість укладення договору неповнолітнім без згоди законних представників, але залишає дитину у стані правової невизначеності, адже такий договір може бути оскаржений у суді й визнаний недійсним. У цій площині принцип найкращих інтересів дитини, закріплений у Конвенції про права дитини та підтверджений практикою Європейського суду з прав людини, має виступати реальним орієнтиром для національного правозастосування.

Важливим є й переосмислення поняття дрібного побутового правочину, яке у сучасних умовах не може тлумачитися виключно як дія,

[18] CASE OF M. AND M. v. CROATIA [Електронний ресурс] // База даних HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-156522%22]}

спрямована на задоволення фізичних побутових потреб, а має охоплювати й соціальні та правові потреби дитини, зокрема отримання правничого захисту від домашнього насильства чи інших порушень її прав.

Вирішення окресленої проблеми можливе шляхом законодавчого закріплення спеціальних механізмів звернення дитини до адвоката за участю органів опіки та піклування чи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розширення критеріїв дрібних побутових правочинів, а також закріплення процедури незалежного представництва дітей у судових процесах. Відповідно, подальший розвиток законодавства України має відбуватися в напрямі створення дієвих процедурних гарантій, що дозволять кожній дитині реалізовувати своє право на правничий захист незалежно від віку, сімейного стану чи волі законних представників, адже лише за таких умов можливо досягти повної відповідності національної правової системи міжнародним стандартам та забезпечити найкращі інтереси дитини як визначальний орієнтир діяльності держави.

АНОТАЦІЯ

Автором здійснено комплексне дослідження теоретико-правових та прикладних аспектів реалізації малолітніми та неповнолітніми особами права на професійну правничу допомогу як складової конституційних гарантій доступу до правосуддя. Проаналізовано чинне цивільне та конституційне законодавство України у взаємозв'язку з положеннями міжнародних договорів, а також актуальну судову практику, зокрема правові позиції Верховного Суду. Встановлено, що наявні обмеження цивільної дієздатності дітей і залежність від згоди законних представників значною мірою нівелюють реальне забезпечення права на правничу допомогу, перетворюючи його на формальне. Особливу увагу приділено суперечностям у судовій практиці та проблемі узгодження її з принципом найкращих інтересів дитини. Розкрито роль органів опіки та піклування, а також Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як альтернативних суб'єктів забезпечення доступу дитини до правового захисту у випадках конфлікту з батьками чи піклувальниками. Окреслено доктринальні та практичні підходи до переосмислення поняття «дрібного побутового правочину». Здійснено порівняльний аналіз із міжнародними стандартами, зокрема практикою Європейського суду з прав людини, на підставі якого сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства. За результатами дослідження обґрунтовано необхідність створення дієвих процедурних механізмів прямого звернення дитини до адвоката, розширення

можливостей безоплатної правничої допомоги та запровадження інституту незалежного представництва дітей у судових процесах.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 19.05.2025).

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.05.2025).

3. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 19.05.2025).

4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 19.05.2025).

5. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 19.05.2025).

6. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02 червня 2011 року № 3460-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text (дата звернення: 19.05.2025).

7. CASE OF M. AND M. v. CROATIA [Електронний ресурс] // База даних HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-156522%22]} (дата звернення: 19.05.2025).

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року у справі № 23-рп/2009 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#n54 (дата звернення: 19.05.2025).

9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 червня 2021 року у справі №

369/13467/20 [Електронний ресурс] // База правових позицій Верховного суду. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/5126/document/5470 (дата звернення: 19.05.2025).

10. Постанова Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 жовтня 2020 року у справі № 241/47/19 [Електронний ресурс] // База правових позицій Верховного суду. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/7163 (дата звернення: 19.05.2025).

11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 травня 2019 року у справі № 357/17852/15-ц [Електронний ресурс] // База правових позицій Верховного суду. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/324/document/334 (дата звернення: 19.05.2025).

12. Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: : дис...канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2018. 271 с.

13. Тищук Н. «Дрібні побутові правочини» як основний вид правочинів, які вчиняють малолітні особи. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2020. № 1(30). С.59-62

14. Борисова В.І., Спасибо-Фатєєва І.В., Яроцький В.Л. *Цивільне право*: підручник: у 2 т. / за ред В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2012. Т. 1. 656 с.

15. Звітна інформація про виконання Плану роботи Національної соціальної сервісної служби України на 2024 рік [Електронний ресурс] // Національна соціальна сервісна служба України. URL: https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/uploaded-files/_%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F__%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%83_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B8_%D0%BD%D0%B0_2024_.pdf (дата звернення: 19.05.2025).

Інформація про автора:
Ігнатова Анастасія Сергіївна,
аспірантка 3 року денної форми навчання
Національного університету «Одеська юридична академія»
вул. Академічна, 2, м. Одеса, 65009, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-17

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНЦІВ ПРОТИ ДІТЕЙ ТА МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ЇХ РОЗШУКУ

Калюга К. В., Чорний В. А.

ВСТУП

Ми розглядаємо особу злочинця як самостійний об'єкт криміналістичного дослідження, підкреслюючи необхідність інтеграції класичних методів з інноваційними технологіями. Сучасні тенденції розвитку злочинності засвідчують, що посягання на права та свободи дітей набувають особливої суспільної небезпеки, оскільки вони спрямовані на найуразливішу категорію населення – неповнолітніх. Ці злочини поєднують у собі складність виявлення, високий рівень латентності та значний травматичний вплив на жертву, що ускладнює як процес досудового розслідування, так і здійснення правосуддя.

Актуальність теми зумовлюється кількома факторами. По-перше, за даними Офісу Генерального прокурора України, щороку реєструється значна кількість злочинів проти дітей, серед яких домінують злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості, торгівля людьми та експлуатація малолітніх. По-друге, специфіка таких злочинів полягає у високому рівні латентності, адже значна частина випадків залишається поза полем зору правоохоронних органів через залежність дитини від дорослого, страх перед розголошенням та небажання сім'ї брати участь у судових процесах. По-третє, сучасні умови цифровізації суспільства створюють нові форми злочинності, пов'язані з використанням інтернет-технологій, соціальних мереж та анонімних платформ для вчинення протиправних дій щодо дітей.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що криміналістичний портрет злочинця проти дітей слід розглядати як інтегровану систему соціально-демографічних, психологічних, кримінально-правових та поведінкових ознак, доповнених цифровими слідами та результатами аналізу інформаційно-комунікаційної активності особи. Побудова криміналістичного портрета потребує поєднання класичних криміналістичних прийомів із новітніми методами профайлінгу, психологічного тестування та цифрової криміналістики. Такий підхід дозволяє не лише відтворити характеристики особи злочинця, а й

прогнозувати його подальші дії, що має практичне значення для запобігання повторним злочинам.[1]

У науковій літературі проблема особи злочинця досліджується як у криміналістиці, так і в кримінології, психології та соціології. Зокрема, І. М. Даньшин наголошує, що криміналістична характеристика – це система відомостей про типові ознаки злочину та злочинця, які мають значення для організації розслідування. В. Ю. Шепітько підкреслює міждисциплінарний характер криміналістичного аналізу особи злочинця, який повинен інтегрувати дані соціальних і психологічних досліджень із практикою слідчої діяльності. У свою чергу, ми пропонуємо розглядати особу злочинця в умовах цифровізації злочинності як багаторівневу конструкцію, що включає як традиційні ознаки, так і цифрові маркери поведінки.

Отже, дослідження криміналістичної характеристики особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей, має подвійне значення. З одного боку, воно сприяє розвитку теоретичних основ криміналістики, уточнюючи зміст поняття «особа злочинця». З іншого – воно має практичну спрямованість, бо дозволяє правоохоронним органам підвищити ефективність розслідування, забезпечити кращий захист дітей та формувати більш результативні механізми профілактики таких злочинів.

Іншим напрямом дослідження є законодавче підґрунтя заходів, направлених на встановлення місцезнаходження та зв’язку з дітьми, що зникли безвісті за особливих обставин, зокрема внаслідок збройного конфлікту та активних бойових дій. Необхідно зазначити, що зазначеному напрямку до недавнього час не приділялось належної уваги ні з боку законодавців, ні урядовців, ні науковців. Початок широкомасштабної війни загострив та актуалізував зазначене питання. Парламентарями, у терміновому порядку прийнято низку змін до існуючих законодавчих актів щодо здійснення заходів з розшуку дітей зниклих безвісті за особливих обставин, але цього недостатньо. Доцільним буде запровадження спрощення процедури проведення окремих оперативно-розшукових заходів, направлених на розшук осіб зниклих безвісті та розширення кола осіб, залучених до пошукових заходів, в т.ч. приватних детективів. Аналізу зазначених питань присвячена друга частина дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми особи злочинця у криміналістиці останніх років характеризуються трьома взаємозв’язаними тенденціями: посиленням

[1] Калюга К. В. Особа злочинця як об’єкт криміналістичного дослідження: сучасний стан та перспективи розвитку : дис. … д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 460 с. С. 210–220.

міждисциплінарного підходу (крім класичних криміналістичних методів – залучення психології, кримінології, соціології), інтенсифікацією уваги до цифрових слідів та методів цифрової криміналістики, зростанням інтересу до профайлінгу та моделювання типового криміналістичного портрета правопорушника. Ці тенденції прослідковуються в монографіях і статтях українських учених, зокрема І. М. Даньшина, В. Ю. Шепітька, В. С. Батиргарєєвої та серії праць К. В. Калюги.

Класичні праці з криміналістики підкреслюють методологічну основу побудови криміналістичної характеристики як системи відомостей, що має практичне значення для організації розслідування. І. М. Даньшин дає теоретичну рамку поняттю «криміналістична характеристика», наголошуючи на її прикладному спрямуванні при побудові слідчих версій. Водночас В. Ю. Шепітько звертає увагу на необхідність поєднання криміналістичних прийомів із даними інших гуманітарних і соціальних дисциплін для формування цілісного образу особи злочинця. Ці праці формують класичний (базовий) рівень наукового осмислення, від якого відштовхуються сучасні дослідники.

Окрема група публікацій зосереджена на соціально-демографічних і психологічних характеристиках правопорушників. Зокрема, Ю. В. Орлов і О. М. Костенко роблять акцент на ролі соціокультурних факторів та психологічних рис у формуванні схильності до посягань на дітей, що підтверджує нашу тезу про необхідність включення соціально-психологічного блоку до криміналістичного портрета. Праці В. С. Батиргарєєвої висвітлюють кримінологічні аспекти злочинів проти дітей і питання профілактики, що важливо при формулюванні методичних рекомендацій для практики.

Найбільш помітний внесок у прикладну та методичну частину робіт зробила К. В. Калюга – її монографії, статті та дисертаційні дослідження фактично формують сучасну методичну школу щодо питання особи злочинця. Зокрема: теоретичні обґрунтування ототожнення особи злочинця та моделювання типового портрета (монографія 2017; дисертація 2021); методи збору й інтерпретації початкової інформації з місця події (монографія «Мистецтво здобувати…», 2019); адаптація профайлінгу та нетрадиційних методів (публікації 2016–2019) для різних видів злочинів, включно зі злочинами проти дітей тощо.

Калюга також наголошує на важливості поєднання «традиційних» криміналістичних ознак з цифровими маркерами поведінки особи в інтернет-просторі; вона пропонує практичні алгоритми збору первинної інформації та формування інтегрованого портрета на ранньому етапі розслідування. Ці положення є безпосередньо прикладними для розслідувань злочинів проти дітей, оскільки велика кількість таких

посягань має цифровий компонент (юридично-цивільні контакти в мережі, grooming, поширення матеріалів тощо).

Судова практика і процесуальні підходи також активно обговорюються в публікаціях: аналіз практики Верховного Суду вказує на необхідність спеціалізованих методик допиту та врахування вікових особливостей потерпілих (справа № 752/5127/19). Практики підкреслюють, що недотримання спеціальних вимог при роботі з дітьми може призвести до втрати доказів або їх неможливості використати в суді; отже, криміналістичні методики мають бути «чутливими» до потреб неповнолітніх.

Попри помітний прогрес, у науковому полі виразно простежуються декілька наступних суттєвих прогалин. Недостатня емпірична верифікація моделей. Багато описових моделей криміналістичного портрета (типологій, профайлів) мають обґрунтування на кейсах або клінічних спостереженнях, але бракує масштабних емпіричних досліджень з репрезентативними вибірками та кількісним тестуванням надійності й валідності таких моделей. Це ускладнює їхню стандартизацію в оперативній практиці. Автори пропонують алгоритми, але їх тестування обмежене або локалізоване. Це фрагментарність цифрового блоку. Хоча дослідники визнають важливість цифрових слідів, інтеграція цифрової криміналістики з класичними методами ще перебуває у зародковому стані: відсутні єдині протоколи збору, збереження й інтерпретації цифрових доказів у контексті побудови криміналістичного портрета. Це важливо для злочинів проти дітей, де онлайн-аспект часто є суттєвим. Калюга та інші роблять перші кроки, але потреба в уніфікації очевидна.[2,3] Ще, обмеженість віктим-орієнтованих методик. Багато робіт зосереджені на характеристиці злочинця, але менше уваги приділено питанням мінімізації шкоди потерпілому під час збору інформації, адекватного процесуального захисту та спеціалізованого допиту дітей із використанням психологічних методів. Судова практика наголошує на цьому, проте методичні розробки ще недостатні. Для цього необхідна міжвідомча і міждисциплінарна координація. Практичні алгоритми часто не враховують аспектів взаємодії поліції, соціальних служб, психологів та міжнародних структур у справах, що мають транснаціональний вимір (торгівля дітьми). Поширені пропозиції залишаються «на папері», брак механізмів імплементації в реальну практику. Існують також проблеми

[2] Калюга К. В. Щодо побудови типового криміналістичного портрета злочинця в різних видах злочинів. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2016. С. 122–126.

[3] Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця : монографія. Харків : Право, 2019. 280 с. С. 90–98.

стандартизації доказових процедур. Немає єдиних стандартів, що поєднували б криміналістичні висновки про особу злочинця з процедурою доказування у кримінальному процесі – це створює ризик, що криміналістичні профілі використовуються як «ймовірні припущення», а не науково обґрунтований доказовий елемент. Відповідаючи на ці прогалини, останні публікації (зокрема у працях співавторки) пропонують конкретні шляхи: розроблення інтегрованих моделей портретування, алгоритмів поєднання «традиційного» аналізу слідів з OSINT та цифровою криміналістикою, а також рекомендації з процедурного оформлення зібраної інформації. Такі ідеї є перспективними, проте потребують подальшої апробації й стандартизації.

Підсумовуючи огляд, можна виділити ключові напрямки подальших наукових зусиль: проведення масштабних емпіричних досліджень для верифікації профілів і типологій; розробка уніфікованих протоколів збору й інтерпретації цифрових доказів у контексті криміналістичного портретування; створення віктим-орієнтованих процедур збору інформації, що мінімізують шкоду потерпілим дітям; формалізація процедур співпраці між правоохоронними органами та соціально-експертними службами; інтеграція напрацювань у стандарти доказування в кримінальному процесі.

Ці висновки і рекомендації слугують методологічною основою для авторських пропозицій інтегрованої моделі криміналістичного портрету злочинця проти дітей та алгоритм її застосування на практиці – як логічне продовження як класичних підходів, так і практичних розробок співавторки та рекомендацій з урахуванням судової практики і кримінологічних досліджень.

Дослідження в напрямку теоретичного обґрунтування та практичного застосування заходів щодо встановлення місцезнаходження дітей, зниклих безвісті за особливих обставин майже відсутні, що обумовлено відсутністю зазначеної проблеми до недавнього часу. Стрімке загострення в цьому напрямку відбулось із початком збройного конфлікту, та різким зростанням кількості випадків зникнення дітей безвісті за особливих обставин. Сучасні реалії свідчать про недосконаліть вітчизняного законодавства, яким регламентується зазначений напрямок та вимагають вжиття невідкладних заходів із активізації роботи з пошуку зниклий безвісті дітей. Авторами надано пропозиції щодо спрощення формальних процедур з ініціації та проведення окремих розшукових заходів та «роздержавлення» цієї роботи, шляхом залучення до неї приватних детективів.

1. Криміналістична характеристика особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей

Мета дослідження цієї статті є розкриття криміналістичної характеристики особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей, із врахуванням сучасних тенденцій злочинності, судової практики та інноваційних методів розслідування. Завдання полягають у визначенні теоретичних засад поняття «особа злочинця», аналізі соціально-демографічних та психологічних ознак правопорушників, дослідженні кримінально-правових аспектів та узагальненні особливостей методики розслідування злочинів цієї категорії.

Захист прав і свобод дитини є пріоритетним напрямом правової держави та цивілізованого суспільства. Проте злочини проти дітей залишаються одними з найбільш небезпечних та латентних видів кримінальних правопорушень. Їхня особливість полягає у високій віктимності жертв, складності виявлення фактів злочинів та необхідності спеціальних підходів до розслідування. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора України, щорічно фіксується понад тисяча випадків кримінальних правопорушень, де потерпілими є діти, причому реальна кількість таких злочинів значно більша через латентність.[4] Міжнародні акти, зокрема Конвенція ООН про права дитини 1989 року,[5] Європейська конвенція про здійснення прав дітей[6], а також Конституція України[7] і Кримінальний кодекс України,[8] передбачають спеціальний правовий захист неповнолітніх. Наукова новизна проблеми полягає у необхідності створення комплексної криміналістичної характеристики особи злочинця, який посягає на права та свободи дітей, що дозволить удосконалити методику розслідування, попередження та профілактики таких злочинів.

Категорія «особа злочинця» займає ключове місце у системі криміналістичних знань, оскільки безпосередньо пов’язана з розробкою

[4] Статистика злочинності. Офіс Генерального прокурора України. URL : https://gp.gov.ua

[5] Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією № 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[6] Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[7] Конституція України №254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. Рада. Верховна рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[8] Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Верховна Рада України. Законодавство України. Ст. 176, 177, 229. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

ефективних методик розслідування та запобігання злочинам. У науковій літературі це поняття трактується як сукупність соціально-демографічних, психологічних, правових та поведінкових характеристик, що дозволяють відтворити цілісний портрет правопорушника та пояснити його злочинну поведінку. Вивчення особи злочинця забезпечує можливість не лише встановити об'єктивні обставини вчиненого діяння, а й розробити прогностичні моделі майбутніх злочинних посягань, що має особливе значення у справах, пов'язаних із порушенням прав і свобод дітей.

Як зазначає І. М. Даньшин, криміналістична характеристика виступає цілісною системою відомостей про типові ознаки злочину та злочинця, які мають суттєве значення для організації та планування розслідування.[9] Такий підхід дозволяє вибудувати логічну модель злочинної діяльності, у якій особа правопорушника розглядається як один із ключових елементів. У свою чергу, В. Ю. Шепітько наголошує, що криміналістична характеристика особи злочинця не може обмежуватися лише правовими параметрами, оскільки вона є міждисциплінарною категорією, що поєднує дані кримінології, психології, соціології, судової медицини та практики правоохоронних органів.[10] Така комплексність забезпечує можливість глибшого аналізу мотиваційної сфери злочинця, механізмів формування його антисоціальної поведінки та способів вчинення кримінальних правопорушень.

Особливе місце у структурі криміналістичної характеристики займає вивчення особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей. Ця категорія злочинів відрізняється підвищеним рівнем суспільної небезпеки, оскільки стосується найбільш вразливої групи населення. Практика розслідувань свідчить, що такі злочини нерідко вчиняють особи з вираженими психологічними та поведінковими девіаціями, часто на ґрунті асоціальних установок або психопатологічних особливостей. На думку О. М. Костенка, дослідження злочинів проти дітей вимагає урахування як індивідуальних характеристик правопорушника, так і соціально-культурного середовища, у якому формувалася його особистість.[11]

Теоретичні засади криміналістичної характеристики також передбачають вивчення зв'язку між особою злочинця та іншими елементами криміналістичної характеристики злочину: способом його

[9] Даньшин І. М., Кузнєцов В. В. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2019. 624 с. С. 214–219.

[10] Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2020. 688 с. С. 301–308.

[11] Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів : Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

вчинення, предметом посягання, слідовою картиною та обстановкою діяння. Як слушно зауважує Р. С. Бєлкін, жоден із цих елементів не може розглядатися ізольовано, оскільки лише їхня сукупність дозволяє реконструювати механізм злочинної діяльності.[12] Відтак, особа злочинця розглядається як стрижневий компонент, що визначає вибір способу дії, вибудовує взаємозв'язки з потерпілим та формує характерні сліди злочину.

Ототожнення особи злочинця у криміналістиці спирається на систему ознак – від зовнішніх характеристик до психологічних властивостей, що дозволяє створити комплексний криміналістичний портрет.[13]

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що теоретичні основи криміналістичної характеристики особи злочинця полягають у її комплексності, міждисциплінарності та тісному зв'язку з іншими структурними елементами криміналістичної характеристики. У випадку злочинів проти дітей цей підхід набуває особливої актуальності, адже специфічні риси особи правопорушника (психологічні, соціально-демографічні, поведінкові тощо) безпосередньо впливають на механізм злочину та визначають напрями розслідування.

Вивчення соціально-демографічних ознак осіб, що вчиняють злочини проти дітей, є одним із ключових завдань криміналістичної характеристики. Саме ці показники дозволяють сформувати загальний «портрет» злочинця, що використовується у процесі побудови слідчих версій та організації пошукових заходів. Вони допомагають визначити найбільш вірогідне коло підозрюваних і тим самим підвищують ефективність розслідування.

Аналіз кримінальної практики України свідчить, що переважна більшість злочинців, які посягають на права та свободи дітей, належать до чоловічої статі, віком від 25 до 50 років. Цей віковий діапазон не випадковий: саме в ньому спостерігається поєднання соціальної активності, фізичних можливостей та певного життєвого досвіду, який злочинці нерідко використовують для реалізації своїх намірів. Як зазначає В. Ю. Шепітько, статево-вікові характеристики злочинців виступають важливим елементом криміналістичної прогностики, оскільки дозволяють виокремлювати типові моделі поведінки різних груп правопорушників.[14] Щодо рівня освіти, статистика показує, що серед цієї категорії злочинців домінують особи з низьким або середнім

[12] Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1986. 398 с.

[13] Калюга К. В. Теорія та практика встановлення та ототожнення особи злочинця засобами криміналістики : монографія. Запоріжжя : КСК-Льянс, 2017. 312 с. С. 45–52.

[14] Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2020. 688 с. С. 301–308.

освітнім рівнем. Це обумовлює певні психологічні та соціальні особливості: обмежене коло світоглядних орієнтирів, слабке усвідомлення правових норм, низький рівень правової культури. Такі чинники, у свою чергу, сприяють формуванню девіантних установок та знижують рівень внутрішніх заборон щодо вчинення протиправних дій стосовно дітей. Важливим показником є також соціально-професійний статус злочинців. Значна їх частина не має постійного місця роботи або зайнята на низькокваліфікованих посадах. Відсутність стабільного джерела доходів нерідко штовхає таких осіб до вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі щодо дітей, особливо у сфері сексуальної експлуатації, торгівлі людьми та використання неповнолітніх у протиправній діяльності. Як відзначає О. М. Костенко, соціально-економічна маргіналізація є одним із ключових чинників формування злочинної поведінки, оскільки створює ситуацію «життєвої невдачі», яка компенсується через кримінальні практики.[15] Досить значний відсоток осіб, що вчиняють злочини проти дітей, мають попередні судимості. Найчастіше це злочини проти життя і здоров'я, статевої свободи та недоторканності, а також злочини проти власності. Така кримінальна історія свідчить про наявність у них стійких антисоціальних установок та деформацію правосвідомості. Вона також ускладнює процес ресоціалізації після відбуття покарання, що створює ризики рецидиву. Судова практика підтверджує, що особи з кримінальним минулим у кілька разів частіше вчиняють повторні злочини проти дітей, ніж ті, хто раніше не мав проблем із законом.[16]

Не можна ігнорувати й гендерний аспект. Хоча жінки становлять меншість серед злочинців, що посягають на права та свободи дітей, їх участь має специфічні прояви. Найчастіше вони виступають суб'єктами злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, експлуатацією малолітніх у сфері проституції, а також у справах про залучення неповнолітніх до злочинної діяльності. Це пояснюється як соціально-економічними причинами (низький рівень матеріального забезпечення, безробіття), так і психологічними факторами (схильність до маніпуляцій, використання довірливості дітей). При цьому жінки у злочинах проти дітей часто діють не самостійно, а у складі злочинних груп, виконуючи роль посередників чи організаторів певних етапів злочинної діяльності.

[15] Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів : Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

[16] Постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/97864523

Ще раніше ми підкреслювали, що типовий криміналістичний портрет формується на підставі аналізу демографічних і психологічних ознак злочинця, а також даних про його поведінку на місці події.[17]

Таким чином, соціально-демографічні характеристики злочинців, що посягають на права та свободи дітей, дозволяють виокремити низку типових рис, це зокрема: чоловіча стать, вік від 25 до 50 років, низький освітній рівень, відсутність стабільної роботи, наявність судимостей. Для жіночої частини злочинців характерна участь у злочинах економічної та експлуатаційної спрямованості. Усі ці дані повинні враховуватися під час побудови криміналістичної характеристики та формування слідчих версій у конкретних кримінальних провадженнях.

Злочинці проти дітей часто характеризуються також (психологічні та поведінкові ознаки): підвищеною агресивністю; низьким рівнем самоконтролю; схильністю до маніпуляцій та тиску; наявністю психічних відхилень (розлади особистості, педофілія, нарцисичні риси); відсутністю емпатії та почуття провини.[18] Значну роль відіграють також мотиви злочинів: корисливі (викрадення з метою викупу, експлуатація у жебрацтві, трудова експлуатація); сексуальні (злочини проти статевої свободи і недоторканості дітей); агресивні (насильство з метою помсти чи приниження); соціально-патологічні (використання дітей як засобу досягнення злочинних цілей) тощо.

Кримінально-правова характеристика злочинів проти дітей є фундаментальним елементом криміналістичної характеристики особи злочинця, оскільки саме правові норми визначають межі кримінальної відповідальності та особливості кваліфікації таких діянь. Законодавець надає цій сфері підвищеного значення, адже посягання на дітей становить особливу суспільну небезпеку, що підриває не лише їх фізичний та психологічний розвиток, а й основи правопорядку загалом. Кримінальний кодекс України (далі – КК України) передбачає низку складів злочинів, безпосереднім об'єктом яких виступають права і свободи дитини. Серед них ключовими є: ст. 149 КК України – торгівля людьми. Ця стаття встановлює відповідальність за продаж, іншу оплатну передачу людини, у тому числі дитини, а також за вербування, переміщення чи утримання з метою експлуатації. Кваліфікуючою ознакою виступає вчинення діяння щодо малолітнього чи неповнолітнього, що передбачає більш суворі санкції; ст. 150 КК України – експлуатація дітей. Йдеться про використання дитини у виробничій,

[17] Калюга К. В. Щодо побудови типового криміналістичного портрета злочинця в різних видах злочинів. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2016. С. 122–126.

[18] Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів : Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

побутовій або іншій діяльності, яка може завдати шкоди її фізичному, психічному чи моральному розвитку. У судовій практиці ця норма найчастіше застосовується щодо фактів залучення дітей до примусової праці чи жебрацтва; статті 152–156 КК України – злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості. Вони охоплюють широкий спектр посягань, починаючи від зґвалтування і закінчуючи розбещенням неповнолітніх. Специфіка кваліфікації полягає в тому, що вчинення таких дій щодо малолітніх (до 14 років) завжди розглядається як особливо тяжкий злочин, незалежно від наявності чи відсутності добровільної згоди; ст. 304 КК України – втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Дана стаття криміналізує залучення дітей до вчинення злочинів, вживання алкоголю, наркотичних засобів або жебрацтва. Особливо небезпечною ця категорія злочинів є тоді, коли їх суб'єктами виступають батьки або інші законні представники дитини.

Особливу увагу у кримінально-правовому аналізі слід приділити латентності злочинів проти дітей. Науковці та практики відзначають, що значна їх частина залишається поза увагою правоохоронних органів унаслідок специфіки потерпілих: діти не завжди здатні усвідомити протиправний характер дій, бояться розголошення або перебувають у залежності від злочинця.[19] Це створює суттєві проблеми у виявленні таких правопорушень і зумовлює необхідність удосконалення механізмів превенції та спеціальних процесуальних процедур. Зазначимо, що профайлінг як сучасний метод дозволяє поєднати криміналістичні та психологічні підходи до побудови портрета злочинця.[20]

Судова практика підтверджує необхідність особливого підходу до розслідування справ цієї категорії. Так, у рішенні Верховного Суду від 2021 року у справі № 752/5127/19 підкреслено, що під час допиту потерпілих дітей необхідно враховувати їхні вікові та психологічні особливості, а також застосовувати спеціальні методики, спрямовані на мінімізацію вторинної травматизації. Суд наголосив, що недотримання цих вимог може призвести не лише до порушення прав потерпілих, а й до визнання отриманих доказів недопустимими.[21]

Показовими є також рішення апеляційних судів щодо кваліфікації злочинів проти дітей. Наприклад, у практиці Київського апеляційного суду 2020 року (справа № 11-кп/824/3153/20) вказано, що добровільна

[19] Орлов Ю. В. Криміналістична характеристика особи злочинця : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 412 с. С. 95–99.

[20] Калюга К. В. Профайлінг як сучасний засіб встановлення особи злочинця. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 2 (26). С. 156–159.

[21] Постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/97864523

згода неповнолітнього не має юридичного значення при кваліфікації діянь за статтями про статеві злочини, оскільки головним є об'єктивний факт посягання на недоторканість дитини. Це ще раз підтверджує особливий правовий статус дітей як потерпілих, який гарантує їм посилену охорону з боку держави.

Ефективність розслідування залежить від уміння здобувати та правильно інтерпретувати початкову інформацію про особу злочинця, включаючи дані з місця події та цифрові сліди.[22]

Таким чином, кримінально-правові особливості злочинів проти дітей зумовлюють необхідність комплексного врахування як законодавчих норм, так і судової практики. Водночас практика застосування цих норм свідчить про високий рівень латентності зазначених злочинів, що вимагає від правоохоронних органів використання спеціальних методів виявлення та розслідування. У свою чергу, врахування судових позицій сприяє формуванню уніфікованих стандартів доказування та гарантує захист прав найбільш уразливої категорії потерпілих – дітей.

Ефективність розслідування злочинів, вчинених проти дітей, безпосередньо залежить від своєчасного та комплексного застосування спеціальних криміналістичних методик. Одним із ключових аспектів є формування криміналістичного портрета злочинця, що дозволяє окреслити його соціально-демографічні характеристики, можливу мотивацію та способи вчинення протиправних дій. Такий портрет допомагає слідчим звузити коло підозрюваних та спрямувати пошукову діяльність у найбільш ймовірному напрямі.

Важливу роль у розслідуванні відіграє використання даних віктимології та дитячої психології. Оскільки дитина є особливо вразливою жертвою, необхідно враховувати її психоемоційний стан, особливості сприйняття, пам'яті та здатності до відтворення подій. Це вимагає залучення психологів, педагогів та соціальних працівників, які допомагають мінімізувати ризик повторної травматизації дитини під час слідчих дій.

Суттєво підвищують результативність розслідування сучасні цифрові технології. У сучасних умовах значна кількість злочинів проти дітей переміщується в онлайн-простір, зокрема у соціальні мережі, чати та інші інтернет-платформи. Тому аналіз кіберслідів, електронної переписки, даних геолокації та поведінкових особливостей у мережі стає невід'ємною частиною криміналістичної роботи.

Особливої актуальності набуває міжнародне співробітництво у сфері розслідування злочинів проти дітей. У випадках торгівлі неповнолітніми

[22] Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця : монографія. Харків : Право, 2019. 280 с. С. 90–98.

або поширення дитячої порнографії часто необхідною є взаємодія з міжнародними правоохоронними структурами, такими як Інтерпол та Європол. Це дозволяє швидше ідентифікувати злочинні мережі, відстежити переміщення дітей через кордони та отримати доступ до міжнародних баз даних.

Як підкреслює В. С. Батиргарєєва, сучасна криміналістика потребує адаптації своїх методик до нових умов, у першу чергу до віртуального середовища, де дедалі частіше відбуваються злочини проти дітей.[23] Це вимагає від правоохоронних органів не лише вдосконалення технічних засобів розслідування, а й підготовки спеціалістів, здатних працювати у сфері цифрової криміналістики та міжнародної кооперації.

Окремого розгляду потребує питання залучення приватної детективної діяльності до процесу формування та практичного використання криміналістичної характеристики особи злочинця, який посягає на права та свободи дітей. Попри те, що в Україні комплексного закону про приватну детективну діяльність досі не прийнято, практика показує, що приватні розшукові послуги стають дедалі більш затребуваними у суспільстві. Це зумовлюється низкою причин: обмеженими ресурсами правоохоронних органів, високою латентністю злочинів проти дітей, а також потребою у швидкому зборі оперативної інформації.[24]

Міжнародний досвід свідчить, що у країнах із розвиненою системою приватного розшуку (США, Велика Британія, Польща) приватні детективи активно залучаються до розслідування випадків зникнення дітей, документування фактів сексуальної експлуатації, збору цифрових доказів у справах щодо «онлайн-грумінгу» та розповсюдження дитячої порнографії. Їхня діяльність координується з поліцією та міжнародними організаціями, що дозволяє оперативно реагувати на загрози та підвищує ефективність превентивних заходів.[25]

З позицій криміналістики приватні детективи можуть відігравати важливу роль у формуванні криміналістичного портрета злочинця. По-перше, вони здатні здійснювати первинний збір соціально-демографічної та поведінкової інформації про потенційного

[23] Батиргарєєва В. С. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів проти дітей : монографія. Харків : Право, 2017. 344 с. С. 210–215.

[24] Француз А. Й., Істоміна А. С. Приватна детективна діяльність: міжнародний досвід та національні перспективи. Правничий вісник Університету «КРОК». 2022. № 39. С. 116–122. URL : https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/302

[25] Заєць А. Приватна детективна діяльність в Україні і конституційні права людини. Права людини в Україні та світі: зб. тез наук. робіт студ. та аспір. / уклад. С. В. Кудін. Київ : НаУКМА, 2017. С. 45–48. URL : https://ekmair.ukma.edu.ua/items/b88624a8-3f44-4db7-ae9f-e77dedbd640d

правопорушника (місце роботи, коло спілкування, звички, психологічні риси), що у подальшому може бути використано слідством при формуванні версій. По-друге, приватні детективи володіють практичними навичками аналізу цифрових слідів – активності у соціальних мережах, анонімних інтернет-платформах, месенджерах. Саме цей сегмент сьогодні має особливе значення, оскільки дедалі частіше злочини проти дітей переміщуються у кіберпростір.[26]

Важливо зазначити, що приватна детективна діяльність може стати додатковим джерелом криміналістично значущої інформації, яка потім верифікується та використовується у кримінальному процесі. Однак проблема полягає у відсутності в Україні чітких стандартів допустимості та процесуального оформлення доказів, зібраних приватними детективами. Це створює ризик того, що отримані відомості не будуть визнані судом. У цьому контексті необхідно розробити правові механізми взаємодії приватних детективів з органами досудового розслідування, передбачити процесуальні гарантії захисту прав людини, а також запровадити єдині стандарти збирання та збереження інформації.[27]

Наукова новизна полягає у тому, що приватна детективна діяльність може бути розглянута як елемент «приватно-криміналістичного інструментарію» у сфері протидії злочинам проти дітей. Її залучення дозволяє не лише розширити коло суб'єктів, здатних формувати криміналістичний портрет злочинця, але й підвищити ефективність розшуку, особливо у випадках міжнародного чи транснаціонального характеру злочинів (торгівля дітьми, кіберексплуатація).[28]

Отже, інтеграція приватної детективної діяльності у практику криміналістичного портретування має значний потенціал, проте потребує належного правового регулювання та стандартизації методів. Це створить передумови для формування нової моделі взаємодії державних і недержавних суб'єктів у захисті прав і свобод дитини.

---

[26] Юрченко А. М., Усенко А. О. Проблеми легалізації інституту приватної детективної діяльності в Україні. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2020. № 2 (16). С. 112–118. URL : https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/122

[27] Гіжевський В. К., Кондрашов О. Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку приватної детективної діяльності в Україні. Правничий вісник Університету «КРОК». 2021. № 38. С. 105–111. URL : https://lbku.krok.edu.ua/krok-university-law-journal/article/view/265

[28] Северінова О. Б., Бичін С. О., Пономарьова Т. І. Приватна детективна діяльність в механізмі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в Україні. Захист прав і свобод людини в умовах трансформаційних процесів у суспільстві: матер. наук.-практ. конф. Київ : НАВС, 2023. С. 236–240. URL : https://elar.naiau.kiev.ua/items/1b21c9a4-aa97-4463-8add-0609eedac11f

2. Встановлення місцезнаходження дітей, зниклих безвісті за особливих обставин, як складова захисту прав дітей в умовах збройної агресії

У звіті ООН 1996 року «Вплив збройного конфлікту на дітей» зазначається, що всі права дитини: на життя, бути з сім'єю та громадою, на здоров'я, на розвиток особистості, на турботу і захист, – порушуються під час війни.[29]

Враховуючи чутливість та особливі потреби, діти потребують надзвичайного захисту. З огляду на зазначене, світовою спільнотою прийнято низку міжнародно-правових актів, якими встановлені гарантії із захисту дітей під час збройних конфліктів. Основними з них є: Конвенція ООН про права дитини (1989), Женевські конвенції про захист жертв війни (1949) та Додаткові Протоколи до них (1977), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000, ратифікований Україною у 2004 році) та інші.

Згідно Конвенції ООН про права дитини 1989 року (далі – Конвенція) дитиною визнається людська істота віком до 18 років. У відповідності до ч. 1 ст. 9 Конвенції держави-учасниці мають дбати про те, щоб дитина не розлучалася зі своїми батьками (за винятком випадків передбачених законодавством і, виключно, на підставі рішення суду).[30] Про необхідність не допускати розлучення малолітньої дитини з матір'ю (окрім виняткових обставин) окремо зазначено в принципі 6 Декларації прав дитини, прийнятої резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року.[31]

Частиною 4 ст. 9 Конвенції передбачено, що у разі розлучення дитини з батьками або з одним із них, уряд держави надає батькам або іншому члену сім'ї, на їх прохання, необхідну інформацію щодо місцеперебування відсутнього члена (членів) сім'ї. В Конвенції наведено приклади коли може статися подібне розлучення – арешт, тюремне ув'язнення, висилка, депортація, смерть. У цьому переліку відсутня ще одна причина через яку можливо розлучення дитини з рідними – зникнення батьків (одного з батьків) безвісті. В таких випадках, доцільно зобов'язати уряди повідомляти відомі обставини зникнення та про заходи, вжиті для встановлення місцезнаходження зниклих батьків.

[29] Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. Музей воєнного дитинства. URL : https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/

[30] Конвенція про права дитини. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[31] Декларація прав дитини. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

Додатково, при встановлені долі зниклих, уряд, також, повинен бути зобов'язаний повідомити заінтересованих осіб.

Заслуговують уваги положення ч. 2 ст. 10 Конвенції, якими встановлено, що у разі проживання батьків дитини у різних країнах, вона має право підтримувати регулярні, особисті відносини і прямі контакти (за виключенням особливих обставин) з обома батьками. Належить враховувати, що бойові дії, особливо такі, що розпочалися несподівано, призводять до чисельних випадків розлучення сімей. При цьому члени сімей можуть опинитися по різні сторони лінії бойового зіткнення. В таких випадках, задекларованe право дитини на підтримання особистих відносин і прямих контактів з обома батьками, забезпечити майже неможливо. Підтримання зв'язку можливо лише через месенджери не контрольовані (або слабо контрольовані) державними спеціальними службами, або через кореспонденцію, яка може бути передана «на той бік» спеціально уповноваженими особами. Можливість спілкуватися зі своєю сім'єю шляхом пересилання кореспонденції з відомостями суто сімейного характеру, передбачена, зокрема, ст. 25 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року (далі – Женевська конвенція 1949 р.).[32] У ст. 11 Конвенції, також, передбачено зобов'язання держав-учасниць щодо вжиття заходів для протидії незаконному переміщенню та неповерненню дітей із-за кордону. Описані випадки розлучення дітей з батьками, в т.ч. внаслідок визнання батьків (або одного з них) безвісті відсутнім та незаконного переміщення і неповернення дітей із-за кордону, набувають особливої актуальності під час активних бойових дій. Проте, особливо гострою стає проблема зникнення безвісті не тільки батьків, а і самих дітей.

Необхідно окремо зазначити, що у відповідності до ст. 38 Конвенції, держави-учасниці вживають заходів для унеможливлення безпосередньої участі у збройних конфліктах та утримуються від призову до лав національних збройних сил осіб, що не досягли 15-річного віку. При залучені до воєнізованих формувань осіб у віці 15 до 18 років, перевага повинна віддаватися старшим. В подальшому, в Факультативному протоколі до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах, вказано про недопустимість призову на військову службу осіб до 18 років. Крім того, введено заборону щодо вербування дітей до будь-яких воєнізованих груп (формувань), що не входять до збройних сил країни.[33] Держави-учасниці, що приєднались до Конвенції, беруть на

[32] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[33] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

себе зобов'язання щодо вжиття всіх можливих заходів для захисту та догляду за дітьми, які постраждали внаслідок збройного конфлікту; їх фізичного та психологічного відновлення і соціальної інтеграції.

Женевською конвенцією 1949 р. передбачено ряд обов'язків воюючих сторін щодо дотримання прав дітей, вагітних жінок або жінок з маленькими дітьми, в т.ч.: обов'язок створювати на своїй або окупованій території санітарні та безпечні зони; укладати (за можливості) угоди про евакуацію з обложених або оточених зон; пропускати посилки з найважливішими продуктами харчування, тонізуючими засобами та одягом; забезпечення догляду за дітьми, які осиротіли або залишились без батьківського піклування; за можливості передачу цих дітей нейтральній країні на час конфлікту; обов'язок вживати всіх можливих заходів для встановлення особи дітей (до 12 років) та реєстрації їх сімейних зав'язків (дані про батьків та інших родичів), створення спеціального відділу на який буде покладено обов'язок встановлення особи дітей (якщо існують сумніви в їх особі); рівні, з громадянами країни в якій вони опинились, переваги; піклування про освіту, забезпечення можливості займатися фізкультурою, спортом, перебувати на свіжому повітрі; не перешкоджання реалізації заходів з преференційного харчування або медичної допомоги, а також забезпечення заходів захисту, що були призначені та/або розпочаті до окупації; не розлучати батьків та дітей інтернованих сімей, інтернувати дітей разом з батьками (на вимогу останніх), за можливості забезпечити їх звільнення, повернення до місць проживання або надання притулку в нейтральних країнах; забезпечення додатковими продуктами харчування залежно від їх фізіологічних потреб.

Важливою складовою міжнародного гуманітарного права, яка власне і стала його основою є Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. У відповідності до ст. 25 зазначеної декларації, материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза ним, повинні користуватись однаковим соціальним захистом.[34]

Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року (далі – Декларація) проголошує, що діти потребують спеціальної охорони, захисту і піклування, в т.ч. належного правового захисту, до і після народження. Необхідність такого піклування обумовлена фізичною та розумовою незрілістю дитини. Декларацією, також зазначено про

[34] Загальна декларація прав людини. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

зобов'язання людства надати дитині все найкраще, що воно має. Принцип 8 Декларації проголошує, що дитина за будь-яких обставин має бути серед тих, які першими одержують захист і допомогу.

Згідно ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, кожна дитина має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі з боку сім'ї, суспільства і держави.[35]

Таким чином, міжнародною спільнотою, враховуючи особливий статус та вразливість дітей, їх залежність від оточуючих та зовнішніх обставин вжито заходів щодо їх підвищеного захисту під час збройних конфліктів, зведення до мінімуму негативних наслідків бойових дій, забезпечення безперервності розвитку та освіти, належного медичного догляду тощо. Передбачено вжиття заходів щодо піклування у відношенні дітей, які втратили батьківську опіку (внаслідок загибелі, зникнення безвісті батьків чи піклувальників або розлучення сімей). Міжнародне гуманітарне право передбачає можливість контактів між країнами-учасницями збройного конфлікту з метою надання захисту та допомоги дітям, що постраждали внаслідок бойових дій. Але, поза увагою міжнародного гуманітарного права залишились випадки зникнення дітей безвісті в умовах збройного конфлікту (або інших особливих обставин). Жодним актом міжнародного гуманітарного права не передбачено обов'язків встановлення контактів між воюючими країнами з метою вжиття заходів щодо встановлення обставин зникнення та місцезнаходження дітей, що потрапили під вплив таких умов, не передбаченого створення спільних інформаційних ресурсів для обміну відомостями в цьому напрямку, спільних пошукових груп, можливо із залученням представників нейтральних країн, які б були наділені повноваженнями здійснювати розшукові заходи на територіях держав, що приймають безпосередню участь у збройних конфліктах, в т.ч. і в зонах ведення активних бойових дій.

Правові акти із захисту прав дітей національного рівня, в цьому сенсі, є більш розвинутими. В Україні, це, передусім Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III (далі – Закон «Про охорону дитинства»). Згідно із зазначеним законом, дитиною визнається особа, віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом вона не набуває прав повноліття раніше, а дитинство – період розвитку людини до настання повноліття. Фактично ж, у 2016 році законодавець був вимушений ввести у зазначений закон такий термін, як «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», а у

[35] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

2025 році – «депортація дитини» та «примусове переміщення дитини». Дитиною, що постраждала внаслідок воєнних дій або збройних конфліктів, у відповідності до ст. 1 Закону «Про охорону дитинства», крім іншого, вважається дитина, яка була викрадена, примусово переміщена або депортована, або зникла безвісті.

Відповідно до ст. 30[1] Закону «Про охорону дитинства», усі дії держави, направлені на захист дітей, які опинилися в зоні воєнних дій або збройних конфліктів, або таких, що постраждали внаслідок війни, здійснюються у відповідності до норм міжнародного гуманітарного права.[36] Вказаним законом передбачено низку заходів із захисту та допомоги дітям, в т.ч. і тим, що постраждали внаслідок збройного конфлікту. У 2025 році, у зв'язку зі збройним конфліктом, зазначений закон було доповнено низкою положень, направлених на посилення захисту дітей. Зокрема, абзац 11 ст. 1 було викладено в новій редакції згідно якої дитиною, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (у числі іншого), віднесено і дітей зниклих безвісті, а ст. 30 Закону «Про охорону дитинства» було доповнено частиною восьмою, згідно якої Порядок виявлення, повернення, забезпечення супроводу дітей переміщених або депортованих внаслідок збройної агресії визначається Кабінетом Міністрів України. Незважаючи на внесені зміни, законодавство щодо захисту прав дітей, зниклих безвісті залишається недосконалим, а здійснювані розшукові заходи недостатньо ефективними. Зокрема, українське законодавство розрізняє осіб зниклих безвісті та осіб, зниклих безвісті за особливих обставин. Особою, зниклою безвісті, згідно з Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12 липня 2018 року № 2505-VIII визнається особа, щодо якої відсутні відомості про її місцезнаходження на момент подання відповідної заяви, а особою, зниклою безвісті за особливих обставин, вважається особа, зникнення якої пов'язане з воєнними діями, збройним конфліктом, окупацією території України, а також надзвичайними обставинами природного чи техногенного характеру. Саме ці явища, згідно преамбули вказаного закону і визнаються особливим обставинами.[37]

У відповідності до зазначеного закону, особа зникла безвісті за особливих обставин продовжує користуватися всіма правами гарантованими Конституцією України та набуває додаткових прав щодо

[36] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[37] Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#top

розслідування обставин її зникнення та встановлення її місцезнаходження. Крім того, безвісті зниклі особи зберігають весь обсяг цивільної правоздатності. Держава бере на себе обов'язок щодо вжиття всіх можливих заходів для розшуку таких осіб. Вищезазначеним законом, передбачено встановлення опіки над дітьми, обоє з батьків яких зникли безвісті за особливих обставин. Права, майно та інтереси осіб, що набули статусу зниклих безвісті за особливих обставин підлягають захисту до моменту припинення її розшуку або визнання у встановленому законом порядку померлою. Важливим кроком, на наш погляд, в напрямку захисту прав осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, а також здійснення їх обліку і розшукових заходів, є, передбачене Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», створення та ведення Єдиного реєстру осіб зниклих безвісті за особливих обставин (далі – Реєстр). Держателем Реєстру визначається Міністерство внутрішніх справ України, якому надано право отримання інформації (в т.ч. і персональних даних) від інших органів державної влади, включаючи автоматичний, електронний інформаційний обмін з іншими базами даних, що ведуться у цифровому виді.

Питання здійснення розшукових заходів направлених на встановлення місцезнаходження дітей зниклих безвісті або депортованих до Росії, в умовах сучасного збройного конфлікту, що вже четвертий рік триває в Україні, набуває особливої актуальності та гостроти. Окремим, важливим напрямом цієї діяльності є встановлення зв'язку із зниклими або депортованими дітьми. За інформацією Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, в Україні налічується більше 70 тисяч таких осіб. Як заявив Добросердов А., про долю більшості з них можливо буде дізнатися лише після припинення бойових дій.[38] У міжнародний день зниклих безвісті дітей (25 травня) Уповноважений Верховної ради України з прав людини Лубінець Д. повідомив, що наразі в Україні вважаються зниклими безвісті 2243 дитини. Діти зникають як на територіях, що тимчасово окуповані, так і на тих, що підконтрольні уряду України, а також за кордоном.[39] Як зазначалось на офіційному рівні, серед зниклих безвісті дітей переважають діти-сироти або діти позбавлені батьківського піклування, які до початку повномасштабного вторгнення перебували в

[38] Уповноважений МВС назвав кількість українців, зниклих безвісти за особливих обставин. Українська правда. URL : https://life.pravda.com.ua/society/u-mvs-nazvali-kilkist-zniklih-bezvisti-ukrajinciv-308634/

[39] Скільки дітей зникло в Україні: омбудсмен назвав шокуючу статистику. ТСН. URL: https://tsn.ua/ukrayina/skilky-ditey-znyklo-v-ukrayini-ombudsmen-nazvav-shokuiuchu-statystyku-2835584.html

спеціалізованих інтернатах або будинках сімейного типу.[40] Встановлення обставин зникнення дітей в умовах збройного конфлікту, їх місцезнаходження та здійснення подальших заходів щодо їх повернення в родини є одним з найважливіших заходів в напрямі захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту.

Розшук осіб, зниклих безвісті за особливих обставин покладається на оперативні підрозділи, які, згідно з Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року № 2135-XII уповноважені на здійснення такої діяльності. При здійсненні розшукових заходів, зазначені органи користуються всіма правами, наданими вказаним вище законом, в т.ч. і правом встановлювати місцезнаходження радіоелектронного засобу. За загальним правилом такий захід проводиться за наявності відповідного дозволу суду. Втім, в 2022 році, законодавець послабив вимоги щодо проведення вказаного заходу та зазначив, що встановлення радіоелектронного засобу не потребує дозволу суду якщо воно проводиться за заявою власника такого засобу.[41] Вважаємо за доцільне поширення вказаного правила і на випадки здійснення розшукових заходів щодо осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, в першу чергу дітей. В таких випадках, з метою унеможливлення втрати дорогоцінного часу потрібного на оформлення та проведення формальних процедур, доцільно проводити заходи із встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, який належить особі, що зникла безвісті (або яким користувалась ця особа) за заявою близьких родичів та членів сімей зниклих, їх опікунів та піклувальників.

Враховуючи велику кількість осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, завантаженість органів уповноважених на їх розшук, загальну неповороткість бюрократичних механізмів, розраховувати на їх ефективність здійснюваних розшукових заходів з боку суто державних органів не завжди доречно. У зв'язку з викладеним, необхідно терміново розглянути питання щодо розширення списку осіб, які б були наділені повноваженнями та відповідними правами щодо здійснення розшуку осіб зниклих безвісті, за особливих обставин, в т.ч. дітей. Суттєву допомогу в цьому напрямку могли б надати приватні детективи. Сумно

[40] Доля понад 20 тисяч українських дітей з ТОТ, вивезених окупантами, невідома. ZMINA. URL : https://zmina.info/news/dolya-ponad-20-tysyachi-ditej-z-tot-vyvezenyh-okupaczijnoyu-vladoyu-nevidoma-ekspert/

[41] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам : Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text

констатувати, що в Україні, незважаючи на назрілу необхідність, все ще відсутній профільний закон, який би регулював приватну детективну (розшукову) діяльність. Доцільним було б розглянути питання, щодо надання недержавним органам та приватним особам, уповноваженим на розшук безвісті зниклих осіб, в т.ч. і приватним детективам окремих прав і компетенцій, в межах, що не порушують та не обмежують гарантовані Конституцією права громадян, передбачених для органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність та пошукових груп, створення та діяльність яких передбачена Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин». До таких прав можна було б віднести: опитування громадян за їх згодою; здійснення спостережень в публічно доступних місцях; огляд та вилучення речей в публічно доступних місцях, які не мають власника або власник яких невідомий, чи залишених без нагляду; отримання відомостей з державних інформаційних баз даних; встановлення контактів з фізичними та юридичними особами на тимчасово окупованих територіях України, проведення окремих розшукових заходів в «сірих» зонах, а також в місцях ведення активних бойових дій.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку науково-теоретичних і практичних висновків, що мають значення для подальшого розвитку криміналістики та вдосконалення практики розслідування злочинів проти дітей. По-перше, встановлено, що особа злочинця у справах про злочини проти дітей має специфічні соціально-демографічні та психологічні характеристики: переважно це чоловіки віком від 25 до 50 років із низьким або середнім рівнем освіти, нерідко без стабільного місця роботи та з кримінальним досвідом. Жінки становлять менший відсоток, проте їхня участь виявляється у злочинах, пов’язаних із торгівлею дітьми чи втягненням неповнолітніх у протиправну діяльність. Такі дані підтверджуються узагальненням судової практики та кримінологічними дослідженнями. По-друге, проаналізовані кримінально-правові норми (ст. 149, 150, 152–156, 304 КК України) свідчать, що вітчизняне законодавство забезпечує багаторівневий захист прав дітей, проте проблемою залишається латентність більшості злочинів сексуального характеру. Як показала постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р., ефективне розслідування таких злочинів неможливе без урахування психологічних особливостей потерпілих та залучення спеціалізованих методик допиту. По-третє, методика розслідування злочинів проти дітей потребує комплексного підходу, який включає своєчасне формування криміналістичного портрета злочинця, використання даних

віктимології, психології та цифрових технологій. Особливе значення має аналіз кіберслідів, адже з кожним роком частка злочинів, пов'язаних із «онлайн-грумінгом», дитячою порнографією та експлуатацією неповнолітніх у мережі, невпинно зростає. По-четверте, результати аналізу наукових праць К. В. Калюги та інших дослідників дозволяють зробити висновок про еволюцію криміналістичного портретування від класичних підходів (соціально-демографічних і поведінкових характеристик) до включення психологічних, габітологічних, фоноскопічних та цифрових параметрів. Зокрема, у працях Калюги обґрунтовано концепцію побудови «типового криміналістичного портрета злочинця» як універсальної моделі, що може адаптуватися під конкретні категорії злочинів. По-п'яте, окремого значення набуває залучення приватної детективної діяльності до процесу збору та аналізу інформації про особу злочинця. Міжнародний досвід (США, Велика Британія, Польща) свідчить, що приватні детективи можуть ефективно допомагати у справах про зникнення дітей, сексуальну експлуатацію та кіберзлочини, координуючи дії з поліцією та міжнародними структурами. В українських реаліях ця сфера стикається з проблемою відсутності належного законодавчого регулювання, що обмежує використання здобутих відомостей у кримінальному процесі.

Ми сформулювали авторське поняття «приватно-криміналістичного інструментарію» як складової криміналістичної характеристики особи злочинця. Під цим інструментарієм пропонується розуміти сукупність методів і практик, застосовуваних приватними детективами для збору криміналістично значущої інформації, яка може інтегруватися у державну систему розслідування злочинів проти дітей. Це дозволяє: розширити коло суб'єктів, здатних формувати криміналістичний портрет злочинця; забезпечити швидкий збір первинної соціально-поведінкової та цифрової інформації; посилити міжнародну співпрацю у випадках транснаціональних злочинів (торгівля дітьми, кіберексплуатація).

Таким чином, результати дослідження дозволяють стверджувати, що інтеграція класичних криміналістичних методів, інноваційних технологій та приватної детективної діяльності створює нову модель формування криміналістичної характеристики особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей. Запровадження цієї моделі в українських умовах потребує належного нормативного закріплення, розробки єдиних стандартів допустимості доказів і створення системи координації між правоохоронними органами та приватними структурами.

В другій частині дослідження, здійснивши аналіз норм міжнародного гуманітарного права та національного законодавства України щодо

захисту прав дітей зниклих безвісті за особливих обставин, доходимо висновку про їх недосконалість в частині регулювання питань здійснення розшукових заходів щодо встановлення місцезнаходження таких осіб, визначення їх долі та встановлення зв'язку з ними. Акти міжнародного гуманітарного права щодо захисту прав дитини доцільно доповнити положеннями направленими на захист дітей, що зникли безвісті під час збройних конфліктів, зокрема зобов'язати держави-учасниці здійснювати розшукові заходи, направлені на встановлення їх місцезнаходження та зв'язку з рідними, не перешкоджати здійсненню таких заходів іншим державам на окупованих територіях. В національному законодавстві України, з метою підвищення результативності та прискорення розшуку, доцільно передбачити лібералізацію здійснення окремих розшукових заходів, в першу чергу – встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу дитини, зниклої безвісті за особливих обставин (за заявою батьків, опікунів) та розширення кола осіб, яким, на офіційному рівні, було б надано право здійснення відповідних розшукових заходів, з визначеними законодавством повноваженнями. Легалізація приватної детективної (розшукової) діяльності, окрім інших позитивних моментів, сприяла б більш ефективному розшуку дітей, що зникли безвісті за особливих обставин, встановленню з ними зв'язку та поверненню в родини.

АНОТАЦІЯ

У сучасних умовах захист прав і свобод дитини є одним із пріоритетних завдань держави та міжнародної спільноти. Попри існування розгалуженої системи нормативно-правових актів – від Конституції України до Конвенції ООН про права дитини – кількість злочинів, що посягають на наймолодших членів суспільства, залишається значною. Йдеться передусім про торгівлю людьми, сексуальну експлуатацію, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості. Високий рівень латентності цих злочинів, їх травматичний вплив на психіку потерпілих та складність процесу доказування роблять їх одними з найскладніших для криміналістичного аналізу й розслідування.

Науковці відзначають, що традиційні підходи до криміналістичного вивчення особи злочинця не завжди адекватно відображають специфіку посягань на права дітей. Зокрема, І. М. Даньшин визначає криміналістичну характеристику як систему відомостей про типові ознаки злочину та злочинця, однак ця система потребує уточнення у контексті злочинів проти дітей, адже особа злочинця тут має низку

унікальних соціально-демографічних, психологічних і кримінально-правових рис.

Зауважимо, що побудова криміналістичного портрета злочинця повинна ґрунтуватися на інтегрованій моделі, яка поєднує класичні прийоми криміналістики з інноваційними технологіями, зокрема методами профайлінгу та цифрової криміналістики. Це особливо актуально з огляду на те, що дедалі більше злочинів проти дітей переміщується у віртуальний простір – соціальні мережі, месенджери та інші онлайн-платформи.

Останніми роками, внаслідок збройного конфлікту та активних бойових дій, що тривають в Україні та тимчасовою окупацією частини її території гостро постало питання організації та здійснення заходів із встановлення місцезнаходження осіб, що зникли безвісті за особливих обставин, в першу чергу – дітей. Зазначена проблематика вивчена недостатньо, а законодавча основа знаходиться у зародковому стані.

Таким чином, постають наукові та практичні проблеми: 1) необхідно не лише уточнити криміналістичну характеристику особи злочинця, який посягає на права та свободи дітей, але й розробити сучасні методичні підходи до її використання у практиці досудового розслідування; 2) доцільно спростити формальні процедури щодо проведення окремих розшукових заходів та розширити коло осіб, що займатимуться пошуком дітей зниклих безвісті та встановленням з ними зв'язку.

Література

1. Батиргарєєва В. С. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів проти дітей : монографія. Харків : Право, 2017. 344 с. С. 210–215.

2. Гіжевський В. К., Кондрашов О. Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку приватної детективної діяльності в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2021. № 38. С. 105–111. URL: https://lbku.krok.edu.ua/krok-university-law-journal/article/view/265 (дата звернення: 17.09.2025).

3. Даньшин І. М., Кузнєцов В. В. Криміналістика : підручник. Харків: Право, 2019. 624 с. С. 214–219.

4. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. *Музей воєнного дитинства.* URL : https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/ (дата звернення: 17.09.2025).

5. Заєць А. Приватна детективна діяльність в Україні і конституційні права людини. *Права людини в Україні та світі: зб. тез наук. робіт студ. та аспір.* / уклад. С. В. Кудін. Київ : НаУКМА, 2017. С. 45–48. URL

: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/b88624a8-3f44-4db7-ae9f-e77dedbd640d (дата звернення: 17.09.2025).

6. Калюга К. В. Особа злочинця як об'єкт криміналістичного дослідження: сучасний стан та перспективи розвитку : дис. … д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 460 с. С. 210–220.

7. Калюга К. В. Теорія та практика встановлення та ототожнення особи злочинця засобами криміналістики : монографія. Запоріжжя : КСК-Льянс, 2017. 312 с. С. 45–52.

8. Калюга К. В. Щодо побудови типового криміналістичного портрета злочинця в різних видах злочинів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2016. С. 122–126.

9. Калюга К. В. Профайлінг як сучасний засіб встановлення особи злочинця. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. № 2 (26). С. 156–159.

10. Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця : монографія. Харків : Право, 2019. 280 с. С. 90–98.

11. Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів: Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

12. Орлов Ю. В. Криміналістична характеристика особи злочинця : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 412 с. С. 95–99.

13. Северінова О. Б., Бичін С. О., Пономарьова Т. І. Приватна детективна діяльність в механізмі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в Україні. *Захист прав і свобод людини в умовах трансформаційних процесів у суспільстві: матер. наук.-практ. конф.* Київ : НАВС, 2023. С. 236–240. URL : https://elar.naiau.kiev.ua/items/1b21c9a4-aa97-4463-8add-0609eedac11f (дата звернення: 17.09.2025).

14. Француз А. Й., Істоміна А. С. Приватна детективна діяльність: міжнародний досвід та національні перспективи. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2022. № 39. С. 116–122. URL : https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/302 (дата звернення: 17.09.2025).

15. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2020. 688 с. С. 301–308.

16. Юрченко А. М., Усенко А. О. Проблеми легалізації інституту приватної детективної діяльності в Україні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2020. № 2 (16). С. 112–118. URL : https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/122 (дата звернення: 17.09.2025).

17. Декларація прав дитини. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 17.09.2025).

18. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text (дата звернення: 17.09.2025).

19. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 17.09.2025).

20. Загальна декларація прав людини. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 17.09.2025).

21. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією № 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 17.09.2025).

22. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.09.2025).

23. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 17.09.2025).

24. Статистика злочинності. Офіс Генерального прокурора України. URL : https://gp.gov.ua (дата звернення: 17.09.2025).

25. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Верховна Рада України. Законодавство України. Ст. 176, 177, 229. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 17.09.2025).

26. Конституція України №254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. *Рада. Верховна рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 17.09.2025).

27. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України "Про електронні комунікації" щодо підвищення ефективності досудового розслідування "за гарячими слідами" та протидії кібератакам : Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-IX. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text (дата звернення: 17.09.2025).

28. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 17.09.2025).

29. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#top (дата звернення: 17.09.2025).

30. Постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/97864523 (дата звернення: 17.09.2025).

Інформація про авторів:

Калюга Каріна Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор,
заступник завідувача кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Інституту економікита права Класичного приватного університету
вул. Університетська, 70 б, м. Запоріжжя, 69002, Україна
https://orcid.org/0000-0002-9941-9690

Чорний Віктор Анатолійович,
аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики Інституту економіки
та права Класичного приватного університету,
вул. Університетська, 70 б, м. Запоріжжя, 69002, Україна
https://orcid.org/0009-0004-7166-6747

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-18

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Ковальчук З. Я.

ВСТУП

Актуальність піднятої нами теми зумовлена гострими викликами сучасності, пов'язаними з воєнними діями, які безпосередньо впливають на життя, розвиток і психічне здоров'я дітей. У час війни діти належать до найбільш уразливих категорій населення, адже вони мають обмежені можливості самостійно протидіяти небезпекам, потребують стабільного емоційного середовища та підтримки дорослих.

В умовах воєнних подій дитина стикається з втратою відчуття безпеки, руйнуванням усталеного способу життя, вимушеною зміною місця проживання, розривом соціальних зв'язків, травматичними подіями. Це може призводити до формування тривожності, посттравматичних стресових реакцій, агресивності чи емоційної відчуженості, що в подальшому позначається на її особистісному розвитку, навчанні та соціалізації.

Станом на 1 вересня 2025 рік за даними Офісу Генерального прокурора України від рук російського ворога загинуло 652 дитини, поранено 2142 дитини, незаконно депортовано/примусово переміщено до росії або з тимчасово окупованих територій 19546 ідентифікованих дітей (за урядовою ініціативою Bring Kids Back UA; на тому ж порталі зазначено, що росія у своїх публічних заявах говорить про «744 тис.» вивезених дітей – це не верифікована Україною цифра)[1]. Звісно, розуміємо, що ці показники є мінімально підтвердженими (насамперед через окупацію частини території та триваючі бойові дії), тому фактичні втрати можуть бути значно вищими.

Дослідження психологічної безпеки дітей в умовах збройної агресії є актуальним не лише з наукової, а й із практичної точки зору, адже воно дозволяє визначити механізми збереження та відновлення емоційної рівноваги, виявити ресурси для підтримки стійкості (резильєнтності), розробити ефективні програми психосоціальної допомоги. Забезпечення психологічної безпеки дітей у цей час стає стратегічним завданням держави, освітніх закладів, соціальних служб і системи охорони здоров'я.

[1] Діти війни [Електронний ресурс] : офіційний портал. Режим доступу : https://childrenofwar.gov.ua (дата звернення: 01.09.2025).

Отже, бачимо, що на сьогодні є нагальна потреба в комплексному науковому осмисленні проблеми та пошуку практичних шляхів створення умов, що гарантуватимуть дітям психологічну захищеність, можливість гармонійного розвитку й збереження психічного здоров'я навіть у кризових обставинах.

1. Теоретико-методологічні засади дослідження психологічної безпеки дитини

Огляд наукової літератури показує, що поняття безпеки досі не має однозначного і завершеного наукового визначення, адже універсальне тлумачення цього феномена відсутнє. Водночас сучасні вчені приділяють значну увагу його теоретичному осмисленню та уточненню. З одного боку, слово «безпека» сприймається інтуїтивно зрозумілим, з іншого – воно виявляється багатозначним і суперечливим за змістом. Його семантика формувалася протягом тривалого історичного розвитку. У психологічних дослідженнях безпеку переважно трактують як «стан відсутності загрози». До ключових її характеристик належать відчуття захищеності, перебування людини поза небезпекою, а також відсутність як реальних, так і можливих ризиків. В основі цього феномена лежить психічний стан індивіда, який перебуває в стабільному та надійному середовищі, хоча завжди зберігається ймовірність змін у майбутньому[2].

У науковій літературі категорія «безпека» трактується багатогранно. Дослідники розглядають її як стан відсутності загроз для особи (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2005), як необхідну умову реалізації потенціалу та збереження психічного і фізичного здоров'я[3], а також як рівень організованості умов життєдіяльності[4]. A. Wolfers пропонує двовимірне розуміння цього феномену: з одного боку, як об'єктивну відсутність загроз цінностям особистості, а з іншого – як суб'єктивне відчуття спокою та впевненості у власній захищеності. Відтак, безпеку варто тлумачити як стан, у якому забезпечується захист

[2] Лазорко О. *Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації* [Докторська дисертація зі спеціальності 19.00.01 – Загальна психологія]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. 537 с.

[3] Лісневська, А. О. Психологічна безпека осіб раннього юнацького віку, схильних до інтернет-залежності // Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості: зб. наук. пр. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26–27 верес. 2019 р.) / редкол.: О. Є. Блинова, Н. І. Тавровецька (відп. за вип.). Херсон: ФОП Вишемирський В. С., 2019. С. 171. Режим доступу: https://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/9253 (дата звернення: 06.09.2025)

[4] Твердохлєбова Н. Є., Євтушенко Н. С. Психологічна безпека як фактор психічного здоров'я особистості в умовах воєнного стану [Електронний ресурс] // Репозитарій Національного технічного університету «ХПІ». 2023. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/items/8211644a-5df3-43cb-9e5e-c4f6705b5172 (дата звернення: 06.09.2025).

від реальних та потенційних ризиків, створюються умови для повноцінного функціонування й розвитку індивіда, що особливо важливо в умовах сучасних викликів – воєн, природних катастроф і соціальної нестабільності.

У сучасному науковому дискурсі все більшої актуальності набуває проблема інформаційно-психологічної безпеки[5][6], яку аналізують як окрему сферу психологічних досліджень, як багаторівневий феномен – від державного до індивідуального виміру, а також як складову політичних відносин і соціальних практик[7][8]. Особливий інтерес викликає дослідження психологічної безпеки в освітньому середовищі[9][10], у професійній діяльності[11] та інших видах соціальної активності, де вона виявляється тісно пов'язаною з благополуччям особистості, її задоволеністю життям і психічним здоров'ям[12]. На думку І. Приходька, психологічна безпека має комплексний характер і охоплює систему захисних механізмів, сценаріїв і стратегій поведінки, що діють

[5] Крижановський О.М. Соціально-психологічні засади безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій: дис…. докт. психол. наук : 19.00.05 – Соціальна психологія; психологія соціальної роботи / Олексій Миколайович Крижановський. Київ, 2025. 307 с.

[6] Лісневська, А. О. Психологічна безпека осіб раннього юнацького віку, схильних до інтернет-залежності // Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості: зб. наук. пр. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26–27 верес. 2019 р.) / редкол.: О. Є. Блинова, Н. І. Тавровецька (відп. за вип.). Херсон: ФОП Вишемирський В. С., 2019. С. 171. Режим доступу: https://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/9253 (дата звернення: 06.09.2025)

[7] Лазорко О. *Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації* [Докторська дисертація зі спеціальності 19.00.01 – Загальна психологія]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. 537 с.

[8] Твердохлєбова Н. Є., Євтушенко Н. С. Психологічна безпека як фактор психічного здоров'я особистості в умовах воєнного стану [Електронний ресурс] // Репозитарій Національного технічного університету «ХПІ». 2023. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/items/8211644a-5df3-43cb-9e5e-c4f6705b5172 (дата звернення: 06.09.2025).

[9] Слюсаревський, М. М. & Григоровська, Л. В. Психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах війни. Вісник НАПН України, 2022. Вип. 4 (1). С. 1–7. https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4129

[10] Ковальчук З.Я., Пілецька Л.С. Психологічна безпека особистості в освітньому середовищі у форматі її психічного здоров'я. *Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал «Психологія особистості».* Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 12 (1), 2022. С. 49-57. https://doi.org/10.15330/ps.12.1.49-56

[11] Лазорко О. *Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації* [Докторська дисертація зі спеціальності 19.00.01 – Загальна психологія]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. 537 с.

[12] Твердохлєбова Н. Є., Євтушенко Н. С. Психологічна безпека як фактор психічного здоров'я особистості в умовах воєнного стану [Електронний ресурс] // Репозитарій Національного технічного університету «ХПІ». 2023. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/items/8211644a-5df3-43cb-9e5e-c4f6705b5172 (дата звернення: 06.09.2025).

як на свідомому, так і на несвідомому рівнях у короткостроковій і довгостроковій перспективах[13].

Сучасні дослідження підкреслюють, що почуття безпеки виходить за межі індивідуальної чи професійної сфери, охоплюючи процеси формування соціального капіталу протягом життя людини. Так, А. Кармеллі довів, що ті, хто відчуває себе захищеними в соціальних взаємодіях, мають вищий рівень психологічної безпеки, ніж особи, позбавлені такого досвіду. Це свідчить про те, що феномен безпеки необхідно розглядати не лише як індивідуальний стан, а й як результат якісної взаємодії людини з оточенням.

Досягнення український вчених теж мають велике значення в тій царині. Так, О. Крижановський стверджує, що психологічна безпека особистості є ключовою умовою її стійкості в умовах суспільних трансформацій, а також базою для протидії маніпулятивним впливам. У роботі підкреслюється, що відчуття захищеності формується не лише на індивідуальному рівні (через внутрішні ресурси, цінності, установки), а й у соціальному контексті (через довіру, стабільність соціальних зв'язків, підтримку інституцій). Саме поєднання внутрішньої психологічної стабільності та зовнішніх соціальних умов створює підґрунтя для ефективного протистояння інформаційним та соціально-політичним маніпуляціям. Інакше кажучи, психологічна безпека – це не тільки відсутність загрози, а й активний стан внутрішньої готовності та соціальної захищеності, який дозволяє людині зберігати цілісність, критичність і автономність у кризовому середовищі[14].

Цікавим також є і дисертаційне дослідження з психологічної безпеки О. Федчука, який теоретично обґрунтував і емпірично дослідив феномен особистісної безпеки як інтегрального ресурсу, що забезпечує внутрішню рівновагу, упевненість та здатність протистояти небезпекам. Ця безпека сприймається як стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз, відчуття контролю над життєвими подіями, самовпевненість, адаптивність, задоволеність життям і передбачуваність змін у соціальному середовищі[15].

---

[13] Федчук О. В. Категорія психологічної безпеки особистості в науковій літературі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Психологія», 2022. Вип. 73. С. 67–74. https://doi.org/10.26565/2225– 7756-2022-73-08

[14] Крижановський О.М. Соціально-психологічні засади безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій: дис…. докт. психол. наук : 19.00.05 – Соціальна психологія; психологія соціальної роботи / Олексій Миколайович Крижановський. Київ, 2025. 307 с.

[15] Федчук О. В. Категорія психологічної безпеки особистості в науковій літературі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Психологія», 2022. Вип. 73. С. 67–74. https://doi.org/10.26565/2225– 7756-2022-73-08

Дослідниця О. Лазорко розглядає психологічну безпеку особистості через призму професіоналізації. У своїй докторській дисертації вона формулює цей феномен як структурно-функціональну інтегративну систему, яка забезпечує захищеність фахівця, психологічну стабільність і стійкість у професійній діяльності[16].

Підсумовуючи результати наукових праць українських вчених в царині психологічної безпеки, можемо пісумувати, що психологічна безпека трактується як багатовимірний феномен, що поєднує індивідуальний, міжособистісний та соціальний рівні. Дослідники (О. Лазорко, О. Федчук, О. Тімченко, О. Крижановський) акцентують, що вона не зводиться лише до відсутності загроз, а відображає стан внутрішньої захищеності, довіри та можливості реалізувати свій потенціал у безпечному середовищі.

Також в українській науковій традиції простежується тісний зв'язок психологічної безпеки з життєстійкістю, адаптивністю, ресурсним потенціалом особистості. Психологічна безпека розглядається як умова збереження психічного здоров'я, гармонійного розвитку та професійної ефективності.

Вчені наголошують на важливості контекстуальних чинників. Зокрема, у працях аналізується безпека в освітньому середовищі (І. Приходько, Т. Пироженко), у професійній діяльності фахівців допомагаючих професій (Г. Ложкін, О. Тімченко), у структурі соціальної взаємодії (А. Костюк, В. Чернобровкін).

У працях українських вчених значна увага приділяється питанням інформаційно-психологічної безпеки в умовах сучасних викликів (кіберзагроз, інформаційних маніпуляцій, воєнного стану). Дослідники підкреслюють, що безпека особистості сьогодні визначається не лише фізичними чи соціальними умовами, а й інформаційним простором, у якому вона перебуває.

Таким чином, українські вчені розглядають психологічну безпеку як складноорганізоване явище, що забезпечує цілісність, стабільність та розвиток особистості в умовах соціальної нестабільності й багаточисельних ризиків. Вона постає не лише як базова потреба, але і як стратегічний ресурс людини та суспільства.

Феномен психологічної безпеки дітей є досить поширеною темою у зарубіжних дослідженнях, особливо у контексті розвитку, освіти та захисту прав дитини. Найчастіше вчені розглядали його через категорії

[16] Лазорко О. *Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації* [Докторська дисертація зі спеціальності 19.00.01 – Загальна психологія]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. 537 с.

«emotional safety», «psychological safety», «child well-being» та «safe learning environment».

У США одним із ключових дослідників є Amy Edmondson – професорка лідерства та менеджменту Гарвардської школи бізнесу – вважається однією з перших у вивченні поняття team psychological safety (психологічної безпеки в команді). Вона визначила психологічну безпеку як «спільне переконання членів команди, що в групі безпечно ризикувати міжособистісно». Це дослідження показало, що психологічна безпека є фажливим чинником розвитку навчальної поведінки і, побічно, – продуктивності команди. Хоча первинні дослідження Едмондсон стосуються організацій і команд, ідея психологічної безпеки саме як безпечного середовища для висловлення думок, спроб і помилок активно використовується у педагогіці та дитячому розвитку. Вона лежить в основі формування безпечного навчального клімату, у якому дитина почувається прийнятою й здатною до самонавчання[17].

Карл Роджерс у межах гуманістичної психології одним із перших акцентував увагу на тому, що розвиток особистості дитини неможливий без створення безпечного, приймаючого та підтримуючого середовища. Центральним поняттям його теорії є «безумовне позитивне прийняття» (unconditional positive regard), яке передбачає ставлення до дитини з довірою, повагою і визнанням її цінності незалежно від успіхів, помилок чи поведінкових труднощів. Така атмосфера сприяє формуванню внутрішньої впевненості, самоповаги та відкритості до нового досвіду. Для Роджерса психологічна безпека постає як умова актуалізації потенціалу особистості: дитина, яка відчуває прийняття й довіру, здатна вільно досліджувати світ, проявляти креативність і брати на себе відповідальність за власні рішення. У педагогічному та виховному контексті ці ідеї стали підґрунтям концепцій «навчання, орієнтованого на дитину» (child-centered education), де роль учителя чи вихователя полягає не лише у передачі знань, а й у створенні атмосфери психологічної безпеки, що сприяє гармонійному особистісному розвитку[18].

Абрахам Маслоу у своїй ієрархії потреб, розробленій у середині XX ст., наголошував, що потреба у безпеці (safety needs) займає другий рівень після фізіологічних. Він підкреслював, що для гармонійного розвитку дитини надзвичайно важливим є відчуття захищеності, яке охоплює як фізичний, так і психологічний вимір. Маслоу вважав, що без

[17] Edmondson A. C. Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. *Administrative Science Quarterly*. 1999. Vol. 44, No 2. P. 350–383. https://doi.org/10.2307/2666999

[18] Rogers, C. R. *A Way of Being*. Boston: Houghton Mifflin, 1980.

задоволення потреби у безпеці дитина не здатна повною мірою реалізувати інші, вищі потреби – у любові, приналежності, самоповазі та самореалізації. У дитинстві це проявляється у важливості стабільного середовища, яке гарантує відсутність загроз, передбачуваність життєвих подій, захищеність від насильства чи травмуючих впливів. В умовах, де дитина не відчуває базової безпеки, можуть формуватися тривожність, невпевненість і труднощі у побудові довірливих стосунків. Натомість забезпечення психологічної та фізичної безпеки створює підґрунтя для особистісного зростання, розвитку креативності й самореалізації, що, за Маслоу, становить найвищу точку в ієрархії людських потреб. Саме тому концепція безпеки у його моделі стала фундаментальною для подальших досліджень психологічної безпеки дітей у педагогічному й соціальному контексті[19].

John Bowlby і його теорія прив'язаності (attachment theory) стали основою для сучасного розуміння психологічної безпеки дітей у відносинах із батьками та дорослими[20]. Його послідовниця Mary Ainsworth розробила «Strange Situation Test», який продемонстрував, що якість прив'язаності прямо впливає на відчуття безпеки дитини[21].

Урі Бронфенбреннер, відомий американський психолог, чиї ідеї отримали широке застосування у Європі, створив екологічну модель розвитку дитини, яка радикально розширила уявлення про чинники психологічної безпеки. Він наголошував, що розвиток особистості не може розглядатися лише у межах сімейного оточення, оскільки на дитину впливають різні рівні соціального середовища – від найближчих взаємодій (родина, школа, група однолітків) до ширших соціокультурних і суспільно-політичних умов. У його концепції психологічна безпека постає як результат взаємодії між індивідуальними особливостями дитини та характеристиками мікросистеми (сім'я, освітні інституції), мезосистеми (взаємозв'язки між цими мікросистемами), екзосистеми (умови, у яких дитина безпосередньо не бере участі, але які впливають на неї, наприклад професійна діяльність батьків) та макросистеми (культурні й суспільні цінності). Таким чином, відчуття захищеності й психологічного благополуччя дитини формується на перетині різних середовищ і залежить як від близьких соціальних стосунків, так і від стабільності соціального контексту загалом. Саме тому екологічна теорія розвитку стала підґрунтям для

[19] Maslow, A. H. *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press, 1971.

[20] Bowlby, J., Ainsworth, M. The origins of attachment theory**.** Developmental Psychology. 1991. Vol. 28, No. 5. P. 759–775. https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759

[21] Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M. Attachment, exploration, and separation: illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation. Child Development. 1970. Vol. 41, No. 1. P. 49–67. https://doi.org/10.2307/1127388

сучасних досліджень психологічної безпеки дітей у закладах освіти, громадах та суспільстві[22].

Дослідження Д. Ошера[23] та Дж. Коена[24] зробили вагомий внесок у вивчення психологічної безпеки дітей у шкільному середовищі, розглядаючи її через призму шкільного клімату та соціально-емоційного навчання. Вони підкреслювали, що атмосфера довіри, взаємоповаги та підтримки є визначальними чинниками не лише емоційного благополуччя учнів, а й їхніх академічних досягнень. Ocher та його колеги показали, що позитивний шкільний клімат сприяє зниженню рівня агресії, булінгу та соціальної ізоляції, водночас стимулює розвиток навичок саморегуляції, співпраці та мотивації до навчання.

Дж. Коен, засновник Center for Social and Emotional Education, акцентував увагу на важливості формування в освітньому середовищі умов, які забезпечують емоційну безпеку, тобто відсутність страху бути приниженим, відкинутим чи покараним за висловлення власної думки. Такі умови, на його думку, створюють передумови для довготривалого особистісного розвитку та підвищують ефективність навчального процесу. У результаті їхніх праць концепція психологічної безпеки дітей у школах стала ключовим напрямом освітньої політики та практики в США й знайшла відгук у європейських освітніх системах[25].

Отже, серед ключових зарубіжних вчених, які вивчали феномен психологічної безпеки дітей, можна назвати A. Maslow, C. Rogers, J. Bowlby, M. Ainsworth, U. Bronfenbrenner, A. Edmondson, D. Osher, J. Cohen.

Українські дослідники теж мають відповідні напрацювання щодо психологічної безпеки в освітньому середовищі. Так, у статті Ірини Михайлівни Ющенко розглядається психологічна безпека дитини як фундаментальна умова розвитку її суб'єктності – здатності бути ініціатором дії, відповідальним до себе та оточення. Авторка підкреслює, що психологічна безпека включає не лише захист від зовнішніх загроз, але й внутрішню впевненість, емоційний комфорт, внутрішню автономію й здатність адаптуватися до змін. Ющенко

[22] Bronfenbrenner, U. *Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2005

[23] Osher, D., Kendziora, K., Spier, E., & Garibaldi, M. L. School Climate and Implementation of the Whole School, Whole Community, Whole Child Model. Journal of School Health, 2014, 84(9), 653–669.

[24] Cohen, J. Social, emotional, ethical, and academic education: Creating a climate for learning, participation in democracy, and well-being. Harvard Educational Review. 2006. Vol. 76, No. 2. P. 201–237. DOI: https://doi.org/10.17763/haer.76.2.j44854x1524644vn

[25] Cohen, J. Creating a Positive School Climate: A Foundation for Resilience. In S. Goldstein & R. B. Brooks (Eds.), Handbook of Resilience in Children. New York: Springer, 2013, pp. 411–423.

аналізує становлення цієї категорії в онтогенезі дитини, ілюструє її роль у становленні особистісної цілісності, активності та соціальної відповідальності. Це важливе дослідження для педагогів, психологів, практиків – тих, хто працює над створенням безпечного середовища для гармонійного розвитку особистості[26].

У статті З. Ковальчук та Л. Пілецької розглядається феномен психологічної безпеки особистості в контексті освітнього середовища, яка тісно пов'язана з психічним здоров'ям. Автори аналізують соціальний вимір формування молодої особистості, досліджують, як безпечне освітнє середовище впливає на психічне благополуччя. Вони дійшли висновку, що створення безпечного освітнього середовища за допомогою психотехнологій і програм – це ключ до упередження психологічного насильства в освітній взаємодії. Самоповага і рівень тривожності – важливі індикатори психічного здоров'я[27].

У 2024 році Центр гідності дитини Українського католицького університету (УКУ), разом із Дослідницькою агенцією Fama за підтримки Управління освіти Львівської міської ради, здійснили дослідження «Школа, безпечна для дитини». Метою було визначити чинники, що формують відчуття безпеки дітей у школі, а також оцінити відмінності в сприйнятті цього поняття учнями, батьками та педагогами. Дослідження чітко демонструє, що для школяра психологічна безпека починається з атмосфери довіри й підтримки. Стосунки з учителями й однолітками важливіші за формальні структури безпеки. Великого значення набуває присутність довіреної дорослої фігури. Індивідуальне ставлення вчителів до учнів та ставлення до булінгу суттєво впливають на відчуття захищеності[28].

У доповіді «Психологічна безпека осіб раннього юнацького віку, схильних до інтернет-залежності» (2019) А. Лісневська досліджує феномен психологічної безпеки серед підлітків, уразливих до надмірного використання Інтернету. Авторка розглядає психологічну

[26] Ющенко І.М. Психологічна безпека як умова формування суб'єктності дитини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки,* 2018. Вип. 3. Том 1. С. 153-158.

[27] Ковальчук З.Я., Пілецька Л.С. Психологічна безпека особистості в освітньому середовищі у форматі її психічного здоров'я. *Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал «Психологія особистості».* Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 12 (1), 2022. С. 49-57. https://doi.org/10.15330/ps.12.1.49-56

[28] Центр гідності дитини Українського католицького університету. Школа, безпечна для дитини: фактори, що впливають на відчуття безпеки у школі [Електронний ресурс] / Центр гідності дитини, Дослідницька агенція Fama ; за підтримки Управління освіти Львівської міської ради. Львів, 2024. Режим доступу: https://cdc.ucu.edu.ua/uk/resources/doslidzhennya-shkola-bezpechna-dlya-ditini/ (дата звернення: 06.09.2025).

безпеку як інтегральне явище, що забезпечує стійкість особистості перед внутрішніми та зовнішніми ризиками, асоційованими з інтернет-адикцією. У матеріалах конференції наголошується на необхідності розвитку захисних внутрішніх ресурсів, соціальної підтримки та інформованості про наслідки залежної поведінки для збереження ментального здоров'я юнаків[29].

Сьогодні у наукових дослідженнях з психологічної безпеки дітей важливо враховувати сучасну російсько-українську війну, оскільки саме воєнні події створюють екстремальний фон, який радикально трансформує умови розвитку та соціалізації дитини. Діти в Україні опиняються в ситуаціях постійної загрози життю, втрати близьких, вимушеного переселення, руйнації звичного середовища, що зумовлює високий рівень травматизації та підвищує ризики порушень психічного здоров'я.

У таких умовах психологічна безпека стає не лише теоретичною категорією, а й практичною необхідністю, адже відчуття захищеності й довіри до дорослих та інституцій визначає здатність дитини адаптуватися, навчатися і будувати майбутнє. Війна висвітлює нові виміри психологічної безпеки: її залежність від соціальної підтримки, освітнього середовища, медіа-простору, а також від державних і громадських механізмів допомоги.

Ігнорування воєнного контексту в дослідженнях означало б абстрагування від реальних потреб дітей в Україні та в інших країнах, де тривають воєнні конфлікти. Тому саме війна робить тему психологічної безпеки дітей ключовою для сучасної науки, оскільки дає змогу не лише глибше зрозуміти механізми збереження психічного здоров'я в кризових умовах, а й виробити практичні рекомендації для освіти, соціальної політики та системи психосоціальної підтримки.

Звісно, уже існують наукові праці, які в достатній мірі розкривають різноманітні аспекти дитини у час війни, забезпечення її психологічної безпеки. Так, у роботі О. Лотоцької розглянуто підходи до соціально-психологічного супроводу дітей, які пережили травматичний досвід війни. Авторка аналізує форми підтримки в освітньому середовищі та сім'ї, що сприяють відновленню почуття безпеки й довіри[30].

---

[29] Лісневська, А. О. Психологічна безпека осіб раннього юнацького віку, схильних до інтернет-залежності // Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості: зб. наук. пр. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26–27 верес. 2019 р.) / редкол.: О. Є. Блинова, Н. І. Тавровецька (відп. за вип.). Херсон: ФОП Вишемирський В. С., 2019. С. 171. Режим доступу: https://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/9253 (дата звернення: 06.09.2025)

[30] Лотоцька О. Соціально-психологічна підтримка дітей, постраждалих від воєнних дій [Електронний ресурс] // Репозитарій Українського католицького університету. 2024. URL: https://er.ucu.edu.ua/items/ae978260-4d37-42cb-9fb8-7aee5748fc47 (дата звернення: 06.09.2025).

О. Яцина досліджує, як воєнні події впливають на психоемоційний стан дітей і підлітків. Наголошено на необхідності комплексних програм підтримки та профілактики ПТСР у молоді[31].

М. Нечаєва провела емпіричне дослідження страхів та рівня тривожності у дошкільників під час війни. Авторка пропонує психокорекційні підходи до зменшення емоційної напруги у дітей[32].

Н. Твердохлєбова та Н. Євтушенко розглядають роль психологічної безпеки як базового ресурсу для підтримки психічного здоров'я особистості під час війни. Співавторки аналізують механізми формування стресостійкості й резильєнтності[33].

Не слід забувати, що уже з 2014 року на території України триває війна, яка вплинула на соціально-психологічний стан населення, зокрема дітей та підлітків, адже вони опинилися в зоні конфлікту або зазнали його непрямого впливу. У науковій спільноті цей період став поштовхом до активного розвитку досліджень у сфері психологічної безпеки дітей, що відображено у значній кількості публікацій, дисертаційних досліджень, методичних посібників та практикумів.

Сьогодні можна констатувати, що сформувався багаторівневий науковий корпус, який включає як фундаментальні теоретичні праці, так і прикладні дослідження. Особливу увагу приділено вивченню факторів, що впливають на психічне здоров'я дітей, формуванню емоційної стійкості, запобіганню травматизації та розвитку адаптивних копінг-стратегій.

Серед нових підходів виділяються інтеграційні програми, що поєднують елементи психотерапії, психопрофілактики та освітніх практик, зокрема групові тренінги емоційного інтелекту, навчання конструктивним комунікативним навичкам, використання методик арт-терапії та ігрових вправ для розвитку відчуття безпеки. Важливим напрямом є також оцінка психологічної безпеки через взаємодію з сім'єю та громадським середовищем, що дозволяє визначити зовнішні фактори ризику та ресурси підтримки. Низка сучасних наукових публікацій демонструє, що комплексні інтервенції, які поєднують

[31] Яцина, О. Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. Наукові перспективи, 2022. Вип. 7 (25). С. 554–567. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-56

[32] Нечаєва М. В. Особливості тривожності та страхів дітей дошкільного віку в умовах війни : магістерська робота [Електронний ресурс] / М. В. Нечаєва ; Криворізький державний педагогічний університет. 2024. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11095 (дата звернення: 06.09.2025).

[33] Твердохлєбова Н. Є., Євтушенко Н. С. Психологічна безпека як фактор психічного здоров'я особистості в умовах воєнного стану [Електронний ресурс] // Репозитарій Національного технічного університету «ХПІ». 2023. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/items/8211644a-5df3-43cb-9e5e-c4f6705b5172 (дата звернення: 06.09.2025).

роботу психолога, педагога та батьків, значно підвищують рівень психологічної безпеки, сприяють зменшенню тривожності, формують впевненість у власних можливостях та підвищують здатність дітей до саморегуляції й адаптації в складних соціальних умовах.

Таким чином, наукові здобутки останніх років формують цілісну систему знань, яка дозволяє оцінювати стан психологічної безпеки дітей у воєнних умовах, розробляти ефективні втручання і спрямовувати практичну діяльність фахівців на забезпечення захищеності та емоційного благополуччя підростаючого покоління.

2. Психологічні умови та механізми забезпечення психологічної безпеки дитини в освітньому середовищі

Досвід сучасних подій переконливо свідчить, що посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) може виникати не лише у дорослих, а й у дітей. Малюки та підлітки є не менш уразливими до дії психотравмівних факторів, ніж інші вікові групи. Більше того, через інтенсивний розвиток мозку у дитячому віці наслідки травмівних подій позначаються на психіці значно сильніше, адже дитина не здатна цілком усвідомити чи раціонально осмислити те, що з нею відбувається.

Наукові спостереження показують, що симптоматика ПТСР у дітей найчастіше проявляється в перші тижні після психотравмівної події, а відтерміновані форми зустрічаються рідше. Поряд із цим нерідко фіксуються супутні порушення – зокрема тривожні й депресивні стани. Сукупність чинників ризику для розвитку посттравматичних розладів у дітей багато в чому подібна до тих, що спостерігаються у дорослих. Водночас без урахування вікової специфіки реакцій дітей, які зазнали війни, окупації чи інших кризових подій, неможливо забезпечити адекватну діагностику та психологічний супровід.

ПТСР визначається як стійка реакція на психотравму. Для дитини нею може бути будь-яка подія, яку вона сприймає як небезпечну чи загрозливу: особисті втрати (смерть близької людини, насильство в родині, тяжка хвороба, розлучення батьків), перебування в лікарні без підтримки дорослих або ж катастрофи й суспільні потрясіння (воєнні дії, обстріли, теракти, пожежі, природні катаклізми). Повторювані чи множинні травми створюють кумулятивний ефект, що підвищує ризик переходу від гострого стресового розладу до стійких форм ПТСР. Особливо небезпечними для психіки дітей є війна та вимушене переселення, адже вони поєднують у собі низку травмівних факторів[34].

[34] Романовська, Д. Д. Психологічна допомога у закладах освіти в період війни: запити, методики, алгоритми дій. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, 2022. Вип. 1. С. 148–152. https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.28

Важливим є усвідомлення того, що переживання дитиною психотравми ускладнюється її недостатньою соціальною, когнітивною та емоційною зрілістю. Унаслідок цього дитина не вибудовує чіткої картини подій, а лише фрагментарно фіксує відчуття та емоції, що створює хаотичне, дезорганізоване сприйняття реальності й руйнує відчуття безпеки та стабільності світу.

У практичній роботі психолога важливим є створення умов для того, щоб дитина могла виразити свої почуття. Якщо це виявляється складним через відсутність достатніх внутрішніх ресурсів, корисним є використання проективних методик, а також інструментів на кшталт «емоційної карти», що допомагають виявити й інтерпретувати переживання дитини. Дослідження та практика підтверджують: системна робота фахівців – психологів і соціальних педагогів – є ключовим чинником подолання наслідків дитячої психотравматизації[35].

Дитині зазвичай складно вербалізувати власні переживання, пов'язані з травматичними подіями чи стосунками з людьми. Значно легше їй віднаходити відповідники своїх емоцій через зображення, наприклад смайлики чи інші символи, та співвідносити їх із власними внутрішніми станами. Такий підхід набуває особливого значення тоді, коли травматичний досвід пов'язаний із прихованими сімейними конфліктами або замовчуванням батьками подій, учасником яких дитина була у зоні бойових дій, під час вимушеного переселення чи в процесі адаптації до нового середовища.

Під час реконструкції подій у роботі з дітьми використовуються запитання, які допомагають послідовно відтворити як травматичний досвід, так і актуальні емоційні реакції. Зокрема, дитині можуть ставити запитання про її почуття в момент контакту з кривдником, у ситуації загрози чи під час згадки про ці події тепер. При цьому важливо дотримуватися принципу руху «від травмівного досвіду до сьогодення» або навпаки – «від теперішнього до глибинної травми», що дає змогу поетапно відкрити переживання.

Коли досліджується образ значущих для дитини людей, застосовуються інші типи запитань: якою дитина бачить себе у стані радості чи пригніченості; як вона відчуває своїх батьків, брата чи друга в різних емоційних станах; яким могло б бути життя дитини за умови відсутності проблем у родині (насильства, алкоголізму, розлучення тощо). Такі питання допомагають відкрити внутрішню картину світу дитини та особливості її ставлення до найближчого оточення.

[35] Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 1. Київ, 2018. 208 с.

У процесі діагностичної бесіди важливо не створювати відчуття тиску чи «словесного допиту». Питання мають бути м'якими, іноді – у формі казкових сюжетів, метафор або через ігрові елементи, що дозволяють дитині почуватися вільно та безпечно. Надзвичайно важливим є орієнтування на інтереси самої дитини: вона повинна мати простір для самостійного вибору теми, навіть якщо ця тема виходить за межі діагностичного завдання[36].

Слід також враховувати, що реакції дітей на травматичний досвід є індивідуальними, так само, як і у дорослих. Для якісної роботи необхідно знати базові прояви ПТСР у дитячому віці, щоб своєчасно виявляти і коригувати їх.

У сфері емоцій перші прояви посттравматичного стресового розладу пов'язані з виникненням нових страхів, які є реакцією на травматичний досвід і прагненням уникнути повторення небезпечної ситуації. Так, дитина може боятися виходити з дому, залишатися наодинці чи перебувати у закритому приміщенні. Часто з'являються специфічні фобії: наприклад, панічний страх темряви, необхідності спати самій у кімнаті або навіть короткочасного розлучення з батьками. Іншим поширеним симптомом є почуття провини за пережите. Найбільш воно властиве дітям дошкільного та молодшого шкільного віку, які схильні до егоцентричного мислення й інтерпретують події так, ніби вони сталися через їхню «погану поведінку» чи недосконаліть.

На когнітивному рівні ПТСР проявляється у зниженні концентрації уваги, труднощах із пам'яттю, особливо щодо ситуацій, пов'язаних із травмою, а також у втраті вже засвоєних навичок. Мислення та сприйняття навколишньої реальності стають уривчастими й хаотичними, можуть супроводжуватися плутаниною чи нав'язливими думками про смерть.

Поведінкові ознаки цього розладу у дітей включають раптові й різкі зміни поведінки: небажання залишати батьків навіть на короткий час, надмірну потребу у фізичному контакті, «чіпляння» до дорослих. Іноді відбувається регресія – повернення до ранніх моделей поведінки, таких як втрата навичок самообслуговування, смоктання пальця чи наслідування манер маленьких дітей. У частини постраждалих дітей відзначається зростання агресивності, дратівливості, упертості, схильність до конфліктної взаємодії.

За наявності подібних симптомів дитина потребує професійної допомоги – консультації психолога чи психотерапевта, які зможуть надати адекватну підтримку та корекційні заходи.

[36] Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 1. Київ, 2018. 208 с.

Рис. 1. Прояви ПТСР у дітей на різних рівнях

За умови діагностування ПТСР у дитини її слід скерувати до дитячого психолога чи психотерапевта.

Отже, особливостями дитячої психодіагностики на наявність посттравматичного стресового розладу є те, що спершу слід вивчити вплив травмівних подій на дитину, для чого застосовуються відповідні методики («Напівструктурованим інтерв'ю для оцінювання травмівних переживань дітей», «Батьківською анкетою для оцінювання травмівних переживань дітей», «Модифікованою шкалою оцінювання впливу травмівної події на дітей (CRIES-8)»). У разі виявлення такого впливу необхідно визначити у дитини симптоми ПТСР, застосовуючи структуроване клінічне інтерв'ю, що дасть змогу розпізнати прояви психологічних відхилень у дітей. Наступним кроком є інформування батьків чи опікунів щодо імовірного розвитку ПТСР, описати симптоматику, до прикладу, нічні жахіття, проблеми зі сном, порушення концентрації уваги та підвищену агресивність чи дратівливість. Імовірно буде потрібна консультація психоневролога, психіатра, невропатолога чи дитячого психолога.

У практиці дитячої психологічної діагностики існує певна суперечність. З одного боку, дослідження дітей молодшого віку (особливо до 6–7 років) доцільно проводити у присутності батьків, адже залежність дитини від дорослих вимагає їхньої підтримки. З іншого боку, така присутність може обмежувати щирість висловлювань дитини. У зв'язку з цим важливим завданням психолога є оцінка можливості існування в сім'ї негативних чинників – жорстокого ставлення чи соціальної ізоляції. Для цього часто необхідно спілкуватися з дитиною чи підлітком наодинці, застосовуючи індивідуально підібрану тактику взаємодії як із дитиною, так і з її батьками.

Оскільки травматичний досвід дитини нерозривно пов'язаний із функціонуванням родини, наслідки події зазвичай поширюються на всіх її членів. Тому під час психологічного обстеження дітей та підлітків варто враховувати особливості сімейного середовища. Симптоми дорослих можуть відображатися на дитячому стані, а відтак надання допомоги має здійснюватися комплексно – як дітям, так і їхнім батькам. У такому разі діагностика дитини може слугувати координуючим елементом для організації допомоги всій родині. Відомо, що підтримка дорослих є ключовою умовою ефективної допомоги дітям, які пережили психотравму, адже лише емоційно стабільні батьки здатні забезпечити належну турботу про своїх дітей[37][38].

Важливо також уникати спрощених висновків, що ґрунтуються виключно на повідомленнях батьків чи опікунів. Дорослі не завжди здатні повною мірою інтерпретувати стан дитини. Наприклад, діти молодшого віку не завжди прямо повідомляють про симптоми посттравматичного стресового розладу (повторні переживання чи уникання), проте можуть скаржитися на труднощі зі сном. Тому для більшої об'єктивності оцінки необхідно поєднувати дані від батьків та безпосередні відповіді дитини[39][40].

У випадках, що виходять за межі компетенції дитячого психолога, важливо своєчасно скерувати дитину до інших спеціалістів – психотерапевта, невропатолога, дитячого психоневролога чи психіатра. Така міждисциплінарна співпраця забезпечує повноцінність і цілісність психодіагностики та подальшої допомоги.

Психіка дитини перебуває у стані активного розвитку, тому вона водночас є більш гнучкою, ніж у дорослої людини, але й менш захищеною через незрілість психофізіологічних процесів. Це ускладнює можливість робити точні прогнози щодо наслідків травматичних подій. Ризик формування посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у дітей надзвичайно високий. Як підкреслює український травмотерапевт Є. Тичковський, майже всі діти, які стали свідками вбивства батьків, демонструють симптоми ПТСР, а понад 90% дітей, що пережили

[37] Посттравматичний стресовий розлад: посібник / Венгер О. П., Ястремська С. О., Рега Н. І. та ін. Тернопіль : ТДМУ, 2016. 264 с.

[38] U.S. Department of Veterans Affairs & U.S. Department of Defense. (2010). Clinical practice guideline for management of post-traumatic stress. Washington, DC.

[39] Khamis V. Coping with war trauma and psychological distress among schoolage Palestinian children. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2015. Vol. 85 (1). P. 72–79.

[40] Rogers, C. R. *A Way of Being*. Boston: Houghton Mifflin, 1980.

сексуальне насильство, зіштовхуються з важкими психотравматичними розладами [41].

У випадку переживання травми дитина може реагувати по-різному: закриватися в собі, проявляти незвичну активність чи відтворювати у грі сцени, пов'язані з травматичним досвідом. Серед характерних симптомів також зустрічаються розлади сну, відсутність апетиту або навпаки – патологічно підвищене відчуття голоду, агресія чи байдужість, регресивні прояви (повернення до ранніх форм поведінки – смоктання пальця, засинання у «позі ембріона», надмірна потреба у тілесному контакті чи заспокоєнні). До цього додаються плаксивість, виражене відчуття провини, проблеми з концентрацією уваги. Усі ці ознаки сигналізують про потребу в професійній допомозі [42].

Помилковою є позиція деяких батьків, які намагаються зробити все можливе, щоб дитина швидше «забула» травматичний досвід. Витіснення травми у несвідоме може завдати значно більшої шкоди, ніж саме переживання. Дітям і підліткам важливо не «стирання» пам'яті, а кваліфікована підтримка – як психосоціальна, так і психологічна. Особливої уваги потребують ті, у кого наявні описані симптоми, адже в таких випадках необхідне залучення фахівців для надання цілеспрямованої психологічної допомоги.

Причиною для звернення до дитячого психолога можуть стати суттєві зміни у поведінці дитини. Серед них – небажання виходити з дому, надмірне занурення у читання, нічні кошмари, страх темряви чи розлуки з батьками. До тривожних сигналів також належать нав'язливі дії, як-от часте миття рук або надмірне тертя тіла мочалкою, а також сильна реакція на гучні звуки. Такі прояви можуть свідчити про глибинні психологічні труднощі, що потребують професійної уваги.

У процесі психологічної допомоги надзвичайно важливою є активна участь батьків, адже саме вони несуть основну відповідальність за адаптацію та відновлення психоемоційного стану дітей. Завдання психологів, соціальних педагогів і соціальних працівників полягає у здійсненні психопросвіти дорослих: необхідно навчати їх розпізнавати характерні зміни у поведінці й емоціях дітей, які потребують консультації психотерапевта чи навіть психіатра[43][44].

---

[41] Тичковський Є. Психотравма в дітей та підлітків (причини та наслідки). URL: http://1.psiholog.com.ua/node/1054

[42] Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 1. Київ, 2018. 208 с.

[43] Гридковець Л. М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монографія. Львів : Скриня, 2016. 512 с.

[44] Тичковський Є. Психотравма в дітей та підлітків (причини та наслідки). URL: http://1.psiholog.com.ua/node/1054

Окремим викликом для спеціалістів стає необхідність повідомити дитині про смерть близької людини. У такій ситуації потрібно враховувати вікові особливості сприйняття втрати. Діти молодшого віку по-різному реагують на смерть: можуть не усвідомлювати її незворотності й продовжувати чекати на повернення батька чи матері. Тому дорослим доводиться неодноразово пояснювати, що смерть – це остаточний стан.

Повідомляти про втрату має найближчий до дитини дорослий, якому вона довіряє і з ким проживає. Психолог у такій ситуації повинен підготувати родину, аби дорослий залишався максимально зосередженим на дитині. Допускається стриманий прояв емоцій, проте надмірні реакції – ридання чи агресивні випади – небажані. Якщо ж дитина реагує гнівом або відмовляється прийняти інформацію, важливо зберігати спокій і підтримку. Ефективним інструментом може стати використання психотерапевтичної казки або притчі, які допомагають дитині символічно усвідомити сенс втрати[45].

Психолог після повідомлення про смерть повинен залишатися поруч із дитиною певний час, щоб відстежувати її реакції та рівень емоційного напруження. Це дозволяє своєчасно запобігти формуванню деструктивних переживань і забезпечити дитині відчуття безпеки у ситуації глибокого горя.

У процесі повідомлення дитині складних або трагічних новин важливим є створення атмосфери довіри та підтримки. Одним із ключових засобів може бути тактильний контакт, якщо він не викликає у дитини дискомфорту: дорослий може посадити її на коліна, взяти за руку чи лагідно обійняти за плечі. Така невербальна взаємодія допомагає відчути опору і зменшує рівень тривожності.

Слова мають звучати спокійно, зрозуміло і чітко. Використання простої мови без надмірних деталей дозволяє дитині поступово сприймати інформацію, не перевантажуючи її уяву. Якщо ж у відповідь на звістку дитина реагує несподівано – наприклад, утікає, починає сердитися чи занурюється в гру, дорослий повинен дати зрозуміти, що такі реакції є природними. Злість, страх, розпач або відстороненість – це звичні емоційні способи переживання втрати.

Після озвучення важливої інформації доцільно зробити паузу. Дитині необхідний час для осмислення почутого, а також можливість поставити власні запитання, які допомагають знизити невизначеність і відновити відчуття контролю. Завдання дорослого – дати дитині відчуття безпеки

[45] Гридковець Л. М. Долаймо труднощі з дитиною: Казкотерапія дитячих проблем. Львів : Скриня, 2015. 64 с.

й пояснити, що навіть після втрати світ продовжує існувати, залишається зрозумілим і передбачуваним.

Додатковим ресурсом можуть стати розповіді, пов'язані з питаннями віри чи духовності. Вони сприяють формуванню у дитини відчуття вищого сенсу й підтримують її внутрішні сили у подоланні важких переживань.

У роботі з дитиною, яка втратила близьку людину, існують чіткі застереження, яких необхідно дотримуватися. Насамперед не варто уникати теми померлого. Дитина має право говорити про нього, ставити запитання і ділитися власними спогадами, а завдання дорослого чи психолога – підтримати ці розмови, створюючи простір для відкритого вираження почуттів.

Неприпустимо навіювати дитині так звані «бажання померлого», ніби той очікував від неї певної поведінки чи емоцій. Це може породити в малюка відчуття провини за те, що він не відповідає уявним очікуванням. Важливо також уникати використання евфемізмів на кшталт «заснув», «полетів» чи «перетворився», адже такі формулювання плутають дитину і заважають усвідомити остаточність смерті.

Не можна робити вигляд, що нічого не сталося, чи уникати згадок про втрату. Ігнорування болю дитини лише підсилює її відчуття ізоляції. Так само недоречно переконувати дитину, що смерть більше нікого не торкнеться. Такі обіцянки створюють ілюзію безпеки, яка рано чи пізно руйнується, завдаючи ще більшої психологічної шкоди.

Розглядаючи особливості переживання горя, перш за все варто враховувати вікові особливості сприйняття смерті, які найбільш виразно проявляються в дитячому та підлітковому віковому періоді. Для дорослих, що перебувають поруч із дитиною, не завжди просто зрозуміти, як формуються її уявлення про смерть. На думку Г. Католик, ці уявлення залежать від рівня когнітивного та емоційного розвитку і можуть значною мірою впливати на подальший розвиток дитини, зокрема на її емоційний стан і соціальні навички.

Поведінка дитини формується як сукупність умовних рефлексів, звичок і моделей реагування, які обумовлені її переконаннями, емоційними станами – як позитивними, так і негативними – і закріплені у тілесно-рухових та звукових патернах, що виникли в умовах прив'язаності. Чим менша дитина, тим сильніше її поведінка залежить від дорослого, оскільки особистість ще недостатньо зріла, а життєвого досвіду та сформованих умовних рефлексів для різноманітної поведінки бракує. Тому реакція дитини на екстремальні події – чи перейде вона в гострий стрес, чи сформується психотравма і ПТСР – значною мірою

визначається поведінкою та емоційною стабільністю значимих дорослих[46].

Існуючий тип прив'язаності та якість взаємин між батьками та дитиною впливають на те, наскільки ефективно сім'я та дитина справляються з кризовими ситуаціями і наскільки зберігається довіра дитини до дорослого у майбутньому. Маленька дитина ще не вміє самостійно регулювати емоції, тому вона підсвідомо зчитує стан матері чи інших дорослих і залежить від їхньої здатності до саморегуляції.

У стресових ситуаціях дитині необхідна присутність безпечного дорослого, який може пояснити, заспокоїти і допомогти повернутися у стан емоційної рівноваги. Якщо дорослий наляканий або не має досвіду формування здорової прив'язаності та когнітивної комунікації, а прив'язаність раніше не була безпечною, це може значно погіршити емоційну стабільність дитини та її прив'язаність. Дитина не має достатніх знань чи досвіду, щоб самостійно справлятися зі стресом, а підліток, хоч і має більше ресурсів, все одно потребує батьківської підтримки під час будь-яких змін, особливо пов'язаних з воєнною ситуацією[47].

У 6-8 років діти активно розвиваються й уперше починають замислюватися над поняттям «майбутнє». Вони починають усвідомлювати, що «тато більше не буде з нами» або «дідусь помер, і ми його більше не побачимо». На цьому етапі у дітей може виникати почуття провини, оскільки вони ще не розрізняють думки й дії. Вони можуть вважати, що власні бажання чи емоції здатні спричинити незворотні наслідки: «Я плакала, бо хотіла іти разом із мамою, а тато на мене образився, і тому він пішов» або «Я не послухалась дідуся і тому він помер». У роботі з дітьми 6–8 років важливо пояснювати, що вони не є причиною смерті близької людини. Також варто опрацьовувати їхні фантазії та нічні кошмари, адже в цьому віці діти цікавляться самим процесом смерті та можуть уявляти монстрів і привидів, яких бояться.

Зрілі діти здатні проявляти співчуття на рівні дорослих, переживати гнів або печаль, проте ще не завжди усвідомлюють, що саме відбувається. Вони розуміють втрату близької людини, що може спричиняти почуття безпорадності та безнадії. Зовнішньо діти наслідують поведінку дорослих, вони усвідомлюють сенс смерті і можуть демонструвати співчуття, водночас заперечуючи власні почуття та процес переживання горя. Для цієї вікової групи характерна статева

[46] Bowlby, J., Ainsworth, M. The origins of attachment theory. Developmental Psychology. 1991. Vol. 28, No. 5. P. 759–775. https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759

[47] Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с.

ідентифікація: діти часто ближчі до батька або матері своєї статі і сильніше переживають втрату саме цього дорослого. Усвідомлення власної смертності також з'являється в цьому віці й може викликати страх та схильність заперечувати емоції. Тому робота з думками, почуттями та спогадами про померлого допомагає як дітям, так і дорослим краще зрозуміти складну, іноді непередбачувану поведінку дитини, що пов'язана з переживанням втрати[48].

У підлітковому віці діти часто відчувають гнів і можуть спрямовувати його на однолітків або членів сім'ї. Перехідний період від дитинства до підліткового віку супроводжується особистісними труднощами, тому втрата близької людини стає особливо травматичною, особливо для молодших підлітків із більш низькою самооцінкою. Якщо померлий був значущою для підлітка особою, він може наслідувати його поведінку та манери, що є природним етапом ідентифікації в цьому віці. Занадто сильна ідентифікація з померлим може вимагати психологічної допомоги, щоб підліток навчився керувати своєю агресією та переживанням втрати. Поступово підліток має навчитися «відпускати» людину і продовжувати власний розвиток. При цьому можуть виникати депресивні або агресивні реакції, оскільки підліток болісно переживає втрату особи, з якою ототожнював себе.

Старші підлітки сприймають смерть подібно до дорослих. Важливо давати їм зрозуміле й правдиве пояснення причин смерті, уникаючи при цьому формулювань, що можуть спричинити страх перед померлим або власною смертністю. Метафори слід застосовувати обережно: наприклад, казати, що померлий «тимчасово пішов», може створити хибне очікування його повернення, адже діти іноді сприймають смерть як тимчасову відсутність. Пояснення про «тривалий сон» може викликати страх засинати, тоді як концепції переселення душі або реінкарнації часто сприймаються легше[49].

Незважаючи на раціональне усвідомлення смерті, підлітки часто відчувають себе недосяжними для смертності, що пов'язано з нормальним для цього віку відчуттям невразливості. Підлітки глибоко переживають втрату, але не завжди можуть проявити емоції зовні: під час похорон вони можуть виглядати непорушними, що створює ілюзію байдужості. Насправді таке заціпеніння є формою переживання горя, а його тривалість свідчить про глибину кризи та потенційні психологічні наслідки. В українських дослідженнях досвід роботи з дітьми, які

[48] Турченко, О. Г. Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. Політичне життя, 2019. Вип. 2. С. 6–14. https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.2.1

[49] Тичковський Є. Психотравма в дітей та підлітків (причини та наслідки). URL: http://1.psiholog.com.ua/node/1054

переживали втрати, представлено, зокрема, у працях Г. Католик, яка займалася реабілітацією дітей після Скнилівської трагедії[50].

Переживання горя у дитини, особливо у випадку втрати близьких або участі у травмівних подіях, безпосередньо взаємопов'язане з тим, як вона відчуває безпеку у своєму найближчому середовищі. Дитина, яка перебуває у стабільному та підтримуючому сімейному мікрокліматі, легше усвідомлює й опрацьовує свої емоції, справляється з почуттям втрати та страхом.

Навпаки, конфліктна, напружена або непередбачувана атмосфера в родині може посилювати переживання горя, провокувати відчуття небезпеки та послаблювати здатність дитини регулювати свої емоції. Роль сім'ї як первинного середовища соціально-емоційного розвитку дитини стає ключовою у формуванні її психологічної безпеки та здатності протистояти стресам і травмам.

Батьки та сімейний мікроклімат відіграють фундаментальну роль у формуванні психологічної безпеки дитини. Психологічна безпека означає відчуття дитиною стабільності, захищеності та підтримки в навколишньому середовищі, і саме сім'я є першим і найважливішим джерелом цього відчуття.

Теорія прив'язаності Джона Боулбі є однією з фундаментальних концепцій у психології розвитку, яка пояснює, як ранні стосунки дитини з основним доглядальником (зазвичай матір'ю) впливають на її емоційний та соціальний розвиток. Боулбі виходив із положення, що потреба у прив'язаності є базовою та вродженою. Подібно до фізіологічних потреб, вона забезпечує виживання дитини, адже близькість до дорослого гарантує захист від небезпек та формує відчуття безпеки. Дитина з народження «запрограмована» на встановлення емоційного зв'язку з дорослим через такі форми поведінки, як плач, усмішка, вокалізації, тягнення ручок. Це сприяє тому, що дорослий реагує та забезпечує необхідний догляд. Ключовим поняттям у теорії є «безпечна база» (secure base). Коли дитина відчуває надійний емоційний контакт із доглядальником, вона має змогу досліджувати світ і водночас повертатися до дорослого за підтримкою у разі небезпеки. Таким чином, прив'язаність забезпечує баланс між потребою у безпеці та прагненням до дослідження середовища.

Боулбі підкреслював, що якість ранніх стосунків формує внутрішні робочі моделі – когнітивно-емоційні схеми, які визначають уявлення дитини про себе та інших. Якщо прив'язаність є надійною, дитина відчуває себе цінною та здатною довіряти іншим. У разі ненадійної

[50] Дитяча та юнацька психотерапія. Теорія і практика в сучасних наукових дослідженнях / За заг. ред. Г. Католик. Колективна монографія. Львів : Астролябія, 2012. 312 с.

прив'язаності (через байдужість, відсутність стабільності чи непередбачувану поведінку дорослого) можуть формуватися негативні моделі взаємодії, що ускладнюють розвиток міжособистісних стосунків у майбутньому.

Таким чином, теорія Боулбі показала, що ранні емоційні зв'язки з батьками чи іншими значущими дорослими мають вирішальне значення для становлення психологічної безпеки, соціальної компетентності та емоційного благополуччя людини впродовж усього життя[51].

Відомо, що батьки створюють емоційний фундамент дитини. Доступність, чуйність, підтримка та стабільність поведінки батьків формують у дитини внутрішнє відчуття, що її потреби будуть задоволені, а емоційні прояви прийняті. Діти, які ростуть у сім'ях із позитивним емоційним кліматом, рідше відчувають тривогу та страх, легше адаптуються до нових умов і стресових ситуацій, відчувають довіру до навколишнього світу.

Не слід забувати, що мікроклімат у сім'ї впливає на розвиток соціальних навичок і емоційної компетентності дитини. Гармонійна атмосфера, у якій панує повага, розуміння, конструктивне вирішення конфліктів і підтримка автономії дитини, сприяє формуванню вміння регулювати власні емоції, адаптуватися до змін і протистояти стресам. Навпаки, токсичний сімейний мікроклімат із насильством, конфліктами або постійною тривогою підвищує ризик розвитку посттравматичних реакцій, тривожних і депресивних проявів у дітей.

Батьки є моделлю для дитини: їхні способи реагування на стрес, конфлікти та емоційні труднощі стають для дітей орієнтиром. Дитина навчається, що можна висловлювати почуття без страху осуду, вирішувати проблеми конструктивно, звертатися по допомогу, підтримуючи власну психологічну безпеку.

Таким чином, батьківська підтримка та позитивний сімейний мікроклімат є критично важливими для формування у дитини стійкого відчуття захищеності, що забезпечує не лише ефективну адаптацію у соціальному середовищі, але й стійкість до стресових подій і кризових ситуацій.

Базова безпека, сформована в ранньому дитинстві, закладає фундамент для подальшого психоемоційного розвитку дитини та становлення її психологічної безпеки. Коли малюк відчуває стабільну опіку, турботу та передбачуваність у взаємодії з батьками чи основними дорослими, він засвоює базові моделі довіри до світу, впевненості у власних можливостях і здатності просити допомоги.

[51] Bowlby, J., Ainsworth, M. The origins of attachment theory. Developmental Psychology. 1991. Vol. 28, No. 5. P. 759–775. https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759

Ця рання базова підтримка впливає на формування довіри до світу, стійкості до стресових ситуацій, вміння розпізнавати та регулювати емоції, будувати безпечні міжособистісні зв'язки. Натомість відсутність відчуття базової безпеки, нестабільні або травматичні взаємодії в сім'ї можуть породжувати тривожність, недовіру до оточення та знижувати здатність до саморегуляції, що суттєво послаблює загальний рівень психологічної безпеки дитини.

Базова психологічна безпека дитини у ранньому дитинстві формується через послідовну та чутливу поведінку батьків, яка забезпечує передбачуваність, стабільність та емоційну підтримку. Регулярне задоволення фізіологічних потреб малюка, своєчасне годування, допомога з одягом, забезпечення комфортного сну створюють у дитини відчуття надійності світу та довіри до дорослих.

Емоційна доступність батьків, увага до переживань дитини, заспокоєння її страхів і підтримка в складних ситуаціях сприяють формуванню впевненості у власних почуттях та розумінні, що емоції прийнятні і важливі. Встановлення передбачуваних правил, режиму дня та сімейних ритуалів допомагає дитині орієнтуватися у світі та відчувати контроль над подіями, знижуючи тривожність[52].

Підтримка ініціативи дитини та дозвіл на безпечне дослідження оточення формують у неї відчуття компетентності та впевненості у власних діях. Таким чином, послідовна, чутлива та підтримуюча поведінка батьків у ранньому віці створює фундамент для базової безпеки, який стає основою психологічної стійкості та здорового емоційного розвитку дитини.

Отже, раннє відчуття безпеки, яке забезпечується безпосередньо у батьківській сім'ї, виступає основою для розвитку внутрішнього ресурсу, який дозволяє дитині ефективно справлятися з життєвими викликами і формує її стійкість у подальшому житті.

У воєнний час батьки відіграють ключову роль у збереженні психологічної безпеки дитини, оскільки навколишні події створюють високий рівень стресу та невизначеності. Важливо демонструвати спокій і контроль над ситуацією, навіть якщо самі відчувають тривогу, адже дитина підсвідомо відчуває емоційний стан дорослих. Пояснення подій мають бути зрозумілими для віку дитини, без зайвої деталізації, яка може лякати. Батьки повинні підтримувати передбачуваність у повсякденних рутинах: встановлення чіткого режиму дня, спільні

[52] UNICEF Office of Research – Innocenti. Child Well-Being in an Unpredictable World. Innocenti Report Card 19. Florence, 2025. URL: https://www.unicef.org/innocenti/media/11111/file/UNICEF-Innocenti-Report-Card-19-Child-Wellbeing-Unpredictable-World-2025.pdf (дата звернення: 05.09.2025).

ритуали сніданку, ігор чи читання книжок створюють відчуття стабільності[53].

Необхідно давати дитині можливість висловлювати страхи, сум і гнів, активно слухати її переживання, визнавати почуття без осуду і не знецінювати їх. Також важливо забезпечити фізичну безпеку та комфорт, а при можливості – обговорювати способи захисту, щоб дитина відчувала контроль над ситуацією. Позитивна взаємодія з батьками, обійми, тактильний контакт і спільні спокійні активності сприяють зниженню тривожності. Батьки мають підтримувати емоційні ресурси дитини через заохочення творчості, ігор та навчання, допомагаючи відновити відчуття нормальності. У складних випадках доцільно залучати психологів або соціальних працівників, щоб дитина отримала додаткову підтримку і навчилася справлятися зі стресом у безпечному середовищі.

Таким чином, поведінка батьків у кризовій ситуації має поєднувати емоційну підтримку, фізичну безпеку, передбачуваність та можливість висловлювання почуттів, що разом формує основу для збереження психологічної безпеки дитини.

ВИСНОВКИ

Сучасні наукові дослідження демонструють, що психологічна безпека дітей у кризових та воєнних умовах є комплексним феноменом, який формується під впливом багатьох чинників. Посттравматичні події значно впливають на психіку дитини, особливо враховуючи незрілість когнітивних та емоційних процесів у ранньому віці. Діти різних вікових груп по-різному переживають горе та втрату: молодші діти можуть відчувати страхи та почуття провини, середні – безпорадність і заперечення почуттів, підлітки – гнів, депресію та складності ідентифікації з померлими. Для коректного виявлення психотравматичних реакцій необхідна уважна діагностика, що включає спостереження за поведінкою, опитування дитини та консультації з батьками, з одночасним урахуванням сімейного контексту та соціальної підтримки.

Ключовим чинником формування психологічної безпеки є родина та її мікроклімат. Базова безпека, закладена у ранньому дитинстві, залежить від послідовності, передбачуваності та емоційної підтримки з боку батьків. Діти відчувають себе захищеними, коли батьки демонструють спокій, готовність вислухати, забезпечують фізичну

[53] UNICEF. Adolescent Mental Health Matters. New York: UNICEF, 2020. URL: https://www.unicef.org/media/82926/file/Adolescent-Mental-Health-Matters-Report-Final-July2020.pdf (дата звернення: 03.09.2025).

безпеку та створюють передбачуваний режим життя навіть у стресових умовах. Спілкування з дитиною має бути відкритим, м'яким і адаптованим до її вікових особливостей, дозволяючи дитині висловлювати страхи, сум, гнів і отримувати підтримку у їхньому опрацюванні.

У цілому, наукові та практичні підходи до психологічної підтримки дітей підкреслюють необхідність комплексного втручання, що поєднує роботу з дитиною, підтримку батьків та взаємодію з фахівцями. Такі заходи дозволяють формувати стійкі психологічні ресурси, відновлювати відчуття контролю і передбачуваності, а також знижувати ризик розвитку ПТСР та супутніх психічних розладів. Саме створення безпечного емоційного середовища в сім'ї та навчальному контексті стає ключовою основою для розвитку психологічної стійкості та гармонійного розвитку дитини в умовах сучасних викликів.

АНОТАЦІЯ

У монографічному розділі «Психологічна безпека дитини в умовах збройної агресії» досліджено теоретичні, методологічні та практичні засади забезпечення психологічної безпеки дітей в умовах війни. Розкрито сутність феномена психологічної безпеки як багаторівневої категорії, що охоплює індивідуальний, міжособистісний і соціальний виміри. На основі аналізу українських і зарубіжних наукових джерел визначено основні підходи до розуміння безпеки дитини, зокрема у працях А. Маслоу, К. Роджерса, Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, У. Бронфенбреннера, Е. Едмондсон, Дж. Коена, І. Приходька, О. Лазорко, О. Крижановського та інших.

Авторка наголошує, що війна створює унікальний контекст психологічних загроз для дитячої психіки, посилюючи ризики травматизації, розвитку посттравматичних стресових розладів і порушень емоційного розвитку. Особлива увага приділена психологічним умовам і механізмам збереження емоційної рівноваги дітей у кризових ситуаціях, ролі сімейного середовища, системи освіти та фахової допомоги у формуванні базової та ситуаційної безпеки.

Розкрито вікові особливості проявів посттравматичного стресового розладу в дітей, визначено ключові принципи психологічної діагностики та супроводу. Наголошено на значенні безпечної прив'язаності, стабільного емоційного контакту з дорослими та ролі батьків як первинного джерела емоційної підтримки.

Результати дослідження засвідчують, що формування психологічної безпеки дитини є інтегративним процесом, який поєднує роботу сім'ї, освітнього середовища, психологічних служб і державних інституцій. Запропоновані теоретичні узагальнення та практичні рекомендації

спрямовані на розроблення ефективних моделей психосоціальної підтримки дітей у воєнних і поствоєнних умовах, що має важливе значення для збереження психічного здоров'я та стійкості підростаючого покоління.

Література

1. Слюсаревський, М. М. & Григоровська, Л. В. Психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах війни. Вісник НАПН України, 2022. Вип. 4 (1). С. 1–7. https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4129
2. Слюсаревський, М. М. Соціально-психологічна проблематика дитинства в умовах війни: виклики і відповіді. Проблеми політичної психології, 2022. Вип. 12 (26). С. 9–30. https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-119
3. Борщ К. К. Особливості прояву стресу серед дітей в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 2023. № 1. С. 47–51. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.1.9
4. Власова, О. І. & Шістко О. І. Чинники психологічного благополуччя дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни. *Габітус*, 2022. № 40. С. 77–82. DOI: https://doi.org/10.32782/2663–5208.2022.40.11
5. Галицька-Дідух Т. Діти під час війни: психологічні наслідки та програми реабілітації після війни в Украаїні (історична ретроспектива 2014 р. – дотепер). *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 67, том 1, 2023. С. 60-66. https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-1-7
6. Гридковець Л. М. Долаймо труднощі з дитиною: Казкотерапія дитячих проблем. Львів : Скриня, 2015. 64 с.
7. Гридковець Л. М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монографія. Львів : Скриня, 2016. 512 с.
8. Джуган, В. О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. Юридичний науковий елек тронний журнал, 2022. № 8, С. 63–67. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12
9. Дитяча та юнацька психотерапія. Теорія і практика в сучасних наукових дослідженнях / За заг. ред. Г. Католик. Колективна монографія. Львів : Астролябія, 2012. 312 с.
10. Діти війни [Електронний ресурс] : офіційний портал. Режим доступу : https://childrenofwar.gov.ua (дата звернення: 01.09.2025).
11. Журавко, Т. Психологічна підтримка дітей під час війни. Veda a perspektivy, 2022. № 4(11), С. 177–187. DOI: https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-4(11)-177-187
12. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с.

13. Ковальчук З.Я., Пілецька Л.С. Психологічна безпека особистості в освітньому середовищі у форматі її психічного здоров'я. *Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал «Психологія особистості».* Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Том 12 (1), 2022. С. 49-57. https://doi.org/10.15330/ps.12.1.49-56

14. Краснокутський, М. І. & Овсяннікова, Я. О. Психотравмуючий досвід дітей: основні етапи надання психологічної допомоги. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки», 2018. № 2 (1), С. 56–61. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvkhp_2018_1%282%29__12.pdf

15. Крижановський О.М. Соціально-психологічні засади безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій: дис…. докт. психол. наук : 19.00.05 – Соціальна психологія; психологія соціальної роботи / Олексій Миколайович Крижановський. Київ, 2025. 307 с.

16. Лазорко О. *Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації* [Докторська дисертація зі спеціальності 19.00.01 – Загальна психологія]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. 537 с.

17. Лісневська, А. О. Психологічна безпека осіб раннього юнацького віку, схильних до інтернет-залежності // Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості: зб. наук. пр. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26–27 верес. 2019 р.) / редкол.: О. Є. Блинова, Н. І. Тавровецька (відп. за вип.). Херсон: ФОП Вишемирський В. С., 2019. С. 171. Режим доступу: https://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/9253 (дата звернення: 06.09.2025)

18. Лотоцька О. Соціально-психологічна підтримка дітей, постраждалих від воєнних дій [Електронний ресурс] // Репозитарій Українського католицького університету. 2024. URL: https://er.ucu.edu.ua/items/ae978260-4d37-42cb-9fb8-7aee5748fc47 (дата звернення: 06.09.2025).

19. Нечаєва М. В. Особливості тривожності та страхів дітей дошкільного віку в умовах війни : магістерська робота [Електронний ресурс] / М. В. Нечаєва ; Криворізький державний педагогічний університет. 2024. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11095 (дата звернення: 06.09.2025).

20. Ніколайчук, С. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики. Науковий вісник Дніпропетровського

державного університету внутрішніх прав, 2022. № 4, С. 94–105. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-4-94-105

21. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 1. Київ, 2018. 208 с.

22. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 2. Київ, 2018. 240 с.

23. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 3. Київ, 2018. 236 с.

24. Офіс генерального прокурора. Офіційний сайт. Ювенальні прокурори: 484 дитини загинуло в Україні внаслі док збройної агресії рф. (дата звернення: 01.09.2025). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-484-ditini-zaginuli-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf

25. Підчасов, Є. В. & Чепелєва Н. І. Стресові стани дитини під час війни. Особистість. Суспільство. Війна, 2022. С. 93–95. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ce9c6d0-0971-4adb-a02d-f5ff75d85a56/content

26. Посттравматичний стресовий розлад: посібник / Венгер О. П., Ястремська С. О., Рега Н. І. та ін. Тернопіль : ТДМУ, 2016. 264 с.

27. Романовська, Д. Д. Психологічна допомога у закладах освіти в період війни: запити, методики, алгоритми дій. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, 2022. Вип. 1. С. 148–152. https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.28

28. Твердохлєбова Н. Є., Євтушенко Н. С. Психологічна безпека як фактор психічного здоров'я особистості в умовах воєнного стану [Електронний ресурс] // Репозитарій Національного технічного університету «ХПІ». 2023. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/items/8211644a-5df3-43cb-9e5e-c4f6705b5172 (дата звернення: 06.09.2025).

29. Тичковський Є. Психотравма в дітей та підлітків (причини та наслідки). URL: http://1.psihолog.com.ua/node/1054

30. Турченко, О. Г. Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. Політичне життя, 2019. Вип. 2. С. 6–14. https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.2.1

31. Федчук О. В. Категорія психологічної безпеки особистості в науковій літературі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Психологія», 2022. Вип. 73. С. 67–74. https://doi.org/10.26565/2225– 7756-2022-73-08

32. Центр гідності дитини Українського католицького університету. Школа, безпечна для дитини: фактори, що впливають на відчуття безпеки у школі [Електронний ресурс] / Центр гідності дитини, Дослідницька агенція Fama ; за підтримки Управління освіти Львівської

міської ради. Львів, 2024. Режим доступу: https://cdc.ucu.edu.ua/uk/resources/doslidzhennya-shkola-bezpechna-dlya-ditini/ (дата звернення: 06.09.2025).

33. Ющенко І.М. Психологічна безпека як умова формування суб'єктності дитини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки,* 2018. Вип. 3. Том 1. С. 153-158.

34. Яцина, О. Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. Наукові перспективи, 2022. Вип. 7 (25). С. 554–567. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-56

35. Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M. Attachment, exploration, and separation: illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation. *Child Development*. 1970. Vol. 41, No. 1. P. 49–67. https://doi.org/10.2307/1127388.

36. Aldridge, J. M., McChesney, K. The Relationships Between School Climate and Adolescent Mental Health: A Systematic Review. *International Journal of Educational Research*, 2018. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11906510/ (дата звернення: 05.09.2025).

37. Bowlby, J., Ainsworth, M. The origins of attachment theory. *Developmental Psychology*. 1991. Vol. 28, No. 5. P. 759–775. https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759.

38. Bridgland, V. M. E., et al. Trigger Warnings Have No Meaningful Impact on Students' Emotional Safety: Evidence from Lecture Experiments. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 2025. (За попередніми медіа-репортажами.) URL: (див. новинний виклад) (дата звернення: 05.09.2025).

39. Bronfenbrenner, U. *Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2005.

40. Cohen, J. *Creating a Positive School Climate: A Foundation for Resilience*. In S. Goldstein & R. B. Brooks (Eds.), *Handbook of Resilience in Children*. New York: Springer, 2013, pp. 411–423.

41. Cohen, J. Social, emotional, ethical, and academic education: Creating a climate for learning, participation in democracy, and well-being. *Harvard Educational Review*. 2006. Vol. 76, No. 2. P. 201–237. DOI: https://doi.org/10.17763/haer.76.2.j44854x1524644vn.

42. Edmondson A. C. Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. *Administrative Science Quarterly*. 1999. Vol. 44, No 2. P. 350–383. https://doi.org/10.2307/2666999.

43. Hansen, P. The Necessary Role of Psychological Safety in Overcoming Learning Difficulties. *Discover Education*, 2025. URL:

https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S3050578X25000082 (дата звернення: 05.09.2025).

44. Jansen, E., et al. Feeling Unsafe at School and Associated Mental Health Difficulties: A Systematic Review. *Adolescent Research Review*, 2021. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8002666/ (дата звернення: 05.09.2025).

45. Khamis V. Coping with war trauma and psychological distress among schoolage Palestinian children. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2015. Vol. 85 (1). P. 72–79.

46. Liu, J., Chen, X., Lewis, G. Perceived school safety and mental health difficulties: a systematic review. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*. 2021. Vol. 15, Article 43. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8002666/.

47. Maslow, A. H. *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press, 1971.

48. McCormick, M. P., et al. Psychological Safety Among K-12 Educators: Patterns over Time and Associations with Personal Well-Being and Organizational Commitment. *Psychology in the Schools*, 2024. URL: https://nij.ojp.gov/library/publications/psychological-safety-among-k-12-educators-patterns-over-time-and-associations (дата звернення: 05.09.2025).

49. OECD. *Students' well-being: Review education policies*, 2024. URL: https://gpseducation.oecd.org/revieweducationpolicies/ (дата звернення: 05.09.2025).

50. Osher, D., Kendziora, K., Spier, E., & Garibaldi, M. L. *School Climate and Implementation of the Whole School, Whole Community, Whole Child Model*. Journal of School Health, 2014, 84(9), 653–669.

51. Rogers, C. R. *A Way of Being*. Boston: Houghton Mifflin, 1980.

52. Smith, P., Perrin, S., Dyregrov, A. & Yule, W. Principal components analysis of the Impact of Event Scale with children in war. Personality and Individual Differences, 2002. № 16. P. 685–691.

53. Thapa, A., Cohen, J., Guffey, S., Higgins-D'Alessandro, A. A review of school climate research. *Review of Educational Research*. 2013. Vol. 83, No. 3. P. 357–385. DOI: https://doi.org/10.3102/0034654313483907.

54. The psychology of school climate. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2022. 340 p. URL: https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-9255-1-sample.pdf

55. U.S. Department of Veterans Affairs & U.S. Department of Defense. (2010). Clinical practice guideline for management of post-traumatic stress. Washington, DC.

56. U.S. Dept. of Education, ERIC. *School Climate and Safety*, 2024. URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED650760.pdf (дата звернення: 02.09.2025).

57. UNICEF Office of Research – Innocenti. *Child Well-Being in an Unpredictable World. Innocenti Report Card 19*. Florence, 2025. URL: https://www.unicef.org/innocenti/media/11111/file/UNICEF-Innocenti-Report-Card-19-Child-Wellbeing-Unpredictable-World-2025.pdf (дата звернення: 05.09.2025).

58. UNICEF. *Adolescent Mental Health Matters*. New York: UNICEF, 2020. URL: https://www.unicef.org/media/82926/file/Adolescent-Mental-Health-Matters-Report-Final-July2020.pdf (дата звернення: 03.09.2025).

59. UNICEF. *More than a third of young people in 30 countries report being victim of online bullying*, 2019. URL: https://www.unicef.org/eca/press-releases/unicef-poll-more-third-young-people-30-countries-report-being-victim-online-bullying (дата звернення: 04.09.2025).

60. UNICEF. *The State of the World's Children 2021: On My Mind – Promoting, protecting and caring for children's mental health*. New York: UNICEF, 2021. URL: https://www.unicef.org/reports/state-worlds-children-2021 (дата звернення: 05.09.2025).

Інформація про автора:
Ковальчук Зоряна Ярославівна
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
Навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-19

ЦІННІСНІ ТА ЗМІСТОВНІ ОРІЄНТИРИ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ

Ковбан А. В.

ВСТУП

Забезпечення прав дитини відноситься до глобальних проблем сучасності, у вирішенні яких зацікавлена вся світова спільнота. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію прав дитини у 1959 р.[1], пізніше на її підставі була розроблена і відкрита для підписання державами Конвенція про права дитини у 1990 році[2]. Сьогодні до зазначеного міжнародного договору приєдналися більшість держав світу. Конвенція про права дитини закріплює систему особистих, політичних, економічних, соціальних і культурних прав дитини та механізми контролю щодо реалізації положень самої конвенції.

Конвенція ООН про права дитини (п. 1 ст. 3) встановлює принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Зазначений принцип полягає в тому, що дитина наділяється правом на те, щоб її найкращі інтереси оцінювалися і бралися до уваги в якості першочергового міркування при прийнятті в її відношенні будь-яких дій або рішень як в державній, так і в приватній сфері. Для ефективного реформування системи прав дитини потрібно забезпечити, щоб усі рішення органів державної влади та місцевого самоврядування враховували та захищали найкращі інтереси дитини. Це означає, що пріоритетом має бути сприяння та забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Тільки за останній рік за даними ООН[3] відсоток насилля стосовно дітей в умовах збройних конфліктів зріс на 21 пункт. Це найвища позначка в історії світу. Кількість випадків вбивства і каліцтва виросло на 35 відсотків. Це стосується ситуації в секторі Газа, в Буркіна-Фасо, Демократичній Республіці Конго, М'янмі, Сирійській Арабській Республіці, Сомалі, Судані та в Україні.

[1] Декларація прав дитини, Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

[2] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[3] Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України». URL: https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/

1. Ціннісні орієнтири міжнародного права щодо забезпечення прав дитини під час воєнних дій

На думку Мануїлової К. В., міжнародний захист прав дітей під час збройних конфліктів є системою взаємоузгоджених дій держав, міжнародних міжурядових та неурядових організацій, які спрямовані на розробку та забезпечення прав дитини з метою формування повноцінної та гармонійно розвиненої особистості, сприяння їх закріпленню в національному законодавстві та надання міжнародної допомоги дітям[4]. Права дітей – це одна з найважливіших глобальних проблем, яка потребує спільних зусиль усього світу. Особливо актуальним є міжнародний захист прав дитини під час збройних конфліктів.

Серед усіх міжнародних організаційно-правових механізмів сьогодні окреме місце займає захист прав дітей. Це зумовлено тим, що діти – це особлива група, для якої життєдіяльність та розвиток вимагають специфічних умов. Ініціативи щодо захисту прав дітей спочатку виникали на національному рівні в Європі. Піонером виступила Франція: вже у 1841 році там з'явилися перші законодавчі акти, що регулювали поліпшення умов праці неповнолітніх, а у 1881 році було вперше закріплено їхнє право на освіту.

Першим міжнародно-правовим документом у сфері захисту прав дитини була Конвенція про опіку над неповнолітніми[5], прийнята в Гаазі (Нідерланди) 12 червня 1902 року на III сесії Конференції з міжнародного права. Ця Конвенція втратила чинність після ухвалення в Гаазі 19 жовтня 1996 року Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (для України цей новий документ набув чинності 1 лютого 2008 року, після ратифікації у 2006 році)[6].

Міжнародне законодавство визнає дітей як особливо вразливу групу і гарантує їм особливий захист, оскільки вони не беруть участі у бойових діях. Мета цих заходів – забезпечити дітям можливість рости і

[4] Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод Дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб// Juvenile policy as a component of supportingUkraine'snational security and defense(dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipro– petrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia :«Baltija Publishing», 2023. 552 p. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8

[5] Конвенція про опіку над неповнолітніми URL: https://www.hcch.net/fr/instruments/the-old-conventions/1902-guardianship-convention

[6] Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text

розвиватися у безпеці, що є основою для формування здорової та повноцінної особистості. Війна в Україні є найбільшою загрозою для прав дітей з часів Другої світової війни. Це вимагає від міжнародної спільноти не лише допомоги, а й рішучих дій для захисту найуразливішого покоління. Новітній технічний прогрес і поява нових видів зброї в минулому столітті та сьогодні докорінно змінили характер збройних, військових конфліктів. Якщо раніше війни були здебільшого битвами між арміями на віддалених ділянках фронту, то тепер вони все більше перетворюються на загрозу для цивільного населення та збільшення театру воєнних дій та ушкоджень. Ця генеза призвела до різкого зростання кількості жертв, особливо серед мирних громадян, якщо на початку XX століття лише відносна кількість жертв були цивільними, то наприкінці століття ця цифра сягнула жахливих 90%. Війни починаючи з минулого століття, почали стирати визначену межу між фронтом і тилом, перетворивши цілі міста і селища на поля битв.

Найбільше страждають найуразливіші – діти. За даними ЮНІСЕФ, близько половини жертв збройних конфліктів – це діти[7]. Мільярди дітей в умовах війни, а близько 300 мільйонів із них ще не виповнилося п'яти років. Вони позбавлені дитинства, освіти, безпеки та майбутнього. Замість піклування, іграшок та освіти, діти бачать провітрені тривоги, вибухи, руйнування і насильство. Це свідчить про глибоку гуманітарну кризу, що вимагає негайної уваги міжнародної спільноти[8].

У відповідь на ці виклики були ухвалені Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 року: Протокол I (присвячений міжнародним конфліктам) та Протокол II (присвячений конфліктам неміжнародного характеру). Необхідність посилення захисту дітей під час збройних конфліктів виявила дві ключові недосконалості існуючого міжнародного права. По-перше, принцип особливого захисту дітей як найбільш вразливої групи не знайшов належного відображення у IV Женевській конвенції. По-друге, виникла гостра потреба врегулювання питання щодо залучення дітей до збройних конфліктів. Протокол I[9] стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів та

[7]Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні 2024. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/49196/file/UNICEF_SitAn_2024_UKR.pdf.pdf

[8] Стартує масштабне опитування про життя дітей і родин України// Після 12-річної перерви в Україні знову запускається Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств (МІКС) за підтримки ЮНІСЕФ. URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/new-national-survey-launched-ukraine-assess-and-track-critical-ndicators-children

[9] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

Протокол II[10] стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. Додатковий протокол I вперше офіційно закріпив принцип особливого захисту дітей під час міжнародних збройних конфліктів. Цей принцип вимагає, щоб діти користувалися особливою повагою і були захищені від будь-яких непристойних посягань. Сторони конфлікту зобов'язані надавати дітям захист і допомогу, необхідну через їхній вік або інші обставини. Протокол I вимагає від учасників конфлікту максимально можливих зусиль, щоб не допустити безпосередньої участі дітей, молодших п’ятнадцяти років, у збройних діях.

Якщо діти все-таки потрапляють під контроль протилежної сторони, вони зберігають право на особливий захист, незалежно від їхнього статусу (військовополонені чи ні). У випадку арешту, затримання чи інтернування, пов'язаного з конфліктом, дітей необхідно утримувати окремо від дорослих, якщо тільки вони не можуть залишатися разом зі своєю сім'єю.

Додатковий протокол II фокусується на забезпеченні дітей необхідною турботою та допомогою під час збройних конфліктів неміжнародного характеру та охоплює систему принципів: сприяння возз'єднанню сімей, які були тимчасово роз'єднані; заборону вербування дітей віком до 15 років до збройних сил або груп; особливий захист дітей, молодших 15 років, які брали участь у конфлікті й потрапили в полон; дозвіл на тимчасову евакуацію дітей із зони бойових дій. Крім того, Протокол II гарантує права осіб, позбавлених волі з причин, пов'язаних із конфліктом, незалежно від їхнього статусу (інтерновані, затримані чи піддані кримінальному переслідуванню). П. 2 ст. 77 Додаткового протоколу I 1977 року дублює п. 3 ст. 38 Конвенції, п. 3 ст. 4 Додаткового протоколу II 1977 року регламентує питання забезпечення дітям необхідного піклування та допомоги в період збройних конфліктів неміжнародного характеру, зокрема, освіти, релігійного й морального виховання, возз’єднання роз’єднаних сімей; окремо, наголошується, що діти, які не досягли 15-річно-го віку, не підлягають вербуванню у збройні сили або групи, і їм не дозволяється брати участь у воєнних діях.

На думку Турченко О.Г., та Пилипишиної І.І.[11], державам, як основним відповідальним суб’єктам за життя, безпеку їх населення, необхідно підвищувати рівень координації і взаємодії щодо потреб дітей

[10] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

[11] Турченко О.Г., та Пилипишина І.І., Забезпечення прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. URL: DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.11

і молоді під час збройних конфліктів і в постконфліктних ситуаціях; сторони збройного конфлікту повинні чітко дотримуватися зобов'язань, щодо захисту цивільних осіб загалом, дітей, зокрема, не тільки за міжнародним гуманітарним правом, а і за нормами загального міжнародного права.

Ще одним ключовим міжнародним документом для захисту цивільного населення, включно з дітьми, є IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (12 серпня 1949 року)[12]. Конвенція поширює на дітей, як частину цивільного населення, всі свої положення. Вони встановлюють загальні принципи гуманного поводження: повагу до життя, фізичної та психологічної недоторканності, людської гідності, заборону зневаги та приниження, а також заборону позасудового засудження та покарання. Крім того, Конвенція суворо забороняє щодо цивільних осіб (включно з дітьми) такі дії, як тортури, тілесні покарання, медичні досліди, колективні покарання, репресалії, залякування, тероризм та взяття в заручники чи незаконна депортація.

Окремо можна зазначити норму ч. 2 ст. 8 Статуту Міжнародного кримінального суду, яка зазначає, що призов та військову службу чи мобілізацію дітей, які не досягли 15-річного віку, або з їх активне використання у бойових діях у межах як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів визнаний військовим злочином[13]. Римський статут Міжнародного кримінального суду передбачає захист дітей, зокрема, забороняючи злочини проти них та надаючи їм особливий статус у судових процесах. Практика Міжнародного кримінального суду щодо дітей включає розгляд справ, де діти є жертвами, свідками або обвинуваченими. Суд може застосовувати спеціальні процедури для захисту дітей-свідків, забезпечуючи їхню безпеку та психологічний комфорт під час судових процесів (прихованість особистості, участь у процесі за допомогою відеоконференції або присутність психологів, тощо). Серед особливостей можна підкреслити це те, що у деяких випадках діти можуть бути залучені до реабілітаційних програм замість судового процесу та у випадках, коли діти є обвинуваченими у скоєнні злочинів, застосовуються спеціальні процедури, спрямовані на їхню реабілітацію та інтеграцію до суспільства. Серед прикладів розгляду справ

[12] Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949 р. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm

[13] Римський Статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Міжнародного кримінального суду щодо дітей, це насильство в Сирії та злочини проти дітей у Конго[14].

Регіональні міжнародні механізми захисту прав дитини створюються на основі угод між окремими групами держав, зазвичай у межах певних географічних зон. Наприклад, в Африці діє Африканська Хартія про права і благополуччя дитини (1990 р.), прийнята в рамках Організації Африканської Єдності. Однак найбільш розвиненою серед цих регіональних систем є європейська, чия ефективність та вплив найкраще проявляються через практику Європейського суду з прав людини.

Рішення Європейського суду з прав людини, що стосуються захисту прав дитини, базуються на трьох основних документах: Конвенції про захист прав людини, Загальній декларації прав людини та Конвенції про права дитини. ЄСПЛ, визнаючи вразливість дітей, підкреслює їхнє право на особливий захист. Це означає, що кожна дитина має право на заходи захисту, необхідні відповідно до її статусу, які повинні надавати її сім'я, суспільство та, що важливо, держава. Для прикладу можна згадати пункт 76 справу «Мамчур проти України»[15], заява № 10383/09, §100, 16 липня 2015 року, в якому Суд наголошую ціннісний орієнтир, що «при визначенні найкращих інтересів дитини в конкретній справі слід брати до уваги два міркування: по-перше, в найкращих інтересах дитини зберегти її зв'язки з сім'єю, окрім випадків, коли доведено, що сім'я непридатна або явно дисфункціональна; і по-друге, в найкращих інтересах дитини забезпечити її розвиток в безпечному, надійному і стабільному середовищі та в середовищі, що не є дисфункціональним».

Європейської системи захисту прав дитини має включати ініціативи Ради Європи, Європейського Союзу та неурядових організацій. Зокрема, Рада Європи відіграла значну роль, ухваливши низку документів, програм та рекомендацій, спрямованих на вирішення конкретних проблем у сфері дитячих прав (Європейська конвенція про здійснення прав дітей[16], Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства[17], Європейська конвенція про усиновлення дітей[18], Європейська конвенція про захист прав та основоположних

[14] Зрозуміти Міжнародний кримінальний суд. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-06/UICC-UKR-rgb.pdf

[15] Рішення у справа «Мамчур проти України» (Заява № 10383/09). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text

[16] Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[17] Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

[18] Європейська конвенція про усиновлення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text

свобод 1950 року[19] тощо). Європейська регіональна система захисту прав дитини не лише має власні ініціативи, але й застосовує всі міжнародно-правові документи у сфері прав людини. Що стосується Ради Європи, то вона зосереджує зусилля на інформаційно-просвітницькій діяльності та впровадженні програм, присвячених найгострішим проблемам прав людини, включаючи й захист прав дітей. Серед Конвенцій Ради Європи особливо можна виділити: Конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом; Конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (ETS № 105); Конвенція про здійснення прав дітей; Конвенція про контакт з дітьми (ETS № 192), Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення (ETS № 201). Крім обов'язкових для виконання конвенційних за своєю природою стандартів прав дитини, напрями удосконалення соціальної функції держави у сфері захисту прав дитини містяться також у рекомендаціях та резолюціях Парламентської Асамблеї Ради Європи та Комітету Міністрів Ради Європи, які відносяться до так званого «м'якого права»[20], що не володіє властивістю формальної визначеності конвенційного права, не створює чітких прав та обов'язків, але дає загальну установку, показує напрям подальшого розвитку діяльності держави у певній сфері: Рекомендація ПАРЄ 1460 (2000) щодо започаткування Європейського омбудсмана з прав дитини; Рекомендація ПАРЄ 1596 (2003) щодо ситуації з дітьми мігрантами, Рекомендація ПАРЄ 1778 (2007), присвячена дітям – жертвам насильства, експлуатації та недбалого ставлення; Рекомендації КМРЄ (2003) 20 та (2008) 11, присвячені проблематиці протидії правопорушень неповнолітніх та ювенальній юстиції та інші. Європейська Рада Європейського Союзу[21] закликає держави-члени покращити захист дітей у надзвичайних ситуаціях в тому числі й ситуації воєнних дій, зокрема шляхом встановлення процедур прийому, які забезпечують житло для захисту, адаптоване до потреб дитини, гарантують їх фізичне та психічне здоров'я та забезпечують їм доступ до основних послуг; надання допомоги дітям без супроводу батьків, в тому числі шляхом швидкого призначення законного опікуна або відповідного представника; посилення політики боротьби з торгівлею дітьми,

[19] Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[20] М.В. Грушко. Міжнародно-правовий захист прав дітей// Конгрес міжнародного та європейського права: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Одеса, 19 квіт. 2019 р.). -с.83-84.

[21]European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/

визначення стратегій виявлення жертв торгівлі та підвищення обізнаності дітей та їхніх сімей щодо ризику експлуатації; забезпечення того, щоб надзвичайні ситуації не були інструментами для опіки над дітьми, і, зокрема, щоб усиновлення не відбувалося під час збройних конфліктів.

2. Напрями державної політики щодо забезпечення захисту прав дитини під час воєнних дій

Ціннісні орієнтири міжнародного права щодо прав дитини під час воєнних дій ґрунтуються на принципах гуманізму та недоторканності життя і гідності, що закріплені в міжнародному гуманітарному праві та правах людини. Діти визнаються особливо вразливою групою, яка потребує посиленого захисту, діти не є комбатантами і мають бути захищені від будь-яких форм насильства, експлуатації та залучення до бойових дій.

Конвенція ООН про права дитини (п. 1 ст. 3)[22] встановлює принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, а саме всі рішення та дії, що стосуються дітей, повинні прийматися з урахуванням їхніх найкращих інтересів. Це принцип прав дитини вміщує право на життя, виживання і розвиток, а також право на освіту, охорону здоров'я та захист від травм.

Статтею 19 Конвенції про права дитини 1989 року[23] передбачається, що держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Стаття 38 Конвенції закріплює спеціальну норму, що держави «зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів та стосуються дітей, а також забезпечувати їх дотримання», «вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними», що певною мірою узгоджується з нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема, з Женевськими конвенціями 1949 року та Додатковими протоколами до них 1977 року, в яких захисту дітей присвячені положення, що стосуються як цивільного населення загалом, так їх як окремої категорії.

Конвенція про права дитини кардинально змінила погляд на дітей, затвердивши, що дитина – це не власність батьків, а незалежна людська

[22] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
[23] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

істота та самостійний суб'єкт права, що має повний набір законних прав. Цей документ став надзвичайно ефективним завдяки тому, що він встановив дієві механізми захисту, які є адаптивними і можуть застосовуватися з урахуванням національних, соціальних, культурних та економічних реалій різних країн. Ця гнучкість забезпечує виконання Конвенції без конфлікту з внутрішнім правом держав. На історичному рівні Конвенція має вирішальне значення, оскільки вона систематизувала багаторічний досвід у сфері дитячих прав, ставши фундаментальним і головним світовим стандартом їх захисту.

Під час війни кожна дитина зазнає порушень своїх прав, гарантованих законом. Навіть якщо дитина фізично не постраждала, не зазнала експлуатації, сексуального чи іншого насильства, її базові права все одно порушуються. Війни глибоко впливають на кожну дитину, незалежно від її місцезнаходження. Навіть якщо дитина перебуває в безпечному місці і не має фізичних ушкоджень, війна все одно порушує її основні права. Це включає право на мирне дитинство, освіту, здоров'я та емоційну стабільність.

Система принципів, яка охоплює забезпечення прав дитини ґрунтується на міжнародному праві, яке аналізувалося напочатку, щодо закріплення системи принципів прав дитини для України це Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III[24]. Законом встановлюються принципи, що лягли в основу охорони дитинства, а саме «всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи, визначені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами». Закон України «Про охорону дитинства» також визначив права та свободи дитини, назвавши, що такими правами є: право на життя та охорону здоров'я; право на ім'я та громадянство; право на достатній життєвий рівень; право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації; право на захист від усіх форм насильства.

Окремо варто зауважити, що законодавцем вироблено відповідну систему заходів[25] щодо охорони дитинства в Україні, яка включає: визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охорони дитинства,

[24] Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[25] Сірант М.М., Маркін С.І. Захист прав дитини в умовах воєнного стану // Юридичний науковий електронний журнал. № 2/2024. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/172

удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами у цій сфері; забезпечення належних умов для гарантування безпеки, охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності; проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, підтримки виробництва дитячого харчування, у тому числі первинного виробництва, надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства; встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди; створення умов для забезпечення наявності на ринку в достатній кількості дитячого харчування, що відповідає вимогам законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів, у тому числі шляхом запровадження пільгового кредитування та/або оподаткування операторів ринку харчових продуктів, митного та або тарифного регулювання.

На думку О. Дворецької[26], вплив на національну державну політику щодо поліпшення захисту прав дитини під час воєнних конфліктів повинно охоплювати такі напрями: міжнародне співробітництво та правові механізми (координуюча роль ООН), розробка планів евакуації та оцінка безпекової інфраструктури, підтримка сімей з дітьми та розвиток сімейних форм виховання, формула Миру та міжнародна коаліція. Проблемами, які потребують негайного вирішення є формування безпечного освітнього середовища удосконалення механізмів попередження та евакуації, реабілітаційна допомога дітям, включно із протезуванням.

На думку Л. Ярмол[27], держава зобов'язана створювати ефективні гарантії реалізації прав дітей в умовах воєнного стану, здійснювати соціальні функції, особливо в галузі охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, має розробити ефективний механізм захисту прав дітей, що постраждали внаслідок війни.

[26] Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України». URL: https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/

[27] Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки". № 4 (36), 2022. – с. 101.

В Україні в 2022 році був створений Постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 р. № 302[28] Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану, метою діяльності якого є сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Згідно постанови КМУ, основними завданнями Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану є: координація дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо організації евакуації дітей, зокрема дітей з інвалідністю та дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку та проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, які влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, які перебувають під опікою, піклуванням, які влаштовані до сімей патронатних вихователів, з небезпечних територій, створення безпечних умов для їх перебування; координація дій центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо розміщення та задоволення потреб дітей, евакуйованих у безпечні регіони України, та тих, які переміщені у держави тимчасового перебування; координація заходів щодо забезпечення розміщення та задоволення потреб дітей, евакуйованих у безпечні регіони України, та тих, які переміщені у держави транзитного перебування; здійснення контролю за постановкою на консульський облік дітей в державі їх тимчасового влаштування і визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що виникають під час постановки на консульський облік дітей, та забезпечення повернення дітей до України після припинення воєнних дій; визначення шляхів і способів вирішення проблемних питань щодо захисту прав дитини в умовах воєнного стану; прийняття оперативних рішень щодо захисту прав дітей; моніторинг дотримання соціальних стандартів та прав дітей в Україні у державах їх тимчасового перебування, які виїхали за межі України, а також організація їх повернення в Україну; інформування громадян України та міжнародної спільноти про становище та потреби в захисті дітей в умовах воєнного стану, тощо.

ВИСНОВКИ

Міжнародні стандарти захисту прав дітей у збройних конфліктах закріплені у міжнародному гуманітарному праві, яке обмежує методи ведення війни, та міжнародному праві прав людини, зокрема в Конвенції

[28] Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#n38

ООН про права дитини. Ці норми надають дітям захист як цивільним особам, що не беруть участі у конфліктах, та забороняють їхню участь у бойових діях. Важливу роль у забезпеченні цього захисту відіграють Женевські конвенції та Додаткові протоколи, ЮНІСЕФ та національні закони, які враховують особливості захисту дітей у конфліктних ситуаціях.

Конвенція ООН про права дитини 1989 року являє собою фундаментальне доповнення до Декларації прав дитини. Вона не тільки надала конкретизації та юридичної сили принципам, що раніше мали виключно декларативний характер, але й здійснила систематизацію прав. Цей єдиний міжнародний документ акумулював положення, які до того були розсіяні у великій кількості галузевих та ситуативних нормативно-правових актів, забезпечивши всебічне правове регулювання життєдіяльності дитини.

Підсумовуючи, захист прав і свобод дітей в умовах воєнного стану вимагає згуртованих дій, реалізації принципу гуманізму, усвідомлення відповідальності перед нащадками та професіоналізму за сторони держав та міжнародних спільнот. Захист дітей під час війни – це не лише політико-правове чи економічно-організаційне питання, а комплексна системна проблема, яка потребує рішучих і скоординованих дій та вирішуватися спільними зусиллями.

Найскладнішою проблемою залишається захист прав та надання допомоги дітям на територіях, на яких ведуться воєнні дії. Через обмежений доступ органів публічної влади, виникає багато випадків порушення прав дитини в соціальній, культурній, освітній, побутових сферах, в окремих випадках діти залишаються покинуті та без належного піклування.

В умовах воєнного стану та бойових дій питання реального захисту прав дітей набуло нового, критичного масштабу. Війна призводить до тотального порушення всіх фундаментальних прав дитини: від права на життя, здоров'я та родину до права на освіту, розвиток, виховання, турботу та захист.

АНОТАЦІЯ

Міжнародний захист прав дітей під час збройних конфліктів є системою взаємоузгоджених дій держав, міжнародних міжурядових та неурядових організацій. Ці дії повинні бути спрямовані на розробку та забезпечення прав дитини з метою формування повноцінної та гармонійно розвиненої особистості, сприяння їх закріпленню в національному законодавстві та надання міжнародної допомоги дітям. Права дітей – це одна з найважливіших глобальних проблем, яка потребує спільних зусиль усього світу. Особливо актуальним є

міжнародний захист прав дитини під час збройних конфліктів. Міжнародне законодавство визнає дітей як особливо вразливу групу і гарантує їм особливий захист, оскільки вони не беруть участі у бойових діях. Мета цих заходів – забезпечити дітям можливість рости і розвиватися у безпеці, що є основою для формування здорової та повноцінної особистості. Найскладнішою проблемою залишається захист прав та надання допомоги дітям на територіях, на яких ведуться воєнні дії. Через обмежений доступ органів державної влади та органів місцевого самоврядування, виникає багато випадків порушення прав дитини в різних сферах. Міжнародні стандарти захисту прав дітей у збройних конфліктах закріплені у міжнародному гуманітарному праві, яке обмежує методи ведення війни, та міжнародному праві прав людини, зокрема в Конвенції ООН про права дитини. Конвенційні норми надають дітям захист як цивільним особам. Важливу роль у забезпеченні цього захисту відіграють Женевські конвенції та Додаткові протоколи, ЮНІСЕФ та національне законодавство.

Література

1. Декларація прав дитини, Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 21 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

4. Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

5. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

6. Європейська конвенція про усиновлення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text

7. Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text

8. Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949 р. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm

9. Конвенція про опіку над неповнолітніми. URL: https://www.hcch.net/fr/instruments/the-old-conventions/1902-guardianship-convention

10. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

11. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

12. Римський Статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

13. Про охорону дитинства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

14. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#n38

15. Рішення у справа «Мамчур проти України» (Заява № 10383/09). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text

16. European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/

17. Грушко М.В. Міжнародно-правовий захист прав дітей// Конгрес міжнародного та європейського права: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Одеса, 19 квіт. 2019 р.). – с.83-84.

18. Експертний документ «Забезпечення безпеки дітей під час збройних конфліктів: досвід України». URL: https://summitflg.org/ekspertnyj-dokument-zabezpechennya-bezpeky-ditej-pid-chas-zbrojnyh-konfliktiv-dosvid-ukrayiny/

19. Зрозуміти Міжнародний кримінальний суд. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-06/UICC-UKR-rgb.pdf

20. Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод Дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб// Juvenile policy as a component of supportingUkraine'snational security and defense(dedicated to the 53rd anniversary of the UN General Assembly adoption of the Declaration of the Rights of the Child and the 56th anniversary of the establishment of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs): Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. 552 p. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8

21. Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні 2024. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/49196/file/UNICEF_SitAn_2024_UKR.pdf.pdf

22. Сірант М.М., Маркін С.І. Захист прав дитини в умовах воєнного стану // Юридичний науковий електронний журнал. № 2/2024. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/172

23. Стартує масштабне опитування про життя дітей і родин України// Після 12-річної перерви в Україні знову запускається Мульти індикаторне кластерне обстеження домогосподарств (МІКС) за підтримки ЮНІСЕФ. URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/new-national-survey-launched-ukraine-assess-and-track-critical-indicators-children

24. Турченко О.Г., та Пилипишина І.І., Забезпечення прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. URL: DOI https://doi.org/10.24144/
2788-6018.2022.02.11

25. Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки". № 4 (36), 2022. – с. 101.

Інформація про автора:
Ковбан Андрій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-20

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Козленко О. О.

ВСТУП

Після встановлення незалежності України законодавець сформував розгалужену та достатньо комплексну систему нормативно-правового забезпечення прав та свобод дітей, що включає нормативні акти різної юридичної сили та охоплює широке коло суспільних відносин у сфері охорони дитинства. Так, Україна є учасницею значної кількості міжнародних договорів і документів у сфері прав дитини, активно імплементує норми міжнародного права та механізми міжнародного захисту неповнолітніх у національне законодавство. Водночас у сучасних умовах підходи до розуміння, інституційного забезпечення та практичного втілення прав дітей зазнають суттєвих трансформацій через те, що держава приділяє більше уваги інтересам дитини, удосконалює механізми контролю за дотриманням законодавства, розвиває систему соціально-правового захисту та залучає громади до вирішення питань дитинства в умовах децентралізації.

Незважаючи на обсяг нормативних змін, низка проблем залишається невирішеною. Зокрема, законодавчо досі не передбачено окремої кримінальної відповідальності за вербування, втягування або рекрутування дітей до участі у збройних конфліктах, відсутні спеціальні правові норми, що визначають особливості реалізації та захисту прав дітей в умовах міжнародного збройного протистояння на території України. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання доцільності та ефективності імплементації міжнародних механізмів захисту прав дитини, адже практика їх застосування у державах-розробниках далеко не завжди демонструє достатній рівень реального захисту, що потребує ґрунтовного наукового аналізу та адаптації до українських умов.

Проблематика захисту прав дітей набуває нового виміру після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Агресор системно і цілеспрямовано посягає на фундаментальні права українських дітей через обстріли шкіл, лікарень та інших об’єктів цивільної інфраструктури позбавляють їх права на освіту, охорону здоров’я, безпечний розвиток. Окупаційні адміністрації здійснюють

примусове переміщення неповнолітніх на територію РФ, перешкоджають їх поверненню, намагаються нав'язати російську ідентичність та використовують дітей у пропагандистських і мілітаристських цілях. Такі зухвалі та грубі порушення призвели до відкриття в Україні понад тисячі кримінальних проваджень, що робить питання притягнення винних до відповідальності сферою особливого державного пріоритету.

Поряд із безпосередніми злочинами проти дітей, тривалий характер війни спричинив глибокі соціально-економічні та психологічні наслідки, зокрема зростання рівня бідності, погіршення демографічної ситуації, збільшення соціальної нерівності, внутрішнє переміщення сімей та зростання соціальної напруги створюють додаткові ризики порушення прав дітей та ускладнюють механізми їх захисту, підсилюючи потребу в ефективній роботі правоохоронної системи[1].

В цих умовах роль Державного бюро розслідувань у забезпеченні прав дитини значно зростає, зокрема через проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із посяганнями на дітей з боку представників влади, військових, правоохоронців та інших суб'єктів, наділених державними повноваженнями. Саме діяльність цього органу є ключовою у документуванні воєнних кримінальних правопорушень проти дітей, фіксації фактів депортації, примусового переміщення, неналежного поводження, перевищення влади чи службових повноважень, а також у встановленні обставин, що свідчать про мілітаризацію чи пропагандистське використання неповнолітніх, виконуючи вкрай важливу роль щодо встановлення фактів службової недбалості посадовців, співучасті представників окупаційних адміністрацій, фактів незаконного позбавлення волі, катування, насильства, приховування даних про дітей, перешкоджання їх поверненню та інших злочинів, у яких співробітники державних структур можуть бути причетними.

Таким чином, забезпечення прав дитини в Україні в умовах воєнного стану постає як комплексне завдання, яке поєднує нормативний розвиток, ефективність правоохоронних механізмів, адаптацію міжнародних стандартів та інституційну спроможність всіх органів публічної влади, до яких відноситься і Державне бюро розслідувань, яке

[1] Opatskyi, R. Protection of children's rights as a component of the national security of Ukraine. In International and national security: Theoretical and applied aspects: Theses of the 5th international scientific-practical conference.2021. pp. 65-68). Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. URL: https://er.dduvs. edu.ua /bitstream/123456789/15728/1/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_%D0%9D%D0%92-2021_%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86-1_%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB.pdf

має потенціал стати ключовою ланкою у протидії злочинам, що посягають на права неповнолітніх, та у забезпеченні невідворотності відповідальності за такі діяння.

1. Національні механізми забезпечення прав дитини в умовах воєнного стану

Однією з ключових функцій демократичної держави є створення ефективної системи гарантій і механізмів, що забезпечують дотримання та реальний захист прав людини. У цій системі пріоритетним виступає охорона життя і здоров'я особи, її честі, гідності, недоторканності та безпеки, які Конституція України визначає найвищими соціальними цінностями. Особливого значення ці гарантії набувають у періоди дії надзвичайних правових режимів, коли нормальні умови життєдіяльності суспільства порушуються, а ризики для вразливих груп населення суттєво зростають[2].

Події останнього десятиліття, зокрема анексія Автономної Республіки Крим, збройний конфлікт на сході України в межах Антитерористичної операції, а згодом і повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року, стали безпрецедентним викликом для національної системи захисту прав людини. Запровадження воєнного стану загострило питання належного забезпечення прав дітей, які об'єктивно є найбільш уразливою соціальною групою в умовах збройної агресії. Починаючи з 2014 року, українські діти змушені переживати наслідки війни як безпосередні очевидці руйнувань, загрози життю, вимушеного переміщення та втрати домівок. Значна кількість із них зазнала психологічних травм, фізичного насилля, а окремі випадки свідчать про залучення неповнолітніх до бойових дій. Особливо резонансним є питання примусової депортації та переміщення українських дітей на територію Російської Федерації або тимчасово окуповані території, що є грубим порушенням міжнародного гуманітарного та міжнародного прав прав людини. У цих умовах забезпечення належного захисту порушених прав дитини, їх відновлення та запобігання подальшим порушенням стає одним із визначальних напрямів діяльності національних і міжнародних інституцій,

[2] Корж І. Ф.. Окремі проблеми забезпечення прав людини в Україні. Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. 148 с. С.56-58 URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/zahyst_prav_lyudyny_v_ukrayini_suchasnyy_stan_ta_perspektyvy_vdoskonalennya_2023.pdf

ефективність механізмів реагування яких визначає здатність держави виконувати свої зобов'язання щодо дітей у ситуації воєнного стану[3].

Після початку збройної агресії Російської Федерації проти України держава була змушена оперативно формувати нормативно-правові засади, здатні забезпечити захист прав і свобод громадян, зокрема дітей, на територіях, що постраждали від окупації та бойових дій. Важливим кроком у цьому напрямі стало ухвалення 15 квітня 2014 року Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»[4], який визначив особливості реалізації прав осіб, включно з дітьми, у ситуації, коли державні інституції не можуть здійснювати свої повноваження у повному обсязі через встановлення окупаційного режиму.

У жовтні 2014 року Президент України окремим указом наголосив на необхідності нормативного врегулювання питань освіти дітей, чиї батьки є учасниками бойових дій, а також дітей військовослужбовців, які загинули під час проведення Антитерористичної операції, що як раз сприяло формуванню правових механізмів, спрямованих на забезпечення рівного доступу таких дітей до освітніх послуг та додаткової державної підтримки[5]. З метою розширення соціальних гарантій для дітей, які постраждали внаслідок війни, та сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах, у 2016 році прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України, спрямованих на посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми», який удосконалив інструменти соціальної допомоги, механізми надання пільг і державних виплат, а також підвищив рівень міжвідомчої взаємодії у сфері захисту дитинства[6].

У 2017 році держава зробила черговий крок у вибудовуванні системи захисту дітей, які зазнали впливу війни через затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, який дозволив офіційно визнавати факти завдання шкоди дитині, систематизувати дані про постраждалих неповнолітніх та

[3]Сусь Ю.С., Білоусова К.В. До питання захисту дітей в умовах воєнного стану. Український освітньо-науковий медичний простір, No 1(2).2024.С.1 – 13. URL: https://ua-medical.com/index.php/journal/article/view/12/9

[4] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text

[5] Про невідкладні заходи щодо забезпечення додаткових соціальних гарантій окремим категоріям громадян. Указ Президента України від 29.10.2014 № 835/2014 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835/2014#Text

[6] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми. Закон України від 26.01.2016 № 936-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#Tex

забезпечувати їхню адресну підтримку відповідно до встановлених державних гарантій[7].

Запровадження в Україні воєнного стану у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації 24 лютого 2022 року актуалізувало питання негайного посилення системи національного захисту прав дітей, які стали жертвами збройної агресії. Уже в перші тижні війни державні інституції були змушені оперативно адаптувати правове регулювання у сфері охорони дитинства до умов, у яких діти зазнавали загроз життю, здоров'ю, сімейному середовищу та свободі пересування[8].

Протягом 2022 року Кабінет Міністрів України ініціював низку змін до нормативно-правових актів, спрямованих на створення оперативних механізмів реагування з боку органів влади та системи соціального захисту. Зокрема, його постановою № 302 від 17 березня 2022 року запроваджено діяльність Координаційного штабу з питань захисту прав дитини під час війни, який став центральним елементом міжвідомчої взаємодії, забезпечуючи координацію роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо організованої евакуації дітей, їх безпечного розміщення, задоволення першочергових соціальних, медичних та психологічних потреб, а також здійснення системного моніторингу дотримання прав дітей у регіонах, охоплених бойовими діями[9].

Наступним кроком державного реагування стало ухвалення 22 березня 2022 року постанови Кабінету Міністрів України № 349 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану», положення якої були спрямовані на оперативне регулювання діяльності дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, визначаючи, що на період дії надзвичайного чи воєнного стану такі сімейні форми виховання можуть тимчасово приймати дітей, які залишилися без батьківської опіки, у межах установлених законодавством лімітів, а також було розширено положення щодо роботи органів опіки та піклування, що дало змогу оперативно влаштовувати дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до функціонуючих прийомних

[7] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 05.04.2017 № 268 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text

[8] Сірант М.М., Маркін С.І. Захист прав дитини в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. № 2.2024 С. 694-696 URL: http://lsej.org.ua/2_2024/174.pdf

[9] Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 302.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0 %BF#Text

сімей і дитячих будинків сімейного типу з метою забезпечення безперервності опіки над дітьми, які опинилися в зоні ризику через бойові дії, та створення правових передумов для їх негайного захисту й підтримки.[10]

Одним із ключових напрямів державної політики у сфері захисту прав дитини в умовах воєнного стану є забезпечення безперервності освіти та безпеки учасників освітнього процесу. Так, Закон України «Про охорону дитинства» закріплює право кожної дитини на доступну й якісну освіту, що не може бути обмежене навіть в умовах надзвичайних загроз[11]. У цьому контексті важливим міжнародним кроком стало приєднання України до Декларації про безпеку шкіл,[12] яка закликає держави утримуватися від дій, що створюють перешкоди для навчання, та запроваджувати механізми захисту освітніх закладів у період збройних конфліктів зокрема через моніторинг атак на освітню інфраструктуру, забезпечення умов для безперервного навчання та відновлення пошкоджених навчальних закладів. Після запровадження воєнного стану 24 лютого 2022 року Міністерство освіти і науки України було змушене оперативно реагувати на загрози життю та безпеці дітей і педагогів. Уже 25 лютого МОН надіслало рекомендаційного листа щодо тимчасового припинення навчання у всіх закладах освіти та оголошення двотижневих канікул.[13] Згодом, 7 березня 2022 року, міністерство надало роз'яснення стосовно застосування трудового законодавства в умовах воєнного стану, рекомендувавши організовувати дистанційну роботу для працівників, які не можуть фізично прибути до місця роботи, але мають можливість виконувати обов'язки віддалено[14]. 28 березня 2022 року МОН видало наказ, яким зобов'язувало заклади забезпечувати зарахування дітей, які змінили місце проживання або навчання через бойові дії, а також організовувати освітній процес у найбільш безпечних форматах, тобто дистанційному, змішаному чи сімейному. Правові

[10] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану По-станова Кабінету Міністрів України від 22.03.2022 №349.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF#Text

[11] Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 № 2402-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[12] Декларація про безпеку шкіл. Офіційний веб=сайт Міністерства освіти та науки України. URL: https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/diyalnist/mizhnarodna-spivpratsya-2/deklaratsiya-pro-bezpeku-shkil

[13] Про організацію освітнього процесу: Лист Міністерства освіти і науки від 25.02.2022 № 1/3276-22. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86140/

[14] Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні: Наказ Лист Міністерства освіти і науки від 28.03.2022 №274. URL: https:// osvita. ua/ legislation/Ser_osv/86134/

гарантії продовження освіти були суттєво посилені після ухвалення 15 березня 2022 року Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, яким було мінімізовано ризики освітніх втрат серед дітей, вимушених покидати домівки або виїжджати за кордон, через забезпечення беперервності освіти[15].

Одним із важливих рішень уряду у сфері безпеки дітей стало ухвалення постанови КМУ № 940 від 23 серпня 2022 року, якою вдосконалено механізм проведення евакуації з визначенням переліку закладів у безпечних регіонах для термінового переміщення дітей з урахуванням їх віку та стану здоров'я, що посилило спроможність держави оперативно реагувати на загрози життю та здоров'ю неповнолітніх і малолітніх дітей[16].

В умовах збройної агресії міжнародне гуманітарне право покладає на держави обов'язок забезпечувати максимальний рівень захисту цивільного населення, зокрема дітей, які є найбільш вразливою категорією. Україна, виконуючи свої міжнародно-правові зобов'язання, активно застосовує норми міжнародного гуманітарного та міжнародного права прав людини для створення правових гарантій безпеки дітей у воєнний період. Законодавчі та інституційні механізми, сформовані державою, спрямовані на запобігання порушенням прав дитини, забезпечення їхнього документування, відновлення порушених прав і притягнення винних до відповідальності. Однак ефективність міжнародно-правових механізмів значною мірою ускладнюється систематичним і грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права з боку держави-агресора. Масштабні обстріли цивільної інфраструктури, примусова депортація та переміщення дітей, насильницьке розлучення дітей із сім'ями, блокування гуманітарних коридорів створюють додаткові виклики для України та потребують посилення внутрішнього механізму захисту.

У цьому контексті спеціальна роль належить правоохоронним органам України, які забезпечують фіксацію, розслідування та правову кваліфікацію злочинів, вчинених щодо дітей. Національна поліція, Офіс Генерального прокурора, Служба безпеки України та інші органи ведуть системну роботу з документування фактів воєнних злочинів, зокрема порушень прав дітей, що є необхідною умовою як для притягнення

[15] Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного ста-ну, надзвичайної ситуації або надзвичайного ста-ну: Закон України 15.03.2022 № 2126-IX.URL:https://zakon.rada. gov.ua/ laws/ show/2126-20#Text

[16] Про внесення змін до деяких постанов Кабіне-ту Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації: Постанова Кабінету Міністрів України 23.08.2022 No 940. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-%D0 %BF#Text

винних до відповідальності, так і для подальшого відновлення прав постраждалих дітей на національному та міжнародному рівнях[17]. Особливе місце у цьому механізмі займає Державне бюро розслідувань, яке в умовах воєнного стану отримало розширені завдання у сфері протидії воєнним злочинам. Державне бюро розслідувань здійснює розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із бездіяльністю, недбалістю або зловживаннями посадовців українських органів влади чи військових формувань, якщо такі дії призводять до порушення прав і безпеки дітей. Такий підхід сприяє зміцненню довіри до державних інституцій, підвищує рівень внутрішнього контролю та забезпечує реальне виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо захисту дітей під час війни.

Таким чином, у ситуації збройної агресії процес забезпечення прав дитини вимагає синхронної дії міжнародно-правових механізмів та національних інституцій. Попри перешкоди, зумовлені агресивною політикою Російської Федерації, Україна продовжує зміцнювати власні механізми захисту, удосконалюючи діяльність правоохоронних органів, судової системи та органів державного управління для забезпечення максимально можливого рівня безпеки та правового захисту дітей[18].

2. Характеристика інституційної спроможності ДБР щодо забезпечення прав дітей

Забезпечення прав дітей є фундаментально важливим елементом підтримання законності та правопорядку в державі, а ефективність цього процесу значною мірою залежить від належної організації діяльності системи національних інституцій, уповноважених здійснювати адміністративно-правові механізми у сфері охорони дитинства. У науковій літературі традиційним є підхід, відповідно до якого суб'єкти публічного адміністрування охоплюють органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також інші інституції, наділені владними управлінськими повноваженнями, які виконують законодавчо визначені функції щодо забезпечення прав та інтересів дітей. Окреме місце у цій системі посідають органи, що мають змішану

[17] Ганзевич В., Томіна В. Проблематика отримання статусу дитини, постраждалої внаслідок воєнних дій в Україні. Законодавчі аспекти протидії особливо небезпечним злочинам в Україні. Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу 14-15 березня 2024 року, м. Київ. Київ : Алерта, 2024. 344 с. С.23-25 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20022/1/ZAPONZU.pdf

[18] Oksana Moroz, Valery Bondar, Yuriy Khatniuk Protection of children's rights as a component of Ukraine's national security. Social & Legal Studios. 2023. Vol. 6, No. 3. P. 104-10 URL: https://sls-journal.com. ua/web/uploads/pdf/Social%20and%20Legal%20Studios_ Vol.%206_No.%203_2023_104-110.pdf

або допоміжну компетенцію, зокрема Верховна Рада України, Президент України та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини[19].

У межах загальної характеристики зазначених суб'єктів доцільно виокремити дві групи, першу з яких становлять органи загальної компетенції, що визначають стратегічні пріоритети державної політики щодо захисту прав дітей, забезпечують нормативне регулювання, організовують діяльність виконавчої влади, координують реалізацію державних програм у сфері охорони дитинства, тобто формують засади державного управління у відповідній сфері та забезпечують контроль за виконанням покладених на державу обов'язків щодо дітей. До другої групи відносяться суб'єкти спеціальної компетенції, які безпосередньо здійснюють заходи із захисту прав дітей, реагують на загрози їхньому життю, здоров'ю та благополуччю, а також забезпечують документування й усунення порушень[20]. У цій категорії провідну роль відіграє Державне бюро розслідувань, інституційна спроможність якого суттєво зросла в умовах збройної агресії проти України, оскільки саме цей правоохоронний орган виконує важливу функцію у системі захисту прав дитини, здійснюючи розслідування кримінальних правопорушень, спрямованих щодо неповнолітніх, зокрема фактів незаконного переміщення та депортації дітей, актів насильства, посягань на життя і здоров'я, а також воєнних злочинів, які стосуються цивільного населення. Інституційна спроможність Державного бюро розслідувань у цій сфері посилюється його здатністю своєчасного реагування на випадки службової недбалості, бездіяльності або зловживання владою з боку посадових осіб сектору безпеки і оборони, порядок роботи яких прямо впливає на безпеку дітей у зоні проведення бойових дій, що створює додаткові гарантії дотримання прав дитини та запобігає порушенням з боку представників державних структур[21].

Ефективність діяльності Державного бюро розслідувань у сфері захисту прав дітей проявляється і в налагодженій взаємодії з органами опіки і піклування, соціальними службами, підрозділами Національної поліції України та іншими правоохоронними органами, що забезпечує

[19] Вороніна Ю. Є. Теорія та практика публічного управління та адміністрування : навчальний посібник.М елітополь : ТОВ «Колор Принт», 2020. 204 с. URL: https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/9019 /1/%D0%9 F%D0%BE%D1%81i%D0%B1%D0% BD%D0%B8%D0%BA_%284%29%20%281%29.pdf

[20] Волкова І.І. Інституційна система суб'єктів, які забезпечують захист прав дитини. Актуальні питання юридичної науки. Правова позиція, № 3 (32), 2021. С.87-90 URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/3/16.pdf

[21] Труба Р. М. Адміністративно-правове регулювання діяльності Державного бюро розслідувань. Дис… докт. філософії за спец. 081–Право. Науково-дослідний інститут публічного права, Київ, 2020. 172 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U100104

комплексний підхід до реагування на порушення. Таким чином, Державне бюро розслідувань виступає невід'ємною складовою національного механізму забезпечення прав дитини, а його інституційна спроможність є важливою передумовою ефективного функціонування системи державного захисту дітей, особливо в умовах збройної агресії.

У межах реалізації покладених на нього функцій Державне бюро розслідувань не лише здійснює кримінальне переслідування осіб, винних у порушеннях прав дитини, а й бере участь у формуванні державної політики у сфері протидії злочинності, зокрема тих її проявів, що безпосередньо зачіпають права та інтереси неповнолітніх[22]. Інституційна спроможність органу виявляється у здатності комплексно оцінювати криміногенну ситуацію, пов'язану з посяганнями на дітей, і пропонувати Кабінету Міністрів України відповідні нормативні та організаційні механізми удосконалення державної політики у сфері їхнього захисту. Так, відповідно до положень Закону України «Про Державне бюро розслідувань» Бюро забезпечує підготовку пропозицій щодо запровадження або змін законодавчих і підзаконних актів, що регулюють питання відповідальності за злочини проти дітей, механізми взаємодії правоохоронних органів у сфері захисту дитинства, порядок документування воєнних злочинів, а також особливості реагування на кримінальні правопорушення в умовах збройної агресії[23]. Така нормотворча діяльність є важливою складовою інституційної спроможності органу, оскільки сприяє формуванню ефективного середовища для захисту прав дітей на національному рівні та вдосконаленню міжвідомчої взаємодії.

Участь Державного бюро розслідувань у розробці державної політики також має практичний вимір, адже орган постійно аналізує обставини та тенденції вчинення злочинів проти неповнолітніх, узагальнює інформацію щодо порушень прав дітей у різних регіонах, включаючи території, що зазнали збройної агресії, на підставі яких формуються пропозиції щодо оптимізації роботи правоохоронних органів, посилення превентивних заходів, впровадження спеціальних процедур захисту дітей, а також удосконалення методик документування злочинів проти них[24]. Таким чином, здатність Державного бюро розслідувань брати участь у розробці державної

[22] Дрьомін В.М. Кримінологічні функції та кримінологічна діяльність ДБР. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса Юридична література, 2018. С. 375-379.

[23] Про Державне бюро розслідувань. Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII URL: https://zakon. rada.gov. ua/laws/show/794-19#Text

[24] Про Державне бюро розслідувань. Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII URL: https://zakon. rada. gov. ua/laws/show/794-19#Text

політики у сфері протидії злочинам, що стосуються дітей, є важливою складовою його інституційної спроможності і відповідно дозволяє забезпечити комплексний підхід до охорони прав дитини, поєднуючи практичну діяльність із формуванням нормативних засад, необхідних для посилення гарантій безпеки й правового захисту неповнолітніх[25].

Важливим компонентом інституційної спроможності Державного бюро розслідувань у сфері забезпечення прав дітей є здійснення інформаційно-аналітичних заходів, спрямованих на виявлення системних причин та умов вчинення злочинів, у тому числі тих, що становлять загрозу для неповнолітніх. Аналіз криміногенних факторів, пов'язаних із проявами організованої злочинності, воєнними злочинами, незаконним переміщенням та експлуатацією дітей, дає змогу ДБР формувати обґрунтовані висновки щодо характеру й масштабів порушень прав дитини. Саме результатами такого аналітичного дослідження визначаються напрями оперативного реагування, пріоритети розслідувань, а також потреби у вдосконаленні міжвідомчої координації. Інформаційно-аналітична діяльність Державного бюро розслідувань передбачає систематизацію відомостей, отриманих у ході розслідувань злочинів проти дітей, виявлення повторюваних моделей порушень, встановлення факторів, що сприяють чи уможливлюють вчинення таких злочинів, а також оцінку ризиків для життя, здоров'я та безпеки неповнолітніх. На основі зібраної інформації орган вживає практичних заходів для усунення виявлених причин і умов злочинності, що включає ініціювання змін у роботі інших правоохоронних органів, участь у розробці заходів превенції, а також напрацювання рекомендацій для суб'єктів публічного адміністрування. У такий спосіб інформаційно-аналітична функція Державне бюро розслідувань виступає важливим елементом комплексного механізму захисту прав дітей, оскільки дозволяє не лише реагувати на порушення, що вже відбулися, а й запобігати їх виникненню шляхом усунення криміногенних чинників, що значно підсилює інституційну спроможність органу забезпечувати безпеку та правовий захист дітей у ситуації зростання загроз, спричинених збройною агресією[26].

Не менш важливою складовою інституційної спроможності Державного бюро розслідувань у сфері забезпечення прав дітей є його

[25] Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло : монографія / кол. авт.: Галина Зеленько (кер., наук.ред.) та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 480 с. URL: https://ipiend. gov.ua/ wp-content/uploads/2025/04/ Instytutsijna-spromozhnist-derzhavy.pdf

[26] Федчак І. А. Концептуальні основи та науково-практичні аспекти проактивних моделей правоохоронної діяльності : монографія. Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 628 с.

діяльність щодо припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених до компетенції цього органу. Реагування на такі правопорушення має особливе значення в умовах збройної агресії, коли кількість злочинів, спрямованих проти цивільного населення, зокрема проти дітей, суттєво зростає. Так, Державне бюро розслідувань здійснює комплексні заходи, спрямовані на негайне припинення протиправних дій, які створюють загрозу життю, здоров'ю та безпеці неповнолітніх, а також організовує подальше розслідування з метою притягнення винних до кримінальної відповідальності. Ефективність цієї діяльності прямо впливає на рівень державного захисту дітей, формує довіру до правоохоронної системи та сприяє відновленню порушених прав потерпілих.

Подальша реалізація повноважень ДБР пов'язана із здійсненням оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах його підслідності, що охоплює збір та фіксацію доказів, проведення слідчих та розшукових дій, оперативне встановлення осіб, причетних до злочинів, а також забезпечення належної процесуальної форми розслідування[27]. Луб[28] Досудове розслідування забезпечує не лише встановлення обставин злочину, але й створює основу для подальшого судового розгляду, відшкодування шкоди потерпілим дітям та притягнення до відповідальності як безпосередніх виконавців, так і осіб, які організували чи сприяли вчиненню злочинів. Таким чином, здатність ДДБР оперативно припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, а також ефективно проводити оперативно-розшукові заходи й досудові розслідування, є ключовим елементом його інституційної спроможності у сфері забезпечення прав дітей, що дозволяє не лише документувати порушення й притягувати винних до відповідальності, а створювати превентивний ефект, спрямований на запобігання злочинам проти дітей у майбутньому.

Важливою складовою діяльності Державного бюро розслідувань, що безпосередньо впливає на рівень захисту прав дітей, є здійснення розшуку осіб, які переховуються від слідства та суду за кримінальні

[27] Мевша.В.В, Марков М.М. Використання негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях, пов'язаних із торгівлею людьми. Слідча та детективна діяльність: виклики і перспективи: збірник

тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 25 травня 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023.С.83-87 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19735/1/sl_det_dialnist.pdf

[28] Лубінець Д. Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad

правопорушення, підслідні цьому органу. У практичному вимірі це означає, що ДБР забезпечує оперативний [29]пошук осіб, причетних до вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів, зокрема тих, що спрямовані проти дітей або створюють загрозу їх безпеці. Ефективність розшукової діяльності має особливу значущість у контексті воєнної агресії, коли підвищується ризик ухилення злочинців від відповідальності та зростає кількість правопорушень, пов'язаних із посяганнями на життя, здоров'я чи свободу неповнолітніх. Відповідно, виявлення і затримання таких осіб сприяє не лише встановленню обставин злочину, а й запобігає можливому повторному вчиненню правопорушень, що вкрай важливо для забезпечення безпеки дітей у зонах ризику.

Іншим аспектом інституційної спроможності Державного бюро розслідувань є використання гласних і негласних штатних та позаштатних працівників, що здійснюється на законних підставах і з дотриманням умов добровільності та конфіденційності таких відносин. Застосування цих інструментів має суттєве значення для виявлення, попередження та документування правопорушень, які становлять загрозу для дітей, оскільки негласні заходи, що проводяться у межах кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності, дозволяють збирати інформацію про факти підготовки або вчинення злочинів, пов'язаних із насильством над дітьми, їх експлуатацією, незаконним переміщенням або іншими формами порушення їхніх прав[30].

Крім того, відповідно до своїх основних завдань Державного бюро розслідувань також забезпечує матеріальне і моральне заохочення осіб, які сприяють запобіганню та розкриттю кримінальних правопорушень, включно з тими, що стосуються дітей, що формує додатковий ресурс для дієвого реагування на загрози та підвищує результативність взаємодії органу з громадськістю й іншими суб'єктами, що беруть участь у забезпеченні охорони прав дитини. Використання гласних і негласних методів у правовий спосіб посилює спроможність ДБР виявляти приховані форми злочинності, своєчасно втручатися у небезпечні ситуації та забезпечувати належний захист дітей як однієї з найбільш уразливих груп населення, забезпечуючи ефективне реагування на кримінальні правопорушення проти дітей, сприяючи недопущенню їх

[29] Носевич Н. Р. Державне бюро розслідувань як суб'єкт протидії злочинності в Україні: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08. Кривий Ріг, 2019. 231 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0420U100527

[30] Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 2 (38). 2023.С. 66–71. URL:https://science. lpnu.ua /sites/ default/files/journal-paper/2023/nov/31656/12.pdf

повторення та підсилюючи загальний рівень захисту прав, свобод та інтересів дитини в умовах збройної агресії та підвищених ризиків.[31]

Суттєвим елементом інституційної спроможності Державного бюро розслідувань у сфері забезпечення прав дітей є його діяльність, спрямована на відшкодування завданих державі збитків і шкоди, а також на забезпечення можливостей для конфіскації коштів та майна, отриманих унаслідок в результаті вчинення кримінальних правопорушень. Така функція набуває особливої ваги в умовах воєнної агресії, коли значна частина злочинів пов'язана з незаконним привласненням, розкраданням чи використанням державних ресурсів, що опосередковано впливає на спроможність держави забезпечувати належний захист дітей, у тому числі тих, які постраждали від війни. Забезпечення конфіскації доходів і майна, здобутих злочинним шляхом, є важливим інструментом протидії злочинам, що становлять загрозу для дітей, адже виведення таких ресурсів з незаконного обігу посилює можливості держави спрямовувати їх на відновлення порушених прав неповнолітніх, зміцнення системи їх соціального захисту та покращення умов їхнього життя й безпеки. Діяльність Державного бюро розслідувань у цьому напрямі також створює принциповий превентивний ефект, демонструючи невідворотність відповідальності за завдання шкоди державі та посилюючи довіру суспільства до здатності правоохоронних органів протидіяти кримінальним проявам. Розслідування правопорушень, пов'язаних із незаконним заволодінням державним майном, зловживанням бюджетними ресурсами, фінансовими махінаціями або корупційними діями, безпосередньо впливає на якість державної політики щодо дітей, оскільки такі злочини зменшують обсяг ресурсів, які могли б бути спрямовані на підтримку сімей, відновлення зруйнованої інфраструктури, забезпечення освіти, медицини та соціальних послуг для дітей, тому роль ДБР у поверненні цих коштів і майна є одним із факторів, що забезпечують стабільність і дієвість національної системи захисту прав дитини[32]. Отже, діяльність Державного бюро розслідувань, спрямована на відшкодування збитків та конфіскацію незаконно отриманих активів, становить важливий напрям його інституційної спроможності щодо зміцнення державного потенціалу забезпечувати права дітей та створювати умови для їх

[31] Цимбал П.В., Манзюк О.І. Особливості взаємодії Державного бюро розслідувань з іншими державними органами під час здійснення досудового розслідування. Юридичний науковий електронний журнал. № 8. 2020.С. 458-460 URL: http://lsej.org.ua/8_2020/117.pdf

[32] Головчук В. А. Запобігання державним бюро розслідувань злочинам, віднесеним до його компетенції. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса: Юридична література, 2018. С. 390-393.

належного захисту, особливо в умовах підвищених викликів, спричинених збройною агресією.

Важливою складовою інституційної спроможності Державного бюро розслідувань є його діяльність, спрямована на повернення в Україну коштів та іншого майна, які були вивезені за кордон або приховані в іноземних юрисдикціях унаслідок учинення кримінальних правопорушень, що належать до його підслідності. У сучасних умовах, коли злочини, зокрема корупційного чи економічного характеру, часто мають транснаціональний вимір, здатність ДБР забезпечувати повернення таких активів набуває особливого значення для зміцнення державного фінансового потенціалу та відновлення справедливості щодо завданих правопорушеннями збитків[33]. Повернуті в Україну кошти та майно можуть бути використані для компенсації шкоди, заподіяної державі, а також для фінансування заходів соціального спрямування, в тому числі програм, пов'язаних із відновленням порушених прав дітей, підтримкою їх сімей, розвитком інфраструктури дитинства та забезпеченням безпеки й належних умов життя для неповнолітніх, що прямо впливає на ефективність системи захисту прав дітей, оскільки відновлені ресурси сприяють посиленню спроможності держави виконувати свої соціальні зобов'язання. Процес повернення активів потребує високого рівня міжнародної співпраці, правової грамотності, оперативності та здатності органу діяти в межах складних міждержавних процедур. Так, ДБР активно взаємодіє з компетентними органами інших держав, міжнародними слідчими структурами, фінансовими розвідувальними підрозділами та організаціями, які протидіють відмиванню доходів, здобутих злочинним шляхом, що значно підсилює потенціал ДБР у поверненні активів та забезпечує реальне виконання принципу невідворотності відповідальності, створюючи додаткові можливості для посилення системи захисту прав дітей у період зростання соціальних і гуманітарних викликів, спричинених збройною агресією[34].

Високий рівень інституційної спроможності Державного бюро розслідувань значною мірою забезпечується його доступом до державних інформаційних систем, що дає можливість оперативно отримувати, аналізувати і використовувати дані, необхідні для якісного розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі тих, що посягають на права дітей. Використання таких інформаційних ресурсів

[33] Труба Р. Компетенція Державного бюро розслідувань. Адміністративне право і процес № 1. 2019. С. 234-239 URL: http:// pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/11/41.pdf

[34] Про Державне бюро розслідувань. Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/794-19#Text

дозволяє встановлювати переміщення фігурантів, відслідковувати потенційні зв'язки між підозрюваними, оперативно ідентифікувати осіб, причетних до насильства, експлуатації, торгівлі дітьми або їх незаконного переміщення. Самостійне створення інформаційних систем та ведення оперативного обліку посилює незалежність та технічну самодостатність органу, а дотримання вимог щодо захисту персональних даних гарантує безпеку відомостей про дітей, потерпілих або свідків. Водночас безпековий аспект діяльності Державного бюро розслідувань має критичне значення не лише для працівників органу, а і для дітей та дорослих, які беруть участь у кримінальному судочинстві як потерпілі, свідки чи заявники. Забезпечення особистої безпеки цих осіб є одним із базових елементів інституційної спроможності органу, оскільки без реальних гарантій захисту діти або їх законні представники часто не можуть надати свідчення чи співпрацювати зі слідством. У воєнний період, коли зросла кількість загроз, у тому числі на тимчасово окупованих територіях, Державне бюро розслідувань здійснює комплекс заходів щодо захисту свідків, зокрема організацію безпечного транспортування, охорону місця проживання або тимчасового перебування, використання конфіденційних процедур допиту неповнолітніх та створення умов для їх психологічного комфорту[35].

Ефективність роботи ДБР значною мірою залежить і від професійного рівня його працівників, тому орган системно організовує навчання, перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів, що забезпечує їх здатність працювати з особливо складними категоріями кримінальних правопорушень, у тому числі щодо дітей. Підготовка включає навчання методам роботи з неповнолітніми потерпілими, особливостям проведення допиту з урахуванням вікових, психологічних та емоційних характеристик дитини, методикам виявлення прихованих форм насильства, експлуатації чи торгівлі дітьми. Участь Державного бюро розслідувань у формуванні державного замовлення на навчання фахівців забезпечує підготовку національних експертів, здатних протидіяти складним видам злочинності, що посягають на права, свободи та інтереси дітей[36].

[35] Масик-Бєсова М.З. Інституційна стійкість органів державної влади у забезпеченні національної безпеки України. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування Том 35 (74) № 1. 2024. С. 122-126 URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/1_2024.pdf.

[36] Цюприк І.В. Перспективи функціонування Державного бюро розслідувань як суб'єкта боротьби з організованою злочинністю. НАУКОВИЙ ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ, № 2 (99), 2016 С. 177-185 URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4956e89a-5352-48ad-94c3-fe13fad 01867 /content

У міжнародному вимірі інституційна спроможність Державного бюро розслідувань проявляється через виконання запитів іноземних держав про надання правової допомоги, що дозволяє розслідувати транскордонні злочини, які часто пов'язані з експлуатацією дітей. В умовах глобалізації та активного поширення мережевих форм кримінальної діяльності такі механізми міжнародної правової допомоги стають необхідними для встановлення місця перебування зниклих дітей, блокування каналів незаконного переміщення неповнолітніх, виявлення інтернет-спільнот, що поширюють матеріали сексуальної експлуатації дітей.

Крім того, ДБР бере активну участь у формуванні проектів міжнародних договорів та забезпечує виконання зобов'язань України у сфері міжнародного кримінального співробітництва з метою сприяння гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами захисту дітей, зміцнення партнерських зв'язків з правоохоронними органами інших держав та забезпечення участі України у глобальних механізмах протидії торгівлі дітьми, їх експлуатації та іншим тяжким злочинам[37].

Не менш важливим аспектом є співробітництво ДБР із поліцейськими та спеціалізованими правоохоронними органами іноземних держав з метою обміну інформацією, проведення спільних слідчих дій, отримання допомоги у встановленні місця знаходження дітей, незаконно переміщених за кордон, або осіб, причетних до злочинів проти неповнолітніх, оскільки така взаємна підтримка, оперативний обмін даними та спільні операції значно посилюють потенціал держави у боротьбі з транснаціональною злочинністю, що становить загрозу дітям[38].

Дотримання режиму захищеної інформації, у тому числі охоронюваної законом таємниці, є ще однією невід'ємною складовою діяльності ДБР, оскільки через чутливість інформації щодо неповнолітніх потерпілих, свідків або дітей, які опинилися в ситуації ризику, забезпечення конфіденційності є ключовою гарантією їх захисту для забезпечення прозорості власної діяльності та формування довіри суспільства.

---

[37] Хлівненко Є. І.Актуальні питання добору кадрів до Державного бюро розслідувань. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.16 червня 2018 року. м. Одеса С.216-219 URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/33a8b9f9-a17f-4b7d-aa0b-d1366509b93b/content

[38] Лисаковський Р. Співпраця Державного бюро розслідувань з міжнародними організаціями та мережами у сфері протидії злочинності. Актуальні проблеми правознавства. 1 (33). 2023 С. 95-101

Звітування про свою діяльність є суттєвим елементом демократичної підзвітності Державного бюро розслідувань, адже воно забезпечує прозорість функціонування органу та підтверджує його відповідальність перед суспільством. Публічні звіти, відкриті комунікації щодо результатів розслідувань, а також регулярне інформування громадськості про хід роботи щодо виявлення, документування та припинення порушень прав дітей формують важливий компонент громадського контролю і відповідно зміцнює довіру населення до Державного бюро розслідувань як до інституції, здатної забезпечити реальний захист найуразливіших категорій громадян, насамперед дітей, що потерпають від наслідків збройної агресії та загальної криміногенної нестабільності[39]. В умовах воєнного стану значення відкритості та прозорості діяльності Державного бюро розслідувань лише посилюється, оскільки суспільство потребує впевненості у дієвості державних механізмів реагування на злочини проти дітей, у тому числі воєнні. Регулярне звітування сприяє формуванню позитивної соціальної оцінки діяльності органу, засвідчує його спроможність оперативно реагувати на порушення, а також демонструє реальний поступ у відновленні справедливості для дітей, постраждалих від злочинів та окупаційних практик[40].

Отже, гнучкість повноважень ДБР підсилює його спроможність виконувати стратегічну роль у документуванні, розслідуванні та запобіганні злочинам проти дітей, а також у відновленні порушених прав неповнолітніх на національному та міжнародному рівнях. У сукупності це формує цілісну інституційну спроможність органу як одного з ключових суб'єктів публічного адміністрування у сфері охорони дитинства, здатного забезпечити ефективний, своєчасний і комплексний захист прав дітей навіть за умов найвищого рівня безпеки та гуманітарних ризиків.

3. Особливості взаємодії ДБР з Національною поліцією України щодо забезпечення прав дітей

Умови воєнного стану в Україні створюють надзвичайно складні й небезпечні обставини, що істотно впливають на безпеку, здоров'я та добробут дітей. З огляду на це особливого значення набуває налагоджена та ефективна взаємодія між ключовими правоохоронними інституціями держави, зокрема Державним бюро розслідувань та

[39] Звіти Державного бюро розслідувань. Офіційний веб-сайт Державного бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/reports

[40] Серьогін С. М., Бородін Є. І., Комарова К. В., Липовська Н. А.,. Тарасенко Т. М Управління персоналом в органах публічної влади : навч. посіб.Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2019. 200 с

Національною поліцією України, що має комплексний характер і спрямована на забезпечення максимально можливого рівня захисту прав дітей в умовах збройної агресії, окупаційних ризиків та зростання рівня злочинності щодо неповнолітніх[41].

Ювенальна превенція Національної поліції України відіграє провідну роль у сфері первинного реагування на загрози для дітей, оскільки саме співробітники цього підрозділу першими стикаються з випадками насильства, жорстокого поводження, безпритульності, зникнення дітей, фактами правопорушень щодо неповнолітніх або за їх участю. У воєнний період кількість таких випадків збільшується через масові переміщення населення, руйнування інфраструктури, роз'єднання сімей, психологічні травми та інші наслідки збройної агресії. У свою чергу, Державне бюро розслідувань зосереджується на документуванні та розслідуванні кримінальних правопорушень, що виходять за межі компетенції поліції, зокрема злочинів посадових осіб органів публічної влади, які призвели до загроз правам та життю дітей тощо. Отже, ефективне реагування на порушення прав дітей неможливе без налагодженої та постійної координації між Державним бюро розслідувань і Національною поліцією України. Обмін оперативною інформацією, матеріалами первинного реагування та свідченнями дозволяє забезпечити всебічний, точний і об'єктивний процес розслідування. Саме завдяки своєчасній передачі відомостей ювенальними підрозділами поліції Державне бюро розслідувань отримує можливість оперативно оцінювати ситуацію, розширювати доказову базу та виявляти обставини, які свідчать про наявність складних чи системних порушень прав дітей[42].

Важливою складовою взаємодії є участь спеціалізованих підрозділів поліції, що працюють із дітьми, у процесуальних діях, які передбачають залучення неповнолітніх. Такі підрозділи володіють необхідною підготовкою для проведення інтерв'ювання та слідчих дій у спосіб, що мінімізує психологічне навантаження на дитину, забезпечує дотримання

[41] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. 551 с. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/18.06.2025%20%D0%A9%D0% BE%D1%8 0% D1 96 %D1%87%D0%BD% D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0 %BF%D0% BE%D0%B 2%D1%96 %D0%B4 %D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%83_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96-%20%D0%B2%D0% B8%D0%BF% D1 %80%D0%B0% 0%B2%D0%BB%D0%B5%D0% BD% D0%B0.pdf

[42] Опацький Р. М, Ювенальна політика в Україні: адміністративно-правові засади формування та реалізації : монограф. / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. Б. О. Логвиненка. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; 2020. 520 с.

міжнародних стандартів захисту прав неповнолітніх свідків і потерпілих та знижує ризик повторної травматизації. Державне бюро розслідувань, отримуючи відповідні матеріали й протоколи, використовує їх для формування повноцінної доказової бази у кримінальних провадженнях, особливо щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, які нерідко мають міжнародний характер або містять ознаки воєнних злочинів. Така взаємодія дозволяє забезпечити як процесуальну коректність, так і чутливість до потреб дітей, що є критично важливим у кримінальних провадженнях, пов'язаних із їх правами[43]. Результатом комплексної співпраці Державного бюро розслідувань та Національної поліції є як раз підвищення якості розслідувань та гарантування належного рівня захисту дитинства у складних умовах воєнного часу.

Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», серед основних завдань поліції визначено забезпечення публічної безпеки й порядку, охорону прав і свобод людини, захист інтересів суспільства та держави, а також протидію злочинності[44]. Крім того, поліція надає допомогу особам, які внаслідок особистих, соціальних, економічних умов або надзвичайних ситуацій потребують підтримки. Усі ці завдання прямо пов'язані з реалізацією прав дитини, оскільки неповнолітні належать до найбільш вразливих категорій населення, особливо в умовах збройної агресії та воєнного стану. Функціонування Національної поліції України у сфері забезпечення безпеки включає створення умов, необхідних для захисту життя та здоров'я дітей, реагування на випадки їх зникнення, насильства, експлуатації або інших форм порушення прав. Виконання цих повноважень формує основу для взаємодії з Державним бюро розслідувань, оскільки саме поліція найчастіше першою отримує інформацію про порушення, що потребують подальшого розслідування на рівні ДБР. Отже, реалізація завдань, визначених Законом України «Про Національну поліцію», є важливою складовою загальної системи захисту прав дітей та створює необхідні передумови для ефективної координації між Національною поліцією та ДБР у сфері документування, розслідування і попередження злочинів щодо неповнолітніх.

З огляду на покладені на Національну поліцію України завдання у сфері забезпечення прав дитини на безпечні умови життя, законодавство визначає низку повноважень, що мають безпосереднє значення для захисту неповнолітніх і водночас створюють підґрунтя для взаємодії з

[43] Юнін О.С. Національна поліція як суб'єкт забезпечення прав дитини на безпечні умови життя. Юридичний науковий електронний журнал № 5. 2023 С. 497-500 URL: http://lsej.org.ua/5_2023/124.pdf

[44] Про Національну поліцію. Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII URL: https://zakon. rada.gov. ua/laws/ show/580-19#Text

Державним бюро розслідувань. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», поліція у межах своєї компетенції здійснює контроль за дотриманням законодавства щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також реагує на порушення у цій сфері з метою оперативного виявлення випадків недбалого ставлення, невиконання опікунських обов'язків або загроз життю та здоров'ю дітей, що є важливим для подальшої передачі матеріалів до Державного бюро розслідувань у разі наявності ознак кримінального правопорушення для здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях, віднесених до його підслідності[45].

До функцій поліції також належить вжиття заходів для попередження дитячої бездоглядності та правопорушень серед неповнолітніх, тобто виявлення дітей, які потребують негайного соціального захисту, проведення профілактичної роботи, встановлення обставин, що призвели до відриву дитини від сім'ї, та взаємодію з соціальними службами і органами опіки. Важливо, що ця діяльність часто стає першим кроком у процесі реагування на злочини проти дітей, які пізніше підлягають розслідуванню ДБР, особливо коли йдеться про службову недбалість посадових осіб чи інші кримінальні дії, що спричинили загрозу для неповнолітніх та малолітніх осіб.

Окремої уваги заслуговують повноваження Національної поліції України щодо здійснення соціального патронажу за дітьми, які відбували покарання у виді позбавлення волі. У межах цього напрямку поліція здійснює моніторинг умов повернення неповнолітніх до суспільства, відслідковує дотримання їхніх прав у процесі ресоціалізації, а також фіксує випадки повторної віктимізації чи порушення їхніх законних інтересів. Виявлені факти неправомірних дій посадових осіб або інших суб'єктів можуть стати підставою для відкриття кримінальних проваджень за участі Державного бюро розслідувань, оскільки саме цей орган має повноваження розслідувати кримінальні правопорушення, пов'язані насамперед із незаконними чи недбалими діями посадових осіб установ виконання покарань, служб соціальної адаптації та інших органів, відповідальних за контроль і підтримку дітей після звільнення, наприклад за фактами неналежного виконання службових обов'язків працівниками установ виконання покарань, що призвело до порушення прав неповнолітнього, його приниження, психологічного тиску чи створення загрози життю і здоров'ю, перевищення влади або службових повноважень, зокрема застосування фізичного чи психологічного

[45] Коломоєць Н.В, Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні : монографія. Харків : Панов, 2019. 352 с.

насильства до неповнолітніх, порушення встановлених процедур звільнення та передачі дитини під соціальний супровід, службової недбалості, яка призвела до того, що дитина опинилася в умовах, де їй загрожує повторна віктимізація, бездоглядність, небезпечні умови проживання чи відсутність доступу до освіти та медичної допомоги, приховування інформації про факти насильства чи експлуатації дитини, що стало можливим через зловживання службовим становищем, умисного невиконання обов'язків щодо передачі інформації про порушення прав неповнолітнього між відповідними органами, що спричинило тяжкі наслідки для дитини, незаконних дій посадових осіб, спрямованих на перешкоджання соціальній адаптації дитини, наприклад створення штучних бар'єрів для отримання документів, довідок, соціальних послуг чи можливості продовжити навчання тощо[46]. У випадках, коли під час соціального патронажу виявляються ознаки таких правопорушень, саме ДБР уповноважене проводити досудове розслідування, оскільки йдеться про злочини, вчинені посадовими особами правоохоронних чи інших державних відомств. Отже, в таких ситуаціях взаємодія Державного бюро розслідувань із підрозділами Національної поліції України у цій сфері забезпечує комплексний підхід до контролю за дотриманням прав неповнолітніх, які повертаються до життя після позбавлення волі, та гарантує їхній захист від повторного порушення прав.

Слід також зауважити, що в структурі Національної поліції України функціонують спеціалізовані підрозділи, діяльність яких спрямована на роботу з дітьми та захист їхніх прав, серед яких особливе значення мають підрозділи ювенальної превенції, яка становить важливий елемент загальнонаціональної системи охорони дитинства та формує фундамент для подальшої взаємодії з Державним бюро розслідувань у випадках, коли йдеться про кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх або за їх участю[47]. Основним напрямом роботи підрозділів ювенальної превенції є здійснення профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, що включає виявлення причин та умов, які сприяють девіантній поведінці, та застосування відповідних заходів для їх усунення. Такі превентивні дії дозволяють не лише мінімізувати ризики правопорушень серед дітей, але й своєчасно

[46] Корнінко М.В., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. Південноукраїнський правничий часопис. №3. 2023. С. 9-13.

[47] Корнінко М.В., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. Південноукраїнський правничий часопис. №3. 2023. С. 9-13.

виявляти ті ситуації, що потребують втручання інших органів, зокрема ДБР, у разі наявності ознак неналежного виконання службових обов'язків посадовими особами.

Важливою складовою діяльності ювенального підрозділу Національної поліції України є ведення профілактичного обліку дітей, схильних до правопорушень, та проведення індивідуальної профілактичної роботи, що дозволяє не лише відстежувати поведінкові ризики, а й створювати умови для соціальної підтримки дитини, що має профілактичне значення у довгостроковій перспективі. Крім того, ювенальна превенція підрозділи ювенальної превенції також здійснюють реагування на випадки домашнього насильства щодо дітей або вчиненого дітьми, забезпечуючи первинне документування таких випадків, оцінюючи ризики, вжиття термінових заходів із захисту дитини, після чого матеріали можуть бути передані до ДБР, якщо є ознаки тяжкого або системного злочину, пов'язаного з бездіяльністю посадових осіб або зловживанням службовим становищем.

Окремий напрям діяльності ювенальної превенції полягає у захисті права дитини на освіту через, наприклад, реагування на випадки її систематичного невідвідування, порушення доступу до навчального процесу або інших обставин, що свідчать про неблагополучні умови життя, що може бути важливим для Державного бюро розслідувань під час здійснення розслідування випадків службової недбалості посадовців освітніх закладів або органів влади, які допустили погіршення становища неповнолітніх[48].

Окремої уваги потребує діяльність Національної поліції України у сфері протидії домашньому насильству, оскільки ця проблема набула особливої гостроти ще в період пандемії COVID-19 і продовжує загострюватися в умовах воєнного стану, коли сім'ї переживають тривалий стрес, втрату житла, переміщення та інші кризові обставини. Домашнє насильство часто безпосередньо впливає на дітей, як на потерпілих, так і на свідків, що потребує особливо чутливого підходу з боку правоохоронних органів. Так, Департамент превентивної діяльності Національної поліції України відіграє ключову роль у забезпеченні профілактичної роботи, спрямованої на запобігання адміністративним та кримінальним правопорушенням, а також у реалізації державної політики щодо протидії домашньому насильству, оскільки його діяльність включає організацію роботи територіальних підрозділів, координацію дій поліції з іншими органами влади та

[48] Капуляк В.П. Застосування заходів індивідуальної профілактики суб'єктами ювенальної превенції у роботі з неповнолітніми. Південноукраїнський правничий часопис. № 3. 2023. С. 42-46.

забезпечення належного реагування у випадках насильства в сім'ї. В межах своїх повноважень підрозділи превенції здійснюють виявлення фактів домашнього насильства та забезпечують своєчасне реагування на такі випадки, приймаючи і розглядаючи заяви та повідомлення від громадян, а також інформацію, що надходить на спеціальні гарячі лінії з питань протидії домашньому насильству та насильству щодо дітей з метою оперативного ухвалення рішення щодо захисту постраждалих, у тому числі неповнолітніх, і застосування передбачених законом заходів для припинення насильницьких дій. Важливою складовою цієї роботи є взяття кривдників на профілактичний облік та винесення термінових заборонних приписів, що дозволяє поліції контролювати їх поведінку та своєчасно реагувати у випадку повторних проявів агресії для запобігання подальшому насильству. З огляду на те, що значна частина потерпілих від домашнього насильства це діти, діяльність підрозділів превенції створює важливі підстави для можливого втручання Державного бюро розслідувань. Зокрема, передача матеріалів до ДБР може бути необхідною у випадках, коли виявлені ознаки злочинів, пов'язаних із службовою недбалістю або бездіяльністю посадових осіб, які призвели до тяжких наслідків для неповнолітніх, фактів приховування домашнього насильства з боку службовців, неналежного реагування поліцейських на повідомлення про насильство, або інших порушень, які підпадають під підслідність Державного бюро розслідувань, зокрема якщо йдеться про злочини, вчинені працівниками правоохоронних органів[49]. Таким чином, діяльність Національної поліції України у сфері протидії домашньому насильству становить важливу частину загальної системи захисту дітей, забезпечуючи первинну реакцію, документування та захист потерпілих, а співпраця з ДБР дозволяє притягувати до відповідальності тих посадових осіб, чиї незаконні дії або бездіяльність сприяли порушенню прав неповнолітніх.

Таким чином, передбачені чинним законодавством України повноваження Національної поліції формують ключову ланку загальнодержавної системи захисту прав дітей. Саме вони визначають можливості поліції щодо первинного реагування на порушення прав неповнолітніх, створюють умови для своєчасного виявлення загроз життю, здоров'ю та безпеці дітей та забезпечують належне документування фактів, що потребують поглибленого досудового розслідування, що стає фундаментом для ефективної взаємодії з Державним бюро розслідувань, яке здійснює кримінально-правову

[49] Волошанівська Т. В Роль Національної поліції у запобіганні правопорушенням дітей в умовах воєнного стану. С.1-17 URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/330/9705/21843-1?inline=1

оцінку дій посадових осіб та розслідує кримінальні правопорушення службового характеру.

Крім того, успішна співпраця між ДБР і Національною поліцією України неможлива без залучення інших суб'єктів системи захисту дитинства, серед яких ключову роль відіграють служби у справах дітей, центри соціальних служб, органи опіки та піклування, освітні заклади, заклади охорони здоров'я, а також громадські та міжнародні організації. Завдяки такому міжвідомчому підходу забезпечується комплексний механізм реагування на загрози, що виникають у житті дітей, особливо в умовах воєнного стану, коли зростає кількість випадків переміщення, психологічної травматизації, втрати батьківського догляду та зменшення рівня соціальної захищеності[50].

Отже, цілісна модель взаємодії забезпечує плавний перехід від первинного виявлення проблеми Національною поліцією України до її подальшого розслідування, супроводу та вирішення за участю Державного бюро розслідувань та інших органів, що дозволяє не лише оперативно реагувати на кримінальні правопорушення, а й формувати довгострокові механізми підтримки, реабілітації та відновлення порушених прав дитини. Так, ми можемо визначити, що взаємодія Державного бюро розслідувань і Національної поліції України базується на принципах координації, оперативності, безперервного обміну інформацією, спеціалізованого та чутливого підходу до роботи з дітьми, що в умовах воєнної агресії набуває особливої ваги, оскільки забезпечує реальні гарантії захисту дітей, як однієї з найбільш уразливих груп населення, оскільки узгоджені дії основних правоохоронних інституцій сприяють ефективному попередженню злочинів, повному й об'єктивному розслідуванню порушень прав дітей та відновленню справедливості навіть за умов масштабних гуманітарних викликів.

ВИСНОВКИ

Отже, проведений нами комплексний аналіз національних механізмів забезпечення прав дитини, інституційної спроможності Державного бюро розслідувань та особливостей взаємодії цього правоохоронного органу із Національною поліцією України в умовах воєнного стану дозволяє сформулювати низку узагальнених висновків щодо ролі та значення Державного бюро розслідувань у системі охорони дитинства в період збройної агресії.

[50] Корнієнко М.В. Сучасна парадигма протидії насильницьким злочинам щодо дітей: монограф. Одеса: Одеський. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 371 с.

Оскільки період воєнного стану став критичним випробуванням для всієї системи захисту дитинства, що зумовлено масштабом порушень прав дітей, вчинених державою-агресором, то наша держава була вимушена оперативно переформатувати пріоритети та зміцнити механізми гарантування прав дитини, зокрема ухваливши низку нормативно-правових актів, спрямованих на захист дітей, їх евакуацію, безпечне середовище, забезпечення безперервності освіти та надання соціального супроводу, що не тільки удосконалюють певні загальнодержавні процедури, а й забезпечують та гарантують дотримання основоположних прав і свобод дитини, які необхідні для її нормального фізичного та психічного розвитку.

В умовах агресії Російської Федерації ключовим завданням держави стало не лише забезпечення первинного захисту дітей, але й документування та розслідування воєнних злочинів, спрямованих проти них. Саме в цьому контексті суттєво зростає роль Державного бюро розслідувань як органу, наділеного спеціальною компетенцією у розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених публічними службовцями, які призвели до порушення прав дитини. У цьому контексті інституційна спроможність Державного бюро розслідувань охоплює широкий комплекс функцій, зокрема проведення досудового розслідування та оперативно-розшукових заходів, здійснення інформаційно-аналітичної діяльності, організацію розшуку осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень, вжиття дій щодо конфіскації незаконно отриманих активів, реалізацію міжнародної правової співпраці, розбудову та використання власних інформаційних систем, забезпечення захисту учасників кримінального процесу, а також участь у формуванні й реалізації державної політики у сфері протидії злочинності, що стосується порушення прав дітей.

Особливе значення, як ми визначили в нашому дослідженні, має взаємодія Державного бюро розслідувань з Національною поліцією України, насамперед із ювенальною превенцією та підрозділами превентивної діяльності. Саме поліція найчастіше першою фіксує порушення прав дітей, здійснює первинне реагування на випадки насильства, зникнення, експлуатації або інших загроз, а Державне бюро розслідувань отримує від поліції базову інформацію, матеріали первинної перевірки, покази, результати оцінки ризиків і дані, необхідні для кваліфікованого та об’єктивного розслідування. Отже, ми визначили, що саме така взаємодія забезпечує комплексність реагування від виявлення правопорушення до його повного розслідування та притягнення винних до відповідальності з метою недопущення порушень чи обмежень прав, свобод і законних інтересів дитини.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що Державне бюро розслідувань є ключовим елементом системи правового захисту дітей у воєнний період, адже поєднує функції слідчого органу, аналітичного центру, інституції державного контролю та міжнародного партнера, забезпечучи реальний механізм невідворотності відповідальності посадових осіб, чиї дії або бездіяльність призвели до порушення прав дітей, що має фундаментальне значення для відновлення справедливості, зміцнення верховенства права та забезпечення довіри до держави.

Отже, роль Державного бюро розслідувань у забезпеченні прав дітей в умовах воєнного стану проявляється комплексно та охоплює декілька взаємопов'язаних вимірів. Насамперед вона має виразний правозахисний характер, оскільки саме Державне бюро розслідувань забезпечує належне документування фактів порушення прав дитини з боку публічних службовців та здійснює їх повне й об'єктивне розслідування. Важливою є також превентивна складова діяльності органу, яка полягає в аналізі криміногенної ситуації, виявленні причин і умов, що призводять до порушень прав неповнолітніх і малолітніх осіб, та підготовці пропозицій для удосконалення державної політики у цій сфері. Істотне місце у діяльності Державного бюро розслідувань посідає міжвідомчий аспект, що передбачає координацію з Національною поліцією України, службами у справах дітей, органами опіки та піклування, соціальними службами, міжнародними і громадськими організаціями, яка забезпечує комплексний характер реагування на загрози, що виникають у житті дітей, особливо в умовах воєнного стану. Не менш важливим є міжнародно-правовий аспект функціонування ДБР, який охоплює участь у транскордонних розслідуваннях, поверненні незаконно переміщених дітей та незаконно отриманих активів, а також виконання міжнародних зобов'язань України у сфері захисту прав дитини, що формує цілісний механізм захисту неповнолітніх, який залишається актуальним як у воєнний, так і у післявоєнний період

У сукупності зазначені аспекти дозволяють стверджувати, що Державне бюро розслідувань відіграє системоутворюючу роль у державному механізмі охорони дитинства, забезпечуючи невідворотність відповідальності за порушення прав дітей та ефективно реагуючи на виклики, спричинені збройною агресією.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що інституційна спроможність Державного бюро розслідувань є одним із визначальних чинників ефективності національної системи захисту прав дитини в умовах збройної агресії, тому що саме цей орган забезпечує реальний механізм реагування на найтяжчі порушення прав дитини, виступає гарантом невідворотності покарання та відіграє ключову роль у

відновленні справедливості щодо неповнолітніх і малолітніх осіб, які постраждали внаслідок війни. Це дозволяє стверджувати, що подальший розвиток можливостей Державного бюро розслідувань, удосконалення його взаємодії з іншими органами та посилення нормативно-правового забезпечення захисту дітей є необхідними умовами для зміцнення національної безпеки, правової державності та міжнародного авторитету України.

АНОТАЦІЯ

У науковому дослідженні здійснено комплексний, системний та міждисциплінарний аналіз ролі Державного бюро розслідувань у забезпеченні, охороні та відновленні прав дітей в умовах воєнного стану, що є одним із найгостріших викликів сучасної системи публічного управління, кримінальної юстиції та правового захисту в Україні. В центрі дослідження перебуває трансформація механізмів захисту прав дитини під впливом збройної агресії РФ та посилення ролі правоохоронних інституцій у реагуванні на складні, системні та міжнародного характеру порушення прав неповнолітніх через розкриття еволюції нормативно-правових засад захисту дитинства у 2014–2025 роках, включаючи створення спеціальних інститутів, правових режимів та адміністративних процедур, які забезпечують можливість оперативного реагування на загрози життю, здоров'ю й розвитку дітей.

Також, при дослідженні нормативно-правових актів, що регулюють статус дітей, постраждалих від воєнних дій, порядок евакуації, захист у мережі прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, а також нормативних механізмів, спрямованих на забезпечення доступу до освіти, медицини та соціальних послуг у період воєнного стану, звернуто увагу на імплементацію міжнародних стандартів гуманітарного права, зокрема положень Конвенції про права дитини, Декларації про безпеку шкіл та практики міжнародних судових і моніторингових органів, що задало шлях до розкриття саме інституційної спроможності Державного бюро розслідувань як спеціалізованого правоохоронного органу щодо документування, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на права дітей, включаючи службову недбалість і зловживання владою з боку військових та посадових осіб державних структур, що як раз підтверджує роль Державного бюро розслідувань в системі гарантування дотримання державою своїх внутрішніх і міжнародних зобов'язань у сфері захисту дитини, забезпечуючи реальну невідворотність відповідальності за тяжкі та особливо тяжкі злочини проти дітей.

У дослідженні увага приділена інформаційно-аналітичній діяльності Державного бюро розслідувань, що має стратегічне значення, оскільки

дозволяє виявляти системні фактори злочинності, що впливають на становище дітей, формувати рекомендації органам державної влади, прогнозувати ризики та визначати пріоритети правоохоронної політики у сфері захисту дитинства через забезпечення можливості оперативного обміну даними, узагальнення матеріалів досудового розслідування та результатів міжвідомчої взаємодії. Крім того, нами зосереджена увага на важливих аспектах оперативно-розшукової та процесуальної діяльності Державного бюро розслідувань, зокрема на використанні гласних і негласних методів, проведенні слідчих дій за участю неповнолітніх, організації захисту свідків і потерпілих, а також забезпеченні безпеки дітей у межах кримінального провадження, що повністю відповідає як національним вимогам, так і міжнародним стандартам, спрямованим на недопущення повторної травматизації, збереження конфіденційності та дотримання принципу найкращих інтересів дитини.

Важливе місце у нашому науковому аналізі займає дослідження міжвідомчої взаємодії Державного бюро розслідувань з Національною поліцією України, що спрямоване не лише на належне документування та розкриття кримінальних проваджень щодо дітей, а й на формування стратегічних засад державної політики у сфері охорони дитинства. Таким чином, результати нашого дослідження є вагомим внеском у розвиток теорії й практики адміністративно-правового захисту прав дітей, створюючи підґрунтя для удосконалення законодавства, оптимізації роботи правоохоронної системи та підвищення захищеності прав і інтересів дітей у надзвичайних умовах сучасної України.

Література

1. Волкова І.І. Інституційна система суб'єктів, які забезпечують захист прав дитини. Актуальні питання юридичної науки. *Правова позиція*, № 3 (32), 2021 С.87-90 URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/3/16.pdf

2. Вороніна Ю. Є. Теорія та практика публічного управління та адміністрування : навчальний посібник. Мелітополь : *ТОВ «Колор Принт»*, 2020. 204 с. URL: https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/9019/1/%D0%9F%D0%BE%D1%81i%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%284%29%20%281%29.pdf

3. Ганзевич В., Томіна В. Проблематика отримання статусу дитини, постраждалої внаслідок воєнних дій в Україні. Законодавчі аспекти протидії особливо небезпечним злочинам в Україні. Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу 14-15 березня 2024 року, м. Київ. Київ : Алерта, 2024. 344 с. С.23-25 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/ 123456789/ 20022 /1/ZA PONZU.pdf

4. Головчук В. А. Запобігання державним бюро розслідувань злочинам, віднесеним до його компетенції. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса: *Юридична література*, 2018. С. 390-393.

5. Декларація про безпеку шкіл. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти та науки України. URL: https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/diyalnist/mizhnarodna-spivpratsya-2/deklaratsiya-pro-bezpeku-shkil

6. Дрьомін В.М. Кримінологічні функції та кримінологічна діяльність ДБР. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса. *Юридична література*, 2018. С. 375-379.

7. Звіти Державного бюро розслідувань. Офіційний веб-сайт Державного бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/reports

8. Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло : монографія / кол. авт.: Галина Зеленько (кер., наук.ред.) та ін. Київ : *ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2025. 480 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Instytutsijna-spromozhnist-derzhavy.pdf

9. Капуляк В.П. Застосування заходів індивідуальної профілактики суб'єктами ювенальної превенції у роботі з неповнолітніми. *Південноукраїнський правничий часопис.* № 3. 2023. С. 42-46.

10. Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2023. № 2 (38). С. 66–71. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/ nov/ 31656 /12.pdf

11. Коломоєць Н.В, Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні : монографія. Харків : *Панов*, 2019. 352 с.

12. Корж І. Ф.. Окремі проблеми забезпечення прав людини в Україні. Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький : *Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова*, 2023. 148 с. С.56-58 URL: https://ccu.gov.ua/sites/ default/ files/zahyst_ prav_lyudyny_v_ukrayini_suchasnyy_stan_ta_perspektyvy_vdoskonalennya_2023.pdf

13. Корнієнко М.В. Сучасна парадигма протидії насильницьким злочинам щодо дітей: монограф. Одеса: *Одеський. держ. ун-т внутр. справ*, 2021. 371 с.

14. Корнінко М.В., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. *Південноукраїнський правничий часопис*. №3. 2023. С. 9-13.

15. Корнінко М.В., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. *Південноукраїнський правничий часопис.* №3. 2023. С. 9-13.

16. Лисаковський Р. Співпраця Державного бюро розслідувань з міжнародними організаціями та мережами у сфері протидії злочинності. *Актуальні проблеми правознавства*. 1 (33). 2023 С. 95-101

17. Лубінець Д. Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad

18. Масик-Бєсова М.З. Інституційна стійкість органів державної влади у забезпеченні національної безпеки України. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: *Публічне управління та адміністрування* Том 35 (74) № 1 2024. С. 122-126 URL: https://www.pubadm. vernadskyjournals. in.ua/journals /2024/ 1_2024/1_2024.pdf.

19. Мевша.В.В, Марков М.М. Використання негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях, пов'язаних із торгівлею людьми. Слідча та детективна діяльність: виклики і перспективи: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 25 травня 2023 р.). Харків: *Юрайт*, 2023. С. 83-87 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19735/1/ sl_det_ dialnist.pdf

20. Носевич Н. Р. Державне бюро розслідувань як суб'єкт протидії злочинності в Україні: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08. Кривий Ріг, 2019. 231 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0420U100527

21. Опацький Р. М, Ювенальна політика в Україні: адміністративно-правові засади формування та реалізації : монограф. / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. Б. О. Логвиненка. Дніпро : *Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ*; 2020. 520 с.

22. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану: Закон України 15.03.2022 № 2126-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text

23. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми. Закон України від 26.01.2016 № 936-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#Tex

24. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного

стану Постанова Кабінету Міністрів України 22.03.2022 №349. URL:https://zakon. rada.gov.ua/ laws/ show/349-2022-%D0 %BF#Text

25. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації: Постанова Кабінету Міністрів України 23.08.2022 No 940. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-%D0 %BF#Text

26. Про Державне бюро розслідувань. Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text

27. Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні: Наказ Лист Міністерства освіти і науки від 28.03.2022 № 274. URL: https://osvita. ua/legislation/ Ser_osv/86134/

28. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text

29. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text

30. Про Національну поліцію. Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

31. Про невідкладні заходи щодо забезпечення додаткових соціальних гарантій окремим категоріям громадян. Указ Президента України від 29.10.2014 № 835/2014 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835/2014#Text

32. Про організацію освітнього процесу: Лист Міністерства освіти і науки від 25.02.2022 № 1/3276-22. URL:https://osvita.ua/legislation/ Ser_osv/86140/

33. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 № 2402-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

34. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 302. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0 %BF#Text

35. Серьогін С. М., Бородін Є. І., Комарова К. В., Липовська Н. А., Тарасенко Т. М Управління персоналом в органах публічної влади : навч. посіб..Дніпро. : *ДРІДУ НАДУ*, 2019. 200 с

36. Сірант М.М., Маркін С.І. Захист прав дитини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2024 С. 694-696. URL: http://lsej.org.ua/2_2024/174.pdf

37. Сусь Ю.С., Білоусова К.В. До питання захисту дітей в умовах воєнного стану. *Український освітньо-науковий медичний простір*,

№ 1(2). 2024. С.1 – 13 URL: https://ua-medical.com/index.php/journal/article/view/12/9

38. Труба Р. Компетенція Державного бюро розслідувань. *Адміністративне право і процес*.2019.№ 1 С. 234-239 URL: http://pgp-journal.kiev. ua/archive/ 2019 /11/41.pdf

39. Труба Р. М. Адміністративно-правове регулювання діяльності Державного бюро розслідувань. Дис… докт. філософії за спец. 081– Право. Науково-дослідний інститут публічного права, Київ, 2020. 172 с. URL: https://uacademic. info/ua/ document/0821U100104

40. Федчак І. А. Концептуальні основи та науково-практичні аспекти проактивних моделей правоохоронної діяльності : монографія. Львів. *Львівський державний університет внутрішніх справ*, 2024. 628 с.

41. Хлівненко Є. І. Актуальні питання добору кадрів до Державного бюро розслідувань. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.16 червня 2018 року. м. Одеса С. 216-219 URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/33a8b9f9-a17f-4b7d-aa0b-d1366509b93b/content

42. Цимбал П.В., Манзюк О.І. Особливості взаємодії Державного бюро розслідувань з іншими державними органами під час здійснення досудового розслідування. Юридичний науковий електронний журнал. № 8. 2020 С. 458-460 URL: http://lsej.org.ua/8_2020/117.pdf

43. Цюприк І.В. Перспективи функціонування Державного бюро розслідувань як суб'єкта боротьби з організованою злочинністю. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 2 (99), 2016 С. 177-185 URL: https://elar.navs. edu.ua /server/api/core/bitstreams/4956e89a-5352-48ad-94c3-fe13fad01867/content

44. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. 551 с. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/18.06.2025%20%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%83_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96-%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0.pdf

45. Юнін О.С. Національна поліція як суб'єкт забезпечення прав дитини на безпечні умови життя. *Юридичний науковий електронний журнал* № 5. 2023.С. 497-500 URL: http://lsej.org.ua/5_2023/124.pdf

46. Oksana Moroz, Valery Bondar, Yuriy Khatniuk Protection of children's rights as a component of Ukraine's national security. Social &

Legal Studios. 2023. Vol. 6, No. 3. P. 104-10 URL: https://sls-journal.com.ua/web/uploads/pdf/Social%20and%20Legal%20Studios_Vol.%206_No.%203_2023_104-110.pdf

47. Opatskyi, R. Protection of children's rights as a component of the national security of Ukraine. In International and national security: Theoretical and applied aspects: Theses of the 5th international scientific-practical conference.2021. pp. 65-68). Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/15728/1/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_%D0%9D%D0%92-2021_%D1%8 1%D0%BF %D0%B5% D1 %86-1_ %D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB.pdf

Інформація про автора:
Козленко Олександр Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно розшукової діяльності
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
https://orcid.org/0009-0005-7749-3717

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-21

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ

Комісарчук Р. В.

ВСТУП

Війна завжди здійснює руйнівний вплив на базові права людини, але, найбільш вразливою категорією населення в умовах збройних конфліктів залишаються діти. Вони стають жертвами не лише прямих воєнних дій – загибелі, поранень, трансплантації та каліцтв, – а й супутніх явищ, серед яких примусове переміщення, депортації, розлучення з батьками, сексуальне та фізичне насильство, психологічні травми, позбавлення доступу до базових благ і освітнього середовища[1].

Українська реальність 2014 року, а особливо після широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року засвідчила, що проблема захисту прав дитини в умовах війни виходить далеко за рамки гуманітарного виміру й потребує також криміналістичного осмислення. Адже, злочини проти дітей у сучасних воєнних умовах мають системний характер[2], їх необхідно належним чином виявляти, документувати та доводити в суді – як в межах національної юрисдикції, так і на

[1] На державному порталі "Діти війни" зазначено, що внаслідок повномасштабного вторгнення понад 19 000 дітей були незаконно депортовані за межі України, а більше 1300 – отримали поранення, ще понад 500 – загинули. За статистикою, зібраною громадською організацією "Стаття 3" на основі запитів до Служб у справах дітей у різних регіонах, лише за період з лютого 2022 року до січня 2023 року виявлено понад 1428 дітей, батьки яких перебувають в районі проведення бойових дій або на тимчасово окупованій території (Служби у справах дітей Донецької, Луганської та Одеської областей не надали цю статистику). За рік повномасштабної війни понад 1279 дітей офіційно отримали статус постраждалих внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Цей статус надається дітям, які наприклад зазнали поранення, фізичного та психологічного насильства, втрати близьких та інше (Дані не надано Запорізькою та Херсонською адміністраціями, на територіях яких, потенційно, є більша кількість потерпілих. Дані Луганської ОДА також не є остаточними)./ Див.: Загублене дитинство : під час війни порушуються права кожної української дитини. / Галина Мельник – 01/06/2025. URL: https:// https://uain.press/articles/zagublene-ditinstvo-pid-chas-vijni-porushuyutsya-prava-kozhnoyi-ukrayinskoyi-ditini-1735386

[2] Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. URL:https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad

міжнародному рівні, з урахуванням вимог міжнародного гуманітарного та кримінального права[3].

Проблематика дитинства у війні – це не лише статистика постраждалих, а передусім питання збереження майбутнього суспільства. Кожен зафіксований факт порушення прав дитини є одночасно і злочином проти конкретної особи, і загрозою для відтворення нації. Саме тому криміналістичний вимір захисту дитинства набуває особливої актуальності: від його ефективності залежить можливість відновлення справедливості, реалізація принципу невідворотності покарання та формування історичної пам'яті про злочини війни.

Збройна агресія проти України призвела до безпрецедентних за масштабами і характером порушень прав дитини. Зафіксовано випадки масового та системного незаконного вивезення дітей на тимчасово окуповані території та до держави-агресора, що у міжнародному праві кваліфікується, як депортація, та, може становити склад воєнного злочину. Особливе занепокоєння викликають факти сексуального насильства над неповнолітніми, використання дітей у пропагандистських цілях, а також їхнє залучення до воєнізованих злочинних формувань. До цього додається позбавлення права на освіту, медичну допомогу, культурний розвиток і безпечне середовище. Ці злочини мають транскордонний характер і виходять за межі внутрішньої юрисдикції України, оскільки вони одночасно становлять загрозу міжнародному миру та безпеці. Відповідно, їх належне документування й правова оцінка стають завданням не лише національних слідчих та прокурорських органів, але й міжнародних судових інституцій – Міжнародного кримінального суду, Європейського суду з прав людини, спеціальних трибуналів. В таких умовах потрібен системний підхід, заснований на використанні сучасних криміналістичних технологій, здатних забезпечити збереження, перевірку та допустимість доказів навіть у ситуаціях, коли територія злочину є тимчасово непідконтрольною державі.

Традиційно криміналістика визначається як наука, що досліджує закономірності виникнення, механізм і відображення злочинної діяльності та розробляє засоби і методи її розслідування. Проте у воєнних умовах її функції суттєво трансформуються. Криміналістика починає виконувати роль не лише інструменту доказування, а й ширшої

[3] Судовий захист політичних та громадянських прав і свобод у довоєнний, воєнний і післявоєнний час: збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Острог, 4–5 липня 2024 року). Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2024. 382 с.

технології – захисту дитинства. Це означає, що класичні методи виявлення, фіксації та аналізу доказів доповнюються новітніми цифровими технологіями, інструментами дистанційного збору інформації, а також алгоритмами штучного інтелекту, здатними швидко опрацьовувати великі масиви даних і виявляти приховані закономірності щодо вказаних злочинів.

Таким чином, криміналістика, враховуючи виклики сьогодення, перетворюється на інтегровану систему, де тактика, методика і техніка розслідування взаємодіють із сучасними інформаційно-комунікаційними ресурсами. Її функціонал виходить далеко за межі судового процесу: криміналістика у воєнний час стає одночасно механізмом превенції злочинів проти дітей, інструментом відновлення справедливості та способом захисту базових гуманітарних цінностей. У цьому полягає її нова місія – забезпечити не лише документування минулих злочинів, але й збереження майбутнього, в якому дитинство залишатиметься недоторканною цінністю навіть у найтяжчі періоди збройних випробувань.

Отже, проблема захисту прав дитини у воєнних реаліях постає як багатокомпонентний феномен, що вимагає не лише гуманітарних і правових рішень, а й цілісної криміналістичної технології. Для розкриття її змісту, у цьому розділі, послідовно розглянемо: по-перше, теоретико-методологічні основи захисту дитинства у війні; по-друге, сучасні технології та алгоритми виявлення злочинів проти дітей; по-третє, особливості їх розслідування з використанням цифрових інструментів й штучного інтелекту; по-четверте, можливості превенції й тактики захисту; по-п’яте, судову практику і міжнародні стандарти використання ШІ; і, нарешті, перспективи розвитку криміналістичних технологій у цій сфері.

1. Теоретико-методологічні основи захисту прав дитини в умовах війни

Дитина традиційно розглядається у правовій науці як особа, яка потребує особливого захисту від держави й суспільства. У мирний час акценти робляться на забезпеченні правового статусу неповнолітнього у сфері сімейного, цивільного та кримінального права. В умовах війни ця проблематика набуває принципово іншого звучання: дитина перетворюється не лише на вразливий об’єкт соціального впливу, а й на потенційного носія унікальної доказової інформації про злочини, які вчиняються в умовах збройної агресії. Саме тому дитинство, як феномен, виводиться на рівень особливого криміналістичного об’єкта дослідження. Насамперед у воєнних умовах дитина є жертвою – прямою, або, опосередкованою. Вона потерпає від убивств, тілесних ушкоджень,

сексуального насильства, незаконного переміщення, психологічних травм. Особливість криміналістичного підходу полягає в тому, що кожен факт порушення прав дитини вимагає фіксації не лише як соціально-гуманітарного явища, але, і як криміналістично значимого факту, що має доказове значення. У цьому сенсі діти стають одночасно і суб'єктами правовідносин, і носіями слідів злочинної діяльності, що вимагає специфічних методів виявлення та фіксації.

Дитина як свідок і джерело інформації. Інша площина – дитина, як свідок злочину. Особливість тут полягає в психологічній і правовій уразливості неповнолітнього. Допит дитини, її показання, участь у слідчих діях вимагають спеціально розроблених криміналістичних тактичних прийомів, комбінацій, операцій, методик, адаптованих до воєнних умов. Йдеться про застосування толерантних тактик комунікації, використання психологічного супроводу, дистанційних технологій відеоконференцій, а також цифрових інструментів, що мінімізують травматичний вплив. У світлі сучасних викликів доцільним виглядає інтеграція технологій штучного інтелекту у сферу аналізу показань дітей – наприклад, автоматизоване виявлення суперечностей чи патернів, які свідчать про психологічний тиск або неправдиві свідчення.

Дитина, як об'єкт криміналістичної ідентифікації. В умовах війни дитина часто стає об'єктом пошукової діяльності – ідентифікації (ідентифікований об'єкт) серед переміщених осіб, встановлення особи депортованих, або, зниклих безвісти. Тут криміналістика виступає, як система технологій: ДНК-аналіз[4], біометричні бази даних, цифрові платформи пошуку зниклих, міжнародні обліки. Дитина, як об'єкт ідентифікації, має свою специфіку: відсутність повного документального супроводу, зміна особистих даних під час депортацій, а також необхідність порівняння з генетичним матеріалом родичів. У таких випадках важливу роль відіграє міжвідомча координація та міжнародна співпраця[5].

---

[4] Див.: Про державну реєстрацію геномної інформацію людини: Закон України від 9 липня 2022 р. № 2391-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2391-20#Text (дата звернення: 16.09.2025). ; Степанюк Р. Л., Перлін С. І., Кікінчук В. В., Лозова С. М., Іонова В. В., Матарикіна О. В. Криміналістичне дослідження ДНК: технології та можливості: навч. посібник. Харків: ХНУВС, 2022. 120 с.; Експертна спеціальність 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження». Харківський науково-дослідний експертнокриміналістичний центр України. URL: https://ndekc.kh.ua/diialnist/vydydoslidzhen/ekspertna-spetsialnist-9-5-molekulyarno-genetichnidoslidzhennya (дата звернення: 16.09.2025).

[5] Специфіка криміналістичного дослідження кримінальних правопорушень відносно дітей, як криміналістичного об'єкта, у воєнний час характеризується комплексом також відповідних ознак, а саме: 1) вразливістю – психофізична незрілість, потреба у додатковому захисті під час слідчих дій; 2) міжнародний статус – злочини проти дітей

Отже, дитина в умовах війни постає, як багатовимірний криміналістичний об'єкт: жертва, свідок, носій доказової інформації, об'єкт ідентифікації та захисту. Це потребує трансформації класичних криміналістичних уявлень й розробки нових технологій, здатних поєднати гуманітарний підхід із доказовою ефективністю. Тому, криміналістика, інтегруючи правові, психологічні та інформаційні інструменти, фактично може стати гарантом того, що права дитини не залишаться декларативними навіть у найжорстокіших обставинах війни. Тим більш, що сучасна криміналістика переживає якісний стрибок у своєму розвитку: від традиційного інструментального набору методів до високотехнологічної системи, інтегрованої з цифровими, інформаційними та когнітивними практиками. Центральним елементом цієї трансформації стають технології ШІ, що відкривають нові горизонти у доказуванні, аналізі кримінальних ситуацій та захисті прав людини, зокрема дітей у воєнний час.

Сучасна криміналістика – це не лише набір традиційних методів (пороскопія, пальмоскопія, дактилоскопія, еджіоскопія, трасологія, механоскопія, габітологія, судова балістика, судова фотографія та відеозапис і т.п.), а комплексна технологічна система, що поступово інтегрує: 1) OSINT (Open Source Intelligence): аналіз відкритих джерел, соціальних мереж, медіапублікацій для ідентифікації об'єктів та сценаріїв; 2) аналітичні алгоритми: big data, машинне навчання, прогнозування сценаріїв злочинів; 3) біометричні платформи: розпізнавання облич, відбитків пальців, голосу; 4) супутникові та геопросторові технології: верифікація подій на місцевості, визначення локацій депортацій або злочинних угруповань; 5) цифрову криміналістику: аналіз комп'ютерних даних, мобільних пристроїв, хмарних сховищ і т.п. Ця технологічна синергія дозволяє поєднувати класичну доказову точність із аналітичною потужністю сучасних цифрових рішень.

Так, штучний інтелект, як нова парадигма доказування, змінює й підходи до доказування в криміналістиці, а саме, через:

1) Автоматизоване виявлення об'єктів на цифрових носіях – системи розпізнавання облич і голосу допомагають ідентифікувати жертв та свідків у воєнних конфліктах. В Україні, після 24 лютого 2022 року, це використовувалося при ідентифікації неповнолітніх, евакуйованих з окупованих територій.

кваліфікуються не лише в межах національного права, а й як злочини проти людяності та воєнні злочини; 3) необхідність технологічної підтримки – застосування ІКТ, ШІ, дистанційних засобів комунікації та цифрової криміналістики; 4) слідоутворююча роль – дитина може залишати особливі сліди, які потребують специфічного аналізу (малюнки, висловлювання, цифрові комунікації).

2) Інтелектуальний аналіз відео– та фотоматеріалів. Алгоритми виявляють ознаки насильства над дітьми та цивільними, автоматично створюючи криміналістичні карти подій.

3) Прогнозування кримінальних сценаріїв. За допомогою сучасних технологій, машинне навчання аналізує великі масиви даних (соціальні мережі, патрульні звіти, супутникові знімки), визначаючи потенційні ризики для цивільного населення.

Тобто, інтеграція ШІ не замінює класичні методи, а підсилює їх, наприклад, слідчий огляд та належне протоколювання (+ фото-, відео-, аудіофіксація, плани, схеми) – забезпечують юридичну легітимність доказів; цифрові платформи – гарантують масштабність, швидкість та точність збору даних; біометрія та OSINT – дозволяють встановлювати персональні дані, взаємозв'язки та локації учасників подій.

Таким чином, криміналістика стає гібридною технологією, що поєднує досвід людини і можливості ШІ. Наприклад, OSINT-аналітика надає можливість виявлення місць концентрації цивільних об'єктів, потенційно небезпечних зон та підозрілих груп через відкриті джерела[6]; автоматизований аналіз голосу – це верифікація свідчень, ідентифікація осіб у телефонних розмовах під час криміналістичних перевірок[7]; розпізнавання облич[8] – це використання біометричних платформ для ідентифікації дітей у місцях евакуації та перевірки баз даних розшуку; супутникові та геопросторові дані – це верифікація повідомлень про руйнування інфраструктури та незаконні депортації, створення карт постраждалих регіонів. Але, все-ж-таки, існують ризики та виклики застосування ШІ під час криміналістичного забезпечення, наприклад: достовірність алгоритмів – є ризик хибних ідентифікацій; щодо презумпції невинуватості – алгоритмічні висновки не повинні замінювати/підміняти доказову базу; приватність та персональні дані – особливо критично для дітей та жертв воєнних злочинів; юридична легітимність цифрових доказів – потребує стандартизації процедур. Враховуючи означене, в таких ситуаціях потрібна належним чином закріплена інституційна перспектива, а саме, через: нормативне регулювання цифрових доказів – потрібна розробка стандартів та

[6] Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник / О. О. Торбас. – Одеса : Юридика, 2024. – 180 с. – Режим доступу: https://doi.org/10.32837/11300.27740

[7] Цифрова трансформація суспільства: правові аспекти та сучасні проблеми : монографія. 2-ге вид. / О. Баранов, О. Костенко, М. Дубняк, О. Головко ; ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України». Київ; Одеса : Фенікс, 2024. 184 с.

[8] Федоров М. Технології з розпізнавання облич та штучний інтелект дозволяють знайти кожного / SUNDRIES. 09.04.2022. URL: https://sundries.com.ua/tekhnolohii-zrozpiznavannia-oblych-ta-shtuchnyi-intelekt-dozvoliaiut-znaity

методичних рекомендацій; відповідна підготовка кадрів нового покоління – криміналістів-аналітиків, які будуть здатні працювати з big data та алгоритмами ШІ; ситуація вимагає і формування спеціалізованих структур – які зможуть інтегрувати в собі «класичні» і «цифрові» криміналістичні підрозділи.

Враховуючи те, що діти завжди займають особливе місце в криміналістиці через їхню правову та соціальну вразливість, у воєнних умовах ця вразливість зростає через ризик насильства, депортацій, втрати батьківського нагляду. Тому, застосування ШІ, в таких справах, кримінальних провадженнях має враховувати: пріоритет безпеки та анонімності дитини; мінімізацію ризику психологічної травматизації; забезпечення законності та дотримання прав дитини на приватне життя.

В Україні застосування технологій в кримінальних провадженнях регулюється[9]:

1. *Конституцією України*[10] – закріплені основи правового захисту особи, сім'ї та дитини (ст.ст. 24, 51,52, 92). Таким чином, Конституція України закладає фундаментальні принципи рівності, захисту дітей і підтримки сім'ї, які формують основу для етичного застосування технологій у кримінальних провадженнях із урахуванням прав неповнолітніх.

2. *Сімейний, Кримінальний, Цивільний кодекси України та процесуальне законодавство у відповідній сфері правовідносин.* Наприклад, *Кримінальним процесуальним кодексом України* – встановлюються ключові норми для криміналістичної технології: порядок досудового розслідування, проведення слідчих дій та фіксації доказів. Він регламентує узгодження слідчих дій із прокурором або судом, правила вилучення й оформлення речових доказів, порядок

[9] Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.

[10]Стаття 24 гарантує рівність усіх громадян перед законом, забороняє дискримінацію за будь-якими ознаками та забезпечує рівні права жінок і чоловіків у політичній, культурній, освітній і професійній сферах, зокрема шляхом спеціальних заходів щодо охорони здоров'я та підтримки материнства. Стаття 51 визначає шлюб, як союз на основі вільної згоди обох з подружжя, де вони мають рівні права й обов'язки; закон зобов'язує батьків утримувати дітей до повноліття, а повнолітніх дітей – піклуватися про непрацездатних батьків. Стаття 52 гарантує дітям рівні права незалежно від походження та сімейного статусу батьків, забороняє будь-яке насильство чи експлуатацію та покладає на державу відповідальність за утримання та виховання дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Стаття 92 встановлює, що питання соціального захисту, охорони дитинства, материнства та батьківства, освіти, культури й охорони здоров'я регулюються виключно законами. Див.: Конституція України : Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL : https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%94%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%9D#w1_1

судової експертизи та використання негласних слідчих (розшукових) дій. Крім того, Кодекс визначає стандарти документування матеріалів кримінального провадження та вимоги до доказів, забезпечуючи їхню допустимість і цілісність. Таким чином, КПК формує основу для системної організації криміналістичних операцій і технологій захисту прав дитини[11].

3. *Закони України, що регулюють захист прав дітей в умовах воєнного стану*: «Основи законодавства України про охорону здоров'я» Закон України від 19 листопада 1992 року; Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» від 2 червня 2011 року ; Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року; Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р.; Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території

[11] Так, КПК України визначено наступні ключові процесуальні норми для криміналістичної технології захисту прав дитини в умовах війни: Розділ ІІІ КПК України (Глави 19-26; ст.ст. 214-313) – досудове розслідування (С(Р)Д; НС(Р)Д); порядок проведення слідчих дій – визначають процедуу ініціювання, проведення та оформлення результатів слідчих дій (огляд місця події, обшук, допит, виїмка тощо). Забезпечують формалізацію алгоритмів технологічних операцій[11], що є базою для розробки технологічних карт та інструкцій. Статті 107, 290-295[1] КПК України – відкриття матеріалів іншій стороні; узгодження проведення окремих слідчих дій: встановлюють вимогу узгодження певних слідчих дій із прокурором, або, судом, що впливає на організацію та координацію криміналістичних технологій. Статті 84-94, 104, 168, 149, 150, 159, 160, 163, 166, 168, 171, 212, 237, 267, 298[3] КПК України – Порядок вилучення та фіксації речей і документів: регламентують правила фіксації, пакування, маркування та документування речових доказів; визначають стандарти для дотримання цілісності доказової бази у криміналістичній діяльності. Статті 69-71, 101,102,115, 122, 197, 219, 238-245, 291, 298[4], 309,332, 356, 358, 483[4], 486, 506, 509, 518, 572 КПК України – судова експертиза: визначають порядок призначення, проведення, оформлення результатів судової експертизи. Статті 36, 40, 40[1], 41, 93, 107, 218, 224, Глава 21 (ст.ст. 246-275), ст.ст. 303, 482[2]. Стаття 234 КПК України – Застосування негласних слідчих (розшукових) дій (НС(Р)Д): регламентують використання спеціальних технологічних засобів (аудіо-, відеофіксація, технічні пристрої), важливих для криміналістики. Статті: 35, 36, 39, 42, 56, 64[1], 69, 72[1], 73, 74, 79, 91, 98-101, 105, 106[1], 107, 109, 141, 145, 150, 151, 155, 156, 159, 167, 168, 171, 172, 178, 184, 193, 200, 201, 201[1], 206[1], 214, 217-221, 223, 228, 231, 234, 239, 242, 244, 254, 255, 261, 289-293, 295[1], 297[1], 297[3], 298[3], 301, 302, 304, 314, 316, 319, 323, 324, 329, 332-334, 336, 338, 340, 356, 358, 375, 382, 384, 391, 395-397, 399, 422, 423, 425-433, 443, 462, 469, 476, 479[1], 483[3], 483[4], 483[6-7], 483[11-14], 483[21], 517, 518, 524-535, 539, 545, 548, 550, 551, 553, 555, 558, 560-562, 569, 570, 584, 587, 589, 590, 595, 598, 600, 602, 603, 607, 609, 615, 620, 632 КПК України – правила документування матеріалів кримінального провадження: передбачають стандарти ведення протоколів, актів, що є основою для формалізації результатів криміналістичних дій і т. ін. Статті: 5, 84-101, 223, 598 КПК України – Докази: визначають вимоги до доказів, їх допустимість, допустимість криміналістичних технологій у доказовому процесі. Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651–VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст.88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

України» від 15 квітня 2014 р.; Закон України «Про захист персональних даних» (регламентує обробку даних неповнолітніх[12]; Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року; Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р.; Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року; Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12 липня 2018 р. та інші. *Наприклад, Законом України «Про охорону дитинства»*[13] – визначено правові основи захисту дітей і регламентовано ключові напрямки їхнього забезпечення:

– Статус постраждалих дітей (ст.ст. 1, 30-1): закон визнає дітьми-постраждалими осіб, які зазнали поранень, депортації, примусового утримання або втратили батьків.

– Запобігання та документування злочинів проти дітей (ст.ст. 30, 30-2): встановлюються механізми захисту, фіксації та реагування на порушення прав дитини.

– Реабілітація та допомога (ст.ст. 26, 30-1): закон регламентує надання медичної, психологічної та соціальної допомоги дітям, що зазнали шкоди.

– Боротьба з депортаціями (ст.ст. 30-1, 32): визначаються заходи щодо захисту дітей від незаконного вивезення та відновлення їхніх прав.

– Освіта (ст. 19): гарантуються умови для здобуття освіти, незалежно від життєвих обставин.

– Міжнародна співпраця (розд. VII): закон передбачає взаємодію з міжнародними організаціями для захисту прав дитини та виконання міжнародних стандартів.

Закон системно регламентує права, статус і захист дітей, встановлює обов'язки держави, батьків та відповідних органів щодо їх утримання, виховання та соціальної підтримки[14].

---

[12] Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 34, ст. 481.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

[13] Про охорону дитинства : Закон України від 06.07.2025 № 2402-III. URL : https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

[14] Аналіз Закону України «Про охорону дитинства» в умовах війни показує: традиційні норми треба поєднувати з новітніми криміналістичними технологіями та штучним інтелектом, щоб реально захищати дітей від наслідків агресії РФ. Найважливіші напрями: 1) Статус постраждалих дітей (ст. 1, 30-1). Закон визнає дітьми-постраждалими тих, хто зазнав поранень, депортації, примусового утримання чи втратив батьків. Технології: ДНК-аналіз, біометрія, розпізнавання облич для ідентифікації та підтвердження фактів депортації. АІ: аналіз баз даних для швидкого надання статусу. 2) Запобігання й документування злочинів (ст. 30, 30-2). Технології: цифрова криміналістика, методики розслідування злочинів проти дітей. АІ: автоматичне розпізнавання облич і голосів на відео, прогнозування ризиків в зонах окупації. 3) Реабілітація та допомога (ст. 30-1, 26). Технології: контроль ефективності програм. АІ: віртуальні психологи, персоналізовані

4. Підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють захист прав дітей в умовах воєнного стану: Указ Президента України від 8 серпня 2022 року № 568/2022 «Про Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей»; Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 року № 740 «Про затвердження Порядку надання статусу члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України»; Постанова Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2017 р. № 268 «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів»; Постанова Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»; Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 № 302 «Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану»; Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 546 «Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення»; Постанова Кабінету Міністрів України № 339 18 квітня 2023 «Деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією рф проти України»; Постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2024 р. № 551 «Про затвердження Порядку виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії рф проти України» та ін. Ключові документи, що уможливлюють захист прав дитини в умовах воєнного стану наведені в цьому збірнику для їх системного і ефективного використання як дослідниками, так і практиками.

5. Рішення Європейського суду з прав людини, в яких сформовані важливі в контексті захисту прав дитини в умовах конфлікту правові позиції: Рішення ЄСПЛ у справі «Y.S. and O.S. v. Russia», 2021; Рішення у справі «Georgia v. Russia (II)», 2021; Рішення у справі «Ukraine and the Netherlands v. Russia», 2023; Рішення у справі «N.Ts. and Others v. Georgia», 2012; Рішення у справі «Scozzari and Giunta v. Italy», 1998;

плани відновлення. 4) Боротьба з депортаціями (ст. 32, 30-1). Технології: міжнародні бази даних, геолокація маршрутів переміщення дітей. AI: аналіз соцмереж і реєстрів для виявлення незаконного вивезення. 5) Освіта в умовах війни (ст. 19). AI: адаптивні освітні платформи, віртуальні класи для переселенців. Технології: кіберзахист дітей від пропаганди й онлайн-злочинців. 6) Міжнародна співпраця (розд. VII). Технології: стандартизація доказів для МКС, блокчейн-реєстри постраждалих дітей. AI: переклад і швидкий аналіз правових документів. Отже, поєднання закону, криміналістики та штучного інтелекту робить захист дітей реальнішим. Потрібні системне впровадження технологій, навчання фахівців, сувора етика й координація з міжнародними інституціями.

Рішення у справі «MAMCHUR V. UKRAINE», 2015 та інші. Хоча міжнародним та національним законодавством й передбачено механізм захисту прав дітей під час воєнного стану, але, у випадку, якщо одна зі сторін не виконує зобов'язання, то механізм їх реалізації на практиці значно ускладнюється чи стає недієвим[15]. Так, О. Дришлюк зауважує, що наявні судові справи (Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 04 січня 2022 р. // справа № 280/9899/21; Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 08 квітня 2021 р. м. Дніпро // справа № 160/3479/20; Рішення Луганського окружного адміністративного суду від 17 квітня 2019 р. // справа № 360/906/19; Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 30 листопада 2020 р. // справа № 200/6653/20-а; Рішення Київського окружного адміністративного суду від 05 січня 2023 р. // справа № 320/9767/22) з питань оскарження протокольних рішень комісії з питань захисту прав дитини про неможливість надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів дитині обґрунтовані в переважній більшості незаконною відмовою через те, що на території, де проживає/ла дитина не відбувалися воєнні дії, збройний конфлікт або тимчасова окупація[16]. Безумовно саме судовий захист прав і свобод дітей є ключовим і найбільш результативним, але в той же час судова практика демонструє його вади. Тому, без міжнародної дипломатії неможливо гарантувати фізичну безпеку, реалізацію прав дітей та їх ефективний правовий захист в умовах агресивного ведення війни. Основною ж проблемою захисту прав дітей, які народились в умовах війни є те, що для них не закріплено достатніх спеціальних гарантій щодо правового статусу «дитини війни», що встановлений у Законі України «Про соціальний захист дітей війни»[17].

6. Міжнародними нормами: Міжнародні акти встановлюють міжнародні стандарти захисту прав дітей в умовах воєнних конфліктів: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року; Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року та Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі

[15] Наливайко Л. Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 4. С. 77-81.

[16] Дришлюк О. Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів на підставі психологічного насильства. URL : https://www.hsa.org.ua/blog/status ditini-iaka-postrazdala-vnaslidok-vojennix-dii-ta-zbroinix-konfliktiv-na-pidstavi psixologicnogo-nasilstva.

[17] Про соціальний захист дітей війни. Закон України від 18.11.2004 № 2195-IV. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 4, ст.94) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text

дітей у збройних конфліктах від 01 січня 2000 року; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, (Протокол I) від 8 червня 1977 року; Конвенція ООН про статус біженців від 28 липня 1951 року; Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09 грудня 1948 року; Гаазька конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року; Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року; Резолюція Ради Безпеки ООН 1261 (1999) від 25 серпня 1999 року; Резолюція Ради Безпеки ООН 1882 (2009) «Діти і збройні конфлікти» від 4 серпня 2009 року; Резолюція Ради Безпеки ООН 1998 (2011) «Діти і збройні конфлікти» від 12 липня 2011 року; Резолюція Ради Безпеки ООН 2225 (2015) «Діти і збройні конфлікти» від 18 червня 2015 року; Резолюція ПАРЄ 2482 (2023) «Правові та правозахисні аспекти агресії російської федерації проти України» від 26 січня 2023 року; Резолюція ПАРЄ 2495 (2023) «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України: створення умов для їхнього безпечного повернення, припинення цих злочинів та покарання винних» від 27 квітня 2023 року та ін.

Наприклад, Конвенція ООН про права дитини[18] (КПД), ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. (чинна з 1990 р.), є найбільш ратифікованим міжнародним договором у сфері прав людини. Вона закріплює універсальний комплекс прав дітей до 18 років – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних.

Основні положення:

– Визначення дитини (ст. 1): особа до 18 років, якщо інше не передбачено національним законом.

– Принципи: заборона дискримінації (ст. 2), пріоритет найкращих інтересів дитини (ст. 3), повага до батьківських прав та обов'язків (ст. 5).

– Фундаментальні права: право на життя (ст. 6), ім'я та громадянство (ст. 7–8), недопустимість свавільного розлучення з батьками (ст. 9), повага до приватного життя та честі (ст. 16).

[18] Конвенція про права дитини. ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

– Свободи: право висловлювати погляди й отримувати інформацію (ст. 12–13), свобода совісті, релігії та асоціацій (ст. 14–15).

– Захист: від насильства, експлуатації, жорстокого поводження (ст. 19, 32–34), від незаконного вживання наркотиків (ст. 33), від наслідків збройних конфліктів (ст. 38).

– Соціально-економічні гарантії: право на охорону здоров'я (ст. 24), соціальне забезпечення (ст. 26), належний рівень життя (ст. 27).

– Освіта: обов'язкова та безоплатна початкова освіта, розвиток середньої освіти, виховання в дусі прав людини, миру й толерантності (ст. 28–29).

– Культура та дозвілля: право на власну культуру, мову, релігію (ст. 30), відпочинок, ігри та мистецтво (ст. 31).

– Правосуддя щодо дітей: гарантії презумпції невинуватості, юридичної допомоги, гуманного поводження; заборона смертної кари й довічного ув'язнення для неповнолітніх (ст. 37, 40).

Конвенція формує міжнародний стандарт захисту дитинства, зобов'язуючи держави створювати правові, соціальні та інституційні механізми для всебічного розвитку й безпеки дитини.

Європейська конвенція з прав людини[19]**.** Європейська конвенція з прав людини (1950) гарантує загальні права людини, які поширюються й на дітей, проте не містить спеціальних положень щодо дитинства. Таким чином, ЄКПЛ і КПД взаємодоповнюють одне одного: перша гарантує універсальні права людини, друга – надає дітям спеціальний правовий захист.

Європейська конвенція про здійснення прав дітей[20] – це міжнародний договір, який визначає права дітей у судових процесах та адміністративних процедурах. Конвенція спрямована на забезпечення участі дітей у рішеннях, що їх стосуються, та захист їхніх інтересів. Вона передбачає низку зобов'язань для держав-учасниць, включаючи надання дітям інформації та можливості бути почутими. Мета конвенції – посилення захисту прав дитини та забезпечення їх врахування в різних сферах життя.

Тому, щодо управління ШІ у криміналістичному процесі, то, воно повинно відповідати принципам пропорційності, необхідності та законності, особливо у випадках, що стосуються дітей. Означене обумовлює й етичні аспекти застосування ШІ у справах, що стосуються

[19] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[20] Європейська конвенція про здійснення прав дітей. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 25.01.1996.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

дітей, адже, це можливо лише за дотримання кількох ключових принципів: коли гарантується конфіденційність та анонімність даних; діє правило «не нашкодь» – алгоритми не повинні загрожувати безпеці чи психічному стану дитини; результати аналізу перевіряють експерти для юридичної легітимності; рішення щодо використання ШІ мають бути прозорими й піддаватися аудиту.

Практика воєнного часу показала, що ШІ в Україні застосовували для: ідентифікації дітей серед жертв та переміщених осіб; аналізу фото й відео на факти насильства; моніторингу евакуацій за допомогою супутників і геоданих; OSINT-досліджень випадків викрадення й депортацій. Усе це відбувалося під контролем дотримання прав дитини[21]. Але, в цих ситуаціях **має бути:** надійний захист даних (шифрування, обмежений доступ); належна підготовка фахівців, які володіють і класичними, і цифровими методами; подвійна перевірка результатів, щоб уникнути помилок алгоритмів; чітке визначення відповідальності слідчих, експертів і операторів щодо використання ШІ – це дозволить поєднати технології з правами дитини так, щоб користь від ШІ ніколи не обернулася шкодою.

2. Виявлення злочинів проти дітей за допомогою криміналістичних технологій і ШІ

Інформаційні технології є «рушійною силою глобалізації сучасного світу і новою категорією криміналістики, яка претендує посісти чільне місце в її структурі»[22]. Важливою інформаційною технологією став передбачений ст. 214 КПК України Єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР).[23] В Україні запроваджені також інформаційно-телекомунікаційні системи: Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС) та Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування («іКейс»)[24].

[21] Безпека дітей в інтернеті: Україна долучилася до міжнародної операції з ідентифікації жертв. Опубліковано 18 березня 2025 року о 11:30 Джерело: https://npu.gov.ua/news/bezpeka-ditei-v-interneti-ukraina-doluchylasia-do-mizhnarodnoi-operatsii-z-identyfikatsii-zhertv

[22] Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. С. 41.

[23] Див.: Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення. Затв. наказом Генерального прокурора 30.06.2020 №298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text

[24] Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс». Затв. Наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду 15 грудня 2021 р. №175/390/57/72. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ v0390886-21#Text

Під час розслідування можуть використовуватися різного роду єдині реєстри (наприклад, єдиний реєстр судових рішень, єдиний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців, громадських формувань, реєстр методик проведення судових експертиз та ін.).

Окремої уваги заслуговує розгляд питання щодо використання цифрової інформації у кримінальному провадженні (інформації, яка створена за допомогою високих інформаційних технологій). Вказана інформація може створюватися, передаватися, зберігатися тощо не лише за допомогою комп'ютерної техніки, а й з використанням іншої апаратури (диктофонів, цифрових фотоапаратів, відеокамер, смартфонів та ін.)[25]. Тому, важливого значення набуває формування окремого напряму в криміналістиці – цифрової криміналістики (Digital Forensic)[26]. У спеціальних джерелах широкого застосування набув термін цифрові докази («digital evidence»), під якими розуміють будь-які збережені дані або дані, що передаються з використанням комп'ютерної чи іншої техніки.

Інноваційним напрямом у розвитку криміналістики є розроблення та впровадження в практику криміналістичного забезпечення протидії сучасній злочинності, у тому числі й військовим кримінальним правопорушенням та воєнним злочинам. Це потребує активізації розроблення та впровадження прогресивних технологій, методів та засобів, які ґрунтуються на застосуванні сучасних криміналістичних знань, дотримуючись стандартів доказування у кримінальному провадженні та широкого застосування цифрових технологій і можливостей штучного інтелекту[27].

Тому, цифрові сліди у соцмережах, месенджерах, фото й відео стали одним із головних джерел даних для криміналістики, їх аналіз перетворився на необхідний інструмент слідчих та експертів[28], особливо у справах, що стосуються дітей і цивільного населення в умовах війни.

---

[25] Семко М. О., Крахмальов О. В. Електронна інформація як докази. Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2021. №1. С. 49.

[26] Інноваційні методи, засоби та технології в криміналістиці та судовій експертизі : наук.-практ. посібник : електрон. наук. вид. / [Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К., Коновалова В. О. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепіть– ка ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. – Харків : Право, 2023. – 116 с.

[27] Baltr nien J., Shevchuk V. Artificial Intelligence Technologies in Law Enforcement and Justice: Ukrainian and European experience. Цифрова трансформація кримінального провадження в умовах воєнного стану: матеріали всеукраїнського круглого столу (м. Харків, 16 грудня 2022 р.); Національний юридичний ун-т ім. Ярослава Мудрого; НДІ ВПЗ імені акад. В. В. Сташиса НАПр України. Харків, 2022. С.81.

[28] Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці й судовій експертизі : монографія / [В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва, В. М. Шевчук та ін.] ; за заг. ред. В. Ю.

Основні підходи, щодо використання даного напрямку, наступні:

1) **Месенджери** – автоматичне вилучення текстів, голосових і медіафайлів; визначення осіб за голосом, геотегами та метаданими, наприклад, ідентифікація неповнолітніх із окупованих територій.

2) **Мультимодальний аналіз** – поєднання тексту, фото й відео для більшої точності, наприклад, підтвердження перебування дітей в евакуаційних центрах за різними джерелами.

3) **Соцмережі (SNA)** – аналіз зв'язків між акаунтами та групами, кластеризація «мереж ризику», наприклад, відстеження телеграм-каналів для моніторингу переміщень дітей.

4) **Фото та відео** – алгоритми розпізнавання облич, емоцій, жестів; виявлення насильства, депортацій, руйнувань, наприклад, побудова карт подій за матеріалами з соцмереж.

Це вже не просто допоміжні інструменти, а повноцінна технологія розслідування воєнних злочинів і захисту цивільних.

Наприклад, практичне застосування в Україні OSINT-платформи та аналіз відкритих джерел дозволяє використовувати алгоритми для моніторингу соцмереж, медіа і повідомлень місцевих органів влади; виявлення переміщень цивільних осіб. Якщо вести мову про автоматизоване розпізнавання облич, то, також використовуються платформи на базі ШІ, що допомагають встановити особу дітей, евакуйованих із зон бойових дій. Аналіз відео та фото дозволяє через алгоритми аналізувати матеріали з дронів, супутників, мобільних пристроїв для підтвердження фактів насильства та порушень прав дитини. Також, особливе місце займає серед вказаного інструментарію голосовий аналіз, що дозволяє здійснювати ідентифікацію голосів дітей та свідків, наприклад, для підтвердження фактів їх свідчень.

Знову ж таки, все це має забезпечуватися відповідними технічними та організаційними аспектами на кшталт: забезпечення достовірності – результати алгоритмів завжди мають перевірятися експертами, щоб забезпечити юридичну легітимність доказів; захист персональних даних – це обов'язкове шифрування даних та контроль доступу до чутливої інформації; інтеграція з класичними методами криміналістики – цифрові сліди доповнюють результати слідчих оглядів, протоколів інших слідчих (розшукових) дій та висновків експертиз; обробка великих масивів даних (Big Data) – їх алгоритми дозволяють швидко опрацьовувати тисячі повідомлень, фото та відео. І це все також має свої виклики та обмеження: етичні – обробка даних дітей вимагає суворого дотримання конфіденційності та мінімізації ризику шкоди; навчання кадрів – слідчі

Шепітька ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. – Харків : Право, 2024. – 208 с.

та експерти повинні володіти знаннями як класичної криміналістики, так і цифрових технологій; помилки алгоритмів –ризик хибної ідентифікації, або, невиявлення об'єктів; юридична легітимність – цифрові докази потребують нормативного підґрунтя та експертної верифікації.

У сучасній криміналістиці інформаційно-відкриті джерела (Open Source Intelligence, OSINT) і автоматизовані системи моніторингу стали ключовими інструментами для збору, аналізу та верифікації даних у реальному часі, для оцінки загроз цивільному населенню та захисту прав дітей у воєнних умовах. Так, OSINT включає збір та аналіз інформації з відкритих джерел: а) соціальні мережі та месенджери: телеграм-канали, Facebook, Instagram, TikTok; б) медіа-ресурси: новинні сайти, блоги, форуми; в) геопросторові ресурси: супутникові знімки, онлайн-карти, дані про інфраструктуру; г) державні реєстри: публічні бази даних про населені пункти, заклади освіти, медичні установи.

В основному використовуються такі алгоритмічні підходи OSINT:

1) автоматизоване вилучення інформації (Web Scraping) – швидке збирання великих масивів даних з відкритих джерел.

2) НЛП-аналітика (Natural Language Processing) – виявлення ключових подій, згадок про дітей, потенційних загроз.

3) Кластеризація та соціальна мережна аналітика – виявлення груп ризику, координаційних центрів і зв'язків між суб'єктами.

4) Геолокаційний аналіз – визначення місцезнаходження об'єктів та потенційно небезпечних зон.

Так, автоматизовані системи моніторингу дозволяють в режимі реального часу відслідковувати загрози та зміни у ситуації на території:

1) Геопросторові інформаційні системи (ГІС) – інтегрують супутникові знімки, дані дронів та відкриті джерела для створення карти ризиків.

2) Платформи відеоаналітики – автоматичне виявлення подій насильства або переміщення осіб.

3) Системи моніторингу соцмереж – відстежують повідомлення, що можуть стосуватися насильства над дітьми, порушень прав цивільного населення.

Наприклад, використовується в Україні: OSINT-аналітика соцмереж – виявлення і перевірка інформації про пошкодження цивільної інфраструктури, що впливає на безпеку дітей. Моніторинг телеграм-каналів для виявлення фактів депортацій або переміщення дітей із небезпечних територій. Супутниковий моніторинг та відеоаналіз – підтвердження фактів евакуації, руйнування шкіл та дитячих закладів, створення актуальних карт постраждалих районів. І це все також має здійснюватися через: конфіденційність даних – особливо критично для

дітей та вразливих категорій населення; прозорість і документування – алгоритми моніторингу повинні фіксувати всі кроки збору та обробки даних; дотримання законодавства – використання OSINT та автоматизованих систем регламентується Кримінальним процесуальним кодексом України, Законом «Про персональні дані» та міжнародними стандартами захисту прав дітей.

Тому, інтеграція з класичними методами – OSINT і автоматизовані системи повинні доповнювати слідчі (розшукові) дії; навчання кадрів – слідчі та аналітики повинні володіти знаннями цифрової криміналістики та OSINT; обмеження доступу до даних – обов'язкова фільтрація персональної інформації; помилки алгоритмів та фальшиві дані вимагають подвійної верифікації.

Виявлення прихованих загроз: торгівля людьми, депортація, онлайн-експлуатація[29].

Сучасна криміналістика все частіше стикається з прихованими загрозами, які проявляються у цифровому та фізичному середовищі. Але, на даний час, в Україні особливо актуальними стали: торгівля людьми, депортація цивільних осіб, зокрема дітей, онлайн-експлуатація неповнолітніх. Тому, застосування ШІ, OSINT і цифрових технологій також дозволяє ефективно виявляти та кваліфікувати такі загрози та документувати їх для слідства[30].

Торгівля людьми. Особливу увагу привертають цифрові сліди торгівлі людьми[31], що залишаються у соцмережах, месенджерах, на форумах та

[29] Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Організаційно-правове та віктимологічне забезпечення захисту дітей від примусової депортації та сексуального насильствав умовах воєнного стану. Захист прав дитини в умовах воєнного стану: кол. монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с.

[30] Див.: Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print; Закон України від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI «Про протидію торгівлі людьми». Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19–20. Ст. 173.; Методичні рекомендації з виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми / О.О. Крюков, О.В. Пустова, О.В. Панчук та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. 160 с.; Особливості кваліфікації та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми та незаконною міграцією / Укладачі: Т.І. Созанський, кандидат юридичних наук, доцент; І.Б. Газдайка-Василишин, кандидат юридичних наук, доцент; О.В. Захарова, кандидат юридичних наук, доцент; Е.М. Мручковська, тренер, голова громадської організації «Сучасник плюс»; Р.М. Шехавцов, кандидат юридичних наук, доцент. Львів, 2019. 252 с.; Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_791;

[31] Див.: Дані російської влади щодо отримання російського громадянства 27 українськими дітьми: https://life.nv.ua/ukr/kids/poryatunok-ditey-z-mariupolya-yak-vihovanci-simeynogoditbudinku-uniknuli-deportaciji-vvs-50257715.html, https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-

маркетплейсах. Саме алгоритми аналізу тексту та мережних взаємозв'язків дозволяють виявляти потенційні канали вербування та розповсюдження. Приклад в Україні: автоматизоване відстеження телеграм-каналів та закритих груп, де поширювалися пропозиції «евакуації» дітей, або, цивільних з окупованих територій.

Депортація. Геолокаційний та супутниковий моніторинг дозволяє фіксувати факти переміщення цивільних осіб у зоні бойових дій. Комбінований аналіз – це дані з OSINT, відео– та фотоматеріалів, повідомлень свідків інтегруються для створення карти переміщень.

Приклад в Україні: верифікація фактів депортації дітей і дорослих з окупованих територій до РФ або тимчасово контрольованих районів[32].

Онлайн-експлуатація[33]. Моніторинг соціальних мереж та месенджерів виявляє випадки сексуальної експлуатації, вербування та залякування дітей[34]. ШІ та алгоритми комп'ютерного зору аналізують

---

rosiyausynovlennya-putin/31877450.html, https://www.rbc.ua/ukr/news/zachem-rossiyane-vyvozyat-detey-ukrainy-zhdet-1662576294.html; Інформація BBC (з посиланням на повідомлення офіційних органів РФ) про понад 100 українських дітей, яких віддали у прийомні сім'ї в РФ: https://www.bbc.com/ukrainian/ features-62391181

[32] Див.: Свідчення щодо вивезення на територію РФ «статусних» дітей та дітей, фактично позбавлених батьківського піклування через їхню загибель після повномасштабного вторгнення: https://www.bbc.com/ukrainian/features-62164267, https://youtu.be/U8TiZumL-Pc; Дані російської влади щодо дітей з «Донецької та Луганської республік»: https://www. bbc.com/ukrainian/features-62164267; Інформація станом на травень щодо кількості дітей, вивезених з інтернатів та дитячих будинків окупованих частин Луганської та Донецької областей до Росії: https:// www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-rosiya-usynovlennyaputin/31877450.html, https://youtu.be/X0O2egYntvQ; Інформація про вивезення 108 українських дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей віком від 5 до 16 років, яких «влаштовують» у прийомні сім'ї до громадян Росії: https://interfax.com.ua/news/general/847142.html; Дані про вивезення до Підмосков'я з території окупованого Донецька українських дітей, позбавлених батьківського піклування: https://zn.ua/ukr/international/okupovaninavishcho-rosija-primusovo-pereseljaje-ukrajinskikh-ditej-ta-jak-iz-tsim-boretsja-ukrajina.html,
https://www.facebook.com/dmytro.lubinets/posts/2845387925768982,
https://www.slovoidilo.ua/2022/08/08/novyna/suspilstvo/rosiyany-hotuyutsya-vyvezty-ditej-syritluhanshhyny-rf-hajdaj; Дані про вивезення з Куп'янського інтернату дітей, які мають батьків чи опікунів: https://t.me/Pravda_Gerashchenko/41965, https://svatove.city/articles/
236822/vikradenih-zharkivschini-ditej-okupanti-shovali-v-shkoli-internati-svatovogo-navischo, https://kh.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1219503-okupanti-vikrali-ditej-iz-kupjanska-volonter

[33] Аналітичний звіт щодо торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації в Україні: за заг. ред.: Бороздіна К. А, Булавін В. О., Жуковська Г. Г., Рикун О. В., Левченко К. Б.. Київ. ФОП Мороз А.Т., 2025 – 80 с.

[34] Музіго-Моррісон Р., Лемб С., Левко В., Пантні Е. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: правове регулювання та практика: посібник. URL : https://jurfemosvita.com/wp-content/
uploads/2023/06/%D0%A1%D0%9D%D0%9F%D0%9A.pdf#page=4.19.

фото- та відеоконтент на наявність ознак насильства, експлуатації та жорстокого поводження. Приклад в Україні: виявлення мереж, які намагалися використовувати онлайн-платформи для вербування дітей та продажу їхніх персональних даних.

Які технічні підходи та алгоритми можливі в даних ситуаціях? В основному, це:

1) Аналіз патернів поведінки – визначення підозрілих дій у цифровому просторі, таких як контакти з дітьми через закриті канали.

2) Глибинний аналіз графів (Graph Analysis) – виявлення ключових фігур у мережах торгівлі людьми.

3) Комбінований мультимодальний аналіз – поєднання текстового, фото– та відеоаналізу для підвищення точності виявлення загроз.

4) Розпізнавання аномалій – алгоритми ШІ відокремлюють підозрілі дії від звичайної поведінки користувачів.

Означене також потрібно здійснювати через дотримання конфіденційності дітей та постраждалих осіб; верифікацію результатів ШІ та OSINT експертами для юридичної легітимності доказів; обмеження доступу до чутливих матеріалів; використання даних лише в рамках кримінального провадження, та, з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини.

Отже, для виявлення злочинів проти дітей за допомогою криміналістичних технологій і ШІ потрібно впроваджувати інтегровані платформи, що поєднують OSINT, аналіз відео, голосу та геолокаційних даних; постійно навчати персонал у сфері цифрової криміналістики та етичних стандартів; проводити стандартизацію процедур збору, обробки та документування цифрових доказів; створити спеціалізовані підрозділи у слідчих органах для роботи з цифровими доказами.

3. Розслідування злочинів з використанням ШІ

Близько 90% світових даних є неструктурованими, і їхній аналіз без застосування технологій Big Data практично неможливий. Штучний інтелект здатний інтегрувати структуровані та неструктуровані масиви інформації з внутрішніх і зовнішніх джерел, використовуючи різноманітні інструменти – від прогностичної аналітики й машинного навчання до розпізнавання облич та когнітивної аналітики.

Сучасна криміналістика оперує величезними масивами даних, які надходять із місць подій, цифрових носіїв, соціальних мереж, месенджерів та відеокамер спостереження. Традиційні методи опрацювання таких даних потребували б десятки людей і місяці роботи. Тому, автоматизована обробка доказової інформації сьогодні дозволяє систематизувати, аналізувати та перевіряти матеріали у рази швидше та точніше, не втрачаючи при цьому юридичної достовірності.

Основні функції автоматизації це:

1) Верифікація та контроль достовірності. Алгоритми перевіряють дані на дублікати, невідповідності та потенційні фальсифікації. Приклад: автоматична перевірка відео з соцмереж на ознаки монтажу або накладення чужих аудіодоріжок.

2) Виявлення закономірностей і зв'язків. Алгоритми аналізують великі об'єми інформації, шукаючи повторювані патерни, зв'язки між особами, об'єктами та подіями. Приклад: виявлення мереж торгівлі людьми або онлайн-експлуатації дітей за поведінковими патернами користувачів у соціальних мережах.

3) Підтримка прогнозування. Автоматизовані системи дозволяють оцінювати ймовірні сценарії розвитку подій, наприклад, можливі маршрути переміщення дітей у зоні бойових дій. Це не заміна експертного судження, а потужний інструмент для прийняття обґрунтованих рішень слідчими та експертами.

4) Систематизація та індексація даних: Автоматичне сортування фото-, відео-, аудіо– та текстових файлів за хронологією, місцезнаходженням, типом події, особами, що фігурують. Приклад: на місці події після вибуху або обстрілу слідчий може завантажити сотні відео з дронів та камер спостереження, а система автоматично класифікує їх за зонами ураження, підозрілими об'єктами та особами.

Переваги автоматизованої обробки в тому, що відбувається інтеграція з класичними методами – автоматизація доповнює слідчі (розшукові) дії, основні способи їх документування (протоколи, плани, схеми) та експертні висновки, а не замінює їх. Також, має місце точність та повторюваність – алгоритми не втомлюються і не допускають людських помилок, що критично для цифрових доказів. Крім цього – швидкість та масштабність – сотні годин роботи одного слідчого можуть бути виконані системою за лічені хвилини.

Практично в Україні автоматизована обробка доказів використовується та використовувалася: для систематизації відео з дронів у зоні бойових дій, для аналізу цифрових слідів у соцмережах з метою виявлення переміщених дітей, для перевірки великих масивів текстових і медіа-даних на наявність ознак злочинних дій (торгівля людьми, депортації).

Системи розпізнавання облич, голосу та біометричних даних.

Сучасна криміналістика також неможлива без використання біометричних технологій. Розпізнавання облич, голосу та інших біометричних характеристик сьогодні є критично важливим інструментом для ідентифікації осіб, встановлення фактів участі у злочинах та захисту дітей і вразливих груп у зоні воєнного конфлікту.

Розпізнавання облич. Розпізнавання облич сьогодні є ключовим напрямом відеоспостереження: системи фіксують зображення, виявляють обличчя, а далі алгоритми зіставляють їхні ознаки (стать, вік, прикмети) з базами даних. Це дозволяє швидко й точно ідентифікувати потрібну особу серед великого масиву інформації[35]. Технологія – це алгоритми комп'ютерного зору, що аналізують геометрію обличчя, співвідношення відстаней між очима, носом, ротом, форму скул та інші індивідуальні ознаки. Застосування в Україні системи розпізнавання облич використовувалися для ідентифікації дітей, евакуйованих із тимчасово окупованих територій, а також для перевірки осіб, причетних до воєнних злочинів. Практично також відбувається інтеграція з відеоспостереженням у школах та евакуаційних центрах, що дозволяє автоматично виявляти неповнолітніх серед великої кількості цивільного населення.

Розпізнавання голосу. Технологія – алгоритми аналізують частоту голосу, тембр, темп мовлення, паузи та інші унікальні характеристики. Застосовується для ідентифікації свідків, дітей та потерпілих у онлайн– чи офлайн-спілкуванні, для перевірки автентичності голосових повідомлень у месенджерах. Практичний приклад: аналіз голосових повідомлень дітей із евакуаційних центрів для підтвердження фактів свідчень та документування переміщення.

Біометричні дані. Типи даних: відбитки пальців, сітківка ока, ДНК, аналіз ходи та жестикуляції. Інтеграція відбувається через системи біометрії, що сьогодні часто поєднують між собою кілька типів даних (мультимодальна біометрія) для підвищення точності ідентифікації. Наприклад, застосування верифікації осіб у кризових ситуаціях, підтвердження документів під час евакуації та перевірка осіб – дітей при їхньому поверненні в родини. Що ми маємо в підсумку – це: поєднання з класичними методами – цифрові дані доповнюють слідчі (розшукові) дії та висновки експертів; точність і надійність – біометричні системи зменшують ризик хибної ідентифікації; швидкість і масштабність – тисячі облич, або, голосів можна проаналізувати за години, тоді як ручна робота зайняла б місяці.

Звичайно ж тут також є свої помилки: алгоритмів – освітлення, кут зйомки, зміни зовнішності можуть знижувати точність; етичні та правові аспекти – обробка біометричних даних дітей та вразливих осіб вимагає суворого дотримання конфіденційності та законодавства; юридична легітимність – результати систем розпізнавання завжди повинні

[35] Гребенюк А. М., Прокопов С. О., Рибальченко Л. В. Використання технологій розпізнавання обличчя на відео– та фото-зображеннях : метод. рекоменд. / А. М. Гребенюк, С. О. Прокопов, Л.В. Рибальченко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 48 с.

фіксуватися, перевірятися експертами та інтегруватися в кримінальне провадження.

Тому, потрібно використовувати мультимодальні системи – комбінація обличчя, голосу, ДНК або відбитків пальців для підвищення точності; документування та стандартизацію процедур – важливі для юридичної валідності та захисту прав дітей; інтегрувати з OSINT та цифровими доказами – це забезпечить комплексний підхід до ідентифікації осіб; навчати персонал – слідчі та експерти повинні володіти знаннями як класичної біометрії, так і цифрових технологій.

Допит дітей у цифрових середовищах: віртуальні аватари, психологічно адаптовані інтерфейси. Допит дітей під час розслідування завжди вимагав особливої уваги до психологічного стану дитини, безпеки та достовірності отриманої інформації. В сучасних умовах воєнних конфліктів та масового переміщення дітей традиційні методи допиту слід доповнювати цифровими технологіями. Використання віртуальних аватарів й психологічно адаптованих інтерфейсів дозволить проводити бесіди у середовищі, яке зменшує стрес та ризик повторної травматизації.

Так, *віртуальні аватари* – це цифрові моделі, які імітують поведінку людини та можуть адаптуватися до реакцій дитини під час розмови. Вони призначені для створення відчуття безпечного середовища, де дитина може вільно висловлювати інформацію про події, свідком яких вона була, без тиску або страху. Переваги такої технології в тому, що вона забезпечує анонімності та віддаленість експерта від безпосередньої взаємодії, що особливо важливо під час воєнного конфлікту, також, знижує емоційне навантаження під час допиту, і, дає можливість стандартизованого збору інформації з дотриманням методологічних особливостей провадження допиту, як слідчої (розшукової) дії. Наприклад, в Україні застосування віртуальних аватарів використовувалося для дистанційного опитування дітей із тимчасово окупованих територій, що дозволяло фіксувати свідчення без фізичної присутності слідчого. Тому, для реалізації цих завдань потрібні п*сихологічно-адаптовані інтерфейси, а саме:* концепція – розроблені положення (методики) з урахуванням вікових та психологічних особливостей дітей, де можна використовувати елементи гейміфікації, прості візуальні підказки, аудіо– та відеоінструкції; має бути відповідна мета – це підтримати комунікацію у комфортному для дитини форматі, зменшити ризик помилкових свідчень через стрес або страх. Наприклад, можна навести такі елементи: інтерактивні ігрові сцени, що моделюють ситуацію, яку дитина може описати; кольорові та графічні підказки для пояснення питань; голосові підказки та текстові підказки для дітей різного віку та рівня розвитку.

Саме поєднання з цифровими платформами збору доказів дозволить свідчення автоматично фіксувати у зашифровані бази, що забезпечить юридичну валідність та контроль достовірності. Крім цього, буде проводитися й верифікація даних: аналіз поведінкових реакцій дитини під час цифрового допиту дозволяє виявляти невідповідності або ознаки стресу, які можуть впливати на точність свідчень. Якщо ж матиме місце інтеграція з OSINT та біометрією, тоді, при потребі, свідчення можна поєднати з іншими цифровими доказами, зокрема фото-, відео– та аудіоданими, записами.

Означене дозволить: витримати конфіденційність та безпеку – всі цифрові сесії шифруються; обмежений доступ лише для уповноважених слідчих і експертів; використовувати психологічний супровід – під час допиту обов'язково має бути присутній психолог, який зможе оцінювати реакції дитини; і, юридична легітимність – цифрові протоколи та записи забезпечать доказову силу свідчень у суді, адже, при цьому дотримуються норми міжнародного та національного законодавства про захист прав дітей. Хоча, такоєж є свої технічні обмеження – нестабільний інтернет на тимчасово окупованих територіях, що може обмежувати дистанційний допит; ситуації вимагають стандартизації, тобто, розробки загальних протоколів для цифрового допиту дітей. Крім означеного, знову ж – навчання персоналу – слідчі, експерти та психологи повинні опановувати роботу з цифровими аватарами та адаптованими інтерфейсами, та, поєднувати їх з класичними методами, оскільки, «цифрові допити» не замінюють, а доповнюють традиційні бесіди та експертні оцінки.

Використання машинного навчання для криміналістичного прогнозування.

Машинне навчання (ML)[36] сьогодні стає невід'ємною частиною сучасної криміналістики. Воно дозволяє не лише аналізувати наявні цифрові докази, а й прогнозувати розвиток подій, ідентифікувати потенційні загрози та оптимізувати слідчі дії. У воєнний період застосування ML в Україні отримало особливе значення для захисту цивільного населення, особливо дітей, та виявлення складних кримінальних схем.

Основи машинного навчання у криміналістиці. Суть технології: ML використовує алгоритми, здатні «навчатися» на великих масивах даних, виявляючи закономірності та патерни, що не завжди помітні людині.

[36] Стичук М.О. Аналіз і прогнозування злочинності на основі методів машинного навчання: бакалаврська робота / М.О. Стичук – Запоріжжя: НУ Запорізька політехніка, 2024. – 114 с.

Види алгоритмів: наглядне (спостережне/кероване, під наглядом) навчання (Supervised Learning) – використовується, коли є мітки, наприклад «торгівля людьми», «депортація», «онлайн-експлуатація»; самостійне (не під наглядом) навчання (Unsupervised Learning) – дозволяє знаходити приховані зв'язки та аномалії без попередньо визначених категорій; практично-прикладне (підкріплювальне навчання (Reinforcement Learning)) – використовується для моделювання сценаріїв і оптимізації слідчих рішень.

В яких сферах можливе застосування? Це може бути: 1) Прогнозування кримінальних подій – аналіз великих масивів цифрових слідів дозволяє визначати потенційні ризикові райони, години та об'єкти для злочинів. Наприклад в Україні, на даний час, це прогнозування місць концентрації цивільного населення, де можуть бути спроби депортації або насильницького вербування дітей. *2)* Виявлення патернів у поведінці злочинців – ML аналізує комунікації, соціальні мережі, історію пересування підозрюваних, що дозволяє ідентифікувати ключових фігурантів у мережах торгівлі людьми або онлайн-експлуатації. *3)* Автоматизоване ранжування доказів – системи машинного навчання можуть оцінювати, які цифрові сліди мають, або, можуть мати найвищу доказову цінність для слідчого, оперативника та експерта (спеціаліста).

Якщо буде інтеграція з іншими технологіями, наприклад OSINT та великі дані, тоді це може визначати алгоритми ML, що інтегруються з відкритими джерелами, соцмережами, медіа, відео– та аудіоархівами. *Якщо з* біометричними системами – це може виразитися в результати розпізнавання облич, або, голосу що можуть автоматично передаватися в моделі ML для прогнозування подальших дій осіб. *Якщо додати ц*ифрові аватари та інтерфейси допиту, тоді дані з цифрових бесід дітей можуть інтегруватися в ML-системи для оцінки психологічних патернів та потенційних загроз.

Що це нам дає, які переваги використання? По-перше, *в*исока точність та адаптивність: моделі ML постійно оновлюються на основі нових даних, підвищуючи ефективність прогнозів. По-друге, *о*птимізація ресурсів слідства: фокус на пріоритетні ділянки розслідування, економія часу та персоналу. По-третє, прогнозування замість лише реакції: система дозволяє діяти випереджувально, а не тільки реагувати на злочини.

Хоча також, якість даних бажає кращого, оскільки прогнози ML залежать від достовірності вхідної інформації. Також, постає питання прозорості алгоритмів, адже, часто моделі працюють як «чорні скриньки», що ускладнює їх юридичну верифікацію. Крім цього,

особливо при роботі з даними дітей і вразливих груп, є ризик порушення конфіденційності.

Тому, потрібно: використовувати ML лише як допоміжний інструмент, що доповнює експертну (-і) оцінку (-и); впроваджувати мультимодальні моделі, що об'єднують OSINT, біометрію та цифрові сліди; забезпечувати документування та прозорість алгоритмів для юридичної легітимності доказів; проводити навчання слідчих та експертів щодо інтерпретації результатів ML для уникнення помилкових висновків.

4. Попередження та захист прав дитини в умовах війни

Прогностичні системи (predictive policing) щодо ризиків для дітей.

Прогностичне поліцейське моделювання[37] (predictive policing)[38] – це сучасний інструмент криміналістики, який дозволяє випереджувально виявляти ризики та загрози, у тому числі для дітей, на основі аналізу великих обсягів даних. У контексті війни в Україні з 2014 року й дотепер застосування таких систем стало критично важливим для захисту дітей від насильства, депортації та експлуатації.

Прогностичне поліцейське моделювання, як сучасний інструмент криміналістики, можна вибудувати на таких принципах роботи, як: а) аналіз історичних даних: система використовує інформацію про попередні випадки насильства, переміщення дітей, повідомлення від громадян, соціальні мережі та інші джерела; б) ідентифікація ризикованих зон і груп – алгоритми виявляють райони з підвищеним ризиком для дітей, наприклад, місця тимчасового розселення переселенців або об'єкти інфраструктури, які можуть стати мішенями злочинних дій; в) прогнозування сценаріїв – оцінка ймовірності подій насильства, депортації або онлайн-експлуатації, що дозволяє органам правопорядку планувати превентивні заходи.

На даний час прогностичне поліцейське моделювання своє використання в Україні знайшло через: моніторинг евакуаційних центрів – системи predictive policing, що допомагають відстежувати потенційно небезпечні ситуації, наприклад, спроби незаконного відбору

[37] Див.: Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 рр. : Указ Президента України № 273/2023. URL: https://www. president.gov.ua/documents/2732023-46733 (дата звернення: 02.06.2023).; Зменшення можливостей вчинення злочинів: стратегічний підхід : монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. – Харків : Право, 2020. – 287 с. ISBN 978-966-998-107-3; Федчак І. А Основні практичні компоненти моделі діяльності поліції, орієнтованої на потреби громад (Community Policing). Держава та регіони. 2023. № 3 (81). С. 128–134. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.19.

[38] Predictive policing: The role of crime forecasting in law enforcement operations / W.L. Perry et al. Washington, DC : Rand Corporation, 2013.

або втечі дітей без супроводу дорослих; онлайн-простір – аналіз соціальних мереж та месенджерів дозволяє виявляти ризики вербування дітей, або, загрозу торгівлі людьми; інтеграція з біометрією та ML: результати прогнозування поєднуються з даними розпізнавання облич і голосу, а також з алгоритмами машинного навчання для підвищення точності оцінки ризику.

Які переваги прогностичного поліцейського моделювання? По-перше, це випередження – дозволяє діяти до факту скоєння злочину, або, шкоди дитині. По-друге, це оптимізація ресурсів – концентрує увагу правоохоронців на пріоритетні ділянки ризику. По-третє, це комплексність підходу – інтеграція з різними типами даних (соцмережі, біометрія, цифрові сліди), що забезпечує всебічний аналіз криміногенної ситуації. Але, до уваги обовязково мають братися: якість даних – точність прогнозів залежить від достовірності та повноти вхідної інформації; прозорість алгоритмів – «чорні скриньки» можуть ускладнювати юридичну верифікацію; етичні аспекти – особливо важливо дотримуватися принципів захисту персональних даних дітей, та, не створювати ризик стигматизації.

Тому, прогностичне поліцейське моделювання має відбуватися через інтеграцію з превентивними заходами – результати прогнозування повинні безпосередньо використовуватися для планування патрулювання, охорони центрів та контролю доступу. При цьому має здійснюватися моніторинг та корекція моделей – системи predictive policing потребують постійного оновлення та адаптації до змінних умов воєнного та соціального середовища, що обумовлює й навчання персоналу, адже, правоохоронці та соціальні служби повинні розуміти принципи роботи систем і можливі помилки прогнозів. Це дозволить належним чином юридично оформити вказане моделювання, тому-що будь-яке використання прогнозів для слідчих дій має фіксуватися у протоколах та (або) бути підтверджене експертами.

Цифрові карти загроз у зонах бойових дій та окупації. Цифрові карти загроз – це сучасний інструмент криміналістики та превентивного реагування, який дозволяє візуалізувати, оцінювати та прогнозувати ризики для цивільного населення, особливо дітей, у складних умовах бойових дій, або, тимчасової окупації територій. Вони інтегрують геопросторові дані, інформацію з OSINT, соціальних мереж, супутникові знімки та інші цифрові джерела для створення наочної моделі ризиків.

Принцип роботи цифрових карт наступні:

1) Візуалізація: ризики відображаються на карті із використанням різних кольорів, позначок і рівнів критичності.

2) Геопросторовий аналіз: визначаються «гарячі точки» ризиків – місця, де існує підвищена ймовірність насильства, депортації, мінування або онлайн-загроз.

3) Збір даних: інформація надходить від правоохоронних органів, волонтерських мереж, міжнародних організацій, супутникового моніторингу та відкритих джерел.

Використання в Україні роботи цифрових карт відбува.ться в: а) Зонах бойових дій – цифрові карти дозволяють оперативно відстежувати небезпечні райони для цивільного населення, визначати маршрути евакуації та місця тимчасового розміщення дітей. *б)* Зонах окупації: інтеграція OSINT та супутникових даних дозволяє відстежувати факти насильства, депортації та незаконного переміщення дітей.

Наприклад, під час війни українські аналітичні центри створюють інтерактивні карти загроз для органів влади та волонтерських мереж, що дозволяє оперативно координувати евакуацію та надавати допомогу дітям.

Переваги використання цифрових карт беззаперечні, оскільки це:

1) Візуалізація для планування – зрозумілі карти допомагають правоохоронцям, волонтерам та соціальним службам приймати ефективні рішення.

2) Комплексний аналіз – інтегрує дані з різних джерел, включно з OSINT, біометрією та ML-прогнозуванням.

3) Оперативність – карти дозволяють швидко реагувати на зміну обстановки.

4) Прогнозування ризиків – алгоритми можуть оцінювати ймовірність нових загроз на основі історичних даних та тенденцій. *Але, при цьому також велике значення мають такі фактори, як:* безпека даних, оскільки, необхідно обмежувати доступ до карт, щоб уникнути використання ворогом; точність прогнозів – інтеграція різних джерел може давати хибні спрацьовування, якщо дані неповні або застарілі; якість та актуальність даних – оперативне оновлення інформації є критичним, особливо в умовах бойових дій.

Тому, використовувати цифрові карти потрібно враховувати такі пактичні рекомендації: використовувати систему рівнів ризику (високий, середній, низький) для пріоритизації дій; використовувати цифрові карти у поєднанні з превентивними заходами, такими як патрулювання та охорона евакуаційних маршрутів; забезпечити регулярне оновлення та верифікацію даних з OSINT, супутникових та офіційних джерел; обмежити доступ до карт та забезпечити шифрування для захисту персональних даних дітей та вразливих груп; проводити навчання аналітиків та слідчих щодо правильного інтерпретування та використання карт у практичній роботі.

Автоматизовані індикатори вразливості дітей (аналітика великих даних). В умовах війни захист дітей від насильства, депортації та експлуатації потребує новітніх підходів. Одним із них стала аналітика великих даних (Big Data Analytics), яка дозволяє створювати автоматизовані індикатори вразливості дітей – системні показники, що сигналізують про високий ризик шкоди конкретним особам чи групам.

Принципи роботи автоматизованих індикаторів вразливості дітей (аналітики великих даних) зводяться до наступного:

1) Збір даних – інтегруються різні джерела – державні реєстри, соціальні служби, OSINT, соцмережі, месенджери, супутникові дані, дані про переміщення та розселення населення.

2) Аналіз патернів: алгоритми ML та статистичні моделі визначають закономірності поведінки та середовища, що підвищують ризик для дитини.

Індикатори вразливості *під час роботи автоматизованих індикаторів вразливості дітей (аналітики великих даних)* можуть включати:

1) Систему сигналів: при перевищенні порогових значень індикаторів система автоматично формує попереджувальні повідомлення для слідчих, соціальних служб та волонтерських мереж.

2) Соціальні ризики – відсутність супроводу дорослих, ізольованість, контакт із потенційними злочинцями.

3) Фізичні ризики – перебування у зоні бойових дій або на окупованих територіях.

4) Цифрові ризики – підвищена активність у соцмережах, контакти з невідомими особами, сліди онлайн-експлуатації.

Використання в Україні автоматизованих індикаторів вразливості дітей (аналітики великих даних) відбувається через: ідентифікацію випадків торгівлі та експлуатації: системи аналізують великі масиви цифрових слідів та повідомлень, виявляючи потенційно небезпечні контакти; моніторинг евакуаційних та тимчасових центрів: автоматизовані індикатори дозволяють відслідковувати дітей, що залишилися без супроводу або опинилися у групах високого ризику; прогностичний аналіз: інтеграція даних із супутників і OSINT дозволяє оцінювати ризик масових переміщень та формувати попереджувальні сценарії для служб захисту дітей.

Які переваги автоматизованих індикаторів вразливості дітей? Вони наступні: висока швидкість обробки даних – аналіз великих масивів інформації в реальному часі; інтеграція з іншими технологіями – поєднання з цифровими картами загроз, ML-прогнозуванням та системами розпізнавання біометрії; об’єктивність та системність – індикатори базуються на фактичних даних та алгоритмах, зменшуючи

суб'єктивну оцінку; превентивний ефект – раннє виявлення груп ризику дозволяє діяти до виникнення шкоди.

В даному напрямку також присутні свої виклики та обмеження при використанні автоматизованих індикаторів вразливості дітей, а саме: обробка персональних даних дітей потребує суворого дотримання законодавства та етичних норм; прозорість алгоритмів – необхідна можливість юридичної перевірки, особливо при роботі з дітьми; ризик стигматизації – маркування дитини як «вразливої» може мати негативні наслідки, тому використання індикаторів повинно бути конфіденційним і контрольованим; якість та повнота даних – хибні або неповні дані можуть спотворювати індикатори.

Тому, практичні рекомендації щодо використання автоматизованих індикаторів вразливості дітей, будуть наступні: потрібно використовувати автоматизовані індикатори потрібно як допоміжний інструмент, що доповнює оцінку психологів, соціальних працівників та слідчих; інтегрувати індикатори з системами predictive policing та цифровими картами загроз для комплексного аналізу ризиків; навчати персонал правильній інтерпретації результатів аналітики та уникненню помилкових рішень; обмежувати доступ до даних та результатів аналізу, забезпечуючи конфіденційність та безпеку персональних даних дітей; проводити регулярну перевірку та калібрування алгоритмів, щоб враховувати змінні умови воєнного та соціального середовища.

Міжвідомча та міжнародна взаємодія на базі єдиних цифрових платформ. У сучасній криміналістиці ефективний захист дітей в зонах бойових дій та окупації неможливий без координованої взаємодії між різними державними, громадськими та міжнародними структурами[39]. Єдині цифрові платформи виступають ключовим інструментом, який дозволяє інтегрувати дані, забезпечити оперативний обмін інформацією та узгодити дії всіх учасників.

Принципи роботи в межах міжвідомчої та міжнародної взаємодії на базі єдиних цифрових платформ наступні:

1) Єдина платформа забезпечує централізоване зберігання та обробку даних: цифрові сліди, супутникові знімки, OSINT, дані соціальних служб та правоохоронних органів.

[39] Шевчук В. М. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з військовою агресією РФ проти України. Організаційно-правові аспекти взаємодії правоохоронних та судових органів під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з військовою агресією РФ проти України: збірник тез науково-практичного семінару (м. Дніпро, 30 квітня 2022 р.). Дніпро: Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, 2022. С. 23–28.

2) Модульність: платформи дозволяють інтегрувати ML-моделі, біометричні системи, цифрові карти загроз та аналітичні панелі для моніторингу ризиків.

3) Розмежування доступу: різні категорії користувачів отримують доступ лише до тих даних, які відповідають їхнім повноваженням та завданням.

4) Синхронізація даних: автоматичне оновлення інформації в режимі реального часу забезпечує актуальність прогнозів, карт загроз та індикаторів вразливості.

Міжвідомча взаємодія включає себе:

1) Громадські та волонтерські мережі: інтеграція даних з NGO дозволяє швидко отримувати повідомлення про факти насильства, депортації чи загрози дітям.

2) Державні структури: поліція, СБУ, прокуратура, соціальні служби та органи місцевого самоврядування отримують централізований доступ до даних, що дозволяє координувати превентивні та реагуючі заходи.

3) Синергія даних: єдина платформа дозволяє автоматично порівнювати інформацію з різних джерел, виявляючи суперечності, дублювання або приховані ризики.

Міжнародна взаємодія включає себе:

1) Обмін даними з міжнародними організаціями (UNICEF, IOM, INTERPOL) дозволяє отримувати оперативні сигнали про транснаціональні загрози, торгівлю дітьми, онлайн-експлуатацію.

2) Підтримку евакуаційних та захисних операцій: міжнародні партнери отримують доступ до актуальних карт загроз, прогнозів та аналітики, що дозволяє координувати гуманітарну допомогу та захист дітей.

3) Стандартизацію форматів даних, що забезпечує їх сумісність із системами інших країн та міжнародних платформ.

Які переваги міжвідомчої та міжнародної взаємодія, яка проводиться на базі єдиних цифрових платформ? А переваги наступні: комплексність аналізу – інтегрує різні типи даних та методів аналітики (ML, OSINT, біометрія); міжнародна координація – підвищує ефективність реагування на транснаціональні загрози, зокрема торгівлю та депортацію дітей; превентивний ефект – спільний доступ до даних дозволяє діям слідчих, соціальних служб та волонтерів бути синхронізованими та випереджувальними; централізація та оперативність – забезпечує швидке прийняття рішень. Але, централізація даних потребує суворих заходів кіберзахисту, шифрування та контролю доступу; обмін даними про дітей регулюється законодавством та міжнародними нормами, що накладає обмеження на автоматизовану обробку; різні державні та міжнародні платформи

можуть мати різні стандарти, що потребує адаптації і трансформації даних; підтримка та адміністрування великих платформ вимагає висококваліфікованих ІТ-фахівців і значних фінансових ресурсів.

Тому, практичні рекомендації щодо міжвідомчої та міжнародної взаємодії, яка проводиться на базі єдиних цифрових платформ, можуть бути наступні: використовувати стандартизовані формати обміну даними для забезпечення сумісності з міжнародними партнерами; впроваджувати механізми контролю та аудиту доступу для захисту персональних даних дітей; інтегрувати платформу з прогностичними системами, цифровими картами загроз та автоматизованими індикаторами вразливості, щоб створити комплексний інструмент превентивного реагування; проводити навчання персоналу щодо інтерпретації даних, правил доступу та етичних норм обробки інформації про дітей; створювати єдині міжвідомчі цифрові платформи, інтегровані з міжнародними системами.

5. Судова практика та стандарти використання ШІ по захисту прав дитини в умовах війни

У сучасній криміналістиці штучний інтелект (ШІ) стає не лише інструментом збору та аналізу даних, а й потенційним джерелом доказової інформації для міжнародних судових процесів[40], зокрема щодо воєнних злочинів, злочинів проти дітей та порушень прав людини.

Для того, щоб цифрові докази, отримані за допомогою ШІ, були прийняті у міжнародних судах (Міжнародний кримінальний суд, трибунали ООН, ЕСПЛ), необхідно дотримуватися наступних принципів: а) достовірність й перевірюваність – алгоритми ШІ повинні бути прозорими, а результати – повторюваними та документованими; б) неперервність сукупності (мережі) доказів (chain of custody) – від збору даних до їх подання в суді необхідно гарантувати юридичну цілісність доказів; в) комплаєнс із міжнародними стандартами – будь-які цифрові докази повинні відповідати стандартам ICMS (International Criminal

[40] Див.: Крат В., Голубовський І. Штучний інтелект і судочинство. Юридична газета online. 2024. № 3 (781). URL: https://yur-gazeta.com/publications/ practice/sudova-praktika/shtuchniyintelekt-i-sudochinstvo.html (дата звернення: 26.09.2025); Лук'янчиков Б., Грачова О. Відеозапис як вид цифрового доказу у кримінальному процесі: сучасний стан та перспективи. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 490–493. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-2/115 (дата звернення: 27.09.2025); Петрів О. Роль штучного інтелекту в модернізації судової системи: інструменти для суддів / Центр демократії та верховенства права. 28.02.2024. URL: https://cedem.org. ua/consultations/shtuchnyi-intelektsud/ (дата звернення: 27.09.2025); Штучний інтелект у правосудді: ризики алгоритмічної упередженості та дискримінації / Фонд захисту репутації. 11.03.2025. URL: https:// slovo.social/shtuchnyj-intelekt-upravosuddi-ryzyky-algorytmichnoyiuperedzhenosti-ta-dyskryminatsiyi/ (дата звернення: 29.09.2025).

Court Manual of Evidence), а також національному законодавству держав, які беруть участь у розгляді[41].

Штучний інтелект у криміналістиці має низку переваг: він інтегрує різні типи доказів (біометрія, цифрові сліди, OSINT), забезпечує відносну об'єктивність первинного аналізу та суттєво пришвидшує обробку великих масивів даних. Водночас існують такі виклики: непрозорість алгоритмів («чорна скринька») створює ризик оскарження доказів; обмеженість чи неповнота інформації може призводити до хибних результатів; етичні проблеми, особливо щодо захисту дітей і вразливих груп; складність забезпечення міжнародної легітимності доказів.

Тому, рактичні кроки щодо застосування ШІ повинні враховувати його лише, як допоміжний інструмент поряд із класичними методами; має бути детальна документація процесів; суворий контроль доступу до даних; підготовка експертів, здатних інтерпретувати алгоритми для суду; регулярне оновлення й перевірка моделей для гарантії точності та правової прийнятності. Це зробить ШІ не універсальною заміною, а потужним, але контрольованим інструментом криміналістичної практики.

В українській судовій практиці після початку повномасштабної агресії РФ ключовим викликом стало використання цифрових доказів, зібраних за допомогою ШІ та сучасних технологій. До справ активно залучаються відеозаписи, супутникові знімки, OSINT-дані, інформація з месенджерів і соцмереж. Особливості використання цифрових доказів, зібраних за допомогою ШІ та сучасних технологій наступні: цифрові сліди проходять ретельну верифікацію (метадані, логи, походження файлів, алгоритмічна обробка); зростає роль експертів-криміналістів та фахівців із кібербезпеки; цифрові матеріали здебільшого розглядаються як допоміжні, а не самодостатні докази. Але тут також є свої недоліки: гарантія автентичності й цілісності даних, відсутність уніфікованих процедур фіксації у воєнних умовах, непрозорість алгоритмів ШІ, недостатня підготовка суддів та слідчих до роботи з такими матеріалами. Також, правові та етичні ризики, що стосуються насамперед конфіденційності й захисту дітей та вразливих груп; порушення цих норм загрожує неприйнятністю доказів. Водночас необхідно враховувати міжнародні стандарти, особливо при підготовці доказів для МКС та трибуналів ООН.

[41] Див.: Авдєєва Г. Цифрові докази і системи штучного інтелекту у правозастосовній діяльності. Питання боротьби зі злочинністю. 2023. № 1 (46). С. 32–40. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/20020 (дата звернення: 25.09.2025).; Король С., Колісник О. Електронні докази: критерії їх оцінки. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 4. С. 158–160. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-4/35 (дата звернення: 27.09.2025)

Тому, на практиці потрібне обов'язкове використання: OSINT для ідентифікації причетних до депортацій і насильства, біометричних систем для підтвердження присутності осіб, супутникових знімків для фіксації руйнувань. Таким чином, потрібно: стандартизувати методики збору та верифікації цифрових доказів; підвищувати кваліфікацію суддів і слідчих у сфері ШІ та кібербезпеки; застосовувати цифрові дані у поєднанні з класичними методами; гарантувати захист персональних даних; впроваджувати аудит алгоритмів ШІ для забезпечення довіри та юридичної прийнятності доказів. Це формує новий рівень криміналістичної практики, що поєднує класичні стандарти з викликами цифрової епохи.

ШІ в криміналістиці потребує чітких стандартів і протоколів, адже без них зростає ризик хибних висновків, порушення прав людини та неприйнятності доказів у суді. Необхідність стандартизації полягає в: прозорості та повторюваності алгоритмів, юридичній прийнятності процедур збору й обробки даних, а також уніфікації методик для взаємодії різних установ. Щодо ключових елементів протоколів, то, до них відносяться: верифікація та контроль якості з обов'язковою експертною оцінкою; захист персональних даних (анонімізація, шифрування, обмежений доступ); обробка даних ШІ за затвердженими сценаріями з логуванням усіх етапів; підготовка звітів, зрозумілих для суду, із використанням схем і графіків; фіксація цифрових доказів із документуванням джерела, часу, контексту й метаданих.

В українських умовах війни актуальною стала інтеграція OSINT та супутникових даних у спільні протоколи, особливо для документування воєнних злочинів. Уже з'являються ініціативи щодо методичних рекомендацій з роботи з фото– й відеоматеріалами, аналізу соцмереж, інтеграції результатів ШІ у процесуальні документи. На міжнародному рівні орієнтиром є ISO/IEC 27037:2012, рекомендації INTERPOL та практика ЄСПЛ. Українські протоколи мають бути сумісними з ними для забезпечення прийнятності доказів у МКС та інших судах.

Тобто, для цього також потрібні наступні практичні кроки: впровадження систем аудиту алгоритмів; навчання слідчих, прокурорів і експертів; інтеграція національних протоколів із міжнародними стандартами; розробка типових сценаріїв застосування ШІ; створення єдиних централізованих методичних рекомендацій. Це забезпечить баланс між технологічною ефективністю та юридичною легітимністю цифрових доказів.

6. Перспективи розвитку криміналістичних технологій із захисту дітей у воєнних та кризових умовах

У сфері захисту дітей у воєнних та кризових умовах криміналістичні технології відіграють подвійну роль – як інструмент документування злочинів, так і засіб превенції та прогнозування загроз[42].

Цифрові рішення охоплюють: OSINT та аналітику великих даних для виявлення випадків депортації, насильства чи торгівлі дітьми; біометричні системи та розпізнавання облич для ідентифікації дітей і контролю доступу до безпечних зон; психологічно адаптовані інтерфейси й віртуальні аватари для мінімізації травматичності допитів; безпечний цифровий контакт дитини зі слідчими та психологами.

Прогностичні та превентивні підходи включають predictive policing у сфері дитячої безпеки, інтеграцію міжнародних баз даних, створення цифрових карт загроз у зонах бойових дій, автоматизовані індикатори вразливості та системи раннього оповіщення. Це підвищує швидкість реагування й дозволяє гуманітарним організаціям ухвалювати зважені рішення.

Інституційно ключовим є розвиток нової генерації фахівців – криміналістів-аналітиків із компетенціями в ШІ, кібербезпеці та дитячій психології, а також створення єдиних протоколів взаємодії між поліцією, прокуратурою, соціальними службами й міжнародними інституціями. Необхідними є централізовані цифрові платформи для обміну даними про ризики.

Перспективи впровадження інновацій охоплюють автоматизовані системи моніторингу в реальному часі, інтеграцію супутникових і дронових даних, моделювання ризиків та сценаріїв реагування з використанням машинного навчання. Але, для цього потрібне: дотримання етичних і правових стандартів конфіденційності, кадровий дефіцит підготовлених фахівців, потреба у стандартизованих протоколах, а також забезпечення сумісності національних практик із міжнародними стандартами та вимогами МКС.

---

[42] Див.: Методологічні засади криміналістики: традиції та новації : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч. пам'яті акад. В. О. Коновалової, м. Харків, 28 берез. 2025 р. / [редкол.: А. П. Гетьман, В. М. Шевчук, Є. Є. Демидова та ін.] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. – Харків : Право, 2025. – 276 с.; Перспективні напрями розвитку кримінальної юстиції в цифрову еру : матеріали Всеукр. заоч. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24 лип. 2023 р.) : електрон. наук. вид. / редкол.: В. С. Батиргареєва (голова), Н. В. Глинська, Д. П. Євтєєва ; [уклад.: Н. В. Глинська, Д. І. Клепка]. ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін. процесу та судоустрою. – Харків : Право, 2023. – 194 с.

Таким чином, розвиток криміналістичних технологій у сфері захисту дітей вимагає поєднання технічних інновацій, міжвідомчої координації та жорстких етичних гарантій.

Баланс між інноваціями й правами дитини (захист персональних даних, етичні обмеження). У криміналістиці дедалі більше використовуються цифрові технології – від OSINT і big data до систем штучного інтелекту. Вони допомагають захищати дітей, особливо під час воєнних конфліктів, але водночас створюють серйозні ризики для приватності й безпеки. Тому ключове завдання – знайти баланс між ефективністю та дотриманням прав дитини, для цього й потрібні відповідні *принципи.*

На першому місці завжди інтереси дитини: її безпека, здоров'я і розвиток. Особисті дані дітей мають залишатися конфіденційними та анонімними. Використовувати дані можна лише тоді, коли це дійсно потрібно для захисту чи розслідування. Технології не повинні вторгатися в особисте життя більше, ніж це виправдано. Тому, які ключові виклики нас чекають: технології збирають надто багато інформації, і є ризик зловживань; алгоритми іноді помиляються, і дитину можуть безпідставно віднести до "групи ризику"; правила захисту даних ще не повністю розроблені; дані можуть потрапити до сторонніх осіб або компаній.

Що допоможе зберегти баланс?

– Закони і міжнародні норми – Конвенція ООН про права дитини, GDPR, українське законодавство.

– Етичні правила – чіткі протоколи для слідчих та експертів, заборона на збір зайвої інформації.

– Технічні засоби – анонімізація, шифрування, обмежений доступ.

– Співпраця – поліція, соціальні служби, суди й гуманітарні організації мають працювати за єдиними стандартами.

Наприклад, при використанні анонімізованих баз OSINT, у справах воєнних злочинів, проводять віртуальні допити, які дають змогу дитині давати покази без стресу. Або, карти ризиків, що допомагають прогнозувати небезпеки, не називаючи конкретних дітей. Тому, на наш погляд, потрібно: гарантувати анонімність та контроль за доступом до даних; поєднувати криміналістику, психологію й кібербезпеку; перевіряти алгоритми ШІ на помилки та упередженість; розробляти етичні стандарти роботи з цифровими доказами; створювати платформи взаємодії між усіма установами, що працюють на захист дітей.

Формування нової моделі криміналістики – «криміналістика ШІ» як основа захисту дитинства у XXI ст. «Криміналістика ШІ» – це нова парадигма, що інтегрує класичні методи (С(Р)Д, НС(Р)Д, криміналістичну техніку, тактику, стратегію, організацію досудового

розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень – відповідно) з інноваційними технологіями – розпізнаванням облич і голосу, біометрією, OSINT та аналітикою великих даних.

Які ключові характеристики нової моделі криміналістики – «криміналістики ШІ», як основи захисту дитинства? На наш погляд, це має бути:

1) Гібридна модель доказування – синтез людського досвіду має бути поєднано з машинною аналітикою, щоб зменшити ризик помилок та підвищити юридичну переконливість.

2) Прогностичний компонент – алгоритми ШІ дозволять спрогнозувати насильство, депортацію та онлайн-експлуатацію дітей, у т.ч. через predictive policing.

3) Технологічна інтеграція – поєднання традиційних і цифрових інструментів доказування.

Означеному також має сприяти відповідний освітньо-професійний вимір – необхідна підготовка фахівців нового типу – слідчих, спеціалістів, експертів, аналітиків. І, освітні програми мають включати: а) міжнародну та міжвідомчу координацію; б) основи машинного навчання і цифрової криміналістики; в) психологію та етику роботи з дітьми; г) OSINT і аналіз даних.

Також, модель «криміналістики ШІ», як основа захисту дитинства повинна мати свій інституційний вимір – передбачати створення єдиних цифрових платформ для поліції, прокуратури, соціальних служб та міжнародних організацій. Важливими, в цьому плані, є стандарти збору й обробки цифрових доказів, що сумісні з міжнародною практикою.

Етичний та правовий фундамент моделі «криміналістики ШІ» має формуватися з дотриманням конфіденційності, анонімності та принципу «мінімізації втручання». Основою тут є Конвенція ООН про права дитини, GDPR та рекомендації INTERPOL. В подальшому це дозволить створити відповідні автоматизовані системи моніторингу та раннього попередження вказаних кримінальних правопорушень; вибудувати моделі вразливості дітей на базі міжвідомчої інтеграції даних; зформувати прогностичну аналітику для документування воєнних злочинів проти дітей; розробити цифрові карти ризиків у зонах бойових дій з використанням супутникових та OSINT-даних.

ВИСНОВКИ

Таким чином, криміналістика ШІ у XXI столітті зформується як системоутворювальна платформа захисту дитинства, поєднуючи класичні методи доказування з можливостями цифрових технологій, аналітики великих даних та алгоритмів машинного навчання. Вона

забезпечить не лише ефективне фіксування злочинів проти дітей, а й прогнозування ризиків, що підвищить рівень безпеки та превентивних заходів у воєнних і кризових умовах.

Поєднання традиційних засобів (дактилоскопія, трасологія, балістика і т.п.) з інноваційними інструментами (біометрія, OSINT, predictive policing) створює гібридну модель криміналістики, яка гарантує технологічну точність і правову легітимність доказів.

Водночас ключовим залишається дотримання етичних і правових стандартів: конфіденційність, анонімність, мінімізація травматизації дітей. Міжнародні норми (Конвенція ООН про права дитини, GDPR, рекомендації INTERPOL) визначають рамки допустимості цифрових і алгоритмічних практик.

Формування криміналістики ШІ потребує підготовки нового покоління фахівців, здатних поєднувати класичні методи, цифрову аналітику та дитячу психологію. Міжвідомча й міжнародна координація, а також стандартизовані протоколи збору та обробки цифрових доказів забезпечують оперативність і прийнятність результатів.

Таким чином, розвиток криміналістичних технологій має подвійний характер: він відкриває інноваційні можливості й водночас створює нові ризики, що потребують постійного аудиту алгоритмів і контролю доступу до даних. Лише комплексний і системний підхід дозволить перетворити інновації на ефективний інструмент захисту найуразливішої групи – дітей.

АНОТАЦІЯ

Розділ присвячено сучасним криміналістичним технологіям та застосуванню штучного інтелекту у захисті прав дітей в умовах війни.

Розглянуто трансформацію криміналістики від класичних методів доказування до інтегрованих цифрових систем. Особливу увагу приділено алгоритмам аналізу цифрових слідів, розпізнаванню обличчя і голосу, а також прогнозуванню ризиків для дітей. Досліджено використання OSINT та автоматизованих платформ моніторингу для виявлення випадків насильства, депортації та онлайн-експлуатації. Показано, як поєднання традиційних методів і цифрових технологій підвищує точність і легітимність доказів. Розглянуто етичні та правові рамки застосування ШІ, наголошено на конфіденційності та психологічній безпеці дітей. Окреслено міжнародну практику та стандарти міжвідомчої взаємодії у сфері захисту дитинства. Запропоновано концепцію «криміналістики ШІ» як нової моделі діяльності, що поєднує експертну оцінку і прогностичну аналітику. Підкреслено значення підготовки фахівців, здатних працювати на стику криміналістики, психології та цифрових технологій. Наведено приклади

практичного застосування цифрових карт загроз і автоматизованих індикаторів вразливості дітей. Вказано на подвійний характер інновацій – ефективність і ризики, які потребують контролю.

Розділ створює основу для системного підходу до захисту прав дітей у XXI столітті під час воєнних викликів.

Література

1. Baltr nien J., Shevchuk V. Artificial Intelligence Technologies in Law Enforcement and Justice: Ukrainian and European experience. Цифрова трансформація кримінального провадження в умовах воєнного стану: матеріали всеукраїнського круглого столу (м. Харків, 16 грудня 2022 р.); Національний юридичний ун-т ім. Ярослава Мудрого; НДІ ВПЗ імені акад. В. В. Сташиса НАПр України. Харків, 2022. С.81.

2. Predictive policing: The role of crime forecasting in law enforcement operations / W.L. Perry et al. Washington, DC : Rand Corporation, 2013.

3. Авдєєва Г. Цифрові докази і системи штучного інтелекту у правозастосовній діяльності. Питання боротьби зі злочинністю. 2023. № 1 (46). С. 32-40. URL: https://dspace. nlu.edu.ua/handle/123456789/20020 (дата звернення: 25.09.2025).

4. Аналітичний звіт щодо торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації в Україні: за заг. ред.: Бороздіна К. А, Булавін В. О., Жуковська Г. Г., Рикун О. В., Левченко К. Б.. Київ. ФОП Мороз А.Т., 2025 – 80 с.

5. Безпека дітей в інтернеті: Україна долучилася до міжнародної операції з ідентифікації жертв. Опубліковано 18 березня 2025 року о 11:30 Джерело: https://npu.gov.ua/news/bezpeka-ditei-v-interneti-ukraina-doluchylasia-do-mizhnarodnoi-operatsii-z-identyfikatsii-zhertv

6. Гребенюк А. М., Прокопов С. О., Рибальченко Л. В. Використання технологій розпізнавання обличчя на відео– та фото-зображеннях : метод. рекоменд. / А. М. Гребенюк, С. О. Прокопов, Л.В. Рибальченко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 48 с.

7. Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. URL:https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad

8. Дані про вивезення до Підмосков'я з території окупованого Донецька українських дітей, позбавлених батьківського піклування: https://zn.ua/ukr/international/okupovaninavishcho-rosija-primusovo-pereseljaje-ukrajinskikh-ditej-ta-jak-iz-tsim-boretsja-ukrajina.html, https://www.facebook.com/dmytro.lubinets/posts/2845387925768982, https://www.slovoidilo.ua/2022/08/08/novyna/suspilstvo/rosiyany-hotuyutsya-vyvezty-ditej-syritluhanshhyny-rf-hajdaj

9. Дані про вивезення з Куп'янського інтернату дітей, які мають батьків чи опікунів: https://t.me/Pravda_Gerashchenko/41965, https://svatove.city/articles/236822/vikradenih-zharkivschini-ditej-okupanti-shovali-v-shkoli-internati-svatovogo-navischo, https://kh.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1219503-okupanti-vikrali-ditej-iz-kupjanska-volonter

10. Дані російської влади щодо дітей з «Донецької та Луганської республік»: https://www. bbc.com/ukrainian/features-62164267

11. Дані російської влади щодо отримання російського громадянства 27 українськими дітьми: https://life.nv.ua/ukr/kids/poryatunok-ditey-z-mariupolya-yak-vihovanci-simeynogoditbudinku-uniknuli-deportaciji-vvs-50257715.html, https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-rosiyausynovlennya-putin/31877450.html, https://www.rbc.ua/ukr/news/zachem-rossiyane-vyvozyat-detey-ukrainy-zhdet-1662576294.html

12. Дришлюк О. Статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів на підставі психологічного насильства. URL : https://www.hsa.org.ua/blog/status ditini-iaka-postrazdala-vnaslidok-vojennix-dii-ta-zbroinix-konfliktiv-na-pidstavi psixologicnogo-nasilstva.

13. Експертна спеціальність 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження». Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр України. URL: https://ndekc.kh.ua/diialnist/vydydoslidzhen/ekspertna-spetsialnist-9-5-molekulyarno-genetichnidoslidzhennya (дата звернення: 16.09.2025).

14. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 25.01.1996.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

15. Загублене дитинство : під час війни порушуються права кожної української дитини. / Галина Мельник – 01/06/2025. URL: https:// https://uain.press/articles/zagublene-ditinstvo-pid-chas-vijni-porushuyutsya-prava-kozhnoyi-ukrayinskoyi-ditini-1735386

16. Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів/ уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.

17. Зменшення можливостей вчинення злочинів: стратегічний підхід : монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. – Харків : Право, 2020. – 287 с. ISBN 978-966-998-107-3

18. Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці й судовій експертизі : монографія / [В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва, В. М. Шевчук та ін.] ; за заг. ред. В. Ю. Шепітька ; НДІ вивч. проблем

злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. – Харків : Право, 2024. – 208 с.

19. Інноваційні методи, засоби та технології в криміналістиці та судовій експертизі : наук. практ. посібник : електрон. наук. вид. / [Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К., Коновалова В. О. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепіть– ка ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. – Харків : Право, 2023. – 116 с.

20. Інформація ВВС (з посиланням на повідомлення офіційних органів РФ) про понад 100 українських дітей, яких віддали у прийомні сім'ї в РФ: https://www.bbc.com/ukrainian/ features-62391181

21. Інформація про вивезення 108 українських дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей віком від 5 до 16 років, яких «влаштовують» у прийомні сім'ї до громадян Росії: https://interfax.com.ua/news/general/847142.html

22. Інформація станом на травень щодо кількості дітей, вивезених з інтернатів та дитячих будинків окупованих частин Луганської та Донецької областей до Росії: https:// www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-rosiya-usynovlennyaputin/31877450.html, https://youtu.be/X0O2egYntvQ

23. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

24. Конвенція про права дитини. ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

25. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL : https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%94%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%9D#w1_1

26. Король С., Колісник О. Електронні докази: критерії їх оцінки. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 4. С. 158–160. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-4/35 (дата звернення: 27.09.2025).

27. Крат В., Голубовський І. Штучний інтелект і судочинство. Юридична газета online. 2024. № 3 (781). URL: https://yur-gazeta.com/publications/ practice/sudova-praktika/shtuchniyintelekt-i-sudochinstvo.html (дата звернення: 26.09.2025)

28. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. С. 41.

29. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2341-14/print

30. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651–VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст.88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/4651-17#Text

31. Лук'янчиков Б., Грачова О. Відеозапис як вид цифрового доказу у кримінальному процесі: сучасний стан та перспективи. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 490–493. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-2/115 (дата звернення: 27.09.2025).

32. Методичні рекомендації з виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми / О.О. Крюков, О.В. Пустова, О.В. Панчук та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. 160 с.

33. Методологічні засади криміналістики: традиції та новації : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч. пам'яті акад. В. О. Коновалової, м. Харків, 28 берез. 2025 р. / [редкол.: А. П. Гетьман, В. М. Шевчук, Є. Є. Демидова та ін.] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. – Харків : Право, 2025. – 276 с.

34. Музіго-Моррісон Р., Лемб С., Левко В., Пантні Е. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: правове регулювання та практика: посібник. URL : https://jurfemosvita.com/wp-content/ uploads/2023/06/%D0%A1%D0%9D%D0%9F%D0%9A.pdf#page=4.19.

35. Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Організаційно-правове та віктимологічне забезпечення захисту дітей від примусової депортації та сексуального насильствав умовах воєнного стану. Захист прав дитини в умовах воєнного стану: кол. монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с.

36. Наливайко Л. Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 4. С. 77-81.

37. Особливості кваліфікації та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми та незаконною міграцією / Укладачі: Т.І. Созанський, кандидат юридичних наук, доцент; І.Б. Газдайка-Василишин, кандидат юридичних наук, доцент; О.В. Захарова, кандидат юридичних наук, доцент; Е.М. Мручковська, тренер, голова громадської організації «Сучасник плюс»; Р.М. Шехавцов, кандидат юридичних наук, доцент. Львів, 2019. 252 с.

38. Перспективні напрями розвитку кримінальної юстиції в цифрову еру : матеріали Всеукр. заоч. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24 лип. 2023 р.) : електрон. наук. вид. / редкол.: В. С. Батиргареєва (голова), Н. В. Глинська, Д. П. Євтєєва ; [уклад.: Н. В. Глинська, Д. І. Клепка]. ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін. процесу та судоустрою. – Харків : Право, 2023. – 194 с.

39. Петрів О. Роль штучного інтелекту в модернізації судової системи: інструменти для суддів / Центр демократії та верховенства права. 28.02.2024. URL: https://cedem.org. ua/consultations/shtuchnyi-intelektsud/ (дата звернення: 27.09.2025).

40. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення. Затв. наказом Генерального прокурора 30.06.2020 №298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text

41. Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс». Затв. Наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду 15 грудня 2021 р. №175/390/57/72. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ v0390886-21#Text

42. Про державну реєстрацію геномної інформацію людини: Закон України від 9 липня 2022 р. № 2391-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#Text (дата звернення: 16.09.2025).

43. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 34, ст. 481.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

44. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 рр. : Указ Президента України № 273/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733 (дата звернення: 02.06.2023).

45. Про охорону дитинства : Закон України від 06.07.2025 № 2402-III. URL : https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

46. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19–20. Ст. 173.

47. Про соціальний захист дітей війни. Закон України від 18.11.2004 № 2195-IV. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 4, ст.94) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text

48. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію

Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_791;

49. Свідчення щодо вивезення на територію РФ «статусних» дітей та дітей, фактично позбавлених батьківського піклування через їхню загибель після повномасштабного вторгнення: https://www.bbc.com/ukrainian/features-62164267, https://youtu.be/U8TiZumL-Pc

50. Семко М. О., Крахмальов О. В. Електронна інформація як докази. Вісник Національного технічного університету «ХІІІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2021. №1. С. 49.

51. Степанюк Р. Л., Перлін С. І., Кікінчук В. В., Лозова С. М., Іонова В. В., Матарикіна О. В. Криміналістичне дослідження ДНК: технології та можливості: навч. посібник. Харків: ХНУВС, 2022. 120 с.

52. Стичук М.О. Аналіз і прогнозування злочинності на основі методів машинного навчання: бакалаврська робота / М.О. Стичук – Запоріжжя: НУ Запорізька політехніка, 2024. – 114 с.

53. Судовий захист політичних та громадянських прав і свобод у довоєнний, воєнний і післявоєнний час: збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Острог, 4–5 липня 2024 року). Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2024. 382 с.

54. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник / О. О. Торбас. – Одеса : Юридика, 2024. – 180 с. – Режим доступу: https://doi.org/10.32837/11300.27740

55. Федоров М. Технології з розпізнавання облич та штучний інтелект дозволяють знайти кожного / SUNDRIES. 09.04.2022. URL: https://sundries.com.ua/tekhnolohii-zrozpiznavannia-oblych-ta-shtuchnyi-intelekt-dozvoliaiut-znaity

56. Федчак І. А Основні практичні компоненти моделі діяльності поліції, орієнтованої на потреби громад (Community Policing). Держава та регіони. 2023. № 3 (81). С. 128–134. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.19.

57. Цифрова трансформація суспільства: правові аспекти та сучасні проблеми : монографія. 2-ге вид. / О. Баранов, О. Костенко, М. Дубняк, О. Головко ; ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України». Київ; Одеса : Фенікс, 2024. 184 с.

58. Шевчук В. М. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з військовою агресією РФ проти України. Організаційно-правові аспекти взаємодії правоохоронних та судових органів під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з військовою агресією РФ проти України: збірник тез науково-практичного семінару (м. Дніпро, 30 квітня 2022 р.).

Дніпро: Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, 2022. С. 23–28.

59. Штучний інтелект у правосудді: ризики алгоритмічної упередженості та дискримінації / Фонд захисту репутації. 11.03.2025. URL: https:// slovo.social/shtuchnyj-intelekt-upravosuddi-ryzyky-algorytmichnoyiuperedzhenosti-ta-dyskryminatsiyi/ (дата звернення: 29.09.2025).

Інформація про автора:
Комісарчук Руслан Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту права
та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
https://orcid.org/0000-0002-2082-1207

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-22

БУЛІНГ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: РОЛЬ ТА МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У ПОДОЛАННІ ЦЬОГО ЯВИЩА

Корнієнко М. В., Сухарєва А. О.

ВСТУП

Протидія булінгу та підтримка підлітків під час війни є актуальною темою нашого суспільства, оскільки діти в реаліях сьогодення переживають колосальний стрес, який впливає на їхній психоемоційний стан, їхні соціальні взаємодії. Ця нестабільність, травматичний досвід та тривожність часто дуже посилюють конфлікти у школах, закладах освіти що можуть призводити на випадки булінгу. Протидія булінгу здійснюється спільними зусиллями усіх суб'єктів захисту прав дітей, серед яких Міністерство освіти і науки України, представники правоохоронних органів та закладів освіти, батьки. Основна мета спільних зусиль – протидія булінгу та допомога як найкраще вирішити цю проблему з урахуванням інтересів дітей та запобігання проявів булінгу у дитячому середовищі у подальшому.

Існує чимало проблем щодо порушення захисту прав дітей під час воєнного стану. Це пов'язано з тим, що більшість випадків залишаються невідомі, є категорія дітей якими ніхто не піклується[1]. Під час війни у наймолодших українців підвищений рівень тривожності та стресу, є депресивні прояви та емоційне виснаження, переживання за рідних та близьких, відчуття безнадійності та апатія до майбутнього, вбачаються прояви агресії та імпульсивності всі ці емоційні прояви провокують внутрішнє напруження, що можуть розвивати агресивну поведінку та призвести до конфліктних ситуацій з однолітками та можливість бути дитиною учасником булінгу. Наша основна задача як дорослих, як спеціалістів, як фахівців вміти виявляти цей вид насильства, припиняти та попереджати його в освітніх закладах, оскільки за кожною агресивною дією стоїть величезний біль.

Важливо запам'ятати жодна дитина, жодний підліток не може бути об'єктом незаконного посягання на її честь та гідність. Тільки взаємодія усіх учасників освітнього процесу з органами та службами дотичних до захисту прав дітей в освітньому середовищі дає можливість забезпечити безпечне та комфортне середовище для навчання.

[1] Сухарєва А., Барба В. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : Колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 143-155 228 с. http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

Національна поліція України займає провідне місце серед органів державної влади яка повинна боротися з проявами булінгу та, яка уповноважена здійснювати провадження у справі про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-4 КУпАП. Саме представники поліції (інспектор ювенальної превенції, офіцер Служби освітньої безпеки) працюють над створенням безпечного освітнього середовища, будують атмосферу взаємоповаги та довіри, проводять бесіди, тренінги та заходи щодо попередження та недопущення проявів булінгу, сприяють формуванню толерантності та поваги, проводять бесіди з батьками обох сторін булінгу та при необхідності складають протоколи про адміністративні правопорушення за ст. 173-4 КУпАП.

1. Нормативно-правові засади щодо протидії булінгу

Згідно з Законом України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. «булінг» (цькування) – психологічне, фізичне, економічне чи сексуальне насильство, тобто будь-яке умисне діяння (дія або бездіяльність), у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, яке систематично вчиняється особою стосовно дитини, з якою вони є учасниками одного колективу, або дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків.

Нормативно-правове забезпечення щодо протидії булінгу (цькування) включає в себе низку національного законодавства:

– *Закон України Про охорону дитинства*[2] цей закон деталізує визначення терміну «булінг»; деталізує форми прояву булінгу, закріплює основні аспекти, що включають програми для дитини або іншої особи, яка вчинила булінг (цькування), визначає хто є суб'єктами, відповідальними за виконання програм для дітей та інших осіб, які вчинили булінг (цькування) та закріплює їх повноваження, визначає сутність типових програми для дітей та інших осіб, які вчинили булінг (цькування), для дітей та інших осіб, які постраждали від булінгу (цькування) або стали його свідком;

– *Наказ МОН від 28.12.2019 № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»*[3]

[2] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення 14.09.2025).

[3] Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти: Наказ МОН від 28.12.2019 № 1646. *Відомості*

– закріплює терміни потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі, сторони булінгу (цькування);

– деталізує прояви, які можуть бути підставами для підозри в наявності випадку булінгу (цькування) учасника освітнього процесу в закладі освіти;

– визначає суб'єктів реагування у разі настання випадку булінгу (цькування) в закладах освіти;

– закріплює обов'язки педагогічних (науково-педагогічних) та інші працівників закладу освіти у разі, якщо вони виявляють булінг (цькування);

– алгоритм дій щодо подання заяв або повідомлень про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти;

– визначає склад комісії, права та обов'язки її членів, порядок роботи та форма роботи комісії;

– *Наказ МОН від 26.02.2020 № 293 «Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти»*[4] наказ закріплює план заходів спрямованих на запобігання та протидію булінгу з закладах освіти серед яких:

– проведення інформаційно-просвітницької діяльності серед учасників освітнього процесу, здійснення профілактичної діяльності із залученням керівників закладу освіти, працівників підрозділів Національної поліції України, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сімей, дітей та молоді;

– координація діяльності та взаємодії між закладами освіти та іншими суб'єктами реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти (проводять заходи за потреби, але не рідше одного разу на півріччя);

– вжиття заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг (цькування), стали його свідками або потерпілими (заходи проводять на постійній основі);

– забезпечення створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища та професійний розвиток; підвищення кваліфікації педагогічних (науково-педагогічних) працівників з питань запобігання та протидії булінгу (цькуванню);

Верховної Ради України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text (дата звернення 14.09.2025).

[4] Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти: Наказ МОН від 26.02.2020 № 293. Режим доступу: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-spryamovanih-na-zapobigannya-ta-protidiyu-bulingu-ckuvan (дата звернення 14.09.2025).

– *Лист МОН від 28.10.2014 № 1/9-557 «Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей»*[5]

– цей лист деталізує форми прояву насильства над дитиною; наводить перелік ознак, які можуть вказувати на жорстоке поводження з дитиною та які потребують негайного реагування; деталізують ризики для життя, здоров'я та розвитку дитини; закріплюють термін насильство у сімї та його прояви, недбале ставлення до дитини та його прояви, бездоглядність – прояви та наслідки; роль та місце соціального педагога, працівника психологічної служби у загальноосвітньому навчальному закладу;

– закріплює зразки Протоколу про отримання відомостей про вчинення насильства над дитиною або реальну загрозу його вчинення та Протоколу – 2Н дій працівника психологічної служби у випадку, коли він стає свідком насильства або жорстокого поводження з дитиною;

– *Лист МОН Лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»*[6]

– цей лист визначає, що особливу небезпеку становить систематичне насильство – цькування або булінг. Булінг (від англ. bully – хуліган, задирака, грубіян, "to bully" – задиратися, знущатися) – тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки, щоб заподіяти шкоду, викликати страх, тривогу або ж створити негативне середовище для людини;

– закріплює різновиди та ознаки насильства щодо дітей; наслідки жорстокого поводження з дітьми (наближені та віддалені наслідки); закріплює поняття та наслідки шкільного насильства;

– рекомендації як реагувати на цькування, як впоратися з ситуацією самостійно, що можуть зробити батьки, шо можуть зробити педагогічні працівники; закріплені рекомендації щодо організації роботи з попередження насильства серед неповнолітніх; напрямки профілактичної роботи з батьківською громадськістю та з педагогічним колективом;

– перелік та деталізація проєктів, що впроваджені в Україні; рекомендовані корисні матеріали щодо запобігання та протидії насильству;

---

[5] Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей: Лист МОН від 28.10.2014 № 1/9-557. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-557729-14#Text (дата звернення 14.09.2025).

[6] Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»: Лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text (дата звернення 14.09.2025).

– *Лист МОН від 29.01.2019 № 1/11-881 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. №2657-VIII*[7] – лист містить комплекс заходів у сфері запобігання та протидії проявам булінгу (цькування), серед яких – управлінський (перевірка приміщень на території закладу освіти, які потенційно можуть бути небезпечні для вчинення булінгу (цькуванню), організація контрольно-пропускного режиму, неупереджене з'ясування обставин випадків булінгу (цькування) відповідно до заяв, що надійшли, створення наказом комісію з розгляду випадків булінгу (цькування)) та просвітницький (систематична робота з інформування, роз'яснення з метою формування навичок толерантної поведінки всіх суб'єктів освітнього процесу). План заходів розробляється з урахуванням пропозицій Національної поліції України, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді. Лист містить напрямки діяльності психологічної служби закладу освіти, суб'єктів які здійснюють психологічний супровід, скриньки довіри, телефони довіри.

– *Лист МОН України від 13.04.2020. № 1/9-207 «Роз'яснення щодо застосування наказу МОН України від 28.12.2019 №1646»*[8].

– закріплює перелік суб'єктів на яких покладені обов'язки щодо запобігання та протидії булінгу в закладі освіти покладені. Серед яких наступні: керівник закладу освіти, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, практичний психолог та/або соціальний педагог, засновник закладу освіти, обласні, районні, міські ради, державні органи, до сфери управління яких належать заклади освіти, здобувачі освіти, батьки здобувачів освіти, інші законні представники здобувачів освіти;

– закріплює Порядок реагування на випадки булінгу (цькування); порядок подання заяв або повідомлень про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти; склад комісії, права та обов'язки її членів; порядок роботи комісії; діяльність щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладі освіти; Порядок застосування заходів виховного впливу.

---

[7] Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. №2657 VIII: *Лист МОН від 29.01.2019* https://drive.google.com/file/d/1hRE8jdvVacpWYIOo9_Y4M0DM4w41AY05/view (дата звернення 14.09.2025).

[8] Роз'яснення щодо застосування наказу МОН України від 28.12.2019 №1646: *Лист МОН України від 13.04. 2020 р.* file:///C:/Users/ASUS/Downloads/661690bd646da906398542.pdf (дата звернення 14.09.2025).

– *Лист МОН України від 14. 08. 2020 року №1/9-436 «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження протидії булінгу (цькуванню)*[9] закріплює обов'язки керівника закладу освіти та педагогів задля впровадження концепції «Безпечна і дружня до дитини школа»; містить рекомендації закладам післядипломної педагогічної освіти щодо включення до програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників навчальні модулі з питань компетентнісного навчання і створення безпечного і дружнього до дитини освітнього середовища (перелік рекомендаційних заходів міститься у змісту Листа); чітко прописані зобов'язання закладів освіти щодо забезпечення відкритого доступу до інформації та документів щодо правил поведінки здобувачів освіти в закладах освіти, алгоритм подання заяв про випадки булінгу (цькування); порядок реагування на випадки булінгу (цькування); відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування).

2. Особливості провадження у справі про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-4 КУпАП

На сьогоднішній день суб'єкти захисту прав дітей повинні працювати єдиною командою щоб сформувати безпечне освітнє середовище заради життя, здоров'я та щасливого майбутнього наймолодших українців. Школа для дітей це перша модель суспільства, яка формує дитину члена суспільства, це місце де дитина пізнає та приймає основні цінності соціума. Булінг (цькування) тривожна тенденція особливо в сучасному дитячому молодіжному середовищі. Проблеми насильства в шкільному середовищі дуже часто стають перепоною для всебічного розвитку дитини, тому допомога батьків та кваліфікованих дорослих дуже потрібна дітям у будь-якому віці, особливо коли дії кривдників завдають фізичної чи психологічної шкоди дитині. Оскільки саме від дорослих залежить формування ставлення та навичок, які потрібні щоб уникнути та запобігти проявам насильства, конфліктного спілкування, ненасильницької поведінки. Вирішальна роль у протидії булінгу належить педагогам, проте впоратися з цією проблемою вони можуть тільки завдяки системному підходу та підтримці керівництва школи, батьків, представників місцевих органів влади, громадських організацій та працівників Національної поліції.

[9] Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження протидії булінгу (цькуванню): *Лист МОН України від 14. 08. 2020 року №1/9-436. https://mon.gov.ua/npa/pro-stvorennya-bezpechnogo-osvitnogo-seredovisha-v-zakladi-osviti-ta-poperedzhennya-i-protidiyi-bulingu-ckuvannyu* (дата звернення 14.09.2025).

Доказами у справі про адміністративне правопорушення щодо булінгу (цькування) учасника освітнього процесу можуть бути:

– пояснення особи, яку притягують до відповідальності за адміністративне правопорушення, передбачене статтею 173-4 КУпАП;

– пояснення потерпілої особи;

– пояснення свідків (очевидців);

– пояснення батьків або осіб, які їх замінюють;

– пояснення шкільних психологів, соціальних педагогів, педагогів, представників адміністрації закладів освіти та інших учасників освітнього-процесу;[10]

– лист-клопотання керівника закладу освіти;

– висновки експертів, якщо у результаті вчинення проступку була завдана фізична чи психологічна шкода;

– речові докази (зіпсовані речі постраждалого, матеріали листування (в тому числі – переписки в соціальних мережах), відео-матеріали, на яких зафіксовано момент цькування та висновки експертів, якщо було завдано психологічну чи фізичну шкоду);

– інформація, збережена на технічних засобах чи засобах електронної комунікації (Інтернет, соціальні мережі, повідомлення тощо);

– протокол засідання та рішення комісії закладу освіти з розгляду випадків булінгу (за наявності).

Справа про адміністративне правопорушення за статтею 173-4 КУпАП зазвичай містить наступні документи: протокол про адміністративне правопорушення, рапорт поліцейського, копія заяви потерпілої сторони, протокол засідання комісії з розгляду випадку булінгу (цькування), яка створюється у школі з метою дослідження всіх обставин подій і підтвердження або спростування факту булінгу, відомості про учасників події від служби у справах дітей та центру соціальних служб, висновки психолога та соціального педагога, які проводили бесіду з потерпілим або кривдником (за наявності), довідка з лікарняної установи про тілесні ушкодження (за наявності), копії документів, який засвідчує особу, усіх учасників події, пояснення постраждалої особи, пояснення особи, яка вчинила булінг, пояснення свідків, пояснення інших учасників події (батьків, педагогічних працівників тощо), інші докази у справі, довідка про результати проведення перевірки інформації, викладеної у зверненні, відповідь заявникові, супровідний лист до суду.

[10] Запобігання та протидія домашньому насильству: підручник / Ковальова О., Берендєєва А. Одеса: ОДУВС. 2022. 368 с.

Вимоги до протоколу про адміністративне правопорушення закріплені в Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції, затверджені наказом МВС України від 06 листопада 2015 року № 1376, а також в статті 256 КУпАП.

Проаналізував Єдиний реєстр судових рішень можемо стверджувати, що типовими помилками поліцейських під час оформлення справ про вчинення булінгу є:

– *неналежне оформлення протоколу про адміністративне правопорушення, як один з найважливіших доказів, що досліджує суд*[11]:

– правопорушення формально містить всі ознаки булінгу, але у протоколі не зазначені всі необхідні факти;

– які наслідки викликали вказані дії у потерпілого та чи були вони взагалі;

– чи мало діяння систематичний характер, якщо так – то в який період часу, з конкретною вказівкою на час кожної події тощо;

– відсутність фіксації місця, часу вчинення і суті адміністративного правопорушення;

– текс написаний нерозбірливо, внаслідок чого протокол неможливо прочитати;

– не зазначені свідки правопорушення, при цьому наявні їх пояснення в матеріалах справи;

– неправильна кваліфікація правопорушення.

Так, наприклад Черкаський апеляційний суд закрив адміністративне провадження № 33/821/183/21, через істотні порушення вимог ст. 256 КУпАП при складенні адміністративного протоколу. З аналізу вказаного протоколу про адміністративне правопорушення вбачається, що суть адміністративного правопорушення викладена без конкретизації об`єктивних ознак складу адміністративного правопорушення, передбаченого ч.1 ст.173-4 КУпАП, зокрема, в протоколі не зазначено, які саме насильницькі дії були вчинені порушником по відношенню до потерпілих з конкретизацією кожного випадку та часу його вчинення, які наслідки викликали вказані дії у потерпілих, чи мало діяння систематичний характер. Натомість, в протоколі про адміністративне правопорушення не зазначені відомості про негативні наслідки протиправних дій ОСОБА_1 у вигляді шкоди психічному або фізичному здоров`ю конкретного потерпілого за кожним конкретним епізодом насильницьких дій, які в сукупності підпадали би під ознаки булінгу [12].

[11] Дрок І. Провадження у справах про булінг. *Підприємництво, господарство і право*. 7/2020. С.150 http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/7/26.pdf

[12] ЄДИНИЙ ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР СУДОВИХ РІШЕНЬ HTTPS://REYESTR.COURT.GOV.UA/REVIEW/96434142

– *фабула, зазначена в протоколі про адміністративне правопорушення, не відповідає складу правопорушення*:

– відсутність події та складу правопорушення;

– відсутність зазначення конкретних насильницьких дій, що були вчинені порушником по відношенню до потерпілого;

– суть адміністративного правопорушення викладається в загальних рисах без конкретизації об'єктивних ознак складу адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 173-4 КУпАП;

– не повністю викладено об'єктивну сторону вчиненого правопорушення, передбаченого статтею 173-4 КУпАП.

Так, наприклад Житомирський апеляційний суд закрив справу №296/3495/19 за відсутністю складу адміністративного правопорушення. Як вбачається з адміністративного протоколу серії АПР18 081269 від 23.03.2019 року протягом 2018-2019 навчального року малолітня ОСОБА_4, 2004 р.н., перебуваючи в ЗОШ №10, що за адресою м. Житомир, вул. Київське шосе, 37 систематично цькувала (словесно) малолітню ОСОБА_1. Разом з тим, з протоколу не вбачається в яких саме діях проявилось цькування з боку ОСОБА_4 в бік ОСОБА_1, яке це передбаченого диспозицією ч.1 ст.173-4 КУпАП. Тобто, фактично відсутня об`єктивна сторона складу інкримінованого правопорушення за ч.3 ст.173-4 КУпАП. Таким чином, вказаний протокол про адміністративне правопорушення неможливо розцінювати як доказ вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ч.3 ст.173-4 КУпАП[13].

– *неналежне оформлення матеріалів про адміністративне правопорушення:*

– відсутні копії документів, які підтверджують особу яка вчинила булінг, потерпілої;

– не зазначені свідки правопорушення, відсутні їх пояснення;

– не додано жодних доказів, тобто відсутні відомості, необхідні для правильного вирішення справи;

– у справі відсутні підтвердження системності (повторності) вчинення правопорушення;

– складання протоколу про адміністративне правопорушення за одиночні випадки насильницьких дій;

– направлення адміністративної справи до суду після того, як строк накладення стягнення сплинув.

Так, наприклад Комінтернівський районний суд м. Харкова повернув до Слобідського ВП ГУНП в Харківській області для доопрацювання адміністративну справу №: 641/1780/19. У зв'язку з тим, що у письмових

[13] Єдиний державний реєстр судових рішень https://reyestr.court.gov.ua/Review/83563023

поясненнях ОСОБА_1 вказує на те, що вона неодноразово зверталась до департаменту освіти м. Харкова та до районного департаменту освіти, де вказувала на факти булінгу щодо її сина ОСОБА_2 та зневажливого до неї ставлення у зв'язку з відмовою здавати кошти «на школу» та «на клас». Однак, матеріали справи не містять підтверджень цих фактів або їх спростування, у зв'язку з чим, суд позбавлений можливості повно та всебічно дослідити та з'ясувати обставини справи [14].

ВИСНОВКИ

Національна поліція відіграє провідну роль у боротьбі з цим явищем завдяки:

– здійснення профілактичної діяльності спільно із закладами освіти, психологами, соціальними службами;

– професійного реагування на факти булінгу;

– застосування ефективних заходів задля забезпечення безпеки дитини, яка зазнала булінг;

– притягнення винних до відповідальності шляхом складання протоколів про адміністративне правопорушення за ст. 173-4 КУпАП.

Отже, поліція у боротьбі з булінгом виконує як превентивну так й правоохоронну функцію. В умовах війни булінг набуває нових проявів (цькування внутрішньо переміщених дітей, дітей з іншими мовними поглядами, дітей чиї батьки воюють в зоні активних бойових діях), тому усі суб'єкти захисту прав дітей, а особливо представники поліції повинні адаптуватися та розробляти нові підходи до боротьбі з цим явищем. Серед яких можемо запропонувати наступні:

– *активно проводити профілактичні заходи* (систематичні зустрічі в шкільному середовищі, проведення лекцій онлайн/оф лайн задля формування та підвищення правової культури підлітків, індивідуальні бесіди з дітьми переселенцями задля з'ясування їх потреб та можливості з'ясування чи були прояви булінгу відносно них з боку інших дітей, профілактичні бесіди з батьками з метою пояснення наслідків булінгу та юридичної відповідальності);

– *активна просвітницька діяльність* (у закладах освіти на інформаційних дошках залишати буклети з номерами гарячої лінії, чат-боти для повідомлень про випадки булінгу, прописувати алгоритм дій для дитини, яка стала жертвою булінгу);

– *ефективна взаємодія з іншими суб'єктами захисту прав дітей* (взаємодія ювенальної превенції з освітянами, співпраця з волонтерами, громадськими організаціями, службами у справах дітей, психологами).

[14] Єдиний державний реєстр судових рішень https://reyestr.court.gov.ua/Review/80446861

АНОТАЦІЯ

Війна в Україні, вимушена міграція, тривалий стрес все більше і більше впливають на те, що з'являється багато злості, гніву, безпорадності, ненависті не тільки у дорослих, а й у дітей. Наші діти це відчувають та будуть переносити у дитяче середовище через булінг, як спосіб розрядки напруження. На фоні війни, постійної агресії, тривалого стресу ми повинні бути чутливими до того, що ця проблема може появлятися знов і знов.

В нинішніх умовах актуальність теми не викликає сумнівів, оскільки українські діти вимушені адаптуватися до нових реалій, що дуже часто супроводжується стресовим та агресивним станом де у подальшому страждає їх оточення. Ми, як дорослі, повинні створити усі умови для розвитку дитини аби покращити її емоційний та психологічний стан. У процесі протидії булінгу Національна поліція відіграє провідну роль, оскільки здійснює правоохоронну, виховну, превентивну, інформаційну та координаційні функції.

Література

1. Сухарєва А., Барба В. Захист прав дитини в умовах воєнного стану : Колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 228 с. http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

2. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення 14.09.2025).

3. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти: Наказ МОН від 28.12.2019 № 1646. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text (дата звернення 14.09.2025).

4. Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти: Наказ МОН від 26.02.2020 № 293. Режим доступу: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-spryamovanih-na-zapobigannya-ta-protidiyu-bulingu-ckuvan (дата звернення 14.09.2025)

5. Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей: Лист МОН від 28.10.2014 № 1/9-557. *Відомості Верховної Ради України*. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-557729-14#Text (дата звернення 14.09.2025).

6. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»: Лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480. *Відомості*

Верховної Ради України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text (дата звернення 14.09.2025).

7. Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. №2657 VIII: *Лист МОН від 29.01.2019* https://drive.google.com/file/d/1hRE8jdvVacpWYIOo9_Y4M0DM4w41AY05/view (дата звернення 14.09.2025).

8. Роз'яснення щодо застосування наказу МОН України від 28.12.2019 №1646: *Лист МОН України від 13.04. 2020 р.* file:///C:/Users/ASUS/Downloads/661690bd646da906398542.pdf (дата звернення 14.09.2025).

9. Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження протидії булінгу (цькуванню): *Лист МОН України від 14. 08. 2020 року №1/9-436. https://mon.gov.ua/npa/pro-stvorennya-bezpechnogo-osvitnogo-seredovisha-v-zakladi-osviti-ta-poperedzhennya-i-protidiyi-bulingu-ckuvannyu* (дата звернення 14.09.2025).

10. Запобігання та протидія домашньому насильству: підручник / Ковальова О., Берендєєва А. Одеса: ОДУВС. 2022. 368 с.

11. Дрок І. Провадження у справах про булінг. *Підприємництво, господарство і право*. 7/2020. С.150 http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/7/26.pdf

12. Єдиний державний реєстр судових рішень https://reyestr.court.gov.ua/Review/96434142

13. Єдиний державний реєстр судових рішень https://reyestr.court.gov.ua/Review/83563023

14. Єдиний державний реєстр судових рішень https://reyestr.court.gov.ua/Review/80446861

Інформація про авторів:

Корнієнко Максим Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
проректор Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6420-6169

Сухарєва Анна Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративної діяльності поліції
проректор Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0096-1103

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-23

НАСИЛЬСТВО ЩОДО ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: СУТНІСТЬ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Корогод С. В.

ВСТУП

Проблематика насильства та жорстокого поводження з дітьми у закладах освіти сьогодні є однією з найактуальніших у сфері захисту прав людини та соціальної політики держави. У світовій практиці вона розглядається як серйозний виклик не лише для системи освіти, а й для суспільства загалом, оскільки порушення прав дитини в освітньому середовищі має далекосяжні наслідки для її особистісного становлення, психоемоційного розвитку, здатності до соціальної інтеграції та формування довіри до державних і правових інституцій. Україна, яка нині перебуває в умовах воєнного стану, стикається з особливою складністю цієї проблеми: діти опиняються в ситуації багатовимірної вразливості, що зумовлюється як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

Традиційно школа та інші освітні заклади виконують не лише навчальну, а й виховну, соціалізуючу функцію. Вони покликані бути простором безпеки, довіри та підтримки, де дитина розвивається інтелектуально й морально, вчиться поважати права інших і усвідомлювати власні. Проте реальність свідчить, що саме освітнє середовище нерідко перетворюється на арену конфліктів, агресії та насильства, де учні можуть стати як жертвами, так і кривдниками, а іноді – й пасивними свідками приниження та жорстокості. У цих умовах виникає небезпека деформації особистісних цінностей і норм поведінки, що здатна негативно позначитися на подальшому життєвому шляху дитини.

Особливої гостроти ця проблема набуває в період війни. Воєнні дії, масове переміщення населення, руйнування усталених соціальних зв'язків, втрата батьків чи близьких, психологічні травми та економічні труднощі – усе це суттєво підвищує ризики насильства в освітньому середовищі.

З одного боку, зростає агресивність і напруженість у дитячих колективах, з іншого – ресурси системи освіти обмежені, що ускладнює ефективне реагування на виклики. Додатковим фактором небезпеки стає зниження контролю з боку дорослих у кризових умовах, а також нові

простори взаємодії (укриття, підвали, онлайн-середовище), де поширюються як традиційні, так і новітні форми насильства, включаючи кібербулінг.

У науковому та правовому дискурсі для опису цих явищ використовуються такі категорії, як «насильство», «жорстоке поводження», «булінг» і «мобінг». Попри відмінності у змістовному наповненні, їх об'єднує спільна ознака -порушення прав дитини та заподіяння шкоди її фізичному чи психічному здоров'ю, честі та гідності. Водночас відмінності між ними вимагають ретельного аналізу, адже кожна форма насильства має специфічні причини, механізми прояву й наслідки, а отже – потребує особливих заходів протидії.

Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлюється кількома обставинами. По-перше, на законодавчому рівні Україна визначила забезпечення безпечного освітнього середовища одним із пріоритетних напрямів державної політики. Це відображено в Конституції України, законах «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також у спеціальних актах, що регулюють протидію булінгу. По-друге, міжнародні стандарти, закріплені в Конвенції ООН про права дитини та рекомендаціях Ради Європи, зобов'язують державу забезпечувати ефективні механізми захисту дітей. По-третє, в умовах воєнного стану саме школи часто залишаються єдиними соціальними інституціями, які забезпечують дитині відчуття стабільності, що робить їхню роль у протидії насильству ще більш вагомою.

1. Жорстоке поводження і насильство та його форми у закладах освіти як соціально-правова проблема сучасного суспільства

Насильство щодо дітей у закладах освіти є однією з найгостріших проблем сучасного суспільства, яка поєднує у собі соціальні, психологічні та правові аспекти. Воно завжди становило загрозу для нормального розвитку дитини, проте в умовах воєнного стану ця проблема набула нових масштабів, форм та проявів. Заклади освіти, які за своєю суттю мають бути простором безпеки, розвитку й соціалізації, нерідко перетворюються на середовище, де діти стикаються з фізичним, психологічним, економічним чи кібернасильством. Це свідчить про необхідність комплексного осмислення природи цього явища, аналізу його причин та визначення ефективних механізмів протидії.

У «Юридичній енциклопедії» під насильством розуміють навмисний фізичний або психологічний вплив однієї особи на іншу всупереч її волі, який заподіює шкоду фізичного, морального чи матеріального характеру

або містить загрозу такої шкоди, якщо це здійснюється зі злочинною метою. Такий вплив виявляється у формі певних умисних дій[1].

На думку С.О. Гарькавця, насильство можна розглядати як дію або бездіяльність однієї особи щодо іншої, яка завдає шкоди її фізичному чи психічному здоров'ю, принижує гідність та честь. Це може проявлятися у використанні сили або психологічного тиску шляхом погроз і найчастіше спрямовується проти тих, хто є слабшим чи не здатен захиститися. Прийнято виокремлювати такі його різновиди: фізичне насильство, що охоплює побиття, нанесення тілесних ушкоджень, примусову ізоляцію та інші силові дії; психологічне насильство, яке включає погрози, образливі висловлювання, приниження, моральний тиск; економічне насильство, що виражається у позбавленні майна або його привласненні шляхом крадіжок, шахрайських дій тощо[2].

Насильство щодо дітей охоплює фізичні, психологічні та сексуальні посягання, а також відсутність належного виховання й піклування з боку батьків, опікунів чи інших осіб, відповідальних за догляд. Воно може проявлятися у різних формах – від прямих насильницьких дій і нехтування базовими потребами дитини до зловживань чи небажання дорослих забезпечувати належний догляд, що створює реальну або потенційну небезпеку для її розвитку. Подібні прояви трапляються як у сімейному колі та місці проживання, так і на вулиці чи в організаціях, включно зі школами та громадами, з якими дитина перебуває у взаємодії[3].

Під насильством у закладі освіти розуміють як спонтанні, так і навмисні дії, що відбуваються безпосередньо на території закладу, у його приміщеннях, під час навчальних занять чи перерв, дорогою до школи чи додому, а також у межах заходів, які організовує навчальний заклад поза його межами. У ролі суб'єктів і жертв такого насильства можуть виступати педагоги, інші працівники школи, учні та їхні батьки[4].

У науковій та правозастосовній практиці поряд із категорією «насильство» нерідко використовується термін «жорстоке поводження». Попри тісний взаємозв'язок цих понять як соціальних феноменів, їх не

[1] Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 10-ти томах / відп. ред. Ю.І. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. Т. 2. С. 1224.

[2] Юридична психологія : словник-довідник / С.О. Гарькавець. Сєвєродонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. 152 с

[3] Учасники проектів Вікімедіа. Насильство проти дітей – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Насильство_проти_дітей (дата звернення: 20.09.2025).

[4] Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. Київ : Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020. 104 с.

можна вважати тотожними. Жорстоке поводження трактується більш вузько та характеризується особливою жорсткістю дій.

На нормативному рівні визначення «жорстокого поводження з дитиною» закріплене у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства». Відповідно до цього акта, жорстоке поводження охоплює будь-які прояви фізичного, психологічного, сексуального чи економічного насильства, включно з домашнім насильством, насильством за ознакою статі, булінгом (цькуванням) та мобінгом.

Крім того, до цього поняття відносяться незаконні дії, пов'язані з дитиною, зокрема вербування, переміщення, приховування, передача чи отримання з метою експлуатації, що здійснюються через обман, шантаж або використання вразливого становища дитини[5].

Беручи до уваги викладене, слід зазначити, що жорстоке поводження з дитиною може мати різні форми прояву – від одноразового випадку до систематичного чи тривалого впливу. Такі дії спостерігаються не лише у взаєминах між самими учнями, а й у поведінці дорослих – батьків, педагогів, вихователів, які з різних причин можуть ставати джерелом насильницьких практик. Подібне ставлення нерідко призводить до тяжких наслідків: від психологічних травм і стійких емоційних розладів до трагічних випадків самогубства дитини. Відмінність між категоріями «насильство» і «жорстоке поводження» полягає у їхньому змістовному наповненні: насильство є ширшим поняттям, тоді як жорстоке поводження розглядається як одна з найнебезпечніших його форм, що характеризується особливою інтенсивністю впливу на жертву та часто має пролонгований характер. Особливої гостроти ця проблема набуває в умовах воєнного стану. Зростання соціальної напруженості, поширення агресивних моделей поведінки, руйнування звичних механізмів соціального захисту дітей сприяють збільшенню випадків жорстокого ставлення. Вимушене переселення сімей, наявність воєнних травм, брак фінансових і людських ресурсів у школах створюють додаткові умови для виникнення конфліктів як серед самих учнів, так і у стосунках між дітьми та педагогами. Для протидії цим явищам необхідно впроваджувати комплексні заходи, що включають створення системи психологічної допомоги дітям, професійну підготовку педагогічних кадрів до роботи в кризових ситуаціях, а також забезпечення ефективних та незалежних каналів повідомлення про факти насильства. Важливою складовою є й міжнародна співпраця, завдяки якій можна отримати гуманітарну, юридичну та фінансову підтримку з боку партнерських організацій та держав. Водночас формування в освітньому середовищі

[5] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III : станом на 6 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 20.09.2025).

культури ненасильницької взаємодії, заснованої на повазі до гідності дитини, взаємопідтримці та толерантності, сприятиме зменшенню рівня жорстокого поводження[6].

У процесі дослідження проблематики насильства в освітньому середовищі важливо звернути увагу на явище булінгу (цькування). У ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» булінг визначається як умисні дії чи бездіяльність психологічного, фізичного, економічного або сексуального характеру, у тому числі з використанням електронних комунікацій, що здійснюються систематично між учасниками одного колективу і призводять до порушення прав та інтересів постраждалої особи, а також перешкоджають виконанню нею законодавчо визначених обов'язків.

У класичному розумінні, яке запропонував Д. Ольвеус, булінг – це повторювана агресивна поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншій людині в умовах нерівності сил. Учений підкреслював, що такий тиск може мати фізичний, словесний або психологічний характер[7]. Інші дослідники характеризують булінг як хуліганські прояви, що виражаються в агресивній поведінці, приниженні слабших, нанесенні фізичної чи моральної шкоди. Вчені акцентують, що ключовими ознаками цього явища є його свідомий і систематичний характер, наявність дисбалансу сил між кривдником та жертвою, а також спрямованість на утвердження влади й домінування над іншими[8].

Поряд із булінгом, у сучасних школах актуалізується і поняття мобінгу. Хоча законодавче його визначення подане у ст. 2-2 Кодексу законів про працю України і стосується переважно трудових колективів, цей феномен має аналогії і в учнівському середовищі[9].

Мобінг розуміється як тривалі, систематичні дії або бездіяльність, що мають на меті приниження честі й гідності особи, її соціальної чи професійної репутації, створення атмосфери ворожості й напруженості, зокрема з використанням засобів електронної комунікації9. Термін походить від англійського «to mob» – «нападати гуртом», і вперше був

[6] Корогод С. В. Проблема насильства щодо дітей у закладах освіти в умовах воєнного стану: аналіз форм і стратегій протидії. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. Вип.1. С.116-122. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-9261-2025-1-13-20

[7] Olweus, D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. (1993): Blackwell Publishing, 144 p. DOI: https://doi.org/10.1002/pits.10114

[8] Бриндіков Ю. Соціально-педагогічна профілактика булінгу в підлітковому середовищі. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2021. Вип. 40 Т. 1. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-1-35

[9] Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 20.09.2025).

використаний у 1958 р. К. Лоренцом у дослідженнях поведінки тварин, коли описував колективні напади на хижака[10].

В умовах воєнного стану масштаби булінгу та мобінгу значно зростають. Діти стикаються з високим рівнем стресу, соціальною дезінтеграцією, втратою близьких, вимушеним переселенням, що створює додаткове підґрунтя для конфліктів і систематичного цькування. Особливу небезпеку становить групова агресія, яка часто використовується як спосіб самоствердження у нестабільних умовах і при дефіциті ресурсів.

З урахуванням проведеного аналізу можна зробити висновок, що насильство, булінг, мобінг і жорстоке поводження мають спільні риси: повторюваність дій, дисбаланс сил між агресором і жертвою, порушення прав дитини та тривалий травматичний вплив. Усі ці форми негативної поведінки формують у дитини відчуття беззахисності, знижують самооцінку та підвищують емоційну вразливість. Водночас між ними існують і відмінності: булінг – це переважно агресія з боку дітей у межах колективу, жорстоке поводження здебільшого притаманне дорослим, відповідальним за дитину, насильство виступає найширшим поняттям, а мобінг є специфічною груповою формою переслідування.

Заклади освіти в умовах воєнного стану мають посилену відповідальність за протидію цим явищам. До їхніх функцій належать: проведення виховної та інформаційно-просвітницької роботи з учасниками освітнього процесу, своєчасне повідомлення органів Національної поліції та служб у справах дітей про факти домашнього чи шкільного насильства, організація діяльності психологів і соціальних педагогів для роботи з постраждалими дітьми, а також інформування спеціалізованих кол-центрів щодо виявлених випадків порушення прав дитини[11].

2. Комплекс причин і чинників, що зумовлюють насильство в освітньому середовищі

Розглядаючи сутність і різновиди насильства та жорстокого поводження з дітьми в освітньому середовищі, а також наслідки, яких вони завдають, цілком очевидним постає питання причин цього явища. Адже будь-яка форма насильства не виникає спонтанно: вона є результатом сукупності умов, які створюють підґрунтя для агресивної

[10] Корабльова О.О. Характеристика стану дослідженості мобінгу як соціально-педагогічної проблеми. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді:* Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д.Г., 2012. Вип. 16. Книга 2. С. 169-177 с.

[11] Причини та наслідки вчинення насильства по відношенню до дітей / Кол.авторів : В.П Савенко та ін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 94 с.

поведінки та порушення прав дитини. Усвідомлення цих причин є необхідним для формування дієвої стратегії запобігання та протидії, адже лише глибоке розуміння джерел проблеми дозволяє запропонувати ефективні механізми її подолання. Важливо також наголосити, що чинники насильства мають комплексний характер і взаємодіють між собою, підсилюючи негативний вплив. Особливо це відчутно в умовах воєнного стану, коли звичні соціальні та виховні механізми зазнають руйнування, а діти опиняються в ситуації нестабільності та невизначеності. Саме тому подальший аналіз доцільно зосередити на виявленні та систематизації основних причин насильства, серед яких можна виділити особистісні, сімейні, соціальні та ситуативні чинники.

Особистісні чинники можна визначити як сукупність індивідуальних фізичних, психологічних та соціально-поведінкових особливостей дитини, які можуть впливати на її становище в колективі[12]. Саме такі характеристики – зовнішність, рівень інтелектуального та психоемоційного розвитку, стан здоров'я, національна приналежність, мовні особливості тощо – нерідко стають підґрунтям для негативного ставлення з боку оточення. У будь-якому колективі «інакшість» чи відхилення від умовно прийнятих норм може сприйматися як причина для висміювання, дискримінації або цькування.

Воєнні дії суттєво підсилюють ризики, пов'язані з особистісними чинниками. Діти, які втратили близьких, пережили евакуацію чи бойові дії, отримали фізичні або психологічні травми, стають особливо вразливими до проявів насильства як з боку однолітків, так і дорослих. Травматичний досвід здатний провокувати як агресивні, так і замкнені реакції, що підвищує ймовірність конфліктів у школі. Зокрема, у дітей з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) часто спостерігається імпульсивна агресія, труднощі з концентрацією уваги та самоконтролем, що стає підґрунтям як для виникнення конфліктів, так і для ризику стати жертвою насильства[13].

Окрему проблему становить соціальна дезадаптація дітей-переселенців. Вимушене переміщення сприяє конфліктам між місцевими школярами та дітьми з інших регіонів. Відмінності у звичках, мовленні, культурних особливостях чи регіональній ідентичності можуть провокувати дискримінацію та цькування. Учні з родин

[12] Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-мето-дичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.

[13] Корогод С. В. Причини насильства у закладах освіти: як війна змінює дитячу поведінку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 2. С.832-837. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.122

військовослужбовців чи з окупованих територій також часто стикаються з упередженим ставленням з боку як учителів, так і однолітків.

Для багатьох дітей булінг стає засобом завоювання авторитету серед ровесників. Бажання привернути увагу, утвердитися у статусі лідера, підкорити інших своїй волі чи витіснити когось із колективу підштовхує їх до агресивних дій. Додатковими факторами ризику можуть виступати заздрість до успіхів чи матеріального становища однолітків, наявність модних гаджетів чи одягу, що провокує агресію у менш забезпечених дітей. Матеріальні труднощі, зниження рівня життя через війну та економічну нестабільність нерідко стають підґрунтям для соціального поділу та принижень у школах.

Не менш небезпечними є низька успішність у навчанні та невдоволення власною зовнішністю. Якщо для хлопців оцінки мають менше значення, то для дівчат вони частіше стають підставою для заниженої самооцінки й водночас приводом для цькування з боку однолітків. Додатково ризики зростають, коли дитина залишається без належної опіки дорослих: у таких випадках можливе раннє вживання алкоголю чи наркотиків, що спричиняє зміни у функціонуванні мозку, послаблює здатність контролювати емоції та адекватно вирішувати проблеми. Мішенями для булінгу часто стають діти з очевидними фізичними чи психічними особливостями: замкнуті або надто настирливі, з низькими соціальними навичками, хронічними хворобами, труднощами у навчанні. В умовах воєнного стану особливо уразливими є ті, хто пережив втрату рідних або має військових у родині, адже через упередження вони можуть піддаватися дискримінації. Діти, які через постійні переїзди змінюють школи, часто стикаються з проблемами адаптації у нових колективах, що підвищує ймовірність їх цькування.

Ще одним із визначальних факторів, що впливають на формування насильницької поведінки серед дітей та підлітків, є умови виховання в родині. Досвід сімейних взаємин закладає основи світогляду дитини, її уявлення про прийнятні чи неприйнятні моделі поведінки. Брак емоційної близькості з батьками, надмірна жорсткість контролю або, навпаки, повна байдужість до потреб дитини створюють сприятливе середовище для розвитку девіантних реакцій. Там, де фізичні покарання чи психологічний тиск є нормою, діти засвоюють насильство як природний спосіб вирішення конфліктів.

Це призводить до відтворення «ланцюга насильства», коли агресивні моделі переносяться у шкільне середовище, а згодом – у власні родини вже дорослих дітей. Великий вплив мають дисфункціональні сім'ї, у яких поширені гендерні стереотипи, авторитарні методи виховання або відсутність уваги до емоційних потреб дитини. У воєнних умовах ці проблеми поглиблюються через психологічні труднощі батьків.

Депресія, емоційне вигорання, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) у дорослих часто призводять до втрати контролю за вихованням дітей. Одні батьки стають надмірно суворими, намагаючись компенсувати власне відчуття небезпеки, інші – навпаки, втрачають авторитет через неможливість задовольнити базові потреби родини. Діти, які зростають у таких умовах, можуть проявляти агресію в школі або мати суттєві труднощі в комунікації з ровесниками.

Особливо негативним чинником є домашнє насильство. Дитина, яка стає свідком або жертвою агресії в сім'ї, зазнає не лише глибокої психологічної травми, а й засвоює насильницькі стратегії поведінки як прийнятні. Це часто призводить до того, що школярі відтворюють подібні дії у відносинах з однолітками. Якщо ж випадки агресії в шкільному середовищі залишаються без належного реагування дорослих, вони швидко закріплюються і стають основою для колективного цькування. Не менш важливим є вплив соціально-економічного становища родини. Неповні сім'ї, низький рівень матеріального достатку, залежності батьків від алкоголю чи наркотиків значно підвищують імовірність формування проблемної поведінки у дітей. Брак стабільності й відчуття безпеки створює ґрунт для агресивності, тривожності або замкненості.

Війна посилює кризові явища в родинах: вимушене переселення, втрата одного чи обох батьків, економічна нестабільність та тривале розлучення з рідними суттєво змінюють дитяче середовище. Діти, які зазнали обстрілів чи стали свідками руйнувань, часто демонструють підвищену дратівливість, тривожність або схильність до агресії. Для багатьох із них насильницька поведінка стає своєрідною психологічною компенсацією та способом адаптації до стресових обставин.

Окремої уваги заслуговує трансформація гендерних ролей у сім'ях. Унаслідок мобілізації чоловіків саме матері часто змушені брати на себе подвійне навантаження – виховання дітей і матеріальне забезпечення родини. Це сприяє емоційному вигоранню та зменшенню уваги до внутрішніх проблем дитини, що може призвести до девіантних проявів у її поведінці.

Важливим фактором є і міжпоколінний вплив. Батьки, які в дитинстві самі були учасниками булінгу (як агресори або як жертви), частіше передають подібні моделі своїм дітям. У сім'ях, де бракує позитивних прикладів комунікації, дитині складніше навчитися вирішувати конфлікти мирним шляхом, що ускладнює її соціальну адаптацію.

Роль освітнього середовища є визначальною у формуванні безпечного простору для дітей, адже саме воно здатне або сприяти запобіганню насильству, або, навпаки, створювати умови для його поширення. Одним із ключових чинників вчинення насильства щодо

дітей у закладах освіти є недостатня увага до цієї проблеми з боку адміністрації та педагогів. Нерідко факти булінгу замовчуються, применшуються або ігноруються, що призводить до безкарності кривдників та підкріплює їхню негативну поведінку. Педагоги здебільшого реагують лише на ті випадки, які вже набули відкритої форми, тоді як приховані прояви насильства залишаються поза увагою. Така байдужість посилює цикли агресії й формує атмосферу толерантності до насильства[14].

Важливою проблемою є також відсутність цілісної системи запобігання булінгу в освітніх закладах. Недостатня розробка політик, механізмів виявлення та алгоритмів реагування на випадки насильства ускладнює створення безпечного середовища. Значна частина педагогів не має достатніх знань та практичних навичок у сфері протидії булінгу, що суттєво знижує ефективність їхньої роботи.

Соціально-психологічний клімат у навчальному закладі також суттєво впливає на поширення насильства. Негативна атмосфера, викликана стресовими ситуаціями, конфліктами між учнями та вчителями, жорстким регламентом навчального процесу, формує ґрунт для агресивної поведінки. Байдужість до потреб дітей, використання авторитарного стилю навчання, заниження оцінок як форми покарання, дискримінаційні зауваження та навіть фізичні покарання підривають довіру учнів до педагогів і провокують конфлікти. Окремим чинником є закріплення гендерних стереотипів через статево-рольовий підхід у навчанні, що також може сприяти дискримінації й насильницькій поведінці. Педагогічні чинники також мають суттєве значення. Нездатність педагогів встановлювати демократичні стосунки з учнями, відсутність навичок конструктивного діалогу та вирішення конфліктів, низький рівень професійної етики створюють додаткові передумови для поширення насильства. Використання командного стилю роботи підсилює авторитарність, не враховує індивідуальних потреб учнів і знижує рівень довіри до педагогів. Суттєвою проблемою стає також професійне вигорання вчителів, що знижує їхню здатність адекватно реагувати на конфлікти й ефективно протидіяти булінгу.

Ситуація ускладнюється в умовах воєнного стану. Постійні обстріли, евакуація, перехід на дистанційне навчання призводять до соціальної ізоляції дітей і зростання рівня конфліктності. Брак психосоціальної підтримки поглиблює тривожність та знижує адаптивність школярів. Відсутність стабільного соціального середовища та обмежені

[14] Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні/ Дубровська Є., Ясеновска М., Алєксєєнко М. Київ: ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.

можливості для позашкільної активності сприяють виникненню агресивної поведінки.

Педагоги, які працюють у стресових умовах війни та несуть підвищену відповідальність, швидше стикаються з професійним вигоранням, що негативно позначається на їхній роботі та рівні безпеки в освітньому середовищі. Ситуативні чинники також мають суттєве значення у формуванні поведінки учнів та можуть як сприяти вчиненню насильства, так і стримувати його. В умовах воєнного стану ризики, пов'язані з такими чинниками, значно посилюються. Військові дії змінюють соціальне середовище, обмежують ресурси закладів освіти та ускладнюють здійснення належного нагляду. Часті повітряні тривоги, нестача кваліфікованого персоналу, перевантаженість педагогів призводять до того, що контроль за поведінкою учнів стає менш ефективним. Традиційні зони ризику – коридори, туалети, ігрові майданчики, роздягальні – у воєнних умовах доповнюються укриттями та підвальними приміщеннями, де діти перебувають під час тривог. Обмежений простір і відсутність постійного нагляду створюють сприятливе середовище для агресивних проявів. Найбільш небезпечними залишаються перерви між уроками, початок та завершення навчального дня, коли контроль дорослих є послабленим.

Соціальні чинники також здійснюють вагомий вплив на поширення насильства в закладах освіти. До них належать стереотипи, культурні норми, економічна нерівність, а також вплив медіа та інформаційних технологій. Одним із найпоширеніших чинників є ґендерні стереотипи, що закріплюють ідеї про домінування чоловіків над жінками та зумовлюють як фізичне, так і психологічне насильство. Хлопці, які не відповідають традиційним уявленням про мужність, та дівчата, чия поведінка виходить за межі усталених норм, нерідко стають жертвами цькування. Значним фактором ризику виступає й сексуальна орієнтація: ЛГБТ-учні часто зазнають систематичних знущань, що супроводжується ізоляцією та психологічним тиском.

Значний вплив має інформаційне середовище. Популяризація агресивних моделей поведінки у медіа, кіно та відеоіграх формує у дітей сприйняття насильства як норми. Особливу небезпеку становить кібербулінг, який активно поширюється через соціальні мережі. У воєнний період він набуває нових форм, зокрема пов'язаних із поширенням дезінформації, дискримінацією за етнічною належністю чи соціальним статусом. Постійне висвітлення воєнних подій у медіа підвищує рівень тривожності дітей і часто провокує агресивну поведінку як реакцію на стрес.

3. Запобігання та протидія насильству щодо дітей у закладах освіти

Аналізуючи сутність насильства та причини його поширення, особливу увагу слід приділити питанням запобігання та протидії цьому явищу в закладах освіти. Адже саме ефективна система превенції здатна мінімізувати негативні наслідки для дітей і створити безпечне середовище, що сприяє розвитку та соціалізації. У сучасних умовах воєнного стану завдання захисту дітей від насильства набуває ще більшої актуальності, оскільки освітні заклади часто залишаються єдиними стабільними інституціями, здатними забезпечити підтримку дитині.

Правовий фундамент системи запобігання закладений у Конституції України, яка гарантує кожній дитині право на життя, здоров'я, гідність і захист від будь-яких форм жорстокого поводження[15]. Ці положення конкретизуються в законах України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також у спеціальних нормативних актах, що регулюють питання булінгу та мобінгу. Водночас законодавство спирається на міжнародні стандарти, зокрема на Конвенцію ООН про права дитини, Європейську конвенцію з прав людини та рекомендації Ради Європи й ЮНЕСКО, які зобов'язують держави-учасниці створювати для дітей безпечні умови життя та навчання. Ця нормативна база не лише визначає понятійний апарат, а й встановлює обов'язки держави та закладів освіти у сфері запобігання насильству.

Одним із ключових напрямів є створення ефективних механізмів виявлення випадків насильства. Для цього в закладах освіти повинні діяти чіткі алгоритми реагування на повідомлення про булінг, мобінг чи інші форми жорстокого поводження. Участь у цій системі мають брати адміністрація школи, педагогічний колектив, практичні психологи та соціальні педагоги, які зобов'язані інформувати відповідні служби у справах дітей і підрозділи Національної поліції. Окремого значення набуває створення незалежних і безпечних каналів для повідомлення про факти насильства– це можуть бути гарячі лінії, онлайн-платформи, анонімні скриньки довіри. Лише за умови гарантування анонімності можна подолати страх дітей перед можливими переслідуваннями чи помстою.

Не менш значущою складовою є просвітницька та виховна діяльність, що спрямована на формування у дітей і дорослих культури ненасильницької комунікації. Важливою практикою є регулярне проведення інтерактивних занять, тренінгів, рольових ігор, лекцій,

[15] Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 20.09.2025).

спрямованих на розвиток емпатії, толерантності та навичок конструктивного вирішення конфліктів. Педагоги повинні проходити спеціальну підготовку, яка забезпечує їх здатність вчасно розпізнавати приховані форми насильства, ефективно втручатися у конфліктні ситуації та використовувати методи медіації. Підготовка вчителя до роботи з проявами агресії має бути не факультативним, а обов'язковим елементом його професійної компетентності.

Особливу роль у системі запобігання відіграє психологічна підтримка. Практичні психологи в закладах освіти мають не лише здійснювати діагностику емоційного стану учнів, а й розробляти програми психологічної корекції для окремих дітей чи груп. Особлива увага має приділятися тим, хто зазнав втрат, вимушеної міграції, травм унаслідок воєнних дій або страждає від посттравматичного стресового розладу. У таких дітей спостерігається підвищений рівень тривожності, агресивність чи замкненість, що вимагає цілеспрямованої корекційної роботи. Важливим інструментом є створення груп психологічної підтримки, робота шкільних консультативних центрів, а також залучення фахівців з кризової психології[16].

Необхідно підкреслити значення участі батьків у протидії насильству. Саме вони є першими вихователями, і від якості їхньої взаємодії з дитиною залежить, наскільки дитина буде готовою до здорової соціалізації. Для цього в закладах освіти мають проводитися регулярні батьківські збори з акцентом на виховання без насильства, спеціальні семінари та тренінги з розвитку батьківської компетентності. Батьки повинні бути ознайомлені з алгоритмами дій у випадках булінгу, мати можливість отримати консультації соціальних педагогів і психологів. Спільна діяльність сім'ї та школи забезпечує найбільш стійкий превентивний ефект.

Окремої уваги заслуговують особливості запобігання насильству в умовах воєнного стану. У цей період заклади освіти стають не лише місцем навчання, а й простором психологічної та соціальної стабільності для дітей. Проте воєнні умови суттєво обмежують ресурси шкіл, знижують ефективність контролю за поведінкою учнів, створюють нові ризикові зони – укриття, підвали, евакуаційні пункти. Тому адміністрації закладів освіти мають розробляти кризові плани реагування, створювати безпечні простори для дітей, організовувати підтримку переселенців і дітей, які пережили втрати. Важливою складовою є налагодження

[16] Пристемський О.С. Запобігання та протидія булінгу в закладі освіти. *Формування іміджу закладу освіти на основі сучасних комунікаційних технологій :* матеріали всеукраїнського науково педагогічного підвищення кваліфікації з економічних наук, 27 березня – 7 травня 2023 р. – Львів-Торунь : Ліга-Прес. 2023. С.166-168. URL: https://dspace.ksaeu.kherson.ua/handle/123456789/8384

співпраці з міжнародними гуманітарними організаціями, які можуть надавати як матеріальну, так і психологічну допомогу.

Ефективне запобігання та протидія насильству в освітньому середовищі можливе лише за умови поєднання правових механізмів, інституційних заходів, професійної педагогічної підготовки, психологічної підтримки та активної участі батьківської спільноти. Водночас у кризових умовах війни необхідним є додатковий акцент на міжнародній співпраці та гуманітарній допомозі, що дозволить створити адаптивну систему захисту прав дітей. Тільки комплексний і системний підхід здатний забезпечити формування безпечного освітнього простору, вільного від насильства, де кожна дитина матиме можливість для розвитку, самореалізації та гідного майбутнього.

ВИСНОВКИ

Насильство та жорстоке поводження з дітьми у закладах освіти є багатовимірною соціально-правовою проблемою, що поєднує психологічні, соціальні та правові аспекти. Воно становить серйозну загрозу для нормального розвитку дитини, її психологічного і фізичного здоров'я, гідності та соціальної адаптації. У сучасних умовах воєнного стану проблема набуває особливої гостроти, оскільки зростають ризики психологічних травм, соціальної дезінтеграції та конфліктності серед учнів.

Визначено, що насильство у закладах освіти проявляється у різних формах: фізичне, психологічне, економічне, а також через булінг і мобінг. При цьому жорстоке поводження є однією з найнебезпечніших форм насильства, що характеризується особливою інтенсивністю дій та тривалим травматичним впливом на дитину. Булінг і мобінг, у свою чергу, часто мають груповий характер і спираються на дисбаланс сил між агресором і жертвою. Незважаючи на спільні риси цих явищ, між ними існують важливі відмінності, які слід враховувати при розробці превентивних заходів.

Проведений аналіз причин насильства показав їх комплексний характер: особистісні, сімейні, соціальні та ситуативні фактори взаємодіють між собою, підсилюючи ризики агресивної поведінки. Особливо негативно впливають воєнні умови: постійний стрес, втрати близьких, вимушене переселення, економічна нестабільність, руйнування соціальних механізмів підтримки дітей. Важливе значення має і вплив сім'ї: дисфункціональні родини, жорсткі або байдужі методи виховання, домашнє насильство формують у дітей моделі поведінки, що відтворюють насильство у шкільному середовищі.

Особливу роль відіграє освітнє середовище. Недостатній контроль за поведінкою учнів, низька професійна підготовка педагогів до роботи в

кризових умовах, відсутність системи запобігання булінгу та мобінгу створюють сприятливе середовище для проявів насильства. В умовах війни ці ризики посилюються через перевантаженість педагогів, брак психосоціальної підтримки та обмежені ресурси закладів освіти.

Для ефективного запобігання та протидії насильству необхідно впроваджувати комплексні заходи. До них належать створення безпечних каналів повідомлення про насильство, підготовка педагогічних кадрів до роботи з агресивною поведінкою, психологічна підтримка дітей, виховна та просвітницька робота, формування культури ненасильницької взаємодії. Особливу увагу слід приділяти дітям, які пережили втрати або стресові події, а також сім'ям, які перебувають у кризових умовах.

Таким чином, формування безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану потребує інтегрованого підходу, що поєднує правові, соціальні, психологічні та педагогічні механізми. Тільки системна робота на рівні держави, закладів освіти та сімей здатна зменшити рівень насильства, булінгу та жорстокого поводження з дітьми, забезпечити їхній гармонійний розвиток, соціалізацію та психологічну стійкість у складних умовах сучасності.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується проблема насильства та жорстокого поводження з дітьми в закладах освіти як складова соціально-правової проблеми сучасного суспільства, яка включає соціальні, психологічні та правові аспекти. Розкрито поняття насильства, жорстокого поводження, булінгу та мобінгу, визначено їхні види, форми прояву, характерні риси та відмінності, що дозволяє чітко класифікувати прояви агресивної поведінки серед учнів та персоналу освітніх установ. Проведено аналіз факторів, що сприяють виникненню насильницької поведінки, включно з індивідуально-психологічними особливостями дітей, сімейними умовами виховання, соціально-економічним середовищем, а також впливом кризових обставин, зокрема воєнного стану, на формування психологічної стійкості та поведінкових моделей учнів. Окрему увагу приділено правовим аспектам захисту дітей у навчальних закладах, включаючи норми законодавства, механізми реагування на випадки насильства, а також роль освітніх та правоохоронних органів у запобіганні та усуненні таких проявів. Аналізуються сучасні підходи до профілактики та подолання насильства, серед яких організаційні та педагогічні заходи, психолого-педагогічна підтримка дітей, професійна підготовка педагогічного персоналу, впровадження програм формування культури ненасильницької взаємодії та забезпечення безпечного освітнього середовища. Висвітлено також актуальні

проблеми, що виникають в умовах воєнного стану, зокрема зростання ризиків психологічного та фізичного насильства, порушення доступу до допомоги та підтримки, а також необхідність удосконалення нормативно-правових і практичних механізмів реагування. Практичне значення роботи полягає у формуванні комплексного підходу до захисту прав дітей у закладах освіти та розробці ефективних заходів профілактики насильства, що враховують сучасні виклики та кризові ситуації.

Література

1. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 10-ти томах / відп. ред. Ю.І. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. Т. 2. С. 1224.

2. Юридична психологія : словник-довідник / С.О. Гарькавець. Сєвєродонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. 152 с.

3. Учасники проектів Вікімедіа. Насильство проти дітей – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Насильство_проти_дітей (дата звернення: 20.09.2025).

4. Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. Київ : Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020. 104 с.

5. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III : станом на 6 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 20.09.2025).

6. Корогод С. В. Проблема насильства щодо дітей у закладах освіти в умовах воєнного стану: аналіз форм і стратегій протидії. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2025. Вип.1. С.116-122. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-9261-2025-1-13-20

7. Olweus, D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. (1993): Blackwell Publishing, 144 p. DOI: https://doi.org/10.1002/pits.10114

8. Бриндіков Ю. Соціально-педагогічна профілактика булінгу в підлітковому середовищі. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2021. Вип. 40 Т. 1. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-1-35

9. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 20.09.2025).

10. Корабльова О.О. Характеристика стану дослідженості мобінгу як соціально-педагогічної проблеми. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді:* Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д.Г., 2012. Вип. 16. Книга 2. С. 169-177 с.

11. Причини та наслідки вчинення насильства по відношенню до дітей / Кол.авторів : В.П Савенко та ін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 94 с.

12. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-мето-дичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.

13. Корогод С. В. Причини насильства у закладах освіти: як війна змінює дитячу поведінку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 2. С.832-837. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.122

14. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні/ Дубровська Є., Ясеновска М., Алєксєєнко М. Київ: ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.

15. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 20.09.2025).

16. Пристемський О.С. Запобігання та протидія булінгу в закладі освіти. *Формування іміджу закладу освіти на основі сучасних комунікаційних технологій :* матеріали всеукраїнського науково педагогічного підвищення кваліфікації з економічних наук, 27 березня – 7 травня 2023 р. – Львів-Торунь : Ліга-Прес. 2023. С.166-168. URL: https://dspace.ksaeu.kherson.ua/handle/123456789/8384

Інформація про автора:
Корогод Світлана Володимирівна,
доктор філософії у галузі права, капітан поліції,
старший викладач кафедри кримінального права та криміналогії
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
пр. Науки, 26, м. Дніпро, 49005, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-24

ПРАВОВИЙ СТАТУС ДИТИНИ – ЖЕРТВИ ВІЙНИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

Кравцова Т. М.

ВСТУП

Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у 2014 році та набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року, стала найбільшим викликом для системи захисту прав людини в Україні з часів проголошення незалежності. Особливої уваги потребує категорія дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій, оскільки саме вони належать до найбільш уразливих груп населення, що не можуть самостійно захистити свої права і реалізувати належні їм гарантії. За офіційними даними ювенальних прокурорів, станом на травень 2024 року внаслідок воєнних дій загинуло понад 546 дітей, а більше ніж 1345 отримали поранення різного ступеня тяжкості[1]. Ці цифри є не лише статистичним показником, а й свідченням масштабної гуманітарної катастрофи, яка потребує ефективного правового реагування з боку держави.

Міжнародні стандарти у сфері захисту прав дитини, закріплені у Конвенції ООН про права дитини 1989 року, Декларації прав дитини, документах Ради Європи та Європейського Союзу, покладають на держави-учасниці зобов'язання забезпечити всебічний захист дітей у ситуаціях збройного конфлікту. Зокрема, стаття 38 Конвенції прямо зобов'язує держави вживати всіх можливих заходів для охорони життя та здоров'я дітей, які опинилися в умовах війни. Україна, ратифікувавши зазначену Конвенцію, взяла на себе міжнародні зобов'язання не лише щодо формального закріплення прав дітей, а й щодо створення ефективних процедур їх реалізації, включаючи лікування, реабілітацію, соціальну адаптацію та психологічну підтримку.

Національне законодавство України закріпило визначення поняття «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» ще у 2017 році шляхом внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства». Відповідно до чинної редакції, такою є

[1] Кількість дітей, постраждалих через російську збройну агресію, збільшилася до 1891 дитини – прокуратура. Українські національні новини. URL: https://unn.ua/news/kilkist-ditei-postrazhdalykh-cherez-rosiisku-zbroinu-ahresiiu-zbilshylasia-do-1891-dytyny-prokuratura (дата звернення: 13.09.2025).

дитина, яка зазнала поранення, контузії, каліцтва, фізичного чи психологічного насильства, була викрадена або незаконно утримувалася, а також залучалася до дій воєнізованих формувань. Таким чином, законодавець надав можливість отримання спеціального правового статусу, що мало стати інструментом державного захисту.

Однак, практика його реалізації засвідчила суттєві проблеми. Статус «дитини – жертви війни» має переважно декларативний характер: він не супроводжується системою належних соціальних гарантій. На сьогоднішній день законодавство фактично передбачає лише право на безкоштовне харчування у закладах освіти, причому й ця норма не забезпечена єдиним механізмом фінансування і часто перекладається на органи місцевого самоврядування. Інші важливі аспекти – фінансова допомога, медична та психологічна реабілітація, соціальна адаптація – залишаються поза межами нормативного врегулювання.

Така ситуація створює реальний ризик вторинної віктимізації дітей, коли формальне визнання їх статусу не тягне за собою практичних наслідків у вигляді підтримки з боку держави. Більше того, відсутність єдиної адміністративної процедури, яка б регулювала порядок ідентифікації постраждалих дітей, їх облік, надання допомоги та контроль за реалізацією прав, призводить до фрагментарності й неузгодженості правозастосування.

У зв'язку з цим постає наукове завдання: по-перше, дослідити існуючу модель правового статусу дитини, яка постраждала від війни, та адміністративно-правові механізми його реалізації; по-друге, визначити ключові прогалини та суперечності у чинному законодавстві; по-третє, сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання, орієнтуючись на міжнародні стандарти та європейський досвід.

Таким чином, дослідження правового статусу дитини-жертви війни має комплексний характер і потребує аналізу не лише законодавчих положень, а й адміністративних процедур, інституційних механізмів та практики правозастосування. Саме поєднання теоретико-правового підходу із практичним аналізом дозволить визначити шляхи посилення захисту прав дітей в умовах збройної агресії та наблизити національну модель до міжнародних стандартів.

1. Поняття правового статусу дитини – жертви війни

У сучасній юридичній науці вихідною категорією для визначення місця особи в правовій системі є поняття правового статусу. Він розглядається як система закріплених у законодавстві прав, свобод і обов'язків, що визначають політико-правове становище людини у суспільстві та державі. Як зазначається в науковій літературі, правовий статус особи відображає не лише юридичний вимір, але й політичний

контекст її взаємодії з державою. В.Б. Авер'янов, аналізуючи співвідношення категорій «особа» та «громадянин», підкреслює їх рівнозначність і вказує, що реалізація прав у соціально-політичній сфері здійснюється через інститут громадянства[2]. Це свідчить про подвійний характер правового статусу: з одного боку, він є загальнолюдським і закріплює базові можливості людини як біологічної істоти; з іншого – конкретизується як громадянський статус, що відображає інтеграцію індивіда у правову систему держави.

Правовий статус особи не є статичним, а навпаки – динамічним утворенням, яке змінюється залежно від розвитку суспільних відносин, змін у законодавстві та практиці правозастосування. П.І. Павленко справедливо зазначає, що цей статус характеризується не лише динамікою, але й потребою у його постійному зміцненні[3]. На думку А.М. Колодія, правовий статус реалізується по-різному у різних сферах суспільного та державного життя, що свідчить про багатогранність його змісту[4]. Отже, правовий статус визначає межі допустимої поведінки та діяльності особи, окреслює її автономію й корисність для суспільства, будучи системою «соціально допустимих і необхідних можливостей» індивіда як громадянина держави[5]. Водночас він охоплює не лише права, але й обов'язки та відповідальність особи, забезпечені авторитетом і примусовою силою держави[6]. У науковій літературі також підкреслюється, що правовий статус особи відображає поєднання особистих і суспільних інтересів: з одного боку, він гарантує автономію людини, а з іншого – вимагає виконання обов'язків перед державою та суспільством. Така конструкція робить правовий статус ключовим інструментом інтеграції індивіда в систему публічних відносин.

Якщо правовий статус особи в цілому має універсальний характер, то правовий статус дитини відзначається певними особливостями, зумовленими віком та потребою в додатковому правовому захисті. Він має подвійну природу: з одного боку, відображає універсальні права людини, які належать кожному від народження, а з іншого – характеризується спеціальними гарантіями, пов'язаними з фізичною, психічною та соціальною вразливістю дітей. Конституція України

[2] Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. голова редкол. : В. Б. Авер'янов. К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. Т. 1. Загальна частина. 584 с., С.195.

[3] Павленко П. І. Правовий статус службовців органів внутрішніх справ (проблеми загальної теорії) : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01. Донецьк, 2003. 164 с., С.81-82.

[4] Колодій А. М. Принципи права України. К. : Юрінком Інтер, 1998. 206 с., С.154.

[5] Колодій А. М. Принципи права України. К. : Юрінком Інтер, 1998. 206 с., С.154.

[6] Бояринцева М. А. Адміністративно-правовий статус громадянина України : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 213 с., С.179

(ст. 52)[7] проголошує рівність дітей у правах незалежно від походження та встановлює, що вони перебувають під особливим захистом держави. Нормативне закріплення правового статусу дітей здійснюється також через Закон України «Про охорону дитинства»[8], Сімейний кодекс України[9] та Закон «Про освіту»[10], які визначають основні напрями державної політики й гарантії у сфері сімейних, освітніх та соціальних відносин.

Водночас фундаментальним джерелом у цій сфері є Конвенція ООН про права дитини 1989 року, ратифікована Україною у 1991 році[11]. Вона вперше комплексно закріпила систему громадянських, політичних, соціальних та культурних прав дітей. Особливе значення має положення Конвенції, за яким у всіх діях, що стосуються дітей, першочергово враховуються їхні найкращі інтереси. Саме міжнародні стандарти формують методологічну основу для національного законодавства щодо статусу дітей.

У науковій літературі правовий статус дитини визначається як динамічна система, що формується під впливом природно-правових цінностей та закріплюється у позитивному законодавстві. Як слушно підкреслює Н. М. Крестовська, ювенальний статус не є статичним утворенням, а змінюється залежно від соціально-правових умов, відображаючи еволюцію поглядів суспільства на місце дитини у правовій системі[12]. Подібної позиції дотримується й низка інших дослідників, які зазначають, що сучасне право чітко фіксує специфіку правового статусу дитини як носія особливих характеристик, відмінних

[7] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр (дата звернення: 12.09.2025).

[8] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[9] Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 12.09.2025).

[10] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19 (дата звернення: 12.09.2025).

[11] Конвенція про права дитини. URL: https://zako n.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 25.08.2025).

[12] Крестовська Н.М. Ювенальний правовий статус. Наукові праці Одеської національної юридичної академії / гол. ред. С.В. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2009. Т. 8. С. 278–284.

від дорослої людини, що, у свою чергу, потребує створення окремих механізмів правового захисту[13].

Водночас динамічний характер правового статусу проявляється і у ступеневій реалізації прав дитини: законодавство відрізняє правовий статус малолітніх (до 14 років) та неповнолітніх (14–18 років), що свідчить про поетапне набуття дієздатності та самостійності у реалізації прав і виконанні обов'язків[14]. Такий підхід підтверджує тезу про те, що правовий статус дитини трансформується відповідно до її віку, рівня соціальної зрілості та потреб у правовому захисті. Загальна правоздатність дитини виникає з моменту народження і є рівною для всіх, однак її дієздатність формується поступово, у міру досягнення певного віку. Це визначає ступеневий характер правового статусу: від абсолютної залежності від батьків до поступового набуття можливості самостійно реалізовувати окремі права, зокрема право висловлювати власну думку у сімейних відносинах чи в освітньому процесі.

Крім того, у наукових джерелах правовий статус дитини трактується як сукупність прав, свобод та обов'язків, закріплених у нормах національного та міжнародного права, що визначають становище дитини у суспільстві. Так, О. Ригіна[15] наголошує, що цей статус відрізняється від статусу дорослої особи тим, що він завжди має спеціальний характер і передбачає посилений правовий захист, зумовлений фізичною та психічною вразливістю неповнолітніх. Дослідниця підкреслює, що правовий статус дитини є комплексним утворенням: він включає громадянські, політичні, соціальні та культурні права, а також має багатовимірний характер і охоплює як правоздатність, так і обмежену дієздатність. При цьому у національному законодавстві закріплено певні вікові межі, які безпосередньо впливають на особливості реалізації прав – від народження до досягнення повноліття.

Не менш важливою складовою є врахування категорій «потреби дитини» та «інтереси дитини», які виступають не лише моральними чи соціальними орієнтирами, а й правовими критеріями, що мають враховуватися при визначенні її правового статусу та забезпеченні належного правового захисту. У цьому контексті фундаментальне

[13] Курило Т., Баранкевич А. Особливості правового статусу дитини у Цивільному кодексі України. Юридичний вісник, 2020/2. С. 108-114. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.1711

[14] Сердечна І. Дитина як учасник зобов'язальних правовідносин. Університетські наукові записки, 2021, № 1 (79), С. 64-72. DOI 10.37491/UNZ.79.6

[15] Ригіна О.М. «Правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини», «інтереси дитини»: загальнотеоретична характеристика. Юридичний науковий електронний журнал. № 8/2021 С. 28-30. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/5

значення має принцип «найкращих інтересів дитини» (best interests of the child), закріплений у Конвенції ООН про права дитини, який вважається основоположним у процесі формування та реалізації правового статусу неповнолітніх.

Особливої уваги заслуговує правовий статус дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. У науковій літературі він визначається як спеціальний різновид загального статусу дитини, що передбачає додаткові гарантії з огляду на підвищену вразливість цієї категорії. Введення такого статусу в Україні обумовлене реаліями сучасності: діти, які проживають у районах бойових дій або втратили батьків унаслідок війни, опинилися в особливо небезпечних умовах, що вимагає запровадження спеціальних пільг і гарантій. Науковці, зокрема Д. Чижов[16] та А. Пшенична[17], обґрунтовують необхідність виокремлення різних різновидів цього статусу: для дітей, переміщених із тимчасово окупованих територій, для тих, хто продовжує проживати на таких територіях, а також для дітей, чиї батьки брали участь у бойових діях, загинули або були оголошені безвісти зниклими. Це свідчить про поступове розширення поняття спеціального правового статусу дитини-жертви війни, передбачаючи його диференціацію залежно від конкретних обставин та рівня зазнаної шкоди.

Отже, правовий статус дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, поєднує загальні права дитини із додатковими гарантіями захисту, спрямованими на подолання наслідків війни, відновлення їхніх порушених прав, соціальну інтеграцію та забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройної агресії. У цьому контексті важливо підкреслити, що його зміст не обмежується декларативним закріпленням у законодавстві, а конкретизується через систему окремих прав і свобод, які набувають особливого значення в умовах війни.

Виходячи з цього, правовий статус дітей-жертв війни справді має комплексний характер, адже охоплює весь спектр прав і свобод, закріплених як у Конституції України, так і в міжнародних актах. Насамперед це цивільні права, зокрема право на життя, гідність, свободу та особисту недоторканність, а також право на збереження індивідуальності, імені та громадянства. Саме вони у воєнний час

[16] Чижов Д.А. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 1. С. 96–101. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/19.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

[17] Пшенична А. В. Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції : дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Пшенична Аліна Володимирівна – Київ, 2016. – 238 с.

зазнають найбільшої загрози, оскільки діти стають жертвами поранень, викрадень, незаконного вивезення за кордон чи примусового переміщення. Політичні права дітей реалізуються обмежено, проте їх забезпечення здійснюється через представництво батьків, опікунів або держави, а особливого значення у цьому контексті набуває право дитини бути вислуханою у процесах, що безпосередньо її стосуються (ст. 12 Конвенції ООН про права дитини).

Разом із тим, комплексність статусу дітей-жертв війни виявляється не лише у сфері цивільних та політичних прав, а й у соціальних, культурних та економічних правах, які набувають особливого значення в умовах збройної агресії. Соціальні права постають однією з ключових складових статусу, оскільки охоплюють доступ до медичної допомоги, освіти, житла та соціального забезпечення. Для дітей, які постраждали від війни, вони реалізуються через безкоштовне харчування у школах, першочергове забезпечення місцями у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, а також через створення програм психологічної реабілітації. Поряд із цим культурні права забезпечують збереження національної ідентичності, мови, релігії та культурної спадщини. Для переміщених дітей чи тих, кого депортували на окуповані території, реалізація цих прав часто ускладнюється через політику примусової асиміляції. Не менш вагомими є економічні права, що гарантують належний рівень життя та матеріальне забезпечення. Для дітей, які втратили батьків унаслідок війни, ці права реалізуються через державні виплати, опікунські механізми та спеціальні соціальні програми.

Отже, комплексність правового статусу дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, означає не лише формальне закріплення окремих прав у законодавстві, а й необхідність їх системного та взаємопов'язаного забезпечення. Право на освіту не може бути реалізоване без соціальних гарантій, а культурні права тісно пов'язані з громадянськими і соціальними. Таким чином, дитина, постраждала від воєнних дій та збройних конфліктів, повинна бути захищена у всіх сферах життя – від фізичного виживання до духовного розвитку, що вимагає від держави побудови цілісної системи адміністративних механізмів.

Важливим аспектом є спеціалізований характер статусу. Він зумовлений тим, що діти, які постраждали від війни, перебувають у виняткових умовах і потребують додаткових правових гарантій. Спеціалізованість виявляється у наданні таких пільг, як безкоштовне харчування, першочергове оздоровлення, доступ до психологічної й медичної реабілітації, а також у врахуванні соціальних наслідків війни – втрати батьків, депортації чи перебування в полоні. Більше того, дослідники обґрунтовують доцільність диференціації статусу залежно

від конкретних обставин: для дітей, що залишаються на окупованих територіях, для внутрішньо переміщених осіб або для тих, чиї батьки загинули чи зникли безвісти. Такий підхід забезпечує більш адресний і ефективний захист.

Не менш показовою є динамічність правового статусу. Вона проявляється як у поступовому зростанні дієздатності дитини з віком, так і в залежності від зовнішніх обставин, у яких вона перебуває. Наприклад, діти, що проживають у зоні активних бойових дій, потребують інших гарантій, ніж ті, які були переміщені у відносно безпечні регіони. Крім того, розвиток законодавства зумовлює трансформацію статусу: якщо спершу було закріплено лише загальне поняття, то згодом виникла потреба деталізації процедур і розширення гарантій. Це підтверджує, що статус є гнучким і здатним пристосовуватися до нових викликів.

Однак реальне наповнення статусу можливе лише за умови належного адміністративно-правового забезпечення. Хоча законодавство встановило відповідні процедури, на практиці вони часто виявляються надмірно бюрократичними. Відсутність єдиного реєстру постраждалих дітей, труднощі з наданням документів, залежність обсягу допомоги від фінансових можливостей місцевих громад знижують ефективність механізмів. Тому особливого значення набуває міжвідомча координація та впровадження міжнародних рекомендацій (UNICEF, Рада Європи), які передбачають створення єдиної системи довгострокового супроводу дітей-жертв війни.

Нарешті, цільова спрямованість цього статусу полягає у відновленні порушених прав, забезпеченні найкращих інтересів дитини та формуванні довгострокових гарантій. Йдеться не лише про невідкладну допомогу, а й про створення умов для соціальної адаптації, професійного розвитку й інтеграції у суспільство після завершення конфлікту. Таким чином, правовий статус дітей-жертв війни виходить за межі формальних декларацій, набуваючи гуманітарного виміру, спрямованого на забезпечення майбутнього цих дітей.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що правовий статус дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, виступає багатовимірним правовим інститутом, який поєднує комплексність, спеціалізованість, динамічність, адміністративно-правове забезпечення та цільову спрямованість. Він є змінним, залежить від віку та життєвих обставин дитини, а також від розвитку законодавства, і лише за умови належного практичного наповнення здатний забезпечити реалізацію принципу найкращих інтересів дитини та гармонізацію національної системи захисту дитинства з міжнародними стандартами.

Ключовими ознаками цього статусу виступають:

– **комплексність**, що охоплює весь спектр прав і свобод – цивільних, політичних, соціальних, культурних та економічних, закріплених як у Конституції України, так і в міжнародних договорах;

– **спеціалізованість**, яка обумовлюється особливим становищем дітей, що зазнали фізичної, психологічної чи соціальної шкоди, були переміщені, втратили батьків або пережили інші наслідки війни;

– **динамічність**, що передбачає зміну змісту правового статусу залежно від рівня загроз і шкоди, а також його диференціацію для різних категорій дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів;

– **адміністративно-правове забезпечення**, завдяки якому статус реалізується через спеціальні процедури, визначені законодавством України;

– **цільова спрямованість**, що полягає у відновленні порушених прав, забезпеченні найкращих інтересів дитини та створенні умов для її повної інтеграції у суспільство.

Таким чином, правовий статус дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, виступає не лише теоретичною юридичною категорією, а й практичним інструментом захисту найуразливішої групи населення в умовах збройної агресії. Його багатовимірність забезпечує охоплення всіх сфер життя дитини, а спеціалізованість і динамічність дозволяють адаптувати гарантії до конкретних умов війни та її наслідків. Ефективність цього статусу значною мірою залежить від дієвості адміністративно-правових процедур і здатності держави реалізувати принцип найкращих інтересів дитини. У підсумку саме гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами створює основу для повноцінної соціальної інтеграції дітей-жертв війни та відновлення їхніх прав.

2. Нормативне визначення правового статусу дитини – жертви війни в Україні та його еволюція

Питання правового статусу дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, є відносно новим для національної правової системи України. Воно постало як реакція на безпрецедентний масштаб збройної агресії проти України, що поставила під загрозу життя, здоров'я та розвиток дітей. Формування чіткого законодавчого визначення цього статусу має не лише декларативне, а й практичне значення: воно дозволяє визначити коло осіб, на яких поширюється державний захист, забезпечити адресність заходів підтримки та створити нормативну основу для розроблення адміністративних процедур його реалізації. Водночас національне законодавство не виникає у відриві від глобальних тенденцій, а спирається на міжнародно-

правові зобов'язання України, які визначають загальні стандарти захисту прав дитини під час війни.

Зобов'язання України у сфері захисту дітей у збройних конфліктах насамперед випливають із Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, ратифікованої Україною у 1991 році[18]. Відповідно до статті 4 Конвенції держава повинна вживати усіх необхідних **законодавчих, адміністративних і бюджетних** заходів для реалізації закріплених прав, а стаття 42 зобов'язує **поширювати знання** про Конвенцію серед дорослих і дітей. На цьому фундаменті будується вся система національних політик у сфері захисту дитинства в умовах війни.

Ключовим для воєнного контексту є зміст статті 38 Конвенції: держави-учасниці зобов'язуються **поважати норми міжнародного гуманітарного права**, що застосовуються до дітей у збройних конфліктах, і **забезпечувати їх захист та догляд.** Це означає, по-перше, узгодження національних правил із вимогами Женевських конвенцій і Додаткових протоколів; по-друге, створення дієвих механізмів **попередження залучення дітей до бойових дій, їх евакуації та безпечного розміщення**, доступу до **медичної й психологічної допомоги, а також сімейного возз'єднання** там, де це можливо. Відтак стаття 38 не існує ізольовано, а зчитується в системі з іншими положеннями Конвенції.

Справді, Конвенція не містить спеціального терміна «дитина-жертва війни» (дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів), однак вона формує **нормативну рамку** через сукупність загальних і спеціальних гарантій. Так, стаття 2 закріплює **недискримінацію** у доступі до захисту; стаття 3 встановлює **принцип найкращих інтересів дитини** як орієнтир для будь-якого рішення органів влади; стаття 6 гарантує **право на життя, виживання і розвиток**; статті 7–8 – **право на ім'я, громадянство та ідентичність**, що критично важливо при переміщеннях та роз'єднанні сімей. Стаття 9 регламентує **розлучення з батьками** й контакти з ними, а стаття 10 – **сімейне возз'єднання** у транскордонних ситуаціях. Для дітей-біженців або шукачів притулку діє стаття 22, яка вимагає від держави **особливої охорони та гуманітарної допомоги.**

Паралельно Конвенція визначає блок прав, без яких неможливе відновлення після травматичної події: стаття 24 – **право на охорону здоров'я** (включно з психічним), стаття 28 – **право на освіту** (в тому числі в альтернативних і гнучких формах навчання під час переміщення), стаття 31 – **право на відпочинок і дозвілля**, а стаття 39

[18] Конвенція про права дитини. URL: https://zako n.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 25.08.2025).

прямо зобов'язує державу забезпечити **фізичне і психологічне відновлення та соціальну реінтеграцію** дітей, які стали жертвами будь-яких форм зловживань чи конфліктів. Важливо й те, що стаття 12 гарантує **право дитини бути вислуханою** у всіх провадженнях, що її стосуються (соціальних, адміністративних, судових), – отже, під час надання спеціальних статусів і призначення допомоги має забезпечуватися процедурна участь самої дитини з урахуванням її віку та зрілості.

Окремий обов'язок держави – **запобігання жорстокому поводженню** та позасудовому позбавленню волі (ст. 37), **боротьба з викраденнями** (ст. 35) і **сексуальною експлуатацією** (ст. 34), що набуває особливої гостроти в умовах окупації, депортацій та примусових переміщень. Водночас імплементація Конвенції вимагає не лише «правил на папері», а й створення **інституційної інфраструктури:** спеціалізованих служб у справах дітей, міжвідомчої координації, підготовки фахівців (соціальних працівників, педагогів, лікарів, поліцейських), адаптованих протоколів і методик ідентифікації та супроводу дітей, постраждалих від війни.

З огляду на це важливим елементом є **моніторинг і підзвітність**: стаття 44 Конвенції зобов'язує держави регулярно подавати доповіді до Комітету ООН з прав дитини, включаючи розділи про ситуацію в умовах збройного конфлікту, доступ до послуг і результати реабілітації та інтеграції. Для змістовного звітування держава має розбудовувати **систему збору й дезагрегації даних** (за віком, статтю, статусом переміщення, видом шкоди тощо), що, своєю чергою, підвищує якість політик і цільовість допомоги.

Таким чином, попри відсутність у Конвенції уніфікованого визначення «дитини-жертви війни», її норми та загальні принципи (недискримінація, найкращі інтереси, право на життя та розвиток, участь дитини) задають **концептуальні орієнтири** для національного законодавця. Саме на цій основі Україна розробляє **спеціальні правові режими** і процедури – від надання статусу «дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» до комплексних програм реабілітації та соціальної інтеграції – забезпечуючи, щоб міжнародні зобов'язання були перетворені на реальні, відчутні для дитини гарантії захисту й відновлення.

Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.; Україна ратифікувала у

2004 р.)[19] задає підвищений стандарт захисту неповнолітніх і конкретизує обов'язки держав. По-перше, він забороняє **примусову** мобілізацію осіб, яким не виповнилося 18 років, та покладає на держави обов'язок уживати всіх можливих заходів, аби військовослужбовці до 18 років **не брали безпосередньої участі** у бойових діях. По-друге, якщо національне право допускає **добровільний** набір осіб, молодших 18 років, держава повинна встановити суворі запобіжники: підвищену мінімальну вікову планку, поінформовану згоду, підтвердження віку, відсутність примусу. По-третє, протокол поширює заборону на **недержавні збройні формування**: вони за жодних обставин не можуть вербувати чи використовувати у воєнних діях осіб до 18 років. Водночас документ підкреслює позитивні зобов'язання держави щодо **фізичної та психологічної реабілітації й соціальної реінтеграції** дітей, які стали жертвами конфлікту, а також містить процедурні приписи щодо поширення інформації, міжвідомчої координації та звітування перед Комітетом ООН з прав дитини. Таким чином, Протокол не лише підсилює ст. 38 Конвенції (яка історично толерувала нижчу 15-річну межу участі у бойових діях), а й створює «дорожню карту» для національної політики: **профілактика вербування – захист – демобілізація – реабілітація – реінтеграція**. Саме ці елементи стали нормативною опорою для формування в українському праві категорії «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» і подальшого процедурного порядку надання відповідного статусу.

Не менш значущою є й архітектоніка міжнародного гуманітарного права. **Женевські конвенції 1949 р.**[20] і **Додаткові протоколи 1977 р.**[21][22] закріплюють спеціальний режим охорони дітей як осіб, що користуються захистом у збройних конфліктах. Зокрема, Протокол I (міжнародні конфлікти) у ст. 77 вимагає забезпечити дітям **особливу повагу та захист**, забороняє їх вербування і участь у воєнних діях до досягнення 15 років, а також передбачає заходи з возз'єднання сімей. Протокол II (неміжнародні конфлікти) у ст. 4(3) забороняє вербування

[19] Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 25.08.2025).

[20] Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/en/32227 (дата звернення: 25.08.2025).

[21] Protocol Additional To The Geneva Conventions Of 12 August 1949, And Relating To The Protection Of Victims Of International Armed Conflicts (Protocol I), Of 8 June 1977. URL: https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/470-AP-I-EN.pdf (дата звернення: 25.08.2025).

[22] Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II). URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1977/en/14705 (дата звернення: 25.08.2025).

та використання осіб до 15 років, вимагає забезпечити їх догляд та освіту. Поряд із цим діють базові принципи МГП – **розрізнення** (заборона нападів на цивільне населення), **пропорційність і заборона безадресного насильства**; Конвенція IV також забороняє **насильницькі переміщення, депортації** цивільних (ст. 49) та **захоплення заручників** (ст. 34), передбачає опіку над дітьми-сиротами, сприяння їх навчанню й догляду (ст. 24, 50). У сукупності ці норми окреслюють «червоні лінії» щодо дітей: не бути мішенню, не бути інструментом війни, не бути переміщеними всупереч праву, не утримуватися як заручники, а у випадку шкоди – мати пріоритет у доступі до допомоги та відновлення.

Водночас міжнародна нормативна рамка не обмежується лише «жорсткими» договорами. Резолюції Ради Безпеки ООН (починаючи з № 1261 і далі) формують **концепцію шести «тяжких порушень»**[23] щодо дітей у конфліктах (убивства і каліцтва, вербування/використання, сексуальне насильство, напади на школи/лікарні, викрадення, перешкоджання гуманітарному доступу) і запроваджують **моніторингово-звітний механізм (MRM)**[24]. Поряд із цим «м'яке право» – наприклад, **Паризькі принципи (2007)** щодо дітей, пов'язаних із збройними силами чи групами, – деталізує стандарти демобілізації, сімейного возз'єднання та довгострокової реінтеграції. Саме ці підходи були інкорпоровані у практичні політики держав і міжнародних організацій (UNICEF, МКЧХ) та стали методичною базою для побудови національних процедур підтримки дітей-постраждалих[25].

Отже, хоча наведені міжнародні акти **не містять «універсального» легального визначення** категорії «дитина, яка постраждала від війни», вони надають **концептуальну матрицю**: визначають вікові та процесуальні запобіжники, окреслюють заборонені практики й типи шкоди, фіксують позитивні зобов'язання держав – від профілактики до реабілітації – та створюють механізми моніторингу і підзвітності. Відтак національний законодавець, зважаючи на специфіку внутрішніх викликів (масові переміщення, окупація, депортації, загибель чи полон

[23] United Nations Children's Fund (UNICEF). Six grave violations against children in times of war [Електронний ресурс] // UNICEF. 30 May 2024. URL: https://www.unicef.org/children-under-attack/six-grave-violations-against-children (дата звернення: 13.09.2025).

[24] Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. The Six Grave Violations Against Children During Armed Conflict: The Legal Foundation (Working Paper No. 1) [Електронний ресурс] / United Nations. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/publications/WorkingPaper-1_SixGraveViolationsLegalFoundation.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

[25] Save the Children, UNICEF, United Nations. Paris Principles: Operational Handbook [Електронний ресурс]. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/wp-content/uploads/2023/01/Paris-Principles-Handbook.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

батьків, психологічна травматизація), отримує легітимні підстави для вироблення **власного визначення і процедури надання статусу,** наповнюючи їх конкретними гарантіями захисту, відновлення та соціальної інтеграції дітей у повній відповідності з міжнародними стандартами.

В Україні вперше правове визначення категорії дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій, було закріплено у Законі України «Про охорону дитинства»[26] (ст. 1, у редакції 2017 року). Це положення стало ключовим кроком у формуванні національної правової системи захисту дитинства в умовах збройної агресії. Законодавець визначив, що до зазначеної категорії належать діти, які в результаті збройних конфліктів: отримали поранення, контузію або каліцтво; зазнали фізичного, сексуального чи психологічного насильства; були викрадені або незаконно вивезені за межі України; а також ті, хто залучався до військових формувань чи незаконно утримувався, зокрема у полоні.

Таке визначення має кілька суттєвих особливостей. По-перше, воно охоплює як безпосередні фізичні наслідки війни (поранення, контузії, каліцтва), так і психологічні травми, що часто залишаються невидимими, але мають довготривалий негативний вплив на розвиток дитини. По-друге, воно враховує не лише випадки насильства з боку воюючих сторін, а й ситуації викрадень, незаконних переміщень та депортацій, які є типовими практиками в умовах збройних конфліктів і створюють додаткові загрози для життя та безпеки дітей. По-третє, законодавство відображає міжнародну проблему залучення дітей до збройних формувань, що є одним із найтяжчих порушень міжнародного гуманітарного права та прав дитини, і закріплює чітке визнання таких дій як підстави для надання спеціального статусу.

Таким чином, українське законодавство не обмежилося лише відтворенням базових міжнародних норм, а пішло далі, надавши більш комплексне розуміння шкоди, завданої дітям у війні. Це свідчить про прагнення держави враховувати всі можливі форми вразливості неповнолітніх – від фізичних травм до психологічних розладів та соціальної дезадаптації. Позитивним аспектом є також закріплення в законі положень, що відображають реалії сучасного збройного конфлікту в Україні, зокрема масові викрадення й незаконні депортації дітей. У підсумку, таке правове визначення формує цілісний підхід до захисту дітей, постраждалих від війни, і створює передумови для

[26] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 13.09.2025).

подальшої розробки спеціалізованих адміністративних процедур, спрямованих на їх соціальну реабілітацію та інтеграцію.

До внесення змін у 2017 році українське законодавство не передбачало спеціального правового статусу для дітей-жертв війни. Усі неповнолітні визнавалися державою як об'єкти загального соціального захисту, проте вони не виокремлювалися у специфічну категорію, що враховувала б унікальні ризики та потреби дітей, які зазнали впливу збройних конфліктів. Такий підхід мав здебільшого декларативний характер і не забезпечував цільових механізмів підтримки для найуразливіших груп.

Події після 2014 року, коли збройна агресія Російської Федерації призвела до окупації частини Донецької та Луганської областей і розгортання активних бойових дій, наочно продемонстрували гостру необхідність у правовому виокремленні дітей, які безпосередньо постраждали від війни. Тисячі неповнолітніх були змушені залишати свої домівки через постійні обстріли, руйнування житла чи пряму загрозу життю. Значна кількість дітей отримала фізичні поранення, а ще більше зазнали глибоких психологічних травм, пов'язаних із тривалим стресом, втратою близьких чи пережитим насильством. Водночас почастішали випадки викрадень та незаконних переміщень неповнолітніх на тимчасово окуповані території або навіть за межі України, що поставило під загрозу їхнє життя та розвиток [27].

Крім того, фіксувалися факти залучення дітей до діяльності незаконних збройних формувань – як у бойових діях, так і в допоміжних ролях. Подібні практики становлять грубе порушення норм міжнародного гуманітарного права та підкреслюють особливу вразливість цієї категорії [28]. Усі перелічені явища виявили серйозну прогалину у вітчизняному законодавстві: відсутність спеціального правового статусу не дозволяла адекватно відреагувати на комплексні виклики, які постали перед дітьми в умовах війни, і створювала правову невизначеність у питаннях їхнього захисту.

Унаслідок збройного конфлікту на Сході України та анексії Автономної Республіки Крим ситуація із забезпеченням прав людини, зокрема прав дітей, набула критичного характеру. Ще до початку цих подій на обліку соціальних служб перебувало понад 386 тисяч сімей, що

[27] Вікіпедія. Humanitarian situation during the war in Donbas [Електронний ресурс] // Wikipedia: The free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Humanitarian_situation_during_the_war_in_Donbas (дата звернення: 13.09.2025).

[28] Helsinki Foundation for Human Rights. Engagement of children in armed formations during the military conflict in Donbas [Electronic resource]. – Warsaw : HFHR, 2022. – 28 p. URL: https://hfhr.pl/upload/2022/01/zaangaz-owanie-dzieci-w-formacje-zbrojne-podczas-konfliktu-militarnego-w-donbasie.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

опинилися у складних життєвих обставинах, у яких виховувалося понад 609 тисяч дітей. До цієї категорії додалися понад 1 мільйон вимушених переселенців, серед яких кожна шоста особа була дитиною[29]. За даними, озвученими делегацією України під час відкритих дебатів Ради Безпеки ООН щодо дітей і збройних конфліктів, від початку війни на сході України загинуло 68 дітей і ще 186 отримали поранення[30]. Водночас, за повідомленням Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), загалом унаслідок конфлікту постраждало близько 580 тисяч дітей[31].

Таким чином, реалії збройної агресії виявили масштабність і комплексність загроз для дітей в Україні, що зумовило нагальну потребу перегляду підходів держави до їхнього правового статусу та суттєвого посилення системи захисту найуразливішої категорії населення. У відповідь на ці виклики законодавчі зміни 2017 року стали першим кроком держави до нормативного врегулювання проблеми: саме тоді вперше на законодавчому рівні було закріплено категорію «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів». Це дало змогу започаткувати формування цільових механізмів соціального захисту, визначити спеціальні гарантії та окреслити адміністративні процедури документування такого статусу. У такий спосіб Україна не лише здійснила важливий крок у напрямі гармонізації національної системи охорони дитинства з міжнародними стандартами, а й продемонструвала готовність врахувати власний трагічний досвід війни для створення більш ефективної системи захисту дітей.

Важливо зазначити, що упродовж 2017–2022 років правове поняття «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» залишалося переважно декларативним і малозастосовуваним у практичній площині. Попри закріплення цієї категорії у Законі України «Про охорону дитинства»[32], відсутність чітких механізмів її реалізації значно обмежувала можливість дітей та їхніх законних представників отримати відповідний статус і пов’язані з

[29] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» № 2254 від 27 лютого 2015 року. [Електронний ресурс]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/GH1QM00A (дата звернення: 13.09.2025).

[30] 68 дітей загинули за час конфлікту на сході України. [Електронний ресурс]. URL: http://www.volynpost.com/news/72931-68-ditejzagynuly-za-chas-konfliktu-na-shodi-ukrainy (дата звернення: 13.09.2025).

[31] Ukraine Humanitarian Situation Report No. 53. [Електронний ресурс]. URL: https://www.unicef.org/appeals/files/UNICEF_Ukraine_ Humanitarian_Sitrep_Dec_2016.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

[32] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 13.09.2025).

ним гарантії. Проблема полягала насамперед у недостатній нормативній конкретизації: процедура була надмірно формалізованою, вимагала надання документів, які у багатьох випадках були втрачені під час бойових дій чи евакуації, а також не передбачала дієвих інструментів підтвердження психологічних травм чи інших форм шкоди, які зазнали діти. У результаті категорія залишалася в законодавстві радше символічним відображенням прагнення держави захищати дітей, ніж реально діючим інструментом.

Ситуація істотно змінилася лише у 2023 році, коли Кабінет Міністрів України ухвалив оновлений порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (постанова № 547 від 7 липня 2023 року[33]). Новий документ не лише деталізував процедуру, а й розширив перелік підстав для надання статусу, що дало можливість враховувати ширший спектр обставин, у яких опинилися діти. Було спрощено механізми подання та підтвердження документів, передбачено більш гнучкі способи встановлення факту постраждалості, а також посилено міжвідомчу координацію. Завдяки цьому процедура стала більш доступною, а її практичне застосування – реальним інструментом забезпечення прав та соціальних гарантій дітей, які зазнали впливу війни. Таким чином, можна констатувати, що лише з 2023 року поняття «дитина-жертва війни» почало виходити за межі декларативної норми й перетворюватися на дієвий правовий механізм, здатний забезпечити комплексний захист і підтримку найбільш уразливих категорій неповнолітніх.

У Законі України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат»[34], прийнятому у 2024 році, було запропоновано суттєво оновлене визначення категорії «дитина, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». Воно значно розширило попередній підхід і врахувало сучасні виклики воєнного часу, сформувавши більш комплексну правову конструкцію. За цим Законом суб'єктний склад

[33] Про внесення змін до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 547 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/547-2023-%D0%BF (дата звернення: 29.08.2025)

[34] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

охоплює не лише громадян України, а й іноземців та осіб без громадянства, які перебували на території України на законних підставах. Це положення закріплює принцип універсального захисту дитини незалежно від її громадянства чи правового статусу, що узгоджується з міжнародними стандартами у сфері прав людини.

Визначення було істотно розширене за рахунок включення різних форм шкоди. До переліку потрапили не лише поранення, каліцтва чи контузії, а й інші ушкодження здоров'я, сексуальне та психологічне насильство, а також травмування, отримані ще на стадії пренатального розвитку. Таким чином, законодавець визнав як матеріальні, так і нематеріальні форми шкоди, що значно розширює обсяг державних гарантій. В окрему групу підстав внесено форми примусового переміщення: депортацію, внутрішнє переміщення та залишення місця проживання чи перебування з метою уникнення наслідків збройної агресії. Це положення відповідає реаліям масових міграційних процесів, з якими зіткнулася Україна, і гарантує захист усім категоріям дітей, що зазнали примусового переміщення.

Важливою новелою стало закріплення територіального критерію: сам факт перебування дитини у зоні бойових дій, тимчасової окупації чи блокади визнається достатньою підставою для надання статусу. Такий підхід спрощує процедуру документування, усуває надмірні бюрократичні вимоги й забезпечує оперативність реагування з боку держави.

Значне розширення змісту визначення також відбулося через включення випадків втрати батьків, опікунів або піклувальників, а також позбавлення батьківського піклування внаслідок збройної агресії. Це положення дозволяє врахувати непрямі, але не менш руйнівні наслідки війни для дітей, що істотно впливають на їхній психологічний стан і соціальне становище.

Варто відзначити, що з ухваленням Закону № 3999-IX зроблено крок до усунення однієї з ключових прогалин попереднього законодавства – відсутності чіткого визначення психологічного насильства. Раніше поняття психологічної травми чи шкоди залишалося здебільшого оціночним і не мало нормативного наповнення, що ускладнювало його застосування в адміністративній практиці. Новий закон уперше надав розгорнуте визначення, у якому психологічне насильство розглядається як моральні та психологічні страждання (травми) дитини, що виникли внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Законодавець конкретизував джерела такого насильства, пов'язавши їх не лише з прямими наслідками воєнних дій (поранення, контузії, каліцтва, інші тілесні ушкодження), а й із широким спектром обставин: фізичним та сексуальним насильством, викраденнями, примусовим переміщенням

або депортацією, внутрішнім і зовнішнім переміщенням, залишенням місця проживання через бойові дії, залученням до військових формувань чи незаконним утриманням.

Особливістю нової редакції є те, що вона включає також випадки, коли дитина стала свідком жорстоких подій – ракетних обстрілів, травмування чи загибелі людей. Це суттєво розширює можливості адміністративної практики, адже вперше на рівні закону закріплено, що травматичний досвід може бути не лише результатом безпосереднього насильства щодо дитини, а й наслідком сприйняття нею актів насильства чи смерті інших людей. Таким чином, психологічне насильство визначається як багатовимірна категорія, яка охоплює як прямі, так і непрямі впливи війни на психіку неповнолітніх.

Разом із тим, попри деталізацію самого поняття, у законі все ще відсутній чіткий механізм його доведення та документального підтвердження. Не визначено, які саме інструменти мають застосовувати органи влади для оцінки психологічних травм: чи достатньо висновку психолога, чи потрібне комплексне медико-психологічне обстеження, чи може враховуватися свідчення батьків і вчителів. Це створює ризик неоднакової практики в різних регіонах, коли доступ дитини до статусу залежатиме не від реальної наявності травми, а від готовності чи можливостей місцевих органів соціального захисту документально її підтвердити.

Отже, прийняття у 2024 році Закону № 3999-IX[35] стало якісно новим етапом у розвитку цього правового інституту. Визначення категорії «дитини, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» значно розширилося. Воно поширюється не лише на громадян України, а й на іноземців та осіб без громадянства, які перебували на території держави на законних підставах. Крім поранень та каліцтв, підставами для надання статусу визначені психологічні й сексуальні травми, шкода, завдана до народження, викрадення, примусове переміщення чи депортація, перебування в зоні бойових дій, на окупованих чи заблокованих територіях. Важливим є також включення випадків втрати батьків, опікунів чи піклувальників, а також позбавлення батьківського піклування внаслідок збройної агресії. Такий підхід суттєво розширює коло осіб, які підлягають спеціальному захисту, і демонструє перехід від вузького формалізованого підходу до

[35] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

максимально інклюзивного, який враховує багатовимірність воєнного досвіду дітей.

Узагальнюючи проведений аналіз, можна зробити висновок, що еволюція визначення поняття «дитина – жертва війни» в українському законодавстві демонструє поступове розширення його змісту та наближення до міжнародних стандартів захисту прав дитини. Воно узгоджується з положеннями Конвенції ООН про права дитини та Факультативного протоколу щодо участі дітей у збройних конфліктах, а також із нормами міжнародного гуманітарного права, які забороняють вербування неповнолітніх, гарантують їм спеціальний захист і право на допомогу. Водночас українське законодавство пішло далі, визнавши підставами для надання статусу не лише фізичні наслідки війни, а й психологічні травми, викрадення, незаконні переміщення та депортацію дітей. Це дозволяє ширше охопити спектр шкоди, що завдається неповнолітнім у збройних конфліктах, ніж це прямо випливає з міжнародних документів, де подібні ситуації зазвичай кваліфікуються як порушення, але не як критерії спеціального статусу.

Важливим є й те, що формула «залучення до військових формувань», закріплена українським законодавцем, концептуально узгоджується з Паризькими принципами 2007 року, які трактують це поняття максимально широко, включаючи не лише бойові дії, а й виконання допоміжних функцій дітьми. Такий підхід дозволяє забезпечити право неповнолітніх на демобілізацію, возз'єднання з сім'ями та довгострокову соціальну інтеграцію. Ключовою відмінністю української моделі є також закріплення адміністративної процедури визнання статусу, що встановлюється урядовими актами та безпосередньо пов'язана із соціальними наслідками для дітей і їхніх сімей. У той час як міжнародні документи переважно задають стандарти й механізми моніторингу, українське законодавство забезпечує юридичну основу для конкретних процедур і пільг, які трансформують принципи у дієві інструменти захисту.

Водночас, попри очевидний прогрес у закріпленні в національному законодавстві України правового статусу дітей – жертв війни, чинне визначення має низку суттєвих недоліків, що знижують ефективність його практичного застосування.

По-перше, проблема полягає у фрагментарності правового регулювання. Поняття «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (збройної агресії Російської Федерації проти України)», закріплене у Законі України «Про охорону дитинства», новому Законі № 3999-IX і дотичних підзаконних актах, проте воно не знайшло комплексного відображення в інших суміжних сферах права. Законодавство про соціальний захист, охорону здоров'я чи освіту, яке

прямо стосується гарантій і підтримки дітей, не містить системного узгодження з цією категорією. Внаслідок цього в практиці органів влади виникають колізії та неоднакове застосування норм, що ускладнює доступ до передбачених пільг та послуг.

По-друге, статус має обмежений часовий вимір, оскільки він надається лише до досягнення дитиною 18-річного віку. Це означає, що непоодинокі випадки, коли особи зазнали травм, поранень або психологічних страждань у дитячому віці, але звернулися за допомогою вже після досягнення повноліття, залишаються поза сферою дії спеціального захисту. Такий підхід суперечить реальним потребам постраждалих, адже наслідки війни можуть зберігатися протягом усього життя, і відсутність правового механізму їх врахування призводить до прогалин у підтримці.

По-третє, слід наголосити на відсутності процедурної деталізації. Хоча поняття «дитини, яка постраждала від воєнних дій (збройної агресії Російської Федерації проти України)» існує в законодавстві, відсутні чітко врегульовані алгоритми підтвердження психологічних травм, випадків сексуального чи фізичного насильства, а також насильницького переміщення чи депортації. У результаті органи соціального захисту та інші уповноважені інституції стикаються з труднощами у документуванні фактів шкоди, а сім'ї часто залишаються без можливості належно довести право дитини на спеціальний статус.

По-четверте, простежується неповна відповідність міжнародним стандартам, передусім у сфері довгострокової реабілітації. Міжнародне право, зокрема Паризькі принципи та керівні настанови 2007 року, підкреслюють, що держави зобов'язані забезпечувати не лише негайний захист і допомогу дітям, а й створювати умови для їхньої тривалої соціальної інтеграції, психологічного відновлення та реабілітації. В українському законодавстві ці елементи поки що врегульовані лише частково, що знижує потенційну ефективність статусу та обмежує його значення як інструменту відновлення справедливості й забезпечення найкращих інтересів дитини.

Таким чином, сучасна правова конструкція, хоча й демонструє значний поступ у напрямі гармонізації з міжнародними нормами, все ще потребує доопрацювання. Подальший розвиток законодавства має бути спрямований на усунення фрагментарності, продовження підтримки після досягнення повноліття, деталізацію процедур документування та створення умов для тривалої реабілітації й соціальної інтеграції. Лише за таких умов українська модель зможе повною мірою відповідати принципу найкращих інтересів дитини та міжнародним стандартам захисту дитинства.

3. Адміністративно-правові механізми реалізації статусу дитини – жертви війни в Україні

Адміністративно-правові механізми реалізації статусу дитини-жертви війни становлять основу практичного втілення законодавчих норм у сфері захисту дитинства. Якщо нормативне закріплення спеціального статусу визначає правові рамки, то адміністративні процедури наповнюють їх реальним змістом і забезпечують доступ до соціальних гарантій. Український досвід засвідчив, що саме ефективність організаційно-правових механізмів стає вирішальним чинником у забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Як було зазначено вище, формування адміністративно-правових механізмів реалізації статусу дитини-жертви війни в Україні відбулося поетапно: від первинного закріплення у законодавстві до поступового удосконалення процедур на рівні підзаконних актів. Однак для того, щоб ці механізми мали практичну дієвість, необхідним є чіткий розподіл компетенцій між органами державної влади та місцевого самоврядування, які безпосередньо реалізують положення законодавства. Саме аналіз їхніх повноважень та взаємодії становить наступний важливий крок у дослідженні.

Ефективність реалізації статусу дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, безпосередньо залежить від чіткого визначення повноважень різних рівнів державної влади та органів місцевого самоврядування. Адже саме розподіл компетенцій формує основу адміністративно-правового механізму і забезпечує можливість практичного застосування законодавчих приписів.

На центральному рівні ключову роль у сфері захисту прав дітей – жертв війни, відіграє Верховна Рада України. Саме парламент визначає законодавчі засади функціонування цієї категорії та формує правові рамки спеціальних гарантій для найуразливіших груп неповнолітніх. Базовим нормативним актом у цій сфері став Закон України «Про охорону дитинства»[36], який у редакції 2017 року вперше закріпив категорію «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів». Цей крок означав перехід від загального підходу до соціального захисту дітей до більш специфічного регулювання, яке враховувало реалії збройної агресії та потребу в особливих гарантіях.

Водночас важливо зазначити, що на початковому етапі законодавець обмежився лише формулюванням загальних положень, тоді як конкретні адміністративні механізми були покладені на Кабінет Міністрів України. Постанови уряду, зокрема № 268[37] від 2017 року, встановили порядок

[36] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[37] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017

надання відповідного статусу, однак практика їх реалізації виявила низку проблем – від надмірної бюрократизації до обмеженості переліку соціальних гарантій.

Якісно новий етап розпочався у 2024 році після ухвалення Верховною Радою України спеціального Закону України № 3999-IX «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат»[38]. Цей закон не лише деталізував підстави надання статусу дітям-жертвам війни, а й заклав правові основи створення Державного реєстру дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії, визначив принципи міжвідомчої взаємодії та розширив коло суб'єктів, що беруть участь у виявленні та документуванні таких дітей. У такий спосіб парламент вийшов на новий рівень законодавчого забезпечення, наблизивши українську систему до міжнародних стандартів у сфері захисту дитинства. В результаті, компетенція Верховної Ради України пройшла шлях від встановлення загальних законодавчих рамок до створення комплексного правового інституту, що передбачає інтегровану модель захисту з акцентом на цифровізацію, міжвідомчу взаємодію та індивідуалізацію допомоги дітям, які постраждали від війни.

Кабінет Міністрів України виступає центральним координатором у сфері реалізації статусу дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів. Його компетенція охоплює затвердження порядку надання статусу, встановлення вимог до процедур документування, організацію міжвідомчої взаємодії та методичне керівництво діяльністю підпорядкованих органів. Саме урядові постанови 2017 року (№ 268[39]) та 2023 року (№ 547[40]) визначили алгоритм дій для органів соціального захисту, заявників і відповідних інституцій, що стало першою спробою запровадити адміністративний механізм реалізації нової категорії дітей-жертв війни. Проте на цьому етапі роль уряду обмежувалася переважно

№ 268 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[38] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[39] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[40] Про внесення змін до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 547 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/547-2023-%D0%BF (дата звернення: 13.09.2025).

ухваленням підзаконних актів та встановленням загальних процедурних рамок, які на практиці виявили низку проблем, зокрема надмірну бюрократизованість та відсутність ефективних механізмів міжвідомчої координації.

Якісні зміни у компетенції Кабінету Міністрів відбулися після ухвалення Закону № 3999-IX[41] у 2024 році. Відтепер уряд не лише затверджує порядок реалізації статусу, а й відповідає за функціонування Державного реєстру дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії, встановлює порядок обміну інформацією між усіма задіяними інституціями та забезпечує координацію на центральному й регіональному рівнях. У такий спосіб Кабінет Міністрів перетворився з органу, що забезпечує формальне нормативне регулювання, на ключовий центр організації системної взаємодії, спрямованої на реальне втілення у життя гарантій для дітей-жертв війни. Це свідчить про еволюцію його компетенції від суто регламентуючих функцій до комплексної координаційної діяльності, яка визначає ефективність усієї моделі адміністративно-правового забезпечення у цій сфері.

Міністерство соціальної політики України традиційно виступає провідним органом у сфері забезпечення правового статусу дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів. Його компетенція охоплює загальне управління процесом надання статусу, координацію діяльності різних відомств, розробку методичних рекомендацій для органів соціального захисту на місцях, а також моніторинг дотримання прав і гарантій для неповнолітніх. У попередній період основний акцент робився на методичному керівництві та контролі за дотриманням адміністративних процедур, пов'язаних із підтвердженням статусу. Прийняття Закону № 3999-IX[42] суттєво розширило роль і повноваження Міністерства соціальної політики. Відтепер воно не лише забезпечує нормативно-методичний супровід, а й координує ведення Державного реєстру дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії, здійснює моніторинг його роботи та відповідає за організацію міжвідомчої співпраці на всіх рівнях. Закон також істотно розширив коло суб'єктів, зобов'язаних виявляти дітей-жертв війни: до традиційних органів

[41] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[42] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

соціального захисту додалися служби у справах дітей, освітні та медичні заклади, правоохоронні органи, військові адміністрації, а також міжнародні та громадські організації. Це зробило систему більш інтегрованою, відкривши можливість своєчасної ідентифікації та оперативного реагування на потреби дітей, які постраждали. В результаті, Міністерство соціальної політики перетворилося з органу, що виконував переважно функції методичного супроводу, на центральний координуючий центр, відповідальний за ефективне функціонування системи виявлення, документування та соціального супроводу дітей-жертв війни. Така трансформація значно підвищила потенціал національної системи захисту дитинства та наблизила її до міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Міністерство охорони здоров'я України виконує ключову функцію у сфері підтвердження фактів поранення, контузії, каліцтва або психологічних травм дітей-жертв війни, а також організовує надання медичної та реабілітаційної допомоги. У свою чергу, Міністерство освіти і науки України забезпечує інтеграцію таких дітей у навчальний процес, створює умови для доступу до інклюзивної та дистанційної освіти, а також надає психологічну підтримку через шкільні служби, сприяючи відновленню їхнього психоемоційного стану та соціальної адаптації.

Органи соціального захисту населення до 2024 року залишалися основними виконавцями процедури, здійснюючи прийом заяв, перевірку документів і прийняття рішень про надання статусу. Проте після ухвалення Закону № 3999-IX[43] їхні повноваження значно розширилися: вони інтегрують дані до Реєстру, організовують взаємодію з іншими інституціями та координують роботу мультідисциплінарних команд. Аналогічно, служби у справах дітей, медичні та освітні заклади, які раніше виконували допоміжну роль, тепер стали повноцінними суб'єктами виявлення постраждалих дітей. Вони не лише надають відповідні довідки чи висновки, а й зобов'язані ініціювати внесення інформації до Реєстру та забезпечувати первинний соціальний супровід.

Суттєві зміни відбулися й у компетенції поліції та військових адміністрацій. Якщо раніше їхня участь обмежувалася розслідуванням випадків викрадення або незаконного переміщення дітей, то тепер вони виконують функцію повноцінних суб'єктів виявлення, збирають докази,

[43] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

інформують про виявлених дітей і координують дії з соціальними та медичними службами.

Не менш важливою є діяльність органів опіки та піклування, які відповідають за призначення опікунів і піклувальників, здійснюють контроль за умовами проживання дитини, а також координують заходи з її соціальної інтеграції. Таким чином, у сучасних умовах система реалізації статусу дітей-жертв війни функціонує як багаторівнева та інтегрована модель, де кожен орган виконує чітко визначену роль, спрямовану на забезпечення комплексного захисту прав та інтересів дитини.

Важливою новелою, запровадженою Законом № 3999-IX[44], стало створення мультидисциплінарних команд, які формуються після внесення дитини до Державного реєстру. До складу таких команд входять соціальні працівники, психологи, медичні фахівці, педагоги, а також представники органів поліції чи ювенальної превенції. Їхня ключова функція полягає у здійсненні комплексної оцінки індивідуальних потреб дитини, розробленні плану допомоги та координації заходів соціального супроводу. Такий підхід свідчить про розширення компетенції органів державної влади, які відтепер забезпечують не лише формальне адміністративне підтвердження статусу, а й гарантують комплексну підтримку на наступних етапах.

Запровадження мультидисциплінарних команд стало абсолютною інновацією для української правової системи, адже раніше подібних механізмів не існувало. Їхня діяльність спрямована на подолання вузькоформального підходу до надання статусу та забезпечення індивідуалізованого захисту кожної дитини. У цьому полягає принципова відмінність нової моделі: статус більше не є лише юридичним фактом, а стає відправною точкою для створення цілісної системи реабілітаційних і соціальних заходів.

Згідно зі статтею 17 Закону № 3999-IX[45], діяльність мультидисциплінарних команд організовується у випадках, коли під час первинної оцінки індивідуальних потреб дитини виявлено особливо тяжкі наслідки війни. Йдеться про ситуації, пов’язані з отриманням

[44] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[45] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

поранень чи каліцтва, набуттям інвалідності, викраденням, примусовим переміщенням або депортацією, залученням до військових формувань чи незаконним утриманням, у тому числі в полоні. Також підставою для створення такої команди є втрата батьків або одного з них, опікуна чи піклувальника, а також позбавлення дитини батьківського піклування внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Водночас закон залишає простір для гнучкості, надаючи Кабінету Міністрів України повноваження визначати додаткові випадки, за яких створення мультидисциплінарної команди є обов'язковим. Це дозволяє адаптувати механізм до нових викликів і потреб, що виникають у ході війни, та забезпечує можливість оперативного розширення практики у випадках, коли масштаб шкоди чи специфіка ситуації вимагають індивідуалізованого підходу.

Склад мультидисциплінарної команди також чітко регламентовано. До неї входять представники органів соціального захисту населення та служб у справах дітей, а також фахівці соціальної сфери – соціальні працівники, менеджери та спеціалісти з соціальної роботи. Обов'язковою є участь медичних працівників, зокрема спеціалістів із реабілітації та ерготерапевтів, а також освітян, серед яких психологи та педагогічні працівники. Особливу роль у складі команди відіграють представники сектору безпеки та оборони: працівники Національної поліції України, Служби безпеки України, підрозділів Збройних Сил України та Служби зовнішньої розвідки України. Закон також передбачає можливість залучення інших фахівців відповідно до індивідуальних потреб дитини, що дозволяє забезпечити максимально гнучкий і комплексний підхід.

Організація роботи мультидисциплінарної команди покладається на Кабінет Міністрів України, який визначає порядок її утворення, склад та повноваження. Це гарантує уніфікацію процедур на всій території України та забезпечує належний рівень міжвідомчої координації. Таким чином, діяльність мультидисциплінарних команд має на меті перехід від декларативного визнання статусу дитини-жертви війни до практичного забезпечення її потреб шляхом комплексної оцінки, розробки індивідуального плану допомоги та координації заходів соціального супроводу, медичної та психологічної реабілітації, освітньої інтеграції й правового захисту. Це є суттєвим кроком до побудови ефективної системи підтримки, яка відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту дітей, що постраждали від збройних конфліктів.

На регіональному та місцевому рівнях ключову роль у реалізації статусу дітей-жертв війни відіграють органи місцевого самоврядування та їхні виконавчі структури, насамперед управління соціального захисту населення. Вони безпосередньо приймають заяви від батьків чи

законних представників, організовують перевірку документів, ухвалюють рішення про надання статусу та забезпечують його практичну реалізацію. Важливу роль на цьому рівні відіграють також служби у справах дітей, які здійснюють координацію у випадках втрати батьків, встановлення опіки чи виявлення фактів насильства.

З прийняттям Закону № 3999-IX[46] компетенція органів місцевого самоврядування істотно розширилася. Якщо раніше вони здебільшого обмежувалися наданням соціальних послуг і виплат, то нині їхні обов'язки охоплюють інтеграцію даних у Державний реєстр дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій, а також активну участь у міжвідомчій взаємодії. Це означає, що громади перестали бути лише виконавцями рішень і стали повноцінними суб'єктами формування системи захисту, відповідальними за комплексний соціальний супровід постраждалих дітей. Важливою новацією стало закріплення можливості надання статусу не лише за місцем реєстрації, а й за місцем фактичного звернення, проживання або виявлення дитини. Такий підхід усунув суттєві бюрократичні бар'єри та зробив процедуру доступнішою.

Водночас залишається актуальною проблема перекладання значного обсягу обов'язків на органи місцевого самоврядування без належного фінансового й кадрового забезпечення. Незважаючи на те, що новий закон передбачає державний рівень координації та цифровізацію процесів, на практиці рівень ресурсної спроможності громад суттєво відрізняється. Це призводить до нерівного доступу до допомоги для дітей-жертв війни залежно від економічних можливостей конкретної громади. Таким чином, компетенція органів місцевого самоврядування, з одного боку, розширилася й наблизила систему захисту до міжнародних стандартів, а з іншого – виявила проблеми децентралізованої моделі, які потребують додаткових механізмів державної підтримки.

Узагальнюючи результати аналізу, слід відзначити, що компетенція органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері реалізації статусу дітей-жертв війни пройшла складну еволюцію – від фрагментарної та обмеженої моделі, орієнтованої переважно на органи соціального захисту, до інтегрованої системи, закріпленої у Законі № 3999-IX[47]. Сучасна модель передбачає чіткий розподіл функцій між

[46] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[47] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів

парламентом, урядом, центральними органами виконавчої влади та місцевими громадами, які спільно формують архітектуру захисту прав дітей. Особливе значення має створення Державного реєстру, механізмів багаторівневого виявлення постраждалих дітей та інституту мультидисциплінарних команд, що забезпечує більш комплексний підхід і відповідає міжнародним стандартам.

Разом із тим, практика демонструє низку проблем, які істотно впливають на ефективність системи. Передусім це надмірне перекладання фінансового та кадрового тягаря на органи місцевого самоврядування, що спричиняє нерівність у доступі дітей до соціальної підтримки залежно від спроможності громади. Не менш гострою є проблема кадрового дефіциту, особливо у сільських та прифронтових районах, де відсутність кваліфікованих психологів, соціальних працівників і реабілітологів обмежує можливості формування повноцінних команд. Додатковою перешкодою залишається брак міжвідомчої координації: хоча формально вона передбачена законодавством, на практиці взаємодія між соціальними, освітніми, медичними та правоохоронними структурами нерідко залишається декларативною.

Важливим викликом є також документування обставин, що стали підставою для надання статусу та створення мультидисциплінарної команди. Втрата документів під час бойових дій, складність підтвердження психологічних травм та недосконаліть єдиних електронних механізмів суттєво гальмують своєчасність надання допомоги. У цих умовах значну роль відіграють міжнародні та громадські організації, які не лише надають фінансову підтримку, а й сприяють підготовці кадрів та розробці методичних матеріалів, тим самим компенсуючи прогалини державної системи.

Отже, визначення компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування створює лише загальну рамку функціонування адміністративно-правового механізму захисту дітей-жертв війни. Проте ефективність цієї системи залежить не лише від формального розподілу повноважень, а й від практичної реалізації процедур, які забезпечують доступ дитини до відповідного статусу та передбачених ним соціальних гарантій. Саме порядок подання заяв, підтвердження обставин і документування фактів шкоди трансформує законодавчі приписи з декларативних положень у дієві інструменти захисту. Тому наступним етапом аналізу є дослідження процедур оформлення та документування

України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

статусу дитини, яка постраждала від війни, що дозволяє оцінити, якою мірою нормативні норми втілюються у практичний захист прав дитини.

Адміністративні процедури оформлення та документування статусу дитини-жертви війни становлять ключовий елемент реалізації законодавчих приписів. Якщо на рівні законів визначається сама категорія та підстави для її виокремлення, то саме процедура подання заяв, підтвердження фактів і документування шкоди перетворює правову норму з декларативної у практично дієву. Еволюція цих процедур в Україні свідчить про поступовий перехід від бюрократично ускладнених і фрагментарних механізмів до більш інтегрованих та орієнтованих на потреби дітей, особливо після ухвалення у 2024 році Закону України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат»[48].

Практична реалізація цих ініціатив відбулася лише у 2017 році, коли були внесені зміни до Закону України «Про охорону дитинства»[49]. Важливим нововведенням стало і визначення повноважень органів виконавчої влади у цій сфері. Закон встановив, що порядок надання статусу має бути визначений Кабінетом Міністрів України. Саме ця норма зумовила ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268 «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів»[50], якою вперше було визначено адміністративну процедуру отримання статусу. Вона передбачала подання пакету документів до органів соціального захисту населення та визначала коло дітей, які підпадають під дію цього статусу. Постанова № 268 заклала основу для адміністративного визнання правового статусу постраждалих дітей і надання їм відповідних пільг та гарантій. Водночас практика її застосування виявила низку проблем: надмірну бюрократизованість, потребу у документах, які часто були втрачені через воєнні дії,

[48] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[49] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[50] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.09.2025).

відсутність єдиного реєстру, а також обмежений обсяг соціальних гарантій.

Подальший розвиток правового регулювання засвідчив, що навіть після запровадження спеціальної процедури залишалася низка невирішених питань. Так, у січні 2020 року Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення безкоштовним харчуванням дітей внутрішньо переміщених осіб»[51] передбачив, що діти, які мають статус постраждалих, повинні безкоштовно харчуватися у закладах освіти. Проте Кабінет Міністрів так і не розробив відповідного порядку, що фактично переклало зобов'язання держави на органи місцевого самоврядування. Як наслідок, рівень забезпечення безкоштовним харчуванням виявився різним залежно від економічної спроможності громади.

Суттєве реформування механізму відбулося у 2023 році, коли Кабінет Міністрів ухвалив Постанову № 547 від 1 червня 2023 року[52]. Її метою було усунути недоліки попередньої редакції та зробити процедуру більш доступною і дієвою. Насамперед було розширено перелік підстав для надання статусу: включено випадки психологічного насильства, уточнено порядок документального підтвердження примусового переміщення чи утримання в полоні, а також спрощено вимоги до подання документів. Особливістю цієї редакції стало врахування не лише фізичних ушкоджень, а й психологічних травм, що раніше часто залишалися поза увагою. Водночас передбачено більшу гнучкість: у разі втрати документів статус міг бути підтверджений на підставі висновків психологів, медиків чи органів опіки.

Не менш важливим стало посилення міжвідомчої координації. Якщо раніше надання статусу залежало переважно від органів соціального захисту, то після ухвалення Постанови № 547 до процесу було залучено медичні, освітні та правоохоронні структури. Це забезпечило більш комплексний підхід до документування фактів шкоди та організації допомоги. Крім того, постанова заклала підґрунтя для цифровізації процесів, зокрема створення єдиного електронного реєстру дітей-жертв війни, що має забезпечити ефективний контроль та уникнути дублювання чи втрати даних.

---

[51] Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення безкоштовним харчуванням дітей внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 16.01.2020 № 474-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/474-20 (дата звернення: 13.09.2025).

[52] Про внесення змін до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 547 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/547-2023-%D0%BF (дата звернення: 13.09.2025).

Зміни 2023 року стали якісним кроком уперед у формуванні національної системи захисту дітей-жертв війни. Вони не лише вдосконалили адміністративні процедури, а й наблизили їх до міжнародних стандартів, зорієнтувавши на довгострокову підтримку та реінтеграцію дітей у суспільство. Важливим досягненням стало розширення підстав для надання статусу, спрощення порядку документального підтвердження фактів шкоди та запровадження механізмів міжвідомчої координації. Це дозволило системі стати більш чутливою до різних форм шкоди, яких зазнають діти під час війни, та водночас зробило процедури доступнішими для заявників.

Разом із тим, практика застосування оновлених правил показала, що система й надалі залишається недосконалою. Основними проблемними зонами є фінансове забезпечення заходів соціальної підтримки, недостатня цифровізація процесів обліку та моніторингу, а також обмеженість програм довгострокової медичної, психологічної й соціальної реабілітації. Усе це засвідчило, що навіть після вдосконалення процедур залишається потреба в подальшому реформуванні, спрямованому на посилення комплексності та сталість підтримки дітей-жертв війни.

Важливим етапом цього процесу стало ухвалення наприкінці 2024 року Закону України № 3999-IX «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат»[53]. Новий закон впорядкував існуючу практику, усунув низку прогалин та розширив можливості щодо отримання статусу і гарантій соціального захисту. До його прийняття ключовим етапом залишалася подача заяви батьками, опікунами чи іншими законними представниками дитини до органів соціального захисту населення. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 268 від 2017 року[54], до заяви обов'язково додавалися численні документи – медичні довідки, свідоцтво про народження, довідки правоохоронних органів тощо. Саме цей етап створював найбільші труднощі, адже значна кількість сімей втратила

[5353] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[54] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.09.2025).

документи через бойові дії чи евакуацію, а відсутність альтернативних механізмів підтвердження обставин призводила до відмови у наданні статусу.

Прийняття Закону № 3999-IX[55] змінило акцент: заява батьків чи опікунів залишилася важливою підставою для ініціювання процедури, однак тепер вона може подаватися не лише за місцем реєстрації, а й за місцем фактичного проживання або виявлення дитини. Крім того, закон передбачає можливість ініціювання внесення дитини до Реєстру не лише батьками, а й іншими уповноваженими суб'єктами – школою, медичним закладом, поліцією, військовою адміністрацією чи навіть міжнародною організацією. Це суттєво зменшило бюрократичні бар'єри й розширило коло можливостей для своєчасної ідентифікації постраждалих дітей.

У попередній системі заклади охорони здоров'я й органи опіки та піклування виконували допоміжну роль. Вони надавали довідки чи медичні висновки, що підтверджували факт поранення, контузії, каліцтва або насильства, але не мали прямих повноважень у процедурі надання статусу. Їхня участь зводилася до підготовки документів на вимогу органів соціального захисту. Натомість новий закон радикально змінив цей підхід. Відтепер медичні й освітні заклади, служби у справах дітей, органи опіки та піклування стали повноцінними суб'єктами процесу. Вони зобов'язані не лише надавати довідки, а й самостійно ініціювати внесення інформації до Державного реєстру, якщо виявлять дитину, яка постраждала від війни. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам раннього виявлення вразливих категорій та підвищує шанси на своєчасне реагування. Важливим інноваційним елементом стало створення мультидисциплінарних команд, які формуються після внесення даних у Реєстр і розробляють індивідуальний план допомоги для кожної дитини. Це означає, що роль закладів охорони здоров'я та органів опіки вийшла далеко за межі документування і тепер включає координацію комплексного супроводу.

Проблема цифровізації залишалася однією з найгостріших упродовж 2017–2023 років. Оформлення статусу відбувалося виключно у паперовій формі, а відсутність єдиного електронного реєстру призводила до дублювання даних, втрати документів та неможливості централізованого моніторингу. У різних регіонах практика ведення обліку відрізнялася, що створювало нерівність у доступі до допомоги.

[55] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

Закон № 3999-IX[56] уперше закріпив норму про створення Державного реєстру дітей, які постраждали від збройної агресії. Цей інструмент має стати основою для цифровізації процедури, забезпечити оперативний обмін інформацією між відомствами та дозволити відстежувати надані послуги в режимі реального часу. Передбачено також інтеграцію Реєстру з іншими базами даних – Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я, Національної поліції, органів опіки і піклування. Водночас на практиці його повноцінне функціонування ще потребує технічного доопрацювання, кадрового забезпечення та захисту персональних даних.

З огляду на проведений аналіз, можна зробити висновок, що становлення адміністративних процедур документування статусу дитини-жертви війни в Україні пройшло шлях від декларативного закріплення у 2017 році до більш змістовної та адаптованої до реалій війни моделі у 2023 році. Якщо Постанова КМУ № 268 лише заклала фундамент правового механізму, то Постанова № 547 зробила його дієвішим і гнучкішим, а ухвалений у 2024 році Закон № 3999-IX вивів систему на новий рівень, запровадивши Державний реєстр дітей-жертв війни, механізм раннього виявлення постраждалих та інститут мультидисциплінарних команд. У результаті адміністративні процедури перетворилися на більш інтегровану систему, здатну забезпечувати своєчасне виявлення, документування й комплексну підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії.

Таким чином, сучасна українська модель реалізації статусу дітей-жертв війни поєднує суттєві здобутки – створення правових і адміністративних механізмів, розширення кола суб'єктів, запровадження мультідисциплінарних команд – із низкою проблем, що вимагають подальшого розв'язання. Для підвищення її ефективності необхідним є забезпечення належного фінансування з державного бюджету, зміцнення кадрового потенціалу, розвиток цифрових інструментів обліку та налагодження дієвої міжвідомчої координації. Лише за умови подолання цих викликів правові норми перетворяться на реальні механізми захисту, здатні гарантувати дітям, які постраждали від війни, комплексну допомогу й відновлення їхніх порушених прав.

[56] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

4. Основні адміністративно-правові прогалини у реалізації статусу дітей-жертв війни в Україні

Аналіз еволюції законодавчого регулювання статусу дітей – жертв війни, засвідчує, що навіть після ухвалення низки важливих нормативних актів залишаються суттєві адміністративні прогалини, які ускладнюють реалізацію їхніх прав та гарантій. Порівняння попередніх процедур, закріплених у постановах Кабінету Міністрів України 2017[57] та 2023[58] років, із новелами Закону України № 3999-IX «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат»[59] (2024 р.) дозволяє виокремити три ключові проблемні напрями: відсутність уніфікованого порядку надання послуг, недостатність механізмів контролю та невизначеність статусу повнолітніх осіб, які втратили пільги після досягнення 18 років.

Однією з найбільш суттєвих адміністративних прогалин у системі захисту дітей-жертв війни є відсутність уніфікованого порядку надання медичної, психологічної та реабілітаційної допомоги. До ухвалення Закону № 3999-IX[60] діяльність держави у цій сфері обмежувалася насамперед регламентацією процедури надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. У 2017 році з ухваленням постанови Кабінету Міністрів України № 268[61] було визначено лише порядок надання статусу дитини, яка постраждала

[57] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[58] Про внесення змін до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 547 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/547-2023-%D0%BF (дата звернення: 13.09.2025).

[59] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[60] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[61] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.09.2025).

внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. При цьому питання медичної, психологічної чи реабілітаційної допомоги залишалися поза межами правового регулювання. Фактично органи соціального захисту приймали заяви й документи, тоді як заклади охорони здоров'я та освіти виконували лише допоміжну функцію, надаючи довідки чи медичні висновки. Це призводило до відсутності єдиного підходу до надання підтримки, а рівень допомоги значною мірою залежав від ресурсів конкретної громади та залучення міжнародних програм. У 2023 році постанова Кабінету Міністрів України № 547[62] частково розширила можливості захисту, оскільки до переліку підстав для надання статусу було додано психологічне насильство та примусові переміщення. Водночас і цього разу порядок організації медичних, психологічних чи реабілітаційних послуг не був врегульований. Певним кроком уперед стало запровадження міжвідомчої взаємодії, коли до процесу залучалися не лише органи соціального захисту, а й освітні, медичні та правоохоронні структури. У низці громад почали формуватися локальні програми психологічної реабілітації, однак відсутність уніфікованих стандартів означала, що якість і обсяг допомоги залишалися нерівномірними.

Отже, Постанови Кабінету Міністрів України № 268 (2017 р.) та № 547 (2023 р.) детально описували алгоритм документування та ухвалення рішення про присвоєння статусу, але не встановлювали єдиних стандартів щодо організації допомоги після його надання. Тобто дитина могла отримати відповідний статус, однак подальший обсяг і якість підтримки залежали від місцевих можливостей, ініціативи органів влади чи залучення міжнародних організацій. У практиці це означало, що у великих містах та фінансово спроможних громадах дітям забезпечували доступ до спеціалізованих програм психологічної підтримки, реабілітаційних центрів та освітньо-інтеграційних заходів. Натомість у сільських та прифронтових районах допомога обмежувалася мінімальними соціальними виплатами чи епізодичними консультаціями. Така нерівномірність створювала ситуацію, коли фактичний рівень захисту прав дітей визначався не стільки нормами закону, скільки ресурсними можливостями громади та наявністю міжнародної технічної допомоги.

[62] Про внесення змін до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 547 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/547-2023-%D0%BF (дата звернення: 13.09.2025).

Ухвалення Закону № 3999-IX[63] у 2024 році стало кроком уперед, оскільки вперше на рівні закону було закріплено обов'язок держави забезпечувати комплексну підтримку дітей-жертв війни, що охоплює медичну, психологічну та соціальну допомогу. Важливою інституційною новелою стало створення мультдисциплінарних команд, які мають оцінювати індивідуальні потреби кожної дитини, формувати персоналізовані плани допомоги та координувати заходи супроводу. Крім того, новий закон суттєво розширив коло суб'єктів, які зобов'язані виявляти дітей та ініціювати їх включення до Державного реєстру дітей, що відповідає міжнародним стандартам раннього реагування. А саме функціонування Реєстру дозволяє координувати дії між різними відомствами. Це створює правові передумови для переходу від декларативних норм до системного підходу, орієнтованого на реальні потреби дитини.

Разом із тим, навіть після ухвалення Закону № 3999-IX[64] залишилася невирішеною проблема відсутності чіткої та уніфікованої процедури реалізації проголошеного державою обов'язку щодо забезпечення комплексної підтримки дітей-жертв війни. Закон лише окреслює концептуальні рамки, визначаючи право на медичну, психологічну та реабілітаційну допомогу, однак не встановлює конкретних стандартів її надання. Порядок організації, фінансування та забезпечення обов'язковості відповідних послуг має бути деталізований у підзаконних нормативно-правових актах Кабінету Міністрів України, які на момент підготовки цього дослідження перебувають лише на стадії розробки. Така ситуація зумовлює певний розрив між проголошеними гарантіями та їхньою практичною реалізацією. Формально закріплені права дітей на комплексну підтримку ще не перетворилися на уніфікований практичний механізм, що гарантував би рівний доступ до допомоги незалежно від місця проживання. На практиці це означає, що в одних громадах діти можуть отримувати широкий спектр психологічних і реабілітаційних послуг завдяки наявності ресурсів і міжнародної підтримки, тоді як в інших їхня допомога обмежується мінімальними заходами.

[63] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[64] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

Таким чином, система підтримки дітей-жертв війни продовжує залишатися неоднорідною. Рівень і якість наданих послуг істотно залежать від територіальних, фінансових і кадрових можливостей конкретних громад, що створює ризики нерівності у реалізації гарантованих прав. У результаті постає необхідність якнайшвидшого прийняття підзаконних актів, які б визначали стандарти комплексної допомоги, запроваджували механізми контролю за їх виконанням і забезпечували достатнє фінансування. Лише за таких умов законодавчі норми набудуть реальної ефективності та зможуть забезпечити всім дітям-жертвам війни належний рівень захисту й підтримки.

У контексті аналізу адміністративних прогалин другою ключовою проблемою виступає недостатність ефективних механізмів контролю за виконанням законодавчих норм щодо забезпечення прав дітей-жертв війни. Попри те, що Закон № 3999-IX[65] визначає обов'язок держави гарантувати комплексну підтримку, фактичний рівень реалізації цих гарантій значною мірою залежить від місцевих органів влади та ресурсної забезпеченості конкретних громад. У результаті контрольні механізми залишаються фрагментарними й не забезпечують належної відповідальності за недотримання встановлених вимог.

До ухвалення нового закону контроль у цій сфері фактично обмежувався звітністю органів соціального захисту населення перед Міністерством соціальної політики України. При цьому реальні умови проживання дітей, які отримали статус постраждалих від війни, залишалися поза систематичною перевіркою. Органи освіти та охорони здоров'я не мали обов'язкових інструментів звітування, а громадський контроль з боку правозахисних організацій здійснювався лише епізодично. Відсутність координаційного центру призводила до того, що випадки ненадання чи неналежного надання послуг залишалися без належного реагування.

Запровадження у 2024 році Державного реєстру дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії, мало на меті посилити контрольні функції. Наявність єдиної бази даних створює можливість моніторингу наданих послуг і забезпечення прозорості використання бюджетних коштів. Крім того, закон закріпив роль Міністерства соціальної політики як координатора міжвідомчої взаємодії, а також визначив обов'язок органів місцевого самоврядування забезпечувати регулярне внесення інформації про стан надання допомоги. Однак навіть

[65] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

у такій редакції система контролю залишається недосконалою, оскільки вона орієнтована переважно на облік фактів, а не на оцінку якості послуг.

Особливо гострою є проблема відсутності чітко визначених санкцій для органів влади чи посадових осіб у разі невиконання покладених на них обов'язків. Наявність лише загальних дисциплінарних або адміністративних заходів відповідальності не забезпечує належного рівня гарантій. До цього додається проблема недостатньої прозорості у використанні фінансових ресурсів, спрямованих на підтримку дітей-жертв війни, що ускладнює громадський моніторинг та створює ризики неефективного чи нецільового використання бюджетних коштів.

Таким чином, відсутність дієвої системи контролю призводить до розриву між формально проголошеними правами та їх фактичною реалізацією. Для усунення цієї прогалини необхідним є запровадження багаторівневої моделі контролю, яка б поєднувала державний, муніципальний і громадський виміри. Її основу мають становити регулярні інспекційні перевірки, обов'язковий аудит наданих послуг, розширення повноважень органів опіки й піклування, а також створення умов для систематичного залучення правозахисних організацій і міжнародних структур до процесу моніторингу. Лише за умови формування такої комплексної системи контрольних механізмів можна буде гарантувати рівність доступу дітей до передбачених законом послуг і мінімізувати ризики їх формалізації чи зведення до декларацій.

Третьою вагомою адміністративною прогалиною у сфері захисту дітей-жертв війни залишається правова невизначеність щодо осіб, які досягли повноліття. За чинним законодавством статус дитини, що постраждала внаслідок збройної агресії, надається лише особам до 18 років, що відповідає загальновизнаним міжнародним підходам до визначення поняття «дитина». Однак із досягненням цього віку такі особи автоматично втрачають спеціальний статус і відповідні соціальні гарантії, навіть у тих випадках, коли наслідки пережитого досвіду продовжують істотно впливати на їхній фізичний та психологічний стан. Така ситуація створює серйозний розрив між потребами молодих людей і можливостями державної системи їх задоволення.

У сучасних умовах ця проблема набуває особливої актуальності. Досвід воєнної травматизації, пережите насильство, втрата батьків чи близьких, вимушене переміщення або фізичні поранення мають довготривалий характер і потребують постійної уваги не лише під час дитинства, а й на етапі переходу до дорослого життя. Відсутність належних механізмів супроводу після досягнення 18 років створює високі ризики соціальної дезадаптації у критичний період інтеграції в суспільство. Саме у цей час молода особа найбільше потребує стабільності, професійної орієнтації та психологічної допомоги, адже

наслідки війни можуть ускладнити або навіть унеможливити повноцінне самостійне життя. Таким чином, питання безперервності підтримки постає як одна з ключових адміністративно-правових проблем, що вимагає пошуку нових рішень у межах національної системи соціального захисту та гармонізації із сучасними міжнародними підходами до забезпечення прав молоді, яка пережила наслідки війни.

До ухвалення Закону № 3999-IX[66] ця проблема фактично залишалася поза увагою держави. Діти, які втратили батьків, зазнали поранень, каліцтв чи психологічних травм, після досягнення повноліття автоматично вилучалися з системи державної підтримки. Єдиним винятком були випадки встановлення інвалідності, що відкривало доступ до соціальних виплат на загальних підставах, однак не враховувало специфіки воєнної травматизації. У результаті молоді люди залишалися без належного супроводу в період, коли потреба в соціальній адаптації, продовженні навчання чи професійній інтеграції є особливо гострою.

Прийняття у 2024 році Закону № 3999-IX[67] частково врегулювало цю прогалину, запровадивши норму про можливість подальшого соціального супроводу осіб, які досягли 18 років, але продовжують потребувати допомоги внаслідок отриманих травм або втрат. Закон передбачає, що після внесення відповідних даних до Державного реєстру така особа може залишатися під супроводом мультидисциплінарної команди, яка розробляє індивідуальний план допомоги та контролює його виконання. Таким чином, вперше було створено правові підстави для збереження підтримки після повноліття.

Водночас чинна редакція закону не визначає чіткого обсягу прав і гарантій для повнолітніх осіб, які втратили статус дитини-жертви війни. Невизначеним залишається питання щодо тривалості такого супроводу, обсягів соціальних виплат, доступу до психологічної чи медичної допомоги, а також критеріїв відбору тих, хто зберігає право на підтримку. Відсутність підзаконних актів, які б деталізували ці процедури, фактично обмежує реалізацію задекларованих норм.

---

[66] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

[67] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

Ця ситуація створює ризики соціальної дезадаптації для значної кількості молодих людей, які пережили воєнну травматизацію, але залишилися без державної підтримки у найважливіший період інтеграції в доросле життя. Міжнародний досвід свідчить про доцільність продовження спеціальних програм підтримки до 21 або навіть 23 років, що дозволяє компенсувати наслідки війни та полегшити процес соціалізації. Такий підхід дозволяє компенсувати довготривалі наслідки травматичних подій та полегшити процес адаптації до нових соціальних ролей. У зарубіжних правових системах ця проблема розв'язується шляхом створення спеціальних механізмів, які поширюють гарантії соціального захисту на період після досягнення повноліття.

Практика європейських держав демонструє наявність стійкої тенденції до продовження періоду державної опіки. Це ґрунтується на усвідомленні того, що травматичний досвід має тривалий і часто незворотний вплив на соціалізацію молодої людини. Відповідно, гарантії підтримки мають бути не лише формальними, а й тривалішими за часовими межами, закріпленими класичним визначенням дитинства. У зарубіжних правових системах ця проблема вирішується через створення спеціальних механізмів, які поширюють гарантії соціального захисту на період після досягнення 18 років. Показовим прикладом є Німеччина, де у межах системи захисту дітей і молоді (Sozialgesetzbuch VIII – SGB VIII[68]) передбачено інструмент Hilfen für junge Volljährige – «допомога для молодих повнолітніх». Вона надається особам віком від 18 до 21 року, а у виняткових випадках – до 27 років, якщо вони потребують допомоги для подолання складних життєвих обставин. Ця допомога включає соціальний супровід, психологічну підтримку, сприяння у професійній інтеграції та фінансову допомогу для продовження освіти. Важливо підкреслити, що зазначений механізм орієнтований не лише на дітей-сиріт, а й на молодь, яка зазнала серйозних травмуючих обставин, зокрема пов'язаних із воєнними подіями.

Аналогічний підхід спостерігається у Великій Британії. На підставі закону Children (Leaving Care) Act[69] 2000 особи, які перебували під опікою держави, отримують спеціальний статус care leavers і мають право на підтримку до 21 року, а у випадку продовження навчання – до

[68] Sozialgesetzbuch (SGB) Achtes Buch – Kinder– und Jugendhilfe : § 41 Hilfen für junge Volljährige // Sozialgesetzbuch (SGB). URL: https://www.sozialgesetzbuch-sgb.de/sgbviii/41.html (дата звернення: 12.09.2025).

[69] Extending Personal Adviser support to all care leavers to age 25 : Statutory guidance for local authorities // GOV.UK. – 2018. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a93ebb940f0b67aa5087986/Extending_Personal_Adviser_support_to_all_care_leavers_to_age_25.pdf (дата звернення: 12.09.2025).

25 років. Ця підтримка включає призначення персонального радника, розробку індивідуального плану розвитку, доступ до житла, фінансової допомоги та програм професійної інтеграції. Таким чином, навіть після досягнення повноліття держава не знімає з себе відповідальності, а навпаки – забезпечує плавний перехід до самостійного життя, створюючи умови для повної соціалізації.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що зарубіжні моделі підтверджують ефективність продовженої підтримки молодих повнолітніх, які зазнали воєнних чи інших тяжких життєвих випробувань. Такий досвід є особливо важливим для України, де значна кількість дітей, постраждалих від війни, після досягнення 18 років опиняється без достатніх соціальних гарантій, що створює загрозу їхньої маргіналізації. Впровадження подібних механізмів могло б стати дієвим інструментом забезпечення права цих молодих людей на гідне та безпечне доросле життя.

З огляду на це, для подолання наявної прогалини необхідним є внесення змін до законодавства з метою чіткого визначення статусу та гарантій для повнолітніх осіб, які постраждали від війни у дитячому віці. Йдеться передусім про запровадження спеціальних програм довгострокової реабілітації, освітніх та професійних пільг, психологічної підтримки й соціального супроводу. Тільки у такий спосіб можна забезпечити безперервність захисту та відповідність національної системи міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Разом із тим, навіть після ухвалення Закону № 3999-IX[70] система захисту дітей-жертв війни продовжує демонструвати низку адміністративних прогалин. Якщо у 2017–2023 роках основними проблемами були надмірна бюрократизація та фрагментарність процедур, то після 2025 року ключовими викликами стали відсутність уніфікованих стандартів надання послуг, недосконаліть механізмів контролю та неврегульованість правового статусу повнолітніх осіб, які постраждали у дитинстві. Подолання цих прогалин потребує комплексних кроків, серед яких – ухвалення підзаконних актів, що деталізуватимуть порядок надання допомоги, забезпечення дієвого моніторингу та відповідальності органів влади, а також розробка спеціальних програм підтримки молодих людей, які вийшли з-під дії статусу, але залишаються вразливими через наслідки війни.

[70] Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

Таким чином, сучасна модель адміністративно-правового забезпечення потребує подальшого вдосконалення, яке дозволить не лише усунути прогалини у правовому регулюванні, а й забезпечити повну відповідність української системи захисту міжнародним стандартам та реальним потребам дітей і молоді, що постраждали від війни.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що правовий статус дітей – жертв війни, сформувався як багатовимірний правовий інститут, що поєднує комплексність, спеціалізованість, динамічність, адміністративно-правове забезпечення та цільову спрямованість. Його становлення відбувалося поступово – від декларативного нормативного закріплення у 2017 році до формування інтегрованої системи захисту після ухвалення у 2024 році Закону України № 3999-IX «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат». Ця еволюція відображає як адаптацію українського законодавства до міжнародних стандартів, так і спробу врахувати специфіку воєнної агресії, яку переживає держава.

Важливим досягненням стало розширення підстав для надання статусу. Якщо у 2017 році категорія «дитина, яка постраждала від війни» охоплювала лише очевидні випадки поранень, насильства чи незаконного утримання, то Закон № 3999-IX значно деталізував і розширив критерії. Сьогодні до них відносяться психологічні травми, травмування до народження, депортація, внутрішнє переміщення, перебування в зоні бойових дій чи окупації, втрата батьків або опікунів. Включення таких обставин дозволяє адекватніше відображати реальні виклики, з якими стикаються діти у збройному конфлікті.

Загалом сучасна українська система захисту дітей-жертв війни є більш інтегрованою та комплексною, ніж її попередні версії. Вона базується на електронному Державному реєстрі, передбачає механізми раннього виявлення дітей, запроваджує мультідисциплінарні команди та охоплює ширший спектр підстав для надання статусу. Водночас вона ще потребує вдосконалення, щоб забезпечити єдиний підхід до надання послуг, створити умови для довготривалої реабілітації та соціальної інтеграції, а також гарантувати безперервність підтримки після досягнення повноліття.

Узгодження українського законодавства з міжнародними стандартами відбувається через імплементацію положень Конвенції ООН про права дитини, Факультативного протоколу щодо участі дітей у

збройних конфліктах, Паризьких принципів 2007 року та міжнародного гуманітарного права. Водночас Україна пішла далі, включивши ширший спектр підстав для надання статусу, ніж передбачено міжнародними документами. Це дозволяє сформувати більш чутливу до реалій воєнної агресії систему, орієнтовану на принцип найкращих інтересів дитини.

Таким чином, узагальнені результати дослідження свідчать, що правовий статус дітей-жертв війни в Україні сформувався як дієвий інструмент захисту, який поступово наближається до міжнародних стандартів. Його подальший розвиток має бути спрямований на усунення адміністративних прогалин, удосконалення процедур і забезпечення довгострокової підтримки, що дозволить реалізувати принцип найкращих інтересів дитини та створити національну модель захисту, адекватну масштабам і наслідкам сучасної війни.

АНОТАЦІЯ

Розділ монографії присвячено дослідженню адміністративно-правового механізму реалізації правового статусу дитини – жертви війни в України. У роботі проаналізовано еволюцію законодавчого закріплення спеціального статусу від перших нормативних актів 2017 року до ухвалення Закону № 3999-IX (2024), який значно розширив зміст поняття та визначив нові інструменти його реалізації. Встановлено, що національна модель поєднує імплементацію міжнародних стандартів (Конвенція ООН про права дитини, Паризькі принципи 2007 року) та власні новели, зумовлені специфікою воєнної агресії. Особливу увагу приділено аналізу процедур оформлення та документування статусу, створенню Державного реєстру й запровадженню мультідисциплінарних команд як інноваційного механізму комплексної підтримки. Виявлено низку адміністративних прогалин, зокрема відсутність уніфікованих стандартів надання послуг, недостатність контролю за їх виконанням та невизначеність прав повнолітніх осіб, які втратили статус у 18 років. Підкреслено, що зазначені проблеми створюють ризики нерівності у доступі дітей до допомоги та потребують подальшого нормативного врегулювання. У результаті зроблено висновок, що сучасна українська система захисту дітей-жертв війни наблизилася до міжнародних стандартів, однак потребує подальшого вдосконалення для забезпечення принципу найкращих інтересів дитини.

Література

1. 68 дітей загинули за час конфлікту на сході України. URL: http://www.volynpost.com/news/72931-68-ditejzagynuly-za-chas-konfliktu-na-shodi-ukrainy (дата звернення: 13.09.2025).

2. Extending Personal Adviser support to all care leavers to age 25 : Statutory guidance for local authorities. GOV.UK. 2018. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a93ebb940f0b67aa5087986/Extending_Personal_Adviser_support_to_all_care_leavers_to_age_25.pdf (дата звернення: 12.09.2025).

3. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/en/32227 (дата звернення: 25.08.2025).

4. Helsinki Foundation for Human Rights. *Engagement of children in armed formations during the military conflict in Donbas* [Electronic resource]. – Warsaw : HFHR, 2022. 28 p. URL: https://hfhr.pl/upload/2022/01/zaangaz-owanie-dzieci-w-formacje-zbrojne-podczas-konfliktu-militarnego-w-donbasie.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

5. Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. The Six Grave Violations Against Children During Armed Conflict: The Legal Foundation (Working Paper No. 1) [Електронний ресурс] / United Nations. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/publications/WorkingPaper-1_SixGraveViolationsLegalFoundation.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

6. Protocol Additional To The Geneva Conventions Of 12 August 1949, And Relating To The Protection Of Victims Of International Armed Conflicts (Protocol I), Of 8 June 1977. URL: https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/470-AP-I-EN.pdf (дата звернення: 25.08.2025).

7. Save the Children, UNICEF, United Nations. Paris Principles: Operational Handbook [Електронний ресурс]. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/wp-content/uploads/2023/01/Paris-Principles-Handbook.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

8. Sozialgesetzbuch (SGB) Achtes Buch – Kinder– und Jugendhilfe : § 41 Hilfen für junge Volljährige // Sozialgesetzbuch (SGB). URL: https://www.sozialgesetzbuch-sgb.de/sgbviii/41.html (дата звернення: 12.09.2025).

9. Ukraine Humanitarian Situation Report No. 53. URL: https://www.unicef.org/appeals/files/UNICEF_Ukraine_Humanitarian_Sitrep_Dec_2016.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

10. United Nations Children's Fund (UNICEF). Six grave violations against children in times of war [Електронний ресурс] // UNICEF. 30 May 2024 URL: https://www.unicef.org/children-under-attack/six-grave-violations-against-children (дата звернення: 13.09.2025).

11. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. голова редкол. : В. Б. Авер'янов. К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. Т. 1. Загальна частина. 584 с., С.195.

12. Бояринцева М. А. Адміністративно-правовий статус громадянина України : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 213 с., С.179

13. Вікіпедія. Humanitarian situation during the war in Donbas [Електронний ресурс] // Wikipedia: The free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Humanitarian_situation_during_the_war_in_Donbas (дата звернення: 13.09.2025).

14. Кількість дітей, постраждалих через російську збройну агресію, збільшилася до 1891 дитини – прокуратура. Українські національні новини. URL: https://unn.ua/news/kilkist-ditei-postrazhdalykh-cherez-rosiisku-zbroinu-ahresiiu-zbilshylasia-do-1891-dytyny-prokuratura (дата звернення: 13.09.2025).

15. Колодій А. М. Принципи права України. К. : Юрінком Інтер, 1998. 206 с., С.154.

16. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 25.08.2025).

17. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр (дата звернення: 13.09.2025).

18. Крестовська Н.М. Ювенальний правовий статус. Наукові праці Одеської національної юридичної академії / гол. ред. С.В. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2009. Т. 8. С. 278–284.

19. Курило Т., Баранкевич А. Особливості правового статусу дитини у Цивільному кодексі України. *Юридичний вісник*, 2020/2. С. 108-114. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.1711

20. Павленко П. І. Правовий статус службовців органів внутрішніх справ (проблеми загальної теорії) : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01. Донецьк, 2003. 164 с., С.81-82.

21. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» № 2254 від 27 лютого 2015 року. [Електронний ресурс]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/GH1QM00A (дата звернення: 13.09.2025).

22. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення безкоштовним харчуванням дітей внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 16.01.2020 № 474-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/474-20 (дата звернення: 13.09.2025).

23. Про внесення змін до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 № 547 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/go/547-2023-%D0%BF (дата звернення: 13.09.2025).

24. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.09.2025).

25. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19 (дата звернення: 13.09.2025).

26. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 13.09.2025).

27. Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text (дата звернення: 13.09.2025).

28. Пшенична А. В. Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції : дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Пшенична Аліна Володимирівна – Київ, 2016. – 238 с.

29. Ригіна О.М. «Правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини», «інтереси дитини»: загальнотеоретична характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2021 С. 28-30. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/5

30. Сердечна І. Дитина як учасник зобов'язальних правовідносин. *Університетські наукові записки*, 2021, № 1 (79), С. 64-72. DOI 10.37491/UNZ.79.6

31. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14 (дата звернення: 13.09.2025).

32. Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 25.08.2025).

33. Чижов Д.А. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. *Підприємництво, господарство і право*.

2017. № 1. С. 96–101. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/19.pdf (дата звернення: 13.09.2025).

Інформація про автора:
Кравцова Тетяна Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-25

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОКРЕМИХ ІНСТИТУТІВ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Маковій В. П.

ВСТУП

Закріплення права дитини на створення умов, необхідних для всебічного її розвитку, є втіленням основоположних принципів міжнародного законодавства щодо захисту прав дитини, відтворених у Декларації прав дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, та Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом заклало у нашій державі грандіозний проект перетворень у всіх сферах суспільного буття, основною метою якого стало гармонійне поєднання досягнень Європейської спільноти та Українського народу на шляху до більш тісного співробітництва в рамках Європейського Союзу. Планом заходів з імплементації Угоди про асоціацію, затвердженим Кабінетом Міністрів України у 2014 році та викладеному у новій редакції у 2017 році з відповідними змінами, передбачено низку заходів із захисту інтересів дитини під кутом зору європейських стандартів організаційного, правового та методичного характеру, серед яких вагоме місце займають питання створення правового підґрунтя для регулювання відповідних відносин. Одночасно з наведеними заходами в Україні було реалізовано поступову процедуру імплементації європейського законодавства в рамках змісту Закону України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», яка передбачила також і реформування інститутів сімейного права, серед яких право дитини на належний рівень життя, що є одним з проявів реалізації соціальної функції держави.

У межах екстраординарних випадків, якими є обставини позбавлення батьківського піклування дітей з огляду на зовнішні чи внутрішні по відношенню до сім'ї чинники, особливо в умовах воєнного стану, виникає питання створення додаткових правових інститутів, покликаних забезпечити комплексний та повний захист права та інтересів дитини. Серед останніх окреме місце приділяється в межах сімейного та адміністративного законодавства питанню створення та функціонування дитячих будинків сімейного типу. Наведене цілком слушно підтримано

статистикою, згідно якої у 2015 році таких було 900, у 2020 році 1180[1]. Охарактеризовані вищі обставини слугували збільшенню кількості такої форми влаштування дітей-сиріт та дітей-позбавлених батьківського піклування у 2024 році до понад 1300 будинків[2]. Наведеному корелюють також дані й щодо інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Актуальність даного питання цілком слушно віднаходить відображення у наявних наукових дослідженнях. Зокрема, правову природу патронату в якості сімейно-правового та соціального інституту вивчали М.Б. Кравчик[3], Л.В. Лешанич[4], І.А. Боровська[5], В. Лютий та О.Павлик[6]. Особливості регулювання відносин в межах прийомної сім'ї розглядали О. Розгон[7] та О.Козак[8], а детермінацію сутності дитячого будинку сімейного типу та суміжні питання вивчали Ю.Ю. Черновалюк[9], Л.М. Токарчук[10], І.О. Чайка[11], В.Л. Хрущ[12], В.Ю. Євко[13].

Наукові дослідження наведених вчених підкреслюють актуальність вивчення природи форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених

---

[1] Кількість дитячих будинків сімейного типу у країні постійно збільшується, сьогодні їх вже 1180 й там виховується понад 8 тисяч дітей. *УКРІНФОРМ*. URL: https://surl.li/xlbzhc.

[2] В Україні налічується близько 1300 дитячих будинків сімейного типу. *Допомога дитячим будинкам сімейного типу*. URL: https://centersocial.org/projects/dopomoga-dytyachym-budynkam-simejnogo-typu-help-to-family-type-childrens-homes/.

[3] Кравчик М.Б. Особливості патронату в законодавстві України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31(70). С. 25-30. DOI: https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/05.

[4] Лешанич Л.В. Правова природа припинення договору про патронат. *Часопис цивілістики*. 2015. Випуск 18. С. 73-76.

[5] Боровська І.А. Патронат над дитиною як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: окремі аспекти. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 2017. С. 239-241.

[6] Лютий В., Павлик О. Критерії оцінювання якості послуги патронату над дитиною. *Social Work and Education*. 2020. № 3, том 7. С. 263-278. DOI: 10.25128/2520-6230.20.3.2.

[7] Розгон О. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 5(95). С. 122-134.

[8] Козак О. Передумови укладення договору про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 11-15. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.02.

[9] Черновалюк Ю.Ю. Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу. *Автореф. дис…канд.юр.наук: 12.00.03*. 2010. 22 с.

[10] Токарчук Л.М. Дитячий будинок сімейного типу: питання правового регулювання. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 64-69. DOI: http://dx.doi.org/10.18524/2411-2054.2019.34.169535.

[11] Чайка І.О. Виховний потенціал дитячих будинків сімейного типу в Україні. *Science and Education a New Dimension*. *Humanities and Social Science.* 2016. № 16. С. 92-95.

[12] Хрущ В.Л. До питання про правову природу договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 3. С. 176-179. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/39.

[13] Євко В.Ю. Правова природа договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. *Університетські наукові записки.* 2009. № 3(31). С. 67-73.

батьківського піклування, особливо в умовах екзистенціальних викликів українському суспільству, пов'язаних зі збройною агресією.

1. Правовий режим патронату в умовах екзистенціальних викликів

Глава 20 Сімейного кодексу України (далі – СК України) фактично вміщує характеристику правового режиму патронату над дитиною серед інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, визначених розділом IV СК України. Якщо усиновлення і опіка та піклування є більш усталеними для вітчизняного сімейного права, оскільки віднайшли відтворення й у Кодексі про шлюб та сім'ю України, то решта форм, у тому числі патронат, є новими сімейно-правовими інститутами.

Патронат як правовий інститут має комплексну природу, що охоплюється як сімейно-правовим, так і соціальним значенням. Перше полягає у забезпеченні права дитини на сім'ю, а друге – у створені соціально обумовлених необхідних умов для дитини як учасника суспільства та свого роду страхуванні поряд з дитиною також і батьків та інших їх законних представників від настання невигідних наслідків саме для їх відносин з дітьми за складних життєвих обставин.

Патронат походить разом з іншим терміном патронаж від латинського «patronatus», сутність якого окреслює відносини між патроном та клієнтом, змістом яких є надання послуг немайнового та майнового характеру з підтримки першим другого.

Стаття 252 у даній редакції є новелою навіть для глави 20 СК України, оскільки в першій редакції унормування загальних положень про патронат було відсутнє. У ній визначено поняття патронату над дитиною, сім'ї патронатного вихователя, самого патронатного вихователя, часові межі здійснення такої послуги, а також організаційно-правові засади щодо започаткування та здійснення цієї діяльності. Важливими для врегулювання наведених відносин також є Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, та Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя, Порядок виплати соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя та оплати послуг патронату над дитиною, Типовий договір про патронат над дитиною, Примірний договір про умови запровадження та організацію функціонування послуги патронату над дитиною, що надаватиметься сім'єю патронатного вихователя. Наявність низки підзаконних нормативно-правових актів у цій сфері пов'язаний зі значимістю патронату для суспільства та потребою у додатковому його регулюванні.

До визначальних рис патронату над дитиною необхідно віднести наступні: 1) мета – сімейно-правова та соціальна, що полягає у наданні відповідної послуги дитині та її батькам або іншим законним представникам; 2) зміст послуги – тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини; 3) надання такої послуги лише в сім'ї патронатного вихователя; 4) передумовою до надання цієї послуги є настання складних обставин у житті дитини, її батьків або інших законних представників; 5) короткостроковість надання такої послуги, що обмежується часом подолання зазначеними особами складних життєвих обставин; 6) підставою виникнення патронату над дитиною є договір між органом опіки та піклування і особою, яка виявила бажання бути патронатним вихователем.

Сутність патронату як соціальної послуги, що є предметом відповідного договору, окреслена у положеннях Закону України «Про соціальні послуги». У межах останнього зміст патронату як послуги полягає у діях, які спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають. Дана послуга за наявною у цьому законі класифікацією є комплексною, тому функціональна характеристика таких дій охоплюється одним з варіантів поведінки: тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини. Тимчасовий догляд передбачає пильнування, слідкування за дитиною з метою забезпечення її нормального існування як члена суспільства в рамках обмеженого часового періоду. Виховання передбачає розвиток у дитини фізичних, емоційних, інтелектуальних і соціальних навичок та якостей з метою її успішної соціалізації. Ну, і нарешті, реабілітація як різновид соціальної послуги передбачає формування у дітей навичок до самообслуговування, самостійного проживання та інтеграції в суспільство. Для батьків такий характер послуги буде мати опосередкований характер, оскільки фактично забезпечується виконання їх обов'язків за вказаних обставин щодо дитини. Споживається ж послуга безпосередньо дитиною.

Сімейне законодавство припускає надання такої послуги лише в сім'ї патронатного вихователя, що пояснюється пріоритетом забезпечення права дитини на сім'ю та пов'язаними сімейним вихованням аспектами. Наведене спеціальне законодавство містить чіткі вимоги до соціально-побутового стану сім'ї патронатного вихователя щодо її складу та наявність у неї належних житлово-побутових умов за місцем фактичного проживання.

Таким чином, розгляд договірних відносин про патронат над дитиною надає можливість виділити з одного боку в якості виконавця патронатного вихователя та його добровільного помічника, а з іншого

дитину, над якою встановлюється патронат. Причому дитина має перебувати у складних життєвих обставинах, тобто умовах, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток.

Частина 5 ст. 252 СК України допускає влаштування до сім'ї патронатного вихователя і декількох дітей одночасно за умови, що вони між собою є рідними братами і сестрами або виховувались в одній сім'ї. Загальна кількість дітей, влаштованих до сім'ї патронатного вихователя, визначається наявністю умов для проживання, догляду, виховання та реабілітації кожної такої дитини, зазначених у договорі про умови запровадження та організацію функціонування послуги патронату над дитиною, що надаватиметься сім'єю патронатного вихователя.

Патронатним вихователем може бути будь-яка повнолітня особа з повною цивільною дієздатністю й яка пройшла відповідне навчання. Підстави до унеможливлення розгляду особи в якості патронатного вихователя викладені у ст. 212 СК України (виключають можливість особи бути усиновлювачем), а також у п. 5 Порядку створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя.

Окремою умовою для розгляду особи в якості кандидата на патронатного вихователя є обставина відсутності у його сім'ї особи, яка з ним проживає на спільній житловій площі та має обмеження, визначені чинним законодавством.

Добровільним помічником може бути будь-який повнолітній член сім'ї або повнолітня особа, яка проживає на спільній житловій площі разом з патронатним вихователем, що має повну цивільну дієздатність, й разом з ним пройшла навчання і надає йому допомогу у догляді за дитиною. Наявні обмеження щодо члена сім'ї патронатного вихователя у повній мірі стосуються добровільного помічника.

Тимчасовий характер патронату над дитину цілком відповідає зазначеній меті даного сімейно-правового інституту. Тому темпоральні межі надання такої соціальної послуги окреслюються загальними рамками – три місяці або ж спеціальними – до шести місяців. Рішення про встановлення строку перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя та його продовження приймається відповідним органом опіки та піклування. Підставою до продовження строку понад трьох місяців можуть бути різні обставини, які обґрунтовують необхідність та доцільність перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя, однак загальна їх сутність має окреслюватись наведеним змістом складних життєвих обставин.

Започаткування діяльності з патронату над дітьми включає в себе заходи організаційного та інформаційного характеру, які здійснюються

суб'єктами публічної влади у відповідності до положень адміністративного законодавства.

У визначеному переліку заходів із започаткування діяльності з патронату над дітьми оцінка сімейного стану та житлово-побутових умов сім'ї кандидата у патронатні вихователі також поширюється і на його добровільного помічника та має за мету виявлення сприятливих факторів та ризиків щодо спроможності кандидата у патронатні вихователі надавати послугу патронату над дитиною в своїй сім'ї, у тому числі шляхом визначення готовності добровільного помічника виконувати свої обов'язки, психологічної готовності всіх членів сім'ї патронатного вихователя до влаштування в їх сім'ю дитини, наявності відповідних умов для безпечного та комфортного проживання дитини, влаштованої до сім'ї патронатного вихователя. Результатом проведення даного заходу є підготовка висновку про оцінку сімейної ситуації та житлово-побутові умови сім'ї кандидата у патронатні вихователі, що є підставою до надання кандидату у патронатні вихователі та його добровільному помічнику направлення на навчання за програмою патронатних вихователів.

Підсумком проведення навчання зазначених осіб є отримання ними рекомендації про можливість надання послуги патронату над дитиною або вмотивованої відмови у наданні такої рекомендації. Ця рекомендація слугує підставою для підготовки відповідного рішення органу опіки та піклування та проекту договору про умови запровадження та організацію функціонування послуги патронату над дитиною, що надаватиметься сім'єю патронатного вихователя.

У відповідності до примірного договору про умови запровадження та організацію функціонування послуги патронату над дитиною, що надаватиметься сім'єю патронатного вихователя, його сторонами є орган опіки та піклування, з однієї сторони, та патронатний вихователь з добровільним помічником, з іншої. Предметом цього договору є визначення умов запровадження та організації функціонування сім'ї патронатного вихователя, надання послуги патронату над дитиною, яка перебуває у складних життєвих обставинах, здійснення заходів щодо її захисту та забезпечення права на догляд, виховання в безпечному та сприятливому сімейному середовищі. Поряд з правами й обов'язками сторін у договорі має бути обов'язково зазначено обов'язок патронатного вихователя укласти з органом опіки та піклування договір про патронат над дитиною. Наведене та відповідні повноваження органу опіки та піклування свідчать про публічно-правовий характер зазначеного договору, оскільки його положення узгоджуються з правовим статусом органу опіки та піклування, визначеним

адміністративним законодавством, і покликані перш за все задовольнити публічний інтерес щодо влаштування дітей відповідної категорії.

Разом з тим, договір про патронат над дитиною, обов'язок укладення якого випливає з договору про умови запровадження та організацію функціонування послуги патронату над дитиною, що надаватиметься сім'єю патронатного вихователя, цілком має бути віднесений до сімейних договорів, який регламентований сімейним законодавством і спрямований на задоволення приватних інтересів щодо надання відповідної послуги визначеній в ньому дитині.

2. Правовий режим дитячого будинку сімейного типу в умовах воєнного стану

Окрім положень глави 20^2 Сімейного кодексу України, правове положення дитячого будинку сімейного типу унормовано в Положенні про дитячий будинок сімейного типу, затвердженому постановою КМУ від 26 квітня 2002 року № 564, та Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженому постановою КМУ від 24 вересня 2008 року № 866.

Фактично дитячий будинок сімейного типу з урахуванням викладеного у наведених нормативно-правових актах за метою та іншими функціональними ознаками у повній мірі відтворює зміст та правову природу прийомної сім'ї, як форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що надає можливість послатись на релевантні положення у ст. 256^1 СК України. Так, під прийомною сім'єю необхідно розуміти сім'ю, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. При цьому прийомною сім'єю є сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Визначальними рисами прийомної сім'ї є: окреслення її загального правового положення саме як сім'ї, добровільне надання соціальної послуги, зміст цієї послуги полягає у влаштуванні дитини (дітей) в сім'ю, мета такого влаштування – виховання та спільне проживання, оплатність такої послуги. Вагомою відмінністю наведених сімейно-правових інститутів є саме кількісний параметр суб'єктів, яким така послуга надається – це влаштування на виховання не менше як п'яти та не більше десяти дітей.

У відповідності до ст. 3 СК України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, а також одинока особа. При цьому, підставами до створення

сім'ї може бути поряд зі шлюбом, кровним спорідненням, усиновленням також й інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства. Подібний підхід створює передумови до поширеного розуміння сутності сім'ї, яка наділяється спеціальним статусом дитячого будинку сімейного типу у контексті змісту наведених норм СК України.

Визначальною відмінністю між прийомною сім'єю та дитячим будинком сімейного типу є дефініція, яка міститься у положеннях коментованої статті та ст. 256[1] СК України. На відміну від останньої, де мова йде про взяття дитини в прийомну сім'ю, у коментованій нормі дитячий будинок сімейного типу створюється за бажанням подружжя або окремої особи з метою виховання та спільного проживання, оскільки передбачає, перш за все, надання для започаткування наведеної діяльності певних майнових преференцій. До таких належать: 1) житлове приміщення; 2) меблі, побутова техніка та інші предмети тривалого вжитку.

Оскільки мова йде про добровільне взяття дитини на виховання та спільне проживання, то маємо саме договірний характер таких відносин, що підтверджується Положенням про дитячий будинок сімейного типу, яким затверджено зразок договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. Такий договір є адміністративним, на відміну від договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, до розуміння правової природи якого у повній мірі застосовані міркування щодо договору про патронат над дитиною, передбачені ст. ст. 252, 253 СК України.

Необхідно вказати на включення до істотних умов договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу також і положень, що окреслюють обов'язок передачі органом опіки та піклування батькам-вихователям обладнаного житлового приміщення, земельної ділянки та транспортного засобу з ідентифікацією та визначенням характерних рис таких об'єктів. Зокрема, має бути визначена адреса і стан житлового приміщення та земельної ділянки і їх площа з зазначенням цільового призначення використання останньої, марка, модель, рік випуску та інші характеристики транспортного засобу. Окремо має бути визначено перелік обладнання житлового приміщення, що може включати: шафи для одягу, меблі для кухні, дзеркала, письмові столи, стільці, ліжка або дивани; газову/електричну плиту, водонагрівачі, котли; побутові прилади – холодильник, телевізор, пральну машину, електричну праску, люстри, настільні лампи, годинники; необхідний посуд, столові прибори, текстильну білизну тощо.

Крім підстав припинення договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу може бути припинений також і у випадку зменшення кількості вихованців внаслідок вибуття їх за віком або з інших причин, за умови, що сторони договору не домовилися про поповнення дитячого будинку сімейного типу новими вихованцями. Тоді дитячий будинок сімейного типу може бути переведений у статус прийомної сім'ї з урегулюванням його правового положення згідно вимог глави 20^1 СК України.

Об'єктом наведених відносин є соціальна послуга із забезпечення вихованням та проживанням дитини в прийомній сім'ї. Кількісний критерій осіб, яким може надаватись така послуга, більше чотирьох дітей. Такі відносини згідно Положення про дитячий будинок сімейного типу вважаються оплатними.

У межах таких відносин простежується приватний інтерес дитини, що позбавлена батьківського піклування, щодо забезпечення її права на проживання в сім'ї, як первинного та основного осередку суспільства, а також приватний інтерес батьків-вихователів, які прагнуть отримати певну майнову (в частині відповідної винагороди) та немайнову вигоду (щодо власного суспільного визнання в якості осіб, які здатні сформувати витребувані суспільством моральні якості його члена). Публічний інтерес суспільства проявляється у формування загальнолюдських засад для належного виховання дитини з передачею їй основних, перш за все духовних цінностей людства, та подальшої соціалізації.

В умовах воєнного стану виникла потреба удосконалення правового механізму захисту прав та інтересів дитини, яка гіпотетично може стати вихованцем дитячого будинку сімейного типу. Держава відреагувала на такі виклики шляхом внесення змін до чинного законодавства в частині: 1) захисту прав дітей на окупованих територіях та тимчасово переміщених (евакуйованих дітей); 2) надання тимчасового притулку дітей у зазначеній формі сімейного піклування; 3) оптимізації процедури підбору кандидатів на батьків-вихователів та організації діяльності дитячих будинків сімейного типу; 4) припинення функціонування дитячого будинку сімейного типу; 5) координації та адміністрування співпраці з дитячими будинками сімейного типу в екстраординарних умовах функціонування; 6) додаткового механізму контролю за виконанням обов'язків батьками-вихователями.

Разом з тим, потребують вирішення питання ефективності захисту прав та інтересів дитини посередництвом впровадження такої форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану шляхом детермінації параметрів

саме цієї форми з поміж інших з огляду на наявні ризики; вироблення додаткового механізму захисту дітей, які потребують тимчасових заходів захисту через ті чи інші обставини, пов'язані зі збройною агресією; визначення особливостей правового положення кандидатів на батьків-вихователів з числа осіб, які мають особливі заслуги перед Україною з огляду на вклад у захист національних інтересів країни; створення додаткових соціальних гарантій для функціонування дитячих будинків сімейного типу тощо.

3. Договірні конструкції у змісті форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Цивільно-правовий договір є визначальною правовою конструкцією у будь-якому національному праві сучасної країни, про що свідчать як якісні, так і кількісні показники відповідного нормативного матеріалу. Не менш актуальним є проекція договірної конструкції у сімейному праві, що опосередковує відповідні міркування в межах даного виступу.

У межах книги 1 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) питання правового регулювання договірних відносин відображені у п. 3 ч. 1 ст. 3, де серед основних засад цивільного законодавства визначений принцип свободи договору, що деталізований у ст. 627 ЦК України. Вказані положення цивільного законодавства у поєднанні зі змістом ст. ст. 7, 8 СК України надають підвалини до поширення договірного механізму правового регулювання і на сімейні відносини. У контексті наведеного слушним є така сфера реалізації сімейних правовідносин як влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Фактично сутність договору про патронат над дитиною цілком узгоджується зі змістом ч. 2 ст. 9 СК України, яка надає можливість особам, які проживають однією сім'єю, врегулювати свої сімейні відносини за договором. За результатами аналізу змісту ст. 253 СК України, Порядку створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя та типового договору про патронат над дитиною маємо таке.

Даний договір фактично врегульовує відносини між дитиною, щодо якої запроваджується патронат, та сім'єю патронатного вихователя на період перебування в ній дитини. Тобто цей договір є договором в інтересах третьої особи, у даному випадку дитини. Сторонами договору є орган опіки та піклування, батьки чи законні представники (якщо влаштування дитини у сім'ю патронатного вихователя здійснюється за їх згодою), а також патронатний вихователь. Отже, за кількістю сторін такий договір може бути як двостороннім, так і багатостороннім (коли до його укладення залучаються батьки чи законні представники дитини).

Форма договору – проста письмова, типова форма якого затверджена Постанова КМУ від 20 серпня 2021 року № 893 «Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною». Цей типовий договір береться за основу та деталізується сторонами. До врегулювання договірних відносин про патронат над дитиною у відповідності до ст. 8 СК України та ст. 9 ЦК України можуть бути застосованими субсидіарно загальні положення про договір та зобов'язання останнього нормативно-правового акта.

Даний договір є за розподілом змісту – двостороннім, за наявністю зустрічного еквіваленту – оплатним, за моментом укладення – консенсуальним, а також договором про надання послуги фактичного характеру, яка охоплюється змістом наведених категорій: тимчасового догляду, виховання та реабілітації дитини. Істотними умовами договору є: 1) предмет договору; 2) строк його дії.

Предметом договору про патронат над дитиною є охарактеризована у ст. 252 СК України послуга патронату над дитиною. Дана послуга обумовлена взаємною поведінкою сторін договору, за наявності яких може йти мова про її належне надання. Строк диференційований як загальний та спеціальний з огляду на обставини, за яких надається зазначена послуга.

Положення про виплату винагороди за надану послугу патронату над дитиною типовим договором не передбачена, однак вона випливає зі місту чинного законодавства, зокрема ст. 256 СК України.

З урахуванням змісту типового договору необхідно виокремити коло прав та обов'язків сторін, які формують умови такої домовленості. По-перше, їх можна поділити за суб'єктом, тобто стороною, яка їх реалізує (патронатний вихователь, орган опіки та піклування і батьки чи законні представники). По-друге, за функціональним спрямуванням (на надання самої послуги патронату або ж на її організаційне забезпечення). По-третє, за значенням у реалізації змісту таких відносин (на задоволення приватного або публічного інтересу).

Так, серед кола прав патронатного вихователя типовий договір пропонує повноваження щодо отримання інформації про стан здоров'я, психічний і фізичний розвиток влаштованої в сім'ю патронатного вихователя дитини, яке можна віднести до такого, що спрямоване на організаційне забезпечення послуги патронату та на задоволення приватного інтересу патронатного вихователя. У той час як право патронатного вихователя ініціювати розгляд міждисциплінарною командою питань щодо забезпечення прав та інтересів дитини та її сім'ї має бути віднесеним до такого, що спрямоване на організаційне забезпечення послуги патронату та на задоволення публічного інтересу щодо суспільного контролю у даній сфері відносин. А право

патронатного вихователя ініціювати перед органом опіки та піклування вирішення питань, пов'язаних із потребою у піклуванні дитини, проведенні складних дороговартісних обстежень, в операційному втручанні, протезуванні, придбанні для дитини засобів реабілітації чи пересування тощо має бути віднесеним до повноваження, що спрямоване на надання послуги патронату та задоволення перш за все приватного інтересу дитини та наведених її законних представників, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Подібним чином, обов'язки патронатного вихователя можуть бути класифіковані за вказаними критеріями: обов'язок забезпечувати доступ дитини до соціальних, освітніх і медичних послуг, організовувати проведення медичного обстеження, у разі потреби – надання невідкладної медичної допомоги та створювати належні умови для проживання, навчання, фізичного та духовного розвитку дитини відповідно до її віку, потреб та індивідуальних особливостей (на надання самої послуги патронату та на задоволення приватного інтересу дитини та її законних представників); обов'язок вести журнал спостережень за дитиною, а після її вибуття із сім'ї патронатного вихователя передати його службі у справах дітей та співпрацювати після вибуття дитини із сім'ї патронатного вихователя протягом семи календарних днів з батьками/законними представниками, до яких вона повернулася, надавати консультації з її догляду, виховання та реабілітації (на організаційне забезпечення послуги патронату і на задоволення публічного інтересу суспільства щодо забезпечення публічного порядку у даній сфері суспільного буття).

Така модель дослідження кола прав та обов'язків у повній мірі може бути поширеною також і на права та обов'язки органів опіки та піклування й законних представників у змісті договору про патронат над дитиною. При цьому, оскільки типові договори за усталеним підходом у цивільному праві наділені нормативною природою, що в певній мірі обмежує свободу договору, а для потреб охорони інтересів дитини у сімейному праві така сутність зазначених правових конструкцій цілком є слушною, то, вочевидь, всі викладені положення типового договору про патронат над дитиною мають бути відтворені й у будь-якому такому договорі на практиці. Природа ж свободи договору може бути реалізована через умову типового договору щодо можливості доповнення його на власний розсуд сторін у урахуванням вимог чинного законодавства.

Оскільки інститут патронату над дитиною перш за все слугує забезпеченню реалізації прав та інтересів дитини, то додатковими умовами такого договору є положення щодо обов'язків патронатного вихователя по відношенню до дитини та кореспондуючих до них прав

дитини, що було відображено у нормативному матеріалі ст.ст. 254 та 255 СК України й у змісті типового договору в оновленій редакції.

Окремо у договорі про патронат над дитиною визначені умови та порядок притягнення до відповідальності сторін. При цьому підставою притягнення до відповідальності може бути повне або часткове невиконання (неналежне виконання) договірних зобов'язань за договором. Типовий договір передбачає обов'язку процедуру попереднього вирішення спору щодо цього саме у позасудовому порядку. Серед форм юридичної відповідальності за порушення умов договору положеннями типового договору пропонується його розірвання через невиконання патронатним вихователем своїх обов'язків.

Частина 2 та частина 3 ст. 253 СК України поряд з положеннями типового договору про патронат над дитиною окреслює коло обставин, які можуть слугувати підставою припинення такого договору. Серед таких необхідно виділити ті, які залежать від волі сторін, а також ті, що обумовлюються обставинами об'єктивного характеру. Зокрема, до числа останніх необхідно віднести припинення у разі:

1) прийняття органом опіки та піклування рішення про повернення дитини до її батьків, інших законних представників (у випадку подолання ними складних життєвих обставин або завершення визначеного у договорі про патронат строку перебування дитини у сім'ї патронатного вихователя);

2) усиновлення дитини, встановлення над нею опіки чи піклування, влаштування її на виховання в сім'ю громадян (прийомну сім'ю чи дитячий будинок сімейного типу) або до дитячого закладу, закладу охорони здоров'я, навчального або іншого закладу;

3) досягнення дитиною повноліття;

4) у зв'язку із набуттям повної цивільної дієздатності у випадках, передбачених ЦК України;

5) смерті дитини;

6) смерті патронатного вихователя;

7) добровільного помічника.

Припинення ж договору про патронат над дитиною шляхом його розірвання можливий за згодою сторін, за рішенням органу опіки та піклування чи рішенням суду цілком узгоджується з можливістю поведінки сторін договору згідно цивільного законодавства. Однак, на відміну від останнього конструкція розірвання договору про патронат над дитиною, як сімейного договору, у зв'язку невиконанням патронатним вихователем своїх обов'язків за договором має певні особливості. Це пов'язано перш за все з додатковими засобами захисту інтересу дитини, а тому, на відміну від цивільного законодавства, не

вимагається доводити істотність порушення умов договору, розрізняти форму невиконання (часткове чи повне), а також розглядати можливість застосування конструкції зміни умов договору замість його розірвання.

Щодо прийомної сім'ї у контексті положень глави $20^{1,}$ то оскільки мова йде про добровільне взяття дитини на виховання та спільне проживання, то маємо саме договірний характер таких відносин, що підтверджується Положенням про прийомну сім'ю, яким затверджено зразок договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї. Такий договір є сімейно-правовим, до розуміння правової природи якого у повній мірі застосовані викладені міркування щодо договору про патронат над дитиною.

З числа осіб, які утворюють прийомну сім'ю, для укладення договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї і надання в межах нього відповідної послуги важливим є визначення правового положення прийомних батьків.

Прийомними батьками можуть бути окремі працездатні особи та подружжя, тобто жінка та чоловік, які перебувають у шлюбі згідно ч. 1 ст. 21 СК України. Отже, жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю без шлюбу (ч. 2 ст. 21 СК України), фактично у конкубінаті, не можуть виступати у ролі прийомних батьків. Можливість розгляду кожної з таких осіб в якості прийомних батьків може бути сприйнята з огляду ч. 1 ст. 256^{2} СК України, де таке право надається будь-якій особі, яка не перебуває у шлюбі. Разом з тим, Положення про прийомну сім'ю визначає окрему працездатну особу в числі кандидатів на одного з прийомних батьків. У даному випадку, вочевидь, мова йде про особу, яка відокремлена від шлюбу. Системний аналіз нормативного матеріалу Положення про прийомну сім'ю щодо поведінки учасників таких взаємин у випадку зміни сімейного стану (укладення шлюбу) прийомних батьків (6-1), коли припускається відмова нового члена сім'ї від набуття правового положення одного з прийомних батьків, надає можливість зробити позитивний висновок на користь надання права бути одним з прийомних батьків одному з учасників конкубінату. Однак, у будь-якому разі, вочевидь, перевага має надаватись повній сім'ї з урахуванням обставин конкретної справи.

Суб'єктами, які фактично споживають послугу в межах договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, є прийомні діти, до числа яких належать діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, які влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї. Таким чином, для того щоб мати статус прийомних дітей особам необхідно: 1) мати вік до 18 років (до 23 років: у випадку навчання у закладах освіти після досягнення повноліття або до закінчення зазначених закладів чи незалежно від

факту навчання у закладах освіти за умови встановлення такій особі інвалідності); 2) мати статус дитини-сироти (дитина, в якої померли чи загинули батьки) або дитини, позбавленої батьківського піклування (у зв'язку з позбавленням батьків батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими та через інші обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру, що впливають на можливість здійснення піклування батьками щодо своїх дітей, визначені у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»); 3) проходження дитиною процедури влаштування до прийомної сім'ї (ст. 256^4 СК України).

Прийняття рішення про створення сім'ї, наведеним у ч. 1 ст. ст. 256^4 СК України органом, є передумовою до укладення договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї, зміст якого згідно ч. 4 цієї ж статті статі формується на основі типового договору затвердженого КМУ. Разом з тим, на сьогодні наявний зразок договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, що є додатком до Положення про прийомну сім'ю і не визначений як типовий. Тобто, фактично підзаконний нормативний акт, на відміну від 256^4 СК України, оперує поняттям зразкового договору, який припускає дотримання форми, але відступлення від запропонованого змісту на розсуд сторін, що не відповідає сутності таких взаємин, де пріоритетним є саме типовий договір, як обов'язковий для сторін, в силу обставин, викладених у ст. 253 СК України.

Сторонами даного договору є орган опіки та піклування і прийомні батьки. Це договір на користь третьої особи (дитини). Предметом є охарактеризована у ст. 256^1 СК України послуга. Він є двостороннім, оплатним, консенсуальним, писмовим за формою укладення. Істотними умовами цього договору є предмет та ціна (грошове забезпечення).

Відносини з влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї може бути припиненим за взаємною згодою сторін, а також у випадку: 1) досягнення повноліття дитиною (у разі навчання у закладі загальної середньої освіти, за денною формою навчання у закладі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти – 23-річного віку або закінчення відповідного закладу освіти); 2) набуття або надання дитині повної цивільної дієздатності (реєстрація шлюбу, працевлаштування за трудовим договором, запис матір'ю або батьком дитини, провадження підприємницької діяльності); 3) влаштування дитини в заклад освіти на повне державне забезпечення; 4) досягнення батьками пенсійного віку; 5) смерть дитини. У випадку виявлення у порядку контролю органом опіки та піклування негативних факторів побутового характеру, неналежного надання визначеної

договором послуги та інших обставин, які суперечать інтересам дитини, такий орган, у випадку недосягнення домовленості з прийомними батьками щодо припинення договірних відносин, може ініціювати розірвання договору в односторонньому порядку зі зверненням до суду.

Окремою підставою припинення відносин з влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї є перевищення кількісного параметру прийомних дітей п'яти, що створює передумови до перетворення розглянутої форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, у іншу, унормовану в межах глави 20^2 СК України. За наведених умов орган, який прийняв рішення про створення прийомної сім'ї, приймає рішення про створення дитячого будинку сімейного типу на її основі.

Оскільки, дані відносини носять територіальний характер, то підставою припинення також може бути зміна адміністративно-територіальної одиниці місця проживання прийомної сім'ї, якщо прийомні батьки не подадуть заяву органу опіки та піклування за новим місцем проживання щодо пролонгації взаємин.

Для забезпечення правового режиму дитячого будинку сімейного типу основним локальним документом, який урегульовує відносини органу опіки та піклування, з однієї сторони, та батьків-вихователів, з іншої, є договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. Даний договір має ту ж природу, що і договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, а тому викладена вище характеристика наведених договірних відносин може бути застосована й до даного договору.

Разом з тим, необхідно вказати на включення до істотних умов договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу також і положень, що окреслюють обов'язок передачі органом опіки та піклування батькам-вихователям обладнаного житлового приміщення, земельної ділянки та транспортного засобу з ідентифікацією та визначенням характерних рис таких об'єктів. Зокрема, має бути визначена адреса і стан житлового приміщення та земельної ділянки і їх площа з зазначенням цільового призначення використання останньої, марка, модель, рік випуску та інші характеристики транспортного засобу. Окремо має бути визначено перелік обладнання житлового приміщення, що може включати: шафи для одягу, меблі для кухні, дзеркала, письмові столи, стільці, ліжка або дивани; газову/електричну плиту, водонагрівачі, котли; побутові прилади – холодильник, телевізор, пральну машину, електричну праску, люстри, настільні лампи, годинники; необхідний посуд, столові прибори, текстильну білизну тощо.

Крім підстав припинення договору про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу може бути припинений також і у випадку зменшення кількості вихованців внаслідок вибуття їх за віком або з інших причин, за умови, що сторони договору не домовилися про поповнення дитячого будинку сімейного типу новими вихованцями. Тоді дитячий будинок сімейного типу може бути переведений у статус прийомної сім'ї з урегулюванням його правового положення згідно вимог глави 20^1 СК України.

ВИСНОВКИ

Таким чином, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу відіграють важливу роль в реалізації соціальної функції публічної адміністрації із влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Особливого значення набувають такі інститути в умовах воєнного стану, коли виникає загроза існуванню як української державності, так і безпосередньо конкретно визначеної дитини, яка потребує додаткових заходів із забезпечення її прав, у тому числі щодо сімейного виховання.

Наведені форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування як правові інститути мають комплексну природу, що охоплюється як сімейно-правовим, так і соціальним значенням. Перше полягає у забезпеченні права дитини на сім'ю, а друге – у створені соціально обумовлених необхідних умов для дитини як учасника суспільства та свого роду страхуванні поряд з дитиною також і батьків та інших їх законних представників від настання невигідних наслідків саме для їх відносин з дітьми за складних життєвих обставин. Вони засновані на договірних відносинах, в межах яких простежується як приватний інтерес безпосередньої дитини на реалізацію права на сім'ю, так і публічний інтерес з приводу забезпечення публічного правопорядку в розрізі влаштування дітей відповідної категорії й забезпечення їх релевантної соціалізації. У зв'язку з цим у механізмі правового регулювання наведених взаємин відображена категорія як договірних конструкцій публічно-правового та приватноправового характеру, а також низка підзаконних нормативних актів адміністративно-правової природи.

В умовах воєнного стану особливістю реалізації всіх форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є екстраординарність передумов до запровадження відповідної форми, включення в механізм правового регулювання додаткових публічно-правових засобів, які забезпечують оперативність реалізації змісту відповідних відносин, наявність додаткових обставин для застосування

таких форм з огляду на екзистенціальний характер викликів перед суспільством та його найбільш влазливим членом – дитиною, визначення особливостей правового положення учасників таких відносин, створення додаткових соціальних гарантій для функціонування цих форм.

.

АНОТАЦІЯ

Дана стаття присвячена питанню детермінації правової природи окремих форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на прикладі патронату, прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу.

Звернена увага на той факт, що такі інститути набувають особливого значення в умовах воєнного стану, коли виникає загроза існуванню як української державності, так і безпосередньо конкретно визначеної дитини, яка потребує додаткових заходів із забезпечення її прав, у тому числі щодо сімейного виховання.

Доведено, що наведені форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як правові інститути мають комплексну природу, що охоплюється як сімейно-правовим, так і соціальним значенням. Перше полягає у забезпеченні права дитини на сім'ю, а друге – у створені соціально обумовлених необхідних умов для дитини як учасника суспільства та свого роду страхуванні поряд з дитиною також і батьків та інших їх законних представників від настання невигідних наслідків саме для їх відносин з дітьми за складних життєвих обставин.

Такі відносини засновані на договірних засадах, в межах яких простежується як приватний інтерес безпосередньої дитини на реалізацію права на сім'ю, так і публічний інтерес з приводу забезпечення публічного правопорядку в розрізі влаштування дітей відповідної категорії й забезпечення їх релевантної соціалізації. У механізмі правового регулювання наведених взаємин відображена категорія як договірних конструкцій публічно-правового та приватноправового характеру, а також низка підзаконних нормативних актів адміністративно-правової природи.

Відзначено, що особливістю реалізації всіх форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану є екстраординарність передумов до запровадження відповідної форми, включення в механізм правового регулювання додаткових публічно-правових засобів, які забезпечують оперативність реалізації змісту відповідних відносин, наявність додаткових обставин для застосування таких форм з огляду на екзистенціальний характер викликів перед суспільством та його найбільш влазливим членом –

дитиною, визначення особливостей правового положення учасників таких відносин, створення додаткових соціальних гарантій для функціонування цих форм.

Література

1. Кількість дитячих будинків сімейного типу у країні постійно збільшується, сьогодні їх вже 1180 й там виховується понад 8 тисяч дітей. *УКРІНФОРМ*. URL: https://surl.li/xlbzhc.
2. В Україні налічується близько 1300 дитячих будинків сімейного типу. *Допомога дитячим будинкам сімейного типу*. URL: https://centersocial.org/projects/dopomoga-dytyachym-budynkam-simejnogo-typu-help-to-family-type-childrens-homes/.
3. Кравчик М.Б. Особливості патронату в законодавстві України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31(70). С. 25-30. DOI: https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/05.
4. Лешанич Л.В. Правова природа припинення договору про патронат. *Часопис цивілістики*. 2015. Випуск 18. С. 73-76.
5. Боровська І.А. Патронат над дитиною як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: окремі аспекти. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 2017. С. 239-241.
6. Лютий В., Павлик О. Критерії оцінювання якості послуги патронату над дитиною. *Social Work and Education*. 2020. № 3, том 7. С. 263-278. DOI: 10.25128/2520-6230.20.3.2.
7. Розгон О. Договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 5(95). С. 122-134.
8. Козак О. Передумови укладення договору про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 11-15. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.02.
9. Черновалюк Ю.Ю. Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу. *Автореф. дис…канд.юр.наук: 12.00.03*. 2010. 22 с.
10. Токарчук Л.М. Дитячий будинок сімейного типу: питання правового регулювання. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 64-69. DOI: http://dx.doi.org/10.18524/2411-2054.2019.34.169535.
11. Чайка І.О. Виховний потенціал дитячих будинків сімейного типу в Україні. *Science and Education a New Dimension*. *Humanities and Social Science.* 2016. № 16. С. 92-95.
12. Хрущ В.Л. До питання про правову природу договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. *Юридичний*

науковий електронний журнал. 2024. № 3. С. 176-179. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/39.

13. Євко В.Ю. Правова природа договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. *Університетські наукові записки.* 2009. № 3(31). С. 67-73.

Інформація про автора:
Маковій Віктор Петрович,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
https://orcid.org/ 0000-0002-6847-2309

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-26

ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ У КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Марін О. К., Савайда О. І., Вишневська І. А.

ВСТУП

Діти становлять одну з найбільш уразливих верств населення, яка зазнає найтяжчих форм шкоди внаслідок агресивної війни, розв'язаної росією проти України. Вразливість дитинства зумовлює багатовимірність і багаторівневість негативних наслідків, що охоплюють фізичний, психологічний, соціальний та правовий виміри. У межах цього дослідження діти розглядатимуться як специфічна група потерпілих від дій, що в умовах мирного часу могли б кваліфікуватися як прояви торгівлі людьми.

1. Правова оцінка викрадення та депортації українських дітей під час збройної агресії рф

Факт того, що представники держави-агресора здійснюють на території України дії, які за своєю суттю становлять викрадення дітей – громадян України, є беззаперечним та підтвердженим численними джерелами. Випадки примусової депортації та незаконного переміщення неповнолітніх задокументовані як на державному рівні, так і неурядовими організаціями України, міжнародними інституціями та іноземними експертами і відповідно визнані серйозним порушенням норм міжнародного права. Зокрема, за офіційними даними урядового онлайн-ресурсу «Діти війни», у період з 24.02.2022 по 27.09.2023 депортованими та/або примусово переміщеними вважаються 19 546 дітей[1]. Організація з безпеки і співробітництва в Європі у своїх висновках наголошує на злочинному характері таких дій щодо українських дітей[2]. Водночас Парламентська асамблея Ради Європи у резолюції від 27 квітня 2023 року кваліфікувала факти депортації дітей

[1] Онлайн портал «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[2] Білкова В., Геллештвейт С., Штейнерте Е. Звіт про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до російської федерації. ODIHR.GAL/37/23/Rev.1/Corr.1* 20 June 2023.

російською владою та їхню насильницьку русифікацію як елементи злочину геноциду[3].

Крім того, за офіційною інформацією Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, станом на 14 грудня 2022 року, за неповними поіменними даними, на території російської федерації перебувало понад 12 тисяч українських дітей, з яких близько 8 600 були примусово депортовані[4]. У прямому ефірі державного телеканалу «Рада» Віцепрем'єр-міністр України Ірина Верещук повідомила, що російська федерація незаконно утримує на тимчасово окупованих територіях та вивезла на свою територію 4 396 дітей-сиріт з України. При цьому Уряд України офіційно звернувся до рф із письмовим поіменним переліком цих дітей, вимагаючи їх повернення[5]. Водночас російська сторона систематично відмовляється надавати Україні чи міжнародним інституціям будь-які достовірні дані щодо переміщених дітей, що становить грубе порушення міжнародного права та фактично унеможливлює визначення їхньої реальної кількості.

У рішенні Парламентської асамблеї Ради Європи від 27 квітня 2023 року зафіксовано підтверджені факти незаконного переміщення щонайменше двох тисяч українських дітей на територію Республіки Білорусь, яка виступає співучасницею російсько-української війни[6]. Додатковим підтвердженням цього є офіційні заяви президента Білорусі О. Лукашенка, який публічно визнав перебування примусово вивезених українських дітей у його країні. Зокрема, 28 грудня 2023 року він особисто відвідав організовану білоруським урядом зустріч із незаконно депортованими дітьми з України[7].

За оцінками різних правозахисних організацій, з 2014 року російська федерація депортувала понад 1,5 мільйона українських дітей[8]. Зі свого

[3] Власенко В. ПАРЄ: Депортація дітей з України – елемент злочину геноциду. UPL: https://www.dw.com/uk/rezolucia-pare-deportacia-ditej-z-ukraini-element-zlocinu-genocidu/a-65456150

[4] Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/ombudsman-ukrayini

[5] Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Формується міжнародна коаліція для повернення українських дітей-сиріт. URL: https://web.archive.org/web/20230412135822/https://minre.gov.ua/2023/04/10/formuyetsya-mizhnarodna-koalicziya-dlya-povernennya-ukrayinskyh-ditej-syrit/

[6] ПАРЄ визнала геноцидом депортацію українських дітей та дорослих до РФ. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3716753-u-bilorusi-diut-tabori-de-vivezenih-z-ukraini-ditej-vihovuut-u-dusi-rasizmu-opozicia.html

[7] Лукашенко О. особисто зустрів незаконно депортованих дітей з України. Еспресо. URL: https://espreso.tv/lukashenko-osobisto-zustriv-nezakonno-deportovanikh-ditey-z-ukraini

[8] Лубінець в ООН нагадав, що росія депортує українських дітей з 2014 року. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3702216-lubinec-v-oon-nagadav-so-rosia-deportue-ukrainskih-ditej-z-2014-roku.html

боку, голова Міжнародного комітету Ради Федерації у Державній Думі рф Григорій Карасін зазначив, що за цей період до Росії було вивезено близько 700 тисяч українських дітей[9]. Станом на сьогодні Україна ідентифікувала 19 546 дітей, депортованих або примусово переселених до рф, маючи при цьому поіменні дані з інформацією про їхні українські міста походження та приблизне місце перебування на території російської федерації[10]. 13 травня 2023 року Президент України Володимир Зеленський на брифінгу в Римі повідомив, що достеменно відомо про понад 19,3 тисячі українських дітей, яких депортували росіяни[11] [10]. Оскільки наведені дані мають певні розбіжності, встановити точну кількість примусово вивезених дітей наразі неможливо. Це обумовлено як триваючою війною, так і продовженням незаконного переміщення дітей, що ускладнює повну верифікацію статистики.

На нашу думку, зафіксовані та верифіковані українськими державними і громадськими ініціативами випадки незаконної депортації українських дітей до території російської федерації включають:

– офіційну державну онлайн-платформу «Діти війни» (Children of War) – яка на підставі верифікації даних платформа повідомляє про випадки депортації та/або примусового переміщення дітей у період з 24 лютого 2022 року по кінець періоду спостереження (дані, що оновлюються на платформі щодня). Тут наводиться кількість дітей, депортованих та/або примусово переміщених, верифікованих у базі, а також зазначена кількість повернутих українських дітей, яка становить – 1605 (childrenofwar.gov.ua);

– відомості **Уповноваженого Верховною Радою України з прав людини (Омбудсман),** який систематично фіксує та публічно коментує факти депортацій дітей, а також звітує про випадки повернення дітей і міждержавну координацію заходів із їх повернення; офіс Омбудсмана виступає одним із джерел даних і партнерів при верифікації таких фактів;

– інформацію **міжнародно-політичних інституції та дипломатичних органів** (зокрема Парламентська асамблея Ради Європи – РАСЕ, ОБСЄ/ПА ОБСЄ, Європейний парламент та ін.), які у своїх резолюціях і звітах визнали практику насильницького

[9] У росії заявляють, що вивезли понад 700 тисяч українських дітей. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3742632-u-rosii-zaavlaut-so-vivezli-ponad-700-tisac-ukrainskih-ditej.html

[10] Онлайн портал «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[11] У Держдумі РФ підтвердили депортацію 700 тисяч українських дітей за роки війни в Україні. Еспресо. URL: https://espreso.tv/u-derzhdumi-rf-pidtverdili-deportatsiyu-700-tis-ukrainskih-ditey-za-roki-viyni-v-ukraini

переміщення українських дітей як кримінально значуще явище. 15 березня 2023 року Слідча комісія Організації Об'єднаних Націй визнала, що росія скоїла в Україні широкий спектр воєнних злочинів, включаючи навмисні вбивства, систематичні тортури та депортацію дітей. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) опублікувало доповідь, у якій засвідчило ці примусові переміщення дітей незаконними та воєнними злочинами. У звіті загалом визначено три категорії депортованих дітей: ті, хто втратив зв'язок із батьками через російське вторгнення, ті, кого розлучили, коли їхніх батьків відправили до російського фільтраційного табору, і ті, хто перебував у закладах чи установах. Також, 4 травня 2023року ОБСЄ було оприлюднино звіт, в якому практика примусового переміщення та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території України та на територію російської федерації розцінюється як злочин проти людяності [11]. «Звіт про депортацію українських дітей з боку Росії чіткий: Росія порушує міжнародне гуманітарне право і права людини – у деяких випадках серйозно. Росія мусить повернути українських дітей в Україну. Негайно» – посол Фінляндії в ОБСЄ Веса Хаккінен, який виступив від імені 45 країн-учасниць на засіданні ОБСЄ.

Окрім того, у звіті йдеться також й про «невзаємні евакуації, переміщення та тривале переміщення українських дітей, які становлять порушення міжнародного гуманітарного права, а в деяких випадках й про серйозні порушення IV Женевської конвенції та воєнні злочини». Доповідачі, зокрема, згадали про процедуру розділення батьків і дітей на фільтраційних пунктах, які встановила російська окупаційна влада, і зауважують, що такі дії були вчинені з особливою жорстокістю[12];

– **міжнародно-правову кваліфікацію та правосуддя.** Прокурори Міжнародного кримінального суду (ICC) висунули претензії у справі насильницьких депортацій дітей (видача ордерів на арешт стосовно окремих високопосадовців росії у 2023 р.), що додає міжнародно-правової ваги наявним твердженням про масові або системні депортації дітей.

Держави-учасниці ОБСЄ неодноразово намагалися з'ясувати обставини конкретних порушень у сфері прав людини. Від початку повномасштабної агресії російської федерації цей механізм було задіяно вже чотири рази у контексті війни в Україні. У квітні 2023 року Постійній раді ОБСЄ була представлена доповідь щодо примусового

[12] Примусове вивезення Росією українських дітей може бути визнано злочином проти людяності – звіт на замовлення ОБСЄ. Еспресо. URL: https://espreso.tv/primusove-vivezennya-rosieyu-ukrainskikh-ditey-mozhe-buti-viznano-zlochinom-proti-lyudyanosti-zvit-na-zamovlennya-obse

переміщення українських дітей, у якій зроблено висновок, що російська федерація «неодноразово явно порушувала найкращі інтереси цих дітей» та зафіксовано порушення статей 3, 8, 9, 10, 12, 14, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31 та 7(b) Конвенції ООН про права дитини. У наступній доповіді, представленій у квітні 2024 року, встановлено, що відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародних стандартів у галузі прав людини, українські цивільні особи, включно з дітьми, зазнали свавільних переміщень і мають право на негайне та безумовне звільнення. Обидві доповіді констатують, що російська федерація не вжила жодних заходів для припинення незаконної депортації або повернення дітей.

Ці доповіді згадуються у Бухарестській декларації ПА ОБСЄ, яка наголошує, що «примусове переміщення та депортація населення становлять злочин проти людства, а можливо, й геноцид». Подібні звіти щодо примусових переміщень та порушень прав дітей також підготовлені Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини та Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ). Серед міжнародних інституцій, які ухвалили резолюції та офіційні заяви щодо ситуації українських дітей, – Генеральна Асамблея ООН, Європейський парламент, ПАРЄ та Європейська мережа омбудсменів з питань дітей (ENOC). Рада Європи додатково утворила консультаційну групу та призначила спеціального представника для координації дій на підтримку українських дітей[13].

Загальновизнана суспільна небезпечність відповідної поведінки повинна знайти своє відображення у належній її кримінальній протиправності. Іншими словами – викраденню дітей представниками держави-агресора потрібно надати адекватну кримінально-правову оцінку. З цього приводу у кримінально-правовій літературі висловлюються позиції, які можуть наштовхнути на думку про потребу передбачення у КК України такої форми поведінки як самостійного кримінального правопорушення. Так, І. Шкурат зазначає, що проводячи аналіз кримінального законодавства України та діяльності Офісу генерального прокурора України, можна дійти висновку, що у вітчизняному законодавстві відсутня норма права, яка б чітко й недвозначно регулювала кримінальну відповідальність осіб, які вчиняли примусову (а також обманним шляхом, шляхом зловживання довірою) депортацію, переміщення цивільного населення, дітей – громадян

[13] Примусове вивезення Росією українських дітей може бути визнано злочином проти людяності – звіт на замовлення ОБСЄ. Еспресо. URL: https://espreso.tv/primusove-vivezennya-rosieyu-ukrainskikh-ditey-mozhe-buti-viznano-zlochinom-proti-lyudyanosti-zvit-na-zamovlennya-obse

України[14]. Інший автор також відмічає той факт, що на сьогодні окремої статті Кримінальний кодекс України, яка б містила опис складу депортації або примусового переміщення населення, немає[15].

Однак, констатація факту відсутності у тексті кримінального закону спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за ту чи іншу форму суспільно небезпечної поведінки, не означає потреби у її прийнятті. Навіть самі автори, які відзначали відсутність відповідної норми, вказували на те, що наразі кримінально правова оцінка такої поведінки відбувається за ч.1 ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни».

Крім того, є роботи, в яких відзначається можливість кримінально-правової оцінки такої поведінки як злочину геноциду за ч.1 ст. 442 КК України у формі «насильницької передачі дітей з однієї групи у іншу». Так, Б. Островська зазначає, що саме «насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу», що є ознакою та окремою формою злочину геноциду згідно п. е) ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 09.12.48 р., що разом із насильницькою їх асиміляцією можна класифікувати як намір знищення української ідентичності у майбутніх поколінь за допомогою різних інструментів державної політики планомірної русифікації українських дітей[16].

Крім цих норм, які складають прояв міжнародної кримінально-правової компоненти оцінки поведінки представників держави-агресора, що полягає у викраденні дітей, така може отримати свою оцінку і за іншими нормами кримінального права. Найбільш універсальною нормою, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення будь-якої людини, у тому числі й дитини, за будь-яких умов, які не виключають кримінальну протиправність діяння, є норма, визначена у ст. 146 КК України «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини». Якщо дитина є малолітньою, вчинене підлягає кваліфікації за ч. 2 цієї статті.

Крім того, у розділі III Особливої частини КК України, як видається, випадково, опинилася норма, яка передбачає міжнародний злочин – насильницьке зникнення – ст. 146-1 КК України. Поведінка

[14] Oedebrink C. Russian abductions and deportations of Ukrainian children. OSCE Parliamentary Assembly. Porto Annual Session, 2025. P. 604-605/ URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2025-porto/reports-and-speeches-12/5295-russian-abductions-and-deportations-of-ukrainian-children-by-carina-oedebrink-ukr-1/file

[15] Шкурат І.О. Кваліфікація незаконного переміщення, депортації цивільного населення та дітей на тимчасово окупованій території України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2023. С.603-605.

[16] Островська Б.В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право*. 2023. Вип.2. С.63-67.

представника держави-агресора, яка полягає у викраденні дитини і, за ознаками складу, передбаченого ст. 146-1 КК, з подальшою відмовою визнати факт такого викрадення або приховування даних про долю такої дитини чи місця її перебування, може бути кваліфікована саме за цією статтею.

Злочином міжнародного характеру, посягання, передбачене ст. 149 КК України «Торгівля людьми», також у фокусі уваги при кримінально-правовій оцінці викрадення дітей представниками держави агресора. Така кримінально-правова кваліфікація набуває актуальності у зв'язку із обумовленням і у положеннях міжнародного права і у національному кримінальному законодавстві того, що відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності, або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання її згоди на експлуатацію людини (примітка 3 ст. 149 КК України). Це дає підстави окремим вченим вказувати на те, що потрібно також розслідувати кожен випадок на наявність отримання особами, задіяними у примусовому переміщенні дітей матеріальної вигоди за їх послуги. В цьому разі можливе застосування пункту б) ст. 2 Факультативного протоколу, що дає визначення таким діям: «торгівля дітьми означає будь-який акт або угоду, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду або інше відшкодування»…[17].

Така полінормативність у встановленні кримінальної відповідальності за викрадення дітей представниками держави-агресора, ставить перед наукою кримінального права та практикою його застосування питання розмежування вказаних складів кримінальних правопорушень, вказання на чіткі критерії, використання яких дасть змогу зробити правильний за своєю правовою природою висновок про те, яке ж саме кримінальне правопорушення вчинене.

Тотожні з об'єктивної сторони діяння, враховуючи обставини їх вчинення, можуть одержати різну кримінально-правову оцінку. Першим

[17] Крушинський С.А. Незаконна депортація та переміщення населення як різновид воєнних злочинів. *Збірник тез XXVII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова: Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави (м. Хмельницький, 10.03.2023 р.)*. Хмельницький, 2023. С. 55-57.

критерієм, який повинен був би дати можливість розмежувати вказані діяння, це наявність чи відсутність так званого контекстного (контекстуального) елементу. У міжнародно-правовій літературі його ще називають «контекстні обставини», «загальні вимоги», «міжнародний елемент» або «контекст організованого насильства». У сучасній кримінально-правовій доктрині України найбільш вдалим видається визначення цієї ознаки Н. Антонюк, яка зазначила, що «контекстуальний елемент воєнного злочину полягає у встановленні того, що поведінка виконавця мала місце в контексті та була пов'язана з міжнародним збройним конфліктом, і того, що виконавець усвідомлював фактичні обставини, які встановлювали існування збройного конфлікту»[18]

З урахуванням наведеного «контекстуальний елемент» або «контекст організованого насильства» необхідний для кваліфікації вчиненого викрадення дитини за ст. 438, 442 або 146-1 КК України. У останньому випадку, враховуючи розташування ст. 146-1 КК у розділі III Особливої частини, може здатися, що для цього складу, контекстуальний елемент не є обов'язковий. Однак це не так, оскільки у іншому випадку відмежувати склад, передбачений ст. 146-1 від складу, визначеного у ст. 146 КК практично неможливо[19]. При цьому варто враховувати, що «залежно від злочину, контекстуальний елемент наявний як матеріальний чи ментальний елемент злочину»[20]. Так, для злочину геноциду, формою якого є насильницька передача дітей з однієї групи у іншу, контекст полягає у знищенні групи, яка знаходиться під захистом, і таким чином є частиною так званого ментального елемента, що за українською кримінально-правовою доктриною, нагадує суб'єктивну сторону складу правопорушення. Метою суб'єкта геноциду є повне чи часткове знищення захищеної групи. Щодо злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії, контекстуальний елемент полягає у об'єктивних умовах: для злочинів проти людяності частиною матеріальних елементів (об'єктивних ознак) злочину є широкомасштабний чи систематичний напад на цивільне населення, а для воєнних злочинів – збройний конфлікт.

[18] Антонюк Н.О. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст та необхідність встановлення. *Право України*. 2023. №5. С.37.

[19] Марін О. Що таке контекстуальний (контекстний) елемент у кримінальному праві України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXIX звітної науково-практичної конференції (2-3 лютого 2023 р.). Ч.2.* Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2023. – С.156-159.

[20] Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник. Одесса: Феникс, 2011. 910 с.

Саме наявність збройного конфлікту й дає можливість українським органам правопорядку кваліфікувати вчинене за ч.1 ст. 438 КК України.

Правильність такого висновку підтверджується й останніми змінами та доповненнями, які було внесено до КК України у червні 2025 року. Нагадаємо, що Законом України «Про внесення змін до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях», диспозицію ч. 1 ст. 438 КК України було доповнено словами «незаконне переміщення або депортація дитини, невиправдана затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діях». Таким чином, фактично наведені форми об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення буле виокремлено з такої давніша закріпленої форми, як «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

У зв'язку із цим варто вказати на неточність формулювання назви відповідного Закону України, адже «встановлення відповідальності» за вказані форми поведінки не відбулося, оскільки практично за все наведене у цьому Законі України, кримінальна відповідальність була встановлена у національному кримінальному законодавстві і раніше. За наявності належного контекстуального елементу, вчинене підлягало та підлягатиме кваліфікації за статтями 438 чи 442 КК України. Відсутність контекстуального елементу дасть можливість кваліфікації викрадення дітей представниками держави-агресора за нормами, що передбачаються відповідальність за кримінальні правопорушення, передбачені загальним нормами, передбаченими ст. ст. 146, 149 КК України.

Крім того, варто погодитись із авторами Закону із тим, що вказані зміни не позбавлені змісту, оскільки Невиправдана затримка репатріації українських дітей, примусово переміщених або протиправно депортованих до Російської Федерації, супроводжується їхньою насильницькою передачею в російські родини або в інтернатні заклади. Це дає обґрунтовані підстави вважати, що винні особи, невиправдано затримуючи репатріацію, мають намір залишити українських дітей у Росії назавжди. Ці діти стають жертвами нав'язаного російського громадянства та «глибокої адаптації до російського мовного [й культурного] середовища». Фактично, вони примусово вилучаються з української національної групи, що несе особливу загрозу безпековим інтересам України як держави. Також, загрозу безпековим інтересам України несуть випадки вербування та використання дітей у військових цілях (зокрема вербування для передачі даних про розміщення об'єктів

військового значення, підпалів об'єктів оборонного та народногосподарського значення тощо). Водночас, у органів досудового розслідування станом на сьогодні відсутній необхідний правовий інструментарій щодо притягнення представників країни агресора до відповідальності зв використання дітей до 18 років у військових цілях[21].

2. Насильницька передача дітей з однієї групи в іншу як форма геноциду

Як бачимо, викрадення дітей з України, депортація, примусове їх переміщення на територію Росії, вилучення таких дітей із звичного для них середовища, є актуальною та складною проблемою для нашого суспільства у сучасний період. Про актуальність даної проблеми свідчить вже те, що станом на сьогодні, навіть питання кількості українських дітей, які зазнали депортації та/або примусового переміщення, не є досліджено досконало. Цифри різняться кардинально. Так, в інтерв'ю ТАСС представника невідомого правоохоронного відомства росії вказувалося, що з лютого 2022 року по лютий 2023 року на територію РФ з території України прибуло понад 5,3 млн осіб, у тому числі 738 тисяч дітей.

На думку українських експертів, ця цифра є завищеною та не відповідає дійсності. До прикладу, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець припускає, що «кількість дітей може становити близько 150 тисяч». З іншого боку, Уповноважена Президента України з прав дитини Дарія Герасимчук оцінює, що «потенційно йдеться про кілька сотень тисяч викрадених дітей, тобто про 200-300 тисяч».

Крім того, з 24 лютого 2022 року активно функціонує платформа «Діти війни», де збираються та систематизуються дані про викрадених, зниклих та повернутих з-під російського панування дітей. Станом на 12.09.2025 рік на платформі наявна підтверджена Україною цифра: 19546 депортованих та/ або примусово переміщених дітей.

Очевидно, що відповідна діяльність представників держави-агресора повинна отримати належну їй правову оцінку з тим, щоб у майбутньому винні у ній особи не змогли уникнути адекватної кримінальної відповідальності.

Відповідний процес вже розпочався у Міжнародному кримінальному суді. Так, всім відома заява прокурора МКС про те, що «…є розумні

[21] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях представником іноземної держави». URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/9298daa6-68b6-4423-8803-d5117bec63bf/

підстави вважати, що президент росії володимир путін та омбудсменка марія львова-бєлова відповідальні за незаконну депортацію українських дітей…». Йдеться про можливість розгляду такої поведінки у розрізі положень ст. 8 Римського статуту МКС як воєнного злочину.

Поряд із тим, у спеціальній літературі неодноразово висувалася така версія кримінально-правової кваліфікації вчиненої стосовно українських дітей, як те, що відповідна поведінка повинна були розцінена як геноцид. Так, зокрема зазначається, що «…акти геноциду в діях російської федерації проявляються у різноманітних формах… – примусове переміщення українських дітей на територію російської федерації та передача їх на виховання до чужого середовища з метою знищення їхньої самоідентифікації як українців…»[22].

Поняття «геноцид» визначено Конвенцією про запобігання злочину геноциду і покарання за нього[23]. Так стаття ІІ цього документу містить положення про те, що «… під геноцидом розуміються наступні дії, вчинені з наміром знищити цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: … е) насильницька передача дітей з однієї людської групи у іншу». Подібні положення відтворено у ст.6 Римського статуту МКС[24] та ст. 442 КК України.

Для обґрунтування того, чи можливо відповідну поведінку кваліфікувати як геноцид за ст. 442 КК України, варто розкрити об'єктивні та суб'єктивні ознаки відповідного складу кримінального правопорушення та встановити, чи наявні вони у вчиненому.

Насамперед поглянемо на ознаки об'єктивної сторони геноциду у формі, яка є предметом нашого дослідження. Йдеться про «насильницьку передачу дітей з однієї групи у іншу».

Найпростіше встановити зміст поняття «дитина». Відповідно до ст.1 Закону України «Про охорону дитинства» дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

Щодо груп, з яких та у які відбувається насильницька передача, то стосовно злочину геноциду йдеться про національну, етнічну, расову чи релігійну групи. При цьому національна група – це група людей, яка ідентифікується нацією чи конкретною країною, зазвичай має спільну

[22] Гусар О.А. Міжнародно-правова оцінка дій РФ щодо порушення Конвенції ООН про геноцид. Журнал Східноєвропейського права. 2022. №105. С.20.

[23] Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. Прийнято і запропоновано для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією 260 А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН 09.12.1948 року. URL: http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm

[24] Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

історію, культуру та часто спільну мову. Етнічна група – це група, яка визначається спільним етнічним походженням, мовою, культурою та ідентичністю. Расова група це поняття, яке використовується для класифікації людей на підставі фізичних характеристик, таких як колір шкіри, форма обличчя тощо. Релігійна ж група – це група людей, які спільно ідентифікують себе за релігійними переконаннями та практиками. Вони можуть відзначатися спільною релігійною традицією, культом, обрядами тощо.

У контексті подій, які відбуваються в Україні протягом останніх десяти (трьохсот) років, а активізувалися з лютого 2022 року – йдеться про національну групу. Діти, які вилучаються з звичного їм середовища, передаються з однієї національної групи (української) до іншої (не української). Ця інша група може бути власне російською, або будь-якою іншою національною чи етнічною групою: білоруською, чеченською і т.д. Таким чином, доцільно вважати, що саме національна ідентичність український дітей відіграє основну і чи не єдину причину їх викрадення та передачі у іншу групу. Такий висновок можна зробити проаналізувавши російські ЗМІ та інші джерела. Наприклад, із неправдивими твердженнями про поширення нацизму в Україні, значна кількість росіян вважає, що Росія бореться саме проти нацистів. Отже, у росіян протягом тривалого часу формувалося переконання, що українці асоціюються з нацизмом.

За звичним для доктрини національного кримінального права розумінням, насильницька передача дітей з однієї групи в іншу означає їх передачу в поєднану з фізичним насильством або з погрозою його застосування (психічним насильством). Росіяни примусово, всупереч волі самих дітей, батьків або осіб, які їх замінюють, переміщають викрадених дітей в росію або на в інші тимчасово окуповані нею українські території, для подальшого їх «перевиховання». Таке переміщення у абсолютній більшості випадків є протиправним. Підтвердження цього слугує те, що прокурор Карім Хан у згаданій вище заяві зазначив, що «на момент цих депортацій українські діти перебували під захистом Четвертої Женевської конвенції». Вона має назву «Про захист цивільного населення під час війни» та прямо забороняє примусове переміщення або депортацію цивільного населення з території окупованої держави. Крім того, у контексті поняття геноциду, важливим є не стільки куди географічно переміщена викрадена дитина, а те, що вона передається з однієї національної (у нашому випадку) групи у іншу. При цьому розташування цієї другої групи критичного значення не має. Так, Єльська лабораторія гуманітарних досліджень (Yale Humanitarian Research Lab) 14 лютого 2023 р. опублікувала незалежний звіт, в якому детально описується

мережа керованих Росією закладів і процесів, які використовуються для переселення тисяч українських дітей до територій, підконтрольних російському уряду. Мережа з понад 40 таборів та закладів простягається від окупованого Криму до Сибіру[25].

Таким чином, можна стверджувати, що у аналізованих подіях об'єктивні ознаки досліджуваної форми геноциду наявні.

Поряд із тим, обов'язковою ознакою геноциду, його контекстним елементом, визначальною властивістю, є не об'єктивні ознаки, а ознаки у звичному нам розуміння суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Доктрина міжнародного кримінального права називає цей елемент спеціальним геноцидним наміром, а доктрина національного кримінального права – метою вчинення кримінального правопорушення.

Відповідно до ст. 442 КК України діяння визнається геноцидом лише за умови його вчинення з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Як встановити наявність цієї мети у поведінці відповідальних осіб, адже це належить до найскладніших проблем застосування кримінального права. Прямих доказів цього наміру (мети) станом на сьогодні, нам виявити не вдалося. Звичайно, не існує жодних доступних нам офіційних методичок чи визначених російським законодавством процедур щодо перевиховання викрадених дітей.

Поряд із тим величезна кількість непрямих доказів свідчать про наявність цієї ознаки у вчиненому. Такий висновок можна зробити, наприклад, на підставі свідчень тих кого вдалось повернути. Як зазначає Уповноважена президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дар'я Герасимчук: «Всі діти, яких нам зараз вдалося повернути, всі говорять про те, що їм розповідали про їхні сім'ї. У всіх був однаковий термін – рівно через 4 тижні починалися розмови про те, що батьки вас покинули, ви не повернетесь додому. Це була методичка, там прописано все, терміни, те, що треба обов'язково з дитиною наодинці говорити, що треба кожні 2 місяці їх розділяти, щоб у них не було відчуття єдності, щоб вони не гуртувалися. Це наймасовіший сценарій викрадення дітей на сьогодні». «Росії не потрібні українські діти – їй потрібно якомога більше російських патріотів. І саме завдяки викраденню й перевихованню наших дітей РФ хоче поповнити свою націю», – зазначає Дар'я Герасимчук. Таким чином, цілком ймовірним є те, що саме національна ідентичність український дітей відіграє основну і чи не єдину причину їх викрадення.

[25] Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. URL: https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/childrencamps-1

Про це свідчать й інші наукові дослідження. Так, зокрема, зазначається, що основною метою [російських дитячих] таборів є політичне перевиховання українських дітей. Країна-агресорка прагне знищити національну ідентичність маленьких українців, піддаючи їх науковій, культурній, патріотичній та військовій освіті, орієнтованій на Росію. Операція централізовано координується Федеральним урядом РФ і включає всі рівні влади[26]. Отже в росії діє налагоджена система насадження своєї ідентичності переміщеним українським дітям.

Таким чином, є всі підстави вважати, що у випадках викрадення українських дітей та передачі їх у російські дитячі будинки, спеціалізовані табори, сім'ї, можна говорити про наявність ознак геноциду і як міжнародного злочину, і як кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442. При цьому діяльність правоохоронної системи України доцільно спрямувати на доказування наявності таких ознак з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, не уникнув покарання.

3. Проблеми повернення та реінтеграції українських дітей

Одним із ключових викликів у процесі повернення українських дітей, незаконно депортованих до російської федерації, є їхня ідентифікація. Росія систематично ігнорує офіційні запити та дії українського уряду щодо встановлення кількості та поіменного складу депортованих дітей і не надає жодних даних про примусові депортації. Навіть у разі надання списку, залишається необхідність визначити їхнє фактичне місцезнаходження та можливі прийомні або опікунські сім'ї, що повністю суперечить політиці російської влади.

Ситуацію ускладнює факт зміни свідоцтв про народження та імен дітей, що робить їх практично «відчуженими» від України та національної культури. Деякі з них були депортовані у ранньому віці (немовлята або діти до 3 років) і можуть не пам'ятати свого українського походження. Додатково, повернення дітей неможливе без згоди російської федерації, навіть за умови їхньої ідентифікації та встановлення місцезнаходження.

Важливо також враховувати психологічні наслідки для дітей, які стали жертвами незаконної депортації. Їхня реінтеграція в українське суспільство потребує професійного та обережного підходу з дотриманням принципу найкращих інтересів дитини. Відповідні установи, зокрема суди та органи правопорядку, мають бути належним чином підготовлені до роботи з дітьми, які пережили травматичний

[26] Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. URL: https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/childrencamps-1

досвід, а після повернення їм має забезпечуватися доступ до кваліфікованої психологічної та соціальної підтримки.

Міжнародна спільнота активно реагує на цю проблему. У Бухарестській декларації 2024 року (31-а щорічна сесія Парламентської асамблеї ОБСЄ, 29 червня – 3 липня 2024 року) категорично засуджено насильницьке викрадення та депортацію українських дітей до російської федерації, зазначаючи, що такі дії можуть кваліфікуватися як злочин проти людства[27]. У Ванкуверській декларації 2023 року Асамблея закликала держави-учасниці ОБСЄ надавати допомогу Україні у зборі та перевірці даних про дітей і сприяти створенню механізмів для прискорення їхнього возз'єднання з родинами[28]. Аналогічні висновки містяться у Бірмінгемській декларації 2022 року, де підкреслено необхідність негайного повернення дітей, що, однак, залишилося проігнорованим російською федерацією[29].

Головним пріоритетом української влади залишається вимога до росії надати повну і достовірну інформацію про всіх примусово переміщених і депортованих дітей, включно з тими, чиї персональні дані, імена або правовий статус були змінені. На національному рівні Міністерство юстиції України завершило технічний етап створення Реєстру відомостей щодо депортованих або примусово переміщених дітей, а зараз починається подання перших особових справ. Як зазначає заступник міністра юстиції з питань європейської інтеграції Людмила Сугак:

"Реєстр дозволяє збирати структуровану інформацію про депортованих та примусово переміщених дітей, формувати особові справи на основі даних державних органів, місцевої влади, громадян, громадських та міжнародних організацій. Технічне створення Реєстру завершене, наразі здійснюється формування та подання перших особових справ, які найближчим часом розглядатиме спеціальна міжвідомча комісія"[30].

---

[27] Бухарестська декларація. Парламентська асамблея ОБСЄ. 2024. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2024-bucharest/declaration-30/5045-bucharest-declaration-rus/file#:~:text

[28] Ванкуверська декларація. Парламентська асамблея ОБСЄ. 2023. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2023-vancouver/declaration-29/4756-vancouver-declaration-rus/file

[29] Бірмінгемська декларація. Парламентська асамблея ОБСЄ. 2022. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2022-birmingham/declaration-28/4407-birmingham-declaration-rus/file

[30] Формула миру: Мін'юст впроваджує реєстр, що акумулює дані про депортованих дітей. Міністерство юстиції України. 2023. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/formula-miru-minyust-vprovadjue-reestr-scho-akumulyue-dani-pro-deportovanih-ditey

Підтримка та поглиблення міжнародної співпраці, насамперед у рамках Міжнародної коаліції за повернення українських дітей та ініціативи Президента Володимира Зеленського «Brings Kids Back UA», а також фінансування організацій, таких як Єльська лабораторія гуманітарних досліджень (Yale HRL), що документує незаконні депортації, є важливими кроками для повернення всіх українських дітей до їхньої країни.

ВИСНОВКИ

Наведене вище свідчить, що викрадення, депортація та примусове переміщення українських дітей державою-агресором мають системний характер і становлять грубе порушення норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. Зібрані факти підтверджують, що відповідні дії не обмежуються поодинокими випадками, а є складовою свідомої політики, спрямованої на фізичне вилучення дітей із їхнього національного середовища та подальшу насильницьку русифікацію. Це свідчить про ознаки воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду у формі насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

Водночас національне кримінальне законодавство України, попри наявність універсальних норм, потребує подальшого вдосконалення з метою більш чіткої та уніфікованої кваліфікації таких діянь, а також гармонізації з міжнародними стандартами. Це дозволить ефективніше забезпечувати притягнення винних до відповідальності та уникнути прогалин у правозастосуванні.

Особливу складність становить питання ідентифікації, повернення та реінтеграції дітей, оскільки системна зміна особистих даних, руйнування родинних і соціальних зв'язків та пропагандистський вплив на дітей ускладнюють процедури їхнього відновлення у національному середовищі. Тому реінтеграція потребує комплексного підходу, який включає психологічну, соціальну та правову підтримку, із дотриманням принципу найкращих інтересів дитини.

Це вимагає від України та міжнародної спільноти узгоджених і рішучих дій, серед яких ключовими мають стати: 1) документування фактів злочинів і забезпечення належної їх правової оцінки; 2) вдосконалення законодавства у сфері кримінальної відповідальності за депортацію та примусове переміщення дітей; 3) активізація міжнародної співпраці з метою посилення тиску на державу-агресора; 4) створення ефективних механізмів повернення дітей та їхньої реінтеграції в українське суспільство.

У підсумку проблема незаконної депортації українських дітей є не лише злочином проти окремих осіб, а й загрозою існуванню української національної ідентичності, тому належна правова кваліфікація,

невідворотність покарання винних та відновлення порушених прав дітей повинні залишатися безумовними пріоритетами державної політики України та міжнародної спільноти.

АНОТАЦІЯ

Однією з найгостріших гуманітарних проблем сучасної війни є незаконна депортація та примусове переміщення українських дітей до російської федерації. Це явище набуло системного характеру та супроводжується спробами зміни громадянства, асиміляції й знищення української ідентичності. Такі дії мають ознаки воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду відповідно до норм міжнародного права. У дослідженні розглянуто масштаби, механізми та правові наслідки примусового вивезення дітей з тимчасово окупованих територій, а також проаналізовано положення міжнародних документів і національного законодавства України щодо захисту дітей у збройних конфліктах.

Зроблено висновок, що незаконне переміщення дітей становить загрозу національній безпеці України та потребує рішучої правової й дипломатичної реакції світової спільноти.

Література

1. Онлайн портал «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/.
2. Білкова В., Геллештвейт С., Штейнерте Е. Звіт про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до російської федерації. ODIHR.GAL/37/23/Rev.1/Corr.1* 20 June 2023.
3. Власенко В. ПАРЄ: Депортація дітей з України – елемент злочину геноциду. UPL: https://www.dw.com/uk/rezolucia-pare-deportacia-ditej-z-ukraini-element-zlocinu-genocidu/a-65456150.
4. Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/ombudsman-ukrayini
5. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Формується міжнародна коаліція для повернення українських дітей-сиріт. URL: https://web.archive.org/web/20230412135822/https://minre.gov.ua/2023/04/10/formuyetsya-mizhnarodna-koalicziya-dlya-povernennya-ukrayinskyh-ditej-syrit/
6. ПАРЄ визнала геноцидом депортацію українських дітей та дорослих до РФ. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3716753-u-bilorusi-diut-tabori-de-vivezenih-z-ukraini-ditej-vihovuut-u-dusi-rasizmu-opozicia.html

7. Лукашенко О. особисто зустрів незаконно депортованих дітей з України. Еспресо. URL: https://espreso.tv/lukashenko-osobisto-zustriv-nezakonno-deportovanikh-ditey-z-ukraini

8. Лубінець в ООН нагадав, що росія депортує українських дітей з 2014 року. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3702216-lubinec-v-oon-nagadav-so-rosia-deportue-ukrainskih-ditej-z-2014-roku.html

9. У росії заявляють, що вивезли понад 700 тисяч українських дітей. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3742632-u-rosii-zaavlaut-so-vivezli-ponad-700-tisac-ukrainskih-ditej.html

10. У Держдумі РФ підтвердили депортацію 700 тисяч українських дітей за роки війни в Україні. Еспресо. URL: https://espreso.tv/u-derzhdumi-rf-pidtverdili-deportatsiyu-700-tis-ukrainskikh-ditey-za-roki-viyni-v-ukraini

11. Organization for Security and Co-operation in Europe. Office for Democratic Institutions and Human Rights. Report on violations of international humanitarian and human rights law, war crimes and crimes against humanity associated with the forced transfer and/or deportation of Ukrainian children to the Russian Federation. 2023. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/7/542751.pdf

12. Примусове вивезення Росією українських дітей може бути визнано злочином проти людяності – звіт на замовлення ОБСЄ. Еспресо. URL: https://espreso.tv/primusove-vivezennya-rosieyu-ukrainskikh-ditey-mozhe-buti-viznano-zlochinom-proti-lyudyanosti-zvit-na-zamovlennya-obse

13. Oedebrink C. Russian abductions and deportations of Ukrainian children. OSCE Parliamentary Assembly. Porto Annual Session, 2025. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2025-porto/reports-and-speeches-12/5295-russian-abductions-and-deportations-of-ukrainian-children-by-carina-oedebrink-ukr-1/file

14. Шкурат І.О. Кваліфікація незаконного переміщення, депортації цивільного населення та дітей на тимчасово окупованій території України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2023. С.603-606.

15. Крушинський С.А. Незаконна депортація та переміщення населення як різновид воєнних злочинів. *Збірник тез XXVII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова: Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави (м. Хмельницький, 10.03.2023 р.)*. Хмельницький, 2023. С. 55-57.

16. Островська Б.В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право*. 2023. Вип.2. С.60-72.

17. Антонюк Н.О. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст та необхідність встановлення. *Право України*. 2023. №5. С.30-38.

18. Марін О. Що таке контекстуальний (контекстний) елемент у кримінальному праві України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXIX звітної науково-практичної конференції (2-3 лютого 2023 р.). Ч.2.* Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2023. – С. 156-159.

19. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник. Одесса: Феникс, 2011. 910 с.

20. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях представником іноземної держави». URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/9298daa6-68b6-4423-8803-d5117bec63bf/

21. Гусар О.А. Міжнародно-правова оцінка дій РФ щодо порушення Конвенції ООН про геноцид. Журнал Східноєвропейського права. 2022. №105. С.16-22.

22. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. Прийнято і запропоновано для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією 260 A (III) Генеральної Асамблеї ООН 09.12.1948 року. URL: http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm

23. Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

24. Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. URL: https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/childrencamps-1

25. Зацерковний В.В. Правові аспекти міжнародного викрадення дітей. Дипломна робота випускника освітнього ступеня «Бакалавр». Київ: Національний авіаційний інститут, 2023. 71 с.

26. Бухарестська декларація. Парламентська асамблея ОБСЄ. 2024. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2024-bucharest/declaration-30/5045-bucharest-declaration-rus/file#:~:text

27. Ванкуверська декларація. Парламентська асамблея ОБСЄ. 2023. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2023-vancouver/declaration-29/4756-vancouver-declaration-rus/file

28. Бірмінгемська декларація. Парламентська асамблея ОБСЄ. 2022. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2022-birmingham/declaration-28/4407-birmingham-declaration-rus/file

29. Формула миру: Мін'юст впроваджує реєстр, що акумулює дані про депортованих дітей. Міністерство юстиції України. 2023. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/formula-miru-minyust-vprovadjue-reestr-scho-akumulyue-dani-pro-deportovanih-ditey

Інформація про авторів:

Марін Олександр Костянтинович,
кандидат юридичних наук, доцент,
помічник ректора
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Савайда Олена Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
вивчення проблем протидії торгівлі людьми ННІ підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Вишневська Інна Анатоліївна,
доктор філософії,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії вивчення
проблем протидії торгівлі людьми ННІ підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-27

PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS DURING WAR IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND UKRAINIAN COURTS

Martsenko N. S.

INTRODUCTION

The protection of children's rights in armed conflicts constitutes one of the most pressing issues in the field of law, as armed conflicts directly affect the rights, lives and development of the most vulnerable group of the civilian population – children. As highlighted in the 1996 United Nations report «The Impact of Armed Conflict on Children», virtually all rights of the child are infringed during wartime: the right to life, the right to family and community, the right to health, the right to personal development, as well as the right to care and protection[1]. Children, as a distinct age group, are particularly vulnerable to the adverse effects of armed conflict, as they belong to the category at highest risk of poverty, social exclusion, and systemic discrimination, which are exacerbated in conditions of armed conflict[2]. It is noteworthy that the consequences of war are most acutely felt by children, who find themselves in conflict zones not only as passive subjects of impact but also as active participants in humanitarian crises – including orphans, displaced persons and victims of violence, recruitment and human trafficking[3].

UNICEF statistical data indicate that over one billion children worldwide live in countries or territories affected by armed conflicts, of whom approximately 300 million are under the age of five. In Ukraine, since the onset of Russia's full-scale invasion, more than 1,000 children have been affected, including both fatalities and injuries; additionally, the occupying forces have unlawfully deported over 300,000 children to Russia[4]. Systematic violations of children's rights generate long-term social and psychological

[1] UN General Assembly. Impact of armed conflict on children : note / by the Secretary-General. A/51/306, 26 August 1996. URL: https://www.refworld.org/reference/themreport/unga/1996/en/91739

[2] Сімакова С. І., Малишко І. В. Міжнародно-правове регулювання соціального захисту безпритульних та бездоглядних дітей в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. Ужгород, 2023. Т.1. Вип. 76. С. 60-66.

[3] Чепкова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 484-487. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/117.pdf

[4] ibid.

challenges that affect the future development of society as a whole, thereby underscoring the necessity of specialized legal protection for children at both the international and national levels[5].

Despite the formal existence of comprehensive international legal regulations, the practice of implementing norms for the protection of children's rights in conflict zones reveals significant challenges. Systemic difficulties arising in the coordination of state authorities' actions, ensuring access to humanitarian aid, as well as in preventing violence, deportations and violations of minors' rights, indicate the insufficient effectiveness of existing mechanisms. In this context, the need to analyze the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECtHR) and the national courts of Ukraine is underscored, as they play a crucial role in implementing international standards for the protection of children and in shaping judicial practice regarding state obligations during wartime.

The war in Ukraine, ongoing since 2014 and escalating significantly after February 24, 2022, highlights the critical importance of the issue of protecting children's rights. Extensive human losses among minors, displacement and deportation of children, restrictions on access to education and healthcare services, as well as the increase in psychological trauma, underscore the high level of social and legal vulnerability of this population group. These circumstances confirm the necessity of analyzing the practice of the ECtHR to identify gaps in the implementation of children's rights, which is particularly important for the development of effective preventive and rehabilitative protection mechanisms.

I. The Dual Mechanism of International Protection of Children's Rights During Armed Conflicts

As noted by Turchenko O. H., states should enhance coordination and cooperation to protect children and youth during and after armed conflicts, while parties to the conflict are obliged to comply with the norms of international humanitarian law and international law concerning the protection of civilians, in particular children[6][7]. Such obligations of states arise both from national legislation and from international law, which mandates the protection of the rights of children and the civilian population during armed

[5] Артеменко І. Окремі питання захисту прав дітей у збройних конфліктах: нові виклики для України. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. К. : Піраміда. 2015. 52 с.

[6] Турченко О. Г., Пилипишина І. І. Забезпечення прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. Випуск 2. С. 64-69. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261617

[7] Турченко О. Г. Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. *Політичне життя*. 2019. Випуск 2. С. 6-14. URL: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7303

conflicts, including proactive measures to prevent harm, provide humanitarian assistance and ensure access to education, healthcare and social services, in accordance with the principles of humanity, proportionality and non-discrimination.

The fundamental legal mechanisms for the protection of children's rights at the international level are primarily established by the Convention on the Rights of the Child, which defines their status as a distinct category of persons requiring special attention and guarantees[8]. However, the practice of applying these norms in armed conflict zones demonstrates that standard legal regulation is often insufficient for the effective protection of minors. The Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflicts clearly identifies the threats posed by military actions to children, emphasizing not only the immediate consequences, such as death, injury, loss of parents, and the destruction of infrastructure, including schools and medical facilities, but also those with long-term social and psychological effects[9]. Collectively, these factors limit the prospects for sustainable peace, development and social stability. The Protocol condemns any form of recruitment, training and use of children in hostilities by both state armed forces and non-state armed groups, establishing international accountability for such actions. Furthermore, it emphasizes the necessity of a comprehensive approach that integrates legal, humanitarian and socio-psychological measures to prevent the involvement of children in conflicts and to ensure their subsequent rehabilitation and reintegration into society[10].

It is worth noting that Article 38 of the Convention on the Rights of the Child establishes the obligations of States Parties to protect minors in armed conflicts[11]. This article combines both prohibitive and active obligations of states. The former entail the prohibition of involving children in armed conflict and the abstention from recruiting minors, while the latter – such as

[8] United Nations. (1989, November 20). Convention on the Rights of the Child. General Assembly Resolution 44/25. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_44_25.pdf

[9] United Nations. (2000, May 25). Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict (General Assembly Resolution A/RES/54/263). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involvement-children

[10] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 437-440. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284828/278888

[11] United Nations. (1989, November 20). Convention on the Rights of the Child. General Assembly Resolution 44/25. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_44_25.pdf

protection, care, and the provision of education and development – require states to implement systemic preventive and rehabilitative measures. The proposed combination of guarantees reflects the integration of international humanitarian law and the rights of the child, establishing a legal standard aimed not only at prohibiting violence but also at ensuring conditions for the safe development of children in wartime.

The value of Article 38 of the Convention on the Rights of the Child also lies in its recognition of children not merely as objects of protection, but as subjects entitled to the right to safety, development and education. The implementation of these provisions contributes to the establishment of social stability and the support of future peace. Children who are protected even in the most challenging circumstances are afforded the opportunity for a normal life and full integration into society.

As noted by Manuilova K. V., a broader range of measures for the protection of children is provided by international humanitarian law, as children during international or non-international armed conflicts are entitled both to the general protection afforded to civilians and to guarantees of humane treatment[12]. According to the provisions of Article 24 of the Fourth Geneva Convention of 1949 on the Protection of Civilian Persons in Time of War, parties to an armed conflict are obliged to take all appropriate measures to ensure that children under the age of 15 who have lost their parents or become separated from their families as a result of hostilities are not left without supervision and support[13]. The Convention also establishes the obligation to ensure access to education for such children, reflecting the principle of humanitarian protection aimed at minimizing the adverse effects of war on minors, while simultaneously preserving their cultural identity[14].

In accordance with Article 27 of the Convention, all persons under protection during an armed conflict have the inherent right to respect for their personal dignity, honor and family life, as well as for their religious beliefs, rituals, customs and traditions[15]. States Parties are obliged to treat such persons humanely, protecting them from any violence, intimidation,

[12] Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. С. 183-196. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/287/7887/16465-1?inline=1

[13] International Committee of the Red Cross. (1949). Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949

[14] Larsen K. M., Guldahl Cooper C., Nystuen G., eds. Searching for a 'Principle of Humanity' in International Humanitarian Law. In: Searching for a "Principle of Humanity" in International Humanitarian Law. Cambridge University Press; 2012:i-ii

[15] International Committee of the Red Cross. (1949). Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949

humiliation or other forms of psychological pressure. In the context of protecting the rights of children, who require heightened legal safeguards due to their age, these provisions are particularly relevant, as they combine security guarantees with the assurance of fundamental rights and freedoms[16].

Thus, the international instruments reviewed establish fundamental universal standards for the protection of children in armed conflicts; however, their effective implementation largely depends on the functioning of national justice systems and the effectiveness of international monitoring mechanisms. In this context, contemporary practice underscores the need to improve existing oversight mechanisms to ensure more comprehensive realization of the provisions set forth[17]. Particular significance is attributed to the European Convention on Human Rights (hereinafter – the Convention), which establishes the obligations of Council of Europe member states to protect life, liberty, the right to education, the right to respect for private and family life, as well as the prohibition of torture and degrading treatment. While the Convention does not contain a specific provision dedicated exclusively to children, its articles are applied to protect minors, particularly in situations of armed conflict, occupation or military operations on national territory. The practice of the ECtHR demonstrates that the Court addresses cases involving the recruitment of children into hostilities, violence against them and restrictions on their rights within the broader framework of violations of the Convention. In particular, this concerns such provisions as the right to life (Article 2 of the Convention), the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment (Article 3), the right to respect for private and family life (Article 8) and the right to an effective remedy (Article 13). Taken together, these legal provisions form the basis for the ECtHR's development of a comprehensive standard of enhanced protection for children in situations of armed confrontation, occupation or internal armed disturbances.

It is worth noting that the practice of the ECtHR has developed the doctrine of child protection in armed conflicts, establishing state responsibility for inaction, breaches of protective duties and disproportionate governmental measures. In a number of ECtHR judgments, it is also recognized that the right to protect children from violence and military recruitment forms an integral part of the state's obligation to uphold human rights in situations of

[16] Denise Plattner. Protection of Children in International Humanitarian Law. Pp. 140-152. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S002086040006993Xa.pdf

[17] Реньов Є. В. Актуальні питання міжнародно-правового захисту прав дитини під час збройного конфлікту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 396-398. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2025/95.pdf

extraordinary threat, even where the context formally involves armed hostilities or territories under temporary occupation[18].

Nevertheless, in its practice the ECtHR operates on the principle that the application of the Convention in the context of armed conflicts should be conducted in conjunction with the norms of international humanitarian law and the provisions of the United Nations Convention on the Rights of the Child. This integrated approach ensures the coherence of the international human rights protection framework and provides an adequate level of guarantees for the most vulnerable categories of the civilian population, among which children occupy a particularly significant position[19].

The ECtHR pays particular attention to the issue of positive obligations of states, which, in the context of armed conflicts, must go beyond the mere negative duty to refrain from violating rights[20]. National authorities must take all feasible measures to minimize risks to the life and health of children, prevent their separation from parents and ensure access to education and medical care, even under conditions of armed conflict[21]. In this regard, the ECtHR has repeatedly emphasized that children's rights are of a priority nature and require a heightened level of protection, which directly stems from their age and vulnerability.

At the same time, the ECtHR applies the doctrine of the «margin of appreciation»[22], recognizing that states may have a certain discretion in determining specific security measures during armed conflict. However, this discretion is not unlimited, as any actions by authorities that result in the death or suffering of children must be assessed for proportionality and compliance with international standards. A state cannot justify excessive or indiscriminate use of force solely by invoking military necessity.

Thus, in the practice of the ECtHR, an approach has developed according to which children's rights in armed conflicts are afforded dual protection, encompassing safeguards under both the Convention and international

[18] European Court of Human Rights. Varnava and Others v. Turkey, Applications Nos. 16064/90 and others, Grand Chamber, 18 September 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}

[19] European Court of Human Rights. Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia, Applications Nos. 57950/00, 57951/00, 57952/00, Grand Chamber, 24 February 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-68379%22]}

[20] United Nations. Office of the High Commissioner for Human Rights. International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. New York. Geneva: UN, Office of the High Commissioner for Human Rights. 2011. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf

[21] Guide on the case-law of the European Convention on Human Rights. Rights of the child. 2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_rights_of_the_child_eng

[22] Greer S. The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights. *UCL Human Rights Review*. 2010. URL: https://www.ucl.ac.uk/human-rights/sites/human-rights/files/greer.pdf

humanitarian law, as well as specialized child protection law. In this context, the positive obligations of the state are to be interpreted as broadly as possible, taking into account the particular vulnerability of the child.

2. The European Court of Human Rights' Practice on the Protection of Children's Rights in Armed Conflicts

For a better understanding of the specific features of child rights protection during armed conflicts in the practice of the ECtHR, it is useful to refer to specific cases examined by the Court.

For example, in its judgment in Cyprus v. Turkey (2001), the ECtHR examined in detail numerous human rights violations, including the rights of children, resulting from the Turkish military intervention in Cyprus in 1974. The Court found that Turkey failed to ensure effective protection of the rights of children residing in the occupied territory, particularly in the Karpas region, where Greek Cypriots and Maronites lived[23].

The Court found that in the occupied territory only primary education was available for Greek Cypriot children, while secondary education was accessible only in the southwestern part of the island. Consequently, after completing secondary school, children were unable to return home, resulting in family separations. Moreover, such limitations violated the right to education and the right to family life as guaranteed by the Convention[24].

The Court also found that restrictions on freedom of movement and visitation imposed on Greek Cypriots and Maronites resulted in family separations. Such restrictions lacked legal justification and were purely discriminatory. The Court emphasized that these actions violated the right to respect for family life as guaranteed by Article 8 of the Convention[25]. The ECtHR bases its position on the principle that any restriction of human rights must have a lawful basis and comply with the principles of necessity and proportionality. If a restriction is purely discriminatory, it automatically violates the provisions of the Convention, even if certain administrative or political motives formally exist. The ECtHR has referred to principles such as proportionality (any interference with family life must be justified and minimally intrusive) and non-intervention (discriminatory actions violate fundamental rights regardless of formal rules). In Cyprus v. Turkey, this served as a key argument for recognizing violations of the rights of children and families in the occupied territories of Cyprus.

[23] European Court of Human Rights, Cyprus v. Turkey, Judgment of 10 May 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59454%22]}

[24] International Committee of the Red Cross. (2001, May 10). ECHR, Cyprus v. Turkey. URL: https://casebook.icrc.org/case-study/echr-cyprus-v-turkey

[25] International Committee of the Red Cross. (2001, May 10). ECHR, Cyprus v. Turkey. URL: https://casebook.icrc.org/case-study/echr-cyprus-v-turkey

The ECtHR also found that Turkey failed to provide effective protection against violence and deportation for children who were victims of hostilities during the conflict, thereby violating the right to life and the right to protection from inhuman or degrading treatment as guaranteed by Articles 2 and 3 of the Convention[26].

Thus, in its judgment in Cyprus v. Turkey, the ECtHR emphasized the importance of effective protection of children's rights during armed conflicts. The Court found that Turkey had failed to fulfill its obligations to safeguard the rights of children, including the right to education, family life and protection from violence. It is noteworthy that this judgment has served as a foundation for the further development of international humanitarian law and human rights law, particularly concerning the protection of children's rights in armed conflicts.

Another illustrative case is Varnava and Others v. Turkey (2009), which concerns the protection of the rights of persons who went missing during an armed conflict, particularly in the context of the 1974 Cyprus tragedy. In its judgment, the ECtHR examined in detail the violations of human rights, including the right to life (Article 2 of the Convention), the prohibition of torture (Article 3), the right to liberty and security of person (Article 5), as well as the right to an effective remedy (Article 13)[27]. It is noteworthy that the applicants in the case were relatives of nine Cypriots who went missing during the Turkish military operations in Cyprus in July and August 1974. Eight of them were military personnel and one was a civilian. The missing individuals were last seen during or after the occupation of territories controlled by Cyprus by Turkish forces. The relatives contended that their loved ones had either been detained or killed and that Turkey had failed to conduct an effective investigation into their disappearances.

In its position regarding the case Varnava and Others v. Turkey, the ECtHR noted that the disappearance of individuals during a conflict constitutes a serious violation of the right to life, as it deprives relatives of the opportunity to learn the fate of their loved ones, even though the Court could not establish the fact of their death due to insufficient evidence. The Court recognized that the prolonged uncertainty regarding the whereabouts of the missing persons, coupled with the absence of an effective investigation,

[26] European Court of Human Rights, Cyprus v. Turkey, Judgment of 10 May 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59454%22]}

[27] European Court of Human Rights. Varnava and Others v. Turkey, Applications Nos. 16064/90 and others, Grand Chamber, 18 September 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}

causes significant psychological distress to their relatives, which qualifies as a violation of the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment[28].

The ECtHR also found that Turkey failed to ensure the protection of the right to liberty and security of the missing persons, as no effective investigation was conducted. Furthermore, the Court identified a violation of Article 13 of the Convention, since the relatives had no access to an effective domestic remedy[29].

The analysis of this case indicates that states have an obligation to safeguard the rights of both missing persons and their relatives during armed conflicts. Effective investigation of disappearances is crucial, as only systematic and transparent state actions can mitigate the psychological and social pressure on the families of the affected. This ECtHR judgment also establishes the principle that a state's failure to fulfill its obligations to protect the rights of relatives may itself constitute a separate violation of the Convention. In turn, this underscores the necessity of establishing national-level mechanisms that provide access to information, justice, and compensation for affected families.

The case of Varnava and Others v. Turkey represents a significant development in international law concerning the protection of the rights of persons who go missing during armed conflicts, as it establishes the obligation of states to conduct effective investigations into such disappearances and to ensure the rights of relatives to obtain information about the fate of their loved ones.

The interaction between international humanitarian law and human rights law can also be observed in the case of Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia (2005). This case is particularly sensitive and underscores the importance of protecting the civilian population, especially children, during military operations[30].

In the case of Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia (2005), the ECtHR examined the bombing of the village of Katyr-Yurt in Chechnya, which resulted in the deaths of civilians, including children. The Court found violations of the right to life (Article 2 of the Convention), the prohibition of

[28] Kyriakou N. Enforced disappearances in Cyprus: problems and prospects of the practice of the European Court of Human Rights. CRIDHO Working 2011/01. URL: https://cridho.uclouvain.be/documents/Working.Papers/CRIDHO%20WP%202011-01.pdf

[29] European Court of Human Rights. Varnava and Others v. Turkey, Applications Nos. 16064/90 and others, Grand Chamber, 18 September 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}

[30] Kaye D. Khashiyev & Akayeva v. Russia. App. nos. 57942/00 & 57945/00; Isayeva, Yusupova & Bazayeva v. Russia. App. Nos. 57947/00, 57948/00, & 57949/00; Isayeva v. Russia. App. no. 57950/00; European Court of Human Rights, February 24, 2005. *American Journal of International Law*. 2005;99(4):873-881. doi:10.2307/3396675

torture (Article 3), the right to liberty and security of person (Article 5) and the right to an effective remedy (Article 13)[31].

The Court noted that the bombing of a civilian convoy without prior warning and without attempts to minimize harm constitutes a serious violation of the right to life and the absence of an effective investigation into these events also indicates a failure by the state to fulfill its obligations to protect the lives of its citizens. At the same time, the prolonged uncertainty regarding the fate of the deceased and the lack of a proper investigation create severe psychological distress for their relatives, which may be classified as a violation of Article 3 of the Convention.

As Sperotto Federico notes, recourse to the ECtHR is practically the only means of protecting fundamental human rights from gross violations by the state. Consequently, the Court actively adapts the 1950 Convention to new circumstances, promoting the realization of fundamental rights in complex situations. For instance, in the Chechen cases from 2005, the Court urged the state to provide compensation, conduct effective investigations and hold those responsible accountable, thereby curbing areas of lawlessness[32].

In the context of Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia (2005), the ECtHR also found that Russian authorities failed to provide adequate protection to the civilian population during the bombing of the village of Katyr-Yurt, resulting in a violation of the right to liberty and security of the affected individuals. The Court further emphasized the absence of an effective domestic remedy for the relatives of the deceased, constituting a violation of Article 13 of the Convention, as the state authorities did not establish mechanisms capable of ensuring access to justice and the possibility of obtaining an effective remedy at the national level[33].

Another case accompanied by numerous instances of violence against civilians, including children, is Georgia v. Russia (II) (2021). This case concerns the armed conflict between Georgia and Russia in August 2008, during which mass killings of civilians, forced deportations, destruction of residential and social infrastructure, restricted access to humanitarian aid and multiple human rights violations were documented. The ECtHR emphasized that among the victims were children, who suffered both direct and indirect

[31] European Court of Human Rights. Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia, Applications Nos. 57950/00, 57951/00, 57952/00, Grand Chamber, 24 February 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-68379%22]}

[32] Sperotto Federico. Law in Times of War: the Case of Chechnya. Human Rights & Human Welfare. 2007. Vol. 7: Iss. 1, Article 53. URL: https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1300&context=hrhw

[33] European Court of Human Rights. Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia, Applications Nos. 57950/00, 57951/00, 57952/00, Grand Chamber, 24 February 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-68379%22]}

consequences of the hostilities, including the loss of parents, traumatic psychological effects and violations of their rights to education and a safe environment for development[34].

The examination of this case by the ECtHR allowed for a clear determination of the responsibility of the Russian Federation for systematic violations of the rights of the civilian population during the conflict and emphasized the particular vulnerability of children in armed conflicts, which necessitates the implementation of special measures for their protection and rehabilitation. At the same time, the judgment highlighted the importance of having effective national mechanisms for legal protection of victims of human rights violations, as well as the necessity of conducting thorough investigations of incidents of violence to ensure justice and prevent similar violations in the future.

The Court found that Russian forces and the forces supported by them committed a series of violations of the right to life, including the killing of civilians, notably children, during and after the conflict. Such actions were part of a systematic practice, indicating official tolerance of these violations. Furthermore, the ECtHR identified numerous instances of torture, inhuman and degrading treatment by Russian forces and their affiliates, particularly affecting civilians, including children[35].

The findings of the ECtHR were based on the premise that Russia must be held accountable for numerous human rights violations during the armed conflict with Georgia in August 2008. The violations included mass killings, deportations, unlawful arrests and detentions, torture, inhuman treatment, violations of the right to education, freedom of movement and other rights guaranteed by the Convention. The Court emphasized the necessity of effective investigations into such violations and the provision of effective legal remedies for the victims. Furthermore, the Court highlighted the particular vulnerability of children during conflicts and the need for special measures to ensure their protection.

As Isabella Risini notes, the Court emphasized the difficulties of establishing factual circumstances, the influence of international humanitarian law, and the need to consider the systemic nature of violations. The use of interim measures and the relationship between the Convention and the norms of international humanitarian law remained a subject of debate. Consequently, this judgment also illustrates the complexity of applying the Convention in

[34] European Court of Human Rights. Georgia v. Russia (II). Application No. 38263/08, Grand Chamber, 21 January 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-207757%22]}

[35] European Court of Human Rights. Georgia v. Russia (II). Application No. 38263/08, Grand Chamber, 21 January 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-207757%22]}

armed conflicts and the necessity of integrating human rights law with international humanitarian law[36]. This view is further corroborated by the works of other scholars examining the jurisdictional activity of the ECtHR in situations of armed conflict. For instance, Sopio Asatiani, analyzing the ECtHR's judgment in Georgia v. Russia (II), highlights the issue of the extraterritorial jurisdiction of the Convention, noting its increasing relevance due to the transnational activities of States Parties and the rise in interstate conflicts. The article critically assesses the Court's reasoning and the new standards it introduced, concluding that the Court's evaluation of law and facts regarding extraterritorial jurisdiction during the active phase of hostilities was flawed[37]. In turn, this underscores the fact that the application of international humanitarian law norms in the practice of the ECtHR requires further research and theoretical substantiation. Nonetheless, it should also be acknowledged that effectively protecting children's rights at the ECtHR level during armed conflict is impossible without the application of international humanitarian law norms.

For Ukraine, the ECtHR's judgment in the case of «Ukraine and the Netherlands v. Russia» (2023), delivered on 9 July 2023 under applications Nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20, and 11055/22, holds significant importance[38]. This case represents the largest inter-state application against Russia in the ECtHR's practice, covering the period from the onset of aggression in 2014 to the full-scale invasion in 2022 and documenting extensive and systematic human rights violations. The Court confirmed Russia's responsibility for systematic human rights abuses in the occupied territories and during the 2022 full-scale invasion. The ECtHR emphasized the unprecedented nature of the violence and the scale of violations, which have no parallel in previous practice, and highlighted the importance of upholding the fundamental values of the Council of Europe – peace, life, dignity, and human rights.

In Application No. 8019/16 concerning the events in eastern Ukraine since 2014, the ECtHR found numerous violations of the Convention by Russia. The Court documented unlawful attacks by Russian forces on civilians and civilian objects, resulting in significant human casualties, extrajudicial killings, torture and the use of heavy weaponry, as well as cruel treatment, sexual violence and inhumane conditions of detention for Ukrainian prisoners

[36] Isabella Risini. Human Rights in the Line of Fire. Verfassungsblog. 28 January 2021. URL: https://verfassungsblog.de/human-rights-in-the-line-of-fire/

[37] Asatiani S. Georgia v Russia: Jurisdictional chaos at European Court of Human Rights. Pp. 115-130. URL: https://clr.iliauni.edu.ge/index.php/journal/article/view/154/281

[38] European Court of Human Rights. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20, and 11055/22). Judgment of 9 July 2025. Grand Chamber. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-14493%22]}

of war. Russian authorities and affiliated formations carried out abductions, unlawful detentions and forced labor targeting both civilians and prisoners of war. Furthermore, the Court noted deliberate attacks on religious communities, obstruction of journalistic activities, destruction and expropriation of private property, destruction of schools and prohibition of education in the Ukrainian language. All these actions exhibited signs of ethnic or political discrimination and were part of Russia's broader strategy to undermine Ukraine's sovereignty and establish control over the occupied territories. The Court also emphasized that these violations persisted and intensified significantly during the full-scale invasion of 2022[39].

In Application No. 11055/22, the ECtHR examined violations committed by Russia during the full-scale invasion of Ukraine from 24 February to 16 September 2022. The Court found that Russian forces engaged in organized and systematic actions, including attacks on residential areas and civilian infrastructure, the use of explosive weapons with wide-area effects, extrajudicial killings, torture and ill-treatment of civilians and prisoners of war, forced labor, abductions and unlawful detention of citizens, including children. The Court also documented deliberate violations of the rights to private and family life, freedom of religion, expression and peaceful assembly, property rights and education, as well as discriminatory actions against Ukrainian citizens based on ethnicity, language, religion or political opinion. The Court emphasized the systematic nature of these violations, in particular the unlawful abduction of children – including orphans and children with disabilities in Donbas since 2014 – which lacked any legal basis and violated international humanitarian law. All these actions demonstrate a large-scale, coordinated policy by Russia aimed at undermining Ukraine's sovereignty and exercising control over its population[40].

The ECtHR decision also addressed the incident involving the downing of flight MH17 in July 2014 over Donbas, which was the subject of a separate application by Ukraine and the Netherlands. However, the further examination of the MH17 case will be separated from the main interstate application.

However, arguably the most perilous practice highlighted in this decision is the deportation of children. As Karina Odebrink (Special Rapporteur of the OSCE Parliamentary Support Group for Ukraine) notes, Ukrainian children deported to Russia, ranging in age from a few months to 17 years, include both those with parents or legal guardians and children under the care of state

[39] European Court of Human Rights. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20, and 11055/22). Judgment of 9 July 2025. Grand Chamber. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-14493%22]}

[40] European Court of Human Rights. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20, and 11055/22). Judgment of 9 July 2025. Grand Chamber. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-14493%22]}

institutions. The Russian authorities justify these deportations with various reasons – ranging from evacuation from conflict zones and provision of medical care to participation in cultural, military-patriotic or recreational programs – but in practice, many children experience systematic Russification and militarization, loss of Ukrainian identity, as well as psychological and physical abuse. Russia employs widespread practices of forced adoption and naturalization of these children, falsifies their origins and simplifies changes of names, places and dates of birth, thereby preventing the restoration of their true identities and creating a serious risk of violations of the fundamental rights of children[41].

On 17 March 2023, the International Criminal Court issued arrest warrants for the President of the Russian Federation V. Putin and the Presidential Commissioner for Children's Rights in Russia A. Lvova-Belova, in connection with their criminal responsibility for the organization of the unlawful deportation and transfer of Ukrainian children from the occupied territories to Russia. The International Criminal Court classified these actions as war crimes under Articles 8(2)(a)(vii) and 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute, noting their systematic and premeditated nature, which indicates the state's intent to carry out such practices on a continuous basis[42]. This entails the possibility of life imprisonment and its significance lies in the fact that, for the first time in the ICC's practice, an arrest warrant was issued against the head of a state that is a permanent member of the United Nations Security Council.

Nevertheless, the process of returning deported and abducted children remains extremely complex, due to difficulties in establishing their identities, ongoing actions by the Russian Federation and the lack of effective legal mechanisms to investigate the unlawful transfer of children and hold perpetrators accountable. This situation necessitates the development of comprehensive international legal approaches and coordination between national and international bodies to ensure the restoration of children's rights and the implementation of the principle of accountability for violations of international humanitarian law.

The ECtHR recognizes that civil remedies have a supplementary character, even when it comes to the enforcement of the Court's own judgments. It emphasizes that a State's responsibility for violations of the Convention caused by the actions of its organs or representatives should not be conflated

[41] Викрадення та депортація українських дітей Росією. Спеціальна доповідачка Каріна Одебрінк. 2025. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2025-porto/reports-and-speeches-12/5295-russian-abductions-and-deportations-of-ukrainian-children-by-carina-oedebrink-ukr-1/file

[42] Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

with individual criminal liability, which is adjudicated by national courts. The Court stresses that even when a civil proceeding results in the award of compensation, this does not relieve the State of its obligation to conduct an effective criminal investigation. Without such an investigation and the proper punishment of those responsible, particularly in cases involving lethal violence, the State continues to breach its obligations under the Convention. In Bazorkina v. Russia, the Court noted that the obligations of a State under Article 2 of the Convention are not limited to the payment of compensation; rather, the investigation must aim to identify and hold the perpetrators accountable[43].

Thus, the ECtHR emphasizes in its judgments that children constitute a particularly vulnerable group of the population, requiring States to assume enhanced positive obligations to ensure their protection in situations of armed conflict. The Court's practice demonstrates that States are obliged to implement comprehensive measures to prevent threats to the life and health of children, including by minimizing the risk of disproportionate use of force and ensuring the safety of the civilian population during hostilities. Furthermore, the Court underscores the duty of States to prevent the arbitrary separation of children from their parents or legal guardians, which corresponds to the fundamental right to family life and necessitates the establishment of effective mechanisms to safeguard family ties even in emergency conditions. Equally important is the obligation of States to ensure effective and transparent investigations into cases of death, injury or violence against children, which includes the prompt collection of evidence, involvement of competent authorities and access to legal remedies for victims. Collectively, these principles form a systematic approach to the protection of children's rights in armed conflicts, combining preventive, protective and restorative measures, thereby ensuring the implementation of international standards for the safeguarding of human rights.

3. ECtHR Practice as a Guideline for National Courts of Ukraine in the Protection of Children's Rights During Armed Conflict

National courts of Ukraine play a crucial role in safeguarding children's rights during armed conflict, ensuring the implementation of both constitutional and international legal guarantees, including the provisions of the Convention on the Rights of the Child and relevant national legislation on the protection of minors. In the current context of war, courts primarily consider cases concerning the determination of children's place of residence, the assurance of their right to maintain contact with both parents, as well as

[43] European Court of Human Rights. Bazorkina v. Russia, Applications No. 69481/01, 27 July 2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-76493%22]}

the assignment of special status to children affected by hostilities. Practice demonstrates that, when making decisions, courts take into account the heightened social and psychological vulnerability of children in conflict situations, seeking to minimize the negative consequences of family separation, loss of housing or restricted access to education and healthcare. Furthermore, national courts actively incorporate international humanitarian law standards governing the protection of civilians during armed hostilities into their rulings and apply the principle of the best interests of the child as a central criterion in assessing any measures affecting the lives and development of minors. The approach developed in judicial practice aims not only at the prompt resolution of specific disputes but also at establishing rules that strengthen the legal protection framework for children in situations of armed conflict.

Currently, a significant number of cases primarily concern the determination of children's place of residence and the protection of their right to maintain contact with both parents, as the war has caused the mass displacement of women and children to safer countries. For instance, in case No. 752/1253/22, the Supreme Court of Ukraine issued a ruling emphasizing the fundamental importance of ensuring uninterrupted and regular contact between a child and their mother throughout prolonged judicial proceedings, even in the absence of a final determination of the child's place of residence. The Court highlighted the necessity of maintaining a stable emotional and psychological bond between the child and the mother, noting that such contact is critically important for creating a safe developmental environment, supporting emotional stability and ensuring proper social development of the child[44].

It is particularly noteworthy that the ruling was issued in the context of armed conflict, when the risks of violating a child's rights and their emotional vulnerability are significantly heightened. The Court emphasized that prolonged lack of contact with the mother may adversely affect the child's psychological well-being, potentially leading to the development of anxiety disorders and disruptions in socialization processes. Consequently, the judicial decision effectively prioritizes the principle of ensuring stable and secure family bonds over the formal resolution of the child's place of residence, demonstrating an approach to child rights protection that takes into account the child's best interests in complex socio-legal and crisis circumstances.

[44] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26.11. 2022 року № 752/1253/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107354433

A similar conclusion was reached by the Supreme Court in case No. 203/3174/22. In this instance, the Court obliged the father to ensure unrestricted contact between his minor son and the mother, emphasizing that even the child's temporary absence from Ukraine should not impede the realization of their right to maintain contact with both parents[45].

In case No. 360/3668/18, the Supreme Court of Ukraine articulated an important legal approach to the protection of children affected by armed conflict. The Court recognized as unlawful the refusal of state authorities to grant the status of a child affected by hostilities to a minor who had suffered psychological harm as a result of armed actions[46]. The approach proposed by the Supreme Court broadens the understanding of the category of «child affected by hostilities», emphasizing not only physical injuries but also psychological trauma, which can have an equally destructive impact on the child's development and socialization.

By obliging local authorities to grant the child the appropriate legal status, the Court effectively established a doctrine of a comprehensive approach to the protection of children's rights in situations of armed conflict. Obtaining this status enables access to social support, state guarantees and rehabilitation programs, which are critically necessary to ensure the child's proper development and integration into society. The decision also has a systemic character, as it shapes a practice oriented toward the best interests of the child and compliance with international humanitarian law and international standards on the protection of children's rights.

In its rulings, the Supreme Court has repeatedly emphasized that a child cannot remain in conditions that pose a threat to their physical or mental health. Therefore, when resolving disputes concerning children, courts must necessarily take into account the security situation related to hostilities and their consequences. At the same time, the mere fact of the imposition of martial law in Ukraine cannot be considered a sufficient basis for determining the child's place of residence with one of the parents, particularly if that parent resides abroad.

State authorities are obliged to ensure the maximum possible conditions for maintaining a child's contact with the parent with whom they do not reside. In doing so, the interests, rights and freedoms of all participants in the legal relationship must be taken into account; however, priority must always be given to the best interests and rights of the child. Any delay in resolving such

[45] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17.04.2023 № 203/3174/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110308527

[46] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 24.01.2023 року № 360/3668/18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108594040&red=100003fe9cf9c7c00f7c313d8f3b7ec6ac353f&d=5

matters may lead to irreparable consequences for the relationship between the child and the parent living separately.

These rulings demonstrate that the national courts of Ukraine actively apply international standards for the protection of children's rights, in particular the Convention on the Rights of the Child, and take into account the specific circumstances of martial law when issuing decisions. They confirm the primacy of the child's best interests, the protection of their right to maintain contact with both parents and the provision of necessary social safeguards in the context of armed conflict.

The practice of national courts of Ukraine in the protection of children's rights during armed conflict demonstrates a clear integration of ECtHR standards, which are crucial for establishing a coherent and effective system for safeguarding children's rights. The ECtHR has repeatedly emphasized that children belong to particularly vulnerable groups, which obliges states to ensure an enhanced level of legal guarantees for their safety, development and stable family environment. The influence of this jurisprudence is evident in the rulings of the Supreme Court of Ukraine, which, when resolving disputes concerning the determination of a child's place of residence or the protection of their right to maintain contact with parents, prioritizes the best interests of the child – an approach consistently affirmed in numerous ECtHR decisions. Furthermore, national courts refer to the ECtHR's position regarding the state's duty to conduct effective investigations in cases of children's death or injury in armed conflicts (Isayeva v. Russia, 2005; Georgia v. Russia (II), 2021), as well as to ensure a child's right to family life and to prevent arbitrary separation from parents. Such ECtHR standards serve as a guiding framework for Ukrainian courts under the challenging circumstances of martial law, where it is necessary to balance security risks with the preservation of family bonds.

Existing judicial practice plays a crucial role in improving national legislation to establish effective mechanisms for guaranteeing children's rights during armed conflicts and ensuring their protection from violence, deportations and other forms of violations. It is particularly important to note that ECtHR standards serve as a reference point in the process of documenting crimes committed against children, as they define the criteria for the admissibility of evidence, principles for assessing facts and approaches to qualifying actions as violations of the Convention and international humanitarian law. Consequently, the Court's practice not only reinforces universal legal standards but also provides a practical toolkit for their implementation under the specific conditions of armed aggression against Ukraine.

CONCLUSIONS

Analysis of international norms and ECtHR practice indicates that the protection of children's rights during armed conflicts is based on a dual system of guarantees, namely, the norms of international humanitarian law and international human rights law. In times of war, this comprehensive approach allows for the fullest possible protection of children, taking into account their particular vulnerability and the need for an enhanced level of care.

The ECtHR consistently develops standards for interpreting the Convention's provisions in light of the specificities of armed hostilities, placing both negative and positive obligations on states. These obligations include refraining from unlawful violence, ensuring effective investigations, providing humanitarian corridors, maintaining family ties and preventing deportations. The Court confirms that even in situations of armed conflict, states remain accountable under the Convention and are required to act in accordance with the «best interests of the child».

The existing mechanism of international protection, reinforced by the jurisdiction of the ECtHR, establishes a legal framework that allows for increasing state accountability and ensuring more effective restoration of children's rights during armed conflict. The practice of Ukrainian courts in cases involving children during periods of armed conflict demonstrates a systematic integration of international standards, including the Convention on the Rights of the Child and ECtHR approaches. The Supreme Court consistently emphasizes the primacy of the child's best interests, the necessity of maintaining stable family bonds and the consideration of minors' psychological vulnerability in wartime conditions. Equally important is the recognition that children affected by war experience not only physical but also psychological harm, which grants them access to social guarantees, psychological support and rehabilitation programs. At present, Ukrainian judicial practice is forming a legal foundation capable of minimizing the adverse effects of war on children and strengthening the national system for their protection in accordance with European standards.

SUMMARY

The issue of protecting children's rights in armed conflicts is one of the most pressing in contemporary law, as wars directly threaten the life, health, development, and safety of the most vulnerable segment of the population – children. This study has established that children in such conditions are at heightened risk of poverty, social isolation, violence, and discrimination, and violations of their rights result in long-term psychological and social consequences. This is particularly evident in cases of deportation, loss of family and limited access to education and healthcare.

It has been established that international legal norms constitute a key mechanism for the protection of children in wartime, primarily through international humanitarian law and specific instruments for safeguarding children's rights. It has been determined that the Convention on the Rights of the Child and its Optional Protocols prohibit the recruitment of children into armed conflict, recognize them as individuals requiring special protection and provide for measures related to rehabilitation and access to education. Simultaneously, international humanitarian law establishes the obligation of states to care for children left without parental support and to ensure their safe development and preservation of family ties.

The practice of the European Court of Human Rights demonstrates that children's rights require special and systematic protection in conflict zones. The Court has repeatedly found violations of the rights to life, education, family life and the safety of children resulting from military actions and deportations, emphasizing the positive obligations of states to prevent violence and ensure justice. Contemporary conflicts, including the aggression against Ukraine, highlight the necessity of active international oversight and effective national mechanisms to protect children from war crimes and systemic violations of their rights.

References

1. UN General Assembly. Impact of armed conflict on children : note / by the Secretary-General. A/51/306, 26 August 1996. URL: https://www.refworld.org/reference/themreport/unga/1996/en/91739

2. Сімакова С. І., Малишко І. В. Міжнародно-правове регулювання соціального захисту безпритульних та бездоглядних дітей в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Право. Ужгород, 2023. Т.1. Вип. 76. С. 60-66.

3. Чепкова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 484-487. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/117.pdf

4. Артеменко І. Окремі питання захисту прав дітей у збройних конфліктах: нові виклики для України. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. К. : Піраміда. 2015. 52 с.

5. Турченко О. Г., Пилипишина І. І. Забезпечення прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. Випуск 2. С. 64-69. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261617

6. Турченко О. Г. Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. *Політичне життя*. 2019. Випуск 2. С. 6-14. URL: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7303

7. United Nations. (1989, November 20). Convention on the Rights of the Child. General Assembly Resolution 44/25. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_44_25.pdf

8. United Nations. (2000, May 25). Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict (General Assembly Resolution A/RES/54/263). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involvement-children

9. Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 437-440. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284828/278888

10. Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. С. 183-196. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/287/7887/16465-1?inline=1

11. International Committee of the Red Cross. (1949). Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949

12. Larsen K. M., Guldahl Cooper C., Nystuen G., eds. Searching for a 'Principle of Humanity' in International Humanitarian Law. In: Searching for a "Principle of Humanity" in International Humanitarian Law. Cambridge University Press; 2012:i-ii

13. International Committee of the Red Cross. (1949). Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949

14. Denise Plattner. Protection of Children in International Humanitarian Law. Pp. 140-152. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S002086040006993Xa.pdf

15. Реньов Є. В. Актуальні питання міжнародно-правового захисту прав дитини під час збройного конфлікту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 396-398. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2025/95.pdf

16. European Court of Human Rights. Varnava and Others v. Turkey, Applications Nos. 16064/90 and others, Grand Chamber, 18 September 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94162%22]}

17. European Court of Human Rights. Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia, Applications Nos. 57950/00, 57951/00, 57952/00, Grand Chamber, 24 February 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-68379%22]}

18. United Nations. Office of the High Commissioner for Human Rights. International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. New York. Geneva: UN, Office of the High Commissioner for Human Rights. 2011. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR_in_armed_conflict.pdf

19. Guide on the case-law of the European Convention on Human Rights. Rights of the child. 2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_rights_of_the_child_eng

20. Greer S. The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights. UCL Human Rights Review. 2010. URL: https://www.ucl.ac.uk/human-rights/sites/human-rights/files/greer.pdf

21. European Court of Human Rights, Cyprus v. Turkey, Judgment of 10 May 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59454%22]}

22. International Committee of the Red Cross. (2001, May 10). ECHR, Cyprus v. Turkey. URL: https://casebook.icrc.org/case-study/echr-cyprus-v-turkey

23. Kyriakou N. Enforced disappearances in Cyprus: problems and prospects of the practice of the European Court of Human Rights. CRIDHO Working 2011/01. URL: https://cridho.uclouvain.be/documents/Working.Papers/CRIDHO%20WP%202011-01.pdf

24. Kaye D. Khashiyev & Akayeva v. Russia. App. nos. 57942/00 & 57945/00; Isayeva, Yusupova & Bazayeva v. Russia. App. Nos. 57947/00, 57948/00, & 57949/00; Isayeva v. Russia. App. no. 57950/00; European Court of Human Rights, February 24, 2005. *American Journal of International Law*. 2005;99(4):873-881. doi:10.2307/3396675

25. Sperotto Federico. Law in Times of War: the Case of Chechnya. *Human Rights & Human Welfare*. 2007. Vol. 7: Iss. 1, Article 53. URL: https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1300&context=hrhw

26. European Court of Human Rights. Georgia v. Russia (II). Application No. 38263/08, Grand Chamber, 21 January 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-207757%22]}

27. Isabella Risini. Human Rights in the Line of Fire. Verfassungsblog. 28 January 2021. URL: https://verfassungsblog.de/human-rights-in-the-line-of-fire/

28. Asatiani S. Georgia v Russia: Jurisdictional chaos at European Court of Human Rights. Pp. 115-130. URL: https://clr.iliauni.edu.ge/index.php/journal/article/view/154/281

29. European Court of Human Rights. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20, and 11055/22). Judgment of 9 July 2025. Grand Chamber. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-14493%22]}

30. Викрадення та депортація українських дітей Росією. Спеціальна доповідачка Каріна Одебрінк. 2025. URL: https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2025-porto/reports-and-speeches-12/5295-russian-abductions-and-deportations-of-ukrainian-children-by-carina-oedebrink-ukr-1/file

31. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

32. European Court of Human Rights. Bazorkina v. Russia, Applications No. 69481/01, 27 July 2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-76493%22]}

33. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26.11. 2022 року № 752/1253/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107354433

34. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17.04.2023 № 203/3174/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110308527

35. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 24.01.2023 року № 360/3668/18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108594040&red=100003fe9cf9c7c00f7c313d8f3b7ec6ac353f&d=5

Information about the author:
Martsenko Nataliia Stepanivna,
Candidate of Legal Science, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Civil Law and Procedure
West Ukrainian National University
Mykulynetska Str., 46a, Ternopil, 46004, Ukraine

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-28

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ В СФЕРІ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

Мельник Н. В., Кучер В. О.

ВСТУП

Конституція України визначає Україну як соціальну та правову державу. Основний Закон у статті 3 проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпека в Україні визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави[1].

Права і свободи людини є не просто декларацією, а ключовим орієнтиром. При цьому людина є центром державної політики, а держава зобов'язана служити інтересам громадян. Це основоположний принцип, який визначає зміст та форму української правової системи.

В сучасних реаліях жорстокої війни росії проти України, колосальної актуальності набуває питання захисту прав дитини. Важливо розуміти, що в умовах війни однією з найбільш уразливіших категорій населення є діти, які в свою чергу, виступають творцями майбутнього української держави, носіями її генетичного фонду. Головний обов'язок держави максимально забезпечити права, свободи та законні інтереси дітей, як майбутнього України.

Війна в Україні, розпочата у 2014 році і кардинально загострена повномасштабним вторгненням у лютому 2022 року, стала однією з найважчих і найдраматичніших подій в сучасній Європі. Через війну в Україні тисячі дітей залишаються сиротами, втрачають зв'язок із рідними та потрапляють у складні життєві обставини. Війна охопила більшу частину території країни, змусивши мільйони українців покинути домівки та залишити звичне життя. Бойові дії спричинили масштабні руйнування інфраструктури, серйозно вплинули на соціальну та економічну стабільність. Але найважливішою є людська ціна цієї

[1] Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

війни – загибель тисяч цивільних, зокрема, дітей[2]. Українська держава прикладає чимало зусиль для належного захисту дітей як повноцінних членів суспільства[3].

Разом з тим підкреслимо, що діти становлять одну з найбільш вразливих соціальних категорій, а в умовах збройних конфліктів зазнають системних порушень основоположних прав людини, що зумовлює як безпосередні, так і віддалені негативні наслідки для їхнього фізичного здоров'я, психологічної рівноваги та соціалізації. У структурі суспільних пріоритетів сім'я та дитина визнаються фундаментальними цінностями. Особлива чутливість дітей пояснюється обмеженим рівнем фізичного та психоемоційного розвитку, внаслідок чого вони позбавлені можливості самостійно реалізовувати та захищати власні права й інтереси. Саме тому гарантування ефективного механізму захисту прав дитини розглядається як одне з першочергових завдань як міжнародної спільноти, так і національних державних інститутів.

Беззаперечно, ставлення суспільства до дітей та рівень забезпечення їхньої гідності виступають визначальним критерієм гуманності та цивілізаційної зрілості держави[4].

Активна робота правоохоронних органів, соціальних служб, волонтерів і всього суспільства спрямована на те, щоб мінімізувати наслідки цієї війни для дітей, котрі формувалися українським суспільством на основі принципів гуманності, моральної й правової справедливості, поваги до людини та її прав, що є основою усього цивілізованого світу.

Нажаль, ворог далекий від розуміння принципів цивілізованості, демократії й панування права, тому ми повинні докласти максимальних зусиль для того, щоб порушені права наших дітей не тільки були відновлені, а й стали предметом розгляду у міжнародних судах, а злочинці несли відповідальність за скоєні злочини[5].

---

[2] Лавренко Д. О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 3. С. 56–60. https://doi.org/10.24144/2788 6018.2023.03.10.

[3] Костишин Е. І., Шевців Ю. О. Інституційно-правовий механізм захисту дітей в Україні в умовах воєнного стану. *Публічне управління та соціальна робота*. 2023. № 1. С. 30. https://doi.org/10.32782/3041-1319/2023-1-5

[4] Томіна В. Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. С. 206. URL : Liha-Pres DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-420-0-13

[5] Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». № 2 (38). 2023. С. 70. DOI http://doi.org/10.23939/law2023.38.066

1. Правові механізми захисту прав дітей в умовах війни: український та міжнародний контекст

Перш ніж досліджувати проблеми захисту прав дитини, слід зупинитись на з'ясуванні поняття «права дитини», що означає специфічні потреби та інтереси особливої соціально-демографічної, найбільш незахищеної та уразливої групи населення із соціальною і психологічною незрілістю, особливим психологічним сприйняттям навколишнього середовища, які необхідні для їх існування, виховання та розвитку[6].

Аналізуючи наукові погляди відомих українських вчених щодо зазначеної дефініції, потрібно зазначити наступне. Н. М. Опольська зауважує, що права дитини є об'єктивно визначеним соціально-економічним рівнем розвитку суспільства та юридично гарантованими державою. Це ті можливості задоволення потреб та інтересів дитини, реалізація яких є необхідною умовою для її нормального життя й гармонійного розвитку, здійснюється самою дитиною або за допомогою інших осіб[7]. Зокрема, О. Ф. Скакун вважає, що права дитини – це можливості (свободи) дитини, необхідні для їх існування, виховання та розвитку[8].

В своїй науковій праці «Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні» І. Коваль[9] зазначив, що права дитини – це система можливостей, які необхідні особі для її комплексного та цілісного розвитку в умовах і відповідно до вимог середовища, беручи до уваги незрілість дитини (за міжнародно-правовими актами визнається «кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до даної особи, вона не досягає повноліття раніше»). Саме біологічна та психологічна незрілість дитини не дає змоги повноцінно усвідомлювати нею факти порушення її прав і безпеки, що є причиною неповідомлення про факти таких протиправних діянь проти дітей.

В контексті нашого дослідження варто зауважити, що питання захисту прав дітей зберігає актуальність впродовж усього історичного

---

[6] Василенко В. М., Яценко В. П. Щодо реалізації механізму захисту прав дитини в Україні. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

[7] Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис.... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2010. С. 16.

[8] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х.: Консум, 2001. С. 201.

[9] Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2023. № 2 (38). С. 67. http://doi.org/10.23939/law2023.38.066

розвитку людської цивілізації[10]. Крім того, захист прав дитини в умовах війни є одним із найбільш пріоритетних завдань для держави та міжнародної спільноти. Воєнні дії становлять велику загрозу для фізичного, психічного та соціального розвитку дітей, впливаючи на всі аспекти їхнього життя. Одним із найважливіших завдань є забезпечення фізичної безпеки дітей шляхом організації евакуації з небезпечних територій, створення захищених місць для тимчасового проживання, а також підтримання безпечного середовища навіть в кризових умовах[11].

З початком повномасштабного вторгнення в Україні спостерігається посилення роботи державних установ, органів державної влади та міжнародних організацій у сфері захисту дітей.

Звертаючи увагу на те, що права дитини захищені як національним законодавством, так і міжнародними актами з прав людини, слід зазначити, що на національному рівні функціонує низка інституцій, що здійснюють діяльність в галузі захисту прав дітей, включаючи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Державну службу України у справах дітей. Ці органи здійснюють моніторинг дотримання прав дітей, включаючи їхній захист в умовах війни[12].

Вважаємо за доцільне зосередити увагу на деталізації функцій окремих суб'єктів, діяльність яких спрямована на захист прав та інтересів дітей. Насамперед йдеться про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), який реалізує свої повноваження незалежно від інших державних органів та посадових осіб, доповнюючи існуючі механізми захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина[13].

Відповідно до чинного законодавства мету парламентського контролю, який здійснює Уповноважений становить: 1) захист прав і свобод людини та громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) додержання та повага до прав і свобод людини та громадянина владними суб'єктами; 3) запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина або

[10] Волкова І. І. Правова основа механізму захисту прав дітей. *Науковий юридичний журнал «Правові новели»*. 2021. № 14. С. 105. https://doi.org/10.32847/ln.2021.14.014

[11] Чернобук В. В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та українські реалії. *Електронне наукове видання Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. 02. С. 1292. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195

[12] Томіна В. Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. С. 211. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

[13] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text

сприяння їх поновленню; 4) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод.

Слід зауважити, що в Україні окремо створено Департамент моніторингу додержання прав дитини (далі – Департамент), який очолює представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав дитини, і який є самостійним структурним підрозділом Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини[14]. Діяльність Департаменту полягає у забезпеченні реалізації повноважень Уповноваженого щодо здійснення парламентського контролю за дотриманням прав людини та громадянина у сфері захисту прав дитини і забезпечення порушених прав людини й громадянина.

Ще одним суб'єктом, що діє у сфері захисту прав дитини є Державна служба України у справах дітей[15], як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики і який реалізує державну політику у сфері захисту прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми, оздоровлення та відпочинку дітей, розвитку сімейних форм виховання та усиновлення[16].

Основними нормативно-правовими актами, якими врегульовано механізм захисту прав дитини, є Конституція України[17], Закон України «Про соціальний захист дітей війни»[18], Закон України «Про охорону дитинства»[19], Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»[20], Закон України «Про державну допомогу

[14] Положення Про Департамент моніторингу додержання прав дитини Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 10.07.2023 р. URL : https://ombudsman.gov.ua

[15] Деякі питання Державної служби у справах дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2023 р. № 1048. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1048-2023-%D0%BF#Text

[16] Василенко В. М., Яценко В. П. Щодо реалізації механізму захисту прав дитини в Україні. С. 11. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

[17] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96– ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

[18] Про соціальний захист дітей війни : Закон України від 18.11.2004 р. № 2195-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text

[19] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[20] Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21.01.1994 р. № 3857-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text

сім'ям з дітьми»[21], Цивільний кодекс України[22], Сімейний кодекс України[23], Закон України «Про протидію торгівлі людьми»[24], Закон України «Про громадянство України»[25], та інші.

Розглядаючи питання захисту прав та інтересів дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, слід звернути увагу, що Закон України «Про охорону дитинства»[26] передбачає, що всі дії щодо дитини, яка перебуває у складних життєвих обставинах, спрямовуються на захист прав та інтересів дитини, усунення причин таких обставин і забезпечення безпечних умов її утримання та виховання, надання їй та її батькам комплексу необхідних послуг та соціальної допомоги[27].

Беручи до уваги Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [28], потрібно зазначити, що нормативно-правовий акт визначає гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) та передбачає для дітей-ВПО низку спеціальних прав, серед яких: право на захист від примусового переміщення чи повернення до місця попереднього проживання; право на взяття на облік як внутрішньо переміщеної особи; право на отримання документів, що посвідчують особу та підтверджують статус ВПО; право на соціальний захист; право на забезпечення допоміжними засобами реабілітації; право на безоплатне харчування під час навчання; право на збереження єдності сім'ї; право на захист від дискримінації та інші[29].

В свою чергу, охорона дитинства являє собою повсякденну та безперервну діяльність уповноважених суб'єктів, що полягає у

---

[21] Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text

[22] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

[23] Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[24] Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 р. № 3739-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text

[25] Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text

[26] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-14. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#n8

[27] Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2023. № 2 (38). С. 69. http://doi.org/10.23939/law2023.38.066

[28] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

[29] Ганенко І. С. Нормативно-правова основа захисту прав дітей в умовах воєнного стану. С.28–44. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

здійсненні профілактичних заходів, спрямованих на запобігання порушенням прав і свобод дитини та забезпечення реалізації механізмів їх захисту. У цьому контексті правовий механізм захисту прав дітей доцільно розглядати як комплекс визначених нормами права засобів впливу уповноважених суб'єктів на суспільні відносини у сфері захисту прав дітей з метою створення належних умов для їх гарантування та охорони в межах здійснення публічного адміністрування[30].

Разом з тим підкреслимо, що механізм забезпечення прав та інтересів дитини можна визначити як сукупність передбачених чинними правовими нормами заходів, за допомогою яких уповноважені суб'єкти у сфері охорони дитинства здійснюють превентивну діяльність, виявляють факти порушення прав та інтересів дитини, встановлюють причини й умови їх виникнення, вирішують питання щодо притягнення винних осіб до відповідальності та забезпечують відновлення порушених прав. Відповідно, механізм захисту активізується у випадку загрози правам дитини або їх фактичного порушення та спрямований на відновлення порушених прав і свобод[31].

Варто зауважити, що одним із пріоритетних напрямів державної політики України в сфері захисту прав дітей є системне вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема, через імплементацію норм європейського та міжнародного права. Як результат, Україна нині є учасницею низки міжнародних договорів, що регламентують забезпечення прав дитини та інтегрують міжнародні стандарти в національну правову систему[32].

Як доводять багато досліджень, проблематика правового захисту дітей стала предметом особливої уваги міжнародного права після Другої світової війни, коли діти почали розглядатися як окрема вразлива категорія, що потребує спеціальних правових гарантій та механізмів захисту на міжнародному рівні. До цього захист дітей здійснювався в межах захисту всього цивільного населення на основі принципу гуманності, який був відображений в перших міжнародних гуманітарних конвенціях – Гаазьких конференціях 1899 та 1907 років[33].

---

[30] Волкова І. І. Правова основа механізму захисту прав дітей. *Науковий юридичний журнал «Правові новели».* 2021. № 14. С. 105. DOI https://doi.org/10.32847/ln.2021.14.014

[31] Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. К. : «Правова єдність», 2008. С. 257–258.

[32] Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2023. № 2 (38). С. 70. DOI http://doi.org/10.23939/law2023.38.066

[33] Томіна В. Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. С. 207. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

Роблячи екскурс в історію міжнародно-правового регулювання в сфері захисту прав дітей, потрібно зазначити, що прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року[34], дозволило дітям не лише отримати статус осіб, права яких захищають дорослі, а й поряд з іншими учасниками міжнародно-правових відносин стати суб'єктами міжнародного права. Тобто за дітьми закріпили той самий перелік невід'ємних прав, які вони можуть самостійно захищати в Європейському суді з прав людини.[35] Офіційно ж права дитини закріплено в Декларації прав дитини 1959 року[36], що гарантує кожній дитині комплекс прав, без жодних винятків і без розрізнення чи дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження або іншими обставинами, що стосуються самої дитини чи її сім'ї.

Основою міжнародного захисту прав дитини стала Конвенція про права дитини (перший міжнародний документ, який найширше закріпив економічні, соціальні, культурні, громадянські та політичні права дітей)[37], ухвалена 20 листопада 1989 року (ратифікована Верховною Радою України 27 лютого 1991 року) та Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року (ратифікований Україною у 2004 році). Зазначена Конвенція встановлювала чіткі правові норми, які повинні були виконувати всі країни, що її ратифікували. Держави-учасниці Конвенції, зокрема й Україна, зобов'язані кожні п'ять років подавати звіти до Комітету ООН з прав дитини щодо здійснених заходів із забезпечення прав дитини; труднощів, що виникли під час реалізації положень Конвенції, а також шляхів подолання виявлених проблем. На основі цих матеріалів Комітет здійснює експертну оцінку, формує висновки та надає рекомендації кожній державі, акцентуючи увагу на найбільш пріоритетних питаннях та можливих механізмах їх вирішення. Важливо підкреслити, що розгляд зазначених доповідей відбувається у рамках спеціальних міжнародних конференцій за участю експертної спільноти, а також

[34] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : Міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

[35] Легка О. В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2022. № 2 (35). С. 42. https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-2.7

[36] Декларація прав дитини : Міжнародний документ від 20.11.1959 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_384#Text

[37] Конвенція про права дитини : Міжнародний документ від 20.11.1989 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

міжнародних і національних організацій, діяльність яких спрямована на захист прав дитини[38].

Загалом кажучи, міжнародною правовою спільнотою напрацьовано низку норм і стандартів, що утворюють нормативно-правову базу для захисту дітей в умовах війни, зокрема, Женевські конвенції про захист жертв війни (1949 р.)[39]; Додаткові протоколи до Женевських конвенцій (1977 р.)[40]; Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів (1974 р.); Конвенція міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (1999 р.)[41]; Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.)[42] та низка резолюцій Ради Безпеки ООН, прийнятих між 1999 і 2009 роками.

На сьогодні Україна тісно співпрацює з Комітетом ООН по правах дитини – Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та представницьким органом Дитячого фонду ООН – Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), діяльність якої спрямована на вирішення проблем охорони здоров'я у світовому масштабі. Україна є також учасником Статуту ВООЗ з 3 квітня 1948 р. – Організації Об'єднаних Націй з питань науки, освіти і культури (ЮНЕСКО). Проводиться тісна співпраця з Європейським Судом з прав людини щодо розгляду фактів злочинів росії щодо українських дітей[43].

Міжнародний досвід захисту прав дітей в умовах війни має великий потенціал для адаптації в українських реаліях. Світова спільнота розробила низку ефективних стратегій та механізмів, спрямованих на захист дітей під час воєн, які включають евакуацію, створення гуманітарних коридорів, медичну допомогу та психологічну підтримку, а також забезпечення права на освіту[44].

---

[38] Ніколайчук С. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 95. DOI 10.31733/2078-3566-2022-4-94-105

[39] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : Міжнародний документ від 12.08.1949. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[40] Додатковий протокол до Женевських конвенцій : Міжнародний документ від 08.06.1977 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[41] Конвенція міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці : Міжнародний документ від 17.06.1999 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text

[42] Римський статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ від 17.07.1998 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[43] Костишин Е. І., Шевців Ю. О. Інституційно-правовий механізм захисту дітей в Україні в умовах воєнного стану. *Публічне управління та соціальна робота*. 2023. № 1. С. 31. https://doi.org/10.32782/3041-1319/2023-1-5

[44] Nalyvaiko L., Lebedieva Y. Human reproductive rights: international standards, experience of Ukraine and Lithuania. *Modern scientific strategies of development.* 2022. S. 318–

Держава та міжнародні організації, такі як ООН[45], ЮНІСЕФ[46] та Червоний Хрест[47] прагнуть надати якнайбільше допомоги в умовах війни. Завдяки їхнім зусиллям організовується евакуація дітей з небезпечних регіонів, а також створюються безпечні місця для тимчасового проживання в безпечних зонах країни або за її межами[48].

В Україні реалізація подібних ініціатив також відбувалася, проте їхня ефективність часто ускладнювалася через порушення зобов'язань щодо припинення вогню, що обмежувало можливості повноцінної евакуації та захисту дітей. Міжнародний досвід демонструє, що успішне впровадження таких програм потребує не лише суворого дотримання міжнародно-правових норм, а й ефективного застосування механізмів відповідальності та тиску на сторони конфлікту, які порушують права дітей[49].

Захист прав дитини в умовах воєнного стану в Україні залишається складним та багатогранним завданням. У вирішенні цього питання зацікавлені практично усі свідомі люди, так як роль молодого покоління для майбутнього суспільства є визначальною. Незважаючи на наявність міжнародно-правових та національних механізмів, на практиці діти продовжують страждати від наслідків війни. Для забезпечення ефективного захисту їхніх прав необхідно вдосконалювати національні законодавчі та інституційні механізми; забезпечувати належне фінансування програм допомоги; покращувати координацію між державними та міжнародними організаціями; ефективно застосовувати міжнародні механізми захисту прав дітей, які являють собою частину міжнародних механізмів захисту прав людини[50].

336. URL : https://eo.kiev.ua/resources/zmist/zmist_mono_8_dev/Monograph_8-318-336.pdf DOI 10.51587/9781-7364-13395-2022-008-318-336

[45] Організація Об'єднаних Націй. URL : https://www.un.org

[46] ЮНІСЕФ. URL : https://www.unicef.org/ukraine/

[47] Товариство Червоного Хреста України. URL : https://redcross.org.ua/

[48] Ільченко І. М. Імплементація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентного права Європейського суду з прав людини: міжнародно-правовий аналіз практики держав. *Науковий вісник дипломатичної академії України.* 2009. Вип. 15. С. 311–318.

[49] Чернобук В. Захист прав дитини на тимчасово окупованих територіях України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 2 (123). С. 38–42. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195

[50] Томіна В. Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. С. 217. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

В контексті нашого дослідження міжнародно-правові механізми доцільно класифікувати на дві основні групи: правотворчі та правореалізаційні[51].

До правотворчих міжнародно-правових механізмів слід віднести декларації, конвенції та інші міжнародно-правові документи, які регулюють права дітей. На нормативному рівні основи захисту прав дітей вперше зафіксовані в Загальній декларації прав людини[52], прийнятій Генеральною асамблеєю ООН у 1948 році. Результатом Декларації стало підписання пактів прав людини, в яких гарантуються рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб[53]. Наступним актом Генеральної асамблеї щодо становища дитини в суспільстві є Декларація прав дитини 1959 року та Європейська соціальна хартія 1961 року[54], що містить низку положень, які безпосередньо стосуються захисту прав дітей.

Розглядаючи правореалізаційні механізми захисту прав дітей, слід зазначити, що серед них виділяють дві основні групи: конвенційні, судові і квазісудові. Конвенційні – це ті, які мають переважно політико-правовий характер та утворюються на підставі міжнародних договорів для контролю виконання державами-учасницями своїх зобов'язань за відповідною конвенцією[55].

До судових міжнародно-правових механізмів захисту прав дітей належать на універсальному рівні Міжнародний Суд ООН[56] та Міжнародний Кримінальний суд[57], на регіональному – Європейський Суд з прав людини[58] та Міжамериканський Суд з прав людини[59]. До квазісудових належать Європейська комісія з прав людини[60] та Комітет

[51] Шевченко-Бітенська О. В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства : дис… канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 210 с.

[52] Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ від 10.12.1948 р. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

[53] Трестер Ю. О. Міжнародні механізми захисту прав дітей. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток».* 2013. № 9. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=632

[54] Європейська соціальна хартія : Міжнародний документ від 03.05.1996 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

[55] Сірант М. М. Механізми міжнародного права щодо захисту прав дитини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* 2015. № 824. С. 166. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_27.

[56] Міжнародний Суд ООН. URL : https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/spivrobitnictvo-z-mizhnarodnimi-organizaciyami/mizhnarodnij-sud-oon

[57] Міжнародний Кримінальний Суд. URL : https://www.icc-cpi.int

[58] Європейський Суд з прав людини. URL : https://hudoc.echr.coe.int/ukr

[59] Міжамериканський Суд з прав людини. URL : https://vue.gov.ua

[60] Європейська комісія з прав людини. URL : https://www.venice.coe.int

Міністрів Ради Європи[61]. Не можна залишити без уваги найбільш впливову міжнародну організацію, одним із напрямків діяльності якої є захист прав дітей – ООН. Саме утворення ЮНІСЕФ (Дитячого фонду ООН) стало одним із перших результатів діяльності ООН.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що діяльність уповноважених суб'єктів державної влади та міжнародних організацій сконцентрована, насамперед, на забезпеченні захисту й відновленні прав дітей, що постраждали внаслідок війни: внутрішньо переміщених осіб; дітей, які залишилися на тимчасово окупованих територіях чи в районах активних бойових дій, а також тих, хто опинився за межами України. Разом з тим, для кожної дитини, що перебуває на території України, залишаються пріоритетними базові питання безпеки, створення належних умов для життя, доступ до медичної допомоги та якісної освіти. У цьому контексті особливого значення набуває не лише вдосконалення правового механізму захисту, але й формування комплексної державної політики, орієнтованої на практичне забезпечення реалізації прав та інтересів дитини. Важливо, щоб у складних життєвих обставинах кожна дитина відчувала всебічну підтримку держави та суспільства, що є показником рівня гуманності та цивілізованості країни.

2. Визначення місця проживання дитини в умовах збройного конфлікту: міжнародні стандарти та національна практика

Чільне місце в системі прав людини посідає право на безпеку. Безпека є не лише одним з прав, а фундаментальної умовою існування та розвитку людини, а її забезпечення – головним завданням держави.

Забезпечення прав дітей є одним з фундаментальних завдань будь-якої цивілізованої держави. А право дитини на безпеку, яке включає фізичний захист від насильства, моральне та психологічне благополуччя, доступ до соціальних та медичних послуг, є основою для її нормального розвитку, що має особливе значення в умовах воєнного стану [62].

Як зазначають В. В. Сокуренко, Ю. О. Загуменна, О. Г. Юшкевич з початку збройної агресії росії проти України жодній українській дитині не вдалося уникнути порушення її фундаментальних прав, які гарантуються міжнародним правом та національним законодавством[63].

---

[61] Комітет Міністрів Ради Європи. URL : https://coe.mfa.gov.ua

[62] Пилипишина І. І. Забезпечення права дитини на безпеку в умовах воєнного стану. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права. Вінниця: Донецький Національний університет імені Василя Стуса, 2025. С. 11.

[63] Сокуренко В. В., Загуменна Ю. О., Юшкевич О. Г. Особливості позасудового захисту прав дитини в умовах воєнного стану в Україні. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліха-Прес, 2024. С. 126. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

Збройна агресія росії призвела до системних, масштабних порушень основних фундаментальних прав дитини: права на життя, права на безпеку, права на освіту, права на сім'ю, права на збереження ідентичності, права на здоров'я та достатній життєвий рівень, права на психологічне благополуччя тощо. Порушення прав дитини під час воєнних дій знаходить прояв у травмуваннях та загибелі дітей, отриманні ними психологічних травм та розладів, втратах житла та майна, руйнуванні інфраструктури та обмеженні доступу дітей до отримання якісних послуг (освітніх, розвивальних, медичних, оздоровчих, психологічних та ін.).

В умовах воєнного стану в Україні, за масової евакуації та переміщення сімей з дітьми з населених пунктів, де ведуться активні бойові дії, значно зростають загрози життю та здоров'ю дітей, а також ризики зазнати різних форм жорстокого поводження, вчинення адміністративних чи кримінальних правопорушень щодо дітей, порушення інших їх прав[64].

Внаслідок активних бойових дій, ракетних атак, артилерійських обстрілів велика кількість дітей загинула та отримала поранення. За інформацією сайту «Діти війни»[65] станом на 5 вересня 2025 року з початку повномасштабного вторгнення російської федерації загинуло 652 дитини, 2145 дітей було поранено, 2190 дітей вважаються зниклими безвісти.

Відповідно до Спеціальної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо ситуації із забезпеченням прав дитини в умовах збройної агресії проти України «ПЕРЕОПИЛЕНІ» системними є примусові переміщення та депортація українських дітей до країни-агресора, що призводить до розірвання сімейних зв'язків та втрати національної ідентичності[66]. За інформацією сайту «Діти війни» станом на 5 вересня 2025 року з початку повномасштабного вторгнення російської федерації підтверджено 19546 фактів депортації та/або примусового переміщення дітей[67]. Хоча реальна кількість депортованих

[64] Волошанівська Т. В. Забезпечення прав та свобод дитини під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 1. С. 599. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/139

[65] Платформа «Діти війни» була створена Міністерством реінтеграції разом з Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[66] Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо ситуації із забезпеченням прав дитини в умовах збройної агресії проти України «ПЕРЕОПИЛЕНІ». URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/pereopileni-sistemna-rosijska-politika-znishchennya-ukrayinskoyi-identichnosti-ditej-ombudsman-prezentuvav-specialnu-dopovid

[67] Платформа «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/

та примусово переміщених дітей є значно більшою, оскільки російська федерація не надає повних та достовірних даних та блокує доступ міжнародних організацій до окупованих українських територій. Кількість вивезених дітей може сягати сотень тисяч, проте ці цифри неможливо верифікувати.

Як зазначають А. М. Оксентюк та Л. А. Боровик, це свідчить про системну та цілеспрямовану природу порушень прав дитини, що мають ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності, а також про катастрофічний вплив збройного конфлікту на фізичне, психологічне та соціальне благополуччя цілого покоління українських дітей[68].

Воєнні дії в Україні негативно впливають на функціонування сім'ї та розвиток дитини. Необхідність захистити дітей, стала причиною вимушеної міграції великої кількості населення, переважно жінок та дітей. Масова евакуація населення із зон бойових дій призвела до вимушеного розділення українських сімей, внаслідок чого діти з матір'ю або родичами похилого віку виїхали у безпечні регіони або за кордон.

За даними опитувань соціологічної групи «Рейтинг», у березні-квітні 2022 р. 20 % дорослого населення країни змінило місце проживання[69]. 44 % українців довелося тимчасово розділитися зі своєю сім'єю, найбільше таких (54 %) – на сході країни[70].

За даними Державної прикордонної служби, кількість вимушених емігрантів, переважно жінок та дітей, у 2022 році становила 3,2 млн; чисельність тих, хто вимушено змінив місце проживання в межах України, досягала 5,0-5,5 млн осіб[71].

За даними Центру економічної стратегії, станом на кінець листопада 2024 року за кордоном залишається 5,2 млн українських біженців. 3,7 млн з них покинули Україну через західні кордони. Ще 1,3 млн українців, за даними ООН, стали біженцями в Росії чи Білорусі. Більшість українських біженців – це дорослі жінки. Станом на грудень 2024 року вони становили 44% усіх біженців за кордоном. Жінки з

[68] Оксентюк А. М., Боровик Л. А. Порушення фундаментальних прав дитини в умовах російсько-української війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 297.

[69] Дев'яте загальнонаціональне опитування: Соціально-економічні проблеми під час війни (квітень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html

[70] Шосте загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (березень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html

[71] Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка.* 2022. № 2. С. 37–42.

дітьми залишаються найбільшою групою українських переселенців. На грудень 2024 року діти складали 29% всіх біженців[72].

За даними дослідження компанії 4Service та Всеукраїнського фонду «Благополуччя дітей», які провели у 2025 році перший в Україні комплексний аналіз впливу тривалої розлуки на психоемоційний стан родин із дітьми, 52% українських сімей зараз живуть окремо. Здебільшого – через евакуацію жінок і дітей за кордон або до безпечніших регіонів[73].

Щодо інформації про кількість українських дітей, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, така відсутня. Моніторинг дотримання українського законодавства в сфері захисту прав дітей територіях таких регіонів України не проводиться[74].

Як зазначає Л. Слюсар, війна загострила проблеми української сім'ї і спровокувала нові проблеми і ризики. Наслідком повномасштабної війни є деформація шлюбносімейної структури населення (зростання кількості овдовілих, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку) та загострення низки наявних і раніше проблем: проблем бідності, соціального сирітства, нестабільності шлюбу, гендерного насильства[75].

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про охорону дитинства» дитина, батьки якої проживають у різних державах, має право на регулярні особисті стосунки і прямі контакти з обома батьками. Дитина та її батьки для возз'єднання сім'ї мають право на вільний в'їзд в Україну та виїзд з України у порядку, встановленому законом. Батьки, інші члени сім'ї та родичі, зокрема ті, які проживають у різних державах, не повинні перешкоджати одне одному реалізувати право дитини на контакт з ними, зобов'язані гарантувати повернення дитини до місця її постійного проживання після реалізації нею права на контакт, не допускати неправомірної зміни її місця проживання[76].

Проблеми визначення місця проживання дитини під час дії правового режиму воєнного стану є надзвичайно актуальними, оскільки збройна агресія росії порушує звичний уклад та створює нові виклики для сімей.

---

[72] Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/

[73] Якобчук А. Половина українських родин живе порізно: дослідження про вплив війни на сім'ї та дітей. URL: Джерело: https://slovoproslovo.info/polovyna-ukrainskyh-rodyn-zhyve-porizno-doslidzhennya-pro-vplyv-viyny-na-sim-i-ta-ditey

[74] Щебетун І. С., Міхайліна Т. В. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 34.

[75] Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. № 2. С. 9. https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003

[76] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

Визначення місця проживання дитини має подвійне значення: з одного боку, право дитини на місце проживання є одним із елементів фундаментального права дитини на проживання, зокрема із батьками, з іншого – місце проживання являє собою важливий атрибут ідентифікації особи [5, с. 362][77].

Сімейний кодекс України у ст. 160 регулює право батьків на визначення місця проживання дитини в залежності від віку останньої. Зокрема, місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків. Місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою.

В умовах воєнного стану роздільне проживання батьків часто стає причиною спорів щодо визначення місця проживання дитини. Відповідно до ст. 161 Сімейного кодексу України суперечки між батьками, які не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, можуть вирішуватися органом опіки та піклування або судом[78].

Зазначена стаття визначає перелік обставин, які з'ясовує суд у справі щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. Це: ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення[79].

У постанові від 30 жовтня 2019 року у справі № 352/2324/17 Верховний Суд зауважив: «Вирішуючи питання про визначення місця проживання дитини, суди мають врахувати об'єктивні та наявні у справі докази, зокрема обстеження умов проживання, характеристики психоемоційного стану, поведінки батьків щодо дитини та висновку органу опіки та піклування»[80].

Приймаючи рішення про визначення місця проживання малолітньої дитини, суд повинен виходити із забезпечення найкращих інтересів

[77] Focsa T. The Procedural Practices of Establishing the Child's Residence in the Republic of Moldova. In A. Sandu, T. Ciulei, & A. Frunza (Eds.), Logos Universality Mentality Education Novelty, vol. 15. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 355–362). Future Academy. https://doi.org/10.15405/epsbs.2016.09.46

[78] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[79] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[80] Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 352/2324/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86105207

дитини (преамбула до Закону України «Про охорону дитинства»[81]). Стаття 7 Сімейного кодексу України також вказує, що регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини (ч. 8). Крім цього сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства (ч. 9)[82].

Тобто право батьків на визначення місця проживання має обмежений характер і залежить від принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини». Як зазначає А. М. Аніщенко, право батьків на визначення місця проживання дитини є похідним від прав та інтересів самої дитини[83].

Європейський суд з прав людини вказав (рішення у справі «Хант проти України» від 7 грудня 2006 р.), що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків. Зокрема, стаття 8 Конвенції про захист прав та основоположних свобод не надає батькам права вживати заходів, які можуть зашкодити здоров'ю чи розвитку дитини[84].

Під час розгляду справ щодо визначення місця проживання дитини суди насамперед мають виходити з інтересів самої дитини, враховуючи сталі соціальні зв`язки, місце навчання, психологічний стан тощо, а також дотримуватися балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини і обов`язком батьків діяти в її інтересах[85].

Що ж розуміють під найкращими інтересами дитини? Відповідь на це питання дає ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»[86]. Це дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити.

---

[81] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[82] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[83] Аніщенко К. М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 125. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/28

[84] Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Хант проти України» від 07 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text

[85] Постанова Верховного Суду від 14 вересня 2022 р у справі № 466/1017/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106390498

[86] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

Як зазначає К. М. Аніщенко, найкращі інтереси дитини стосуються функціонального стану сімейних відносин, безпеки проживання (наявність місця проживання в окупованій зоні, на території бойових дій, екологічного стану та ін.), наявності стабільного проживання (титул володіння житлом батьків, дитини), відповідність житла санітарно-технічним вимогам, засадам адекватності[87].

Слід погодитися з думкою А. О. Мінченка, що «якнайкраще забезпечення інтересів дитини» – це категорія, яка все одно залишає досить широку можливість вибору судом способів вирішення спору[88]. Судові засідання часто перетворюються на поле для змагання, де сторони намагаються переконати суд, представляючи власні інтереси як «найкращі інтереси дитини».

Принцип «найкращих інтересів дитини» отримав повну підтримку у судових рішеннях, зокрема Європейського Суду з прав людини. У справі «Мамчур проти України» Європейський Суд з прав людини вказав, що при визначенні основних інтересів дитини у кожному конкретному випадку необхідно враховувати дві умови: по-перше, у якнайкращих інтересах дитини буде збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або явно неблагополучною; по-друге, у якнайкращих інтересах дитини буде забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним[89].

Вирішуючи спір про визначення місця проживання малолітньої дитини Верховний Суд у постанові від 04 серпня 2021 року визначив базові елементи, які підлягають врахуванню при з'ясуванні найкращих інтересів дитини. Це погляди дитини, її індивідуальність, збереження сімейного оточення і підтримання відносин, піклування, захист і безпека, вразливе положення, право дитини на здоров'я, право на освіту[90].

Судам передусім потрібно впевнитися, що саме той з батьків, на чию користь буде прийнято рішення, створить для дитини належні умови для її морального, духовного та фізичного розвитку»[91].

---

[87] Аніщенко К. М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 126. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/28

[88] Мінченко А. О. Визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. *Південноукраїнський правничий журнал*. 2019. № 2. С. 72. https://doi.org/10.32850/sulj.2019.2-16

[89] Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Мамчур проти України» від 16 серпня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text

[90] Постанова Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/98911478

[91] Постанова Верховного Суду від 1 березня 2023 року у справі № 643/16285/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364439

Слід врахувати, що чоловік та дружина мають рівні сімейні права та обов'язки. Це підтверджується положеннями ст. 51 Конституції України, відповідно до якої кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї[92].

Стаття 7 Сімейного кодексу України у ч. 6 зазначає, що жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Це положення деталізується у ст. 54 цього ж кодексу, а саме: «усі найважливіші питання життя сім'є мають вирішуватися подружжям спільно на засадах рівності». При чому, «дружина, чоловік мають право противитися усуненню їх від вирішення питань життя сім'ї»[93].

Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» на кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці[94].

Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року (ратифікована постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 року № 789-XII) зазначає, що держави-учасниці докладають всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування[95].

Приймаючи рішення про визначення місця проживання дитини, національні суди часто стають на бік матері виключно за ознакою статі. І цьому є формальне пояснення, оскільки Декларація Організації Об'єднаних Націй прав дитини 1959 року у принципі 6 акцентує увагу, що малолітня дитина не має розлучатися зі своєю матір'ю, за винятком випадків наявності виняткових обставин: «Дитина для повного і гармонійного розвитку її особистості потребує любові та розуміння. Вона має, якщо це можливо, зростати в піклуванні та під відповідальністю своїх батьків, у будь-якому разі – в атмосфері любові

[92] Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[93] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[94] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[95] Конвенція ООН про права дитини, ухвалена резолюцією 44/25 від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

та моральної і матеріальної забезпеченості; малолітня дитина, крім випадків, коли є виняткові обставини, не має розлучатися зі своєю матір'ю»[96].

Існування «презумпції на користь матері» в питаннях виховання дитини, якою зловживали національні суди, є неприпустимим. Однак, на думку А. О. Мінченка, за рівного положення батька та матері, забезпеченням якнайкращих інтересів малолітньої дитини буде невідривність її відносин із матір'ю[97].

Сімейний кодекс України містить норму, яка є перешкодою для передачі малолітньої дитини одному з батьків при вирішенні спору щодо місця її проживання. Орган опіки та піклування або суд не можуть передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвиткові дитини (ч. 2 ст. 161 Сімейного кодексу України)[98].

При розгляді справ щодо визначення місця проживання дитини суди насамперед мають виходити з інтересів самої дитини, враховуючи при цьому сталі соціальні зв`язки, місце навчання, психологічний стан тощо, а також дотримуватися балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини і обов`язком батьків діяти в її інтересах. Такі міркування висловив Верховний Суд у постанові від 1 березня 2023 року (справа № 643/16285/20)[99]. Проте під час дії правового режиму воєнного стану цього не достатньо.

Як зазначають Т. З. Гарасимів та Ю. Ю. Ліщинська дитина не повинна опинятися в умовах, які можуть загрожувати її фізичному та психічному здоров'ю. Тому, серед інших важливих факторів, судам необхідно враховувати безпекову ситуацію та обмеження, пов'язані з бойовими діями і їх наслідками[100].

---

[96] Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

[97] Мінченко А. О. Визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. *Південноукраїнський правничий журнал*. 2019. № 2. С. 72. https://doi.org/10.32850/sulj.2019.2-16

[98] Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[99] Постанова Верховного Суду від 1 березня 2023 року у справі № 643/16285/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364439

[100] Гарасимів Т. З. та Ліщинська Ю. Ю. Визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск 86: частина 2. С. 68. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.10

Дитина не може бути залишена у небезпечній для її фізичного та психічного здоров'я ситуації[101]. З огляду на введення воєнного стану в Україні поняття «найкращі інтереси дитини» має включати безпековий елемент[102].

Верховний Суд у постанові від 09 лютого 2023 року (справа № 753/572/20) вказав, що з огляду на введення воєнного стану в Україні, при вирішенні спорів, що стосуються прав та інтересів дитини, першочерговим завданням держави є забезпечення її безпеки і права на життя. Суд касаційної інстанції погодився з висновком суду апеляційної інстанції про відмову батькові у позові, пославшись на те, що суд апеляційної інстанції врахував інтереси дитини, її думку (небажання повертатися в Україну), а також безпеку проживання дитини з матір'ю на території Румунії. Верховний Суд погодився з висновками суду апеляційної інстанції, що позивач не надав достатніх належних та допустимих доказів на підтвердження необхідності визначення місця проживання дитини з батьком в Україні з огляду на інтереси самої дитини, які переважають над інтересами і бажаннями її батьків, а також, що в умовах воєнного стану в Україні дитині безпечніше залишатись з матір`ю в Румунії.

Верховний Суд, враховучи норми Конвенції про права дитини щодо забезпечення її якнайкращих інтересів та безпеки і права на життя, введенння в Україні воєнного стану, перебування дитини з матір`ю в Румунії, бажання самої дитини, якій виповнилося 11 років на час ухвалення оскаржуваного рішення, дійшов висновку про обґрунтованість рішення суду апеляційної інстанції щодо недоведеності позовних вимог та відсутності підстав для задоволення позову про визначення місця проживання дитини з батьком в Україні.

Доводи касаційної скарги, що дитина тривалий час проживала разом з батьком, який безпосередньо займався його розвитком та вихованням, навчальний заклад, який відвідує дитина з 2018 року знаходиться поруч з місцем проживання, і тому немає поважних підстав для зміни місця її проживання, на думку Верховного Суду, є безпідставними, оскільки відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 у зв`язку з військовою агресією Російської Федерації проти України на всій території України введено воєнний стан, і внаслідок загрози життю та здоров`ю дитини через масові ракетні обстріли

[101] Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том 2. С. 67. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.10

[102] Кучер В. О. Захист прав та забезпечення безпеки в умовах воєнного стану: визначення місця проживання дитини. *Наукові перспективи.* 2024. № 2. С. 1153. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2(44)-1147-1157

21 квітня 2022 року матір разом з сином виїхали до Румунії, де отримали тимчасовий захист та знаходяться тепер, тож на сьогодні дитині безпечніше залишатись з мамою в Румунії, що не заперечував і позивач[103].

У іншій справі № 760/31518/21 Верховний Суд у постанові від 14 червня 2023 року також звернув увагу, що з огляду на введення воєнного стану в Україні, вирішуючи спори, що стосуються прав та інтересів дитини, першочерговим завданням держави є забезпечення її безпеки і права на життя. Внаслідок загрози життю та здоров`ю дитини через масові ракетні обстріли позивачка разом із сином виїхали до Франції, де отримали тимчасовий захист та знаходяться тепер, тож на сьогодні дитині безпечніше залишатись з матір`ю у Франції у стійкому та безпечному середовищі[104].

Однак слід погодитися з думкою Є. В. Синельникова про те, що сам факт запровадження на території України воєнного стану не є достатньою підставою для визначення місця проживання дитини з одним із батьків, зокрема з тим, який проживає за межами України[105]

ВИСНОВКИ

Міжнародна спільнота надає значної ваги питанням захисту прав дітей, що підтверджується наявністю широкого кола правотворчих і правореалізаційних механізмів. Водночас, незважаючи на їх розвиток та активне функціонування, у цій сфері продовжує зберігатися комплекс невирішених проблем, зумовлених як глобальними викликами, так і специфікою сучасної української реальності.

Забезпечення прав та свобод дітей під час дії правового режиму воєнного стану – складне завдання, що вимагає комплексних рішень. В умовах збройної агресії росії, Україна має вжити всіх можливих заходів для їх захисту. Цей захист включає як створення законодавчої бази, так і практичне впровадження відповідних механізмів через ефективну роботу державних органів, соціальних служб та міжнародне співробітництво.

Національне законодавство України містить належну кількість нормативно-правових актів, що регулюють різні аспекти захисту прав

[103] Постанова Верховного Суду від 09 лютого 2023 року у справі № 753/572/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173

[104] Постанова Верховного Суду від 14 червня 2023 року у справі № 760/31518/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111553907

[105] Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том 2. С. 67. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.10

дітей, але її фактична реалізація в умовах воєнного стану стикається з суттєвими обмеженнями.

За даними Гельсінської спілки сьогодні дуже мало правових норм, які встановлюють особливості правового регулювання прав дітей в умовах збройного конфлікту[106].

Для забезпечення ефективного захисту їхніх прав необхідно вдосконалювати національні законодавчі та інституційні механізми; забезпечувати належне фінансування програм допомоги; покращувати координацію між державними та міжнародними організаціями; ефективно застосовувати міжнародні механізми захисту прав дітей, які являють собою частину міжнародних механізмів захисту прав людини

Одним із пріоритетних напрямів державної політики України в сфері захисту прав дітей є системне вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема, через імплементацію норм європейського та міжнародного права.

Принцип рівності прав батьків у поєднанні з пріоритетом інтересів дитини має стати основою для судових рішень у спорах про її місце проживання. При наявності потреби визначення місця проживання дитини суди повинні керуватися пріоритетом найкращих інтересів дитини, об'єктивними чинниками та уникати застосування поверхневої оцінки життєвих ситуацій. Саме визначення місця проживання малолітньої дитини чи його зміна не може носити суто формальний характер, навпаки мусить відображати сталі соціальні зв'язки, місце навчання, психологічний стан, оскільки сімейні відносини характеризуються множинністю та різноманіттям, що унеможливлює приведення кожної окремої ситуації до загального правила.

У теперішніх умовах безпека дитини має стати визначальним фактором у спорах про визначення її місця проживання. Якщо раніше побутові умови були лише одним із багатьох критеріїв, то сьогодні безпечне середовище є найважливішим пріоритетом.

При вирішенні спору між батьками про місце проживання дитини в умовах воєнного стану, обставини, пов'язані з безпекою дитини та наслідками бойових дій, мають істотне значення та повинні бути вивчені і оцінені судом. Чинник безпеки стає визначальним і домінує над усіма іншими, навіть над особистою прихильністю дитини до одного з батьків та її бажаннями. Основна мета – максимально захистити дитину від ризиків, пов'язаних з воєнними діями, забезпечити стабільність, доступ до базових послуг та її психологічний комфорт.

[106] Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройних конфліктів на сході України. За ред. А. П. Бущенка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К.: КИТ, 2016. С. 28.

АНОТАЦІЯ

Розділ монографії присвячено комплексному аналізу національного законодавства та актів міжнародного права у сфері захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту. Дослідження складається з двох підрозділів, кожен з яких детально розглядає різні аспекти даної проблематики.

Перший підрозділ аналізує правові механізми захисту прав дітей в умовах війни. Визначено, що для ефективного захисту прав дітей необхідно вдосконалювати національні законодавчі та інституційні механізми, покращувати координацію між державними та міжнародними організаціями, ефективно застосовувати міжнародні способи захисту прав дітей. Крім цього одним із пріоритетних напрямів державної політики України в сфері захисту прав дітей має стати системне вдосконалення національних нормативно-правових актів, зокрема, через імплементацію норм європейського та міжнародного права.

Другий підрозділ присвячено дослідженню особливостей судового порядку визначення місця проживання дитини в умовах збройного конфлікту. Принцип рівності прав батьків у поєднанні з пріоритетом інтересів дитини має стати основою для судових рішень у спорах про її місце проживання. Зроблено висновок, що у теперішніх умовах безпека дитини має стати визначальним фактором у спорах про визначення її місця проживання. Основна мета – максимально захистити дитину від ризиків, пов'язаних з воєнними діями, забезпечити стабільність, доступ до базових послуг та її психологічний комфорт.

Таким чином, розділ монографії містить всебічний аналіз правового регулювання механізмів захисту прав дітей та особливостей визначення місця проживання дитини під час дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій: Міжнародний документ від 08 червня 1977 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_199#Text

4. Європейська соціальна хартія : Міжнародний документ від 03 травня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни: Міжнародний документ від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

6. Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ від 10 грудня 1948 року. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

7. Конвенція міжнародної організації праці №182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці : Міжнародний документ від 17 червня 1999 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text

8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Міжнародний документ від 04 листопада 1950 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

9. Конвенція ООН про права дитини, ухвалена резолюцією 44/25 від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

10. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ від 17 липня 1998 року URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

11. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. № 435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

13. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 року. № 2235-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text

14. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 листопада 1992 року. № 2811-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text

15. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

16. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

17. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21 січня 1994 року. № 3857-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text

18. Про протидію торгівлі людьми: Закон України від 20 вересня 2011 року. № 3739-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text

19. Про соціальний захист дітей війни: Закон України від 18 листопада 2004 року № 2195-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text

20. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року. № 776/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text

21. Деякі питання Державної служби у справах дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2023 року. № 1048. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1048-2023-%D0%BF#Text

22. Положення Про Департамент моніторингу додержання прав дитини Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 10 липня 2023 року. URL : https://ombudsman.gov.ua

23. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Хант проти України» від 07 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text

24. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Мамчур проти України» від 16 серпня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text

25. Постанова Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/98911478

26. Постанова Верховного Суду від 09 лютого 2023 року у справі № 753/572/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173

27. Постанова Верховного Суду від 1 березня 2023 року у справі № 643/16285/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364439

28. Постанова Верховного Суду від 14 вересня 2022 року у справі № 466/1017/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106390498

29. Постанова Верховного Суду від 14 червня 2023 року у справі № 760/31518/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111553907

30. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 352/2324/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86105207

31. Focsa T. The Procedural Practices of Establishing the Child's Residence in the Republic of Moldova. In A. Sandu, T. Ciulei, & A. Frunza (Eds.), Logos Universality Mentality Education Novelty, vol. 15. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 355–362). Future Academy. https://doi.org/10.15405/epsbs.2016.09.46

32. Nalyvaiko L., Lebedieva Y. Human reproductive rights: international standards, experience of Ukraine and Lithuania. *Modern scientific strategies of development.* 2022. S. 318–336. URL : https://eo.kiev.ua/resources/zmist/

zmist_mono_8_dev/Monograph_8-318-336.pdf DOI : 10.51587/9781-7364-13395-2022-008-318-336

33. Аніщенко К. М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 124-128. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/28

34. Василенко В. М., Яценко В. П. Щодо реалізації механізму захисту прав дитини в Україні. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

35. Волкова І. І. Правова основа механізму захисту прав дітей. *Науковий юридичний журнал «Правові новели».* 2021. № 14. С. 105–112. https://doi.org/10.32847/ln.2021.14.014

36. Волошанівська Т. В. Забезпечення прав та свобод дитини під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 1. С. 598-600. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/139

37. Ганенко І. С. Нормативно-правова основа захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

38. Гарасимів Т. З. та Ліщинська Ю. Ю. Визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право».* 2024. Випуск 86: частина 2. С. 65-70. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.10

39. Дев'яте загальнонаціональне опитування: Соціально-економічні проблеми під час війни (квітень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html

40. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройних конфліктів на сході України. За ред. А. П. Бущенка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К.: КИТ, 2016. 82 с.

41. Ільченко І. М. Імплементація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентного права Європейського суду з прав людини: міжнародно-правовий аналіз практики держав. *Науковий вісник дипломатичної академії України.* 2009. Вип. 15. С. 311–318.

42. Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2023. № 2. С. 66–71. http://doi.org/10.23939/law2023.38.066

43. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. К.: «Правова єдність», 2008. 350 с.

44. Костишин Е. І., Шевців Ю. О. Інституційно-правовий механізм захисту дітей в Україні в умовах воєнного стану. *Публічне управління та соціальна робота*. 2023. № 1. С. 29–36. https://doi.org/10.32782/3041-1319/2023-1-5

45. Кучер В. О. Захист прав та забезпечення безпеки в умовах воєнного стану: визначення місця проживання дитини. *Наукові перспективи.* 2024. № 2. С. 1153. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2(44)-1147-1157.

46. Лавренко Д. О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 3. С. 56–60. https://doi.org/10.24144/2788 6018.2023.03.10.

47. Легка О. В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2022. № 2 (35). С. 41–45. https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-2.7

48. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2. С. 37-42.

49. Мінченко А. О. Визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. *Південноукраїнський правничий журнал*. 2019. № 2. С. 69-72. https://doi.org/10.32850/sulj.2019.2-16

50. Ніколайчук С. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 94–105. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-4-94-105

51. Оксентюк А. М., Боровик Л. А. Порушення фундаментальних прав дитини в умовах російсько-української війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 294-297.

52. Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис.... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2010. 24 с.

53. Пилипишина І. І. Забезпечення права дитини на безпеку в умовах воєнного стану. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права. Вінниця: Донецький Національний університет імені Василя Стуса, 2025. 207 с.

54. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного

стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том 2. С. 64-69. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.10

55. Сірант М. М. Механізми міжнародного права щодо захисту прав дитини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія *«Юридичні науки»*. 2015. № 824. С. 164–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_27.

56. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.

57. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка.* 2023. № 2. С. 3-20. https://doi.org/ 10.15407/dse2023.02.003

58. Сокуренко В. В., Загуменна Ю. О., Юшкевич О. Г. Особливості позасудового захисту прав дитини в умовах воєнного стану в Україні. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

59. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо ситуації із забезпеченням прав дитини в умовах збройної агресії проти України «ПЕРЕОПИЛЕНІ». URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/pereopileni-sistemna-rosijska-politika-znishchennya-ukrayinskoyi-identichnosti-ditej-ombudsman-prezentuvav-specialnu-dopovid

60. Томіна В. Ю. Проблеми захисту прав дитини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Захист прав дитини в умовах військового стану : Колективна монографія.* Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/330

61. Трестер Ю. О. Міжнародні механізми захисту прав дітей. *Електронний журнал Державне управління: удосконалення та розвиток».* 2013. № 9. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=632

62. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/

63. Чернобук В. Захист прав дитини на тимчасово окупованих територіях України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 2 (123). С. 38–42. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195

64. Чернобук В. В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та українські реалії. *Електронне наукове видання Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. 2. С. 1291–1294. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195.

65. Шевченко-Бітенська О. В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства : дис… канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 210 с.

66. Шосте загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (березень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html

67. Щебетун І. С., Міхайліна Т. В. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2.С. 33-37.

68. Якобчук А. Половина українських родин живе порізно: дослідження про вплив війни на сім'ї та дітей. URL: Джерело: https://slovoproslovo.info/polovyna-ukrainskyh-rodyn-zhyve-porizno-doslidzhennya-pro-vplyv-viyny-na-sim-i-ta-ditey

Інформація про авторів:
Кучер Віталій Орестович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін факультету № 1
(з підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України)
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Мельник Надія Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін факультету № 1
(з підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України)
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-29

PLACEMENT OF CHILDREN WITHOUT PARENTAL CARE IN WAR CONDITIONS: A COMPARATIVE ASPECT

Mendzhul M. V., Fetko Yu. I.

INTRODUCTION

According to official data, at the beginning of September 2025, after the full-scale invasion of Russia into Ukraine, 653 children died, 1150 children were injured, 2191 children disappeared, 19546 children were forcibly displaced and deported.[1] At the same time, statistics on the increase in the number of separated families are quite alarming. The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) estimated that after February 24, 2022, more than 6.2 million Ukrainians left the country in search of asylum, of which 5.8 million went to European countries[2]. Only in the first six months of the war, Slovakia accepted almost 600,000. Ukrainians[3]. In addition, there were about 4.9 million internally displaced persons in Ukraine by the end of 2023[4]. These statistics reflect the huge scale of migration, and in combination with the ban on traveling abroad for men aged 18 to 60, mobilization, according to the indicated figures, more than one million families have been separated. As for the statistics on children who suffered from the war, about 2.5 million children were forcibly displaced in the middle of Ukraine (they left the Eastern, Southern and Central regions, where mostly active hostilities are taking place and moved to safer regions within the state) and left about 2.3 million children abroad[5]. At the same time, there are many cases when children move not with their parents, but with grandparents, aunts, brothers and sisters, other relatives.

Under such circumstances, the state should maximally fulfill its positive obligations within the framework of international treaties and conventions and create conditions for guaranteeing the safety and protection of children

[1] Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

[2] Скільки українців не повернуться з-за кордону і чим це загрожує Україні. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c06e1y0lv80o

[3] Štatistika z hraníc: Koľko utečencov prešlo na Slovensko? Takto je to s ich návratom späť. URL: https://www.cas.sk/clanok/2696499/statistika-z-hranic-kolko-utecencov-preslo-na-slovensko-takto-je-to-s-ich-navratom-spat/

[4] Стало відомо, скільки в Україні переселенців. URL: https://tsn.ua/politika/stalo-vidomo-skilki-v-ukrayini-pereselenciv-2448718.html

[5] Дмитро Лубінець. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. Права дитини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny

without parents, observing the principle of the best interests of the child in the process of their placement.

While the full-scale war is ongoing, Ukraine does not officially publish casualty statistics, but missile attacks on civilian infrastructure, residential buildings, educational institutions, casualties among military personnel and civilians are increasing every day. As a result, there is a rapid increase in children without parental care. In October of last year, the Ministry of Social Policy of Ukraine published data that after February 2022, 4,661 children found themselves without parental care precisely because of the war (parents died or went missing)[6], at the same time, this indicator is far from real. In practice, there are many cases where children live without parents because of the war, but with grandparents or other relatives, but at the same time, the child does not officially have the status of being without parental care. This situation is quite often forced by the circumstances of the war. That is why changes were made to Ukrainian legislation and the institution of temporary placement of a child without parental care in a family (or relatives, acquaintances, or in foster families or family-type children's homes) was reformed. As part of our research, we will analyze how the principle of the best interests of the child works when placing an orphan or a child deprived of parental care (hereinafter – children without parental care).

1. The principle of the best interests of the child and placement of children without parental care in Eeuropean countries

Claire Fenton-Glynn's research has concluded that it is important to protect children that a child should not be adopted when it could have been left in the family. For this, the scientist notes that balance and flexibility should be considered, on the one hand, parents of children should be informed about the consequences, on the other hand, the child should be guaranteed the right to be placed in a safe and favorable environment as soon as possible, which will not be violated[7]. A similar approach can be applied to other forms of placement of children without parental care. That is, the transfer of a child to guardians, placement in a foster family or a family-type orphanage will be consistent with the principle of the best interests of the child, if the existing family is destructive or there is no family upbringing, and when the child is placed, proper, stable and favorable family upbringing will be ensured.

[6] З початку війни понад 4 тисячі дітей залишилися без батьків. Мінсоцполітики розповіло про причини і порядок усиновлення. URL: https://suspilne.media/357536-z-pocatku-vijni-ponad-4-tisaci-ditej-zalisilisa-bez-batkiv-minsocpolitiki-rozpovilo-pro-pricini-i-poradok-usinovlenna/

[7] Fenton-Glynn C. Children's rights in intercountry adoption. A European perspective. Cambridge-Antwerp-Portland. 2014. P. 251.

The principle of the best interests of the child, as noted by Lucia Danišovičová, is not only complex, but its concept is internally dynamic, which led to the fact that for a long time the UN Committee on the Rights of the Child did not dare to give a definition[8]. Currently, due to the ratification of a number of international treaties and the practice of the ECtHR, no one has doubts about the thorough application of the principle of the best interests of the child.

Within the framework of the EU, the Brussels IIa Regulation (Council Regulation (EC) No. 2201/2003 of November 27, 2003 on Jurisdiction, Recognition and Enforcement of Judgments in Matrimonial Matters and Parental Responsibility Matters) is of great importance, which provides for the possibility of placing a child in a foster family in another EU member state, if it is in the best interests of the child[9]. This regulation regulates cases when citizens of one EU member state live in another EU member state and there may be a situation in which a child needs to be removed or the child is found and needs placement.

In European countries, there are also various forms of placement of children without parental care, only the universal approach is to ensure the best interests of the child.

In each EU country, the forms (their names) of placement of children may differ, as well as the authorities that have the power to establish them. Gabriela Kubíčková, highlighting vertical and horizontal family law, noted that in the Slovak Republic only the court makes a decision on any form of replacement of parental upbringing and care, no administrative body has such[10]. When analyzing the Law of the Slovak Republic "On the Family and on Amendments and Additions to Certain Laws" effective from February 11, 2005 (with the latest amendments still in effect), we found that paragraph 44, which defines the permissible forms of substitute care for children without of parental care contains a rule that the court must always take into account the interests of the child[11]. Moreover, the principle of the best interests of the child provides that the child's opinion should be taken into account when arranging

[8] Danišovičová L. Právne postavenie maloletého dietátá vo vzťáhu k jeho rodičom. Bratislava: C.H. Beck, 2023. 256.

[9] Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c9cc74cc-91ac-11e5-983e-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search

[10] Kubíčková, G. Changing the concept of "family" and problems of family law in the Slovak Republic. European Family Law. The Changing Concept of "Family" and Challenges for Domestic Family Law / edited by Jens M. Scherpe. Cheltenham, UK-Northampton, USA. 2016. P. 378.

[11] Zakon z 19. januára 2005 o rodine a o zmene a doplnení niektorých zákonov. 2005. URL: http://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-36

the child. The fact that the court takes into account the opinion and views of the child leads to a decrease in the influence of the opinions of other people[12].

Thus, EU member states have different forms of placement of children without parental care and even different terminology. At the same time, from the point of view of protecting the best interests of the child and regulation of various forms of placement of children, the following can be noted:

1) in all EU member states, with the exception of Cyprus, the Czech Republic and France, it is allowed to place children in certain institutions or to provide parents with assistance in raising children, while the written consent of the parents is provided;

2) execution of consent in writing by the person who accepts the child for upbringing (in different countries there are different forms, but the adoptive family prevails – Bulgaria, Hetsia, Denmark, Ireland, Estonia, Cyprus, Latvia, Luxembourg, Malta, the Netherlands, Germany, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia, Hungary, the Czech Republic, Croatia, Finland and Sweden; forms similar to foster care – for example, in Sweden, a family home, temporary or permanent foster care in a family – in Lithuania, placement in a foreign home to the family – in Spain, alternative family guardianship – in Italy, guardianship – in Belgium);

3) obligatory consideration of the opinion of the child who can express it, as well as compliance with the principle of the best interests of the child.

Thus, the comparative legal analysis of the forms of placement of children in European countries and in Ukraine showed that in Ukraine the system of family forms of placement of a child without parental care is quite developed, and along with adoption, a child can be placed under guardianship (guardianship), foster care, foster care families and family-type children's homes. Considering that adoption has the same legal consequences both in Ukraine and in European countries and, as a result, equates the rights of children born to a couple and adopted by them, we will continue to consider other forms of family arrangement (guardianship, foster family, children's family-type house), as well as patronage.

2. Forms of arrangement of children without parental care in Ukraine

Taking into account the increase in the number of children without parental care in Ukraine due to the war and their actual care by other relatives, the analysis should begin with the temporary placement of a child left without parental care.

The procedure for temporary placement of a child without parental care, determined by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Issues

[12] Löwy, A. a kol. Najlepší záujem o dietátá ako hodnotové kritérium pri rozhodovaní v konaniach vo veciach starostlivosti súdu o maloletých. Bratislava: C. H. Beck, 2022. 264.

of activities of guardianship and guardianship bodies related to the protection of children's rights" dated September 24, 2008 No. 866[13]. Clause 31 of the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 866 contains a list of persons and institutions to which a child without parental care can be temporarily placed, in particular: families of relatives and acquaintances, foster carers, as well as shelters for children, centers of social and psychological rehabilitation, social support, social rehabilitation centers, children's homes, orphanages-boarding homes of the system of social protection of the population, stationary services of social service centers. In May 2022, the specified resolution was supplemented by paragraphs 78-85, which regulated the specifics of actions of guardianship and guardianship bodies in connection with the need to protect children during martial law. In particular, the changes have expanded the above list to also include foster families and family-type children's homes, the only limitation being within the maximum permissible number of children.

Considering that the principle of the best interests of the child and protection of childhood are key principles of family law, part 3 of Art. 52 of the Constitution of Ukraine entrusts the state with the registration of temporary placement of a child without parental care, namely the service for children. For temporary placement of a child, the following are submitted:

a) the statement of the person in which he certifies his will to give consent for the temporary placement of the child in his family;

b) the child's application, written in his own hand, in which his consent to temporary placement with the family is certified (if the child cannot give consent, the corresponding act is drawn up by an official);

c) an application for consent from each adult member of the family who lives with the person who gave permission for the temporary placement of the child. Regardless of the fact that Clause 31 of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 866 provided for a clearly written form only for two of the three documents listed above, the consent to the temporary placement of a child in the family, expressed in the application by the person, is also made in writing. It is worth correcting all this omission and setting out the legal norm in the following wording: "a written statement of a person to give consent for the temporary placement of a child in his family."

In addition, there are general requirements regarding the legal capacity of a person, but there is a peculiarity regarding a child's application, since the age at which he must write it in his own hand is not clearly indicated. Of course, this can be done within the framework of partial civil legal capacity defined

[13] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

in Art. 31 of the Civil Code of Ukraine, which, on the one hand, does not contain such authority, but it is conditioned by the principle of the best interests of the child and the stipulated requirement to take into account the opinion of the child (Article 171 of the Family Code of Ukraine).

In the future, it is foreseen the need to establish the possibility of returning the child to the parents, and if this is not possible, then documents are collected, in accordance with clause 24 of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 866, to consider the issue of officially granting the child the status of a child deprived of parental care or an orphan with further placement to the family (adoption, foster care, foster family or family-type orphanage).

As for the positive practices implemented during the war in Ukraine, these are digital tools that allow you to initiate the procedure for placing a child online, for example, the chatbot "The child is not alone"[14], as well as through the Diya portal[15]. They have simplified access to information about temporary accommodation, but the procedure has not changed, so the documents must be submitted to the competent authorities.

According to the general rule, a period of two months was determined, in order to, after finding a child, his temporary placement, either to find relatives and return him to the family, or to prepare documents for granting the child the status of an orphan child or a child deprived of parental care. After establishing the appropriate status, the competent authorities must take all measures to place the child in a family of Ukrainian citizens (in one of the forms – adoption, guardianship, care, foster family, family-type orphanage).

Let's start with foster care, since it is close to the temporary placement of a child. Article 252 of the Family Code of Ukraine defines guardianship over a child as "temporary care, upbringing and rehabilitation of a child in the family of a foster carer for the period when the child, his parents or other legal representatives overcome difficult life circumstances." The Family and Guardianship Code of Poland contains the institution of curatorship, which is close but not identical to patronage in Ukraine. According to Art. 178 of the Polish Family and Guardianship Code to the institution of guardianship, as far as possible, the guardianship provision is applied, established on a paid and fixed-term basis[16]. A year before the war (March 2021), 182 families of foster

[14] Дитина не сама. URL: https://t.me/dytyna_ne_sama_bot

[15] Тимчасове влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування. URL: https://guide.diia.gov.ua/view/vydacha-rishennia-pro-tymchasove-vlashtuvannia-dytyny-iaka-zalyshylasia-bez-batkivskoho-pikluvannia-u-simiu-rodychiv-znaiomykh-d5126571-cb3a-4725-b6a9-7985d49c2d87

[16] Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: РІК-У, 2021. С. 261.

carers were created in Ukraine, which provided services to more than 950 children[17].

L.M. Tokarchuk notes that for a long time the legal norms on patronage in the Family Code of Ukraine have been "flabbergasted", but the legal regulation has improved relatively with the introduction of changes to the code in 2016 and with the adoption in 2017 of the special resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 148[18]. We can agree with L.M. Tokarchuk that changes in the clear definition of the concept of "patronage" and "patronage teacher" have become important. In the future, the improvement of the institution of patronage continued and for now it is more carefully regulated by the new Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 893 of August 20, 2021[19].

One of the key differences between foster care and other forms of placement of children is that it is temporary care that includes both rehabilitation and education, the foster care educator must have special training, and the child transferred to foster care does not necessarily have to have the status of a child– an orphan or a child deprived of parental care.

The conducted analysis allowed us to highlight the following features of patronage: a special subject structure (a natural person who must meet the requirements established by law, including taking a special training course); a child who found himself in difficult life circumstances is transferred; the purpose of patronage is to protect, educate and rehabilitate a child who finds himself in difficult life circumstances, to find out the possibility of returning him to the family or to conditions close to family; time limit (no more than three months, in exceptional circumstances – no more than six, the indicated terms are reasonable, because with a longer period of time the child begins to get used to it and separating him from the foster carer can cause psychological damage); rights and obligations are determined by the contract concluded between the foster carer and the body of guardianship.

After the full-scale invasion, the services of foster carers become even more relevant in view of the increase in violence against children, the finding of a significant share of families in difficult life circumstances, while foster care is used exclusively as a transitional stage before the permanent placement of a child in a family.

[17] Звіт про результати дослідження практики здійснення патронату над дитиною, підготовленого в межах проекту „Супровід урядових реформ в Україні" (SURGe). URL: https://www.msp.gov.ua/news/20745.html

[18] Токарчук Л. М. Патронат над дітьми:постановка проблеми. Правова держава. 2017. № 28. С.91-92.

[19] Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#n15

The next forms of family upbringing that should be considered are guardianship and care, foster family and family-type children's home. According to official statistics, more than 70% of children without parental care are under guardianship and care[20]. In the aspect of analyzing compliance with the principle of the best interests of the child, such forms of family upbringing of a child as guardianship, care, foster family and family-type orphanage should be considered systematically. When analyzing the legal basis and procedure for establishing custody and care, placing a child in a foster family and a family-type orphanage, the following features were revealed:

1) The application of a person who expresses the intention to adopt a child without parental care into a family (made out in writing, submitted to the children's affairs service at the place of residence with a list of clearly defined attachments. In addition to the paper form, it can be submitted in electronic form through the Unified State Web Portal of Electronic services), and if the couple wants to create a foster family or a family-type orphanage, then a joint application is submitted, which is signed by both[21]. There are also additional requirements for the subject, in particular, it must be an adult natural person who has full civil legal capacity and who: "is not registered and is not being treated in psychoneurological and drug addiction institutions, who is not deprived of parental rights, in respect of whom no a decision was made to terminate guardianship or guardianship, the interests of which do not conflict with the interests of a child who has not been convicted of a serious crime"[22].

2) Written consent of each adult family member living with the applicant, while the signature on the specified consent must be notarized or the consent is written by hand in the presence of the official who accepts the documents and the specified person makes an appropriate mark on the application (indicates the surname, proper name, patronymic (if available), official's signature and date).

3) In the case of taking a child into custody and care, the written consent of the second spouse is submitted, the authenticity of the signature on which is notarized, if the applicant is in a registered marriage.

---

[20] Понад 70 % сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування виховуються у сім'ях опікунів, піклувальників. URL: https://www.msp.gov.ua/news/20647.html

[21] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

[22] Про затвердження Правил опіки та піклування: Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України 26.05.1999 № 34/166/131/88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text

In contrast to the temporary placement of a child with a family and under foster care, the procedure for registering a child's consent is different when registering guardianship and care. Clause 43 of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Issues of activities of guardianship and guardianship bodies related to the protection of children's rights" stipulates that the consent of the child must be taken into account and the child himself is not a unilateral act, and the official of the children's rights service conducts an interview taking into account the age and other features of the child and compiles based on the results of the certificate[23].

In our opinion, this is not entirely true, and given the longer nature of the relationship between the guardian and the guardian and the child than those that arise, for example, between a foster carer and a child, it will be reasonable and proportionate to introduce amendments to clause 43 of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Issues of activities of guardianship and guardianship bodies related to the protection of children's rights" and its wording as follows: "In the case of appointing a guardian, a guardian, the wishes of an orphan child and a child deprived of parental care shall be taken into account. The interview with the child is conducted by an employee of the children's affairs service, taking into account the child's age, the circumstances under which she lost parental care, without degrading the dignity of the child and the persons who expressed a desire to take her into custody. Based on the results of the interview, the child writes a statement of consent to placement under guardianship, care in his own hand. In the case when, due to age or other individual characteristics, the child cannot write a statement in his own hand, a certificate is drawn up by an official of the children's affairs service.

An important guarantee for the protection of the interests of children in the conditions of war was the introduction of changes in June 2023 and the provision that in the event that a child who was temporarily moved (evacuated) abroad needs placement in a foster family, a family-type orphanage, under care, the custody and transfer of the child takes place in the presence of an authorized official of a foreign diplomatic institution of Ukraine or with her participation through a video conference mode (with a corresponding video recording). It is also possible to find out the consent of the child in the mode of a video conference (with a corresponding video recording).

In addition, the child has the right to submit a request for return, which is the basis for the child's return to Ukraine, if he was temporarily moved outside

[23] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

the borders of our country with a guardian, custodian, foster parents, foster parents (one of them), a foster parent.

Separately, we should dwell on the importance of obtaining the child's consent for placement in any of the considered forms. According to L. V. Krasytska, the child's consent should be understood as "a positive answer to a question or permission for certain actions." The scientist also notes that consent should be considered only as "a mutual agreement, the presence of a common opinion, mutual understanding about something, etc." One cannot but agree with Larisa Vasylivna that opinions can be different, quite often the opinions of children do not coincide with the opinions of adults, including parents, which causes disputes to arise[24]. The European Court of Human Rights has repeatedly emphasized that there is a broad consensus, including in international law, in support of the idea that in all decisions concerning children their best interests should prevail (see Case No. 41615/07, No. 41615/07, § 135, 6 July 2010, and "X v. Latvia," Application No. 27853/09, § 96, ECHR 2013.). At the same time, there is already an established position that the interests of the child can prevail over the interests of the parents (for example, the decision in the case "Haase v. Germany" dated April 8, 2004[25], the decision of "M.S. against Ukraine" dated July 11, 2017.[26] and other).

Regarding the importance of taking the child's opinion into account, the ECtHR in the case "Pini and Others v. Romania" came to the conclusion that it was in the interest of the children to take into account their opinion, because they have already reached the necessary age when such a child's opinion should be taken into account – according to Romanian legislation, this age is considered to be 10 years old. In this regard, the refusal, which they consistently declared after reaching this age, is a circumstance that has a certain weight[27]. Taking into account the experience of such foreign countries as Hungary and Bulgaria (consent for adoption is asked from the age of 14), Slovenia (from the age of 10) and France (from the age of 13), A.I. permission to adopt[28]. In our opinion, it is still worth leaving the construction that is already in the legislation, namely the reference to "the age and level of

[24] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. С. 330.

[25] Справа Хаас проти Німеччини (Haase v. Germany) від 8.04.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_225/print

[26] «М.С. проти України» 11 липня 2017 року. URL: https://bh.cn.court.gov.ua/sud2501/pres-centr/news/405888/

[27] Менджул М. В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Випуск 56. Том 1. С. 89.

[28] Мосейчук А.І. Усиновлення іноземцем дитини за законодавством України та країн Європейського Союзу (порівняльно-правове дослідження): дис. на здобуття ступеня доктора філософії: 081 Право. Харків, 2021. С. 5.

development of the child, which allow him to be aware of the consequences and express his opinion", since in modern conditions there are no two children of the same age with identical level of development, a child at the age of ten and at the age of six may have a different level of development and perceive the legal consequences of adoption differently according to their level of development. In addition, there is an increase in the number of children with special needs, in whom there can also be a noticeable disproportion in terms of age and level of development.

In the judicial practice of Ukraine, there are quite a few cases when the need to recognize adoption as a special form of placement as invalid or to cancel it due to the lack of consent of the child (at the time of adoption he was already thirteen years old) is substantiated[29] or ten years[30] child). When considering such categories of cases, the courts take into account the best interests of the child, the duration of the child's stay in the adoptive family, and in view of such circumstances, they can make a decision on failure to meet the requirements based on errors in the notarized consent to adoption[31].

Thus, the child's consent to placement in any form of placement is mandatory, without it, except for cases when the child cannot express it due to age or for other valid reasons, placement of the child in any form of family education is not possible.

CONCLUSIONS

The conducted research made it possible to come to the conclusion that in the EU member states there are different forms of placement of children without parental care and even different terminology. At the same time, from the point of view of protecting the best interests of the child and the regulation of various forms of placement of children, the following can be noted: 1) in all EU member states, except for Cyprus, the Czech Republic and France, it is allowed to place children in certain institutions or provide assistance to parents in raising children, while written parental consent is provided; 2) execution of consent in writing by the person who accepts the child for upbringing (in different countries there are different forms, but the adoptive family prevails – Bulgaria, Hetsia, Denmark, Ireland, Estonia, Cyprus, Latvia, Luxembourg, Malta, the Netherlands, Germany, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia, Hungary, the Czech Republic, Croatia, Finland and Sweden; forms similar to foster care – for example, in Sweden, a family home, temporary or

[29] Постанова Верховного суду від 29 січня 2020 року у справі № 387/1023/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87243214

[30] Постанова Верховного суду від 25 листопада 2019 року у справі № 552/5764/17-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85966529

[31] Постанова Верховного Суду від 1 жовтня 2020 року у справі № 2-1297/2004. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92065902

permanent foster care in a family – in Lithuania, placement in a foreign home to the family – in Spain, alternative family guardianship – in Italy, guardianship – in Belgium); 3) taking into account the opinion of the child who can express it is mandatory; 4) when placing a child in any form of family education or institutional care, the principle of the best interests of the child must be observed.

A comparative legal analysis of the forms of placement of children in European countries and in Ukraine showed that in Ukraine there is a fairly developed system of family forms of placement of a child without parental care, and along with adoption, a child can be placed under guardianship (guardianship), foster care, foster families and children's family-type houses. At the same time, in the process of European integration, it is necessary to continue reducing the network of institutional institutions, and taking into account the principle of the best interests of the child, a clear priority of family forms of placement of children without parental care should be provided at the level of legislation. At the same time, an effective public mechanism for monitoring the observance of the rights and best interests of children without parental care should be ensured, regardless of the form of placement.

ABSTRACT

In the conditions of the war in Ukraine, the number of children without parental care is increasing both in the middle of the country and in European countries where they received temporary protection. Over the past two years, Ukraine has shown its desire for European integration, and therefore it is extremely important to reform its domestic legislation, and at the same time, to affirm European values. The principle of the best interests of the child is such a principle that determines the state policy, the legal principles of regulation of all relations with the participation of children. That is why a detailed analysis of the legislation of Ukraine and individual European states was carried out regarding the definition of forms of placement of children without parents. Comparative-legal analysis and other applied methods made it possible to investigate how the principle of the best interests of the child works during the placement of children without parental care in European countries, as well as in Ukraine. The conducted analysis made it possible to reach a number of well-founded conclusions, including regarding the improvement of legislation in Ukraine, taking into account the principle of the best interests of the child.

Key words: child, legal protection, parental responsibility, best interests of the child, ECHR.

References

1. Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua/
2. Скільки українців не повернуться з-за кордону і чим це загрожує Україні. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c06e1y0lv80o
3. Štatistika z hraníc: Koľko utečencov prešlo na Slovensko? Takto je to s ich návratom späť. URL: https://www.cas.sk/clanok/2696499/statistika-z-hranic-kolko-utecencov-preslo-na-slovensko-takto-je-to-s-ich-navratom-spat/
4. Стало відомо, скільки в Україні переселенців. URL: https://tsn.ua/politika/stalo-vidomo-skilki-v-ukrayini-pereselenciv-2448718.html
5. Дмитро Лубінець. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. Права дитини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny
6. З початку війни понад 4 тисячі дітей залишилися без батьків. Мінсоцполітики розповіло про причини і порядок усиновлення. URL: https://suspilne.media/357536-z-pocatku-vijni-ponad-4-tisaci-ditej-zalisilisa-bez-batkiv-minsocpolitiki-rozpovilo-pro-pricini-i-poradok-usinovlenna/
7. Fenton-Glynn C. Children's rights in intercountry adoption. A European perspective. Cambridge-Antwerp-Portland. 2014. P. 251.
8. Danišovičová L. Právne postavenie maloletého dietátá vo vzťáhu k jeho rodičom. Bratislava: C.H. Beck, 2023. 256.
9. Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c9cc74cc-91ac-11e5-983e-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search
10. Kubíčková, G. Changing the concept of "family" and problems of family law in the Slovak Republic. European Family Law. The Changing Concept of "Family" and Challenges for Domestic Family Law / edited by Jens M. Scherpe. Cheltenham, UK-Northampton, USA. 2016. P. 378.
11. Zakon z 19. januára 2005 o rodine a o zmene a doplnení niektorých zákonov. 2005. URL: http://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-36
12. Löwy, A. a kol. Najlepší záujem o dietátá ako hodnotové kritérium pri rozhodovaní v konaniach vo veciach starostlivosti súdu o maloletých. Bratislava: C. H. Beck, 2022. 264.
13. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text
14. Дитина не сама. URL: https://t.me/dytyna_ne_sama_bot

15. Тимчасове влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування. URL: https://guide.diia.gov.ua/view/vydacha-rishennia-pro-tymchasove-vlashtuvannia-dytyny-iaka-zalyshylasia-bez-batkivskoho-pikluvannia-u-simiu-rodychiv-znaiomykh-d5126571-cb3a-4725-b6a9-7985d49c2d87

16. Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: РІК-У, 2021. С. 261.

17. Звіт про результати дослідження практики здійснення патронату над дитиною, підготовленого в межах проекту „Супровід урядових реформ в Україні" (SURGe). URL: https://www.msp.gov.ua/news/20745.html

18. Токарчук Л. М. Патронат над дітьми:постановка проблеми. Правова держава. 2017. № 28. С.91-92.

19. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#n15

20. Понад 70 % сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування виховуються у сім'ях опікунів, піклувальників. URL: https://www.msp.gov.ua/news/20647.html

21. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

22. Про затвердження Правил опіки та піклування: Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України 26.05.1999 № 34/166/131/88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text

23. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

24. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. С. 330.

25. Справа Хаас проти Німеччини (Haase v. Germany) від 8.04.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_225/print

26. «М.С. проти України» 11 липня 2017 року. URL: https://bh.cn.court.gov.ua/sud2501/pres-centr/news/405888/

27. Менджул М. В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2019. Випуск 56. Том 1. С. 89.

28. Мосейчук А.І. Усиновлення іноземцем дитини за законодавством України та країн Європейського Союзу (порівняльно-правове дослідження): дис. на здобуття ступеня доктора філософії: 081 Право. Харків, 2021. С. 5.
29. Постанова Верховного суду від 29 січня 2020 року у справі № 387/1023/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87243214
30. Постанова Верховного суду від 25 листопада 2019 року у справі № 552/5764/17-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85966529
31. Постанова Верховного Суду від 1 жовтня 2020 року у справі № 2-1297/2004. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92065902

Information about the authors:
Mendzhul Marija Vasylivna,
Doctor of Science of Law, Professor,
Professor of the Department of Civil Law and Procedure, Faculty of Law
of the Uzhhorod National University
Gen. Svobody, 5/34, Uzhhorod, 88000, Ukraine

Fetko Yuliia Ivanivna,
PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of International Law, Law
Faculty, Research Institute of Fundamental and Applied Studies of European
Territorial Cooperation, Uzhhorod National University,
Hrushevskoho St., 61/45, Uzhhorod, 88015, Ukraine

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-30

PROTECTING THE RIGHTS OF THE CHILD IN ARMED CONFLICTS: INTERNATIONAL STANDARDS AND THE UKRAINIAN CONTEXT

Nikitina I. P., Ishchenko T. V.

INTRODUCTION

The issue of protecting children's rights in the modern world is becoming particularly urgent in the context of military conflicts, which significantly affect the lives of millions of children in different regions of the world. According to international organizations, children constitute a significant part of the civilian population, which suffers most from hostilities, armed violence and humanitarian crises. War deprives them of the right to security, education, medical care, normal development and psychological well-being.

The international community has been developing mechanisms to protect children's rights in situations of armed conflict for several decades. The UN Convention on the Rights of the Child (1989), its Optional Protocols, the Geneva Conventions and Additional Protocols, as well as numerous UN Security Council resolutions aimed at combating child recruitment, sexual violence and other violations of international humanitarian law, play a key role in this process. Also important are the initiatives of UNICEF, the International Committee of the Red Cross, the European Union and regional organizations that provide humanitarian assistance, monitoring and restoration of children's rights.

Despite the existence of a developed international legal framework, in practice children continue to experience systematic violations of their rights during war. Among the most common challenges are death and injury, use in armed formations, forced displacement, separation from families, limited access to quality education and health care, as well as long-term psychological trauma. The problem of digital inequality and access to educational resources in crisis conditions is also becoming increasingly tangible.

Studying international experience allows not only to systematize existing practices of child protection in conflict zones, but also to identify effective approaches for their implementation in the national legislation and humanitarian policy of Ukraine. In this context, it is important to analyze legal mechanisms, humanitarian programs and rehabilitation strategies used in the world, as well as outline the prospects for their adaptation to modern Ukrainian realities.

The relevance of the topic is due not only to the increase in the number of military conflicts in the world, but also to the need to develop universal strategies for protecting children's rights at the global level.

The purpose of this article is to study the international experience of protecting children's rights during military conflicts, identify key challenges, and generalize practices that can be used to strengthen the national system of protecting children's rights in Ukraine.

1. Prerequisites of the problem and problem formulation

The large-scale aggression of the russian federation against Ukraine, which took place in 2022, has led to an unprecedented humanitarian crisis and a significant drop in the number of children. Ukrainian children have become one of the most vulnerable groups of the population, facing the risk of wasted life, trauma, psychological disorders, forced displacement and violation of fundamental rights[1]. The issue of protecting the rights of children in the minds of military conflicts is one of the key topics of current international law and humanitarian action. Emerging conflicts of varying proportions that occur in the world, including inter-power wars, internal armed conflicts and terrorist threats, directly affect the lives and development of children. In such situations, children become the most diverse group of the population, even though they suffer from violence, loss of family life, violation of the right to education, medical care and protection from exploitation. According to data from UNICEF and the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, over the past decade, thousands of children have become victims of either war atrocities, primus transfers, or embroiled in moldings.

The historical prerequisites for protecting children's rights in wartime conditions are laid down in international documents of the 20th century, including the *Geneva Conventions of 1949* and the Additional Protocols to them[2], which consolidate the status of the civilian population and convey special legal protection for children, including the protection of attacks on civilian objects, obligations of the powers to provide humanitarian assistance and evacuation of children from combat zones; *UN Convention on the Rights of Children*, 1989[3], which states the right of every child to life, protection from exploitation and violence, as well as access to medical care; a Also, the Optional Protocol is part of the *Children in World Conflicts of 2000 Protocol*

[1] Nikitin Y., Nikitina I. War as a mean of political crime and national security threat: Psychological and criminology aspects. – 2023.

[2] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[3] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.95 N 50/155 (Про зміну до Конвенції про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b10#Text

on the Involvement of Children in World Conflicts[4], which introduces a minimum age limit and an obligation on the state to refrain from recruiting minors. Resolution 1998 (2011) declared schools and hospitals "zones prohibited from military operations" and their damage a "grave breach."[5]

However, the increase in the number and intensity of modern conflicts has revealed the inadequacy of existing protection mechanisms and the need to update practical approaches to protecting children's rights.

Particular attention should be paid to the following aspects:

– changing nature of military operations: modern conflicts are often waged in areas with dense civilian populations, which leads to massive violations of children's rights;

– the growing number of internally displaced persons and refugees: children are often left without adequate care, access to education and health services;

– cyber threats and information wars: even outside the combat zone, children are subject to psychological pressure and manipulation through the media space;

– the need for international cooperation: violations of children's rights in wars often have a transnational character, which requires effective cooperation between states, international organizations and human rights institutions.

Thus, there was a need for a comprehensive international investigation to develop current strategies and mechanisms for protecting the rights of children in situations of violent conflicts.

The problem is that, despite a significant number of international legal acts and declarations, the actual level of protection of children's rights in conflicts remains low. The existing instruments often do not ensure effective control over compliance with humanitarian law, and the mechanisms for bringing to justice for war crimes against children are not always effective. In addition, there is an imbalance between the norm-setting activities of international bodies and the real possibilities for implementing these norms in national legal systems.

In this context, an urgent task is to analyze successful international practices, the experience of individual states and international organizations in minimizing the negative consequences of wars for children. It is necessary to study the issues of preventing violations of children's rights, systemic

[4] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень (Факультативний протокол ратифіковано із заявою Законом № 1026-VIII від 16.03.2016}URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1026-19#n5

[5] "Security Council adopts text expanding criteria for Secretary-General's list 'naming and shaming' violators of conflict-affected children's rights". United Nations. 12 July 2011. URL: https://www.un.org/News/Press/docs//2011/sc10319.doc.htm

psychological and social support, rehabilitation of child victims, as well as improving the legal mechanisms for bringing perpetrators to justice.

Thus, the problem can be formulated as follows: there is a gap between international legal norms and the actual provision of children's rights in military conflicts, which requires generalization and implementation of effective international experience in national human rights protection systems. The study of this issue will allow for the development of proposals for improving the legislative and institutional framework, will contribute to a more comprehensive approach to the protection of children in emergency situations and ensuring an adequate level of protection for the most vulnerable category of the population – children.

2. Comparative analysis of international experience in protecting children's rights

Comparing the approaches of different countries and international organizations to protecting children's rights during armed conflicts allows us to identify both common features and specific features of human rights protection mechanisms.

The most developed systems for protecting children's rights in conflict zones operate in countries that actively cooperate with international structures and implement international standards in national legislation. For example, in the countries of the European Union, considerable attention is paid to the creation of centers for rehabilitation and psychological support for refugee children, as well as programs for integration into the educational process.

In African countries where military conflicts are protracted, demobilization and resocialization programs for former child soldiers are actively implemented. International humanitarian organizations play a leading role here, as the resources of national governments are often limited.

In the Middle East, the emphasis is on protecting refugee and internally displaced children, ensuring access to basic education and health care even in areas of active conflict. At the same time, the implementation of these programs faces difficulties due to the difficult political situation and limited access for humanitarian missions.

Particular attention should be paid to the experience of the UN, the International Committee of the Red Cross (ICRC) and International (Non-Governmental Organizations) NGOs, which ensure the unification of standards for the protection of children's rights at the global level. Their activities demonstrate that an effective human rights protection system is possible only with close cooperation between governments, international structures and civil society.

Comparative analysis shows that:

– *The European approach* focuses on the legal protection and social integration of affected children.

– *The African experience* emphasizes the demobilization and psychological rehabilitation of children involved in hostilities.

– *The Middle East* approach focuses on humanitarian assistance and support for educational programs in crisis regions.

– International organizations ensure comprehensive coordination of actions and form international standards.

Thus, an analysis of international experience shows that a universal model for protecting children's rights in armed conflicts should combine legal, humanitarian, educational and psychological tools adapted to the specifics of each region.

a) Peculiarities of the European approach to protecting children's rights

The issue of protecting children's rights in armed conflicts is extremely relevant for Europe, especially given the lessons of the historical wars of the 20th century and modern conflicts on the continent. European states have developed a complex of legal, social and humanitarian mechanisms to ensure the safety, physical and psychological health of children. Europe's experience can serve as an important reference point for other regions of the world.The European approach to protecting children's rights was formed under the influence of the general values of human rights enshrined in the system of the Council of Europe and the European Union. Unlike universal international documents, the European model focuses on practical mechanisms for ensuring children's rights, systemic monitoring and close integration of childhood protection into the general human rights policy.

The cornerstone of the European framework for the protection of children’s rights in situations of armed conflict is constituted by:

The European Convention on Human Rights (1950), together with the jurisprudence of the European Court of Human Rights, which enshrine the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment, as well as the right to education[6].

– Here’s the academic English rendering of your second point:

– the Council of Europe Convention on the Exercise of Children’s Rights (1996), which establishes the obligations of States to safeguard the rights of children, including in situations of armed conflict.[7]

[6] Європейська конвенція з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int

[7] Конвенція Ради Європи про права дитини. URL: https://www.coe.int

– the Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000), which affirms the right of children to protection from violence and exploitation.[8]

– The Revised EU Guidelines on Children and Armed Conflicts (2024), which set out specific measures for the protection of children in conflict zones.[9]

Key features of the European approach:

– Institutional security: the presence of the European Court of Human Rights, the Committee of Ministers of the Council of Europe, and Commissioners for the Rights of the Child.

– Case law: the case law of the ECHR forms a dynamic and flexible protection mechanism.

– Comprehensiveness: the protection of childhood is considered in connection with issues of social policy, education, gender equality and digital security.

– Emphasis on child participation: European documents emphasize the right of the child to be heard and to participate in decisions that concern him/her.

– Monitoring and reporting: regular reports from states, monitoring by the Council of Europe and the European Commission.

European countries are implementing various programs to protect children in conflict zones. First of all, these are humanitarian initiatives: providing medical care, housing and education for refugee children. Then comes psychosocial support: creating children's centers, providing psychological assistance to children who have experienced trauma. If necessary, the child is provided with legal assistance: ensuring access to justice for children affected by conflicts. And finally, educational programs are offered: organizing education for children in temporary shelters and camps. [10]

Thus, the European experience of protecting children's rights during military conflicts demonstrates the importance of a comprehensive approach combining legal guarantees, social programs and the active participation of state and international organizations. This experience can serve as a reference point for other regions of the world in ensuring children's rights in crisis situations.

[8] Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://www.europarl.europa.eu

[9] Оновлені керівні принципи ЄС щодо дітей та збройних конфліктів. URL: https://www.eeas.europa.eu

[10] Офіційний сайт Європейського суду з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int

b) An African Approach to Protecting Children's Rights

The African case for the protection of children's rights has its own peculiarities in the face of military conflicts, and this continent itself has been the epicenter of violent conflicts, huge wars and other events for decades. conflicts. In such minds, children become one of the most diverse social groups.

Children's rights in Africa face a number of unique challenges due to the socio-economic, political and cultural context of the region. Despite the existence of international and regional protection mechanisms, such as the African Charter on the Rights and Welfare of the Child, the implementation of these rights is often hampered by a variety of factors.

Children in Africa are often victims of armed conflict, violence, and exploitation. In countries such as Mali, Nigeria, and South Sudan, children are subject to threats from armed groups, including recruitment into child armies and sexual violence. In many African countries (Sierra Leone, Liberia, Democratic Republic of the Congo, Southern Sudan, Chad, Central African Republic), children are recruited into organized crime groups. They are called fighters, couriers, spies, or "living shields." This grossly violates the UN Convention on the Rights of Children and the Optional Protocol on the Participation of Children in Emergency Conflicts. In Mozambique, for example, more than 120 children have been kidnapped by militants and used as soldiers, slave labor or are forced into marriage.[11]

The war will lead to mass displacement of child refugees, increased hunger, lack of access to medical care and high mortality rates among children. In the Sahel region, millions of children suffer from a lack of basic services.

African Charter on the Rights and Welfare of the Child (1990) – the first regional document that obliges African states to adhere to standards of protection. African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child (ACERWC): monitors compliance with rights and makes recommendations to states. Disarmament, demobilization and reintegration programmes for child soldiers: implemented with the support of UNICEF, the African Union and local governments.

It (ACRWC) was adopted by the Organization of African Unity in 1990 and entered into force in 1999. The dcument takes into account the

[11] AP. World News. At least 120 children have been abducted by insurgents in Mozambique, rights group says URL: https://apnews.com/article/mozambique-shabab-insurgents-child-kidnap-ebb0df840676355f7e261d132ec49d91

peculiarities of the African continent and in some provisions goes further than the UN Convention on the Rights of the Child.[12]

The African Charter on the Rights and Welfare of the Child (1990) pays special attention to the protection of refugee children and children affected by armed conflicts. According to Art. 22, states are obliged to prevent the recruitment and participation of persons under the age of 18 in military operations, to ensure their protection in accordance with the norms of international humanitarian law, and to take measures to rehabilitate victims of war. Thus, the African Charter goes further than the UN Convention on the Rights of the Child, because the Convention (Article 38) sets a threshold of 15 years for the participation of children in military operations, and the African Charter – strictly 18 years, which gives children a higher level of protection. Art. 23 enshrines special guarantees for refugee children and displaced persons, including equal access to medical care, education and social support. These provisions make the Charter stricter than the UN Convention on the Rights of the Child, establishing a higher level of protection for the most vulnerable categories of children.

In practice, the African Charter often remains a declarative document: its norms are not always implemented, especially in countries with conflicts and poverty. But thanks to the Charter and the work of the African Committee, as well as pressure from NGOs and international organizations, attention to children's issues is gradually increasing – especially in the area of combating child marriage, child soldiering and access to education. For example, in 2020, the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child (ACERWC), under the African Charter, examined the situation of children in northern Nigeria. In northern Nigeria, the extremist group Boko Haram kidnapped children and used them in combat and for sexual exploitation. Although the Charter's implementation remains problematic in practice, the complaints mechanism works and holds states accountable. The Committee's decisions are not always implemented quickly, but they create precedents and put pressure on governments.

c) A Middle East Approach to Protecting Children's Rights

The protection of children's rights in the Middle East has developed within a unique context shaped by cultural traditions, religious values, socio-economic challenges, and ongoing conflicts in several states. While international frameworks such as the United Nations Convention on the Rights of the Child (CRC, 1989) provide the foundation, implementation is

[12] Organization of African Unity (OAU). *African Charter on the Rights and Welfare of the Child* (CAB/LEG/24.9/49), 11 July 1990. – URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/oau/1990/en/13798

uneven due to ongoing conflicts, traditional legal systems, and varying degrees of commitment to international human rights norms.[13] Middle Eastern countries have also developed regional mechanisms and legal commitments tailored to their circumstances focusing on legal frameworks, religious and cultural influences, and practical mechanisms addressing children's welfare in times of peace and conflict.

One of the distinctive aspects of the Middle Eastern approach is the integration of Islamic principles into legal frameworks for child protection. Many states draw on *Sharia*-based family law, which emphasizes children's rights to care, education, and protection, while also creating tensions with universal human rights standards, particularly regarding child marriage and gender equality.[14]

At the same time, civil society organizations and international agencies have played a critical role in strengthening child protection systems. UNICEF's Regional Office for the Middle East and North Africa (MENA) coordinates initiatives on early childhood development, education in emergencies, and psychosocial support for children affected by conflict. [15]

Armed conflicts in Syria, Yemen, Iraq, and Palestine have placed children at particular risk, with widespread violations including recruitment by armed groups, lack of access to education, and exposure to violence (Save the Children, 2022). In response, regional organizations such as the League of Arab States have developed strategies, including the *Arab Charter on the Rights of the Child (2019)*[16], which seeks to harmonize international obligations with regional traditions. The Arab Charter on the Rights of the Child contains a number of provisions aimed at strengthening the regional protection mechanism. The Charter explicitly prohibits the recruitment and participation in armed formations of all persons under the age of 18, without any exceptions. This provision is stricter than universal international standards, which allow for some exceptions.

The Charter pays particular attention to the protection of refugee children and internal displacement of persons. The document secures the right of these categories to education, medical assistance and social support to provide superior minds. In addition, the powers are strongly encouraged to ensure the psychological and social rehabilitation of child victims of war, their integration into marriage and return to normal life.

[13] UNICEF. (2023). *The Convention on the Rights of the Child: Progress and Challenges in the Middle East and North Africa*. New York: UNICEF.

[14] Al-Dawoody, A. Islamic Law and International Humanitarian Law: An Introduction to the Main Principles. *International Review of the Red Cross*, 99(906), pp. 995–1018.

[15] UNICEF MENA. *Regional Framework on Child Protection in Humanitarian Action*. Amman: UNICEF Regional Office.

[16] League of Arab States.. *Arab Charter on the Rights of the Child*. Cairo.

Thus, it can be argued that the UN Convention on the Rights of the Child formulates universal standards, while the Arab Charter on the Rights of the Child takes a more specific and strict regional approach. This explains the need to take into account the realities of Arab countries, where children are among the most vulnerable victims of military operations. The Arab Charter imposes a strict ban on the participation of children under the age of 18 in war and prescribes social support for victims in detail, which is related to the realities of Arab countries where armed conflicts most acutely affect children.

At the same time, civil society organizations and international agencies have played a critical role in strengthening child protection systems. UNICEF's Regional Office for the Middle East and North Africa (MENA) coordinates initiatives on early childhood development, education in emergencies, and psychosocial support for children affected by conflict[17]

d) Review of international sources on the protection of children's rights in wartime in Ukraine

The protection of children during armed conflict has been widely covered in reports by international organizations. UNICEF documents emphasize the need for comprehensive support for refugee and internally displaced children. The organization identifies access to education, health care, psychosocial support, and family reunification as priority areas[18].

Save the Children's report Back to School: Ukraine 2023–2024 highlights that millions of children in Ukraine face difficulties in accessing education due to the destruction of infrastructure and lack of technical resources. Among the recommendations are the expansion of distance learning programs, the creation of "safe classrooms" and the provision of psychological support to schoolchildren[19].

ReliefWeb's analysis shows that children in frontline regions of Ukraine are at risk of forced displacement, psychological trauma and increased levels of child labor. The organization emphasizes the need for increased monitoring and coordination between state and international structures[20].

The International Committee of the Red Cross focuses its recommendations on protecting children from recruitment and participation in armed groups, as well as on compliance with international humanitarian law. Particular emphasis is placed on demobilization and reintegration programs

[17] UNICEF MENA. *Regional Framework on Child Protection in Humanitarian Action*. Amman: UNICEF Regional Office

[18] UNICEF. Guidance for protecting displaced and refugee children; Humanitarian Action for Children: Ukraine 2023. – New York, 2023.

[19] Save the Children. Back to School report: Ukraine 2023–2024. – London, 2023.

[20] ReliefWeb. Child protection in Ukraine: December 2023 reports. – Geneva, 2023.

for children affected by war, as well as on ensuring their access to health care and education[21].

3. Protecting Children's Rights in Wartime: The Ukrainian Context

"During war, all the rights of the child are violated: the right to life, the right to be with family and community, the right to health, the right to personal development, and the right to care and protection," states the 1996 UN report "The Impact of Armed Conflict on Children." The armed conflict in Ukraine has become a challenge for the system of child rights protection. The experience of international and regional mechanisms for the protection of children in crisis situations allows us to identify a number of effective practices that can be adapted to Ukrainian realities. With the beginning of the full-scale invasion, Ukraine intensified its work on child protection. Special bodies were created and new mechanisms were developed.

On March 17, 2022, the Cabinet of Ministers of Ukraine established the Coordination Headquarters[22]. Its main task is to collect and analyze information on the condition and needs of children in the combat zone and those who have already been evacuated. Based on this data, the headquarters develops algorithms for actions for the authorities.

For example, the headquarters developed an algorithm for evacuating children from the zone of active combat, their placement and ensuring proper care. This helps save children's lives and provide for their basic needs in extreme conditions.

Let's consider new mechanisms on child protection in more detail.

Legal framework and protection of the status of the child. It is important to enshrine in national legislation the special status of "child affected by war", which ensures access to rehabilitation, education, social benefits and medical care. It is also necessary to criminalize cases of forced removal and recruitment of children, establishing effective mechanisms for their return.

Family care and reunification systems. As reported, according to official data from the Ukrainian authorities, 19,546 children have been deported from Ukraine to Russia since February 24, 2022. These are only those cases that were officially recorded – when the parent, guardian, or witness to the child's deportation reported it to the National Information Bureau of Ukraine. So far, 386 children have been returned to Ukraine[23]. Centralized child registration and tracking systems, including databases for family tracing, allow for rapid identification and reconnection with relatives. The priority should be to return

[21] ICRC. Children affected by armed conflict: Guidelines for protection. – Geneva, 2022.

[22] Міністерство соціальної політики України. Процедура надання статусу «дитини, постраждалої від війни». – Київ, 2022

[23] УКРІНФОРМ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3742632-u-rosii-zaavlaut-so-vivezli-ponad-700-tisac-ukrainskih-ditej.html

children to their families or to safe alternative care, which significantly reduces the risk of exploitation and psychological trauma[24].

Education in emergency conditions. Education is a fundamental right of the child, guaranteed by international treaties and the Constitution of Ukraine. The conditions of full-scale war have created unprecedented challenges to ensuring access to quality education. Systematic shelling, destruction of infrastructure, mass migration and psychological trauma of children have significantly affected the functioning of the education system. At the same time, Ukraine has demonstrated its ability to adapt to the realities of war, using digital technologies, international support and innovative learning models[25].

The Ministry of Education and Science of Ukraine has adopted a number of regulations on the organization of the educational process in blended and distance forms, and has also developed methodological recommendations on safety in schools. First, the destruction and damage to educational institutions has led to a significant reduction in the number of safe educational spaces. According to UNICEF and the Ministry of Education, thousands of schools have been destroyed or partially damaged. Second, the forced displacement of children both within and outside the country has created a situation where large numbers of students are forced to integrate into new education systems. Thirdly, the psychological state of students and teachers has become an additional barrier to learning, as constant anxiety and stress significantly reduce concentration and the effectiveness of the learning process.

Ukraine has implemented a number of innovative solutions to ensure the continuity of education:

1. Distance learning: the platforms "All-Ukrainian School Online", Google Classroom, Zoom have become the main tools[26]

2. Blended learning: a combination of face-to-face and distance learning[27]

3. Educational hubs for IDPs: special spaces have been created for internally displaced children.

4. International integration: the opportunity to receive education in Ukrainian schools remotely even abroad. As of January 2025, 355,747 Ukrainian children abroad were studying simultaneously in two schools: remotely in Ukrainian schools and in person in schools in the host country.

[24] UNICEF. Guidance for protecting displaced and refugee children; Humanitarian Action for Children: Ukraine 2023. – New York, 2023.

[25] Ishchenko T., Nikitina I., Das B. Innovations in Law Enforcement Education: The Impact of Artificial Intelligence Tools. – 2024.

[26] UNICEF. Education under attack in Ukraine: 2023 report. – New York, 2023.

[27] Save the Children. Back to School report: Ukraine 2023–2024. – London, 2023.

Such data is provided by the Ministry of Education and Science of Ukraine in response to a request from the media outlet "New Ukrainian School"[28].

5. Psychosocial support: assistance programs and adaptation courses in schools. Mobile multidisciplinary teams, integration of psychological support into schools, medical facilities and refugee registration centers allow children to be provided with comprehensive assistance after experiencing violence and war trauma.

International partners support initiatives to create safe shelters in schools, train teachers to work in crisis situations, and fund programs to digitize education.

Ukrainian experience shows that even in the extraordinary conditions of war, the state is able to guarantee the right to education, using modern technologies and international support. However, key tasks remain the restoration of destroyed infrastructure, the expansion of psychological assistance programs, and the integration of Ukrainian students abroad into a single educational space.

Protection from recruitment and participation in armed formations. One of the most acute challenges of the Russian–Ukrainian war is the prevention of child recruitment and the protection of minors from forced involvement in armed groups. In the Ukrainian context, national legislation strictly prohibits the involvement of children in military activities. The Law of Ukraine "On Protection of Childhood" (2001, with amendments) and the Law "On Military Duty and Military Service" clearly define the minimum age of recruitment and ensure legal safeguards against the militarization of minors. Despite these measures, documented cases have revealed that children, particularly in the temporarily occupied territories, face risks of ideological indoctrination, militarized propaganda, and coercive involvement in paramilitary organizations established by occupation authorities[29].

Thus, protecting children from recruitment in the current war remains both a legal obligation and a humanitarian priority. Strengthening international cooperation, ensuring accountability for war crimes, and expanding rehabilitation efforts are critical to safeguarding the rights and the future of Ukrainian children.

Safe infrastructure and humanitarian support. Protecting civilian infrastructure (schools, hospitals), constructing evacuation corridors, bomb

[28] НУШ. Майже 356 тисяч українських дітей навчається одночасно у двох школах: дистанційно в українській і очно за кордоном – МОН. URL: https://nus.org.ua/2025/02/05/majzhe-356-tysyach-ukrayinskyh-ditej-navchayetsya-odnochasno-u-dvoh-shkolah-dystantsijno

[29] UNICEF. Children in Armed Conflict. – New York: UNICEF, 2023. – URL: https://www.unicef.org/protection/children-in-armed-conflict

shelters and providing basic services (water, heat, food) reduce indirect risks to children and ensure a minimum level of safety.

Monitoring and documenting violations. In the context of a full-scale war in Ukraine, the issue of child protection is particularly urgent. Children are at risk of deportation, physical violence, sexual exploitation and recruitment into armed groups. To effectively respond and ensure the rights of children, it is necessary to create systems for collecting, verifying and analyzing data on violations of their rights. Such systems should ensure not only a prompt response, but also documenting evidence for national and international legal proceedings.[30] Such a system ensures timely response and assistance to victims, documentation of evidence for national and international investigations, generation of reliable statistics for planning protection measures, and integration with international platforms for coordination and reporting.

The experience of international organizations and regional mechanisms demonstrates that protecting children in war requires a comprehensive approach: a combination of legislative guarantees, social support, safe access to education and medical care, psychological rehabilitation and monitoring of violations. It is important for Ukraine to adapt these practices, taking into account the specifics of war and internally displaced persons, ensuring the safety and full development of children even in crisis conditions.

However, there are still weak points in the Ukrainian system of child protection. Let's name some of them.

– The destruction of schools and limited access to distance learning reduce children's opportunities to continue their education. There are not enough adaptation classes and programs for internally displaced children.

– There is a lack of qualified psychologists and social workers. Assistance is provided sporadically without a systematic and long-term approach.

– In frontline regions, there is a risk of adolescents being recruited into armed groups. Prevention and control systems are not effective enough.

– There are not enough resources to collect data on gross violations of children's rights, which makes it difficult to respond and hold perpetrators accountable.

– Financial instability of families increases the risk of child labor and exploitation. Social benefits and support programs often do not cover all the needs of displaced families.

[30] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Report on the Human Rights Situation in Ukraine. – Geneva, 2023. – URL: https://www.ohchr.org/en/countries/ukraine

CONCLUSION

Analysis of international experience in protecting children's rights in armed conflicts shows that modern challenges require comprehensive approaches that combine legal, institutional and practical mechanisms. International humanitarian law (the 1949 Geneva Conventions and the 1977 Additional Protocols), the UN Convention on the Rights of the Child (1989) and the Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict (2000) constitute a universal legal framework that prohibits the recruitment, use and all forms of violence against children. However, the effectiveness of these norms depends on their practical implementation by states and international organizations.

A key aspect of international experience is the development of specialized protection programs aimed at psychosocial support for children, the reintegration of former child soldiers, the prevention of sexual violence and ensuring access to education even in crisis conditions. Successful practices in Africa, the Middle East and Europe prove that combining humanitarian aid with educational and social programs creates conditions for the restoration of children's basic rights.

An important tool is the activities of international organizations – UNICEF, the International Committee of the Red Cross, the Office of the UN High Commissioner for Human Rights, Human Rights Watch and others, which monitor violations, create databases and provide recommendations to states. A special role is played by the Monitoring and Reporting Mechanism (MRM), introduced by the UN Security Council to record six categories of gross violations of children's rights in armed conflicts.

International experience also shows that the protection of children in war is impossible without intersectoral interaction. This requires cooperation between state institutions, educational and medical institutions, law enforcement agencies, local communities and public organizations. Many countries have established national coordination mechanisms that integrate data on violations and allow for a faster response to cases of violence or forced displacement.

However, practice proves the presence of serious challenges: lack of resources, the difficulty of verifying data in war zones, the problem of impunity for crimes against children, as well as secondary traumatization during the documentation of crimes. Solving these problems requires not only political will and international pressure, but also the development of innovative digital tools for data collection and analysis, as well as the expansion of training programs for specialists in the field of child rights protection.

For Ukraine, which is currently facing unprecedented challenges, international experience can become the basis for:

 creating a national system for collecting and analyzing data on violations of children's rights;
 improving mechanisms for reintegration and support for children who have survived deportations, violence or other forms of exploitation;
 developing flexible educational programs that will ensure the continuity of education in conditions of martial law;
 strengthening international advocacy to hold perpetrators of crimes against children accountable.

Thus, international experience in protecting children's rights in armed conflicts demonstrates that effective protection is possible only with an integrated approach that combines international law, state policy, humanitarian and social programs. It is important for Ukraine to use this experience not only to overcome current challenges, but also to form a sustainable system for protecting children in the future.

ABSTRACT

The article explores international experience in protecting children's rights during armed conflicts, focusing on legal, institutional, and humanitarian mechanisms. It analyzes the role of key international instruments, including the Geneva Conventions, the UN Convention on the Rights of the Child, and UN Security Council resolutions, in shaping global child protection standards. Special attention is devoted to the European, African, and Middle Eastern regional approaches, which emphasize legal safeguards, rehabilitation of child soldiers, psychosocial support, and access to education in crisis settings. The study also highlights the contribution of international organizations such as UNICEF, the International Committee of the Red Cross, and Save the Children in developing monitoring systems, emergency responses, and long-term reintegration strategies. Based on comparative analysis, the article identifies common challenges–forced displacement, militarization of children, sexual exploitation, and limited access to essential services–that remain critical across regions. The findings suggest that Ukraine can benefit from adopting best international practices by establishing a national data collection and monitoring system, strengthening legal frameworks, expanding educational and psychological support programs, and enhancing international cooperation to ensure accountability for war crimes against children.

References

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

2. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int
3. Європейський суд з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int
4. Конвенція Ради Європи про права дитини. URL: https://www.coe.int
5. Міністерство соціальної політики України. Процедура надання статусу «дитини, постраждалої від війни». – Київ, 2022
6. НУШ. МОН. URL: https://nus.org.ua/2025/02/05/majzhe-356-tysyach-ukrayinskyh-ditej-navchayetsya-odnochasno-u-dvoh-shkolah-dystantsijno
7. Оновлені керівні принципи ЄС щодо дітей та збройних конфліктів. URL: https://www.eeas.europa.eu
8. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.95 N 50/155 (Про зміну до Конвенції про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b10#Text
9. УКРІНФОРМ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3742632-u-rosii-zaavlaut-so-vivezli-ponad-700-tisac-ukrainskih-ditej.html
10. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень (Факультативний протокол ратифіковано із заявою Законом № 1026-VIII від 16.03.2016}URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1026-19#n5
11. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://www.europarl.europa.eu
12. Al-Dawoody, A. Islamic Law and International Humanitarian Law: An Introduction to the Main Principles. *International Review of the Red Cross*, 99(906), pp. 995–1018.
13. AP. World News. URL: https://apnews.com/article/mozambique-shabab-insurgents-child-kidnap-ebb0df840676355f7e261d132ec49d91
14. ICRC. Children affected by armed conflict: Guidelines for protection. – Geneva, 2022.
15. Ishchenko T., Nikitina I., Das B. Innovations in Law Enforcement Education: The Impact of Artificial Intelligence Tools. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* – 2024. № 14 (131). – С.190-198
16. League of Arab States. *Arab Charter on the Rights of the Child*. Cairo.
17. Nikitin Y., Nikitina I. War as a mean of political crime and national security threat: *Psychological and criminology aspects*. – 2023.
18. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Report on the Human Rights Situation in Ukraine. – Geneva, 2023. – URL: https://www.ohchr.org/en/countries/ukraine

19. Organization of African Unity. *African Charter on the Rights and Welfare of the Child* (CAB/LEG/24.9/49), 11 July 1990. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/oau/1990/en/13798

20. ReliefWeb. Child protection in Ukraine: December 2023 reports. – Geneva, 2023.

21. Save the Children. Back to School report: Ukraine 2023–2024. – London, 2023.

22. Save the Children. Back to School report: Ukraine 2023–2024. – London, 2023.

23. Security Council adopts text expanding criteria for Secretary-General's list 'naming and shaming' violators of conflict-affected children's rights. United Nations. 12 July 2011. URL: https://www.un.org/News/Press/docs//2011/sc10319.doc.htm

24. UNICEF MENA. *Regional Framework on Child Protection in Humanitarian Action*. Amman: UNICEF Regional Office.

25. UNICEF MENA. *Regional Framework on Child Protection in Humanitarian Action*. Amman: UNICEF Regional Office

26. UNICEF. Children in Armed Conflict. – New York: UNICEF, 2023. – URL: https://www.unicef.org/protection/children-in-armed-conflict

27. UNICEF. Education under attack in Ukraine: 2023 report. – New York, 2023.

28. UNICEF. Guidance for protecting displaced and refugee children; Humanitarian Action for Children: Ukraine 2023. – New York, 2023.

29. UNICEF. Guidance for protecting displaced and refugee children; Humanitarian Action for Children: Ukraine 2023. – New York, 2023.

30. UNICEF. *The Convention on the Rights of the Child: Progress and Challenges in the Middle East and North Africa*. New York: UNICEF.

Information about the authors:
Nikitina Iryna Petrivna,
senior lecturer at the language training department,
Dnipro State University of Internal Affairs
Nauky ave, 26, Dnipro, 49005, Ukraine

Ishchenko Tetiana Valeriivna,
senior lecturer at the language training department,
Dnipro State University of Internal Affairs
Nauky ave, 26, Dnipro, 49005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-31

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ ТА СІМЕЙ З ДІТЬМИ, ЯКІ НАЛЕЖАТЬ ДО КАТЕГОРІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У ВОЄННИЙ ЧАС

Обіход М. М., Лис В. В.

ВСТУП

Система соціального захисту населення України, зокрема дітей та сімей із дітьми, після 2014 року зазнала істотної трансформації у зв'язку з початком російсько-української війни. Саме цей етап став поштовхом до активних змін та вдосконалення соціальної політики, особливо у сфері забезпечення прав і соціального супроводу внутрішньо переміщених осіб, включаючи дітей. Гостра потреба у підтримці внутрішньо переміщених осіб зумовила прийняття низки важливих нормативно-правових актів, серед яких Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та Комплексна державна програма підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції переселенців (до 2017 року), затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1094[1]

Наша країна сьогодні перебуває у складних соціально-економічних умовах, зумовлених ескалацією воєнних дій та повномасштабним вторгненням російської федерації, яке розпочалося 24 лютого 2022 року. Ця ситуація суттєво вплинула на рівень життя населення та поглибила суспільні диспропорції. Тривала військова агресія на північних і південно-східних територіях країни створює додаткові соціальні ризики та ускладнює функціонування державних інституцій з соціальної допомоги. Внаслідок цього Україна зіткнулася з викликами, що за масштабами та інтенсивністю набагато перевищують труднощі періоду пандемії COVID-19 (2020–2021 рр.). За таких умов першочергового значення набуває модернізація системи надання соціальних послуг для вразливих верств населення. Ключовим механізмом цієї трансформації виступає впровадження концепції «орієнтації на людину», як основного принципу державної соціальної політики.

[1] Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 року №1094 «Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF#Text

У процесі організації та реалізації евакуаційних заходів з лютого 2022 року, які тривають і до нині, виявилися суттєві ускладнення, з якими зіштовхнулися, як фахівці соціальної сфери, так і отримувачі допомоги. Сектор соціальних послуг, що перебуває у стані структурної модернізації, не був належним чином підготовлений до раптових змін, які трансформували роботу спеціалістів у режим безперервної комунікації, у тому числі з використанням дистанційних технологій. Водночас бенефіціари послуг, перебуваючи на межі власних психофізичних ресурсів через стрес і почуття небезпеки, часто виявляли емоційну та комунікативну закритість, що ускладнювало повноцінне виявлення їхніх потреб. У більшості випадків взаємодія обмежувалася вирішенням базових питань – забезпечення тимчасового проживання, організації харчування та надання невідкладної медичної допомоги, тоді як додаткові консультації відбувалися в змішаному форматі, як онлайн так і, офлайн спеціалістами по місцю евакуації. Це зумовило появу нових викликів, які обидві сторони мали опановувати шляхом спільної адаптації та координації зусиль.

Власне, запровадження воєнного стану та регулярні евакуаційні заходи протягом 2022–2025 років, особливо на територіях поблизу лінії бойових дій, спричинили низку негативних соціальних наслідків. Зокрема, відбулося скорочення сімейних доходів через втрату роботи, погіршилися освітні та комунікативні можливості дітей через неможливість відвідувати навчальні заклади, що призвело до соціальної ізоляції та звуження кола спілкування з однолітками в дітей. Додатково ситуацію ускладнило залучення батьків до оборонних завдань або мобілізаційних заходів. У результаті значна кількість сімей із дітьми опинилася у складних життєвих обставинах та відповідно отримала статус внутрішньо переміщених осіб.

Отже, окреслені нами проблеми зумовлюють актуальність даного дослідження та потребу в аналізі сучасного стану системи соціальної підтримки й супроводу дітей і сімей із дітьми, які мають статус внутрішньо переміщених осіб або перебувають у складних життєвих обставинах.

1. Специфіка соціальної роботи та соціального супроводу дітей і сімей з дітьми, які мають статус внутрішньо переміщених осіб

Наприклад, за інформацією зазначеною в Регіональному плані заходів Львівської області на 2025-2026 роки з реалізації Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки (див.табл.рис.1), кількість внутрішньо переміщених сімей і дітей різко зросла у 2024 році, що свідчить про суттєве загострення ситуації (наприклад, через бойові дії та інші кризи),

дана ситуація показує потребу розвитку на рівні територіальних громад та впровадження соціальних послуг і не тільки базових що охоплюють членів громади, а також інших послуг з метою реінтеграції внутрішньо переміщених осіб (дітей) в соціум громади[2]

Показник	2023 рік	2024 рік	Зміна
Кількість дітей, батьки або один із батьків яких загинули	1 188	1 197	+9 (збільшення на ~0,8%)
Кількість внутрішньо переміщених сімей	14 700	152 676	+137 976 (значне зростання)
Кількість внутрішньо переміщених дітей	18 806	51 856	+33 050 (різке зростання)

Рис. 1

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» виконавчі органи міських, селищних та сільських рад територіальних громад забезпечують надання базових соціальних послуг. Однією з ключових серед них є **послуга соціального супроводу** [3]. **Соціальний супровід -** це комплексна система заходів, що передбачає:

– оцінку потреб отримувача послуг;

– визначення шляхів подолання основних проблем;

– формування та розвиток необхідних навичок;

– регулярні зустрічі чи візити для контролю виконання завдань і надання допомоги в отриманні додаткових послуг[4].

Саме цей вид діяльності виступає формою соціальної підтримки, спрямованої на подолання життєвих труднощів, зменшення їх негативних наслідків, а інколи й на безпосереднє вирішення особистих чи сімейних проблем внутрішньо переміщених сімей з дітьми та дітей[5].

До складу соціального супроводу входять:

[2] Регіональний план заходів Львівської області на 2025-2026 роки з реалізації Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки URL: https://loda.gov.ua/documents/139451

[3] Закон «Про соціальні послуги». № 2671-VIII. (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n414

[4] Звєрєва, І. (2008). Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Вісник психології і соціальної педагогіки. С. 84, 56-64

[5] Там само

– надання соціальної допомоги, послуг та реабілітаційних заходів відповідно до індивідуальних потреб;

– соціальне виховання, що включає створення умов для засвоєння знань, набуття соціального досвіду та формування позитивних ціннісних орієнтацій;

– психологічний, соціальний і юридичний супровід, який забезпечує професійну допомогу у вирішенні різноманітних проблем;

– консультування щодо подолання складних життєвих обставин;

– підтримка, збереження та захист здоров'я членів сім'ї чи окремих осіб, сприяння самореалізації та досягненню поставлених цілей[6].

У висновках до пункту шостого (Інформація щодо забезпечення дітей, сімей з дітьми, осіб, які належать до вразливих груп населення або перебувають у складних життєвих обставинах, соціальними послугами, які входять до пакету послуг для забезпечення права дитини на виховання в сімейному оточенні), згаданого нами Регіонального плану [7] зазначається: «найбільш затребуваною послугою є консультування в контексті соціального супроводу. Потреба у розвитку послуг раннього втручання, життєстійкості і соціальної інтеграції зростає. Послуги, пов'язані із підтримкою дітей з інвалідністю та інклюзивним навчанням, надаються недостатньо і вимагають розширення. Надання екстреного втручання є важливим, але вимагає оперативнішої організації. Соціальний супровід дітей-сиріт і сімей з дітьми у складних обставинах потребує посилення.

Основні рекомендації:

– Розширити консультування:

– Збільшити кількість фахівців для забезпечення якості консультацій.

– Впровадити спеціалізовані консультації для різних груп: сімей, дітей, осіб з інвалідністю.

– Підсилити програми з формування життєстійкості:

– Розробити додаткові тренінгові програми для підлітків, молоді та сімей у складних життєвих обставинах.

– Активізувати програми раннього втручання:

– Розширити охоплення дітей віком від 0 до 3 років, особливо у сільських громадах.

– Підвищити співпрацю між медичними та соціальними службами.

– Покращити соціальний супровід:

[6] Там само

[7] Регіональний план заходів Львівської області на 2025-2026 роки з реалізації Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки URL: https://loda.gov.ua/documents/139451

– Вдосконалити механізми виявлення сімей/осіб, які потребують супроводу.

– Забезпечити міжвідомчу взаємодію для комплексної підтримки.

– Посилити соціальну інтеграцію та реінтеграцію:

– Розширити програми працевлаштування, навчання та психологічної підтримки для осіб, які повертаються до активного суспільного життя.

– Посилити підтримку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

– Збільшити кількість фахівців для супроводу таких сімей.

– Проводити системну роботу із залученням наставників.

– Розширити екстрене втручання:

– Розробити чіткі алгоритми дій при кризових ситуаціях.

– Збільшити кількість мобільних бригад кризового реагування.

– Підвищити доступ до денного догляду дітей з інвалідністю:

– Створити нові денні центри у громадах, де таких послуг немає.

– Забезпечити підвищення кваліфікації персоналу.

– Посилити інклюзивне навчання:

– Збільшити кількість асистентів для дітей в інклюзивних класах.

– Проводити регулярне навчання для педагогів із питань інклюзії.

Бенефіціарами (отримувачами) послуги соціального супроводу, яка є однозначно затребуваною, виступають діти та сім'ї з дітьми (або окремі особи), які опинилися у складних життєвих обставинах. У нашому випадку йдеться передусім про внутрішньо переміщених осіб, котрі не мають можливості самостійно подолати чи зменшити негативні наслідки цих ситуацій.

Ця соціальна послуга надається на підставі комплексного виявлення та оцінки індивідуальних потреб отримувачів, розроблення персонального плану та укладення договору про надання послуг. Рішення щодо надання соціального супроводу ухвалюється регіональними структурними підрозділами з питань соціального захисту населення державних адміністрацій або органами місцевого самоврядування – виключно за згодою отримувача послуг чи його законного представника.

Але, принципи надання послуги соціального супроводу, передбачають[8]:

1. Добровільність прийняття допомоги та активна участь особи чи сім'ї у подоланні складних життєвих обставин.

[8] Лук'янова Н. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_5_18.

2. Повага до людини та визнання її цінності незалежно від соціального статусу, досягнень чи поведінки.

3. Пріоритетне право дитини на виховання та розвиток у сімейному середовищі.

4. Індивідуальний та диференційований підхід, який враховує унікальні потреби та особливості кожної особи чи родини.

5. Системність, комплексність, доступність і безоплатність соціальних послуг.

6. Толерантність, гуманізм та дотримання професійної етики.

7. Пріоритет інтересів сім'ї як цілісної соціальної одиниці та кожного її члена.

При тому основними заходами в межах соціального супроводу є[9]:

– відвідування місця проживання чи перебування отримувачів послуг;

– оцінка потреб сімей та осіб, що перебувають у складних життєвих обставинах;

– розроблення індивідуального плану соціального супроводу;

– аналіз та коригування програм соціальної підтримки;

– виявлення й повідомлення про проблеми, пов'язані з отриманням інших соціальних послуг;

– надання інформаційно-просвітницьких матеріалів (буклетів, листівок, брошур, циркулярів);

– комунікація з отримувачами, їхніми родинами та близьким оточенням (особисто чи телефоном);

– психологічний супровід (психологічна корекція, робота психотерапевтичних команд);

– організація сімейних зустрічей, групових заходів та онлайн-конференцій;

– залучення отримувачів до тренінгів, семінарів, круглих столів, дискусій та конференцій;

– допомога в оформленні документів;

– перенаправлення до інших надавачів послуг, зокрема спеціалізованих служб;

– організація груп самодопомоги серед сімей з дітьми;

– сприяння у веденні та впорядкуванні документації.

У разі успішного завершення програми соціального супроводу надавач соціальних послуг здійснює заходи, спрямовані на підготовку

[9]Лук'янова Н. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_5_18.

бенефіціара до припинення отримання послуги, це стосується і сімей з дітьми зі статусом ВПО.

Соціальний супровід призначається за рішенням консультативно-дорадчого органу щодо влаштування дитини, сім'ї з дітьми або окремої особи на підставі соціального обстеження та підтверджених даних про наявність складних життєвих обставин в тому числі і у сімей з дітьми ВПО.

Якщо ж сім'я чи особа відмовляються передавати свої питання на розгляд дорадчого органу, вони можуть отримати соціальну допомогу за власним письмовим зверненням.

Розпочинається супровід після видання відповідного наказу Центру соціальних послуг територіальної громади про призначення спеціаліста з питань соціального супроводу. Обов'язковою умовою є згода сім'ї чи окремої особи на отримання послуги та укладення договору, у якому визначаються права та обов'язки сторін. Один примірник договору зберігається у Центрі, інший -передається отримувачу послуги. Перед початком роботи соціальний працівник здійснює виїзд до сім'ї з дітьми чи особи з метою всебічного вивчення та оцінки їхніх потреб. У процесі поглибленого обстеження аналізуються такі аспекти:

– офіційний статус сім'ї, як що такий існує;

– стан здоров'я, розвиток та освіта дитини, а також ставлення до неї;

– погляди членів сім'ї чи окремої особи на проблеми та способи їх вирішення;

– рівень комунікації в родині або у стосунках із соціальним працівником;

– фізичні, соціальні та інші ресурси для подолання складних життєвих обставин.

За результатами комплексного обстеження сім'я або особа, що перебувають під соціальним супроводом, отримують облікову картку встановленого державними органами зразка.

За цими діями формується План соціального супроводу, який складається після оцінки потреб сім'ї з дітьми або окремої особи, яка перебуває у складних життєвих обставинах або має статус ВПО. Він визначає конкретні заходи, спрямовані на подолання життєвих труднощів.

План обов'язково погоджується та підписується всіма повнолітніми членами сім'ї, які беруть участь у його реалізації, а також соціальними працівниками, що здійснюють супровід. Документ охоплює ключові сфери життєдіяльності:

– забезпечення розвитку та виховання дитини;

– підтримання емоційного благополуччя;

– охорону здоров'я;

– соціальне та фізичне функціонування;

– умови проживання, відпочинок, спілкування та інтеграцію в суспільство.

План складається у двох примірниках: один зберігається в Центрі, інший передається сім'ї або особі. За потреби не рідше одного разу на місяць проводиться аналіз його виконання за участю соціального працівника та отримувачів послуг.

Соціальний супровід надається на регулярній основі протягом визначеного часу. Тривалість послуги встановлюється індивідуально, але, як правило, не перевищує шести місяців. Вона залежить від:

– складності проблем сім'ї чи особи;

– рівня розвитку копінг-потенціалу (здатності долати труднощі);

– ступеня самостійності у подоланні життєвих обставин;

– наявності соціальних зв'язків та ресурсів.

У разі необхідності дорадчий орган може подовжити термін супроводу до одного року. Для цього соціальні працівники можуть залучати додаткових фахівців та ресурси громади (за згодою сім'ї чи особи). Через три місяці проводиться проміжна оцінка, за результатами якої у план вносяться корективи з урахуванням змін у ситуації родини. Після завершення супроводу, відповідно до договору, проводиться підсумкова соціальна перевірка. За її результатами приймається рішення про припинення або продовження послуги. Якщо родина чи особа письмово відмовляються від розгляду своїх проблем дорадчим органом, рішення може ухвалювати безпосередньо соціальний Центр. Після закінчення програми отримувачі послуг інформуються про доступні форми подальшої підтримки та організації, до яких вони можуть звертатися. У разі потреби соціальні працівники можуть продовжувати співпрацю з сім'єю для надання додаткових послуг. У випадку виникнення конфліктних ситуацій між соціальними працівниками та сім'ями, що ускладнюють реалізацію програми, передбачаються механізми їх врегулювання та заходи для запобігання професійному вигоранню спеціалістів.

Слід також зазначити, що ефективність організації та надання конкретних соціальних послуг дітям, сім'ям з дітьми в тому числі і зі статусом ВПО, визначається шляхом проведення як зовнішньої, так і внутрішньої оцінки їхньої якості. Така оцінка здійснюється за допомогою прямих інтерв'ю з бенефіціарами послуг та/або їхніми законними представниками із залученням усіх зацікавлених сторін – як фахівців із соціальної роботи (ФСРів), так і представників служб у справах дітей та взагалом розвитку принципів соціальної роботи в територіальній громаді.

Слід зазначити, що соціальна робота є невід'ємною складовою соціальної сфери та охоплює ті категорії населення, які потребують допомоги. Роль соціальних працівників у цьому процесі може бути різною[10], але в окремих випадках вона набуває життєвої необхідності. Як практична професійна діяльність, соціальна робота реалізується через надання допомоги та підтримки людям, що опинилися у складних життєвих обставинах[11]. Фактично це процес визначення потреб і надання допомоги індивідам, сім'ям чи групам, спрямований на подолання їхніх життєвих проблем – економічних, медичних, соціально-медичних, правових, психолого-педагогічних, інформаційно-консультативних тощо. Її кінцева мета полягає у відновленні, покращенні або стимулюванні здатності особи до самовідновлення та саморозвитку[12].

У широкому розумінні соціальна робота охоплює професійну діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, а також окремих соціальних працівників. Її завданням є надання допомоги особам чи групам для успішної соціалізації у випадках, коли цей процес ускладнений відсутністю належних суспільних умов або індивідуальними вадами. У деяких ситуаціях соціалізація може призупинятися або набувати зворотного напряму десоціалізація[13]. Особливо актуальною вона стає в умовах тимчасової окупації, військових дій чи вимушеного переміщення, коли соціалізація у звичному середовищі стає неможливою.

До ключових функцій соціальної роботи відносять:

1. Створення умов, у яких кожна людина може реалізувати своє право на соціальний захист.

2. Сприяння досягненню та підтриманню стандартів життя, необхідних для гармонійного розвитку особистості.

3. Забезпечення реалізації принципів соціальної справедливості в суспільстві[14].

---

[10] Андрющенко А., Горбунова-Рубан С. Підготовка соціальних працівників в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. SOCIOПРОСТІР. 2019. № 8. С. 35–40. URL: https://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/view/12776.

[11] Там само

[12] Кривоконь Н. І. Роль соціальної роботи в аспекті побудови громадянського суспільства. Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні (соціально-правовий, педагогічний та правовий аспекти) : зб. матер. наук.-практ. семінару (м. Чернігів, 29 берез. 2007 р.) / за ред. Н. І. Кривоконь]. Чернігів : Чернігів. Обереги, 2007. 71 с.

[13] Там само

[14] Кривоконь Н. І. Роль соціальної роботи в аспекті побудови громадянського суспільства. Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні (соціально-правовий, педагогічний та правовий аспекти) : зб. матер. наук.-практ. семінару (м. Чернігів, 29 берез. 2007 р.) / за ред. Н. І. Кривоконь]. Чернігів : Чернігів. Обереги, 2007. 71 с.

У сучасних умовах, зокрема після запровадження воєнного стану, соціальна робота постає як діяльність, спрямована на визначення та задоволення потреб осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах. Вона охоплює підтримку індивідів, сімей з дітьми, сімей і груп у вирішенні економічних, медичних, правових, соціально-медичних, психолого-педагогічних та інформаційно-консультативних проблем[15]. Її результативність забезпечується завдяки професіоналізму соціальних працівників, діяльність яких сприяє успішній соціалізації людини чи групи осіб. Це особливо важливо в тих випадках, коли через несприятливі умови або індивідуальні обмеження процес соціалізації ускладнений, призупинений або набуває форми десоціалізації [16].

Робота соціальних працівників є надзвичайно важливою, оскільки її головна мета полягає у наданні допомоги й підтримки особі у вирішенні життєвих проблем, а також у створенні умов для реалізації її прав у сфері соціального захисту[17].

Соціальний працівник повинен володіти комплексом фахових знань і навичок, серед яких:

– знання з психології, соціології, психіатрії та соціального законодавства;

– обізнаність із теоріями й методами соціальної роботи;

– вміння ефективно комунікувати та надавати необхідну інформацію;

– здатність оцінювати потреби клієнтів і представляти їхні інтереси;

– навички формування та підтримки «мережі допомоги»;

– управління процесом надання допомоги із застосуванням сучасних методів, форм та технологій[18], [19].

З огляду на появу нових сфер професійної діяльності, нових категорій клієнтів і запровадження нових посад[20], роль соціального працівника в організації соціального забезпечення постійно зростає,

[15] Лук'янова Н. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_5_18.

[16] Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціальна робота (теорія і практика) : підручн. Київ : Каравела, 2011. 368 с.

[17] Лук'янова Н. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_5_18.

[18] Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціальна робота (теорія і практика) : підручн. Київ : Каравела, 2011. С. 368

[19] Лук'янова Н. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_5_18.

[20] Моргун, В. (2020). Професійна діяльність фахівців соціальної сфери в умовах пандемії. Наука та інновації, 90, 76-77.

особливо у період повоєнного відновлення. Його професійність[21] безпосередньо залежить від рівня підготовки та постійного професійного вдосконалення[22].

Особливої компетентності вимагається від соціальних працівників, які здійснюють свою діяльність на рівні територіальних громад[23]. Саме від їхньої професійності залежить ступінь задоволення потреб жителів громади та якість соціального забезпечення.

В умовах воєнного стану соціальна робота набула нових характеристик. Протягом останнього десятиріччя вона поступово трансформувалася у цілісну динамічну систему, що поєднує як професійну, так і непрофесійну діяльність, реагуючи на нові соціальні виклики.

Така діяльність здебільшого здійснюється соціальним працівником з метою надання соціальної підтримки та піклування[24]. Основним завданням у цьому процесі є задоволення потреб соціально вразливих осіб у допомозі. Чинне законодавство наразі визначає соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю як діяльність уповноважених органів, підприємств, установ та організацій, а також фахівців із соціальної роботи та волонтерів. Її головна мета полягає у забезпеченні соціальної підтримки визначених категорій населення, гарантуванні їхніх прав і свобод, підвищенні якості життєдіяльності та задоволенні базових і спеціальних потреб[25].

Зі зростанням соціальних викликів у суспільстві збільшується й кількість осіб, які потребують підтримки з боку фахівців соціальної сфери, що робить їхню діяльність та вдосконалення професійних функцій особливо актуальним.

Щоб ефективніше допомагати клієнтам у розв'язанні їхніх проблем, фахівці соціальної роботи освоюють нові ролі, опановують сучасні види діяльності, виконують додаткові функції та постійно підвищують рівень

[21] Кривоконь Н. І. Роль соціальної роботи в аспекті побудови громадянського суспільства. Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні (соціально-правовий, педагогічний та правовий аспекти) : зб. матер. наук.-практ. семінару (м. Чернігів, 29 берез. 2007 р.) / за ред. Н. І. Кривоконь]. Чернігів : Чернігів. обереги, 2007. 71 с.

[22] Моргун, В. (2020). Професійна діяльність фахівців соціальної сфери в умовах пандемії. Наука та інновації, 90, 76-77.

[23] Там само.

[24] Овод Ю. В. Особливості професійної діяльності соціального працівника в системі соціального забезпечення. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2013. № 1. С. 167–170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2013_1_40.

[25]Моргай Л. Професійна діяльність фахівців соціальної роботи у Службах справах дітей. Ввічливість. Humanitas. 2023. № 1. С. 73–78. https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.10.

своєї професійної компетентності. Бути справжнім професіоналом у соціальній сфері означає безперервно вдосконалюватися й розкривати власний потенціал.

Варто підкреслити, що з раніше визначеним переліком функцій соціальні працівники мали справу досить рідко. Проте нині ці завдання стали частиною їхньої повсякденної діяльності. Можна виокремити низку додаткових функцій, серед яких:

1. Надавання екстреної допомоги дітям, які повертаються з інституційних закладів догляду та виховання;
2. Виконання ролі психолого-соціальних консультантів та радників;
3. Підтримка дітей, що постраждали від сімейного насильства чи жорстокого поводження, що є непрямим, але суттєвим наслідком воєнного стану;
4. Сприяння клієнтам у отриманні матеріальної допомоги та грошових виплат;
5. Консультування осіб, які втратили близьких або чиї рідні перебувають у критичному стані внаслідок воєнних дій;
6. Забезпечення постійного соціального супроводу тим, хто не в змозі самостійно подолати власні життєві труднощі[26].

Наприклад, дослідник А. Рокотнянська [27]зазначає низку тверджень щодо особливостей поведінки людей у період тривог та страхів, із якими вони стикаються. Ці аспекти безпосередньо пов'язані з діяльністю соціальних працівників, адже саме вони покликані запобігати посиленню тривожних станів у населення та надавати допомогу окремим особам і сім'ям у різних сферах їхнього життя. У цьому контексті доцільно розглянути й проаналізувати типові ситуації клієнтів, із якими соціальні працівники можуть зіткнутися в умовах воєнного стану. Насамперед це:

– в**плив інформаційних джерел, часто недостовірних.** У таких випадках соціальні працівники мають співпрацювати з іншими фахівцями – медиками, психологами, освітянами, – щоб допомогти людині зрозуміти реальний перебіг подій і навчити її адаптуватися до умов воєнного стану;

– п**асивна позиція особистості, коли** людина стає об'єктом зовнішніх обставин, які значно впливають на її психологічний стан. Вона не здатна самостійно впоратися зі стресом і звертається по допомогу до інших, зокрема до соціальних працівників;

[26] Семигіна, Т & Скляр, Т. (2020). Відповідь соціальної роботи на виклики пандемії COVID-19. Академія праці, соціальних відносин та туризму.С. 155, 3.

[27]Рокотянська, А. (2020). Щодо системи надання соціальних послуг на рівні територіальної громади в процесі децентралізації в Україні. Виклики для публічного управління. С.181, 141-146

– домінування негативних емоцій. Унаслідок відчаю особа починає сприймати події виключно з негативного боку, що негативно позначається на її фізичному й психічному здоров'ї. Завдання соціальних працівників полягає в тому, щоб навчити клієнтів долати внутрішні переживання, сприймати труднощі як життєвий досвід і виробляти «психологічний імунітет» до дії негативних факторів;

– **уникання соціальних контактів.** Для подолання цієї проблеми соціальний працівник може рекомендувати звернення до спеціалізованих служб, зокрема на «Телефон довіри», де клієнт має змогу анонімно поділитися своїми переживаннями, що часто полегшує процес подолання страхів;

– п**анічні стани, коли л**юдина не здатна контролювати паніку та її наслідки. Завдання соціального працівника полягає у формуванні вміння виявляти першопричини панічних реакцій, а також навчанні профілактичних методів, які дозволяють запобігати їх повторній появі[28].

У контексті спектра надання допомоги та супроводу соціальними працівниками в умовах воєнного стану варто виокремити таку сучасну форму підтримки, як **онлайн-супровід.** Ця форма стає актуальною там, де кількість фахівців соціальної сфери є недостатньою або вони відсутні взагалі. Особи, які потребують допомоги, шукають «співрозмовника» – компетентного спеціаліста з подібним досвідом, якому можна довірити власні проблеми.

Онлайн-взаємодія є фактично новою моделлю роботи у сфері соціальної діяльності, і показала свою затребуваність як під час пандемії COVID-19 так і під час повномасштабної агресії. Тому соціальні працівники були змушені оперативно опановувати цифрові інструменти та розробляти доступні методики дистанційної роботи, щоб максимально задовольнити потреби отримувачів послуг. Така форма діяльності виконує насамперед **профілактичну функцію.**

Соціальні працівники можуть організовувати онлайн-підтримку як в індивідуальному форматі, так і в груповому, надаючи клієнтам такі види соціальної допомоги, як:

– **Емоційна підтримка** – надання клієнтам моральної допомоги, вислуховування, створення відчуття безпеки та розуміння;

– **Оцінювальна допомога** – аналіз ситуації клієнта, визначення його потреб та надання порад щодо можливих шляхів вирішення проблем;

[28] Рокотянська, А. (2020). Щодо системи надання соціальних послуг на рівні територіальної громади в процесі децентралізації в Україні. Виклики для публічного управління. С. 181, 141-146

– **Мережева допомога** – сприяння встановленню контактів між клієнтом та іншими людьми чи організаціями, які можуть надати додаткову підтримку;

– **Інформаційна підтримка** – забезпечення доступу до актуальної інформації про соціальні послуги, законодавчі зміни, можливості отримання матеріальної чи психологічної допомоги;

– **Матеріалізована підтримка** – організація та забезпечення клієнта конкретними видами допомоги, наприклад, продуктами, одягом, ліками чи фінансовими виплатами[29].

До основних переваг **емоційної соціальної підтримки** належить те, що людина має змогу звернутися до фахівця миттєво, без витрат часу на дорогу, і швидко отримати необхідну допомогу. Ця форма взаємодії спрямована не стільки на досягнення кінцевого результату, скільки на поліпшення емоційного стану клієнта, відновлення його внутрішньої рівноваги та здатності мобілізувати сили для подолання життєвих труднощів.

Дослідження сучасних функцій фахівців соціальної роботи в умовах воєнного стану дало змогу виокремити ключові напрями їх діяльності, спрямовані на підтримку населення та забезпечення ефективності соціальних послуг. До основних функцій соціальних працівників належать:

– навчально-інформаційна функція – організація та проведення онлайн-зустрічей і консультацій, спрямованих на підвищення рівня поінформованості та безпеки населення.

– координаційно-управлінська функція – розроблення нових стратегій і методів надання соціальних послуг, а також контроль за їх реалізацією.

– моніторингова функція – здійснення оцінки якості та результативності соціальних послуг з метою забезпечення безпеки як отримувачів, так і самих фахівців.

– адвокаційна функція – підвищення суспільної обізнаності щодо значення діяльності соціальних працівників, особливо в умовах кризових ситуацій, таких як пандемія чи воєнний стан.

Окрім зазначених вище, у діяльності соціальних працівників виокремлюють також функції профілактики та реагування.

До **профілактичних функцій** належать:

– підтримка нових членів територіальних громад, які мають статус внутрішньо переміщених осіб, а також визначення їхніх базових потреб;

[29] Матвієнко, Л., & Нежинська, О. (2020). Правила надання послуг клієнтам. Психологія і педагогіка. С. 244, 222-224.

– організація механізмів догляду за ВПО у разі необхідності, надання соціально-побутової та медичної допомоги;

– здійснення психологічної підтримки та соціального супроводу дітей, сімей і окремих осіб, що перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі через засоби дистанційного зв'язку (гарячі лінії, онлайн-консультації);

– сприяння захисту прав осіб із дітьми та запобігання випадкам домашнього насильства[30].

Таким чином, підсумовуючи висвітлені питання щодо організації соціальної роботи взагалом та соціальних послуг в територіальних громадах, зокрема, функцій фахівців соціальної роботи в умовах воєнного стану, можна стверджувати, що обсяг їхніх обов'язків істотно зріс, що призвело до підвищення професійного навантаження. Водночас рівень відповідальності соціальних працівників має залишатися надзвичайно високим, адже від якісного та кваліфікованого виконання ними завдань безпосередньо залежить життя і добробут людей. Також фахівці соціальної сфери мають бути здатними швидко опановувати нові знання та навички, оперативно реагувати на звернення громадян, і налагоджувати ефективну співпрацю з лікарями, психологами та іншими суміжними спеціалістами. Однак реалізація цих вимог значно ускладнюється через надмірний обсяг функцій і завдань, покладених на соціальних працівників.

2. Регламентація питань соціального супроводу дітей та сімей з дітьми, які мають статус внутрішньо переміщених осіб, у правовому та нормативному полі.

ержавні та місцеві соціальні інституції, що забезпечують надання базових послуг дітям та сім'ям з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО) під час воєнного стану або набули статусу внутрішньо переміщених осіб, здійснюють свою діяльність на основі чинної нормативно-правової бази держави. Саме вона визначає особливості процесу надання послуг отримувачам. Водночас, нормативна база зазнає змін і вдосконалюється під впливом різних факторів, що безпосередньо впливають на розвиток і функціонування соціальної сфери країни.

На сьогодні використовується певний перелік нормативно-правових актів, розроблених законодавцем, а також центральними та місцевими органами влади, спрямованих на захист прав і найкращих інтересів дитини, надання соціальної допомоги сім'ям з дітьми та визначення

[30] Баханов, Б. (2020). Захист соціальних працівників під час пандемії COVID-19. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право, 145, 20-28.

статусу внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах (СЖО).

Так, 1 червня 2020 року під впливом боротьби з пандемією Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 585 «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» та затвердив Порядок забезпечення соціального захисту дітей, зокрема тих, які зазнали жорстокого поводження. Зазначений Порядок спрямований на координацію процесу виявлення дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та здійснення першочергових заходів щодо їхнього захисту. Він передбачає ведення обліку таких дітей і організацію системи їх соціального захисту. Постанова має також профілактичний характер, оскільки її метою є своєчасне виявлення дітей із групи ризику та надання їм екстреної допомоги з метою недопущення подальшого загострення складних життєвих обставин[31].

Крім того, 1 червня 2020 року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 587 «Про організацію надання соціальних послуг», якою було затверджено Порядок організації надання таких послуг. Відповідно до цього Порядку здійснюється виявлення осіб та сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах або належать до групи ризику їх виникнення. Документ також регламентує планування й організацію процесу надання соціальних послуг, порядок подання заяв на їх отримання, а також ухвалення рішень щодо надання чи відмови у наданні послуг залежно від чинників, що зумовили складні життєві обставини, визначені Законом України «Про соціальні послуги»[32].

Постанова Кабінету Міністрів України № 449 від 1 червня 2020 року «Про затвердження Порядку моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг» затвердила відповідний Порядок, який регламентує процес аналізу ефективності надання соціальних послуг. Документ спрямований на вдосконалення системи соціального обслуговування та створення умов для підвищення якості соціальних послуг. Моніторинг здійснюється шляхом опитування жителів територіальної громади та передбачає проходження п'яти основних етапів:

– **аналіз інформації** щодо надання соціальних послуг;

– **оцінка системи надання послуг** відповідно до потреб громади;

– **формування показників моніторингу** соціальних послуг згідно з формою, затвердженою Міністерством соціальної політики;

[31] Постанова Кабінету Міністрів № 585. (2020). Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text

[32] Закон «Про соціальні послуги». № 2671-VIII. (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n414

– визначення пріоритетних результатів діяльності у сфері соціальних послуг з урахуванням актуальних потреб громади;

– розвиток комплексності соціальних послуг, спрямованої на забезпечення їхньої ефективності та доступності[33].

арто наголосити, що 4 червня 2020 року Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про звернення до Кабінету Міністрів України щодо вжиття заходів, спрямованих на забезпечення належного соціального захисту дітей – вихованців інтернатних закладів, зокрема дітей з інвалідністю, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа». У цьому документі Верховна Рада звернулася до Кабінету Міністрів України з низкою невідкладних рекомендацій, спрямованих на посилення гарантій соціального захисту зазначених категорій дітей, а саме:

– **Термінове забезпечення соціального супроводу** для дітей, які під час карантину були повернуті з інституційних закладів виховання до батьків.

– **Забезпечення соціальних працівників засобами індивідуального захисту**, адже вони виконують функції соціального супроводу дітей та здійснюють візити до їхніх сімей.

– Підготовка пропозицій для Верховної Ради щодо підвищення щонайменше на 50% державної соціальної допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також збільшення фінансування оплати праці патронатних вихователів і грошового забезпечення прийомних батьків.

– **Розробка методик виявлення сімей групи ризику**, що можуть опинитися у складних життєвих обставинах, та своєчасне виявлення дітей, які вже перебувають у таких умовах.

– **Контроль за впровадженням заходів**, спрямованих на підготовку дітей, які повертаються до батьків з інституційних закладів догляду та виховання[34].

Вищезазначені нормативні акти використовуються в повному обсязі і зараз під час широкомасштабної агресії та також торкаються дітей зі статусом ВПО.

[33]Постанова Кабінету Міністрів № 449. (2020). Про затвердження Порядку проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2020-%D0%BF#Text

[34] Постанова Верховної Ради № 673-IX. (2020). Про звернення до Кабінету Міністрів України щодо вжиття заходів, спрямованих на забезпечення належного соціального захисту дітей – вихованців інтернатних закладів, у тому числі дітей з інвалідністю, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-20#Text

Крім того, сьогодні діє нормативно-правова база від 2014 року, початку російсько-української війни, що регулює питання соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, постановами Кабінету Міністрів України визначено механізми реалізації відповідних заходів. Так, Постанова КМУ «Про взяття на облік внутрішньо переміщених осіб» від 1 жовтня 2014 р. [41] встановлює порядок реєстрації та процедуру видачі довідки про взяття на облік. Крім того, Указ «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам на покриття вартості проживання, у тому числі житлово-комунальних послуг» від 1 жовтня 2014 року[35] передбачає механізм надання щомісячної адресної допомоги для часткового покриття витрат на проживання.

У січні 2018 року було внесено зміни до Порядку надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, у тому числі житлово-комунальних послуг. Основною новацією цієї Постанови стало уточнення розміру щомісячної адресної допомоги. Крім того, 1 жовтня 2014 року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову «Про затвердження порядку використання коштів, отриманих від фізичних та юридичних осіб, на надання одноразової матеріальної допомоги потерпілим та внутрішньо переміщеним особам». Згодом, 22 вересня 2016 року, до неї були внесені зміни[36]. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до інформації єдиної бази даних про внутрішньо переміщених осіб»[37], якою було визначено механізм формування та функціонування зазначеної бази. Єдина інформаційна база містить відомості про внутрішньо переміщених осіб, що має важливе значення для забезпечення реалізації та гарантування їхніх прав і свобод. Водночас громадські об'єднання, благодійні організації та волонтери, які здійснюють надання адресної допомоги ВПО, отримують право доступу до цієї бази, за винятком інформації, що становить персональні дані. Доступ до інформаційної бази громадських об'єднань забезпечує можливість більш ефективної координації діяльності державних органів, відповідальних за реалізацію

[35] Про забезпечення тимчасового проживання сімей, які переселилися з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя : постанова Кабінету Міністрів України від 25 черв. 2014 р. № 213. – URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/213-2014-%D0%BF%20.

[36]Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 22 верес. 2016 р. № 646. – URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/646-2016-п.

[37] Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю : Указ Президента України від 13 груд. 2016 р. № 553/2016. – URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/553/2016.

прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Важливим прикладом є Постанова Кабінету Міністрів України «Про надання дозволу на тимчасове проживання сім'ям, які виїхали з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя» від 25 червня 2014 року[38]. Цей документ передбачає виділення коштів обласним державним адміністраціям та Міністерству регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України для організації матеріальної допомоги відповідним категоріям населення.

Прийняті урядові рішення також передбачають механізми компенсації витрат на проживання внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та порядку передачі даних органами реєстрації до Єдиного державного демографічного реєстру» від 2 березня 2016 р.[39] врегульовано питання обліку та передачі інформації про внутрішньо переміщених осіб. Окремо питання соціального захисту цієї категорії громадян визначено Постановою КМУ «Про затвердження Комплексної державної програми підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, переміщених з тимчасово окупованої території України, та протидії терористичній операції в інших регіонах України» від 16 грудня 2015 року[40].

Програма передбачала визначення шляхів та засобів розв'язання ключових проблем громадян України, які були змушені залишити тимчасово окуповані території та райони проведення антитерористичної операції. У ній було окреслено завдання, заходи, очікувані результати, критерії ефективності, а також обсяги та джерела фінансування. Програма підтримки внутрішньо переміщених осіб мала на меті зниження рівня соціальної напруги між ВПО та суспільством у цілому, а також забезпечення соціальної, медичної, психологічної й матеріальної допомоги зазначеним категоріям населення.

Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 року «Про застосування соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам»[41] (з

[38]Про забезпечення тимчасового проживання сімей, які переселилися з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя : постанова Кабінету Міністрів України від 25 черв. 2014 р. № 213. – URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/213-2014-%D0%BF%20.

[39] Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 22 верес. 2016 р. № 646. – URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/646-2016-п.

[40]Про затвердження Основних напрямів розв'язання проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб на 2015 – 2016 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 8 лип. 2015 р. № 505. – URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/505-2015-п.

[41]Про затвердження Порядку використання коштів, що надійшли від фізичних та юридичних осіб для надання одноразової грошової допомоги постраждалим особам та

подальшими змінами) була спрямована на забезпечення соціальних гарантій для внутрішньо переміщених осіб. Відповідно до неї, соціальні виплати надаються за місцем проживання ВПО, що підтверджується довідкою, та здійснюються виключно через рахунки у Державному ощадному банку України.

З метою врегулювання питань зайнятості осіб зі статусом ВПО Кабінетом Міністрів України також була ухвалена постанова від 8 липня 2015 року «Про затвердження основних напрямів вирішення проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб на період 2015–2016 рр.»[42]

У діяльності Кабінету Міністрів України значне місце посідають нормативно-правові акти, спрямовані на врегулювання питань соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, варто відзначити розпорядження КМУ від 11 червня 2014 року «Питання соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції»[43]. Важливим документом також став наказ «Про відшкодування витрат, пов'язаних з тимчасовим проживанням інвалідів та інших громадян, які переміщуються з тимчасово окупованої території та зони проведення антитерористичної операції»[44]

Окремої уваги заслуговує Указ від 16 жовтня 2014 року «Про забезпечення часткової оплати витрат на тимчасове проживання громадян, які переміщуються з тимчасово окупованої території та району проведення антитерористичної операції»[45], яким органи державної влади були зобов'язані здійснювати виділення коштів для часткової компенсації витрат внутрішньо переміщених осіб на тимчасове житло.*

У квітні 2016 року було створено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, яке у співпраці з Міністерством соціальної політики України організовує діяльність,

---

внутрішньо переміщеним особам : постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовт. 2014 р. № 535. – URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/535-2014-п.

[42] Про затвердження Основних напрямів розв'язання проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб на 2015 – 2016 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 8 лип. 2015 р. № 505. – URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/505-2015-п.

[43] Про забезпечення тимчасового проживання сімей, які переселилися з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя : постанова Кабінету Міністрів України від 25 черв. 2014 р. № 213. – URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/213-2014-%D0%BF%20.

[44] Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю : Указ Президента України від 13 груд. 2016 р. № 553/2016. – URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/553/2016.

[45] Про внесення змін до статті 4 Закону України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» щодо реалізації державних житлових програм : закон України від 16 берез. 2017 р. № 1954-VIII. – URL : http: //zakon3.rada. gov.ua/laws/show/1954– 19.

пов'язану з питаннями внутрішньо переміщених осіб. Відповідно до Указу, основною метою цього Міністерства є реалізація державної політики у сфері забезпечення прав і свобод ВПО. Зокрема, його діяльність спрямована на узагальнення законодавчої практики, розроблення та прийняття законів і нормативно-правових актів, а також на розвиток співпраці з міжнародними інституціями, однак на сьогодні ці функції на себе перебрав Директорат у справах внутрішньо переміщених осіб та тимчасово окупованих територій Міністерства національної єдності України.[46]

Право на освіту для дітей та молоді, закріплене в Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», передбачає можливість продовження здобуття відповідного рівня освіти в інших регіонах України за рахунок державного бюджету або інших джерел фінансування. Крім того, воно гарантує право дітей на влаштування у дошкільні заклади та загальноосвітні школи.

Згідно чинного законодавства, місцеві органи державної влади уповноважені забезпечувати влаштування дітей до державних дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, а також до комунальних закладів освіти, що перебувають у підпорядкуванні місцевого самоврядування. Для реалізації цих завдань органи влади виконують і низку додаткових функцій, зокрема функції Міністерства розвитку, пов'язані з організацією системи прийому до закладів вищої освіти, визначені у положенні про його діяльність[47]

Окремі повноваження у сфері забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб стосуються, зокрема, питань їхньої реєстрації, адже лише належним чином зареєстровані ВПО мають право продовжувати здобувати освіту та користуватися іншими державними гарантіями. Деякі функції органів державного управління щодо соціального захисту ВПО визначаються спеціальними законами. Зокрема, право на отримання соціально-адміністративних послуг за місцем проживання кореспондує з повноваженнями місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Ці органи здійснюють виявлення сімей ВПО, які перебувають у складних життєвих обставинах, організовують надання їм соціальних послуг та виконують інші функції відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» та Закону України «Про адміністративні послуги».

[46]Міністерства національної єдності України. URL : https://surl.li/lwyiyk

[47] Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : закон України від 24 груд. 2015 р. № 921-VIII. – URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/921-viii.

Права внутрішньо переміщених осіб можна класифікувати за окремими сферами, серед яких провідне місце посідає соціальна. Зареєстровані ВПО мають право на працевлаштування, пенсійне забезпечення, участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також на отримання соціальних послуг і доступ до освіти. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», додатково визначається, що особи пенсійного віку, особи з інвалідністю, діти певних категорій та діти з інвалідністю мають гарантоване право на соціальні послуги відповідно до чинного законодавства. Система соціального захисту в Україні реалізується через державні соціальні програми, спрямовані на задоволення базових інтересів людини, які вона не може реалізувати самостійно, зокрема у сферах охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення.

ВИСНОВКИ

Отже, проведений нами певний аналіз основних питань щодо організації соціальної роботи та надання соціальних послуг у територіальних громадах в умовах воєнного стану дає змогу зробити висновок, що функціональне навантаження на фахівців соціальної сфери істотно зросло, а рівень їхньої відповідальності залишився вкрай високим. Від якості та професійності виконання ними завдань напряму залежить добробут і безпека населення. Водночас значна частина послуг у традиційному форматі залишається недоступною, саме це і зумовило необхідність оперативного впровадження нових форм організації в соціальній роботі, швидкого опанування сучасних знань і навичок, а також активної міжгалузевої взаємодії з медиками, психологами та іншими спеціалістами. Соціальні інституції зіткнулися зі збільшенням кількості отримувачів допомоги, що вимагає від працівників не лише виконання своїх функцій, а й профілактичної діяльності, спрямованої на своєчасне виявлення груп ризику та надання їм підтримки. Крім того, воєнний стан спричинив глибокі трансформації в системі соціальної роботи, які тривають і надалі. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб, дітей та сімей з дітьми постає на сьогодні, як досить цілісна система соціально-правових відносин, метою якої є управління ризиками, зменшення їхніх негативних наслідків і забезпечення належних умов для життя та розвитку.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні проаналізовано трансформацію системи соціального захисту населення України після 2014 року, зокрема у сфері надання допомоги дітям та сім'ям із дітьми, які мають статус внутрішньо

переміщених осіб. Визначено, що російсько-українська війна та повномасштабне вторгнення у 2022 році суттєво вплинули на соціально-економічний стан країни, посилили суспільні диспропорції та створили додаткові соціальні ризики. Досліджено нормативно-правові засади соціальної підтримки сімей з дітьми та дітей в тому числі і зі статусом ВПО, а також особливості функціонування соціальної роботи у період воєнного стану. Наголошено на зростанні навантаження на фахівців соціальної сфери, необхідності швидкого опанування нових форм роботи та розвитку міжгалузевої співпраці. Виявлено ключові проблеми: обмежений доступ до традиційних послуг, погіршення освітніх і комунікативних можливостей дітей, зростання кількості сімей у складних життєвих обставинах. Зроблено висновок, що сучасна система соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні є комплексом соціально-правових відносин, спрямованих на управління ризиками, мінімізацію їхніх наслідків та забезпечення належних умов для життя і розвитку дітей та сімей.

Ключові слова: соціальний захист, внутрішньо переміщені особи, воєнний стан, соціальні послуги, соціальна робота, діти та сім'ї з дітьми, нормативно-правове забезпечення, територіальні громади.

Література

1. Андрющенко А. І., Горбунова-Рубан С. О. Підготовка соціальних працівників в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення, «Соціопростір: міждисциплінарний онлайн-збірник науковий праць з соціології та соціальної роботи»: № 8: СОЦІОПРОСТІР, 2019. 35–40 с. URL : https://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/view/12776 (дата звернення: 23.09.2025).

2.Баханов Б. Захист соціальних працівників під час пандемії COVID-19. Вісник НТУУ «КПІ» «Політологія. Соціологія. Право». Київ, 2020. 145, 20-28 с. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3(47).227028

3. Басова І. С. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. 216 с.

4. Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам: постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 365. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/365-2016-%D0%BF. (дата звернення: 27.09.2025).

5.Звєрєва І. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Вісник психології і соціальної педагогіки, 2008. 56-64 с.

6. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n414 (дата звернення: 27.09.2025).

7. Кривоконь Н. І. Роль соціальної роботи в аспекті побудови громадянського суспільства. *Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні (соціально-правовий, педагогічний та правовий аспекти*) : зб. матер. наук.-практ. семінару (м. Чернігів, 29 берез. 2007 р.) / за ред. Н. І. Кривоконь. Чернігів. Обереги, 2007. 71 с.

8. Лук'янова Н. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах. Політичний менеджмент. 2009. № 5. 150–156 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_5_18. (дата звернення: 27.09.2025).

9. Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціальна робота (теорія і практика) : підручник. Київ. 2011. 368 с.

10. Матвієнко Л., & Нежинська, О. Правила надання послуг клієнтам. Психологія і педагогіка. Черкаси. 2020. 244, 222-224 с.

11. Моргун В. Професійна діяльність фахівців соціальної сфери в умовах пандемії. Наука та інновації. 2020. 90, 76-77.

12. Моргай Л. Професійна діяльність фахівців соціальної роботи у Службах справах дітей. Ввічливість. Humanitas. № 1. 2023. 73–78 с. URL: https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.10. (дата звернення: 27.09.2025).

13. Про Міністерства національної єдності України. URL : https://surl.li/lwyiyk (дата звернення: 27.09.2025).

14. Овод Ю. В. Особливості професійної діяльності соціального працівника в системі соціального забезпечення. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». № 1. 2013.167– 170 с. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Znpkhist_2013_1_40. (дата звернення: 25.09.2025).

15. Про внесення змін до деяких Законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : закон України від 24 груд. 2015 р. № 921-VIII. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/921-viii. (дата звернення: 25.09.2025).

16. Про внесення змін до статті 4 Закону України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» щодо реалізації державних житлових програм : закон України від 16 березня 2017 р. № 1954-VIII. URL : http: //zakon3.rada. gov.ua/laws/show/1954– 19. (дата звернення: 25.09.2025).

17. Про забезпечення тимчасового проживання сімей, які переселилися з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя : постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2014 р. № 213. URL:

http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/213-2014-%D0%BF%20. (дата звернення: 25.09.2025).

18. Про затвердження Основних напрямів розв'язання проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб на 2015 – 2016 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2015 р. № 505. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/505-2015-п. (дата звернення: 25.09.2025).

19. Про затвердження Порядку використання коштів, що надійшли від фізичних та юридичних осіб для надання одноразової грошової допомоги постраждалим особам та внутрішньо переміщеним особам : постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 535. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/535-2014-п. (дата звернення: 27.09.2025).

20. Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2016 р. № 646. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/646-2016-п. (дата звернення: 25.09.2025).

21. Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю : Указ Президента України від 13 грудня 2016 р. № 553/2016. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/553/2016. (дата звернення: 25.09.2025).

22. Про затвердження Порядку проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг: постанова Кабінету Міністрів від 1 червня 2020 р. № 449. (2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.09.2025).

23. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах: постанова Кабінету Міністрів від 1 червня 2020 р. № 585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.09.2025).

24. Про звернення до Кабінету Міністрів України щодо вжиття заходів, спрямованих на забезпечення належного соціального захисту дітей – вихованців інтернатних закладів, у тому числі дітей з інвалідністю, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа: постанова Верховної Ради України від 4 червня 2020 р. № 673-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-20#Text (дата звернення: 25.09.2025).

25. Регіональний план заходів Львівської області на 2025-2026 роки з реалізації Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки URL: https://loda.gov.ua/documents/139451 (дата звернення: 25.09.2025).

26. Рокотянська, А. Щодо системи надання соціальних послуг на рівні територіальної громади в процесі децентралізації в Україні. Виклики для публічного управління. 2020. 181, 141-146 с.

27. Семигіна, Т & Скляр, Т. Відповідь соціальної роботи на виклики пандемії COVID-19. Академія праці, соціальних відносин та туризму. 2020. 155, 3 с.

Інформація про авторів:
Обіход Михайло Михайлович,
кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
вул. Є. Коновальця, 4, м. Львів, 79000, Україна

Лис Володимир Володимирович,
начальник служби у справах дітей
Львівської обласної державної адміністрації,
доктор філософії з публічного управління,
(за сумісництвом) доцент кафедри соціальної
роботи, управління та суспільних наук
факультету психології та соціального захисту
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
вул. Валова, 31, м. Львів, 79000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-32

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ВИМІР ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: ЦИФРОВА ГРАМОТНІСТЬ І М'ЯКІ НАВИЧКИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Петровська К. В., Тургенєва А. О.

ВСТУП

Збройна агресія проти України поставила суспільство перед безпрецедентними викликами, серед яких особливого значення набуває проблема захисту прав дитини. За даними UNICEF, уже після першого місяця повномасштабної війни 4,3 млн дітей – більше половини дитячого населення країни – були змушені покинути свої домівки, ставши внутрішньо переміщеними особами чи біженцями за кордоном[1]. Через шість тижнів війни цей показник зріс до майже двох третин усіх дітей в Україні[2]. Втрата батьків, вимушене переміщення, травматичний досвід, ризик фізичного чи психологічного насильства, обмежений доступ до якісної освіти – це лише частина тих труднощів, з якими стикаються діти в умовах війни. За офіційними даними Служби національних соціальних послуг, станом на жовтень 2024 року 1 969 дітей втратили батьківське піклування безпосередньо через війну, а загальна кількість дітей, які залишилися без піклування, сягнула 17 241[3]. Саме тому формування ефективної системи захисту прав дитини в кризових обставинах є одним із ключових завдань як державних інституцій, так і міжнародної спільноти.

Водночас війна прискорила процес цифровізації соціальної роботи, яка стає ключовим інструментом забезпечення прав дитини в кризових умовах. Зараз цифровізація соціальної роботи постає як один із визначальних інструментів підтримки дітей. Використання цифрових технологій дозволяє забезпечити неперервність освітнього процесу, організувати дистанційні консультації, координувати роботу кризових

[1] UNICEF. More than half of Ukraine's children displaced after one month of war [Електронний ресурс]. URL: https://www.unicef.org/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war

[2] Euronews. Nearly two-thirds of Ukrainian children displaced by war, says UN [Електронний ресурс]. URL: https://www.euronews.com/2022/04/12/nearly-two-thirds-of-ukrainian-children-displaced-by-war-says-un?utm

[3] SOS Children's Villages. More foster families needed for children who have lost parental care in the war in Ukraine [Електронний ресурс]. URL: https://www.sos-childrensvillages.org/news/three-years-of-war-in-ukraine?utm

гарячих ліній, вести облік переміщених дітей. Водночас цифрові сервіси виступають засобом відновлення доступу до базових прав – на освіту, інформацію та безпеку. Однак ефективне використання цифрових технологій потребує від фахівців належного рівня цифрової грамотності та обізнаності щодо стандартів безпечного функціонування у цифровому середовищі. За результатами дослідження цифрової грамотності українців (2019), 53 % населення мали рівень нижче базового, а 15,1 % взагалі не володіли цифровими навичками[4]. Це свідчить про значні виклики у сфері підготовки кадрів ще до початку війни.

Разом із тим цифрові навички не можуть повною мірою забезпечити результативність допомоги та замінити соціально-комунікативну складову професійної діяльності без розвинених м'яких навичок (soft skills). Емпатія, комунікаційні здібності, емоційний інтелект, стресостійкість та вміння працювати з травмованими дітьми є невід'ємними складовими професійної компетентності. У воєнний час, коли дитина часто опиняється в ситуації втрати соціальних зв'язків та потребує психологічної підтримки, саме ці якості фахівця стають визначальними для ефективного захисту її прав.

Таким чином, постає необхідність у комплексному підході до підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи, що поєднує розвиток цифрових компетентностей із формуванням soft skills. Такий інтегрований підхід дозволить не лише забезпечити технічну доступність допомоги, але й гарантувати чутливість та ефективність взаємодії з дитиною.

1. Цифрова грамотність як ключова компетентність сучасного фахівця із соціальної роботи у сфері захисту прав дитини

У сучасних умовах цифрова грамотність розглядається не лише як технічна здатність користуватися комп'ютером або мобільними пристроями, але й як комплексна компетентність, що включає критичне мислення, вміння працювати з великими обсягами інформації, комунікацію в цифровому середовищі та забезпечення безпеки даних. Вона дедалі більше сприймається як базова життєва навичка, подібна до читання чи письма, без якої неможливо повноцінно реалізовувати соціальні та професійні права.

З огляду на зростаючу роль цифрової грамотності у світі було розроблено низку міжнародних моделей, що пропонують рамкові підходи до її оцінювання та розвитку. Найбільш впливовою є модель

[4] East Europe Foundation; EGAP Programme. A study of digital literacy among Ukrainians [Електронний ресурс]. URL: https://oldegap.eef.org.ua/en/projects/research-of-digital-literacy-of-ukrainians/?utm

Digital Competence Framework for Citizens (DigComp), створена Європейською комісією у 2013 р. і оновлена у 2022р. Вона визначає цифрову компетентність як «впевнене, критичне та відповідальне використання цифрових технологій для навчання, роботи та участі у суспільстві» та виокремлює п'ять ключових блоків[5]:

1. Інформаційна грамотність і робота з даними.
2. Комунікація та співпраця у цифровому середовищі.
3. Створення цифрового контенту.
4. Безпека (захист персональних даних, добробут у цифровому середовищі).
5. Вирішення проблем і креативність через цифрові інструменти.

Поряд із DigComp варто згадати й інші впливові моделі:

– UNESCO ICT Competency Framework for Teachers (ICT-CFT), що робить акцент на інтеграції цифрових технологій у професійну діяльність педагогів і соціальних працівників[6];

– OECD Skills Outlook, де цифрова грамотність розглядається у зв'язку з навичками XXI століття – креативністю, комунікацією, критичним мисленням[7];

– 21st Century Skills Framework (Partnership for 21st Century Learning, США), у якій цифрові компетентності поєднані з комунікативними та соціальними навичками[8].

Український контекст також поступово інтегрується у світовий дискурс. В українському контексті розробка підходів до цифрової грамотності розпочалася ще до війни. Міністерство цифрової трансформації запровадило національну платформу «Дія. Цифрова освіта»[9], спрямовану на формування базових і просунутих цифрових навичок серед громадян, та власний Рамковий документ цифрової компетентності громадян України (аналог DigComp)[10].

---

[5] European Commission. The Digital Competence Framework for Citizens – DigComp 2.2 [Електронний ресурс]. URL: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcomp/digital-competence-framework_en

[6] UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers (ICT-CFT), Version 3 [Електронний ресурс]. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265721

[7] OECD. OECD Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World [Електронний ресурс]. URL: https://doi.org/10.1787/df80bc12-en

[8] Partnership for 21st Century Learning (P21). Framework for 21st Century Learning [Електронний ресурс]. URL: http://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_DefinitionsBFK.pdf

[9] Міністерство цифрової трансформації України. Дія. Цифрова освіта [Електронний ресурс]. URL: https://osvita.diia.gov.ua

[10] Міністерство цифрової трансформації України. Рамка цифрової компетентності для громадян України [Електронний ресурс]. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/3/mintsifra-oprilyudnyue-ramku-tsifrovoi-kompetentnosti-dlya-gromadyan/%D0%9E%D0%A0%20%D0%A6%D0%9A.pdf

Дослідження East Europe Foundation (2019) показало, що 53 % українців мали рівень цифрової грамотності нижче базового, 37,9 % – дуже низький рівень, а 15,1 % узагалі не володіли цифровими навичками[11]. Ці дані свідчать, що ще до початку повномасштабної агресії в Україні існувала гостра потреба у розвитку цифрових компетентностей, зокрема у сфері соціальної роботи.

Таким чином, міжнародні та національні моделі цифрової грамотності формують теоретичний і методологічний фундамент для оцінювання рівня цифрових компетентностей громадян. Для фахівців соціальної роботи ці рамки не є абстрактними документами – вони окреслюють набір конкретних навичок і вмінь, без яких неможливо забезпечити ефективний захист прав дитини. Саме тому наступним кроком доцільно розглянути, яку практичну роль цифрова грамотність відіграє у сфері соціальної роботи, особливо в умовах воєнного часу.

Захист прав дитини у воєнних умовах передбачає використання цифрових технологій у кількох ключових напрямках.

По-перше, це забезпечення доступу до освіти. В умовах, коли понад половина дітей були вимушені залишити свої домівки та школи, цифрові платформи стали основним інструментом продовження навчання. UNICEF реалізує ініціативи з цифрового навчання, включно з онлайн-курсами та віртуальними класами, що дають змогу дітям отримувати освіту незалежно від місця перебування.

По-друге, важливим є надання дистанційної психологічної та соціальної підтримки. Онлайн-консультації, гарячі лінії та чати з психологами дають можливість дітям та їхнім батькам отримати допомогу в кризових ситуаціях. Для фахівця соціальної роботи цифрова компетентність у цьому контексті полягає не тільки у вмінні користуватися комунікаційними платформами, а й у здатності правильно організовувати онлайн-спілкування, дотримуючись принципів конфіденційності та етичних стандартів.

По-третє, цифрові технології відіграють вирішальну роль у веденні обліку дітей, які залишилися без піклування. За даними Служби національних соціальних послуг, станом на жовтень 2024 року 17 241 дитина в Україні перебувала без батьківського піклування, з яких майже дві тисячі втратили його безпосередньо через війну[12]. У таких умовах електронні реєстри, бази даних і системи координації

[11] East Europe Foundation; EGAP Programme. A study of digital literacy among Ukrainians [Електронний ресурс]. URL: https://oldegap.eef.org.ua/en/projects/research-of-digital-literacy-of-ukrainians/?utm

[12] SOS Children's Villages. More foster families needed for children who have lost parental care in the war in Ukraine [Електронний ресурс]. URL: https://www.sos-childrensvillages.org/news/three-years-of-war-in-ukraine?utm

дозволяють уникати дублювання інформації, контролювати надання допомоги та забезпечувати прозорість соціальних процесів.

Отже, цифрова грамотність забезпечує фахівцям соціальної роботи інструменти для виконання ключових завдань: організацію дистанційної освіти, надання психологічної та соціальної підтримки онлайн, ведення обліку та моніторинг становища дітей. У мирний час ці інструменти вже мали б важливе значення, однак саме в умовах війни їхнє значення зростає багатократно. Адже надзвичайні обставини не лише актуалізують потребу у цифрових технологіях, але й створюють нові загрози та виклики, які потребують особливих навичок роботи із дітьми та їхніми сім'ями. Саме тому необхідно окремо розглянути специфіку функціонування цифрових сервісів у воєнному контексті.

Війна значно підвищила вимоги до цифрової грамотності соціальних працівників. Фахівці мають працювати не лише з дітьми, які залишилися в Україні, але й з тими, хто опинився за кордоном. У цих випадках саме цифрові канали комунікації дозволяють підтримувати контакт, координувати допомогу, здійснювати консультації в дистанційному форматі.

Особливого значення набувають питання кібербезпеки. Діти є вразливою групою до ризиків онлайн-експлуатації, кібербулінгу, маніпуляцій у соціальних мережах. За даними опитування UNICEF (лютий 2025), майже 95% дітей та молоді активно перевіряють інформацію онлайн, яку вважають сумнівною – це свідчить про те, що навіть в умовах війни молоде покоління намагається бути критичними до джерел. Проте приблизно 45% опитаних зазнали cyber-булінгу[13]. В опитуванні від Міністерства цифрової трансформації України та UNICEF серед молоді віком 13-24 років кожен третій учасник зазначив, що став жертвою онлайн-булінгу[14]. Тому одним із завдань фахівця соціальної роботи є не тільки захист прав дитини у фізичному середовищі, а й забезпечення її цифрової безпеки: навчання правилам безпечного користування інтернетом, захист персональних даних, формування навичок критичного мислення.

Цифрові сервіси виступають також як інструмент відновлення доступу до базових прав дитини: права на освіту, право на інформацію,

[13] ЮНІСЕФ Україна. Активно перевіряйте онлайн-джерела. Пресреліз. Київ: ЮНІСЕФ Україна, 2025. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/actively-check-online-sources

[14] ЮНІСЕФ Україна. Міністерство цифрової трансформації України. Міністерство цифрової трансформації та ЮНІСЕФ представили серію еду– та ентертейнмент-відео для молоді про кібербулінг. Пресреліз. Київ: ЮНІСЕФ Україна, 2020. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/ministry-digital-transformation-and-unicef-presented-edutainment-series-young-people

право на безпеку. Аналіз Державної служби якості освіти України на 2024 рік показав, що у деяких громадах (в 21 області) від 10 % до 36 % дітей не мають доступу до якісного цифрового освітнього процесу через відсутність відповідної техніки або інтернет-зв'язку[15]. А опитування Київського міжнародного інституту соціології (2023) показало, що частка українців, які користуються інтернетом щодня, становить 80 %, що є зростанням порівняно з попередніми роками[16].

Також, дистанційні консультації дозволяють дітям у прифронтових зонах отримати психологічну підтримку. Адже згідно із дослідженням Національного інституту стратегічних досліджень, близько 4 мільйонів дітей в Україні можуть потребувати психологічної допомоги через травми, спричинені війною[17].

Таким чином, цифрова грамотність є фундаментальною компетентністю сучасного фахівця із соціальної роботи у сфері захисту прав дитини. Вона забезпечує:

– доступність освіти й соціальної підтримки незалежно від місця перебування дитини;

– ефективність обліку та координації соціальних послуг;

– захист дітей від цифрових загроз і формування безпечного онлайн-середовища.

У контексті війни цифрова грамотність перестає бути додатковою перевагою – вона стає невід'ємною умовою професійної діяльності соціального працівника, здатного гарантувати захист прав дитини в умовах глибокої суспільної кризи.

Таким чином, війна поставила перед системою соціальної роботи принципово нові завдання, що потребують не лише теоретичного осмислення, але й практичної перевірки реального стану підготовки майбутніх фахівців. Адже саме вони найближчим часом забезпечуватимуть захист прав дітей у кризових умовах.

У цьому контексті доцільним видається звернутися до емпіричного дослідження, проведеного серед здобувачів спеціальності І10 Соціальна робота та консультування на базі Бердянського державного

[15] ASSERT LIFE. Освіта під час війни: чому надання студентам технічних засобів є критично важливим. Стаття. Київ: ASSERT LIFE, 2025. URL: https://assertlife.org/en/education-during-wartime-technical-support/.

[16] Петришин Б. Українці стали частіше користуватися інтернетом: 80% онлайн щодня – соцопитування. Стаття. Київ: Rubryka, 2024. Доступно: https://rubryka.com/en/2024/01/26/ukrayintsi-staly-chastishe-korystuvatysya-internetom-80-onlajn-shhodnya-sotsopytuvannya/.

[17] Національний інститут стратегічних досліджень України. Покращення психологічного благополуччя населення під час тривалої війни. Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2025. URL: https://niss.gov.ua/en/doslidzhennya/socialna-politika/imprpving-psychological-well-being-population-during-prolonged-war

педагогічного університету. Воно дозволяє простежити, яким є фактичний рівень цифрових компетентностей, які проблеми відзначають самі майбутні фахівці, та які тенденції спостерігаються у співвідношенні між теоретичними стандартами та практичною готовністю до роботи.

Емпіричне дослідження проводилося упродовж березня–квітня 2025 року. Метод збору даних – анкетне онлайн-опитування, організоване через захищену платформу Google Forms із попереднім інформованим погодженням учасників. Участь була добровільною та анонімною. До вибірки увійшло 128 здобувачів ІІ (магістерського) рівня вищої освіти, серед яких 72 студенти мали досвід проходження практики у соціальних службах та установах, а 56 – практики ще не мали. Анкета містила блоки питань щодо демографічних характеристик, самооцінки цифрових компетентностей (на основі рамки DigCompUA), готовності до роботи з дітьми у дистанційному форматі, а також відкриті запитання для якісного аналізу.

Проведене опитування дозволило виявити кілька важливих тенденцій.

По-перше, загальний рівень цифрових компетентностей студентів виявився середнім, із незначним коливанням між різними блоками (Таблиця 1). Найбільш упевнено респонденти почувалися у сфері цифрової комунікації (середня оцінка – 3,4 бала за п’ятибальною шкалою), що зумовлено щоденним використанням соціальних мереж та месенджерів. Водночас найнижчі показники продемонстровано у сфері цифрової безпеки (2,5 бала), що свідчить про недостатнє усвідомлення загроз та слабке володіння інструментами захисту персональних даних.

Таблиця 1

Середні значення цифрових компетентностей за сферами (шкала 1–5)

Сфера DigComp	Середнє (M)	Стандартне відхилення (SD)
Інформаційна грамотність і робота з даними	3,1	0,7
Комунікація та співпраця	3,4	0,6
Створення цифрового контенту	2,9	0,8
Безпека	2,5	0,7
Вирішення проблем	3,0	0,6
Загальний індекс	**3,02**	**0,58**

По-друге, студенти, які вже мали досвід практики у соціальних службах, продемонстрували вищий рівень цифрової грамотності порівняно з тими, хто практики ще не проходив (Таблиця 2). Зокрема,

вони впевненіше оцінювали власні вміння використовувати електронні бази даних, організовувати дистанційні консультації та застосовувати цифрові сервіси для моніторингу становища дітей.

Таблиця 2

Порівняння студентів з досвідом практики та без практики

Показник	Практика (n=72)	Без практики (n=56)	t/U	p
Загальний індекс цифрових компетентностей	3,18 (0,55)	2,84 (0,60)	3,12	0,002
Готовність до дистанційної роботи (шкала 1–5)	3,6 (0,7)	3,0 (0,8)	3,87	<0,001

По-третє, встановлено залежність між рівнем цифрової грамотності та самооцінкою готовності працювати з дітьми у кризових умовах. Ті студенти, які мали вищі бали з цифрової грамотності, частіше заявляли про готовність проводити дистанційні консультації, підтримувати зв'язок із дітьми-біженцями та організовувати онлайн-навчання.

По-четверте, у відкритих відповідях студенти відзначали низку ключових труднощів, які ускладнюють ефективне використання цифрових технологій у соціальній роботі:

– відсутність стабільного інтернет-з'єднання у прифронтових та сільських районах;

– недостатня кількість практичних занять з кризової комунікації онлайн;

– складність у використанні спеціалізованих цифрових платформ, створених для ведення обліку переміщених дітей;

– недостатня інтеграція питань кібербезпеки у навчальні програми.

Отримані результати свідчать, що хоча майбутні фахівці соціальної роботи вже володіють базовим рівнем цифрової грамотності, існують значні прогалини, особливо у сфері безпеки та кризової дистанційної комунікації. Це вимагає посилення освітніх програм відповідними модулями, спрямованими на формування практичних навичок, адаптованих до умов воєнного часу.

2. Soft skills як основа професійної підготовки фахівців із соціальної роботи для захисту прав дитини

Сучасна професійна підготовка фахівців із соціальної роботи у сфері захисту прав дитини вимагає гармонійного поєднання технічних та особистісних компетентностей. Якщо цифрова грамотність забезпечує

доступ до інструментів та ресурсів, то якість професійної взаємодії визначається рівнем розвиненості **базових soft skills**: комунікації, емпатії, емоційного інтелекту, стресостійкості. У науковій літературі soft skills розглядаються як універсальні навички, що формують здатність до ефективної соціальної та професійної взаємодії, а у випадку соціальної роботи – ще й до етичного прийняття рішень та адвокації інтересів дитини. Таким чином, формування soft skills у процесі підготовки спеціалістів розглядається як провідний чинник забезпечення дієвості механізмів захисту прав дитини. Відтак у професійній практиці соціального працівника вони трансформуються у ключові компетентності, що забезпечують результативність діяльності, здатність ухвалювати виважені рішення та працювати в умовах підвищеного емоційного навантаження.

Серед усього спектра таких навичок особливу вагу мають емпатія та активне слухання, що дають змогу розуміти внутрішній стан дитини, виявляти приховані потреби та будувати довіру. Асертивність забезпечує здатність конструктивно висловлювати позицію та відстоювати права дитини без переходу до агресії чи пасивності. У тісному зв'язку з цим перебуває емоційний інтелект, який допомагає соціальному працівнику усвідомлювати та регулювати власні емоції й адекватно реагувати на емоційний стан інших[18].

Не менш значущими є навички командної роботи та ефективної комунікації з різними суб'єктами – дітьми, батьками, педагогами, юристами, представниками органів влади. В умовах міжвідомчої взаємодії ці навички визначають спроможність соціального працівника координувати дії, організовувати партнерські відносини та забезпечувати комплексний захист прав дитини[19].

Крім того, у професійній практиці особливого значення набувають критичне мислення та навички вирішення конфліктів. Критичне мислення дозволяє соціальному працівнику аналізувати ситуацію комплексно, відрізняти факти від суб'єктивних оцінок, приймати обґрунтовані рішення. Уміння вирішувати конфлікти сприяє зниженню

[18] Шеплякова І. О. До проблеми формування soft skills у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 25 листопада 2021 р. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 70–72.

[19] Кочубей Тетяна, Ткачук Юлія. Соціальні навички soft skills у системі компетентностей майбутніх соціальних працівників. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. № 2(7). С. 42–50.

соціальної напруги, допомагає врегульовувати суперечності між дитиною, батьками, закладами освіти чи органами влади[20].

Таким чином, soft skills визначають не лише індивідуальну професійну ефективність соціального працівника, але й забезпечують успішність реалізації завдань у кризових умовах.

В умовах воєнних дій потреба у soft skills значно зростає. Багато дітей стикаються з втратами, травмами, вимушеним переселенням чи насильством, що створює нові виклики для соціальної роботи. За даними UNICEF, лише у період із березня по травень 2025 року кількість дітей, загиблих чи поранених, зросла більш ніж на 200 %: 222 дитини проти 73 у попередньому кварталі[21]. В середньому, щотижня в Україні гине або зазнає травм щонайменше 16 дітей[22].

У таких умовах ключового значення набуває здатність соціального працівника вислухати й зрозуміти дитину, яка зазнала психологічної травми. Емпатія та навички активного слухання створюють передумови для формування довіри, що допомагає зменшити рівень тривожності та сприяє психологічній стабілізації дитини. За даними UNICEF, діти, які отримують емоційну підтримку після травматичних подій, демонструють швидше відновлення та нижчий ризик розвитку посттравматичних розладів.

Другою важливою компетентністю є здатність працювати з дітьми-біженцями, сиротами та жертвами насильства. Такі діти часто стикаються з порушенням базових прав – на освіту, медичний догляд, безпеку. Соціальний працівник має поєднувати кризове консультування зі стресостійкістю, щоб надавати комплексну підтримку. Звіт OECD підкреслює, що успішна інтеграція дітей-біженців значною мірою залежить від психосоціальної допомоги та створення безпечного освітнього середовища[23].

---

[20] Курило В. С., Караман О. Л., Степаненко В. І. Розвиток критичного мислення як напрям роботи соціального педагога щодо подолання негативних трансформацій особистості в умовах війни. *Інноваційна педагогіка*. 2024. №. 72.

[21] UNICEF. (2025, June 3). Threefold increase in number of children killed or injured in Ukraine over past three months. UNICEF Europe and Central Asia. https://www.unicef.org/eca/press-releases/threefold-increase-number-children-killed-or-injured-ukraine-over-past-three-months

[22] UNICEF. (2023, August 22). At least 16 children killed or injured every week in Ukraine as escalation of war nears 18-month mark. UNICEF Europe and Central Asia. https://www.unicef.org/eca/press-releases/average-least-16-children-killed-or-injured-ukraine-every-week-escalation-war-nears

[23] OECD. (2022). Supporting the social and emotional well-being of refugee students from Ukraine in host countries. https://www.oecd.org/education/supporting-the-social-and-emotional-well-being-of-refugee-students-from-ukraine-in-host-countries-d7250ef7-en.htm

Ефективний захист прав дитини під час війни неможливий без налагодженої комунікації соціальних працівників із державними та міжнародними інституціями. Саме вони забезпечують реалізацію комплексних програм допомоги, координацію ресурсів і доступ дітей до соціальних послуг.

З боку держави ключову роль відіграють:

– Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, яке координує роботу служб у справах дітей та центрів соціальних служб[24];

– Національна соціальна сервісна служба України, що здійснює контроль за дотриманням прав дітей і організовує соціальний захист у громадах[25];

– Офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який моніторить дотримання прав дитини навіть у прифронтових регіонах[26].

На міжнародному рівні вагомими партнерами є:

– UNICEF, що реалізує програми психосоціальної підтримки, освітні та медичні ініціативи для дітей в Україні;

– UNHCR – Агентство ООН у справах біженців, яке координує допомогу дітям-біженцям та їхнім сім'ям;

– Міжнародний комітет Червоного Хреста (ICRC), який надає гуманітарну допомогу дітям і сім'ям у зонах активних бойових дій;

– Save the Children, організація, що впроваджує освітні та психологічні програми підтримки дітей, постраждалих від війни.

Для соціального працівника взаємодія з цими структурами вимагає не лише знання їхніх функцій, а й розвинених soft skills: дипломатичності, міжкультурної комунікації, уміння координувати спільні дії. Дослідження підтверджують, що саме міжвідомча та міжнародна співпраця значно підвищує ефективність захисту прав дітей у кризових ситуаціях.

Таким чином, комунікація з міжнародними та державними організаціями – це не лише обмін інформацією, а комплексна співпраця, що забезпечує дітям доступ до освітніх, соціальних і медичних послуг навіть у найскладніших умовах воєнного часу. Проте ефективність такої взаємодії значною мірою залежить від професійної підготовки соціальних працівників. Саме в освітньому процесі закладається основа

[24] Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України : офіційний веб-сайт. URL: https://www.msp.gov.ua/

[25] Національна соціальна сервісна служба України : офіційний веб-сайт. URL: https://nssu.gov.ua/

[26] Офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : офіційний веб-сайт. URL: https://ombudsman.gov.ua/

для розвитку soft skills, які у майбутньому визначають якість практичної діяльності та здатність фахівця реагувати на виклики сучасності.

Формування soft skills у здобувачів вищої освіти доцільно здійснювати передусім у межах освітнього процесу шляхом активного використання інтерактивних методів навчання. До них належать рольові ігри та кейс-методи, що дозволяють моделювати професійні ситуації. Зокрема, ефективним може стати використання завдань на тему «Дитина в умовах війни», завдяки яким здобувачі освіти зможуть набути навичок роботи з травматичними переживаннями. Важливим напрямом освітньої підготовки можуть бути тренінги з кризової комунікації та ненасильницького спілкування, спрямовані на формування навичок конструктивного діалогу в конфліктних або кризових умовах. Окремо варто приділити увагу практикам із розвитку стресостійкості майбутніх фахівців із соціальної роботи, які допоможуть зберігати професійну стабільність навіть за умов високого емоційного навантаження.

Провідним засобом розвитку навичок може стати практична підготовка: практика у державних і громадських організаціях, стажування в проєктах міжнародних фондів, участь у волонтерських ініціативах. Співпраця з громадськими організаціями дозволить здобувачам освіти безпосередньо долучатися до соціальних проєктів, набуваючи досвіду командної роботи, кризового консультування та комунікації з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах[27].

Окремо слід наголосити на значенні міждисциплінарного підходу, адже формування soft skills неможливе без інтеграції знань із психології, педагогіки, права, менеджменту та соціальної політики. Поєднання різних дисциплін забезпечує гнучкість мислення та здатність комплексно бачити проблему, що є визначальним для роботи соціального працівника у сфері захисту прав дитини.

Отже, soft skills виступають ключовою складовою професійної підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи у сфері захисту прав дитини. Вони визначають не лише якість міжособистісної взаємодії, але й ефективність прийняття рішень, уміння надавати підтримку дітям, що пережили травматичний досвід, підтримувати дітей у кризових ситуаціях та координувати міжвідомчу й міжнародну співпрацю.

[27] Шевчук, О. Формування soft skills у майбутніх соціальних працівників у процесі практичної підготовки. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. 4, 78–83, DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.4.11

3. Інтеграція цифрових компетентностей і soft skills у підготовці фахівців соціальної роботи як умова захисту прав дитини у воєнний час

Сучасна система професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи (ФСР) перебуває на перетині двох ключових вимог: володіння цифровими технологіями та здатності до ефективної соціальної взаємодії. Якщо перша група компетентностей – цифрові навички – забезпечує доступність допомоги, то друга – soft skills – гарантує чутливість і результативність взаємодії з дитиною, яка перебуває у складних життєвих обставинах.

Традиційно освітні програми соціальної роботи акцентували увагу переважно на психологічній підготовці та правових аспектах захисту прав дитини. Водночас війна показала, що без цифрових інструментів ці знання залишаються обмеженими у практичному застосуванні. Соціальний працівник має не тільки знати, як надати допомогу, а й володіти засобами її дистанційного донесення, особливо коли дитина перебуває у зоні бойових дій чи в евакуації за кордоном.

Таким чином, компетентнісний підхід у підготовці ФСР має передбачати синергію двох блоків компетентностей: цифрових (hard skills, пов'язаних із технологіями) та soft skills (м'яких навичок, орієнтованих на взаємодію). Саме їхнє поєднання формує цілісну здатність спеціаліста забезпечити реальний захист прав дитини.

В міжнародній освітній практиці існують приклади інтегрованих курсів, які поєднують розвиток цифрових навичок і soft skills, й можуть служити корисним зразком для підготовки ФСР. Так, у Латвії курс *"Crisis Communication in Social Work"* передбачає навчання студентів розпізнаванню кризових ситуацій та розвитку емоційної чутливості й ефективного комунікативного реагування в кризах, що є критично важливим для роботи в умовах війни[28]. У Нідерландах курс *„Digital Child Rights"* в Університеті Лейдена (Universiteit Leiden) адресує проблеми захисту дітей в цифровій сфері: дизайн цифрових сервісів, етичні стандарти, правовий захист, що відповідає вимогам інтеграції знань про цифрову безпеку з правовим і соціальним контекстом[29]. У Польщі спеціалізація *„Social Media Management & Digital Commerce"* у Collegium Civitas поєднує курси з цифрових технологій із практичними проєктами, аналітикою та медіакомунікаціями, що дозволяє студентам

[28] RSU (Rīga Stradiņš University). Crisis Communication in Social Work (SZF_216) [Електронний ресурс]. URL: https://www.rsu.lv/en/rsu-courses/crisis-communication-social-work-szf216

[29] Universiteit Leiden. Digital Child Rights [Курс 2021-2022] [Електронний ресурс]. URL: https://studiegids.universiteitleiden.nl/courses/110528/digital-child-rights

не лише знати інструменти, але й застосовувати їх у реальних завданнях[30].

Такі курси демонструють, що ефективна інтеграція цифрових компетентностей і soft skills можлива і виправдана: вони формують не тільки технічні навички, але й чутливість, здатність до етичного реагування, кризової комунікації та підтримки дітей, які можуть зазнавати травм чи перебувати в небезпеці.

В Україні також з'являються окремі освітні ініціативи, орієнтовані на цифровізацію соціальної роботи. Зокрема, у межах національної платформи «Дія. Цифрова освіта» пропонуються курси з цифрової грамотності, які можуть бути інтегровані у програми підготовки майбутніх ФСР. У деяких університетах апробуються курси з кризової комунікації в онлайн-форматі, проте поки що бракує системної інтеграції цих двох компонентів.

В умовах війни інтеграція цифрових і soft skills набуває особливого значення.

По-перше, йдеться про дистанційні консультації для дітей у прифронтових зонах. Тут важливо, щоб фахівець не лише володів платформами для відеозв'язку, а й умів встановити довірливий контакт у форматі онлайн-спілкування, що вимагає високого рівня емпатії та емоційного інтелекту.

По-друге, актуальною є проблема створення безпечного цифрового простору. Захист від кібербулінгу, онлайн-експлуатації та поширення травмуючого контенту потребує подвійної компетентності: технічних знань (як виявити та заблокувати небезпечний контент, як працювати з налаштуваннями конфіденційності) та соціальних навичок (як підтримати дитину, що стала жертвою кібернасильства, як навчити її правилам безпечної поведінки онлайн).

По-третє, особливого значення набувають інтегровані освітні курси, що поєднують навчання цифровим інструментам із розвитком навичок кризової комунікації. Такі курси можуть включати моделювання ситуацій («дитина під час евакуації», «онлайн-консультація у кризовому стані»), використання кейсів і рольових ігор, де студенти одночасно відпрацьовують технічні прийоми й психологічні стратегії підтримки.

Таким чином, у військовому контексті інтеграція цифрових компетентностей і soft skills виступає не додатковою опцією, а ключовою умовою підготовки спеціаліста, здатного працювати з дітьми у кризових обставинах.

[30] Collegium Civitas. Social Media Management & Digital Commerce – спеціалізація, що включає цифровий маркетинг, аналітику, комунікації у цифровому середовищі [Електронний ресурс]. URL: https://civitas.edu.pl/en/our-university/news/social-media-management-digital-commerce-2

Інтеграція цифрових і соціально-комунікативних навичок потребує системних змін у змісті освітніх програм підготовки ФСР. Рекомендується:

1. Включати спеціалізовані модулі до навчальних планів: «Захист прав дитини у цифровому середовищі» (орієнтація на кібербезпеку, інформаційну грамотність, роботу з цифровими платформами); «Кризова комунікація в умовах війни» (акцент на емпатію, стресостійкість, навички онлайн-консультацій).
2. Створювати міждисциплінарні курси, що об'єднують викладачів соціальної роботи, психології, права та інформаційних технологій.
3. Запроваджувати практико-орієнтовані тренінги, зокрема: симуляції дистанційних консультацій у кризових ситуаціях; вправи з ідентифікації та блокування кібербулінгу; аналіз реальних кейсів соціальної роботи у цифровому середовищі.
4. Розвивати міжнародну співпрацю у сфері підготовки ФСР – залучати досвід програм UNICEF, UNESCO, ЄС, які вже мають практику інтеграції цифрових навичок і soft skills у роботу з постраждалими від війни.

Інтеграція цифрових компетентностей і soft skills у підготовці майбутніх ФСР є не лише відповіддю на виклики війни, а й стратегічною умовою розвитку системи соціального захисту дітей у XXI столітті. Цифрові навички забезпечують доступність допомоги, тоді як soft skills гарантують її чутливість та ефективність. Поєднання цих двох блоків створює основу для формування нового покоління фахівців соціальної роботи, здатних діяти у найскладніших умовах та забезпечувати реальний захист прав дитини.

ВИСНОВКИ

Проведений теоретичний та емпіричний аналіз дає підстави стверджувати, що цифрова грамотність і soft skills є фундаментальними компетентностями сучасного фахівця соціальної роботи. Їхнє поєднання безпосередньо визначає якість і результативність захисту прав дитини в умовах війни.

По-перше, цифрова грамотність забезпечує доступ дітей та їхніх сімей до базових прав: права на освіту через дистанційні формати навчання, права на безпеку завдяки формуванню навичок кібергігієни, а також права на достовірну інформацію, яка стає критично важливою у кризових ситуаціях.

По-друге, м'які навички (soft skills) дозволяють фахівцю соціальної роботи вибудовувати довірливі стосунки з дитиною, надавати підтримку в умовах травми та сприяти її психологічному відновленню. Емпатія, комунікабельність, стресостійкість і вміння працювати в кризових умовах формують той ресурс, який робить цифрові інструменти по-справжньому ефективними.

По-третє, саме інтеграція цифрових і соціально-комунікативних компетентностей створює основу для підготовки нового покоління фахівців соціальної роботи, здатних адекватно реагувати на виклики війни та забезпечувати захист прав дитини навіть у найскладніших обставинах.

Перспективи розвитку полягають у кількох ключових напрямах. По-перше, це включення тематики захисту прав дитини до програм цифрової грамотності та тренінгів з розвитку soft skills, що дозволить забезпечити комплексну професійну підготовку майбутніх соціальних працівників. По-друге, важливою умовою є розвиток міжнародного співробітництва: обмін досвідом із європейськими та світовими освітніми програмами, спільна розробка інтегрованих курсів і створення платформ для підвищення кваліфікації.

Таким чином, підготовка фахівців соціальної роботи у XXI столітті неможлива без поєднання цифрових компетентностей та soft skills. Саме ця інтеграція виступає запорукою того, що права дитини будуть не лише задекларованими, але й реально забезпеченими навіть у надзвичайних обставинах, зумовлених війною.

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовано значення компетентнісного підходу до підготовки фахівців соціальної роботи у сфері захисту прав дитини в умовах воєнних викликів. Проаналізовано взаємозв'язок цифрової грамотності та м'яких навичок (soft skills) як системоутворювальних складових професійної компетентності соціального працівника. Здійснено огляд міжнародних і національних рамкових моделей цифрових компетентностей, представлено результати емпіричного дослідження рівня цифрової грамотності здобувачів спеціальності І10 Соціальна робота та консультування. Визначено ключові бар'єри у процесі практичної підготовки студентів, що знижують ефективність застосування цифрових інструментів у сфері захисту прав дитини. Особливу увагу приділено ролі soft skills – емпатії, активного слухання, асертивності, емоційного інтелекту, критичного мислення – у соціальній роботі з дітьми, які зазнали психологічних травм, пережили вимушене переміщення чи стали жертвами насильства. Показано значення міжвідомчої та міжнародної взаємодії для підвищення результативності механізмів захисту прав дитини. Окреслено перспективні напрями інтеграції цифрових і соціально-комунікативних компетентностей у зміст освітніх програм підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи.

Література

1. UNICEF. More than half of Ukraine's children displaced after one month of war [Електронний ресурс]. URL: https://www.unicef.org/press-

releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war (дата звернення: 21.09.2025).

2. Euronews. Nearly two-thirds of Ukrainian children displaced by war, says UN [Електронний ресурс]. URL: https://www.euronews.com/2022/04/12/nearly-two-thirds-of-ukrainian-children-displaced-by-war-says-un?utm (дата звернення: 20.09.2025).

3. SOS Children's Villages. More foster families needed for children who have lost parental care in the war in Ukraine [Електронний ресурс]. URL: https://www.sos-childrensvillages.org/news/three-years-of-war-in-ukraine?utm (дата звернення: 15.09.2025).

4. East Europe Foundation; EGAP Programme. A study of digital literacy among Ukrainians [Електронний ресурс]. URL: https://oldegap.eef.org.ua/en/projects/research-of-digital-literacy-of-ukrainians/?utm (дата звернення: 17.09.2025).

5. European Commission. The Digital Competence Framework for Citizens – DigComp 2.2 [Електронний ресурс]. URL: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcomp/digital-competence-framework_en (дата звернення: 21.09.2025).

6. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers (ICT-CFT), Version 3 [Електронний ресурс]. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265721 (дата звернення: 21.09.2025).

7. OECD. OECD Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World [Електронний ресурс]. URL: https://doi.org/10.1787/df80bc12-en (дата звернення: 21.09.2025).

8. Partnership for 21st Century Learning (P21). Framework for 21st Century Learning [Електронний ресурс]. URL: http://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_DefinitionsBFK.pdf (дата звернення: 21.09.2025).

9. Міністерство цифрової трансформації України. Дія. Цифрова освіта [Електронний ресурс]. URL: https://osvita.diia.gov.ua (дата звернення: 21.09.2025).

10. Міністерство цифрової трансформації України. Рамка цифрової компетентності для громадян України [Електронний ресурс]. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/3/mintsifra-oprilyudnyue-ramku-tsifrovoi-kompetentnosti-dlya-gromadyan/%D0%9E%D0%A0%20%D0%A6%D0%9A.pdf (дата звернення: 21.09.2025).

11. ЮНІСЕФ Україна. Активно перевіряйте онлайн-джерела. Пресреліз. Київ: ЮНІСЕФ Україна, 2025. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/actively-check-online-sources (дата звернення: 23.09.2025).

12. ЮНІСЕФ Україна. Міністерство цифрової трансформації України. Міністерство цифрової трансформації та ЮНІСЕФ представили серію еду– та ентертейнмент-відео для молоді про

кібербулінг. Пресреліз. Київ: ЮНІСЕФ Україна, 2020. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/ministry-digital-transformation-and-unicef-presented-edutainment-series-young-people (дата звернення: 23.09.2025).

13. ASSERT LIFE. Освіта під час війни: чому надання студентам технічних засобів є критично важливим. Стаття. Київ: ASSERT LIFE, 2025. URL: https://assertlife.org/en/education-during-wartime-technical-support/. (дата звернення: 23.09.2025).

14. Петришин Б. Українці стали частіше користуватися інтернетом: 80% онлайн щодня – соцопитування. Стаття. Київ: Rubryka, 2024. Доступно: https://rubryka.com/en/2024/01/26/ukrayintsi-staly-chastishe-korystuvatysya-internetom-80-onlajn-shhodnya-sotsopytuvannya/. (дата звернення: 23.09.2025).

15. Національний інститут стратегічних досліджень України. Покращення психологічного благополуччя населення під час тривалої війни. Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2025. URL: https://niss.gov.ua/en/doslidzhennya/socialna-politika/imprpving-psychological-well-being-population-during-prolonged-war. (дата звернення: 23.09.2025).

16. Шеплякова І. О. До проблеми формування soft skills у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 25 листопада 2021 р. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 70–72.

17. Кочубей Тетяна, Ткачук Юлія. Соціальні навички soft skills у системі компетентностей майбутніх соціальних працівників. *Соціальна робота та соціальна освіта.* 2021. № 2(7). С. 42–50.

18. Курило В. С., Караман О. Л., Степаненко В. І. Розвиток критичного мислення як напрям роботи соціального педагога щодо подолання негативних трансформацій особистості в умовах війни. *Інноваційна педагогіка*. 2024. №. 72.

19. UNICEF. (2025, June 3). *Threefold increase in number of children killed or injured in Ukraine over past three months.* UNICEF Europe and Central Asia. https://www.unicef.org/eca/press-releases/threefold-increase-number-children-killed-or-injured-ukraine-over-past-three-months (дата звернення: 23.09.2025).

20. UNICEF. (2023, August 22). *At least 16 children killed or injured every week in Ukraine as escalation of war nears 18-month mark.* UNICEF Europe and Central Asia. https://www.unicef.org/eca/press-releases/average-least-16-children-killed-or-injured-ukraine-every-week-escalation-war-nears (дата звернення: 23.09.2025).

21. OECD. (2022). *Supporting the social and emotional well-being of refugee students from Ukraine in host countries.*

https://www.oecd.org/education/supporting-the-social-and-emotional-well-being-of-refugee-students-from-ukraine-in-host-countries-d7250ef7-en.htm (дата звернення: 23.09.2025).

22. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України : офіційний веб-сайт. URL: https://www.msp.gov.ua/ (дата звернення: 25.09.2025).

23. Національна соціальна сервісна служба України : офіційний веб-сайт. URL: https://nssu.gov.ua/ (дата звернення: 25.09.2025).

24. Офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : офіційний веб-сайт. URL: https://ombudsman.gov.ua/ (дата звернення: 25.09.2025).

25. Шевчук, О. Формування soft skills у майбутніх соціальних працівників у процесі практичної підготовки. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. 4, 78–83, DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.4.11

26. RSU (Rīga Stradiņš University). Crisis Communication in Social Work (SZF_216) [Електронний ресурс]. URL: https://www.rsu.lv/en/rsu-courses/crisis-communication-social-work-szf216 (дата звернення: 25.09.2025).

27. Universiteit Leiden. Digital Child Rights [Курс 2021-2022] [Електронний ресурс]. URL: https://studiegids.universiteitleiden.nl/courses/110528/digital-child-rights (дата звернення: 25.09.2025).

28. Collegium Civitas. Social Media Management & Digital Commerce – спеціалізація, що включає цифровий маркетинг, аналітику, комунікації у цифровому середовищі [Електронний ресурс]. URL: https://civitas.edu.pl/en/our-university/news/social-media-management-digital-commerce-2 (дата звернення: 25.09.2025).

Інформація про авторів:

Петровська Катерина Володимирівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальної роботи та інклюзивної освіти
Бердянського державного педагогічного університету
вул. Університетська, 55А, м. Запоріжжя, 69011, Україна

Тургенєва Анастасія Олександрівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи та інклюзивної освіти
Бердянського державного педагогічного університету
вул. Університетська, 55А, м. Запоріжжя, 69011, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-33

ЦИФРОВІ ПРАВА ДІТЕЙ: ПРАВОВИЙ ВИМІР СУЧАСНОСТІ

Піхурець О. В.

ВСТУП

У умовах цифрової трансформації суспільства право дитини на безпечне, інклюзивне та етично врегульоване цифрове середовище набуває особливої актуальності. Пандемія COVID-19 та повномасштабна війна в Україні суттєво вплинули на швидку інтеграцію новітніх технологій у різні сфери суспільного життя – освіту, медицину, адміністративні послуги тощо. Звісно, що є актуальним і питання здійснення та захисту цифрових прав дітей. Оскільки мережа Інтернет сьогодні є не лише простором для розвитку, навчання та самовираження, але й зоною ризику, що може негативно впливати на психічне, фізичне здоров'я та соціальне самопочуття неповнолітніх. Особливо вразливими є діти, які стикаються з викликами комп'ютерної залежності, кібербулінгу, поширенням шкідливого контенту, зокрема дитячої порнографії, та іншими формами цифрової загрози.

У контексті стрімкого розвитку штучного інтелекту (далі – AI), аналітики великих даних, Інтернету речей, віртуальної та доповненої реальності, діти змушені адаптуватися до дедалі складнішого цифрового середовища. Це вимагає не лише формального визнання цифрових прав дитини, а й забезпечення реальних механізмів їх здійснення та захисту. Отже, правовий вимір цифрових прав дітей потребує глибокого осмислення, нормативного уточнення та практичного впровадження з урахуванням міжнародних стандартів, етичних принципів і національного контексту.

1. Аналіз нормативно-правових актів у сфері здійснення та захисту цифрових права дітей

У контексті глобалізації цифрового середовища міжнародно-правові акти відіграють ключову роль у формуванні нормативної бази для захисту цифрових прав дітей в Інтернеті. Одним із фундаментальних документів є Конвенція ООН про права дитини (1989)[1], яка, хоча й не містить прямої згадки про цифрові права, однак закріплює низку універсальних принципів – право на приватність, доступ до інформації,

[1] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

захист від насильства та експлуатації, що набувають нового змісту в цифровому суспільстві.

У 2021 році Комітет ООН з прав дитини оприлюднив General comment No. 25 (2021) on children's rights in relation to the digital environment[2] (OHCHR, Загальний коментар №25 Комітету ООН з прав дитини в цифровому середовищі), який є ключовим для розуміння того, як цифрове середовище впливає на реалізацію прав дитини, гарантованих Конвенцією ООН про права дитини. Документ наголошує на обов'язку держав забезпечити рівний доступ до цифрових ресурсів, захист від шкідливого контенту(від ризиків, які вони можуть не усвідомлювати, онлайн-насильства, кібербулінгу, експлуатації), а також участь дітей у формуванні цифрової політики та приватності дітей у цифровому просторі. Особлива увага приділяється захисту персональних даних дітей – навіть коли вони самі не усвідомлюють наслідків їхнього поширення. Окремо наголошується на праві на цифрову освіту, що допоможе їм критично мислити, орієнтуватися в інформаційному просторі та захищати себе. Держава повинна усувати цифрову нерівність, забезпечуючи доступ до Інтернету та цифрових технологій для всіх дітей, включно з тими, хто мешкає в сільській місцевості, має особливі потреби або перебуває в уразливих умовах. З урахуванням того, що цифрові технології мають глибокий вплив на всі аспекти життя дітей, уряди, приватні компанії (особливо технологічні), школи та батьки мають нести спільну відповідальність за створення безпечного і сприятливого цифрового середовища.

Європейський Союз (далі – ЄС) активно формує нормативне поле у цій сфері. Зокрема, Загальний регламент про захист даних (GDPR)[3] містить спеціальні положення щодо обробки персональних даних дітей, встановлюючи вікові межі для згоди та вимоги до прозорості цифрових сервісів. Так, ст. 8 GDPR встановлює, що обробка персональних даних дитини віком до 16 років законна лише за згодою батьків чи законних представників, хоча країни ЄС можуть знизити цей поріг до 13 років. Цифрові сервіси зобов'язані надавати зрозумілу, адаптовану до віку інформацію про обробку даних і впроваджувати технічні та організаційні заходи для забезпечення конфіденційності та безпеки

[2] General comment No. 25 (2021) on children's rights in relation to the digital environment URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-25-2021-childrens-rights-relation (дата звернення – 19.09.2025).

[3] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

даних дітей на етапі проєктування. Тобто, сервіси (послуги) мають бути спроєктовані так, щоб мінімізувати обсяг зібраних даних і запобігати ризикам зловживання. GDPR вимагає ефективних механізмів верифікації віку, щоб ідентифікувати дітей і застосовувати відповідні заходи захисту, особливо на платформах із іграми, соціальними мережами чи освітніми ресурсами. Зазначимо, що у 2025 році ЄС додатково посилює вказані вимоги через Регламент про цифрові послуги (DSA)[4], який передбачає обов'язкову верифікацію віку для онлайн-платформ.

Слід також вказати і на ст.ст. 15, 16, 17 GDPR, що гарантують дітям право на доступ, виправлення та видалення персональних даних («право бути забутим»), а також право заперечувати проти їх обробки. Оскільки діти можуть бути менш обізнані про свої права, контролери даних зобов'язані забезпечити чітке інформування про ці права. Відповідно, ЄС прагне створити основу для етичного та безпечного цифрового середовища, де права дітей не лише декларуються, а й активно захищаються. Для цього впроваджуються ключові ініціативи, такі як Стратегія ЄС щодо прав дитини[5] та «Кращий інтернет для дітей»[6] (Better Internet for Kids), що сприятимуть створенню безпечного онлайн-простору шляхом просування цифрової грамотності, боротьби з кібербулінгом, дезінформацією та шкідливим контентом.

Наразі ЄС розробляє етичні стандарти для технологічних компаній, щоб соціальні мережі та ігрові сервіси забезпечували безпеку, прозорість алгоритмів, захист від експлуатації та доступ до контенту, відповідного віку користувачів. Проводяться кампанії для підвищення обізнаності батьків і педагогів про безпечне використання Інтернету. Майже всі зусилля ЄС спрямовані на створення безпечного цифрового середовища, яке сприяє розвитку, освіті та соціалізації дітей, гарантуючи їхні права на приватність, безпеку та свободу самовираження.

Забезпечення здійснення та захисту цифрових прав дітей у сучасній Україні набуває критичного значення, особливо в умовах воєнної агресії, яка не лише загрожує фізичній безпеці, а й посилює вразливість дітей у

[4] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

[5] COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS EU strategy on the rights of the child. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0142 (дата звернення – 19.09.2025).

[6] Better Internet for Kids. URL: https://better-internet-for-kids.europa.eu/en (дата звернення – 9.09.2025).

цифровому просторі. На тлі стрімкої цифровізації освіти, медицини, адміністративних послуг та соціального спілкування, діти все частіше стикаються з ризиками – від кібербулінгу та грумінгу до маніпулятивних алгоритмів і порушення приватності. Водночас національна правова система лише формує підґрунтя для комплексного регулювання цієї сфери: загальні норми щодо захисту прав дітей існують вже давно, але їхній цифровий вимір залишається фрагментарним і не адаптованим до реалій цифрового простору.

Національна стратегія з захисту дітей у цифровому середовищі на період до 2025 року[7] окреслює ключові ризики та пропонує низку важливих рішень: запровадження вікової верифікації, адаптацію інтерфейсів цифрових сервісів до вікових особливостей, створення механізмів реагування на онлайн-загрози. Проте ці положення залишаються декларативними, не імплементовані у законодавство, та не супроводжуються інституційними механізмами реалізації. Разом з тим, Стратегія з захисту дітей[8] все таки окреслює напрямки майбутнього регулювання зазначеної сфери та визначає ключові ризики для дітей – сексуальну експлуатацію та насильство (СЕНД), кібербулінг, кібергрумінг, шкідливий контент, порушення приватності, комерціалізацію дитячих даних та пропонує запровадження вікової верифікації, адаптацію інтерфейсів цифрових сервісів, а також створення механізмів реагування на онлайн-загрози.

Інші закони також частково охоплюють певні аспекти, однак без урахування специфіки цифрового середовища, вікової аудиторії користувачів чи захисту від шкідливого контенту. Так, Закон України «Про охорону дитинства»[9] містить загальні гарантії (безоплатний доступ до мережі Інтернет, систем баз даних у державних та комунальних закладах освіти (ч.15 ст.19)), але не охоплює цифрові ризики. Зазначимо, що окремі положення щодо захисту дітей від шкідливого контенту згадується тільки у ст. 20 Закону України «Про охорону дитинства». Водночас відсутні жодні механізми з їх реалізації. Освітнє законодавство взагалі не інтегрує цифрову етику та цифрові права дітей. Ні Закон України «Про освіту»[10], ні Закон України «Про загальну

[7] Національна стратегія з захисту дітей у цифровому середовищі на період до 2025 року. URL: https://surl.li/aaaosq (дата звернення – 19.09.2025).

[8] Національна стратегія з захисту дітей у цифровому середовищі на період до 2025 року. URL: https://surl.li/aaaosq (дата звернення – 19.09.2025).

[9] Про охорону дитинства : Закон України в редакції від 14.5.2025 №4440-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення – 19.09.2025).

[10] Про освіту : Закон України в редакції від 28.08.2025. № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення – 19.09.2025).

середню освіту»[11] не передбачають обов'язкової цифрової грамотності з акцентом на права дітей, безпеку в Інтернеті, розпізнавання ризиків чи алгоритмічну прозорість. Вказані нормативні акти лише містять декларативні положення щодо створення безпечного, інклюзивного та цифрового освітнього середовища відповідно до вимог законодавства; забезпечення учасникам освітнього процесу вільного і безоплатного бездротового доступу до мережі Інтернет з характеристиками, що відповідають вимогам законодавства, у приміщеннях закладу освіти, у тому числі у пансіоні (ст.1, 32 Закон України «Про загальну середню освіту»).

Варто вказати і на Закон України «Про захист персональних даних»[12], у якому відсутні спеціальні положення щодо обробки даних дітей, не визначено вікові межі згоди, не передбачено обов'язку адаптацію політик конфіденційності до дитячої аудиторії, що суперечить підходам, закріпленим у GDPR та DSA. Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги»[13] регулює права споживачів цифрових послуг, але взагалі не враховує специфіку захисту дітей. Хоча закон імплементує окремі положення Директиви ЄС 2019/770[14], однак, не визначає вікову межу згоди на обробку персональних даних; не передбачає вікової верифікації для доступу до цифрових сервісів; не містить вимог щодо адаптації інтерфейсів або політик конфіденційності для дітей; не забороняє таргетовану рекламу для неповнолітніх та не встановлює обов'язку захисту від шкідливого контенту чи обов'язкової оцінки ризиків, як це передбачено Регламентом ЄС про цифрові послуги (DSA)[15]. Вказаний Закон поширюється на загальні споживчі відносини, і хоча діти формально є чи можуть бути споживачами, їхній особливий статус як вразливої групи не враховано. Це створює величезну нормативну прогалину.

[11] Про загальну середню освіту : Закон України в редакції від 15.06.2025 №4265-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення – 19.09.2025).

12 Про захист персональних даних : Закон України в редакції від 14.06.2025 № 4240-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення – 19.09.2025).

[13] Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України в редакції від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text (дата звернення – 19.09.2025).

[14] Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance.). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

[15] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

На наше глибоке переконання, забезпечення здійснення та захисту цифрових прав дітей має розглядатися не як факультативний напрям, а як невід'ємна складова національної безпеки, правосуддя та гуманітарної політики. Військові дії, масове переміщення населення, дистанційне навчання та зростання кіберзагроз створюють нові виклики, які потребують невідкладного оновлення законодавства, імплементації міжнародних стандартів, а саме положень GDPR, DSA та Загального коментаря №25 Комітету ООН з прав дитини.

2. Розуміння сутності цифрових прав дитини

Відповідно до Керівних принципів поваги, захисту та реалізації права дитини в цифровому середовищі, затверджених Рекомендацією CM/Rec(2018) Комітету міністрів Ради Європи[16], цифрові права дитини є невід'ємною частиною прав людини, адаптованих до умов сучасного інформаційного суспільства. Ці права мають враховувати специфічні потреби, вразливість та потенціал дітей у цифровому просторі, а також зобов'язувати держави забезпечити їхню ефективну реалізацію, захист і розвиток. В загальному розумінні цифрові права дитини – це сукупність особистих немайнових прав, що гарантують захист, свободу та рівність дітей у цифровому середовищі.

Термін «цифрові права» є умовним і охоплює сукупність основоположних прав людини, реалізація яких відбувається в цифровому середовищі та які набувають особливого значення в умовах цифровізації, вимагаючи адаптації правових механізмів до нових технологічних реалій. Наразі неможливо визначити усі цифрові права дитини, проте зазначимо найважливіші, що охоплюють:

– право на рівний доступ до Інтернету, цифрових технологій як засобу освіти, розвитку, участі та самовираження;

– право на приватність і захист персональних даних, з урахуванням вікових особливостей та обмежень щодо збору, обробки і поширення інформації;

– право на безпечне цифрове середовище, що включає захист від шкідливого контенту, кібернасильства, експлуатації та маніпуляцій;

– право на участь у цифровому житті суспільства, включаючи можливість висловлювати думки, впливати на цифрову політику та отримувати інформацію, що відповідає їхнім потребам;

[16] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

– право на цифрову освіту (цифрову грамотність), яка передбачає розвиток навичок критичного мислення, етичної поведінки онлайн та розуміння цифрових ризиків;

– право на цифрове самовизначення, зокрема можливість контролювати власну цифрову присутність, включаючи право бути забутим, тобто видаленими з пошукової системи.

Охорона та захист прав дитини в цифровому середовищі повинні враховувати пріоритетність найкращих інтересів дитини[17]. Держави зобов'язані забезпечувати баланс між захистом дитини та її правами на свободу вираження поглядів, доступ до інформації та участь у суспільному житті. Основним завданням є створення умов для повноцінної реалізації прав дітей в Інтернеті без обмеження їхнього доступу до цифрового простору, гарантуючи при цьому належний рівень безпеки, приватності та етичного використання технологій.

3. Право на рівний доступ до Інтернету та цифрових технологій

Доступ до цифрового простору та його ефективне використання відіграють вирішальну роль у здійсненні основоположних свобод дітей. Цифрові технології сприяють інклюзивності, забезпечують доступ до освіти, підтримують розвиток, суспільну активність і зміцнення сімейних та соціальних зв'язків[18]. Саме тому, право на рівний доступ до Інтернету та цифрових технологій є ключовою умовою для реалізації всіх прав дитини в цифровому середовищі, забезпечуючи можливості для освіти, розвитку, участі та самовираження.

Право на рівний доступ до Інтернету та цифрових технологій слід тлумачити широко та всебічно. Кожна особа має право використовувати будь-які технічні засоби для вільного, безпечного та відкритого доступу до Інтернету. Будь-яка форма дискримінації (за ознакою віку, статі, соціального статусу, інвалідності, місця проживання чи іншими критеріями) при здійсненні цього права є неприпустимою, а обмеження або позбавлення права на доступ до Інтернету допускається виключно за законом або за рішенням суду, з дотриманням принципів необхідності, пропорційності та правової визначеності.

Відсутність доступу до цифрового середовища через технічні бар'єри, такі як нестабільне інтернет-з'єднання, суттєво обмежує здатність дітей реалізовувати свої основоположні права. Тому кожна

[17] Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3)*. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf (дата звернення – 19.09.2025).

[18] The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : resolution / adopted by the Human Rights Council on 1 July 2016. URL: https://digitallibrary.un.org/record/845727?ln=en&v=pdf (дата звернення – 19.09.2025).

дитина має бути забезпечена недискримінаційним, безоплатним і технічно надійним доступом до Інтернету[19], що розглядається як основа для забезпечення рівності, гідності та участі в цифровому суспільстві.

Держава має гарантувати дітям недискримінаційний, вільний і надійний доступ до цифрових пристроїв, підключення, онлайн-послуг і контенту, адаптованого до їхніх потреб, без дискримінації за будь-якими ознаками, включаючи стать, расу, мову чи етнічну приналежність. Держави повинні сприяти культурній та мовній різноманітності, а також створювати умови для доступу до Інтернету для вразливих груп через публічні точки доступу в бібліотеках, школах і лікарнях. Особливу увагу слід приділяти дітям з особливими потребами, зокрема тих, хто перебуває в системі альтернативного догляду, позбавлені волі або має батьків, позбавлених волі, дітей мігрантів, дітей, які живуть на вулиці, а також дітей-інвалідів та тих, хто мешкає в сільській чи іншій віддаленій місцевості, забезпечуючи інклюзивність і технічну доступність цифрових сервісів.

Цифровий доступ для дітей має супроводжуватися системною цифровою освітою, спрямованою на подолання ґендерних стереотипів і соціальних бар'єрів, що обмежують використання технологій. Умови доступу до пристроїв, онлайн-сервісів і контенту повинні бути прозорими, зрозумілими, справедливими та адаптованими до віку дитини. Держава має забезпечити технологічну нейтральність, гарантуючи свободу вибору систем і програмного забезпечення без нав'язування рішень. Доступ до Інтернету, контенту, додатків і послуг має бути відкритим, простим і фінансово доступним із будь-яких пристроїв. Держава також повинна забезпечити безпечний, різноманітний, якісний освітній цифровий контент і враховувати права дітей під час закупівель освітніх інструментів, уникаючи обмежень через комерційні інтереси чи непрозорі технічні фільтри.

Зазначимо, що у низці держав доступ до Інтернету визнано одним із базових конституційних прав людини. У Фінляндії[20] з 2010 року законодавчо закріплено право кожної особи на широкосмугове з'єднання зі швидкістю не менше 1 Мбіт/с, а до 2015 року – 100 Мбіт/с.

[19] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

[20] Finland: Makes Broadband Internet Access A Law. URL: https://www.npr.org/2009/10/15/113816647/finland-makes-broadband-internet-access-a-law (дата звернення – 19.09.2025).

У Франції[21] Конституційна рада у 2009 році визнала доступ до Інтернету основоположним правом, скасувавши положення закону про інтелектуальну власність, які передбачали автоматичне позасудове відключення порушників. У Греції право на Інтернет закріплено в Конституції як право на участь в інформаційному суспільстві[22]. Та додатково наголошено, що право на доступ до Інтернету не залежить від мети його використання: в тому ж ступені, в якому у кожної людини є право на навчання і вираження політичних поглядів з допомогою Інтернету. Тобто у людини є право використовувати Інтернет з розважальною, комунікаційною та іншою метою.

4. Право на безпечне цифрове середовище

Право на безпечне цифрове середовище, що включає захист від шкідливого контенту, кібернасильства, експлуатації та маніпуляцій тощо[23] слід розуміти як невід'ємну складову реалізації прав дитини в цифровому середовищі. А також передбачає обов'язок держави, батьків та суспільства створити умови, у яких дитина може користуватися цифровими технологіями без ризику для її фізичного, психічного, морального чи соціального благополуччя. З огляду на особливу вразливість дітей, зокрема їхню здатність легко отримувати доступ до інформації, вільно розміщеної в Інтернеті, або ставати об'єктом сексуальних домагань, держава та батьки (всиновлювачі, опікуни чи піклувальники) можуть застосовувати обмежувальні заходи щодо використання Інтернету з метою запобігання порушенню прав дитини. Однак такі заходи мають бути співмірними, обґрунтованими та не повинні перешкоджати свободі поширення інформації в мережі.

Відповідно до Рекомендації CM/Rec(2018)7 Ради Європи до найбільш поширених ризиків, що можуть виникнути у зв'язку з цифровим середовищем та вплинути на здоровий розвиток та благополуччя дітей слід віднести:

[21] Decision n° 2009-580 of June 10th 2009. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/2009_580dc.pdf (дата звернення – 19.09.2025)

[22] THE CONSTITUTION OF GREECE. URL: https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf (дата звернення – 19.09.2025)

[23] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

– сексуальна експлуатація, торгівля[24], зловживання, «грумінг», розбещування, онлайн-вербування дітей для вчинення злочинів, участь у екстремістських політичних чи релігійних рухах або для цілей торгівлі людьми (контактні ризики);

– принизливе та стереотипне зображення та надмірна сексуалізація жінок та дітей[25];

– зображення та прославляння насильства й нанесення собі ушкоджень, зокрема, самогубств; принизливі, дискримінаційні або расистські вирази або заклик до такої поведінки; реклама, контент для дорослих (ризики контенту);

– залякування, переслідування тощо, розповсюдження без отримання згоди сексуальних зображень, шантаж, висловлювання ненависті, хакерство, азартні ігри, незаконне завантаження або інші порушення прав інтелектуальної власності, комерційна експлуатація (ризики поведінки);

– надмірне використання, позбавлення сну та фізична шкода (ризики для здоров'я).

Враховуючи швидкий розвиток цифрових технологій, держави повинні системно оцінювати потенційні ризики та шкоду, яку можуть становити технології для фізичного, емоційного та психологічного благополуччя дітей. Тому держава зобов'язана вживати превентивні заходи, спрямовані на захист найкращих інтересів дітей (ст.3 Конвенції ООН про права дитини)[26] у цифровому середовищі, навіть за умов наукової невизначеності щодо обсягу або характеру таких ризиків. Відповідно до таких превентивних заходів слід віднести:

– захист від шкідливого контенту (порнографія, сцени насильства, дезінформація та матеріалами, що підбурюють до ненависті);

– запобігання кібернасильству, онлайн-експлуатації та маніпуляціям, зокрема через алгоритмічні впливи, комерційні практики або цільову рекламу;

– створення ефективних механізмів реагування (доступні канали для скарг, психологічна підтримка, правовий захист);

[24] Guidelines regarding the implementation of the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography (2019). URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/CRC/CRC.C.156_OPSC_Guidelines.pdf (дата звернення – 19.09.2025).

[25] LANZAROTE COMMITTEE Committee of the Parties to the Council of Europe Convention on the protection of children against sexual exploitation and sexual abuse, 2019. URL: https://rm.coe.int/opinion-of-the-lanzarote-committee-on-child-sexually-suggestive-or-exp/168094e72c (дата звернення – 19.09.2025)

[26] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

– впровадження стандартів безпеки цифрових платформ з урахуванням віку та потреб дітей;

– освітні заходи, спрямовані на формування навичок критичного мислення, цифрової грамотності та самозахисту в цифровому середовищі.

Варто зазначити і те, що держава має всіляко заохочувати розробку новітніх технологій батьківського контролю, та гарантувати, що такі інструменти не порушують право дитини на приватність, не спричиняють дискримінацію та не обмежують доступ до інформації відповідно до віку й рівня зрілості. Водночас необхідно впроваджувати спеціальні політики для захисту малолітніх дітей від передчасного впливу цифрового середовища, враховуючи їхні фізичні, психологічні та соціальні потреби. Одним із ключових механізмів захисту є вікова верифікація, що передбачена в Регламенті про цифрові послуги (DSA)[27]. Та яка забезпечує обмеження доступу до контенту, послуг і продуктів із віковими обмеженнями, дотримуючись вимог мінімізації даних та поваги до приватності.

Для запобігання комерційній експлуатації дітей у цифровому середовищі держави повинні регулювати рекламний і маркетинговий контент, враховуючи вікові особливості дітей. Також держава має співпрацювати з медіа, освітніми закладами та іншими особами для створення програм цифрової безпеки, запобігання незаконній онлайн-діяльності дітей, боротьби з кібербулінгом, утисками та підбурюванням до насильства. Політика щодо матеріалів про сексуальне насильство над дітьми має передбачати захист постраждалих, створення баз даних для блокування незаконного контенту, співпрацю з приватним сектором для технічної підтримки правоохоронців у виявленні злочинців і зборі доказів. Надавачі цифрових послуг повинні оперативно надавати доступ до метаданих, пов'язаних із такими матеріалами, забезпечувати їх негайне видалення або обмеження доступу, включно з контентом, що розміщений поза межами юрисдикції держави.

У разі порушення прав дітей у цифровому середовищі держава має забезпечити ефективний правовий захист, забезпечуючи доступні, зрозумілі та дружні до дітей механізми подання скарг[28], судові й позасудові процедури через омбудсменів та органи захисту даних.

[27] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

[28] CHILD PARTICIPATION ASSESSMENT TOOL. URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806482d9 (дата звернення – 19.09.2025).

Надавачі цифрових послуг зобов'язані інформувати дітей про способи подання скарг і отримання компенсації, а також забезпечувати оперативне реагування на повідомлення про шкідливий контент.

5. Право на участь у цифровому житті суспільства, включаючи можливість висловлювати погляди, думки

Право на участь у цифровому житті суспільства, включаючи можливість висловлювати погляди, думки (ст. 13 Конвенції ООН про права дитини[29], ст. 9 Закону України «Про охорону дитинства»[30]), впливати на цифрову політику та отримувати, поширювати інформацію (ст. 17 Конвенції ООН про права дитини[31], ст. 10 Європейської конвенції з прав людини[32]) та ідеї будь-якого роду у будь-який спосіб. Діти мають право висловлювати свої погляди, переконання та ідеї через цифрові канали без необґрунтованого втручання (право бути почутими), брати участь у житті суспільства і прийнятті рішень, які стосуються їхніх інтересів, за допомогою мережі Інтернет. При цьому їхній думці має приділятися належна увага з урахуванням віку, зрілості та рівня розуміння.[33] Відповідно до міжнародних норм, свобода вираження поглядів охоплює право дитини створювати, висловлювати, публікувати та отримувати інформацію будь-якого характеру включно з політичними заявами, релігійними переконаннями та іншими поглядами, які можуть бути як загальноприйнятими, так і такими, що викликають неоднозначну реакцію, включно з шоком, образою чи дискомфортом у інших осіб. Також діти можуть вільно створювати, повторно використовувати і поширювати цифровий контент, але з дотримання права інтелектуальної власності інших осіб, в тому числі авторського права.

Будь-яка держава повинна гарантувати право дитини на вільне висловлення поглядів з важливих для неї питань через обрані засоби масової інформації, незалежно від ставлення до цих поглядів з боку

[29] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

[30] Про охорону дитинства : Закон України в редакції від 14.5.2025 №4440-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення – 19.09.2025).

[31] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

[32] European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng (дата звернення – 19.09.2025).

[33] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

держави чи інших суб'єктів. Враховуючи фізичну та емоційну вразливість дітей, особливо в умовах легкого доступу до онлайн-контенту та ризику сексуальних домагань, держава зобов'язана забезпечити захист їхніх прав у цифровому середовищі. Тобто у певних випадках держава з метою захисту найкращих інтересів дитини може обмежити право на свободу вираження поглядів та доступ до інформації. Свобода вираження не є абсолютною і може бути обмежена у випадках, коли висловлювання містять заклики до дискримінації, ненависті або насильства[34]. Такі обмеження мають бути правомірними, пропорційними, передбаченими законом і переслідувати законну мету (зокрема, захист національної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моралі чи прав інших осіб) та здійснюватися під контролем суду чи уповноваженого органу у відповідності до принципів тлумачення ст. 10 Європейської конвенції з прав людини[35]. Відповідно право дітей на свободу вираження поглядів та доступ до інформації може бути обмежене з метою захисту їхніх найкращих інтересів (наприклад, через вікову верифікацію або інтернет-фільтри щодо шкідливого контенту чи також для захисту прав та свобод інших осіб).

Фактично це означає, що обмеження свободи вираження у цифровому середовищі мають бути чітко визначеними, зрозумілими та супроводжуватися належними гарантіями, включаючи нагляд уповноваженого органу. Діти повинні бути поінформовані про ці обмеження, наслідки своєї онлайн-поведінки для інших користувачів і мати доступ до ефективних засобів правового захисту, зокрема можливості оскаржити необґрунтоване чи незаконне блокування контенту. Загальнодержавне блокування або фільтрація контенту допускаються лише для матеріалів, визнаних незаконними уповноваженою особою, з можливістю судового перегляду відповідно до статті 6 ЄКПЛ. Держава має забезпечити надання дітям, їхнім батькам чи законним представникам доступної, адаптованої до віку інформації про обмеження контенту, процедури подання скарг, повідомлення про порушення та звернення по допомогу.

В свою чергу, провайдери цифрових послуг мають поважати права користувачів, інформувати про політику щодо контенту, забезпечувати прозорість фільтрації та доступ до механізмів її оскарження. Заходи блокування чи фільтрації не повинні бути довільними чи надмірними, а

[34] Справи «Ферет проти Бельгії» (Féret v. Belgium), №15615/07; «Гароді проти Франції» (Garaudy v. France), №65831/01, 24.06.2003, рішення про прийнятність; «Лерой проти Франції» (Leroy v. France), №36109/03; «Єрсілд проти Данії» (Jersild v. Denmark), №15890/89; «Вейделанд та інші проти Швеції» (Vejdeland and Others v. Sweden), №1813/07

[35] European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng (дата звернення – 19.09.2025).

їх застосування має бути обґрунтованим і контрольованим. Фільтри для захисту дітей у школах і бібліотеках є допустимими за умови дотримання правових гарантій. Однак, провайдери, зокрема соціальні мережі, повинні діяти відповідально, не порушуючи права на свободу вираження, та реагувати на контент, що містить заклики до ненависті чи дискримінації.

Цифрове середовище, зокрема соціальні мережі, онлайн-платформи, сервіси відеозв'язку (Zoom, Webex, Microsoft Teams) стало важливим інструментом участі громадян у демократичних процесах, зокрема через онлайн-консультації, е-демократію, громадські обговорення, електронне голосування та петиції. Діти також мають право на цифрову участь (ст. 12 Конвенції ООН про права дитини[36] та Рекомендації CM/Rec(2018)7 Ради Європи[37]), що включає свободу обирати будь-які сервіси, вебсайти чи застосунки для мирного об'єднання, створення, приєднання, мобілізації та участі в соціальних групах, асоціаціях і профспілках незалежно від їх офіційного визнання державою. Це право охоплює можливість дитини вільно висловлювати думки, брати участь у прийнятті рішень, впливати на політику, що їх стосується, та отримувати зворотний зв'язок від органів влади.

Право на свободу зібрань та об'єднань (ст. 15 ст. Конвенції ООН про права дитини[38], ст. 11 ЄКПЛ), поширюється на онлайн-простір, та дозволяє дітям створювати, приєднуватися та брати участь у соціальних групах, асоціаціях і профспілках, зокрема через Інтернет. Діти мають право обирати будь-які сервіси, вебсайти чи застосунки для мирного об'єднання, незалежно від офіційного визнання таких груп з боку держави чи батьків. Користувачі мають право на мирний протест в Інтернеті, що поширюється і на цифрове середовище. Діти можуть висловлювати свою позицію онлайн, за умови дотримання законності та поваги до прав інших осіб. Якщо протест спричиняє перебої в роботі сервісів або шкоду майну, це може мати юридичні наслідки, і дитина повинна бути поінформована про відповідальність за такі дії. Тобто не кожен онлайн-протест автоматично підпадає під захист ст. 11 ЄКПЛ, особливо коли йдеться про несанкціонований доступ або втручання в

[36] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

[37] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

[38] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

цифровий контент. Однак, держава має забезпечити, щоб участь дітей у цифровому середовищі була значущою, інклюзивною та захищеною від надмірного моніторингу чи нагляду, як з боку держави, так і приватних осіб.

Інтернет-провайдери та цифрові платформи повинні поважати права дітей, інформувати їх про політику щодо послуг та контенту, можливі обмеження та способи реагування. Діти мають право знати, який контент вважається неналежним, як подати скаргу, звернутися по допомогу або оскаржити рішення про блокування. Вони також мають право на анонімність, зокрема використання псевдонімів. Хоча держава може в окремих випадках вживати заходи для встановлення особи.

Водночас, діти мають право на доступ до інформації про свої цифрові права, включно з правом на залученість, у формі, що відповідає їхньому віку та рівню розвитку, зокрема через соціальні мережі, візуалізовані матеріали тощо. Зокрема стосовно того, які можливості для участі існують, як отримати підтримку, подати скаргу або звернутися за допомогою. Визнаючи право дітей на участь в ігрових і рекреаційних заходах, держава має сприяти створенню та поширенню цифрового контенту соціального, культурного, освітнього та художнього значення. Це включає інтерактивні та ігрові інструменти, що розвивають творчість, командну роботу та навички вирішення проблем, з особливою увагою до потреб дітей у вразливих ситуаціях. Якщо діти беруть участь у створенні такого контенту, слід забезпечити захист їхніх прав інтелектуальної власності.

Фактично, держава зобов'язана створювати безпечне, інклюзивне та доступне цифрове середовище для участі дітей у демократичних процесах. Це включає також і розвиток стратегій е-демократії, е-врядування та цифрової грамотності, а також забезпечення рівного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, що ґрунтується на статтях 12, 13 і 15 Конвенції ООН про права дитини[39], та Рекомендаціях CM/Rec(2018)7 Ради Європи[40].

6. Право на приватність і захист персональних даних

Право на приватність і захист персональних даних, з урахуванням вікових особливостей та обмежень щодо збору, обробки і поширення

[39] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

[40] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

інформації (ст.16 Конвенції ООН про права дитини[41], Загальний регламент про захист даних (GDPR)[42], ст. 8 Хартії основних прав ЄС). Перш за все, дане право охоплює повагу до приватного і сімейного життя, захист персональних (особистих) даних, конфіденційність електронної кореспонденції, повідомлень, зображень, а також контроль над тим, як ці дані збираються, обробляються і поширюються.

Обробка персональних даних дітей має бути законною, справедливою, прозорою та здійснюватися лише за умови інформованої згоди дитини або її законного представника або на правомірній підставі, передбаченій законом. Держава має забезпечити дотримання принципу мінімізації даних, тобто обробка має бути адекватною, релевантною та не надмірною. У випадках, коли дитина ще не досягла віку, достатнього для надання згоди, мають бути передбачені механізми перевірки згоди законних представників. У будь-якому разі, дитина, по досягненню певного віку, чи її законні представники мають право знати, які саме дані збираються, ким, з якою метою та кому передаються, а також мають право на доступ, виправлення, видалення та обмеження обробки персональних (особистих) даних дитини.

Слід приділяти особливу увагу обробці чутливих даних (біометричних, генетичних, медичних, етнічних, релігійних, політичних чи даних про сексуальне життя тощо), які можуть оброблятися лише за наявності законних гарантій. У цифровому середовищі діти особливо вразливі до прихованого стеження, автоматизованого профілювання та надмірного збору інформації через мобільні додатки, соціальні мережі, пошукові системи та інші онлайн-сервіси. Метадані, що супроводжують електронні комунікації (геолокація, час, тривалість, контакти), можуть розкривати чутливу інформацію про дитину, її звички, уподобання, соціальні зв'язки, інтереси, емоційний стан, що створює ризики для її гідності, безпеки та добробуту. Діти не повинні піддаватися довільному або незаконному втручанню в їхню конфіденційність. Будь-які заходи стеження, перехоплення чи обмеження мають бути передбачені законом, мати законну мету, бути необхідними та пропорційними.

Контент, створений дітьми або про них (фото, відео, текст), а також цифрові сліди їхньої активності, можуть залишатися доступними в

[41] Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата звернення – 19.09.2025).

[42] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

мережі надовго або назавжди. Це може мати негативні наслідки для їхнього майбутнього, зокрема в контексті освіти, працевлаштування чи соціальної інтеграції. Тому держава повинна забезпечити, щоб такий контент не зберігався без потреби, а його обробка не порушувала права дитини.

Діти повинні мати можливість безпечного користування Інтернетом, з належною повагою до їхнього приватного життя. Вчителі, вихователі, батьки, усиновителі, піклувальники та опікуни мають бути належно поінформовані та навчати дітей цифровій грамотності, критичному мисленню, відповідальному використанню ІКТ та захисту персональних даних. Доступ до інформації про права дитини має бути адаптованим до її віку та рівню розвитку, з використанням зрозумілих форматів, зокрема візуальних і неписьмових. Це особливо актуально у випадках використання підключених розумних пристроїв, зокрема іграшок, одягу або додатків, які регулярно взаємодіють з дітьми.

Діти мають право на анонімність, псевдонімічність та використання технологій шифрування. Держава чи їх законні представники не повинні забороняти ці практики ні законодавчо, ні на практиці, якщо вони сприяють захисту приватного життя дитини. Втручання у приватне життя дитини допускається лише за виняткових обставин, передбачених законом, наприклад, у межах кримінального провадження. Проте, втручання має бути необхідним, пропорційним, здійснюватися з дотриманням правових гарантій та супроводжуватись ефективними засобами правового захисту.

Комітет міністрів Ради Європи рекомендує державам-членам утримуватись від створення довгострокових записів контенту, створеного дітьми, якщо він загрожує їхній гідності, безпеці чи приватному життю[43]. Держави мають позитивний обов'язок забезпечити ефективне дотримання права дитини на приватність, включно з захистом її фізичного і духовного добробуту.

7. Право на цифрову освіту (цифрову грамотність)

Право на цифрову освіту (цифрову грамотність) передбачає розвиток особистості, навичок критичного мислення, етичної поведінки онлайн, розуміння цифрових ризиків, а також підготовки дитини до відповідального життя у суспільстві (ст. 28 Конвенції ООН про права

[43] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment. URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

дитини, ст. 2 протоколу 1 ЄКПЛ[44], ст. 14 і Хартії основних прав ЄС, п.4 Цілей сталого розвитку ООН). Цифрові технології в сучасному світі – це не лише технічний засіб навчання, а й середовище існування, яке відкриває нові можливості для навчання в будь-який зручний час, в будь-якому місці, а також це можливість проєктування індивідуальних освітніх траєкторій та можливість переходу від простого споживання цифрових ресурсів до їх створення. Вже майже 1,2 млрд дітей навчаються поза звичним середовищем, користуючись цифровими технологіями [45]. Важливо, щоб знання та ресурси цифрового середовища були доступні всім дітям так, щоб вони мали інклюзивний характер і враховували здібності дітей, що розвиваються, та особливі умови дітей у вразливих ситуаціях (п. 40)[46].

Право дитини на цифрову освіту – це право кожної дитини на доступ до знань, навичок і інформації через цифрові технології. Це не лише про технічну можливість підключення до Інтернету, а про створення безпечного, доступного і змістовного цифрового середовища, яке сприяє розвитку, участі та захисту дитини. Дитина має право вільно навчатися онлайн, користуватися освітніми платформами, відео, іграми, соціальними мережами, отримувати знання державною мовою або іншими мовами, які вона розуміє. Вона повинна мати доступ до наукових і культурних матеріалів, що фінансуються державою і перебувають у відкритому доступі. Цифрова освіта має бути інтерактивною, адаптованою до віку та потреб дитини, і включати навички критичного мислення, розпізнавання фейків, маніпуляцій, небезпек. Діти мають право на високоякісні освітні ресурси, технічні пристрої та інфраструктури, що полегшують перебування дітей у цифровому середовищі і держава має всіляко цьому сприяти.

Право на цифрову освіту охоплює і право отримувати знання про Інтернет та право використовувати його для освіти. Обізнаність щодо використання можливостей Інтернету («цифрова грамотність») – це передумова здатності дитини здійснювати права на цифрову освіту та свободу вираження поглядів онлайн. Цифрова грамотність є ключем до реалізації прав дитини в цифровому середовищі. Вона охоплює не тільки технічні компетенції, а й здатність створювати контент, розуміти ризики,

[44] Протокол 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення – 9.09.2025).

[45] Cisco Launches Portfolio of Solutions to Boost Business Resiliency for the Workforce and Workplace. URL: https://surl.li/ytvgyi (дата звернення – 19.09.2025).

[46] Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016808c6193 (дата звернення – 19.09.2025).

захищати себе, поважати права інших. Освіта у сфері цифрової грамотності має бути включена до навчального плану з ранніх років, з урахуванням динамічних можливостей дитини. Цифрова грамотність повинна активно впроваджуватись у школах, дитячих установах, бібліотеках, музеях, тобто скрізь, де діти регулярно використовують Інтернет.

Держава повинна сприяти цифровій освіті не лише дітей, а й батьків, опікунів, педагогів, волонтерів через спеціальні програми, консультації, механізми комунікації. Це важливо для створення стійкого і безпечного цифрового середовища для всієї родини. Особливу увагу слід приділяти дітям, що мають обмежений доступ до технологій, через соціально-економічні, географічні чи фізичні обставини. Держава має забезпечити, щоб освітня політика поєднувала формальну і неформальну освіту через цифрові мережі, та не створювали бар'єрів для дітей, які живуть в інтернатах або не мають технічних ресурсів вдома. Фактично, це означає, що держава зобов'язана навчати цифрової грамотності осіб які мають обмежений доступ до цифрових технологій або не мають доступу до них, а також осіб, у яких немає навичок використання або які недостатньо використовують цифрові технології з причин вразливості, зокрема осіб з особливими потребами (інваліди).

Взагалі то, цифрова освіта має бути доступною для всіх, зокрема для дівчат, які часто мають обмежений доступ до інформаційно-комунікаційних технологій. Держава має сприяти гендерній рівності в доступі до цифрових технологій та їх ефективному використанню.

Освітні програми мають охоплювати знання про права й обов'язки в цифровому середовищі, заходи безпеки, способи повідомлення про порушення, а також доступні механізми захисту й відшкодування. Діти мають розуміти, що таке згода, повага до прав інших, як захищати себе, як вимагати відшкодування за порушення їхніх прав. Вони мають навчитися розпізнавати шкідливий контент (насильство, порнографія, мова ворожнечі, расизм), небезпечну поведінку (грумінг, кібербулінг, незаконна обробка персональних даних), і знати, як діяти в таких ситуаціях.

8. Право на цифрове самовизначення (включаючи право бути забутим)

Право на цифрове самовизначення[47] (включаючи право бути забутим) дає можливість дитині контролювати свою цифрову

[47] «Венгжиновський та Смольчевський проти Польщі» (Węgrzynowski and Smolczewski v. Poland), 2013; «М.Л. та В.В. проти Німеччини» (M.L. and W.W. v. Germany), 2018, «Біанкарді проти Італії» (Biancardi v. Italy), 2021; «Медієнгруппе Остеррайх ҐмбГ проти

присутність, та впливати на те, як ці дані збираються, обробляються, поширюються чи зберігаються в цифрових екосистемах. У контексті особливої дитячої вразливості це право набуває суттєвої ваги та потребує підвищеного рівня захисту. Діти часто не мають достатнього досвіду чи знань, щоб повною мірою усвідомлювати наслідки поширення своїх даних, тому їхній захист потребує підвищеної уваги. Згода на обробку даних має бути поінформованою, добровільною і відповідати віковим та когнітивним можливостям дитини. У випадках, коли виникають сумніви щодо того, чи була згода надана свідомо, вона не може вважатися дійсною. Так, якщо дитина не розуміє умов політики конфіденційності через складну мову чи брак пояснень, така згода не відповідає стандартам та не є прийнятною.

Більше того, обробка персональних даних дітей повинна відбуватися з максимальною обережністю, враховуючи їхню обмежену здатність до самостійного прийняття рішень і підвищену вразливість до таких ризиків, як кібербулінг, грумінг чи комерційна експлуатація даних. Цифрові платформи зобов'язані впроваджувати механізми, що дозволяють дітям або їхнім законним представникам легко контролювати дані, зокрема вимагати їхньої зміни, обмеження обробки чи повного видалення. Крім того, компанії повинні забезпечувати прозорість своїх політик, адаптуючи їх до потреб дитячої аудиторії, та створювати інтерфейси, які полегшують реалізацію цих прав.

Відповідно до ст.17 GDPR[48] дитина має право вимагати видалення своїх персональних даних із пошукових систем, соціальних мереж, освітніх платформ, ігрових сервісів чи інших цифрових платформ. Таке видалення можливе, якщо дані є застарілими, неточними, надмірними, були зібрані чи оприлюднені без належної згоди (зокрема, якщо згода не була добровільною чи усвідомленою), або якщо їх обробка здійснюється незаконно. Фактично, це правова можливість контролювати власну цифрову присутність в мережі, зокрема персональні дані, що її стосуються, а також впливати особисто або через законного представника на те, як ці дані збираються, обробляються, поширюються та зберігаються в цифровому середовищі.

Австрії» (Mediengruppe Österreich GmbH v. Austria), 2022; «Гурбен проти Бельгії» (Hurbain v. Belgium), 2023.

[48] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

9. Право на прозорість алгоритмів

Окремо варто наголосити на праві на прозорість алгоритмів. Право на прозорість алгоритмів, які впливають на прийняття рішень щодо особи, закріплено в ст. 22 GDPR[49] та розвивається додатково в Акті ЄС про штучний інтелект (AI Act)[50]. Це право передбачає, що особа, зокрема дитина, має знати, коли рішення, що стосуються її, приймаються автоматизованими системами (наприклад, алгоритмами AI), а також отримувати зрозуміле пояснення логіки, принципів і наслідків таких рішень. Згідно зі ст. 22 GDPR, особа має право не підпадати під рішення, які ґрунтуються виключно на автоматизованій обробці даних і мають для неї значні правові чи подібні наслідки (наприклад, обмеження доступу до сервісів, профілювання для реклами чи оцінки в освіті). Для дітей це право передбачає:

1) інформування про використання алгоритмів, тобто дитина або її законний представник мають бути чітко поінформовані, коли алгоритми приймають рішення, що впливають на дитину, зокрема, у соціальних мережах, освітніх платформах чи ігрових сервісах;

2) пояснення логіки рішень, а саме цифрові платформи зобов'язані надавати доступні пояснення щодо обробки даних дитини алгоритмами, які фактори впливають на результат і чому було прийнято певне рішення. Тобто, коли алгоритм соціальної мережі рекомендує дитині певний контент, вона має право знати, на основі яких даних (інтересів, поведінки, взаємодій) формується ця рекомендація;

3) право оскаржувати, тобто дитина або її законні представники можуть вимагати перегляду автоматизованих рішень, якщо вони вважаються неприйнятними, несправедливими чи шкідливими, і наполягати на залученні людини до процесу прийняття рішень.

AI Act[51] доповнює ці принципи, встановлюючи чіткі вимоги до прозорості та безпеки систем AI, особливо тих, що класифікуються як

[49] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

[50] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX: 32024R1689 (дата звернення – 19.09.2025).

[51] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial

високоризикові (наприклад, системи, які впливають на освіту, здоров'я чи безпеку дітей). Цей нормативний акт зобов'язує розробників і операторів AI забезпечувати чітку документацію, зрозумілі інтерфейси та механізми для оскарження рішень, що стосуються дітей. Чому це важливо для дітей? Діти є особливо вразливою групою, оскільки часто не усвідомлюють, а іноді і не знають, як алгоритми впливають на їхній цифровий досвід. Так, алгоритми можуть формувати інформаційні бульбашки, пропонуючи дітям контент, який посилює шкідливі стереотипи, дезінформацію чи навіть небезпечну поведінку (зокрема, челенджі в соцмережі, що загрожують життю та здоров'ю дитини). Або автоматизовані системи, які застосовуються для оцінювання академічних досягнень або рекомендації навчальних матеріалів, можуть впливати на освітній процес дитини. Відсутність прозорості в таких системах може призводити до того, що дитина не розуміє причин рекомендації певного контенту чи послуг або обмеження доступу до освітніх ресурсів, що потенційно знижує ефективність навчання. Також варто згадати і про таргетовану рекламу. Алгоритми можуть використовувати персональні дані дітей для профілювання, що сприяє маніпулятивній рекламі та впливає на формування споживчих звичок, психологічний стан і навіть ціннісні орієнтації дитини.

Прозорість алгоритмів дозволяє дітям або їхнім законним представникам краще розуміти ці процеси, захищати свої права та уникати потенційних ризиків. Це право, хоча майже не досліджене в науці, але особливо значуще для дітей через їхню вразливість і обмежену здатність аналізувати вплив алгоритмів, які можуть формувати інформаційні бульбашки, впливати на освіту чи сприяти маніпулятивній рекламі. Інформація про алгоритми має бути адаптованою до віку дитини, представленою у доступній формі, наприклад, через прості тексти чи інтерактивні матеріали. Законні представники повинні мати доступ до даних про алгоритми та можливість діяти від імені дитини. Профілювання дітей повинно бути обмеженим і базуватися на чіткій, згоді відповідно до віку.

Слід зазначити, що здійснення цього права ускладняється технічною складністю алгоритмів, відсутністю уніфікованих стандартів, зокрема в Україні, та комерційними інтересами володільців цифрових платформ, які можуть уникати прозорості. Для забезпечення права необхідні чіткі нормативні вимоги, інтерфейси відповідно до віку, інтеграція цифрової грамотності в освіту та механізми нагляду за дотриманням прозорості.

Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689 (дата звернення – 19.09.2025).

ВИСНОВКИ

В умовах цифрової трансформації суспільства належне врегулювання цифрових прав дитини є ключовим для забезпечення її гідності, безпеки та рівної участі в інформаційному просторі. Це включає право на доступ до якісної цифрової освіти, право на цифрове самовизначення, захист персональних даних, свободу вираження поглядів онлайн та ефективні механізми правового захисту. Відповідно до міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини, Загального регламенту про захист даних (GDPR) та рекомендацій Ради Європи, держава має обов'язок створити нормативні, освітні та технічні умови, які дозволяють дітям реалізовувати свої цифрові права у безпечному, інклюзивному та стійкому середовищі.

Для України, яка активно впроваджує цифровізацію освіти, адміністративних послуг та правозахисних механізмів, питання захисту цифрових прав дітей набуває особливої актуальності. В умовах воєнного стану, переміщення населення та зростання онлайн-активності дітей, держава має посилити правове регулювання, забезпечити доступ до цифрової освіти для всіх дітей, включаючи дітей з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб та тих, хто проживає в умовах обмеженого доступу до технологій. Важливо, щоб українська освітня та правозахисна політика враховувала вікові потреби дітей, забезпечувала їхню участь у прийнятті рішень в цифровому середовищі, та гарантувала реалізацію права бути забутим і контролю над власною цифровою репутацією.

Також зазначимо, що правове регулювання цифрових прав дитини має бути комплексним, міжсекторальним і адаптованим до вікових потреб, соціального контексту та рівня цифрової грамотності. Це включає інтеграцію цифрової освіти в навчальні програми, створення доступних механізмів правового захисту, розвиток інфраструктури та підтримку вразливих груп дітей, зокрема тих, що мають обмежений доступ до технологій. Забезпечення цифрових прав не лише сприяє розвитку особистості дитини, а й формує основу для її активної участі в демократичному суспільстві, де повага до прав, безпека та самостійність у цифровому просторі є нормою, а не винятком.

АНОТАЦІЯ

У роботі досліджено концепт цифрових прав дітей як складову прав людини в умовах цифровізації суспільства. Проаналізовано міжнародні стандарти, зокрема Конвенцію ООН про права дитини, Загальний коментар №25 Комітету ООН з прав дитини, а також положення GDPR і рекомендації Ради Європи, що стосуються захисту дітей у цифровому середовищі. Проблематика полягає в недостатній адаптації українського

законодавства до сучасних викликів цифрової епохи, зокрема щодо захисту персональних даних, приватності, доступу до інформації та участі дітей у цифровому просторі. У роботі окреслено ризики, пов'язані з комерційним використанням дитячих даних, цифровим наглядом і дискримінацією, а також наголошено на потребі етичного регулювання цифрових технологій. Запропоновано концептуальну рамку цифрових прав дітей, що включає право на інформацію, безпеку, розвиток, участь і захист від шкоди. **Результатом** дослідження є обґрунтування необхідності системної реформи української політики у сфері цифрових прав дітей з урахуванням міжнародних стандартів. Надано рекомендації щодо інтеграції цифрових прав у освітні, правові та соціальні практики.

Література

1. Конвенція про права дитини : резолюція Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. URL: https://surl.li/nywvig (дата звернення – 19.09.2025).

2. General comment No. 25 (2021) on children's rights in relation to the digital environment URL: https://surli.cc/zjzicc (дата звернення – 19.09.2025).

3. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

4. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

5. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS EU strategy on the rights of the child. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0142 (дата звернення – 19.09.2025).

6. Better Internet for Kids. URL: https://better-internet-for-kids.europa.eu/en (дата звернення – 19.09.2025).

7. Національна стратегія з захисту дітей у цифровому середовищі на період до 2025 року. URL: https://surl.li/aaaosq (дата звернення – 19.09.2025).

8. Про охорону дитинства : Закон України в редакції від 14.5.2025 №4440-IX. URL: https://surl.li/yqwzjh (дата звернення – 19.09.2025).

9. Про освіту : Закон України в редакції від 28.08.2025. № 4196-IX. URL: https://surl.li/zyhxts (дата звернення – 19.09.2025).

10. Про загальну середню освіту : Закон України в редакції від 15.06.2025 №4265-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення – 19.09.2025).

11. Про захист персональних даних : Закон України в редакції від 14.06.2025 № 4240-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення – 19.09.2025).

12. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України в редакції від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text (дата звернення – 19.09.2025)

13. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance.). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng (дата звернення – 19.09.2025).

14. Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment URL: https://surl.lu/jvjjsl (дата звернення – 19.09.2025).

15. Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3)*. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf (дата звернення – 19.09.2025).

16. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet : resolution / adopted by the Human Rights Council on 1 July 2016. URL: https://surli.cc/opurci (дата звернення – 19.09.2025).

17. Finland: Makes Broadband Internet Access A Law. URL: https://surl.lu/phazlq (дата звернення – 19.09.2025).

18. Decision n° 2009-580 of June 10th 2009. URL: https://surl.li/lopldp (дата звернення – 19.09.2025).

19. THE CONSTITUTION OF GREECE. URL: https://surl.lt/aeugli (дата звернення – 19.09.2025)

20. Guidelines regarding the implementation of the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography (2019). URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/CRC/CRC.C.156_OPSC_Guidelines.pdf (дата звернення – 19.09.2025).

21. LANZAROTE COMMITTEE Committee of the Parties to the Council of Europe Convention on the protection of children against sexual exploitation

and sexual abuse, 2019. URL: https://rm.coe.int/opinion-of-the-lanzarote-committee-on-child-sexually-suggestive-or-exp/168094e72c (дата звернення – 19.09.2025).

22. CHILD PARTICIPATION ASSESSMENT TOOL. URL: https://surl.li/dkwdbs (дата звернення – 9.09.2025).

23. European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng (дата звернення – 19.09.2025).

24. Протокол 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення – 19.09.2025).

25. Cisco Launches Portfolio of Solutions to Boost Business Resiliency for the Workforce and Workplace. URL: https://investor.cisco.com/news/news-details/2020/Cisco-Launches-Portfolio-of-Solutions-to-Boost-Business-Resiliency-for-the-Workforce-and-Workplace/default.aspx (дата звернення – 19.09.2025).

26. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689 (дата звернення – 19.09.2025).

Інформація про автора:
Піхурець Олена Вікторівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
ННІ 1 Харківського національного університету внутрішніх справ,
пр. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-34

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЗА УЧАСТЮ ДІТЕЙ: ОКРЕМІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

Пчеліна О. В., Пчелін В. Б.

ВСТУП

В Україні охорона дитинства визначається як «стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави»[1]. Ба більше, з метою забезпечення реалізації прав дитини основні засади державної політики в цій сфері повинні ґрунтуватися на «забезпеченні найкращих інтересів дитини»[2] в усіх галузях суспільного життя. Тобто «в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини»[3]. При цьому «найкраще забезпечення інтересів дитини» – це право, принцип і правило процедури, які засновані на оцінці всіх елементів, що відображають інтереси дитини або дітей, в конкретних обставинах[4].

Зважаючи на вищенаведене, пріоритет дитини й її інтересів у державній політиці України має бути не лише декларативним принципом, а й реальною основою для прийняття рішень на всіх рівнях управління, починаючи від формування законодавства і завершуючи його імплементацією у повсякденній діяльності органів влади загалом, судів і правоохоронних органів зокрема. Особливої ваги окреслене

[1] Про охорону дитинства: закон України від 26.04.2001 № 2402–III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.

[2] Про охорону дитинства: закон України від 26.04.2001 № 2402–III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.

[3] Конвенція про права дитини: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[4] Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3): ухвалено Комітетом з прав дитини на його шістдесят другій сесії (14 січня – 1 лютого 2013 року). URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf; Пархоменко П. Зміст принципу якнайкращих інтересів дитини. *Верховний Суд.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_interesy_dytyny.pdf.

питання набуває у сфері кримінальної юстиції, де кожна процесуальна дія щодо дитини повинна здійснюватися з урахуванням її вікових, психологічних та соціальних особливостей, а всі рішення мають прийматися з безумовним урахуванням найкращих інтересів дитини. Лише за такого підходу можна забезпечити справедливість, захист прав, свобод і законних інтересів дітей, а також сприяти формуванню у суспільстві переконання, що дитинство – це найцінніше багатство нації, яке потребує особливої турботи та захисту.

1. Дитина як суб'єкт кримінальних процесуальних відносин

Питання про дитину як суб'єкта кримінальних процесуальних відносин є одним із нагальних і своєчасних у сучасній системі кримінальної юстиції, адже від правильного розуміння ролі та правового статусу неповнолітнього в кримінальному провадженні залежить не лише ефективність захисту інтересів дитини, але й дотримання загальновизнаних стандартів правосуддя. В умовах формування правової держави й європейської інтеграції України особлива увага приділяється гармонізації національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями щодо захисту прав дитини, зокрема у сфері кримінального процесу.

Окремо варто наголосити, що дитина, будучи суб'єктом правових відносин, наділяється низкою прав, законних інтересів, обов'язків, гарантій, а в окремих випадках і відповідальністю, які в своїй сукупності визначають її правовий статус. При цьому, як підкреслює Ю.С. Завгородня, «висвітлюючи тематику особливостей правових відносин за участю дитини, пов'язаних із реалізацією прав дитини, загальнотеоретична правнича наука має враховувати: 1) специфіку суб'єктного складу цих відносин: одним з суб'єктів завжди виступає держава через органи публічної влади; 2) дитина, як і повнолітні особи, має ті ж самі людські права, реалізувати які вона також може повною мірою, що зумовлює необхідність урахування під час висвітлення проблематики дієздатності як властивості суб'єкта правових відносин; 3) об'єктом досліджуваних відносин є права дитини, правова природа яких зумовлює необхідність виконання державою обов'язку забезпечення прав дитини незалежно від волевиявлення дитини»[5].

З вищенаведеного помітно, що статус дитини як суб'єкта правових відносин у кримінальному провадженні вимагає від держави не лише формального декларування прав, а й реального забезпечення їх

[5] Завгородня Ю.С. Дитина як суб'єкт правових відносин: окремі зауваги (теоретико-правовий аспект). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 4. С. 44. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/8.

дотримання на практиці. Дитина, вступаючи у правові відносини, опиняється в особливо вразливому становищі через свій вік, психологічні та соціальні особливості, тому держава має нести підвищену відповідальність за гарантування її прав і законних інтересів. Водночас важливо пам'ятати, що, попри свою недосвідченість, дитина володіє таким же набором основоположних прав, як і дорослі, і має право на їх реальну реалізацію – це стосується, зокрема, права бути почутою, права на захист, на справедливий розгляд справи тощо. Однак для ефективного захисту прав дітей необхідно враховувати специфіку їхнього становища: держава, діючи через відповідні органи, повинна активно і всебічно забезпечувати дотримання прав дитини, навіть якщо сама дитина ще не здатна повною мірою усвідомлювати або відстоювати свої інтереси.

Перехід до визначення правового статусу дитини як суб'єкта кримінальних процесуальних відносин є логічним і необхідним кроком для розуміння всієї системи гарантій, що мають забезпечуватися під час кримінального провадження за участю неповнолітніх. Правовий статус дитини у цьому контексті охоплює не лише перелік її прав та обов'язків, а й механізми їхньої реалізації, гарантії захисту, а також особливості відповідальності, притаманної саме цій категорії суб'єктів. Врахування цих аспектів дозволяє сформувати підхід до кримінального провадження, який буде максимально орієнтований на захист найкращих інтересів дитини, сприятиме мінімізації ризику її травматизації та забезпечить справедливість правосуддя з урахуванням вікових, психологічних і соціальних особливостей неповнолітніх.

Отже, дитина, яка стає учасником кримінального процесу, незалежно від її процесуального статусу, потребує особливої уваги з боку органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Це зумовлено її віковими, психологічними та соціальними особливостями, а також необхідністю забезпечення найбільш сприятливих умов для реалізації її прав та законних інтересів. Більше за все, «головна мета провадження особливої кримінальної процесуальної ювенальної політики є прагнення забезпечити повагу до гідності та найкращі інтереси дитини, не допустити її додаткову травматизацію під час досудового розслідування та судового провадження, максимально запобігти зростанню психологічної напруги та фізичного дискомфорту, розчаруванням, страху, відчуттям сорому і небезпеки, оскільки це може мати негативні віддалені наслідки та вплинути на подальшу соціалізацію індивіда. Неповнолітні, які контактують із органами досудового розслідування, оперативними підрозділами, прокурорами та суддями, стануть дорослими і разом зі своїми знаннями та досвідом формуватимуть

суспільство та впливатимуть на розвиток держави, будуть обирати свої цілі та спосіб їх досягнення – соціальний або асоціальний»[6].

Відповідно до сучасних підходів, дитина не лише об'єкт захисту, а й повноправний суб'єкт процесуальних відносин, права і гарантії якого мають бути реальними, а не формальними. Це вимагає від усіх учасників кримінального провадження неухильного дотримання принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, врахування її думки під час прийняття рішень, а також створення умов, що мінімізують можливу психологічну травматизацію та сприяють подальшій успішній соціалізації дитини. Таким чином, питання визначення місця і ролі дитини у кримінальних процесуальних відносинах є не лише правовим, а й глибоко соціальним та гуманітарним завданням, що потребує цілісного і комплексного підходу.

У кримінальному провадженні обсяг прав, законних інтересів і обов'язків дитини варіюється залежно від її процесуального статусу. При цьому законодавець оперує термінами «малолітня особа» й «неповнолітня особа», під якими згідно з п. п. 11 і 12 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України відповідно пропонує розуміти «дитину до досягнення нею чотирнадцяти років» і «малолітню особу, а також дитину у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років»[7].

Характеризуючи дитину як суб'єкта кримінальних процесуальних відносин, слід указати, що «структура її правового статусу, незалежно від виду, залишається незмінною і відбувається лише конкретизація його елементів відповідно до правовідносин, в які вступає особа, та притаманних їй функцій. Так, будь-який громадянин (особа) володіє загальним правовим статусом, тобто конституційними правами, свободами і обов'язками. Кримінальний процесуальний (галузевий) статус надає йому можливість реалізовувати ті самі конституційні права, свободи і набувати обов'язків, але вже у сфері кримінальних процесуальних відносин. Залежно від функцій, що виконує у кримінальному провадженні той чи інший учасник процесу, особа з певним статусом набуває конкретних прав та обов'язків, притаманних лише даному учаснику»[8].

---

[6] Кримінальне провадження за участю неповнолітніх: навчальний посібник / О. Дуфенюк, О. Ряшко, І. Татарин; за заг. ред. О. Дуфенюк. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 10–11.

[7] Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

[8] Кочура О.О. Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження: монографія / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.О. Юхна. Харків: НікаНова, 2015. С. 86.

Дитина в кримінальному провадженні може бути *потерпілим* у разі заподіяння їй кримінальним правопорушенням моральної, фізичної або майнової шкоди. звертатися до правоохоронних органів із заявою про вчинення стосовно неї кримінального правопорушення. Згідно з ч. 2 ст. 55 КПК України «права й обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого»[9]. Зокрема, як зазначається в Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність, Національна поліція України й Офіс Генерального прокурора повинні «забезпечити прийняття поданих неповнолітніми заяв, у тому числі усно, щодо порушення їхніх прав і законних інтересів (внесення відповідних відомостей на підставі заяви дитини)», а також «залучати як потерпілого неповнолітнього, незалежно від його віку та наявності законних представників, у разі вчинення стосовно нього кримінального правопорушення»[10]. З наведеного помітно, що дитина є потерпілим у кримінальному провадженні з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або її залучення як потерпілого. При цьому дитина може бути залучена як потерпілий у кримінальному провадженні як за власною заявою чи заявою законного представника, так і за ініціативою органів досудового розслідування, прокурора, суду, якщо їй завдано шкоди кримінальним правопорушенням. Визнання дитини потерпілим без її заяви можливе лише за її письмовою згодою або згодою законного представника, що забезпечує дотримання прав та законних інтересів дитини у кримінальному процесі. Права й обов'язки потерпілого, а також питання участі у кримінальному провадженні представника та законного представника потерпілого визначені в ст. ст. 56–59 КПК України.

Якщо дитина звертається до правоохоронних органів із заявою про кримінальне правопорушення, але не є потерпілою, її процесуальний статус визначається як *заявник.* У такому разі дитина користується правами заявника, визначеними в ч. 2 ст. 60 КПК України.

---

[9] Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

[10] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text.

Дитина, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, з моменту подання позовної заяви органу досудового розслідування або суду є *цивільним позивачем* у кримінальному провадженні. При цьому згідно зі ст. 64 КПК України, «якщо цивільним позивачем є неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, її процесуальними правами користується законний представник».

У випадку, якщо дитина вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (14 або 16 років), чи суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, її процесуальний статус у кримінальному провадженні буде *підозрюваний/обвинувачений*. Як зазначають О. Дуфенюк, О. Ряшко, І. Татарин, «процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого суттєво не відрізняється від процесуального статусу повнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, за винятком тих положень, які законодавець встановив як додаткові гарантії захисту прав та інтересів дитини на стадії досудового розслідування та судового провадження»[11]. Неповнолітній підозрюваний і обвинувачений користуються процесуальними правами й обов'язками, закріпленими в ст. 42 КПК України. Крім того, згідно з ч. ч. 1 і 2 ст. 44 КПК України, «якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його законний представник. Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний». Більше за все, відповідно до ст. 488 КПК України «батьки або інші законні представники неповнолітнього беруть участь у кримінальному провадженні за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. <...> У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням,

[11] Кримінальне провадження за участю неповнолітніх: навчальний посібник / О. Дуфенюк, О. Ряшко, І. Татарин; за заг. ред. О. Дуфенюк. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 20.

клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника»[12].

Якщо дитина вчинила суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, до досягнення одинадцятирічного віку, вона буде брати участь у кримінальному провадженні як свідок. Крім того, дитина в кримінальному провадженні є *свідком*, коли їй відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і якщо вона викликана для давання показань. Процесуальні права й обов'язки свідка визначені в ст. 66 КПК України, а відповідальність – ст. 67 КПК України. Зокрема, у разі досягнення дитиною шістнадцятирічного віку вона попереджається згідно зі ст. 67 КПК України про відповідальність свідка за завідомо неправдиві показання слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду або за відмову від давання показань слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду, а до досягнення шістнадцятирічного віку – їй роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання[13].

Окремо зауважимо, що дитина, котра вчинила кримінальне правопорушення у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, яким завдала майнову та/чи моральну шкоду, згідно з ст. 1179 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. Якщо у неповнолітньої особи відсутнє майно, достатнє для відшкодування завданої шкоди, необхідну частину або всю суму зобов'язані компенсувати її батьки (усиновлювачі) чи піклувальник, якщо не буде доведено, що вони не причетні до завдання шкоди. У разі перебування неповнолітньої особи в закладі, який відповідно до законодавства виконує функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в тій частині чи повністю, якщо він не доведе відсутність своєї вини. Обов'язок з відшкодування шкоди з боку батьків (усиновлювачів), піклувальників або відповідного закладу припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття,

[12] Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

[13] Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

або якщо до цього моменту вона набуде у власність майно, достатнє для відшкодування шкоди. Водночас відповідно до ст. 1178 ЦК України шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, – якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом закладу або особи, які зобов'язані здійснювати нагляд, саме ці заклади чи особа несуть відповідальність за відшкодування шкоди, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини[14].

2. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини. Особливості здійснення кримінального провадження за участю дітей

Як зазначає Г. Вілладсен, «щодня діти різного віку взаємодіють із системою правосуддя у різний спосіб. Одні стають жертвами, інші – свідками кримінальних правопорушень або навіть безпосередніми виконавцями. Участь у судових процесах та, зокрема, у кримінальних провадженнях, здебільшого є доволі травматичним досвідом для дітей.... Під час прийняття будь-яких рішень, що стосуються дітей, важливим фактором має бути дотримання найкращих інтересів дитини»[15]. У цьому контексті варто зазначити, що стандартизація правосуддя, дружнього до дитини, безумовно, є наріжним каменем для реального захисту найкращих інтересів дитини в процесі взаємодії з системою кримінальної юстиції. В умовах сучасних викликів та реформування судової та правоохоронної систем в Україні особливого значення набуває впровадження чітких, уніфікованих стандартів, які б гарантували не лише формальне, а й змістовне забезпечення прав дитини.

На нашу думку, стандартизація в цій сфері повинна стосуватися не лише процедурних аспектів (наприклад, обов'язкового залучення дитячих психологів, доступності зрозумілої інформації або спеціального облаштування приміщень в підрозділах органів досудового розслідування, експертних установах, судах тощо), а й мати глибшу

[14] Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

[15] Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект): звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. Координатор проектів ОБСЄ в Україні, Центр політико-правових реформ, Вектор права, 2021. С. 4. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf.

ціннісну основу. Кожна дитина, незалежно від ролі у кримінальному провадженні (свідок, потерпілий чи підозрюваний/обвинувачений) повинна бути впевнена у безпеці, справедливості та повазі до її гідності. Саме стандарти дозволяють уникати суб'єктивних трактувань, зводячи до мінімуму ризики травматизації та повторної віктимізації дитини. Крім того, стандартизація правосуддя у сфері захисту прав дитини має передбачати постійний професійний розвиток усіх учасників кримінального провадження: слідчих, дізнавачів, прокурорів, суддів, адвокатів, експертів, соціальних працівників. Лише тоді система буде працювати не для себе, а для дитини, опираючись на кращі міжнародні практики та враховуючи національні особливості.

Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, – це набір принципів і правил, які забезпечують найкращі інтереси дітей у правосудді, враховуючи їхню вразливість і потреби; результат спільної роботи прокурорів Офісу Генпрокурора, українських та міжнародних експертів. Вони розроблені за підтримки Ради Європи, представництва ЮНІСЕФ в Україні та з урахуванням рекомендацій моніторингових звітів ОБСЄ і зауважень Комітету ООН з прав дитини[16]. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, розроблені з урахуванням відповідних міжнародних стандартів.

Загалом міжнародні стандарти правосуддя, дружнього до дитини, закріплені як у міжнародних актах, які є частиною національного законодавства, так і в міжнародних актах, що мають рекомендаційний характер. При цьому міжнародні акти рекомендаційного характеру не обов'язкові для застосування, однак активно використовуються з метою тлумачення та застосування положень міжнародних договорів, які є обов'язковими для виконання[17]. До них варто віднести міжнародні стандарти рекомендаційного характеру, які містяться в актах, прийнятих на конференціях, а також органами, що створені на базі міжнародних договорів. Відповідно до термінології міжнародного права ними є акти «м'якого» права, відхід від них хоч і не схвалюється, проте ознаками формальної обов'язковості вони не наділені. До них належать такі документи: Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.), Рекомендація Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» (1987 р.), Правила ООН щодо захисту неповнолітніх,

[16] Імплементація міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини – правоохоронці та урядовці підписали спільний документ. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/implementaciya-miznarodnix-standartiv-pravosuddya-druznyogo-do-ditini-pravooxoronci-ta-uryadovci-pidpisali-spilnii-dokument.

[17] Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.В. Щепоткіної, Т.І. Слуцької. Київ, 2017. С. 18.

позбавлених волі (Гаванські правила, 1990 р.), Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи, 1990 р.), Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Керівні принципи щодо дій в інтересах дітей у системі кримінального правосуддя (1997 р.), Рекомендація Ради Європи «Про нові способи боротьби із злочинністю неповнолітніх і роль правосуддя в справах щодо неповнолітніх» (2003 р.), Керівні принципи ООН щодо судочинства в питаннях дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (Резолюція 2005/20 ЕКОСОР, 2005 р.), Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства (2005 р.), Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів (2005 р.), Керівні вказівки Генерального Секретаря ООН «Підхід ООН до судочинства у справах неповнолітніх» (2008 р.), Керівні принципи ООН щодо належного застосування та умов альтернативних форм піклування про дітей (2009 р.), Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010 р.), Принципи та керівні настанови ООН щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального правосуддя (2012 р.)[18].

Правосуддя, дружнє до дитини, реалізується з дотриманням принципів, які закріплені в міжнародних актах і практиці ЄСПЛ. Ці принципи в своїй сукупності визначають стандарти правосуддя, дружнього до дитини, які пронизують всі стадії й етапи кримінального провадження. Зокрема, такими принципами є найкращі інтереси дитини, ефективна участь неповнолітнього у провадженні, верховенство права, гідність, захист від дискримінації, реабілітація та перевиховання неповнолітнього, невідкладність здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього[19].

[18] Особливості здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за участю дітей: методичні рекомендації / автор. кол.; Департамент захисту інтересів дітей та протидії домашньому насильству Офісу Генерального прокурора; Управління організації роботи та методичного забезпечення Головного слідчого управління Національної поліції України. Київ, 2023. С. 9.

[19] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. Рада Європи, 2013. С. 18–19; Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.В. Щепоткіної, Т.І. Слуцької. Київ, 2017. С. 19.

Концепція найкращих інтересів дитини закріплена на міжнародному рівні в положеннях Декларації прав дитини (п. 2)[20], Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (ст. 5(b), п. 1(d) ст. 16)[21], Конвенції про права дитини (п. 1 ст. 3)[22], Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення (преамбула)[23], Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (п. 2(d) ст. 23, п. 2 ст. 33)[24], Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (п. 3 ст. 8)[25], Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень (преамбула, ст. ст. 2, 3)[26] тощо. Згідно з цією концепцією держава «повинна поважати та реалізовувати право дитини на те, щоб його/її найкращі інтереси оцінювалися та бралися до уваги в якості першочергового міркування, і зобов'язана вживати всіх необхідних, свідомих та конкретних заходів для повної реалізації цього права»[27].

При цьому Комітет з прав дитини наголошує, що концепція найкращих інтересів дитини є триєдиною та поєднує в собі матеріальне

---

[20] Декларація прав дитини: декларація Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1959. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

[21] Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 18.12.1979. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

[22] Конвенція про права дитини: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[23] Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 29.05.1993. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365#Text.

[24] Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей: Гаазька конференція з міжнародного приватного права від 19.10.1996. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text.

[25] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії: протокол Організації Об'єднаних Націй від 01.01.2000. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text.

[26] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень: протокол Організації Об'єднаних Націй від 20.11.2014. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l60#Text.

[27] Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3): ухвалено Комітетом з прав дитини на його шістдесят другій сесії (14 січня – 1 лютого 2013 року). URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf.

право, основоположний тлумачний правовий принцип і правило процедури. Зокрема, як матеріальне право вказана концепція означає, що «право дитини на те, щоб його/її найкращі інтереси оцінювалися та бралися до уваги першочергово в разі розгляду різних інтересів з метою винесення рішення за розглядуваним питанням, і гарантія того, що це право буде реалізоване в усіх випадках, коли необхідне ухвалення рішення щодо дитини, групи визначених або невизначених конкретно дітей або дітей загалом»; як основоположний тлумачний правовий принцип – «якщо можливе більш ніж одне тлумачення правового положення, слід обирати те з них, яке найбільш ефективним чином слугуватиме найкращим інтересам дитини»; як правило процедури – «якщо належить ухвалити рішення, яке вплине на конкретну дитину, визначену групу дітей або дітей загалом, процес прийняття рішення повинен передбачати оцінку можливого впливу рішення (позитивного або негативного) на відповідну дитину або дітей. Для процесів оцінки та визначення найкращих інтересів дитини необхідні процедурні гарантії. Крім того, в обґрунтуванні рішення необхідно продемонструвати, що відповідне право точно було враховано»[28].

Повністю поділяємо думку, що особливістю кримінального провадження за участю дітей, «якщо його основною засадою є принцип найкращих інтересів дитини, є дитиноцентрований підхід та наявність додаткових гарантій для неї. Дитина – це носій прав і свобод та повноцінний учасник кримінального провадження»[29].

Ефективна участь неповнолітнього у кримінальному провадженні полягає у забезпеченні того, щоб дитина, яка бере участь у кримінальному процесі (незалежно від того, чи виступає як потерпілий, підозрюваний, обвинувачений чи свідок), мала реальну можливість зрозуміти суть провадження, свої права й обов'язки, а також могла висловити власну позицію щодо подій та обставин кримінального провадження. Ба більше, ефективна участь означає, що дитина не є пасивним об'єктом кримінального процесу, а повноцінним суб'єктом з відповідними процесуальними правами. Для цього держава, її органи та посадові особи мають забезпечити доступ до інформації, адаптованої до віку та рівня розвитку дитини, надати психологічну та правову підтримку, залучати законних представників, а за необхідності –

[28] Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3): ухвалено Комітетом з прав дитини на його шістдесят другій сесії (14 січня – 1 лютого 2013 року). URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf.

[29] Устрицька Н.І., Дільна З.Ф. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його застосування у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 647. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/153.

спеціалістів у сфері дитячої психології чи соціальної роботи. Усі дії мають здійснюватися з урахуванням найкращих інтересів дитини, її гідності, а також необхідності уникнення повторної травматизації. Тобто ефективна участь у кримінальному провадженні означає, що «слід поважати право всіх дітей на отримання інформації про свої права, на отримання відповідних способів доступу до правосуддя та на консультування, а також право на те, щоб бути почутою під час розглядів, що стосуються або впливають на них. Це включає в себе надання належної уваги думці дітей з урахуванням їх зрілості та будь-яких труднощів спілкування, які вони можуть мати для того, щоб зробити цю участь ефективною. Діти повинні вважатися та розглядатися як повні носії прав та повинні мати право здійснювати всі свої права таким чином, що враховується їх здатність утворювати свої власні погляди, а також обставини справи»[30].

Крім того, «принцип ефективної участі неповнолітнього у провадженні є важливим не тільки тому, що він забезпечує дотримання права дитини бути почутою та відсутність дискримінації за віковою ознакою, але й тому, що він забезпечує дотримання принципу верховенства права в судовому процесі та сприяє розкриттю істини у справі»[31]. З наведеного помітно, що між усіма принципами правосуддя, дружнього до дитини, існує тісний взаємозв'язок. З огляду на що недоречно такі принципи розглядати в розриві одне від одного, оскільки вони тісно переплітаються й доповнюють одне одного.

На практиці ефективна участь неповнолітнього реалізується через: забезпечення присутності законного представника під час проведення процесуальних дій; роз'яснення прав і обов'язків у доступній формі; створення комфортних умов для допиту, уникнення психологічного тиску; можливість висловити свою думку та бути почутим під час розгляду справи; забезпечення правничої допомоги; врахування думки дитини при прийнятті рішень, що стосуються її майбутнього. Важливим аспектом є те, що ефективна участь неповнолітнього має бути не формальною, а змістовною, тобто такою, яка реально впливає на хід та результати кримінального провадження.

Не менш важливими принципами правосуддя, дружнього до дитини, є: обережне, чутливе, справедливе й поважне ставлення до дітей під час будь-якої процедури або справи, приділяючи особливу увагу їх особистій ситуації, благополуччю та конкретним потребам, а також з

[30] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. Рада Європи, 2013. С. 17–18.

[31] Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.В. Щепоткіної, Т.І. Слуцької. Київ, 2017. С. 20.

повною повагою їх фізичної та психологічної недоторканності; забезпечення прав дітей жодної дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри або етнічного походження, віку, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, соціально-економічного стану, статусу одного з їх батьків або обох батьків, належності до національних меншин, майнового стану, народження, сексуальної орієнтації, ґендерної ідентичності або іншого статусу; застосування до дитини належної правової процедури, основні елементи якої (принципи законності та пропорційності, презумпція невинності, право на справедливий судовий розгляд, право на юридичну допомогу, право на доступ до судів і право на апеляцію) мають бути гарантовані для дітей, так само як і для дорослих і не повинні бути зведені до мінімуму або заборонені під приводом кращих інтересів дитини; невідкладний розгляд справи у кримінальних провадженнях щодо неповнолітнього; пріоритетність реабілітації та відновного правосуддя у відносинах із неповнолітніми правопорушниками[32].

З метою забезпечення при здійсненні досудового розслідування, судового розгляду у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх, а також при виконанні покарань щодо неповнолітніх ефективної реалізації існуючих обов'язкових універсальних та європейських стандартів захисту та забезпечення прав дітей, виконання вимог міжнародного законодавства, в Україні реалізується пілотний проєкт щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність. Згідно з цим проєктом кримінальне провадження за участю дітей здійснюється з дотриманням таких стандартів правосуддя, дружнього до дитини: забезпечення найкращих інтересів дитини; право на інформацію й участь; захист від повторної травматизації та насильства; спеціалізація та професіоналізм; процесуальні гарантії й альтернативи[33]. Зупинимося детальніше на розкритті їх особливостей.

У кримінальних провадженнях за участю дітей повинен панувати пріоритет найкращих інтересів й індивідуальний підхід. Це означає, що

[32] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. Рада Європи, 2013. С. 18–19; Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.В. Щепоткіної, Т.І. Слуцької. Київ, 2017. С. 22.

[33] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text.

всі рішення та дії, що стосуються дитини, мають ґрунтуватися на її найкращих інтересах, з урахуванням її віку, рівня зрілості та індивідуальних потреб. Більше за все, необхідно забезпечувати індивідуальний підхід до кожної дитини на всіх стадіях/етапах кримінального провадження. При цьому забезпечення найкращих інтересів дитини пов'язане з реалізацією права на інформацію й участь. Адже дитині має бути надано повну, зрозумілу та доступною мовою інформацію про її права, суть провадження, ролі учасників, можливі наслідки та процесуальні дії. Крім того, дитині слід забезпечити можливість вільно висловлювати свою думку, яка має бути належним чином врахована згідно з її віком і зрілістю. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 484 КПК України під час кримінального провадження щодо неповнолітнього варто «здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього»[34].

Однією з умов забезпечення правосуддя, дружнього до дитини, є обов'язкова участь законного представника у кримінальних провадженнях за участю дітей. Присутність законного представника гарантує, що права та інтереси дитини будуть належним чином представлені й захищені протягом усіх стадій кримінального провадження. Законний представник не лише допомагає дитині зрозуміти суть провадження і свої права, а й виступає додатковим захисним бар'єром від можливих порушень, психологічного тиску чи маніпуляцій з боку інших учасників процесу. Це відповідає міжнародним стандартам, що вимагають створення для дитини підтримуючого і безпечного середовища, а також забезпечення її ефективної участі у провадженні.

Відповідно до принципів, визначених у міжнародних актах, зокрема Конвенції про права дитини та керівних принципів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, участь законного представника є невід'ємною складовою дитиноцентричного підходу та реалізації найкращих інтересів дитини. Вона сприяє тому, щоб дитина не залишалася наодинці з правовою системою, а її думка, потреби й особливості були враховані при ухваленні будь-яких рішень. Таким

[34] Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

чином, участь законного представника не лише формально відповідає вимогам законодавства, а й зміцнює гарантії справедливого, чутливого та гідного ставлення до дитини у кримінальному провадженні.

Законний представник у кримінальних провадженнях за участю дітей повинен визначатися з урахуванням думки неповнолітньої особи, якщо її вік та рівень розвитку дозволяє її висловити щодо близьких родичів чи членів сім'ї особи, з якими у неї склалися довірливі стосунки. Проте заміна законного представника неповнолітнього може здійснюватися у таких випадках: 1) якщо дії законного представника відповідають його особистим інтересам або суперечать інтересам неповнолітнього; 2) за наявності інших підстав, зокрема: вчинення законним представником кримінального правопорушення; відомості про заздалегідь необіцяне приховування кримінального правопорушення іншим членом сім'ї або показання як свідка близької особи мають суттєве значення для кримінального провадження; бездіяльність або зловживання повноваженнями із боку законного представника; вибуття за межі країни на невизначений строк; звернення законного представника із клопотанням про заміну, а також інші причини, що унеможливлюють виконання ним своїх повноважень). Крім того, допускається обмеження участі законного представника у проведенні процесуальної дії з урахуванням рекомендацій психолога, якщо це може вплинути на повноту показань або їх надання загалом, а також відповідатиме найкращим інтересам неповнолітнього. При цьому мотивованою постановою слідчого, прокурора залучати до проведення певної слідчої дії іншого законного представника[35].

У кримінальних провадженнях за участю дітей слід забезпечувати мінімізацію травматизації й кваліфікований супровід дитини. З цією метою повинен дотримуватися принцип "one voice one time", відповідно до якого підлягає обмеженню кількість інтерв'ю (допитів) та інших процесуальних дій за участю дитини. Крім того, процесуальні дії повинні проводитися дружньому, безпечному та адаптованому до потреб дитини середовищі. Не менш важливим в окресленій категорії кримінальних проваджень є забезпечення психологічної, соціальної та

[35] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text; Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

юридичної підтримки дитини кваліфікованими фахівцями. Зокрема, у кримінальних провадженнях за участю дітей потрібно залучати, незалежно від віку неповнолітнього, психолога, що має відповідну фахову кваліфікацію, у тому числі психологів системи освіти, соціальної сфери та поліції (враховуючи міжнародні стандарти щодо їхньої кваліфікації – дитячі психологи); за потреби залучати їх як спеціалістів. Крім того, слід забезпечити проведення з неповнолітнім роботи дитячим психологом щодо його психологічного стану, за результатами якої надавати письмові рекомендації про можливість здійснення з ним слідчих (процесуальних) дій перед проведенням таких[36].

Вказаний вище стандарт безпосередньо пов'язаний із забезпеченням спеціалізації та професіоналізму в кримінальних провадженнях за участю дітей. Зокрема, «кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх»[37]. Більше за все, у пілотному проєкті зазначається, що процесуальні дії за участю неповнолітньої особи проводяться спеціально уповноваженими ювенальним слідчим, дізнавачем, прокурором, які пройшли спеціальне навчання відповідно до Єдиних стандартів підготовки фахівців у сфері правосуддя щодо дітей. Водночас не слід доручати їм здійснення досудового розслідування, дізнання та процесуального керівництва у кримінальних провадженнях інших категорій[38]. При цьому важливо забезпечувати ефективну взаємодію між усіма суб'єктами, що беруть участь у провадженні.

Окремо слід зазначити, що однією із особливостей здійснення кримінального провадження за участю дітей є реалізація процесуальних гарантій і альтернатив. Зокрема, в досліджуваній категорії проваджень

[36] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text.

[37] Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

[38] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text.

необхідно: неухильно дотримуватися прав дитини на захист, конфіденційність, нерозголошення інформації, а також права на приватне та сімейне життя; надавати перевагу відновному підходу, згідно з яким слід застосовувати, де це можливо, відновне правосуддя й інші альтернативні заходи (наприклад, медіації), особливо для дітей, які перебувають у конфлікті з законом; забезпечувати швидкість і своєчасність досудового розслідування та судового розгляду справ за участю дітей.

3. Тактико-криміналістичні рекомендації щодо проведення окремих процесуальних дій за участю дітей

Забезпечення найкращих інтересів дитини в кримінальному провадженні досягається комплексним дотриманням як процесуальних вимог, так і криміналістичних рекомендацій до проведення окремих процесуальних дій і розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми та/чи за участю неповнолітніх. Зважаючи на те, що однією з найбільш поширених процесуальних дій у кримінальних провадженнях за участю дітей є допити, зосередимо увагу на тактичних особливостях проведення такої слідчої (розшукової) дії як допит неповнолітнього.

Зокрема, з метою напрацювання та впровадження в практичну діяльність уніфікованих підходів до реалізації принципів правосуддя, дружнього до дитини, під час проведення допиту неповнолітнього слід дотримуватися таких рекомендацій: залучати до допиту психолога, який має відповідну фахову кваліфікацію; проводити допит із залученням лікаря за наявності даних про порушення розумового чи фізичного розвитку, психічне чи інше захворювання, хворобливий стан або за рекомендацією психолога, а також у разі перебування дитини в закладі охорони здоров'я; забезпечувати з урахуванням інтересів неповнолітнього незмінність учасників кримінального провадження, які встановили контакт з ним; проводити допити, як правило, у вільний від навчання чи роботи час; визначати тривалість допиту неповнолітнього з огляду на його вік, індивідуальні особливості, інтереси та потреби; забезпечити проведення допиту в умовах дружнього середовища до дитини, а також з урахуванням особливих потреб окремої категорії неповнолітніх – дітей з інвалідністю, дітей з певними особливостями розвитку; забезпечити проведення з неповнолітнім роботи дитячим психологом щодо його психологічного стану, за результатами якої надавати письмові рекомендації про можливість здійснення з ним допиту перед проведенням такого; забезпечувати допит неповнолітнього під час досудового розслідування у судовому засіданні слідчим суддею у порядку, передбаченому ст. 225, ч. 11 ст. 615 КПК України; проводити

допити не лише за місцем здійснення досудового розслідування, зокрема в умовах, дружніх до дитини, за а) методикою «Зелена кімната» та б) в спеціально облаштованому приміщенні, в) в іншому місці за погодженням особи, яка бере участь у слідчій дії, г) на базі спеціально облаштованих приміщень центрів з надання безоплатної правничої допомоги, ґ) приміщенні органу досудового розслідування, дізнання, прокуратури; не допускати надання свідчень неповнолітніми (свідками та потерпілими) у присутності підозрюваного/обвинуваченого; проводити з урахуванням рекомендації психолога допити за участю неповнолітнього слідчим, дізнавачем (прокурором) тієї самої статі[39].

Водночас особливу роль у забезпеченні ефективності та гуманності процесу допиту неповнолітніх відіграють криміналістичні рекомендації щодо тактики цієї слідчої (розшукової) дії. Застосування таких рекомендацій є не лише вимогою професійної етики та законодавства, але й важливим інструментом для досягнення балансу між потребами правосуддя і захистом прав дитини. Криміналістика як наука розробляє оптимальні моделі поведінки правоохоронців, які дозволяють мінімізувати ризики психологічного травмування, уникнути маніпуляцій дитячою свідомістю, а також забезпечити достовірність і повноту отриманої інформації. Важливість криміналістичних рекомендацій проявляється у врахуванні вікових, психоемоційних, соціальних особливостей опитуваної дитини. Наприклад, принципи створення сприятливої атмосфери, вибору відповідного часу та місця для допиту, залучення спеціалістів (зокрема, дитячих психологів), дотримання етичних стандартів та методик, що враховують індивідуальні потреби дитини, допомагають уникнути вторинної віктимізації та формують простір довіри між дитиною і слідчим. Саме такі рекомендації дозволяють ефективно адаптувати процесуальні дії до конкретної ситуації, а також підвищити якість слідчої роботи. Крім того, криміналістична тактика передбачає чітке розмежування ролей учасників допиту, регламентує участь законних представників, педагогів, психологів, а у разі необхідності – лікарів, що гарантує багатовимірну підтримку дитини під час процесуальних дій, серед

[39] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text; Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Процесуальні та криміналістичні особливості допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 8 (18). С. 161–173. DOI https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-8(18)-161-173.

іншого допиту. Виконання криміналістичних рекомендацій допомагає запобігти помилкам під час допиту, забезпечити повагу до приватного життя дитини та її особистої гідності. Також важливо, що дотримання криміналістичних рекомендацій стосовно тактики допиту неповнолітнього дозволяє не тільки отримати правдиві показання, але й створити умови для реінтеграції та подальшої реабілітації неповнолітнього, котрий став свідком чи учасником кримінального провадження[40].

З метою забезпечення найкращих інтересів дітей слідчому, дізнавачеві, прокурору під час проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх варто використовувати методику «Зелена кімната» чи модель «Барнахус». Останні є засобами, які дозволяють мінімізувати травматизацію та не допустити ретравматизацію неповнолітнього під час здійснення кримінального провадження, тим самим забезпечуючи найкращі інтереси дитини та впроваджуючи у вітчизняній кримінальній юстиції правосуддя, дружнього до дитини.

Так, методика «Зелена кімната» – це комплекс рекомендацій щодо методів і порядку проведення інтерв'ювання (допиту/опитування) дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини. Важливими умовами ефективності методики «Зелена кімната» є, по-перше, проведення допиту/опитування дитини із дотриманням «формули ефективної взаємодії з дитиною»: «безпечне місце» + «безпечний дорослий» = «дитина у безпеці»; по-друге, проведення допиту/опитування дитини відповідно до рекомендованих фаз (етапів проведення допиту/опитування)[41]. Водночас Центр захисту дитини (за моделлю Барнахус) – це «міждисциплінарний спеціалізований заклад/структурний підрозділ іншого закладу (відділ, відділення, сектор, дільниця тощо), що створюється для проведення окремих слідчих (процесуальних) дій, передбачених КПК України, в дружньому до дитини середовищі та в умовах, які мінімізують наслідки її травматизації, а також надання комплексної соціальної, психологічної, правничої, домедичної та інших видів допомоги і послуг дітям, які є потерпілими або стали свідками кримінальних правопорушень»[42]. Тобто

[40] Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Процесуальні та криміналістичні особливості допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 8 (18). С. 161–173. DOI https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-8(18)-161-173.

[41] Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. С. 19.

[42] Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус): наказ Міністерства юстиції України, Офісу

модель «Барнахус» – це місце, де багатопрофільна міжвідомча команда (мається на увазі різні спеціалісти з різних установ), до якої входять представники правоохоронних органів, кримінального судочинства, служб захисту дітей, а також медичні працівники і працівники сфери захисту психічного здоров'я, співпрацює, щоб забезпечити дітям, які постраждали або стали свідками насильства – скоординований ефективний захист, послуги та правосуддя, дружнє до дітей[43]. При цьому основна мета моделі «Барнахус» полягає в уникненні повторної травматизації дитини та ефективності вибудовування системи її захисту шляхом забезпечення співпраці між відповідними судовими, соціальними та медичними працівниками у дружньому для дитини середовищі – окремому упорядкованому для цих цілей приміщенні[44].

Відповідно, методика «Зелена кімната» – це інструмент взаємодії, комунікації з дитиною під час проведення процесуальних дій, а модель «Барнахус» – центр захисту та соціально-психологічної підтримки у ході кримінального провадження дітей, які постраждали або стали свідками насильства. Методика «Зелена кімната» реалізується в моделі «Барнахус». Основною відмінністю між методикою «Зелена кімната» та моделі «Барнахус» є те, що перша застосовується в кримінальному провадженні по відношенню до неповнолітнього незалежно від його процесуального статусу та різновиду вчиненого кримінального правопорушення, а друга – тільки до неповнолітнього, який є потерпілим чи свідком насильницького кримінального правопорушення[45].

Застосування спеціальних методик, таких як «Зелена кімната» та модель «Барнахус», у вітчизняній практиці кримінального провадження за участі неповнолітніх, свідчить про поступову інтеграцію європейських стандартів захисту прав дітей. Ефективність впровадження цих інструментів полягає насамперед у мінімізації ризику

Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 26.07.2024 № 2218/5/180/523/352-Н/1306. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#Text.

[43] Гриценко Л. Барнахус – ефективна система (модель) роботи з дітьми, що постраждали від насильства або стали свідками такого. *Higher School of Advocacy.* URL: https://www.hsa.org.ua/blog/barnahus-efektyvna-systema-model-roboty-z-ditmy-shho-postrazhdaly-vid-nasylstva-abo-staly-svidkamy-takogo-2.

[44] Модель Барнахус для дітей, що постраждали або стали свідками насильства. *Національна школа суддів України.* URL: https://nsj.gov.ua/ua/news/model-barnahus-dlya-ditey-sho-postrajdali-abo-stali-svidkami-nasilstva/.

[45] Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Процесуальні та криміналістичні особливості допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 8 (18). С. 161–173. DOI https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-8(18)-161-173.

повторної травматизації дитини, створенні безпечного й дружнього середовища для надання показань, а також у міждисциплінарному підході, який забезпечує залучення фахівців із різних галузей – психології, медицини, соціальної сфери. Це дає змогу враховувати індивідуальні психологічні та соціальні особливості неповнолітніх, сприяє формуванню атмосфери довіри між дітьми та правоохоронцями й дозволяє отримати більш повні та достовірні відомості. Водночас слід усвідомлювати, що впровадження таких методик супроводжується низкою ризиків і проблем. По-перше, відсутність чіткої законодавчої регламентації застосування «Зеленої кімнати» та моделі «Барнахус» може породжувати нестабільність і непослідовність у їх використанні на практиці, що створює ризики щодо нерівного захисту інтересів дітей у різних регіонах. По-друге, недостатня підготовка спеціалістів, обмежений доступ до кваліфікованих психологів чи соціальних працівників, а також обмеженість ресурсів для облаштування відповідних приміщень можуть вплинути на якість процесуальних дій та результативність захисту прав неповнолітніх. По-третє, існує ризик формального підходу до організації допиту, коли зовнішнє дотримання методики не супроводжується реальним урахуванням потреб і стану дитини. Також серед викликів – можливість виникнення конфлікту інтересів між законним представником і неповнолітнім, недостатня комунікація між фахівцями та ризик невчасного реагування на психологічний чи фізичний стан дитини.

Саме тому важливим є не лише формальне впровадження спеціальних методик допиту, а й постійний розвиток і удосконалення міждисциплінарної співпраці, підвищення кваліфікації фахівців, а також забезпечення доступності й рівності застосування таких практик. Потрібен постійний моніторинг ефективності, аналіз випадків порушення прав дитини, а також впровадження додаткових гарантій захисту інтересів малолітніх/неповнолітніх у кримінальному провадженні. У КПК України немає чіткої регламентації особливостей застосування методики «Зелена кімната» та моделі «Барнахус» у кримінальному провадженні за участі неповнолітніх. Проте їх використання не суперечить засадам кримінального провадження та процесуальним вимогам до порядку проведення слідчих (розшукових) дій. Крім того, під час застосування методики «Зелена кімната» та моделі «Барнахус» варто керуватися криміналістичними рекомендаціями стосовно організації взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх.

Зауважимо, що криміналістичні рекомендації щодо використання моделі «Барнахус» у кримінальному провадженні за участю дітей зосереджені на створенні безпечного та дружнього до дитини

середовища і мінімізації повторної травматизації. Це досягається через комплексне об'єднання послуг в одному місці (центрі «Барнахус»), що дозволяє дитині спілкуватися лише з однією спеціально навченою особою (інтерв'юером) для отримання інформації, необхідної для досудового розслідування та судового розгляду, а також для надання соціально-психологічної допомоги. При цьому криміналістичні рекомендації з приводу використання моделі «Барнахус» під час проведення окремих процесуальних дій у кримінальних провадженнях за участю дітей включають такі аспекти:

1) проведення одноразового спеціалізованого інтерв'ю (допиту). Це означає, що інтерв'ю має проводитися спеціально навченим фахівцем у приміщенні центру за моделлю «Барнахус», обладнаному для відеофіксації, з метою запобігти необхідності повторних опитувань дитини різними службами, що, своєю чергою, є основною причиною травматизації;

2) всі фахівці, залучені до роботи з дитиною (слідчі, прокурори, лікарі, психологи, соціальні працівники), мають співпрацювати та координувати свої дії на основі принципу найкращих інтересів дитини. Це передбачає, що представники різних відомств можуть спостерігати за інтерв'ю з окремої кімнати для спостереження, уникаючи прямого контакту з дитиною;

3) забезпечення психологічної та соціальної підтримки. Дитина має негайно отримати комплексну оцінку потреб та необхідну психологічну, соціальну, медичну та правничу допомогу безпосередньо в центрі за моделлю «Барнахус». Модель передбачає, що допомога не обмежується лише досудовим розслідуванням, але й включає відновлення психічного та фізичного здоров'я дитини;

4) створення безпечного середовища. Центр за моделлю «Барнахус» має бути облаштований таким чином, щоб забезпечити конфіденційність, захист та унеможливити будь-який контакт дитини з підозрюваним або агресивне середовище. Досудове розслідування та допомога мають відбуватися в атмосфері, що сприяє довірі та зменшенню стресу;

5) відеозапис інтерв'ю, проведеного у центрі за моделлю «Барнахус», повинен використовуватися як доказ у судовому провадженні, щоб мінімізувати необхідність присутності дитини в суді та її безпосереднього допиту під час слухання[46].

[46] Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус): наказ Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 26.07.2024

З урахуванням вищезазначеного, а також вимог кримінального процесуального законодавства України, стандартів правосуддя, дружнього до дитини, пропонуємо наступний алгоритм застосування методики «Зелена кімната» та моделі «Барнахус» у кримінальному провадженні за участі неповнолітніх: ознайомлення з матеріалами кримінального провадження та прийняття рішення про доцільність і необхідність проведення процесуальних дій за участі неповнолітньої особи з використанням правил методики «Зелена кімната» чи моделі «Барнахус»; винесення прокурором, слідчим, дізнавачем постанови про створення міждисциплінарної комісії, яка направляється координатору центру «Барнахус»; робоча зустріч прокурора, слідчого, дізнавача з членами міждисциплінарної комісії (очно чи в режимі відеоконференції); обговорення та складання плану взаємодії команди щодо проведення процесуальної дії; винесення прокурором, слідчим, дізнавачем постанови про залучення спеціаліста психолога до проведення процесуальної дії; звернення прокурора, слідчого, дізнавача до слідчого судді з клопотанням про проведення допиту під час досудового розслідування в судовому засідання (ст. 225 КПК України) у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України); організація зустрічі психолога з неповнолітнім напередодні проведення процесуальної дії для оцінки його психологічного стану та складання довідки про можливість проведення за її участю відповідної дії; проведення процесуальної дії за правилами методики «Зелена кімната»; складання психологом висновку спеціаліста за запитом прокурора, слідчого, дізнавача; за необхідності прийняття рішення про кризову підтримку неповнолітніх і їх близьких, які не є кривдниками[47].

ВИСНОВКИ

Україна реалізувала низку програм, спрямованих на створення системи ювенальної юстиції. Зокрема, реалізується інтеграція найкращих інтересів дитини у всі процедури та рішення з метою профілактики правопорушень серед дітей, захисту їхніх прав у кримінальному й адміністративному провадженні, ресоціалізації неповнолітніх; розробляється стратегія боротьби з насильством щодо дітей; запроваджується модель «Барнахус» (дім для дітей) для захисту жертв та свідків сексуального насильства. Більше за все, в контексті досліджуваної проблематики варто згадати про запровадження

№ 2218/5/180/523/352-Н/1306. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#Text.

[47] Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Процесуальні та криміналістичні особливості допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 8 (18). С. 161–173. DOI https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-8(18)-161-173.

пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в практичну діяльність. Запуск цього проєкту став важливим етапом інтеграції сучасних підходів у роботу органів кримінальної юстиції, адже його мета полягає не лише у формальному застосуванні міжнародних норм, а й у створенні ефективного механізму, який би враховував індивідуальні потреби та права дітей при здійсненні правосуддя. Зокрема, реалізація пілотного проєкту передбачає низку практичних заходів: проведення тренінгів для слідчих, суддів, адвокатів, соціальних працівників із питань комунікації з дітьми, адаптацію приміщень для допитів та судових слухань, розробку інформаційних матеріалів, доступних для дітей різного віку, а також впровадження міжвідомчої взаємодії для комплексної підтримки дитини. Особлива увага приділяється створенню безпечного середовища, в якому дитина може розповідати про власний досвід без страху, отримати психологічну допомогу та бути впевненою, що її думка враховується під час прийняття рішень. Крім того, впровадження цього проєкту позитивно впливає на всю систему правосуддя щодо дітей, оскільки сприяє підвищенню професійної компетентності усіх учасників процесу, зменшенню випадків повторної віктимізації неповнолітніх, забезпеченню дотримання найкращих інтересів дитини та формуванню практики, орієнтованої на гуманність і справедливість. Такий підхід дозволяє Україні поступово наближатися до міжнародних стандартів у сфері захисту прав дітей та зміцнює довіру суспільства до ювенальної юстиції.

Також, зважаючи на нинішні реалії України, варто зазначити, що окремим викликом є необхідність адаптації системи правосуддя до реалій та проблем, спричинених повномасштабною війною. Військовий конфлікт значно ускладнює доступ дітей до справедливого, своєчасного та безпечного правосуддя, особливо в умовах переміщення, втрати звичного середовища, травмування та роз'єднання сімей. Система має бути готовою до роботи з дітьми, які стали свідками чи жертвами воєнних злочинів, насильства, або чиї права були порушені внаслідок бойових дій. Водночас особливої актуальності набуває створення ефективних механізмів підтримки та захисту дітей, доступу до психологічної допомоги, правової інформації та супроводу. Необхідно поглиблювати міжвідомчу співпрацю для своєчасного реагування на нові виклики, удосконалювати навчання фахівців, впроваджувати сучасні інструменти фіксації доказів, а також розробляти стандарти роботи з дітьми, які перебувають у ризикових ситуаціях через війну.

АНОТАЦІЯ

У статті ґрунтовно розглянуто питання забезпечення прав і законних інтересів дітей у системі кримінальної юстиції, що набуває особливої актуальності у контексті необхідності впровадження міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в українську практику. Актуальність цього дослідження зумовлена не лише загальною тенденцією до гуманізації ювенальної юстиції, а й гострою потребою враховувати специфічні психологічні, вікові та соціальні особливості дітей, які стають учасниками кримінального провадження, незалежно від їхнього процесуального статусу. У межах аналізу особливостей здійснення кримінального провадження за участю дітей наголошено на необхідності створення дієвих процесуальних гарантій та застосуванні інноваційних підходів, які враховують найкращі інтереси дитини. Детально розглядаються методика «Зелена кімната» та модель «Барнахус», що передбачають проведення одноразового спеціалізованого інтерв'ю у безпечному середовищі, забезпечення конфіденційності, відеофіксацію показань та міждисциплінарну співпрацю фахівців. Впровадження таких підходів дозволяє мінімізувати ризик повторної травматизації дитини та знизити рівень стресу, водночас підвищуючи достовірність отриманих свідчень. Окрема увага приділяється розробці тактико-криміналістичних рекомендацій щодо проведення окремих процесуальних дій із залученням психологів, соціальних працівників, а також створенню алгоритмів взаємодії між слідчими, прокурорами та іншими спеціалістами. Такі рекомендації враховують не лише юридичні аспекти, а й ширшу систему підтримки дитини на всіх етапах провадження – від оцінки психоемоційного стану до надання необхідної допомоги після завершення процесуальних дій. Особливої важливості ці питання набувають у сучасних реаліях України, зважаючи на виклики, що виникають у зв'язку з воєнним конфліктом, переміщенням дітей, їх травмуванням і потребою у комплексній підтримці та захисті.

Література

1. Гриценко Л. Барнахус – ефективна система (модель) роботи з дітьми, що постраждали від насильства або стали свідками такого. *Higher School of Advocacy.* URL: https://www.hsa.org.ua/blog/barnahus-efektyvna-systema-model-roboty-z-ditmy-shho-postrazhdaly-vid-nasylstva-abo-staly-svidkamy-takogo-2.

2. Декларація прав дитини: декларація Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1959. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

3. Завгородня Ю.С. Дитина як суб'єкт правових відносин: окремі зауваги (теоретико-правовий аспект). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 4. С. 42–45. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/8.

4. Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3): ухвалено Комітетом з прав дитини на його шістдесят другій сесії (14 січня – 1 лютого 2013 року). URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf.

5. Імплементація міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини – правоохоронці та урядовці підписали спільний документ. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/implementaciya-miznarodnix-standartiv-pravosuddya-druznyogo-do-ditini-pravooxoronci-ta-uryadovci-pidpisali-spilnii-dokument.

6. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. Рада Європи, 2013. 94 с.

7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 18.12.1979. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

8. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 29.05.1993. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365#Text.

9. Конвенція про права дитини: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

10. Конвенція про права дитини: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

11. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей: Гаазька конференція з міжнародного приватного права від 19.10.1996. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text.

12. Кочура О.О. Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження: монографія / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.О. Юхна. Харків: НікаНова, 2015. 249 с.

13. Кримінальне провадження за участю неповнолітніх: навчальний посібник / О. Дуфенюк, О. Ряшко, І. Татарин; за заг. ред. О. Дуфенюк. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 228 с.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054.

15. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с.

16. Модель Барнахус для дітей, що постраждали або стали свідками насильства. *Національна школа суддів України.* URL: https://nsj.gov.ua/ua/news/model-barnahus-dlya-ditey-sho-postrajdali-abo-stali-svidkami-nasilstva/.

17. Особливості здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за участю дітей: методичні рекомендації / автор. кол.; Департамент захисту інтересів дітей та протидії домашньому насильству Офісу Генерального прокурора; Управління організації роботи та методичного забезпечення Головного слідчого управління Національної поліції України. Київ, 2023. 78 с.

18. Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх: навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.В. Щепоткіної, Т.І. Слуцької. Київ, 2017. 238 с.

19. Пархоменко П. Зміст принципу якнайкращих інтересів дитини. *Верховний Суд.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_interesy_dytyny.pdf.

20. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text.

21. Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус): наказ Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 26.07.2024 № 2218/5/180/523/352-Н/1306. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#Text.

22. Про охорону дитинства: закон України від 26.04.2001 № 2402–III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.

23. Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Процесуальні та криміналістичні особливості допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 8 (18). С. 161–173. DOI https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-8(18)-161-173.

24. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект): звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. Координатор проектів ОБСЄ в Україні, Центр політико-правових реформ, Вектор права, 2021. 126 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf.

25. Устрицька Н.І., Дільна З.Ф. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його застосування у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 644–647. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/153.

26. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень: протокол Організації Об'єднаних Націй від 20.11.2014. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l60#Text.

27. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії: протокол Організації Об'єднаних Націй від 01.01.2000. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text.

28. Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

Інформація про авторів:

Пчеліна Оксана Василівна,
доктор юридичних наук, професор, майор поліції,
професор кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства Харківського національного університету внутрішніх справ
пр-т Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна

Пчелін Віталій Борисович,
доктор юридичних наук, професор, майор поліції,
професор кафедри адміністративної діяльності
Харківського національного університету внутрішніх справ
пр-т Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-35

ВІТАЛЬНА БЕЗПЕКА ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ: ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ, ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ТА ПРОТОКОЛИ ЗАХИСТУ

Рижов І. М., Ящук П. В.

ВСТУП

Проблематика захисту прав дитини в умовах збройної агресії набула виняткової актуальності у сучасних реаліях України. Повномасштабна війна спричинила масштабні порушення базових прав неповнолітніх, зокрема права на життя, освіту, охорону здоров'я, безпечне середовище та збереження особистої ідентичності. Зафіксовано численні випадки загибелі дітей, руйнування освітніх і медичних закладів, примусового переміщення й депортації, що становить серйозний виклик для національної системи правового захисту та міжнародної спільноти. В цих умовах постає потреба у пошуку нових концептуальних підходів, здатних інтегрувати правові норми, інституційні механізми та практичні протоколи реагування.

Одним із таких підходів є концепція вітальної безпеки, яка акцентує на антропоцентричному вимірі захисту життя та здоров'я людини як найвищої соціальної цінності. Вона дозволяє розглядати права дитини не лише як юридично закріплені гарантії, а й як систему практичних заходів, спрямованих на забезпечення фізичного, психічного та соціального благополуччя в умовах кризових трансформацій. Інтеграція концепції вітальної безпеки у сферу захисту прав дитини надає можливість сформувати цілісну модель реагування, яка поєднує міжнародні стандарти та національні механізми.

Особливе значення для України мають міжнародно-правові документи, що визначають базові гарантії захисту дітей у збройних конфліктах. Це, насамперед, Конвенція ООН про права дитини (1989 року)[1] та Факультативний протокол

щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 року)[2], які встановлюють заборону залучення неповнолітніх до бойових дій та

[1] *Convention on the Rights of the Child*: adopted by UN General Assembly res. 44/25 of 20 Nov 1989 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child. – Title from the screen. – DOI: 10.18356/f65bafb2-en (United Nations iLibrary) – Ст. 6, 8, 19, 24, 28, 38.

[2] *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict*: adopted by UN General Assembly res. 54/263 of 25 May 2000

зобов'язують держави забезпечувати спеціальний правовий захист. Важливим інструментом є Декларація «Безпечні школи»[3] та Настанови щодо невикористання освітніх закладів у військових цілях[4], які Україна підтримала у 2019 році. Вони надають рамку для формування безпечного освітнього простору навіть у надзвичайних умовах.

У гуманітарному вимірі визначальними є міжнародні стандарти CPMS (Мінімальні стандарти захисту дітей у надзвичайних ситуаціях)[5], що задають параметри організації допомоги неповнолітнім, та Настанови IASC MHPSS щодо психічного здоров'я і психосоціальної підтримки[6]. Вони забезпечують узгодженість дій різних інституцій, що залучені до підтримки дітей у кризових ситуаціях. Українське законодавство, зокрема Закон «Про охорону дитинства»[7] та низка урядових рішень[8] ,[9], визначають правові засади і механізми реалізації цих стандартів у національній практиці.

Метою статті є комплексне дослідження правових гарантій, інституційних механізмів та практичних протоколів захисту дітей в умовах збройної агресії з позицій концепції вітальної безпеки. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: проаналізувати ключові міжнародні та національні документи у сфері прав дитини; дослідити роль державних і недержавних інституцій у забезпеченні їхньої реалізації; розкрити стандарти та алгоритми практичної допомоги дітям у кризових ситуаціях; сформулювати рекомендації щодо вдосконалення системи захисту в умовах воєнних викликів.

[Electronic resource]. – Mode of access: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/opac.–Ст. 1–4, 6.

[3] Safe Schools Declaration. – Oslo, 29 May 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ssd.protectingeducation.org/. – Пп. 1–6.

[4] Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict. – Global Coalition to Protect Education from Attack, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: https://protectingeducation.org/publication/guidelines-protecting-schools-universities-military-use-during-armed-conflict/. – Розд. I–III.

[5] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS). – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – Standards 1–4.

[6] Inter-Agency Standing Committee (IASC). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Action Sheet 1.1–2.3; піраміда втручань.

[7] Закон України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001 року [Електронний ресурс]. – Ст. 8, 21, 26.

[8] Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866 «Про діяльність органів опіки і піклування, пов'язану із захистом прав дитини» [Електронний ресурс]. – Розд. II–IV.

[9] Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.04.2015 року № 367 «Про затвердження Інструкції з організації безпечної роботи закладів освіти в умовах надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс]. – Пп. 1–3 Інструкції.

Отже, дослідження покликане поєднати правову, інституційну та практичну складові у цілісну модель забезпечення вітальної безпеки дитини, що має стати орієнтиром для формування державної політики й гуманітарних стратегій України у воєнний та післявоєнний періоди.

Подальший аналіз буде зосереджено на правових гарантіях, що формують фундамент системи вітальної безпеки дитини в умовах збройного конфлікту.

Розділ 1. Правові гарантії захисту дітей у збройному конфлікті

1.1. Міжнародно-правові стандарти

Система міжнародного права формує комплексні гарантії захисту дітей у збройних конфліктах. Базовим документом є **Конвенція ООН про права дитини (КПД, 1989 року)**[10], яка визначає дитину як особу до 18 років та гарантує їй право на життя, виживання і розвиток (ст. 6), захист від усіх форм насильства (ст. 19), освіту (ст. 28), охорону здоров'я (ст. 24), а також право на збереження ідентичності (ст. 8). Особливе значення мають положення статті 38, які зобов'язують держави утримуватися від залучення дітей до бойових дій і забезпечувати їх захист відповідно до норм міжнародного гуманітарного права.

Додаткову деталізацію забезпечує **Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини** щодо участі дітей у збройних конфліктах

(ОРАК, 2000 року)[11]. Він забороняє примусовий призов осіб, молодших за 18 років, до збройних сил та встановлює мінімальний вік для добровільного вступу. Протокол вимагає від держав вживати заходів для запобігання вербуванню неповнолітніх недержавними збройними групами та для їх реабілітації. Україна ратифікувала ці документи, що покладає на неї прямі зобов'язання у сфері правового захисту дітей під час воєнних дій.

Крім того, Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення (1949 року)[12] у статтях 24, 50 та 82 закріплює спеціальні гарантії щодо захисту дітей під час війни. У свою чергу, Додатковий

[10] *Convention on the Rights of the Child*: adopted by UN General Assembly res. 44/25 of 20 Nov 1989 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child. – Title from the screen. – DOI: 10.18356/f65bafb2-en (United Nations iLibrary). – Ст. 6, 8, 19, 24, 28, 38.

[11] *Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict*: adopted by UN General Assembly res. 54/263 of 25 May 2000 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/opac. – Ст. 1–4, 6.

[12] *Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of 12 August 1949* [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949. – Ст. 24, 50, 82.

протокол I (1977 року)[13], стаття 77, і Додатковий протокол II (1977 року)[14], стаття 4.3, визначають заборону залучення неповнолітніх до бойових дій і гарантують право на освіту та догляд навіть у надзвичайних умовах.

У сфері міжнародного гуманітарного права (МГП) правові гарантії містяться у **Женевських конвенціях 1949 року** та **Додаткових протоколах 1977 року**, які передбачають особливий захист цивільного населення, зокрема дітей, під час збройних конфліктів. Важливе значення мають **Паризькі принципи (2007 року)**[15] та **Ванкуверські принципи (2017 року)**[16], що визначають стандарти профілактики та реагування на використання дітей у збройних силах і групах.

1.2. Спеціальні міжнародні ініціативи у сфері освіти та безпеки

Одним із ключових інструментів захисту є **Декларація «Безпечні школи» (2015 року)**[17] та Настанови щодо захисту освітніх закладів[18] від військового використання. Україна приєдналася до цієї декларації у 2019 році, що закріпило зобов'язання держави забезпечувати безпечне освітнє середовище навіть у зоні воєнних дій. Декларація містить норми, спрямовані на запобігання використанню шкіл та університетів у військових цілях, їх обстрілам та руйнуванню, а також передбачає відповідальність за дотримання стандартів безпеки.

Водночас міжнародні гуманітарні організації, зокрема ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, ООН-Жінки та міжнародні НГО[19], активно впроваджують

---

[13] *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977* [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977. – Ст. 77.

[14] *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977* [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/apii-1977. – Ст. 4 (п.3).

[15] *Paris Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups*. – UNICEF, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.unicef.org/mali/media/1566/file/ParisPrinciples.pdf. – П. 2.1–3.7.

[16] *Vancouver Principles on Peacekeeping and the Prevention of the Recruitment and Use of Child Soldiers*. – Government of Canada, 2017 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/principles-vancouver-principes.aspx. – Пр. 1–5.

[17] Safe Schools Declaration. – Oslo, 29 May 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ssd.protectingeducation.org/. – Пп. 1–6.

[18] Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict. – Global Coalition to Protect Education from Attack, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: https://protectingeducation.org/publication/guidelines-protecting-schools-universities-military-use-during-armed-conflict/. – Розд. I–III.

[19] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS). – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

програми із забезпечення доступу дітей до освіти під час збройних конфліктів, включаючи дистанційні та змішані форми навчання.

1.3. Українське законодавство у сфері захисту дітей

Вітчизняне законодавство імплементує основні положення міжнародних актів та адаптує їх до національного контексту. Центральним нормативним актом є **Закон України «Про охорону дитинства» №2402-III**[20], що визначає систему гарантій державної політики у сфері захисту прав дітей. Зокрема, стаття 8 гарантує право на життя, стаття 21 – на освіту, а стаття 26 – на особливий захист дітей у надзвичайних ситуаціях.

Додатково варто відзначити Закон України «Про освіту»[21], який зобов'язує державу створювати безпечні та здорові умови для навчання. В умовах воєнного стану ці положення набувають особливої ваги, адже забезпечення безперервності освітнього процесу безпосередньо пов'язане з реалізацією вітальної безпеки.

Практичну імплементацію міжнародних стандартів у національне право забезпечують також підзаконні акти. Зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Про діяльність органів опіки і піклування, пов'язану із захистом прав дитини»[22] визначає порядок ухвалення рішень щодо розміщення дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Наказ Міністерства освіти і науки України від 2 квітня 2015 року № 367 «Про затвердження Інструкції з організації безпечної роботи закладів освіти в умовах надзвичайних ситуацій»[23] закріплює вимоги до безпечних умов навчання під час кризових обставин.

Важливу роль відіграють міжвідомчі нормативно-правові акти, які регламентують діяльність органів опіки та піклування, служб у справах дітей, Національної поліції, закладів охорони здоров'я та освіти у сфері реагування на випадки насильства, евакуації дітей, забезпечення психосоціальної підтримки та реабілітації.

1.4. Примусове переміщення та депортація дітей

Одним із найбільш кричущих порушень прав дитини є **примусове переміщення та депортація українських дітей на територію**

[20] Закон України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001 року [Електронний ресурс]. – Ст. 8, 21, 26.

[21] Закон України від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19. – Ст. 53, 54.

[22] Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866 «Про діяльність органів опіки і піклування, пов'язану із захистом прав дитини» [Електронний ресурс]. – Розд. II–IV.

[23] Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.04.2015 року № 367 «Про затвердження Інструкції з організації безпечної роботи закладів освіти в умовах надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс]. –Пп. 1–3 Інструкції.

держави-агресора. Міжнародний кримінальний суд у березні 2023 року видав ордери на

арешт представників керівництва Російської Федерації[24], визнавши такі дії воєнним злочином. ОБСЄ та Рада Європи у своїх звітах підтвердили факти системних порушень[25] ,[26], що включають незаконне вивезення, зміну ідентичності та насильницьке усиновлення дітей.

З точки зору вітальної безпеки, ці дії становлять загрозу не лише фізичному існуванню дитини, а й її культурній та національній ідентичності, що порушує норми КПД (ст. 8, 9) та Женевських конвенцій[27]. Українська держава вживає заходів щодо документування фактів депортацій, міжнародно-правового переслідування винних та розробки механізмів повернення дітей.

1.5. Вітальна безпека як правова категорія

Запровадження **поняття «вітальна безпека дитини»** у правову площину дозволяє систематизувати різнорівневі гарантії та відобразити їх у цілісній моделі захисту. Йдеться про таку організацію правових та інституційних механізмів, яка забезпечує:

– недоторканність життя та здоров'я;

– захист від насильства, примусової мобілізації, переміщення чи депортації;

– доступ до безпечної освіти та медичної допомоги;

– збереження культурної, національної та особистої ідентичності.

Узагальнюючи викладене, вітальна безпека дитини постає як інтегральна правова категорія, що поєднує положення міжнародних договорів, національного законодавства та практичних протоколів реагування.

Правові гарантії захисту дітей у збройному конфлікті формуються у взаємодії міжнародних і національних норм.

Конвенція ООН про права дитини (КПД) та *Факультативний протокол до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах* (ОРАК) закріплюють базові стандарти, які доповнюються Женевськими

[24] *International Criminal Court. Situation in Ukraine: arrest warrants of 17 March 2023* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.icc-cpi.int/ukraine. – (ICC-01/23-01/23, Situation in Ukraine).

[25] *OSCE. Reports on the impact of the Russian Federation's aggression on the rights of children in Ukraine* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.osce.org/ukraine. – Розд. 4.1–4.3.

[26] *Council of Europe. Protection of children in armed conflict* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.coe.int/en/web/children/armed-conflict. – П. 2–9.

[27] *Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of 12 August 1949* [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949.

конвенціями[28], Паризькими принципами[29] й Ванкуверськими принципами[30]. Українське законодавство забезпечує їх імплементацію, однак масштабні порушення, зокрема депортації дітей, свідчать про необхідність посилення міжнародного контролю й міждержавної співпраці. Включення концепції вітальної безпеки у правовий дискурс дозволяє сформувати нову парадигму, у якій права дитини стають невід'ємним елементом національної та міжнародної безпеки.

Однак самі правові норми залишаються декларативними без належних інституційних механізмів їх реалізації, що зумовлює потребу у розгляді організаційної складової захисту дітей.

Розділ 2. Інституційні механізми реалізації вітальної безпеки дитини

2.1. Державні органи та їхня компетенція

Забезпечення прав дитини в умовах збройної агресії в Україні здійснюється насамперед через систему державних органів, уповноважених на виконання спеціальних функцій. **Міністерство соціальної політики України** координує державну політику у сфері охорони дитинства та здійснює контроль за діяльністю служб у справах дітей. **Міністерство освіти і науки України** відповідає за організацію безпечного освітнього середовища, впровадження стандартів дистанційного та змішаного навчання, а також за реалізацію Декларації «Безпечні школи»[31]. **Міністерство охорони здоров'я України**

забезпечує доступ дітей до медичної допомоги, організовує систему психосоціальної підтримки та розробляє медико-санітарні протоколи[32,33].

---

[28] *Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of 12 August 1949* [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949. – Ст. 24, 50, 82.

[29] *Paris Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups*. – UNICEF, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.unicef.org/mali/media/1566/file/ParisPrinciples.pdf. – П. 2.1–3.7.

[30] *Vancouver Principles on Peacekeeping and the Prevention of the Recruitment and Use of Child Soldiers*. – Government of Canada, 2017 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/principles-vancouver-principes.aspx.– Пр. 1-5.

[31] Safe Schools Declaration. – Oslo, 29 May 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ssd.protectingeducation.org/. – Пп. 1–6.

[32] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS). – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

[33] Inter-Agency Standing Committee (IASC). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Action Sheet 1.1–2.3.

Окрему роль відіграє **Національна соціальна сервісна служба України**, створена у 2020 році, яка координує надання соціальних послуг та здійснює моніторинг стану захисту дітей у громадах. **Національна поліція України**, зокрема ювенальна превенція, займається виявленням випадків порушення прав дитини, реагуванням на факти насильства, торгівлі людьми чи примусового переміщення. У кризових умовах воєнного стану особливого значення набуває діяльність **Уповноваженого Верховної Ради з прав людини** та **Уповноваженого Президента з прав дитини та дитячої реабілітації**, які виконують функції парламентського та президентського контролю за дотриманням прав дитини.

2.2. Служби у справах дітей та органи опіки

Важливим елементом є **служби у справах дітей**, які діють у кожній області та громаді. Їхні повноваження включають захист прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також неповнолітніх, що опинилися у складних життєвих обставинах. В умовах війни вони здійснюють координацію евакуаційних заходів, забезпечують супровід дітей під час переміщення та організовують їхнє тимчасове влаштування[34]. **Органи опіки та піклування** приймають рішення щодо тимчасового чи постійного розміщення дітей у сім'ях, центрах соціальної підтримки або спеціалізованих закладах.

З огляду на концепцію вітальної безпеки, ці інституції стають базовими ланками забезпечення збереження життя і здоров'я дітей у критичних

обставинах. Проте на практиці їхня діяльність часто ускладнена кадровим дефіцитом, браком ресурсів та перевантаженістю функцій.

2.3. Роль освітніх закладів

Освітні заклади виступають не лише центрами навчання, а й ключовими осередками соціальної стабільності та психологічної підтримки. У рамках реалізації **Декларації «Безпечні школи»**[35] та *Настанов щодо захисту шкіл і університетів від використання у військових цілях*[36] школи та університети України зобов'язані дотримуватися спеціальних протоколів безпеки: організовувати укриття, проводити навчальні евакуації, створювати алгоритми

[34] Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866 «Про діяльність органів опіки і піклування, пов'язану із захистом прав дитини» [Електронний ресурс]. – Розд. II–IV.

[35] *Safe Schools Declaration*. – Oslo, 29 May 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ssd.protectingeducation.org/. – Title from the screen. – Пп. 1–6.

[36] *Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict*. – Global Coalition to Protect Education from Attack, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: https://protectingeducation.org/publication/guidelines-protecting-schools-universities-military-use-during-armed-conflict/. – Розд. I–III.

дистанційного навчання. Ці вимоги деталізує також *Наказ МОН України № 367 від 02.04.2015 року*[37].

Участь педагогів у програмі «Психосоціальна підтримка у школах» дозволяє поєднувати освітню та реабілітаційну функції, що прямо пов'язане з концепцією вітальної безпеки.

В умовах збройної агресії значення освітніх закладів виходить за межі класичного освітнього процесу: вони стають платформами для надання гуманітарної допомоги, консультацій психологів, проведення медичних оглядів та інколи виконують роль тимчасових притулків.

2.4. Медичні установи та система психосоціальної підтримки

Заклади охорони здоров'я забезпечують доступ дітей до медичної допомоги та здійснюють психологічну реабілітацію. **Первинна медична допомога** інтегрована з програмами психосоціальної підтримки за стандартами **IASC MHPSS**, що дозволяє комплексно реагувати на травматичні переживання

війни[38]. Важливим напрямом є організація роботи мобільних бригад медико-психологічної допомоги, які діють у прифронтових зонах та на територіях з масовим переміщенням осіб.

Особливої ваги набуває координація між МОЗ, Міністерством освіти, Міністерством соціальної політики та Національною поліцією з метою створення інтегрованих маршрутів допомоги[39]. У зв'язку з цим вітальна безпека дитини втілюється через забезпечення безперервного доступу до медичних, освітніх та соціальних послуг.

2.5. Міжнародні організації та партнерські структури

В умовах війни міжнародні організації виконують подвійну функцію: вони не лише забезпечують гуманітарну допомогу, а й здійснюють контроль за дотриманням міжнародних стандартів. **ЮНІСЕФ** реалізує програми з відновлення доступу до освіти[40], психологічної підтримки та вакцинації дітей. **Рада Європи** і **ОБСЄ** документують випадки

---

[37] Наказ Міністерства освіти і науки України від 02 квітня 2015 року № 367 «Про затвердження Інструкції з організації безпечної роботи закладів освіти в умовах надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0480-15. – Пп. 1–3 Інструкції.

[38] Inter-Agency Standing Committee (IASC). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Action Sheet 1.1–2.3.

[39] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS). – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

[40] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS). – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

порушення прав дитини, зокрема примусових переміщень і депортацій[41, 42]. **Міжнародний кримінальний суд** займається правовою кваліфікацією цих злочинів[43].

Співпраця України з міжнародними партнерами у сфері захисту прав дітей є важливим елементом зовнішньополітичної стратегії. Вона дозволяє інтегрувати національні механізми у ширший контекст глобальної системи захисту.

2.6. Громадянське суспільство та волонтерські ініціативи

Надзвичайно важливу роль у системі інституційних механізмів відіграють організації громадянського суспільства, благодійні фонди та волонтерські рухи. Вони забезпечують гнучке реагування на локальні виклики: створюють притулки для дітей, організовують гуманітарні коридори, проводять освітні та реабілітаційні програми. Їхня діяльність доповнює функції державних органів, забезпечуючи швидкість і гнучкість реагування, яких іноді бракує офіційним інституціям.

Важливо зазначити, що активність громадянського суспільства сприяє формуванню культури взаємодопомоги та підвищує рівень суспільної стійкості. У системі вітальної безпеки цей чинник відіграє роль «соціального буфера», що знижує ризики вторинної віктимізації дітей.

2.7. Проблеми координації та виклики реалізації

Попри значну кількість інституційних акторів, ключовою проблемою залишається **недостатня координація** між ними. Відсутність єдиного цифрового реєстру дітей, що постраждали від війни, ускладнює моніторинг ситуації. Нерівномірність ресурсного забезпечення різних регіонів створює дисбаланс у доступі до допомоги. Також гострою проблемою є кадровий дефіцит фахівців із психологічної підтримки, соціальної роботи та ювенальної юстиції.

Іншим викликом є **бюрократичні процедури**, які гальмують надання оперативної допомоги. У деяких випадках це призводить до того, що діти залишаються без належного захисту протягом критично важливого часу.

Інституційна система України у сфері захисту прав дитини в умовах війни є багаторівневою та включає державні органи, освітні й медичні

---

[41] *OSCE. Reports on the impact of the Russian Federation's aggression on the rights of children in Ukraine* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.osce.org/ukraine. – Розд. 4.1–4.3.

[42] *Council of Europe. Protection of children in armed conflict* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.coe.int/en/web/children/armed-conflict. – **П. 2–9.**

[43] *International Criminal Court. Situation in Ukraine: arrest warrants of 17 March 2023* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.icc-cpi.int/ukraine. – (ICC-01/23-01/23, Situation in Ukraine).

установи, міжнародні організації та структури громадянського суспільства. Проте її ефективність значною мірою залежить від рівня координації та ресурсного забезпечення. Концепція вітальної безпеки дозволяє розглядати всі ці елементи як взаємопов'язані частини єдиної системи, орієнтованої на захист життя, здоров'я та гідності дитини. Удосконалення інституційних механізмів вимагає посилення міжвідомчої взаємодії, цифровізації облікових процесів та створення єдиного стандарту реагування на порушення прав дітей у збройному конфлікті.

Наявність інституційної мережі є необхідною умовою, проте ефективність її роботи визначається наявністю чітких протоколів та стандартів реагування, які потребують окремого розгляду.

Розділ 3. Протоколи захисту та стандарти забезпечення вітальної безпеки дитини

3.1. Нормативно-методичні стандарти міжнародного рівня

Протоколи захисту дітей у надзвичайних ситуаціях формуються на базі міжнародних стандартів, які визначають універсальні орієнтири для держав та гуманітарних організацій. Центральне місце займають **Мінімальні стандарти захисту дітей у гуманітарних ситуаціях (CPMS, 2019 року)**[44]. Вони встановлюють практичні орієнтири щодо ідентифікації вразливих груп, організації безпечних просторів, забезпечення доступу до освіти, медичної та психосоціальної допомоги. CPMS передбачають індикатори оцінки ефективності заходів, що робить їх дієвим інструментом для моніторингу.

Не менш важливим є документ **IASC Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings (2007 року)**[45]. Він визначає рівні надання допомоги – від базових психосоціальних заходів до спеціалізованої психіатричної підтримки – і вимагає міжсекторальної взаємодії освіти, охорони здоров'я та соціальних служб. Цей документ особливо цінний у контексті України, де значна кількість дітей зазнає травматичного досвіду війни, втрати близьких і вимушеного переселення.

[44] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS). – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

[45] Inter-Agency Standing Committee (IASC). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Action Sheet 1.1–2.3.

3.2. Протоколи захисту освіти: «Безпечні школи»

Практична реалізація Декларації «Безпечні школи»[46] передбачає комплекс заходів: облаштування укриттів у навчальних закладах, розробку планів евакуації, проведення регулярних тренувань, перехід на дистанційне навчання у випадку небезпеки[47]. Міністерство освіти і науки України спільно з місцевими органами влади створює стандартизовані інструкції, які регламентують дії адміністрації, педагогів та учнів у надзвичайних умовах[48].

До протоколів належать також вимоги до **інформаційної безпеки**: недопущення поширення даних про місцезнаходження дітей, захист цифрових платформ від кібератак. Як наслідок, освітні заклади стають не лише місцем здобуття знань, а й елементом національної системи вітальної безпеки.

3.3. Алгоритми міжвідомчої взаємодії

В умовах війни особливого значення набувають алгоритми взаємодії різних інституцій. Їх можна подати у вигляді **маршрутів допомоги**, де кожен етап передбачає конкретні дії:

1. **Виявлення порушення прав дитини** (освітній заклад, соціальна служба, поліція).
2. **Первинна допомога** (медична, психологічна, соціальна).
3. **Повідомлення та передача інформації** відповідним органам (служби у справах дітей, органи опіки).
4. **Захист і тимчасове розміщення** (центри соціальної підтримки, притулки, прийомні сім'ї).
5. **Документування та правова реакція** (правоохоронні органи, прокуратура, міжнародні моніторингові місії).
6. **Довгострокова підтримка** (освіта, медична реабілітація, психосоціальна допомога, відновлення ідентичності).

Наявність таких протоколів дозволяє мінімізувати часові втрати й уникнути дублювання функцій, що є критично важливим для захисту життя та здоров'я дітей.

---

[46] *Safe Schools Declaration*. – Oslo, 29 May 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ssd.protectingeducation.org/. – Title from the screen. – Пп. 1–6.

[47] *Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict*. – Global Coalition to Protect Education from Attack, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: https://protectingeducation.org/publication/guidelines-protecting-schools-universities-military-use-during-armed-conflict/. – Розд. I–III.

[48] Наказ Міністерства освіти і науки України від 02 квітня 2015 року № 367 «Про затвердження Інструкції з організації безпечної роботи закладів освіти в умовах надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0480-15.–Пп.1–3.

3.4. Практика психосоціальної підтримки

Впровадження **IASC MHPSS** в Україні здійснюється через створення мобільних груп психологів і соціальних працівників, організацію груп взаємопідтримки у школах, відкриття гарячих ліній для дітей і батьків. Протоколи психосоціальної підтримки передбачають використання як індивідуальних консультацій, так і групових занять, спрямованих на подолання стресу.

У концепції вітальної безпеки ці заходи розглядаються як життєво необхідні, оскільки вони спрямовані не лише на збереження психічного здоров'я, а й на попередження соціальної ізоляції, вторинної віктимізації та радикалізації дітей, які зазнали травм війни.

3.5. Захист від примусового переміщення та депортації

Одним із найбільш критичних напрямів є протоколи протидії примусовому переміщенню та депортації дітей. Українські служби у справах дітей, Національна поліція та Міністерство закордонних справ координують дії щодо ідентифікації постраждалих дітей, документування фактів порушень і організації їхнього повернення[49,50,51]. На практичному рівні створюються реєстри депортованих неповнолітніх, залучаються міжнародні організації для моніторингу та юридичного супроводу.

Застосування концепції вітальної безпеки у цьому контексті дозволяє розширити протоколи: вони повинні передбачати не лише повернення дитини, але й комплекс заходів з відновлення ідентичності, психологічної реабілітації та соціальної інтеграції.

3.6. Використання цифрових технологій

Цифровізація процесів захисту є одним із перспективних напрямів. У межах державних і міжнародних програм створюються **електронні бази даних дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах**, інтегровані з медичними та освітніми реєстрами[52,53]. Це дає змогу

---

[49] *International Criminal Court. Situation in Ukraine: arrest warrants of 17 March 2023* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.icc-cpi.int/ukraine. – ICC-01/23-01/23.

[50] *OSCE. Reports on the impact of the Russian Federation's aggression on the rights of children in Ukraine* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.osce.org/ukraine. – Розд. 4.1–4.3.

[51] *Council of Europe. Protection of children in armed conflict* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.coe.int/en/web/children/armed-conflict. – П. 2–9.

[52] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS). – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

[53] Inter-Agency Standing Committee (IASC). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Action Sheet 1.1–2.3.

забезпечити швидкий обмін інформацією між органами влади, підвищити прозорість процедур і мінімізувати ризики дублювання.

Разом із тим виникає потреба у захисті персональних даних та запобіганні їхньому незаконному використанню. Тому протоколи повинні містити вимоги до кібербезпеки та дотримання міжнародних стандартів у сфері конфіденційності[54] ’[55].

3.7. Кращі міжнародні практики

У різних країнах, що пережили збройні конфлікти (Ізраїль, Боснія і Герцеговина, Хорватія), впроваджувалися протоколи захисту дітей, які можуть бути адаптовані для України. Це, зокрема, створення системи «child-friendly justice» для захисту дітей у судових процесах, впровадження спеціалізованих кризових центрів, інтеграція освітніх програм із психосоціальною підтримкою.

Важливим напрямом є **міжнародний моніторинг**, який дозволяє документувати факти порушень і формувати правову базу для переслідування винних у воєнних злочинах проти дітей.

Протоколи захисту та стандарти вітальної безпеки дитини в умовах війни формуються на перетині міжнародних норм і національної практики. Їхня ефективність залежить від адаптації CPMS та IASC MHPSS[56] ’[57] до українських умов, належного функціонування міжвідомчих алгоритмів, цифровізації процесів і забезпечення міжнародної підтримки. У цьому контексті концепція вітальної безпеки виступає інтегративною рамкою, яка дозволяє перетворити сукупність правових та практичних заходів на цілісну систему захисту життя, здоров’я й ідентичності дитини.

Розглянуті протоколи та стандарти утворюють практичне ядро системи захисту, яке потребує узагальнення та інтеграції у ширший концепт вітальної безпеки, що й стане предметом підсумкових висновків.

---

[54] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action **(CPMS)**. – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

[55] Inter-Agency Standing Committee (IASC). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Setting**s**. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Action Sheet 1.1–2.3.

[56] The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS**)**. – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – General Principles; Standards 1–4.

[57] Inter-Agency Standing Committee (IASC). Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Action Sheet 1.1–2.3.

ВИСНОВКИ

Збройна агресія проти України стала випробуванням не лише для національної безпеки, але й для системи захисту прав дитини, яка зазнала безпрецедентних викликів. Проведене дослідження довело, що ефективний захист дітей у кризових умовах потребує комплексного підходу, що інтегрує міжнародно-правові гарантії, національні інституційні механізми та практичні протоколи допомоги. Зазначений підхід найбільш повно відображає концепція вітальної безпеки, яка зосереджує увагу на збереженні життя, здоров'я, гідності та ідентичності дитини як базових соціальних цінностей.

По-перше, аналіз міжнародного права (Конвенція ООН про права дитини, Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах, Женевські конвенції, Декларація «Безпечні школи», стандарти CPMS та рекомендації IASC MHPSS) показав, що система міжнародних документів забезпечує всебічні гарантії захисту дітей у надзвичайних ситуаціях. Вони встановлюють заборонуна участь неповнолітніх у бойових діях, гарантують право на освіту, медичну та психосоціальну допомогу, а також визначають особливий захист від примусового переміщення і депортації. Разом із тим реалії війни в Україні засвідчили, що навіть наявність таких норм не завжди забезпечує їхню практичну реалізацію, а тому потребує посилення механізмів міжнародного контролю та відповідальності за їхнє порушення.

По-друге, інституційний аналіз довів, що система органів державної влади України (Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я, Національна соціальна сервісна служба, служби у справах дітей, Національна поліція), а також інституції президентського та парламентського контролю створюють багаторівневу модель захисту прав дитини. Однак її ефективність стримується проблемами координації, браком ресурсів і кадрів, нерівномірністю доступу до допомоги у різних регіонах. Водночас міжнародні організації (ЮНІСЕФ, Рада Європи, ОБСЄ, МКС) та громадянське суспільство істотно підсилюють національні інституції, забезпечуючи моніторинг, гуманітарну підтримку й правовий супровід. У системі вітальної безпеки всі ці актори формують інтегровану мережу, здатну реагувати на багатофакторні загрози.

По-третє, практичний вимір виявив, що протоколи захисту дітей є критично важливим інструментом реалізації їхніх прав. Імплементація CPMS та IASC MHPSS в українських умовах, застосування алгоритмів міжвідомчої взаємодії, протоколи евакуації та розміщення, а також стандарти психосоціальної допомоги забезпечують системність і послідовність дій. Особливого значення набувають заходи із захисту

освітнього простору, впровадження безпечних цифрових рішень і документування випадків примусового переміщення та депортації дітей. Вітальна безпека в цьому контексті виступає не абстрактною категорією, а конкретним практичним інструментом, що визначає життєво необхідні протоколи для державних і громадських інституцій.

Отже, концепція вітальної безпеки дитини у воєнний період виконує три ключові функції:

1. **Нормативно-правову** – інтегрує міжнародні та національні гарантії у цілісну правову систему.
2. **Інституційну** – забезпечує взаємодію органів влади, освітніх і медичних закладів, міжнародних партнерів та громадянського суспільства.
3. **Практичну** – визначає протоколи й алгоритми дій, спрямовані на захист життя, здоров'я та гідності дітей у кризових умовах.

У довгостроковій перспективі розбудова системи вітальної безпеки дитини має стати складовою державної політики України та частиною повоєнної відбудови. Її впровадження сприятиме не лише захисту дітей від воєнних злочинів, але й формуванню культури безпеки, що інтегрує гуманітарний, правовий і безпековий виміри. Це дозволить гарантувати, що права дитини, визначені як пріоритет національної та міжнародної спільноти, будуть не декларативними, а реально дієвими навіть в умовах найглибших криз.

АНОТАЦІЯ

Збройний конфлікт на території України спричинив безпрецедентні виклики для системи забезпечення прав дитини, які стосуються безпеки освітнього середовища, гарантій ідентичності, доступу до медичної та психосоціальної допомоги, а також протидії насильницькому переміщенню й депортації неповнолітніх. За таких умов виникає необхідність у глибокому аналізі міжнародно-правових норм з проблеми захисту прав дитини в умовах збройної агресії та їх імплементації в українське законодавство крізь призму концепції вітальної безпеки, що визначається як інтегральний комплекс правових, інституційних та практичних заходів, спрямованих на збереження життя, здоров'я та гідності особи.

Особливу увагу потребують перспективи імплементації норм Конвенції ООН про права дитини (1989 року) та Факультативному протоколу щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 року), які закріплюють міжнародні стандарти захисту дітей від залучення у воєнні дії та гарантують право на особливий правовий статус у надзвичайних умовах. Проаналізовано принципи Декларації «Безпечні школи» та Настанов щодо захисту навчальних закладів від військового

використання, що мають ключове значення для створення безпечного освітнього середовища під час агресії. Окремий акцент зроблено на стандартах CPMS (Мінімальні стандарти захисту дітей у гуманітарних ситуаціях) і рекомендаціях IASC MHPSS щодо психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, які формують методологічну основу практичних протоколів допомоги дітям у кризових умовах.

У статті також розкривається правове поле України у сфері охорони дитинства, включно із Законом «Про охорону дитинства» та міжвідомчими нормативними актами, що визначають механізми міжсекторальної взаємодії. Зроблено висновок, що концепція вітальної безпеки дитини може слугувати інтегративною рамкою для поєднання міжнародних і національних стандартів, створення ефективних інституційних механізмів та впровадження практичних протоколів захисту. Результати дослідження мають прикладне значення для розробки державної політики у сфері захисту прав дітей в умовах війни, а також для розбудови системи післявоєнної відбудови на основі гуманітарних і правових пріоритетів.

Ключові слова: права дитини; вітальна безпека; збройна агресія; Конвенція про права дитини; «Безпечні школи»; CPMS; IASC MHPSS; захист освіти; психосоціальна підтримка.

Література

1. Convention on the Rights of the Child : adopted by UN General Assembly res. 44/25 of 20 Nov 1989 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child. – Title from the screen. – DOI**:** 10.18356/f65bafb2-en (United Nations iLibrary). UN iLibrary+1

2. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict : adopted by UN General Assembly res. 54/263 of 25 May 2000 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/opac. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025.

3. Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of 12 August 1949 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025.

4. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025.

5. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/apii-1977. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025.

6. Paris Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. – UNICEF, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.unicef.org/mali/media/1566/file/ParisPrinciples.pdf. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025. ЮНІСЕФ

7. Vancouver Principles on Peacekeeping and the Prevention of the Recruitment and Use of Child Soldiers. – Government of Canada, 2017 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/principles-vancouver-principes.aspx. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025. international.gc.ca

8. Safe Schools Declaration. – Oslo, 29 May 2015 [Electronic resource]. – Mode of access: https://ssd.protectingeducation.org/. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025. ssd.protectingeducation.org

9. Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict. – Global Coalition to Protect Education from Attack, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: https://protectingeducation.org/publication/guidelines-protecting-schools-universities-military-use-during-armed-conflict/. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025. protectingeducation.org+1

10. The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. *Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action (CPMS)*. – 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://alliancecpha.org/en/CPMS. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025. alliancecpha.org+1

11. Inter-Agency Standing Committee (IASC). *Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings*. – Geneva : IASC, 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.who.int/publications/i/item/iasc-guidelines-for-mental-health-and-psychosocial-support-in-emergency-settings. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025. Всесвітня організація охорони здоров'я

12. Закон України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14. – Назва з екрана. – Дата звернення: 24.09.2025.

13. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19. – Назва з екрана. – Дата звернення: 24.09.2025.

14. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866 «Про діяльність органів опіки і піклування, пов'язану із захистом прав дитини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF. – Назва з екрана. – Дата звернення: 24.09.2025.

15. Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.04.2015 року № 367 «Про затвердження Інструкції з організації безпечної роботи закладів освіти в умовах надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0480-15. – Назва з екрана. – Дата звернення: 24.09.2025.

16. International Criminal Court. *Situation in Ukraine: arrest warrants of 17 March 2023* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.icc-cpi.int/ukraine. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025.

17. OSCE. *Reports on the impact of the Russian Federation's aggression on the rights of children in Ukraine* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.osce.org/ukraine. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025.

18. Council of Europe. *Protection of children in armed conflict* [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.coe.int/en/web/children/armed-conflict. – Title from the screen. – Accessed: 24.09.2025.

Інформація про авторів:
Рижов Ігор Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
радник голови Правління громадської організації
«Асоціація лікарів Хмельниччини»,
вул. Озерна, буд. 6/2А, пр. 4а, м. Хмельницький, 29017, Україна
https://orcid.org/0000-0001-8009-5895

Ящук Петро Володимирович,
старший викладач кафедри психології та інклюзивної освіти,
методик природничо-математичних дисциплін і технологій
Хмельницького обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
імені Анатолія Назаренка,
голова Правління громадської організації
«Асоціація лікарів Хмельниччини»,
керівник Науково-практичного центру «Вітальна безпека»,
вул. Озерна, буд. 6/2А, пр. 4а, м. Хмельницький, 29017, Україна
https://orcid.org/0009-0009-9367-0604

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-36

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ: ЗАХИСТ ПРИВАТНОГО ІНТЕРЕСУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ (ПРАКТИКИ ЗАХИСТУ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ ВІЙНИ)

Свєтлічний І. В.

ВСТУП

Інститут відновного правосуддя[1] зміщує акцент у кримінальному процесі з покарання винного на відновлення стосунків між сторонами (відновлення прав потерпілого). За результатами опитування[2], понад 1/3 суддів зазначили, і ми з цим погоджуємося, що через труднощі з відшкодуванням шкоди на практиці примирення неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) з потерпілим рідко відбувається в межах кримінального провадження. Приватний інтерес у кримінальному праві – це інтерес конкретної особи, що полягає у захисті її прав і свобод від порушень, відновленні порушених прав, а також забезпеченні можливості приватного життя. Він реалізується через прагнення особи захищати свої законні права у кримінальному процесі. Суть захисту приватного інтересу у кримінальному праві полягає у механізмах протидії втручанню держави або третіх осіб у сферу приватного життя[3]. Примирення сторін (при якому мінімалізується втручання держави), замість покарання у в'язниці (коли примус держави максимальний) і є такою суттю.

27 вересня 2024 року Координаційним центром з надання правничої допомоги та Державною установою «Центр пробації» підписано спільний наказ № 99/312 «Про затвердження Порядку взаємодії міжрегіональних центрів з надання безоплатної правничої допомоги та уповноважених органів з питань пробації у межах реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (далі – программа).

[1] Свєтлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 1. С. 254–257. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63

[2] Нагорнюк-Данилюк О. А. Угода про примирення в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 167–172. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2016_Nagornuk_danulyk.pdf

[3] Тітко І. А. Приватний інтерес як категорія кримінального права. *Вісник Харківського національного університету. Право.* 2013. Вип. 107. С. 249–258. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-249-258.pdf

Процес ускладнювався тим, що за наслідками введення в Україні воєнного стану 03 березня 2022 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 2117-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство». З цього часу певні неповнолітні, які вчиняли крадіжки та грабежі (близько 80% від загальної кількості правопорушень), не могли взяти участь у програмі відновного правосуддя, оскільки такі правопорушення стали кваліфікуватися як тяжкі злочини. Станом на 09 вересня 2025 року органами пробації одержано запити МРЦ відносно 197 неповнолітніх[4].

У відсотковому значенні кримінальних правопорушень у кримінальних проваджень (щодо неповнолітніх в умовах війни станом на вересень 2025 року) розподіляються наступним чином: 70 % – тяжкі злочини за різними статтями Кримінального кодексу України (далі – КК України) (зокрема, частина 1 ст. 121, частина 4 ст. 185, частина 4 ст. 186, частина 2 ст. 286, частина 2 ст. 289 КК України); 25 % – нетяжкі злочини за різними статтями КК України (зокрема, частина 1 ст. 122, частина 2 ст. 296 КК України). 4,75 % – кримінальні проступки (частина 1 ст. 125, частина 1 ст. 126, частина 1 ст. 190 КК України); 0,25 % – особливо тяжкі злочини (частина 4 ст. 189, частина 2 ст. 121, частина 2 ст. 15 та частина 1 ст. 115 КК України).

Питання про вплив пробації[5] на злочинність в аспекті відновного правосуддя та захисту приватного інтересу у кримінальному праві є цікавим та дискусійним. Закон України «Про пробацію» від 05.02.2015 № 160-VIII визначає правові засади організації та діяльності пробації в Україні. По-різному трактують науковці та практики цей інститут. Опитування суддів, проведене Центром пробації, засвідчує, що близько 64% суддів[6] вважають досудові доповіді корисним і ефективним інструментом, що підтверджує перспективність впровадження пробації для захисту приватного інтересу у кримінальному праві[7].

Пробація – це вид кримінального покарання, який застосовується у США, Великій Британії та ін. й полягає в накладанні обмежень на права

[4] Результати програми відновного правосуддя: 62% справ завершилися укладенням угод. *legalaid.gov.ua*. 2025. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/09/shhorichnyj-zvit-vidnovne-09-09-2024-r-09-09-2025-r.pdf

[5] Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19

[6] Пробація: 10 років змін та досягнень : колективна монографія / В. О. Аніщенко, І. Г. Богатирьов, І. Б. Волеваха та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. К. Гречанюка.Чернігів : Пенітенціарна академія України, 2025. 272 с.

[7]Звіт про результати оцінювання впровадження інституту пробації в Україні / Центр пробації. Київ, 2020. 52 с. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5fd/b3d/e45/5fdb3de45550b496595600.pdf

і свободи засудженого, встановленні спеціального нагляду за його поведінкою (на волі). Науковці трактують пробацію як вид покарання, не пов'язаний з позбавленням волі, що передбачає дотримання засудженим певних умов та перебування під наглядом визначеної особи. Суть пробації полягає у встановленні судом для правопорушника певних обмежень та обов'язків, спрямованих на його соціальну реабілітацію. Випробувальний термін передбачає утримання від нових злочинів та виконання обов'язків, визначених судом, таких як проходження курсу лікування, продовження навчання, повідомлення суду про зміну місця проживання або роботи, а також з'явлення до суду за викликом.

Пробація виконує не тільки функцію адекватної кари (на противагу позбавленню волі), але й може стати механізмом запобігання повторним злочинам серед неповнолітніх. Запобігання (у найкращих випадках) досягається через корекційні програми, працевлаштування, навчання, профілактику агресивної поведінки, мотивацію до позитивних змін та поліпшення соціальних стосунків. В розвинених країнах співробітники пробаційних служб залучаються до процесу ресоціалізації ще на етапі досудового розслідування. Це дозволяє суду отримати більш повну інформацію про правопорушника, яка може бути недоступною під час слідства або судового засідання. Ці відомості важливі для розробки програми ресоціалізації правопорушника у випадку застосування альтернативного покарання. Якщо ж правопорушник буде засуджений до позбавлення волі, зібрана інформація стане основою для створення програми виховного впливу у виправному закладі. Важливою функцією пробаційних служб після суду є проведення соціально-психологічної роботи із засудженими, спрямованої на зняття напруги, страху, агресії та інших негативних емоцій у неповнолітніх. Бесіди, робота та візити (в зарубіжних країнах) відіграють значну роль у цьому процесі.

В останні роки активні дискусії навколо застосування пробації набули широкого розголосу[8]. Суди різних інстанцій, правоохоронні органи та органи у справах дітей визнають важливість досудового звіту про неповнолітнього правопорушника, що вже був випробуваний у «пілотних» судах Івано-Франківської області та Мелітопольському міськрайонному суді Запорізької області. Приблизно 82% опитаних суддів підтвердили необхідність збору та підготовки відомостей про неповнолітнього правопорушника[9].

[8] Білас І. Я. Значення досудової доповіді органу пробації для суду у кримінальному провадженні / І. Я. Білас // *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. № 5 (48). С. 23–33. URL: http://apdp.in.ua/v100/3.pdf

[9] "Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні" / *Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).* 2020. 56 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf

Майже всі опитані судді (понад 98%) наголошують на необхідності соціального супроводу неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі[10]. Запровадження інститутів відновного правосуддя та ювенальної пробації в Україні є прогресивною ідеєю, спрямованою на покращення запобігання злочинам серед неповнолітніх, усунення передумов їх вчинення та підвищення рівня життя в суспільстві.

У звіті 2023 року, підготовленому Харківським інститутом соціальних досліджень, наведено такі статистичні дані: за підсумками 2020 року 73 неповнолітні особи пройшли пробаційні програми, за перше півріччя 2021 року – 113. Всього з 2019 року за обліком уповноважених органів з питань пробації пройшли 5 553 неповнолітніх (2019 року – 2 248 осіб, 2020 року – 1 918 осіб, станом на 1 серпня 2021 року – 1 387 осіб). Статистичні дані, представлені в Огляді результатів діяльності Державної установи «Центр пробації», показують значні результати роботи. Так, станом на 1 січня 2021 року оцінки результатів проходження пробаційних програм, які складаються по закінченню виконання заходів, передбачених пробаційною програмою, вказують на такий ступінь досягнення їхньої мети: низький (1 – 0,7%); середній (35 – 25,4%); високий (102 –73,9%)[11].

Таким чином, відновне правосуддя слід розглядати як підхід до реагування на злочини, включаючи ті, що вчинені неповнолітніми, на основі примирення, усунення завданої шкоди потерпілому та відповідальності правопорушника. Положення Кримінального процесуального кодексу України вже передбачають законодавчі механізми запобігання злочинам неповнолітніх та захисту прав учасників кримінального провадження в умовах змагальності та справедливості.

Поступова робота по імплементації європейських норм в Україні потребує подальшого вдосконалення та приведення нормативно-правових актів у відповідність. Слід усунути недоліки у функціонуванні інституту угод про примирення. Зокрема, необхідно передбачити право прокурора або слідчого підіймати питання закриття кримінального провадження щодо неповнолітнього за наявності угоди про примирення,

[10] Красілова Ю. М. Соціально-психологічні чинники ресоціалізації неповнолітніх засуджених : *дис. канд. психол. наук*. Київ, 2020. 230 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/18f/dis_Krasilova%20Y.M..pdf

[11] Аналіз системи правосуддя щодо неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом в Україні *: звіт Харківського інституту соціальних досліджень* / уклад. Т. Зюра, О. Кочеміровська, Г. Христова та ін. Харків, 2023. 56 с. URL: https://khisr.kharkov.ua/wp-content/uploads/2023/05/Analiz-systemy-pravosuddia-shchodo-nepovnolitnikh-iaki-perebuvaiut-u-konflikti-z-zakonom-v-Ukraini.pdf

що зменшило б кількість справ у суді[12]. Слід також передбачити норму про призупинення процесуальних строків під час медіації та встановити строки для проведення примирних процедур[13].

1. Особистість неповнолітнього правопорушника. Причини та умови злочинності неповнолітніх

Злочинність неповнолітніх становить серйозну соціальну проблему для усіх країн сучасного світу – це положення є одним із головних у Сальвадорській декларації, прийнятій на 12 конгресі ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (квітень 2010 р.). Тому пошук засобів протидії злочинності неповнолітніх, мінімізації підліткової злочинності завжди викликає підвищений як науковий, так і практичний інтерес, оскільки вирішення цієї проблеми є певним індикатором розвитку суспільства, показником ефективності роботи органів кримінальної юстиції[14].

Аналізу причин та умов злочинності неповнолітніх присвячені праці багатьох вітчизняних науковців, зокрема, слід процитувати твердження С. М. Корецького про те, що «необхідно пам'ятати, що кожний делікт, а тим більше злочин неповнолітнього, враховуючи перспективу розвитку особи, несе потенційно значно вищу суспільну небезпеку, ніж у дорослої людини»[15].

Протидія та запобігання злочинності неповнолітніх є одним із ключових напрямків антикримінальної політики України, як зазначає у своїй дисертаційній роботі Р. С. Кваша[16]. Це важлива частина діяльності держави, спрямована на захист громадян, суспільства та держави, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана

[12] Інформаційно-аналітичний звіт: Хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх» / Міністерство юстиції України, Харківський інститут соціальних досліджень. 2025. 40 с. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/informaczijno-analitychnyj-zvit-vidnovne-pravosuddya-2025.pdf

[13] Мазур М. Р. Відновне правосуддя і медіація в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / М. Р. Мазур // Юридичний вісник України. 2023. Вип. 6. С. 143–157. URL: http://www.jes.nuoua.od.ua/archive/6_2023/30.pdf

[14] Зеленянська О. І. Протидія злочинності неповнолітніх / О. І. Зеленянська. Київ, 2017. 112 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/bitstreams/2df879a7-3107-43d2-ad67-754ec2234fd1/download

[15] Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у системі кримінальної юстиції України. Київ. 2018. 336 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/02/nazymko-2018.pdf

[16] Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології. дис... д-ра філос. Київ, 2021. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U102626

необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура, як того вимагає стаття 2 КПК України.

О. М. Костенко зазначає, що мудра політика, полягає в тому, щоб за допомогою соціальних реформ сприяти узгодженню волі і свідомості людей з реально існуючими і діючими в суспільстві законами природного права, тобто сприяти формуванню правової культури людей, аби не довелося забезпечувати правопорядок за допомогою репресивних засобів[17]. Особливо актуальною ці тези є для дослідження проблеми відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх правопорушників, для яких репресія – крайній захід протидії, як зазначає Р. С. Кваша.

Кримінальна статистика свідчить, що більшість рецидивістів уперше стають на шлях злочинів у неповнолітньому віці чи в перші роки після настання повноліття. Це пояснюється тим, що каральна система в її нинішньому вигляді не здатна зробити з юних злочинців законослухняних громадян, тому потребує істотних змін. Тому в основі ювенальної юстиції має лежати не каральне, а відновне, реабілітаційне, охоронне та виховне правосуддя, яке б сприяло соціальній адаптації та реінтеграції неповнолітнього правопорушника.

На погляд Р. С. Кваші не слід ототожнювати поняття «насильство» виключно із спричиненням фізичної шкоди організму потерпілого. Визначаючи зміст цього поняття, Р. С. Кваша вважає за доцільне враховувати дуалістичну природу насильства як явища, яке може проявлятися як у фізичній формі, так і в психологічному впливі, що здійснює деструктивний вплив на особистість. Окрім того, розуміння насильства як виключно фізичного впливу на іншу людину можливе виключно з точки зору позитивізму, доводить у своїй дисертації Р. С. Кваша.

Така думка спирається на дослідження О. М. Костенка, який зазначає, що позитивізм є хворобою, яку можна визначити як світоглядну ідеологію, що полягає у прийнятті видимості за дійсність. Вилікуватися від «хвороби» позитивізму можна лише з допомогою доктрини, яка за видимістю дозволить відкрити дійсність. Такою доктриною, з точки зору О. М. Костенка, є доктрина, заснована на натуралістичному світогляді, відповідно до якої критерієм, за яким дійсність слід відрізняти від видимості, є закони Природи: дійсним є те, що узгоджується із законами Природи, а те, що не узгоджується, є лише видимістю. Також О. М. Костенко відзначає, що в основу правничих розвідок, у тому числі

[17] Костенко О. М. Основи соціально-натуралітичної юриспруденції та кримінології: монографія. Одеса: ВД «Гельветика», 2021. 140 с.

з проблем кримінального права та кримінології має бути покладена юснатуралістична методологія[18], яка ґрунтується на принципі соціального натуралізму. Останній можна сформулювати так: соціальні явища слід розглядати як такі, що існують так само за законами природи, як і біологічні чи фізичні явища. Це означає, зокрема, що воля і свідомість утворюється у людей не для того, щоб жити поза законами природи, а, навпаки, для того, щоб жити у злагоді із ними.

Характеризуючи евристичні можливості принципу соціального натуралізму взагалі, і у філософії права зокрема, академік О. М. Костенко відзначає, що він придатний для того, щоб, використовуючи його, скласти правильне уявлення про природу найрізноманітніших соціальних явищ. «Драма сучасної цивілізації полягає в тому, що серед людей набуло поширення неправильне уявлення про природу речей, яке проявляється у вигляді сваволі та ілюзій. Саме це знаходиться в основі будь-якої соціальної драми. Як наслідок, − втрачається критерій для розрізнення добра і зла, істини і неістини, правильного і неправильного, людей хороших і людей поганих, соціальної норми і патології тощо»[19]. О. М. Костенко зауважує, що принцип соціального натуралізму зовсім не означає переходу на шлях редукціонізму (тобто, теоретичного «опускання» соціальних явищ з вищого щабля розвитку природи до нижчих щаблів, на яких знаходяться біологічні і фізичні явища), для того, щоб визнати наявність у соціальних явищ природної основи. Є інший шлях визнання природної основи соціальних явищ, а саме: визнати відповідно до принципу соціального натуралізму спільну природну основу, на якій існують і фізичні, і біологічні, і соціальні явища – це закони Матері–Природи, яка є «спільним знаменником» для усього сущого[20].

Становлення дітей на шлях насильницької, кримінальної протиправної діяльності відбувається поступово, у міру десоціалізації та формування насильницького прояву – домінантної морально-психологічної властивості, яка визначає насильницьку зорієнтованість особи на досягнення тих чи інших, у тому числі корисливих, цілей. В останній зосереджуються деформації ціннісно-нормативної сфери

[18] Кримінологія : підручник / А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін. ; за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Харків: Право, 2018. – 416 с

[19] Пйотр Штомпка СОЦІОЛОГІЯ. Аналіз суспільства. – Львів: Колір ПРО, 2020. – 800 с. URL: https://sociology.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/07/%D0%9F%D0%B9%D0%BE%D1%82%D1%80-%D0%A8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BA%D0%B0.pdf

[20] Костенко О. М. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього. *Вісник Національної академії наук України.* 2006. № 10. С. 33–38.

свідомості, негативні психологічні риси особи та біопсихологічні особливості. Змістом корисливої спрямованості насильницького прояву є суспільно небезпечне ставлення до власності і недоторканності, психофізичного статусу суб'єкта власності. Такому ставленню сприяють біологічні та соціальні деформації свідомості і волію

У численних працях вітчизняних науковців досліджуються причини та умови злочинності неповнолітніх. С. М. Корецький зазначає, що, враховуючи перспективу розвитку особистості, кожен делікт, особливо злочин, вчинений неповнолітнім, потенційно являє собою значно більшу суспільну небезпеку, ніж аналогічне правопорушення дорослої людини, з чим погоджується і автор.

Науковці наголошують на таких основних психічних особливостях неповнолітніх: підвищеній груповій залежності, негативізмі, демонстративній незалежності, схильності до ризикових дій, недостатньому соціальному самоконтролі. С. М. Корецький у цьому контексті зауважує: «Коли людина утягується у життя групи, вона розвиває таке саморозуміння, яке регулює її поведінку у відповідності до норм цієї групи»

Також «необхідним засобом забезпечення ефективності діяльності злочинної групи» спілкування. Саме потреба у спілкуванні (у підлітків вона особливо загострена), у самоствердженні, в реалізації своїх можливостей і здібностей, у визнанні оточенням рис, не схвалених у сім'ї та навчально-виховній установі, пошук психологічного й фізичного захисту від необґрунтованих посягань інших осіб, примушує неповнолітніх створювати або об'єднуватись у групи[21].

Узагальнення наведених підходів науковців дозволяє виокремити ті властивості, які є важливими саме для пояснення групового характеру поведінки неповнолітніх, у тому числі і злочинної: підвищена групова залежність, недостатній соціальний самоконтроль, конформізм, легкість швидкого неформального об'єднання, потреба у спілкуванні та самоствердженні. Зважаючи на вищенаведене, стає зрозумілим чому неповнолітній намагається включитись в групи однолітків і якнайшвидше засвоїти групові норми з метою досягнення ідентичності. Як показує соціальна практика, це дуже часто неформальні групи агресивного, епатажного, гедоністичного напрямку. Безперечно, що входження неповнолітнього до тієї чи іншої групи не може не впливати на його ставлення до інших суб'єктів спілкування і до самого себе, до цінностей та інтересів, що панують у групі.

[21] Петечел О. Ю. Формування злочинних груп неповнолітніх: психологічний аспект. *Актуальні проблеми держави і права.* 2010. Вип. 55 С. 611–615. URL: http://www.apdp.in.ua/v55/122.pdf

Групі як сукупності осіб, об'єднаних спільною метою, ідеєю, працею властиві феномени групової згуртованості та конформізму. Тому у межах внутрішньо-групового спілкування формуються індивідуальні особистісні позиції, статуси та ролі неповнолітньої особи. Перебуваючи у групі, підліток не може не наслідувати її ролей та зразків поведінки її учасників[22].

О. М. Костенко виокремлює етапи та зазначає про важливість мотиву у механізмі злочинної поведінки неповнолітніх: І етап – під дією причин злочинності в людини утворюється комплекс сваволі й ілюзій; ІІ етап – під впливом комплексу сваволі й ілюзій людина вибирає саме злочинний спосіб задоволення своїх потреб, в результаті чого в неї виникає мотив, що спонукає до злочинного діяння (злочинний мотив; ІІІ етап – під впливом комплексу сваволі й ілюзій людина ставить собі ціль – створити злочинним способом такий стан речей, який необхідний для задоволення її потреб (злочинна ціль); IV етап – під впливом злочинного мотиву і злочинної цілі людина за наявності певних умов, що сприяють прояву комплексу сваволі й ілюзій, вчиняє злочин. Мотив злочину – це акт волі, що генерує конкретне злочинне діяння/

О. С. Моргун зазначає, що вивчення особи неповнолітнього злочинця – неможливо без дослідження мотивів злочинної поведінки, оскільки в мотивах виражається не якась окрема риса особи, а в певному значенні вся людина, всі характерні для нього властивості і особливості. Мотив злочину є істотним елементом мотивації злочинного діяння – складного суб'єктивного процесу, що обумовлює поведінку особи. Слушно зауважити, що поведінка людини завжди визначається багатьма мотивами. Однак серед цих мотивів завжди є один провідний, домінуючий, який визначає напрямок поведінки особи. Цей мотив є рушійною силою вчинків неповнолітньої особи.

В. В. Пономаренко обґрунтувала, що при вчиненні групового хуліганства у кожного з учасників можуть бути різні мотиви (наприклад, особисті неприязні стосунки), проте головним є саме хуліганський мотив, який слід розглядати як груповий[23]. Можна припустити, що під час вчинення групових насильницьких злочинів неповнолітніми, незважаючи на різні мотиви учасників, домінуючим залишається

[22] Кваша Р. С. Насильницька злочинність неповнолітніх: особливості групової поведінки. *Правова держава.* 2021. Вип. 32С. 523–530. URL: https://pravova-derzhava.org/pravova-derjava-issue-32-2021

[23] Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Бауліна Ю.В., Бурдін В.М., Вишневська І.А., Горох О.П., Гуторова Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. // За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 494 с.

груповий мотив. Цей груповий мотив визначає кваліфікацію злочину, вчиненого неповнолітніми. Група через систему своїх внутрішніх відносин формує певні особистісні характеристики її членів. Більше того, індивідуальні мотиви та поведінка особи набувають повноти своїх характеристик саме через призму групової діяльності. Груповий мотив у спрямованості поведінки неповнолітніх є очевидним.

У контексті злочинності неповнолітніх науковці визначають мотивом їх насильницької поведінки «бажання мати владу і домінувати над іншими учасниками групи, щоб отримати високий соціальний статус. Іноді метою є отримання грошей, цінних предметів тощо. Вказане в цілому доводиться і висновком Арістотеля про тваринність людини. Агресори вважають силу універсальним засобом досягнення будь-яких цілей. В усі часи вчені основним мотивом насильницької поведінки неповнолітніх визначають самоствердження індивіда за рахунок іншого.

Як відомо, Арістотель вважав, що люди, якби вони існували взагалі без закону, були б найгіршими з тварин, а закон своїм виникненням завжди пов’язаний з державою. Людину, на думку Арістотеля, потрібно розуміти в першу чергу як політичну тварину, або ж, якщо говорити точніше використовують при цьому арістотелівську термінологію, «тварину полісну». Арістотель наполягав на тому, що гарну організацію держави неможливо одержати тільки завдяки щасливій випадковості, але тільки завдяки знанню та свідомому плануванню. Ідеальний державний лад,який був описаний у "Політиці" Арістотеля, загалом може вважатись дуже близьким до того, який сам Арістотель в більшості випадків називав аристократичним державним ладом. Відповідно до вчення Арістотеля, повноправні громадяни держави повинні дотримуватись в полісі, який повинен бути заснований і побудований у відповідності до ідеального державного ладу, такого способу життя, що сприяв би розвитку чеснот і, отже, забезпечував би таким чином всьому суспільству щасливе існування. В «Політиці» містяться досить докладно міркування, які стосуються виховання таких поколінь майбутніх громадян. Потрібно підкреслити, що погляди Арістотеля з вказаних питань державної політики знаходяться в тісному зв'язку з його ідеалами суспільного устрою.

Зважаючи на вищенаведені міркування, слід процитувати О. М. Костенка: «соціальна рівність дітей і дорослих є у тому, що до дітей треба ставитися саме як до дітей, а до дорослих саме як до дорослих, а не однаково, з однією міркою (що було б неадекватністю)». Екстраполюючи цю думку на предмет нашого дослідження, можна стверджувати, що в Україні до неповнолітніх злочинців слід ставитися саме як до неповнолітніх, а до дорослих злочинців як до дорослих. Такий

підхід сприятиме розвитку ювенальної кримінології та наблизить реалізацію мети − зниження в державі рівня злочинності неповнолітніх. Таким чином, злочинність неповнолітніх є складним явищем, яке обумовлюється багатьма комплексними факторами.

Як вважають сучасні дослідники психології неповнолітніх, зокрема Л. М. Гридковець, основні причини та умови злочинності неповнолітніх включають: негативний вплив у сім'ї, що може проявлятися як відсутність емоційного зв'язку з батьками, конфлікти в родині, насильство та інші негативні фактори, які можуть сприяти злочинній поведінці. Недоліки у шкільному вихованні та проблеми насильства в школі, булінг, відсутність підтримки з боку вчителів та однолітків теж можуть впливати на поведінку підлітків[24].

2. Профілактичний потенціал відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх

Відновне правосуддя, як доведено нижче, має профілактичний потенціал у протидії злочинності неповнолітніх, який обумовлений декількома чинниками. *По-перше*, підхід спрямований на відновлення відносин між злочинцем та потерпілою стороною, що допомагає зменшити ризик повторних правопорушень завдяки отриманому довіду. Практично, завдяки залученню медіаторів, які допомагають у вирішенні конфліктів та забезпечують нейтральну атмосферу для обговорення проблем неповнолітні розуміють наслідки своїх дій та приймають відповідальність за них, що слугує запобіжником їх повторення (рецидиву правопорушень). *По-друге,* згідно з дослідженнями І. В. Гловюк, А. В. Лапкіної, М. Р. Мазур, В. Т. Нор, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, Т. А. Цувіної відновне правосуддя сприяє покращенню психологічного стану неповнолітніх, зниженню їхнього стресу та підвищенню рівня самоповаги, що, в свою чергу, сприяє їхньому соціальному розвитку та інтеграції у суспільство[25].

А. Р. Туманянц вважає з медичної та педагогічної точки зору, відновне правосуддя має значний позитивний вплив на здоров'я та розвиток неповнолітніх, тому що сприяє зниженню стресу та тривоги серед неповнолітніх, в свою чергу, ниження стресу може зменшити

[24] Уляна Михайлишин Детермінанти розвитку негативних емоційних станів, що сприяють делінквентним формам поведінки неповнолітніх // Освіта регіону. 2022. № 4. С. 98-105. https://social-science.uu.edu.ua/article/1222

[25] Гловюк І. В., Лапкін А. В., Мазур М. Р., Нор В. Т., Торбас О. О., Туманянц А. Р., Цувіна Т. А. Переговори і медіація у кримінальному провадженні : навч. посібник / за ред. В. Нора, М. Мазур. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. – 328 с. – URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6b3e3817-58c2-4252-8fab-13655f8c29d7/content

ризик розвитку хронічних захворювань, таких як гіпертонія та депресія. Крім того, програми відновного правосуддя можуть включати психологічну підтримку, що допомагає неповнолітнім краще справлятися з емоційними та психологічними труднощами.

Крім вказаного, за дослідженнями А. Р. Туманянца, відновне правосуддя сприяє розвитку соціальних навичок та відповідальності серед неповнолітніх. Цей підхід допомагає їм краще розуміти наслідки своїх дій та вчить їх вирішувати конфлікти мирними способами, тому що програми відновного правосуддя можуть включати освітні компоненти, які сприяють розвитку критичного мислення та етичних цінностей. Таким чином, відновне правосуддя може стати ефективним інструментом для покращення здоров'я та розвитку неповнолітніх, сприяючи їхньому соціальному інтегруванню та відповідальності.

О. В. Ставицька зазначає, що відновне правосуддя зародилося, або точніше, відродилося у Європі та Північній Америці у сімдесятих роках двадцятого століття. Цей розвиток базувався на вікових традиціях, що практикувалися у країнах Латинської Америки, Азії та серед перших народностей, які оселилися в Канаді та Новій Зеландії. Істотний вплив на розвиток цього явища справило християнство, яке згодом визначило його практику.

Перша спроба застосування відновного правосуддя відбулася в Канаді у 1974 році, завдяки зусиллям християнської групи менонітів, які прагнули поширити практику християнських цінностей у системі кримінального правосуддя та залучити добровольців з числа членів громади. Офіцер служби пробації, який був менонітом, запропонував судді у справі вандалізму, скоєного двома молодими правопорушниками, щоб вони зустрілися з 22 потерпілими і обговорили можливості відшкодування заподіяної шкоди. Суддя підтримав такий підхід, і в рамках наказу про пробацію два правопорушники зустрілися з основною групою потерпілих і погодилися на способи компенсації їхніх втрат. Цей успіх став поштовхом для організації у 1975 році у містечку Китченер (Онтаріо) “Проекту з примирення між потерпілими та правопорушниками”, який мав на меті систематично поширювати цю практику, особливо у справах, пов'язаних із замахами та майновими злочинами. Потерпілі та правопорушники отримали можливість зустрітися один з одним, відновити стосунки та досягти примирення. Водночас, не завжди вдавалося досягти примирення. Згодом було створено програми медіації між потерпілими та правопорушниками, які

зосереджувалися на процесі медіації, а не на самому примиренні. Ці ініціативи швидко поширилися в Канаді та США[26].

У Європі програми відновного правосуддя почали впроваджувати на початку вісімдесятих років у Норвегії та Австрії. На даний час понад 80 країн світу використовують одну із форм відновного правосуддя для боротьби зі злочинністю. Варто відзначити, що в кримінальному праві багатьох країн примирення з потерпілим як підстава для припинення кримінального переслідування та звільнення від кримінальної відповідальності використовується часто. У багатьох країнах розповсюджена така форма вирішення кримінально-правових конфліктів, як медіація. Проста медіація, подібна до звільнення від кримінальної відповідальності внаслідок примирення з потерпілим, передбачає визначену процедуру посередництва з метою примирення потерпілого і обвинувачуваного при відшкодуванні заподіяної шкоди. Цей вид медіації закріплений, наприклад, у ст. 41 КПК Франції 1958 р. (із наступними змінами і доповненнями).

Ніхто не хоче бути покараним – це цілком природна реакція, що виникає в результаті інстинкту самозбереження та захисту власної репутації людини. Люди уникають покарань, оскільки вони пов'язані зі соромом, стресом, іноді обмеженням свободи. Важливо відзначити, що користь та доцільність медіації в кримінальному процесі ґрунтується на припущенні про винуватість обвинуваченого в правопорушенні. У більшості випадків медіація вимагає визнання вини з боку обвинуваченого, оскільки без цього процес неможливий.

Медіація надає можливість для обвинуваченого виправити свою помилку та повернутися до суспільства без необхідності проходити через систему покарань. Лише в дуже рідких випадках обвинувачуваний, щиро підтверджуючи свою невинність, а не просто вважаючи себе невинним, може залучатися до процедури медіації з особою, яка заявляє, що стала потерпілим. Якщо обвинувачуваний не готовий взяти на себе відповідальність за скоєне правопорушення, йому доведеться скористатися правом на презумпцію невинності. У процесі медіації правопорушники одержують також можливість просити про прощення й одержувати його. Найбільша користь для правопорушників, можливо, міститься в емоційному і психологічному звільненні від образа "правопорушника" чи "злочинця". Таким чином, медіація в кримінальному процесі є ефективним інструментом для розв'язання конфліктів, який дозволяє уникнути традиційних покарань і сприяє

[26] Umbreit M., Lewis L. Victim Offender Mediation Training Manual (VORS) / Center for Restorative Justice & Peacemaking University of Minnesota 2015. PDF. URL: https://www.antoniocasella.eu/restorative/Umbreit_Lewis_2015.pdf

відновленню справедливості та гармонії в суспільстві. Почуття подібного "звільнення" зазвичай не відбувається після того, як правопорушник поніс покарання без реституції і примирення. Багато хто з "реабілітованих" правопорушників говорить після відбування покарання, що недостатньо просто "сплатити свій борг перед суспільством". Вони продовжують відчувати потребу вибачитися і виправити свою провину перед потерпілим злочину. Це для них необхідний елемент відновлення самоповаги.

І. В. Озерський та О. В. Ставицька вказують, що в теперішній час переваги і користь програм примирення широко визнані і документально підтверджені. У США, Канаді, Великій Британії, Європі, Австралії і Південній Африці діє більш 200 програм примирення. Досвід здійснення цих програм і статистика свідчать, що примирення дійсно відбувається приблизно в 2/3 справ, переданих у програми примирення. У більшості справ, що не увінчалися примиренням, жертва злочину відмовилась від участі.

Більш 90% справ, до яких застосовувалася програма примирення, завершилися договором про відшкодування збитків і угодою про примирення (далі – угоди або контракти). Відшкодування збитків може здійснюватися у формі грошової компенсації, чи відновлення або заміни ушкодженої чи украденої власності, якої-небудь роботи, виконуваної для потерпілого, чи в яких-небудь інших формах – єдиним обмеженням є власна творча фантазія сторін і медіатора. Угоди між потерпілим злочину і правопорушником, що припускають продовження відносин, часто включають умови щодо дотримання чи, навпаки, ухиляння від певної поведінки. У ряді випадків єдине, чого хоче жертва злочину після зустрічі з правопорушником, це одержати вибачення й обіцянку більше ніколи так не робити. Контракти, укладені з неповнолітніми правопорушниками, як правило, містять певні умови щодо школи (наприклад, повернутися в школу, закінчити чи одержати освіту, отримувати оцінки не нижче середньої).

О. В. Ставицька відзначає, що серед справ, що увінчалися підписанням угоди або контракту, більш 95% контрактів були успішно виконані протягом одного року після медіації. Фахівці програм примирення здійснюють контроль за виконанням контрактів і, при необхідності, організують додаткові зустрічі-медіації для того, щоб гарантувати виконання умов чи внести зміни в умови контракту. Аналіз судової практики відшкодування збитку за вироком показує, що відповідне відшкодування відбувається в 30% випадків. Причина такої великої розбіжності, можливо, пов'язана з тим, що правопорушники, що укладають примирний договір, ставляться до нього як до свого договору. Судові вироки, що припускають відшкодування збитку, найчастіше

розглядаються скоріше як покарання і як обов'язок підсудного. Інша причина, можливо, пов'язана з тим, що процес медіації, на відміну від відшкодування за вироком, спрямований на створення такого примирного договору, який правопорушник ймовірно може виконати. Спеціальна підготовка медіаторів дозволяє спрямувати переговорний процес таким чином, щоб право на одержання компенсації з боку жертви злочину було урівноважено потребою правопорушника дати реальні зобов'язання.

Як зазначається у дослідженнях О. В. Ставицької (див. табл.1), приблизно 75% жертв злочинів і 65% правопорушників, що брали участь у програмах примирення, говорять, що вони задоволені тим, як система правосуддя розглянула їхню справу; 85% як потерпілих, так і правопорушників, що беруть участь у медіації, відзначають справедливість результату, досягнутого по їхній справі.

Статистика програм примирення в США свідчить, що рівень рецидиву серед правопорушників, що пройшли через програми примирення, не перевищує 10%. З'являється усе більше свідчень (хоча вони все ще мають попередній характер), що показують: набагато менше імовірність того, що правопорушники, які пройшли через процедуру медіації з жертвами своїх злочинів, знову повернуться в злочинний світ, у порівнянні з правопорушниками, поводження з якими мало традиційний характер. Правопорушники, у цілому, відчувають каяття совісті після здійснення злочину, їхня реакція виявляється або у вигляді спроби відновити відносини за допомогою каяття і реституції, чи у вигляді прагнення виправдати свою неправомірну поведінку. Існують й інші реакції, проте бажання покаятись, знайти примирення й одержати прощення є зазвичай вихідною реакцією, що, якщо її не задовольнити, призводить до виправдання вчиненого.

Таблиця 1

Реакція	**Опис**
Каяття (75 %)	Близько трьох чвертей правопорушників відчувають початкове бажання розкаятись і змінитись, зокрема через визнання провини, вибачення та спроби відшкодування шкоди.
Виправдання (65 %)	Якщо не забезпечені можливості для вираження каяття, доцільно вважається: правопорушники майже в двох третинах випадків починають виправдовувати або раціоналізувати свої вчинки.

Такі частки, а саме 75 % проти 65 %, узгоджуються із загальною тенденцією психологічних теорій про емоційну реакцію людини на провину й загальним досвідом програм відновного правосуддя. Так, багато правопорушників, не маючи можливості визнати свою провину, висловити каяття й одержати прощення, починають виправдувати свій злочин, звинувачуючи в ньому саму жертву, чи суспільство, чи кого-небудь ще. Тому для багатьох правопорушників примирення в кримінальних справах виконує функції виправного процесу, на відміну від в'язниць, що настільки евфемістично називають "виправними установами".

Зіштовхуючись з реальними людськими наслідками своїх діянь і відчуваючи відповідальність перед потерпілим від злочину, у процесі примирення у правопорушника зароджується "почуття симпатії" до жертви, що може запобігти здійсненню нового злочину. Як зазначено вище, за статистикою програм примирення в США, рівень рецидиву серед правопорушників, які пройшли через програми відновного правосуддя значно менший ніж середній.

Дослідження І. В. Гловюк, А. В. Лапкін, М. Р. Мазур, В. Т. Нор, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, Т. А. Цувіна показують, що правопорушники зазвичай відчувають каяття після здійснення злочину[27]. Їхня реакція проявляється у спробах відновити стосунки через каяття та реституцію або у прагненні виправдати свою неправомірну поведінку. Хоча існують й інші реакції, бажання покаятись, знайти примирення та отримати прощення зазвичай є першочерговою реакцією. Якщо це бажання не задовольнити, правопорушники починають виправдовувати свій злочин, звинувачуючи жертву, суспільство або інших. Примирення за цими ж дослідженнями, відбувається приблизно в 2/3 справ, які передані на медіацію. Серед цих справ більше 90% завершуються угодою про відшкодування збитків. Таким чином, основні ідеї відновного правосуддя, як концепції альтернативного реагування на кримінальне правопорушення, включають зцілення жертви, відповідальність правопорушника за вчинені дії, відшкодування шкоди та гармонізацію потреб потерпілого, правопорушника і суспільства. Вказане потребує визначення принципів здійснення медіації щодо кримінальних правопорушень. Зауважимо, що принципи здійснення медіації є правовим фундаментом, на якому базується вся процедура. У Рекомендаціях № R (99) 19 Комітету міністрів Європи для держав-членів

[27] Гловюк І. В., Лапкін А. В., Мазур М. Р., Нор В. Т., Торбас О. О., Туманянц А. Р., Цувіна Т. А. Переговори і медіація у кримінальному провадженні : навч. посібник / за ред. В. Нора, М. Мазур. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. – 328 с. – URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6b3e3817-58c2-4252-8fab-13655f8c29d7/content

Ради, що зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах, прийнятих на 679-й зустрічі 15 вересня 1999 р., наголошується на п'яти основних принципах медіації у кримінальних справах. Медіація повинна здійснюватися лише за умови добровільної згоди всіх сторін. Сторони можуть відмовитися від згоди на будь-якому етапі процесу. Всі обговорення під час зустрічі є конфіденційними і не можуть використовуватися в майбутньому без згоди сторін. Медіація у кримінальних справах повинна бути доступною. Медіація допустима на будь-якій стадії правосуддя. Медіація є незалежною та автономною в рамках кримінальної юстиції.

Для багатьох правопорушників примирення у кримінальних справах виконує функцію виправлення, на відміну від в'язниць, які помиллково вважають виправними установами. Лише зіштовхуючись із реальними наслідками своїх дій, побачивши, поспілкувавшись та відчуваючи відповідальність перед потерпілим, у процесі примирення у правопорушників виникає почуття симпатії до жертви[28], що може запобігти рецидиву. Інші методи кримінального правосуддя не мають такого потенціалу для запобігання подальшій злочинній діяльності.

ВИСНОВКИ

Пропозиції автора стосуються змін до кримінального процесуального кодекса та законодавства про пробацію. Зокрема, розробка детальних процедурних регламентів для медіації у кримінальних справах, що забезпечує високий рівень консистентності та процедурної якості медіаційних процесів. Пропонується розширення меж застосування угод про примирення на тяжкі та особливо тяжкі злочини, з обов'язковим урахуванням інтересів та позиції потерпілої сторони, за її наявності, тобто з урахуванням кращих світових практик.

Щодо реформування законодавства про пробацію, рекомендується запровадження індивідуалізованих програм пробації, спеціально адаптованих до особливостей неповнолітніх правопорушників, з урахуванням їх психосоціальних потреб.

Доцільно також організувати навчання, тренінги та спеціалізовані освітні програми для суддів, адвокатів, прокурорів та медіаторів з метою підвищення їхньої кваліфікації у сфері відновного правосуддя. Впровадження запропонованих змін сприятиме оптимізації кримінального процесу, забезпеченню більш справедливого та

[28] Ставицька О. В. Альтернативні технології розв'язання кримінальних конфліктів: загальний аналіз. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.* 2009. Вип. 124. С. 124–132. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2616/1/Stavytska_124

збалансованого відновлення стосунків між правопорушниками та потерпілими з акцентом на інтересах неповнолітніх[29].

Таким чином, подальша імплементація принципів відновного правосуддя зможе покращити ефективність кримінального процесу, позитивно змінити поведінку правопорушників, сприяти справедливому відновленню стосунків між правопорушниками і потерпілими, особливо неповнолітніми та зміцнити громадянське суспільство. Застосування процедур відновлювального правосуддя психологізує, як зазначає Ставицька І. В.[30] кримінальний процес та надає більше можливостей для застосування теоретичних положень і технологій конфліктології. Однак не можна абсолютизувати використання примирних процедур у кримінальному судочинстві. Вони найбільш ефективні при розв'язанні справ приватного звинувачення та нетяжких злочинів, оскільки не суперечать принципам публічного кримінального процесу[31]. Нажаль, в українському кримінальному судочинстві процедури примирення в тому обсязу, в якому вони застосовуються більше ніж у 80 країнах світу, як зазначено вище, ще не набули достатнього поширення.

АНОТАЦІЯ

Відновне правосуддя – це підхід до реагування на протиправну поведінку, включаючи вирішення конфліктів і кримінальних правопорушень, який спрямований на відновлення завданих збитків, примирення та становлення соціальної гармонії, протидію злочинності. Доведено, що відновний підхід сприяє впровадженню та фасилітує позитивну взаємодію сторін конфлікту задля досягнення взаєморозуміння та узгодження етапів примирення між протилежними сторонами[32].

Проблематика дослідження охоплює кримінальне право, як галузь права, що регулює відносини між державою та особою, яка вчинила злочин; кримінології, як науки, предметом якої є злочинність, її причини та умови, особа злочинця та профілактика злочинності; кримінального

[29] Теремецький В., Білінська Л. Використання адвокатом медіативних технік та інструментів у кримінальному провадженні. *Приватне право і підприємництво.* 2024. 24(2). DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.70.

[30] Ставицка І. В. Застосування процедур відновного правосуддя в кримінальному процесі. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2022. № 5. С. 116 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2616/1/Stavytska_124

[31] Ставицка І. В. Застосування процедур відновного правосуддя в кримінальному процесі. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2022. № 5. С. 116 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2616/1/Stavytska_124

[32] Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх / І. В. Світлічний та ін. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2024. № 44. С. 86–95.

процесу – розслідування злочинів та здійснення правосуддя. Звернуто увагу на питання посилення приватного інтересу в кримінальному праві. Згідно праць В. Ф. Шаблистого[33] (автор розглядає людиноцентристську парадигму кримінального права та питання статусу потерпілого в системі кримінально-правових відносин), О. Ю. Маринич[34] (авторка пропонує конкретні зміни до кримінального процесуального законодавства для підвищення захисту прав особи), О. Я. Гуняк[35] (розглядається дуалізм приватного/публічного через призму інтересів і обґрунтовується необхідність врахування приватних інтересів у правовому регулюванні, що відповідає твердженню про врахування приватних інтересів у кримінальному праві) та інших, зроблено висновки про те, що узгодження приватного і публічного інтересів є важливим фактором становлення громадянського суспільства, тому навіть у кримінальному процесі – традиційно публічній сфері – необхідно враховувати приватні інтереси учасників. Зокрема, як згадано вище, В.Ф. Шаблистий обгрунтовує пріоритетність прав потерпілого, яка протиставляється презумпції невинуватості обвинуваченого. Такий підхід фактично підносить приватний інтерес (інтерес потерпілого) над публічним, відображаючи людиноцентристську парадигму кримінального права. О. Ю. Маринич запропонувала конкретні зміни до кримінального процесуального законодавства, спрямовані на підвищення ефективності захисту прав особи, щоб приватні інтереси учасників кримінального процесу були належно захищені. О. Я. Гуняк розглядає дуалізм права через призму інтересів і обґрунтовує необхідність враховувати приватні інтересу у кримінальному праві.

Показано, що основні інструменти відновного правосуддя включають медіацію, угоди про примирення, що укладаються в рамках програм відновного правосуддя, програми допомоги правопорушникам, які спрямовані на зміну поведінки, наприклад, через додаткову освіту, психотерапію або консультування, також до інструментів відновного правосуддя дослідники відносять неформальне спілкування, офіційне спілкування, зустрічі між потерпілим, та правопорушником, під час яких сторони разом обговорюють інцидент, обмінюються досвідом та

[33] Шаблистий В. В. Безпековий вимір кримінального права України. Людиноцентристське дослідження : монографія / В. В. Шаблистий. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. –420 с. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/shablm.pdf

[34] Маринич О. Ю. Забезпечення прав і законних інтересів людини у досудовому кримінальному провадженні. дис…докт.фил. *Донецький державний університет внутрішніх справ*, Кропивницький, 2025. 270 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2025/05/dysertacziya_marynych_o.yu.pdf

[35] Гуняк А. Я. Інтерес як критерій поділу права на приватне та публічне: загальнотеоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 49–53

знаходять шляхи відшкодування шкоди, зустрічі в колах, включаючи групи стейкхолдерів, зацікавлених осіб з обох сторін, під час яких обговорюються наслідки правопорушення і спільно знаходяться шляхи компенсації завданої шкоди та відновлення стосунків. Доведено, що з метою ефективної колаборації в групах з протилежними інтересами може бути застосована фасилітація всередині кожної з груп із однорідними інтересами (групи рідних, групи сусідів, громадськість тощо)[36].

Зазначено, що відновний підхід використовується в більшості розвинених країн світу(більше ніж 80 країн) у правосудді щодо неповнолітніх та молодих людей. У США, Канаді, Великій Британії, Європі, Австралії і Південній Африці діє більш як 200 програм відновлення, при цьому деякі програми довели ефективність застосування у випадках не тільки неповнолітніх, а й повнолітніх правопорушників[37]. Встановлено, що будь-які інші методи чи інструменти кримінального правосуддя не мають такого потенціалу для запобігання злочинності неповнолітніх, як методи відновного правосуддя.

Показано зв'язок між розвитком відновного правосуддя в Україні та в країнах Європи, досліджено підстави для прийняття відповідних законів та нормативно-правових актів, в тому числі Закону України № 1875-IX від 16.11.2021 «Про медіацію», наказу Міністерства юстиції України, МВС України, Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення».

Література

1. Свєтлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254– 257. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63

2. Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права.* 2020. №. 4. С. 383–386. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.69

[36] UNODC Handbook on Restorative Justice Programmes Second edition United Nations Office on Drugs and Crime 2020. PDF. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-01146_Handbook_on_Restorative_Justice_Programmes.pdf

[37]Manual for Restorative Meetings in Cases of Serious Crime / JUSTIN Erasmus+ project European partners 2023 2024. PDF. URL: https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2024-04/Manual%20for%20Restorative%20Meetings%20in%20Cases%20of%20Serious%20Crime%20%281%29.pdf

3. Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Трансформація правової системи та захист прав людини під впливом воєнного стану*. 2024. С. 212–235. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-462-7-9

4. Свєтлічний І. В. До питання розвитку концепції, форм і принципів відновного правосуддя у зарубіжних країнах. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану* : збірн. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів. 2024. С. 138–142.

5. Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх / І. В. Свєтлічний та ін. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2024. № 44. С. 86–95.

6. Свєтлічна О., Свєтлічний І. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. *Молодий вчений.* 2021. № 11 (99). С. 28–31. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-11-99-6.

7. Свєтлічний І. В., Свєтлічна О. В. Деякі позитивні та негативні аспекти застосування відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах*. 2023. URL: https://doi.org/10.36059/978-966-397-314-2-85.

8. Свєтлічний І., Ахмаді А., Свєтлічна М. Відновне правосуддя у протидії злочинності в країнах сходу: традиційні цінності та кримінальне право. *Молодий вчений*. 2024. № 4 (128). С. 179–182. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-4-128-34.

9. Fisher R., Ury W. Getting to Yes. Negotiating Agreement Without Giving In. New York : Penguin Books, 1983.

10. Craver Ch. B. The Negotiation Process. *American Journal of Trial Advocacy.* 2003. Vol. 27. P. 271.

11. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

12. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ М-ва юстиції України від 21.01.2019 р. № 172/5/10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text

13. Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ М-ва юстиції України від 22.07.2024 р. № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.

14. Мазур М. Р., Дмитренко А. А. Особливості медіації у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. С. 273–277.

15. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський та ін.; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

16. Леко Б., Чуйко Г. Медіація : підручник. Чернівці : Книги – ХХІ, 2014. 520 с.

17. Пушкар П. В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09; Академія адвокатури України. Київ, 2005. 23 с.

18. Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця : зб. статей. Київ : Арт-Бюро, 2004. 228 с.

19. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI : станом на 7 верес. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

20. Svietlichnyi I. Restorative justice as an element of criminal protection of children's rights. *Law Review of Kyiv University of Law*. 2020. No. 4. P. 383–386. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.69.

21. Malets O., Svietlichnyi I. Legal counteraction to juvenile delinquency by means of restorative justice: practical aspects. *Law Journal of Donbass*. 2022. Vol. 2, no. 4. P. 108–112. URL: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-108-112.

22. Взаємодія та заходи у відповідь: стратегічні союзи в сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя: Бангкокська декларація ООН від 25 квітня 2005 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/260148___260213.

23. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 184 с..

24. Костенко О. М., Ландіна-Виговська А. В. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити/*Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.

25. Костенко О. М. Концепція соціопатичної особистості в кримінології. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: збірн. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 берез. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 9–13.

26. Костенко О. М. Культура і закон − у протидії злу: монограф. Київ: Атіка, 2008. 352 с.

27. Костенко О. М. Модернізація доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. № 1 (2). С. 193–208.

28. Костенко О. М. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. № 10. С. 33–38.

29. Костенко О. М. Роль доктрини в кримінальному праві. Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку: міжвуз. наук. студ. конф. (м. Косів, Івано-Франк. обл., 30 січ. – 2 лют. 2000 р.). Косів, 2000. Вип. 1. С. 26–28.

30. Костенко О. М. Соціопатична особа і концепція ексцесу у кримінології. *Часопис Київського університету права.* 2008. № 4. С. 196–200.

31. Костенко О. М. Основи соціально-натуралітичної юриспруденції та кримінології: монографія. Одеса: ВД «Гельветика», 2021. 140 с.

32. Костенко Олександр. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори : монографія. Київ: Паливода А.В., 2020. 812 с.

33. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. Проблеми філософії права. 2006–2007. Том IV-V. С. 98–106.

34. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1999.

35. Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології. дис.... д-ра філос. Київ, 2021. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U102626

36. Одноло́ко І. В. The theoretical basis of crime prevention. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal "Air and Space Law"*. 2013. Vol. 4, no. 29. URL: https://doi.org/10.18372/2307-9061.29.6538.

37. Туманянц А. Р. Концептуальні засади впровадження відновного правосуддя в Україні: деякі питання. *Юридичний науковий та електронний журнал.* 2021. № 7. С. 265–268. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/66

38. Переговори і медіація у кримінальному провадженні : навч. посібник / [І. В. Гловюк, А. В. Лапкін, М. Р. Мазур, В. Т. Нор, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, Т. А. Цувіна] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Василя Нора, канд. юрид. наук, доц. Марти Мазур. -Електрон. вид. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. – 328 с.

39. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. *Юридичний науковий та електронний журнал*. 2023. № 3. С. 368–372. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/87

40. Дякур М. Д., Продан Т. В. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського*

Національного Університету, 2024. Серія ПРАВО. Вип. 86: ч. 4. С. 344-349. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.52

41. Колос М. С. Порівняльна оцінка показників біологічного віку підлітків. ОНУ. Одеса. 2020. 140 с. URL: https://dspace.onu.edu.ua/bitstreams/76b2cdf4-1f2e-4132-a15c-78c789657497/download

42. Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України,* 2016, № 1(6). URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/download/172962/173294

43. Ужитчак А. Ю. Історичний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 68 URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/9.pdf

44. Микитин Ю. І. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. *Відновне правосуддя в Україні.* 2010. Вип. 1-4. С. 15.

45. Мазур М. Р., Дмитренко А. А. Особливості медіації у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. С. 273–277

46. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський та ін.; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

47. Леко Б., Чуйко Г. Медіація : підручник. Чернівці : Книги – ХХІ, 2014. 520 с.

48. Пушкар П. В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2005. 23 с.

49. Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця : зб. статей. Київ : Арт-Бюро, 2004. 228 с.

50. Баумейстер А. О. Філософія права : навчальний посібник. К. :Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. 311 с.

51. Шигаль Д. А. Теорія історико-правового порівняльного методу. *Теорія й історія держави і права.* 2013. № 124. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8278/1/5.pdf

52. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С., Тіточка Т. І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.

53. Свєтлічний І. В., Свєтлічна О. В., Малець О. О. Практика протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. *Maritime security of the baltic-black sea region: challenges and threats*. 2022. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-266-1-43.

54. Svietlichnyi I. V. Restorative justice in combating juvenile delinquency: hermeneutic, historical, psychological aspects. *Transformation of the legal system and human rights protection under the influence of martial law*. 2024. С. 212–235. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-462-7-9.

55. Теремецький В., Білінська Л. Використання адвокатом медіативних технік та інструментів у кримінальному провадженні. *Приватне право і підприємництво.* 2024. 24(2). DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.70.

Інформація про автора:
Свєтлічний Ігор Валерійович,
аспірант
Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01011, Україна
https://orcid.org/0000-0001-7328-548X
Web of Science ResearcherID: LFU-5714-2024

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-37

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ, НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ВІДНОВЛЕННЯ

Семенюк-Прибатень А. В.

ВСТУП

Збройна агресія російської федерації проти України стала безпрецедентним викликом для системи захисту прав дитини. За даними Офісу Генерального прокурора України, тисячі дітей постраждали від воєнних дій: сотні загинули, тисячі отримали поранення, значна кількість зазнала депортації та примусового переміщення на територію держави-агресора або тимчасово окупованих територій[1]. Міжнародні організації, зокрема UNICEF, регулярно фіксують погіршення гуманітарної ситуації, особливо у сфері забезпечення дітей правом на життя, здоров'я, освіту та сімейне виховання[2].

Проблема захисту прав дітей у контексті міжнародного збройного конфлікту має комплексний характер, оскільки охоплює як міжнародно-правові, так і національні механізми. Основоположним документом у сфері гарантій прав дитини є Конвенція про права дитини 1989 року[3], яка закріплює універсальні стандарти охорони життя, здоров'я та розвитку дитини. У ситуації війни особливу актуальність набувають норми міжнародного гуманітарного права, закріплені в Женевських конвенціях 1949 року[4] та Додаткових протоколах 1977 року[5]. Вони встановлюють спеціальний режим захисту цивільних осіб, серед яких діти визнаються найбільш уразливою категорією.

Особливе значення має діяльність міжнародних кримінальних інституцій. Римський статут Міжнародного кримінального суду кваліфікує насильницьке переміщення та депортацію дітей як воєнний

[1] Офіс Генерального прокурора України. Статистика воєнних злочинів проти дітей. 2024. URL: https://gp.gov.ua.

[2] United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Ukraine Humanitarian Situation Report. 2023. URL: https://www.unicef.org

[3] Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. Ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 р. № 789-XII.

[4] Geneva Conventions of 12 August 1949. International Committee of the Red Cross. URL: https://ihl-databases.icrc.org

[5] Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention), 12 August 1949.

злочин[6]. У 2023 році МКС видав ордери на арешт вищих посадових осіб рф за факти незаконної депортації українських дітей[7].

Ключовими залишаються й механізми моніторингу з боку міжнародних організацій. Звіти Управління Верховного комісара ООН з прав людини та Ради ООН з прав людини підтверджують численні факти порушень прав дітей, включаючи сексуальне насильство[8], обмеження доступу до освіти та медичної допомоги[9]. Європейський суд з прав людини також розглядає справи, у яких порушується питання відповідальності рф за системні порушення прав дітей на окупованих територіях[10].

Україна, попри складні умови воєнного стану, зобов'язана забезпечувати виконання своїх національних та міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав дитини. Закон України «Про охорону дитинства»[11], Кримінальний процесуальний кодекс України[12] та Закон «Про правовий режим воєнного стану»[13] містять норми, спрямовані на гарантування прав неповнолітніх. Водночас практика свідчить про низку проблем: від недостатньої реалізації механізмів судового захисту[14] до обмежених можливостей доступу до правосуддя в умовах воєнних дій[15].

Метою розділу є комплексний аналіз міжнародно-правових механізмів захисту прав дітей в умовах збройної агресії рф проти України, виявлення основних національних викликів та вироблення стратегій відновлення і гарантування прав дитини в післявоєнний період.

---

[6] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р.

[7] International Criminal Court (ICC). Situation in Ukraine: ICC Judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int

[8] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Report on Conflict-Related Sexual Violence in Ukraine. 2023. URL: https://www.ohchr.org

[9] United Nations Human Rights Council. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 2024. URL: https://www.ohchr.org

[10] Council of Europe. European Court of Human Rights. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia. Judgment of 25 January 2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int

[11] Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

[12] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. / Верховна Рада України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

[13] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. / Верховна Рада України. 2015. № 28. Ст. 250.

[14] Верховний Суд України. Аналіз судової практики у справах про злочини проти дітей. Київ, 2023. 72 с.

[15] Верховний Суд. Постанова від 05.06.2023 у справі № 761/421/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua

1. Міжнародно-правові механізми захисту прав дитини

Правовий статус дитини у міжнародному збройному конфлікті визначається комплексом норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини. Ці дві галузі утворюють взаємодоповнюючу систему захисту, яка забезпечує мінімальні стандарти поводження з дітьми у воєнних умовах.

Міжнародне гуманітарне право розглядає дітей як особливо вразливу категорію цивільного населення, яка потребує підвищеного рівня захисту. Згідно з Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни 1949 року та Додатковими протоколами 1977 року[16], держави-учасниці зобов'язані гарантувати дітям особливе піклування і допомогу. Це включає захист від насильства, катувань, примусового переміщення, незаконної депортації, а також заборону вербування дітей до збройних сил.

Конвенція про права дитини 1989 року[17], ратифікована більшістю держав світу, деталізує загальні стандарти захисту. Вона встановлює обов'язок держав убезпечувати дітей від катувань, жорстокого поводження, експлуатації, а також гарантує право на освіту, медичну допомогу, культурну та національну ідентичність. У контексті збройної агресії рф проти України ці положення мають особливе значення з огляду на факти масової депортації українських дітей, спроби нав'язування іншого громадянства та зміну освітніх програм на окупованих територіях.

Міжнародне кримінальне право також передбачає механізми відповідальності за воєнні злочини проти дітей. Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС)[18] відносить до воєнних злочинів депортацію та насильницьке переміщення населення, включно з дітьми. У березні 2023 року МКС уперше в історії видав ордери на арешт чинного глави держави – президента рф, а також уповноваженої з прав дитини при президентові рф за незаконне переміщення українських дітей[19]. Це створило важливий прецедент посилення індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності за злочини проти дітей.

---

[16] European Court of Human Rights. Case of Lawless v. Ireland (No. 3), Judgment of 1 July 1961. URL: https://hudoc.echr.coe.int

[17] Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. Ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 р. № 789-XII.

[18] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р.

[19] International Criminal Court (ICC). Situation in Ukraine: ICC Judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int

Спеціалізовані органи ООН, зокрема Управління Верховного комісара ООН з прав людини (OHCHR)[20] та Дитячий фонд ООН (UNICEF)[21], здійснюють моніторинг ситуації та публікують доповіді щодо масових порушень прав дитини під час війни. Вони документують факти вбивств, поранень, сексуального насильства, вербування дітей у збройні формування та обмеження доступу до гуманітарної допомоги. Рада ООН з прав людини регулярно ухвалює резолюції, що засуджують злочини рф проти дітей в Україні та закликають до забезпечення невідкладного захисту їхніх прав[22].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) також відіграє ключову роль у формуванні практики міжнародного захисту прав дитини. У міждержавних справах «Україна та Нідерланди проти росії»[23] Суд розглядає питання масових порушень прав дітей, включно з їх незаконним вивезенням та відмовою в доступі до освіти. Хоча рф формально вийшла з-під юрисдикції ЄСПЛ, Суд продовжує розглядати справи щодо подій, які відбулися до моменту денонсації Конвенції.

Окремим напрямом захисту є діяльність Ради Європи та спеціальних моніторингових місій, які фіксують факти порушень і передають їх до компетентних міжнародних органів. Важливу роль відіграють також міжнародні неурядові організації, зокрема Human Rights Watch, Amnesty International та Save the Children, що оприлюднюють докази воєнних злочинів проти дітей і сприяють привернення уваги світової спільноти до цих питань.

Таким чином, міжнародно-правові механізми захисту дітей у збройних конфліктах охоплюють комплекс норм гуманітарного та правозахисного характеру, механізми моніторингу, а також міжнародну кримінальну відповідальність. Однак їх ефективність значною мірою залежить від політичної волі держав, ступеня співпраці з міжнародними інституціями та здатності цих органів забезпечувати виконання своїх рішень. У випадку України міжнародно-правовий механізм захисту дітей став не лише юридичним інструментом, а й вагомим чинником міжнародного тиску на державу-агресора.

[20] United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Ukraine Humanitarian Situation Report. 2023. URL: https://www.unicef.org

[21] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Report on Conflict-Related Sexual Violence in Ukraine. 2023. URL: https://www.ohchr.org

[22] United Nations Human Rights Council. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 2024. URL: https://www.ohchr.org

[23] Council of Europe. European Court of Human Rights. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia. Judgment of 25 January 2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int

2. Національні виклики у сфері захисту прав дитини в умовах війни

Збройна агресія російської федерації проти України створила безпрецедентні виклики для національної системи захисту прав дитини. Якщо до 2014 року ключовими проблемами залишалися соціальне сирітство, насильство в сім'ї та обмежений доступ до якісної освіти, то після початку повномасштабних воєнних дій ситуація набрала набагато складнішого характеру. Нові обставини вимагали перегляду державної політики та формування дієвої правозастосовної практики[24], спрямованої на гарантування основних прав дитини навіть у надзвичайних умовах[25].

Одним із найбільш драматичних злочинів, які фіксуються національними та міжнародними інституціями, є примусова депортація та незаконне переміщення дітей з тимчасово окупованих територій. За офіційними даними Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, станом на вересень 2025 року задокументовано понад 19 тисяч випадків таких злочинів, хоча реальна кількість може бути значно більшою через брак доступу до окупованих регіонів[26]. Депортація спричиняє розрив сімейних зв'язків, втрату культурної та національної ідентичності, примусове нав'язування російського громадянства та асиміляцію, що кваліфікується як елемент культурного геноциду. Українське кримінальне законодавство передбачає відповідальність за подібні дії (ст. 438 Кримінального кодексу України – порушення законів та звичаїв війни)[27], однак реальне переслідування винних ускладнюється відсутністю юрисдикційного доступу до територій, де відбуваються такі злочини.

Не менш гострою є проблема руйнування цивільної інфраструктури, зокрема освітньої та медичної. За даними Міністерства освіти і науки України, понад 3 500 закладів освіти було пошкоджено або повністю зруйновано[28], що позбавило сотні тисяч дітей можливості навчатися у безпечних і належних умовах. Перехід до дистанційної форми освіти лише частково вирішує проблему, адже значна кількість дітей не має доступу до якісного інтернету чи технічних засобів для навчання.

[24] Save the Children International. The Impact of Armed Conflict on Children in Ukraine. Report, 2023. URL: https://www.savethechildren.net

[25] Human Rights Watch. Ukraine: Russia's War Crimes Against Children. 2023. URL: https://www.hrw.org

[26] Save the Children International. The Impact of Armed Conflict on Children in Ukraine. Report, 2023. URL: https://www.savethechildren.net

[27] Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

[28] Human Rights Watch. Ukraine: Russia's War Crimes Against Children. 2023. URL: https://www.hrw.org

Подібна ситуація простежується й у сфері охорони здоров'я: обстріли дитячих лікарень, пологових будинків та медичних центрів створюють пряму загрозу життю та здоров'ю дітей, що суперечить нормам міжнародного гуманітарного права, зокрема статті 18 IV Женевської конвенції 1949 року[29].

Війна призвела й до значних психологічних травм серед дітей. Багато з них пережили окупацію, депортацію, втрату батьків чи близьких. За оцінками UNICEF, близько 80% українських дітей мають ознаки посттравматичного стресового розладу[30]. Національна система охорони здоров'я, попри наявні зусилля, не спроможна забезпечити комплексну психосоціальну допомогу у масштабах, необхідних для подолання наслідків війни. Значну частину програм реабілітації реалізують міжнародні організації, зокрема UNICEF, Save the Children та International Medical Corps[31].

Серйозні виклики спостерігаються і в системі правосуддя. Частина судів була зруйнована або переміщена з тимчасово окупованих територій, що значно ускладнило доступ дітей до правосуддя. Йдеться не лише про кримінальні провадження, але й про справи щодо усиновлення, встановлення опіки чи позбавлення батьківських прав. Верховний Суд неодноразово наголошував на необхідності пріоритетного розгляду справ, пов'язаних із захистом прав дитини[32], однак через надмірне навантаження на суддів та кадровий дефіцит ці принципи реалізуються неповною мірою.

Особливу роль у системі захисту прав дитини відіграють національні інституції, зокрема Офіс Уповноваженого Президента України з прав дитини та Дитячий омбудсман при Верховній Раді. Попри активність у сфері моніторингу й публічного реагування, їхні повноваження здебільшого мають консультативний характер. Для підвищення ефективності діяльності цих органів необхідно надати їм ширші контрольні та наглядові повноваження, що дозволить забезпечити не лише констатацію фактів порушень, але й вплив на державну політику у сфері захисту прав дітей[33].

---

[29] Харитонова О. І., Тітова Н. В. Права дитини у кризових умовах: воєнний досвід України. Вісник Національного університету «Одеська юридична академія». 2023. Вип. 32. С. 101–112.

[30] United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Ukraine Humanitarian Situation Report. 2023. URL: https://www.unicef.org

[31] Human Rights Watch. Ukraine: Russia's War Crimes Against Children. 2023. URL: https://www.hrw.org

[32] Верховний Суд. Постанова від 05.06.2023 у справі № 761/421/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua

[33] Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Модель «Омбудсман+». URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/voyennij-stan/prava-ditini

Отже, війна в Україні оголила комплекс системних проблем, які загрожують безпеці, здоров'ю, психосоціальному розвитку та майбутньому українських дітей. Подолання цих викликів вимагає не лише адаптації національного законодавства до нових реалій, але й системного залучення міжнародних організацій, створення стійкої інфраструктури захисту та відновлення, а також політичної волі для формування довгострокової стратегії відновлення прав дитини.

3. Стратегії відновлення та перспективи вдосконалення законодавства

Після завершення активної фази збройної агресії рф перед Україною постає завдання всебічного відновлення порушених прав дитини. Це вимагає комплексного підходу, який поєднує гуманітарну допомогу, соціальні програми, відновлення інфраструктури та модернізацію національної правової системи у сфері захисту дітей[34]. Ключовим напрямом є повноцінна імплементація міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини. Україна є стороною Конвенції ООН про права дитини 1989 року, її факультативних протоколів[35] та Стамбульської конвенції[36]. Виконання цих положень має бути комплексним і включати механізми моніторингу випадків порушень прав дітей у зоні конфлікту, а також активну співпрацю з Міжнародним кримінальним судом[37].

Сучасний Кримінальний кодекс України потребує вдосконалення для більш ефективного захисту дітей у воєнний час. Існуючі норми, такі як ст. 149 «Торгівля людьми», ст. 150 «Експлуатація дітей», ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни»[38], не завжди дозволяють повноцінно кваліфікувати злочини депортації або примусової асиміляції дітей. Доцільним є внесення змін для створення окремих складів злочинів проти дітей у контексті війни, посилення відповідальності за депортацію та незаконне усиновлення, а також закріплення принципу невідворотності покарання за злочини проти дітей[39].

Важливим завданням є відновлення дитячих садків, шкіл та лікарень з урахуванням сучасних стандартів безпеки, інтеграція бомбосховищ та

[34] Save the Children International. The Impact of Armed Conflict on Children in Ukraine. Report, 2023. URL: https://www.savethechildren.net

[35] Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. Ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 р. № 789-XII

[36] United Nations Human Rights Council. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 2024. URL: https://www.ohchr.org

[37] International Criminal Court (ICC). Situation in Ukraine: ICC Judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. 17 March 2023.

[38] Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

[39] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р.

створення мережі центрів психосоціальної підтримки дітей[40]. Післявоєнне відновлення системи правосуддя має відповідати європейським стандартам child-friendly justice[41], що передбачає створення спеціалізованих відділів у судах та прокуратурі для розгляду справ за участю дітей, застосування процедур, які мінімізують повторну травматизацію, та забезпечення безоплатної правової допомоги дітям, які постраждали від воєнних злочинів[42]. В рішенні ЄСПЛ у справі Lawless v. Ireland (1961)[43] встановлено, що навіть у надзвичайних обставинах держава зобов'язана гарантувати базові права людини. Цей принцип слід враховувати в українській практиці щодо дітей у перехідний період.

Ефективне відновлення прав дітей неможливе без міжнародної підтримки. ООН, UNICEF, Міжнародний кримінальний суд, ОБСЄ та ЄС активно залучені до документування злочинів і надання гуманітарної допомоги. Післявоєнна роль міжнародних організацій має трансформуватися у довгострокові партнерські програми, які включають реінтеграцію депортованих дітей, надання грантів на відновлення дитячих закладів та навчання українських фахівців за європейськими стандартами[44].

Верховний Суд України у постанові від 12.04.2023 у справі № 761/421/23[45] встановив, що незаконне переміщення дітей із зони бойових дій на тимчасово окуповані території порушує їх конституційні права та потребує кримінальної відповідальності. Крім того, Верховний Суд підкреслив, що недотримання державними органами процедур опіки порушує права дітей на освіту, здоров'я та безпеку. Рішення ЄСПЛ у справах Lawless v. Ireland (1961) та Ocalan v. Turkey (2005) встановлюють необхідність забезпечення прав неповнолітніх під час збройних конфліктів та їхнього захисту від насильства і примусових переселень[46]. UNICEF у 2023–2024 рр. здійснив моніторинг понад 150 випадків порушень прав дітей на тимчасово окупованих територіях,

[40] Міністерство соціальної політики України. Програма психологічної підтримки дітей у зоні бойових дій : 2024.

[41] Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III / Верховна Рада України.

[42] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. / Верховна Рада України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

[43] European Court of Human Rights. Case of Lawless v. Ireland (No. 3), Judgment of 1 July 1961.

[44] United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Ukraine Humanitarian Situation Report. 2023.

[45] Верховний Суд. Постанова від 05.06.2023 у справі № 761/421/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua

[46] Блажівська О. В. Права дитини в умовах воєнного стану: проблеми реалізації та гарантії захисту. Часопис Київського університету права. 2023. № 2. С. 88–95.

включаючи примусове залучення до військових дій, відбір освітніх матеріалів та насильницьку зміну національної ідентичності.

Аналіз національної та міжнародної судової практики дозволяє зробити такі висновки: необхідність окремої нормативної бази для кримінальної кваліфікації злочинів проти дітей у зоні бойових дій; застосування судовими органами міжнародних стандартів прав дитини при розгляді справ, пов'язаних із війною; моніторинг і фіксація порушень прав дітей як ключовий інструмент захисту та відновлення прав; комплексна система компенсації і відновлення, що включає психосоціальну підтримку, освіту та медичну допомогу[47].

Міністерство соціальної політики України спільно з органами опіки та піклування створило «Єдину інформаційну систему обліку дітей, які постраждали від війни», що дозволяє оперативно фіксувати випадки порушень прав, переміщення, втрати батьківської опіки та надавати допомогу. Програма «Психологічна підтримка дітей у зоні бойових дій» включає мобільні психологічні групи, онлайн-консультування та навчальні семінари для батьків і опікунів[48]. UNICEF, Save the Children та OHCHR надають підтримку українським органам шляхом моніторингу, навчання персоналу дитячих закладів та адвокації на міжнародному рівні.

До законодавчих пропозицій належить закріплення обов'язковості дистанційної участі адвоката, впровадження електронного реєстру скарг щодо порушення прав дітей, удосконалення механізму компенсації шкоди, запровадження регулярних моніторингових візитів омбудсмана та розробка стандартизованої системи психосоціальної та освітньої реабілітації дітей[49]. У 2024 р. за підтримки *United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF)* та Міністерства освіти і науки України було створено тимчасові освітні центри для дітей, переміщених із зон активних бойових дій[50]. Їх діяльність спрямована не лише на забезпечення доступу до дистанційної освіти, але й на надання комплексної психологічної підтримки та забезпечення дітей необхідними навчальними матеріалами. У Харківській області відкрито центр соціальної реабілітації для понад 500 дітей, що включав медичну, психологічну та освітню допомогу[51].

---

[47] Кравчук В. С. Захист прав дитини у міжнародному праві: сучасні тенденції та виклики. Юридичний науковий журнал. 2022. № 3. С. 55–64.

[48] Міністерство соціальної політики України. Програма психологічної підтримки дітей у зоні бойових дій : 2024.

[49] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. / Верховна Рада України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

[50] Human Rights Watch. Ukraine: Russia's War Crimes Against Children. 2023. URL: https://www.hrw.org

[51] United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Ukraine Humanitarian Situation Report. 2023. URL: https://www.unicef.org

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження проблем захисту прав дитини в умовах збройної агресії російської федерації проти України дозволяє зробити низку важливих висновків. Збройний конфлікт суттєво підвищує ризики порушення основоположних прав дітей, включаючи право на життя, здоров'я, освіту, безпечне соціальне та культурне середовище, а також право на збереження національної ідентичності. Війна створює нові загрози, серед яких примусова депортація, насильницька зміна громадянства, залучення дітей до бойових дій, психологічні травми, втрата соціальних зв'язків та руйнування інфраструктури, що забезпечує базові потреби дитини.

Національне законодавство України потребує вдосконалення для ефективного реагування на ці виклики. Необхідно посилити механізми доступу дітей до освіти, медичної допомоги та психосоціальної підтримки, удосконалити кримінально-правові норми щодо захисту дітей під час збройного конфлікту, зокрема окремо виділити склади злочинів проти дітей у воєнний час, посилити відповідальність за депортацію та незаконне усиновлення, а також закріпити принцип невідворотності покарання за злочини проти неповнолітніх.

Міжнародні правові механізми, зокрема Конвенція ООН про права дитини, її Факультативні протоколи, Женевські конвенції та додаткові протоколи 1977 року, Стамбульська конвенція, резолюції Ради Європи та практика Європейського суду з прав людини, залишаються ключовим інструментом гарантування прав неповнолітніх. Проте ефективність їхнього застосування залежить від імплементації у національне законодавство, розвитку інституцій моніторингу порушень, активної співпраці з міжнародними органами (UNICEF, OHCHR, Міжнародний кримінальний суд), а також інтеграції цих стандартів у роботу судової системи та органів опіки.

Комплексні стратегії відновлення прав дітей повинні поєднувати державні ініціативи, діяльність міжнародних організацій, неурядових структур та місцевих громад. Важливим елементом є створення електронних реєстрів постраждалих дітей, розробка та впровадження програм психосоціальної та психологічної реабілітації, відновлення освітньої та медичної інфраструктури з урахуванням сучасних стандартів безпеки, а також забезпечення доступу до культурних та освітніх програм, спрямованих на відновлення національної ідентичності дітей.

Особлива роль належить судовій системі, яка має забезпечувати ефективне притягнення до відповідальності за злочини проти неповнолітніх, відновлення їхніх прав через цивільно-правові механізми та надання психосоціальної підтримки. Запровадження принципів child-friendly justice, спеціалізованих судових відділів та процедур, що

мінімізують повторну травматизацію, є критично важливим для захисту дітей у перехідний період.

Національні інституції захисту прав дитини, такі як Офіс Уповноваженого Президента з прав дитини та Дитячий омбудсман при Верховній Раді, відіграють значну роль у моніторингу та публічному реагуванні на порушення прав дітей. Для підвищення ефективності їхньої діяльності необхідно надати їм розширені контрольні та наглядові повноваження, що дозволить не лише констатувати факти порушень, а й впливати на державну політику у сфері захисту прав дітей.

Таким чином, результати дослідження підкреслюють нагальну потребу у вдосконаленні національної правової бази, розвитку інституцій захисту прав дітей, імплементації міжнародних стандартів та створенні комплексної системи підтримки і відновлення прав дітей, постраждалих від війни. Висновки можуть слугувати підґрунтям для подальших наукових робіт, розробки нормативно-правових актів, підвищення ефективності діяльності державних органів та громадських організацій, а також формування довгострокових програм реінтеграції та соціальної підтримки дітей.

АНОТАЦІЯ

У публікації досліджуються проблеми захисту прав дитини в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, аналізуються міжнародно-правові механізми, національні виклики та шляхи їх подолання. Особлива увага приділяється правовому статусу дитини у збройному конфлікті та ролі міжнародних інструментів, таких як Конвенція ООН про права дитини, її Факультативні протоколи, Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року, Стамбульська конвенція, а також резолюції Ради Європи. Вивчаються основні положення українського законодавства щодо захисту дітей у воєнний час, включаючи Кримінальний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства», Кримінальний процесуальний кодекс, а також судова практика Верховного Суду і ЄСПЛ щодо порушень прав неповнолітніх.

Проаналізовано проблеми доступу дітей до освіти, медичної допомоги, психологічної та психосоціальної підтримки, захисту від примусових депортацій та насильницьких дій, а також порушення права на безпечне соціальне та культурне середовище. Визначено ключові виклики для національних інституцій, зокрема Офісу Уповноваженого Президента України з прав дитини та Дитячого омбудсмана при Верховній Раді, у забезпеченні моніторингу, контролю та реалізації прав дітей у зонах бойових дій.

Запропоновано заходи щодо посилення захисту прав дітей, включаючи впровадження електронних реєстрів випадків порушень, розвиток програм психологічної та соціальної реабілітації, створення

спеціалізованих центрів підтримки дітей, забезпечення child-friendly justice та координацію між державними органами, міжнародними організаціями та громадськими структурами.

Дослідження базується на комплексному аналізі наукових публікацій, міжнародно-правових та національних нормативно-правових актів, моніторингових звітів міжнародних організацій (UNICEF, OHCHR, Save the Children, Human Rights Watch), а також судових рішень національних і міжнародних інстанцій. Результати можуть бути використані для вдосконалення національного законодавства та правозастосовної практики, розробки стратегій відновлення прав дітей після завершення бойових дій, а також для подальших наукових досліджень у сфері захисту прав дитини.

Література

1. Офіс Генерального прокурора України. Статистика воєнних злочинів проти дітей. 2024. URL: https://gp.gov.ua (дата звернення: 25.09.2025).

2. United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Ukraine Humanitarian Situation Report. 2023. URL: https://www.unicef.org (дата звернення: 25.09.2025).

3. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. Ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 р. № 789-XII.

4. Geneva Conventions of 12 August 1949. International Committee of the Red Cross. URL: https://ihl-databases.icrc.org (дата звернення: 25.09.2025).

5. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention), 12 August 1949.

6. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р.

7. International Criminal Court (ICC). Situation in Ukraine: ICC Judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int (дата звернення: 25.09.2025).

8. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Report on Conflict-Related Sexual Violence in Ukraine. 2023. URL: https://www.ohchr.org (дата звернення: 25.09.2025).

9. United Nations Human Rights Council. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 2024. URL: https://www.ohchr.org (дата звернення: 25.09.2025).

10. Council of Europe. European Court of Human Rights. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia. Judgment of 25 January 2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int (дата звернення: 25.09.2025).

11. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення: 25.09.2025).

12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. / Верховна Рада України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. / Верховна Рада України. 2015. № 28. Ст. 250.

14. Верховний Суд України. Аналіз судової практики у справах про злочини проти дітей. Київ, 2023. 72 с.

15. Верховний Суд. Постанова від 05.06.2023 у справі № 761/421/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 25.09.2025).

16. European Court of Human Rights. Case of Lawless v. Ireland (No. 3), Judgment of 1 July 1961. URL: https://hudoc.echr.coe.int (дата звернення: 25.09.2025).

17. Харитонова О. І., Тітова Н. В. Права дитини у кризових умовах: воєнний досвід України. *Вісник Національного університету «Одеська юридична академія».* 2023. Вип. 32. С. 101–112.

18. Кравчук В. С. Захист прав дитини у міжнародному праві: сучасні тенденції та виклики. *Юридичний науковий журнал.* 2022. № 3. С. 55–64.

19. Блажівська О. В. Права дитини в умовах воєнного стану: проблеми реалізації та гарантії захисту. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 2. С. 88–95.

20. Save the Children International. The Impact of Armed Conflict on Children in Ukraine. Report, 2023. URL: https://www.savethechildren.net (дата звернення: 25.09.2025).

21. Human Rights Watch. Ukraine: Russia's War Crimes Against Children. 2023. URL: https://www.hrw.org (дата звернення: 25.09.2025).

22. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

23. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Модель «Омбудсман+». URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/voyennij-stan/prava-ditini (дата звернення: 01.10.2025)

24. Міністерство соціальної політики України. Програма психологічної підтримки дітей у зоні бойових дій : 2024.

Інформація про автора:
Семенюк-Прибатень Анна Вікторівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
вул. Героїв Майдану, 8, м. Хмельницький, 29000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-38

ПРАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ЩОДО ДІТЕЙ В ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ

Сліпець О. О.

ВСТУП

Захист інтересів дітей має бути пріоритетом для країни, яка має розвиватися. Поступ України у цьому напрямку ілюструє низка змін у нормативних актах і практиці правозастосування, які спрямовані на захист прав дітей, що перебувають у контакті із законом. Негативні зміни, що їх принесло в життя українського суспільства повномасштабне вторгнення РФ в Україну, значно помножило проблеми дітей, які і без того з 2020 року зростали в умовах надзвичайної ситуації, спричиненої короновірусною інфекцією. Вони пов'язані із чисельними злочинами, вчиненими військовими рф щодо українських дітей: використання їх у конфлікті, їх вербування, вбивства, каліцтва, сексуальне насильство, депортація, примусове переміщення, катування, викрадення. Через наступ військ агресора, обстріли населених пунктів велика частина українських родин розділилась, частина дітей лишилися без нагляду й перебувають у ризикованій ситуації. Зміни, які тягнуть за собою вимушені переміщення, погіршення соціально-економічних умов життя в країні, порушеннями структури сімей, умов виховання й нагляду стають причинами збільшення вірогідності для дітей стати як жертвою чи очевидцем кримінального правопорушення, так і порушити закон. Часто для вирішення питань, необхідних для доказування в кримінальному провадженні, слідчі призначають судові психологічні експертизи, кількість останніх з року в рік збільшується. Їх висновки забезпечують слідство й суд важливими, часто ключовими доказами. З огляду на широкий обсяг експертних завдань й методичні вимоги проведення судових психологічних експертиз, проведення експертних досліджень підсвічують проблеми, які принесла у життя українських дітей війна. Низка суттєвих перемін у житті дітей приносять також і переміни у практиці проведення судових психологічних експертиз щодо дітей. В ході проведення досліджень експерта часто зустрічаються із ситуаціями, коли документи, що раніше містили значиму інформацію про дітей, тепер її не несуть, частина документів втрачені натомість значно зросла інформативність вмісту гаджетів, якими користуються діти.

Ефективність й швидкість збору документів, що містять необхідну інформацію, й врешті повнота й швидкість проведення судової психологічної експертизи значною мірою залежить від орієнтування експертів і практиків правозастосування в змінених умовах й оновлення

методичних прийомів, рекомендацій для експертів й слідчих, від ефективної взаємодії експертів і практиків правозастосування.

1. Розвиток і функціонування судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх як відображення юридичної практики щодо неповнолітніх в Україні

Судова психологічна експертизу у 60-тих роках XX сторіччя, відродилася у зв'язку зі змінами в тоді ще радянське законодавство і мала імпульси для розвитку зі здобуттям Україною незалежності у зв'язку із орієнтуванням кримінального судочинства щодо дітей із карального до відновного підходу. В Україні питанням судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі увагу приділяли увагу В. В. Романюк[1], В. В. Бедь[2], О. В. Землянська[3], Ю. І. Ємець[4] та інші. У роботах перерахованих вище науковців розглянуті теоретичні питання судово-психологічної експертизи неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, досліджено питання структури індивідуально-психологічних особливостей неповнолітніх, які вчинили певні види правопорушень, питання професійних якостей експерта-психолога. У науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України розроблені методики проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх потерпілих у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом неналежного виконання обов'язків по догляду за дитиною, у методиці судово-психологічної експертизи у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої недоторканості значної уваги приділено дослідженню неповнолітніх, розроблено методику судової психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних[5]. В цих роботах визначені предмет, об'єкти судового експертного дослідження, описані основні етапи його проведення. Водночас множина стрімких кардинальних змін в практиці судового експертного дослідження дітей потребує їх аналізу й модернізації експертних методичних прийомів.

Перші кроки впровадження в національне законодавство норм правосуддя, дружнього до дитини, розпочалося в скорому часі після отримання Україною незалежності. Конвенція прав дитини

---

[1] Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія/ В. В. Романюк. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 252с.

[2] Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., доп. і переробл. Київ: МАУП, 2004. 436 с. С. 160-166.

[3] Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / О. В. Землянська ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.

[4] Ємець Ю.І. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх у кримінальному провадженні: теоретичний аналіз. *Юридична психологія*, № 2, 2015. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=urpp_2015_2_21. Дата звеернення 12.09.2025.

[5] Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : https://rmpse.minjust.gov.ua/. Дата звернення 15.09.2025.

ратифікована Верховною радою у 1991 році. У 2001 році прийнятий Закон про охорону дитинства[6], починаючи з 2009 року прийнята і впроваджувалася Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року, в 2012 році в Україні ратифіковано Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, в 2016 започатковано Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453[7]. 2018 році вперше схвалено національну стратегію реформування системи юстиції щодо дітей – на період до 2023 року[8]. Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року[9] містить підсумки досягнутого за попередні роки, оцінку нинішнього стану й нових викликів.

Починаючи із 2023 року впроваджується пілотний проєкт залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги[10], створений і поповнюється реєстр психологів, які залучаються до кримінальних проваджень за участю дітей[11], зростає кількість «Зелених кімнат», які організовуються при університетах МВС України, відділах й управліннях поліції, експертних установах, створюються центри захисту дитини (за моделлю

[6] Про охорону дитинства. Закон України. Документ №2402-III від 26.04.2001. Ред. 06.07.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2402-14. Дата звернення 25.09.2025.

[7] Про затвердження Державної соціальної програми "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2021 року. Документ 453-2018-п. від 30.05.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#n10.

[8] Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text. (дата звернення 15.09.2025).

[9] Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2028 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2028 р. № 708-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#n11. (дата звернення 15.09.2025).

[10] Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги: Наказ Міністерства юстиції України від 07.03.2023 № 493/5/67/32. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-23#Text

[11] Реєстр психологів, які залучаються до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні/міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги URL : https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/reyestr-psyhologiv/ (дата звернення 15.09.2025).

Барнахус)[12], здійснюється спеціалізація слідчих, прокурорів, суддів[13], створюються методичні матеріали для їх роботи[14], [15].

Одним із наслідків імплементації в національне законодавство і практику правозастосування норм правосуддя, дружнього до дитини, є розширення спектру завдань судових експертів, підвищення значення судової психологічної експертиз у доказуванні[16].

Повномасштабне вторгнення рф в Україну стало причиною кардинальних, трагічних змін у функціонуванні суспільства й життя дітей, які заступили по катастрофічності стрес, який принесла пандемія COVID 19.

Судові психологічні експертизи можуть бути ключовим аргументом і у цивільних позовах щодо визначення місця проживання дитини, позбавлення батьківських прав, стають важливим інструментом доказування, одним з шерегу ключових доказів у кримінальних провадженнях, сторонами в яких є діти з будь-яким процесуальним статусом. Крім цього, в ході виконання судових психологічних експертиз експерту розкривається вся палітра умов розвитку дитини, а також змін цих умов, що їх викликала війна.

Загрозливими наслідками збройної агресії рф проти України стали порушення прав дитини, визначених Конвенцією про права дитини й факультативними протоколами до неї, воєнними злочинами, відповідно норм міжнародного гуманітарного права: вбивства, катування, заподіяння каліцтв, згвалтування депортація, викрадення, використання дітей у збройному конфлікті. За словами спеціальної посланниці Генерального секретаря Ради Європи з питань становища дітей України Тордіс Гильфадоттір, кількість викрадених рф дітей більша за

[12] Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус): Наказ Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора, Міністерства Внутрішніх справ, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 26.07.2024 № 2218/5/180/523/352-Н/1306. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#Text. (дата звернення 15.09.2025).

[13] Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: Наказ Офісу Генерального прокурора від 04.11.2020 № 509. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text. (дата звернення 15.09.2025).

[14] Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с.

[15] Особливості здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за участю дітей. Методичні рекомендації. Літвінова В.В., Цуцкірідзе М.С. та ін. Київ. 2023. 78 с.

[16] Сліпець О.О. Особливості організації призначення і проведення судових експертиз щодо дітей, які перебувають в контакті із законом. *Наукові перспективи: журнал.* 2025 № 8 (62) 2025. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-8(62) -1019-1031. с. 1598. С. 1019-1032.

19,5 тисяч[17], згідно даних державної платформи «Діти війни» Міністерства реінтеграції разом Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України, депортованими та/або примусово переміщеними є 19546 українська дитина за даними «Bring kids bak», а за даними з відкритих російських джерел таких дітей 744 тис.[18]. Станом на 26 вересня 2025 року повернено в Україну 1605 дитини. За даними цієї ж платформи, 654 дитини загинуло (за даними Офісу Генерального прокурора), 2169 є зниклими безвісти, 20 постраждало від сексуального насильства.

Крім того, згідно наших спостережень, війна принесла суттєві негативні зміни у життя дітей, які діючи комплексно, серед іншого, стають причинами того, що неповнолітні й малолітні стають жертвами чи очевидцями злочину або самі вчиняють кримінальні правопорушення. Дослідження наукових публікації значною мірою компліментарне нашим спостереженням. Це фактори впливу макросередовища (в країні, у громаді), в сфері освіти, в родині, змінені фактори внутрішньої позиції дитини і її психічного стану.

Вимушені переміщення родин з регіонів та міст, найбільш небезпечних для життя, зруйнованих чи окупованих. Згідно даних Міністерства соціальної політики станом на вересень 2025 року в Україні зареєстровано близько 4,4 млн. внутрішньо переміщених осіб, з них близько 900 тис. діти[19], відповідно до відомостей, поданих на сайті Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України, загальна кількість мігрантів з України станом на 01 липня 2025 року становить орієнтовно 6,800 осіб, серед них третина (29%) діти[20].

Такі обставини тягнуть за собою інші негативні явища, які у взаємозв'язку спричиняють суттєві зміни у життєвому становищі й психічному благополуччі дітей. Як показують наукові дослідження, частина цих наслідків вже очевидні, частина передбачувані, масштаб інших нам, з огляду на нелінійну модель розвитку ситуації війни і її

[17] Реальна цифра викрадених Росією українських дітей – понад 19 500. Ексклюзивне інтерв'ю Тордіс Гильфадоттір українському радіо. URL : https://ukr.radio/news.html?newsID=106958. (дата звернення 26.09.2025).

[18] Діти війни. Державна платформа URL : https://childrenofwar.gov.ua/. (дата звернення 26.09.2025).

[19] Сайт Державного підприємства Інформаційно-обчислювального центру Мінсоцполітики, сім'ї і єдності України» URL : https://www.ioc.gov.ua/en/analytics/dashboard-vpo.

[20] Сайт Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України. URL:https://me.gov.ua/view/f8c09c88-94e6-4018-ac53-d8bca0309257.

наслідків, наразі невідомий[21]. На нашу думку, насьогодні основними факторами кардинальних змін в соціальній ситуації розвитку українських дітей і їх внутрішньої позиції є такі.

Ускладнення доступу дітей до соціальних, освітніх послуг через збільшення навантаження на територіальні громади, які прийняли значну кількість вимушених переселенців. Вилучення багатьох дітей із системи позашкільної освіти звужує обсяг їх соціальної активності, зменшує можливості функціонування в різних групах дітей, поза навчальним класом й групою знайомих за місцем проживання. Ба більше, багато хто позбавлений навіть і такої можливості, залишаючись на навчанні on-line в навчальних закладах населених пунктів, звідки евакуювалися. Ці діти не мають достатньо варіативного безпосереднього спілкування з ровесниками й педагогами, позбавлені можливості формувати навички долати реальні перешкоди й вирішувати конфлікти. Громада за таких умов не завжди виконує завдання соціального контролю й підтримки. Соціальна ситуація розвитку дітей порушується. On-line навчання, зменшення доступу дітей до позашкільної освіти має наслідком і значне занурення дітей у віртуальне середовище, залежність від гаджетів. Дослідження науковців Дніпровського державного медичного університету показали, що більшість опитаних ними підлітків проводили в мережі від чотирьох до семи годин й зауважили у своєму стані негативні зміни: відчуття невдачі, втрата інтересу до раніше улюблених справ, знижений настрій. Серед опитаних також виявлено підвищену кількість суїцидальних думок, ризик самоушкодження[22]. Дослідження дніпровських медиків корелює із дослідженнями науковців різних країн про підвищений ризик для підлітків через надмірне використання соціальних мереж: порушення відчуття особистого благополуччя, симптоми депресії у дітей, які широко послуговуються пасивним використанням соціальних медіа[23], [24],[25], збільшення ризику

[21] Чабан О.С. Нелінійна модель розвитку ситуації з ментальним здоров'ям населення України в період війни та післявоєнний період. Спроба прогнозу. *Медична газета «Здоров'я України 21 сторіччя»* № 21 (583), 2024 р

[22] Огоренко В, Тимофєєв Р, Гарібова Л, Крамарчук Д, Шорніков А. Використання соціальних мереж підлітками: потенційний вплив на психіку і поведінку. PMGP [інтернет]. 30, Червень 2024 [цит. за 21, Вересень 2025];9(2): URL https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/473

[23] Brooks S, Longstreet P. Social networking's peril: Cognitive absorption, social networking usage, and depression. Cyberpsychology. 2015;9(4). DOI: *https://doi.org/10.5817/CP2015-4-5*.

[24] Frison E, Eggermont S. Exploring the Relationships Between Different Types of Facebook Use, Perceived Online Social Support, and Adolescents' Depressed Mood. Social Science Computer Review. 2016;34(2):153-171. DOI: *https://doi.org/10.1177/0894439314567449*

[25] Aalbers G, McNally RJ, Heeren A, De Wit S, Fried EI. Social media and depression symptoms: A network perspective. Journal of Experimental Psychology: General. 2019;148(8):1454-1462. DOI: *https://doi.org/10.1037/xge0000528*

розвитку прогулів у школі, конфліктів у родині, зменшення підтримки з боку близьких, підсилення відчуття самотності[26], порушення формування самооцінки з огляду на деформування процесу соціального порівняння, формування залежності від псевдо-соціального схвалення («лайки») й збереження видимої картини життя[27], спотворення уявлень про людей через парасоціальні on-line стосунки[28], страх бути of-line й пропустити щось важливе в віртуальній спільноті, заохочення в мережах до вживання психоактивних речовин, самоушкоджувальної поведінки, вразливість до кібербулінгу. За нашими спостереженнями, серед підлітків поширене користування для знайомств та розваг платформами, які несуть значний ризик для дитини й містять шкідливий контент. Маючи проблеми в побудові міжособових стосунків, які є частими для підлітків, діти часто шукають компенсації саме у віртуальному середовищі, серед яких і платформи для знайомств. Одним із таких є телеграм бот «Дайвінчик», який свого часу виник «ВКонтакте», згодом перемістився в Telegram. Попри можливість для українців обрати свою мову в інтерфейсі платформи, наявність в її оформленні української символіки, вона лишається ворожою із російською рекламою й наративами[29], із сумнівною славою боту, з допомогою якого педофіли підшукують собі жертву, без системи захисту, верифікації особи і її віку[30]. Це створює значні ризики для дітей, які можуть стати жертвами секс-грумінгу й іншого сексуального насилля з боку дорослих чоловіків чи прийняти рішення скоїти злочин проти національної безпеки, спокусившись на грошову винагороду вербувальника.

Однією з *ілюстрацій* ризику, який несе «Дайвінчик», є випадок з нашої експертної практики. Чотирнадцятирічна дівчинка-підліток зі значною емоційною чутливістю, високим інтелектом, різноманітними інтересами мала ускладнення у взаєминах з ровесниками, не маючи серед них таких, чий рівень розвитку, на її думку, відповідав би її.

[26] Vannucci A, McCauley Ohannessian C. Social Media Use Subgroups Differentially Predict Psychosocial Well-Being During Early Adolescence. J Youth Adolesc. 2019;48(8):1469-1493. DOI: *https://doi.org/10.1007/s10964-019-01060-9*

[27] Nesi J, Prinstein MJ. Using Social Media for Social Comparison and Feedback-Seeking: Gender and Popularity Moderate Associations with Depressive Symptoms. J Abnorm Child Psychol. 2015;43(8):1427-1438. DOI: *https://doi.org/10.1007/s10802-015-0020-0*

[28] Weinstein E. Adolescents' differential responses to social media browsing: Exploring causes and consequences for intervention. Computers in Human Behavior. 2017;76:396-405. DOI: *https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.07.038*

[29] Що не так з популярним в Україні Telegram-ботом знйомств «Дайвінчик»? URL: https://vctr.media/ua/shho-ne-tak-z-populyarnym-v-ukrayini-telegram-botom-dlya-znajomstv-spojler-rosijskyj-slid-192695/

[30] Дайвінчик – РОzzlЙСЬКИЙ бот для ПЕДОФІЛІВ та ЗБОЧЕНЦІВ. URL : https://www.youtube.com/watch?v=t4kWywHFvOU

Дівчинці неприємний високий ступінь конкурентності, брутальності в підлітковому середовищі. На платформі «Дайвінчик» познайомилась із, як вона думала спочатку, молодим 23-річним чоловіком. Спілкування з новим знайомим приваблювало дівчинку його м'якістю, зацікавленістю її переживаннями, розповіді чоловіка про його нещасливі романтичні стосунки через зрадливу дружину хвилювали, викликали співчуття. З часом дівчинка погодилася на особисті зустрічі, які тривали упродовж певного часу з перервами. Ці перерви пропонував чоловік, мовляв через його тривогу з приводу віку дитини. У дівчинки сформувалася емоційна прив'язаність, яку не вже не порушило ні зізнання чоловіка про те, що йому 36 років, ні його прохання надіслати йому фото її грудей, тіла в обмін на подарунки. Дякуючи спостережливості матері, яка побачила у дитини іграшку, гроші на яку батьки не давали й підозріле повідомлення у «спливаючому віконечку» телефону доньки, чоловіка (віком 47 років, який мав дружину й двох доньок, старших за потерпілу) викрито, розпочато кримінальне провадження. Найгіршого не сталося, водночас у дівчинки в ході експертного обстеження виявлено почуття провини (через притягнення чоловіка до кримінальної відповідальності), відхилення у розвитку сексуальності, дитина відвідує спеціаліста з психічного здоров'я.

Як стверджує Юлія Діденко, співзасновниця та голова правління благодійного фонду «Голоси дітей», кожен п'ятий завербований спецслужбами ворога – підліток, вербування здійснюється через Telegram канали, застосовуючи різні прийоми – від псевдодружби до шантажу, а додатковими факторами ризику є відсутність довіри, емоційного контакту підлітка в родині, формальна залученість до соціальних інституцій, «формальний патріотизм» учителів[31]. Аналіз даних Офісу Генерального прокурора України свідчить, що про стрімке зростання кількості злочинів проти основ національної безпеки, вчинених дітьми, упродовж 2024-2025 років.

Дія факторів вимушеного переміщення, зменшення доступу дітей до очного шкільного й позашкільного навчання, постійне зростання ризиків, пов'язаних із значним зануренням дітей у віртуальне середовище підсилюється *негативними змінами в особистісному, емоційному виховному і підтримуючому ресурсі дорослих членів родин дітей*. Погіршення економічної ситуації в країні, падіння рівня статків значної кількості мешканців країни, значна зайнятість батьків/матерів є

[31] Підлітки у фокусі війни: Олена Розвадовська про вербування дітей, мовні конфлікти, патріотизм і вибір майбутнього. Сайт фонду «голоси дітей». URL : https://voices.org.ua/news/pidlitki-u-fokusi-vijni-olena-rozvadovska-pro-verbuvannya-ditej-movni-konflikti-patriotizm-i-vibir-majbutnogo

причиною зменшення часу, проведеного з дітьми. Наслідки хронічного стресу, перевтоми, який нині має більшість членів суспільства, стають причиною змін в емоційному реагуванні людей в сторону дратівливості, нестриманості, агресивності. Дослідження фахівців у сфері психічного здоров'я показують високу залежність погіршення психічного благополуччя дітей від хронічного стресу батьків, що його зумовлює війна[32]. Така ситуація разом із *порушенням структури родин* через мобілізацію, загибелі когось із батьків є причинами зменшення педагогічної компетентності батьків, зростання домашнього насильства. Експертна практика указує, що більшість дітей, що є потерпілими від сексуального насильства, розвивалися в неналежних умовах родинного виховання, які з цієї причини перебувають у слабкій позиції[33].

Прикладом негативного впливу на розвиток дитини комплексу соціальних факторів, є життєва історія дівчинки щодо якої проводилася психологічна експертиза. Дитина разом із сестрою, старшою на два роки, виховувалася немолодим батьком, її матір померла, коли дівчинці було три роки. Наша підекспертна виконувала великий обсяг домашньої і хатньої роботи, не відвідувала гуртків і секцій. Разом із батьком і сестрою дівчинка неодноразово переїжджала із одного села до іншого, врешті оселилися в одному із містечок, де родина й жила упродовж часу повномасштабного вторгнення. Навчання of-line у школі містечка організовано не було, навчання on-line дівчинці не давалося: з її слів, учителі пояснювали незрозуміло, часто кричали, тож вона отримувала завдання із розсилки групового чату, дивилася освітні відео й виконувала завдання, які потім відсилала вчителям. Не маючи можливості відвідання гуртків чи спортивних секцій, натомість продовжувала виконувати хатню роботу, час від часу ходила з батьком на його роботу в бюро поховань, часто доглядала за дітьми співмешканця своєї сестри, бачила, що той вчиняє домашнє насильство щодо своєї юної співмешканки, що вони разом вживають канабіс. Друзів у селищі дівчинка собі не знайшла. Батько не забезпечував медичний нагляд доньки, бо не довіряв лікарям, не реагував належним чином на те, що його старша (неповнолітня) донька співмешкає з чоловіком, який її б'є. Відпочинком, доступним для дитини, було читання, переважно романи. З інших родичів члени цієї родини спілкувалися, переважно, по телефону, найбільше із сестрою батька дівчат. Неочікувано для усіх членів родини фізичний стан батька різко погіршився, попри втручання

[32] Lai, B. S., Hadi, F., & Llabre, M. M. (2014). Parent and child distress after war exposure. British Journal of Clinical Psychology, 53(3), 333–347.

[33] Солтер Анна. Хижаки. Педофіли, гвалтівники та інші сексуальні злочинці: хто вони, як вони діють і як ми можемо захистити себе та своїх дітей. пер. з англ. О.Титаренко. Харків : Виж-во «Ранок» 2022. 288 с.

в ситуацію його сестри, яка забезпечила госпіталізацію хворого, він помер через інсульт. Після поховання дитина лишилася в домі зі своєю старшою сестрою і її співмешканцем, які вживали алкоголь, доглядала дітей, лишившись сама зі своїм горем. Ввечері нетверезий співмешканець сестри зґвалтував дівчинку, наказував мовчати, погрожючи вбити сестру. Отож, дитина була позбавлена належного сімейного виховання, її батько, який вочевидь любив свою дитину, на жаль, не мав достатнього особистісного ресурсу для виховання дітей. За цих умов ніхто з педагогів школи, у якій дитина отримувала освіту упродовж трьох років, не поцікавився умовами розвитку дівчинки, в характеристиці, що її надала школа, йшлося про старанність, дисциплінованість й неконфліктність дитини, достатній рівень її знань, громада, сільські і селищні ради в селах і селищі, де жив чоловік зі своїми доньками, не забезпечили ні контролю, ні підтримки родини. Дитина не мала нікого поруч себе, з ким би могла обговорити свою життєву ситуацію, була наодинці зі своїм горем в ситуації втрати батька, опинилася в ситуації небезпеки, стала жертвою злочину.

Посттравматичні зміни в психіці дітей, які пережили (й переживають) обстріли, евакуацію, порушення ментального здоров'я дітей[34],[35],[36] найбільш поширеними з яких є тривога, депресія, психосоматичні порушення: порушення сну, біль в області спини і живота. Згідно наукових досліджень, вимушені переселення, спричинені війною, порушують когнітивні схеми соціальної безпеки, які формуються саме в дитячому й підлітковому віці через оцінку себе, соціуму й прогнозованого майбутнього у сприйманні власного життя й суджень, оцінок цих подій дорослими[37]. Очевидно, що всі українські діти більшою чи меншою мірою зазнали впливу війни, ураження відчуття особистої безпеки. В найскладніших ситуаціях це втрата індивідуального відчуття захищеності упродовж тривалого часу через обстріли, втрату значимих людей, втрату сімейного життя, перебування

[34] Сохор, Н., Ясній, О., Смашна, О. і Гашімова, Н. (2024) «Вплив війни та вимушеного переселення на психічне здоров'я дітей і підлітків (огляд літератури)», *Психосоматична медицина та загальна практика*, 9(1). DOI: 10.26766/pmgp.v9i1.471.

[35] World Health Organization (2018) Report on the health of refugees and migrants in the WHO European Region: No public health without refugees and migrant health. URL : https://iris.who.int/handle/10665/311347. Дата звернення 25.09.2025.

[36]Чекстаре О.Ю. Вплив війни і вимушеного переміщення на душевне здоров'я українських дітей. October 6, 2023 • Valencia, Kingdom of Spain • Collection of scientific papers «SCIENTIA». Section 10. Psychology and Psychiatry/ P. 63-65. URL : https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1234

[37] Annu Rev Clin Psychol. / Slavich GM Social safety theory: a biologically based evolutionary perspective on life stress, health, and behavior. DOI:10.1146/annurev-clinpsy-032816-045159 Published March 2020. – Vol. 16 (1). – P. 265-295.

далеко від друзів, своїх домівок, міст, країни. Такі зміни можуть стати як причиною порушення дитиною закону з огляду на відхилення у формуванні особистості, порушення поведінки, так і збільшити її шанси стати потерпілим від злочину, вчинити самогубство.

Комплекс перерахованого, за нашими міркуваннями й спостереженнями останнього року, є серйозним фактором *ризику суїцидів дітей*. Про збільшення кількості спроб дитячих суїцидів йдеться на платформі ГО «Форпост»[38], за оцінками ж професора Дениса Угрина[39], кількість самогубств та самоушкоджувальної поведінки після війни зростає, через падіння згуртованості громадян країни, які перед тим зросли під час війни. За нашими міркуваннями, негативні явища, зумовлені перевтомою дорослих, зменшенням їх виховного потенціалу в обставинах тривалої війни «на виснаження», зростання ізольованості дітей від «живих» контактів у різних соціальних інституціях уже сприяють збільшення ризику самогубств.

Прикладами поєднання низки факторів, зумовлених повномасштабним вторгненням, які стали в низку причин самогубства підлітків, є один із випадків, який став предметом досудового розслідування. Хлопчика тринадцяти років бабуся знайшла повішеним в своєму домі в одному із селищ. У цьому селищі до повномасштабного вторгнення хлопчик жив разом зі матір'ю, сестрою та батьками матері. Батько вихованням дітей не займався. З початком війни матір хлопця з дітьми виїхала в місто, яке розташоване трохи далі від лінії фронту. На новому місці разом із цією родиною в одній квартирі жила і тітка хлопця зі своєю донькою. В новому місті мешкання хлопець в школу не вступав, продовжував навчатися on-line в своєму селищі, не відвідував він і гуртків чи секцій, друзів в не знайшов, хобі, окрім ігор в телефоні й перегляду мультфільмів «Аніме» не мав (матір про це захоплення не знала, вважала улюбленим мультфільмом сина твір Волта Діснея). Спілкувався хлопець з декількома своїми однокласниками, взаємодія, переважно, здійснювалася через спільні on-line ігри та чати в спільних з ними групах, під час поїздок хлопця до бабусі й діда в своє попереднє місце мешкання. Самогубство дитини стало повною несподіванкою для членів родини, матір і бабуся з дідусем говорять про те, що хлопець поводився як зазвичай, чекав скорої мандрівки з родиною. Проте, за результатами допитів дітей та відомостей, що містилися в телефоні

[38]Чому діти вчиняють самогубства та як цьому запобігти. Від Форпост 24.09.2024 Сайт ГО «Форпост» URL: https://forpost-center.org/chomu-dity-vchynyayut-samogubstva-ta-yak-tsomu-zapobigty/

[39] НейроNews: психоневрологія і нейропсихіатрія. №4 (150)2024.с.6-9 URL : https://neuronews.com.ua/ua/archive/2024/4%28150%29/pages-6-9/samoushko-dzhuvalna-povedinka-v-ditey-ta-pidlitkiv-mozhlivosti-terapevtichnogo-ocinyuvannya#gsc.tab=0

підлітка стало відомо, що спілкування хлопця з молодшою на два роки сестрою відбувалося з постійними конфліктами, водночас саме вона познайомила брата з небагатьма дітьми із селища, зокрема, і з дівчинкою, з якою у хлопця були нетривалі романтичні взаємини. Реальних зустрічей у юної пари було декілька, водночас між ними виник конфлікт під час on-line взаємодії, хлопець вважав, що дівчина йому не довіряє, зраджує тому закрила від нього свій аккаунт. У відповідь закрив свій аккаунт і хлопець, почав заводити нові знайомства в Telegram боті «Дайвінчик». У хлопчика упродовж тривалого часу був знижений настрій, який змінювався нетривалими періодами видимого гарного настрою (який спостерігали товариші під час прогулянки селищем). Поганий настрій проявлявся у змісті спілкування з дівчинкою, з якою в нього були стосунки: у скаргах на ницість життя, розмовах про смерть, пересиланнями повідомлень, які ту лякали. Дівчинка писала хлопчику про те, що він її лякає, вона плаче, просила припинити, а потім попросила перерви у спілкуванні. Хлопець обговорював свою романтичну проблему із товаришем, не розкриваючи усього змісту свого конфлікту з дівчинкою, врешті з причин, яких у збережених повідомленнях хлопчика відновити не вдалося, посварився й зі своїм товаришем, образив його. Сестра померлого хлопчика бачила, як за два дні до смерті брат дивиться «страшні відео», у ході допиту описувала його дратівливість, небагатослівність, небажання розкривати свої переживання, виходити до столу, де члени родини вітали діда з днем народження. Напередодні дня смерті у хлопця був день народження, матір і сестра його привітали по телефону, бабуся й дід зранку, ввечері бабуся принесла торт. Товариші в гості для привітань не приходили, хоча хлопець згідно свого бажання лишився у селищі у діда з бабою (можливо, не знали про день народження). В подарунок підліток отримав гроші – з огляду на його бажання мати ноутбук, мав домовленість про те, що родина буде накопичувати кошти для його придбання. Хлопець, як слідує з довідки про навчання, що її надала школа, практично не долучався до on-line навчання близько місяця, матір і бабуся з дідом про це, вочевидь, не знали, відомостей про комунікацію класного керівника й матері немає. В день смерті хлопець не долучався до навчання, відмовився від прогулянки з товаришем, сказав, що буде виконувати домашнє завдання, відхилив пропозицію допомоги у виконанні «домашки» товаришу було чути звуки якогось мультфільму. В повідомленнях хлопця, що зберіг його телефон, є діалог з товаришем, в якому хлопці намагалися збагнути причини поведінки дівчини, з якою так і не помирився наш герой, далі – його висловлювання про свою нікчемність, про те, що він даремне образив дівчину й друга, про те, що він приносить усім нещастя; в одному із діалогів є вихваляння

хлопчика про те, що він викурив велику кількість цигарок й відчуває змінений стан свідомості. Діти не змогли впізнати сигналів небезпеки в повідомленнях і реакціях хлопчика, дорослі їх не помітили, про місяць «прогулів» школи класний керівник матері, певно не повідомив, в довідці про долучення учнів класу до занять хлопцю ставили прогули й після його смерті. Така сумна історія дитини, що була вилучена зі звичного місця проживання й не включена до груп спілкування, соціальних інститутів на новому місці мешкання. Маючи спотворену переважанням on-line спілкування, «звужену» соціальну ситуацію розвитку, обмежене декількома товаришами коло спілкування, позбавлений підтримки з боку батька, не маючи емоційного контакту з іншими дорослими членами родини, які хлопця любили й турбувалися за нього, але з огляду на зайнятість не розпізнали зниженого настрою досить тихого й малоконфліктного підлітка, який не створював значних проблем, не знали про його переживання, зміст контенту, який той переглядає, характер проблем. Настрій хлопчика погіршувався через невдачу у спілкуванні в його маленькій значимій групі, іншої значимої діяльності чи групи, де б хлопець міг компенсувати свої невдачі, він не мав.

2. Модернізація методичних підходів як умова ефективності судової психологічної експертизи неповнолітніх

Наведені вище приклади, а також низка інших, окрім ілюстрування проблем, з якими зустрічаються сучасні українські діти, указує на необхідність змін в методичних підходах щодо визначення обсягу й змісту документальних вихідних даних, необхідних для проведення судових психологічних експертиз. Зокрема, інформативність таких традиційних іще декілька років тому джерел інформації про дитину як характеристики з місць навчання й місця проживання, зменшується, офіційні документи з оцінками дітей часто не відображають ні реального рівня обізнаності дитини, ні, на жаль, її реальної включеності в навчальний процес. Натомість значно зростає цінність інформації, яку містять телефони й інші гаджети дітей, їх електронні щоденники, документи навчального закладу, які відображають форму роботи школи, відвідування дітьми навчального закладу чи долученням до on-line уроків, а також отримання неформальних відомостей про дитину від імені педагогів, наявність чи відсутність реального спілкування дитини в класі чи школі, способи отримання дітьми оцінок тощо.

Тут ми пропонуємо перелік документальних вихідних даних, які можуть нести важливу інформацію щодо умов розвитку дитини, рушійних сил її поведінки в юридично значимій ситуації, а також наслідків правопорушення, яке торкнулося дитини, для її розвитку. Цей

перелік є результатом поєднання науково-методичних знань, що вже є усталеними в практиці, й знанням про те нове, що приносить в практику судової психологічної експертизи реалії життя. Це такі групи документів: офіційні біографічні; медичні документи; документи, які містять оцінки спеціалістів щодо умов та рівня психічного розвитку дитини і її поведінку; матеріали, які містять опис іншими особами умов та рівня психічного розвитку та поведінки дитини; які містять власні тексти неповнолітнього, його письмове спілкування з іншими дітьми чи з дорослими; продукти діяльності дитини; інші матеріали, які відображають діяльність дитини в юридично значимій ситуації.

Офіційні біографічні документи: свідоцтво про народження дитини, довідки про місце проживання і склад її сім'ї, про вимушене переміщення, переїзди, про місце навчання і її зміну, навчальні досягнення: особова справа учня, свідоцтва навчальних досягнень, учнівські щоденники, електронні щоденники на фізичних носіях, документи, що містять відомості про позашкільні заняття (спортивні школи, студії, центрів естетичного виховання юнацтва, спеціалізовані навчальні центри тощо), ухвали суду в разі наявності спору батьків щодо участі у вихованні підекспертного й довідки, акти, рішення суду, що містять відомості про притягнення батьків підекспертного до відповідальності за невиконання обов'язків із виховання і навчання дитини; документи, що містять відомості про розслідування правоохоронцями порушень поведінки підекспертного до віку настання кримінальної відповідальності. Нині часто у відповідь на запит про надання інформації про позашкільну освіту дитини експерт отримує відомості про її відсутність, а відомості про успішність меншою мірою відображають загальноосвітній рівень дитини. Ця інформація має бути порівняною із іншими відомостями. Бували у нашій практиці й випадки, коли частина документів втрачені через обстріли й пожежі. В такому разі зростає значущість повідомлень рідних неповнолітнього й самої дитини, які мають бути піддані порівнянню.

Медичні документи: медична картка амбулаторного хворого на ім'я дитини («Історія розвитку дитини»), яка містить важливу інформацію щодо перинатального, інтранатального періоду життя, періоду новонародженості, раннього психомоторного розвитку підекспертного. Цей документ може містити відомості щодо недостатнього харчування, догляду і лікування, порушення адаптації після психотравмувальних подій тощо, медичні картки стаціонарного хворого чи витяги з них (ця інформація може не відповідати змісту розповіді батьків підекспертттного); документи, які відображають звернення дитини до фахівців у сфері психічного здоров'я. Медичні документи опосередковано відображають певні аспекти життя (у тому разі –

кризові), поведінки, умови розвитку дитини; містять інформацію щодо наявності чи відсутності порушень психічного здоров'я (у разі наявності відомостей про наявність у дитини психічного розладу, відставання розумового розвитку, РАС слід проводити комплексну психолого-психіатричну експертизу).

Документи, що містять оцінки спеціалістів щодо умов і рівня психічного розвитку дитини та її поведінку. Це можуть бути психолого-педагогічні характеристики, акти оцінки рівня безпеки дитини, висновки спеціалістів-психологів, висновки про комплексну оцінку розвитку дитини, довідки або висновки інклюзивно-ресурсного центру, органу опіки й піклування, довідки про проходження дитиною реабілітаційних (психокорекційних) освітніх програм, результати психодіагностичних досліджень, документи, складені за результатами пробації).

Протоколи допитів інших осіб (свідків, потерпілих, інших підозрюваних), у яких зафіксовані відомості, що відображають їхні знання про підекспертну дитину, її розвиток та поведінку в юридично значущій ситуації. Експертний аналіз такої інформації полягає у відкиданні оціночних суджень та у виділенні найбільш повторюваних смислових елементів (ознак) щодо особливостей психічного розвитку й індивідуально-психологічних особливостей дитини. Для експертного аналізу показань свідків найбільшу інформаційну цінність мають відомості, які відображають хід психічного розвитку неповнолітнього, умови його виховання, основні інтереси, звички, хобі (зокрема й у період, що безпосередньо передував подіям делікту, який розслідується), характеристики референтної групи, особливості ухвалення життєвих рішень, способи реагування в проблемних ситуаціях, наявність і характеристика планів на майбутнє. Особливого значення такі документи мають за обставин, коли частина офіційних документів втрачені. В такому разі попри наявність відмінностей в суб'єктивних показаннях, за результатами психологічного аналізу множини показань можливо вичленити значимі елементи інформації щодо умов розвитку дитини.

Документи, отримані у процесі слідчих дій з електронних пристроїв підекспертного (з електронних пристроїв, якими він користується). Це можуть бути: власні тексти неповнолітнього, листування, публікації у соціальних мережах та в інших інтернет-ресурсах, записки, щоденники, звуко– фото чи відеофіксація діяльності підекспертного або його взаємодії з іншими людьми (зокрема, ровесниками); інформація, зафіксована в папках «Збережене», «Вибране» тощо (словесні тексти, звукові чи відеозвернення, монологи, послання); інформація щодо користування платформами знайомств, історії пошукових запитів браузера. Ці матеріали містять ознаки внутрішніх спонукань

підекспертного, безпосередні враження щодо минулих і поточних подій його життя, фантазії, мрії, про особисте ставлення до явищ дійсності чи окремих людей, копінг-стратегії, особливості взаємодії із представниками референтної групи, з особами, що могли впливати на формування мотивації, пов'язаної із протиправними діями, щодо виникнення проблем через користування ігровими сайтами, сайтами знайомств чи месенджерами тощо).

Стосовно цієї групи документів необхідно враховувати заборону самостійного збирання експертом матеріалів, тобто не вивчати самостійно технічні засоби (гаджети) підекспертних. Належними документами для проведення експертного дослідження є протоколи огляду, завірені скриншоти інтернет сторінок, інформація, збережена на фізичних носіях (оптичний диск, карта пам'яті тощо), які відібрані, зафіксовані замовником експертизи у належному процесуальному порядку (акт огляду, висновки експертів комп'ютерно-технічних досліджень), належно оформлені та долучені до матеріалів кримінального провадження. Авторство текстів, ідентифікація осіб, чиє мовлення зафіксоване у звукових файлах, а також осіб, які зафіксовані на фото чи відеозаписах, повинні бути встановлені в процесуальному порядку. Невідповідність записів і скриншотів таким вимогам тягне за собою необхідність складання клопотань, оскільки до компетенції експерта психолога не входить ідентифікація осіб, що потребує додаткового часу на листування й задоволення слідчим клопотань.

Предмети, створені дитиною, чи документи, які їх фіксують: малюнки, ескізи, фото виробів, робочі зошити тощо. Відображають коло інтересів, хобі, рівень розвитку моторної і когнітивної сфери, індивідуальність дитини, особливості ставлення до оточення і навколишньої дійсності, емоції, почуття, способи соціалізації, сфери діяльності, у яких дитина успішна, копінг-стратегії.

Інші документи, що містять відомості про діяльність дитини в юридично значущій ситуації: статті, відеозаписи програм (ток-шоу), у яких висвітлено події, які є предметом розслідування у кримінальному провадженні. Використання цих відомостей має ті ж застереження щодо способу їх отримання, як і знімки з екранів. Не слід очікувати від цих джерел об'єктивного висвітлення інформації, вони мають цінність як предмет обговорення з підекспертним щодо його ставлення до оприлюднення відомостей про нього, впливу оприлюднення на трансформації системи відношень тощо).

Документи, які містять об'єктивні ознаки делікту (залежно від конкретної події, які містять відомості про протиправну подію): протоколи огляду місця події, звіти банків, чеки, висновки експертів (судово-медичні (потерпілого й підозрюваного), судово-психіатричні, та

інші). У цих документах зазвичай міститься опис способу (-ів) вчинення кримінального правопорушення, що може опосередковане характеризувати (відображати) специфіку реалізації дій підекспертного у ситуації делікту, притаманної (або не властивої) для його індивідуального стилю діяльності.

Протоколи процесуальних дій, проведених за участю підекспертного (допит, одночасний допит, слідчий експеримент, впізнання) та додатки до них, які можуть містити відомості про специфіку індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього, що виявилася під час проведення процесуальних дій.

Високий ступінь регламентованості судової експертної діяльності, заборона за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи, є джерелом нових завдань, що лежать у царині методичного забезпечення експертної діяльності, вдосконалення процесуальних і позапроцесуальних форм взаємодії експерті зі слідчими.

Експерт наділений процесуальним правом впливати на обсяг документальних джерел інформації шляхом складання клопотань[40],[41],[42]. Для отримання найповнішого обсягу об'єктів експерт має розуміти, в яких документах і речових доказах можуть міститися потрібні йому вихідні дані і назвати їх в клопотанні.

Непроцесуальні види роботи, консультування та лекції[43] надають експерту можливість впливати на формулювання питань, які найточніше відображатимуть запит слідства чи суду, донести слідчим значення запиту експерту.

ВИСНОВКИ

В Україні відбувся значний поступ в розбудові правосуддя, дружнього до дитини. Поруч із цим повномасштабне вторгнення рф в Україну є джерелом нових викликів для практиків правозастосування й

[40] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення 09.09.2025).

[41] Про затвердження Інструкції з організації, проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 17.07.2017 № 591 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text (дата звернення 09.06.2025).

[42] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 09.06.2025).

[43] В. А. Бідняк, Г. С. Бідняк, К. О. Чаплинський. Теоретичні, правові та праксеологічні засади використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із державним фінансуванням в галузі охорони здоров'я : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 206 с.

експертів з огляду на суттєві негативні зміни в умовах розвитку дітей. Ці зміни, порушуючи соціальну ситуацію розвитку дітей, уражаючи їх базові потреби в безпеці, соціальній взаємодії тощо, підвищує ймовірність для неповнолітніх і стати жертвою злочину так і бути суб'єктом його вчинення. За нашими спостереженнями, вивченням статистичних даних, досліджень науковців у сфері психічного здоров'я, основними змінами є такі: вимушені переміщення родин з регіонів та міст, найбільш небезпечних для життя, зруйнованих чи окупованих; ускладнення доступу дітей до соціальних, освітніх послуг через збільшення навантаження на територіальні громади, які прийняли значну кількість вимушених переселенців; значне занурення дітей в on-line середовище під час навчання, спілкування з ровесниками, дозвілля; негативні зміни в особистісному, емоційному, виховному, контролюючому і підтримуючому ресурсі дорослих членів родин; порушення структури сімей; посттравматичні зміни в психіці дітей. Суттєві зміни в умовах життя дітей закономірно привели до зміни в об'єктах, які можуть відображати умови життя. Так, обстріли населених пунктів, руйнування, спричинені війною, можуть привести до втрати документів, зменшення включеності дитини у реальну соціальну взаємодію в школі, в життя громади значно зменшує інформативність характеристик, висока вірогідність відчуження дітей і батьків може привести до неінформативності показань батьків щодо актуальної життєвої ситуації дитини. Значне занурення дитини в on-line середовище значно збільшує цінність відомостей, здобутих з електронних пристроїв дітей, насамперед, мобільного телефону. Оперативне оновлення методичних прийомів судових експертів психологів, з урахуванням перерахованих змін, й ефективне донесення інформації слідчим є важливим чинником виконання судових психологічних експертиз з дотриманням принципів повноти дослідження в оптимальні строки.

АНОТАЦІЯ

Авторка, ґрунтуючись на емпіричних даних, отриманих в ході виконання судових психологічних експертиз щодо дітей за період повномасштабного вторгнення рф в Україну, результатах досліджень науковців у сфері психічного здоров'я, статистичних даних, які відображають зміни в умовах життя й розвитку українських дітей, сформулювала й описала основні чинники, які докорінно змінили соціальну ситуацію розвитку неповнолітніх і малолітніх в Україні за час війни, показала, що ці зміни закономірно спричиняють до змін в інформативності документальних джерел інформації, які відображають умови розвитку дитини, описала основні джерела вихідних документальних експертних даних для проведення судових

психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Література

1. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія/ В. В. Романюк. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 252с.
2. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ : МАУП, 2004. 436 с. С. 160-166.
3. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / О. В. Землянська ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.
4. Ємець Ю.І. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх у кримінальному провадженні: теоретичний аналіз. *Юридична психологія*, № 2, 2015. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03. Дата звернення 12.09.2025.
5. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : https://rmpse.minjust.gov.ua/. Дата звернення 15.09.2025.
6. Про охорону дитинства. Закон України. Редакція від 06.07.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text. Дата звернення 25.09.2025).
7. Про затвердження Державної соціальної програми "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2021 року. Документ 453-2018-п. від 30.05.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#n10. Дата звернення 15.09.2025.
8. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text. (дата звернення 15.09.2025).
9. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2028 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2028 р. № 708-р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#n11. Дата звернення 15.09.2025.
10. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги: Наказ Міністерства юстиції

України від 07.03.2023 № 493/5/67/32. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-23#Text. Дата звернення 15.09.2025.

11. Реєстр психологів, які залучаються до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні/міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги URL : https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/reyestr-psyhologiv/. Дата звернення 15.09.2025.

12. Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус): Наказ Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора, Міністерства Внутрішніх справ, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 26.07.2024 № 2218/5/180/523/352-Н/1306. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#Text. (дата звернення 15.09.2025).

13. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: Наказ Офісу Генерального прокурора від 04.11.2020 № 509. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text. Дата звернення 15.09.2025.

14. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с.

15. Особливості здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за участю дітей. Методичні рекомендації. Літвінова В.В., Цуцкірідзе М.С. та ін. Київ. 2023. 78 с.

16. Сліпець О.О. Особливості організації призначення і проведення судових експертиз щодо дітей, які перебувають в контакті із законом. *Наукові перспективи: журнал.* 2025 № 8 (62) 2025. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-8(62) -1019-1031. с. 1598. С. 1019-1032.

17. Реальна цифра викрадених Росією українських дітей – понад 19 500. Ексклюзивне інтерв'ю Тордіс Гильфадоттір українському радіо. URL: https://ukr.radio/news.html?newsID=106958. Дата звернення 26.09.2025.

18. Діти війни. Державна платформа URL : https://childrenofwar.gov.ua/. (дата звернення 26.09.2025).

19. Сайт Державного підприємства Інформаційно-обчислювального центру Мінсоцполітики, сім'ї і єдності України» URL: https://www.ioc.gov.ua/en/analytics/dashboard-vpo. Дата звернення 26.09.2025.

20. Сайт Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України. URL:https://me.gov.ua/view/f8c09c88-94e6-4018-ac53-d8bca0309257. (дата звернення 26.09.2025).

21. Чабан О.С. *Нелінійна модель розвитку ситуації з ментальним здоров'ям населення України в період війни та післявоєнний період. Спроба прогнозу*. Медична газета «Здоров'я України 21 сторіччя» № 21 (583), 2024 р.

22. Огоренко В, Тимофєєв Р, Гарібова Л, Крамарчук Д, Шорніков А. Використання соціальних мереж підлітками: потенційний вплив на психіку і поведінку. URL: https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/473. Дата звернення 25.09.2025.

23. Brooks S, Longstreet P. Social networking's peril: Cognitive absorption, social networking usage, and depression. Cyberpsychology. 2015;9(4). DOI: *https://doi.org/10.5817/CP2015-4-5*. Дата звернення 20.09.2025.

24. Frison E, Eggermont S. Exploring the Relationships Between Different Types of Facebook Use, Perceived Online Social Support, and Adolescents' Depressed Mood. Social Science Computer Review. 2016;34(2):153-171. DOI: *https://doi.org/10.1177/0894439314567449.* Дата звернення 25.09.2025.

25. Aalbers G, McNally RJ, Heeren A, De Wit S, Fried EI. Social media and depression symptoms: A network perspective. Journal of Experimental Psychology: General. 2019;148(8):1454-1462. DOI: *https://doi.org/10.1037/xge0000528.* Дата звернення 20.09.2025.

26. Vannucci A, McCauley Ohannessian C. Social Media Use Subgroups Differentially Predict Psychosocial Well-Being During Early Adolescence. J Youth Adolesc. 2019;48(8):1469-1493. DOI: *https://doi.org/10.1007/s10964-019-01060-9.* Дата звернення 20.09.2025.

27. Nesi J, Prinstein MJ. Using Social Media for Social Comparison and Feedback-Seeking: Gender and Popularity Moderate Associations with Depressive Symptoms. J Abnorm Child Psychol. 2015;43(8):1427-1438. DOI: *https://doi.org/10.1007/s10802-015-0020-0.* Дата звернення 25.09.2025.

28. Weinstein E. Adolescents' differential responses to social media browsing: Exploring causes and consequences for intervention. Computers in Human Behavior. 2017;76:396-405. DOI: *https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.07.038.* Дата звернення 25.09.2025.

29. Що не так з популярним в Україні Telegram-ботом знйомств «Дайвінчик»? URL: https://vctr.media/ua/shho-ne-tak-z-populyarnym-v-ukrayini-telegram-botom-dlya-znajomstv-spojler-rosijskyj-slid-192695/. Дата звернення 25.09.2025.

30. Дайвінчик – РОzzІЙСЬКИЙ бот для ПЕДОФІЛІВ та ЗБОЧЕНЦІВ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=t4kWywHFvOU. Дата звернення 25.09.2025.

31. Підлітки у фокусі війни: Олена Розвадовська про вербування дітей, мовні конфлікти, патріотизм і вибір майбутнього. Сайт фонду «голоси дітей». URL: https://voices.org.ua/news/pidlitki-u-fokusi-vijni-olena-rozvadovska-pro-verbuvannya-ditej-movni-konflikti-patriotizm-i-vibir-majbutnogo. Дата звернення 25.09.2025.

32. Lai, B. S., Hadi, F., & Llabre, M. M. (2014). Parent and child distress after war exposure. British Journal of Clinical Psychology, 53(3), 333–347.

33. Солтер Анна. Хижаки. Педофіли, гвалтівники та інші сексуальні злочинці: хто вони, як вони діють і як ми можемо захистити себе та своїх дітей. пер. з англ. О.Титаренко. Харків : Виж-во «Ранок» 2022. 288 с.

34. Сохор Н., Ясній О., Смашна О. і Гашімова Н. (2024) «Вплив війни та вимушеного переселення на психічне здоров'я дітей і підлітків (огляд літератури)», *Психосоматична медицина та загальна практика*, 9(1). DOI: 10.26766/pmgp.v9i1.471.

35. World Health Organization (2018) Report on the health of refugees and migrants in the WHO European Region: No public health without refugees and migrant health. URL : https://iris.who.int/handle/10665/311347. Дата звернення 25.09.2025.

36. Чекстаре О.Ю. Вплив війни і вимушеного переміщення на душевне здоров'я українських дітей. October 6, 2023, Valencia, Kingdom of Spain. Collection of scientific papers «SCIENTIA». Section 10. Psychology and Psychiatry/ P. 63-65. URL : https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1234. Дата звернення 25.09.2025.

37. Annu Rev Clin Psychol. / Slavich GM Social safety theory: a biologically based evolutionary perspective on life stress, health, and behavior. DOI:10.1146/annurev-clinpsy-032816-045159 Published March 2020. Vol. 16 (1). P. 265-295.

38. Чому діти вчиняють самогубства та як цьому запобігти. Від Форпост 24.09.2024 Сайт ГО «Форпост» URL: https://forpost-center.org/chomu-dity-vchynyayut-samogubstva-ta-yak-tsomu-zapobigty/.

39. НейроNews: психоневрологія і нейропсихіатрія. Науковий журнал №4 (150)2024. С. 6-9. URL: https://neuronews.com.ua/ua/archive/2024/4%28150%29/pages-6-9/samoushko-dzhuvalna-povedinka-v-ditey-ta-pidlitkiv-mozhlivosti-terapevtichnogo-ocinyuvannya#gsc.tab=0.

40. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення 09.09.2025).

41. Про затвердження Інструкції з організації, проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 17.07.2017 № 591 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text (дата звернення 09.06.2025).

42. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 09.06.2025).

43. Бідняк В. А., Бідняк Г. С., Чаплинський К. О. Теоретичні, правові та праксеологічні засади використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із державним фінансуванням в галузі охорони здоров'я : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 206 с.

Інформація про автора:
Сліпець Олена Олексіївна,
завідувач сектору Донецького Науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України,
судовий експерт вищого кваліфікаційного класу,
здобувач ІІІ рівня академічної освіти
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. Проф. М.С. Бокаріуса»
вул. Золочівська, 8-А, м. Харків, 61177, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0454-2707

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-39

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Сукмановська Л. М.

ВСТУП

У сучасних умовах Україна, будучи правовою, демократичною та соціальною державою на шляху прогресу, активно працює над створенням належних організаційно-правових умов для повного забезпечення та захисту прав дітей. Цей процес євроінтеграції вимагає модернізації національної системи захисту прав дитини, що відбувається на тлі реформ та соціальних перетворень та воєнного часу в країні. Українське суспільство потребує ефективності у забезпеченні прав дітей та створенні необхідних умов для їх повної реалізації. Ключова роль у цьому процесі належить ефективному функціонуванню системи суб'єктів, відповідальних за забезпечення та захист прав дитини. Досконалість цієї системи стане одним із визначальних чинників для успішної інтеграції України до Європейського Союзу.

У сучасних умовах суспільство продовжує стикатися з низкою деструктивних явищ, що становлять загрозу для благополуччя дітей. Це, зокрема, включає широкомасштабне вторгнення 2022 року та збройну агресію зі сторони росії на територіях нашої держави, що триває четвертий рік; незаконний вивіз українських дітей до російських територій та умисне їх утримання. У зонах бойових дій діти гинуть, зазнають катування й отримують серйозні поранення, що можуть призвести до інвалідизації. Зафіксовані випадки, коли українських дітей росіяни змушували стати солдатами, що підвищує ризики травмування, спричиняє шкоди іншим. Недостаток їжі, особливо серед збіднілого населення, призводить до послаблення імунної системи у дітей. Несприятливі житлові та санітарні умови спричиняють розповсюдженню інфекційних захворювань. Недостатня кількість медикаментів, медперсоналу та якісних медичних послуг збільшують рівень захворюваності дітей у воєнний час. Багато дітей під час війни втрачають батьків, рідних, друзів. Діти, які стали сиротами, іноді змушені жити на вулиці, де ризик опинитися в рабстві, почати вживати наркотичні засоби чи алкоголь є високим. Під час війни батьки постійно зосереджені на виживанні, тому приділяють менше уваги дітям, які

самостійно шукають сенс у складних реаліях[1]. Сюди ж відносяться: домашнє насильство, жорстоке поводження, неналежне виховання, залучення до проституції, схиляння до вживання психоактивних речовин (алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин), торгівля дітьми та ін. Усі ці негативні явища у соціумі свідчать про системні порушення прав дитини, що вимагають комплексних заходів з боку держави та суспільства.

Проблема захисту прав дітей залишається гострою, оскільки у сучасному світі діти продовжують бути об'єктом різноманітних форм насильства та експлуатації. Таким чином, забезпечення та захист дитячих прав є багатоаспектним явищем, яке вимагає посиленої уваги та ефективного міжвідомчого реагування.

Науковим підґрунтям даного дослідження стали праці багатьох учених-правознавців, таких як: Ю. Битяк, І. Бандурка, А. Грищук, О. Джафарова, О. Дручек, Р. Зуєв, В. Крижановська, Л. Красицька, Н. Крестовська, О. Ковальова, Л. Кожура, К. Левченко, Н. Лесько, О. Мердова, В. Нагорна, О. Негодченко, Р. Опацький, Н. Опольська, Н. Плахотнюк, О. Паньчук, О. Рябченко, Т. Сироїд, С. Саблук, А. Строган, Г. Толкачова, Н. Філіпова, О. Чорномаз, Р. Шаповал та ін.

Актуальність наукового дослідження зумовлена низкою чинників. По-перше, вона пов'язана з особливостями формування системи суб'єктів, відповідальних за забезпечення й захист прав дітей в Україні. По-друге, ця тема є важливою через існуючі недоліки у чинному законодавстві в зазначеній сфері. По-третє, актуальність підкреслює діяльність державних органів, що мають специфічні повноваження у цьому напрямку. Особлива увага в роботі приділяється аналізу функціонування підрозділів Національної поліції України, яка є провідним суб'єктом у сфері забезпечення й захисту прав дитини.

Метою даної праці є, опираючись на законодавство та наукові розвідки, провести аналіз нормативно-правового забезпечення захисту прав дітей, а також діяльності суб'єктів, що діють у сфері забезпечення та захисту прав дитини в Україні в умовах війни.

1. Аналіз забезпечення захисту прав дитини в Україні на законодавчому рівні у часи війни

Внаслідок еволюції світового співтовариства маємо можливість констатувати, що в основі регулювання суспільних відносин знаходяться міжнародні правові акти, що перебувають у якості стабілізатора існування людства. Найважливішими у системі цих актів є

[1] Вплив війни на дітей. Музей воєнного дитинства. Електронний ресурс. URL: https://warchildhood.org/ua/impact-of-war-on-children/

міжнародні правові акти в сфері захисту прав людини. Науковою спільнотою вони названі як наріжні блоки побудови цивілізованого соціуму або ж міжнародні стандарти. Міжнародні нормативні правові акти є правовим базисом необхідного забезпечення й захисту людей, у тому числі дітей[2].

Після Другої світової війни міжнародне співтовариство прийняло кілька правових актів, що визначають статус дітей та закріплюючих зобов'язання держав і соціуму перед ними.

Перший із даних актів – Декларація прав дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року. Вона чинить вплив на політичний напрямок діяльності багатьох урядів світових країн. Основний посил декларації – «людство повинне надати дитині все те найкраще, що воно має». Декларацією проголошено 10 правових й соціальних постулатів щодо захищеності та благополуччя дітей. Проголошено заклик до батьків, окремих осіб, громадських організацій, влади та урядів з приводу визнання викладених у ній прав, свобод та можливостей[3].

Необхідність охорони дітей також була закріплена Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 року, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, документах таких спеціалізованих інституцій як ООН, МОП, ЮНЕСКО, ВОЗ та ін. Так, статтею 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права закріплено норму щодо недискримінації дитини за будь-якими ознаками, а також право дитини на громадянство. Статтею 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права закріплено особливі заходи із захисту дітей від будь-якої дискримінації за ознакою сімейного стану чи будь-якою іншою ознакою, а також захисту дітей та підлітків від економічної та соціальної експлуатації, свободу від застосування їх праці у сферах шкідливих для здоров'я.

Правовим базисом визначення походження дитини являються норми Європейської конвенції про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (1975 р.). Відтоді походження кожної дитини, народженої не у шлюбі, засвідчуються шляхом добровільного визнання батьківства батьком чи встановлюється у судовий спосіб. Закріплено обов'язок батьків дитини, народженої поза шлюбом, утримувати цю дитину на рівні із дитиною, народженою у шлюбі.

---

[2] Лінник Н. В. Історичні передумови захисту прав і свобод дитини на різних етапах розвитку суспільства. Університетські наукові записки. 2006. 2(18). С. 41-45.

[3] Гончаренко О. П. Міжнародно-правове регулювання прав дитини в Україні. Юридична Україна. 2009. № 2. С. 2-6.

Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (1980 р.) теж являється міжнародним актом, ратифікованим Україною. Вона містить поняття «дитина», під яким розуміється особа будь-якого громадянства, що не досягла 16-річного віку.

Поняття про захист та комфорт дітей як чинники, що повинні бути враховані, (у тому числі під час передання їх на виховання чи усиновлення) містяться у Декларації ООН про соціальні та правові принципи (1986 р.). Відтак, кожною державою повинно бути приділено увагу щодо благополуччя сім'ї та дитини.

20 листопада 1989 року Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Конвенцію про права дитини[4]. Нею утверджено визнання дитини частиною людства, недопущення її дискримінації. Закріплені міжнародні стандарти із захисту дітей від зневаги і образ, акцентована увага на культурних, політичних, економічних правах дитини. Права дитини умовно поділені на три групи:

1) щодо забезпечення: права володіння певними речами, отримування певних послуг і доступу до ім'я, громадянства, медичного догляду, освіти, відпочинку, ігор, опікування інвалідами, сиротами, біженцями);

2) щодо захисту: від дій, що завдають дитині шкоди (від розлучення з батьками, залучення до воєнних дій, комерційної, економічної чи сексуальної експлуатації, фізичного або психічного знущання);

3) щодо участі: дитину повинні вислухати під час приймання рішення стосовно її життя, можливість прийняття рішень у житті соціуму, підготовки до самостійного життя, свобода думки та слова, вибору культури, релігії, мови[5].

Конвенція проголошує пріоритет інтересів дитини над інтересами держави, суспільства, релігій, сім'ї, а також важливість спеціального піклування держави та суспільства про соціально-незахищених груп дітей (сироти, особи з інвалідністю, біженці, правопорушники та ін.). Основна ідея акту – найкраще забезпечення інтересів дітей. Норми Конвенції закріплюють 4 основні вимоги щодо забезпечення прав дітей: виживання, розвиток, захист і забезпечення активної участі в суспільному житті.

[4] Конвенція Організації Об'єднаних Націй «Про права дитини» від 20.11.1989 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Електронний ресурс. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

[5] Конвенція Організації Об'єднаних Націй «Про права дитини» від 20.11.1989 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Електронний ресурс. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

З метою привернення уваги світової спільноти до положень Конвенції ООН у 1990 році проводилась Світова зустріч в інтересах дітей на найвищому рівні. Учасники зустрічі прийняли Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей, а також План дій щодо реалізації декларації на 90-ті роки.

1993 року було прийнято Гаазьку конвенцію про захист дітей та співробітництво у сфері міждержавного усиновлення задля гармонійного розвитку дітей, забезпечення необхідності зростання у сімейному оточенні, у щасті та розумінні. Конвенція була прийнята задля утвердження гарантій з дотримання прав дітей при проведенні усиновлення, впровадження системи взаємної міждержавної співпраці щодо недопущення випадків викрадення й торгівлі дітьми[6].

У 1995 році в Україні прийнято Закон «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», на підставі якого створено служби у справах дітей як окремі структури, на яких покладено функції із вирішення питань соціального та правового захисту прав дітей, подолання бездоглядності і безпритульності дітей, профілактики правопорушень в дитячому середовищі.

Конституція України від 28 червня 1996 року декларує, що державою визначаються та гарантуються права і свободи людини згідно із загальноприйнятими нормами. Основний Закон відповідає міжнародним правовим актам у напрямку захисту прав людини, у тому числі Конвенції ООН про права дитини[7].

Важливими кроками у нормативно-правовому забезпеченні прав дитини в Україні було прийняття низки Законів: Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.), Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (1993 р.), Закон України «Основи законодавства про охорону здоров'я» (1992 р.), Закон України «Про професійну (професійно-технічну освіту» (1998 р.), Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1999 р.), Закон України «Про позашкільну освіту» (2000 р.), Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (2000 р.), Закон України «Про охорону дитинства» (2001 р.), Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам дитинства та дітям-інвалідам» (2001 р.), Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), Закон України «Про попередження насильства в

[6] Гончаренко О. П. Міжнародно-правове регулювання прав дитини в Україні. Юридична Україна. 2009. № 2. С. 2-6.

[7] Волинець Л.Д. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи. Логос, К., 2000. 75 с. С. 18.

сім'ї» (2001 р.), Сімейний кодекс України (2002 р.), Закон України «Про соціальні послуги» (2003 р.)[8].

На думку Н. Коломоєць важливе значення для правового забезпечення прав дитини на національному рівні має імплементація упродовж 2001-2010 р.р. нормативних актів, прийнятих: а) Радою Європи. Це: Європейська соціальна хартія (1996 р.), Конвенція про кіберзлочинність» (2001 р.), Конвенція щодо протидії торгівлі людьми (2005 р.), Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення (2007 р.); б) Європейським Союзом: Хартія Європейського Союзу про основні права (2000 р.); в) Міжнародною організацією праці: Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (1999 р.)[9].

Одним із ключових стратегічних міжнародних документів для України на найближчий період є Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022-2027 роки «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства» в рамках Плану дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та відбудова» на 2023-2026 роки, спрямована на просування захисту та заохочення прав дитини по всій Європі.

Законодавчим актом, який закріплює в Україні норми, направлені на захист прав дітей, являється Цивільний кодекс України (2003 р.), яким встановлюється «особистими немайновими благами, які охороняються цивільним законодавством, є: здоров'я, життя, честь, гідність» (стаття 201), передбачається право на «поновлення порушеного права, а також відшкодування моральної шкоди, завданої його порушенням» (стаття 276), «спростування недостовірної інформації» щодо фізичної особи» (стаття 277). Статтею 288 «забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу»[10].

В українському законодавстві санкції за порушення прав дітей містяться у Сімейному, Кримінальному, Цивільному кодексах, а також Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Іншими прийнятими в Україні законодавчими актами щодо закріплення правового статусу дітей були: Закон України «Про

[8] Кравченко М.В. Державна політика в сфері захисту прав та благополуччя дітей: ретроспективний аналіз. Електронний журнал Державне управління: удосконалення та розвиток. № 3. 2017. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1048

[9] Коломоєць Н.В. Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні: автореферат дис……доктора юрид. наук 12.00.07 за спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків. ХНУВС. 2019. 40 с. С. 13.

[10] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005 р.), Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (2005 р.), Закон України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» (2009 р.), Закон України «Про протидію торгівлі людьми» (2011 р.), Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012 р.), Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.) та ін., а також ряд підзаконних нормативних актів.

Зокрема, нашу увагу привертає Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585.

Даним підзаконним нормативним актом серед термінів, що вживаються, закріплено поняття жорстокого поводження з дитиною як будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою її експлуатації з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини[11].

Водночас важливим є визначення механізму взаємодії державних органів, органів місцевого самоврядування, освітніх закладів, установ системи охорони здоров'я, соціального захисту населення та інших уповноважених суб'єктів щодо забезпечення соціального захисту дітей, що знаходяться у складних життєвих обставинах, в тому числі дітей, постраждалих від жорстокого поводження, забезпечення їхньої безпеки й надання їм допомоги.

Водночас неможливо не згадати про Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типової програми унеможливлення насильства та жорстокого поводження з дітьми» від 4 червня 2025 р. № 658. Важливим є законодавче закріплення забезпечення функціонування ефективної системи унеможливлення будь-якого виду насильства та жорстокого поводження з дітьми, створення у освітніх, культурних закладах, закладах системи охорони здоров'я, соціального захисту, фізичної культури і спорту, відпочинку й оздоровлення, молодіжних центрах, дитячих та молодіжних громадських об'єднаннях,

[11] Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» від 1 червня 2020 р. № 585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF/print

інших суб'єктах роботи із дітьми та молоддю, середовища, вільного від насильства та жорстокого поводження з дитиною, упровадження системи інформування про випадки (або підозру на випадки) насильства та жорстокого поводження з дітьми, а також забезпечення оперативного їх розгляду та реагування на них[12].

Окрім зазначених нормативних правових актів неможливо не відзначити актуальність схвалення Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р «Національної Стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року». Можна говорити про сучасний етап розвитку в системі забезпечення та захисту прав дитини. Стратегія гарантує визначення подальших кроків у зазначеній сфері та охоплює більш широке коло проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням прав дитини в умовах воєнного стану; забезпеченням прав і найкращих інтересів дітей, які схильні до протиправної поведінки, та дітей, які вчинили правопорушення, дітей, які є потерпілими від злочинів й різних форм насильства, а також дітей, які стали свідками злочинів, дітей, законні права та інтереси яких стикаються із системою правосуддя під час вирішення цивільних спорів, що стосуються життя дитини; забезпеченням прав і свобод дитини в мережі Інтернет[13].

Звертаючи увагу на досліджені вище нормативні правові акти, можемо констатувати, що Україна прагне до вдосконалення правового забезпечення прав дитини. Турбота, виховання, родинне оточення, сімейний вплив, всебічний розвиток інтересів та особистості дитини, здорове природнє середовище, належний рівень медичного та соціального обслуговування – ті стандартні постулати, які Україна намагається закріпити у вітчизняних нормативно-правових актах, вдосконалюючи механізм реалізації прав дитини, опираючись на позитивний досвід світового співтовариства та враховуючи сучасні реалії, пов'язані з війною.

2. Дослідження діяльності суб'єктів забезпечення та захисту прав дитини в Україні у воєнний час

Питання щодо забезпечення та захисту прав дитини органами публічного адміністрування, а також іншими уповноваженими на це суб'єктами має чималу актуальність за теперішніх воєнних умов. Сфера, якій ми приділяємо увагу, важлива не тільки з точки зору

[12] Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типової програми унеможливлення насильства та жорстокого поводження з дітьми» від 4 червня 2025 р. № 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2025-%D0%BF/print

[13] Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р «Національної Стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text

функціонування органів державної влади, а й роботи органів місцевого самоврядування, об'єднаних територіальних громад, інших уповноважених суб'єктів, які в теперішніх складних воєнних умовах виконують обов'язки щодо взаємодії у заданому напрямку.

Погоджуємось із науковою думкою Н. Коломоєць, вважаючи, що національний рівень суб'єктів здійснення забезпечення та захисту прав дитини в Україні утворюють центральні органи виконавчої влади, регіональні або територіальні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також недержавні організації і громадськість.

Разом із ними в Україні функціонують державні органи загальної компетенції, для яких захист прав дитини є одним із напрямків діяльності, однак не основним (сюди відносяться: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та ін.); державні органи спеціальної компетенції, що створені спеціально для захисту прав дитини в Україні (Уповноважений Президента України з прав дитини; центри соціально-психологічної реабілітації дітей, органи Національної поліції України тощо); громадські організації/формування, котрим притаманні державно-владні повноваження у зазначеній сфері, проте створені та діють задля забезпечення та захисту прав дітей («Ла-Страда Україна», «Всеукраїнська Фундація «Захист прав дітей»», Українська мережа За права дитини та ін.)[14].

Для забезпечення необхідних умов для втілення особистих, економічних, соціальних і культурних прав дітей України, беручи до уваги потребу у специфіці піклування дітьми функціонує інститут омбудсмена, що був створений внаслідок визнання державою та соціумом необхідності гарантування прав і свобод дітей. Посада Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації є віддзеркаленням розвитку громадянського суспільства, збільшення кількості закріплення прав, свобод та законних інтересів людей на національному та міжнародному рівнях[15].

Увагу привертають такі основні завдання омбудсмена з прав дитини та дитячої реабілітації відносяться як: здійснення постійного моніторингу дотримання в Україні конституційних прав дитини, виконання державою міжнародних зобов'язань у заданій сфері і внесення у встановленому порядку Президенту України пропозицій

[14] Коломоєць Н.В. Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні: автореферат дис……доктора юрид. наук 12.00.07 за спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків. ХНУВС. 2019. 40 с. С. 17.

[15] Голяк Л. В. Інститут спеціалізованого омбудсмена: світовий досвід організації та діяльності: автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2010. 24 с.

стосовно припинення та запобігання повторам порушень прав та законних інтересів дитини; внесення пропозицій Президенту України стосовно підготовлення проектів законодавчих актів та актів Президента України з питань дотримання прав та свобод дитини; реалізація заходів, що спрямовані на захист та поновлення порушених прав і свобод дитини, здійснення повідомлення громадськості щодо проведення таких заходів і їх результатів; здійснення підготовки заходів (в тому числі міжнародного характеру) з питань захисту прав дітей за участі Президента України; організація заходів стосовно активізації взаємної співпраці органів публічної адміністрації і органів місцевого самоврядування з питань забезпечення прав дітей та ін.

З огляду на зазначені завдання Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації можна ствердити, що дана інституція не являється у здійсненні своїх повноважень самостійною. Її діяльність реалізується за допомогою безперервної взаємної діяльності з Президентом України, котрий являється гарантом дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні, а Уповноваженим Президента України з прав дитини забезпечується гарантування конституційних прав дитини.

Кабінет Міністрів України, а також Державна служба України у справах дітей, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції провадять контроль за діяльністю органів і служб у справах дітей, спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей[16].

До суб'єктів, що реалізують функції в сфері забезпечення та захисту прав дітей в Україні слід віднести суди. Судова влада в Україні здійснюється суддями та, у визначених законом випадках, присяжними шляхом здійснення правосуддя через відповідні судові процедури[17].

Суди здійснюють розгляд справ щодо дітей, які вчинили кримінальні правопорушення; щодо дітей, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16-ти до 18-ти років; про поміщення дітей у віці від 11-ти років до приймальників-розподільників для дітей; про притягнення до адміністративної відповідальності батьків (усиновителів) або інших законних представників дітей за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання й навчання дітей; проваджень з приводу обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей і позбавлення батьківських прав, виселення осіб, позбавлених

[16] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. Електронний ресурс. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80

[17] Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19

батьківських прав, якщо спільне проживання з дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, неможливе; справ про поновлення батьківських прав і розв'язання спорів між батьками стосовно місця проживання дитини; справ із приводу інших питань, що стосуються особистих, житлових та майнових прав дітей.

Міжнародні стандарти щодо забезпечення та захисту прав дітей вимагають від суддів при провадженні правосуддя останніми розуміння специфіки розгляду означених категорій проваджень, зокрема врахування при судовому розгляді специфічної уразливості кожної дитини, щодо якої безпосередньо або ж опосередковано виноситься конкретне судове рішення.

Прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому законодавством, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави[18].

Статтею 131-1 Конституції України як завдання прокуратури визначено: підтримання публічного обвинувачення в суді; організацію й процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до законодавства інших питань в ході кримінального провадження, здійснення нагляду за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, визначеному законом[19].

Разом із тим, Наказом Офісу Генерального прокурора, МВС України, Міністерства юстиції України та Міністерства соціальної політики України від 1 червня 2023 р. № 150/445/2077/5/187 «Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» з метою забезпечення при здійсненні досудового розслідування, судового розгляду у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх, а також при виконанні покарань щодо неповнолітніх ефективної реалізації існуючих обов'язкових універсальних та європейських стандартів захисту та забезпечення прав дітей, виконання вимог міжнародного законодавства запроваджено механізм реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність[20].

[18] Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18

[19] Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

[20] Наказ Офісу Генерального прокурора, МВС України, Міністерства юстиції України та Міністерства соціальної політики України від 1 червня 2023 р. № 150/445/2077/5/187

Власне, провідне завдання прокуратури у сфері захисту прав дітей – контроль і нагляд за законністю діяльності правоохоронних структур, що здійснюють протидію правопорушенням, учинених дітьми або стосовно дітей.

Органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей є органами публічного адміністрування, що наділені повноваженнями у сфері забезпечення і захисту прав дітей. Вони наділені повноваженнями із забезпечення соціального захисту та профілактики правопорушень серед дітей. Соціальний захист є комплексом заходів і засобів соціально-економічної та правової спрямованості, здійснюється відповідними суб'єктами щодо забезпечення права дитини на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної допомоги дітям і профілактики правопорушень в дитячому середовищі. Дані обов'язки покладаються в рамках встановленої компетенції на: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської, міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка)[21].

Як вбачається із норм чинного законодавства, у нашій державі система органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей є доволі розгалуженою, а кожен її суб'єкт наділений відповідною компетенцією задля забезпечення та захисту прав дитини.

Законом України «Про охорону дитинства» трудові колективи, благодійні та інші громадські організації, а також фізичні особи наділені можливостями брати участь у забезпеченні реалізації заходів з охорони дитинства, покращення становища дітей, утворення розвинутої системи сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та патронату над дітьми, котрі перебувають в складних життєвих обставинах, розвитку послуг з підтримки батьків або

«Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text

[21] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80

осіб, які їх замінюють, заходів, спрямованих на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, всебічного гармонійного культурного і фізичного розвитку дитини[22]. Законом передбачене державне сприяння трудовим колективам, громадським та благодійним організаціям, іншим об'єднанням громадян та фізичним особам в їхній діяльності, котра спрямована на покращення становища дітей, охорону їхніх справ та законних інтересів, заохочує розвиток всіх форм благодійності, патронату та спонсорства стосовно дітей шляхом надання податкових, інвестиційних, митних, кредитних та тарифних пільг у порядку, встановленому законодавством.

3. Національна поліція як суб'єкт забезпечення та захисту прав дитини в Україні

Функціонування Національної поліції України (далі – НП), яка наділена повноваженнями у сфері захисту прав дитини, є надзвичайно важливим. Діяльність поліції у цьому напрямку має на меті зменшення кількості потенційних правопорушників та злочинців у майбутньому. Це досягається шляхом притягнення до юридичної відповідальності неповнолітніх, винних у вчиненні протиправних дій, а також через виховання у дітей правомірної поведінки, правової культури, поваги до закону. НП відіграє ключову роль у формуванні законослухняних громадян у державі з раннього віку.

О. Дручек пропонує наступну класифікацію функцій органів Національної поліції у сфері забезпечення та захисту прав дітей за критерієм сфери їх здійснення, виокремлюючи зовнішні та внутрішні функції.

Так, до зовнішніх функцій НП України у цій сфері відносяться: соціально-сервісна, превентивно-профілактична, адміністративна, кримінально-процесуальна, оперативно-розшукова, дозвільна, охоронна, функція міжнародного співробітництва.

Внутрішні функції НП у заданому напрямку: матеріально-технічна, функція інформаційного забезпечення; науково-методична; кадрова; внутрішньо-організаційна; контрольна; функція соціально-правового захисту працівників. Внутрішні функції НП знаходять свій вияв у внутрішньо-організаційній роботі підрозділів органів поліції[23].

---

[22] Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

[23] Дручек О.М. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта забезпечення прав і свобод дитини: дис. на здобуття наук. ст. канд. юрид. наук за спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2019. 189 с. С. 55.

У межах соціально-сервісної функції поліція надає різнобічну допомогу населенню. Це включає рятувальні та охоронні заходи під час надзвичайних ситуацій (стихійних лих, пожеж, аварій), надання невідкладної медичної та домедичної допомоги, особливо дітям, що постраждали внаслідок нещасних випадків або злочинів. Поліція також займається встановленням особи людей, які не можуть повідомити про себе дані (наприклад, через вік чи стан здоров'я).

Крім того, до обов'язків поліції входить контроль за дотриманням законодавства щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами, запобігання бездоглядності та дитячій злочинності. Поліція здійснює заходи з протидії домашньому насильству, забезпечує соціальну адаптацію осіб, звільнених з місць позбавлення волі, надає соціальну та правову підтримку дітям та забезпечує безпеку взятих під захист осіб. Вона також співпрацює з державними та іншими установами у виконанні їхніх повноважень.

У рамках превентивної діяльності поліція виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів і правопорушень, та вживає заходів для їх усунення. Вона припиняє виявлені правопорушення, усуває загрози для життя і здоров'я дітей та забезпечує публічну безпеку. Превентивна функція також включає запобігання та протидію домашньому насильству, жорстокому поводженню стосовно дітей.

Адміністративна функція полягає у веденні проваджень про адміністративні правопорушення, прийнятті рішень щодо стягнень та затриманні правопорушників. Кримінально-процесуальна функція охоплює досудове розслідування, негайне реагування на заяви про злочини та контроль за особами, щодо яких застосовуються електронні засоби нагляду. Оперативно-розшукова функція спрямована на розшук осіб, що переховуються від слідства чи суду, а також безвісти зниклих. Дозвільна функція передбачає видачу дозволів та ліцензій у межах своєї компетенції. Охоронна функція включає захист державної власності та громадян, а також інших об'єктів на договірній основі. Разом із тим Національна поліція здійснює міжнародне співробітництво, бере участь у розробці міжнародних договорів, пов'язаних з боротьбою з організованою злочинністю та іншими питаннями своєї компетенції.

У напрямку забезпечення та захисту прав дітей органами Національної поліції щоденно, поступово й планово проводиться робота із: виявлення, припинення і розкриття злочинів, що вчиняються дітьми; викриття передумов щодо вчинення дітьми правопорушень, вжиття необхідних заходів із їх усунення; правового виховання дітей; розшуку дітей, які зникли або дітей, що залишили сім'ї, навчально-виховні заклади, займаються бродяжництвом; виявлення дорослих, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію,

жебракування, виготовлення, розповсюдження творів порнографічного характеру за участю дітей, видань, що пропагують насильство та жорстокість, сексуальну розпусту; встановлення батьків або осіб, які їх замінюють, що ухиляються від здійснення обов'язків із створення належних умов для проживання, навчання і виховання дитини; здійснення обліку дітей, які є правопорушниками, у тому числі звільнених зі спеціальних виховних установ задля здійснення превентивних заходів, взаємодії зі службами у справах дітей щодо таких дітей; повернення у місце постійного проживання, навчання дітей що заблукали чи залишили сім'ю; індивідуальної профілактики із дітьми тощо.

Те, що органи НП виконують важливу роль у підвищенні рівня правової культури дітей, підтверджують і інші повноваження, покладені на них законодавством. Це, зокрема: проведення гласних та негласних слідчих розшукових заходів задля розкриття злочинів, вчинених дітьми або щодо дітей; виявлення, облік осіб, що займаються втягненням дітей до антигромадської поведінки; за наявності законних підстав – проведення огляду дітей, речей, що є при них, вилучення документів та предметів (речових доказів злочину); складення протоколів про адміністративні правопорушення, вчинені дітьми, їх батьками, іншими законними представниками, інформування відповідних служб у справах дітей про зазначені випадки; повідомлення органів опіки і піклування про виявлений факт залишення дитини без опіки та піклування; інформування відповідних служб у справах дітей про затримання дитини та повідомлення їй про підозру у вчиненні злочину[24].

Сфери захисту прав дітей у роботі органів НП стосується функціонування спеціальних служб та підрозділів, наділених спеціальними повноваженнями. Перша група таких підрозділів – це: Управління ювенальної превенції Департаменту превентивної діяльності НП України, відділи (сектори) ювенальної превенції у територіальних підрозділах НП України. Друга група таких підрозділів – це: поліція превентивної діяльності, дільничні офіцери поліції, поліцейські офіцери громади, патрульна поліція, офіцери служби освітнього середовища, кримінальна поліція, кіберполіція тощо[25].

[24] Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: дис. … докт. юрид. наук за спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018. 464 с. С. 222-223.

[25] Дручек О.М. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта забезпечення прав і свобод дитини: дис. на здобуття наук. ст. канд. юрид. наук за спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2019. 189 с. С. 64

Підрозділи ювенальної превенції НП України (далі – ЮП) є структурними підрозділами Національної поліції України, наділеними спеціальною компетенцією у сфері забезпечення та захисту прав дітей. Організація й функціонування цих підрозділів регламентуються Наказом МВС України «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» № 1044 від 19 грудня 2017 р.[26].

Служба ЮП виконує низку важливих завдань:

– проводить профілактичні заходи, щоб запобігти вчиненню дітьми злочинів і адміністративних правопорушень. Вона виявляє причини та умови, що цьому сприяють, і вживає заходів для їх усунення;

– веде профілактичний облік дітей, схильних до правопорушень, і проводить з ними індивідуальну профілактичну роботу;

– шукає зниклих безвісти дітей, встановлюючи їхнє місцезнаходження;

– запобігає та протидіє домашньому насильству, вчиненому дітьми або щодо них, зокрема жорстокому поводженню;

– уживає заходів, спрямованих на попередження дитячої бездоглядності, включаючи поліцейське піклування про дітей;

– здійснює діяльність, пов'язану із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти[27].

Повноваження служби ЮП поділяються на кілька груп, що відповідають її основним завданням:

1. Загальні компетенції (згідно з Інструкцією – «основні повноваження»).
2. Компетенції щодо встановлення місцезнаходження зниклої дитини.
3. Компетенції щодо запобігання і протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми або щодо них.
4. Компетенції щодо профілактичного обліку дітей.

До загальних компетенцій служби ЮП належить: планування та впровадження превентивних заходів серед дітей для запобігання негативним явищам; контроль за тим, як підприємці дотримуються законодавчих заборон на продаж дітям алкогольних, слабоалкогольних та тютюнових виробів, а також обмежень щодо їх перебування в нічний час у розважальних закладах і закладах громадського харчування; запобігання та виявлення протиправних дій щодо дитини; притягнення

[26] Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 р. № 1044. Електронний ресурс. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18

[27] Там же.

до адміністративної відповідальності дітей віком від 16 до 18 років та їхніх законних представників, які не виконують обов'язків щодо забезпечення належних умов проживання, навчання та виховання; участь у заходах із запобігання дитячій бездоглядності та правопорушенням; затримання та утримання дітей, залишених без нагляду, у спеціально відведених приміщеннях не більше ніж на 8 годин, доки їх не передадуть законним представникам; проведення ознайомлювальних та виховних бесід з дітьми і їхніми законними представниками для усунення передумов, що призвели до вчинення правопорушення; інспектування дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах; виклик дітей та їхніх законних представників у ході провадження у справах про адміністративні правопорушення; залучення дітей до просвітницько-профілактичних або корекційних програм; інформування відповідних місцевих органів державної влади про законних представників, які не виконують своїх обов'язків щодо виховання дитини, жорстоко поводяться з нею або вчиняють домашнє насильство; подання клопотань перед уповноваженими службами у справах дітей щодо направлення дитини до відповідного закладу для надання медичної та психологічної допомоги; участь у судовому розгляді за участю дитини-обвинуваченого; здійснення індивідуальної профілактики щодо дітей, схильних до вчинення правопорушень[28].

Компетенції служби ЮП стосовно встановлення місцезнаходження зниклої безвісти дитини включають: участь у першочергових спільних з іншими співробітниками поліції заходах для встановлення її місцезнаходження; збір та аналіз інформації про дитину для з'ясування причин, чому вона самовільно покинула місце проживання; інформування громадськості та ЗМІ про подію; після встановлення місцезнаходження дитини, спільна з іншими службами Національної поліції передача дитини батькам або іншим законним представникам[29].

Компетенціями ЮП НП у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми або щодо них, є: виявлення фактів домашнього насильства та реагування на них у встановленому законом порядку; приймання та розгляд заяв і повідомлень про випадки домашнього насильства, вжиття заходів для його припинення та направлення постраждалих за допомогою; винесення термінових заборонних приписів щодо кривдників; взяття дітей-кривдників на

[28] Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 р. № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18

[29] Про затвердження Порядку ведення обліку дітей шкільного віку та учнів: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 684. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2017-п

профілактичний облік та проведення з ними відповідної роботи; контроль за дотриманням дітьми-кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом терміну їх дії; надання постраждалим інформації про їхні права та можливість скористатися правовими й соціальними послугами відповідно до чинного законодавства та ін.

А.С. Романова акцентує увагу на проблемі переселення дітей під час війни, зміні постійного місця проживання дітьми, що перебувають на обліку в підрозділах ЮП за попереднім місцем проживання. Таких дітей численна кількість, і за місцем їхнього нового фактичного проживання вони повинні бути взяті на профілактичний облік у підрозділах ЮП НП. Проблема не виникає у випадку, коли дитина переселяється з неокупованої території на неокуповану, але, коли переселення відбувається з окупованої території, то можуть бути втрачені відповідні бази даних з інформацією про таку дитину. Тому, співробітники ЮП повинні тісно взаємодіяти із представниками волонтерської спільноти, педагогами, центрами проживання ВПО задля виявлення дітей, схильних до девіантної поведінки, або таких, що потребують особливої соціально-психологічної адаптації. Погоджуємось із дослідницею і з приводу зауваження про поширеність у воєнному часі протиправного залучення дитини до праці. Йдеться про трудову експлуатацію дітей, які втратили рідних, або ж покинули місце проживання і займаються бродяжництвом[30]. Саме на виявлення таких випадків та подолання їх негативних наслідків направлена діяльність підрозділів ЮП НП.

Таким чином, органи Національної поліції України відіграють визначальну роль в системі суб'єктів, що здійснюють забезпечення та захист прав дитини в Україні. Дослідження компетенцій підрозділів НП дає підстави стверджувати, що загальні та специфічні функції щодо забезпечення та захисту прав дітей, повинні бути відображені у Законі України «Про Національну поліцію» та ряді підзаконних нормативних правових актів.

ВИСНОВКИ

Найбільш повне забезпечення належного зростання та розвитку кожної дитини, створення необхідних умов задля захисту й реалізації їхніх прав та законних інтересів є провідною задачею сучасного суспільства та пріоритетним завданням нашої держави.

[30] Романова А.С. Ювенальна превенція під час війни: особливості реалізації повноважень. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.73. С. 410-411.

В ході дослідження розглянуто спектр міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів, що стали своєрідним базисом для законодавчого закріплення прав і свобод дітей, виступаючи у якості стабілізатора існування громадянського суспільства у світі. Україна здійснює поступальні кроки, ратифікуючи міжнародні нормативні акти у заданій сфері, а також приймаючи ряд законів та підзаконних правових актів у сфері забезпечення та захисту прав дітей.

Захист, виховання, сімейний вплив, всебічний розвиток інтересів та особистості дитини, здорове природнє середовище, належний рівень медичного та соціального обслуговування – ті стандартні постулати, які Україна закріплює у вітчизняних нормативно-правових актах, вдосконалюючи механізм реалізації прав дитини, спираючись на позитивний досвід світового співтовариства та складні воєнні реалії сьогодення.

Так, державою закріплено механізм взаємодії державних органів, органів місцевого самоврядування, освітніх закладів, установ системи охорони здоров'я, соціального захисту населення та інших уповноважених суб'єктів щодо забезпечення соціального захисту дітей, що знаходяться у складних життєвих обставинах, в тому числі дітей, постраждалих від жорстокого поводження, забезпечення їхньої безпеки й надання їм допомоги.

Національною Стратегією захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року гарантовано визначення подальших кроків у зазначеній сфері та охоплення більш широкого кола проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням прав дитини в умовах воєнного стану; забезпеченням прав і найкращих інтересів дітей, які схильні до протиправної поведінки, та дітей, які вчинили правопорушення, дітей, які є потерпілими від злочинів й різних форм насильства, а також дітей, які стали свідками злочинів, дітей, законні права та інтереси яких стикаються із системою правосуддя під час вирішення цивільних спорів, що стосуються життя дитини; забезпеченням прав і свобод дитини в мережі Інтернет.

Національний рівень суб'єктів в Україні, що забезпечують захист прав дітей, складають центральні органи виконавчої влади, регіональні або територіальні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та недержавні організації і громадськість. Водночас тут діють органи загальної компетенції, для яких одним із напрямків діяльності (не провідним) є захист прав дитини: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та ін., а також державні органи спеціальної компетенції: Радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей.

Держава Україна, запровадивши у відповідності до Конвенції ООН про права дитини посаду омбудсмена з прав дитини та дитячої реабілітації, визнає необхідність приділення захисту прав дітей значної уваги, й декларує охорону дитинства пріоритетним напрямком державної діяльності.

До системи суб'єктів, що діють у сфері забезпечення та захисту прав дитини в Україні віднесено суди, чия компетенція передбачає розгляд різних категорій проваджень, що логічно завершуються винесенням рішення іменем України безпосередньо або опосередковано щодо дитини. Наглядова діяльність за додержанням норм законодавства органами і службами у справах дітей, спеціальними установами для дітей, органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, здійснюється прокурорами.

Визначальна роль у досліджуваній сфері відведена органам Національної поліції України, яким притаманні особливі зовнішні функції: соціально-сервісна, превентивно-профілактична, адміністративна, кримінально-процесуальна, оперативно-розшукова, дозвільна, охоронна, функція міжнародного співробітництва.

До підрозділів спеціальної компетенції у сфері забезпечення й захисту прав дітей відносяться підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України. Саме вони, відповідно до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, здійснюють функції у ключових напрямках із: превентивної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню дітьми злочинів та адміністративних правопорушень, виявлення причин та умов, які цьому посприяли, вжиття заходів із їх усунення; профілактичного обліку дітей, що схильні до вчинення правопорушень і проведення заходів індивідуальної профілактики із ними; встановлення місцезнаходження дитини у випадку безвісного зникнення; ужиття заходів із запобігання і протидії домашньому насиллю, вчиненому дітьми або стосовно них, у тому числі жорстокому поводженню з дітьми; заходів із попередження дитячої бездоглядності, зокрема шляхом поліцейського піклування стосовно дітей та діяльності, що пов'язана із захистом прав дитини на отримання загальної середньої освіти. Особливо їх діяльність ускладнена в теперішніх воєнних реаліях.

Дослідження особливостей діяльності підрозділів НП дає підстави стверджувати, що загальні та специфічні функції щодо забезпечення та захисту прав дітей, повинні бути більш детально та повно відображені у Законі України «Про Національну поліцію» шляхом внесення відповідних доповнень.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню нормативно-правового забезпечення захисту прав дітей в Україні, а також системи суб'єктів, що здійснюють діяльність із забезпечення та захисту прав дитини у нашій державі.

Зокрема, проаналізовано ряд міжнародних нормативних актів, що становлять базис із забезпечення основних прав та свобод дитини. Досліджено норми Конституції України, ряду інших законодавчих актів у заданій сфері. Звернуто увагу на ряд важливих підзаконних нормативних актів, прийнятих в Україні в ході продовження імплементації Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини.

Досліджено систему суб'єктів у сфері забезпечення та захисту прав дитини в Україні. З'ясовано, що запровадивши у відповідності до Конвенції ООН про права дитини посаду Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, Україна визнає необхідність приділення захисту прав дітей значної уваги, й декларує охорону дитинства пріоритетним напрямком діяльності держави у воєнний час.

Констатовано, що визначальну роль у досліджуваній сфері відіграють підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України, позаяк саме їх представники щоденно, поступово й планово реалізовують левову частку функцій, пов'язаних із: здійсненням превентивних заходів серед дітей для запобігання негативним явищам; притягненням до адміністративної відповідальності дітей віком від 16 до 18 років та їхніх законних представників, які не виконують обов'язків щодо забезпечення належних умов проживання, навчання та виховання; участю у заходах із запобігання дитячій бездоглядності та правопорушенням; участю у першочергових спільних з іншими співробітниками поліції заходах для встановлення місцезнаходження дитини; збором та аналізом інформації про дитину для з'ясування причин, чому вона самовільно покинула місце проживання; виявленням фактів домашнього насильства щодо дітей та реагування на них у встановленому законом порядку та ін. Особливо їх діяльність є складною в сучасних умовах війни. З огляду на розглянуті функції поліцейських підрозділів констатовано, що загальні та специфічні функції щодо забезпечення та захисту прав дітей, повинні бути більш детально та повно відображені у Законі України «Про Національну поліцію» шляхом внесення відповідних доповнень.

Література

1. Вплив війни на дітей. Музей воєнного дитинства. Електронний ресурс. URL: https://warchildhood.org/ua/impact-of-war-on-children/
2. Лінник Н. В. Історичні передумови захисту прав і свобод дитини на різних етапах розвитку суспільства. *Університетські наукові записки.* 2006. 2(18). С. 41-45.
3. Гончаренко О. П. Міжнародно-правове регулювання прав дитини в Україні. *Юридична Україна.* 2009. № 2. С. 2-6.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй «Про права дитини» від 20.11.1989 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
5. Кравченко М.В. Державна політика в сфері захисту прав та благополуччя дітей: ретроспективний аналіз. *Електронний журнал Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 3. 2017. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1048
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40-44. Ст. 356.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» від 1 червня 2020 р. № 585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF/print
8. Коломоєць Н.В. Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні: автореферат дис……доктора юрид. наук 12.00.07 за спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків. ХНУВС. 2019. 40 с.
9. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016р. (в редакції від 05.08.2018). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19
10. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014р.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18
11. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
12. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80
13. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14
14. Дручек О.М. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта забезпечення прав і свобод дитини: дис. на здобуття наук. ст. канд. юрид. наук за спец. 12.00.07 «Адміністративне

право і процес; фінансове право; інформаційне право». Одеський державний університет внутріншіх справ, Одеса, 2019. 189 с.

15. Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: дис. … докт. юрид. наук за спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018. 464 с.

16. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 р. № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18

17. Про затвердження Порядку ведення обліку дітей шкільного віку та учнів: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 684. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2017-п

18. Романова А.С. Ювенальна превенція під час війни: особливості реалізації повноважень. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.73

Інформація про автора:
Сукмановська Лідія Михайлівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-40

ВЕРБУВАННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ ДІТЕЙ У БОЙОВИХ ДІЯХ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ

Сушкова А. С.

ВСТУП

Збройні конфлікти справляють непропорційно сильний вплив на дітей, адже саме вони є найбільш вразливою категорією населення. В умовах бойових дій та окупації порушуються базові права дитини: право на життя, освіту, безпеку, здоров'я, розвиток особистості та право на сім'ю. Міжнародна спільнота приділяє значну увагу захисту дітей у зонах конфліктів. Зокрема, Резолюції Ради Безпеки ООН 1261 (1999), 1882 (2009), 1998 (2011) та 2225 (2015) визначили шість серйозних порушень проти дітей у збройних конфліктах, серед яких ключове місце займає їх вербування до збройних сил та участь у бойових діях[1].

Норми міжнародного гуманітарного права однозначно забороняють використання дітей віком до 15 років у військових діях, а Факультативний протокол до Конвенції про права дитини зобов'язує держави-учасниці вживати заходів, щоб особи до 18 років не залучалися до безпосередніх бойових дій. Вербування дітей або їхня примусова мобілізація визнаються воєнними злочинами згідно зі статтею 8 (2)(b)(xxvi) Римського статуту Міжнародного кримінального суду[2]. Водночас численні дослідження Amnesty International, доводять, що навіть у сучасних конфліктах неповнолітніх і надалі активно використовують як у бойових, так і в допоміжних ролях.

Водночас факти свідчать, що навіть у XXI столітті діти активно експлуатуються у збройних конфліктах. За даними міжнародних правозахисних організацій, у будь-який момент часу у світі не менше 300 тис. дітей беруть участь у війнах як солдати або допоміжний персонал[3]. США та низка інших держав уже створили понад 40

[1] Новомиколаївська сільська військова адміністрація. Вербування дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях. 19.03.2024. URL: https://nmykolaivska-gromada.gov.ua/news/1711586765

[2] Smith D. Congo warlord Thomas Lubanga convicted of using child soldiers [Електронний ресурс] // The Guardian. 2012. URL: https://www.theguardian.com/world/2012/mar/14/congo-thomas-lubanga-child-soldiers#:~:text=The%20international%20criminal%20court%20has,guilty%20of%20recruiting%20child%20soldiers

[3] Нікодімова, О. О. Вербування дітей в міжнародному праві. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. М. І. Пашковський ; Нац. ун-т

реабілітаційних центрів для колишніх дітей-солдатів у країнах Африки та Азії, однак масштаби проблеми залишаються значними. У наукових оглядах наголошується, що наслідки дитячого солдатства є багатовимірними: від глибоких психотравм та ПТСР до руйнування освітнього й соціального потенціалу цілих поколінь.

Український контекст додає особливої актуальності: міжнародні звіти UNICEF, UN Annual Report, підтверджують, що з початком російської агресії діти на окупованих територіях зазнають як вербування, так і примусової участі у різних формах воєнної діяльності. Це робить проблему не лише гуманітарною, але й безпосередньо національною безпековою.

Мета статті полягає у комплексному аналізі масштабів та особливостей вербування дітей у сучасних збройних конфліктах, а також у дослідженні соціологічних аспектів обізнаності українського суспільства щодо цього явища.

Основні завдання дослідження:

1) окреслити міжнародно-правові засади заборони вербування дітей у війнах;

2) виявити масштаби та регіональні особливості цього явища у XX–XXI століттях;

3) проаналізувати український контекст проблеми та зафіксовані випадки;

4) представити результати соціологічного опитування щодо рівня поінформованості й оцінки наслідків дитячого солдатства.

1. Міжнародно-правове регулювання участі дітей у збройних конфліктах

Заборона участі неповнолітніх у збройних діях є одним із фундаментальних принципів сучасного міжнародного права. Базовим документом у цій сфері виступає Конвенція ООН про права дитини 1989 року, стаття 38 якої зобов'язує держави-учасниці утримуватися від прямої участі осіб, молодших за 15 років, у бойових діях. Подальший розвиток норми відбувся у 2000 році із прийняттям Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. Він закріпив більш суворі стандарти: державам рекомендовано підвищити мінімальний вік добровільного вступу на військову службу до 18 років, заборонено примусовий призов неповнолітніх, а також встановлено абсолютну заборону для недержавних збройних угруповань вербувати осіб молодших за 18

«Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2013. С. 569–572. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fc90f641-0b7d-4d5c-8266-3ce706905175/content

років[4]. Національне законодавство України узгоджене з цими нормами: проходження військової служби можливе лише з 18-річного віку (призов) або з 17 років – за контрактом, але без участі у бойових діях.

Водночас загальний контекст прав дитини під час війни залишається надзвичайно тривожним: за оцінками ЮНІСЕФ, понад мільярд дітей у світі проживають у державах або на територіях, які зазнають впливу збройних конфліктів; близько 300 мільйонів із них ще не досягли п'ятирічного віку. У випадку України (24.02.2022 – кінець грудня 2024 р.) зафіксовано 669 загиблих і 1833 поранених дітей; додатково повідомляється про 1952 зниклих і 19 546 депортованих/примусово переміщених дітей[5]. У 2024 р. найтиповішими порушеннями стали вбивства, поранення та атаки на школи та лікарні з широким застосуванням вибухової зброї[6]. Ця статистика підкреслює не лише масштаб ураження цивільного населення, а й необхідність системного моніторингу виконання міжнародних зобов'язань державами та збройними групами.

Актуальність дотримання цих стандартів для України підтверджує сучасна статистика: за даними Моніторингової місії ООН, з 24 лютого 2022 року до кінця грудня 2024 року загинули 669 дітей, ще 1833 – були поранені. Державний портал «Діти війни» вказує на 1952 зниклих і понад 19 тисяч депортованих та примусово переміщених дітей[7]. Це засвідчує, що діти залишаються найбільш уразливою групою у період воєнних дій і потребують особливих гарантій захисту.

Особливе місце посідає міжнародне гуманітарне право. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1977 року прямо забороняє залучати дітей до війська до досягнення ними 15 років. Протокол II, який стосується внутрішніх конфліктів, містить аналогічні положення. В обох документах містяться також положення про забезпечення права дітей на освіту, їхню евакуацію та возз'єднання з родинами, а також пряму заборону виконання смертних вироків щодо осіб, які на момент

[4] Зубова А. Росія посилила вербовку українських дітей для війни проти України // Медійна ініціатива за права людини. 2025. URL: https://mipl.org.ua/rosiya-posylyla-verbovku-ukrayinskyh-ditej-dlya-vijny-proty-ukrayiny/#:~:text=конфліктів

[5] Чепцова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство // Юридичний науковий електронний журнал. – 2022. – № 7. – С. 484–487. – DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/117

[6] Артеменко І. Окремі питання захисту прав дітей у збройних конфліктах: нові виклики для України. Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. К. : Піраміда, 2015. 52 с.

[7] Ренцов Є. В. Актуальні питання міжнародно-правового захисту прав дитини під час збройних конфліктів // Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 2. С. 396–398. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/93

правопорушення не досягли 18 років[8]. Крім того, ці протоколи деталізують гарантії під час затримання: неповнолітні мають утримуватися окремо від дорослих (за винятком випадків збереження єдності сім'ї), а під час евакуації та переміщень пріоритет надається забезпеченню їхньої безпеки та недоторканності.

Пункт 2 статті 77 Додаткового протоколу I (1977) фактично повторює підхід п. 3 ст. 38 Конвенції про права дитини щодо недопущення участі осіб до 15 років у воєнних діях, а п. 3 ст. 4 Додаткового протоколу II (1977) конкретизує обов'язки щодо опіки над дітьми в неміжнародних конфліктах – від доступу до освіти та релігійно-морального виховання до возз'єднання роз'єднаних сімей; одночасно встановлюється пряма заборона вербування та участі дітей, молодших за 15 років, у бойових діях[9].

Після Другої світової війни система захисту дітей була інституціоналізована: ініціатива МКЧХ 1946 р. щодо окремої конвенції для дітей не пройшла, але її норми інтегрували до Четвертої Женевської конвенції 1949 р., яка містить низку спеціальних гарантій для неповнолітніх (зокрема заборону примусової праці для осіб до 18 років на користь держави-окупанта)[10].Класичний міжнародно-правовий «запобіжник» щодо неврегульованих випадків – так зване «застереження Мартенса» в Гаазькій конвенції 1899 р. – гарантує, що цивільні, включно з дітьми, залишаються під захистом принципів людяності та вимог суспільної совісті навіть там, де пряма договірна норма відсутня.

Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року кваліфікує вербування або призов дітей, які не досягли 15 років, до збройних сил чи груп як воєнний злочин (ст. 8(2)(b)(xxvi) та ст. 8(2)(e)(vii)). Практика міжнародного правосуддя підтвердила дієвість цієї норми: перший вирок МКС у справі конголезького командира Т. Лубанги у 2012 році став прецедентом, засвідчивши, що вербування дітей має тяжкі кримінальні наслідки[11]. Подальші справи, зокрема процес проти Б. Нтаганди у 2019 році, закріпили підхід, за яким використання неповнолітніх у війнах прирівнюється до найтяжчих воєнних злочинів. Показовим є процес у Спеціальному суді щодо Сьєрра-Леоне, де колишній президент Ліберії Ч. Тейлор був засуджений

[8] Protocols additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949. International Committee of the Red Cross. 119 p. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf

[9] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (протокол I). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199.

[10] Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини / Дж. Ван Бюрен ; пер. з англ. Г. Є. Краснокутського. Одеса: БАХВА, 2006. 524 с.

[11] Так само. – Smith D. Congo warlord …

до 50 років ув'язнення, серед іншого й за вербування дітей до 15 років для участі у бойових діях.

Україна приєдналася також до Паризьких зобов'язань і Паризьких принципів (2007), що спрямовані на запобігання незаконному вербуванню дітей та забезпечення їхньої реінтеграції; на національному рівні питання особистої недоторканності та захисту дитини підкріплюються Законом «Про охорону дитинства», тоді як під час воєнного стану діє конституційна заборона обмежувати базові дитячі права ч. 2 ст. 64 Конституції; профільний закон про правовий режим воєнного стану[12].

Крім договірних норм, міжнародне співтовариство сформувало низку «м'яких» стандартів та інституційних механізмів протидії. Рада Безпеки ООН ухвалила низку резолюцій, серед яких ключовими стали № 1612 (2005), що створила спеціальний механізм моніторингу та звітності, та № 2427 (2018), яка підтвердила, що вербування дітей належить до шести найтяжчих порушень прав дитини[13]. В межах цих рішень формується щорічний «список ганьби» Генерального секретаря ООН – перелік державних армій та угруповань, причетних до рекрутування неповнолітніх. Його публікація стимулює сторони конфлікту підписувати плани дій з ООН та звільняти дітей з військової служби. Так, кампанія «Children, Not Soldiers» (2014–2016), ініційована ЮНІСЕФ та ООН, сприяла демобілізації тисяч неповнолітніх у країнах Африки та Азії[14].

У практиці ООН механізми захисту дітей у збройних конфліктах умовно групують за двома етапами. До початку та в ході конфлікту пріоритетом є превенція: обмеження призовного віку, заборона будь-якої вербовки неповнолітніх і, за потреби, організована евакуація дітей із зон ризику. Після припинення активної фази ключовими стають повернення дітей у сім'ї або спільноти та гарантований доступ до опіки, реабілітації й довгострокової підтримки. Такий «двоетапний» підхід доповнює вже діючі моніторингові та звітні процедури Ради Безпеки[15].

На тлі збройної агресії проти України Європейський Союз посилив політику «діти та збройні конфлікти». Рада ЄС закликала держави-

[12] Крестовська Н. М. Дитина і зброя: історико-правові аспекти // Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2018. Серпень. С. 170–180. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.141997.

[13] Так само. – Зубова А. Росія посилила вербовку…

[14] Theirworld. Child soldiers: What's being done to end the practice of recruiting child soldiers? URL: https://theirworld.org/resources/childsoldiers/#:~:text=In%20the%20past%20two%20decades%2C,the%20United%20Nations%20Security%20Council

[15] Remarks to Security Council Briefing on Children in Armed Conflict: Introducing Practical Guidance on the Integration of Child Protection Issues in Peace Processes 12/02/2020. URL: https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-02-12/remarkssecurity-council-briefing-children-armedconflict

члени: встановлювати спеціальні процедури прийому (житло, здоров'я, базові послуги), оперативно призначати законних опікунів дітям без супроводу, системно протидіяти торгівлі дітьми (виявлення, запобігання, інформування сімей), а також не допускати використання воєнних надзвичайних ситуацій для опіки чи усиновлення – зокрема, забороняючи будь-які усиновлення під час збройних конфліктів. Окремо Рада наголосила на всеосяжній імплементації прав дитини: недискримінації, протидії насильству, «дружньому до дитини» правосуддю та цифровій стійкості[16].

Законодавство України також розвивається: ст. 30 Закону «Про охорону дитинства» прямо забороняє участь дітей у воєнних діях, їх вербування чи утримання у незаконних збройних формуваннях. Проте, як відзначають дослідники, для ефективної протидії слід посилити відповідальність і внести зміни до Кримінального кодексу, зокрема у ст. 438[17].

Початок системного порядку денного «Діти і збройний конфлікт» поклав ще резолюційний цикл 1999 року (зокрема РБ ООН № 1261), що інституціалізував увагу до шести «тяжких порушень» і заклав основу для подальшого функціонування механізму MRM.[18]

Важливим внеском стали також спеціальні принципи та декларації. Паризькі принципи 2007 року дали широке визначення поняттю «діти, асоційовані зі збройними силами чи групами», наголосивши на незаконності їхнього залучення не тільки як комбатантів, а й у допоміжних ролях[19]. Кейптаунські принципи 1997 року започаткували програми демобілізації та реінтеграції дітей-солдатів. У низці держав було прийнято національні закони, що криміналізують рекрутування неповнолітніх. Наприклад, США ухвалили Child Soldiers Prevention Act 2008 та 2018 роках, який забороняє надання військової допомоги урядам, що використовують дітей у збройних силах[20]. Важливе значення має й Конвенція МОП № 182 від 1999 року, яка віднесла залучення дітей до

[16] European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/

[17] Ченяховська М., Нечитайло І. Правові аспекти втягнення неповнолітніх до участі у бойових діях. Підприємство, господарство і право. 2016. № 8. С. 150–154. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/08/30.pdf.

[18] Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. War Childhood Museum Ukraine. URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework.

[19] Так само. – Зубова А. Росія посилила вербовку…

[20] Human Rights Watch. US: Don't Fund Child Soldiers Abroad. 2016. URL: https://www.hrw.org/news/2016/06/30/us-dont-fund-child-soldiers-abroad

збройних конфліктів до найгірших форм дитячої праці, що підлягають негайному викоріненню[21].

Таким чином, міжнародне право створило розгалужену систему договірних і «м'яких» норм, яка категорично забороняє участь дітей у війнах і визнає це діяння міжнародним злочином. Однак практика останніх десятиліть свідчить про розрив між формальними стандартами та їх реальним дотриманням, що зумовлює потребу в подальшому моніторингу та посиленні механізмів примусу.

2. Масштаби та особливості використання дітей у сучасних збройних конфліктах

Історично межа дитинства була значно нижчою за сучасні 18 років, тому долучення неповнолітніх до війни відбувалося з ранніх років: від римської традиції навчати хлопців їздити верхи й фехтуванню з семи років до середньовічного вишколу шляхетських синів і допоміжних ролей (зброєносці, вартові)[22]. У різні епохи практикувалися й системні моделі набору дітей – на кшталт османського «девширме» (данини кров'ю) із християнських спільнот для підготовки яничар[23]. Подібні згадки трапляються і в руських літописах, і у козацькій традиції джур, що відображало усталений погляд на «ранній» військовий вік.

Навіть у XIX ст. хлопчики нерідко служили барабанщиками, або сурмачами у європейських арміях, а в Російській імперії існували практики «запису» дворянських дітей до полків та підготовки кантоністів із дитинства. Уже в Першу світову війну сформувався феномен «дітей-солдатів»: мотивовані пропагандою підлітки тікали на фронт, а влада здебільшого лише повертала їх батькам[24].

Попри декларації 1924 р. Ліги Націй, Друга світова війна знову показала масову участь неповнолітніх по обидва боки фронту: радянський дискурс героїзував «синів полку», тоді як нацистська мобілізація наприкінці війни охопила десятки тисяч членів гітлер'югенду[25]. Саме ці історичні уроки зумовили по-воєнне закріплення спеціальних захистів у гуманітарному праві.

---

[21] Worst Forms of Child Labour Convention. ILO. 1 June 1999, № 182. International Labour Organization. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEX

[22] Froissart J. The Chronicles of 1340–1350. Translated by M.V. Anikeev. St. Petersburg: RHGA; Juventa. 2012.

[23] Sribniak I. Janicharsky Corps of the Ottoman Army (1362 – the end of the seventeenth century). Ukraina v Tsentralino-Skhidnii Yevropi [Ukraine in Central and Eastern Europe], issue 9–10, 2010. pp. 26–41.

[24] Shherbinin P.P. Children's daily routine during the First World War of 1914–1918: monography. Tambov. 2015.

[25] Kucherenko O. Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941–1945. Oxford: Oxford U.P. 2011.

Попри офіційні міжнародні заборони, залучення дітей до війни залишається поширеним явищем у багатьох регіонах світу. Організація Об'єднаних Націй регулярно фіксувала факти рекрутування неповнолітніх практично в усіх масштабних збройних конфліктах. Щорічно від 8 до 10 тисяч дітей ставали солдатами або допоміжним персоналом у військових формуваннях різних держав і збройних угруповань[26]. Так, лише у 2020 році Спеціальний представник ООН з питань дітей і збройних конфліктів підтвердив 8 521 випадок використання дітей у бойових діях. У середньому ж протягом 2016–2020 рр. щорічно документувалося близько 8 756 подібних випадків[27]. Ці дані є неповними, оскільки відображають лише ті факти, які вдалося офіційно зафіксувати, тоді як реальні масштаби набагато більші через прихованість проблеми та обмежений доступ міжнародних спостерігачів до зон конфліктів.

Показовою є ситуація на сході України: ще у 2014 році фіксувалися факти залучення дітей та підлітків до бойових дій у складі незаконних формувань так званих «ДНР» та «ЛНР». За даними ОБСЄ, у цих угрупованнях перебували неповнолітні віком 15–17 років і навіть молодші, яких навчали користуванню зброєю та залучали до диверсійної діяльності. У звітах Держдепартаменту США зазначалося, що дітей використовували як «живі щити», інформаторів і навіть об'єкти сексуальної експлуатації[28].

У статті також демонструться суміш пропаганди, мілітаризованого виховання та бідності як факторів ризику: міжнародні спостерігачі фіксували залучення неповнолітніх 15–17 років (і молодших) до незаконних формувань на окупованих територіях, включно з тренуванням зі зброєю, диверсійними задачами та використанням дітей як інформаторів чи «живих щитів»; окремі вироки в Україні засвідчують, що економічна безвихідь також штовхала підлітків у такі структури[29].

При цьому право України прямо забороняє будь-яке втягнення дітей у воєнну активність – від участі у формуваннях до допоміжних функцій – але нинішня конструкція КК фактично охоплює це загальною ст. 304, що ускладнює адресну кваліфікацію воєнних злочинів проти дітей.

Повномасштабна агресія РФ проти України від 24 лютого 2022 року особливо загострила проблему залучення дітей до війни. Зафіксовані

[26] United Nations Children's Fund (UNICEF). 25 years of children and armed conflict: taking action to protect children in war. New York : UNICEF, June 2022. 56 p. URL: https://www.unicef.org/sites/default/files/2022-06/UNICEF-25years-children-armed-conflict.pdf

[27] Так само. – С. 18. United Nations Children's Fund (UNICEF)…

[28] Так само. – С. 59. Ченяховська М., Нечитайло І. Правові аспекти …

[29] Так само. – Крестовська Н. М. Дитина і зброя …

численні випадки викрадень, насильства, депортацій, а також використання неповнолітніх у складі незаконних воєнізованих формувань на тимчасово окупованих територіях. Міжнародні звіти підтверджують, що російські війська та підконтрольні їм угруповання не зупиняються перед вербуванням підлітків, використанням їх як інформаторів, «живих щитів» чи навіть об'єктів сексуальної експлуатації[30].

Серед мотивів, що спонукають дітей ставати частиною конфлікту, – бідність, втрата сім'ї, відсутність доступу до освіти й соціальних послуг. Дослідження також вказують на вікову вразливість: підлітки менш критично сприймають ризики, їх легше залякати чи ідеологічно переконати. В окремих випадках війна сприймається дітьми як «гра», що позбавлена усвідомлення справжньої цінності життя[31].

Такі явища мають важкі соціальні наслідки: мілітаризація дитинства призводить до зростання травматизації, руйнування соціального капіталу та моральної дезорієнтації неповнолітніх, що перебувають у фазі становлення й соціалізації[32]. Тому вербування дітей в умовах сучасних конфліктів становить загрозу не лише для конкретної дитини, а й для майбутнього цілих суспільств.

Особливо тривожними є дані міжнародних моніторингів, які демонструють стрімке зростання випадків убивств та каліцтв дітей у воєнних конфліктах протягом останніх п'ятнадцяти років (рис. 1.1).

[30] Вербування та використання дітей на війні є одним із шести порушень, які вчиняє рф – Міноборони. 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3497479-verbuvanna-tavikoristanna-ditej-na-vijni-e-odnim-iz-sestiporusen-aki-vcinae-rf-minoboroni.html

[31] Клименко О. Залучення дітей до участі в збройних конфліктах: моделі та методи вербування (український досвід). Соціологічні студії. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. № 2 (15). С. 6-12

[32] Мазур Ю. С. Залучення дітей до участі у збройних конфліктах // Завдання кримінального права в умовах надзвичайного стану : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю утворення Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 9 груд. 2022 р.) / уклад.: Є. Л. Стрельцов, В. П. Кедик ; відп. ред. Є. Л. Стрельцов. Одеса : ПРЦ НАПрН України, НУ «ОЮА», 2022. С. 185–186. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a94d2e5-4dc8-4427-8dfd-48046ea5fdaa/content

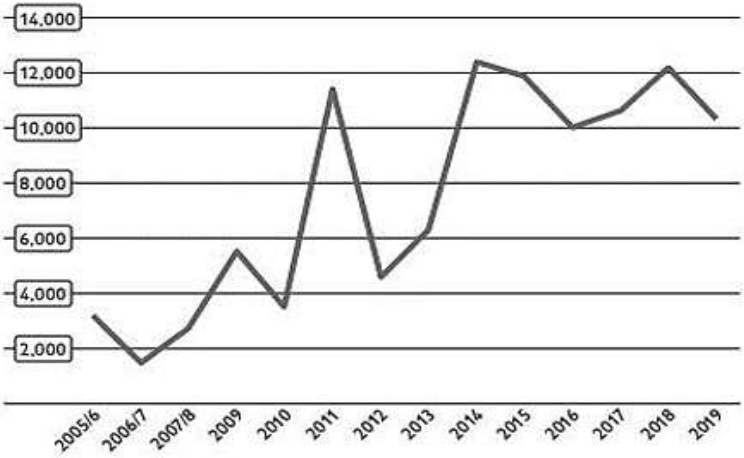

Рис. 1.1. Динаміка вбивств та каліцтв дітей у збройних конфліктах (2005–2020 рр.)[33]

Як видно з рис. 1.1, починаючи з середини 2000-х років, кількість неповнолітніх жертв воєнних дій неухильно зростає, що підтверджує системність цієї проблеми.

Географія залучення дітей до воєн надзвичайно широка. За підрахунками, з 2012 року щонайменше 15 держав мали понад тисячу задокументованих випадків дитячого рекрутингу[34]. Найбільше постраждали країни, де тривають громадянські війни або збройні повстання. До «антилідерів» належать Демократична Республіка Конго, Сомалі та Південний Судан[35]. Тисячі неповнолітніх також воювали чи воюють у Сирії, Ємені, Афганістані, М'янмі, Центральноафриканській Республіці, Малі, Нігерії та Судані. Показово, що навіть деякі національні армії продовжували залучати осіб, молодших за 18 років, що є грубим порушенням міжнародних зобов'язань. Зокрема, у 2017 році до «списку ганьби» ООН були включені урядові війська Афганістану, М'янми, Сомалі, Південного Судану, Судану, Сирії та Ємену[36]. У медійному просторі «ДНР» і «ЛНР» навіть поширювалися

[33] Клименко О. Вербування та експлуатація дівчат під час збройних конфліктів (досвід Донбасу) // Соціологічні студії. 2020. № 2(17). С. 66–75. DOI: 10.29038/2306-3971-2020-02-66-75.

[34] Так само. – С. 18. United Nations Children's Fund (UNICEF)…

[35] Afghanistan, Central African Republic, Chad, Colombia, Democratic Republic of the Congo, Mali, Myanmar, Nepal, Nigeria, Somalia, South Sudan, Sri Lanka, Sudan, Syrian Arab Republic, and Yemen

[36] Так само. – Theirworld. Child soldiers…

пропагандистські відео з участю підлітків у батальйонах («Восток», «Призрак»), де деякі діти зізнавалися, що самі батьки чи священнослужителі привели їх до лав бойовиків.

Аналітичні дослідження Stop the War on Children демонструють не лише масштаби вербування, а й рівень смертності серед дітей-солдатів (рис. 1.2). У пікові роки кількість залучених неповнолітніх сягала понад 150 тисяч, тоді як число загиблих перевищувало 400 на рік, що підкреслює катастрофічні гуманітарні наслідки цього явища.

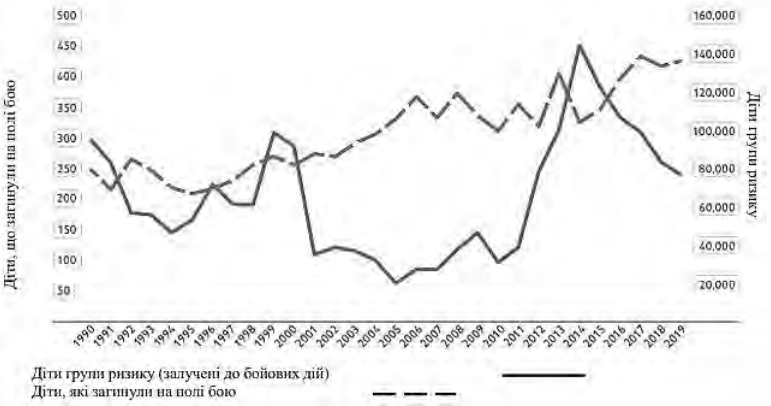

Рис. 1.2. Кількість завербованих дітей та рівень їхніх бойових втрат у світі[37]

Водночас у більшості випадків відповідальність за вербування дітей несуть недержавні збройні групи – повстанські, партизанські та терористичні організації. За оцінками, понад 85 % випадків припадає саме на них, тоді як державні сили відповідають менш ніж за 20 % рекрутування. Яскравим прикладом є М'янма, де до військового перевороту 2021 року більшість дітей-солдатів служили саме у складі урядової армії[38].

Причини, що змушують дітей ставати учасниками воєн, багатогранні. Часто це примусова мобілізація або викрадення, поширені у країнах Центральної Африки, де угруповання на кшталт «Армії опору Господа» систематично викрадали дітей для поповнення лав бойовиків. В інших випадках дітей схиляли до участі шляхом залякування, маніпуляцій чи ідеологічної обробки. Проте є й ситуації «добровільного» вступу, обумовлені безвихіддю. У зонах конфліктів

[37] Так само. – С. 72. Клименко О. Вербування …
[38] Так само. – С. 18. United Nations Children's Fund (UNICEF)…

діти втрачають сім'ї, доступ до освіти, потерпають від голоду й бідності. Для багатьох із них війна стає способом виживання, отримання їжі чи відчуття захищеності[39]. Радикальні угруповання на Близькому Сході та в Африці обіцяють підліткам «святу місію» джихаду, матеріальні винагороди та статус, використовуючи їхню вразливість. Державні армії та міліції також часто маніпулюють довірливістю дітей: неповнолітніх легше залякати, ними простіше керувати, а також використовувати для завдань, які дорослі відмовилися б виконувати[40].

Ролі, які виконують діти в арміях і збройних групах, різноманітні. За даними ООН, приблизно третина неповнолітніх бере безпосередню участь у бойових діях, перебуваючи на передовій. У таких умовах вони піддаються найбільшому ризику загибелі чи каліцтва. Решта виконують допоміжні функції: є носіями, водіями, кухарями, слугами при старших бійцях, вартовими на блокпостах, зв'язковими чи навіть шпигунами[41]. Попри непряме залучення, ці діти також перебувають у небезпеці та стають жертвами насильства. Часто їх примушують до жорстоких «ініціацій» або карають побиттям і позбавленням їжі за непокору.

Окремої уваги заслуговує становище дівчат. За різними оцінками, від 13 % до 40 % дітей у збройних формуваннях становлять неповнолітні жіночої статі[42]. Хоча вони рідше виступають як безпосередні учасники боїв, більшість із них зазнає сексуальної експлуатації. Масові згвалтування, примусові «шлюби» з командирами та використання дівчат як «військових дружин» є поширеними практиками. Особливо відомим став випадок у Нігерії, де угруповання «Боко Харам» викрадало сотні дівчат-підлітків, змушуючи їх до «шлюбів» із бойовиками або використовуючи як смертниць[43]. Гендерне насильство перетворюється на невід'ємну складову їхнього досвіду, а стигматизація після полону змушує багатьох дівчат приховувати своє минуле. Це ускладнює їхню реінтеграцію і робить значну частину жертв «невидимими» для офіційних програм допомоги[44].

З огляду на масштаби явища, необхідні скоординовані кроки:

---

[39] United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Children recruited by armed forces or armed groups. UNICEF, 2022. URL: https://www.unicef.org/protection/children-recruited-by-armedforces#:~:text=Often%20referred%20to%20as%20"child,based%20violence

[40] Так само. – Theirworld. Child soldiers…

[41] Так само. – Children recruited …

[42] See particularly: "Technical Note on Girls Associated with Armed Forces and Armed Groups: Lessons learnt and good practices on prevention of recruitment and use, release and reintegration", The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action, 2020

[43] Так само. – Theirworld. Child soldiers…

[44] Так само. – С. 18. United Nations Children's Fund (UNICEF)…

1) гармонізувати національні норми з Факультативним протоколом і прямо передбачити кримінальну відповідальність за вербування/використання дітей у конфліктах;

2) підтримати міжнародну відповідальність за ці злочини (включно з ратифікацією Римського статуту, що покриває воєнні злочини проти дітей);

3) розгорнути системну просвіту для дітей, батьків, освітян і військових щодо норм МГП і заборони будь-яких форм залучення неповнолітніх[45].

Отож, проаналізовані матеріали засвідчують безперервність практики залучення неповнолітніх до війни від давніх часів до сьогодення, попри формальні міжнародні заборони. У сучасних конфліктах це явище має масовий і багатофакторний характер: поєднання бідності, втрати опіки, примусу, пропаганди та ідеологізації робить підлітків (передусім 14–17 років) особливо вразливими. Ролі дітей варіюють від безпосередньої участі в боях до допоміжних і ризикованих завдань, а для дівчат характерним є додатковий вимір сексуальної експлуатації. Український контекст, з огляду на агресію РФ, демонструє ті самі закономірності, що фіксуються на глобальному рівні, – від використання дітей як інформаторів і «живих щитів» до спроб їх ідеологічного залучення. Наслідки для дитини та суспільства мають довготривалий характер: психологічна травматизація, освітні втрати, соціальна дезадаптація та ризики подальшої криміналізації. Отже, протидія дитячому вербуванню потребує одночасно правових змін, посилення відповідальності, адресної соціальної підтримки та системної просвіти всіх залучених інституцій.

3. Соціологічний аналіз обізнаності та оцінки наслідків вербування дітей у війнах

Проблема вербування дітей у збройні конфлікти належить до глобальних викликів, що однаково стосуються країн Африки, Азії, але також має прояви у Європі. Саме тому міжнародні організації, включно з ООН і ЄС, акцентують на необхідності комплексної протидії цьому явищу на всіх континентах.

В Україні рівень суспільної обізнаності щодо ризиків для дітей у війні помітно зріс після 2014 року та особливо після 2022 року. За даними опитування ЮНІСЕФ, більшість батьків та підлітків вважають захист дітей від воєнних загроз пріоритетним, що пояснюється

[45] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах: Ратифіковано із заявою Законом № 1845–IV від 23.06.2004 // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 38. Ст. 476.

безпосереднім досвідом війни[46]. Для порівняння, глобальне дослідження ЮНІСЕФ–Gallup у 55 країнах виявило значно нижчий рівень довіри до джерел інформації про конфлікти: соцмережам довіряють лише 17% респондентів, тоді як медичним і освітнім працівникам – понад 60%[47].

Для оцінки обізнаності українського суспільства та його ставлення до небезпеки цього явища було проведене соціологічне дослідження. Аналіз громадської думки дозволяє не лише виявити рівень поінформованості, а й зрозуміти, які ризики та наслідки вважаються найважливішими у контексті захисту дітей.

Щорічний звіт Генсека ООН (2025) зафіксував 41 370 випадків грубих порушень проти дітей у війнах за 2024 рік, що на 25% більше, ніж у 2023 році[48]. Це підтверджує: українське суспільство є більш чутливим до проблеми дитячого солдатства через реальність війни, ніж країни Африки, Азії чи навіть ЄС.

Для емпіричного вивчення проблеми вербування та використання дітей у збройних конфліктах було проведено онлайн-опитування в якому участь взяли 112 респондентів віком від 18 до 35 років, серед яких 68 студентів закладів вищої освіти (60,7 %) та 44 представники молодих спеціалістів гуманітарної та правничої сфер (39,3 %). Умови участі були добровільними та анонімними, що дозволило зібрати щирі відповіді.

Мета дослідження полягала у визначенні рівня обізнаності суспільства про факти використання неповнолітніх у війнах та оцінці ставлення громадян до масштабів і небезпеки цього явища для України.

Першим етапом було визначення рівня поінформованості суспільства про феномен дитячого солдатства та оцінки можливих загроз для України. Це питання є ключовим, адже саме громадська обізнаність виступає запорукою формування адекватної системи захисту дітей у конфліктних умовах.

[46] ЮНІСЕФ. Сприйняття прав дитини: знання, ставлення та досвід реалізації в українських сім'ях (за результатами соціологічного дослідження). Київ: UNICEF, 2023. 64 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/52911/file/Gradus_UNICEF_Report_UA.pdf.pdf

[47] Так само. – ЮНІСЕФ. Сприйняття прав …

[48] UNICEF Syria. Children and armed conflict – UN Secretary-General Annual Report: Summary of the Syrian Arab Republic. 2025. URL: https://www.unicef.org/syria/documents/children-and-armed-conflict-un-secretary-general-annual-report

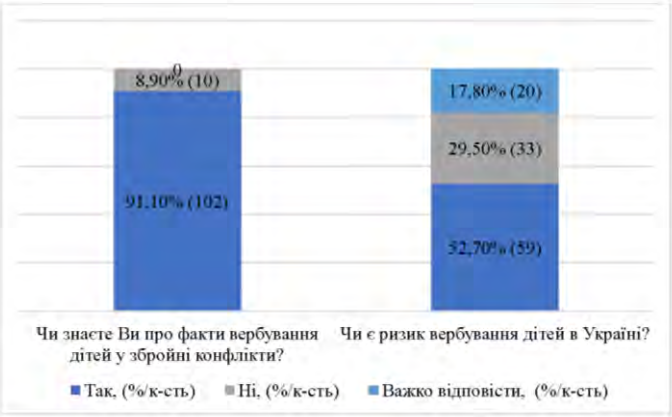

Рис. 3.1. Рівень обізнаності респондентів та оцінка ризику в Україні

Як свідчать дані, переважна більшість респондентів (91,1 %) вже знають про факти вербування дітей у світі, що підтверджує ефективність інформаційних кампаній та широке висвітлення теми в медіа. Водночас понад половини опитаних (52,7 %) вважають, що в Україні існує ризик повторення такого явища. Це підкреслює нагальність превентивних заходів та підвищення уваги до захисту дітей у прифронтових і постраждалих регіонах.

Загалом соціологічні опитування й кейс-дослідження показують, що головними факторами ризику вербування дітей є: бідність та економічна вразливість (діти бачать у збройних групах спосіб вижити); втрата родини або соціальна ізоляція (пошук «нової сім'ї» серед бойовиків); примус і викрадення (характерні для Африки – ДР Конго, Центральна Африканська Республіка)[49], також пропаганда і прагнення героїзму (підлітки 14–17 років особливо піддатливі до таких меседжів)[50].

Наступним кроком було з'ясування каналів комунікації, через які громадяни дізнаються про проблему. Це дозволяє зрозуміти, які джерела формують суспільне уявлення та впливають на обізнаність населення.

[49] Blackwell A. H., et al. Drivers of 'voluntary' recruitment and challenges for families with adolescents engaged with armed groups // PLOS Global Public Health. 2023. Vol. 3, № 6. DOI: 10.1371/journal.pgph.0001265

[50] Kohrt B. A., et al. Psychological resilience and the gene regulatory impact of posttraumatic stress in Nepali child soldiers // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS). 2016. Vol. 113, № 29. P. 8156–8161. DOI: 10.1073/pnas.1601301113.

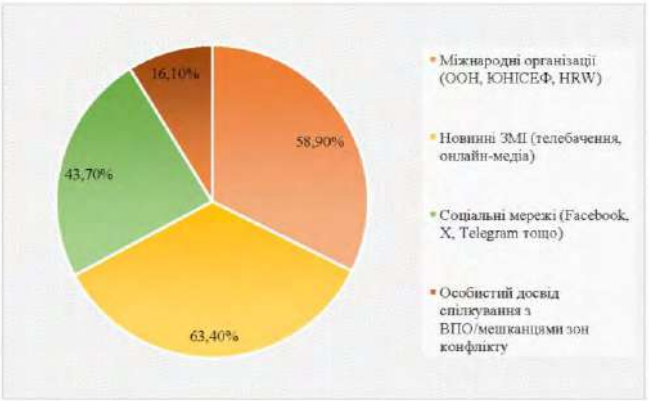

Рис. 3.2. Джерела інформації про проблему використання дітей у війнах, %

Як свідчать дані, провідним джерелом поінформованості залишаються новинні ЗМІ, які вказали 71 респондент (63,4 %). Майже такою ж значущою є роль міжнародних організацій (ООН, ЮНІСЕФ, HRW) – про них згадали 66 осіб (58,9 %). Досить поширеним каналом є також соціальні мережі, що були названі 49 опитаними (43,7 %), причому саме цей канал виявився найбільш актуальним для молодіжної аудиторії. Натомість лише 18 осіб (16,1 %) отримували подібну інформацію безпосередньо від постраждалих у зонах бойових дій, що свідчить про домінування медійних ресурсів над особистим досвідом у формуванні суспільного уявлення про проблему.

Дані BTI (2024) свідчать, що в Україні у 2022–2024 рр. 96% громадян довіряли Збройним силам України, а понад 75% – гуманітарним і волонтерським організаціям[51]. Це означає, що саме ці інституції мають найбільший «кредит довіри» для комунікацій про захист дітей. Міжнародні опитування (ЮНІСЕФ–Gallup, 2023) демонструють іншу картину: глобально молодь найбільше довіряє медичним працівникам (понад 70%), тоді як урядам– лише 40%[52]. Таким чином, превентивні кампанії повинні враховувати локальну специфіку: в Україні ефективнішими будуть канали через військових і волонтерів, тоді як у глобальному масштабі – через систему охорони здоров'я та освіти.

[51] Ukraine Country Report 2024, BTI Project. URL: https://bti-project.org/en/reports/country-report/UKR

[52] The Changing Childhood Project: Information, trust and identity, UNICEF–Gallup (2022–2023). URL: https://changingchildhood.unicef.org/en/about

Особливу увагу респондентів привернули наслідки, які мають найбільш руйнівний вплив на життя неповнолітніх. Їм було запропоновано обрати ті фактори, які вони вважають найбільш небезпечними у випадку залучення дітей до збройних формувань.

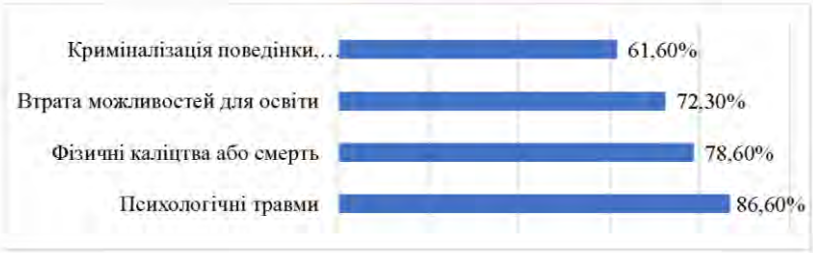

Рис. 3.3. Найбільш небезпечні наслідки використання дітей у збройних конфліктах

Отримані результати засвідчують, що найбільш небезпечними наслідками вербування дітей респонденти вважають психологічні травми, на які вказали 97 осіб (86,6 %). Майже така ж значна частка опитаних – 88 осіб (78,6 %) – відзначила ризик фізичних втрат у вигляді каліцтв або загибелі. Трохи менше, але все ж більшість респондентів – 81 особа (72,3 %) – наголосили на небезпеці втрати можливостей для освіти, що фактично позбавляє дітей шансів на повноцінний розвиток та майбутню інтеграцію у суспільство. Водночас 69 осіб (61,6 %) підкреслили проблему криміналізації та радикалізації поведінки, яка може згодом призвести до формування насильницьких моделей у дорослому житті. Таким чином, суспільні оцінки підтверджують, що залучення дітей до збройних конфліктів має довготривалий руйнівний ефект як для самої дитини, так і для соціуму загалом.

Систематичний огляд Betancourt T. S., et al. довів, що колишні діти-солдати мають підвищений ризик депресій, ПТСР, асоціальної поведінки[53]. Дослідження в Непалі[54] підтвердили навіть ендокринні та імунні зміни у колишніх дітей-солдатів, що знижують здатність до навчання і продуктивної праці. ЮНІСЕФ та ООН у звітах 2024–2025 рр.

[53] Betancourt T. S., Borisova I. I., Rubin-Smith J. E., Gingerich T. R., Williams T. P., Agnew-Blais J. Psychosocial adjustment and mental health in former child soldiers – a systematic review. Journal of Child Psychology and Psychiatry. 2013. Vol. 54, № 1. P. 17–36. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2012.02620.x.

[54] Так само. – Kohrt B. A., et al…

наголошують на загрозі втрати освітнього і трудового потенціалу цілих поколінь, що може призвести до появи «втраченого покоління».

Остаточним елементом опитування було визначення того, які саме заходи, на думку респондентів, можуть стати найефективнішими у боротьбі з явищем дитячого солдатства. Це дозволяє побачити, наскільки суспільство готове підтримувати конкретні механізми протидії.

Рис. 3.4. Пропоновані шляхи протидії вербуванню дітей

Отримані результати показують, що ключовим напрямом протидії явищу респонденти вважають підвищення рівня соціального захисту дітей – таку позицію підтримали 88 учасників опитування (78,6 %). Другим за значущістю заходом визначено посилення інформаційно-просвітницької роботи серед молоді, що отримало схвалення 74 осіб (66,1 %). Водночас міжнародний контроль та співпраця з ООН і ЮНІСЕФ були важливими для 69 респондентів (61,6 %). Найменш підтриманим, хоча й суттєвим, виявився варіант запровадження суворішої кримінальної відповідальності за вербування неповнолітніх, який відзначили 57 осіб (50,9 %). Такий розподіл відповідей свідчить, що суспільство робить акцент передусім на соціально-освітніх і захисних стратегіях, а вже потім – на репресивних механізмах.

І українські респонденти, і міжнародні дослідження вказують на різні ризики для хлопців і дівчат. Хлопців асоціюють із бойовими ролями,

шпигунством, кур'єрськими завданнями[55]. Дівчат – із ризиком сексуальної експлуатації, примусових «шлюбів», народження дітей від бойовиків. Це підтверджується та українськими респондентами, які зазначали, що саме дівчата є найбільш уразливими до сексуального насильства, тоді як хлопці – до участі у боях. Таким чином, міжнародний і український досвід демонструють спільну тенденцію: вербування дітей не лише порушує основоположні права людини, а й має довготривалі негативні наслідки для розвитку суспільства.

Отримані результати українського опитування добре узгоджуються з міжнародними спостереженнями. Опитування свідчать, що уявлення респондентів відтворюють чіткі гендерні та вікові стереотипи щодо вербування дітей у збройні конфлікти. Так, громадська думка вказує на високий ризик сексуальної експлуатації дівчат у разі їхнього залучення до війни[56]. Міжнародні дослідження підтверджують: дівчатка, завербовані у збройні групи, нерідко зазнають сексуального насильства, примусових «шлюбів» або сексуального рабства[57]. Натомість хлопців частіше асоціюють із безпосередньою участю у боях чи виконанням допоміжних завдань (розвідка, кур'єрство, охорона)[58].

Особливу увагу респонденти звертали на віковий чинник: діти 14–17 років виявляються найбільш вразливою категорією, оскільки легше піддаються ідеологічній пропаганді та маніпуляціям[59]. Вербувальники користуються цим, пропонуючи підліткам романтизовані образи війни, військову символіку чи патріотичні гасла. Натомість молодших дітей (10–13 років) частіше використовують у ролі

[55] Amnesty International "Help Us Build Our Lives": Girl Survivors of Boko Haram. London: Amnesty International. 2024. URL: https://www.amnesty.org/en/documents/afr44/7883/2024/en/

[56]United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Children recruited by armed forces or armed groups. UNICEF, 2022. URL: https://www.unicef.org/protection/children-recruited-by-armed-forces#:~:text=Often%20referred%20to%20as%20"child,based%20violence

[57] Human Rights Watch. Children and Armed Conflict. Human Rights Watch, 2013. URL: https://www.hrw.org/topic/childrens-rights/children-andarmedconflict#:~:text=and%20girls%2C%20some%20as%20young,who%20send%20children%20to%20fight

[58] Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. Child Recruitment and Use. United Nations, 2025. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/six-grave-violations/child-soldiers/#:~:text=Regardless%20of%20how%20children%20are,child%20soldiers%20rebuild%20their%20lives

[59] Somasundaram, D. Child soldiers: understanding the context. BMJ. 2002. Vol. 324, No. 7348. P. 1268–1271. DOI: 10.1136/bmj.324.7348.1268

«живих щитів», шпигунів, носіїв припасів, що відображає найжорсткіші форми експлуатації дитячої безпорадності[60].

Результати українських респондентів також збігаються з міжнародними висновками щодо наслідків вербування дітей. На перший план виходять психологічні травми та стійкі посттравматичні розлади[61]. Водночас підкреслюється ризик подальшої радикалізації й криміналізації поведінки: травмовані підлітки без належної реабілітації можуть поповнити лави екстремістських угруповань або опинитися на маргінесах суспільства. Правозахисники наголошують, що замість покарання колишні діти-солдати повинні отримувати реабілітацію, освіту та соціальну підтримку, інакше суспільство ризикує сформувати «втрачене покоління»[62].

Таким чином, міжнародний і український досвід демонструють спільну тенденцію: вербування дітей не лише порушує основоположні права людини, а й має довготривалі негативні наслідки для розвитку суспільства. Узагальнюючи, отримані результати вказують на потребу таргетованих профілактичних програм, що враховують вік і гендер, а також використовують найбільш довірені в Україні канали комунікації – військових і волонтерські мережі. Паралельно слід посилити психологічну та освітню реабілітацію постраждалих дітей і впровадити постійний моніторинг ризиків вербування, аби вчасно реагувати на локальні спалахи. Така зв'язка превенції, підтримки та моніторингу дозволяє перетворити суспільну обізнаність на дієву систему захисту дітей.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз підтвердив багатовимірний і стійкий характер залучення неповнолітніх до збройних конфліктів попри чіткі заборони міжнародного гуманітарного права та криміналізацію вербування в Римському статуті. На практиці у низці регіонів світу діти продовжують виконувати як бойові, так і допоміжні ролі, а дівчата додатково наражаються на сексуальну експлуатацію. Український контекст демонструє ті самі закономірності: комбінація бідності, втрати опіки, примусу, пропаганди та ідеологізації робить найбільш уразливою групу

[60] Save the Children. Child Soldiers: The Tragic End of Childhood for Boys and Girls in Conflict. Save the Children. 2023. URL: https://www.savethechildren.org/us/charity-stories/childsoldiers#:~:text=Child%20soldiers%20are%20boys%20and,porters%2C%20cooks%20or%20domestic%20servants

[61] CUNY School of Professional Studies. Focus On Health: Child Soldiers. CUNY SPS. URL: https://sps.cuny.edu/focus-healthchildsoldiers#:~:text=This%20population%20suffers%20from%20many,access%20to%20nutritious%20meals%2C%20they

[62] Так само. Human Rights Watch …

підлітків 14–17 років, тоді як молодших частіше використовують у небезпечних «несилових» завданнях.

Соціологічне опитування, проведене в межах роботи, засвідчило високий рівень поінформованості про проблему та значну стурбованість її можливим відтворенням в Україні. Респонденти послідовно фіксують як ключові наслідки психологічні травми, втрату освітніх можливостей і ризики криміналізації/радикалізації – саме ті довготривалі ефекти, що підривають соціальний капітал громад. Водночас визначено канали суспільної довіри: в українських умовах найбільш переконливо комунікують військові та волонтерські мережі, що слід використати в антивербувальних і просвітницьких програмах у координації з освітянами, психологами та службами у справах дітей.

На політико-правовому рівні першочерговими є: посилення кримінально-правових механізмів із чіткою кваліфікацією злочинів проти дітей; стабільне фінансування програм демобілізації, реабілітації та реінтеграції (ДСР), включно з компенсаторними освітніми траєкторіями; інституціоналізація постійного моніторингу ризиків вербування в прифронтових і деокупованих громадах (раннє виявлення, міжвідомчий обмін даними, швидке скерування до послуг). Усі інтервенції мають бути гендерно й віково чутливими: для дівчат – протоколи запобігання сексуальному насильству та подолання стигми; для хлопців – програми, що знижують привабливість мілітаризованих субкультур і пропонують безпечні альтернативи «героїчним» сценаріям.

Підсумовуючи: лише зв’язка превенції, реабілітації та системного моніторингу, підкріплена довіреними комунікаційними каналами і належною правовою базою, може перетворити високу суспільну обізнаність на дієвий захист дитинства. Це, своєю чергою, зменшує ризик формування «втраченого покоління» та зміцнює довгострокову стійкість українського суспільства.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено масштаби та особливості вербування й використання дітей у збройних конфліктах у XX–XXI століттях. Визначено міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини, зокрема положення Конвенції ООН про права дитини, Факультативного протоколу та Римського статуту, що встановлюють заборону на участь неповнолітніх у війнах. Проаналізовано сучасну географію дитячого солдатства з акцентом на Африці, Азії, а також на українському контексті, де після 2014 року та особливо після 2022 року зафіксовано факти примусового залучення неповнолітніх на окупованих територіях. Показано, що діти виконують не лише бойові функції, а й допоміжні завдання, а дівчата зазнають додаткових ризиків сексуальної

експлуатації. Представлені результати соціологічного опитування в Україні засвідчили високий рівень обізнаності громадян про проблему та значну стурбованість можливістю її повторення. Опитані респонденти вказали на психологічні травми, втрату освітніх можливостей і ризик криміналізації як найбільш небезпечні наслідки вербування дітей. Водночас визначено канали суспільної довіри – Збройні сили, волонтерські та міжнародні організації, що є ключовими для інформаційно-просвітницької роботи. Зроблено висновок, що ефективна протидія дитячому солдатству можлива лише через поєднання правових механізмів, соціального захисту, реабілітації та системної просвіти населення.

Література

1. Новомиколаївська сільська військова адміністрація. Вербування дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях. 2024. URL: https://nmykolaivska-gromada.gov.ua/news/1711586765.

2. Smith D. Congo warlord Thomas Lubanga convicted of using child soldiers [Електронний ресурс] // The Guardian. 2012. URL: https://www.theguardian.com/world/2012/mar/14/congo-thomas-lubanga-child-soldiers#:~:text=The%20international%20criminal%20court%20has,guilty%20of%20recruiting%20child%20soldiers.

3. Нікодімова, О. О. Вербування дітей в міжнародному праві. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. М. І. Пашковський ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2013. С. 569–572. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fc90f641-0b7d-4d5c-8266-3ce706905175/content.

4. Зубова А. Росія посилила вербовку українських дітей для війни проти України // Медійна ініціатива за права людини. 2025. URL: https://mipl.org.ua/rosiya-posylyla-verbovku-ukrayinskyh-ditej-dlya-vijny-proty-ukrayiny/#:~:text=конфліктів.

5. Чепцова К. О. Правове регулювання спеціального захисту дітей під час збройних конфліктів: міжнародне та національне законодавство // Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 7. С. 484–487. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/117.

6. Артеменко І. Окремі питання захисту прав дітей у збройних конфліктах: нові виклики для України. Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. К. : Піраміда, 2015. 52 с.

7. Ренцов Є. В. Актуальні питання міжнародно-правового захисту прав дитини під час збройних конфліктів // Юридичний науковий

електронний журнал. 2025. № 2. С. 396–398. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/93.

8. Protocols additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949. International Committee of the Red Cross. 119 p. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf.

9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (протокол I). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199.

10. Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини / Дж. Ван Бюрен ; пер. з англ. Г. Є. Краснокутського. Одеса: БАХВА, 2006. 524 с.

11. Крестовська Н. М. Дитина і зброя: історико-правові аспекти // Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2018. Серпень. С. 170–180. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.141997.

12. Theirworld. Child soldiers: What's being done to end the practice of recruiting child soldiers? URL: https://theirworld.org/resources/childsoldiers/#:~:text=In%20the%20past%20two%20decades%2C,the%20United%20Nations%20Security%20Council.

13. Remarks to Security Council Briefing on Children in Armed Conflict: Introducing Practical Guidance on the Integration of Child Protection Issues in Peace Processes 12/02/2020. URL: https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-02-12/remarkssecurity-council-briefing-children-armedconflict.

14. European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/.

15. Ченяховська М., Нечитайло І. Правові аспекти втягнення неповнолітніх до участі у бойових діях. Підприємство, господарство і право. 2016. № 8. С. 150–154. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/08/30.pdf.

16. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. War Childhood Museum Ukraine. URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework.

17. Human Rights Watch. US: Don't Fund Child Soldiers Abroad. 2016. URL: https://www.hrw.org/news/2016/06/30/us-dont-fund-child-soldiers-abroad.

18. Worst Forms of Child Labour Convention. ILO. 1 June 1999, № 182. International Labour Organization. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEX.

19. Froissart J. The Chronicles of 1340–1350. Translated by M.V. Anikeev. St. Petersburg: RHGA; Juventa. 2012.

20. Sribniak I. Janicharsky Corps of the Ottoman Army (1362 – the end of the seventeenth century). Ukraina v Tsentralino-Skhidnii Yevropi [Ukraine in Central and Eastern Europe], issue 9–10, 2010. pp. 26–41.

21. Shherbinin P.P. Children's daily routine during the First World War of 1914–1918: monography. Tambov. 2015.

22. Kucherenko O. Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941–1945. Oxford: Oxford U.P. 2011.

23. United Nations Children's Fund (UNICEF). 25 years of children and armed conflict: taking action to protect children in war. New York : UNICEF, June 2022. 56 p. URL: https://www.unicef.org/sites/default/files/2022-06/UNICEF-25years-children-armed-conflict.pdf.

24. Вербування та використання дітей на війні є одним із шести порушень, які вчиняє рф – Міноборони. 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3497479-verbuvanna-tavikoristanna-ditej-na-vijni-e-odnim-iz-sestiporusen-aki-vcinae-rf-minoboroni.html.

25. Клименко О. Залучення дітей до участі в збройних конфліктах: моделі та методи вербування (український досвід). Соціологічні студії. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. № 2 (15). С. 6-12.

26. Мазур Ю. С. Залучення дітей до участі у збройних конфліктах // Завдання кримінального права в умовах надзвичайного стану : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю утворення Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 9 груд. 2022 р.) / уклад.: Є. Л. Стрельцов, В. П. Кедик ; відп. ред. Є. Л. Стрельцов. Одеса : ПРЦ НАПрН України, НУ «ОЮА», 2022. С. 185–186. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a94d2e5-4dc8-4427-8dfd-48046ea5fdaa/content.

27. Клименко О. Вербування та експлуатація дівчат під час збройних конфліктів (досвід Донбасу) // Соціологічні студії. 2020. № 2(17). С. 66–75. DOI: 10.29038/2306-3971-2020-02-66-75.

28. Afghanistan, Central African Republic, Chad, Colombia, Democratic Republic of the Congo, Mali, Myanmar, Nepal, Nigeria, Somalia, South Sudan, Sri Lanka, Sudan, Syrian Arab Republic, and Yemen

29. United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Children recruited by armed forces or armed groups. UNICEF, 2022. URL: https://www.unicef.org/protection/children-recruited-by-armedforces#:~:text=Often%20referred%20to%20as%20"child,based%20violence.

30. See particularly: "Technical Note on Girls Associated with Armed Forces and Armed Groups: Lessons learnt and good practices on prevention of recruitment and use, release and reintegration", The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action, 2020.

31. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах: Ратифіковано із заявою Законом № 1845–IV від 23.06.2004 // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 38. Ст. 476.

32. ЮНІСЕФ. Сприйняття прав дитини: знання, ставлення та досвід реалізації в українських сім'ях (за результатами соціологічного дослідження). Київ: UNICEF, 2023. 64 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/52911/file/Gradus_UNICEF_Report_UA.pdf.pdf.

33. UNICEF Syria. Children and armed conflict – UN Secretary-General Annual Report: Summary of the Syrian Arab Republic. 2025. URL: https://www.unicef.org/syria/documents/children-and-armed-conflict-un-secretary-general-annual-report.

34. Blackwell A. H., et al. Drivers of 'voluntary' recruitment and challenges for families with adolescents engaged with armed groups // PLOS Global Public Health. 2023. Vol. 3, № 6. DOI: 10.1371/journal.pgph.0001265

35. Kohrt B. A., et al. Psychological resilience and the gene regulatory impact of posttraumatic stress in Nepali child soldiers // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS). 2016. Vol. 113, № 29. P. 8156–8161. DOI: 10.1073/pnas.1601301113.

36. Ukraine Country Report 2024, BTI Project. URL: https://bti-project.org/en/reports/country-report/UKR.

37. The Changing Childhood Project: Information, trust and identity, UNICEF–Gallup (2022–2023). URL: https://changingchildhood.unicef.org/en/about.

38. Betancourt T. S., Borisova I. I., Rubin-Smith J. E., Gingerich T. R., Williams T. P., Agnew-Blais J. Psychosocial adjustment and mental health in former child soldiers – a systematic review. Journal of Child Psychology and Psychiatry. 2013. Vol. 54, № 1. P. 17–36. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2012.02620.x.

39. Amnesty International "Help Us Build Our Lives": Girl Survivors of Boko Haram. London: Amnesty International. 2024. URL: https://www.amnesty.org/en/documents/afr44/7883/2024/en/.

40. United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Children recruited by armed forces or armed groups. UNICEF, 2022. URL: https://www.unicef.org/protection/children-recruited-by-armed-forces#:~:text=Often%20referred%20to%20as%20"child,based%20violence.

41. Human Rights Watch. Children and Armed Conflict. Human Rights Watch, 2013. URL: https://www.hrw.org/topic/childrens-rights/children-andarmedconflict#:~:text=and%20girls%2C%20some%20as%20young,who%20send%20children%20to%20fight.

42. Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. Child Recruitment and Use. United Nations, 2025. URL: https://childrenandarmedconflict.un.org/six-grave-violations/child-soldiers/#:~:text=Regardless%20of%20how%20children%20are,child%20soldiers%20rebuild%20their%20lives.

43. Somasundaram, D. Child soldiers: understanding the context. BMJ. 2002. Vol. 324, No. 7348. P. 1268–1271. DOI: 10.1136/bmj.324.7348.1268

44. Save the Children. Child Soldiers: The Tragic End of Childhood for Boys and Girls in Conflict. Save the Children. 2023. URL: https://www.savethechildren.org/us/charity-stories/childsoldiers#:~:text=Child%20soldiers%20are%20boys%20and,porters%2C%20cooks%20or%20domestic%20servants.

45. CUNY School of Professional Studies. Focus On Health: Child Soldiers. CUNY SPS. URL: https://sps.cuny.edu/focus-healthchildsoldiers#:~:text=This%20population%20suffers%20from%20many,access%20to%20nutritious%20meals%2C%20they.

Інформація про автора:
Сушкова Анна Сергіївна,
старший викладач кафедри правового забезпечення
підприємницької діяльності та фінансової безпеки ННІ № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
пр. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-41

ІНСТИТУЦІЙНА СКЛАДОВА ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Тарасенко О. С.

ВСТУП

Правовий механізм захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту є комплексною та багатоаспектною системою, яка функціонує на основі взаємодоповнювальної дії двох ключових галузей – міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Головною метою цього механізму є встановлення загальноприйнятних, універсальних стандартів поведінки для всіх сторін, залучених до збройного конфлікту, які ґрунтуються на принципі забезпечення абсолютної пріоритетності найкращих інтересів дитини. Необхідність існування правового механізму зумовлена об’єктивним принципом особливої вразливості дітей в ході збройного конфлікту, оскільки діти є об'єктами не тільки прямого військового ризику та фізичної шкоди, але й вторинних впливів, які охоплюють серйозні психосоціальні та гуманітарні наслідки збройних конфліктів.

Як зауважує Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у своїй доповіді «Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд», збройний конфлікт в Україні супроводжується масштабним і системним порушенням основних прав дитини (на життя, безпеку, освіту, здоров'я, сім'ю та захист) з боку рф[1]. Порушення, що фіксуються, відповідають шести серйозним порушенням проти дітей у збройному конфлікті (убивства, каліцтва, вербування, сексуальне насильство, напади на школи й лікарні, відмова в гуманітарному доступі), які були консолідовано визначені та розвинуті в рамках низки Резолюцій Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (зокрема, Резолюціях РБ ООН 1261, 1882, 1998, 2225), та мають ознаки воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду згідно з Кримінальним кодексом України і Римським статутом Міжнародного кримінального суду.

[1] Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad (дата звернення: 12.09.25)

Зокрема, як визначає у своїй доповіді «Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд» Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, в ході російсько-української війни задокументовано наступні порушення прав дітей: внаслідок непропорційних та невибіркових обстрілів цивільної інфраструктури, шкіл, лікарень зафіксовані численні випадки загибелі та поранень дітей, а також випадки катувань і свавільних страт неповнолітніх на окупованих та деокупованих територіях; утримання дітей у катівнях з психологічним тиском і жорстоким поводженням; залучення неповнолітніх до участі у збройному конфлікті (як шпигунів, коректувальників, для облаштування блокпостів) та мілітаризація освіти і дозвілля на окупованих територіях (через «Юнармію» та російські військово-патріотичні табори); встановлені факти згвалтувань та інших форм сексуального насильства (в т.ч. як аспект катувань) щодо дівчат і хлопців, а також випадки, коли діти були свідками цих злочинів; незаконні депортації та примусове переміщення дітей з окупованої території на територію рф, насильницьке передавання українських дітей до російських родин; навмисні атаки на школи і лікарні; систематична відмова рф у доступі до окупованих територій міжнародним організаціям та гуманітарним конвоям, що створює дефіцит їжі, води, медикаментів; обстріли гуманітарних коридорів і евакуаційних колон[2].

Теоретична необхідність та практична реалізація правового механізму захисту дитини передбачає, що його кінцева мета не може бути редукована до винятково мінімізації статистики прямих військових жертв та тілесних ушкоджень, адже, ключовим пріоритетом є довгострокове запобігання деструктивним процесам, які підривають основоположні права дитини, включаючи її право на інтелектуальний і фізичний розвиток, доступ до освітнього процесу та недискримінаційне збереження її ідентичності. В умовах поширення гібридних загроз та ведення великомасштабної військової агресії рф, ця превентивна роль набуває стратегічної значущості як інструмент захисту неперервності соціального і культурного буття українських дітей.

1. Інституційна система ООН в структурі міжнародно-правового механізму захисту дитинства в умовах воєнного часу

Інституційно-правовий механізм захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту концептуально визначається як комплексна,

[2] [2] Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad (дата звернення: 12.09.25)

багаторівнева і взаємопов'язана система, яка спрямована на забезпечення, відновлення та захист невід'ємних прав дитини, мінімізацію негативного впливу бойових дій і окупації, притягнення винних до відповідальності та надання гуманітарної, медичної і психосоціальної допомоги дітям, що постраждали від конфлікту. Її реалізація відбувається шляхом інтегрованої взаємодії спеціалізованих суб'єктів міжнародного та національного права, імперативних нормативно-правових приписів та уніфікованих операційних протоколів реагування на порушення прав дітей в умовах збройних конфліктів.

Функціональний вектор даного механізму спрямований на охоплення комплексного діапазону заходів, які, зокрема, спрямовані на проактивну превенцію потенційних ризиків, оперативне реагування на фіксовані правопорушення, а також реституційний вплив після конфліктного відновлення. Кінцева телеологічна мета діяльності інституційно-правового механізму захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту полягає у мінімізації негативних наслідків, усуненні першопричин порушень та комплексному відновленні депривованих фундаментальних прав дітей. Критична значущість ефективного розгортання і функціонування цього механізму обґрунтована юридичним статусом дитини як persona vulnerabilis (вразливої особи) в межах доктрини міжнародного гуманітарного права. Так, у ст. 38 Конвенції про права дитини визначено, що «Згідно з своїми зобов'язаннями за міжнародним гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними»[3]. Отже, статус дітей у збройних конфліктах легітимізує абсолютний пріоритет застосування заходів, спрямованих на протидію систематичному позбавленню їхніх невід'ємних прав, які включають право на життя, здобуття освіти, належне медичне забезпечення та збереження сімейного середовища, тим самим забезпечуючи повне відновлення правового становища дитини, яка стала жертвою конфлікту.

На міжнародному рівні провідна роль у формуванні універсальних стандартів захисту прав дитини, в т.ч. в умовах збройного конфлікту, та забезпеченні ефективного контролю за їхньою імплементацією належить інституційній системі Організації Об'єднаних Націй (ООН), яка створює багатовекторну архітектуру захисту, що поєднує нормативно-правові, моніторингові та операційно-гуманітарні

[3] Конвенція про права дитини: ООН від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021?find=1&text=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82#Tex t (дата звернення: 11.09.25)

механізми. Домінуючу роль у цій архітектурі захисту дітей в умовах збройного конфлікту виконують спеціалізовані структурні підрозділи, мандати яких охоплюють увесь спектр діяльності – від прямої допомоги до стратегічного моніторингу та притягнення до відповідальності:

1. *Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ/UNICEF)* виконує ключовий операційний та гуманітарний мандат. Основна діяльність зосереджена на негайному та гнучкому реагуванні на гострі потреби дітей та їхніх сімей, які виникають безпосередньо внаслідок збройного конфлікту чи гуманітарної катастрофи (емерджентна функція), наданні життєво необхідної допомоги, забезпеченні доступу до освіти, охорони здоров'я, харчування, чистої води, а також на організації психосоціальної підтримки для дітей, які постраждали від збройного конфлікту, з метою стабілізації, реконструкції та повернення до нормального життя після завершення гострої фази конфлікту або на деокупованих територіях (функція довгострокового відновлення). Отже, емерджентна функція ЮНІСЕФ реагує на наслідки війни, тоді як відновлювальна – закладає основи для стійкого та здорового розвитку дитини у післяконфліктному середовищі. Наприклад, в серпні 2025 р. Уряд України та Робоча група ООН із моніторингу та звітності продовжили на третій рік «Спільний превентивний план щодо запобігання та припинення грубих порушень прав дітей», що є пріоритетом у роботі щодо захисту українських дітей від наслідків російсько-української війни та їхніх прав, визначених у порядку денному ООН «Діти та збройні конфлікти». План було погоджено та підписано Радницею-уповноваженою Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, Координатором системи ООН в Україні та гуманітарним координатором і Головою Представництва ЮНІСЕФ в Україні[4].

2. *Управління Верховного комісара ООН з прав людини* (УВКПЛ/(OHCHR) здійснює систематичний моніторинг, документування та верифікацію порушень міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини щодо дітей, його діяльність спрямована на встановлення фактів, збір доказів для механізмів підзвітності (accountability mechanisms) та інформування міжнародної спільноти щодо порушення прав дітей, сприяючи таким чином запобіганню безкарності. Зокрема, Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (далі – Місія) є ключовим інституційним механізмом Управління Верховного комісара ООН з прав людини, розгорнутим у

[4] Україна та Організація Об'єднаних Націй продовжують спільний превентивний план щодо припинення та запобігання тяжким порушенням прав дітей під час війни. UNICEF Україна. URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/ukraine-and-united-nations-extend-joint-prevention-plan-end-and-prevent-grave (дата звернення: 03.09.25)

березні 2014 року на запрошення українського уряду. Діяльність Місії визначається як систематичний, багатовекторний моніторинг ситуації з правами людини, особливо зосереджений на впливі міжнародного збройного конфлікту з лютого 2022 року, зокрема на тимчасово окупованих рф територіях, до яких доступ здійснюється дистанційно. Основна методологічна складова роботи Місії включає безпосередню комунікацію з жертвами і свідками порушень міжнародного права прав людини (в т.ч. і дітей) та міжнародного гуманітарного права по всій Україні. Висновки Місії щодо наявності порушень ґрунтуються на строгому методологічному стандарті «достатніх підстав» (reasonable grounds), що вимагає наявності сукупності верифікованої інформації. Зокрема, Місія відіграє критичну роль у документуванні порушень шляхом підготовки обширного масиву публічних доповідей (понад 275 звітних документів станом на серпень 2025 року), які слугують авторитетним джерелом інформації для міжнародної спільноти, використовуються в регіональних та міжнародних судах і сприяють забезпеченню правосуддя для жертв і запобіганню подальшим порушенням[5].

3. *Генеральний секретар ООН*. Основна роль Генерального секретаря ООН у сфері захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту полягає у підвищенні обізнаності міжнародної спільноти про серйозні порушення проти дітей, а також у сприянні залученню сторін конфліктів до зобов'язань щодо їх захисту. Паралельно, Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань дітей і збройних конфліктів (далі – SRSG-CAAC), має стратегічний мандат, який сфокусований на протидії «шести тяжким порушенням» проти дітей у збройних конфліктах, визначеним відповідними Резолюціями Ради Безпеки ООН. Діяльність SRSG-CAAC включає ведення політичного діалогу з державними урядами та недержавними збройними формуваннями з метою укладення планів дій (Action Plans), спрямованих на припинення та превенцію порушень, що доповнюється щорічним обов'язковим звітуванням Раді Безпеки ООН.

Генеральний секретар ООН щорічно подає до Ради Безпеки ООН та Генеральної Асамблеї ООН доповідь «Діти та збройні конфлікти», яка верифікує «шість тяжких порушень» проти дітей у збройних конфліктах та містить додаток, відомий як «Список ганьби» (List of Shame), в якому перелічуються сторони конфлікту, відповідальні за ці злочини (у 2024 р. росію було включено до цього списку). Доповідь «Діти та збройні

[5] Наша робота. UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER Ukraine. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/aboutus/ourwork (дата звернення: 09.09.25)

конфлікти» механізм слугує потужним інструментом тиску та політичної відповідальності, спонукаючи сторони до розробки та виконання Планів дій ООН для припинення та попередження порушень прав дітей в умовах збройних конфліктів. Зокрема, доповідь Генерального секретаря ООН «Secretary-General annual report on children and armed conflict» (червень 2024 р.) акцентує увагу на надзвичайно тяжкому становищі українських дітей унаслідок збройного конфлікту, спричиненого агресією рф[6]. Згідно з даними ООН, у 2023 році було підтверджено 938 серйозних порушень щодо 543 дітей в Україні, серед яких переважають випадки убивств, каліцтв, незаконних затримань, депортацій та обмеження гуманітарного доступу, зокрема, зафіксовано 419 випадків убивств і поранень дітей, переважно через застосування вибухової зброї великої потужності, а також понад 300 нападів на школи та лікарні. Особливе занепокоєння викликають факти викрадення та примусової депортації щонайменше 33 дітей з тимчасово окупованих територій України до рф, а також створення там спрощеної процедури набуття російського громадянства для українських дітей-сиріт[7].

У документі відзначається позитивна динаміка щодо зниження кількості інцидентів порушень прав дітей, які приписуються українським силам. Цей прогрес є прямим наслідком конструктивної співпраці між Урядом України та ООН, що матеріалізувалася у підписанні спільного плану запобігання серйозним порушенням та приєднанні до Декларації про безпеку шкіл (Declaration on Safe Schools). Водночас, Генеральний секретар ООН фіксує поглиблення гуманітарної кризи, спричинене систематичними відмовами військових підрозділів рф у наданні доступу гуманітарним місіям до дітей, що перебувають у зонах активних бойових дій. У зв'язку з цим, Генеральний секретар ООН звертається із закличним ультиматумом до усіх акторів конфлікту, наполягаючи на суворому дотриманні норм міжнародного гуманітарного права (International Humanitarian Law/IHL), припиненні застосування зброї вибухової дії в населених пунктах та гарантуванні дітям України їхніх фундаментальних прав на життя, безпеку, освіту та возз'єднання з родинами[8].

4. *Комітет ООН з прав дитини (Committee on the Rights of the Child).* У межах інституційної архітектури Організації Об'єднаних Націй,

[6]Secretary-General annual report on children and armed conflict. UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/Secretary-General-annual-report-on-children-and-armed-conflict-2024 (дата звернення: 12.09.25)

[7] Там само

[8] Secretary-General annual report on children and armed conflict. UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/Secretary-General-annual-report-on-children-and-armed-conflict-2024 (дата звернення: 12.09.25)

Комітет ООН з прав дитини функціонує як ключовий договірний орган, наділений повноваженнями здійснювати нагляд за виконанням державами-учасницями Конвенції ООН про права дитини та відповідних Факультативних протоколів. Комітет виконує нормативно-контролюючу функцію, що проявляється у формулюванні загальних зауважень, які встановлюють розширене тлумачення правових норм, а також у систематичному розгляді періодичних доповідей держав, особливо у частині захисту дітей в умовах збройного конфлікту.

Комітет ООН з прав дитини офіційно констатує, що військове вторгнення становить пряме порушення Статуту ООН та імперативних принципів міжнародного гуманітарного права. Ці норми, що мають найвищу юридичну силу, гарантують дітям непорушні права, зокрема: право на життя, виживання, повноцінний розвиток та захист від усіх без винятку форм насильства. У своїх офіційних комюніке Комітет висунув категоричну вимогу до росії щодо негайного припинення збройної агресії та встановлення абсолютного пріоритету захисту дитячих прав – «Українські діти страждають і травмуються. Їх вбивають і ранять, відділяють від батьків. Їхні будинки падають, навчання переривається. Нам відомо про напади на школи, дитячі будинки й лікарні. Повсякденне життя та рутина цих дітей були вщент розбиті. Внаслідок військового нападу на Україну діти зазнають надзвичайного насильства, нестерпно бояться й переживають»[9]. Ця публічна позиція набуває значення юридичного фіксування порушення у межах системи міжнародного правового нагляду, що є необхідною передумовою для подальшої політичної та правової відповідальності.

Отже, інституційна система ООН формує комплексну, багатовекторну архітектуру захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів, що функціонує на принципі синергії нормативно-правового контролю, політичного впливу і оперативної гуманітарної допомоги та діє як єдиний, скоординований механізм, який інтегрує правову, політичну та гуманітарну діяльність для гарантування всебічного і ефективного захисту прав дітей в умовах збройних конфлікту.

2. Національний інституційний механізм захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту

Національний інституційний механізм захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту концептуально визначається як комплексна, багаторівнева державна система, яка виконує інтегровані функції

[9] Заява Комітету ООН з прав дитини! Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/220346.htm l (дата звернення: 13.09.25)

(контрольно-наглядову, виконавчо-розпорядчу, координувальну та юрисдикційну функцію).

На нашу думку, до основних інституцій національного механізму захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту відносяться наступні.

1. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. Ключовим елементом інституцій національного механізму захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту у площині парламентського контролю за дотриманням прав дитини, зокрема під час збройного конфлікту, є інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Омбудсман реалізує незалежний моніторинг стану дотримання та повної реалізації конституційних прав дитини в державі, забезпечуючи при цьому оперативний розгляд індивідуальних звернень (скарг) громадян. В умовах воєнного стану його роль набула критичної значущості у координації зусиль з міжнародними та національними інституціями національного механізму захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту щодо пошуку, верифікації та повернення незаконно депортованих або примусово переміщених дітей, а також у систематичному моніторингу дотримання прав внутрішньо переміщених осіб. Омбудсман сприяє імплементації міжнародних рекомендацій та рішень судових органів у національне законодавство, забезпечуючи постійну правову присутність дитячих інтересів у політико-правовому дискурсі та виступаючи ключовим ланцюгом між громадянським суспільством, державними органами та міжнародною спільнотою у питаннях захисту persona vulnerabilis. Офіційні веб ресурс Омбудсман відображає інформацію, щодо комплексної державної стратегії забезпечення прав дитини, яка охоплює як внутрішньодержавний рівень реагування, так і механізми міжнародної координації для захисту дітей-переміщених осіб та дітай-біженців. Внутрішній мандат зосереджений на забезпеченні неперервності критичних адміністративно-соціальних послуг, включаючи реєстрацію народження, надання соціальної та медичної допомоги, безперебійне функціонування систем дошкільної та загальної середньої освіти, а також термінове вирішення питань щодо влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Водночас, значна увага Омбудсмана приділяється екстериторіальному захисту дітей, що включає інформування про необхідні документи для виїзду за кордон, встановлення громадянства, запобігання торгівлі дітей та їх експлуатації, а також детальне роз'яснення механізмів отримання тимчасового захисту, медичної, соціальної та освітньої допомоги в країнах Європейського Союзу, що свідчить про багаторівневий та

адаптивний підхід до реалізації зобов'язань щодо захисту прав дітей, в т.ч. в умовах збройного конфлікту[10].

Департамент моніторингу додержання прав дитини концептуалізується як самостійний структурний елемент Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, функціональне призначення якого полягає у забезпеченні реалізації парламентського контролю (омбудсманської функції) за станом дотримання та повної реалізації прав дитини, в т.ч. ів умовах збройного конфлікту, а також відновленні їх порушених прав. Основним завданням Департаменту є незалежний моніторинг сфери захисту прав дитини у діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та суб'єктів усіх форм власності, що вимагає широких дискреційних повноважень. До цих повноважень належить право безперешкодної вимоги надання необхідної документації та інформації, проведення виїзних та безвиїзних перевірок без попереднього повідомлення, залучення незалежних експертів і науковців до дослідження стану захисту прав дітей, а також ініціювання виконання актів реагування Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в сфері захисту прав дітей[11]. Таким чином, Департамент функціонує як ключовий внутрішньо-державний механізм правової верифікації та адвокації прав дитини, забезпечуючи підзвітність влади та інституцій перед принципами міжнародного і національного законодавства.

Виконавча гілка влади на національному рівні представлена системою центральних органів виконавчої влади, які виконують галузеве забезпечення потреб дитячого контингенту та формують нормативно-правове й організаційне поле для оперативного реагування на кризові виклики, спричинені військовою агресією російської федерації. До ключових суб'єктів цієї категорії належать:

– Міністерство соціальної політики України, яке відповідає за надання соціального захисту, верифікацію статусу постраждалої в ході збройного конфлікту дитини та розвиток сімейних форм виховання для дітей,позбавлених батьківського піклування;

– Міністерство охорони здоров'я України, що гарантує безперервність медичної допомоги та психологічної реабілітації;

– Міністерство освіти і науки України, яке забезпечує адаптацію освітнього процесу в умовах внутрішнього переміщення та деструкції інфраструктури;

[10] Захист прав дитини під час війни. Омбудсман України. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/zahist-prav-ditini-pid-chas-vijni (дата звернення: 18.09.25)

[11] Загальна інформація. Омбудсман України. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/zagalna-informaciya-pd (дата звернення: 03.09.25)

– Міністерство національної єдності України, яке виконує вирішальну координувальну роль у процесах пошуку, верифікації та репатріації незаконно депортованих на територію рф українських дітей.

Таким чином, їхня взаємодія є критично важливою для забезпечення комплексного та міжсекторального підходу до захисту прав діттей під час воєнного стану.

Зокрема, Міністерство національної єдності України виконує ключові оперативні функції у початковій фазі формування Реєстру відомостей щодо дітей, депортованих або примусово переміщених. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів «Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 29 жовтня 2024 р. № 1240 Міністерству національної єдності України доручено забезпечити консолідацію та передачу первинного масиву даних про депортованих дітей до Міністерства юстиції України протягом місячного строку, співпрацюючи при цьому з державним підприємством «Український національний центр розбудови миру». Ця відповідальність є критично важливою для уніфікації інформаційного поля та є відправною точкою для подальшої верифікації відомостей, щодо незаконно переміщених та депортованих українських дітей. Крім того, на Міністерство покладається обов'язок щодо інформування громадськості про перетворення Єдиного реєстру шляхом розміщення відповідної інформації на своєму офіційному веб-сайті, що підкреслює його роль у комунікаційній підтримці механізму реінтеграції та захисту прав дитини[12].

На регіональному та місцевому рівнях національний інституційний механізм захисту дітей в умовах збройного конфлікту підсилюється діяльністю обласних військових адміністрацій (далі – ОВА) та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС). Так, ОВА у співпраці з військовим командуванням уповноважені приймати рішення про проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей із зон активних бойових дій, а ОМС через служби у справах дітей та органи опіки й піклування несуть пряму відповідальність за первинне виявлення порушень, тимчасове влаштування дітей, залишених без батьківського піклування, та організацію логістики прийому евакуйованих осіб, що забезпечує безпосередню оперативну реалізацію захисних норм.

[12] Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів від 29 жовтня 2024 р. № 1240. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.09.25)

Національний інституційний механізм захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту реалізується через двокомпонентну інтеграцію функцій. Зокрема, на рівні безпосереднього реагування та соціальної інтервенції ключове значення має діяльність спеціалізованих органів опіки та піклування, які є фундаментом для ідентифікації та невідкладного правового забезпечення дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, включаючи надання захисту сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, логічно доповнюючись юрисдикційною складовою, представленою правоохоронними структурами та судовою гілкою влади.

Системна співпраця України з міжнародними інституціями кримінальної юстиції після повномасштабного вторгнення росії набула пріоритетного та багатовекторного характеру, що охоплює як юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, так і діяльність спеціалізованих слідчих механізмів. Зокрема, така співпраця реалізується у сфері документування та кваліфікації злочинів, вчинених проти дітей, що має на меті забезпечення належної правової відповіді на серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та сприяння притягненню до індивідуальної кримінальної відповідальності осіб, відповідальних за вбивства, каліцтва, викрадення і незаконну депортацію дітей. Ключовий напрям зосереджений на інституціоналізації взаємодії з Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду К.Хана, тісна взаємодія українських правоохоронних органів з яким мала безпосередній правовий результат у вигляді видачі ордерів на арешт президента росії та уповноваженої з прав дитини рф, що ґрунтувалися на понад 40 томах доказів, переданих українською стороною щодо злочину незаконного примусового переміщення українських дітей. Другий, паралельний вектор співробітництва полягає у розгортанні коаліційних слідчих механізмів та створенні інструментарію для переслідування за злочин агресії та інші воєнні злочини. Формування Спільної слідчої групи, до якої залучені вісім європейських держав та Офіс Прокурора МКС, забезпечує координацію національних розслідувань у різних юрисдикціях, дозволяючи консолідувати зусилля щодо розслідування воєнних злочинів, в т.ч. і проти дітей. Доповненням до цього стало створення Міжнародного центру з переслідування за злочин агресії проти України (ICPA) на базі Євроюсту в Гаазі, який функціонує як прообразна інституція майбутнього Спецтрибуналу з воєнних злочинів рф в Україні та забезпечує багатонаціональну співпрацю прокурорів в цій сфері. Структурна взаємодія на даному рівні посилюється створенням захищеної Бази даних доказів основних міжнародних злочинів (CICED) під егідою Євроюсту, яка слугує централізованим сховищем

верифікованої доказової бази для спрощення обміну інформацією між усіма країнами-партнерами ССГ та прокурорами ІСРА, підвищуючи тим самим стратегічну спроможність української системи кримінальної юстиції в умовах збройної агресії рф[13].

Отже, національний інституційний механізм захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту в Україні функціонує як багаторівнева система, що поєднує парламентський контроль, виконавчу координацію, правозастосування та міжнародну співпрацю. Його основу становить діяльність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, профільних міністерств і місцевих адміністрацій, які забезпечують захист, реєстрацію, соціальну підтримку та репатріацію дітей, постраждалих від війни. Ефективність цього механізму посилюється взаємодією з міжнародними органами кримінальної юстиції, що сприяє документуванню злочинів, притягненню винних до відповідальності та інтеграції України у глобальну систему захисту дитинства.

ВИСНОВКИ

Механізм захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту формується як цілісний багаторівневий комплекс правових, інституційних і гуманітарних механізмів, спрямованих на гарантування непорушності дитячих прав навіть у період деструкції правопорядку. Його структура інтегрує міжнародні та національні інституції, об'єднані спільною метою – запобігання порушенням, усунення їхніх наслідків і забезпечення повноцінного відновлення дитини як суб'єкта права. В основі міжнародного рівня механізму захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів лежить діяльність інституцій системи ООН, які через синергію нормативно-правових, моніторингових і гуманітарних компонентів створюють глобальну архітектуру захисту дитинства. Вона поєднує оперативні функції реагування, довгострокові програми реабілітації, стратегічний моніторинг дотримання норм гуманітарного права, механізми притягнення винних до відповідальності та політичний тиск на сторони конфлікту. Злагоджена робота таких суб'єктів, як ЮНІСЕФ, УВКПЛ, Комітету ООН з прав дитини та Спеціального представника Генерального секретаря з питань дітей і збройних конфліктів, утворює дієву систему правового реагування на воєнні злочини проти дітей, водночас формуючи новий рівень міжнародної підзвітності та захисту persona vulnerabilis.

[13] Міжнародне співробітництво Офісу Генерального прокурора. Ключові напрями та результати. Фіс генерального Прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/miznarodne-spivrobitnictvo-ofisu-generalnogo-prokurora-klyucovi-napryami-ta-rezultati (дата звернення: 05.09.25)

Національний механізм захисту прав дитини в Україні відзначається інституційною узгодженістю та нормативною адаптивністю до умов воєнного стану. Його ключова функція полягає у збереженні неперервності системи гарантій прав дитини – від реєстрації народження та забезпечення доступу до освіти й медицини до захисту дітей, депортованих або переміщених унаслідок збройної агресії. Центральне місце в цій системі посідає інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, який через розгалужену структуру моніторингу та реагування координує взаємодію державних органів і громадянського суспільства, а також виконує функції національного омбудсмана у співпраці з міжнародними структурами. Система виконавчих органів забезпечує міжгалузеву координацію політики захисту дітей, охоплюючи соціальний, медичний, освітній та безпековий аспекти. Особливе значення має діяльність Міністерства національної єдності у сфері пошуку, верифікації та репатріації депортованих дітей, що втілює практичний вимір державної відповідальності за дотримання міжнародних гуманітарних норм.

Регіональна та місцева ланки національного інституційного механізму захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту утворюють оперативну площину захисту, забезпечуючи виявлення та супровід дітей, які опинилися у небезпеці, а також реалізацію рішень щодо евакуації та тимчасового розміщення. Важливою складовою є інтеграція України в міжнародні механізми кримінальної юстиції, що підсилює спроможність держави забезпечувати справедливість і невідворотність покарання за злочини проти дітей. Співпраця з Міжнародним кримінальним судом, Євроюстом та Спільною слідчою групою створює основу для формування доказової бази, спрямованої на переслідування осіб, причетних до депортацій і насильницьких дій щодо українських дітей в ході російсько-української війни.

Таким чином, інституційна система захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту має інтегрований характер, поєднуючи міжнародно-правові норми, гуманітарні стандарти й національні механізми правозастосування. Її ефективність визначається не лише здатністю реагувати на порушення, а й можливістю забезпечити відновлення і реабілітацію дитячого населення, зміцнити правові гарантії непорушності дитинства як фундаментальної цінності міжнародного правопорядку.

АНОТАЦІЯ

У розділі монографії досліджено інституційну складову механізму захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту як багаторівневу систему, що поєднує міжнародно-правові та національні інструменти.

Розкрито роль ООН у формуванні глобальної архітектури захисту дитинства, зокрема в межах діяльності ЮНІСЕФ, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Комітету ООН з прав дитини та Спеціального представника Генерального секретаря з питань дітей і збройних конфліктів. Визначено, що їхня діяльність забезпечує не лише гуманітарне реагування, а й моніторинг дотримання норм міжнародного гуманітарного права та притягнення винних у порушенні прав дітей в умовах збройного конфлікту до відповідальності. Окрему увагу приділено функціонуванню національного механізму захисту прав дитини в Україні, основу якого становлять парламентський контроль, виконавча координація та міжсекторальна взаємодія органів влади. Підкреслено провідну роль Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у сфері моніторингу, верифікації та повернення незаконно депортованих на територію рф українських дітей. Проаналізовано діяльність центральних і місцевих органів виконавчої влади, спрямовану на забезпечення прав дітей у воєнний період. Розглянуто міжнародно-правову співпрацю України з інституціями кримінальної юстиції, спрямовану на документування воєнних злочинів проти дітей,вчинених в ході російсько-української війни. Доведено, що ефективність системи захисту дитинства залежить від узгодженості національних і міжнародних зусиль, спрямованих на запобігання порушенням та відновлення прав дітей як найуразливішої категорії цивільного населення.

Література

1. Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytyny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad (дата звернення: 12.09.25)

2. Конвенція про права дитини: ООН від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021?find=1&text=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82#Text (дата звернення: 11.09.25)

3. Україна та Організація Об’єднаних Націй продовжують спільний превентивний план щодо припинення та запобігання тяжким порушенням прав дітей під час війни. UNICEF Україна. URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/ukraine-and-united-nations-extend-joint-prevention-plan-end-and-prevent-grave (дата звернення: 03.09.25)

4. Наша робота. UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER Ukraine. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/aboutus/ourwork (дата звернення: 09.09.25)

5. Secretary-General annual report on children and armed conflict. UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/Secretary-General-annual-report-on-children-and-armed-conflict-2024 (дата звернення: 12.09.25)

6. Заява Комітету ООН з прав дитини! Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/220346.html (дата звернення: 13.09.25)

7. Захист прав дитини під час війни. Омбудсман України. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/zahist-prav-ditini-pid-chas-vijni (дата звернення: 18.09.25)

8. Загальна інформація. Омбудсман України. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/zagalna-informaciya-pd (дата звернення: 03.09.25)

9. Деякі питання захисту дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів від 29 жовтня 2024 р. № 1240. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.09.25)

10. Міжнародне співробітництво Офісу Генерального прокурора. Ключові напрями та результати. Фіс генерального Прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/miznarodne-spivrobitnictvo-ofisu-generalnogo-prokurora-klyucovi-napryami-ta-rezultati (дата звернення: 05.09.25)

Інформація про автора:
Тарасенко Олександр Сергійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор Департаменту освіти, науки та спорту
Міністерства внутрішніх справ України
вул. Академіка Богомольця, 10, м. Київ, 01601, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0369-520X

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-42

ВЕРБУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ДІТЕЙ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ: ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Татаренко Г. В., Арсентьєва О. С., Татаренко І. В.

ВСТУП

Актуальність проблеми захисту дітей у збройних конфліктах переконливо відображена у доповіді незалежної експертки ООН Ґраси Машел до Генеральної Асамблеї ООН *«The Impact of Armed Conflict on Children»* (1996), де зазначено: **«The impact of armed conflict on children must be everyone's concern and is everyone's responsibility»** (*«Вплив збройного конфлікту на дітей має бути предметом занепокоєння для всіх і є відповідальністю кожного»*)[1]. Ця теза відображає універсальний підхід міжнародної спільноти, відповідно до якого діти є найуразливішою категорією цивільного населення і потребують особливого захисту. Залучення неповнолітніх до військових дій є одним із найтяжчих порушень прав людини, оскільки позбавляє дитину природного права на безпечне дитинство та водночас становить не лише внутрішню проблему окремої держави, а й моральний і правовий обов'язок усього людства.

Український контекст наочно підтверджує актуальність цієї проблеми. Війна, що розпочалася у 2014 році, а з 2022 року переросла у повномасштабне вторгнення рф, створила безпрецедентні загрози для дітей. За даними Організації Об'єднаних Націй та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), лише за період з лютого 2022-го до грудня 2024 року було задокументовано 669 випадків загибелі дітей та 1 833 випадки поранення внаслідок бойових дій в Україні, крім того, близько 737 тисяч неповнолітніх стали внутрішньо переміщеними особами, а понад 1,7 мільйона були змушені шукати притулку в країнах Європи[2]. Нажаль, останні статистичні звіти свідчать про стійку тенденцію до зростання дитячих жертв. Так, квітень 2025 року став **найкривавішим місяцем для дітей** в Україні з червня 2022-го: щонайменше **19 дітей**

[1] Machel G. *The Impact of Armed Conflict on Children: Report of the Expert of the Secretary-General, Ms. Graça Machel, submitted pursuant to General Assembly resolution 48/157.* A/51/306, 26 August 1996. United Nations, General Assembly. 85 p. Available at: https://digitallibrary.un.org/record/224148?ln=en

[2] United Nations in Ukraine. UN report details devastating impact of hostilities on children in Ukraine. – 28.11.2024. URL: https://ukraine.un.org/en/291365-un-report-details-devastating-impact-hostilities-children-ukraine

загинули та 78 були поранені, загалом – **97 жертв лише за один місяць**[3]. У другому кварталі 2025 року (березень–травень) кількість убитих і поранених дітей **зросла утричі** порівняно з попереднім періодом і склала **222 підтверджені випадки**, тоді як за попередні три місяці було зафіксовано 73[4]. Ця динаміка демонструє, що діти залишаються найбільш уразливою групою, на яку війна впливає найжорстокіше.

Одним із найтяжчих злочинів, що супроводжують збройні конфлікти, є вербування дітей та їхнє використання як комбатантів. Такі дії грубо порушують норми міжнародного гуманітарного права, позбавляють дитину основоположних прав і фактично перетворюють її з об'єкта захисту на інструмент війни. Міжнародна спільнота однозначно визнає цю практику воєнним злочином, що не має жодного виправдання.

Попри категоричну заборону, закріплену міжнародним правом, використання дітей у збройних діях і сьогодні трапляється в різних регіонах світу. Україна також зіткнулася з випадками залучення неповнолітніх до незаконних збройних формувань. Такі дії завдають непоправної шкоди фізичному та психічному здоров'ю дітей, позбавляють їх майбутнього і створюють додаткові виклики для системи правосуддя. Тому забезпечення відповідальності за використання дітей-солдатів є нагальним завданням як для міжнародної спільноти, що прагне гарантувати дотримання міжнародного гуманітарного права та прав людини, так і для України, яка має забезпечити справедливість за злочини, вчинені під час війни, та створити ефективні механізми захисту майбутніх поколінь від повторення подібних практик.

Метою даної роботи є комплексний аналіз правового регулювання участі дітей у збройних конфліктах та виявлення проблем притягнення винних до кримінальної відповідальності.

1. Міжнародно-правові стандарти щодо участі дітей у збройних конфліктах: нормативна база та проблеми ефективності

Вербування дітей для участі в збройному конфлікті є не тільки правовим питанням, а й соціальним. В цьому випадку відбувається руйнація дитини та відсутність на нормальне становлення дитини, як особистості. Діти є не сформованими в психологічному стані, тому вони

[3] Save the Children. Ukraine: April marks deadliest month for children in nearly 3 years. – 03.05.2025. URL: https://www.savethechildren.net/news/ukraine-april-marks-deadliest-month-children-nearly-3-years

[4] UNICEF. Threefold increase in number of children killed or injured in Ukraine over past three months. – 28.05.2025. URL: https://www.unicef.org/eca/press-releases/threefold-increase-number-children-killed-or-injured-ukraine-over-past-three-months

дуже легко можуть піддатись маніпуляціям, крім того, агресори можуть використовувати метод насильницького психологічного тиску.

Таким чином, залучення дітей до збройних конфліктів та їх страждання від наслідків війни є глобальною проблемою, яка має катастрофічні масштаби. В умовах війни в Україні ці загрози поєднуються з примусовими депортаціями, мілітаризацією дитинства на окупованих територіях і безпрецедентною кількістю жертв серед неповнолітніх. Ситуація вимагає посиленої уваги міжнародної спільноти, адже кожен випадок залучення дитини до війни є не лише порушенням її прав, а й воєнним злочином, що не має строків давності.

У сучасній українській доктрині питання міжнародно-правового захисту дітей у збройних конфліктах знаходить усе ширше відображення. Так, Л. М. Невара та Н.І. Проніна акцентують увагу на тому, що основою правового регулювання виступають універсальні міжнародні стандарти, зокрема положення Конвенції ООН про права дитини, Факультативного протоколу 2000 року та Женевських конвенцій. Авторки підкреслюють, що їх імплементація в українське право залишається неповною і потребує подальшої гармонізації, зокрема у сфері криміналізації вербування неповнолітніх та забезпечення гарантій їхньої реабілітації[5].

Розвитком цієї тематики є праці І.Ю. Чайки та Є.Г. Цокура, які досліджують феномен дітей-комбатантів у постконфліктних суспільствах і підкреслюють труднощі їх соціальної інтеграції[6]. Автори наголошують, що починаючи з 2014 року Україна також зіткнулася з випадками залучення неповнолітніх у незаконні збройні формування, хоча достовірна статистика таких фактів відсутня, а основним джерелом залишаються правозахисні звіти.

Більш глибокий акцент на кримінально-правових і кримінологічних аспектах робить О.Ю. Задніпровська, яка, спираючись на дані міжнародних організацій та ОБСЄ, зазначає, що участь дітей у збройних формуваннях на сході України зафіксована ще восени 2014 року[7]. Вона

[5] Невара Л. М., Проніна Н. І. Міжнародно-правовий захист прав дітей в умовах збройного конфлікту // Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ «ОЮА» ; за заг. ред. С. В. Ківалова ; відп. за вип. М. Р. Аракелян. – Одеса : Фенікс, 2024. – С. 200–202. URL: https://hdl.handle.net/11300/28288

[6] Чайка І. Ю., Цокур Є. Г. Діти-комбатанти у постконфліктному періоді: проблема відповідальності і захисту прав дитини // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2019. – Вип. 2. – С. 148–152. URL: https://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/2018-%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf#page=150

[7] Задніпровська О. Ю. Залучення дітей до участі у збройних конфліктах: кримінально-правові і кримінологічні аспекти // Вісник кримінального судочинства. – 2017. – № 2. – С. 35–42. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16297

доводить необхідність прямої криміналізації таких дій у національному законодавстві та посилення механізмів відповідальності, орієнтованих на міжнародні стандарти.

Подальший розвиток тематики пов'язаний з роботами Г.В. Татаренко та І.В. Татаренка, які звертають увагу на цифровий вимір сучасних воєнних злочинів[8]. Вони наголошують, що агресор активно використовує онлайн-платформи для вербування дітей, збору даних і маніпуляцій, що зумовлює потребу у створенні спеціальних ювенальних кіберпідрозділів. Науковці обґрунтовують доцільність виокремлення в Кримінальному кодексі спеціальної норми, яка безпосередньо стосуватиметься воєнних злочинів проти дітей, із закріпленням принципу безстроковості переслідування.

Важливим доповненням до цього є дослідження К.Е. Алієвої у співавторстві з Г.В. Татаренко, у якому розглянуто універсальні й регіональні механізми захисту дітей, постраждалих від збройних конфліктів[9]. Значна увага приділяється практиці Європейського суду з прав людини, стандарти якого можуть стати орієнтиром для національних судів в Україні. Автори наголошують, що міжнародні механізми повинні бути доповнені вдосконаленням внутрішніх процедур, зокрема тих, які стосуються забезпечення ефективного захисту та реабілітації дітей.

Узагальнюючи, можна відзначити, що наукова думка в Україні розвивається у кількох напрямах: від аналізу міжнародно-правових стандартів і потреби їх адаптації, через акцент на практичних викликах, пов'язаних із вербуванням неповнолітніх і необхідністю кримінально-правових змін, до усвідомлення нових цифрових загроз та пошуку інституційних і законодавчих рішень. Разом ці підходи формують цілісну доктрину, яка поступово наближає українське законодавство і практику до міжнародних стандартів захисту дітей у збройних конфліктах.

Норми, що забороняють участь дітей у воєнних діях, закріплені як у міжнародному гуманітарному праві (праві збройних конфліктів), так і в міжнародному праві прав людини. Базовим документом є Конвенція

[8] Татаренко Г. В., Татаренко І. В. Воєнні злочини проти дітей у контексті гібридної агресії: виклики кримінально-правового захисту // Юридичний науковий електронний журнал. – 2025. – № 2. – С. 210–215. URL: https://www.lj.journal.kiev.ua

[9] Алієва К. Е., Татаренко Г. В. Міжнародно-правовий механізм захисту прав дітей, які постраждали від збройних конфліктів: досвід для України // Правові та економічні засади реформування системи органів державної влади і правосуддя в умовах інтеграції до європейської спільноти: проблеми та перспективи: монографія / [кол. авт.] ; під ред. Г. В. Татаренка. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – 208 с. : табл. 1, рис. 11. – С. 150–169.

ООН про права дитини 1989 року, яка встановлює обов'язок держав забезпечувати особливий захист дітей під час воєнних дій (ст. 38) та «вживати всіх можливих заходів, щоб діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях»[10]. У 2000 році був прийнятий Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, який підняв планку стандартів: держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів, щоб особи до 18 років не брали прямої участі у бойових діях, а обов'язковий призов до армії осіб молодших 18 років заборонено[11]. Україна ратифікувала цей протокол у 2004 році, тим самим взявши на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо заборони вербування та використання осіб, які не досягли 18 років, у воєнних діях[12].

Засади захисту дітей закріплено й у міжнародному гуманітарному праві. Четверта Женевська конвенція 1949 року про захист цивільного населення у воєнний час[13] та Додатковий протокол I 1977 року (щодо міжнародних збройних конфліктів)[14] визначають дітей як осіб, що користуються спеціальним захистом. Зокрема, ст. 77(2) Протоколу I передбачає, що держави-учасниці повинні утримуватися від вербування до своїх збройних сил дітей до 15 років, а також «вживати можливих заходів у тому, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали участі у воєнних діях». У Додатковому протоколі II 1977 року, що стосується неміжнародних (внутрішніх) конфліктів, міститься аналогічна норма, адресована зокрема й збройним групам, які не належать до регулярної армії (ст. 4(3)(c) Протоколу II)[15]. Таким чином, на рівні договірних норм МГП встановлено абсолютний мінімальний вік – 15 років – для участі у

[10] Конвенція про права дитини від 20 листоп. 1989 р. // Організація Об'єднаних Націй. – Нью-Йорк, 1989. – 32 с. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

[11] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 трав. 2000 р. // Організація Об'єднаних Націй. – Нью-Йорк, 2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

[12] Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : Закон від 23 черв. 2004 р. № 1803-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 30. – Ст. 382. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1803-15

[13] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серп. 1949 р. (Четверта Женевська конвенція). – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

[14] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199

[15] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв неміжнародних збройних конфліктів (Протокол II) від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200

бойових діях або для призову до війська. Окрім того, відповідно до ст. 38 Конвенції про права дитини, держави можуть встановлювати і вищий вік (16–17 років) для добровільного вступу на військову службу, що більшість країн і зробили, піднявши мінімальний вік призову до 18 років.

Використання дітей у війні розглядається світовою спільнотою як воєнний злочин, за який передбачена індивідуальна кримінальна відповідальність. Це було підтверджено у статутах та практиці міжнародних трибуналів. Знаменною віхою стало прийняття Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) у 1998 році. У статті 8 Римського статуту вербування або призов дітей віком до 15 років до національних збройних сил чи їх використання для активної участі в бойових діях віднесено до воєнних злочинів як у міжнародних, так і у внутрішніх конфліктах[16]. Вперше ця норма була застосована на практиці в ході діяльності Спеціального суду по Сьєрра-Леоне: стаття 4(c) Статуту цього трибуналу (2002) також прямо криміналізувала «насильницький призов, вербування дітей молодше 15 років або їх використання для участі в бойових діях»[17]. Апеляційна палата Спеціального суду у справі Прокурор проти Нормана (2004) відхилила заперечення захисту щодо відсутності такої норми у внутрішньому праві на час вчинення діяння, підтвердивши, що заборона вербування дітей віком до 15 років була звичаєвою нормою міжнародного права ще до кінця 1990-х років[18].

Таким чином, на момент початку конфлікту на Донбасі у 2014 р. норми, які кваліфікують залучення дітей до війни як злочин, вже давно діяли в міжнародному праві.

Окрім зазначених актів, важливими елементами міжнародно-правового режиму захисту дітей під час війни є Конвенція МОП №182 про заборону найгірших форм дитячої праці 1999 року (визнає примусове вербування дітей для використання у збройних конфліктах однією з найгірших форм експлуатації дітей) та численні резолюції Ради Безпеки ООН[19]. Починаючи з резолюції №1261 (1999) РБ ООН

[16] Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 лип. 1998 р. – Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

[17] Statute of the Special Court for Sierra Leone (Annex to the Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone) від 16 січ. 2002 р. URL: https://www.rscsl.org/Documents/scsl-statute.pdf

[18] Special Court for Sierra Leone. Ruling on the Recruitment of Children: Case Study – How does law protect in war? (ICRC Casebook). URL: https://casebook.icrc.org/case-study/sierra-leone-special-court-ruling-recruitment-children

[19] Конвенція МОП № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17 черв. 1999 р. – Міжнародна організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166

регулярно засуджує практику «дітей-солдатів», закликає сторони конфліктів припинити вербування неповнолітніх і забезпечити їхню демобілізацію та реінтеграцію[20]. У 2005 році резолюція №1612 заснувала спеціальний Моніторинговий та звітний механізм ООН з питань дітей і збройних конфліктів, що відстежує шість видів грубих порушень прав дітей, включаючи вербування дітей до війська[21]. Серія наступних резолюцій (№*1539* (2004)[22], №*1882* (2009)[23], №*1998* (2011)[24], №*2225* (2015)[25]) зміцнила міжнародну політику «нульової толерантності» до використання дітей у збройних конфліктах. Таким чином, на сьогодні склалася цілісна система міжнародних норм – договірних і звичаєвих – яка однозначно забороняє участь осіб, молодших 18 років, у бойових діях, а вербування дітей до 15 років кваліфікує як воєнний злочин.

Міжнародне право покладає кримінальну відповідальність за воєнні злочини, пов'язані з використанням дітей у конфліктах, на окремих індивідів – командирів, бойовиків, посадових осіб, які здійснювали вербування або використовували дітей у бойових діях. Однак практична реалізація цього принципу стикається з низкою труднощів. Перш за все, юрисдикція міжнародних судів обмежена колом ситуацій та осіб, яких вони можуть охопити. Міжнародний кримінальний суд, розпочавши роботу у 2002 році, виніс свій перший історичний вирок саме за злочин, пов'язаний із вербуванням дітей. У справі *Прокурор проти Томаса Лубанги* (Демократична Республіка Конго) командир повстанців був засуджений до 14 років позбавлення волі за залучення у 2002–2003 роках дітей, молодших 15 років, до участі у збройному конфлікті в провінції Ітурі[26]. Це рішення МКС продемонструвало принципову можливість покарання за такі діяння і стало попередженням для воєначальників у всьому світі, що експлуатація дітей у війні тягне реальну кару. Пізніше МКС підтримав цю практику і в інших справах: було засуджено ще

[20] Resolution 1261 (1999) adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/274314

[21] Resolution 1612 (2005) adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554436

[22] Resolution 1539 (2004) adopted by the Security Council at its 4948th meeting, on 22 April 2004 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/523928

[23] Resolution 1882 (2009) adopted by the Security Council at its 6176th meeting, on 4 August 2009 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/666816

[24] Resolution 1998 (2011) adopted by the Security Council at its 6581st meeting, on 12 July 2011 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/710066

[25] Resolution 2225 (2015) adopted by the Security Council at its 7466th meeting, on 18 June 2015 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/798454

[26] International Criminal Court. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. Judgment pursuant to Article 74 of the Statute (Case No. ICC-01/04-01/06), 14 March 2012. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01-04-01-06-2842

кількох командирів з Демократичної Республіки Конго (зокрема, Жермен Катанга[27], Боско Нтаганда – щоправда, їх судили за ширший спектр злочинів, включно з вербуванням дітей)[28], а також угандійського командувача Армії опору Господа Домініка Онгвена (вирок у 2021 р., серед інкримінованого – призов дітей)[29]. В цих справах міжнародне правосуддя встановило важливі прецеденти щодо тлумачення самого поняття «використання дітей у війні» – воно охоплює не тільки участь у бойових діях безпосередньо зі зброєю, але й будь-які форми підтримки бойових частин (розвідка, носіння вантажів, використання як інформаторів чи «живих щитів» тощо).

Окрім МКС, питаннями відповідальності за такі злочини займалися й ad hoc трибунали. Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне у 2000-х роках був першою установою, що винесла вироки за злочин вербування дітей. У процесі над лідерами Revolutionary United Front (справа Прокурор проти Сесая, Каллона і Гбао, 2007) всі обвинувачені були визнані винними, серед іншого, у тому, що вони призовували до своїх загонів дітей молодше 15 років і використовували їх у бойових операціях[30]. Хоча цей і інші вироки Сьєрра-леонського трибуналу здебільшого залишаються менш відомими широкому загалу, вони фактично закріпили на практиці норму про індивідуальну відповідальність за child recruitment[31]. Важливо, що жоден з міжнародних трибуналів не притягав до відповідальності самих дітей-солдатів – навпаки, і МКС, і CCSL розглядали неповнолітніх винятково як жертв, які потребують реабілітації, а відповідальність фокусується на дорослих особах, котрі втягнули дітей у воєнні злочини.

Незважаючи на наявність правових механізмів, притягнення до відповідальності конкретних винних залишається важкою задачею. МКС може діяти лише щодо країн, які ратифікували Римський статут, або ситуацій, переданих Радою Безпеки ООН. У випадку України,

[27] International Criminal Court. Prosecutor v. Germain Katanga. Judgment pursuant to Article 74 of the Statute (Case No. ICC-01/04-01/07), 7 March 2014. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01-04-01-07-3436

[28] International Criminal Court. Prosecutor v. Bosco Ntaganda. Judgment (Case No. ICC-01/04-02/06), 8 July 2019. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01-04-02-06-2359

[29] International Criminal Court. Prosecutor v. Dominic Ongwen. Judgment (Case No. ICC-02/04-01/15), 4 February 2021. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02-04-01-15-1762

[30] Special Court for Sierra Leone. Prosecutor v. Alex Tamba Brima, Brima Bazzy Kamara, and Santigie Borbor Kanu (AFRC Case). Judgment (Case No. SCSL-04-15-T), 20 June 2007. URL: https://www.rscsl.org/Documents/Decisions/AFRC/1289/SCSL-04-15-T-1289.pdf

[31] Special Court for Sierra Leone. Prosecutor v. Alex Tamba Brima, Brima Bazzy Kamara, and Santigie Borbor Kanu (AFRC Case). Appeals Chamber Judgment (Case No. SCSL-04-15-A), 22 February 2008. URL: https://www.rscsl.org/Documents/Decisions/AFRC/Appeal/SCSL-04-15-A-1234.pdf

станом на 2014–2023 рр. держава не була повноправною учасницею Римського статуту, але визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів на своїй території. Це відкрило шлях до розслідування подій на Майдані (2013–2014) та на Донбасі (з 2014) у Гаазі[32]. У 2022 році Прокурор МКС відкрив повномасштабне розслідування ситуації в Україні, і хоча перші видані ордери на арешт стосувалися депортації українських дітей до росії (що теж є воєнним злочином), потенційно мандат МКС охоплює і факти вербування чи використання дітей у бойових діях на Донбасі[33]. Водночас з огляду на те, що більшість осіб, підозрюваних у вчиненні зазначених злочинів, є громадянами України або рф, які брали участь у діяльності незаконних збройних формувань, їх фактична передача до Міжнародного кримінального суду видається малоймовірною. Юрисдикційна практика МКС свідчить про зосередження на притягненні до відповідальності представників найвищого військово-політичного керівництва, які несуть ключову відповідальність за організацію та координацію воєнних злочинів. Відтак питання кримінальної відповідальності безпосередніх виконавців на місцях, зокрема польових командирів, причетних до вербування неповнолітніх у таких містах, як Сніжне чи Луганськ, належить до компетенції національних правових систем.

За свідченнями правозахисних організацій, упродовж початкового етапу конфлікту в Україні (2014–2016 рр.) було зафіксовано кілька десятків випадків участі неповнолітніх у збройних формуваннях, що діяли на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Йдеться переважно про підлітків віком 15–17 років, які приєднувалися до незаконних збройних груп так званих «ДНР» та «ЛНР». Причини їх залучення були різними: частина неповнолітніх йшла добровільно, піддаючись ідеологічному впливу та пропаганді «романтики війни», інші опинялися серед бойовиків через матеріальні труднощі або примус.

Перші повідомлення про безпосереднє використання дітей проросійськими збройними угрупованнями датуються ще 2014 роком. Зокрема, у російських ЗМІ було поширено пропагандистське відео про 15-річного Андрія (позивний «Ройс») – «наймолодшого ополченця

[32] International Criminal Court. Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation (02 March 2022). URL: https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-receipt-referrals-39-states

[33] International Criminal Court. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova (17 March 2023). URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

Донецька» та командира «навчальної роти» у складі незаконного формування «Батальйон Восток»[34]. Додатково факт присутності неповнолітніх серед бойовиків підтвердила Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ, яка у своєму звіті від 28 травня 2015 р. зафіксувала хлопця у військовій формі зі зброєю на одному з блокпостів поблизу Макіївки[35].

Важливо зазначити, що до вербування й експлуатації потрапляли не лише юнаки, а й дівчата. Це підтверджує сюжет Vice News «Child Warriors of Donetsk» («Діти-воїни Донецька»), де висвітлено діяльність військово-патріотичного клубу «Витязь» у м. Амвросіївка. У відео показано, що юні учасники клубу відкрито висловлювали прагнення служити у Збройних силах рф, ототожнюючи росію з «ДНР»-«ЛНР». Переможців військових змагань 15 парамілітарних організацій з окупованих територій планували відправити до Москви, у Всеросійський літній табір ім. Жукова[36].

Коаліцією українських правозахисних організацій «Справедливість заради миру на Донбасі» були задокументовані наступні випадки. Один з прикладів – підліток на прізвисько «Саур», який у 2014 році у віці 17 років добровільно приєднався до збройних загонів так званої «ЛНР». За свідченнями очевидців, він допомагав бойовикам у місті Стаханові і брав безпосередню участь у бойових зіткненнях. Юнак навіть був поранений в одному з боїв і пишався цим як проявом героїзму[37]. Інший випадок – хлопець Марк Воржев (16 років на момент початку конфлікту), мешканець Сіверськодонецька[38]. Він активно відвідував місцеві молодіжні патріотичні гуртки і з початком бойових дій закликав однолітків вступати до лав «ополчення». Відомо, що він приєднався до формувань бойовиків у 2014 році, хоча згодом, після звільнення Сіверськодонецька українськими військами, видалив із соціальних мереж більшість фото й дописів про свою участь у незаконних збройних формуваннях.

---

[34] Зубченко С. Бойовики на Донбасі активно залучають дітей до терористичної діяльності / С. Зубченко// Дзеркало тижня– 22 квітня, 2016.

[35] Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні. Щоденний звіт №126/2015 від 28 трав. 2015 р. – Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). URL: https://www.osce.org/ukraine-smm/162116

[36] Українське право офіційний сайт: офіційний сайт [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал]. – Електронні дані. URL: http://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/zakhyst-prav-ditey-pid-chas-zbroynogo-konfliktu-na-terytoriyi-skhidnoyi-ukrayiny-problema-pravovoyi-/

[37] Coalition “Justice for Peace in Donbas”. Eight stories of children involved in military conflict in Donbas. URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/8-istoriy-ditey_locale-en

[38] Там само

Свідки повідомляють про 16-річну бойовичку на прізвисько «Герта» із Сіверськодонецька (колишній – Сєвєродонецьк), яка воювала на боці «ЛНР». Вона пояснювала, що пішла воювати нібито з мотивів помсти – за її словами, бійці українського добровольчого батальйону зґвалтували її або її матір (цю інформацію перевірити важко, але такий був озвучений мотив)[39]. Очевидець також стверджує, що «Герта» не лише брала участь у боях, а й відзначалася особливою жорстокістю при поводженні з полоненими: вона, будучи спортсменкою і чемпіонкою з тайського боксу, катувала ув'язнених, вигадуючи витончені знущання (наведено приклад, як ця дівчина застосовувала сексуальне насильство до полоненого, використовуючи предмети).

На жаль, мали місце й випадки примусового залучення дітей. Так, Коаліція задокументувала історію підлітка Вадима (ім'я змінено), який на початку війни щойно закінчив 8-й клас (тобто мав приблизно 14–15 років). У 2014 році бойовики «ЛНР» насильно забрали його до свого підрозділу – так званого відділу контррозвідки «СМЕРШ». Як свідчить очевидець, Вадима змусили підписати зобов'язання служити, пригрозивши розправою над батьками в разі відмови. Хлопця фактично відправили на передову – на лінію зіткнення[40]. Він зізнавався, що бачив, як його однолітки живуть нормальним життям у Луганську, ходять по вулицях, а сам він змушений «робити оце тут…». Цей випадок демонструє використання неповнолітнього як «гарматного м'яса» під прямим насильницьким тиском, що однозначно підпадає під визначення воєнного злочину.

З 2015 року по теперішній час масштаби участі дітей у бойових діях на сході України залишалися відносно обмеженими, однак тенденція мілітаризації молоді на окупованих територіях викликає глибоку стурбованість. Звіти ООН свідчать, що російська окупаційна адміністрація на Донбасі та в Криму проводить активну «військово-патріотичну» пропаганду серед дітей. У школах впроваджується програма допризовної підготовки, створюються юнацькі воєнізовані гуртки, де дітей змалечку привчають до військової справи та проросійської ідеології. За оцінкою Моніторингової місії ООН, така діяльність окупаційної влади спрямована на підготовку дітей на захоплених територіях до майбутньої служби в армії рф чи її

[39] Coalition "Justice for Peace in Donbas". Eight stories of children involved in military conflict in Donbas. URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/8-istoriy-ditey_locale-en

[40] T Coalition "Justice for Peace in Donbas". Eight stories of children involved in military conflict in Donba**s**. URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/8-istoriy-ditey_locale-en

підрозділах, що є порушенням міжнародного гуманітарного права[41]. Зокрема, понад **5500** українських дітей були незаконно залучені до молодіжної організації «Юнармія» («Youth Army») у тимчасово окупованих районах, що функціонує як інструмент психологічного контролю та підготовки до бойової діяльності[42]. Також зафіксовано активну діяльність мережі «кадетських класів» у школах на окупованих територіях – у 2024 році їх кількість зросла на 25 %, досягнувши **260 класів**, включаючи **86 в Луганській області, 13 у Запоріжжі** та **9 у Херсонській області**, – що свідчить про цілеспрямовану системну мілітаризацію дітей[43].

Подібні випадки – яскраві свідчення того, наскільки далеко можуть зайти діти, втягнуті у війну, перебуваючи під впливом війни і оточення, що легітимізує насильство.

Окрема проблема – участь у бойових діях неповнолітніх на боці проукраїнських сил. Правозахисники відзначали, що проблема втягнення дітей існує *«не тільки на окупованих територіях, а й на звільнених»* – маючи на увазі саме ранній період, коли деякі неповнолітні могли брати участь у самообороні або добровольчих підрозділах до їх інтеграції в офіційну ієрархію[44]. Офіційно Збройні сили України та інші військові формування не допускають до служби осіб молодших 18 років. Однак у перші місяці війни 2014 року, коли формувалися добровольчі батальйони, мали місце поодинокі випадки, коли до їх лав потрапляли 17-річні добровольці. Проте таких випадків було значно менше, вони не носили системного характеру і швидко були припинені зусиллями українського командування. Законодавство України прямо забороняє проходження військової служби особами, які не досягли 18 років, і випадки навмисного залучення дітей державними силами в Україні не зафіксовані. Таким чином, основний тягар відповідальності за

[41] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. UN report details devastating impact of hostilities on children in Ukraine. 21 March 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/UN-report-details-devastating-impact-of-hostilities-on-children-in-Ukraine

[42] Ukrainian World Congress. Over 5,500 Ukrainian children in occupied territories recruited into Youth Army. – 19 July 2023. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/over-5500-ukrainian-children-in-occupied-territories-recruited-into-youth-army

[43] ZMINA. 1.6 million children may remain in Russian occupation – Almenda human rights advocates. – 6 March 2024. URL: https://zmina.info/en/news-en/1-6-million-children-may-remain-in-russian-occupation-almenda-human-rights-advocates

[44] Centre for Civil Liberties. Justice for Peace in Donbas Coalition is gathering information on the involvement of children in hostilities. (17 May 2016). URL: https://ccl.org.ua/en/news/justice-for-peace-in-donbas-coalition-is-gathering-information-on-the-involvement-of-children-in-hostilities/

використання неповнолітніх у війні на Донбасі лежить на незаконних збройних формуваннях проросійських сил.

Отже, випадки використання дітей у військових операціях на Донбасі були реальними і задокументованими. Діти виступали в різних ролях: солдати на блокпостах і в боях, інформатори та розвідники, охоронці об'єктів, а іноді й виконавці злочинів (катування полонених у наведеному випадку з *«Гертою»*). Кожен з цих епізодів – це не лише трагедія скаліченого дитинства, але й кримінальний акт, за який винні особи мають бути притягнуті до відповідальності[45].

2. Національне законодавство України щодо заборони використання дітей у збройних конфліктах: здобутки та проблеми реалізації

Національна правова система України побудована з урахуванням імплементації норм міжнародного права у внутрішній правопорядок. Основоположним актом є **Конституція України**, яка гарантує право кожної дитини на життя, здоров'я, освіту, соціальний захист та безпеку[46]. Спеціальне регулювання забезпечує **Закон України «Про охорону дитинства»**, який визначає категорію «дитина, постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» і встановлює гарантії захисту, реабілітації та возз'єднання з сім'єю[47]. У сфері кримінальної відповідальності вирішальним є **Кримінальний кодекс України**, зокрема **стаття 438 «Воєнні злочини»**[48]**.** Важливе значення має також участь України у міжнародних ініціативах, зокрема приєднання до **Safe Schools Declaration (Декларації про безпеку шкіл)**, спрямованої на захист освітніх закладів від воєнних загроз, та затвердження у 2021 році національного плану з її імплементації[49].

В Україні до недавнього часу існували значні прогалини у криміналізації воєнних злочинів, включно з використанням дітей у

[45] Coalition "Justice for Peace in Donbas.**"** Eight stories of children involved in military conflict in Donbas (англійська версія). URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/8-istoriy-ditey_locale-en#:~:text=It%20happened%20to%20a%20young,the%20beginning%20of%20the%20conflict

[46] Конституція України : Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

[47] Про охорону дитинства: Закон від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 30. – Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

[48] Кримінальний кодекс України : Закон від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[49] Safe Schools Declaration (Декларація про безпеку шкіл). Oslo, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org

збройних конфліктах. Кримінальний кодекс України 2001 року містив лише загальну статтю 438 – *«Порушення законів та звичаїв війни»,* яка передбачала відповідальність за такі діяння, як жорстоке поводження з військовополоненими чи цивільним населенням, примусову мобілізацію цивільних для робіт, розграбування цінностей на окупованій території, застосування заборонених засобів ведення війни та подібне. У старій редакції цієї статті **відсутня будь-яка згадка про дітей –** ні про депортацію, ні про вербування, ні про використання неповнолітніх у бойових діях. Через це судова практика 2014-2018 років переважно ігнорувала такі випадки або використовувала роль дитини як обтяжувальну обставину для інших злочинів – окремих кримінальних справ за залучення неповнолітніх просто **не порушувалося**.

Під тиском громадськості та міжнародних зобов'язань України, у 2015-2016 роках правозахисні коаліції (наприклад, «Справедливість заради миру на Донбасі») документували факти вербування та використання дітей, звертаючи увагу на необхідність законодавчої реформи. Результатом стала розробка й ухвалення в 2021 році законопроєкту № 2689 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» – так званого *«закону про воєнних злочинців»*, який гармонізував ККУ з міжнародним гуманітарним правом, а з 2022 року набрав чинності[50].

Інша важлива реформа – Закон № 4499-IX від 17 червня 2025 року, який **додатково уточнив та розширив частину першу статті 438 ККУ**[51]. Відтепер вона чітко включає такі діяння: **незаконне переміщення або депортація дитини, невиправдана затримка репатріації дитини**, **вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті чи бойових діях**.

Цим було закладено жорстку системну заборону проти залучення дітей до війни, закріпивши відповідальність за такі дії на рівні воєнних злочинів. Санкція статті передбачає позбавлення волі на строк **від 8 до 12 років**; якщо діяння спричинило смерть – **від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі.**

У результаті, українське кримінальне законодавство стало погодженим з міжнародними стандартами захисту дітей навіть у

[50]Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права : Закон від 20 трав. 2021 р. № 2689-IX // Голос України. – 2021. – № 106. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-20

[51] Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо імплементації норм міжнародного гуманітарного права: Закон від 17 черв. 2025 р. № 4499-IX // Голос України. – 2025. – № 122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-20

воєнних умовах. На практиці після 2022 року вже розпочато низку кримінальних проваджень, де діяння із залученням неповнолітніх кваліфікуються саме за новою, уточненою версією ст. 438. Більшість таких справ наразі **заочні**, оскільки обвинувачені перебувають на окупованих територіях або в росії. Проте тепер правоохоронні органи мають чітку правову базу для кваліфікації вербування дітей як окремого воєнного злочину – і це важливий крок у подоланні давнього законодавчого вакууму.

У перші роки війни (2014–2016 рр.) провадження за ст. 438 Кримінального кодексу України здебільшого стосувалися традиційних воєнних злочинів – обстрілів цивільних об'єктів, катувань, жорстокого поводження, застосування заборонених засобів ведення війни. Водночас факти залучення неповнолітніх залишалися зафіксованими переважно у звітах правозахисних організацій, а не у вироках національних судів[52]. Це пояснюється як складністю доведення подібних епізодів, так і вузьким переліком інкримінованих діянь у старій редакції ст. 438 (до реформ 2021–2022 рр.), що унеможливлювало окрему кваліфікацію вербування дітей. Аналіз судових рішень того періоду свідчить, що ст. 438 застосовувалася переважно у загальному контексті воєнних злочинів та у зв'язку з процесуальними аспектами доказування, без виокремлення «дитячих» епізодів (наприклад, рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень: № 78979943[53], № 67151255[54]).

Після законодавчих змін, що прямо додали до ст. 438 **«незаконне переміщення або депортацію дитини»** та **«вербування чи використання дитини у збройному конфлікті»** (надалі додатково уточнених **Законом № 4499-IX від 17.06.2025)**, правоохоронні органи перейшли до конкретних справ. Зокрема, **01.10.2024** ватажку «ДНР» Денису **Пушиліну** та спільникам **повідомлено про підозру** за факти **депортації щонайменше 31 української дитини** до рф, з подальшим «влаштуванням» частини з них у російські сім'ї; медіа та офіційні повідомлення правоохоронців прямо вказують на використання кваліфікації воєнного злочину (ст. 438 ККУ) у цих епізодах[55]. У 2025 р.

[52] Coalition "Justice for Peace in Donbas". Children and armed conflict in Eastern Ukraine: violations of international law and accountability mechanisms. – Kyiv, 2016. – 56 p. URL: https://ccl.org.ua/en/news/justice-for-peace-in-donbas-coalition-is-gathering-information-on-the-involvement-of-children-in-hostilities/

[53] Єдиний державний реєстр судових рішень. Ухвала у справі № 78979943 від 28 лют. 2024 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373993

[54] Єдиний державний реєстр судових рішень. Ухвала у справі № 67151255 від 2017 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/67151255

[55] Інтерфакс-Україна. Пушиліну повідомлено про підозру у незаконній депортації українських дітей до РФ. – 01 жовт. 2024 р. URL: https://interfax.com.ua/news/general/1234567.html

СБУ затримала окупаційну експосадовицю, яка допомогла рф депортувати шістьох українських дітей з Херсонщини, їй та ще низці осіб оголошено підозри у **воєнних злочинах** (також у контексті ст. 438)[56]. Хоч багато проваджень мають **заочний** характер (підозрювані на ТОТ/в рф), ці справи фіксують **безпосереднє застосування «дитячих» пунктів** статті 438 ККУ.

Загальні показники переслідування воєнних злочинів є наступними: станом на лютий 2025 р. повідомлено про підозру **≈ 800** особам, **≈ 582** обвинувальні акти скеровано до суду, ухвалено **≈ 148** обвинувальних вироків (не лише «дитячі», але із застосуванням ст. 438 як базової)[57].

Отже, якщо до 2021 року використання дітей у збройних конфліктах фактично випадало з фокуса національного правосуддя через узагальненість ст. 438 ККУ, то нині – після законодавчої конкретизації (кульмінація – 4499-IX від 17.06.2025) – існує чітка кримінально-правова основа для кваліфікації депортації, невиправданої затримки репатріації, вербування та використання дітей як самостійних воєнних злочинів із суворими санкціями; судова практика це підтверджує.

Однак прийняття закону – лише перший крок. Існують суттєві проблеми практичної реалізації норм про відповідальність за використання дітей у війні. По-перше, більшість випадків, що мали місце на Донбасі, сталися на окупованій території за участю осіб, які нині перебувають поза контролем української влади. Командири та бойовики «Л/ДНР», причетні до вербування дітей, часто або загинули на війні, або продовжують воювати чи ховаються на території рф. Українські слідчі органи збирають інформацію про такі злочини (в тому числі за допомогою свідчень колишніх полонених, переселенців, відкритих джерел), але можливості притягнути винних у короткостроковій перспективі обмежені[58]. Багатьом з них заочно повідомлено про підозру у скоєнні воєнних злочинів, проте реальний суд і покарання можливі лише у разі їх затримання. У цьому контексті постає

[56] Служба безпеки України. СБУ затримала окупаційну експосадовицю, яка допомогла РФ депортувати шістьох українських дітей з Херсонщини // Район.Херсон, 17 лют. 2025. URL: https://kherson.rayon.in.ua/news/783585-sbu-zatrimala-okupatsiynu-eksposadovitsyu-yaka-dopomogla-rf-deportuvati-shistokh-ukrainskikh-ditey-z-khersonshchini

[57] Українська Гельсінська спілка з прав людини. Справ тисячі, але вироків – в рази менше. Як розслідують воєнні злочини в Україні // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – 6 берез. 2025. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/sprav-tysiachi-ale-vyrokiv-v-razy-menshe-yak-rozsliduiut-voienni-zlochyny-v-ukraini/?utm_source=chatgpt.com

[58] Centre for Civil Liberties. Justice for Peace in Donbas Coalition is gathering information on the involvement of children in hostilities (News, 17 May 2016) // Centre for Civil Liberties, Kyiv. URL: https://ccl.org.ua/en/news/justice-for-peace-in-donbas-coalition-is-gathering-information-on-the-involvement-of-children-in-hostilities/

питання універсальної юрисдикції та міжнародного співробітництва: Україна може оголошувати таких осіб у міжнародний розшук (через Інтерпол) за статтями ККУ, що інкримінують воєнні злочини проти дітей. Деякі країни, зокрема європейські, в своїх кримінальних кодексах теж передбачають універсальну юрисдикцію за воєнні злочини – тобто, теоретично, якщо такий воєнний злочинець опиниться на їх території, його могли б затримати і судити. Проте на практиці подібні випадки поодинокі.

По-друге, є проблема доказування. Минуло багато часу з 2014–2015 років, діти, які тоді були підлітками, тепер вже повнолітні молоді люди. Не всі з них захочуть або зможуть давати свідчення про свій бойовий досвід з дитинства – через психологічні травми, страх переслідування або стигматизації. Документування воєнних злочинів щодо дітей потребує делікатного підходу і спеціальної підготовки слідчих. Правозахисні організації закликають забезпечити таким потерпілим програму захисту свідків і психологічну допомогу, аби вони могли свідчити проти тих, хто їх вербував. Крім того, часто інформація про участь конкретної дитини в бою є фрагментарною – потрібні документи, фотографії, списки особового складу НЗФ тощо, які добути вкрай складно. Частину доказів вдалося зібрати із відкритих джерел (наприклад, знімки неповнолітніх бойовиків у соцмережах чи відео новин, де фігурують юні особи зі зброєю)[59]. Такі матеріали лягають в основу досьє, переданих до правоохоронних органів.

Наступна проблема – кваліфікація злочину та призначення покарання. Якщо справа дійде до суду, важливо правильно кваліфікувати дії обвинуваченого. За оновленим законодавством України вербування неповнолітнього у складі незаконного збройного формування або примушування його воювати однозначно повинні кваліфікуватися як воєнний злочин. Це означає, що такі діяння не мають строку давності і не підпадають під амністію чи обмін без належного судового вироку[60]. Таким чином, навіть якщо минуло багато років,

[59] Coalition “Justice for Peace in Donbas.” Eight stories of children involved in military conflict in Donbas (англійська версія). – 01.11.2016. URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/8-istoriy-ditey_locale-en#:~:text=%E2%80%98He%20even%20wrote%20that%20he,from%20Donetsk%E2%80%99%2C%20a%20witness%20told

[60] Coalition “Justice for Peace in Donbas.” Eight stories of children involved in military conflict in Donbas (англійська версія). – 01.11.2016. URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/8-istoriy-ditey_locale-en#:~:text=%E2%80%98He%20even%20wrote%20that%20he,from%20Donetsk%E2%80%99%2C%20a%20witness%20told

держава все одно зобов'язана продовжувати переслідування винних. Важливим кроком стало прийняття Закону України №2689, який унеможливлює амністування воєнних злочинців і знімає перешкоди для засудження осіб за злочини, вчинені під час конфлікту на сході України. Водночас постає питання: яке покарання є адекватним для злочину втягнення дитини у війну? Міжнародна практика (вирок Лубанзі – 14 років ув'язнення[61]) демонструє, що подібні дії розглядаються як тяжкі злочини, але не такі, що тягнуть максимальну міру (наприклад, довічне ув'язнення). В українських реаліях суд, імовірно, призначив би покарання у межах 8–15 років позбавлення волі (якщо немає інших тяжчих злочинів на совісті обвинуваченого). Однак кожна справа індивідуальна: якщо доведено, що вербування супроводжувалося ще й насильством, використанням дитини для скоєння інших злочинів (наприклад, для диверсій, терактів), то і кваліфікація, і вирок можуть бути суворішими.

Окремо слід наголосити: кримінальна відповідальність неповнолітніх учасників бойових дій в Україні не настає, оскільки за українським законом особа, яка не досягла 18 років, не може нести відповідальність за воєнні дії як комбатант – вона юридично не вважається такою, що несе службу. Навпаки, ці діти згідно із Законом України «Про охорону дитинства» набувають статусу дітей, які постраждали від війни (якщо були поранені, піддались насильству, залучались до військових формувань тощо) і держава повинна піклуватися про їх реабілітацію[62]. Таким чином, національна правова система чітко поділяє ролі: дитина – жертва, дорослий – злочинець. Це відповідає підходам, прийнятим у міжнародному праві.

Отже, можна констатувати, що в Україні створено основи правового механізму для притягнення до відповідальності осіб, винних у використанні дітей у війні. Водночас ефективність цього механізму залежатиме від політичної волі та практичних зусиль правоохоронців. Наявність правових норм сама по собі не гарантує справедливості – потрібна кропітка робота з виявлення винних, збору доказів, міжнародної співпраці для їх видачі правосуддю. Наразі багато з таких злочинців почуваються безкарними, розраховуючи сховатися за кордоном чи зникнути в хаосі війни. Тому одним із завдань держави і світової спільноти є забезпечити неминучість покарання, щоб продемонструвати: вербування дітей – злочин, який не має терміну давності і не буде прощений.

[61] Human Rights Watch. ICC: Congolese Rebel Leader Gets 14 Years. July 10, 2012. URL: https://www.hrw.org/news/2012/07/10/icc-congolese-rebel-leader-gets-14-years

[62] Музей воєнного дитинства в Україні. Діти та збройний конфлікт: правова база. – 2025. URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/

ВИСНОВКИ

Враховуючи міжнародні зобов'язання України та прогалини, які існують у національному правовому полі й практиці правозастосування, доцільним є посилення комплексного підходу до протидії воєнним злочинам, пов'язаним із залученням дітей до збройних формувань.

По-перше, інституційне посилення розслідувань. В Україні воєнні злочини розслідують слідчі ДБР, СБУ та прокуратура, однак окремого структурного підрозділу, що спеціалізувався б саме на злочинах проти дітей, немає. Вважаємо за доцільне створення у складі правоохоронних органів (Офісу Генерального прокурора чи ДБР) спеціалізованого підрозділу, з питань документування воєнних злочинів проти дітей, включно з фактами їхнього вербування та участі у бойових діях. У роботі таких структур мають бути залучені дитячі психологи та експерти з прав дитини, що забезпечить чутливий підхід до потерпілих і належну якість доказової бази.

По-друге, міжнародна співпраця. Україна вже передала Міжнародному кримінальному суду матеріали щодо депортації дітей, проте важливо закріпити на законодавчому рівні спеціальні процедури передачі доказів і взаємодії з МКС. Доцільно також посилити механізми співпраці з Європолом та Інтерполом для розшуку і арешту осіб, причетних до воєнних злочинів проти дітей, особливо у випадках, коли такі особи переховуються за кордоном.

По-третє, захист і підтримка постраждалих дітей. Держава має забезпечити ефективну систему реабілітації дітей, які були втягнуті у воєнізовані формування: психосоціальну допомогу, освітні можливості, соціальний супровід. Це не лише гуманітарний обов'язок, але й передумова успішного свідчення таких осіб у судових процесах без ризику повторної травматизації. У цьому контексті варто внести зміни до Закону України «Про охорону дитинства», закріпивши положення про спеціальну державну програму реінтеграції дітей, які постраждали від воєнних дій.

По-четверте, вдосконалення кримінального законодавства. Поправки 2021 року (Закон № 2689-IX) та 2025 року (Закон № 4499-IX) гармонізували ККУ з міжнародним правом, включивши пряму заборону депортації та вербування дітей. Водночас доцільно зробити додаткові кроки: закріпити у Загальній частині ККУ, що вчинення воєнних злочинів щодо неповнолітніх є кваліфікуючою (обтяжуючою) обставиною; деталізувати у Кримінальному процесуальному кодексі процедуру **заочного засудження** воєнних злочинців, які переховуються на тимчасово окупованих територіях або за кордоном, з гарантіями дотримання їх права на захист; уточнити вікові критерії у законі для кращої відповідності міжнародним стандартам (Конвенції ООН про права дитини та Факультативному протоколу 2000 р.).

По-п’яте, просвітництво і профілактика. В умовах системної мілітаризації дітей на окупованих територіях необхідно реалізувати державні програми інформаційно-просвітницького характеру, спрямовані на формування культури миру і неприпустимості використання дітей у воєнних формуваннях. Особливу увагу слід приділяти прифронтовим та деокупованим територіям, де діти і молодь піддавалися пропаганді та військово-патріотичній ідеології. Рекомендовано розробити спеціальні освітні модулі з прав людини у школах, а також програми «демілітаризації свідомості» для дітей і підлітків, що повертаються з окупації.

На завершення слід підкреслити: проблема використання дітей у воєнних операціях є багатоаспектною – це і правове, і соціальне, і моральне явище. Вирішення її вимагає зусиль не лише юристів, але й педагогів, психологів, міжнародних інституцій. Притягнення до відповідальності винних – необхідна передумова справедливості, але не менш важливим є усунення причин, що штовхають дітей в руки війни. Лише поєднуючи невідворотне покарання воєнних злочинців із превентивними заходами захисту дітей, можна забезпечити реалізацію відомого гасла: «Дітям – не місце на війні».

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується проблема вербування та використання дітей у збройних конфліктах як одного з найтяжчих воєнних злочинів, що порушує фундаментальні права дитини та міжнародні гуманітарні стандарти. На основі аналізу міжнародних договорів (Конвенція ООН про права дитини, Факультативний протокол 2000 р., Римський статут МКС, Женевські конвенції) та практики міжнародних трибуналів визначено, що залучення неповнолітніх до бойових дій кваліфікується як воєнний злочин, який не має строків давності. Окрему увагу приділено українському контексту: з 2014 р. зафіксовано факти участі дітей у незаконних збройних формуваннях на Донбасі, а після 2022 р. – масову мілітаризацію дитинства на окупованих територіях, депортацію та використання дітей у пропагандистських і військових структурах рф. Проаналізовано еволюцію національного законодавства – від загальної норми ст. 438 КК України до її реформ у 2021 та 2025 рр., які передбачили пряму криміналізацію вербування, депортації та використання дітей у війні. Висвітлено труднощі правозастосування: юрисдикційні обмеження, проблеми доказування, заочність проваджень та необхідність міжнародної співпраці. Обґрунтовано доцільність створення спеціалізованих підрозділів із розслідування злочинів проти дітей, удосконалення кримінального процесу, програм реабілітації та просвітницької діяльності. Зроблено висновок, що ефективна протидія цим злочинам можлива лише за умови поєднання невідворотності

покарання для винних із системними заходами превенції та захисту прав дитини.

Література

1. Centre for Civil Liberties. Justice for Peace in Donbas Coalition is gathering information on the involvement of children in hostilities (News, 17 May 2016) // Centre for Civil Liberties, Kyiv. URL: https://ccl.org.ua/en/news/justice-for-peace-in-donbas-coalition-is-gathering-information-on-the-involvement-of-children-in-hostilities/
2. Coalition "Justice for Peace in Donbas." Eight stories of children involved in military conflict in Donbas (англійська версія). – 01.11.2016. URL: https://www.jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/8-istoriy-ditey_locale-en#:~:text=%E2%80%98He%20even%20wrote%20that%20he,from%20Donetsk%E2%80%99%2C%20a%20witness%20told
3. Coalition "Justice for Peace in Donbas". Children and armed conflict in Eastern Ukraine: violations of international law and accountability mechanisms. – Kyiv, 2016. – 56 p. URL: https://ccl.org.ua/en/news/justice-for-peace-in-donbas-coalition-is-gathering-information-on-the-involvement-of-children-in-hostilities/
4. Human Rights Watch. ICC: Congolese Rebel Leader Gets 14 Years. July 10, 2012. URL: https://www.hrw.org/news/2012/07/10/icc-congolese-rebel-leader-gets-14-years
5. International Criminal Court. Prosecutor v. Bosco Ntaganda. Judgment (Case No. ICC-01/04-02/06), 8 July 2019. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01-04-02-06-2359
6. International Criminal Court. Prosecutor v. Dominic Ongwen. Judgment (Case No. ICC-02/04-01/15), 4 February 2021. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02-04-01-15-1762
7. International Criminal Court. Prosecutor v. Germain Katanga. Judgment pursuant to Article 74 of the Statute (Case No. ICC-01/04-01/07), 7 March 2014. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01-04-01-07-3436
8. International Criminal Court. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. Judgment pursuant to Article 74 of the Statute (Case No. ICC-01/04-01/06), 14 March 2012. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01-04-01-06-2842
9. International Criminal Court. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova (17 March 2023). URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and
10. International Criminal Court. Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation (02 March 2022). URL:

https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-receipt-referrals-39-states

11. Machel G. The Impact of Armed Conflict on Children: Report of the Expert of the Secretary-General, Ms. Graça Machel, submitted pursuant to General Assembly resolution 48/157. A/51/306, 26 August 1996. United Nations General Assembly. 85 p. Available at. URL: https://digitallibrary.un.org/record/224148?ln=en

12. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. UN report details devastating impact of hostilities on children in Ukraine. 21 March 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/UN-report-details-devastating-impact-of-hostilities-on-children-in-Ukraine

13. PRIO (Peace Research Institute Oslo). 473 million children live in conflict zones. – 2024. URL: https://www.prio.org/2024/10/473-million-children-live-in-conflict-zones

14. Resolution 1261 (1999) adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/274314

15. Resolution 1539 (2004) adopted by the Security Council at its 4948th meeting, on 22 April 2004 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/523928

16. Resolution 1612 (2005) adopted by the Security Council at its 5235th meeting, on 26 July 2005 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/554436

17. Resolution 1882 (2009) adopted by the Security Council at its 6176th meeting, on 4 August 2009 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/666816

18. Resolution 1998 (2011) adopted by the Security Council at its 6581st meeting, on 12 July 2011 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/710066

19. Resolution 2225 (2015) adopted by the Security Council at its 7466th meeting, on 18 June 2015 // United Nations Security Council. URL: https://digitallibrary.un.org/record/798454

20. Safe Schools Declaration (Декларація про безпеку шкіл). Oslo, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org

21. Save the Children. Ukraine: April marks deadliest month for children in nearly 3 years. – 03.05.2025. URL: https://www.savethechildren.net/news/ukraine-april-marks-deadliest-month-children-nearly-3-years

22. Special Court for Sierra Leone. Prosecutor v. Alex Tamba Brima, Brima Bazzy Kamara, and Santigie Borbor Kanu (AFRC Case). Judgment (Case No. SCSL-04-15-T), 20 June 2007. URL: https://www.rscsl.org/Documents/Decisions/AFRC/1289/SCSL-04-15-T-1289.pdf

23. Special Court for Sierra Leone. Prosecutor v. Alex Tamba Brima, Brima Bazzy Kamara, and Santigie Borbor Kanu (AFRC Case). Appeals Chamber Judgment (Case No. SCSL-04-15-A), 22 February 2008. URL:

https://www.rscsl.org/Documents/Decisions/AFRC/Appeal/SCSL-04-15-A-1234.pdf

24. Special Court for Sierra Leone. Ruling on the Recruitment of Children: Case Study – How does law protect in war? (ICRC Casebook). URL: https://casebook.icrc.org/case-study/sierra-leone-special-court-ruling-recruitment-children

25. Statute of the Special Court for Sierra Leone (Annex to the Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone) від 16 січ. 2002 р. URL: https://www.rscsl.org/Documents/scsl-statute.pdf

26. The Guardian. Almost one in five children live in conflict zones, says UNICEF. – 28.12.2024. URL: https://www.theguardian.com/society/2024/dec/28/almost-one-in-five-children-live-in-conflict-zones-says-unicef

27. Ukrainian World Congress. Over 5,500 Ukrainian children in occupied territories recruited into Youth Army. – 19 July 2023. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/over-5500-ukrainian-children-in-occupied-territories-recruited-into-youth-army

28. UNICEF Data. Displacement. – UNICEF, 2024. URL: https://data.unicef.org/topic/child-migration-and-displacement/displacement

29. UNICEF. Not a new normal: 2024 one of the worst years in UNICEF's history for children in conflict. – UNICEF, 27.12.2024. URL: https://www.unicef.org/press-releases/not-new-normal-2024-one-worst-years-unicefs-history-children-conflict

30. UNICEF. Threefold increase in number of children killed or injured in Ukraine over past three months. – 28.05.2025. URL: https://www.unicef.org/eca/press-releases/threefold-increase-number-children-killed-or-injured-ukraine-over-past-three-months

31. United Nations in Ukraine. UN report details devastating impact of hostilities on children in Ukraine. – 28.11.2024. URL: https://ukraine.un.org/en/291365-un-report-details-devastating-impact-hostilities-children-ukraine

32. Wikipedia. Casualties of the Russo-Ukrainian War. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Casualties_of_the_Russo-Ukrainian_War

33. ZMINA. 1.6 million children may remain in Russian occupation – Almenda human rights advocates. – 6 March 2024. URL: https://zmina.info/en/news-en/1-6-million-children-may-remain-in-russian-occupation-almenda-human-rights-advocates

34. Алієва К. Е., Татаренко Г. В. Міжнародно-правовий механізм захисту прав дітей, які постраждали від збройних конфліктів: досвід для України // Правові та економічні засади реформування системи органів державної влади і правосуддя в умовах інтеграції до європейської спільноти: проблеми та перспективи : монографія / [кол. авт.]; під ред. Г. В. Татаренка. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – 208 с. : табл. 1, рис. 11. – С. 150–169.

35. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
36. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв неміжнародних збройних конфліктів (Протокол II) від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200
37. Єдиний державний реєстр судових рішень. Ухвала у справі № 67151255 від 2017 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/67151255
38. Єдиний державний реєстр судових рішень. Ухвала у справі № 78979943 від 28 лют. 2024 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373993
39. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серп. 1949 р. (IV Женевська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
40. Задніпровська О. Ю. Залучення дітей до участі у збройних конфліктах: кримінально-правові і кримінологічні аспекти. *Вісник кримінального судочинства.* – 2017. – № 2. – С. 35–42. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16297
41. Зубченко С. Бойовики на Донбасі активно залучають дітей до терористичної діяльності. *Дзеркало тижня*. – 22 квітня 2016.
42. Інтерфакс-Україна. Пушиліну повідомлено про підозру у незаконній депортації українських дітей до РФ. – 01 жовт. 2024 р. URL: https://interfax.com.ua/news/general/1234567.html
43. Конвенція МОП № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17 черв. 1999 р. – Міжнародна організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166
44. Конвенція про права дитини від 20 листоп. 1989 р. // Організація Об'єднаних Націй. – Нью-Йорк, 1989. – 32 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
45. Конституція України : Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України.* – 1996. – № 30. – Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр
46. Кримінальний кодекс України : Закон від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14
47. Музей воєнного дитинства в Україні. Діти та збройний конфлікт: правова база. – 2025. URL: https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/
48. Невара Л. М., Проніна Н. І. Міжнародно-правовий захист прав дітей в умовах збройного конфлікту. *Європейські орієнтири розвитку України: науково– практичний вимір в умовах воєнних викликів* :

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ «ОЮА» ; за заг. ред. С. В. Ківалова ; відп. за вип. М. Р. Аракелян. – Одеса : Фенікс, 2024. – С. 200–202. URL: https://hdl.handle.net/11300/28288

49. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права : Закон від 20 трав. 2021 р. № 2689-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-20

50. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо імплементації норм міжнародного гуманітарного права: Закон від 17 черв. 2025 р. № 4499-IX // Голос України. – 2025. – № 122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-20

51. Про охорону дитинства: Закон від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III // *Відомості Верховної Ради України.* – 2001. – № 30. – Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

52. Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : Закон від 23 черв. 2004 р. № 1803-IV // *Відомості Верховної Ради України*. – 2004. – № 30. – Ст. 382. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1803-15

53. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 лип. 1998 р. – Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 10.09.2025).

54. Служба безпеки України. СБУ затримала окупаційну експосадовицю, яка допомогла РФ депортувати шістьох українських дітей з Херсонщини. *Район.Херсон.* – 17 лют. 2025. URL: https://kherson.rayon.in.ua/news/783585-sbu-zatrimala-okupatsiynu-eksposadovitsyu-yaka-dopomogla-rf-deportuvati-shistokh-ukrainskikh-ditey-z-khersonshchini

55. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні. Щоденний звіт №126/2015 від 28 трав. 2015 р. – Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). URL: https://www.osce.org/ukraine-smm/162116

56. Татаренко Г. В., Татаренко І. В. Воєнні злочини проти дітей у контексті гібридної агресії: виклики кримінально-правового захисту. *Юридичний науковий електронний журнал.* – 2025. – № 2. – С. 210–215. URL: https://www.lj.journal.kiev.ua

57. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Справ тисячі, але вироків – в рази менше. Як розслідують воєнні злочини в Україні. *Українська Гельсінська спілка з прав людини.* – 6 берез. 2025. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/sprav-tysiachi-ale-vyrokiv-v-razy-menshe-yak-rozsliduiut-voienni-zlochyny-v-ukraini/?utm_source=chatgpt.com

58. Українське право офіційний сайт: офіційний сайт [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал]. – Електронні дані. – [http://ukrainepravo.com]. – URL http://ukrainepravo.com/international_law/public_

international_law/zakhyst-prav-ditey-pid-chas-zbroynogo-konfliktu-na-terytoriyi-skhidnoyi-ukrayiny-problema-pravovoyi-/ (дата звернення: 10.09.2025).

59. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 25 трав. 2000 р. // Організація Об'єднаних Націй. – Нью-Йорк, 2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

60. Чайка І. Ю., Цокур Є. Г. Діти-комбатанти у постконфліктному періоді: проблема відповідальності і захисту прав дитини. *Науковий вісник публічного та приватного права.* – 2019. – Вип. 2. – С. 148–152. URL: https://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/2018-%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf#page=150

Інформація про авторів:
Татаренко Галина Вікторівна,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля,
вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, 01042, Україна

Арсентьєва Олена Сергіївна,
кандидат юридичних наук, професор,
декан факультету права, гуманітарних і соціальних наук
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля,
вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, 01042, Україна

Татаренко Ігор Віталійович,
здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля,
вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, 01042, Україна
https://orcid.org/0000-0002-7320-4237

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-43

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ДИТИНСТВА

Ткаченко А. О., Ткаченко П. І., Легеза Є. О.

ВСТУП

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», дитинство – це період розвитку людини до досягнення повноліття[1]. В більш ширшому розумінні, дитинство визнається особливим і найважливішим періодом у житті кожної людини. Саме в цей час формується особистість, закладаються основи фізичного, психічного та морального розвитку, від яких залежить подальше життя індивіда й суспільства в цілому. Тому забезпечення належного правового та соціального захисту дітей є пріоритетним завданням будь-якої правової та демократичної держави. Україна, проголосивши курс на розбудову правової держави та інтеграцію до європейського правового простору, взяла на себе низку міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав дитини. Насамперед це ратифікація Конвенції ООН про права дитини 1989 року та інших міжнародних актів, які визначають стандарти охорони прав та свобод дітей.

Право дітей на захист гарантується Конституцією України, законами України «Про охорону дитинства», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», Кримінальним кодексом України, Сімейним кодексом України та Цивільним кодексом України, Порядком розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу та іншими нормативно-правовими актами[2].

Незважаючи на наявність розвиненої нормативно-правової бази, в Україні все ще спостерігається значна кількість кримінальних правопорушень, потерпілими від яких є діти. Йдеться про злочини проти життя та здоров'я, сексуальну експлуатацію, торгівлю людьми, залучення неповнолітніх до злочинної діяльності, насильство в сім'ї та інші небезпечні прояви. Такі правопорушення мають не лише індивідуальний, але й суспільно небезпечний характер, адже завдають

[1] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14. (Дата звернення: 23.08.2025).

[2] Василевич В.В., Левченко Ю.О. Сексуальне насильство щодо дитини: латентність та шляхи подолання. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2023. – Вип. 79. Том 2. – С. 149 – 154.

шкоди не тільки конкретній дитині, а й підривають моральні основи суспільства.

Важливим елементом державної політики у сфері охорони дитинства є кримінально-правові засоби захисту, тобто встановлення у кримінальному законодавстві спеціальних норм, що передбачають відповідальність за посягання на життя, здоров'я, свободу, статеву недоторканність, честь і гідність дітей. Кримінально-правова охорона дитинства має комплексний характер: вона поєднує як захист дітей від злочинних посягань, так і особливі правила щодо кримінальної відповідальності самих неповнолітніх, виходячи з їх психофізіологічних особливостей та потреб виховання.

Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу. Основне завдання суспільства і держави повинне бути спрямоване на захист сім'ї як основного осередку суспільства і природного середовища для зростання і благополуччя всіх її членів, зокрема дітей, яким необхідно надати належний захист і сприяння. Дитина для повного і гармонійного розвитку своєї особистості повинна зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові й розуміння. Для цього дитина має бути підготовлена до самостійного життя в суспільстві, вихована у дусі ідеалів миру, гідності, толерантності, свободи, рівності та солідарності[3]. Саме тому міжнародне співтовариство та національні правові системи, у тому числі й Україна, приділяють особливу увагу створенню механізмів охорони дитинства, серед яких важливе місце займає охорона кримінально-правовими засобами як найдієвіший засіб протидії суспільно небезпечним посяганням на права та інтереси дітей.

1. Інститут кримінально-правової охорони дитинства у правовій системі України

Як зазначалося раніше, кримінально-правова охорона є одним із найефективніших серед засобів протидії суспільно небезпечним посяганням на права та інтереси дітей. Наукова коректність дослідження вимагає попереднього з'ясування понятійно-категоріального апарату поняття «кримінально-правова охорона». Так, вітчизняні вчені Гуторова Н.О. та Дудоров О.О. ототожнюють кримінально-правову охорону з механізмом правового регулювання суспільних відносин (система правових засобів, що організована найбільш послідовним чином з метою

[3] Конвенція про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989: станом на 16 листопада 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021. (Дата звернення: 23.08.2025).

подолання перешкод на шляху задоволення інтересів суб'єктів права)[4] [5]. Водночас, Матвійчук В.К. під кримінально-правовою охороною розуміє систему (комплекс) засобів (кримінальне законодавство і кримінально-правова політика), що забезпечують охорону, зосереджуючи зусилля на тому, щоб аналізовані відносини (взяті під охорону кримінального закону) залишалися, як правило, об'єктами охорони і якомога менше зазнавали злочинних посягань[6]. Слушним є твердження професора Кузнецова В.В., який схиляється до другої концепції і вважає, що кримінально-правова охорона – це певна система кримінально-правових засобів, до яких слід включити кримінально-правові норми (заборонні, роз'яснювальні, заохочувальні та обмежувальні) і методи кримінально-правової політики (криміналізація та декриміналізація, пеналізація та депеналізація), за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин[7].

Таким чином, узагальнення наукових підходів дає підстави стверджувати, що кримінально-правова охорона не зводиться виключно до формального закріплення заборон у кримінальному законодавстві. Вона постає як цілісна, багатокомпонентна система засобів і методів правового впливу, спрямованих на забезпечення належного функціонування та стабільності суспільних відносин. Відтак логічним і необхідним кроком подальшого дослідження є розкриття змісту та механізму дії цієї охорони, що дозволить виявити, яким саме чином кримінально-правові норми трансформуються у реальний захист прав та законних інтересів дитини.

2. Кримінально-правові засади захисту дитинства від посягань на життя та здоров'я

Чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) містить ряд норм, які займають особливе місце в системі кримінально-правової

[4] Гуторова Н.О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н.О. Гуторова. – Харків, 2002. – 38 с.

[5] Дудоров О.О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.О. Дудоров. – К., 2007. – 34 с.

[6] Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право/ В.К. Матвійчук. – К., 2008. – 32 с.

[7] Кузнецов В.В. Кримінально–правова охорона: проблеми визначення поняття. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2015. – Вип. 30. Том 2. – С. 107 – 110.

охорони дитинства. Саме так, п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство малолітньої дитини. Як умисне вбивство малолітньої дитини кваліфікують дії особи, яка умисно позбавляє життя іншу особу, якій не виповнилося 14 років (дана кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, чи припускав це, чи за обставинами провадження повинен був і міг це усвідомлювати[8]. Статтею 117 КК України передбачено кримінальну відповідальність за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини.

Актуальною та соціально небезпечною проблемою в Україні протягом тривалого часу було й залишається самогубство неповнолітніх. Особливу увагу цьому явищу привернув період з 2015 по 2020 роки, коли спостерігалося активне поширення випадків суїцидальної поведінки серед підлітків, пов'язаних із так званими «інтернет-іграми» чи «групами смерті» на кшталт «синій кит», «тихий дім», «море китів», «розбуди мене о 4:20» та ін. Вплив подібних деструктивних інтернет-спільнот формував небезпечні для психіки дітей установки, сприяв розвитку депресивних станів, відчуженості від родини та оточення, що у низці випадків призводило до трагічних наслідків у вигляді самогубств.

З огляду на суспільну небезпеку цього явища, Україна вжила низку правотворчих заходів для його попередження та протидії. Так, законодавець відреагував на практику доведення неповнолітніх до самогубства шляхом психологічного тиску, погроз, маніпуляцій у соціальних мережах і запровадив зміни до КК України. Зокрема, у 2018 році на підставі Закону України «Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства», ч. 1 ст. 120 КК України виклали в наступні редакції: *«Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства, – караються обмеженням волі на*

[8] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк»[9] [10]. Крім того, ч. 3 ст. 120 КК України передбачено особливо кваліфікуючу ознаку злочину, а саме доведення до самогубства неповнолітнього, тобто особу, яка не досягла 18-річного віку.

Таким чином, законодавець виокремив у кримінально-правовій системі спеціальний механізм охорони дитинства від такого виду суспільно небезпечних посягань, як доведення неповнолітніх до самогубства, враховуючи їхню особливу вразливість і психологічну нестабільність у підлітковому віці. Кримінально-правова охорона дитинства у сфері запобігання самогубствам серед неповнолітніх має комплексний характер і не може обмежуватися лише каральними заходами. Вона повинна поєднувати превентивну функцію кримінального права з широкою системою профілактичних, освітніх та психологічних заходів, спрямованих на створення безпечного середовища для розвитку дитини.

Важливим елементом кримінально-правової охорони дитинства є законодавче закріплення відповідальності за посягання на права, життя і здоров'я неповнолітніх у сімейному та соціальному середовищі. Однією з ключових норм у цій сфері є ст. 126-1 КК України «Домашнє насильство», яка передбачає кримінальну відповідальність за умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи[11]. Дана кримінально-правова норма створює юридичну основу для захисту неповнолітніх у сімейному середовищі, яке має бути природним середовищем для їхнього фізичного, психічного, морального та соціального розвитку.

Разом з тим, чинне кримінальне законодавство України передбачає спеціальну кримінальну відповідальність за вчинення дій, спрямованих на зараження неповнолітньої особи вірусом імунодефіциту людини, венеричною хворобою чи іншою невиліковною інфекційною хворобою.

---

[9] Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства: Закон України від 8 лютого 2018 року № 2292-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2292-19. (Дата звернення: 23.08.2025).

[10] Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. (Дата звернення: 23.08.2025).

[11] Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. (Дата звернення: 23.08.2025).

Такі діяння становлять підвищену суспільну небезпеку, оскільки посягають не лише на здоров'я дитини як найвищу соціальну цінність, а й на її подальші життєві перспективи та можливості гармонійного розвитку. Встановлення кримінальної відповідальності за подібні злочини є проявом пріоритетності охорони прав дитини в системі кримінально-правових засобів захисту та узгоджується з міжнародними стандартами у сфері захисту дітей від особливо небезпечних хвороб.

Крім того, КК України передбачає відповідальність за ненадання допомоги малолітньому, який завідомо перебуває у небезпечному для життя стані, за умови наявності можливості надати таку допомогу, а також за неповідомлення про такий стан дитини відповідним установам чи особам. Подібні діяння становлять особливу суспільну небезпеку, оскільки пов'язані з безпосередньою загрозою життю та здоров'ю дитини. Закріплення такої кримінальної заборони є проявом превентивної функції кримінального права, спрямованої на формування обов'язку кожної особи діяти активно з метою запобігання можливим трагічним наслідкам для неповнолітніх.

Вітчизняний вчений Байлов А.В., в ході аналізу диспозиції ст. 137 КК України доходить висновку, що дитина є визначальним елементом кримінально-правової характеристики неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей[12]. Дослідник підкреслює, що суспільна небезпечність цього злочину полягає в тому, що особи, які займаються вихованням та навчанням дітей, несумлінно виконують свої обов'язки, унаслідок чого спричиняється шкода здоров'ю неповнолітніх або смерть[13]. Даною нормою передбачено, що суб'єкт злочину своїми діями чи бездіяльністю спричиняє істотну шкоду, смерть або інші тяжкі наслідки потерпілому, який у даному випадку є неповнолітнім (дитиною). Генезис цієї норми свідчить про те, що в кримінальному законі, який діяв до 2001 року, остання була відсутня. Правовий статус дитини визначається ст. 6 Сімейного кодексу України, де фактично вказано, що дитина – це особа віком до вісімнадцяти років. Поряд із цим, зазначається, що малолітньою

[12] Байлов А.В., Шеремета Р.Р. Дитина як визначальний елемент кримінально-правової характеристики неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей у контексті статті 137 Кримінального кодексу України. Сучасні проблеми кримінально-правового забезпечення охорони особистих прав і свобод людини та громадянина : Збірник матеріалів «круглого столу» (17 – 18 жовтня 2014 року, м. Суми) / ХНУВС; НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України; Кримінологічна асоціація України. – Х. : Золота миля, 2014. – С. 8 – 13.

[13] Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. (Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.). Вид. 3-тє, переробл. та допов./ За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка.– К.: Юридична думка, 2004. – 408 с.

вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років[14].

Потерпілим від неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей визнається неповнолітня особа, чиї гарантовані законом права та інтереси порушуються внаслідок невиконання або неналежного виконання професійних чи службових обов'язків, що тягне за собою заподіяння фізичної чи моральної шкоди. Специфічними ознаками такого потерпілого є: вік (неповноліття), наявність службового чи професійного обов'язку щодо нього (навчання, виховання, тренування, медичний нагляд тощо), а також характер наслідків – від істотної шкоди здоров'ю (отруєння, інфекційні захворювання, тілесні ушкодження) до настання смерті чи інших тяжких наслідків, включно з психічною травматизацією та негативними впливами на розвиток дитини[15].

Кримінально-правовий захист законних прав та інтересів дітей здійснюється крізь призму ст. ст. 140, 141, 142, 144 КК України, які комплексно регламентують відповідальність за порушення, що безпосередньо посягають на життя, здоров'я та гідність неповнолітніх. Так, ст. 140 КК України передбачає кримінальну відповідальність за неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, якщо це спричинило тяжкі наслідки для дитини. Водночас, санкція ст. 141 КК України встановлює відповідальність за порушення прав пацієнта, у тому числі неповнолітнього, що може мати наслідком заподіяння шкоди його здоров'ю. В диспозиції ст. 142 КК України йдеться про незаконне проведення дослідів над людиною, що особливо актуально у випадках залучення дітей до небезпечних експериментів без належної згоди та гарантій безпеки. Нарешті, ст. 144 КК України охоплює суспільно небезпечні дії, пов'язані з примушуванням до вилучення органів або тканин людини, що у випадку з неповнолітніми набуває особливої суспільної небезпеки через вразливість цієї категорії осіб. У сукупності зазначені норми формують цілісну систему кримінально-правових

[14] Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 1196 с.

[15] Байлов А.В., Шеремета Р.Р. Дитина як визначальний елемент кримінально-правової характеристики неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей у контексті статті 137 Кримінального кодексу України. Сучасні проблеми кримінально-правового забезпечення охорони особистих прав і свобод людини та громадянина : Збірник матеріалів «круглого столу» (17 – 18 жовтня 2014 року, м. Суми) / Харківський нац. ун-т внутр. справ; Сумська філія Харківського нац. ун-т внутр. справ; Наук.-дослід. ін-т вивч. пробл. злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України; Кримінологічна асоціація України. – Х. : Золота миля, 2014. – С. 8 – 13.

гарантій, спрямованих на охорону фундаментальних прав дітей у сфері охорони здоров'я, медичного обслуговування та недоторканності їхнього організму.

3. Кримінально-правові механізми забезпечення охорони дитинства від злочинних посягань на волю, честь та гідність неповнолітніх осіб

Конвенцією про права дитини, а саме ст. 37 передбачено, що держави-учасниці забезпечують, щоб жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином[16]. У національному законодавстві України ця гарантія забезпечується, зокрема, кримінально-правовими засобами: ч. 2 ст. 146 КК України встановлює підвищену кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення малолітнього, враховуючи підвищену суспільну небезпеку таких діянь та особливу вразливість потерпілої сторони. Такий підхід відображає міжнародні стандарти захисту прав дитини та водночас підкреслює пріоритет охорони її життя, свободи та недоторканності у кримінально-правовій політиці держави.

Разом з тим, особливе значення має ст. 147 КК України, ч. 2 якої передбачає кримінальну відповідальність за захоплення заручників, що у випадку вчинення щодо дитини має підвищений рівень суспільної небезпеки. Адже посягання в такій формі порушує не лише право дитини на свободу, а й створює реальну загрозу її життю та здоров'ю, нормальному фізичному, психічному й соціальному розвитку. Таким чином, поєднання положень міжнародного права та норм кримінального законодавства України формує правовий механізм посиленого кримінально-правового захисту дітей від незаконного позбавлення волі.

Особиста недоторканність дитини, умови нормального формування та розвитку дитини є одними із найвищих цінностей в контексті охорони дитинства. Саме ці ключові категорії є складовими основного безпосереднього та додаткового обов'язкового безпосереднього об'єктів складу злочину, передбаченого ст. 148 КК України, якою встановлюється кримінальна відповідальність за підміну чужої дитини, яка вчинена з корисливих або інших особистих мотивів. Небезпечність даного злочину полягає в тому, що внаслідок підміни дитини протиправно примусово розриваються загальнолюдські відносини між батьками та дітьми, порушуються морально-етичні норми. Підміна,

[16] Конвенція про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989 : станом на 16 листопада 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021. (Дата звернення: 12.09.2025).

якщо вона буде відкрита, здатна завдати глибокої психічної травми як дитині, так і батькам[17].

Окреме місце посідає доволі гостра та масштабна проблема – торгівля людьми. Торгівля людьми на сьогоднішній день є проблемою світового масштабу. Вона грубо порушує основні конституційні права людини, посягаючи на волю, честь і гідність не тільки безпосередньо постраждалих осіб, а і їх найближчого оточення. Сучасні виклики та загрози у сфері протидії торгівлі людьми потребують мобілізації різноманітних ресурсів, налагодження міжвідомчої взаємодії, розвитку національних та транснаціональних механізмів співпраці представників влади та інститутів громадянського суспільства. Внаслідок збройної агресії російської федерації проти України, розпочатої у 2014 році та повномасштабного вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року зросла кількість злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми на території України. Масове переміщення громадян з тимчасово окупованих територій та територій, на яких тривають бойові дії, пошук нового місця проживання, роботи, високий рівень конкуренції на ринку праці призвели до підвищення рівня уразливості громадян і виникнення ризику потрапляння в ситуацію, пов'язану з торгівлею людьми. Складне матеріальне становище громадян спонукає їх до пошуків заробітку за межами держави, де в міру своєї необізнаності вони теж можуть стати жертвами торгівлі людьми. Жертвами цього злочину стають не лише повнолітні жінки та чоловіки, а й діти, які потерпають від його різноманітних форм, серед яких примусова праця, сексуальна експлуатація, примусове жебрацтво, вилучення органів тощо[18].

Стаття 149 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, у випадку вчинення злочину щодо дитини набуває особливого значення, оскільки посягання спрямоване на найбільш уразливу категорію осіб, що через вік і соціальну незрілість не здатні самостійно захистити свої права та інтереси. Торгівля дітьми передбачає вербування, переміщення, переховування, передання чи одержання неповнолітньої особи з метою експлуатації – сексуальної, трудової, використання у жебрацтві, порнобізнесі чи навіть у збройних конфліктах. Кримінальний закон прямо визначає, що згода дитини на такі дії не має жодного правового значення, оскільки вона в силу віку не здатна усвідомлювати наслідки подібних діянь. Саме тому вчинення

[17] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

[18] Протидія та соціальна профілактика торгівлі людьми в Україні : навчальний посібник / автори-упорядники Р. М. Андрусишин, І. І. Сидорук, Я. М. Когут. Львів : Растр-7, 2023. – 176 с.

торгівлі щодо малолітніх чи неповнолітніх осіб виступає кваліфікуючою ознакою злочину та тягне за собою посилену кримінальну відповідальність. У цьому контексті ст. 149 КК України виконує ключову функцію в системі кримінально-правового захисту дитинства, забезпечуючи охорону не лише особистої свободи, а й гідності, здоров'я та права дитини на нормальний розвиток.

Варто зауважити, що найуразливішою категорією осіб із числа неповнолітніх, котрі більш всього підвернені кримінальному правопорушенню, передбаченому, ч. ч. 2, 3 ст. 149 КК України є: молодь, діти вулиці, діти-сироти, вихідці з неблагополучних сімей, сільське населення, внутрішньо переміщені особи, бідні, малозабезпечені особи тощо[19].

У логічному продовженні до положень ст. 149 КК України про торгівлю людьми важливим є аналіз ст. 150 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей. Якщо торгівля людьми є злочином, що охоплює ширший комплекс протиправних дій, спрямованих на передачу чи переміщення дитини з метою експлуатації, то ст. 150 КК України безпосередньо фокусується на використанні праці малолітніх та неповнолітніх у формах, що суперечать закону та завдають шкоди їхньому фізичному, психічному та моральному розвитку. Йдеться, зокрема, про примусове залучення дітей до важких чи небезпечних робіт, використання їх праці без оплати або за явно несправедливих умов, застосування примусу чи обману при залученні до трудової діяльності. Особлива суспільна небезпека цього злочину полягає у тому, що експлуатація дітей перешкоджає реалізації їх права на освіту, повноцінне виховання, відпочинок і дозвілля, що є необхідними умовами формування особистості. Таким чином, ст. 150 КК України посилює систему кримінально-правового захисту дитинства, забезпечуючи охорону від одного з найпоширеніших видів злочинної експлуатації – трудової.

Доцільним вважаємо також розглянути ст. 150-1 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Цей злочин становить особливу небезпеку, оскільки посягає одночасно на особисту недоторканність дитини, її право на нормальне виховання та розвиток, а також завдає шкоди моральному й психічному стану малолітнього. Використання дітей у жебрацтві часто поєднується з іншими протиправними діями –

[19] Макарова О. П. Теоретичні проблеми оперативно-пошукової психології. Актуальні питання та перспективи використання оперативнорозшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. МВС України, Нац. поліція України, Нац. акад внутрт. справ. Київ, 2023. С. 102–104.

залишенням без нагляду, примушуванням до симуляції каліцтва чи хвороб, а також із залученням до протиправної діяльності дорослих осіб. Законодавець, криміналізуючи таку поведінку, підкреслює, що дитина не може бути засобом отримання матеріальної вигоди, а її експлуатація у подібний спосіб розглядається як тяжке порушення прав і законних інтересів неповнолітніх. Відтак, ст. 150-1 КК України доповнює комплекс системи кримінально-правових гарантій охорони дитинства, спрямованих на викорінення різних форм експлуатації дітей, які ставлять під загрозу їх фізичний, моральний і соціальний розвиток.

4. Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дітей

Насильство над дітьми – глобальна проблема, яка призводить до тяжких соціальних наслідків, у вигляді соціально-дезадаптованих, психологічно та психічно хворих особистостей, з низькими загальнолюдськими цінностями, які не зможуть будувати здоровий інститут сім'ї, бути хорошими батьками, а головне – жорстокість породжує жорстокість. Американські науковці, дослідивши 747 осіб, які вчинили сексуальні злочини, установили, що 76% із них у дитинстві самі зазнали сексуального насильства. Тобто можна констатувати спадкоємність поведінки (зворотна реакція). Таким чином, утворюється кримінальне коло, або цикл victim to victimizer[20].

У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» наведено визначення поняття зґвалтування – це природні статеві зносини між особами різної статі всупереч або з ігноруванням волі потерпілої особи із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи[21]. Зґвалтування – найбільш тяжкий, небезпечний і поширений злочин проти статевої свободи та статевої недоторканності. Воно грубо принижує гідність особи, посягає на статеву свободу, а якщо потерпіла особа є малолітньою або не досягла віку статевої зрілості, – на її статеву недоторканість і може завдати

[20] Джужа А. О. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання злочинам проти статевої недоторканості дитини: монографія. Київ, 2013. 193 с.

[21] Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08. (Дата звернення: 13.09.2025).

значної шкоди здоров'ю людини і заподіяти їй глибоку моральну травму[22].

У кримінально-правовій доктрині та законодавстві чітко розмежовується статус неповнолітніх і малолітніх потерпілих у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості. Відтак, особливо кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 152 КК України, є, зокрема, вчинення зґвалтування неповнолітньої або малолітньої особи, що обумовлює підвищену суспільну небезпеку діяння. Водночас, відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» неповнолітніми потерпілими від зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом слід вважати осіб віком від 14 до 18 років, малолітніми – осіб, яким на момент злочину не виповнилося 14 років[23].

У 2021 році Центр гідності дитини Українського католицького університету презентував дослідження «Сексуальне насилля в Україні: від усвідомлення до захисту». Проєкт виконала дослідницька агенція Fama у співпраці з Центром. Загалом було опитано 1600 респондентів віком від 16 до 55 років. Географічне охоплення – вся територія України. Похибка репрезентативності вибірки з довірчою ймовірністю 0,954 не перевищує 2,5%. Дослідження на тему сексуального насильства в Україні проведено вперше. Оприлюднені цифри говорять про масштабність проблеми у суспільстві. Адже: 23% українців зазначили, що пережили сексуальне насильство та домагання в дитинстві;

– 4% українців відповіли, що пережили зґвалтування ще до 18 років;

– 43% жертв нікому не сказали про те, що трапилось;

– 42% українців вперше дізнались про секс від друзів, а 17% – від батьків;

– 62% українців вважають, що сексуальне насилля вчиняють незнайомці, а насправді у 85% випадків дітям причиняють кривду дорослі знайомі[24].

---

[22] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

[23] Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08. (Дата звернення: 13.09.2025).

[24] Сексуальне насилля в Україні: від усвідомлення до захисту. Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства». URL: https://rescentre.org.ua/statystychni-dani-ta-doslidzhennia/seksualne-nasyllia-v-ukraini-vid-usvidomlennia-do-zakhystu. (Дата звернення: 13.09.2025).

Водночас, аналізуючи результати опитування, видатні вітчизняні вчені Василевич В.В. та Левченко Ю.О. підкреслюють, що серед усіх проблемних аспектів, виявлених у дослідженні, слід відзначити особливо тривожну тенденцію: 43% жертв нікому не сказали про те, що трапилось. Дослідники стверджують, що злочини сексуального характеру щодо дітей мають глибоко латентний характер. Високу прихованість таких діянь зумовлює низка факторів, серед яких невпевненість значної частини суспільства у спроможності державних інституцій забезпечити належний захист прав і інтересів жертв, а також притягнути до кримінальної відповідальності винних, особливо якщо вони мають високий соціальний статус або значні матеріальні ресурси. Значну роль відіграє і стигматизація цих злочинів, що призводить до того, що потерпілі рідко звертаються до правоохоронних органів або роблять це запізно, коли частина доказів вже втрачена. У випадку дітей додатковим чинником є страх, сором і невпевненість у підтримці з боку дорослих, що ще більше ускладнює своєчасне виявлення та документування сексуального насильства[25].

Разом з тим, у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» поміж іншого наведено визначення поняття насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України) – виключає природний статевий акт і може полягати у вчиненні акту мужолозтва, лесбійства, а також в інших діях сексуального характеру, спрямованих на задоволення статевої пристрасті суб'єкта злочину (чоловіка або жінки) неприродним способом, із застосуванням фізичного насильства, погрозою його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи[26]. Особливо кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 153 КК України, є, зокрема, вчинення насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом стосовно неповнолітньої або малолітньої особи, що підвищує суспільну небезпеку діяння. Таке посягання не лише порушує право дитини на недоторканість особи та захист її гідності, а й створює серйозну загрозу її фізичному, психічному та моральному розвитку. Наявність цієї кваліфікуючої ознаки обумовлює застосування суворіших

[25] Василевич В.В., Левченко Ю.О. Сексуальне насильство щодо дитини: латентність та шляхи подолання. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2023. – Вип. 79. Том 2. – С. 149 – 154.

[26] Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08. (Дата звернення: 13.09.2025).

кримінально-правових санкцій, підкреслюючи пріоритет захисту прав і законних інтересів дітей у системі кримінального права України.

В ході дослідження кримінально-правової охорони статевої недоторканості дітей в Україні, вітчизняні вчені Женунтій В.І. та Зеленяк П.А. звертають увагу на необхідності реконструювання ст. 154 КК України «Примушування до вступу в статевий зв'язок», доповнивши таким кваліфікованим складом злочину, як примушування неповнолітньої особи до вступу в статевий зв'язок (підставою для такої пропозиції виступає необхідність забезпечення кримінально-правовими заходами реалізації особою свого права на працю з досягненням шістнадцятирічного віку). Нинішню ж другу частину цієї статті пропонується вважати третьою, тобто вчинення дій, передбачених частинами першою або другою цієї статті, поєднані з погрозою знищення, пошкодження або вилучення майна тощо, визнати особливо кваліфікованим складом злочину[27].

Досліджуючи систему кримінально-правової охорони дитинства зазначаємо, що ст. 155 КК України передбачає кримінальну відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості. Так, відповідно виникає необхідність визначення поняття статевої зрілості та його вікові межі. Статева зрілість – це такий фізіологічний стан організму людини, досягнення якого дозволяє її належним чином і без шкідливих наслідків для здоров'я виконувати репродуктивну функцію. Водночас, відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» статева зрілість – це фізіологічний стан організму людини, який характеризується здатністю до повного виконання статевих функцій. За змістом Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів у бюро судово-медичної експертизи, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року № 6, особи як жіночої, так і чоловічої статі віком до 14 років вважаються такими, що не досягли статевої зрілості. Встановлення статевої зрілості проводиться щодо осіб віком із 14 до 18 років. Основний безпосередній об'єкт злочину – статева недоторканість особи, яка забезпечує нормальний фізичний, психічний і соціальний розвиток неповнолітніх. Додатковим безпосереднім об'єктом злочину може виступати здоров'я особи. Об'єктивна сторона злочину полягає у діянні – вчиненні статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості. Кримінальна відповідальність за ст. 155 КК

[27] Женунтій В.І., Зеленяк П.А. Кримінально – правова охорона статевої недоторканості дітей в Україні. Право і суспільство. 2018. № 3. С. 206 – 213.

України настає як за одиничний статевий акт з особою, яка не досягла статевої зрілості, так і за більш-менш тривалі стосунки, які навіть можуть мати форму фактичного шлюбу. Суб'єктом злочину може бути особа чоловічої або жіночої статі, якій виповнилося 16 років. Оскільки у ст. 155 КК України йдеться про природний гетеросексуальний акт, стать винного завжди протилежна статі потерпілої особи. У ч. 2 ст. 155 КК України передбачений спеціальний суб'єкт злочину – батько, мати, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник, а також особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього. Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом, тобто суб'єкт усвідомлює, що потерпіла особа не досягла статевої зрілості і бажає вступити з нею у статеві зносини. Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 155 КК України) визнаються: вчинення його батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього; спричинення ним безплідності чи інших тяжких наслідків[28].

За даними вітчизняних вчених, потерпілі від статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості, за статтю та віком розподілилися так: особи жіночої статі становили 72,2%, серед них віком до 11 років – 23 особи (15,0%), до 14 років – 45 осіб (39,1%), до 16 років – 15 осіб (13,0%); особи чоловічої статі – 27,8%, серед них віком до 11 років – 11 осіб (9,6%), до 14 років – 14 осіб (12,2%), до 16 років – 7 осіб (6,1%). Отже, серед дівчат малолітніми були більше половини потерпілих 68 осіб (54,1%), а серед хлопців майже чверть – 25 осіб (21,8%)[29].

Видатні вітчизняні вчені Хряпінський П.В. та Світличний О.О. в ході дослідження судової практики встановили, що потерпілі від розбещення неповнолітніх за віком розподілилися так: малолітніми були 179 осіб або 75,8% від загальної кількості потерпілих, не досягли шістнадцятирічного віку 67 осіб або 24,2% осіб[3031].

Поряд з тим, ст. 156 КК України встановлює кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх. Визначається, що родовим об'єктом для розбещення неповнолітніх, з огляду на те, що

[28] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

[29] Хряпінський П.В., Чмут С.В. Кримінальна відповідальність за статеві злочини з особою, яка не досягла статевої зрілості: монографія. Запоріжжя: ЗНУ-Альянс, 2011. 184 с.

[30] Хряпінський П.В., Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. 265 с.

[31] Хряпінський П.В., Світличний О.О. Обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх: сучасний стан та перспективи вдосконалення. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2018. № 3. С. 171 – 175.

відповідну заборону містить розділ IV Особливої частини КК України, є статева свобода та статева недоторканість особи. Основним безпосереднім об'єктом розбещення неповнолітніх є нормальний статевий (сексуальний) розвиток неповнолітніх осіб, а додатковим (обов'язковим) – їхня статева недоторканість[32]. З об'єктивної сторони злочин виражається у вчинені розпусних дій, а саме дій сексуального характеру, здатних викликати фізичне і моральне (інтелектуальне) розбещення неповнолітніх. В даному випадку доцільним є розмежування наступних підтипів об'єктивної сторони злочину, зокрема фізичне та інтелектуальне розбещення. Фізичне розбещення полягає в тому, що винний вчиняє оголення власних статевих органів або потерпілої особи, непристойні доторкання до статевих органів, які викликають статеве збудження, навчання статевим збоченням, імітацію статевого акту, схиляння або примушування потерпілих до вчинення певних сексуальних дій між собою, статевих зносин, акт онанізму у присутності потерпілої особи тощо. Диспозицією ст. 156 КК України охоплюється також задоволення статевої пристрасті винного неприродним способом, якщо при цьому щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, не застосовується фізичне чи психічне насильство та не використовується її безпорадний стан. Водночас, інтелектуальне розбещення полягає в цинічних розмовах з потерпілим на сексуальні теми, розповідання відвертих, натуралістичних сексуальних історій, фотографуванні потерпілих у різних сексуальних позах, демонстрації порнографічних предметів, ознайомленні потерпілої особи з порнографічними зображеннями, відеофільмами тощо. Зважаючи на характеристику інтелектуального розбещення як складової об'єктивної сторони злочину, варто зауважити, що використання в ході вчинення розпусних дій творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру кваліфікуються за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. ст. 156 і 301 КК України. Розбещення неповнолітніх є закінченим злочином з моменту вчинення розпусних дій (формальний склад злочину)[33]. Суб'єктом розбещення неповнолітніх пропонується вважати особу, яка має належний рівень розвитку психіки (медичний критерій), що уможливлює: 1) усвідомлення фактичного змісту вчинюваних розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, 2) усвідомлення суспільної небезпеки таких дій, що здатні зашкодити нормальному

[32] Письменська О.В. Розбещення неповнолітніх: склад злочину та кримінально-правові засоби реагування: дис… док. філ.: 081 Право. Кропивницький, 2025. 211 с.

[33] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

статевому (сексуальному) розвитку потерпілого; 3) здатність керувати своїми діями, які пов'язані з відповідним впливом на особу, яка не досягла шістнадцятирічного віку (юридичний критерій). У науковій літературі обґрунтовується, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 156 КК України, визнається особа, яка досягла віку повноліття. Таким чином, загальний суб'єкт кримінального правопорушення у даному випадку має обмеження за віковим критерієм. Сам факт досягнення повноліття виступає додатковою спеціальною ознакою, яка визначає особу винного. Отже, розбещувальні дії щодо неповнолітньої особи можуть бути вчинені лише повнолітнім суб'єктом. Водночас, законодавець передбачає, що у випадку розбещення малолітньої особи кримінальна відповідальність може наставати вже з шістнадцятирічного віку, що відображає підвищений рівень суспільної небезпеки даного злочину. Суб'єктивна сторона складу злочину характеризується наявністю єдиної обов'язкової ознаки – умисної форми вини. При цьому, характер вчинюваних дій виключає можливість необережного ставлення винного до наслідків. Отже, розбещення неповнолітніх може бути реалізоване виключно з прямим умислом, коли особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачає їх можливі наслідки та бажає їх настання[34].

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» чинний КК України доповнено ст. 156-1, яка встановлює кримінальну відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей[35].

Відповідно до ч. 1 ст. 156-1 КК України кримінальну відповідальність встановлено за пропозицію зустрічі, зроблену повнолітньою особою неповнолітньому (у тому числі із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій), з метою вчинення будь-яких дій сексуального характеру чи розпусних дій. Важливою умовою кваліфікації таких дій є те, що після здійснення пропозиції особа вчинила хоча б одну дію, спрямовану на реалізацію зазначеної зустрічі. Водночас, ч. 2 ст. 156-1 КК України передбачає посилену кримінальну відповідальність за аналогічні діяння, але вчинені

[34] Письменська О.В. Суб'єктивні ознаки розбещення неповнолітніх: дискусійні питання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2023. Випуск 75: частина 2. С. 119 – 124.

[35] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції): Закон України від 18 лютого 2021 року № 1256-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20. (Дата звернення: 15.09.2025).

з метою втягнення дитини у виготовлення дитячої порнографії. Таким чином, законодавець виокремлює два самостійні різновиди суспільно небезпечної поведінки, об'єднані спільною метою – використання дитини для сексуальних цілей, але розмежовані за характером посягання. Приміткою до статті визначено, що під «зустріччю» слід розуміти не лише фізичний контакт у реальному середовищі, а й взаємодію, проведення якої передбачає використання сучасних інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій. Таке уточнення демонструє врахування законодавцем сучасних форм вчинення сексуальних злочинів щодо дітей, що особливо актуально в умовах поширення цифрових комунікацій та соціальних мереж. Вітчизняна дослідниця Юзікова Н.С. впевнена, що притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності посилить кримінально-правовий захист дітей від сексуального насильства та експлуатації, передусім у мережі інтернет, і як наслідок, призведе до формування практики застосування закону про кримінальну відповідальність відповідно до міжнародних зобов'язань за Ланцаротською конвенцією[36].

Аналізуючи конструкцію кримінально-правової новели, закріпленої у ст. 156-1 КК України, Сав'юк О.В. та Герелюк Х.В. акцентують увагу на низці дискусійних моментів, що потребують більш чіткого законодавчого врегулювання. Дослідники зазначають, що не все у цій нормі є однозначним, як може здатися на перший погляд. По-перше, законодавець не визначає чіткого поняття «домагання» та «сексуальні цілі», що створює труднощі у правозастосуванні та дозволяє лише здогадуватися про зміст даних категорій. По-друге, термін «домагання» у статті фактично зводиться лише до «пропозиції зустрічі», однак залишається відкритим питання, яким чином у такому випадку кваліфікувати та доводити саме наявність «сексуальних цілей». По-третє, у диспозиції норми законодавець фіксує лише «пропозицію зустрічі» як об'єктивну сторону кримінального правопорушення, однак безпосередня «зустріч» не передбачається як складова частина діяння, що може створювати колізії у практичному застосуванні. Крім того, окремої уваги заслуговує суб'єктний склад злочину. Законодавець визначає суб'єктом лише повнолітню особу, однак виникає питання: чи справді неповнолітній у віці від шістнадцяти років не може бути виконавцем цього діяння щодо малолітньої особи? Така прогалина у

[36] Юзікова Н.С., Курінна О.О. Особливості кримінальної відповідальності за сексуальне насильство щодо дітей: теоретичні та практичні аспекти. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2024. № 6. С. 221 – 227.

нормі потенційно звужує коло можливих суб'єктів і потребує додаткового осмислення[37].

5. Особливості кримінально-правової охорони дитинства у контексті порушень особистих прав і свобод неповнолітніх

В контексті кримінально-правового захисту дитинства важливе місце посідають обов'язки батьків, опікунів, піклувальників тощо. Так, чинний КК України встановлює кримінальну відповідальність за злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні (ст. 164 КК України), злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки (ст. 166 КК України), використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (ст. 167 КК України), розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя) (ст. 168 КК України), незаконну посередницьку діяльність або інші незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) дитини, передачі її під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ю громадян (ст. 169 КК України).

Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України) містить цілий розділ XIII присвячений нормативно-правовому регулювання праці молоді. Так, відповідно до ст. 187 КЗпП України, неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України. Водночас, ст. 188 цього ж Кодексу затверджує заборону прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. Однак, за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років[38].

Звідси, відповідно випливає необхідність захисту та охорони трудових прав неповнолітніх, зокрема кримінально-правовими

[37] Сав'юк О.В., Герелюк Х.В. Кримінальна відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей в Україні. Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 23 листоп. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 187 – 190.

[38] Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 15 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08. (Дата звернення: 15.09.2025).

засобами. Чинним КК України, а саме ч. 2 ст. 172 встановлено кримінальну відповідальність за незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», а також інше грубе порушення законодавства про працю вчинені щодо неповнолітнього.

На нашу думку, така норма має особливе значення, оскільки неповнолітні працівники, з огляду на їхню вікову та соціальну вразливість, потребують підвищених гарантій у сфері трудових правовідносин. Встановлення кримінальної відповідальності за порушення трудових прав неповнолітніх слугує не лише формою реагування держави на неправомірні дії роботодавців, а й превентивним інструментом, який сприяє дотриманню принципу справедливості, забезпеченню рівності у трудових правовідносинах та охороні гідності неповнолітнього працівника.

6. Кримінально-правова охорона дитинства від протиправних посягань в контексті громадського порядку та моральності

Одним із важливих напрямів кримінально-правового захисту дитинства є протидія діянням, які, хоча й не спрямовані безпосередньо проти життя чи здоров'я неповнолітніх, однак завдають істотної шкоди їхньому психоемоційному стану. До таких норм належить ч. 2 ст. 299 КК України, що встановлює кримінальну відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, вчинене у присутності малолітнього чи неповнолітнього. Включення цієї особливо кваліфікуючої ознаки є невипадковим: законодавець підкреслює особливу вразливість дитячої психіки, яка формується в умовах сприйняття навколишнього світу. Спостереження дитиною актів насильства над твариною може спричинити глибоку психологічну травму, породити відчуття страху, жорстокості як соціальної норми або, навпаки, призвести до емоційної апатії.

Таким чином, криміналізація зазначеного діяння переслідує подвійний захисний ефект: по-перше, охороняє тварин від жорстокого поводження як самостійний об'єкт правового захисту, а по-друге, забезпечує безпеку та гармонійний розвиток дитини, захищаючи її від шкідливих, зокрема демонстраційних деструктивно характеризуючих впливів. Такий підхід цілком відповідає міжнародним стандартам у сфері прав дитини, які передбачають створення безпечного середовища для фізичного, морального та психологічного розвитку неповнолітніх.

Необхідність охорони психоемоційного розвитку неповнолітніх зумовила законодавця встановити кримінальну відповідальність за збут

неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, а також примушування неповнолітніх до участі у створенні останніх (ч. ч. 2, 3 ст. 300 КК України), адже систематичне сприйняття продукції, яка формує толерантність до насильства, здатне спричиняти викривлення моральних орієнтирів, зниження чутливості до страждань інших осіб та девіантні моделі поведінки.

Таким чином, положення ч. 2 та 3 ст. 300 КК України виступають важливим елементом кримінально-правової охорони дитинства. Вони спрямовані на запобігання поширенню серед неповнолітніх ідеології насильства та нетерпимості, а також на недопущення використання дітей як інструменту у процесі створення та тиражування шкідливої, деструктивної, інформаційної продукції. Це відповідає як національним конституційним гарантіям захисту прав дитини, так і міжнародним зобов'язанням України, зокрема Конвенції ООН про права дитини.

Кримінальні правопорушення, що стосуються моральності, сьогодні стали досить поширеним явищем. Одним із найбільш суттєвих правопорушень у цій сфері є ввезення, виробництво, збут і розповсюдження порнографічних матеріалів. Це явище має широке поширення і становить серйозну загрозу для морального та психофізичного розвитку особистості, особливо серед неповнолітніх. Оскільки порнографія може порушувати основні моральні норми, а також створювати небезпеку для здоров'я та психіки дітей, її поширення має певні кримінально-правові наслідки[39].

Захист неповнолітніх від шкідливої інформації, зокрема такої, що стосується інтимної сфери, є надзвичайно важливим завданням кримінального законодавства. Психіка дитини особливо вразлива до матеріалів сексуального характеру, адже передчасний доступ до них може викликати психологічні травми, спотворити уявлення про міжстатеві відносини, сприяти девіантній поведінці тощо. Саме тому законодавець передбачає окрему кримінальну відповідальність за поширення порнографічних матеріалів серед неповнолітніх.

Відповідно до ч. 2 ст. 301 КК України, збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру караються штрафом від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням

[39] Кирбят'єв, О., Позднякова-Кирбят'єва, Е. Кваліфікуючі ознаки ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів. Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2024. № 4. С. 85 – 91.

волі на строк до п’яти років, або позбавленням волі на той самий строк[40]. На відміну від загального складу цього злочину, кваліфікуючою ознакою тут виступає саме адресат – особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку. Такий підхід зумовлений підвищеним рівнем суспільної небезпеки: шкода завдається не лише суспільній моралі загалом, але й безпосередньо психічному та моральному розвитку дітей. Фактично дана кримінально-правова норма слугує своєрідним інструментом охорони дитинства від порнографічної інформації. Вона не лише запобігає безпосередньому поширенню порнографічних матеріалів серед неповнолітніх, а й формує правовий бар’єр проти будь-яких спроб використати дітей як цільову аудиторію для такого контенту. Це положення також узгоджується з міжнародними актами, зокрема Факультативним протоколом до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, який зобов’язує держави посилювати захист дітей від експлуатації у сфері порнографії[41].

Таким чином, ч. 2 ст. 301 КК України є важливою складовою системи кримінально-правових засобів охорони дитинства. Вона спрямована на попередження негативних, зокрема інформаційних впливів на психіку неповнолітніх і забезпечує їх право на безпечний та здоровий розвиток.

Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім’ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини. Держава здійснює захист дитини від залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо[42].

Доповнення КК України ст. 301-1 пояснюється цілком логічною реакцією держави на посилення загроз сексуальної експлуатації дітей у

[40] Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. (Дата звернення: 15.09.2025).

[41] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії : Протокол Організації Об’єднаних Націй від 01.01.2000 : станом на 3 квітня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09. (Дата звернення: 15.09.2025).

[42] Шевченко Т.В. Одержання доступу до дитячої порнографії як ознака суб’єктивної сторони статті 301-1 КК України. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2023. № 8. https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-8-01-05.

цифрову епоху. Інтернет-технології та соціальні мережі суттєво спростили поширення й доступ до заборонених матеріалів, що створює нові виклики для системи кримінально-правової охорони дитинства. На відміну від загальних складів злочинів у сфері обігу порнографічних матеріалів, законодавець виокремив особливий предмет злочину – дитячу порнографію, а також передбачив кримінальну відповідальність не лише за її виготовлення чи розповсюдження, а навіть за умисне отримання доступу до таких матеріалів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. Це свідчить про випереджувальний характер кримінально-правової охорони, адже покарання настає ще на стадії споживання забороненого контенту, а не лише його виробництва чи збуту. Особливе значення має положення ч. 3 та ч. 4 ст. 301-1 КК України, якими передбачено кримінальну відповідальність за примушування неповнолітньої чи малолітньої особи до участі у створенні дитячої порнографії. Така норма є надзвичайно важливою, оскільки відображає підвищену суспільну небезпеку втягнення дітей до діяльності, що має характер сексуальної експлуатації. Вона поєднує у собі як фізичне, так і психологічне насильство над дитиною, що завдає непоправної шкоди її моральному, психічному, психологічному, фізичному та соціальному розвитку. При цьому, законодавець проводить чітку диференціацію відповідальності залежно від віку потерпілої особи. Такий підхід відповідає принципу посиленої кримінально-правової охорони найбільш уразливих категорій дітей, адже малолітні особи не здатні усвідомлювати наслідки власної участі у створенні порнографічних матеріалів і потребують особливого захисту з боку держави.

Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи є одним із найбільш небезпечних посягань на моральний та фізичний розвиток дітей, що прямо відображено у ст. 301-2 КК України. Дана норма спрямована на захист дитинства від експлуатації у сфері сексуальної індустрії, яка в умовах розвитку інформаційних технологій набуває особливої латентності та транснаціонального характеру. Під видовищним заходом сексуального характеру законодавець пропонує розуміти публічний показ у будь-якій формі продукції сексуального змісту або сценічні дії, метою яких є демонстрація сексуальних дій. Особливість цієї статті полягає у тому, що кримінально караним визнається не лише проведення заходу але й його відвідування з метою перегляду, якщо особі достеменно відомо, що у ньому задіяні малолітні чи неповнолітні. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам протидії сексуальній експлуатації дітей, зокрема положенням Конвенції Ради Європи про захист дітей від

сексуальної експлуатації та сексуального насильства[43]. Окремо виділяються дії, пов'язані із втягненням або примушуванням неповнолітньої особи до участі у видовищному заході (ч. 3 ст. 301-2 КК України), які законодавець кваліфікує як більш небезпечні через використання обману, шантажу, уразливого стану чи фізичного насильства. Якщо ж такі дії вчиняються стосовно малолітньої особи, відповідальність є ще суворішою (ч. 4 ст. 301-2 КК України).

Таким чином, кримінально-правова заборона проведення видовищних заходів сексуального характеру за участю дітей є важливим елементом системи кримінально-правової охорони дитинства в Україні. Вона враховує як об'єктивну сторону (організація, участь, відвідування заходу), так і суб'єктивні чинники, спрямовані на недопущення будь-яких форм дитячої сексуальної експлуатації.

Однією з найбільш аморальних і небезпечних категорій кримінальних правопорушень проти моральності на думку видатного вітчизняного вченого А.А. Нєбитова є суспільно небезпечні протиправні діяння, пов'язані із сексуальною експлуатацією. Серед цих злочинів слід виділити саме створення або утримання місць розпусти і звідництво, кримінальна відповідальність за які передбачена ст. 302 КК України, оскільки вказані злочини посягають на засади суспільної моральності у сфері статевих стосунків і сприяють поширенню розпусти та аморальності у задоволенні статевих потреб людей. Дослідник окремо акцентує увагу на тому, що досить часто вони вчиняються саме з метою одержання прибутку, а подекуди поєднуються із залученням неповнолітніх і вчиненням ряду інших злочинів[44].

Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 302 КК України, полягає у тому, що дії, які його становлять, сприяють поширенню розпусної поведінки та моральної девіації у сфері статевих відносин. Такі прояви перетворюють жінку чи чоловіка на засіб задоволення сексуальних потреб, як за їхньої згоди, так і через використання уразливих життєвих обставин. Наслідком є поширення венеричних та інших інфекційних хвороб, деградація неповнолітніх, а також незаконне отримання прибутку, що нерідко стає сферою діяльності організованих злочинних угруповань. Високий рівень латентності цього діяння посилює його небезпечність, адже воно негативно впливає на моральний

[43] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції): Закон України від 18 лютого 2021 року № 1256-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20. (Дата звернення: 15.09.2025).

[44] Нєбитов А. А. Кримінальна відповідальність за створення або утримання місць розпусти і звідництво: актуальні проблеми теорії та практики. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2014. № 1. С. 95 – 98.

розвиток особи, процес статевого виховання неповнолітніх та створює умови для вчинення інших кримінальних правопорушень – проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, а також проти статевої свободи та недоторканості особи[45].

Предметом злочину та одночасно місцем його вчинення у першій формі є місце розпусти – будь-які приміщення або їх частини у будівлях промислово-виробничого, комунально-побутового та іншого службового призначення, у навчально-виховних, медичних, торгівельних закладах, місцях розваг та ігорного бізнесу, масажних салонах, лазнях, жилих будинках, готелях, кемпінгах, пансіонатах, санаторіях, наметових містечках, трейлерах тощо, якщо їх пристосовано для зайняття проституцією та вчинення розпусних дій. Важливим є той момент, що поняття «місце» вжито в назві та диспозиції ч. 1 ст. 302 КК України у множині, у законодавчому тлумаченні означає ймовірну різноманітність приміщень, а не їх кількість. Об'єктивна сторона злочину передбачає обов'язкову ознаку – дії, а саме створення або утримання місць розпусти, звідництво для розпусти. Поняття створення та утримання охоплюють усі аспекти функціонування місць розпусти – від пошуку відповідного приміщення до оснащення його меблями, посудом, предметами інтимної гігієни тощо. Звідництво – це посередництво, що полягає у підшукуванні осіб, які бажають задовольнити статеві потяги, і зведення їх із тими, хто може надати послуги сексуального характеру. Під розпустою в теорії кримінального права, як правило, розуміється безладне статеве спілкування природним або неприродним способом для задоволення статевої пристрасті за гроші або інші матеріальні цінності. З іншого боку, вчені зазначають, що поняття «розпуста» може тлумачитися як статева розпущеність характеризуючись низьким моральним рівнем поведінки та відносин[46].

Суб'єкт злочину – загальний, будь-яка особа, яка досягла 16 років. У разі вчинення цього злочину службовою особою з використанням влади чи свого службового становища її дії підлягають кваліфікації за сукупністю статей 302 і 364 КК України. Додаткової кваліфікації за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) не потрібно. Однак у разі залучення до вчинення зазначених дій осіб, які не досягли 16-річного віку, або вчинення щодо них розпусних дій відповідальність повинна наставати за сукупністю – ч. 3 ст. 302 КК

[45] Нєбитов А. А. Кримінальна відповідальність за створення або утримання місць розпусти і звідництво: актуальні проблеми теорії та практики. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2014. № 1. С. 95 – 98.

[46] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

України і відповідною частиною ст. 156 КК України[47]. Разом з тим, досліджуючи суб'єкт злочину, передбаченого ч. 3 ст. 302 КК України варто зазначити, що в даній кваліфікації винним є фізична осудна особа, яка досягла 18-річного віку. Таким чином, дане визначення пояснюється тим, що залучати неповнолітнього до вчинення злочину може лише повнолітня особа[48].

Слушною є думка О.С. Скок та Т.В. Шевченко, які зазначають, що суб'єкт злочину, який утримує місце для розпусти, постійно перебуває в стані скоєння злочину до моменту припинення своїх злочинних діянь з власної волі або викриття існування такого місця[49].

Суб'єктивна сторона злочину визначається наявністю прямого умислу, що передбачає усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру дій, спрямованих на створення чи утримання місць розпусти або звідництво, передбачення їх можливих наслідків, а також бажання їх настання. Така форма вини повністю узгоджується з загальними положеннями кримінального права про умисел, згідно з якими особа не лише розуміє фактичні ознаки свого діяння, але й цілеспрямовано реалізує його з відповідною антисоціальною спрямованістю та антигромадськими установками.

Кваліфікуючими ознаками злочину передбаченого ч. 2 ст. 302 КК України є вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 302 КК України, з метою наживи; особою, раніше судимою за цей злочин; організованою групою[50]. Водночас, на думку професора А.А. Нєбитова, ч. 2 ст. 302 КК України доцільно доповнити такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, а у ч. 3 цієї статті встановити особливо кваліфікуючу обставину – скоєння злочину організованою групою. Повторність злочинів, передбачених ст. 302 КК України, варто розширити повторністю злочинів, не пов'язаною із

[47] Skok O.S., Shevchenko T.V. Criminal-legal characteristics of the creation or maintenance of places of prostitution and pimping, provided for in Article 302 of the Criminal Code of Ukraine. Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. P. 548 – 564.

[48] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

[49] Skok O.S., Shevchenko T.V. Criminal-legal characteristics of the creation or maintenance of places of prostitution and pimping, provided for in Article 302 of the Criminal Code of Ukraine. Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law : Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. P. 548 – 564.

[50] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

засудженням за раніше скоєний злочин і повторністю однорідних злочинів[51].

Особливо кваліфікуючими ознаками (ч. 3 та ч. 4 ст. 302 КК України) є вчинення дій, передбачених частинами першою або другою цієї статті, вчинені із залученням неповнолітньої або малолітньої особи.

Отже, зважаючи на вищевикладене можливо дійти висновку, що ст. 302 КК України має важливе юридичне значення у системі кримінально-правової охорони дитинства, оскільки передбачає відповідальність за створення та утримання місць розпусти чи звідництво із залученням неповнолітніх або малолітніх осіб. Такі діяння не лише порушують засади суспільної моральності, а й безпосередньо загрожують нормальному розвитку дітей. Встановлення підвищеної відповідальності за вчинення цього злочину щодо неповнолітніх підкреслює пріоритет захисту прав та інтересів дитини у кримінальному законодавстві України.

Конституція України гарантує право кожної особи на працю, що виключає будь-які форми примусової експлуатації. Найнебезпечнішим різновидом такої експлуатації визнається сексуальна, оскільки вона не лише принижує гідність людини, але й має руйнівний вплив на дітей та підлітків. У зв'язку з цим кримінальне законодавство України передбачає підвищену відповідальність за посягання на статеву свободу та недоторканість неповнолітніх, розглядаючи їх як особливу категорію, що потребує першочергового правового захисту. Відповідно до чинного законодавства, зокрема ст. 303 КК України, кримінально караним є втягнення особи у заняття проституцією або примушування до цього шляхом обману, шантажу, використання уразливого стану, застосування чи погрози застосування насильства, а також сутенерство. Цей злочин належить до найбільш небезпечних форм сексуальної експлуатації, оскільки посягає на моральні засади суспільства, свободу особи та її статеву недоторканість. Особливої уваги потребує аналіз зазначеного діяння у випадках, коли його жертвами стають неповнолітні, адже така поведінка спричиняє непоправні наслідки для фізичного, психічного та морального розвитку дітей. Саме тому законодавець передбачає конкретизовану кримінально-правову охорону дитинства від подібних проявів експлуатації, розглядаючи втягнення неповнолітніх у проституцію як кваліфіковані склади злочину[52].

[51] Нєбитов А. А. Кримінальна відповідальність за створення або утримання місць розпусти і звідництво: актуальні проблеми теорії та практики. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2014. № 1. С. 95 – 98.

[52] Олефір А.Ю. Сутенерство або втягнення особи у заняття проституцією: особливості, проблеми та відповідальність. ΛΌГОΣ. Мистецтво наукової думки. 2019. № 4. С. 208 – 210.

Головним безпосереднім об'єктом злочину є моральні засади суспільства у сфері задоволення статевих потреб людей, адже моральні й правові норми забороняють статеві зносини за винагороду чи з використанням фізичного або психічного примусу і, навпаки, стимулюють правомірні добровільні статеві зносини на основі симпатії. Додатковим обов'язковим об'єктом злочину, передбаченого ст. 303 КК України, може бути статева свобода, здоров'я, воля й гідність особи, власність[53].

Потерпілим від злочину може бути фізична особа чоловічої та жіночої статі. Водночас у кваліфікованому й особливо кваліфікованому складах злочину спеціальний потерпілий – особа, що перебуває в матеріальній чи службовій залежності від особи, яка вчинила злочин, а також неповнолітня і малолітня особа[54].

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 303 КК України, включає три альтернативні діяння: втягнення у проституцію, примушування до неї та сутенерство. У сфері кримінально-правової охорони дитинства найбільш небезпечним є залучення неповнолітньої або малолітньої особи до проституції, оскільки це грубо порушує їх статеву свободу та недоторканність, завдає шкоди психічному розвитку тощо.

У кримінально-правовій теорії проституція трактується як систематичне надання особою сексуальних послуг невизначеному колу осіб за матеріальну винагороду, що виступає основним або додатковим джерелом доходу. Втягнення особи в заняття проституцією або її примушування до цього полягає у схилянні особи до такої діяльності різними законодавчо визначеними способами. Втягнення здійснюється через обман, шантаж або використання уразливого стану особи, тоді як примушування відбувається виключно шляхом застосування або погрози насильства. Така диференціація є важливою для визначення ступеня суспільної небезпеки цих діянь. Водночас, сутенерство розглядається як дії особи, спрямовані на організацію або забезпечення заняття проституцією іншою особою. У теорії кримінального права його трактування може відрізнятися, залежно від акцентів на організаційній або експлуатаційній складовій цього діяння[55].

---

[53] Нєбитов А.А. Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією: аналіз складу злочину. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2. С. 41 – 50.

[54] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / [Андрушко П. П., Арсенюк Т. М., Бантишев О. Ф. та ін.] ; за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 2-ге вид., переробл. та допов. К. : Дакор, 2008. 1428 с.

[55] Олефір А.Ю. Сутенерство або втягнення особи у заняття проституцією: особливості, проблеми та відповідальність. ΛΟΓΟΣ. Мистецтво наукової думки. 2019. № 4. С. 208 – 210.

Отже, сутенерство передбачає створення умов для заняття проституцією, забезпечення необхідними засобами та захисту особам, які нею займаються. Аналіз судової практики показує, що ті, хто здійснює сутенерство, часто одночасно примушують або втягують осіб до заняття проституцією, що свідчить про взаємозв'язок цих діянь. Відповідно до ст. 303 КК України, загальний суб'єкт злочину – фізична осудна особа, яка досягла 16 років; проте стосовно неповнолітніх і малолітніх суб'єктом злочину є особа, яка на момент вчинення дій досягла 18 років. Водночас, дослідники зосереджують увагу на наявності спеціального суб'єкта злочину у ч. 2 цієї статті, якими є службові особи та особи, від яких потерпілий перебуває у матеріальній або іншій залежності[56].

Суб'єктивна сторона розглядуваного злочину характеризується прямим умислом. Винний усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки та прагне до їх настання. Тобто він усвідомлює, що незаконно втягує особу в заняття проституцією, примушує її до цього чи забезпечує такого роду аморальну діяльність і бажає вчинення зазначених дій. Водночас, ставлення особи до тяжких наслідків, що можуть настати в результаті таких дій, є необережним. Метою злочину є отримання доходу від надання сексуальних послуг потерпілими. Хоча цю ознаку суб'єктивної сторони складу злочину безпосередньо не передбачено в диспозиції статті, однак вона випливає з логічного тлумачення терміну «проституція»[57].

Зважаючи на вищевикладену кримінально-правову характеристику злочину, передбаченого ст. 303 КК України, зокрема кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки та категорію потерпілих осіб можливо зазначити, що дана норма забезпечує комплексну кримінально-правову охорону дитинства, підкреслюючи високий рівень суспільної небезпеки злочинів сексуальної експлуатації неповнолітніх і необхідність суворої відповідальності за такі дії.

Захист дітей є, завжди був і буде пріоритетним напрямом державної політики у зв'язку з тим, що діти як ніхто піддаються антигромадському та іншому негативному впливу, їх дуже легко втягнути в кримінальну та будь-яку іншу заборонену законом діяльність. Саме тому захист дітей від протиправних посягань на їхній моральний та фізичний розвиток має особливу значущість також у зв'язку з тим, що давно відома певна

[56] Олефір А.Ю. Сутенерство або втягнення особи у заняття проституцією: особливості, проблеми та відповідальність. ΛΌГОΣ. Мистецтво наукової думки. 2019. № 4. С. 208 – 210.

[57] Нєбитов А.А. Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією: аналіз складу злочину. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2. С. 41 – 50.

залежність злочинності загалом від злочинності неповнолітніх, яка сьогодні набула загрозливого розмаху. Натепер у сфері охорони дітей є чимало проблем: демографічна криза, загострення проблеми здоров'я дітей, соціальне сирітство, зростання дитячої бездоглядності, злочинність неповнолітніх, порушення їхніх майнових прав. Перехідний період в Україні характеризується відсутністю належного механізму реалізації правового захисту неповнолітніх від втягнення в злочинну діяльність. В даному контексті, А.М. Бабой зазначає, що втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність вже давно стало однією з глобальних проблем кримінально-правової політики України та інших держав, адже злочинність серед неповнолітніх у певному сенсі є фактором росту злочинності дорослих. І, щоб не допустити зростання злочинності, слід зосередити увагу на запобіганні й, передусім, захисті неповнолітніх осіб від негативних явищ, серед яких украй небезпечним є втягнення дорослими особами неповнолітніх у злочинну діяльність[58].

Водночас, на думку О.С. Майгур, прагнення виявити самостійність, реалізувати себе є часто однією з причин, які спонукають неповнолітніх до скоєння правопорушень або становлять фундамент для безперешкодного втягнення їх у злочинну діяльність[59].

Основним безпосереднім об'єктом втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність виступають відносини у сфері моральності, які забезпечують вільний, нормалізований розвиток особистості неповнолітньої особи. Разом з тим, такі відносини передбачають охорону неповнолітніх від негативного, ба-більше деструктивного впливу, який може стати детермінантом протиправної діяльності. Ключовою рисою в кримінально-правовій характеристиці є потерпілий, яким є неповнолітня або малолітня особа. Водночас, кваліфікуючою ознакою визначається саме втягнення малолітньої особи у злочинну діяльність.

Об'єктивна сторона злочину передбачає таку обов'язкову ознаку, як дії, що полягають у втягненні у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом, заняття азартними іграми[60]. Під втягненням неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність треба розуміти певні дії дорослої особи, вчинені з будь-яких мотивів і пов'язані з безпосереднім впливом на неповнолітнього з метою

[58] Бабой А.М. Особливості втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 12. С. 277 – 283.

[59] Майгур О.С. Психологічні та педагогічні проблеми роботи з делінквентами. Юридична психологія та педагогіка. 2013. № 1. С. 227 – 233.

[60] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

викликати у нього рішучість взяти участь в одному чи декількох злочинах або займатись іншою антигромадською діяльністю. Втягнення завжди передбачає наявність причинного зв'язку між діями дорослої особи і виникненням у неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії[61].

З об'єктивної сторони втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність може здійснюватися лише шляхом активних дій. Без прямого психічного впливу на неповнолітнього не можливо, як правило, залучити його до злочинної діяльності та інших антигромадських занять[62]. Окремі дослідники дотримуються думки, що втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність має передбачати діяльність у буквальному сенсі. Так, вітчизняна дослідниця О.А. Гритенко підкреслює, що втягнення зазвичай передбачає втягнення не в один конкретний злочин, а взагалі в злочинну діяльність (вчинення декількох злочинів)[63].

Водночас, ми погоджуємось із позицією А.М. Бобой, оскільки тлумачення поняття втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність як схиляння його до скоєння ряду злочинів фактично звужує склад цього злочину. На думку вченої, це може призвести до ухилення від кримінальної відповідальності за схиляння неповнолітнього до одного злочину. Таким чином, у теорії й практиці затвердилась позиція, що під втягненням неповнолітнього слід розуміти діяльність, спрямовану на збудження в нього бажання (прагнення) брати участь у вчиненні одного або кількох злочинів[64].

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла 18-річного віку. Водночас, спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 304 КК України може бути батько, матір, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник, особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, тобто близькі для потерпілого особи. Аналізуючи кримінальне законодавство, зокрема диспозицію ч. 2 ст. 304 КК України, слід зазначити, що спеціальних вимог щодо віку суб'єкта цього злочину

---

[61] Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04. (Дата звернення: 20.09.2025).

[62] Негоденко В.К. Відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Київ : Наукова думка, 1971. 72 с.

[63] Гритенко О.А. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: теоретичні аспекти. Боротьба з молодіжною злочинністю : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (27 вересня 2013 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2013. 238 с.

[64] Бабой А.М. Особливості втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 12. С. 277 – 283.

закон не встановлює. Тому відповідно до ст. 22 КК України суб'єктом злочину у випадку вчинення діяння щодо малолітньої особи є фізична осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла 16-річного віку.

Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 304 КК України, характеризується прямим умислом. При цьому, кримінальна відповідальність настає у випадку, коли винна особа усвідомлювала або свідомо допускала неповнолітній вік особи, яку вона втягувала у злочинну діяльність чи іншу антигромадську поведінку.

Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 304 КК України) є вчинення вказаних дій: щодо малолітньої особи, батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього. Дії опікунів і піклувальників, котрі, зловживаючи опікунськими правами з корисливою метою, втягнули неповнолітніх підопічних у антигромадську діяльність, слід додатково кваліфікувати за ст. 167 КК України, оскільки вони охоплюються ч. 2 ст. 304 КК України. Водночас, батьки, опікуни, піклувальники, інші особи, які були зобов'язані за рішенням суду сплачувати кошти на утримання неповнолітніх дітей, але злісно ухилялися від цього або не виконували своїх обов'язків по догляду за дітьми і втягували останніх у вчинення злочинів чи іншу антигромадську діяльність, за наявності для того підстав мають нести відповідальність за сукупністю злочинів, а саме: за ч. 2 ст. 304 КК України та за ст. 164 чи ст. 166 КК України[65].

Згідно з п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2 відповідальність дорослих осіб за ст. 304 КК України у випадках втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність встановлена не тільки за наявності ознак злочину, передбаченого статтями Особливої частини КК України, зокрема ст. 300, ч. 2 ст. 301, ч. 2 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324), котрі є спеціальними нормами. У разі вчинення дорослими злочину, передбаченого спеціальною нормою, кваліфікація має здійснюватися саме за такою нормою, а не за ст. 304 КК України[66].

Втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, що вчинюється службовою особою з використанням влади чи службового становища, потребує кваліфікації за ст. 364 КК України, а

[65] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

[66] Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04. (Дата звернення: 20.09.2025).

якщо йдеться про зловживання військовою службовою особою владою чи службовим становищем – за відповідною частиною статей 364 чи 365 КК України. Залучення неповнолітнього до незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ч. 3 ст. 309 КК України), а також залучення неповнолітнього чи малолітнього до вчинення таких дій з метою збуту чи до незаконного збуту цих речовин (ч. ч. 2, 3 ст. 307 КК України) може здійснюватися шляхом обману, обіцянки матеріальної чи іншої вигоди, використання стану матеріальної чи службової залежності, обманом тощо. Відповідальність дорослого за ч. 3 ст. 307 КК України настає в тому разі, коли він усвідомлював, що особа, яка залучається до вчинення суспільно небезпечних дій, є малолітньою, неповнолітньою, коли ж таких обставин кримінального провадженням і доведенням не було, відповідальність не настає. На думку окремих дослідників, проблемним є розмежування злочинів, передбачених ст. 304 та ст. 150-1 КК України. Вчені зазначають, якщо порівняти вказані норми щодо ознак потерпілого, то напрошується висновок про певні відмінності. Так, за ст. 150-1 КК України потерпілий є малолітньою особою (до 14-річного віку), а за ч. 1 ст. 304 КК України – неповнолітнім (до 18-річного віку), хоча в ч. 2 останньої згадується і про малолітнього. Тобто ця відмінність має досить умовний характер. На думку Кузнецова В.В. та Кузнецової Л.О., основною відмінністю злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України (використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом), від злочину, передбаченого ст. 304 КК України (втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність), є суб'єктивна сторона. Вчені стверджують, що за ст. 150-1 КК України йдеться про використання з прямим умислом (знаряддя для жебрацтва), а за ст. 304 КК України – усвідомлення. При розмежуванні суб'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 150-1 та ст. 304 КК України, слід виходити із зв'язку між використанням дитини для заняття жебрацтвом – отриманням прибутку, яке не є характерним для втягнення неповнолітнього у жебрацтво[67].

7. Охорона дитинства кримінально-правовими засобами від впливу незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів

Особливе місце в системі кримінально-правової охорони дитинства посідає питання зловживання наркотичними засобами й психотропними

[67] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

речовинами. Аналіз кримінально-правової літератури, кримінологічних досліджень та наукових праць свідчить, що наркотики є насамперед молодіжною проблемою. Українське кримінальне законодавство загалом передбачає досить суворі покарання за незаконний обіг наркотиків та їх аналогів насамперед із метою захисту населення, особливо неповнолітніх, від втягнення в наркоманію[68].

У розділі XIII КК України встановлено відповідальність за злочини, пов'язані з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, а також інші посягання проти здоров'я населення. До цієї категорії віднесено протиправні, кримінально-карані діяння, що стосуються наркотичних і психотропних речовин (ст. ст. 305 – 309, 313 – 320 КК України), прекурсорів (ст. ст. 305, 306, 311, 312, 318, 320 КК України), аналогів наркотиків і психотропів (ст. ст. 305 – 309, 313 – 315, 317, 320 КК України), а також снодійного маку та конопель (ст. 310 КК України)[69].

Злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин та спрямовані проти здоров'я неповнолітніх за чинним кримінальним законодавством, тягнуть за собою більш суворі покарання. Система кримінально-правового захисту дитинства в даному контексті представлена в наступних нормах, зокрема: незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних речовин або їх аналогів без мети збуту (ч. 3 ст. 309 КК України), вчинені із залученням неповнолітнього, караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років; незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 314 КК України), вчинене щодо неповнолітнього, карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років; схиляння неповнолітнього до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315 КК України) карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років; організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього (ч. 2 ст. 317 КК України) карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років із конфіскацією майна; спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 КК України); карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років; схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих

[68] Костенко Я.В. Злочини проти дитини: зміст та класифікація. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017. № 30, Т. 2. С. 72 – 75.

[69] Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. (Дата звернення: 22.09.2025).

засобів (ст. 324 КК України), що не є наркотичними чи психотропними або їх аналогами, карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той же строк[70].

На рівні самостійного складу злочину чинним кримінальним законодавством закріплено ст. 323 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу та разом з цим слугує ключовим елементом в системі кримінально-правового захисту дитинства, зокрема від негативних впливів та спонукань.

Так, відповідно до положень Всесвітнього антидопінгового кодексу, який є базою і для Антидопінгового кодексу Олімпійського руху, допінгом визначається не лише вживання заборонених речовин, але й будь-яке порушення антидопінгових правил. Відповідно до чинного законодавства, допінгом можливо визначити речовини, зокрема психостимулятори, анаболічні стероїди, актопротектори і методи, які використовуються для підвищення працездатності спортсменів, разом з тим, є потенційно небезпечними для здоров'я[71]. Речовинам, які застосовуються у якості допінгу характерні високоактивні компоненти тваринного і рослинного походження, не виключенням є синтетичні аналоги останніх.

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 323 КК України є суспільні відносини, які забезпечують охорону здоров'я неповнолітніх осіб. Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом можуть виступати здоров'я та життя особи тощо. Потерпілим при вчинення цього протиправного діяння є діти, що займаються фізичною культурою або спортом, при зайнятті якими можливе використання допінгу. Об'єктивна сторона злочину полягає у вчиненні злочинного діяння – спонуканні неповнолітніх до застосування допінгу[72].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2 Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, спонукання неповнолітніх до застосування допінгу визначається як будь-які умисні дії (умовляння, пропозиції, поради, переконування, примушування, застосування насильства,

[70] Костенко Я.В. Злочини проти дитини: зміст та класифікація. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017. № 30, Т. 2. С. 72 – 75.

[71] Про антидопінгову діяльність у спорті: Закон України від 26 січня 2022 року № 2011-IX. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-20. (Дата звернення: 22.09.2025).

[72] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

погрози, шантажу тощо), спрямовані на збудження у такої особи бажання вживати допінг чи спробувати це зробити хоча б один раз. Такі дії можуть полягати у даванні тренерами, керівниками спортивних, культуристських чи інших товариств, клубів, груп, секцій вказівок про застосування допінгу, у погрожуванні відрахуванням у разі відмови тощо[73].

Варто підкреслити, що у разі вдавання винного до фізичного насильства, кваліфікація здійснюється за сукупністю злочинів: крім ст. 323 КК України, додатково застосовуються ст. 126 або ст. 127 КК, а у разі заподіяння тілесних ушкоджень – відповідні статті, що передбачають відповідальність за їх спричинення. Таким чином, ст. 323 КК України не поглинає насильницьких дій, і вони підлягають самостійній кримінально-правовій оцінці.

Суб'єкт злочину загальний, а саме особа, яка досягла 18 років, або спеціальний: особа, яка виконує професійні обов'язки щодо спортивної діяльності неповнолітнього (викладач фізкультури, інструктор з того чи іншого виду спорту, тренер, керівник команди, до складу якої входить неповнолітній спортсмен). Спонукання неповнолітнього до застосування допінгу, вчинене службовою особою з використанням свого службового становища, необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів за ст. 323 КК та відповідними статтями, що передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності. Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого умислу: винний усвідомлює, що за допомогою вищезазначених форм впливу примушує неповнолітнього застосувати допінг, і бажає досягти такого результату[74].

Кваліфікований склад злочину (ч. 2 ст. 323 КК) формується у випадках, коли спонукання неповнолітнього до вживання допінгу здійснюється такими особами: батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном, піклувальником чи іншою особою, яка має покладені на неї обов'язки з виховання чи піклування про потерпілого, а також тренером, керівником спортивної команди або особою, яка вже раніше вчинила один із злочинів, визначених ст. ст. 314, 315, 317 чи 324 КК України. Статус зазначених вище осіб (батьків, опікунів, піклувальників тощо) надає їм ознаки спеціального суб'єкта злочину, що закріплено в нормах

[73] Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04. (Дата звернення: 20.09.2025).

[74] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

Сімейного кодексу України. Повторністю у даному випадку вважається ситуація, коли примушування неповнолітніх до використання допінгу мало місце більше одного разу – як щодо однієї, так і щодо декількох осіб. Якщо ж подібні дії здійснює особа, яка вже була визнана винною у злочинах, передбачених ст. ст. 314, 315, 317, 324 КК України, то її поведінка кваліфікується суворіше. Це можливо у випадку, коли вона має судимість за такі діяння, або ж її нові дії утворюють сукупність злочинів, відповідальність за які передбачена як цими статтями, так і ст. 323 КК України.

Особливо кваліфікований склад злочину утворюють дії, визначені у ч. 1 або 2 ст. 323 КК України, якщо вони були вчинені щодо двох і більше осіб; діяння, що призвели до шкоди здоров'ю потерпілого (ч. 3 ст. 323 КК України); випадки, коли наслідком є істотна шкода здоров'ю чи інші тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 323 КК України). Важливо відрізняти поняття «шкода здоров'ю» та «істотна шкода здоров'ю». Перше охоплює будь-які порушення нормального стану організму, навіть тимчасові (отруєння, алергія, збій у роботі шлунково-кишкового тракту, непритомність, запаморочення тощо). Друге ж пов'язане з тривалим або значним розладом здоров'я, що може спричинити втрату працездатності чи ускладнити перебіг хронічних хвороб. Інші тяжкі наслідки, що можуть виникнути внаслідок дії допінгу, включають: незворотні зміни у функціонуванні серцево-судинної системи, розлади роботи внутрішніх органів, психічні порушення, інвалідність, каліцтво, виснаження організму, втрату фізичної працездатності чи навіть неможливість продовжувати спортивні тренування[75].

Окрім цього, на рівні самостійного складу злочину закріплено ст. 324 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами.

Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів завдає злочинної шкоди суспільним відносинам, які охороняють здоров'я населення, а отже основним безпосереднім об'єктом злочину є суспільні відносини, які забезпечують охорону здоров'я населення.

Водночас, на думку С.В. Лосич, диспозиція ст. 324 КК України не містить прямої вказівки на безпосередній об'єкт злочину, але він є елементом родового, а отже його однозначно повинні утворювати суспільні відносини у сфері охорони здоров'я населення. Щодо визначення безпосереднього об'єкта схиляння неповнолітніх до

[75] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

вживання одурманюючих засобів у науці кримінального права можна простежити позицію науковців, більшість із яких безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину вважає здоров'я неповнолітніх[76].

Охорона здоров'я дітей визнається одним із ключових напрямів державної політики. Це положення ґрунтується на Конвенції про права дитини, ухваленій 20 листопада 1989 року на 44-й сесії Генеральної Асамблеї ООН і ратифікованій Верховною Радою України 27 лютого 1991 року. В Україні на цій основі було прийнято Національну програму «Діти України» та Закон України «Про охорону дитинства», де одним із провідних пріоритетів визначено захист прав дитини на життя, здоров'я, освіту та гармонійний розвиток. Слід ураховувати, що неповнолітні через особливості віку не завжди здатні правильно оцінювати власну поведінку чи усвідомлювати наслідки своїх дій. Найважливішим є те, що діти становлять генетичний фонд нації, а отже, турбота держави про їх фізичне здоров'я та належний розвиток виступає одним із першочергових завдань. Вживання дітьми психоактивних чи одурманюючих речовин створює пряму загрозу їхньому фізичному та психічному стану, що, у свою чергу, негативно впливає на становлення повноцінної особистості та відповідального громадянина суспільства.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, що полягає у схилянні неповнолітніх до вживання одурманюючих речовин, виступають суспільні відносини, пов'язані з охороною здоров'я населення. Його суспільна небезпечність насамперед полягає у згубному впливі таких засобів на організм підлітків, який перебуває на етапі формування. Споживання одурманюючих речовин може спричиняти незворотні наслідки: насамперед серйозне ураження всіх систем організму, що для неповнолітніх виражається у сповільненні фізичного та психічного розвитку, інтелектуальній деградації та руйнуванні особистості. Тривале вживання зазначених засобів призводить до виснаження й ослаблення організму, порушень функцій травної системи, зниження або втрати статевої активності, погіршення розумових здібностей, втрати працездатності, загальної астенії та підвищеної дратівливості, ба-більше агресивності[77].

Окрім основного безпосереднього об'єкта, яким є суспільні відносини у сфері охорони здоров'я, додатковим факультативним об'єктом злочину виступають права та законні інтереси

[76] Лосич С.В. Кримінальна відповідальність за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів [Текст] : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лосич Сергій Васильович ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.

[77] Лосич С.В. Кримінальна відповідальність за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів [Текст] : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лосич Сергій Васильович ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.

неповнолітнього. Йдеться, передусім, про забезпечення нормального фізичного, психічного та соціального розвитку дитини, її право на безпечне дитинство, вільне від шкідливих впливів. Схиляння до вживання одурманюючих засобів посягає не лише на здоров'я, а й на індивідуальні інтереси неповнолітнього, порушує умови його виховання та навчання, формування моральних і духовних цінностей, що у перспективі негативно впливає на становлення особистості та можливість реалізації себе в суспільстві.

Предметом злочину є одурманюючі засоби, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами. Потерпілим від злочину є неповнолітні[78].

В своєму досліджені Лосич С.В. розкрив вичерпний перелік ймовірних предметів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 324 КК України. Оскільки станом на момент проведення дослідження у законодавчій базі такий перелік відсутній, отже автор, проводячи паралель із наркотичними засобами, пропонує закріпити орієнтовний перелік одурманюючих засобів, що має бути затверджений відповідним наказом Міністерства охорони здоров'я України. До вказаного переліку Лосич С.В. пропонує внести: снодійні засоби (фенобарбітал, барбітал, бромізовал); анальгетики (фенацетін, анальгін, амідопірин); стимулятори центральної нервової системи (синдрокарб, сиднофен, алкалоїди кофеїну); антипаркінсонічні засоби (циклодол, паркопан, ридинол); антигістамінні препарати (димедрол, піпольфен); транквілізатори (сибазон, хлозепід, нозепам, нітрозепам, феназепам, триокгазін); леткі ароматичні речовини (розчинники, лаки, нітрофарби, засоби для виведення плям, що містять, ацетон, клей і леткі рідини, які використовують у промисловості та як засоби побутової хімії)[79].

Об'єктивна сторона злочину становить схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів, будь-які ненасильницькі дії, спрямовані на те, щоб збудити в іншої особи бажання чи добитися від неї згоди вжити такі засоби хоча б один раз. Якщо винний в ході схиляння неповнолітнього до вживання одурманюючого засобу застосовує фізичне насильство, то залежно від характеру останнього вчинене кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених ст. 126 або ст. 127 та ст. 324 КК України. Кримінальне правопорушення

[78] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

[79] Лосич С.В. Кримінальна відповідальність за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів [Текст] : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лосич Сергій Васильович ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.

вважається закінченим з моменту вчинення дій, у яких містяться ознаки схиляння неповнолітнього до вживання одурманюючого засобу[80].

Суб'єкт злочину загальний, тобто особа, яка досягла 18-річного віку. Водночас, деякі вчені аналізуючи кримінально-правову характеристику злочину, передбаченого ст. 324 КК України схильні до думки, що суб'єктом досліджуваного виду злочину, може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Вказується, що неповнолітній в 16 років уже досягає того рівня розвитку фізичних і духовних здібностей, що дозволяють йому свідомо ставитися до своїх вчинків, керувати ними та адекватно розуміти вимоги законів. На додаток, вченні вважають за доцільне враховувати підвищену небезпечність схиляння до вживання одурманюючих засобів. Звертаючись до питання щодо віку суб'єкта злочину, не можна оминути увагою тієї обставини, що схилянню все частіше піддаються малолітні особи, яких у більшості випадків схиляють неповнолітні 16 – 18 років. У процесі таких діянь вагомим є фактор вікової переваги, завдяки чому схиляння виявляється успішним. Неповнолітні особи 16 років здатні усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій, а отже нести кримінальну відповідальність за їх учинення. У зв'язку з цим вітчизняний вчений Лосич С.В. обґрунтовує пропозицію щодо можливості визнання суб'єктом злочину неповнолітнього саме з 16-річного віку[81].

Ми погоджуємось з думкою вченого, котрий вважає, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 324 КК України, може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. На нашу думку, дана позиція обґрунтована з огляду на те, що в 16 років особа досягає достатнього рівня фізичного, психологічного та духовного розвитку, що дозволяє йому усвідомлено ставитися до своїх дій, керувати ними та адекватно розуміти вимоги чинного законодавства. Особливе значення в цьому контексті має фактор вікової переваги у випадках схиляння до вживання одурманюючих речовин, коли неповнолітні особи старшого підліткового віку (16 – 18 років) можуть впливати на молодших осіб, що збільшує суспільну небезпечність таких дій. У зв'язку з цим можливість усвідомлення неповнолітнім суспільно небезпечного характеру своїх вчинків стає вагомим аргументом на користь визнання його суб'єктом кримінального правопорушення. Позиція дослідника, який обґрунтовує можливість визнання неповнолітнього суб'єктом злочину саме із настанням 16-річного віку, видається обґрунтованою та логічно

[80] Дубинець В. Визначення видів примусу до вживання наркотиків. Право України. 2006. № 8. С. 91 – 96.

[81] Лосич С.В. Кримінальна відповідальність за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів [Текст] : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лосич Сергій Васильович ; Донец. юрид. ін-т МВС України. – Донецьк, 2012. С. 204.

підтверджує сучасні підходи кримінально-правової науки щодо диференціації віку кримінальної відповідальності та врахування рівня розвитку особи при кваліфікації злочинів.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого умислу, тобто винний усвідомлює, що схиляє завідомо неповнолітнього потерпілого до вживання одурманюючих засобів, і бажає вчинити такі протиправні дії відносно неповнолітньої особи. Водночас, якщо винний сприймає іншу особу як повнолітню, не усвідомлюючи її неповнолітнього віку, кримінальна відповідальність за схиляння до вживання одурманюючих засобів виключається[82].

Отже, зважаючи на вищевикладене можливо дійти попередніх висновків, а саме, особливе значення в системі кримінально-правової охорони дитинства посідає протидія зловживанню наркотичними засобами, психотропними речовинами та одурманюючими засобами серед неповнолітніх. Дослідження показують, що молодь є найбільш уразливою категорією населення, і втягнення її у вживання зазначених речовин становить серйозну загрозу фізичному, психічному та соціальному розвитку дитини. Саме тому КК України передбачає суворі санкції за такі правопорушення, що направлені на захист здоров'я неповнолітніх та попередження їх втягнення у наркозалежність. Система кримінально-правового захисту дитинства реалізується через комплекс норм кримінального законодавства, які встановлюють відповідальність за незаконний обіг наркотичних і психотропних речовин, схиляння до їх вживання, а також спонукання до застосування допінгу. Особлива увага приділяється кваліфікуючим та особливо кваліфікуючим ознакам цих злочинів, коли винними є особи, які виконують обов'язки з виховання або тренування неповнолітніх, що підкреслює підвищену суспільну небезпечність таких діянь.

Науковий аналіз кримінально-правової доктрини дозволяє дійти висновку, що суб'єктом злочину за ст. 324 КК України може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Дослідники обґрунтовують даний підхід тим, що особа цього віку здатна усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій, контролювати їх і розуміти вимоги закону. Крім того, фактор вікової переваги старших підлітків у процесі схиляння до вживання одурманюючих засобів підсилює загрозу для малолітніх осіб і підтверджує необхідність застосування кримінальної відповідальності до осіб віком від 16 років.

[82] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

Суб'єктивна сторона злочинів, передбачених ст. ст. 323, 324 КК України, характеризується прямим умислом: винний усвідомлює протиправний характер своїх дій та бажає досягти результату у вигляді схиляння неповнолітнього до вживання заборонених або одурманюючих засобів. Водночас у випадках застосування фізичного насильства чи повторних діянь кваліфікація здійснюється за сукупністю злочинів, що забезпечує комплексну правову оцінку.

Таким чином, кримінально-правова охорона неповнолітніх у сфері протидії наркотизації та схиляння до вживання одурманюючих речовин є багаторівневою та диференційованою залежно від віку, ролі винного та наслідків для здоров'я потерпілого. Законодавче закріплення таких норм, а також наукове обґрунтування вікових меж суб'єктів кримінальних правопорушень сприяє ефективному кримінально-правовому захисту неповнолітніх та формуванню безпечного середовища для їх фізичного, психічного і соціального розвитку.

8. Кримінально-правова охорона дитинства у сфері фізичної культури та спорту

Стаття 49 Конституції України визначає, що держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, зокрема це стосується й дитячого, юнацького спорту[83]. Стаття 5 Закону України «Про охорону дитинства» унормовує, що організація охорони дитинства здійснюється, зокрема шляхом розвитку мережі навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, а також позашкільних навчальних закладів, діяльність яких спрямована на організацію дозвілля, відпочинку і оздоровлення дітей, зміцнення їх матеріально-технічної бази[84]. В даному контексті криється широке та багатогранне визначення поняття «дозвілля» адже мова може йти не лише про відпочинок, а й про освітню, науково-технічну та спортивну діяльність.

Відповідно до положень Національної Стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 року № 708-р, серед стратегічних завдань наявні зокрема, збереження та розвиток у територіальних громадах мережі закладів позашкільної освіти, їх структурних підрозділів, гуртків, спортивних секцій для забезпечення змістовного дозвілля дітей з урахуванням широкого залучення дітей з

[83] Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – с. 141. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. (Дата звернення: 23.09.2025).

[84] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14. (Дата звернення: 23.08.2025).

сімей внутрішньо переміщених осіб та інших категорій дітей, які потребують особливої уваги[85].

Окремої уваги в даному контексті заслуговує Закон України «Про фізичну культуру і спорт» структура якого містить ст. 33, яка закріплює та визначає дитячий спорт як напрям спорту, який забезпечує ознайомлення дітей з видами спорту та виявлення їх здібностей до подальших занять спортом. Водночас, ст. 34 цього ж Закону визначає дитячо-юнацький спорт як напрям спорту, який забезпечує залучення дітей для занять певним видом спорту із дитячого спорту для здійснення їх спортивної спеціалізації та забезпечення умов для переходу до резервного спорту[86].

Таким чином, зважаючи на вищевикладені положення нормативно-правових та підзаконних актів можливо дійти висновку, що спорт посідає бодай провідне місце в системі елементів розвитку дитини. В будь-якому виді спорту мають місце спортивні змагання в яких приймають участь не лише повнолітні спортсмени, а й діти, які змагаються за першість. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про фізичну культуру і спорт», спортивне змагання – це спортивний захід або комплекс спортивних заходів, що проводиться організатором спортивних змагань з метою порівняння досягнень спортсменів та визначення переможців відповідно до правил спортивних змагань з видів спорту та затвердженого організатором спортивних змагань положення (регламенту) про ці змагання, що відповідає визначеним центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері фізичної культури та спорту, вимогам та цьому Закону[87].

Спортивні змагання, точніше їх результати в яких участь приймають, зокрема неповнолітні поставлені під кримінально-правову охорону. Саме так, ч. 2 ст. 369-3 КК України, передбачає кримінальну відповідальність за вплив на результати офіційних спортивних змагань неповнолітніх шляхом підкупу, примушування або підбурювання чи вступу у змову щодо результатів офіційного спортивного змагання неповнолітніх з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи

[85] Національна Стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 року № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#n17. (Дата звернення: 23.09.2025).

[86] Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24 грудня 1993 року № 3808-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12. (Дата звернення: 23.09.2025).

[87] Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24 грудня 1993 року № 3808-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12. (Дата звернення: 23.09.2025).

третьої особи або одержання внаслідок таких діянь неправомірної вигоди для себе чи третьої особи[88].

Стаття 369-3 КК України введена в дію на підставі Закону України від 3 листопада 2015 року № 743-VIII «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань», який спрямований на запобігання впливу на результати офіційних спортивних змагань корупційних правопорушень та порушень, пов'язаних з корупцією у сфері спорту, визначає засади, особливості суб'єктів і заходів запобігання та виявлення зазначених порушень і усунення їх наслідків, а також відповідальність за них[89]. 21 грудня 2015 року Україна підписала Конвенцію Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями, спрямовану на запобігання, виявлення і покарання за маніпуляції спортивними змаганнями, а також посилення обміну інформацією та поглиблення співпраці як на національному, так і на міжнародному рівнях між причетними органами державної влади, спортивними організаціями та операторами спортивних парі. Законом України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями» наша держава ратифікувала згадану Конвенцію[90].

Безпосереднім об'єктом злочину є суспільні відносини, що забезпечують правильну (належну) діяльність відповідних суб'єктів із приводу формування та реалізації державної політики у сфері спорту в частині, непідкупності службових (посадових осіб, фінансування їх виключно у порядку, встановленому законодавством. Під діяльністю у сфері спорту слід розуміти діяльність визначених законом суб'єктів, пов'язану з підготовкою спортсменів, організацією, проведенням і забезпеченням спортивних заходів, а також з управлінням розвитком видів спорту, офіційно визнаних в Україні. Предметом аналізованого злочину є неправомірна вигода. Це поняття у контексті застосування аналізованої статті законодавцем не розкрито. Принаймні у примітці до ст. 364-1 КК України, де наведено визначення неправомірної вигоди для ряду статей Розділу XVII Особливої частини КК України, не зазначено, що воно поширюється й на ст. 369-3 КК України. Незважаючи на це під

[88] Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. (Дата звернення: 23.09.2025).

[89] Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань: Закон України від 3 листопада 2015 року № 743-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-19. (Дата звернення: 23.09.2025).

[90] Про ратифікацію Конвенції Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями: Закон України від 16 листопада 2016 року № 1752-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1752-19. (Дата звернення: 23.09.2025).

неправомірною вигодою у ст. 369-3 КК України так само слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав. При цьому необхідно уточнити: коли йдеться про таку форму вчинення злочину, як вплив на результати офіційних спортивних змагань шляхом підкупу, примушування або підбурювання чи вступу у змову щодо результатів офіційного спортивного змагання (ч. 1 ст. 369-3 КК України), неправомірна вигода, з огляду на її одержання для себе чи третьої особи, є складовою мети зазначеного злочину, а в разі підкупу – ще й знаряддям вчинення злочину; якщо злочин вчиняється у формі одержання внаслідок таких діянь неправомірної вигоди для себе чи третьої особи (ч. 1 ст. 369-3 КК України), то неправомірна вигода є предметом зазначеного злочину; коли йдеться про таку форму вчинення цього злочину, як порушення заборони розміщення ставок на спорт, пов'язаних з маніпулюванням офіційним спортивним змаганням з одержанням в результаті цього неправомірної вигоди для себе або інших осіб у розмірі, що перевищує двадцять прожиткових мінімумів для працездатних осіб (ч. 3 ст. 369-3 КК України), то неправомірна вигода також є предметом зазначеного злочину, але, зважаючи на законодавче визначення поняття «ставки на спорт», одержується виключно у вигляді грошових коштів, а тому не охоплює інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру. Щодо такого предмета корупційного правопорушення, як ексклюзивна спортивна інформація, тобто службова інформація про офіційне спортивне змагання і його учасників, якою особа володіє завдяки службовому становищу, крім інформації загальновідомої, легкодоступної чи розкритої відповідно до правил, що регулюють відповідне спортивне змагання, то у диспозиції ст. 369-3 КК України про нього безпосередньо не згадано. За наявності впливу на результати офіційних спортивних змагань шляхом примушування потерпілим від цього злочину можуть бути спортсмен, особа допоміжного спортивного персоналу, яка бере участь у спортивному змаганні, або посадова особа у сфері спорту. Важливо підкреслити, що у ст. 369-3 КК України описано два основні склади злочину: перший – у ч. 1, а його кваліфікований склад – у ч. 2; другий – у ч. 3[91].

[91] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

Зупиняючись на питанні об'єкта злочину варто зауважити, що на думку Савченко А.В. та Кришевич О.В., протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань (ч. ч. 1 та 2 ст. 369-3 КК України) – це багатооб'єктний злочин. Якщо його основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують правильну (належну) діяльність з приводу формування та реалізації державної політики у сфері фізичної культури і спорту, тобто діяльність у сфері спорту в частині непідкупності службових та інших осіб, фінансування їх виключно у порядку, встановленому законодавством, то додатковим факультативним – нормальний розвиток неповнолітніх[92].

Ми цілком погоджуємося з позицією А.В. Савченко та О.В. Кришевич, які слушно зазначають, що протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань є багатооб'єктним злочином. Такий підхід виглядає обґрунтованим, оскільки він відображає багатогранний характер суспільних відносин, що зазнають посягання у сфері спортивної діяльності. Основний безпосередній об'єкт дійсно охоплює суспільні відносини, спрямовані на забезпечення належної реалізації державної політики у сфері фізичної культури і спорту, зокрема у частині забезпечення непідкупності службових та інших осіб, що функціонують у спортивному середовищі, та фінансування їх діяльності виключно відповідно до вимог законодавства. Водночас, особливої уваги заслуговує додатковий факультативний об'єкт цього злочину – нормальний розвиток неповнолітніх. Йдеться не лише про захист фізичного здоров'я дітей та підлітків, а й про гарантії їх гармонійного психічного, інтелектуального та морального становлення. Спорт і дозвілля виступають важливими соціальними інститутами, що формують ціннісні орієнтири, сприяють вихованню дисципліни, колективізму та відповідальності. Протиправний вплив на результати змагань шляхом підкупу, примушування чи змови підриває ці засади та створює для неповнолітніх викривлені уявлення про чесність і справедливість. У цьому контексті кримінально-правова охорона спрямована на те, щоб убезпечити дітей від негативного соціального досвіду та моральної шкоди, яка може виникнути внаслідок маніпуляцій у спорті. Якщо неповнолітній спортсмен або навіть глядач стає свідком чи жертвою такої протиправної поведінки, це може вплинути на його ставлення до спорту як соціально значущого явища, нівелювати виховну функцію спортивних змагань і створити передумови до девіантної

[92] Савченко А.В., Кришевич О.В. Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: проблемні питання кримінальної відповідальності. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: тези доповідей наук.-теор. конф. (м. Київ, 25 квітня 2016 року). К.: НАВС, 2016. С. 61 – 64.

поведінки в майбутньому. Таким чином, додатковий факультативний об'єкт злочину, передбаченого ч. 2 ст. 369-3 КК України слід розглядати ширше, він охоплює комплекс гарантій цілісного розвитку дітей – фізичного, психічного, соціального та морального. Забезпечення таких гарантій є невід'ємною складовою кримінально-правової політики України у сфері охорони дитинства та зміцнення суспільних відносин у галузі спорту.

Об'єктивна сторона злочину передбачає такі форми: вплив на результати офіційних спортивних змагань шляхом підкупу, примушування або підбурювання чи вступу у змову щодо результатів офіційного спортивного змагання (ч. 1 ст. 369-3 КК України); одержання внаслідок таких діянь неправомірної вигоди для себе чи третьої особи (ч. 1 ст. 369-3 КК України); порушення заборони розміщення ставок на спорт, пов'язаних з маніпулюванням офіційним спортивним змаганням з одержанням в результаті цього неправомірної вигоди для себе або інших осіб у розмірі, що перевищує двадцять прожиткових мінімумів для працездатних осіб (ч. 3 ст. 369-3 КК України)[93].

Суб'єкт злочину – диференційований, оскільки ним може бути як загальний (фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність), так і спеціальний, у випадку вчинення пасивного підкупу. Зокрема, в якості спеціального суб'єкта можуть виступати: спортсмени (фізичні особи, які систематично займаються певними видами спорту, визнаними в Україні, та беруть участь у спортивних заходах), особи допоміжного спортивного персоналу, які беруть участь у спортивному змаганні (будь-які тренери, наставники, менеджери, агенти, працівники команди, офіційні особи команди, медичний та інший персонал, що обслуговує або лікує спортсменів, які беруть участь або готуються до спортивних змагань), та посадові особи у сфері спорту (власники, акціонери, керівники чи працівники юридичної особи, яка організовує і сприяє спортивним змаганням, а також особи, уповноважені на проведення офіційного спортивного змагання; керівники і працівники міжнародної спортивної організації, інших компетентних спортивних організацій, що визнають змагання)[94].

Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 369-3 КК України передбачає прямий умисел і спеціальну мету. Аналогічного висновку доходить Д.О. Анісімов зазначаючи, що протиправний вплив на

[93] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

[94] Бондаренко О.С. Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: кримінально-правова характеристика. Право і суспільство. 2017. № 1. С. 213 – 217.

результати офіційних спортивних змагань може вчинятися виключно з прямим умислом, що характерно для всіх частин ст. 369-3 КК України. Тобто, особа вчиняючи протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань повинна усвідомлювати суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачати його суспільно небезпечні наслідки й бажати їхнього настання. Мотивом та метою протиправного впливу на результати офіційних спортивних змагань є одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи ч. 1 та ч. 2 ст. 369-3 КК України незалежно від грошового та матеріального виміру, а у ч. 3 ст. 369-3 КК України є одержання неправомірної вигоди для себе або інших осіб у розмірі, що перевищує двадцять прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Мета у випадку протиправного впливу на результати офіційних спортивних змагань, несе обов'язковий характер, адже передбачена в диспозиції статті[95].

Кваліфікуючими ознаками впливу на результати офіційних спортивних змагань або одержання внаслідок таких діянь неправомірної вигоди для себе чи третьої особи є: 1) вчинення таких дій стосовно офіційних спортивних змагань неповнолітніх; 2) вчинення таких дій повторно. Під офіційними спортивними змаганнями неповнолітніх слід розуміти такі офіційні спортивні змагання, у яких беруть участь виключно спортсмени, що не досягли 18 років. Повторністю злочинів визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК України (ч. 1 ст. 32 КК України). Хоча ця кваліфікуюча ознака, «прив'язана» лише до дій, передбачених ч. 1 ст. 369-3 КК України, останні з огляду на зміст ч. 1 ст. 32 КК України мають визнаватись вчиненими повторно, і якщо їм передувало вчинення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 369-3 КК України. Якщо вплив на результати офіційних спортивних змагань шляхом примушування вчиняється службовою особою чи службовою особою юридичної особи приватного права, за наявності достатніх для цього підстав, дії особи мають додатково кваліфікуватись за відповідним положенням ст. ст. 364 або 364-1 КК України. Підкуп спортсмена, особи допоміжного спортивного персоналу, яка бере участь у спортивному змаганні, посадової особи у сфері спорту кваліфікується лише за відповідною частиною ст. 369-3 КК України та не потребує додаткової оцінки за ст. ст. 354, 368, 368-3, 369 КК України, оскільки передбачені цими положеннями закону склади злочинів є суміжними. Якщо вплив на результати офіційних спортивних змагань, вчинений шляхом

[95] Анісімов Д.О. Суб'єктивна сторона складу протиправного впливу на результати офіційних спортивних змагань. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 3. С. 364 – 368.

примушування, полягав в умисному завданні потерпілому тілесних ушкоджень, погрозі вбивством чи інших діяннях, які в поєднанні з відповідними обставинами, утворюють склад злочину іншого виду, скоєне слід кваліфікувати за правилами сукупності злочинів (абз. 1 п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки»)[96].

Крім того, аналіз інформації щодо протидії корупційним проявам у сфері спорту дає можливість припускати, що протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань, як правило, здійснюється не поодинокими суб'єктами, а організованими злочинними угрупуваннями. Така тенденція пояснюється високим рівнем прибутковості подібної діяльності, її тісним зв'язком із тіньовим бізнесом, гральним ринком, а в окремих випадках – із транснаціональною злочинністю. Це значно ускладнює виявлення та розслідування відповідних правопорушень, адже вони часто носять латентний характер і супроводжуються широкою мережею корупційних зв'язків. У цьому контексті цілком логічною видається необхідність посилення кримінально-правових санкцій. Зокрема, більш суворе покарання має застосовуватися не лише до організаторів чи посередників протиправного впливу, але й до осіб, які одержували неправомірну вигоду у значному, великому та особливо великому розмірах. Адже масштаб незаконно отриманих благ є безпосереднім показником суспільної небезпечності діяння та рівня завданої шкоди як спортивній сфері, так і публічним інтересам загалом. Разом з тим, задля однакового тлумачення зазначених понять доцільно орієнтуватися на законодавчі дефініції, закріплені у примітці 1 до ст. 368 КК України. Такий підхід забезпечує системність кримінально-правового регулювання, дозволяє уникнути правової невизначеності та сприяє уніфікації правозастосовної практики.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що кримінально-правова охорона дитинства у сфері спортивної діяльності та дозвілля є одним із ключових напрямів сучасної політики України у сфері захисту прав дитини. Законодавець, закріплюючи у ст. 369-3 КК України відповідальність за протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань, чітко підкреслює особливу суспільну небезпеку цього діяння. Вона зумовлюється не лише фактом підриву принципу чесної конкуренції у спорті, а й прямою загрозою нормальному

[96] Задоя К.П. Науково-практичний коментар до статті 369-3 Кримінального кодексу України «Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань». Право і громадянське суспільство. 2015. № 2. С. 146 – 157.

фізичному, психічному та моральному розвитку неповнолітніх, які беруть участь у спортивних заходах. Визнання даного злочину багатооб'єктним є цілком обґрунтованим. Основний об'єкт охоплює суспільні відносини у сфері формування та реалізації державної політики щодо забезпечення належного функціонування спортивної системи та її захисту від корупційних впливів. Водночас, додатковий факультативний об'єкт – нормальний розвиток неповнолітніх – відображає виховну, соціалізуючу та культурну роль спорту, що забезпечує формування у дітей почуття справедливості, чесності та колективної відповідальності. Маніпуляції ж із результатами спортивних змагань формують у неповнолітніх викривлені уявлення про моральні цінності та знижують престиж спорту як соціального інституту. Кримінально-правова охорона дитинства у сфері спортивної діяльності та дозвілля потребує комплексного підходу, який поєднує належне законодавче регулювання, ефективну правозастосовну практику та міжнародне співробітництво. Лише за таких умов можливо гарантувати неповнолітнім спортсменам безпечне та чесне спортивне середовище, що забезпечуватиме їх гармонійний розвиток і реалізацію права на дозвілля та спорт.

9. Захист прав дитини від незаконної депортації у міжнародному праві та національному законодавстві

Проблема незаконної депортації дітей у сучасному світі набула особливої актуальності у зв'язку з військовими конфліктами, міграційними кризами та зростанням масштабів порушення міжнародних стандартів захисту прав людини. Депортація дітей є одним із найтяжчих злочинів проти прав дитини, адже вона порушує право на сімейне оточення, безпеку та розвиток, гарантовані як міжнародними, так і національними правовими актами[97].

Як згадувалося раніше, основним міжнародним документом у сфері захисту прав дитини є Конвенція ООН про права дитини 1989 року, яка встановлює принципи забезпечення «найкращих інтересів дитини» та забороняє незаконне переміщення чи утримання дітей[98].

До міжнародно-правових джерел належать також: Гаазька конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року[99]; Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол

[97] Воробйова І. М. Права дитини: сучасні виклики та механізми захисту. – К.: Юрінком Інтер, 2021.

[98] Convention on the Rights of the Child. UN, 1989.

[99] Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, 1980.

1967 року[100]; Європейська конвенція з прав людини (ст. 8 про право на сімейне життя)[101].

Міжнародне гуманітарне право, зокрема IV Женевська конвенція 1949 року, забороняє насильницьке переміщення населення з окупованих територій, особливо неповнолітніх[102].

В Україні захист прав дітей у контексті депортації та примусового переміщення закріплений у таких актах: Конституція України (ст. 52 – захист дітей від будь-яких форм насильства та експлуатації); Сімейний кодекс України (ст. 7 – пріоритет інтересів дитини); Закон України «Про охорону дитинства»; Кримінальний кодекс України (ст. 438 – порушення законів і звичаїв війни, що включає незаконну депортацію цивільних осіб).

Крім того, Верховна Рада України у 2023 році ухвалила спеціальний закон щодо протидії незаконному вивезенню дітей з тимчасово окупованих територій, що є реакцією на міжнародні злочини, скоєні під час війни.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово наголошував на пріоритеті інтересів дитини при вирішенні справ, пов'язаних із примусовим переміщенням (справа «Neulinger and Shuruk v. Switzerland», 2010)[103].

Міжнародний кримінальний суд у 2023 р. видав ордери на арешт посадових осіб російської федерації за незаконну депортацію українських дітей, визнавши ці дії воєнним злочином[104].

Національні суди України розглядають справи щодо примусового переміщення дітей у контексті воєнних злочинів, що демонструє посилення інтеграції міжнародних стандартів у національне правозастосування[105].

Попри наявність достатньої кількості міжнародних і національних норм, існують суттєві проблеми, зокрема: складність доведення факту незаконної депортації; відсутність уніфікованих механізмів повернення дітей; недостатній рівень міжнародної співпраці у сфері виконання судових рішень; брак спеціальних програм реабілітації дітей, які стали жертвами депортації.

[100] Convention relating to the Status of Refugees, 1951; Protocol, 1967.

[101] European Convention on Human Rights, 1950.

[102] Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 1949.

[103] Case of Neulinger and Shuruk v. Switzerland, Application no. 41615/07, Judgment of 06.07.2010.

[104] International Criminal Court, Situation in Ukraine: ICC Judges issue arrest warrants, 2023.

[105] Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL.: https://reyestr.court.gov.ua.

Дитина – це невід'ємна частина будь-якої держави і саме від неї залежить якою вона буде. Єдине, що може відрізняти одну дитину від іншої – чи щаслива вона там, де перебуває[106]. Здебільшого це залежить це від того, що відбувається навколо неї: вона чує сміх, бачить радісні обличчя рідних і близьких їй людей, прислухаючись до інтонації їхнього голосу. Важко уявити, що все це може припинитися миттєво, коли навколо війна і смерть[107].

Варто звернути увагу на той аспект, що у міжнародному праві відсутній єдиний підхід щодо визначення «дитини». Так, наприклад, відповідно до Конвенції ООН про права дитини, «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше»[108]. У Конвенції про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182, термін «дитина» застосовується до всіх осіб віком до 18 років[109]. Також відповідно до Європейського кодексу соціального забезпечення (переглянутому) (ETS № 139) термін «дитина» означає: дитину шкільного віку або дитину, яка не досягла 16 років; відповідно до визначених умов, дитину, старшу за вік, вказаний попередньому пункті, яка є учнем або студентом, або страждає хронічним захворюванням чи хворобливістю, що робить її непридатною до будь-якої професійної діяльності[110].

Таким чином, виходячи із аналізу окремих положень міжнародно-правових актів можна відзначити, що під терміном «дитина» розуміють будь-яку особу віком до 18 років, але деколи – це і особа віком до шістнадцяти років.

Що ж стосується національного законодавства, то термін дитина означає:

---

[106] *Lily Muelrath, "Never Again" Yet Another Genocide: Russia's Unlawful Forced Transfer and Adoption of Ukrainian Children, 41 Wis. Int'l L.J. 219 (2024).* DOI: https://doi.org/10.59015/wilj.QZEF9680

[107] Claudia, M., Lira, J. Unmasking Forcible Displacement of Childhood: A Multidimensional Analysis of Ukrainian Children. Available online. In: https://www.e-ir.info/2023/07/12/unmasking-forcible-displacement-of-childhood-a-multidimensional-analysis-of-ukrainian-children.

[108] UN Convention on the Rights of the Child: International document dated November 20, 1989. Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[109] Convention on the Prohibition and Immediate Measures for the Elimination of the Worst Forms of Child Labor No. 182: International Document No. 182 dated 17.06.1999 Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166.

[110] European Social Security Code (revised) (ETS N 139): International document dated November 6, 1990 No. ETS No. 139. Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_651.

– особу віком до вісімнадцяти років (повноліття), якщо згідно з законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше (Закон України «Про охорону дитинства»);

– особу віком до вісімнадцяти років (повноліття), якщо згідно з законом вона не набуває прав повнолітньої раніше (Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»);

– будь-яку фізичну особу віком до вісімнадцяти років (Закон України «Про протидію торгівлі людьми»;

– особа віком до вісімнадцяти років (Закон України «Про громадянство України»).

Отже, виходячи із вищевикладеного, під терміном «дитина» за національним законодавством вважають: 1) особу віком до вісімнадцяти років; 2) факт не набуття прав повнолітньої раніше відповідно до законодавства, застосовуваного до неї.

Проблема примусового переміщення і депортації дітей виникла в період збройної агресії рф проти України. У медіа вже неодноразово відзначалося, що «після анексії Криму за програмою «поїзд надії» дітей переміщали в російські регіони, де віддавали на всиновлення. Тоді в Криму було близько п'яти тисяч сиріт, де вони зараз – достеменно невідомо. Відтоді депортації відбувались на всіх окупованих землях»[111]. Окрім того, за даними Національного інформаційного бюро понад 19 000 дітей було переміщено російською федерацією з лютого 2022 року.

Відзначимо, що питання захисту прав дітей постійно перебувають у фокусі уваги через особливу вразливість цієї категорії. Захист прав дітей є важливою складовою міжнародного та національного права. Серед багатьох міжнародних документів із захисту прав дитини є й ті, що регулюють питання примусової передачі дітей варто відзначити Конвенцію ООН про права людини 1948 р., Конвенцію про права дитини, 1989 р.; Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, 1949 р.; Конвенції про запобігання злочину геноциду і покаранню за нього, 1948 р.; Гаазьку Конвенцію про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, 1980 р., а також у Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р.

Зокрема, у ст. 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р. зазначено, що «забороняється, незалежно

[111] Leheza Ye. O., Filatov V., Varava V., Halunko V., Kartsyhin D. Scientific and practical analysis of administrative jurisdiction in the light of adoption of the new code of administrative procedure of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. Vol. 22, Issue 5. 2019. P. 1-8. URL: https://www.abacademies.org/articles/scientific-and-practical-analysis-of-administrative-jurisdiction-in-the-light-of-adoption-of-the-new-code-of-administrative-proced-8634.html

від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні. Однак окупаційна держава може здійснювати загальну або часткову евакуацію з певної території, якщо це є необхідним для забезпечення безпеки населення або зумовлено особливо вагомими причинами військового характеру. Проведення таких евакуацій не може передбачати переміщення осіб, які перебувають під захистом, за межі окупованої території за винятком випадків, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин. Особи, яких було евакуйовано в такий спосіб, повинні бути відправлені додому відразу після припинення воєнних дій на цій території»[112].

У статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покаранню за нього, 1948 р., до діянь, вчинених з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу, та є геноцидом віднесено, зокрема примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи»[113].

Що ж стосується Римського статуту, то про примусове переміщення мова йде у ст. 7 Злочини проти людяності, а саме: d) депортація або насильницьке переміщення населення, ст. 8. Воєнні злочини, зокрема, vii) незаконна депортація або переміщення чи незаконне позбавлення волі; viii) переміщення, прямо чи опосередковано, окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію чи депортація або переміщення всього або частини населення окупованої території у межах чи за межі цієї території, а у ст. 6. Геноцид, мова йде про насильницьку передачу дітей цієї групи до іншої групи. Окрім того, у ч. 2 ст. 7. Злочини проти людяності дано тлумачення «депортація або насильницьке переміщення населення» під яким слід розуміти насильницьке переміщення відповідних осіб шляхом виселення або інших примусових дій з території, на якій вони законно перебувають, за відсутності підстав, що допускаються міжнародним правом[114].

[112] Geneva Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War of August 12, 1949. Officer. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[113] Convention on the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment of December 9, 1948. Officer. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

[114] The Rome Statute of the International Criminal Court. officer website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

У аналітичному звіті «Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію російської федерації та республіки білорусь», його автори наголошують, що «значну частину депортованих осіб складають діти, які через вік перебувають в особливо уразливому становищі. російська армія вивозить з окупованих територій дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Є інформація щодо влаштування та усиновлення таких дітей до сімей громадян рф. Більше того, уповноважена при президентові рф з прав дитини Марія Львова-Бєлова «всиновила» дитину із Маріуполя».

Ці факти визнані й Міжнародним кримінальним судом, адже 17 березня 2023 року Палата попереднього провадження II Міжнародного кримінального суду видала ордери на арешт двох осіб у контексті ситуації в Україні: президента російської федерації путіна в.в. та уповноваженого з прав дитини в управлінні справами президента російської федерації львової-бєлової м.о. На підставі клопотань прокуратури від 22 лютого 2023 року. Палата попереднього провадження II дійшла висновку, що є розумні підстави вважати, що *кожен підозрюваний несе відповідальність за воєнний злочин у вигляді незаконної депортації населення (дітей) і незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до російської федерації, на шкоду українським дітям*[115].

Отже, у міжнародному праві існує чіткий механізм захисту прав дітей від незаконного переміщення або депортації. Що ж стосується національного законодавства, то відзначимо, що указом Президента України від 8 серпня 2022 року № 568/2022, створено консультативно-дорадчий орган при Президенті України – Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей. Основними завданнями Координаційної ради з питань захисту та безпеки дітей є системний аналіз ситуації та визначення пріоритетів щодо захисту прав та безпеки дітей, зокрема в умовах воєнного стану. Рада також займається розробкою пропозицій щодо попередження злочинів проти дітей та їх примусового видворення, забезпечує координацію та моніторинг ефективності цих заходів. Важливою частиною діяльності є підготовка нормативно-правових актів, моніторинг ситуації щодо дітей, виселених з окупованих територій

[115] 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд (МКС) в Гаазі видав ордери на арешт президента росії володимира путіна та уповноважену при президенті росії з прав дитини марії львової-бєлової. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_%20kom/259864.html. (Дата звернення: 25.09.2025).

та тих, які потребують евакуації із зони бойових дій з метою їх повернення та облаштування після війни[116].

10. Кримінальна відповідальність за незаконну депортацію дітей

Варто відзначити, що у наукових статтях та окремим публікаціях, на які ми звертали увагу в рамках підготовки даного дослідження, діяння, які вчиняє країна-агресор щодо незаконного переміщення або депортації дітей містять ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України. *Так, наприклад, на думку французького правника Еммануеля Доуда, який подав позов до Міжнародного кримінального суду через насильницьке вивезення українських дітей до росії, сам факт депортації дітей є складовою злочину геноциду. Напади на частину населення з метою – це дуже важливо! – асиміляції цього населення, в цьому випадку, української нації, достатньо, щоб кваліфікувати те, що відбувається як геноцид. Іншими словами, забрати дітей силою, депортувати, вивезти їх до росії, віддати російським усиновлювачам, щоб потім розірвати всі зв'язки – і психологічні, і фізичні – з їхніми батьками, з українським народом, з історією... Так, це називається асиміляцією частини української нації й тому це можна назвати геноцидом»*[117].

Проте, аналіз зареєстрованих кримінальних правопорушень та результати їх досудового розслідування Офісу Генерального прокурора України за 2022 – квітень 2024 р. дозволяють відзначити, що у 2022 році обліковано 22 кримінальних правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, у 5 кримінальних провадженнях, особам повідомлено про підозру та 4 – направлено до суду з обвинувальним актом; у 2023 році обліковано 7, за 2 кримінальними провадженнями, особам повідомлено про підозру і 1 – скеровано до суду з обвинувальним актом; у 2024 році – обліковано 1 та за ним особам повідомлено про підозру.

Такі статистичні дані дозволяють відзначити, що правоохоронні органи кваліфікують випадки депортації або незаконного переміщення дітей за ст. 438 КК України, що вказує на певні проблеми при кваліфікації, адже з одного боку, відповідно до ч. 1 ст. 442 КК України, геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового

[116] Law of Ukraine. About the Coordination Council for the Protection and Safety of Children: Decree of the President of Ukraine dated August 8, 2022 No. 568/2022. officer website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022#Text

[117] Korniienko, Maksym. Desyatnik, Anatolii. Didkivska, Galina. Leheza, Yevhen. Titarenko, Oleksiy. 2023. Peculiarities of investigating criminal offenses related to illegal turnover of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors: criminal law aspect. Khazanah Hukum. Vol. 5. No. 3, 205-215 DOI: https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.31742.

знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, а з іншого – ч. 1 ст. 438 КК України, передбачає кримінальну відповідальність за жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій[118].

Саме тому варто погодитися з провідними вченими-правниками, які зауважують, що для розмежування переміщення населення як воєнного злочину (який може бути криміналізовано у ст. 438 КК України) та як злочину проти людяності (не може бути визначено у ст. 438 КК України) ключовим є врахування контекстуального елементу. Для воєнного злочину – це ситуація збройного конфлікту та *war nexus* (зв'язок з конфліктом). Але і злочини проти людяності можуть вчинятися в ситуації збройного конфлікту. Тож він не є достатнім критерієм. Це також вказує на потребу й удосконалення Закону про кримінальну відповідальність.

Досліджуючи питання кваліфікації незаконної депортації І. Шкарута відзначає, що «проводячи аналіз кримінального законодавства України та діяльності Офісу генерального прокурора України, можна дійти висновку, що у вітчизняному законодавстві відсутня норма права, яка б чітко й недвозначно регулювала кримінальну відповідальність осіб, які вчиняли примусову (а також обманним шляхом, шляхом зловживання довірою) депортацію, переміщення цивільного населення, дітей – громадян України»[119].

[118] Volobuieva, O. Leheza, Ye. Pervii, V. Plokhuta, Ye. Pichko, R. Criminal and Administrative Legal Characteristics of Offenses in The Field of Countering Drug Trafficking: Insights from Ukraine. Yustisia. Vol 12, No 3. 2023. 262-277. DOI: https://doi.org/10.20961/yustisia.v12i3.79443

[119] Leheza, Y., Shcherbyna, B Leheza, Y. Pushkina, O. Marchenko, O. Features of Applying the Right to Suspension or Complete/ Partial Refusal to Fulfill a Duty in Case of Non-Fulfilment of the Counter Duty by the Other Party According to the Civil Legislation of Ukraine. Revista Jurídica Portucalense, 2023. 340–359. Retrieved from https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/29662

Питання удосконалення КК України щодо встановлення відповідальності за насильницьке вивезення особи були порушено у проєктах Законів України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо насильницького вивезення особи в умовах збройної агресії» (реєстр. № 8326 від 30.12.2022 року) та «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо насильницького переміщення особи за межі території України» (реєстр. № 9204 від 13.04.2023 року)[120]. Ці законодавчі ініціативи викликали критику, оскільки виокремлення окремої норми у КК України не допоможе вирішити проблему насильницького вивезення громадян України до держави-агресора, а може бути ефективним в питаннях притягнення до відповідальності колаборантів, які брали участь в організації насильницького вивезення українців у росію[121].

Відзначимо, що у проєкті Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо насильницького вивезення особи в умовах збройної агресії» (реєстр. № 8326 від 30.12.2022 року) мова йде саме про доповнення КК України новою статтею 438-1 *«Насильницьке вивезення особи в умовах збройної агресії»*, у якій встановити кримінальну відповідальність за насильницьке вивезення особи за межі території України в умовах збройної агресії (частина перша цієї статті) та за вчинення таких дій щодо двох і більше осіб, або щодо неповнолітньої особи за відсутності ознак геноциду (частина друга цієї статті). Вважаємо, що прийняття цього проєкту Закону створило б конкуренцію, а саме між ст. 438 та ст. 438-1 КК України, що ускладнило кваліфікацію вже облікованих кримінальних правопорушень, адже за загальним правилом кваліфікації у конкуренції загальної і спеціальної норми, то пріоритет має спеціальна норма, тобто той юридичний склад кримінального правопорушення, який визначає кримінально протиправну поведінку більш конкретно. При цьому, варто пам'ятати, що ч. 2 ст. 5 КК України закріплено наступне, а саме: *«закон про кримінальну відповідальність, що встановлює кримінальну протиправність діяння, посилює кримінальну*

[120] Korneyev M., Zolotukhina L., Hryhorash T. LehezaYe. & Hryhorash O., The development of small business as a source of formation of local budget revenues in Ukraine. Investment. Management and Financial Innovations. 15 (1). 2018. P. 132-140. DOI:10.21511/imfi.15(1).2018.12

[121] Leheza, Yevhen. Yerofieienko, Larysa. Komashko, Volodymyr. (2023). Peculiarities of legal regulation of intellectual property protection in Ukraine under martial law: administrative and civil aspects. Law of Justice Journal, 37(3), 157-172. https://doi.org/10.5335/rjd.v37i3.15233

відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, не має зворотної дії в часі»[122].

Що ж стосується проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо насильницького переміщення особи за межі території України» (реєстр. № 9204 від 13.04.2023 року), то мова йде про нову редакцію ст. 438 КК України, де окремо передбачено таку ознаку як насильницьке переміщення осіб за межі території України. Серед недоліків такої редакції є некоректне використання словосполучення «за межі території України».

На нашу думку, варто відзначити, що аналіз положень Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей дозволяє відзначити одну особливість: у цій Конвенції відразу вживаються два терміни, які повинні мати різне за своїм змістом значення – «переміщення» (у тексті Конвенції) та «викрадення» (у назві Конвенції). Зокрема, що стосується першого терміну, то «Переміщення або утримування дитини розглядаються як незаконні, якщо: a) при цьому порушуються права піклування про дитину, що належать будь-якій особі, установі або іншому органу, колективно або індивідуально, відповідно до законодавства держави, у якій дитина постійно мешкала до переміщення або утримування; b) у момент переміщення або утримування ці права ефективно здійснювалися, колективно або індивідуально, або здійснювалися б, якби не переміщення або утримування»[123].

Дещо подібна ситуація щодо некоректного, на нашу думку, використання термінології має місце і в проєкті Кримінального кодексу. Так, зокрема, редакція ст. 11.5.11. Незаконне вилучення дитини: *«Особа, яка незаконно вилучила дитину, в якої батько, мати чи опікун завідомо є потерпілою людиною від насильницького зникнення, – вчинила злочин 5 ступеня»*.

Відповідно до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, під насильницьким зникненням уважається «арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без

[122] Law of Ukraine. Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001. Revision dated May 19, 2024. officer website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[123] Convention on Civil Legal Aspects of International Child Abduction of October 25, 1980. Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188.

захисту закон, а виходячи із назви самої статті мова йде, на нашу думку, саме про викрадення дитини». Тобто, батько, мати чи опікун повинні бути визнані потерпілими від таких протиправних діянь. Що ж стосується дитини, то виходячи із конструкції диспозиції цієї статті, то говорячи про «вилучення дитини» мова йде про її викрадення.

Окрім того, положення статей Розділів, що включено до Книги одинадцятої, злочини проти міжнародного правопорядку, проєкту Кримінального кодексу містить діяння, що відповідно до міжнародного гуманітарного права відноситься до незаконної депортації, але сама редакція статей має певні недоліки, адже знову відбувається відсилання до певних міжнародно-правових актів, що свідчить про те, що ці диспозиції бланкетні та ускладнюють їх правозастосування.

Отже, незаконна депортація дітей створює загрозу національній безпеці України. Події лютого 2022 року загострили існуючу з 2014 року проблему, що в своє чергу впливає і на кількість кримінальних проваджень розпочатих за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 438, 442 КК України, серед яких складно виділити категорію щодо незаконної депортації дітей. Складність доказування цієї категорії проваджень пов'язана з обмеженим доступом правоохоронних органів до інформації та неможливості встановлення точної кількості осіб, які беруть участь у таких протиправних діяннях.

Отже, підводячи підсумок із проведеного нами дослідження, можна зробити наступні висновки, а саме: у міжнародному праві існує низка міжнародно-правових актів, що регулюють питання незаконної депортації дітей, зокрема: Конвенція ООН про права людини 1948 р.; Конвенція про права дитини 1989 р.; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р.; Конвенція про запобігання злочину геноциду і покаранню за нього 1948 р.; Гаазька Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р.; а також Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р.

Що стосується національного законодавства, то існує серйозна проблема у нормативному врегулюванні використання термінології «депортація», «насильницьке переміщення» та «незаконне вилучення» і визначення критеріїв їх розмежування.

Примусове переміщення, депортація дітей має ознаки порушення положень Конвенції ООН про права дитини, зокрема статей 8 та 21, які закладають зобов'язання держав поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я, сімейні зв'язки, не допускаючи незаконного втручання, а також обов'язок держави забезпечити, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні органи влади, які визначають, що усиновлення припустиме з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів, і що

зацікавлені особи надали свою усвідомлену згоду на усиновлення. Стаття 78 Додаткового протоколу I вказує пряму заборону переміщувати в іноземну державу дітей і зазначає єдину виключну обставину, за якої переміщення дітей, що перебувають на окупованій території, може бути дозволене – невідкладні причини, пов'язані зі станом здоров'я чи лікуванням дітей. При цьому підкреслюється, що така евакуація має бути тимчасовою.

Враховуючи також передання дітей на усиновлення, спрощення процедури такого усиновлення громадянами рф, призначення російського громадянства цим дітям, дії рф виявляють ознаки геноциду за статтею 6 і (e) Римського статуту.

Відповідно до національного кримінального законодавства України дії рф щодо примусової депортації українських громадян можуть бути кваліфіковані за ст. 438 КК України. Такий міжнародний злочин, як депортація, зараз прямо не закріплений у диспозиції даної статі, тому його застосування потребує визначення слідством норм міжнародного гуманітарного права, що порушуються під час депортації, примусового переміщення.

У проєкті Кримінального кодексу України стаття 11.5.11 «Незаконне вилучення дитини» стосується викрадення дитини, що викликає дискусії щодо розміщення цієї статті у Книзі одинадцятій. Це – злочини проти міжнародного правопорядку, адже основним безпосереднім об'єктом у цьому випадку є свобода дитини. Окрім того, формулювання статей у цій книзі свідчать про бланкетні диспозиції та можливі складнощі у їх правозастосуванні.

Зроблені нами висновки дозволяють зауважити, що сьогодні існують певні проблеми притягнення до відповідальності осіб, які вчинили незаконну депортацію, та кваліфікації їх діянь, і ця тема потребує подальшого наукового дослідження.

ВИСНОВКИ

Кримінально-правова охорона дитинства в Україні має надзвичайно важливе значення, оскільки діти є особливо вразливою категорією населення. Їхня фізична та психологічна незрілість робить їх більш сприйнятливими до насильства, жорстокого поводження та інших негативних впливів. Тому правова система повинна забезпечувати комплексний захист прав дітей та ефективні механізми реагування на правопорушення, спрямовані проти них.

Українське кримінальне законодавство передбачає відповідальність за широкий спектр злочинів проти дітей, включаючи фізичне і психологічне насильство, сексуальну експлуатацію, жорстоке поводження та інші дії, що шкодять нормальному розвитку та безпеці

дитини. Саме так, кримінальне законодавство демонструє тенденцію до розширення спеціальних положень, які утворюють систему кримінально-правової охорони дитинства в Україні. У чинному КК України унормовано сорок три положення, серед яких п'ятнадцять закріплені на рівні самостійного складу злочину (ст. 117, ст. 126-1, ст. 137, ст. 141, ст. 148, ст. 150, ст. 150-1, ст. 155, ст. 156, ст. 156-1, ст. 164, ст. 301-2, ст. 304, ст. 323 та ст. 324 КК України) та двадцять вісім на рівні кваліфікуючих ознак деяких конкретних складів злочинів (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 120, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 136, ч. 2 ст. 140, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч. ч. 2, 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151-2, ч. ч. 3, 4 ст. 152, ч. ч. 2, 3 ст. 153, ч. 2 ст. 172, ч. 2 ст. 299, ч. ч. 2, 3 ст. 300, ч. 2 ст. 301, ч. 3 ст. 301-1, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ч. 2 ст. 365-2, ч. 2 ст. 369-3), що свідчить про прагнення законодавця до деталізації та підвищення ефективності інституту кримінально-правової охорони дитинства.

Ефективність кримінально-правової охорони дитинства значною мірою залежить від практичного застосування норм закону правоохоронними та судовими органами. Важливо не лише встановлювати кримінальну відповідальність за злочини, а й забезпечувати своєчасне виявлення та розслідування правопорушень, а також реабілітацію постраждалих дітей.

Захист дітей від незаконної депортації потребує комплексного підходу, що поєднує міжнародно-правові механізми, національне законодавство та ефективну правозастосовну практику. В умовах воєнних конфліктів першочерговим завданням є створення дієвих процедур і міждержавних механізмів, спрямованих на повернення незаконно вивезених дітей та їхню соціальну реінтеграцію. Україна має можливість не лише впроваджувати міжнародні стандарти, а й формувати власну судову практику, що стане прецедентною для подібних справ у світі.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене актуальним питанням інституту кримінально-правової охорони дитинства в Україні. В дослідженні розкрито поняття «кримінально-правова охорона», відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» надано визначення категорії «дитинство». Проаналізовано кримінальне законодавство України, виокремлено ряд спеціальних норм та кваліфікуючих і особливо кваліфікуючих ознак конкретних складів кримінальних правопорушень, які тою чи іншою мірою спрямовані на захист та охорону дитинства від

протиправних посягань. В ході аналізу міжнародно-правових актів, обґрунтовано доцільність внесення змін та доповнень до чинного КК України, зокрема шляхом запровадження спеціальних норм, спрямованих на захист недоторканності, честі та гідності дитини, а також забезпечення її нормального фізичного, психічного морального та соціального розвитку. Зокрема, до таких заходів належить імплементація Ланцаротської конвенції, що покликана захищати дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. Крім того, проаналізовано певні склади кримінальних правопорушень, зокрема проти життя та здоров'я особи; проти волі, честі та гідності особи, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; проти громадського порядку та моральності; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення та ін. Окреслено кримінально-правову характеристику останніх, а також акцентовано увагу на кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознаках, які спрямовані на захист та охорону дитинства.

Аналіз положень КК України дозволяє виокремити сорок три норми, які прямо чи опосередковано спрямовані на кримінально-правову охорону дитинства. Серед них п'ятнадцять мають вигляд самостійних складів злочинів (ст. 117, ст. 126-1, ст. 137, ст. 141, ст. 148, ст. 150, ст. 150-1, ст. 155, ст. 156, ст. 156-1, ст. 164, ст. 301-2, ст. 304, ст. 323 та ст. 324 КК України), тоді як двадцять вісім виступають у ролі кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак у межах конкретних складів злочинів (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 120, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 136, ч. 2 ст. 140, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч. ч. 2, 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151-2, ч. ч. 3, 4 ст. 152, ч. ч. 2, 3 ст. 153, ч. 2 ст. 172, ч. 2 ст. 299, ч. ч. 2, 3 ст. 300, ч. 2 ст. 301, ч. 3 ст. 301-1, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ч. 2 ст. 365-2, ч. 2 ст. 369-3). У такій сукупності зазначені положення формують внутрішньо узгоджену, зокрема із міжнародно-правовими приписами систему інституту кримінально-правової охорони дитинства, яка характеризується комплексністю та спеціальною спрямованістю на захист прав і свобод неповнолітніх від найбільш небезпечних форм кримінальних посягань.

Література

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14. (Дата звернення: 23.08.2025).

2. Василевич В.В., Левченко Ю.О. Сексуальне насильство щодо дитини: латентність та шляхи подолання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право.* 2023. № 79. Том 2. С. 149 – 154.

[3]. Конвенція про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989: станом на 16 листопада 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021. (Дата звернення: 23.08.2025).

4. Гуторова Н.О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н.О. Гуторова. – Харків, 2002. – 38 с.

5. Дудоров О.О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.О. Дудоров. – К., 2007. – 34 с.

6. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право / В.К. Матвійчук. – К., 2008. – 32 с.

7. Кузнецов В.В. Кримінально–правова охорона: проблеми визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право.* 2015. № 30. Том 2. С. 107 – 110.

8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

9. Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства: Закон України від 8 лютого 2018 року № 2292-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2292-19. (Дата звернення: 23.08.2025).

10. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. (Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.). Вид. 3-тє,

переробл. та допов./ За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка.– К.: Юридична думка, 2004. – 408 с.

11. Байлов А.В., Шеремета Р.Р. Дитина як визначальний елемент кримінально-правової характеристики неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей у контексті статті 137 Кримінального кодексу України. *Сучасні проблеми кримінально-правового забезпечення охорони особистих прав і свобод людини та громадянина : Збірник матеріалів «круглого столу» (17 – 18 жовтня 2014 року, м. Суми)* / ХНУВС; НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України; Кримінологічна асоціація України. – Х. : Золота миля, 2014. С. 8 – 13.

12. Макарова О. П. Теоретичні проблеми оперативно-пошукової психології. *Актуальні питання та перспективи використання оперативнорозшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф.* МВС України, Нац. поліція України, Нац. акад внутрт. справ. Київ, 2023. С. 102–104.

13. Джужа А. О. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання злочинам проти статевої недоторканості дитини: монографія. Київ, 2013. 193 с.

14. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08. (Дата звернення: 13.09.2025).

15. Сексуальне насилля в Україні: від усвідомлення до захисту. *Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства».* URL: https://rescentre.org.ua/statystychni-dani-ta-doslidzhennia/seksualne-nasyllia-v-ukraini-vid-usvidomlennia-do-zakhystu. (Дата звернення: 13.09.2025).

16. Женунтій В.І., Зеленяк П.А. Кримінально – правова охорона статевої недоторканості дітей в Україні. *Право і суспільство.* 2018. № 3. С. 206 – 213.

17. Хряпінський П.В., Чмут С.В. Кримінальна відповідальність за статеві злочини з особою, яка не досягла статевої зрілості: монографія. Запоріжжя: ЗНУ-Альянс, 2011. 184 с.

18. Хряпінський П.В., Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. 265 с.

19. Хряпінський П.В., Світличний О.О. Обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх: сучасний

стан та перспективи вдосконалення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2018. № 3. С. 171 – 175.

20. Письменська О.В. Розбещення неповнолітніх: склад злочину та кримінально-правові засоби реагування: дис… док. філ.: 081 Право. Кропивницький, 2025. 211 с.

21. Письменська О.В. Суб'єктивні ознаки розбещення неповнолітніх: дискусійні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2023. № 75. Частина 2. С. 119 – 124.

22. Юзікова Н.С., Курінна О.О. Особливості кримінальної відповідальності за сексуальне насильство щодо дітей: теоретичні та практичні аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2024. № 6. С. 221 – 227.

23. Сав'юк О.В., Герелюк Х.В. Кримінальна відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права: матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 23 листоп. 2023 р.).* Київ : НАВС, 2023. С. 187 – 190.

24. Протидія та соціальна профілактика торгівлі людьми в Україні : навчальний посібник / автори-упорядники Р. М. Андрусишин, І. І. Сидорук, Я. М. Когут. Львів : Растр-7, 2023. – 176 с.

25. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 року № 322-VIII: станом на 15 квітня 2025 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08. (Дата звернення: 15.09.2025).

26. Кирбят'єв, О., Позднякова-Кирбят'єва, Е. Кваліфікуючі ознаки ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 4. С. 85 – 91.

27. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії: Протокол Організації Об'єднаних Націй від 01.01.2000: станом на 3 квітня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09. (Дата звернення: 15.09.2025).

28. Шевченко Т.В. Одержання доступу до дитячої порнографії як ознака суб'єктивної сторони статті 301-1 КК України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2023. № 8. https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-8-01-05.

29. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції):

Закон України від 18 лютого 2021 року № 1256-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20. (Дата звернення: 15.09.2025).

30. Нєбитов А. А. Кримінальна відповідальність за створення або утримання місць розпусти і звідництво: актуальні проблеми теорії та практики. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2014. № 1. С. 95 – 98.

31. Skok O.S., Shevchenko T.V. Criminal-legal characteristics of the creation or maintenance of places of prostitution and pimping, provided for in Article 302 of the Criminal Code of Ukraine. *Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law*: Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. P. 548 – 564.

32. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / [Андрушко П. П., Арсенюк Т. М., Бантишев О. Ф. та ін.] ; за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 2-ге вид., переробл. та допов. К. : Дакор, 2008. 1428 с.

33. Олефір А.Ю. Сутенерство або втягнення особи у заняття проституцією: особливості, проблеми та відповідальність. *ЛОГОΣ. Мистецтво наукової думки.* 2019. № 4. С. 208 – 210.

34. Нєбитов А.А. Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією: аналіз складу злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2014. № 2. С. 41 – 50.

35. Майгур О.С. Психологічні та педагогічні проблеми роботи з делінквентами. *Юридична психологія та педагогіка.* 2013. № 1. С. 227 – 233.

36. Негоденко В.К. Відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Київ : Наукова думка, 1971. 72 с.

37. Гритенко О.А. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: теоретичні аспекти. *Боротьба з молодіжною злочинністю*: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (27 вересня 2013 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2013. 238 с.

38. Бабой А.М. Особливості втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 12. С. 277 – 283.

39. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04. (Дата звернення: 20.09.2025).

40. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. (Дата звернення: 22.09.2025).

41. Костенко Я.В. Злочини проти дитини: зміст та класифікація. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2017. № 30, Т. 2. С. 72 – 75.

42. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 1196 с.

43. Воробйова І. М. Права дитини: сучасні виклики та механізми захисту. – К.: Юрінком Інтер, 2021.

44. Convention on the Rights of the Child. UN, 1989.

45. Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, 1980.

46. Convention relating to the Status of Refugees, 1951; Protocol, 1967.

47. European Convention on Human Rights, 1950.

48. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 1949.

49. Case of Neulinger and Shuruk v. Switzerland, Application no. 41615/07, Judgment of 06.07.2010.

50. International Criminal Court, Situation in Ukraine: ICC Judges issue arrest warrants, 2023.

51. Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL: https://reyestr.court.gov.ua. (Дата звернення: 25.09.2025).

52. *Lily Muelrath, "Never Again" Yet Another Genocide: Russia's Unlawful Forced Transfer and Adoption of Ukrainian Children, 41 Wis. Int'l L.J. 219 (2024).* DOI: https://doi.org/10.59015/wilj.QZEF9680.

53. Claudia, M., Lira, J. Unmasking Forcible Displacement of Childhood: A Multidimensional Analysis of Ukrainian Children. Available online. In: https://www.e-ir.info/2023/07/12/unmasking-forcible-displacement-of-childhood-a-multidimensional-analysis-of-ukrainian-children.

54. UN Convention on the Rights of the Child: International document dated November 20, 1989. Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

55. Convention on the Prohibition and Immediate Measures for the Elimination of the Worst Forms of Child Labor No. 182: International Document No. 182 dated 17.06.1999 Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166.

56. European Social Security Code (revised) (ETS N 139): International document dated November 6, 1990 No. ETS No. 139. Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_651.

57. Leheza Ye. O., Filatov V., Varava V., Halunko V., Kartsyhin D. Scientific and practical analysis of administrative jurisdiction in the light of adoption of the new code of administrative procedure of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. Vol. 22, Issue 5. 2019. P. 1-8. URL: https://www.abacademies.org/articles/scientific-and-practical-analysis-of-administrative-jurisdiction-in-the-light-of-adoption-of-the-new-code-of-administrative-proced-8634.html.

58. Geneva Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War of August 12, 1949. Officer. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_154.

59. Convention on the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment of December 9, 1948. Officer. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_155.

60. The Rome Statute of the International Criminal Court. officer website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

70. Law of Ukraine. About the Coordination Council for the Protection and Safety of Children: Decree of the President of Ukraine dated August 8, 2022 No. 568/2022. officer website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2022.

71. Korniienko, Maksym. Desyatnik, Anatolii. Didkivska, Galina. Leheza, Yevhen. Titarenko, Oleksiy. 2023. Peculiarities of investigating criminal offenses related to illegal turnover of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors: criminal law aspect. Khazanah Hukum. Vol. 5. No. 3, 205-215 DOI: https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.31742.

72. *Volobuieva, O. Leheza, Ye. Pervii, V. Plokhuta, Ye. Pichko, R.* Criminal and Administrative Legal Characteristics of Offenses in The Field of Countering Drug Trafficking: Insights from Ukraine. Yustisia. Vol 12, No 3. *2023.* 262-277. DOI: https://doi.org/10.20961/yustisia.v12i3.79443.

73. Leheza, Y., Shcherbyna, B Leheza, Y. Pushkina, O. Marchenko, O. Features of Applying the Right to Suspension or Complete/ Partial Refusal to Fulfill a Duty in Case of Non-Fulfilment of the Counter Duty by the Other Party According to the Civil Legislation of Ukraine. Revista Jurídica

Portucalense, 2023. 340–359. Retrieved from https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/29662.

74. Korneyev M., Zolotukhina L., Hryhorash T. LehezaYe. & Hryhorash O., The development of small business as a source of formation of local budget revenues in Ukraine. Investment. Management and Financial Innovations. 15 (1). 2018. P. 132-140. DOI:10.21511/imfi.15(1).2018.12.

75. Leheza, Yevhen. Yerofieienko, Larysa. Komashko, Volodymyr. (2023). Peculiarities of legal regulation of intellectual property protection in Ukraine under martial law: administrative and civil aspects. Law of Justice Journal, 37(3), 157-172. https://doi.org/10.5335/rjd.v37i3.15233.

76. Law of Ukraine. Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001. Revision dated May 19, 2024. officer website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

77. Convention on Civil Legal Aspects of International Child Abduction of October 25, 1980. Official. website page of the Verkhovna Rada of Ukraine. Available online. In: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188.

78. Про антидопінгову діяльність у спорті: Закон України від 26 січня 2022 року № 2011-IX. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-20. (Дата звернення: 22.09.2025).

79. 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд (МКС) в Гаазі видав ордери на арешт президента росії володимира путіна та уповноважену при президенті росії з прав дитини марії львової-бєлової. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_%20kom/259864.html. (Дата звернення: 25.09.2025).

80. Лосич С.В. Кримінальна відповідальність за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів: автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лосич С.В.; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. 20 с.

81. Дубинець В. Визначення видів примусу до вживання наркотиків. *Право України.* 2006. № 8. С. 91 – 96.

82. Лосич С.В. Кримінальна відповідальність за схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів [Текст] : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08; Донец. юрид. ін-т МВС України. – Донецьк, 2012. С. 204.

83. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – с. 141. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. (Дата звернення: 23.09.2025).

84. Національна Стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від

14 липня 2025 року № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#n17. (Дата звернення: 23.09.2025).

85. Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24 грудня 1993 року № 3808-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12. (Дата звернення: 23.09.2025).

86. Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань: Закон України від 3 листопада 2015 року № 743-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-19. (Дата звернення: 23.09.2025).

87. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями: Закон України від 16 листопада 2016 року № 1752-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1752-19. (Дата звернення: 23.09.2025).

88. Савченко А.В., Кришевич О.В. Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: проблемні питання кримінальної відповідальності. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: тези доповідей наук.-теор. конф. (м. Київ, 25 квітня 2016 року). К.: НАВС, 2016. С. 61 – 64.

89. Бондаренко О.С. Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: кримінально-правова характеристика. *Право і суспільство.* 2017. № 1. С. 213 – 217.

90. Анісімов Д.О. Суб'єктивна сторона складу протиправного впливу на результати офіційних спортивних змагань. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 364 – 368.

Інформація про авторів:
Ткаченко Альбіна Олександрівна,
Голова Асамблеї правників України
вул. Автотранспортна, 2, м. Дніпро, 49000, Україна

Ткаченко Павло Ігорович,
викладач кафедри права
Дніпровського гуманітарного університету,
асистент-дослідник Академії політико-правових наук України
вул. Василя Сліпака, 35А, м. Дніпро, 49000, Україна

Легеза Євген Олександрович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права
Дніпровського гуманітарного університету
вул. Василя Сліпака, 35А, м. Дніпро, 49000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-44

ПРАВА ДІТЕЙ-БІЖЕНЦІВ ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Ульянов О. І.

ВСТУП

З початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну у лютому 2022 року права дітей опинилися під загрозою системних порушень. В умовах воєнного стану саме діти становлять одну з найуразливіших категорій цивільного населення: вони зазнають фізичних і психологічних травм, втрати родини, вимушеного переміщення, обмеження доступу до базових послуг та ризикують стати жертвами воєнних злочинів.

Особливої уваги потребує становище дітей, які стали біженцями або внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Вони стикаються з подвійною вразливістю – як неповнолітні, що потребують особливого правового захисту, та як особи, переміщені внаслідок воєнного конфлікту. Втрата житла, доступу до освіти, медичних послуг, правового супроводу, а іноді – родинних зав'язків, формує глибоку кризу дитячого захисту, яка потребує негайної системної відповіді з боку держави, органів місцевого самоврядування та міжнародної спільноти.

Правова система України вже має певні нормативно-правові акти щодо захисту прав дитини. До них належать Закон України «Про охорону дитинства», Сімейний кодекс України, положення Конституції України, а також численні підзаконні акти, які регулюють порядок евакуації, тимчасового влаштування дітей та документування їхнього статусу. Проте більшість цих актів не були розраховані на функціонування в умовах війни, масового переміщення населення й воєнних злочинів проти цивільних. З іншого боку, міжнародно-правові акти, зокрема Конвенція ООН про права дитини, Женевські конвенції, Гаазька конвенція 1996 року, визначають стандарти захисту, які повинні імплементуватися навіть у надзвичайних обставинах.

Однак лише формальної наявності нормативної бази недостатньо. У центрі ефективного захисту стоїть механізм її реалізації: наскільки оперативно органи влади можуть виявити дитину, ідентифікувати її статус, забезпечити правовий супровід, інтегрувати в нове середовище, попередити ризики експлуатації, насильства чи повторної травматизації.

Практика доводить, що саме відлагоджені інституційні механізми, чіткі протоколи дій та міжвідомча взаємодія є визначальними факторами у забезпеченні належного рівня захисту.

У цьому контексті розділ монографії має на меті:

– проаналізувати проблеми реалізації прав дітей-біженців та ВПО в умовах збройного конфлікту;

– дослідити національні інституційні механізми реагування, включаючи діяльність поліції, служб у справах дітей, прокуратури та інших органів;

– порівняти український досвід із міжнародними моделями захисту прав дітей у кризових ситуаціях (Грузія, Сирія, ЄС);

– визначити зони нормативного ризику, де відсутні чіткі процедури або ефективні форми взаємодії;

– запропонувати рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання та практичних підходів до захисту прав дітей – біженців і ВПО. Це дослідження є спробою сформувати дорожню карту для державної політики у сфері захисту дітей під час і після війни. Результати можуть стати підґрунтям для модернізації національного законодавства, перегляду підходів до міжвідомчої співпраці та розвитку партнерства із міжнародними організаціями.

1. Становище дітей-біженців та внутрішньо переміщених осіб: загальні виклики та проблеми реалізації прав

В умовах сучасних збройних конфліктів, зокрема внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, захист прав дітей, змушених залишити свої домівки, став одним із найважливіших викликів як для міжнародної спільноти, так і для держави Україна.

Особливого значення набуває комплексний підхід до забезпечення прав дітей – біженців та внутрішньо переміщених осіб (ВПО), адже обидві категорії мають власну правову специфіку, проте часто перебувають у подібно вразливому становищі.

Діти стали найбільш уразливою групою серед ВПО. Вони одночасно переживають втрату домівки, розрив соціальних зв'язків, перерви в навчанні, ризики для здоров'я й безпеки, а також правову невизначеність через брак документів або зміну юрисдикції.

За офіційними повідомленнями, що агрегуються порталом «Діти війни», за період повномасштабної агресії зафіксовано сотні загиблих і тисячі поранених дітей, а також значну кількість зниклих безвісти; ці

дані демонструють системну масштабність загроз для життя та здоров'я неповнолітніх. [1]

Офіс Генерального прокурора у своїх оглядах регулярно інформує про зростання загальної кількості постраждалих дітей, що підтверджує сталий характер небезпек для дитинства у воєнний час.[2]

Конституційні та міжнародно – правові гарантії задають високий стандарт охорони дитинства навіть в умовах війни.

Конституція України гарантує право на освіту, медичну допомогу, соціальний захист і особливе піклування з боку держави (статті 46, 49, 53)[3], що, у поєднанні з міжнародними стандартами, зокрема Конвенцією ООН про права дитини (КПД), створюють для держави зобов'язання вживати «невідкладної позитивної дії» щодо забезпечення прав дітей. У КПД прямо встановлено обов'язок держави забезпечувати дітям – біженцям та дітям, які шукають притулок, належний захист і допомогу (ст. 22), а також доступ до освіти (ст. 28) і найвищі стандарти здоров'я (ст. 24).[4] Ці положення підлягають застосуванню у поєднанні з Керівними принципами з питання переміщення осіб усередині країни, які відображають мінімальні стандарти недискримінації та доступу до базових послуг для ВПО, включно з дітьми.

Національна правова база після 2014 року була суттєво розширена.

Базовим актом є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який визначає поняття ВПО, порядок взяття на облік (у тому числі дітей), права на освіту, охорону здоров'я, соціальні виплати та інше.[5]

Практика застосування цього закону щодо дітей показала, що, попри наявність загальних гарантій, їх реалізація у воєнний період ускладнюється документальними бар'єрами (втрата документів, відсутність підтверджувальних довідок), територіальною недоступністю послуг та неповною узгодженістю процедур різних відомств. Саме на ці

[1] Портал «Діти війни». Офіційні повідомлення щодо загиблих/поранених/зниклих дітей. https://childrenofwar.gov.ua/information/.

[2] Офіс Генерального прокурора України. Офіційні повідомлення про дітей, постраждалих унаслідок збройної агресії РФ (узагальнені дані за період воєнного стану). https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-550-ditei-zaginuli-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf.

[3] Конституція України: Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. База даних «Законодавство України»/ВР України. URL:http//zacon2.rada.gov.ua/laws/show (дата звернення: 25.08.2025).

[4] Конвенція про права дитини. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[5] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовт.2014р. № 1706-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text.

«вузькі місця» звертають увагу Бондарчук і Єщенко, наголошуючи, що Україні бракує спеціального системного акта, орієнтованого саме на права дітей-ВПО, а чинні норми розпорошені по різних законах і підзаконних актах.[6]

Окремим елементом системи захисту дітей під час переміщення є урядовий Порядок тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 546. Документ запроваджує детальні алгоритми оцінки безпеки, організації евакуації, розміщення й повернення дітей (у тому числі за кордону), встановлює вимоги до списків, супроводження, обміну інформацією між військовими адміністраціями, службами у справах дітей, поліцією, ДСНС тощо. Таке регулювання має подвійну цінність: по – перше, воно зменшує ризики хаотичного переміщення та втрати дитини без нагляду, по-друге, створює юридичне підґрунтя для подальшого повернення, сімейного возз'єднання чи влаштування.

Водночас навіть наявність процедур не усуває практичних труднощів – від дефіциту транспорту й безпечних маршрутів до потреби у додаткових людських ресурсах для супроводу уразливих дітей.[7]

Первинною умовою доступу до більшості пільг і послуг є взяття на облік як ВПО. Для малолітніх – через законного представника; у випадках, коли дитина прибула без супроводу, заявником може виступати родич або представник органу опіки та піклування. На практиці в умовах війни саме цей «перший крок» часто блокується: діти прибувають без свідоцтва про народження або без паспорта, втрачені медичні картки й шкільні документи, а також відсутні електронні записи, що унеможливлює швидку валідацію даних.

Бондарчук Ю. П., і Єщенко М.Г., докладно фіксують типові кейси таких бар'єрів і вказують на брак уніфікованих «експрес-процедур» відновлення документів для дітей – ВПО.[8]

До цього додається транснаціональний вимір: частина дітей перетинала кордон без батьків, у супроводі родичів або третіх осіб. Тут постає проблема колізій між українськими і європейськими правилами (вік самостійного перетину, вимоги до підтвердження законного представництва), що призводить до затримок у доступі до послуг

[6] Бондарчук, Ю. П., Єщенко М.Г. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни**.** Південноукраїнський правничий часопис. 2023. 1. С. 3-11.

[7] Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р.ю№546. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text.

[8] Бондарчук, Ю. П., Єщенко М.Г. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. 1. С. 3-11.

приймаючих країн і створює додаткові ризики вторинної віктимізації. Ці колізії вже описані у вітчизняній доктрині як такі, що потребують швидкого міжурядового й відомчого узгодження на рівні «типових рішень» для прикордонних і соціальних служб.

Одна з найчастіше порушуваних гарантій дітей – ВПО є право на освіту. З об'єктивних причин (небезпека, повітряні тривоги, руйнування приміщень) значна частина шкіл перейшла на змішане або дистанційне навчання; сім'ї –переселенці не завжди мають технічні можливості (пристрої, інтернет, стабільне електропостачання). Для дітей із особливими освітніми потребами онлайн –формат часто є фактично недоступним, що поглиблює нерівність.

Додатковий чинник – психологічна адаптація у нових громадах: переміщені діти нерідко стикаються зі стигматизацією, викликами інтеграції у колектив, відмінностями навчальних програм і темпів. Це вимагає цілеспрямованих «містків» між школами походження та школами прийому (індивідуальні освітні траєкторії, наставництво, компенсаційні курси), а також розгортання шкільних служб психологічної підтримки. Відповідні практичні пропозиції щодо підтримки освіти дітей-ВПО у воєнний час систематизовано у вітчизняних публікаціях, присвячених соціальній політиці щодо ВПО.[9]

Ще одним критичним питанням є забезпечення медичною допомогою та психологічною підтримкою. Фактична доступність медичної допомоги для дітей – переселенців залежить від територіальної близькості закладів, наявності фахівців і збереженості медичної документації. Типовою є ситуація, коли відсутні виписки, плани реабілітації, рецепти або дані про щеплення; не всі записи дублюються в електронних системах, що ускладнює неперервність лікування. Діти з інвалідністю найчастіше втрачають доступ до реабілітаційних послуг «на попередньому рівні», а батьки – до мережі підтримки. Узагальнений опис цих проблем ідентифікований в українській правничій літературі про ВПО як системний «медичний розрив», який потребує тимчасових спрощених процедур відновлення й міжрегіональної маршрутизації пацієнтів-дітей.[4]

Паралельно існує латентна потреба у травма – орієнтованій психологічній допомозі (тривала дія сирен, обстрілів, вимушених переїздів, розлука з батьками). Діти ВПО часто демонструють симптоми тривоги, розладів сну, регресу навичок; у підлітків додаються ризики вживання психоактивних речовин і конфліктної поведінки. Це напряму

[9] Бондарчук Ю.П., Єщенко М.Г. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. №1. С.3-11.

пов’язує медичний компонент із блоком безпеки та превенції правопорушень.

Ключовою передумовою реалізації решти прав дітей ВПО є житло. Брак доступного фонду, тривалість перебування у тимчасових місцях (гуртожитки, притулки, модульні містечка), дискримінаційні відмови орендодавців (особливо сім’ям з дітьми та багатодітним) поглиблюють маргіналізацію. У вітчизняних дослідженнях пропонуються інструменти державної житлової політики на воєнний/повоєнний період: становлення повноцінного сектора житлового будівництва, утвореного з підприємств будівельної сфери та елементів функціональної і допоміжної інфраструктури (суб’єкти ринкової інфраструктури; агенції нерухомості; девелоперські структури; проєктно –конструкторські бюро; підприємства з обслуговування об’єктів будівництва та ін.), – що є безпосередньо релевантним для сімей з дітьми.[10]

Соціалізація переміщених дітей у громадах прийому залежить від доступності позашкільної інфраструктури (спортивні секції, гуртки, культурні простори). У менших населених пунктах її дефіцит збільшує ризики асоціальної поведінки, вуличної зайнятості, сімейного напруження. Відтак муніципальні програми інтеграції дітей – ВПО (безкоштовні місця у секціях, ваучери, «) мають не меншу цінність, ніж прямі грошові виплати.

Воєнний контекст породжує специфічні загрози: примусові депортації на територію держави –агресора, розлучення з сім’ями, викрадення, спроби вербування, сексуальне насильство, травмування на замінованих територіях, руйнування соціальної, освітньої й медичної інфраструктури. Саме з цими феноменами щоденно працюють підрозділи ювенальної превенції Національної поліції — перша контактна ланка реагування, документування, скерування до служб у справах дітей, закладів охорони здоров’я, прокурорів.

Корнієнко М.В. і Сухарєва А. О, деталізують сучасні виклики для ювенальної превенції та пропонують конкретні алгоритми дій під час евакуації, повернення з депортації, комунікації з батьками/опікунами та міжвідомчої взаємодії, наголошуючи на потребі стандартизованих процедур і тренінгової підготовки персоналу.[11]

Водночас частина компетенцій і маршрути обумовлені постановою КМУ № 546: погодження маршрутів із військовими адміністраціями,

[10] Ірина Єпіфанова Організаційні та економічні інструменти державної політики розвитку сектора житлового будівництва. Вісник Хмельницького національного університету 2023, №3. С. 192198.

[11] Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. «Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції» // Південноукраїнський правничий часопис, 2023.№3. С. 9-13.

поліцією і ДСНС, вимоги до складання списків, інформування органів опіки, дипломатичних установ за кордоном тощо. Це налаштовує роботу поліції, служб у справах дітей та інших суб'єктів, дозволяючи не лише евакуювати, а й планувати подальше влаштування та повернення дітей.[12]

Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини відзначає як системні проблеми ідентифікацію дітей, верифікацію їх статусу, доступ до даних і слабку міжвідомчу взаємодію. Це проявляється як у «втрачених» кейсах (коли дитина не потрапляє у реєстри), так і в дублюванні обліку без реального надання послуг.[13]

Ключова причина – відсутність єдиного цифрового контуру даних про дитину – ВПО, що був би доступний для визначених суб'єктів (соцзахист, освіта, медицина, поліція) з дотриманням стандартів захисту персональної інформації.

У воєнний час механізми «паперового підтвердження» стають неефективними; потрібні процедурні рішення, що дозволяють старт послуги з мінімального набору атрибутів і подальше довнесення даних («принцип довіри з подальшою верифікацією»).

Частина дітей перетнула кордон у супроводі не батьків, а інших осіб або без супроводу; частина – у складі організованих груп. У приймаючих країнах такі діти, як правило, набувають статусу «дитини без супроводу» і мають призначеного опікуна/куратора. Це породжує питання синхронізації з українським правом (визнання опікунських рішень, представництво інтересів дитини перед українськими органами, порядок повернення до України).

Постанова № 546 встановлює вимоги до погодження повторних переміщень за межами України і до планування повернення (включно з роллю Нацсоцслужби, дипломатичних установ), але успіх реалізації залежить від якості міждержавної координації та вчасної передачі списків/документів.[14]

Практика також виявила прогалини в інформуванні батьків/родичів щодо місцезнаходження дітей, переміщених із закладів: відсутність

[12] Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р.ю№546. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text.

[13] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. https://mvs.gov.ua/upload/2/1/2/1/9/4/shhoricna-dopovid-upovnovazenogo-2024-roci.pdf.

[14] Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р.ю№546. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text.

визначених каналів і строків оновлення даних породжує недовіру та вторинну травматизацію сімей.

Корнієнко М.В. і Сухарєва А. О. пропонують закріпити механізм обов'язкових повідомлень і «єдиного вікна» комунікації з родинами.[15]

Сукупність описаних чинників – розриви в освіті, погіршення доступу до медицини й реабілітації, нестабільне житло, стрес і травма – формує довгострокові ризики для людського капіталу. Для частини дітей – ВПО це може вилитися у формування стійких освітніх «дефіцитів», підвищену ймовірність девіантної поведінки та ускладнене входження у доросле життя. Саме тому розв'язання проблем дітей – ВПО не може обмежуватися «мінімальним пакетом» виживання; потрібні програмні рішення з перспективою у кілька років (компенсаційні освітні програми, мережі психосоціальної підтримки, інклюзивні сервіси, житлові інструменти для сімей з дітьми).

Окремий блок проблем становить соціалізація та інтеграція дітей – ВПО у приймаючих громадах. Формально більшість громад забезпечують доступ до базових послуг, однак реальна інтеграція потребує доведених практик «дружнього до дитини простору»: системних гуртків, спортивних секцій, бібліотечних програм, молодіжних центрів, а головне – підготовлених педагогів і психологів, здатних працювати з наслідками травматичного досвіду. Діти, які змінюють місце проживання кілька разів, демонструють «ефект відкладеної адаптації»: перший семестр в новій школі вони ще «тримаються», а провали з'являються пізніше, коли ресурс саморегуляції вичерпується. Наукові огляди соціальної політики у сфері ВПО підкреслюють: інтеграція – це не тільки житло й одноразові виплати, це насамперед сталі соціальні зв'язки (школа – спорт – культура), що зменшують ризики маргіналізації[16],[17].

Важливим чинником інтеграції є мовно – культурна ідентичність. У змішаних класах (діти з різних регіонів) зростає ймовірність конфліктів на ґрунті відмінних освітніх програм, мовних практик, відчуття «свої/чужі». Для зняття напруги потрібні інклюзивні шкільні механізми: наставництво «рівний –рівному», класні години з медіацією, адаптаційні курси для тих, хто втратив навчальний рік через окупацію чи евакуацію. Саме школа стає «хабом» інтеграції, але педагогічні колективи

[15] Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. «Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції» // Південноукраїнський правничий часопис, 2023.№3. С. 9-13.

[16] Боняк В.О. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб: сучасний стан та перспективи удосконалення. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2023. С.20-22.

[17] Артюх Ю. І. Правове регулювання соціального забезпечення вимушених переселенців: порівняльний аспект. Соціальне право. 2017. № 1. С. 214 – 222.

потребують підсилення психологічною службою та методичними інструментами – інакше ризики булінгу, вторинної травматизації й «відсіву» дітей – ВПО зростають.[18]

Серцевиною доступу до прав є документи та реєстрація. Без довідки ВПО дитина не отримує низку виплат і послуг; без свідоцтва про народження – ускладнюється доступ до медицини й освіти.

«Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 509 від 01.10.2014) передбачає механізми подання заяв і для дітей, які прибули без супроводу, – через родичів або орган опіки та піклування.[19] Проте на практиці, поки служба у справах дітей організовує тимчасове влаштування, соціальний захист перевіряє дані, а освіта чекає довідки – дитина фактично залишається «поза системою». Це тягне ланцюгові наслідки: зривається безперервність лікування (для дітей з хронічними станами), ускладнюється зарахування до садка/школи, зривається участь у реабілітаційних програмах[20], [21].

Проблему поглиблює цифровий розрив. Допомога на проживання (постанова КМУ № 332 від 20.03.2022) здебільшого оформлюється через «Дію», а вразливі родини (особливо багатодітні, сім'ї з дітьми з інвалідністю) часто не мають гаджетів/інтернету чи цифрових навичок, тож звертаються офлайн, де черги й дефіцит працівників соціального захисту призводять до затримок[22],[23].

Додатковий бар'єр – вибіркові перевірки фактичного перебування (постанова КМУ № 1168 від 14.10.2022), запроваджені для протидії зловживанням: вони необхідні, але інколи призводять до необґрунтованих припинень виплат через комунікаційні збої (людина

[18] Ірина Хомишин. Реалізація права на освіту внутрішньо переміщеними особами. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2017. Вип.884. С. 186-192.

[19] Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова КМУ від 01.10.2014 № 509. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text

[20] Бондарчук Ю.П., Єщенко М.Г. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. №1. С.3-11.

[21] Іляшко О.О. Проблеми захисту права внутрішньо переміщених осіб на медичну допомогу в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 30 (69) № 1 2019. С.32-35.

[22] Порядок надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 332. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text.

[23] Комнатний С. О. Деякі пропозиції до реформування державної житлової політики України у воєнний і повоєнний періоди. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. №1(23). С. 78-84.

тимчасово виїхала з дитиною на лікування чи реабілітацію – і «випала» з реєстру)[24].

Медична та психосоціальна допомога дітям-ВПО залишається фрагментарною. На рівні права базові гарантії беззаперечні (Конституція України, ст. 49; Закон «Про охорону дитинства»)[25],[26]. На рівні практики — дефіцит логопедів, дитячих психотерапевтів, реабілітологів; перервані курси лікування через втрату медичної документації, яку не завжди можливо швидко відновити.

Не менш важкою є житлова проблема. Рекомендовані доктриною кроки –програми соціального найму, викуп/будівництво житла за донорські кошти, мораторій на приватизацію спеціально збудованого фонду – у воєнний час перетворюються з «опцій» на умову запобігання дитячій бідності. Адже без стабільного житла родини частіше змінюють громади, і кожен переїзд – це «обнулення» шкільного й медичного доступу, нова черга до садка, нові довідки.[27]

З погляду безпеки та захисту від насильства, ключовим фронтом є виявлення й супровід випадків, де дитина залишилася без належного піклування або зазнала насильства/експлуатації під час переміщення. Тут перетинаються повноваження ювенальної превенції, служб у справах дітей, медиків, освіти. Слід зазначити: підрозділи ювенальної превенції – перший реагент на лінії ризиків (евакуація, встановлення особи, розшук родичів, первинна безпека), але алгоритми міжвідомчої взаємодії досі потребують уніфікації (зокрема при евакуації й поверненні «статусних» дітей, інформуванні батьків про місцезнаходження дитини) – на це обґрунтовано вказує сучасна вітчизняна доктрина[28]. Доки такі алгоритми різняться від громади до громади, дитина ризикує «застрягти» між юрисдикціями (соцзахист, освіта, медицина, поліція).

Окремий блок – перетин кордону та «безсупровідні діти». Національне право допускає ширші можливості самостійного виїзду

[24] Про внесення змін до Порядку надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 жовт. 2022р. №1168. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1168-2022-%D0%BF#Text

[25] Конституція України

[26] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт.2001 р. № 2402-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.

[27] Комнатний С. Деякі пропозиції до реформування державної житлової політики України у воєнний і повоєнний періоди // Соціальна політика і право. – 2023. – № 3. – С. 12–19.

[28] Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції // Південноукраїнський правничий часопис. – 2023. – № 3. – С. 10–13.

неповнолітніх (із 16 років)[29], тоді як у значній частині держав ЄС повна дієздатність – із 18 років. На практиці це спричиняє колізії: дитина законно виїхала з України, але в державі призначення її кваліфікують як «безсупровідну», призначають тимчасового опікуна, обмежуючи контактні/процедурні можливості родини.

Щодо нормативного супроводу переміщення/евакуації – для інституційних дітей та осіб, що перебувають цілодобово в закладах, це питання врегульовано «Порядком тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну» (постанова КМУ № 546 від 01.06.2023). Вказаний Порядок деталізує оцінку безпеки, маршрути, супровід, опіку, ротацію супроводжуючих і механізми повернення[30]. Хоч документ адресований насамперед інституційним формам, він задає *стандарти належної обачності* для будь-яких групових переміщень дітей: пріоритет безпеки, ідентифікація, інформування законних представників, задокументованість кожного етапу. На практиці імплементація цього стандарту в громадах підсилює загальний захист дітей–ВПО (краще планування, взаємодія з поліцією та медициною, фіксація рішень і відповідальних).

У ширшому, міжнародно-правовому вимірі, статус і права внутрішньо переміщених дітей вибудовуються на фундаменті універсальних актів: Загальної декларації прав людини[31], Міжнародних пактів про громадянські й політичні права та про економічні, соціальні і культурні права[32], Європейської конвенції з прав людини[33], а також Керівних принципів з питання переміщення осіб усередині країни (1998), що кодифікують базові гарантії всередині держави походження.

Саме Керівні принципи підкреслюють: внутрішнє переміщення не скасовує і не звужує обсяг прав, а держава має забезпечити

[29] Цивільний кодекс України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

[30] Порядок тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 546. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text.

[31]. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

[32] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

[33] Європейська конвенція з прав людини. Від 04.11.1950р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

недискримінаційний доступ до послуг, особливий захист дітей, збереження сімейних зв'язків і доступ до освіти – навіть у надзвичайних умовах.

Міжнародний досвід свідчить про те, що довготривалі «тимчасові» рішення – як от поселення ВПО в ізольованих локаціях – часто призводять до сегрегації. Дослідження щодо Грузії та Азербайджану показують, що масове компактне поселення переселенців (з обмеженим змішуванням із місцевим населенням) консервує бідність, ускладнює доступ до якісної освіти, медицини та відтворює стигму «переселенця». Натомість політика інтегрованого розселення, програм соціального найму і рівного доступу до муніципальної інфраструктури має довгостроковий позитивний ефект – і для дітей, і для приймаючих громад.[34]

Після конфлікту 2008 року в Грузії були запроваджені мобільні психосоціальні бригади, створена централізована база даних постраждалих дітей, а школи стали основним майданчиком соціальної адаптації. Такі програми були реалізовані у партнерстві між ЮНІСЕФ, МВС, МОЗ і Міністерством освіти.[35]

Особливий приклад – Центр інтегрованих послуг для дітей, що зазнали насильства, побудований за моделлю «Barnahus», який поєднує в одному просторі правоохоронні, психологічні та медичні послуги.[36]

В країнах Європейського Союзу захист неповнолітніх без супроводу регламентується окремими міжвідомчими протоколами. Дитина отримує правовий статус, тимчасового опікуна, доступ до освіти та послуг охорони здоров'я. У Німеччині, Швеції та Нідерландах діють інтеграційні програми з мовною та психосоціальною адаптацією.[37] ЄС також впроваджує практику регулярної звітності про дотримання прав дітей-біженців на рівні агенцій з питань притулку.[38]

У Сирії, ООН використовує механізм «Моніторингу і звітності» (MRM), який документує шість категорій порушень прав дитини

[34] Kaldor, M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. Stanford University Press, 2012. 208 с.

[35] UNICEF Georgia. Annual Report 2019. Tbilisi: UNICEF, 2020. 60 с. URL: https://www.unicef.org/georgia/reports/annual-report-2019.

[36] UNICEF. The Barnahus model: Ensuring child-friendly justice for victims of sexual abuse. Geneva: UNICEF Office of Research, 2020. 32 с. URL: https://www.unicef.org/eca/reports/barnahus-model

[37] EU Agency for Asylum. Unaccompanied minors in the EU: Practices and standards. Luxembourg: Publications Office of the EU, 2021. 44 с. URL: https://euaa.europa.eu/publications/unaccompanied-minors-eu.

[38] UNICEF. Focus: Protecting Children Affected by Migration and Forced Displacement. Geneva, 2022. 50 с. URL: https://www.unicef.org/eca/reports/focus-protecting-children-affected-migration-and-forced-displacement

(вбивства, викрадення, вербування, сексуальне насильство тощо). Ці дані передаються міжнародним структурам, включно з механізмами притягнення до відповідальності за злочини проти дітей.[39]

Україна, адаптуючи міжнародний досвід, може зосередитися на таких напрямах:

– поступовий перехід до моделей інтегрованого розселення внутрішньо переміщених осіб у межах приймаючих громад;

– розвиток міжвідомчої координації на основі уніфікованих стандартних операційних процедур (SOP);

– створення та впровадження централізованої системи моніторингу дітей ВПО із залученням освітніх, медичних та соціальних реєстрів;

– організація цілісного супроводу дітей без батьків або з невизначеним статусом у співпраці з органами опіки, ССД, закладами освіти, поліцією, прокуратурою.

Серед основних структурних ризиків для реалізації прав дітей ВПО можна виокремити:

1. недоліки у системі реєстрації, документування та доступу до цифрових сервісів;

2. переривання освітнього процесу, нестача програм адаптації та інклюзивного супроводу;

3. порушення безперервності медичного, реабілітаційного та психологічного обслуговування;

4. нестабільність житлових умов, яка ускладнює доступ до базових послуг;

5. неузгодженість міжвідомчої взаємодії у випадках евакуації, повернення, насильства та втрати супроводу.

Ці елементи тісно взаємопов'язані: втрата житла впливає на безперервність освіти та лікування; відсутність документів – на доступ до соціального захисту; нестача підготовлених фахівців – на психосоціальну стабільність дитини.

Попри існуючі нормативні гарантії, реалізація прав дітей, які набули статусу внутрішньо переміщених осіб, залишається значною мірою фрагментованою. На практиці ключовим фактором доступу до соціальних, освітніх та медичних послуг для таких дітей є не лише наявність документів, але й територіальна спроможність місцевої громади. Саме територіальний фактор (наявність шкіл, лікарень, соціальної інфраструктури, фахового персоналу, підключення до цифрових систем обліку) визначає фактичний рівень реалізації прав дитини – попри уніфіковані загальнодержавні стандарти.

[39] UN OHCHR. Ukraine: Overview of violations against children. Geneva, 2023. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ukraine-overview-violations-

Як зазначено у Спеціальній доповіді Верховної Ради України, громади прийому мають різний рівень готовності до прийому ВПО, а брак спеціальних програм для дітей з особливими потребами, психологічними травмами або без супроводу ускладнює інтеграцію та реабілітацію таких дітей [40].

Невід'ємним компонентом системи захисту є правова обізнаність батьків і самих дітей щодо доступних механізмів допомоги. Однак, дослідження, проведені в рамках моніторингу прав внутрішньо переміщених осіб, фіксують значний рівень правової невизначеності серед сімей-переселенців, зокрема щодо механізмів відновлення документів, отримання довідки ВПО, звернення до служби у справах дітей, порядку евакуації чи повернення дитини після переміщення.[41] Це особливо актуально для родин, які змінили кілька населених пунктів, де реєстрація й облік відбувалися за різними алгоритмами або взагалі не здійснювалися належним чином.

Крім того, спостерігається серйозний дисбаланс між кількістю дітей, які потребують індивідуалізованих освітніх траєкторій (з огляду на прогалини у навчанні, інклюзію, адаптацію до нової мовної або культурної ситуації), та кількістю педагогічних і соціально-психологічних фахівців, здатних їх супроводжувати

Як зазначає Хомишин І.Ю., інституційні механізми підтримки освітнього процесу у громадах прийому не враховують повною мірою специфіку дітей-ВПО, які часто мають комплексну вразливість: травма, затримка у навчанні, розриви у лікуванні, нестабільне житло, стигматизація.[42]

Пропоновані моделі наставництва, шкільної медіації та компенсаційних курсів потребують не тільки нормативного закріплення, а й стабільного фінансування та кадрового забезпечення.

Одним з особливо уразливих напрямів залишається психічне здоров'я та емоційна стабільність переміщених дітей.

За даними ЮНІСЕФ, триваючий конфлікт має важкий вплив як на дітей, так і на вчителів, суттєво погіршуючи їхнє психічне та емоційне здоров'я, тим самим підриваючи якість освіти та погіршуючи розвиток і

[40] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. https://mvs.gov.ua/upload/2/1/2/1/9/4/shhoricna-dopovid-upovnovazenogo-2024-roci.pdf.

[41] Моніторинговий звіт БФ «Право на захист» щодо доступу ВПО до адміністративних послуг (2023).https://r2p.org.ua/storage/documents/926a394acf8e4e2e6cb4a8c86125d5fc4c53d993_original.pdf.

[42] Хомишин І. Реалізація права на освіту внутрішньо переміщеними особами. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2017. Вип. 884. С. 186-192.

концентрацію дітей, що зрештою призводить до низьких академічних результатів. [43].

У вітчизняній науковій літературі підкреслюється, що класичні моделі психологічної допомоги, орієнтовані на короткотривалі інтервенції, не є достатніми у випадку дітей-ВПО, які потребують довгострокового супроводу у зв'язку з повторними переміщеннями, втратами та хронічною невизначеністю.

Першочерговим завданням для внутрішньо переміщених сімей є вирішення нагальних проблем, пов'язаних з забезпеченням їхньої життєдіяльності(житло, їжа, охорона здоров'я ті ін.)[44].

Також необхідно звернути увагу на доступ до цифрових сервісів, який, попри номінальну цифровізацію систем реєстрації та надання допомоги, нерідко є ускладненим або взагалі недоступним для вразливих категорій сімей.

Ще однією критичною проблемою є ситуація дітей, які залишилися без батьківського супроводу або перебувають під тимчасовою опікою. Їхнє становище особливо вразливе у правовому вимірі: від ідентифікації особи до підтвердження законного представництва та захисту інтересів під час переміщення, влаштування, отримання послуг чи перетину державного кордону.

Законодавство України передбачає механізми тимчасового влаштування дітей, які залишилися без піклування, але на практиці кожен окремий випадок вимагає індивідуального рішення, що часто затягується через брак фахівців у сфері опіки та піклування, нестачу кадрів у місцевих службах у справах дітей, а також проблеми з доступом до первинної інформації про дитину.[45],[46]

Особливо гостро проблема проявляється при переміщенні інституційних дітей – вихованців інтернатів, дитячих будинків, центрів соціально-психологічної реабілітації. У процесі евакуації таких дітей іноді не фіксуються належним чином юридичні підстави для переміщення, не призначаються супроводжуючі особи, не передається в повному обсязі медична, освітня й соціальна документація. Це призводить до ситуацій, коли діти фактично перебувають у

[43]UNICEF Ukraine. Situation Analysis2023. https://translate.google.com.ua/?sl=en&tl=uk&text=UNICEF%20reached%208.76%20million%20people.

[44] Тетяна Каменщук. Роль та місце психологічної допомоги для внутрішньо перміщених сімей в умовах воєнного стану. Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія», Вип. 1, 2022. С. 21-27.

[45] Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III.

[46] Про затвердження Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова КМУ від 24.вер.2008р. № 866. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text.

«юридичному вакуумі» – їхній статус не визначений, правовий захист не забезпечений, рішення про подальше влаштування не ухвалюється належним чином.[47]

Із зазначеним тісно пов'язана проблема перетину державного кордону дітьми у супроводі третіх осіб або без супроводу. У таких випадках на практиці виникає неузгодженість між українським законодавством (яке, зокрема, допускає виїзд осіб із 16 років за наявності належного пакета документів) та нормативними вимогами приймаючих країн, що кваліфікують таких дітей як безсупровідних неповнолітніх. У результаті – діти можуть бути поміщені в спеціалізовані установи, призначені тимчасові опікуни, а зв'язок із українськими родичами або органами опіки переривається.

Вітчизняні дослідники справедливо вказують на потребу укладення міжурядових угод або хоча б типової міжвідомчої процедури, яка дозволила б забезпечити безперервність опіки, доступ до послуг і повернення дітей до родин, коли це можливо.[48]

Ще однією площиною проблем є загроза вторинної віктимізації переміщених дітей у нових громадах. Йдеться не лише про стигматизацію чи дискримінаційні практики у школах, а й про ризики домашнього насильства, трудової експлуатації, сексуального насильства та залучення до протиправної діяльності. В умовах перевантаження соціальних служб та ювенальної превенції в окремих регіонах виявлення таких випадків значно ускладнене. Додатковим ускладненням є дефіцит місць у притулках і кризових центрах для дітей, що постраждали від насильства або залишилися без житла. Це підтверджується також звітами організацій громадянського суспільства, які зазначають, що лише частина громад має алгоритми реагування на випадки насильства щодо дітей у ситуації переміщення.[49]

Нарешті, в більш загальному контексті важливо розуміти, що українська система захисту прав дітей, особливо у кризових умовах, була побудована за інерцією мирного часу. Брак гнучких кризових механізмів (інтервенційні групи, мобільні психологічні служби, цифрові шлюзи взаємодії служб тощо) не дозволяє системі швидко реагувати на динамічні виклики, пов'язані з війною. У межах національної політики дитинства наразі бракує цілісного підходу до дітей-ВПО як до окремої,

[47]. Бондарчук Ю. П., Єщенко М. Г. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни // Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 1. С. 3–11.

[48] Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції // Південноукраїнський правничий часопис. – 2023. № 3. С. 9–13.

[49] Звіт ГО «Ла Страда-Україна» про ризики насильства над дітьми-ВПО (2023). https://la-strada.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/finalnyj-zvit-za-2023.pdf

комплексно уразливої групи. Хоча окремі інституції демонструють ініціативу (наприклад, освітні хаби або мобільні бригади психологів за підтримки міжнародних партнерів), відсутність централізованої координації та довгострокового бачення стримує масштабування цих рішень.[50]

Розглянувши питання щодо становища дітей-біженців та внутрішньо переміщених осіб, можемо зробити висновки про те що:

1. Українська нормативна база і міжнародні стандарти задають достатньо високі гарантії захисту дітей у ситуації переміщення, але практична реалізація гальмується документальними, процедурними та інфраструктурними бар'єрами, що особливо гостро проявляються у дітей без супроводу та дітей з інвалідністю.[45]

2. Найбільш системними викликами залишаються: ідентифікація/верифікація статусу, доступ до освіти (особливо очної та інклюзивної), неперервність медичної допомоги й реабілітації, житлові умови, а також безпека й запобігання насильству, викраденням і депортаціям.

3. Постанова КМУ № 546 створила важливі процедурні умови для організованого переміщення та повернення дітей, однак потребує підсилення людськими ресурсами і міждержавною координацією для транскордонних кейсів.

4. З огляду на масштаби й тривалість війни, потрібні середньо і довгострокові програми відновлення прав дітей-ВПО (освіта, здоров'я, житло, інтеграція), а також спеціальний законодавчий акт, який систематизує норми саме щодо дітей – переселенців, як це аргументовано в сучасній українській доктрині.

2. Національний механізм захисту прав дітей – біженців і внутрішньо переміщених осіб: законодавство та виклики реалізації

З початком повномасштабної агресії Російської Федерації проти України правовий механізм захисту прав дітей, які зазнали вимушеного переміщення, як у межах держави, так і за кордоном, зазнав серйозного випробування.

Незважаючи на існуючу нормативно – правову базу, яка формально забезпечує права дітей – біженців та дітей внутрішньо переміщених осіб (ВПО), практика її застосування виявила суттєві прогалини: фрагментарність міжвідомчої взаємодії, перевантаженість органів на місцях, нерівномірний доступ до соціальних послуг, відсутність цифрової єдності реєстрів. Внаслідок цього права дитини часто

[50]. UNICEF. «Children in the Media: Guidelines for Journalists» (adapted for Ukraine, 2022).

реалізуються не повною мірою або з затримками, що особливо критично в умовах війни.

Ключову основу нормативного регулювання становить Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII, який визначає правовий статус ВПО, у тому числі неповнолітніх, та передбачає гарантований доступ до освіти, медичних і соціальних послуг за місцем фактичного перебування.[51] Окремі положення закону, зокрема ст. 9, закріплюють обов'язок держави забезпечити дітям – ВПО безоплатне навчання, підручники та харчування у навчальних закладах. Проте у практиці це часто стикається з труднощами через перевантаженість шкіл у приймаючих громадах та відсутність достатньої кількості педагогів.

Важливим законодавчим актом, що визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, є Закон України «Про охорону дитинства»,[52] який окреслює базові принципи державної політики щодо дітей, зокрема у контексті захисту прав у складних життєвих обставинах.

Значна частина проблем виникає на етапі первинного документування та реєстрації дітей – ВПО. Втрата документів під час евакуації або виїзду з окупованих територій ускладнює отримання довідки ВПО, а відтак – і доступ до виплат, шкільного навчання, медичної допомоги.

Постанова Кабінету Міністрів України № 509 від 1 жовтня 2014 року формально передбачає процедури оформлення для неповнолітніх, зокрема за поданням опікуна, родича чи служби у справах дітей.[53] Проте на практиці процедура є складною, особливо у випадках, коли дитина прибуває без супроводу дорослих або перебуває у неформальній опіці.

Не менш важливою проблемою є житлова ситуація, яка тісно пов'язана з реалізацією освітніх та медичних прав дітей – ВПО. У громадах, де родини переселенців проживають у тимчасових модульних містечках або гуртожитках, спостерігається вища плинність шкільної присутності, а також більший рівень недоотриманих медичних послуг.

[51] Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб": № 1706-VII від 20.10.2014 // *Відомості Верховної Ради України*. – 2015. – № 1. – Ст. 1.

[52] Закон України "Про охорону дитинства": № 2402-III від 26.04.2001 // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

[53] Постанова Кабінету Міністрів України № 509 від 01.10.2014 р. "Про облік внутрішньо переміщених осіб".

Як зазначає С. Комнатний, часті переміщення родин із дітьми ускладнюють доступ до освітніх, соціальних і медичних послуг та часто зумовлюють повторну реєстрацію і втрату безперервності підтримки.[54]

Проблема відсутності постійного житла також підсилює ризики психологічної дестабілізації дитини. Адже житло – це не лише дах над головою, а основа для відчуття стабільності, рутини та соціальних зв'язків.

У своїх рекомендаціях Уповноважений Верховної Ради з прав людини наголошує на необхідності перегляду житлової політики стосовно ВПО, зокрема опрацювання питань переселення сімей, що проживають у неприйнятних умовах, до відповідних місць проживання.[55]

Більшість адміністративних процедур – зокрема оформлення допомоги на проживання – відбувається через онлайн-сервіси («Дія», «єМалятко», «є-Освіта»). Проте сім'ї з уразливих категорій (багатодітні, з дітьми з інвалідністю, літні особи) часто не мають доступу до гаджетів або швидкого інтернету, що перетворює технічні обмеження на бар'єр у доступі до базових послуг.

Навіть коли онлайн-доступ є, відсутність інтеграції між реєстрами породжує проблеми – дублювання заявок, суперечності в даних або повне «випадання» з системи: наприклад, записи з освітніх реєстрів не синхронізуються з базами соціального захисту, що ускладнює доступ до шкільного харчування, транспорту чи психологічної підтримки.

За оцінкою OECD у звіті про цифрову трансформацію в Україні, платформа «Дія» уже охоплює низку державних онлайн-послуг, але забезпечення цифрової грамотності та покриття вразливих груп залишається завданням державної політики.[56]

Окремим аспектом є правова колізія, яка виникає під час транскордонного переміщення українських дітей у період війни. Згідно зі ст. 313 Цивільного кодексу України, особа, яка досягла 16 років,

[54] Комнатний С. О. Деякі пропозиції до реформування державної житлової політики України у воєнний і повоєнний періоди // Філософські та методологічні проблеми права. 2022. № 1 (23). С. 78–84.

[55] Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Додаток 2. Інформація щодо стану виконання рекомендацій Уповноваженого (до Щорічної доповіді, 2023). – URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/dodatok-2.

[56] OECD. Enhancing Resilience by boosting digital business transformation in Ukraine. – Paris / Kyiv, 2024. – С. 12–15. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.oecd.org/uk/publications/enhancing-resilience-by-boosting-digital-business-transformation-in-ukraine_c2e06a7f/5d9e86a7-uk.pdf (дата звернення: …) OECD

має право самостійно перетинати державний кордон.[57] Однак у більшості країн Європейського Союзу повна цивільна дієздатність настає лише з 18 років, що автоматично переводить українських підлітків, які виїхали без батьків, у статус «неповнолітніх без супроводу» (unaccompanied minors). Це тягне за собою юридичні й практичні наслідки:

– призначення тимчасового опікуна;

– обмеження мобільності;

– складнощі з отриманням послуг;

– ускладнений зв'язок з батьками в Україні.

Європейське агентство з питань надання притулку (EUAA) наголошує: держави – члени зобов'язані забезпечити доступ таких дітей до освіти, медичної допомоги та правової підтримки незалежно від їхнього статусу супроводу.[58]

Також у спільній публікації Ради Європи та Європейського агентства з фундаментальних прав підкреслюється, що прикордонні служби повинні діяти з урахуванням віку та вразливості дитини, дотримуючись стандартів Конвенції ООН про права дитини.[59]

Водночас практична реалізація цих норм стикається з, нестачею фахівців та мовними труднощами. Це актуалізує потребу в координації між Україною та приймаючими державами щодо:

– взаємного визнання статусу дітей віком 16–18 років;

– єдиних процедур опіки й повернення;

– доступу до соціальних і освітніх послуг без дискримінації за віком або статусом супроводу.

Українські державні органи, включно з Уповноваженим ВРУ з прав людини, мають ініціювати перемовини на рівні ЄС, Ради Європи та ООН для унормування відповідних процедур – з урахуванням нових реалій, спричинених війною.

Інтеграція дітей ВПО у приймаючі громади – це не лише питання формального доступу до послуг, а передусім процес побудови соціальних зв'язків. У воєнних умовах він ускладнюється високим

[57] Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. № 40–44. Ст. 356. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

[58] European Union Agency for Asylum (EUAA). Guidance on reception of unaccompanied children. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2023. – 78 p. https://euaa.europa.eu/guidance-reception-unaccompanied-children.

[59] European Union Agency for Fundamental Rights ; Council of Europe. Children in Migration: Fundamental Rights at European Borders. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2023. – 54 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://fra.europa.eu/en/publication/2023/children-migration-fundamental-rights-european-borders

рівнем недовіри, емоційним вигоранням громад і нерівномірним розподілом ресурсів.

Соціологічне дослідження Центру Разумкова засвідчує, що понад третина респондентів визнає труднощі в інтеграції ВПО у життя громад, а кожен п'ятий зазначив про проблеми доступу до якісних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я та соціального захисту.[60]

Тому політика захисту дітей ВПО має включати не лише нормативну базу, а й реальні інституційні механізми профілактики ізоляції та стигматизації.

Йдеться про адаптаційні шкільні програми, групи підтримки для батьків, психологічний супровід та створення дружніх до дитини просторів у бібліотеках, молодіжних центрах, школах. Позитивний досвід деяких громад Кіровоградської та Хмельницької областей підтверджує ефективність такого підходу, однак він поки що не набув системного характеру.

Згодом стає очевидним, що відсутність системи показників ефективності – одна з головних перешкод для цілісної реалізації політики щодо дітей – ВПО.

Незважаючи на те, що державні акти та місцеві програми формально закріплюють права, бракує інструментів оцінювання їх фактичного забезпечення. Наприклад, не існує уніфікованої системи моніторингу, яка дозволила б оцінювати та порівнювати ефективність дій різних територіальних громад. Вона мала б включати такі індикатори: частка дітей-ВПО, які здобувають очну освіту; кількість дітей з інвалідністю, охоплених інклюзивними програмами; доступ до психологічної допомоги; середній термін оформлення соціальних виплат тощо. Наразі ці дані або фрагментарні, або зовсім відсутні, що унеможливлює об'єктивне планування та ефективний розподіл ресурсів.[61]

Цифрова трансформація державного управління, зокрема впровадження платформи «Дія», відкрила нові можливості для доступу до адміністративних послуг. Проте цифрова нерівність залишається суттєвою проблемою: за даними Світового банку, значна частина сільського населення, особливо в регіонах, що постраждали від бойових дій, має обмежений або нестабільний доступ до інтернету, а також

[60] Центр Разумкова. Громадська думка населення України щодо внутрішньо переміщених осіб. –Київ,2023 https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselennia-ukrainy-shchodo-vnutrishno-peremishchenykh-osib (дата звернення: 25.09.2025).

[61] Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Доповідь про стан дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні у 2023 році. – Київ, 2023. https://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/documents/officialdocuments (дата звернення: 26.09.2025).

низький рівень цифрової грамотності.[62] Це створює додаткові бар'єри для дітей – ВПО у сфері охорони здоров'я, освіти та соціального захисту.

Особливо вразливими є діти з багатодітних, малозабезпечених родин або ті, що проживають у сільській місцевості, адже саме вони найчастіше позбавлені можливості подати документи на пільги, отримати медичні довідки чи приєднатися до дистанційного навчання. Відсутність гаджета чи стабільного інтернету може фактично ізолювати дитину від державної підтримки.

Окрім технічних і адміністративних бар'єрів, географічна нерівність відіграє значну роль. У громадах, наближених до зони бойових дій, спостерігається дефіцит кадрів, руйнування інфраструктури, перебої в логістиці, що ускладнює надання базових послуг дітям. Воєнний стан додатково обмежує мобільність фахівців, проведення навчання для персоналу, забезпечення закладів освіти технікою та навчальними матеріалами.[63]

У структурі національного механізму захисту прав дітей внутрішньо переміщених осіб (ВПО) ключову роль відіграє ювенальна превенція Національної поліції України (ЮП НПУ).

Як спеціалізований підрозділ поліції, ЮП є першою інституційною ланкою, що забезпечує безпеку та первинний захист прав дитини у кризових ситуаціях. Її повноваження включають: фіксацію зникнення дітей, виявлення неповнолітніх без супроводу, реагування на випадки насильства, супровід евакуацій, взаємодію з органами опіки, службами у справах дітей, ДСНС, закладами освіти, охорони здоров'я та соціального захисту.

Ці функції детально визначені **Інструкцією з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України,** затвердженою **наказом МВС України від 19.12.2017 № 1044**.[64] У воєнний час саме ювенальні поліцейські виконують ключові завдання з ідентифікації та захисту дітей у полі, забезпечують безпечне переміщення, документують можливі воєнні злочини щодо дітей та ініціюють первинний соціальний супровід.

---

[62] World Bank. Ukraine Digital Development Country Profile. Washington, D.C., 2022. https://documents.worldbank.org/en/publication/documents–reports/documentdetail/099130202272312320/idu0b00fbf3702a4704ab30b8f90f539fe9b9aa7 (дата звернення: 26.09.2025).

[63] UNICEF. Situation Analysis of Children in Ukraine: 2024. Київ, 2024. https://www.unicef.org/ukraine/en/reports/sitan2024 (дата звернення: 24.09.2025)

[64] Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ МВС України від 19 груд. 2017 р. №1044. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text.

ЮП НПУ також виступає координатором міжвідомчої взаємодії, забезпечуючи оперативну комунікацію між державними та місцевими структурами. Це особливо важливо у випадках транскордонного переміщення дітей або відсутності законних представників.

Усе це вимагає розробки та впровадження чітких стандартних операційних протоколів (SOP) для типових ситуацій – таких як евакуація, повернення дітей з тимчасово окупованих територій або документування воєнних злочинів. Своєчасна та узгоджена реакція всіх ланок національного механізму значною мірою залежить від ефективності дій ювенальної превенції.

Ключовим у контексті переміщення дітей є затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 року № 546 «Порядок тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну[65], документ визначає процедури евакуації дітей із зон підвищеної небезпеки, порядок їх розміщення, супроводу, документування та повернення до місця проживання або в нові безпечні громади. Особливу увагу приділено дітям без супроводу, а також тим, що перебувають у закладах інституційного догляду. Порядок встановлює зобов'язання військових адміністрацій, органів опіки, поліції та інших суб'єктів на всіх етапах переміщення дитини від оцінки безпеки до інформування родичів і забезпечення належних умов проживання.

У реальності ці процеси залишаються складними. Як відзначають Корнієнко М.В. та Сухарєва А.О., на практиці спостерігається нестача чітких алгоритмів дій у випадках: відмови батьків евакуюватися з небезпечних територій, повернення дітей після депортації, виїзду/повернення сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування.[66]

Відсутність єдиних чек – листів для фіксації подій (час, місце, супроводжуючі, стан дитини) та стандартів передачі інформації між структурами призводить до затримок, дублювання або втрати даних.

У межах національного механізму захисту прав дітей – ВПО, важливу роль відіграють підрозділи ювенальної превенції Національної

[65] Про затвердження Порядку тимчасового переміщення (евакуації) та повернення дітей: Постанова Кабінету Міністрів України. від 1 черв. 2023 р. № 546. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text.

[66] Корнієнко М.В.., Сухарєва А.О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: Роль поліцейських ювенальної превенції. Південноукраїнський правничий часопис. 2023 р. № 3. С.9-13.

поліції України (ЮП НПУ), які фактично виконують функції першої лінії захисту. Наказом МВС України № 1044 від 19 грудня 2017 року затверджено Інструкцію з організації роботи цих підрозділів, що визначає їхні профілактичні, захисні та координаційні повноваження – зокрема, щодо взаємодії з освітніми установами, реабілітаційними центрами, судами, органами опіки, службами у справах дітей, приймальниками-розподільниками та іншими інституціями.[67]

Обсяг і характер загроз для дітей у воєнний час широко зафіксовані в міжнародних звітах, правозастосовній та науковій практиці. Серед ключових загроз – **незаконне переміщення (депортація), примусова розлука з родиною, викрадення, використання дітей у збройних формуваннях, примусова паспортизація, обмеження гуманітарного доступу, руйнування інфраструктури освіти й медицини, мінна небезпека.[68]**

Транскордонний вимір захисту дітей вимагає особливої злагодженості між державами. Коли дитина виїжджає без супроводу (навіть із родичами або іншими особами), у країні перебування їй часто призначають тимчасового опікуна. У багатьох країнах ЄС повноліття настає з 18 років, тоді як в Україні – із 16 років надається часткова дієздатність, зокрема право на самостійний виїзд за кордон.[69] Це створює правову колізію: законний виїзд в Україні може кваліфікуватися в ЄС як в'їзд неповнолітньої особи без супроводу.

У таких випадках критично важливою є роль українських органів – Служби у справах дітей, Національної поліції (ювенальної превенції), дипломатичних установ. Вони мають забезпечувати комунікацію з органами опіки країни перебування, моніторинг умов утримання, сприяння возз'єднанню з родиною та правильне документування статусу дитини. Особливої уваги потребує взаємодія у випадках евакуації, повернення дітей після депортації з тимчасово окупованих територій або переміщення вихованців інституційних закладів. Усі такі переміщення мають супроводжуватися інформуванням військових адміністрацій, погодженням маршрутів із Національною поліцією та складанням

[67] Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ МВС України від 19 груд.2917 р. № 1044. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text].

[68] United Nations. Office of the High Commissioner for Human Rights**.** Ukraine: Overview of Violations of International Human Rights and International Humanitarian Law. Geneva: OHCHR, 2023. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ukraine-overview-violations-

[69] Цивільний кодекс України зі змінами та допов.28 р. –https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 26.09.2025).

детальних списків із вказівкою стану здоров'я, юридичного статусу та супроводжуючих осіб.[70]

Узагальнюючи викладене, можна побачити, що національний механізм захисту прав дітей-ВПО та дітей-біженців в Україні має достатньо розгалужену нормативну базу й ключові інституційні ланки – від органів опіки та соціального захисту до ювенальної превенції Національної поліції. Водночас його практична реалізація стикається з низкою системних викликів: нестачею єдиних алгоритмів дій, цифровою та географічною нерівністю, перевантаженістю приймаючих громад, недосконалою міжвідомчою координацією й правовими колізіями у транскордонних справах. У цих умовах особливої ваги набувають стандартизовані протоколи, єдина інформаційна система, постійне навчання персоналу та розвиток партнерства держави з громадським сектором. Саме комплексність цих дій може забезпечити не формальну, а реальну реалізацію прав дітей – ВПО та дітей – біженців у період війни.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного аналізу правового та інституційного забезпечення реалізації прав дітей – біженців і внутрішньо переміщених осіб в умовах воєнного стану в Україні можна констатувати, що попри наявність розвиненої нормативної бази, ефективна реалізація прав цієї вразливої категорії дітей стикається з численними бар'єрами.

Законодавство, зокрема Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про охорону дитинства», «Про освіту» та інші нормативні акти, визначають ключові гарантії доступу до освіти, медичних та соціальних послуг, правового захисту та інтеграції дітей у приймаючі громади. Водночас реалізація цих гарантій на практиці обмежується низкою адміністративних, організаційних і кадрових проблем.

Одним із найскладніших викликів є забезпечення документування статусу дітей – ВПО, особливо у випадках втрати документів, роз'єднання з родинами чи відсутності супроводу. Це створює перешкоди для доступу до базових прав, включаючи освіту, охорону здоров'я, соціальну допомогу. Крім того, нерівномірність у забезпеченні освітніх послуг для дітей-біженців і ВПО в різних регіонах України свідчить про відсутність єдиної міжвідомчої стратегії дій. Часто місцеві органи влади, особливо в прикордонних або прифронтових громадах, не

[70] OHCHR. Ukraine: Overview of violations against children during the armed conflict // Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. – Geneva, 2023. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ukraine-overview-violations-against-children-during-armed-conflict (дата звернення: 26.09.2025).

мають достатнього ресурсу для інтеграції великої кількості переміщених дітей, що призводить до перевантаження освітніх і соціальних інституцій.

Окремої уваги заслуговує психологічний супровід та реабілітація дітей, які зазнали травматичного досвіду внаслідок війни. У більшості громад на місцях відсутні фахівці відповідного профілю, або ж їх кількість критично недостатня для охоплення всіх потреб. Проекти гуманітарних організацій та міжнародних партнерів частково компенсують ці потреби, однак вони мають короткостроковий і фрагментарний характер, не завжди інтегрований у національну систему захисту.

Значна роль у забезпеченні захисту дітей – біженців і ВПО належить підрозділам ювенальної превенції Національної поліції, які виконують функції первинної ідентифікації, реагування на випадки загроз, супроводу при евакуації та координації із соціальними службами. Проте для підвищення ефективності цієї роботи необхідне нормативне закріплення єдиних стандартів дій (SOP), розвиток навчальних програм для правоохоронців, а також створення єдиної цифрової платформи обліку та супроводу дітей у кризових ситуаціях.

В умовах війни вкрай актуальним є питання міжвідомчої координації. Незлагодженість дій між різними органами – освітніми, соціальними, правоохоронними, органами опіки – призводить до порушення принципу найкращих інтересів дитини. Відсутність єдиного протоколу передачі інформації між суб'єктами системи захисту дітей, нестача цифрових інструментів, дублювання функцій – усе це знижує ефективність надання допомоги.

На основі проведеного аналізу можна окреслити такі ключові рекомендації:

– Вдосконалити процедури документування дітей – біженців та ВПО, особливо у випадках відсутності супроводу;

– Розробити і впровадити єдиний міжвідомчий протокол супроводу дитини в умовах війни;

– Посилити кадрову спроможність на рівні громад – зокрема, забезпечити психологів, соціальних працівників, тьюторів;

– Розширити функціонал ювенальної превенції НПУ як координуючої ланки у сфері захисту прав дитини;

– Розробити єдиний електронний реєстр дітей – ВПО з функціями супроводу, моніторингу та обліку;

– Залучити міжнародних партнерів до формування довгострокових програм підтримки, а не лише короткострокових гуманітарних ініціатив.

Забезпечення прав дитини – біженця і дитини – ВПО в умовах війни є не лише юридичним чи соціальним завданням, а – питанням

дотримання базових цінностей демократичного суспільства. Українська держава має підтвердити свою відданість цим принципам не лише декларативно, а й через послідовні, координовані та фахові дії, що гарантують безпеку, підтримку та розвиток кожної дитини, незалежно від її місця проживання чи правового статусу.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено особливості реалізації прав дітей – внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії.

Проаналізовано нормативно-правову базу, функціонування національного механізму захисту, роль ключових інституцій, зокрема органів опіки, соціального захисту та ювенальної превенції Національної поліції України.

Окрему увагу приділено проблемам доступу до освіти, медичних і психосоціальних послуг, цифровому розриву, відсутності єдиних протоколів та міжвідомчої взаємодії.

Підкреслено виклики, пов'язані з частими переміщеннями дітей, документуванням, правовими колізіями у транскордонному просторі.

Представлено приклади позитивних практик громад та НГО.

Зроблено висновки щодо необхідності посилення інституційної координації, запровадження стандартизованих алгоритмів і створення єдиної інформаційної системи моніторингу дітей-ВПО.

Література

1. Портал «Діти війни». Офіційні повідомлення щодо загиблих/ поранених/зниклих дітей. https://childrenofwar.gov.ua/information/.2

2. Офіс Генерального прокурора України. Офіційні повідомлення про дітей, постраждалих унаслідок збройної агресії РФ (узагальнені дані за період воєнного стану). https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-550-ditei-zaginuli-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf.

3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. База даних «Законодавство України»/ВР України. URL:http//zacon2.rada.gov.ua/laws/show (дата звернення: 25.08.2025).

4. Конвенція про права дитини. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

5. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовт.2014р. № 1706-VII. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1706-18#Text.

6. *Бондарчук, Ю. П., Єщенко М.Г. Реалізація прав дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах війни. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. 1. С. 3-11.*

7. Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р.ю№546. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text.

8. Ірина Єпіфанова Організаційні та економічні інструменти державної політики розвитку сектора житлового будівництва. Вісник Хмельницького національного університету 2023, №3. С. 192198.

9. Корнієнко М. В., Сухарєва А. О. «Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції» // Південноукраїнський правничий часопис, 2023.№3. С. 9-13.

10. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. https://mvs.gov.ua/upload/2/1/2/1/9/4/shhoricna-dopovid-upovnovazenogo-2024-roci.pdf.

11. Боняк В.О. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб: сучасний стан та перспективи удосконалення. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2023. С.20-22.

12. Артюх Ю. І. Правове регулювання соціального забезпечення вимушених переселенців: порівняльний аспект. Соціальне право. 2017. № 1. С. 214 – 222.

13.) Ірина Хомишин. Реалізація права на освіту внутрішньо переміщеними особами. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2017. Вип.884. С. 186-192.

14. Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова КМУ від 01.10.2014 № 509. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text

15. Іляшко О.О. Проблеми захисту права внутрішньо переміщених осіб на медичну допомогу в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 30 (69) № 1 2019. С.32-35.

16. Порядок надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 332. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text.

17. Комнатний С. О. Деякі пропозиції до реформування державної житлової політики України у воєнний і повоєнний періоди. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. №1(23). С. 78-84.

18. Про внесення змін до Порядку надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів

України від 14 жовт. 2022р. №1168. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1168-2022-%D0%BF#Text.

19. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт.2001 р. № 2402-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.

20. Цивільний кодекс України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

21. Порядок тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 546. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text.

22. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

23. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

24. Європейська конвенція з прав людини. Від 04.11.1950 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

25. Kaldor, M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. Stanford University Press, 2012. 208 с.

26. UNICEF Georgia. Annual Report 2019. Tbilisi: UNICEF, 2020. 60 с. URL: https://www.unicef.org/georgia/reports/annual-report-2019.

27. UNICEF. The Barnahus model: Ensuring child-friendly justice for victims of sexual abuse. Geneva: UNICEF Office of Research, 2020. 32 с. URL: https://www.unicef.org/eca/reports/barnahus-model

28. EU Agency for Asylum. Unaccompanied minors in the EU: Practices and standards. Luxembourg: Publications Office of the EU, 2021. 44 с. URL: https://euaa.europa.eu/publications/unaccompanied-minors-eu.

29. UNICEF. Focus: Protecting Children Affected by Migration and Forced Displacement. Geneva, 2022. 50 с. URL: https://www.unicef.org/eca/reports/focus-protecting-children-affected-migration-and-forced-displacement.

30. UN OHCHR. Ukraine: Overview of violations against children. Geneva, 2023. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ukraine-overview-violations-

31. Моніторинговий звіт БФ «Право на захист» щодо доступу ВПО до адміністративних послуг(2023). https://r2p.org.ua/storage/documents original.pdf.

32. UNICEF Ukraine. Situation Analysis2023. https://translate.google.com.ua/?sl=en&tl=uk&text=UNICEF%20reached%208.76%20million%20people.

33. Тетяна Каменщук. Роль та місце психологічної допомоги для внутрішньо переміщених сімей в умовах воєнного стану. Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія», Вип. 1, 2022. С. 21-27.

34. Про затвердження Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова КМУ від 24.вер.2008р. № 866. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text.

35. Звіт ГО «Ла Страда-Україна» про ризики насильства над дітьми-ВПО (2023). https://la-strada.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/finalnyj-zvit-za-2023.pdf.

36.) UNICEF. «Children in the Media: Guidelines for Journalists» (adapted for Ukraine, 2022).

37. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Додаток 2. Інформація щодо стану виконання рекомендацій Уповноваженого (до Щорічної доповіді, 2023). – URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/dodatok-2.

38. OECD. Enhancing Resilience by boosting digital business transformation in Ukraine. Paris / Kyiv, 2024. С. 12–15. https://www.oecd.org/uk/publications/enhancing-resilience-by-boosting-digital-business-transformation-in-ukraine_c2e06a7f/5d9e86a7-uk.pdf.

39. European Union Agency for Asylum (EUAA). Guidance on reception of unaccompanied children. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2023. – 78 p. https://euaa.europa.eu/guidance-reception-unaccompanied-children.

40. Центр Разумкова. Громадська думка населення України щодо внутрішньо переміщених осіб. – Київ,2023 https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselennia-ukrainy-shchodo-vnutrishno-peremishchenykh-osib (дата звернення: 25.09.2025).

41. World Bank. Ukraine Digital Development Country Profile. Washington, D.C., 2022.https://documents.worldbank.org/en/publication/documents–reports/documentdetail/099130202272312320/idu0b00fbf3702a4704ab30b8f90f539fe9b9aa7 (дата звернення: 26.09.2025).

42. UNICEF. Situation Analysis of Children in Ukraine: 2024. Київ, 2024. https://www.unicef.org/ukraine/en/reports/sitan2024.

43. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ МВС України

від 19 груд.2917 р. № 1044. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text].

44. United Nations. Office of the High *Commissioner for Human Rights. Ukraine: Overview of Violations of International Human Rights and International Humanitarian Law. Geneva: OHCHR,* 2023. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ukraine-overview-violations-

45. OHCHR. Ukraine: Overview of violations against children during the armed conflict // Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. – Geneva, 2023. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ukraine-overview-violations-against-children-during-armed-conflict (дата звернення: 26.09.2025).

Інформація про автора:
Ульянов Олексій Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції факультету
підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-45

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ ВІЙСЬКОВИХ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ВОЄННОГО ЧАСУ

Швець Д. В., Дідик Н. І., Бесага І. В.

ВСТУП

В умовах воєнного стану проблематика соціального забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей набуває статусу ключового індикатора ефективності державної правової політики, адже саме вона здатна відображати баланс між захистом національної безпеки та дотриманням фундаментальних прав людини. Особливої ваги набуває питання гарантування прав дітей, які перебувають у сімейному зв'язку з військовослужбовцем. Йдеться не лише про класичні відносини батьків і дітей, а й про ситуації, коли неповнолітні діти чи навіть повнолітні особи перебували на утриманні братів, сестер, прийомних батьків чи опікунів-військових. Указане актуалізує потребу в більш гнучкому та справедливому підході держави до реалізації соціальних гарантій у воєнний час.

Проблематика соціального забезпечення військових та їхніх родин ускладнюється не лише значною кількістю нормативних актів і їхньою неузгодженістю, але й необхідністю комплексного застосування норм цивільного та адміністративного права у провадженнях, що розглядаються адміністративними судами. Це породжує питання не лише визначення належної юрисдикції, а й вибору ефективного способу судового захисту. Додатковим чинником є відсутність необхідного мінімуму правових позицій Верховного Суду, які могли б надати єдиний орієнтир для правозастосування. Суди нижчих інстанцій, компенсуючи прогалини правового регулювання, виходять із засад законності та верховенства права, намагаючись забезпечити інтереси дітей. Однак таке різночитання норм зумовлює фрагментарність практики, породжує сумніви у спроможності суду ефективно захистити порушені права та призводить до системних порушень прав дітей.

Загострюється ситуація також через те, що значна кількість дітей, які можуть претендувати на соціальне забезпечення у зв'язку зі смертю члена їхньої сім'ї-військовослужбовця, зберігають юридичний зв'язок із країною-агресором. У такому контексті доречно згадати позицію Великої Палати Верховного Суду, яка наголошує, що морально-ціннісна складова соціальних і правових гарантій у воєнний час не може залишатися поза увагою держави. Так, у постанові від 06 червня

2024 року у справі № 990/312/23 Верховний Суд фактично заклав підхід, відповідно до якого правові наслідки будь-яких дій, пов'язаних із державою-агресором, повинні оцінюватися крізь призму моральних орієнтирів суспільства[1]. У площині соціальних гарантій для сімей військовослужбовців це означає, що здійснення державою виплат громадянам російської федерації за смерть українського військового суперечить не лише ідеї справедливості, а й підважує довіру до правової системи України, оскільки така практика дисонує з моральними засадами, що лежать в основі демократичного суспільства у час війни. З іншого боку, усунення дітей з кола претендентів на відповідні виплати на користь заявників, які підтвердили українську приналежність, порушує базові як національні, так і міжнародні підвалини захисту дитини і дитинства.

За даними Єдиного державного реєстру судових рішень (надалі також – ЄДРСР), спори щодо стягнення нарахованих і невиплачених належних військовому сум грошового забезпечення членам його сім'ї, зокрема дітям, охоплюють такі категорії:

1) виплати компенсацій за невикористані дні відпусток у зв'язку із загибеллю військовослужбовця;

2) помилкової повної чи часткової виплати членам сім'ї певного виду грошового забезпечення за загиблим військовим;

3) вимоги членів сім'ї щодо перерахунку розміру нарахованого та належного до виплати військовослужбовцю за життя і неотриманого у зв'язку зі смертю грошового забезпечення;

4) визначення черговості та розміру часток членів сім'ї при здійсненні виплати грошового забезпечення за загиблим військовим;

5) виплати коштів членам сім'ї військового, які є громадянами російської федерації чи республіки білорусь;

6) інші питання, пов'язані із неможливістю виплати належних коштів за спеціальними нормами та переходом права на отримання грошового забезпечення у спадкові відносини, а також інші ситуації, пов'язані із доказуванням фактів, що мають юридичне значення.

Метою цього дослідження є виявити системні проблеми у застосуванні норм права при вирішенні спорів щодо соціального забезпечення членів сімей загиблих військовослужбовців у період із 24.02.2022 року, простежити характерну аргументацію судів і виявити колізії між актами різної юридичної сили, а також оцінити вплив морально-ціннісних аргументів (зокрема у контексті справ, де щодо

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 травня 2025 року у справі № 990/143/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127680291

виплат звертаються особи, пов'язані з державою-агресором) на результати судових рішень.

Дослідження має емпіричний характер і ґрунтується на системному аналізі судових рішень, опублікованих у Єдиному державному реєстрі судових рішень у період із лютого 2022 року. Використано герменевтичний метод для тлумачення нормативних текстів і судових мотивувань; системний і порівняльно-правовий підходи – для зіставлення норм різних рівнів і модельних практик судів; формально-юридичний метод – задля інтерпретації нормативних положень; соціологічну інтерпретацію (аналіз рішень) – для виявлення морально-ціннісного виміру судових актів. Вибірка: рішення адміністративних та окружних судів і колегій апеляційних судів (із конкретизацією критеріїв відбору, див. примітку)[2].

Подальший виклад буде зосереджено на поетапному аналізі основних категорій спорів, що постали у судовій практиці, починаючи з вимог членів сімей загиблих військовослужбовців про виплату компенсацій за невикористані дні відпусток і закінчуючи питаннями, пов'язаними з отриманням грошового забезпечення за загиблим військовим членами його сім'ї, які зберігають юридичний зв'язок із російською федерацією та республікою білорусь.

1. Виплати компенсацій за невикористані дні відпусток у зв'язку із загибеллю військовослужбовця

Узагальнення наявних у відкритому доступі судових справ, що стосуються соціального забезпечення членів сімей загиблих військовослужбовців після 24 лютого 2022 року, дає змогу прослідкувати наявність комплексної проблеми, яка охоплює питання виплати грошового забезпечення щодо компенсації за невикористані загиблим військовослужбовцем дні щорічної відпустки. Ця категорія спорів концентрує у собі суперечності між нормами різного рівня, які віддзеркалюють правову невизначеність, зумовлену як обставинами війни, так і відсутністю належної узгодженості у сфері нормотворчої діяльності.

[2] Проаналізовано опубліковані в ЄДРСР рішення (24.02.2022 – 27.08.2025) за ключовими запитами: «військовослужбовець», «грошове забезпечення», «компенсація за невикористані дні відпусток», «перерахунок», «безпідставне збагачення», «спадкування». Включено справи з відносин публічної служби (зокрема щодо проходження служби та права на позовне провадження), спори про недоговірні зобов'язання (зокрема повернення безпідставно набутого майна) та спадкові правовідносини; виключено неопубліковані внутрішні акти, рішення без мотивувальної частини та виключно дисциплінарні провадження.

Основна проблема стосується узгодження темпоральної дії та застосування Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту військовослужбовців, поліцейських та деяких інших осіб»[3], Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виплати грошової компенсації за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців та поліцейських у разі їх загибелі» від 16.01.2024 № 37[4] та відомчих нормативних актів: Наказу Міноборони України «Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам» від 07.06.2018 № 260 (надалі також – Порядок № 260)[5], Наказу МВС України від 15.03.2018 № 200 «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення та одноразової грошової допомоги при звільненні військовослужбовцям Національної гвардії» (надалі також – Інструкції № 200)[6], Наказу МВС України № 558 від 25.06.2018, що регулює аналогічні питання у Державній прикордонній службі (надалі також – Інструкція № 558)[7], та деяких інших.

Недолік проявляється у суперечності між часом прийняття вказаних актів та різними рівнями їх правового впливу (юридичної сили). Згадані відомчі акти МВС та МОУ, ухвалені ще у 2018 році, прямо не передбачали можливість виплати членам сімей військовослужбовців компенсації за невикористані відпустки у разі смерті військового. Однак вони могли бути застосовані з урахуванням положень загального законодавства, зокрема Кодексу законів про працю України (надалі – КЗпП). Так, КЗпП у редакції від 20.01.2018 (ч. 6 ст. 83) передбачав, що у разі смерті працівника грошова компенсація за невикористані ним дні щорічних відпусток, а також додаткової відпустки працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину з інвалідністю з дитинства підгрупи

[3] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту військовослужбовців, поліцейських та деяких інших осіб : Закон України від 06.09.2023 № 3379-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 94. Ст. 370.

[4] Про затвердження Порядку виплати грошової компенсації за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців та поліцейських у разі їх загибелі (смерті) : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2024 № 37.

[5] Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : Наказ Міноборони України від 07.06.2018 № 260.

[6] Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення та одноразової грошової допомоги при звільненні військовослужбовцям Національної гвардії України та іншим особам : Наказ МВС України від 15.03.2018 № 200.

[7] Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України та деяким іншим особам : Наказ МВС України від 25.06.2018 № 558.

А І групи, виплачується спадкоємцям[8]. Аналогічне положення містилося у відповідній редакції Закону України «Про відпустки» (частина шоста статті 24)[9]. Не варто також упускати з уваги норму статті 22 Конституції України, відповідно до якої при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод[10]. Окрім цього, зберігає актуальність також правова позиція, висловлена Верховним Судом України у постанові від 17 лютого 2015 року у справі № 21-8а15. Остання полягає в тому, що у вирішенні спірних правовідносин першочергове значення мають норми спеціального законодавства, тоді як норми трудового законодавства можуть застосовуватися лише у випадках, коли спеціального регулювання немає або коли це прямо передбачено спеціальним законом[11]. Такий підхід послідовно підтримується й Верховним Судом.

У результаті виникає колізійна ситуація: з одного боку, трудове законодавство передбачає перехід права на отримання компенсації за невикористані дні відпустки, з іншого – спеціальні правила виплати військового забезпечення цього не деталізують. Юридично ж, з урахуванням статей загального законодавства та правових позицій Верховного Суду, можна стверджувати, що відсутність спеціальної норми не повинна скасовувати дію загального правила про компенсацію невикористаної відпустки. Тобто спадкоємці військовослужбовця формально мають право вимагати таку компенсацію, посилаючись на статтю 83 КЗпП і статтю 18 Закону України «Про відпустки».

Цікаво зазначити, що актуальне положення згаданої Постанови Кабінету Міністрів України від 16.01.2024 № 37 передбачає спеціальний механізм отримання вказаної компенсації, який передує включенню грошових коштів до складу спадкової маси. Кошти виплачуються дружині (чоловіку), законним представникам малолітніх (неповнолітніх) дітей, дітям з числа осіб з інвалідністю з дитинства (незалежно від віку) або їх законним представникам та батькам військовослужбовців (крім тих із зазначених осіб, які одержують від військовослужбовця аліменти, а також батьків, позбавлених батьківських прав, за умови, що ці права не були поновлені). Таким

[8] Кодекс законів про працю України : Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.

[9] Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 4.

[10] Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

[11] Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 17 лютого 2015 року у справі № 21-8а15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/42946756

особам рівними частками виплачується частина грошового забезпечення, що в загальній сумі не перевищує 50 відсотків грошового забезпечення, визначеного після здійснення встановлених законом відрахувань[12].

Це законодавче положення є прямим наслідком згаданих нами Порядку № 260, Інструкції № 200 та Інструкції № 558, якими передбачено такий же порядок виплати всіх видів грошового забезпечення, які були нараховані, але не виплачені військовому у зв'язку з його смертю. Вказаний причинно-наслідковий зв'язок також призводить до того, що суди, визнаючи за членом сім'ї військового право на відповідну компенсацію за невикористані дні щорічної відпустки, вказують, що законним є не лише спадкування, але й отримання виплат за спеціальним порядком (хоча КЗпП та інші закони містять необхідні норми лише у частині спадкування).

Незважаючи на викладену вище загальну логіку правозастосування, до ухвалення спеціального Закону від 05 жовтня 2023 року та Постанови Кабінету Міністрів України від 16 січня 2024 року № 37 вищезгадані положення не мали чіткої законодавчої опори та залишали простір для різного тлумачення. Внаслідок цього в судовій практиці виникло кілька моделей застосування норм: одні суди визнавали загальне законодавство достатньою підставою для задоволення вимог сімей загиблих, інші наполягали на незворотності дії у часі урядового Порядку і, як наслідок, на відсутності права на компенсацію.

У судових рішеннях бачимо декілька моделей правозастосування.

По-перше, суди першої інстанції здебільшого стають на бік позивачів, констатуючи, що невиплата компенсацій за невикористані дні відпустки у разі загибелі військовослужбовця є прямим порушенням норм загального законодавства та суперечить загальному принципу збереження соціальних гарантій для членів сім'ї. У тих випадках, коли органи влади чи військові частини посилаються на відсутність урядового Порядку до січня 2024 року, суди використовують підхід тлумачення на користь найбільшого захисту прав сім'ї загиблого, аргументуючи, що законодавча прогалина не може бути підставою для відмови у виплаті. Суди також убачають за можливе застосовувати аналогію – звертатися до згаданих нами положень КЗпП та Закону України «Про відпустки»[13].

[12] Про затвердження Порядку виплати грошової компенсації за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців та поліцейських у разі їх загибелі (смерті) : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2024 № 37.

[13] Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 04 липня 2025 року у справі № 560/2542/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128671198; Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 16 травня 2023 року у справі № 560/2666/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110890444; Рішення Волинського

По-друге, трапляються й більш обережні позиції, де суди наголошують на темпоральному розриві між нормами і вказують на необхідність застосування Постанови № 37 лише до правовідносин після її набрання чинності, що фактично відтерміновує момент набуття права. Відтак заявники не набувають права на отримання грошового забезпечення за загиблим членом сім'ї-військовослужбовцем[14].

Суди закономірно посилаються на положення згаданих відомчих документів у частині, що «у разі смерті (загибелі) військовослужбовця н*алежні, але не отримані ним до дня смерті (загибелі) (курсив мій – І. Б.)* ... види грошового забезпечення»[15]. Це положення передбачає можливість виплати членам сім'ї лише тих коштів, право на отримання яких виникло у військовослужбовця до дня його смерті (загибелі). Оскільки право на отримання грошової компенсації за невикористані дні будь-якої відпустки виникає з моменту звільнення військовослужбовця з військової служби, воно не може виникнути під час проходження військової служби: «у зв'язку з тим, що ОСОБА_2 до моменту смерті звільнений не був, а перебував у статусі військовослужбовця, тому права на отримання такої грошової компенсації у нього не виникало. Зокрема, до моменту смерті син позивача міг використати дні основної щорічної відпустки, а не отримати таку грошову компенсацію. З урахуванням зазначеного та вимог пп. 1 п. 6 розділу V Інструкції № 558, у позивача не може виникнути право на отримання грошової компенсації за невикористані дні щорічної основної відпустки її померлого сина, так як у самого ОСОБА_2 до дня його смерті не виникало право на отримання такої компенсації»[16].

Відповідні роз'яснення робив також Верховний Суд. Статтею 1227 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначено, що суми

окружного адміністративного суду від 09 жовтня 2024 року у справі № 140/6927/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122191125; Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 24 липня 2024 року у справі № 420/8644/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120576843; Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 18 березня 2025 року у справі № 420/10204/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125930700; Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 20 грудня 2024 року у справі № 420/8644/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123944268

[14] Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 20 грудня 2024 року у справі № 420/8644/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123944268

[15] Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : Наказ Міноборони України від 07.06.2018 № 260; Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України та деяким іншим особам : Наказ МВС України від 25.06.2018 № 558.

[16] Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 10 січня 2025 року у справі № 140/6927/24 п. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124336582

заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були ним одержані за життя, передаються членам його сім'ї, а у разі їх відсутності – входять до складу спадщини. З огляду на аналіз зазначених правових норм, предметом спадкування можуть бути лише конкретні суми виплат, які належали спадкодавцеві за життя і залишилися недоотриманими у зв'язку з його смертю[17]. Аналогічна позиція викладена Верховним Судом у постановах від 30.10.2018 у справі № 522/19647/17, від 13.03.2019 у справі № 484/3648/16-а, а також в ухвалах від 23.10.2018 у справі № 805/529/17-а, від 20.12.2021 у справі № П/811/3334/15. Верховний Суд у постанові від 09.12.2020 у справі № 243/9613/19-ц, аналізуючи положення статей 1219, 1227 ЦК України, зазначив, що при вирішенні спорів про право на спадщину на належні спадкодавцю за життя суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку із каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, визначальним є те, чи були такі виплати нараховані спадкодавцеві за життя, оскільки лише за умови, що такі суми були нараховані за життя, проте не отримані спадкодавцем, вони можуть увійти до складу спадщини[18].

Підпунктом 2 пункту 2 розділу І Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту військовослужбовців, поліцейських та деяких інших осіб», який набув чинності з 5 жовтня 2023 року, стаття 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» доповнена пунктом 22, відповідно до якого у разі загибелі (смерті) військовослужбовців грошова компенсація за всі невикористані ними за час проходження служби дні щорічних основної та додаткової відпусток, а також додаткової відпустки військовослужбовцям, які мають дітей або повнолітню дитину – особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, та додаткової відпустки, передбаченої статтею 16-2 Закону України «Про відпустки», виплачується членам сімей загиблих військовослужбовців, зазначеним в абзаці четвертому пункту 6 статті 9

[17] Цивільний кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

[18] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 09 грудня 2020 року у справі № 243/9613/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93595611

цього Закону, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, а у разі їх відсутності – входить до складу спадщини[19].

Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту військовослужбовців, поліцейських та деяких інших осіб» не передбачало зворотної дії його положень. В умовах незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів пункт 22 статті 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» поширюється лише на ті правовідносини, що виникли після набуття цією нормою чинності, тобто на випадки загибелі військовослужбовців після 5 жовтня 2023 року. Цей висновок підтверджується практичним механізмом реалізації зазначеної норми: постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 2024 року № 37 затверджено Порядок виплати грошової компенсації за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців та поліцейських у разі їх загибелі (смерті). Пунктом 3 цієї постанови чітко встановлено, що вона набуває чинності з дня опублікування та застосовується у частині виплати компенсацій за невикористані дні відпусток із 5 жовтня 2023 року, забезпечуючи тим самим синхронізацію положень Закону з практичним порядком нарахування та виплати грошових компенсацій членам сімей загиблих військовослужбовців[20].

2. Помилкової повної чи часткової виплати членам сім'ї грошового забезпечення за загиблим військовим

Вельми цікавою у досліджуваній проблематиці є розгалуженість судових підходів до спорів, у яких військова частина претендує на повернення нібито безпідставно нарахованих і виплачених сум. Частина судів зважає на формальний критерій відсутності правової підстави для виплати та застосовує інститут безпідставного збагачення (ст. 1212 ЦК України): за наявності доказів, що виплата здійснена без будь-якої законної підстави, суди визнають право військової частини на повернення виплаченого[21].

Інший, діаметрально протилежний підхід ґрунтується на положенні ст. 1215 ЦК України, згідно з якою заробітна плата, допомоги та інші

[19] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту військовослужбовців, поліцейських та деяких інших осіб : Закон України від 06.09.2023 № 3379-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 94. Ст. 370.

[20] Про затвердження Порядку виплати грошової компенсації за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців та поліцейських у разі їх загибелі (смерті) : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2024 № 37.

[21] Цивільний кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

схожі виплати, що надані добровільно й без рахункової помилки, не підлягають поверненню за умови відсутності недобросовісності набувача. За такого підходу суди відмовляють у вимогах військової частини, посилаючись на презумпцію правильності розрахунків і добросовісність одержувача. Окрема лінія судових висновків апелює до пріоритету спеціального законодавства про соціальний захист військовослужбовців (уже згадані нами: Закон № 2011-XII, Порядок № 260, Інструкція № 558, Інструкція № 200 та Постанова № 37). Суди підкреслюють, що спеціальні норми встановлюють окремі підстави та механізми виплат членам сімей загиблих, і тому відсутність прямо встановленого заборонного режиму на виплату компенсацій не є підставою для їх повернення. Вказану позицію судів вважаємо повністю обґрунтованою та відповідною чинному законодавству: не лише положенням спеціальних актів, а й декларативним нормам, які спираються на пріоритетність соціального захисту військових та їхніх сімей[22].

Усе ж у судовій практиці трапляються і рішення, де вказані правові положення (якщо робити висновки власне за текстом документа) не беруться до уваги. Наприклад, у рішенні Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 17 червня 2024 року у справі № 154/3897/23 не встановлено ні недобросовісності у набутті, ні рахункової помилки, однак зобов'язано повернути виплачені кошти за невикористані дні щорічної основної відпустки як безпідставно набуті[23].

3. Вимоги членів сім'ї щодо перерахунку розміру нарахованого та належного до виплати особі за життя і неотриманими у зв'язку зі смертю грошового забезпечення

Указана ситуація можлива у випадках, коли члени сім'ї померлого військового, отримуючи кошти за такими грошовими виплатами, встановлюють факт непроведення перерахування належних військовому коштів. Не має значення, чи таке перерахування не здійснювалося через пряму вказівку закону і поширювалося на всіх військових, чи виникла сингулярна ситуація, яка не була вирішена військовим за його життя.

У судовій практиці простежується чітка тенденція щодо відмови у задоволенні вимог членів сімей загиблих військовослужбовців про

[22] Рішення Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 11 липня 2024 року у справі № 576/1/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120316888; Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 23 вересня 2024 року у справі № 380/3199/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121798001

[23] Рішення Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 20 листопада 2024 року у справі № 520/25537/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119825541

перерахунок грошового забезпечення, яке підлягало виплаті на день смерті. Суди, аналізуючи відповідні спори, зважають на те, що належне грошове забезпечення, яке підлягає передачі членам сім'ї, визначається виключно на підставі чинних на момент смерті нормативно-правових актів і наказів командирів, а не шляхом наступного перерахунку або корекції. Аргументація судів зводиться до того, що ні Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», ні підзаконні акти, зокрема наказ Міністерства оборони України від 07.06.2018 № 260 «Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам», не передбачають права членів сімей вимагати здійснення перерахунку після смерті військовослужбовця. Виплаті підлягають саме ті суми, які визначені в офіційних фінансових документах військової частини, виходячи з умов служби на момент смерті, без права на подальше коригування[24, 25].

Вказане також ґрунтується на прямих положеннях вітчизняного законодавства, за яким лише особа, управнена на реалізацію певних прав чи обов'язків, може їх реалізувати. У відносинах, реалізація яких нерозривно пов'язана з особою делегувача, спадкування не допускається. Зокрема, частиною 4 ст. 25 Цивільного кодексу України встановлено, що цивільна правоздатність фізичної особи припиняється у момент її смерті. Згідно з п. 4 ч. 1 статті 1219 ЦК України не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця: зокрема права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом[26]. Указане стосується не лише матеріального, але й процесуального права: відповідно до ст. 5 КАС України кожна особа має в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що *саме її (курсив*

[24] Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2024 року у справі № 520/25537/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123175799; Рішення Рівненського окружного адміністративного суду від 08 квітня 2025 року у справі № 460/1247/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126448143; Рішення Житомирського окружного адміністративного суду від 25 січня 2023 року у справі № 240/21317/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108587863; Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 травня 2025 року у справі № 560/4372/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127057281.

[25] Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : наказ Міністерства оборони України від 07.06.2018 № 260.

[26] Цивільний кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

мій – І. Б.) права, свободи та законні інтереси були порушені суб'єктом владних повноважень[27].

Наглядним прикладом застосування вказаних норм закону є ситуація, висвітлена у постанові Харківського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2024 року у справі № 520/25537/24[28]. Матір неповнолітньої, котра є донькою померлого військовослужбовця, просила здійснити перерахунок грошового забезпечення покійному батьку неповнолітньої. За його життя ці суми не були нараховані. Суд констатував, що право на грошове забезпечення військовослужбовця нерозривно пов'язане з особою, якій воно призначено, у зв'язку з чим тільки особа, яка безпосередньо отримувала грошове забезпечення, вважаючи, що воно нараховується та виплачується в неналежному розмірі, може звернутися до суду щодо захисту своїх прав. Відповідні правові позиції викладені, зокрема, у постановах Верховного Суду від 15.11.2023 у справі № 420/1436/21, від 29.04.2020 у справі № 576/1388/17, від 05.05.2022 у справі № 520/10496/2020 та від 09.02.2023 у справі № 600/1290/20-а тощо.

Таким чином, у такій категорії справ суди не беруть до уваги інтереси членів сім'ї, включаючи дітей. Серед проаналізованих судових рішень немає тих, у яких суд визнавав би право на перерахування за останніми.

Протилежна тенденція наявна у наступному блоці справ, а саме у частині адміністративних позовів про визначення черговості та розміру часток членів сім'ї при здійсненні виплати грошового забезпечення за загиблим військовим.

4. Визначення черговості та розміру часток членів сім'ї при здійсненні виплати грошового забезпечення за загиблим військовим

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 № 2011-XII (далі – Закон № 2011-XII) соціальний захист військовослужбовців розглядається як діяльність держави, спрямована на формування системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію їхніх конституційних прав, задоволення матеріальних і духовних потреб, а також підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Він охоплює право на забезпечення у разі втрати працездатності, годувальника, безробіття з

[27] Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36. № 37. Ст.446.

[28] Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2024 року у справі № 520/25537/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123175799

незалежних причин, у старості та в інших випадках, визначених законом. З огляду на положення ст. 2 Закону № 2011-XII, військовослужбовці та члени їхніх сімей не можуть бути обмежені у правах і свободах, гарантованих законодавством. Згідно зі ст. 9 цього ж Закону, держава гарантує достатній рівень грошового та іншого забезпечення, що має відповідати умовам військової служби, стимулювати професійний розвиток та забезпечувати комплектування військових формувань кваліфікованим особовим складом[29].

Згідно з п. 6-1 ст. 18 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 №2011-XII членам сімей військовослужбовців, які проходять військову службу в особливий період, що оголошується відповідно до Закону України «Про оборону України», гарантується виплата грошового забезпечення цих військовослужбовців у разі неможливості ними його отримання під час участі у бойових діях та операціях. У такому разі виплата грошового забезпечення здійснюється членам сімей військовослужбовців, зазначеним у пункті 6 статті 9 цього Закону. Грошове забезпечення визначається залежно від посади, військового звання, тривалості, інтенсивності та умов військової служби, кваліфікації, наукового ступеня і вченого звання військовослужбовця. До складу грошового забезпечення входять: посадовий оклад, оклад за військовим званням; щомісячні додаткові види грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія); одноразові додаткові види грошового забезпечення[30].

Зважаючи на аналіз вищезазначених правових норм, предметом як нарахування за спеціальним порядком, так і спадкування можуть бути лише конкретні суми виплат, які належали військовому за життя і залишилися недоотриманими у зв'язку з його смертю.

Пунктом 9 глави 7 розділу IV Наказу МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України» від 25.06.2018 № 558 передбачено, що у разі смерті військовослужбовця сума допомоги для оздоровлення (якщо допомога для оздоровлення не виплачувалась військовослужбовцю в рік його смерті) виплачується сім'ї померлого, а у разі її відсутності – його батькам та утриманцям на підставі їх звернення та наказу начальника (командира) органу Держприкордонслужби. Пункт 1 глави 6 розділу V цього наказу

[29] Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.

[30] Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст.190.

встановлює, що у разі смерті (загибелі) військовослужбовця належні, але не отримані ним до дня смерті (загибелі) посадові оклади, оклади за військовими званнями і щомісячні додаткові види грошового забезпечення (у тому числі за весь місяць, у якому військовослужбовець помер) передаються членам сім'ї померлого, а в разі їх відсутності – входять до складу спадщини. Зазначеним особам також виплачуються одноразові види грошового забезпечення та інші виплати, право на отримання яких виникло у військовослужбовця до дня його смерті (загибелі). У разі смерті військовослужбовця відрахування з його грошового забезпечення за використані дні відпустки не провадяться (п. 9 глави 8 розділу V Наказу МВС України від 25.06.2018 №558)[31].

Пункт 10 розділу XIX Наказу МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення та одноразової грошової допомоги при звільненні військовослужбовцям Національної гвардії» від 15.03.2018 № 200 аналогічно передбачає, що у разі смерті військовослужбовця сума допомоги для оздоровлення, право на отримання якої виникло до дня смерті, виплачується сім'ї померлого, а у разі її відсутності – його батькам та утриманцям на підставі їх звернення. Відповідно до пункту 9 розділу XX Наказу, у разі смерті військовослужбовця сума матеріальної допомоги (якщо матеріальна допомога не надавалась військовослужбовцю в рік його смерті) може виплачуватись сім'ї померлого, а у разі її відсутності – його батькам та утриманцям на підставі наказу командира військової частини. Так само не провадяться відрахування з грошового забезпечення за використані дні відпустки (пункт 9 розділу XXXI Наказу від 15.03.2018 № 200)[32].

Пункт 1 розділу XXX Наказу Міноборони України «Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам» від 07.06.2018 № 260 аналогічно передбачає, що у разі смерті (загибелі) військовослужбовця належне, але не отримане ним до дня смерті (загибелі) грошове забезпечення (у тому числі за весь місяць, у якому військовослужбовець помер (загинув)) виплачується військовою частиною, в якій перебував на грошовому забезпеченні військовослужбовець, дружині (чоловіку), а в разі якщо її (його) немає, – повнолітнім дітям, які проживали разом з нею (ним), або законним представникам (опікунам, піклувальникам) чи усиновлювачам неповнолітніх дітей (осіб з інвалідністю з дитинства – незалежно від їх віку), а також особам, які перебувають на утриманні

[31] Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України та деяким іншим особам : Наказ МВС України від 25.06.2018 № 558.

[32] Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення та одноразової грошової допомоги при звільненні військовослужбовцям Національної гвардії України та іншим особам : Наказ МВС України від 15.03.2018 № 200.

військовослужбовців, або батькам військовослужбовців рівними частками, якщо військовослужбовці не перебувають у шлюбі та не мають дітей. У разі відсутності зазначених осіб належні суми грошового забезпечення виплачуються іншим спадкоємцям відповідно до чинного законодавства України. Компенсація за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців у разі їх загибелі (смерті) виплачується відповідно до Порядку виплати грошової компенсації за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців та поліцейських у разі їх загибелі (смерті), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 2024 року № 37[33].

Серед аналізованих нормативних актів найбільш гарантійним і деталізованим є Порядок № 260, оскільки він не лише охоплює максимальний перелік належних до виплати сум, включаючи компенсацію за невикористані дні відпустки, а й чітко встановлює розширене коло осіб, уповноважених на їх отримання, із визначенням пріоритетності та спеціальних категорій, а також передбачає нормативне підкріплення у вигляді відсилки до постанови Кабінету Міністрів України, що надає регулюванню системності та правової визначеності.

Водночас слід зауважити, що у такому деталізованому переліку осіб, визначених Порядком № 260 як таких, що мають право на отримання відповідних виплат, не згадуються неповнолітні діти загиблих військовослужбовців. Така законодавча прогалина зумовлює численні судові спори, у межах яких позивачі обґрунтовують право дітей на соціальні гарантії, передбачені для інших членів сім'ї, що, своєю чергою, призводить до формування неоднакової судової практики та знижує рівень правової визначеності у сфері забезпечення соціального захисту. Найчастіше ці спори виникають у випадках, коли військова частина виплатила кошти одному з перелічених у Порядку № 260 суб'єктів, а інтереси неповнолітніх захищаються через суд – зокрема, коли виплати отримує дружина, позбавлена батьківських прав, або коли наявні діти від попереднього шлюбу, або ж дружина відсутня, а виплати фактично одержують повнолітні діти. Така практика не лише створює підґрунтя для суперечливих судових висновків, але й знижує рівень правової визначеності у сфері соціального захисту, оскільки вирішення спору залежить від тлумачення черговості виплат судом конкретної інстанції, а не від однозначного законодавчого регулювання.

Судова практика демонструє дві взаємопов'язані проблеми.

По-перше, Порядок № 260 фактично не забезпечує прямого права неповнолітніх дітей на отримання неотриманого грошового забезпечення. Неповнолітні діти можуть претендувати на такі кошти

[33] Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : Наказ Міноборони України від 07.06.2018 № 260.

хіба що як спадкоємці за загальними правилами спадкування у разі відсутності осіб, визначених у Порядку № 260. Це створює реальний ризик того, що неповнолітні діти загиблих військовослужбовців залишаться без належного матеріального забезпечення саме в той період, коли вони особливо потребують державної підтримки.

Соціально орієнтована позиція на необхідність первинного захисту прав дітей отримала вираження у значній кількості судової практики. Особливо наочними є рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 14 грудня 2023 року № 560/16370/23[34] та Одеського окружного адміністративного суду від 15 серпня 2023 року № 420/4582/23[35]. Суть спору зводилася до того, що військова частина здійснювала виплати на користь нової дружини загиблого військового, у якого також були діти від попереднього шлюбу. Суди в обох випадках визнали протиправними дії військової частини щодо відмови у задоволенні заяв про виплату грошового забезпечення військовослужбовця на користь дітей. Мотивування позитивного рішення полягало як у тому, що батьки несуть відповідальність за належне утримання своїх дітей, так і у тому, що такі виплати є соціальною гарантією військовослужбовців та членів їх сімей, гарантованою державою. З метою належного захисту прав дітей суд у справі № 420/4582/23 також за межі позовних вимог, зобов'язавши військову частину здійснити виплати на користь саме неповнолітніх дітей, а не їх матері як законного представника[36]

Доцільно наголосити, що Верховний Суд, переглядаючи у касаційному порядку рішення Хмельницького окружного адміністративного суду, не погодився з висновками суду першої інстанції та скасував його. При цьому апеляційна інстанція підтримала позицію суду першої інстанції. Натомість у справі щодо рішення Одеського окружного адміністративного суду, залишеного без змін апеляційним судом, Верховний Суд відмовив у відкритті касаційного провадження, мотивуючи це застосуванням касаційних фільтрів[37].

---

[34] Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 14 грудня 2023 року у справі № 560/16370/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115662791

[35] Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 15 серпня 2023 року у справі № 420/4582/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113096494

[36] Проблемним видається питання фактичного виконання зазначеного судового рішення у частині розподілу грошового забезпечення у рівних частках (по 1/3 кожному з двох неповнолітніх), оскільки вся сума вже була виплачена на користь дружини військового у повторному шлюбі.

[37] Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 31 липня 2024 року у справі № 420/4582/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120728720; Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30 вересня 2024 року у справі № 560/16370/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121974279

Позиція Верховного Суду підкреслює домінування буквального тлумачення черговості, встановленої Порядком № 260, над прагненням судів захистити інтереси дітей через розширене тлумачення словосполучень чи контексту. Із системного аналізу норм, закріплених у Порядку № 260, випливає, що в разі загибелі військовослужбовця належне, але не отримане ним до дня смерті грошове забезпечення, має виплачуватися військовою частиною тим особам, які прямо названі у правовому положенні, причому черговість виплат визначена у вигляді послідовного переліку: насамперед – дружині (чоловіку), за відсутності якої (якого) – іншим членам сім'ї у відповідній послідовності (повнолітнім дітям, які проживали разом із померлим, або законним представникам неповнолітніх, особам, що перебували на утриманні, або батькам у випадку відсутності шлюбу та дітей). Зокрема, за приписом Порядку № 260 законні представники неповнолітніх чи особи, що перебували на утриманні військовослужбовця, можуть розраховувати на виплати за умови, що відсутня дружина (чоловік). Батьки військовослужбовця набувають права на отримання таких виплат рівними частками лише за умови, що померлий не перебував у шлюбі та не мав дітей. Фактично це положення робить право на виплати резервним і залежним від відсутності інших осіб «першої черги». Водночас перелік осіб, які можуть претендувати на виплати, не містить прямого положення про неповнолітніх дітей як самостійних бенефіціарів у випадку наявності дружини, а словосполучення «а також», вжите в тексті Порядку, за лінгвістичним аналізом виступає не як засіб надання одночасного права різним категоріям, а як засіб приєднання осіб наступних черг у разі відсутності попередніх, що посилює інтерпретацію черговості як послідовної, а не сумісної. Отже, висновки судів, які, мотивуючи захистом інтересів неповнолітніх, розглядали можливість одночасного або пріоритетного надання часток дітям за наявності дружини, виглядають як такі, що визнані Верховним Судом спірними з огляду на формально-логічну конструкцію норми; з огляду на це, такі рішення підлягають критичній переоцінці та за потреби перегляду у світлі нормальної інтерпретації черговості виплат і процедурних вимог щодо захисту прав дітей у контексті цивільного та адміністративного проваджень.

Із системного тлумачення пункту 1 розділу XXX Порядку № 260 випливає, що після першої черги (дружина / чоловік) наступні адресати виплат утворюють ієрархічно організовану другу та третю черги. Конкретно, у разі відсутності дружини (чоловіка) право на виплату належить тій групі осіб, яка наведена одразу після першої: повнолітнім дітям, які проживали разом із померлим, або законним представникам, опікунам, піклувальникам чи усиновлювачам неповнолітніх дітей (а також особам з інвалідністю з дитинства – незалежно від віку), а також особам, які перебували на утриманні військовослужбовця; лише за

відсутності цієї категорії осіб право переходить до батьків померлого. Таким чином, другий рівень містить кілька підкатегорій, які за одночасної присутності кількох заявників ділять належні суми рівними частками, тоді як батьки займають резервну, останню позицію і набувають права лише за умови відсутності або відмови від отримання виплат претендентами з попередніх черг.

Указаний поділ має також цікаву специфіку: у випадку наявності у військовослужбовця дітей його батьки автоматично усуваються з переліку претендентів на виплати. Йдеться як про неповнолітніх дітей, які відповідно до прямої норми Порядку № 260 не можуть отримувати виплати, так і про повнолітніх, які не звернулися по отримання належного померлому військовому грошового забезпечення або не довели факт спільного проживання з ним.

Вельми цікавою у цьому контексті видається ситуація, відображена у судовому рішенні від 24 травня 2024 року у справі № 140/36605/23. Суть спору полягала у тому, що до військової частини із заявами про отримання грошового забезпечення за померлим військовослужбовцем звернулися його повнолітній син і мати. Синові було відмовлено у виплаті з огляду на недоведеність факту спільного проживання з батьком, а матері відмовлено лише через сам факт наявності у військовослужбовця дитини, хай навіть і повнолітньої. Суд визнав такі відмови обґрунтованими та зазначив, що зацікавлені особи можуть реалізувати свої майнові права шляхом спадкування. Особливість положень Порядку № 260 полягає у тому, що усунення претендентів попередньої черги від права на отримання виплат не тягне автоматичного виникнення прав у осіб наступної, третьої черги, якщо у військовослужбовця залишилися діти або другий із подружжя. Така конструкція не поширюється на інші випадки, зокрема коли виплати намагаються отримати, наприклад, сестра чи брат загиблого, які не змогли довести факт перебування на його утриманні. Тоді право на отримання виплат переходить до батьків[38].

По-друге, питання стягнення заборгованості з аліментів із вищезазначених нарахованих, але невиплачених військовому сум є окремою проблемною площиною: з одного боку, суди прагнуть забезпечити негайний захист прав дітей і навіть виходять за межі заявлених позовних вимог для забезпечення виплат на користь дітей, з іншого – Верховний Суд наголошує на процесуально-юрисдикційних обмеженнях і вказує, що спори про стягнення аліментів та визначення розміру заборгованості повинні вирішуватись у порядку цивільного

[38] Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 24 травня 2024 року у справі № 140/36605/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119298385

провадження[39]. Вказане призводить до процедурної фрагментації: питання матеріального забезпечення дітей вирішується в адміністративному спорі щодо індивідуальних актів органу влади, тоді як аліментні зобов'язання мають окремий, цивільно-процесуальний порядок. Негативне (не на користь заявника, який діє в інтересах дітей) вирішення спору зазвичай означає, що грошові виплати за загиблим військовим відійдуть іншим особам, а погашення аліментного боргу буде здійснено не за рахунок неотриманих виплат, а зі спадкового майна, якщо таке наявне. Вказане збільшує ризик непрямого обмеження прав дітей.

5. Виплати коштів членам сім'ї військового, які є громадянами російської федерації чи республіки білорусь

Варта уваги ще одна цікава ситуація, яка є складною для вирішення як із позиції законодавства, так і з моральних міркувань. На практиці дедалі частіше виникають випадки, коли по отримання грошових виплат за загиблим військовослужбовцем звертаються його родичі – громадяни російської федерації чи республіки білорусь.

Нормативне регулювання у цій площині виявляє внутрішню суперечність: Порядок № 260 не містить жодних обмежень щодо громадянства отримувачів (аналогічно Інструкція № 200 щодо військовослужбовців Національної гвардії та Інструкція від 25.06.2018 № 558 щодо військовослужбовців Державної прикордонної служби України)[40].

Втім, у нашому правовому полі діє також Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 168 (надалі також – Постанова № 168), яка прямо виключає з кола суб'єктів на грошову допомогу громадян держав-агресорів та осіб, які постійно проживають на їх території[41]. Постанова № 168 закріплює механізм виплати одноразової грошової допомоги у розмірі 15 мільйонів гривень членам сімей військовослужбовців, які загинули під час дії воєнного стану

[39] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30 вересня 2024 року у справі № 560/16370/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121974279

[40] Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України та деяким іншим особам : Наказ МВС України від 25.06.2018 № 558; Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення та одноразової грошової допомоги при звільненні військовослужбовцям Національної гвардії України та іншим особам : Наказ МВС України від 15.03.2018 № 200; Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : Наказ Міноборони України від 07.06.2018 № 260.

[41] Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168.

внаслідок збройної агресії російської федерації. Вона визначає коло осіб, які мають право на таку допомогу (дружина або чоловік, батьки, діти загиблого), порядок звернення, розподіл коштів між кількома отримувачами та джерела фінансування.

На практиці це спричиняє складні ситуації. Так, у справі № 500/5341/24 Харківського окружного адміністративного суду позивачкою виступала мати військовослужбовця, однак суд констатував, що пріоритетне право на отримання грошового забезпечення мають його неповнолітні діти – громадяни російської федерації, незважаючи на те, що вони не зверталися по виплати[42]. Аналогічний підхід прослідковується і у рішенні Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 25 вересня 2024 року у справі № 160/11692/24, де ключовим питанням постало право матері військовослужбовця на отримання 100% грошового забезпечення за умови, що батько – громадянин рф (із наданих військовій частині та суду документів неможливо встановити громадянство російської федерації у батька) – фактично не претендував на виплату. У підсумку суд підтвердив, що органи військового управління не можуть довільно змінювати визначене законом коло осіб, навіть якщо їх громадянство об'єктивно ставить під сумнів доцільність отримання коштів[43]. Таким чином, у правозастосуванні проявляється дуалізм: у сфері одноразової допомоги законодавець установив обмеження за громадянством, проте у площині поточних виплат за Порядком № 260 подібні обмеження відсутні, що відкриває можливість для звернення за виплатами громадян держав-агресорів. Варто звернути увагу на те, що суд апеляційної інстанції скасував постанову у цій справі, визнавши наданий перелік документів достатнім для підтвердження факту приналежності батька військового до громадянства російської федерації та, відповідно, відсутності у нього права на виплату за Постановою № 168[44]. Однак вказана Постанова КМУ забороняє виплати заявникам з рф та рб лише одноразового виду грошової виплати. Щодо інших коштів, які нараховані, але не виплачені військовому на підставі Порядку № 260, такі мають бути виплачені незалежно від громадянства за умови належного доведення факту родинних відносин.

Порівняння правового регулювання, закріпленого у Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям, затвердженому Наказом

[42] Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 05 березня 2025 року у справі № 500/5341/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125677099

[43] Постанова Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 25 вересня 2024 року у справі №160/11692/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121933520

[44] Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 18 грудня 2024 року у справі № 160/11692/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123907843

Міністерства оборони України № 260 (аналогічно Інструкції № 200 щодо військовослужбовців Національної гвардії та Інструкції № 558 щодо військовослужбовців Державної прикордонної служби України), та у Постанові Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 168, свідчить про принципову різницю у предметному регулюванні цих актів. Порядок № 260 має характер відомчого підзаконного акта, що визначає механізм нарахування та виплати щомісячного грошового забезпечення і компенсаційних виплат військовослужбовцям і членам їхніх сімей, а Постанова № 168 запроваджує спеціальний режим надання одноразової грошової допомоги у зв'язку із загибеллю (смертю) чи інвалідністю військовослужбовців у період дії воєнного стану, який фінансується безпосередньо з Державного бюджету України. З огляду на це, зазначені правові інструменти співіснують паралельно, маючи різну правову природу та джерела фінансування, а отже, не можуть заміняти один одного. Аналогія у такій ситуації є неприйнятною, по-перше, тому що коло врегульованих правовідносин є різним і одне не поглинає інше, а по-друге, тому що у сфері соціальних гарантій діє виключно нормативно визначений перелік прав і суб'єктів, який не підлягає розширювальному тлумаченню. В адміністративному праві аналогія закону дозволена лише тоді, коли немає норми, що регулює аналогічне правовідношення. Верховний Суд неодноразово наголошував, що аналогія закону може застосовуватися лише для захисту прав осіб у разі фактичної прогалини у законодавстві, а не для розширення чи створення нових підстав і меж повноважень органів влади[45]. Згідно з частиною 6 статті 7 КАС України, аналогія не застосовується для визначення меж, підстав чи способу дії суб'єктів владних повноважень[46]. Саме тому обмеження, встановлені Постановою № 168 щодо громадян держав-агресорів, не можуть автоматично поширюватися на виплати за Порядком № 260, адже це призвело б до необґрунтованого звуження соціальних прав, що суперечить принципу правової визначеності та усталеній практиці Європейського суду з прав людини.

Однак юридичне закріплення права не означає наявність достатніх механізмів для його реалізації. У випадку, коли на підставі Порядку № 260 за грошовими виплатами звертаються члени сім'ї загиблого українського військовослужбовця, зокрема діти або їхні законні представники, які мають громадянство російської федерації чи республіки білорусь, а також якщо такі постійно проживають на

[45] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 червня 2022 року у справі № 2-591/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110382

[46] Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 35-36. № 37. Ст.446.

території цих держав, постає проблема сумісності формальних вимог із міжнародно-правовими обмеженнями. З огляду на вихід України з Мінської конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, а також у світлі положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів, офіційні документи, видані на території рф, більше не визнаються в Україні[47]. Це означає, що подання документів, які підтверджують право на виплати чи факт незаконності отримання допомоги іншими членами сім'ї, стає об'єктивно неможливим для таких осіб. Відтак формально виконати вимоги Порядку № 260 у такій ситуації може бути неможливо.

Відповідно до Закону України «Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції…» від 01 грудня 2022 року № 2783-IX (набрання чинності від 23.12.2022), держава Україна реалізувала заходи, спрямовані на призупинення та припинення дії міжнародних договорів у відносинах із російською федерацією та республікою білорусь, зокрема Конвенції від 22 січня 1993 року та Протоколу до неї, ратифікованих Законами України № 240/94-ВР та № 140/98-ВР, відповідно[48]. За повідомленням Міністерства закордонних справ України, дію Мінської конвенції у відносинах із російською федерацією та республікою білорусь зупинено з 27.12.2022 року[49].

Керуючись положеннями статей 54 та 62 Віденської конвенції про право міжнародних договорів[50], а також статтями 24 і 84 Закону України «Про міжнародні договори України»[51], припинено дію зазначених

[47] Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року : Закон України від 01 грудня 2022 року № 2783-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 53. Ст.155.

[48] Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах : Закон України від 10.11.1994 № 240/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 46. Ст. 417; Про ратифікацію Протоколу до Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року : Закон України від 03.03.1998 № 140/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 26. Ст. 162.

[49] Про вихід із конвенції. *Офіційний сайт Північно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції* (м. Суми). 03.01.2023. URL: https://www.sumyjust.gov.ua/novini/pro-vyhid-z-konvencziyi/ (дата звернення: 27.08.2025).

[50] Віденська конвенція про право міжнародних договорів : Конвенція ООН від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 27.08.2025).

[51] Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

договорів у відносинах із державами-агресорами, що фактично призводить до неможливості застосування механізмів правової допомоги, передбачених цими міжнародними актами. Наслідком такого рішення є те, що з часу набрання Законом № 2783-IX юридичної сили документи, видані на території рф і білорусі, при пред'явленні на території України підлягають засвідченню апостилем відповідно до міжнародної практики (передусім Гаазької конвенції про апостиль 1961 року[52]) та українського законодавства. Проте на практиці засвідчення апостилем документів, виданих у російській федерації та республіці білорусь, є фактично неможливим через відсутність належних процедурних механізмів і політичні обставини. Вказане підтверджується також актуальною судовою практикою[53].

Правова дилема полягає у тому, що, з одного боку, Порядок № 260 має імперативний характер, хоча і не передбачає чіткий перелік документів (переважно до уваги береться список, викладений у Постанові Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 884[54]), які необхідні для підтвердження права на виплати. А з іншого боку, держава, відмовившись від визнання російських документів, фактично позбавила значну кількість осіб можливості реалізувати право, гарантоване для всіх членів сім'ї військовослужбовця.

Постановою Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2023 року № 107 встановлено спеціальний перехідний режим для прийняття документів, виданих уповноваженими органами іноземних держав, під час воєнного стану та протягом шести місяців після його завершення[55]. Зокрема, якщо документ було видано на території іншої держави до 24 лютого 2022 року, він визнається дійсним для подання на території України без додаткового спеціального посвідчення, зокрема без апостилю або консульської легалізації, оскільки станом на цю дату такі документи приймалися в Україні без додаткового посвідчення. Натомість документи, видані після 24 лютого 2022 року, підлягають засвідченню апостилем для легального використання на території України, що забезпечує відповідність національному та міжнародному праву. Таким чином, особи, які мали паспорт рф або інший документ,

[52] Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаазька конференція з МПП) від 05.10.1961. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_082#Text

[53] Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 18 грудня 2024 року у справі № 160/11692/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123907843

[54] Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовців, захоплених у полон або заручниками, а також інтернованих у нейтральних державах або зниклих безвісти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 884.

[55] Деякі питання прийняття на території України під час воєнного стану документів, виданих уповноваженими органами іноземних держав : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.2023 № 107.

виданий до 24.02.2022, можуть подавати його в Україні без апостилю, що практично дозволяє реалізувати права, пов'язані, зокрема, із отриманням гарантованих виплат за українськими нормативними актами (наприклад, Порядком № 260), без додаткових процедурних перешкод. Водночас документи, видані після зазначеної дати (найбільш часто це свідоцтва про народження дітей та свідоцтва про смерть військовослужбовця, якщо такі видані на території рф чи рб), не підпадають під це спрощення і потребують апостилю для використання на території України. Унеможливлення проставлення апостилю має наслідком відсутність необхідного документа для отримання грошового забезпечення за загиблим військовим.

Для отримання виплат за Положенням МОУ № 260 члени сім'ї загиблого військовослужбовця подають необхідний обсяг документів для підтвердження родинних відносин та інших юридичних фактів, зокрема: свідоцтво про смерть, документи, що свідчать про обставини загибелі, витяг з особової справи про склад сім'ї, паспорти або інші документи, що посвідчують особу, свідоцтва про шлюб та народження дітей, копію свідоцтва про народження загиблого та документи, що підтверджують перебування заявника на утриманні загиблого. Документи, видані українськими органами, апостилю чи легалізації не потребують. Документи, видані на території рф або білорусі до 24.02.2022, за нормального регулювання підлягали консульській легалізації; однак Законом України № 2783-IX від 01.12.2022[56] призупинено дію Мінської конвенції 1993 року з рф та білоруссю, а Постановою КМУ № 107 від 04.02.2023 встановлено, що під час воєнного стану та протягом шести місяців після його завершення документи іноземного походження приймаються без спеціального посвідчення, тобто після 24.02.2022 усі перелічені документи іноземного походження можуть подаватися в Україні без апостилю. Виняток становлять документи, видані після 27.12.2022 року.

Ще однією юридичною перепоною на шляху до отримання членами сім'ї виплат на підставі Порядку № 260 є обмеження щодо вчинення юридично значущих дій на території України особам, пов'язаним із державою-агресором.

Під поняттям «особи, пов'язані з державою-агресором» у Постанові Кабінету Міністрів України від 3 березня 2022 року № 187 (надалі також – Постанова № 187) насамперед розуміють громадян російської

[56] Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року : Закон України від 01 грудня 2022 року № 2783-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 53. Ст. 155.

федерації (за винятком тих, які законно проживають в Україні), тобто фізичних осіб, щодо яких національне законодавство встановлює спеціальний режим обмежень. Постанова № 187 передбачає мораторій на виконання, у тому числі в примусовому порядку, грошових та інших зобов'язань перед кредиторами (стягувачами), якими є російська федерація або такі особи. Водночас вона встановлює також правовий наслідок у випадку порушення мораторію у вигляді нікчемності правочинів (зокрема й довіреностей) (п. 1 та п. 2 Постанови № 187)[57].

28 лютого 2022 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану», якою передбачено обмеження для громадян рф щодо отримання нотаріальних послуг (з редакції Постанови від 29.06.2022 замість посилання на громадян рф використовується словосполучення «особа, пов'язана з державою-агресором»). Постановою № 164 встановлено пряму заборону на вчинення нотаріальних дій за зверненням осіб, пов'язаних із державою-агресором, що охоплює як відмову або зупинення незавершених нотаріальних проваджень, так і недопустимість посвідчення правочинів, які порушують встановлений мораторій. Водночас Постанова № 164 містить вичерпний перелік винятків, які мають спеціальний і обмежений характер. До них віднесено, зокрема, засвідчення підпису на заяві про вихід із громадянства РФ, видачу свідоцтва про право на спадщину, посвідчення заповіту військовополоненого, а також відчуження корпоративних прав у юридичних особах, створених за українським законодавством, за умови попереднього погодження Кабінетом Міністрів України[58].

Таким чином, правова конструкція Постанов № 187 та № 164 фактично унеможливлює громадянам рф (як і інших осіб, віднесених до категорії пов'язаних із державою-агресором) вчиняти юридично значущі дії, зокрема щодо оформлення нотаріальних документів, які зазвичай необхідні для реалізації прав на соціальні виплати за Порядком МОУ № 260, у тому числі довіреностей чи актів, що підтверджують родинні зв'язки. Оскільки допустимі винятки перебувають під прямим контролем держави і не охоплюють випадки, пов'язані з отриманням соціальних гарантій військовослужбовців, застосування загального правила означає, що доступ таких осіб до механізмів, передбачених Порядком № 260, на практиці суттєво обмежений.

[57] Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 № 187.

[58] Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164.

Попри те, обов'язок військової частини здійснити виплати за Порядком № 260 (якщо заявник із рф надав усі необхідні документи) має публічно-правовий характер і ґрунтується на імперативних нормах законодавства, а не на волевиявленні сторін чи цивільно-правовому договорі. Відтак він не підпадає під мораторій, встановлений Постановою КМУ № 187, оскільки останній стосується приватноправових зобов'язань боржників перед кредиторами, пов'язаними з державою-агресором.

Інші питання, пов'язані із неможливістю виплати належних коштів за спеціальними нормами та переходом права на отримання цих коштів у спадкові відносини, а також інші ситуації, пов'язані із доказуванням фактів, що мають юридичне значення (наприклад, щодо визнання дитини такою, що була членом сім'ї військового, зокрема, на його утриманні). Водночас вказане питання потребує самостійного глибокого опрацювання, відтак має бути висвітлене в окремій публікації.

ВИСНОВКИ

У підсумку проведене дослідження дає змогу стверджувати, що питання соціального забезпечення дітей як членів сімей військовослужбовців у період воєнного стану сягає далеко за межі суто правового регулювання. Воно вбирає у себе морально-ціннісні орієнтири суспільства, які набувають особливої ваги в умовах війни, коли держава вимушена не лише гарантувати формальне дотримання прав, а й захищати саму ідею справедливості. Це означає, що право, оперуючи своїми внутрішніми інструментами, змушене адаптуватися до реалій війни, у яких соціальні гарантії не обмежуються лише механічним виконанням законодавчих приписів, а набувають значення індикатора справедливості та довіри до держави.

Аналіз різних категорій справ – від забезпечення грошових виплат і одноразових допомог до пенсійного забезпечення, від спорів щодо збереження соціальних гарантій при звільненні до питань спадкування і правонаступництва у соціальних правовідносинах – засвідчив, що у центрі завжди постає проблема балансу. З одного боку, це баланс між обмеженими ресурсами держави та потребою у широкому соціальному захисті, а з іншого – між формальною буквою закону та принципами справедливості. Важливо наголосити, що практика не є однорідною: окремі категорії справ демонструють схильність судів до суворого формалізму, а інші – до гнучкого й навіть креативного правового тлумачення. Хоча останнє залишається більшою мірою привілеєм касаційної інстанції, а суди нижчих інстанцій зберігають результати

власної судової правотворчості лише у випадку, коли скарга до Верховного Суду блокується касаційними фільтрами. Саме ця неоднорідність становить цінність виконаного дослідження, адже демонструє процес поступового становлення нової правової доктрини, що формується у відповідь на безпрецедентні виклики.

У практиці адміністративних судів помітна стабільна тенденція: за відсутності оперативного і чіткого законодавчого регулювання суди, керуючись принципами верховенства права та найвищої цінності прав людини, прагнуть забезпечити ефективний захист інтересів дітей загиблих військовослужбовців. Це виявляється в застосуванні аналогії, посиланні на загальні норми трудового й цивільного права, а також через інтерпретацію спеціальних відомчих актів у світлі соціального призначення гарантій. Водночас таке тлумачення не завжди витримує формальну перевірку в апеляції чи касації; однак воно демонструє судову готовність виконувати функцію компенсаторного захисту в умовах правової невизначеності під час воєнного стану.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що соціальні гарантії військовослужбовців та їхніх сімей у судовій практиці після лютого 2022 року вже не сприймаються як технічний інститут соціального права. Вони дедалі більше постають як основа суспільної стійкості й прояв державної солідарності у надзвичайних умовах. Це означає, що сучасна українська судова практика виходить за межі вузькоправових координат і набуває ціннісного виміру, в якому право виконує інтегративну функцію збереження довіри та підтримання суспільного порядку.

АНОТАЦІЯ

Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентним зростанням кількості судових спорів щодо соціального забезпечення членів сімей загиблих військовослужбовців після початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Правова невизначеність, що виникає внаслідок накладання норм різного рівня та недостатньо узгодженої нормотворчості, створює системні перешкоди у реалізації базових соціальних прав найбільш уразливих категорій громадян – дітей як членів сім'ї військовослужбовців. Метою статті визначено комплексний аналіз судової практики у спорах щодо грошового забезпечення та інших соціальних виплат членам сімей загиблих військовослужбовців, а також виявлення ключових проблем правозастосування у воєнних умовах. Основні результати дослідження полягають у виокремленні п'яти типових блоків спорів: виплата компенсацій за невикористані дні відпусток; стягнення грошового

забезпечення за час служби до моменту смерті; відшкодування одноразових і щомісячних соціальних виплат; повернення безпідставно отриманих сум; спадкові правовідносини, пов'язані з військовою службою. У кожному з блоків простежено конфлікт між спеціальними і загальними нормами, а також відсутність єдиних підходів у правозастосуванні.

Література

1. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : Конвенція ООН від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 27.08.2025).
3. Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаазька конференція з МПП) від 05.10.1961. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_082#Text
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 35-36. № 37. Ст. 446.
5. Кодекс законів про працю України : Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
6. Цивільний кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
7. Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах : Закон України від 10.11.1994 № 240/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 46. Ст. 417.
8. Про ратифікацію Протоколу до Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року : Закон України від 03.03.1998 № 140/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 26. Ст. 162.
9. Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року : Закон України від 01 грудня 2022 року № 2783-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 53. Ст.155.

10. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту військовослужбовців, поліцейських та деяких інших осіб : Закон України від 06.09.2023 № 3379-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 94. Ст. 370.

12. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 4.

13. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

14. Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 № 187.

15. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164.

16. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168.

17. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовців, захоплених у полон або заручниками, а також інтернованих у нейтральних державах або зниклих безвісти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 884.

18. Про затвердження Порядку виплати грошової компенсації за невикористані дні відпусток членам сімей військовослужбовців та поліцейських у разі їх загибелі (смерті) : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2024 № 37.

19. Деякі питання прийняття на території України під час воєнного стану документів, виданих уповноваженими органами іноземних держав: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.2023 № 107.

20. Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України та деяким іншим особам : Наказ МВС України від 25.06.2018 № 558.

21. Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення та одноразової грошової допомоги при звільненні військовослужбовцям Національної гвардії України та іншим особам : Наказ МВС України від 15.03.2018 № 200.

22. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : Наказ Міноборони України від 07.06.2018 № 260.

23. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 червня 2022 року у справі № 2-591/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110382

24. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 травня 2025 року у справі № 990/143/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127680291

25. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30 вересня 2024 року № 560/16370/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121974279

26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 09 грудня 2020 року у справі № 243/9613/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93595611

27. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 10 січня 2025 року у справі № 140/6927/24 п. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 124336582

28. Постанова Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 25 вересня 2024 року у справі № 160/11692/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/121933520

29. Постанова Колегії суддів П'ятого апеляційного адміністративного суду від 20 грудня 2024 року у справі № 420/8644/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/123944268

30. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 17 лютого 2015 року у справі № 21-8а15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/42946756

31. Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 24 липня 2024 року у справі № 420/8644/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 120576843

32. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 18 березня 2025 року у справі № 420/10204/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 125930700

33. Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 18 грудня 2024 року у справі № 160/11692/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 123907843

34. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 05 березня 2025 року у справі № 500/5341/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/125677099

35. Про вихід із конвенції. *Офіційний сайт Північно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції* (м. Суми). 03.01.2023. URL: https://www.sumyjust.gov.ua/novini/pro-vyhid-z-konvencziyi/ (дата звернення: 27.08.2025).

36. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 09 жовтня 2024 року у справі № 140/6927/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 122191125

37. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 24 травня 2024 року у справі № 140/36605/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 119298385

38. Рішення Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 20 листопада 2024 року у справі № 520/25537/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/119825541

39. Рішення Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 11 липня 2024 року у справі № 576/1/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 120316888

40. Рішення Житомирського окружного адміністративного суду від 25 січня 2023 року у справі № 240/21317/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 108587863

41. Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 23 вересня 2024 року у справі № 380/3199/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 121798001

42. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 15 серпня 2023 року у справі № 420/4582/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 113096494

43. Рішення Рівненського окружного адміністративного суду від 08 квітня 2025 року у справі № 460/1247/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 126448143

44. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2024 року у справі № 520/25537/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/123175799

45. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 травня 2025 року № 560/4372/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 127057281

46. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 04 липня 2025 року у справі № 560/2542/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 128671198

47. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 16 травня 2023 року № 560/2666/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 110890444

48. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 14 грудня 2023 року № 560/16370/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 115662791

49. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 31 липня 2024 року у справі №420/4582/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120728720

Інформація про авторів:

Швець Дмитро Володимирович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України, полковник поліції
ректор Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Дідик Наталія Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент
завідувач кафедри адміністративного права та
адміністративного процесу
навчально-наукового інституту з
підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції,
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Бесага Ірина Василівна,
доктор філософії у галузі права, доцент
доцент кафедри адміністративного права та
адміністративного процесу навчально-наукового інституту з
підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції,
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-46

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ СТІЙКОСТІ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА В УМОВАХ ТРИВАЛОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Швець Д. В., Шопіна І. М.

ВСТУП

Фундаментальним досягненням людської цивілізації є визнання людського життя, основоположних прав і свобод людини та громадянина найвищими соціальними цінностями, що визначають вектори діяльності всіх демократичних правових держав. Особлива увага приділяється захисту прав дитини, які, з одного боку, не мають достатніх фізичних, економічних та психологічних можливостей для самостійного захисту своїх інтересів, а, з іншого боку – виступають запорукою розвитку держави у часовій перспективі. «Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом», – закріплено у ч.2 ст.52 Конституції України. Проте, в умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України, безпека цивільного населення опинилася під масштабною загрозою. Ігнорування державою-агресором норм міжнародного гуманітарного права і слабкість міжнародних механізмів захисту цивільного населення у збройних конфліктах вимагають від нашої держави пошуку нових воєнних, правових, організаційних та методологічних засобів забезпечення безпеки мирних громадян.

Збройна російська агресія проти України носить тривалий характер, за цей час сотні тисяч українських дітей відчули на собі її наслідки. Травмуючий досвід супроводжує їх дорослішання – для одних це втрата рідного дому, для других – необхідність жити в умовах окупації, для третіх – поранення та навіть смерть внаслідок постійних терористичних атак держави-агресора проти мирного населення нашої держави. Батьки та особи, що їх заміщують, не завжди можуть надати повноцінну підтримку своїй дитині після перенесених внаслідок бойових дій страждань, оскільки самі можуть знаходитися у стані, що вимагає професійної підтримки.

За таких умов особливо важливою стає роль держави у комплексному захисті прав, свобод та інтересів дітей, що відчувають на собі всі ризики і небезпеки повномасштабного збройного конфлікту. Це вимагає функціонування системи національної стійкості, яка підвищує

спроможність дітей та їх батьків, всього суспільства та держави протистояти існуючим загрозам.

Важливим елементом національної стійкості виступає оборонна свідомість громадян, яка обумовлює їх соціальну відповідальність за захист Батьківщини. Оборонна свідомість формується у дитячому віці й у майбутньому визначає активну внутрішню позицію людини по відношенню до зовнішніх загроз. Із об'єкта захисту людина з розвиненою оборонною свідомістю перетворюється в суб'єкт, наділений необхідними для активного життя в умовах збройного конфлікту особистісними якостями, знаннями, вміннями та навичками. Важливу роль в їх сукупності мають інформаційні знання та навички, оскільки критичний аналіз інформаційного контенту та здатність долати спроби противника деструктивно впливати на особистість дітей та юнацтва є нині важливими умовами збереження емоційної стабільності.

Виконання вказаних завдань потребує функціонування системи військово-патріотичного виховання, яка має надати дітям та юнацтву необхідну інформаційну, емоційну та організаційну підтримку в умовах нестабільності, викликаної бойовими діями держави-агресора. Держава останнім часом приділяє багато уваги питанням національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання, свідоцтвом чого є прийняття у 2022 році Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Разом з тим багато питань у цій сфері залишаються невирішеними. Тому дослідження правових аспектів військово-патріотичного виховання як засобу підвищення стійкості дітей та юнацтва в умовах тривалого збройного конфлікту є надзвичайно актуальним і важливим завданням для вітчизняної юридичної науки.

1. Захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту: правові аспекти

Людина, її права і свободи, життя, здоров'я, фізичне і психічне благополуччя є беззаперечними соціальними цінностями, які зумовлюють вектори активності всіх демократичних правових держав. Особливу увагу держави приділяють захисту дітей, оскільки, по-перше, діти не можуть захистити себе самостійно, і, по-друге, у майбутньому саме ця категорія громадян формує обороноздатність держави, її економічний, соціальний, науковий, культурний розвиток.

Збройна російська агресія проти України триває вже 11 років, і за цей час велика кількість громадян України була вбита, поранена, зазнала травм та захворювань внаслідок бойових дій, перебування у полоні, була викрадена державою-агресором. Після початку повномасштабного російського вторгнення небезпека для цивільного населення України

значно зросла. За даними ООН, з 24 лютого 2022 року по 31 березня 2025 року в Україні через російське вторгнення загинуло майже 13 тис. цивільних осіб, зокрема, 682 дітей. Кількість поранених серед цивільного населення перевищила 30700 осіб, при цьому в ООН вважають, що реальні втрати значно більші[1].

На жаль, існуючі міжнародні правові механізми захисту цивільного населення у збройних конфліктах засвідчили свою недостатню спроможність для забезпечення безпеки мирних громадян України, у тому числі дітей, і сьогодні триває пошук правових та військових шляхів зниження ризиків для життя, здоров'я і майна українців в умовах потрійних терористичних атак держави-агресора. Вказане обумовлює важливість дослідження правових аспектів захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

Проблеми, пов'язані із захистом цивільного населення в цілому і захистом дітей зокрема в умовах збройних конфліктів досліджували у своїх роботах такі науковці, як С. Герасимчук, який з'ясував, що тривале збройне зіткнення між державами виявляє, що особливо вразливе і не захищене під час збройного конфлікту є цивільне населення. Все частіше цивільні особи стають жертвами. Влучання у домівки мирного населення, загибель випадкових перехожих під час масованих атак, ці і інші випадки, попри заборону нападів на цивільне населення міжнародним гуманітарним правом, зумовлює пошук нових методів захисту цивільного населення[2]. О. Мартинюк, А. Безносюк і В. Ципцюра присвятили увагу дослідженню основних аспектів щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права і дійшли висновку про недосконаліть його механізмів[3]. О. Подільчак і Є. Тимошенко дослідили проблеми захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту і зробили висновок, що захист прав і свобод дітей під час збройного конфлікту в Україні є серйозною проблемою, що потребує невідкладних та ефективних заходів. Забезпечення безпеки,

[1] Інформаційний бюлетень Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-02/Human%20rights%203%20years%20into%20Russia%27s%20full-scale%20invasion%20of%20Ukraine_factsheet%20%28UKR%29.pdf

[2] Герасимчук С. С. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройного конфлікту. *Міжнародне гуманітарне право та основи безпеки у період збройних конфліктів* : матеріали Міжнарод. наук.практ. конф. (м. Київ, 6 лют. 2025 р.) Київ, 2025. С. 30-33. С.30.

[3] Мартинюк О. В., Ципцюра В. В., Безносюк А. І. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 88. С. 102-108.

добробуту та прав маленьких українців в умовах збройного конфлікту вимагає спільних зусиль урядів,міжнародних організацій, широкої громадськості та громадянського суспільства. Україна надає великого значення захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту, забезпечуючи доступ до освіти, охорони здоров'я, соціальної підтримки та захисту від насильства. Однак законодавство потребує постійного вдосконалення і впровадження нових програм та ініціатив для забезпечення всебічного захисту прав дітей в умовах війни[4]. Разом з тим складність і багатоплановість проблеми забезпечення права цивільних громадян України на життя, свободу і недоторканність, на розпорядження своїм майном, на освіту і охорону здоров'я обумовлюють необхідність здійснення наукових розвідок за даним напрямом.

Безумовно, Україна має розвинене законодавство в галузі захисту цивільного населення. Це знайшло своє відображення у Конституції України, у ст. 3 якої визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави[5]. Для досягнення цієї цілі Україна ратифікувала (прийняла, визнала) низку актів міжнародного гуманітарного права (права збройних конфліктів) – системи міжнародно визнаних правових норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм. Ці акти міжнародного права мають обумовлювати рішення військових командирів Збройних Сил України та інших військових формувань в умовах збройного конфлікту, інформація щодо орієнтовного переліку основних багатосторонніх міжнародних договорів, законів та інших нормативно-правових актів України щодо міжнародного гуманітарного права міститься у додатку до Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. Цей перелік містить назви більш ніж 60 правових актів, серед яких Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року про захист цивільного

[4] Подільчак О. М., Тимошенко Є. М. Захист прав і свобод дітей в умовах збройного конфлікту. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки*: матеріали VIII Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 9 травня 2024 року). Івано-Франківськ, 2024. С. 175.

[5] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

населення під час війни, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04 листопада 1950 року, Конвенція від 10 жовтня 1980 року про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, та ін. Норми міжнародного гуманітарного права вступають у дію з початком збройного конфлікту або операції з підтримання миру і безпеки[6].

Вказане свідчить про те, що наша держава приділяє велику увагу питанням захисту цивільного населення у контексті норм міжнародного гуманітарного права. На жаль, позиція російського агресора з цього приводу характеризується ігноруванням встановлених обмежень і заборон, встановлених під час ведення бойових дій для забезпечення безпеки найбільш вразливих категорій громадян, у тому числі дітей.

В Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України підкреслюється, що щодо дітей міжнародне гуманітарне право передбачає:

забезпечення їм права на отримання освіти;

проведення необхідних заходів щодо возз'єднання сімей, які були розлучені під час збройного конфлікту;

заборону вербування та участі у воєнних діях дітей віком до п'ятнадцяти років;

надання особливого захисту дітям віком до вісімнадцяти років навіть у разі, коли вони брали участь в бойових діях і потрапили в полон;

евакуацію дітей з району воєнних дій (за необхідності і за узгодженням з батьками чи з особами, які їх заміняють)[7].

Україна нині має масштабні напрацювання у галузі захисту цивільного населення в цілому і дітей зокрема від наслідків збройного конфлікту високої інтенсивності. Обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування здійснювати певні заходи захисту у межах своєї компетенції відображено у законах та підзаконних правових актах, які регулюють їх діяльність.

Для досягнення заявлених у ст. 3 Конституції України цілей держава здійснює цивільний захист – комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій

[6] Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затверджена наказом Міністерства оборони України від 23. 03. 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

[7] Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затверджена наказом Міністерства оборони України від 23. 03. 2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки[8]. Базові правові засади функціонування системи цивільного захисту визначені у Кодексі цивільного захисту України.

Повномасштабна російська збройна агресія спричинила трансформацію системи цивільного захисту внаслідок збільшення кількості та масштабу зон можливого ураження – окремих територій, акваторій, на яких внаслідок настання надзвичайної ситуації або небезпечної події виникає загроза життю або здоров'ю людей та заподіяна шкода майну[9]. Це сприяло появі додаткових завдань єдиної державної системи цивільного захисту[10], якими у період дії воєнного стану є: оповіщення органів управління та сил цивільного захисту єдиної державної системи цивільного захисту, а також населення про загрозу застосування чи застосування засобів ураження; організація та проведення рятувальних та інших невідкладних робіт, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли внаслідок воєнних (бойових) дій, у тому числі із застосуванням засобів ураження; розгортання спеціальних формувань, призначених для виконання окремих завдань цивільного захисту на територіях та в населених пунктах, віднесених до груп цивільного захисту, та на об'єктах суб'єктів господарювання, віднесених до категорій цивільного захисту; визначення населених пунктів та районів, що потребують проведення гуманітарного розмінування, маркування небезпечних ділянок, проведення очищення (розмінування) територій[11] та ін.

З метою захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, в умовах воєнного стану обласні військові адміністрації за погодженням з органами військового командування на відповідній території та Координаційним штабом з проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення, утвореним Кабінетом Міністрів України, можуть прийняти рішення про проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з їх батьками, особами, які їх замінюють, або іншими законними

[8] Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text

[9] Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text

[10] Шопіна І. М., Василенко Т. Ю. Захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №4. С.432-436. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.71

[11] Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text

представниками з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії. Обов'язкова евакуація в примусовий спосіб дітей здійснюється за супроводом одного з батьків, особи, яка їх замінює, або іншого законного представника. Відмова батьків, осіб, які їх замінюють, або інших законних представників від обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії, не допускається. Евакуація дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, проводиться з урахуванням вимог Порядку тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 546 «Про тимчасове переміщення (евакуацію) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення»[12]

Характеризуючи діяльність із захисту цивільного населення в умовах повномасштабної російської збройної агресії, слід згадати підрозділи «Білі Янголи», які здійснюють масштабну роботу в районах ведення бойових дій. Перша евакуаційна група «Білий Янгол» розпочала свою роботу в Мар'їнці після повномасштабного російського вторгнення на територію України. У результаті із зруйнованого міста, за даними Міністерства внутрішніх справ, вдалося евакуювати 100% цивільного населення. Загалом, ризикуючи життям, поліцейські врятували понад 3 тисячі людей. Екіпаж пересувався на білому авто швидкої допомоги – звідси й назва, яку дали своїм рятівникам місцеві жителі[13]. Станом на липень 2024 року групи здійснили понад 3 тисячі бойових виїздів. Евакуювали понад 7,3 тис. людей, з них 800 дітей[14].

В районах ведення бойових дій забезпечення захисту цивільного населення відбувається за участі структур цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України та інших військових формувань. Під час створення у 2014 році підрозділів цивільно-військового

[12] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text

[13] Евакуаційні групи «Білий Янгол» запрацювали на всій лінії бойових дій Донеччини – Ігор Клименко. URL: https://dn.npu.gov.ua/news/evakuatsiini-hrupy-bilyi-ianhol-zapratsiuvaly-na-vsii-linii-boiovykh-dii-donechchyny-ihor-klymenko

[14] BBC. Ukraine's evacuation 'angels' getting out frontline town's last residents. URL: https://www.bbc.com/news/av/world-europe-68139178

співробітництва у Збройних Силах України було плідно використано досвід НАТО, де структури Civil-military cooperation (CIMIC) мали значні здобутки в сфері надання допомоги цивільному населенню під час збройних конфліктів на Західних Балканах, в Афганістані, Іраку тощо. Під час переходу Генерального штабу Збройних Сил України на J-структуру штабів НАТО у рамках північноатлантичної інтеграції першим було здійснено перехід на типову функціональну структуру J-9 – цивільно-військове співробітництво.

Протягом 2014-2021 років військовослужбовці підрозділів цивільно-військового співробітництва реалізували сотні успішних проєктів, пов'язаних із забезпеченням гуманітарних та інших потреб цивільного населення в Донецькій і Луганській областях. Їх діяльність включала доставку під час масштабних обстрілів питної води, їжі та електрогенераторів для цивільних громадян, допомогу в евакуації із районів ведення бойових дій, забезпечення безпеки працівників комунальних служб під час відновлення роботи ліній електро-, водо– і газопостачання та багато іншого.

Після початку повномасштабного російського вторгнення підрозділи цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, Національної гвардії України та інших військових формувань виконували місії під час Київської оборонної операції, Харківської та Херсонської наступальних операцій, і надалі продовжують нелегку роботу, забезпечуючи людей у районах бойових дій гуманітарною допомогою, організовуючи евакуацію мирних мешканців тощо.

Нині триває робота над оновленням нормативно-правових документів, які регламентують цивільно-військове співробітництво. Крім того, нові вектори його розвитку закладено у проєкті Національної стратегії захисту цивільного населення у збройних конфліктах до 2030 року, який було підготовлено за участі міжнародних організацій і у теперішній час проходить етап обговорення.

Крім того, слід звернути увагу на окремі прогалини правового регулювання у сфері захисту цивільного населення в умовах повномасштабної російської збройної агресії, зокрема відсутність правового механізму евакуації громадян України з окупованих територій, а також прогалини у визначенні заходів протидії індоктринації та мілітаризації дітей та молоді на окупованих територіях.

Як справедливо відзначає В. Ярмоленко, з ідеологічної точки зору, діти досить швидко демонструють лояльність і їх легко індоктринувати, оскільки вони мають менше попередньо сформованих концепцій і переконань, які вербувальникам потрібно було б спростувати або

змінити[15]. Слід також погодитися із думкою В. Потапової і А. Воробйової, що діти, метафорично висловлюючись, уявляють собою вразливі «чисті дошки» і є дуже пластичними суб'єктами. Більше того, на відміну від дорослих, які можуть мати протилежні світогляди та можуть спиратися на досвід свого «попереднього життя» для опору індоктринації, індоктриновані або навіть народжені в екстремістському середовищі діти є «чистим» втіленням і носіями ідеології групи, які будуть лояльними охоронцями цієї ідеології для майбутніх поколінь. В контексті російської окупації індоктринація проявляється в різних аспектах: знищення української ідентичності та формування «російської ідентичності»; виховання з українських дітей «ідейних російських громадян», готових «свідомо» і «добровільно» боронити російську землю зі зброєю в руках; а також нав'язування ідеї штучності української нації і асоціювання сучасної України з нацистською Німеччиною; легітимації російської агресії проти України[16]. Слід також згадати активне використання противником засобів проведення інформаційно-психологічних операцій, метою яких є залучення українських дітей до російського культурного простору. На жаль, деякі українські батьки з раннього дитинства нав'язують своїм дітям культурний код «руського міру»: Уявляє інтерес, що у серпні 2025 року україномовний YouTube-канал «Маша та Ведмідь» посів перше місце серед дитячих каналів в Україні. Лише за 2025 рік канал отримав понад 800 мільйонів переглядів, а підписано на нього 18 мільйонів людей. Цей канал створений саме для української авдиторії – усі серії озвучені українською мовою. Описи до відео також додано українською. В описі до відео вказується посилання на російський сайт. Фахівці зазначають, що на перегляді одного відео в Україні творці «Маші та Ведмедя» можуть заробляти по 3 долари. Лише за 2025 рік росіяни могли заробити на українських глядачах 2,4 мільйона доларів, тобто залучення до цінностей «руського міру» фактично фінансується україномовними громадянами нашої держави[17].

[15] Ярмоленко В. Спроби систематизації державної ідеології в Росії та розбудова системи індоктринації. URL: https://niss. gov. ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/sproby-systematyzatsiyi-derzhavnoyi-ideolohiyi-v-rosiyi-ta

[16] Потапова В., Воробйова А. Індоктринація молоді на тимчасово окупованої території Криму:проблеми та виклики майбутньої реінтеграції. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. круглого столу з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. (м. Одеса, 24 лютого 2023 р.). Одеса, 2023. С.202-208.

[17] російський YouTube-канал «Маша та Ведмідь» посів перше місце серед дитячих каналів в Україні. https://wz.lviv.ua/news/538301-rosiiskyi-youtube-kanal-masha-ta-vedmid-posiv-pershe-mistse-sered-dytiachykh-kanaliv-v-ukraini

Протидія спробам держави-агресора вплинути на свідомість і світогляд українських дітей та молоді потребує комплексної системної роботи, спрямованої на формування їх стійкості до загроз, притаманних збройним конфліктам і гібридним війнам. У цьому контексті особливої актуальності набуває розроблення державної стратегії інформаційної безпеки дітей, яка б передбачала механізми моніторингу, реагування та нейтралізації шкідливого контенту. Не менш важливим є створення конкурентоспроможного національного медіапродукту для дитячої аудиторії, який би, з використанням сучасних методів впливу на аудиторію (зокрема, інфотейнменту як поєднання інформації та розваг, що дозволяє подати складні теми у доступній формі, викликаючи емоційний відгук, і геймифікації – застосування ігрових елементів у неігрових контекстах), дозволив би не лише перевершити російський медіа продукт, а й виступив би діючим засобом формування національної ідентичності через культурні архетипи. Варто також передбачити інституційне посилення співпраці у сферах освіти, культури, оборони та цифрової трансформації з метою координації заходів протидії інформаційній експансії. У сфері правового регулювання необхідно закріпити поняття «інформаційної індоктринації» як форми психологічного насильства, що має особливо небезпечні наслідки для неповнолітніх. Водночас слід розробити механізми захисту дітей, які перебували на окупованих територіях, з урахуванням їхнього можливого впливу з боку ворожої пропаганди. Усі ці заходи мають бути інтегровані в ширший контекст гуманітарної політики держави, спрямованої на збереження національної ідентичності та правосвідомості молодого покоління. Врешті-решт, питання захисту дітей від ідеологічного впливу держави-агресора слід розглядати як складову національної безпеки України.

Отже, захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту високої інтенсивності уявляє собою комплексну діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, військових формувань, правоохоронних органів, інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій та інших суб’єктів, спрямовану на зменшення ризиків для життя, здоров’я, майна, освітніх, екологічних, інформаційних та інших прав цивільних осіб. Правовою основою такої діяльності є Конституція та закони України, акти міжнародного гуманітарного права, підзаконні правові акти державних інституцій України. Центральне місце серед таких правових документів займає Кодекс цивільного захисту України. Слід також відзначити важливість для визначення особливостей правовідносин, пов’язаних із захистом цивільного населення, Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України,

затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. Однак вказані правові акти та механізми контролю за їх виконанням охоплюють лише дії української сторони. Натомість, російський агресор, нехтуючи вимогами міжнародного гуманітарного права та принципами людяності, знаходиться фактично поза межами правового регулювання та правового контролю у сфері військово-правових відносин. Як свідчить досвід міжнародної діяльності після початку повномасштабної російської збройної агресії, єдиними двома діючими факторами, здатними вплинути на дії російської сторони, є глобальні економічні санкції та військова сила.

Нині в Україні ведеться активна робота з удосконалення законодавства і правозастосовної діяльності в сфері захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту. Мета цієї роботи – забезпечити всі можливі гарантії безпеки цивільних осіб. Разом з тим слід пам'ятати, що держава-агресор грубо порушує норми міжнародного гуманітарного права, цинічно нехтує принципами людяності і обирає своїми мішенями мирних громадян та об'єкти цивільної інфраструктури. Тому забезпечення реального захисту цивільних в Україні потребує не лише правових, а, у першу чергу, військових заходів.

2. Формування стійкості дітей та юнацтва до загроз збройного конфлікту високої інтенсивності у системі військово-патріотичного виховання

Потреба у вдосконаленні правового забезпечення військово-патріотичного виховання дітей та молоді обумовлена нині потребами зміцнення національної стійкості – здатності держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій[18]. Важливу роль у формуванні національної стійкості займає оборонна свідомість, сутність якої полягає в інтеріоризації соціальної відповідальності за оборону держави. Однак, як свідчить аналіз суспільних процесів та досліджень громадської думки, система військово-патріотичного виховання нині є недосконалою і не дозволяє належним чином виконати поставлені перед нею завдання. Здійснення противником інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на дискредитацію Збройних Сил України та інших військових формувань,

[18] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181

російська підтримка інформаційних ресурсів, які поширюють неправдиві відомості про військову службу, обумовлюють необхідність системно і комплексно протистояти деструктивній пропаганді. Вказане слугує підтвердженням актуальності розгляду правових особливостей військово-патріотичного виховання дітей та молоді.

Проблеми, пов'язані з військово-патріотичним вихованням, розглядалися переважно у дослідженнях науковців – представників філософських, педагогічних та психологічних наук, а також науки державного управління, і лише деякі аспекти означеної проблематики знайшли своє відображення у правових науках. Так, В. Гаврилюк розглядає організаційно-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами позашкільної освіти і з'ясовує, що активізація процесів у досліджуваній сфері дозволить вдосконалити систему початкової військової підготовки держави, забезпечить формування в учнівської молоді готовності до захисту України та вміння протистояти зовнішнім загрозам[19]. О. Дзьобань у своїх роботах концентрує увагу на правовому вихованні в контексті співвідношення права і моралі, і робить висновок, що тільки у своїй єдності етичне і правове виховання можуть забезпечити трансформацію етичних і правових цінностей у сферу реальних суб'єктів[20]. В. Івашковський дослідив військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства[21]. В. Федоренко вивчає традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців і доходить висновку, що, розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у частині чи підрозділі, командир, офіцер і сержанти структур виховної роботи полегшують статутну й соціальну регуляцію життя військовослужбовців, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку найкращих морально-правових і бойових якостей воїнів[22].

[19] Гаврилюк В. Ю. Організаційно-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами позашкільної освіти. *Виховання дітей та учнівської молоді в контексті сучасних соціокультурних викликів* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ-Біла Церква, 2 червня 2022 р.). Біла Церква, 2022. С.11-15.

[20] Дзьобань О.П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2013. № 4 (18). С.179-184.

[21] Івашковський В.В. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. *Проблеми освіти: науковий збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН молоді і спорту України*. 2012. Вип. 72. С. 124-132.

[22] Федоренко В. Традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців. *Гілея: науковий вісник.* 2016. Випуск 104. С.150-155.

Однак правові особливості військово-патріотичного виховання дітей та молоді як складова підготовки до військової служби ще недостатньо досліджені у роботах правознавців.

Проблема військово-патріотичного виховання є достатньо складною до вивчення, що обумовлено впливом на означений процес різних за своїм походженням факторів: політичних, правових, морально-етичних, психологічних, фізіологічних тощо. Традиційно проблеми виховання були предметом вивчення педагогічних наук, однак військово-патріотичне виховання як прикладна проблема, що потребує залучення методів різних галузей наукового знання, має свої відмінності.

По-перше, слід сказати, що розуміння військово-патріотичного виховання простежується у двох аспектах, вузькому та широкому. У вузькому розумінні військово-патріотичне виховання є одним із видів підготовки до військової служби, а його метою – підвищення ступеня готовності майбутніх військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань під час проходження військової служби. Готовність до військової служби є складною категорією, яка поєднує у собі мотиваційну, інтелектуальну, фізичну, психологічну та інші складові, і визначається диференційовано, з урахуванням конкретних вимог до розвиненості професійних якостей військовослужбовця та умов несення служби. Законодавець визначає, що підготовка громадян України до військової служби включає національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання, початкову загальновійськову підготовку, базову загальновійськову підготовку, підготовку у військових ліцеях та ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, підготовку до вступу у заклади фахової передвищої військової освіти, вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, військову підготовку у закладах вищої освіти за програмою підготовки офіцерів запасу, фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня освітньої підготовки, вивчення державної мови. Аналіз ст.ст.8-13 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дозволяє виокремити найбільш важливі з точки зору законодавця форми та етапи підготовки до військової служби[23], однак форми, види, функції військово-патріотичного виховання залишається невизначеними.

В інших правових актах можна знайти згадування про важливість патріотичного (національно-патріотичного) виховання, однак його змістовні та структурні ознаки, які дають змогу скласти розгорнуте уявлення про сутність означеного феномену, ще не здобули свого

[23] Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text

законодавчого закріплення. Так, у Законі України «Про освіту» наголошується на важливості виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, визначено, що вказані категорії є засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності[24], однак про існування військово-патріотичного виховання та його роль і місце у структурі патріотичного виховання не згадується.

Поняття військово-патріотичного виховання у широкому аспекті ми можемо знайти у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». В ньому досліджувана категорія визначається як наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони[25]. Вказане визначення викликає низку запитань. Зокрема, залишається незрозумілим, що таке наскрізний виховний процес, чим керувався законодавець, визначаючи як суб'єктів відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності всі без жодного винятку або застереження міжнародні організації, іноземні юридичні особи тощо.

Відповідь на питання щодо сутності та складових військово-патріотичного виховання мала б надати Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 (втратила чинність 4 вересня 2024 року). Однак досліджуваний термін згадано там лише один раз, як складову національно-патріотичного виховання[26], без роз'яснення його сутності та ознак.

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 року № 527, зроблено спробу окреслити змістові риси військово-патріотичного виховання. Означений вид виховання названо одним із найбільш актуальних напрямів виховання, яке зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту України,

[24] Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

[25] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

[26] Стратегія національно-патріотичного виховання, виховання: затверджено Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/286/2019#Text

розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози[27]. З цього приводу хотілося б зробити декілька зауважень. Виходячи із термінології та стилістики аналізованого правового документу, особистість сприймається як пасивний об'єкт, відносно якого активні суб'єкти виховного процесу здійснюють певні дії. Суб'єкт-об'єктний підхід у педагогіці, по-перше, давно визнано застарілим та таким, що не відповідає принципам людиноцентризму і основам демократичного устрою сучасних цивілізованих правових держав. По-друге, такий підхід є неефективним, оскільки штучне формування бажань та керування у виховному процесі не інтересами особистості, а виключно національними інтересами, обумовлює відчуження особистості від виховних впливів, опозиційне ставлення до них, і, врешті-решт, робить процес виховання неуспішним.

У Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, схваленій постановою Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322, питанням військово-патріотичного виховання приділено певну увагу. Зокрема, визначається, що основними складовими державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є національно-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання, громадянська освіта. Зауважується, що збройна агресія держави-окупанта проти України актуалізує питання підготовки фахових кадрів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Зокрема, наявність фахівців такого напряму дасть змогу побудувати ефективну навчально-виховну систему, метою якої є національно-патріотичне, військово-патріотичне виховання та громадянська освіта населення. Існує також потреба у підготовці фахівців, які будуть працювати з цивільним населенням, яке тривалий час проживало на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України. Акцентується увага на тому, що формування у населення знань правил пожежної, мінної безпеки та цивільного захисту, алгоритму дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій, надання домедичної допомоги є вкрай необхідними і пріоритетними завданнями військово-патріотичного виховання. Стверджується, що однією з основних форм

[27] Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641: наказ Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 року № 527. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text

військово-патріотичного виховання є військово-шефська робота. Зазначається, що ефективна системна робота у цьому напрямі сприятиме популяризації та підвищенню престижу військової та спеціальної державної служби, підготовці громадян до національного спротиву, формуванню оборонної свідомості[28].

Особлива увага у Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року приділена питанням освіти та інформаційної безпеки. Зазначається, що виклики та загрози, що постали перед цивілізованим світом і Україною, необхідність захисту території та суверенітету, протидія тероризму, інформаційній та економічній війні з боку держави-агресора провокують посилення такої проблеми, як відсутність системного характеру військово-патріотичного виховання населення всіх вікових категорій, як наслідок, формування системи під впливом деструктивних внутрішніх і зовнішніх факторів, у тому числі держави-агресора. На сьогодні держава заінтересована у захисті своєї території від зовнішнього втручання, а громадян – від маніпулювання свідомістю ззовні. Це обумовлює пошук різноманітних форм підготовки населення, в тому числі дітей та молоді до військової служби через залучення до відповідних освітніх програм. Робота з військово-патріотичного виховання повинна проводитися комплексно, спільними зусиллями органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, сил безпеки і оборони України із залученням ветеранів війни, а також закладів освіти, сім'ї, інститутів громадянського суспільства. Системна організація військово-патріотичного виховання повинна враховувати початкову військову підготовку, формування психологічної та фізичної, морально-духовної готовності до служби в Збройних Силах, задоволення потреби підростаючого покоління у постійному вдосконаленні своєї підготовки до захисту України. Ураховуючи зазначене, ефективним інструментом є реалізація Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри "Сокіл" ("Джура"), у тому числі за окремими напрямами, з метою здобуття молоддю базових загальновійськових знань, практичних вмінь і навичок із залученням інститутів громадянського суспільства та ветеранів війни[29].

[28] Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: постанова від Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text

[29] Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: постанова від Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text

Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року демонструє достатньо послідовний підхід до формування стійкої національної свідомості. Особливо важливо, що в умовах збройної агресії акцент зроблено на підготовці фахівців, здатних працювати з населенням, яке зазнало впливу окупаційної політики. Включення компонентів пожежної, мінної безпеки та домедичної допомоги до військово-патріотичного виховання свідчить про прагнення інтегрувати практичні навички у громадянську освіту. Військово-шефська робота як форма виховання є прикладом ефективного поєднання освітньої, соціальної та оборонної функцій. Загалом, документ закладає важливі засади для формування покоління громадян, здатних усвідомлено протистояти загрозам і активно долучатися до національного спротиву.

Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року демонструє глибоке розуміння актуальних викликів, з якими стикається українське суспільство, особливо в контексті інформаційної безпеки та освітнього впливу. Комплексний підхід до військово-патріотичного виховання, що передбачає співпрацю між державними інституціями, освітніми закладами, ветеранами та громадянським суспільством, є надзвичайно важливим для формування стійкої оборонної свідомості. Особливо цінним є акцент на підготовці молоді через освітні програми, що сприяють розвитку інтелектуальної, морально-психологічної та фізичної готовності до служби.

Разом з тим слід сказати, що термін «військово-патріотичне виховання» використовується у Стратегії широко, але без чіткого визначення його змісту, меж і методів реалізації. Стратегія декларує необхідність системної роботи, але не надає конкретних механізмів координації між органами влади, освітніми установами та громадськими організаціями. Питання інформаційної безпеки розглядається лише в контексті зовнішніх загроз, без аналізу внутрішніх викликів, таких як дезінформація чи маніпуляції в медіа (як свідчить вітчизняний досвід, поширення дезінформації може виходити і від національних суб'єктів інформаційних відносин, і не обов'язково проросійської спрямованості). Не приділено увагу додержанню принципу інклюзивності, не враховано потреби осіб з інвалідністю, етнічних меншин або інших вразливих груп у процесі патріотичного виховання. Викликає певне занепокоєння відсутність згадки про психосоціальну реабілітацію у контексті роботи з населенням, яке проживало на окупованих територіях (як зауважують фахівці, потреба у таких заходах є дуже високою у всіх вікових групах, однак найбільш вразливими є діти), не згадується потреба у психологічній підтримці, що є критично важливою.

Безумовно, необхідність захисту держави, її територіальної цілісності та недоторканості, її культурного та навколишнього середовища, економіки та громадянського суспільства мають бути враховані як провідні орієнтири у системі військово-патріотичного виховання. Однак при цьому має бути узято до уваги і ціннісно-мотиваційну структуру особистості, яка вже склалася. Саме соціально-ціннісні потреби особистості обумовлюють їх ставлення до громадянської активності та виконання військового обов'язку. Джерелом виникнення мотивацій, бажань, прагнень має бути визнаний виключно індивід, а формування його оборонної відомості, готовності до захисту держави має сприйматися як наслідок формування у нього під впливом сім'ї, освітнього середовища та референтної групи таких якостей, як соціальна відповідальність, готовність до ризику, рішучість, толерантне відношення до болі і травм (зауважимо, що деякі з цих якостей у системі загальної середньої освіти сприймаються як небажані для здобувачів освіти). У сукупності такі якості формують стійкість як характеристику особистості, що дозволяє їй ефективно функціонувати в умовах невизначеності та негативних зовнішніх впливів, притаманних збройному конфлікту, зберігаючи при цьому цілісність, емоційну стабільність, високу адаптивність, здатність до розвитку і до швидкого відновлення після дії стресових факторів.

Саме виховання стійкості дітей та юнацтва має, на нашу думку, виступати основним завданням військово-патріотичного виховання. Це обумовить можливість дитини чи молодої людини у майбутньому успішно протистояти руйнівному впливу противника, який має своїми цілями поширення настроїв зневіри, апатії, розгубленості, розпачу в українському суспільстві, формування недовіри до органів публічної влади, а також залучення дітей та юнацтва за допомогою багатомільярдної медіа індустрії до сприйняття ідей та наративів «руського міру».

Отже, правове забезпечення військово-патріотичного виховання знаходиться нині на самому початку свого розвитку, і для його удосконалення необхідно здійснення низки заходів наукового, організаційного, психологічного та педагогічного спрямування. Слід позитивно відзначити зусилля Міністерства у справах ветеранів України, спрямовані на створення нормативно-правового підґрунтя військово-патріотичного виховання із залученням ветеранів, що надає поштовх для розвитку правового забезпечення досліджуваної нами сфери. Однак реалізація системного і комплексного підходу до проблеми військово-патріотичного виховання потребує, на нашу думку, дослідження означеної категорії засобами різних наук, у процесі якого

має відбутися змістове наповнення цього феномену з урахуванням викликів сучасності.

На нашу думку, поняття військово-патріотичного виховання можна визначити як заохочення і підтримку формування у індивіда високого рівня стійкості до загроз і небезпек, притаманних збройним конфліктам, соціальної відповідальності за захист своєї держави, територіальної громади та громадянського суспільства, а також готовності до несення військової служби в умовах мирного та воєнного стану.

Система функцій, які виконує військово-патріотичне виховання у державі та суспільстві, включає наступні елементи. Першою серед них слід назвати *функцію соціалізації*. Можливість дитини або молодої людини ефективно функціонувати у соціумі значною мірою залежить від цінностей та переконань, які обумовлюють життєвий шлях громадянина. Військово-патріотичне виховання дає змогу сформувати у молоді засновану на історичних традиціях українського народу активну життєву позицію, яка передбачає високий рівень соціальної відповідальності за безпеку суспільства та держави. Соціалізаційна функція військово-патріотичного виховання дозволяє якісно змінити стан українського суспільства за рахунок витіснення атавізмів та рудиментів радянської епохи у вигляді застарілих уявлень про роль людини як гвинтика у державному механізмі. Натомість, активна життєва позиція передбачає взяття на себе відповідальності за покращення рівня власного життя та життя територіальної громади, закладу освіти тощо.

Адаптаційна функція військово-патріотичного виховання має певні схожі риси з функцією соціалізації, однак акцент в її реалізації припадає на можливість індивіда швидко та безперешкодно розпочати діяльність в різних видах соціального середовища, у тому числі у військових формуваннях. Оскільки Збройним Силам України та іншим мілітарним структурам притаманні особливі військові ритуали, зовнішні ознаки, особлива військова дисципліна, яка пронизує всю структуру військових відносин, завчасна підготовка молодої людини до засвоєння означених особливостей дозволяє попередити професійні кризи, пов'язані з несприйняттям окремих елементів життєдіяльності військових формувань. Функція адаптації спрямована перш за все на заощадження адаптаційних зусиль військовослужбовця на початку проходження ним військової служби і втілює у собі принципи гуманізму, збереження життя, фізичного та психічного здоров’я особового складу.

Функція безперервного розвитку має своїм джерелом концепцію навчання протягом життя і обумовлює постійну потребу особистості в удосконаленні своїх загальновійськових та спеціальних знань, вмінь та навичок, засвоєнні методик та прийомів військового лідерства.

Інформаційна функція військово-патріотичного виховання обумовлює створення широкої обізнаності дітей та молоді щодо функціонування сектору безпеки і оборони, основних прав та обов'язків громадянина, пов'язаних із захистом держави, особливостей військової кар'єри та необхідних для її успішності внутрішніх та зовнішніх факторів.

Функція підвищення рівня індивідуальної та колективної безпеки в умовах повномасштабної російської збройної агресії означає, що завдяки заходам військово-патріотичного виховання дитина отримує базові знання про найбільш безпечні способи поведінки при настанні ризиків та небезпек, притаманних військовому конфлікту високої інтенсивності. Це включає вибір найбільш доцільних варіантів дій у разі обстрілів та бомбардувань, хімічних атак, застосування різних засобів зброї масового ураження, знаходження предметів, що можуть бути об'єктами небезпеки тощо.

Отже, військово-патріотичне виховання виступає важливим елементом системи національної безпеки та оборони, оскільки забезпечує формування у дітей та юнацтва правосвідомості, громадянської відповідальності та готовності до дій в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану. У процесі реалізації виховних заходів військово-патріотичного спрямування відбувається інтеграція знань про правові механізми захисту державного суверенітету, основи цивільного захисту та принципи міжнародного гуманітарного права, що сприяє підвищенню рівня правової культури молоді, а також правової свідомості та правової поведінки. Формування оборонної свідомості як свідомого сприйняття та готовності громадянина до захисту незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів та суспільно-державних (національних) цінностей України[30], дозволяє сформувати стійкість до інформаційних загроз, психологічну готовність до кризових ситуацій та здатність до мобілізації внутрішніх ресурсів у разі виникнення небезпек, притаманних збройному конфлікту високої інтенсивності. Залучення дітей та юнацтва до програм військово-патріотичного виховання сприяє їхній адаптації до умов правового режиму воєнного стану, зокрема через засвоєння алгоритмів безпечної поведінки, знань про ризики, пов'язані з бойовими діями, та навичок реагування на загрози. В умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України зазначене

[30] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

виховання набуває особливого значення як превентивний інструмент забезпечення індивідуальної та колективної безпеки дітей та юнацтва.

Правове регулювання сфери військово-патріотичного виховання потребує системного підходу, що включає розробку нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав дітей в умовах воєнного стану та забезпечення їхньої освітньої безпеки. Водночас, реалізація виховної політики у сфері національної безпеки має ґрунтуватися на принципах гуманізму, правової визначеності та недискримінації, що відповідає міжнародним стандартам захисту прав дитини. Військово-патріотичне виховання виконує функцію соціальної консолідації, сприяючи формуванню єдиного безпекового простору, в якому діти та молодь усвідомлюють свою майбутню роль у збереженні державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичних надбань Української держави. Таким чином, військово-патріотичне виховання є не лише засобом формування патріотичних цінностей, а й ефективним механізмом правового та психологічного захисту дітей і юнацтва в умовах збройних конфліктів.

3. Проблеми ефективності військово-патріотичного виховання дітей та юнацтва в умовах повномасштабної російської збройної агресії

Повномасштабна російська збройна агресія проти України виявила критичні недоліки в системі національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання в нашій державі. Тривала недооцінка цієї сфери призвела до формування індивідуалістичних цінностей у частини населення, що, з одного боку, в цілому відповідає тенденціям розвитку ліберальної правової держави, але з іншого – суперечить потребам суспільства в умовах тривалого збройного конфлікту високої інтенсивності. Часті випадки ухилення від призову за мобілізацією, численні приклади спроб незаконного перетину державного кордону та зловживання процедурами отримання інвалідності є яскравими проявами цієї проблеми. Недостатній рівень патріотичної свідомості частини суспільства та неготовність деяких громадян до захисту Вітчизни почасти обумовлені тривалим ігноруванням питань національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання[31].

Слід визнати, що існуюча модель виховання не повною мірою відповідає сучасним викликам і недостатньо забезпечує формування в молоді почуття патріотизму та відповідальності за майбутнє країни.

[31] Шопіна І. М. Формування правових цінностей у системі національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання військовослужбовців. Вісник УЖНУ. 2024. №86. Ч.4. С.168-172. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.27

Особливо слід відмітити зростання у всіх верствах суспільства тенденцій правового нігілізму, що знаходить свій прояв у пошуку позаправових шляхів вирішення існуючих проблем та виборі варіантів поведінки, які містять порушення правових приписів. Отже, система національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання потребує кардинальних змін.

Проблеми ефективності національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання традиційно привертають увагу фахівців галузі педагогічних, політичних та юридичних наук, які мають певні здобутки у досліджуваній сфері. Так, Т. Скирда визначає, що у сучасних складних умовах військово-патріотичне виховання зростаючого покоління є основоположним чинником, який визначає майбутнє суспільства й держави в усіх аспектах: гуманітарному, ідеологічному, ціннісному, політичному, соціальному, безпековому, економічному. Водночас авторка зауважує, що законодавчо-нормативна база вимагає вдосконалення: низка документів потребує нового осмислення відповідно до реалій часу. Так, важливо узгодити терміни й поняття, основні цілі та завдання військово-патріотичного виховання, способи їхньої реалізації, уникнути неоднозначності й суперечливості тлумачень, унести оновлення, оскільки створення й реформування законодавчо-нормативної бази військово-патріотичного виховання закладає основи для функціонування й розвитку всього суспільства в період глобальних трансформацій[32]. Л. Чупрій зауважує, що українська держава має достатньо ефективне законодавство в сфері забезпечення національно-патріотичного виховання громадян України, що дуже важливо для зміцнення її обороноздатності. Формування та закріплення в суспільстві патріотичної свідомості, поваги до державних символів та національних цінностей України є однією з ключових завдань законодавства в цій галузі. Важливо розуміти значення цих аспектів для становлення держави, а також для збереження національної та громадянської ідентичності. Однією з головних цілей є формування оборонної свідомості та громадянської стійкості серед населення[33]. В. Нагорна обстоює позицію, відповідно до якої з метою підвищення ефективності досліджуваного виду виховання доцільним закріплення

[32] Скирда Т.С. Правове забезпечення військово-патріотичного виховання дітей та молоді. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал:* матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2022 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. Вип. 11. С.228-232.

[33] Чупрій Л. Нормативно-правове забезпечення національно-патріотичного виховання населення України як чинника національної безпеки. Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2024. № 22(35). С.48–54.

поняття «національно-патріотичне виховання» як складової правового статусу громадянина України в Конституції України, визначення нормативного поняття в законодавчих актах[34]. Як можна побачити з аналізу наведених наукових позицій, одностайність в оцінці ефективності правового регулювання та самої системи військово-патріотичного та національно-патріотичного виховання поки відсутня, позиції вчених містять досить широкий діапазон оцінок актуального стану розвитку досліджуваних явищ. У поєднанні з проблемами практики, зокрема, випадків фізичної агресії підлітків проти ветеранів Збройних Сил України та інших військових формувань[35], вказане свідчить про необхідність здійснення подальших наукових розвідок.

Формування особистості соціально відповідального громадянина, який усвідомлює і свої права та свободи, і свої обов'язки перед суспільством, має високий рівень стійкості до ризиків та загроз, притаманних збройним конфліктам, потребує активної цілеспрямованої роботи багатьох суб'єктів, цілі та завдання яких для досягнення запланованого результату мають бути узгодженими. Таке узгодження відбувається на рівні правового регулювання, яке дозволяє досягти як єдиного розуміння термінів та понять у певній сфері суспільних відносин, так і виробити спільну позицію стосовно запланованих заходів та критеріїв їх оцінювання.

Прийнятий 13 грудня 2022 року Верховною Радою України Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначає досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Слід сказати, що до основних завдань державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності віднесено:

1) формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді:

---

[34] Нагорна В. Національно-патріотичне виховання як складова правового статусу громадянина України (теоретико-правові аспекти). *Вісник Національної академії ДПСУ. Серія: Юридичні науки*. 2018. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ vnadpcurn_2018_1_7

[35] У Києві поліція затримала підлітків, які побили військового. URL: https://www.unian.ua/incidents/pobittya-viyskovogo-u-kiyevi-policiya-zatrimala-dvoh-napadnikiv-novini-kiyeva-12982215.html; У Києві підлітка підозрюють у побитті колишнього військового. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/06/23/7462180/ В Покрові 17-річний підліток побив і пограбував ветерана. URL: https://nikopol.nikopolnews.net/rajon/v-pokrovi-17-richnyj-pidlitok/

активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності;

оборонної свідомості та громадянської стійкості;

патріотизму;

поваги до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України, розуміння їх важливості для становлення держави;

2) формування та збереження української національної ідентичності у громадян України, які усвідомлюють свою належність до української нації, а також у закордонних українців;

3) забезпечення розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України;

4) усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України;

5) активізація діяльності інститутів громадянського суспільства для досягнення цілей державної політики в зазначеній сфері;

6) поширення інформації про ветеранів війни, формування у суспільстві традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни;

7) формування готовності громадян до виконання конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України[36].

Положення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» мають особливу значущість для дітей та юнацтва, оскільки спрямовані на формування у них стійкої правосвідомості та громадянської відповідальності. У контексті сучасних викликів, пов'язаних з повномасштабною російською збройною агресією, саме молоде покоління потребує системного виховання, що поєднує патріотичні цінності з усвідомленням конституційних прав і обов'язків. Закон закладає нормативне підґрунтя для розвитку оборонної свідомості та громадянської стійкості, що є необхідним елементом безпекової культури в умовах воєнного стану. Визначення пріоритету національної самобутності та поваги до державних символів сприяє ідентифікації молоді з українською державністю та її демократичними здобутками[37].

[36] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

[37] Шопіна І. М. Шодо інформаційної безпеки системи національно-патріотичного виховання. *Права людини під час дії правового режиму воєнного стану*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 10 грудня 2024 року). С.207-210.

В цілому, реалізація положень цього закону є необхідною умовою для формування покоління, здатного не лише захищати державу, а й активно брати участь у її правовому та культурному становленні, і, одночасно, на індивідуальному рівні зберігати цілісність та емоційну стабільність в умовах воєнних загроз.

У свою чергу, військово-патріотичне виховання, відповідно до положень Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», здійснюється за такими напрямами:

1) формування оборонної свідомості;

2) популяризація військової служби;

3) залучення громадян до сприяння безпеці і обороні України;

4) розвиток військово-прикладного і службово-прикладного спорту, технічної творчості та інновацій;

5) широке залучення школярів до загальнодержавних, регіональних та місцевих заходів військово-патріотичного виховання;

6) обов'язкове викладання предмета «Захист України» під час здобуття профільної середньої освіти;

7) підготовка кваліфікованого кадрового потенціалу з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності з подальшим їх залученням до організації та здійснення освітньої діяльності з початкової військової підготовки, реалізації програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання;

8) залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності до організації та здійснення програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання[38].

Підтримуючи в цілому означені цілі та напрями, зауважимо, що їх досягнення потребує консолідованої діяльності суб'єктів, які здійснюють виховні заходи, і, головне – продуманого підходу до їх проведення, який включає відстеження та оцінювання ефекту кожного з них. Як свідчить Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, підготовлений Міністерством освіти і науки України, у кількісному відношенні ситуація у сфері національно-патріотичного виховання більш ніж позитивна. За звітний період було проведено тисячі заходів,

[38] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

до участі в яких було залучено здобувачів освіти. Так, лише до Дня захисників і захисниць України було проведено: уроки мужності «Герої рідного краю», виховні години, години спілкування, бесіди з тем: «Завжди на варті Батьківщини», «Вони захищають рідний край», «Рідний край, де ми живемо, Україною зовемо!», «Біль душі і пам'ять серця», «Козацтво – слава України», «Козацька держава – наша гордість і слава», «Слава героям України!», «У нас правічна суть – козацька», «Слава незламним захисникам!», «Шляхами козацької слави», «Україна – славний край козацький!», «Патріоти України», «Тримайся, моя рідна Україно, борися, люба, за життя своє!», «Життя – Україні, честь – собі!», «Героями не народжуються!», «Сьогодні славить Україна своїх синів-захисників», «Бути гідним Україну захищати»; виставки учнівських малюнків: «Козацькому роду нема переводу», «Твоя слава не поляже, а про себе нам розкаже», «Шануймо Україну та її синів!», «Славімо Україну, де народились ти і я!»; виставки світлин, присвячені пам'яті бійців, які загинули під час боротьби за територіальну цілісність і незалежність України: «Герої не вмирають», «Нам Україна вище над усе!», «Усім серцем своїм Україну любіть!»; патріотичні ігри з тем: «Загадки про козаків», «Козачата: сильні, дужі, витривалі», спортивні змагання з видів спорту, присвячені воїнам, які загинули під час боротьби з російськими окупантами; віртуальні екскурсії з тем: «Історична подорож у часі. Славетні імена України», патріотичні флешмоби «День захисників і захисниць України»; акції «Стрічка Перемоги» з плетення маскувальних сіток; майстер-клас «Квітка пам'яті»[39].

Зупинимося на сутності та змісті наведених заходів детальніше. Уроки мужності уявляють собою розроблену у рамках радянської педагогіки форму патріотичного виховання, метою якої було формування у дітей та юнацтва відданості ідеалам комуністичної партії, їх готовності боротися до останньої краплі крові за ідеали соціалізму-комунізму, при цьому в якості противника у такій боротьбі розумілися теперішні союзники України – країни НАТО. Уроки мужності були взяті на озброєння у сучасній російській пропагандистській роботі, і вже кілька десятиліть є обов'язковими у російських закладах середньої освіти. У теперішній час в школах на тимчасово окупованих територіях України постійно проходять уроки мужності за участі учасників так

[39] Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vyhovannia/Zvity/2024/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0.pdf (дата звернення 20.08.2025).

званої СВО. Метою таких заходів є реідеологізація українських дітей та юнацтва в контексті кремлівської доктрини.

Використання вказаної форми патріотичного виховання в українських школах уявляє, на наш погляд, певну небезпеку з точки зору спільності не тільки назви, а й загальних методичних підходів до проведення уроків мужності. Зустрічаються і прямі запозичення з російської пропагандистської практики: так, тема уроку мужності «Про тих, хто йшов дорогами війни» уявляє собою український переклад рядка із вірша російської пропутінської поетеси-пропагандистки В. Орлової. Тема уроку «Завжди на стражі Батьківщини» – назва газети Західного військового округу держави-агресора. У радянській та російській пропагандистській роботі нам вдалося знайти й інші збіги з українською практикою патріотичного виховання. Зрозуміло, що зміст наративів при цьому має відмінності. Водночас, слід згадати, що запозичення форми часто тягне за собою й запозичення змісту, оскільки ці категорії пов'язані між собою нерозривними зв'язками. Як справедливо вказує з цього приводу У. Хамар, відношення увідповіднення між змістом і формою є стійким, повторюваним, необхідним, об'єктивним відношенням, при цьому таке відношення, такий зв'язок треба кваліфікувати як закон[40]. Отже, українська практика національно-патріотичного виховання потребує очищення від радянських рудиментів, взятих на озброєння у російській ідеологічній роботі.

Аналіз змісту проведених в масштабах всієї України заходів, присвячених Дню захисників і захисниць України, свідчить, що 5 з 17 тем бесід (або 29%) з нагоди вказаного свята пов'язані з тематикою козацтва. Сучасна роль козацтва є дещо неоднозначною: деякі з членів 800 козацьких організацій, що функціонують у сучасній Україні, ведуть боротьбу з державою-агресором у складі сил оборони, інші – побудували тісні зв'язки з духовенством Української православної церкви (у єдності з Московським патріархатом), культові споруди та майно якої вони охороняли багато років. У наукових джерелах неодноразово висловлювалися застереження щодо деяких сучасних козацьких інституцій. Так, на вебсайті міжнародної громадської організації «Вірне козацтво», керівник якої до 2015 року входив до складу Координаційної ради з питань розвитку козацтва в Україні (консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України), розміщувалися публікації з наступними назвами: «Чи може православний підтримувати АТО? Сім причин для укропу встромити штик в землю», «Патріарх Кирило знову

[40] Хамар У. Аналіз відношення між категоріями зміст і форма. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. № 1. С.170-176.

прав», «Руський мір – це все, що опирається злу», в яких використовувалася термінологія на кшталт: «криваві скачки майдану», «розв'язана незаконною київською владою війна» тощо[41]. Безумовно, ми не ототожнюємо сучасне неокозацтво з героями Запорізької Січі, але слід пам'ятати, що сприйняті особистістю у дитячому віці позитивні конотації козацької тематики можуть залишитися з нею на все життя, сприяючи тим самим довірі до цього суспільного інституту в його сучасній іпостасі. Знову-таки, підтримка російського козацтва є частиною ідеологічної роботи держави-агресора, про що свідчать результати дослідження «Парамілітарні утворення рф. Організації козаків», яке провели Східна правозахисна група та Інститут стратегічних досліджень та безпеки[42].

На нашу думку, практика беззастережного використання козацької теми в роботі з національно-патріотичного виховання має бути скоригована з урахуванням військових здобутків тих представників козацької спільноти, які брали участь у відсічі повномасштабній російській агресії. Саме на їх прикладі дітям та юнацтву доцільно пояснювати зв'язок між минулим і сучасним в історії українського народу. Слід також відзначити, що позитивним кроком у вказаному напрямі є прийняття Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21 серпня 2025 року № 4579-IX, в якому закріплено поняття «Війна за Незалежність України – боротьба за незалежність, суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України проти агресії Російської Федерації, яка розпочалась 19 лютого 2014 року. Війна є наслідком послідовної російської імперської політики, спрямованої на заперечення та знищення української державності та ідентичності Українського народу, та включає тимчасову окупацію Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; протидію агресії шляхом проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях; здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку із

[41] Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: монографія. Київ «МП Леся», 2016. 412 с.

[42] Бутченко М. Російське козацтво – це гібридна терористична організація, – результати дослідження. URL: https://censor.net/ru/resonance/3518985 (дата звернення 20.08.2025).

збройною агресією Російської Федерації проти України»[43]. Метою прийняття вказаного Закону є комплексне законодавче врегулювання питань формування та реалізації державної політики національної пам'яті Українського народу, визначення її основних принципів та завдань, повноважень та основних напрямів діяльності суб'єктів політики національної пам'яті. Слід погодитися із розробниками цього Закону щодо того, що «квазіісторичні дискурси використовуються путінською Росією для виправдання агресії проти України, а також у різних формах запроваджуються до історичних наративів. Вони генерують і поширюють негативні й деструктивні впливи на формування та побутування образів України у світі, зокрема – спотворюють позиціювання України в загальноєвропейському контексті, позаяк подають її як частину так званої загальноросійської спадщини. Неоімперська політика в інформаційній, медійній, культурній, науковій, освітній та інших гуманітарних сферах є важливою складовою агресивних потуг путінського режиму. Вона продукує очевидні ризики та реальні загрози для національної безпеки України, оскільки провокує розкол громадянського суспільства, дискредитує незалежність України та її євроінтеграційний курс»[44].

Також хотілося б зупинити увагу на критеріях ефективності заходів з військово-патріотичного і національно-патріотичного виховання. Аналіз наукових праць в галузі педагогіки свідчить, що як критерії якісно проведеної виховної роботи часто обираються оптимальне функціонування самої школи та організація шкільного життя (див., наприклад, роботи М. Гагаріна[45]). Аналіз сутності національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання свідчить, що їх результати слід розуміти значно ширше, ніж поліпшення діяльності одного окремо узятого закладу освіти – вони впливають на соціальні процеси, що відбуваються в державі і суспільстві, сприяють якісним змінам у всіх сферах суспільних відносин, зокрема, у сфері національної безпеки і оборони. При цьому валідність та надійність отриманих даних потребують визначення не тимчасових ефектів, які можуть не справити жодного впливу на людину, а стійких утворень в мотиваційно-ціннісній структурі особистості, які, зокрема, знаходять свій прояв у зміцненні

[43] Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21 серпня 2025 року № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text

[44] Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/b5b1b86d-c4e3-4937-8703-39c38f85a43c

[45] Гагарін М. І. Етапи розвитку виховної системи та критерії ефективності. *Актуальні наукові дослідження у сучасному світі*. 2016. Вип. 9 (17). Ч. 4. С. 23-29.

стійкості дітей та юнацтва до ризиків та загроз, притаманних збройному конфлікту високої інтенсивності. З огляду на це критерії ефективності заходів з військово-патріотичного і національно-патріотичного виховання мають оцінюватися за допомогою лонгітюдних досліджень, метою яких є відстеження певних настроїв у суспільстві та динаміки відношення до певних об'єктів.

Національно-патріотичне і військово-патріотичне виховання виступають нині передумовою формування особистості соціально відповідального громадянина (громадянки), які усвідомлюють свою роль у забезпеченні відсічі російській збройній агресії і готові виконувати військовий обов'язок або сприяти вирішенню оборонних завдань в тилу.

Процес виховання характеризується тривалістю, багатокомпонентністю і багатосуб'єктністю, отже, його результати можуть бути досягнуті та оцінені через певний проміжок часу. Це вимагає створення критеріїв, за допомогою яких можна виміряти ефективність застосованих форм і методів роботи.

Слід констатувати наявність певних рудиментів у системі національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання в Україні, які уявляють перш за все наслідки багатолітньої ідеологічної роботи держави-агресора, спрямованої на формування спільного понятійного, методичного та атрибутного педагогічного простору. Це вимагає ревізії існуючих форм та методів виховної роботи з метою дерадянізації та позбавлення від імперських російських наративів.

ВИСНОВКИ

В умовах повномасштабної російської збройної агресії військово-патріотичне виховання дітей та молоді є засобом підвищення їх стійкості до існуючих ризиків та загроз. Стійкість – це характеристика особистості, що дозволяє їй ефективно функціонувати в умовах невизначеності та негативних зовнішніх впливів, притаманних збройному конфлікту, зберігаючи при цьому цілісність, емоційну стабільність, високу адаптивність, здатність до розвитку і швидкого відновлення після дії стресових факторів. Як завдання військово-патріотичного виховання, виховання стійкості обумовить можливість дитини чи молодої людини у майбутньому успішно протистояти руйнівному впливу противника, який має своїми цілями поширення настроїв зневіри, апатії, розгубленості, розпачу в українському суспільстві, формування недовіри до органів публічної влади, а також залучення дітей та юнацтва за допомогою багатомільярдної медіа індустрії до сприйняття ідей та наративів «руського міру». Військово-патріотичне виховання виконує соціалізаційну, адаптаційну,

інформаційну функції, а також функції підвищення рівня індивідуальної та колективної безпеки й безперевного розвитку, сукупність яких сприяє досягненню як індивідуальних, так і загальносуспільних цілей.

Правове забезпечення військово-патріотичного виховання в Україні знаходиться нині у стадії формування, Водночас слід позитивно оцінити прийняття Верховною Радою України Законів України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» і «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», якими закладено правовий фундамент національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання. Разом з тим правовий механізм реалізації положень цих законів ще не можна визнати досконалим. Потребують оптимізації система контролю за ефективністю заходів військово-патріотичного виховання, а також їх зміст в контексті дерадянізації та органічного зв'язку з подіями й героями Війни за Незалежність України.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто правові аспекти захисту цивільного населення в умовах повномасштабної російської збройної агресії. Проаналізовано правові та інституційні аспекти захисту дітей, від ризиків та небезпек, пов'язаних із веденням бойових дій. Особливу увагу приділено евакуаційним заходам, діяльності підрозділів цивільно-військового співробітництва та інформаційній безпеці дітей.

Досліджено військово-патріотичне виховання як ключовий інструмент формування стійкості дітей та молоді в умовах збройного конфлікту. Стійкість розглядається як характеристика особистості, що дозволяє їй ефективно функціонувати в умовах невизначеності та негативних зовнішніх впливів, притаманних збройному конфлікту, зберігаючи при цьому цілісність, емоційну стабільність, високу адаптивність, здатність до розвитку і швидкого відновлення після дії стресових факторів. Автори підкреслюють, що виховання стійкості є стратегічним завданням, яке забезпечує здатність молодого покоління протистояти інформаційним, психологічним та фізичним загрозам. Окреслено основні функції військово-патріотичного виховання, серед яких соціалізаційна, адаптаційна, інформаційна, функція безперервного розвитку та підвищення рівня індивідуальної і колективної безпеки.

Розглянуто нормативно-правове забезпечення військово-патріотичного виховання, акцентовано увагу на його позитивних сторонах та недоліках, окреслено напрями їх подолання. Особливу увагу присвячено проблемам ефективності військово-патріотичного виховання дітей та юнацтва в умовах повномасштабної російської збройної агресії.

Література

1. BBC. Ukraine's evacuation 'angels' getting out frontline town's last residents. URL: https://www.bbc.com/news/av/world-europe-68139178

2. Бутченко М. Російське козацтво – це гібридна терористична організація, – результати дослідження. URL: https://censor.net/ru/resonance/3518985 (дата звернення 28.08.2025).

3. Гаврилюк В. Ю. Організаційно-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами позашкільної освіти. *Виховання дітей та учнівської молоді в контексті сучасних соціокультурних викликів* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ-Біла Церква, 2 червня 2022 р.). Біла Церква, 2022. С.11-15.

3. Гагарін М. І. Етапи розвитку виховної системи та критерії ефективності. *Актуальні наукові дослідження у сучасному світі*. 2016. Вип. 9 (17). Ч. 4. С. 23-29.

4. Герасимчук С. С. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройного конфлікту. *Міжнародне гуманітарне право та основи безпеки у період збройних конфліктів* : матеріали Міжнарод. наук.практ. конф. (м. Київ, 6 лют. 2025 р.) Київ, 2025. С. 30-33. С.30.

5. Дзьобань О.П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 4 (18). С.179-184.

6. Евакуаційні групи «Білий Янгол» запрацювали на всій лінії бойових дій Донеччини – Ігор Клименко. URL: https://dn.npu.gov.ua/news/evakuatsiini-hrupy-bilyi-ianhol-zapratsiuvaly-na-vsii-linii-boiovykh-dii-donechchyny-ihor-klymenko (дата звернення 28.08.2025).

7. Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychne_vyhovannia/Zvity/2024/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0.pdf (дата звернення 20.08.2025).

8. Івашковський В.В. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. *Проблеми освіти: науковий збірник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН молоді і спорту України*. 2012. Вип. 72. С. 124-132.

9. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затверджена наказом Міністерства оборони України від 23. 03. 2017 р. № 164. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (дата звернення 28.08.2025).

10. Інформаційний бюлетень Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-02/Human%20rights%203%20years%20into%20Russia%27s%20full-scale%20invasion%20of%20Ukraine_factsheet%20%28UKR%29.pdf (дата звернення 28.08.2025).

11. Кодекс цивільного захисту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text (дата звернення 28.08.2025).

12. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 28.08.2025).

13. Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: монографія. Київ «МП Леся», 2016. 412 с.

14. Мартинюк О. В., Ципцюра В. В., Безносюк А. І. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 88. С. 102-108.

15. Нагорна В. Національно-патріотичне виховання як складова правового статусу громадянина України (теоретико-правові аспекти). *Вісник Національної академії ДПСУ. Серія: Юридичні науки.* 2018. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ vnadpcurn_2018_1_7 (дата звернення 28.08.2025).

16. Подільчак О. М., Тимошенко Є. М. Захист прав і свобод дітей в умовах збройного конфлікту. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки:* матеріали VIII Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 9 травня 2024 року). Івано-Франківськ, 2024. С. 175.

17. Потапова В., Воробйова А. Індоктринація молоді на тимчасово окупованої території Криму:проблеми та виклики майбутньої реінтеграції. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграці*ї : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. круглого столу з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. (м. Одеса, 24 лютого 2023 р.). Одеса, 2023. С.202-208.

18. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про засади державної політики національної пам’яті Українського народу» URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/b5b1b86d-c4e3-4937-8703-39c38f85a43c (дата звернення 30.08.2025).

19. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення 28.08.2025).

20. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641: наказ Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 року № 527. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text (дата звернення 28.08.2025).

21. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21 серпня 2025 року № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text (дата звернення 30.08.2025).

22. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text (дата звернення 28.08.2025).

23. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення 28.08.2025).

24. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення 28.08.2025).

25. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181 (дата звернення 28.08.2025).

26. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: постанова від Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text (дата звернення 28.08.2025).

27. російський YouTube-канал «Маша та Ведмідь» посів перше місце серед дитячих каналів в Україні. https://wz.lviv.ua/news/538301-rosiiskyi-youtube-kanal-masha-ta-vedmid-posiv-pershe-mistse-sered-dytiachykh-kanaliv-v-ukraini (дата звернення 28.08.2025).

28. Скирда Т.С. Правове забезпечення військово-патріотичного виховання дітей та молоді. Сучасний виховний процес: сутність та

інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2022 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. Вип. 11. С.228-232.

29. Стратегія національно-патріотичного виховання, виховання: затверджено Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/286/2019#Text (дата звернення 28.08.2025).

30. У Києві поліція затримала підлітків, які побили військового. URL: https://www.unian.ua/incidents/pobittya-viyskovogo-u-kiyevi-policiya-zatrimala-dvoh-napadnikiv-novini-kiyeva-12982215.html. (дата звернення 28.08.2025).

31. У Києві підлітка підозрюють у побитті колишнього військового. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/06/23/7462180/ (дата звернення 28.08.2025).

32. У Покрові 17-річний підліток побив і пограбував ветерана. URL: https://nikopol.nikopolnews.net/rajon/v-pokrovi-17-richnyj-pidlitok/ (дата звернення 28.08.2025).

33. Федоренко В. Традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Випуск 104. С. 150-155.

34. Хамар У. Аналіз відношення між категоріями зміст і форма. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2017. № 1. С.170-176.

35. Чупрій Л. Нормативно-правове забезпечення національно-патріотичного виховання населення України як чинника національної безпеки. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2024. № 22(35). С.48–54.

36. Шопіна І. М. Формування правових цінностей у системі національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання військовослужбовців. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. №86. Ч.4. С.168-172. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.27

37. Шопіна І. М. Щодо інформаційної безпеки системи національно-патріотичного виховання. *Права людини під час дії правового режиму воєнного стану:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 10 грудня 2024 року). С.207-210.

38. Шопіна І. М., Василенко Т. Ю. Захист цивільного населення України в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №4. С.432-436. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.71

39. Ярмоленко В. Спроби систематизації державної ідеології в Росії та розбудова системи індоктринації. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/sproby-systematyzatsiyi-derzhavnoyi-ideolohiyi-v-rosiyi-ta (дата звернення 28.08.2025).

Інформація про авторів:
Швець Дмитро Володимирович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
полковник поліції,
ректор Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79000, Україна

Шопіна Ірина Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79000, Україна

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-47

ПРАВОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ ТА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Юзікова Н. С.

ВСТУП

Майбутнє будь-якого суспільства та його стійкість залежать від рівня духовного, фізичного та соціального розвитку молодого покоління, а також від його глибокого розуміння ролі та значення прав людини. Повага до прав людини починається зі ставлення суспільства до дитини, що передбачає безумовне визнання цінності дитинства та наявність у дітей адресних інтересів і потреб. Це означає, що забезпечення прав дитини безпосередньо залежить від свідомої, цілеспрямованої державної політики від європейського до національного та місцевого рівня. З огляду на це, правовий та інституційний досвід захисту прав дитини під час збройного конфлікту та у повоєнний період набуває важливого значення. Саме він дозволяє визначити ефективні механізми адаптації та реформування системи, щоб навіть в умовах збройної агресії та у період відбудови України, створити необхідні соціально-економічні та політичні умови для життя, соціалізації та нормального розвитку дітей як стратегічного ресурсу нації.

Необхідність забезпечення всебічного та ефективного захисту прав дитини в Україні вимагає насамперед посилення інституційного підходу, який гарантує не лише декларацію прав, а й їхню системну реалізацію цілеспрямованої державної політики. Однак, можливості її прийнятної реалізації на рівні держави й суспільства ускладнені повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, що призвело до системних і масштабних порушень основоположних прав дитини. Під час парламентського контролю, здійснюваного Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, було виявлено численні випадки посягань на ключові права, гарантовані міжнародним законодавством. До них належать право на безпеку, життя, освіту, здоров’я та розвиток, а також право на збереження індивідуальності, що включає громадянство та сімейні зв’язки. Також були зафіксовані порушення права на приватне і сімейне життя та недоторканність житла, що є важливими для стабільності дитячої психіки.

Міжнародно-правові норми реалізації і захисту прав дитини формують цілісну систему, яка, по-перше, визначає стандарти позитивної соціалізації та розвитку особистості, а по-друге, вимагає особливого підходу до захисту неповнолітніх у колі кримінальної юстиції. Тому аналіз імплементації міжнародних зобов'язань у національне законодавство України є невід'ємною складовою дослідження засад захисту прав дитини у сучасний та повоєнний період.

Наслідки повномасштабної збройної агресії висувають на перший план проблему правового та інституційного захисту прав дитини у повоєнний період, що є основою для відновлення України. Результати дослідження забезпечать науково обґрунтовану базу для розробки національної політики захисту прав дитини на довгострокову перспективу.

1. Актуальні виклики та національні механізми захисту прав дитини в умовах збройної агресії та повоєнної відбудови

Актуальні виклики захисту прав дитини в умовах збройної агресії та повоєнної відбудови полягають у трансформації характеру загроз від безпосередньої фізичної небезпеки до довгострокових соціальних та інституційних ризиків, що вимагають системної реформи. Ці виклики є прямим наслідком жорстокого нехтування Міжнародним гуманітарним правом, де мішенню ворога стає саме дитина та її прийнятна соціалізація у період дитинства. Тому не дивно, що серед найгостріших проблем, що перебувають у фокусі уваги суспільства є загибель та каліцтво дітей, їхня депортація, викрадення та незаконне утримання.

Викликом сьогодення є масове та незаконне переміщення українських дітей на територію РФ або тимчасово окуповані території, що порушує право на збереження індивідуальності, громадянства та сімейних зв'язків. Це створює проблему ідентифікації, обліку та повернення тисяч дітей Так, Уповноважена президента з прав дитини Д. Герасимчук інформувала, що станом на кінець березня 2023 року українській владі точно відомо про понад 19,5 тисяч дітей вивезених з тимчасово окупованих територій до Росії, але це не остаточна цифра. Вона зазначила, що загалом йдеться про декілька сотень тисяч вивезених російською владою українських дітей з початку повномасштабного вторгнення[1]. Уповноважена уточнила, що йдеться не лише про вивезених на територію Росії дітей, але й про примусово переміщених

[1] З окупованих територій до Росії вивезли понад 19,5 тисяч дітей, але цифра не точна. ОПУ. Суспільне Новини. URL: https://suspilne.media/430455-z-okupovanih-teritorij-do-rosii-vivezli-ponad-195-tisac-ditej-ale-cifra-ne-tocna-upovnovazena-prezidenta/

на окуповані території. Саме в цьому, за словами Д. Герасимчук, полягає складність точного підрахунку.

Наступний виклик полягає у постійній, всеохоплюючій та гібридній загрозі для фізичної безпеки дитини та руйнуванні базової інфраструктури її життєзабезпечення. Агресія РФ перетворила щоденне життя на зону високого ризику, що виходить за межі фронту. Головна небезпека полягає у систематичних ворожих масованих обстрілах, які прямо порушують право дитини на життя та безпеку. Однак, виклик є набагато ширшим, оскільки він включає руйнування критичної цивільної інфраструктури, що гарантує виживання. Зокрема, пошкодження енергосистеми, водогонів та теплопостачання створює пряму загрозу здоров'ю та розвитку дитини, особливо у зимовий період. Крім того, цілеспрямоване руйнування соціальної інфраструктури (шкіл, центрів розвитку і дозвілля, лікарень та дитячих садочків) повністю нівелює право на освіту та медичну допомогу. Окремим і довгостроковим викликом є широке використання окупантами вибухонебезпечних пристроїв (мін, нерозірваних боєприпасів) проти цивільних, що перетворює значні території на небезпечні зони і становить загрозу на десятиліття, перешкоджаючи нормальному фізичному розвитку та поверненню до безпечного мирного життя.

За офіційними даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини протягом повномасштабного вторгнення РФ в Україну майже 70% українських дітей були вимушені покинути рідні домівки та переміститися в межах країни або за кордон. Війна розлучила дітей з батьками, які стали на захист батьківщини, або в умовах воєнного стану не змогли виїхати з дітьми за межі України. Діти, які перебувають в Україні, постійно наражаються на небезпеку внаслідок ворожих масованих обстрілів з боку РФ, у зв'язку з пошкодженням енергосистеми, водогонів, теплопостачання, руйнуванням шкіл, лікарень, використанням окупантами вибухонебезпечних пристроїв проти цивільних тощо[2].

Особливо актуальною є проблема захисту прав дітей, які залишилися без батьківського піклування, а також соціальний захист дітей, постраждалих від воєнних дій. Це також стосується дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та тих, хто опинився у складних життєвих обставинах. Усі ці факти свідчать про те, що захист прав дитини в умовах збройного конфлікту є не лише гуманітарною, а й комплексною правовою та інституційною проблемою, що вимагає негайного вирішення.

[2] Діти війни. Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини у 2022 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny

Постійна загроза для фізичної безпеки дитини та руйнуванні базової інфраструктури її життєзабезпечення обумовлює такі виклики як нестабільний, ускладнений доступ до базових послуг. А саме, тривалі перебої або повна відсутність доступу до освіти, медичної допомоги та соціального захисту на прифронтових територіях. Це, у свою чергу, призводить до накопичувального негативного ефекту, коли порушення права на безпеку автоматично нівелює право на розвиток і здоров'я. Крім того, цілеспрямоване знищення шкіл, лікарень та житлового фонду ускладнює довгострокове планування реінтеграції сімей, поглиблюючи соціальну депривацію та роблячи дітей надзвичайно вразливими до психологічної травматизації та подальшої експлуатації. Все це породжує різке зростання ризиків експлуатації, кібербулінгу та впливу шкідливого контенту через вимушений перехід до онлайн-форматів (освіта, спілкування).

Ще одним викликом є те, що діти стають жертвами та свідками воєнних злочинів, що, у свою чергу, призводить до глибоких посттравматичних стресових розладів (ПТСР). Результати проведених досліджень з оцінки частоти виникнення ПТСР показали, що у дітей дошкільного віку цей показник становить 24,8%, а у дітей старшого віку та підлітків – 16%. У разі появи симптомів для сприяння одужанню може знадобитися спеціалізована допомога. Часто переживання та внутрішні потрясіння дитини проявляються у певних ознаках та симптомах або в проблемах з поведінкою[3].

Серед задокументованих злочинів військових армії РФ щодо дітей виявлено непоодинокі факти загибелі та поранення дітей під час спроби евакуації, зокрема з Київщини, Харківщини тощо. Російські військові відкривали вогонь по автомобілях, що були позначені написами «діти» та під час евакуації рухались із білими прапорами[4].

На відміну від фізичних травм, психологічна травматизація часто залишається латентною, але має руйнівний накопичувальний ефект, впливаючи на когнітивний розвиток, здатність до навчання та подальшу соціалізацію. У цьому контексті гострий виклик для національного механізму полягає у катастрофічній нестачі кваліфікованих психологів, психіатрів та соціальних працівників, які володіють методиками роботи

[3] Виявлення ознак травми у дітей, які постраждали від війни. URL: https://www.executiveinsight.ch/application/files/2416/7083/3854/Childhood_war_trauma_leaflet_Ukrainian.pdf

[4] Звіт Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини «Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській та Сумській областях в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 22 грудня 2022 року. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-UKR.pdf

саме з воєнною травмою. Існуюча система не готова до такого масштабного запиту на ментальне здоров'я, що вимагає негайного системного інвестування у підготовку спеціалізованих кадрів, здатних забезпечити довгострокову психосоціальну підтримку дітям у процесі повоєнної реінтеграції. Оскільки існуюча система не в змозі покрити масштабний запит на послуги ментального здоров'я відповідними кадрами, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) в Україні долучається до формування первинного ланцюжка психологічної допомоги. Розроблена ними брошура з порадами щодо піклування про дитину під час війни виступає компенсаторним механізмом первинної психологічної стабілізації, спрямованим на протидію гострим посттравматичним розладам. Брошура надає базові інструменти стабілізації безпосередньо батькам та опікунам[5]. Рекомендації ЮНІСЕФ виконують функцію поширення мінімальних знань про психологічну підтримку серед неспеціалістів, створюючи тимчасовий фундамент для подальшої, більш глибокої роботи, коли система спеціалізованої допомоги буде відновлена. Таким чином, рекомендації є важливим національним механізмом початкового рівня, який через підтримку базових функцій життя створює необхідний фундамент для подальшої спеціалізованої психотерапії та довгострокової реабілітації дітей із глибокими посттравматичними розладами.

Втім, виклики агресії, що призводять до глибоких посттравматичних стресових розладів у дітей, не обмежуються лише фізичними та психологічними травмами. Ворог цілеспрямовано атакує фундамент української нації – її ідентичність та цінності. З огляду на це, вкрай актуальним викликом в умовах збройної агресії є мілітаризація та пропаганда у молодіжному середовищі, що детермінує знищення української ідентичності та денаціоналізацію. Так, на окупованих територіях Росія цілеспрямовано впроваджує власні цінності та стандарти, знищує українську ідентичність, змінює світогляд молодого покоління, пропагуючи позитивне ставлення до агресора та його війська. Крім того, дітей позбавляють права на рідну мову й історичну пам'ять, а також залучають до воєнізованих структур, зокрема «Юнармії»[6].

[5] Поради батькам під час війни. ЮНІСЕФ 2022. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/18131/file/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%BC%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8.pdf

[6] Аналітичний звіт «Мілітаризація українських дітей на тимчасово окупованих територіях України». URL: https://cpd.gov.ua/reports/analitychnyj-zvit-militaryzacziya-ukrayinskyh-ditej-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny/

На тимчасово окупованих територіях Запорізької області влада Російської Федерації системно впроваджує політику мілітаризації та ідеологічної обробки українських дітей. Лише протягом 2024 року було зафіксовано низку цілеспрямованих дій, що свідчать про примусове знищення української ідентичності та залучення дітей до пропагандистських і воєнізованих рухів. Наприклад, українські школярі вже пройшли кілька військових «вишколів», організованих російськими окупантами. Також, влітку було створено 12 молодіжних рухів, що активно займаються пропагандою. У серпні загарбники проводили мілітаристські заходи навіть у дитячих садках, щоб «романтизувати війну». З вересня в школах запроваджено новий предмет «Основи безпеки та захист Батьківщини», де навчатимуть тактичної медицини, військової підготовки, зокрема роботи з БПЛА, гранатами та автоматом. Крім того, у березні 2024 р. було створено так звані кадетські класи з посиленою військовою підготовкою. Всі ці заходи є частиною послідовної стратегії, спрямованої на формування у дітей позитивного ставлення до агресора та залучення їх до російської армії[7]. Це є яскравим проявом мілітаризації, коли дітей з раннього віку залучають до воєнізованих організацій, де їм прищеплюють навички поводження зі зброєю та культ «військового патріотизму». Такі дії ворога є прямим порушенням міжнародних норм, що забороняють залучення дітей до військових конфліктів та воєнізованих груп.

Усвідомлення безпрецедентної системності та багаторівневості вищеозначених загроз: від фізичного знищення до психологічної травми і денаціоналізації, безумовно, вимагає формування адекватного інституційного захисту. У зв'язку з цим критичного значення набуває трансформація національного механізму захисту прав дитини в умовах збройної агресії. Захист дитинства в таких умовах не може бути фрагментарним, він вимагає дієвої, консолідованої структури, здатної перетворити міжнародні зобов’язання на практичні дії.

Національний механізм захисту прав дитини в умовах збройної агресії охоплює сукупність державних інституцій, правових процедур, програмних документів та міжвідомчих інструментів, які функціонують на національному рівні з метою запобігання, припинення та ліквідації наслідків порушень прав дитини, спричинених воєнними діями та окупацією. Інституційна дієздатність та відповідність національного механізму захисту прав дитини європейським стандартам

[7] Кліщук Л. Як пропаганда рф забирає дитинство і життя молоді в окупації та чому Україні важливо протистояти мілітаризації на ТОТ. URL: https://armyinform.com.ua/2025/01/31/yak-propaganda-rf-zabyraye-dytynstvo-i-zhyttya-molodi-v-okupacziyi-i-chomu-ukrayini-vazhlyvo-protystoyaty-militaryzacziyi-na-tot/

забезпечується через прийняття стратегічних програмних документів, що визначають чіткий курс реформ. Таким основоположним документом, що охоплює період як гострої фази агресії, так і повоєнної відбудови, стало розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках» (далі – Національна стратегія)[8]. Національна стратегія виступає фундаментальним кроком до трансформації української системи правосуддя. Це не просто декларація, а комплексний, часовий та фінансово обґрунтований план дій. Національна стратегія спрямована на створення в Україні повноцінної та ефективної системи правосуддя**,** дружнього до дитини, що відповідає міжнародним стандартам (зокрема, Стратегії Ради Європи з прав дитини (2022-2027) «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства»[9]).

Національна стратегії визначає подальші кроки у ювенальній сфері та охоплює більш широке коло проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням прав дитини в умовах воєнного стану; забезпеченням прав і найкращих інтересів дітей, які схильні до протиправної поведінки, та дітей, які вчинили правопорушення, дітей, які потерпіли від кримінальних правопорушень і різних форм насильства, а також дітей, які стали свідками кримінальних правопорушень, дітей, законні права та інтереси яких стикаються із системою правосуддя під час вирішення цивільних спорів, що стосуються життя дитини; забезпеченням прав і свобод дитини в Інтернеті. Реалізація Національної стратегії передбачає системну профілактику правопорушень серед дітей, посилення захисту їхніх прав у цифровому середовищі та постійне підвищення кваліфікації всіх суб'єктів, що працюють із дитиною.

Національна стратегія впроваджує низку важливих інновацій, необхідних для роботи з наслідками збройного конфлікту, що пов'язано із:

– забезпеченням тісної співпраці між юристами, поліцією, соціальними працівниками, медиками та психологами. Це особливо важливо для роботи з травмованими дітьми, оскільки лише комплексний підхід гарантує ефективну допомогу;

[8] Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text

[9] Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022-2027) «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства». https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4

– відновним правосуддям, де акцент робиться на медіації та примиренні для неповнолітніх правопорушників замість покарання, що сприяє реінтеграції та зменшенню рецидиву;

– кадровою спеціалізацією суддів та інших працівників, які розглядають справи, в яких залучені діти, що підвищує якість судочинства;

– формуванням моделі Barnahus, що є стандартом, який передбачає проведення всіх процесуальних дій з дитиною в одному, дружньому просторі, з метою уникнення багаторазових допитів та інших процесуальних процедур.

Таким чином, Національна стратегія 2028 року є національною відповіддю на європейські вимоги, створюючи системну основу для захисту прав дитини у сфері юстиції як під час війни, так і у важливий період повоєнної відбудови.

Особливості національного механізму захисту прав дитини в умовах повоєнної відбудови України визначаються необхідністю комплексного переходу від кризового реагування до інституційної стійкості та реформування системи відповідно до європейських стандартів. Цей механізм, закріплений, зокрема, у Національній стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердженні операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках. Він включає документування та міжнародну співпрацю, маючи подвійну мету: по-перше, захист прав в умовах сьогодення, по-друге, забезпечення справедливості в майбутньому. Стратегічний механізм виражається у системному документуванні воєнних злочинів проти дітей та посиленні міждержавної співпраці для пошуку та повернення депортованих дітей відповідно до вимог МГП. Однак ефективність притягнення до відповідальності на міжнародному рівні прямо залежить від якості та належної організації внутрішніх процесів. Саме тому введення правового режиму воєнного стану суттєво ускладнило здійснення кримінальних проваджень щодо дітей, виявивши відсутність єдиних підходів до розслідування та забезпечення конфіденційності. Гострою проблемою залишається проведення досудового розслідування та якісний збір доказів воєнних злочинів, особливо щодо сексуального насильства, пов’язаного зі збройним конфліктом, що вимагає впровадження додаткових гарантій захисту. Критичним елементом є забезпечення взаємодії з міжнародними інституціями (зокрема, Спеціальним представником Генсекретаря ООН з питань дітей у збройних конфліктах), що є необхідним для ефективної фіксації порушень та подальшого притягнення агресора до відповідальності. Крім того, значно зросли ризики безпеки дітей, переміщених за кордон, натомість відсутність дієвої координації з країнами тимчасового

перебування унеможливлює негайне реагування на вчинення щодо них кримінальних правопорушень. Таким чином, Національна стратегія має стати програмним документом для усунення цих системних недоліків і забезпечення правосуддя, дружнього до дитини, в умовах воєнного часу.

Актуальні виклики обумовлюють перехід від точкового реагування до стратегічного, мультидисциплінарного та інституційно стійкого підходу, що є національним стратегічним пріоритетом. Ця трансформація вимагає не лише кримінально-правового переслідування воєнних злочинів, але й фундаментальної реформи юстиції для забезпечення дружнього до дитини правосуддя, яке враховує глибоку травматизацію та сприяє комплексній соціальній реінтеграції. Стійкість системи вимагає не лише оновлення кримінальної та цивільної юстиції, а й адаптації до гібридних загроз, що включає регулювання цифрового середовища як один із пріоритетів Ради Європи. Успішна реалізація цих завдань, є важливим кроком до повоєнної відбудови України та формування цілісної системи, здатної захищати дитину як у фізичному, так і у віртуальному просторі відповідно до європейських стандартів.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що виклики захисту прав дитини в умовах збройної агресії та повоєнної відбудови України є системними, охоплюючи фізичні травми, психологічні розлади та загрози ідентичності. Відповідно, це обумовлює необхідність трансформації національного механізму від фрагментарного реагування до інституційно стійкого підходу. Однак, зважаючи на масштаб воєнних злочинів (зокрема, депортації) та обмеженість національних ресурсів, забезпечення ефективного захисту неможливе без консолідації зусиль на глобальному рівні. Саме тому наступним етапом дослідження є аналіз міжнародно-правових норм захисту прав дитини у воєнних конфліктах, що формують необхідну зовнішню міжнародну рамку для притягнення до відповідальності за воєнні злочини та повоєнну відбудову.

2. Міжнародно-правові засади та гуманітарні норми захисту прав дитини у воєнних конфліктах

Характеризуючи міжнародні норми необхідно зазначити, що на території України безумовний пріоритет щодо до будь-якої галузі права має Конституція, яка має найвищу юридичну силу і виступає нормою прямої дії (ст. 8)[10]. У той же час конституційні приписи ст. 9 Конституції передбачають не загальний пріоритет міжнародного права, а пріоритет норм міжнародного договору, згода на обов'язковість яких дана

[10] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

Верховною Радою України, після чого міжнародні норми можна вважати частиною національного законодавства.

Запровадження засад, що визначають питання реалізації та захисту прав і інтересів дитини, поводження з неповнолітніми, які порушили закон, належить до глобальних питань сучасної міжнародної спільноти. Цей інтерес пояснюється визначальною роллю підростаючого покоління в гарантуванні життєздатності суспільства і прогнозуванні його майбутнього розвитку. Саме тому, жодна держава у світі не може претендувати на роль зразка в царині визначення основ прийнятного розвитку дитини, захисту її прав та інтересів, а також правил поводження з неповнолітніми із суспільно неприйнятною поведінкою.

Історія людства практично не знає періодів, коли б діти, не страждала від збройних конфліктів. Вразливість дитини у цьому контексті означає критичну відсутність спеціалізованого захисту в умовах, коли її існування, самобутність, ідентичність та майбутній розвиток наражаються на пряму небезпеку. На жаль, повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України стала новітнім і найбільш жорстоким прикладом системного порушення більшості міжнародно-правових норм та гуманітарних засад, особливо щодо дитини.

Забезпечення прав дитини є однією з глобальних проблем сучасності, у вирішенні якої зацікавлена вся міжнародна спільнота. Міжнародний захист прав дітей під час збройних конфліктів становить собою систему взаємоузгоджених дій держав та міжнародних організацій, спрямованих на формування повноцінно та гармонійно розвиненої особистості, сприяння закріпленню цих прав у національному законодавстві та надання необхідної допомоги. Так, Міжнародне гуманітарне право вимагає, щоб кожна сторона конфлікту вжила всіх можливих запобіжних заходів щодо вибору засобів та методів ведення воєнних дій для уникнення випадкової загибелі або поранення цивільного населення, зокрема дітей[11]. При цьому, слушною є думка Мануїлової К. В., яка зазначає, що не дивлячись на те, що існують механізми захисту прав дітей під час активних збройних конфліктів, їх реальне функціонування та належне виконання знаходяться на недостатньому рівні[12].

Міжнародно-правове регулювання передбачає подвійний захист дитини: як особи, яка не бере участі у збройних конфліктах, та як найбільш уразливої особи, що потребує особливих гарантій. У період

[11] Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми (переклад Антон Льовін, Ольга Поєдинок, Лідія Сивко). URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf

[12] Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8

міжнародних збройних конфліктів діти підпадають під захист Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни[13]. Це забезпечує їм основний принцип гуманного поводження, що включає повагу до життя, фізичної та психічної недоторканності, а також забороняє примус, тортури та репресалії.

Женевська конвенція та Додаткові протоколи до неї забезпечують вжиття заходів, необхідних для того, щоб діти, які не досягли п'ятнадцяти років, не залишалися сиротами або без належного нагляду дорослих; заборону незаконної та насильницької депортації цивільного населення, включно з дітьми, з окупованої території, що є ключовою нормою для засудження та повернення українських дітей, вивезених до РФ.

Женевська конвенція забезпечує історичний базис захисту, але виклики сучасної агресії, зокрема системне насильство проти дітей в Україні, вимагають дієвих міжнародних інструментів переслідування. Ці інструменти дозволяють перетворити порушення норм МГП на об'єкт міжнародного кримінального права. Відтак, Римський статут Міжнародного кримінального суду став центральним документом, що дозволяє кваліфікувати злочини проти дітей як воєнні. Так, відповідно до ч. 2 ст. 8 Статуту Міжнародного кримінального суду, призов та військову службу чи мобілізацію дітей, які не досягли 15-річного віку, або з їх активне використання у бойових діях у межах як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів визнаний воєнним злочином[14].

Особливий акцент у висновках щодо Стратегії ЄС з прав дитини Рада Європейського Союзу зробила на необхідності захисту прав дітей у кризових або надзвичайних ситуаціях. На тлі повномасштабної агресії Росії проти України ці висновки набувають критичного значення. Рада ЄС чітко підкреслює необхідність посилення захисту українських дітей, які зіткнулися зі збройним конфліктом та його важкими наслідками. Пріоритетні напрями захисту, визначені Радою ЄС, безпосередньо стосуються найбільш гострих викликів сьогодення: захист від вербування збройними силами та групами; протидія торгівлі людьми та сексуальній експлуатації; запобігання незаконному усиновленню та розлученню з їхніми сім'ями, що є ключовим у контексті насильницької депортації[15].

[13] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни двід 12 серпня 1949 року. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[14] Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL:https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/ 995 _588#Text

[15] European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/

Рада ЄС закликає держави-члени покращити захист дітей у надзвичайних ситуаціях, зокрема шляхом: встановлення процедур прийому, які забезпечують захисне житло, адаптоване до потреб дитини, гарантують її фізичне та психічне здоров'я та забезпечують їй доступ до основних послуг; надання допомоги дітям без супроводу, зокрема шляхом швидкого призначення законного опікуна або відповідного представництва; посилення політики боротьби з торгівлею дітьми, визначення стратегій виявлення жертв торгівлі дітьми та підвищення обізнаності про ризик експлуатації серед дітей та їхніх сімей; забезпечення того, щоб надзвичайні ситуації не використовувалися для опіки над дітьми, і, зокрема, щоб усиновлення не відбувалося під час збройних конфліктів[16].

Стратегічні висновки Ради ЄС зосереджені на необхідності комплексної та системної політики захисту прав дитини, що слугує прямим орієнтиром для євроінтеграції України. Цей заклик містить чотири ключові вимоги, які потребують негайної інституційної відповіді. По-перше, ЄС вимагає розробити комплексну політику для забезпечення прав усіх дітей без будь-якої дискримінації, що для України означає необхідність прийняття на рівні закону мультидисциплінарного підходу, який гарантує рівний доступ до послуг усім дітям, включно з внутрішньо переміщеними та тими, що проживають на прифронтових територіях. По-друге, необхідно активізувати зусилля щодо запобігання та боротьби з усіма формами насильства щодо дітей. У відповідь на це, Україна має зосередитися на масштабному впровадженні моделі «Барнахус» та інших центрів, дружніх до дитини, для запобігання вторинній травматизації дітей-жертв злочинів під час їх розслідування. По-третє, Рада ЄС закликає зміцнити системи правосуддя, щоб вони відповідали правам та потребам дітей. Це вимагає пріоритетного фінансування та кадрового забезпечення імплементації Національної стратегії до 2028 року у сфері юстиції, що включає спеціалізовану підготовку всіх суб'єктів системи для роботи з воєнною травмою.

Нарешті, ЄС вимагає розширити можливості для дітей бути відповідальними та стійкими членами цифрового суспільства. Це є прямою рекомендацією для України щодо інтеграції безпеки в Інтернеті та цифрової грамотності до освітніх програм, спрямованої на запобігання експлуатації дітей у кіберпросторі та відновлення їхньої української ідентичності після ворожої пропаганди. Ці вимоги Ради ЄС

[16] European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/

підтверджують, що правовий та інституційний досвід України має бути спрямований на створення стійкої, недискримінаційної та дружньої до дитини системи, здатної ефективно протистояти як фізичним, так і гібридним загрозам воєнного та повоєнного періоду.

Таким чином, ці висновки ЄС формують потужну зовнішню рамку та визначають європейські пріоритети, які мають бути інтегровані в національний правовий та інституційний досвід України.

Як частина цивільного населення, діти підпадають під дію всіх норм міжнародного гуманітарного права, але водночас МГП забезпечує їм спеціальний захист, враховуючи їхню особливу незахищеність. Захист прав дитини не може бути забезпечений лише шляхом посилення її правової самостійності. Він вимагає пошуку зовнішніх інституційних механізмів, які перекладають пряму відповідальність за недоторканність дитини на всіх учасників життя – від держав до представників гуманітарних організацій. Цей правовий та інституційний досвід міжнародної спільноти є фундаментальною засадою для розбудови стійкого національного механізму захисту прав дитини в Україні в умовах сьогодення та повоєнного періоду.

Міжнародно-правові засади та гуманітарні норми захисту прав дитини у воєнних конфліктах полягають у створенні комплексної, багаторівневої системи гарантій, які виходять за межі загального захисту цивільного населення. Вони визнають дитину як особливо вразливого суб'єкта та вимагають пріоритетного захисту її права на життя, виживання та розвиток навіть в умовах бойових дій.

Захист цивільного населення, і особливо дітей, залишається однією з найбільших та найгостріших проблем міжнародного права в умовах збройного конфлікту. Попри те, що захист цивільних осіб є загальновизнаним міжнародним імперативом, його актуальність постійно загострюється. У сучасних війнах, включно з агресією проти України, стираються межі між комбатантами та цивільним населенням, а застосування нових видів зброї, що не розрізняє цілі, призводить до того, що основні втрати припадають саме на цивільне населення, де діти є найбільш вразливою його частиною.

Міжнародне гуманітарне право передбачає широкий спектр заходів для протидії цим загрозам. У разі збройного конфлікту діти користуються спільним захистом, який надається всім цивільним особам, які не беруть участі у бойових діях. Це гарантує їм гуманне поводження, що є основоположною нормою МГП. Крім того, на додаток до загального захисту, міжнародне право вимагає надання дітям спеціальних гарантій, визнаючи їхню особливу незахищеність і необхідність пріоритетного забезпечення їхніх прав на життя, здоров'я та розвиток в умовах воєнних дій.

Характеристика загальних міжнародно-правових засад захисту прав дитини полягає у їхній універсальності, комплексності та пріоритетності. Ці засади створюють юридично обов'язкову рамку для всіх держав, визнаючи дитину самоцінним та особливо вразливим суб'єктом, що потребує спеціальних гарантій. Наріжним каменем цих засад виступає Конвенція ООН Про права дитини, у якій є вимога від держав-учасниць не лише пасивного невтручання, але й активного забезпечення умов для реалізації прав. Це означає обов’язок імплементувати чотири ключові принципи у національне законодавство та політику: недискримінація, пріоритет найкращих інтересів дитини, право на життя, виживання та максимальний розвиток, а також право на участь та повагу до думки дитини. Таким чином, міжнародно-правові засади є не просто деклараціями, а фундаментом для розбудови національних інституційних механізмів, які мають захищати дитину від усіх форм насильства та нехтування, а також гарантувати її повноцінний розвиток.

Сучасні міжнародно-правові механізми захисту дітей, які постраждали в ситуації збройного конфлікту, підкріплені численними резолюціями Ради Безпеки ООН, які структуровані на два ключових етапи: превентивний (до воєнного конфлікту) та відновлювальний (після воєнного конфлікту).

На першому етапі держави-учасниці зобов'язані застосовувати превентивні дії для максимального усунення осіб, які не досягли вісімнадцяти років, від участі у збройних конфліктах та мінімізації їхньої фізичної небезпеки. Ці міри включають обмеження призовного віку, евакуацію дітей із зон бойових дій та забезпечення неприпустимості вербування. У контексті України це означає необхідність посилення кримінальної відповідальності за будь-які спроби вербування українських дітей на тимчасово окупованих територіях та забезпечення міжнародного переслідування за ці дії. Крім того, критично важливим є створення «зелених коридорів» та постійних безпекових протоколів евакуації, особливо для дітей із інституційних закладів, а також проведення цільових інформаційних кампаній для населення в окупації про правові наслідки вербування, ґрунтуючись на нормах Римського Статуту.

Другий етап є важливим для повоєнної відбудови, оскільки він зосереджений на подоланні глибоких душевних і фізичних травм, отриманих дітьми в умовах збройної агресії. Міжнародні вимоги тут стосуються забезпечення повернення дітей у сім’ї після збройного конфлікту та гарантування права на захист та догляд. Для України це передбачає розширення міжнародної коаліції для примусового повернення депортованих дітей та створення єдиного національного Реєстру постраждалих дітей з метою швидкого возз’єднання сімей. Найбільш стратегічною рекомендацією є впровадження національної

програми психосоціальної реабілітації, інтегрованої в систему освіти та охорони здоров'я. Ця програма вимагає підготовки значної кількості кваліфікованих спеціалістів (психологів, соціальних працівників), здатних працювати з воєнною травмою, та забезпечення її довгострокового фінансування.

Такий двоетапний підхід дозволяє Україні не лише реагувати на поточні порушення, але й стратегічно планувати комплексний правовий та інституційний досвід захисту дитинства у довгостроковій перспективі.

Міжнародні засади захисту прав дитини у воєнних конфліктах є комплексною системою, яка встановлює подвійний, безумовний захист дитини: як частини цивільного населення та особливо вразливого суб'єкта. Ці принципи вимагають гуманного поводження; заборону тортур, депортації, вербування та інші воєнні злочини, а також забезпечують юридичні механізми притягнення до відповідальності за ці діяння. Ця міжнародна рамка виступає зовнішньою опорою для України, оскільки вона визначає європейські стандарти для реформи національного механізму захисту прав дитини. Кінцева мета полягає у стратегічній імплементації цих вимог, що передбачає як превентивні заходи для усунення дітей від небезпеки, так і відновлювальні програми для їхньої повноцінної реабілітації та реінтеграції у повоєнний період.

ВИСНОВКИ

Під час збройного конфлікту українські діти зіткнулися з безпрецедентною кількістю ризиків. Найбільш очевидними загрозами є загибель, отримання каліцтва, ризик залишитися сиротою та опинитися в числі вимушених переселенців чи незаконно депортованих. Втрата доступу до послуг медичної допомоги та освіти створює не лише загрозу життю, але й довгострокові негативні наслідки для їхнього розвитку.

Крім того, діти, які залишилися без належного нагляду, наражаються на підвищений ризик стати жертвами різних форм неналежного та протиправного поводження. Це включає потенційний ризик стати об'єктом вербування до збройних формувань чи жертвою торгівлі людьми. Розруха, спричинена агресією, змушує дітей жебракувати або братися за важку, низькооплачувану роботу, що є прямою формою експлуатації. Саме тому правовий та інституційний досвід захисту дитини має бути адаптований, ґрунтуючись на міжнародних гуманітарних нормах, для створення дієвих механізмів, які протистоятимуть цим багаторівневим загрозам у сьогоденні та забезпечать стійке відновлення у повоєнний період.

Узагальнюючи виклики, спричинені збройною агресією, слід констатувати системне і багаторівневе порушення фундаментальних прав дитини, що виходить далеко за межі фізичної безпеки. Найгострішою проблемою, що є прямим порушенням міжнародного

гуманітарного права, залишається масова депортація та насильницьке переміщення українських дітей, що створює безпрецедентний виклик для їх ідентифікації та повернення. Крім того, діти є жертвами та свідками воєнних злочинів, що призводить до глибокої психологічної травматизації та критичної нестачі кваліфікованої допомоги. Особливу небезпеку становить мілітаризація свідомості та використання пропаганди на окупованих територіях. Наслідком війни став також крах доступу до базових послуг (освіта, медицина), а вимушений перехід у цифрову сферу загострив ризики експлуатації та кібербулінгу. Таким чином, ці виклики вимагають від України стратегічного, мультидисциплінарного підходу та негайної імплементації європейських стандартів для захисту дитинства.

Стратегічна фаза захисту прав дитини, пов'язана з повоєнною відбудовою, вимагає глибокої інституційної трансформації. Ключовий виклик полягає у необхідності реформи юстиції для забезпечення дружнього до дитини правосуддя, що охоплює успішну імплементацію Національної стратегії до 2028 року та уникнення ретравматизації дітей-жертв злочинів. Паралельно гостро постає питання соціальної реінтеграції, що вимагає запобігання ризику девіантності серед дітей у складних життєвих обставинах та активного впровадження відновного правосуддя. Довгостроковий успіх також залежить від комплексного відновлення, яке передбачає забезпечення довготривалої психосоціальної підтримки для цілих поколінь, незважаючи на катастрофічну нестачу фінансових та кадрових ресурсів. Нарешті, важливим є відновлення ідентичності та правового статусу дітей, що повертаються з окупації, для їхньої повноцінної соціалізації та повернення до правової визначеності.

Міжнародні засади захисту прав дитини у воєнних конфліктах є комплексною системою, що встановлює подвійний, безумовний захист дитини. Ця система вимагає гуманного поводження, забороняє тортури, депортацію, вербування та інші воєнні злочини, а також забезпечує юридичні механізми притягнення до відповідальності за ці діяння. Таким чином, міжнародні норми забезпечує дітям подвійний, кумулятивний захист та створюють наріжний камінь міжнародного правового досвіду, який Україна має активно використовувати для захисту своїх дітей від воєнних злочинів.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене аналізу правового та інституційного досвіду захисту прав дитини в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії та у період повоєнної відбудови. Проблематика полягає у безпрецедентній системності загроз та безпекових викликів, від фізичних травм та депортації до соціальної дезінтеграції та гібридних атак на дитячу ідентичність. Це вимагає відповідної трансформації

національних механізмів з урахуванням реалій сьогодення та умов повоєнної відбудови України.

Обґрунтовано необхідність переходу від кризового реагування до інституційно стійкого, мультидисциплінарного підходу, що є основою Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції до 2028 року. Визначено, що міжнародно-правові норми, зокрема положення Женевських конвенцій та Римського статуту, є зовнішньою рамкою для притягнення до відповідальності за воєнні злочини та для реформи юстиції, дружньої до дитини. Проаналізовано висновки Ради ЄС щодо стратегії прав дитини що є підґрунтям для формування комплексної політики без дискримінації, зміцнення юстиції, дружньої до дитини, та розвитку стійкості дітей у цифровому суспільстві.

Наголошено, що довгостроковий успіх захисту залежить від стратегічної імплементації міжнародних стандартів, що включає запобігання ретравматизації, комплексну психосоціальну підтримку та відновлення правового статусу та ідентичності дітей, які повертаються з окупації. Таким чином, дослідження формує бачення подальших інституційних пріоритетів для успішної повоєнної відбудови України.

Література

1. European Council of the European Union. Council adopts conclusions on the rights of the child. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/09/council-adopts-conclusions-rights-child/

2. Аналітичний звіт «Мілітаризація українських дітей на тимчасово окупованих територіях України». URL: https://cpd.gov.ua/reports/analitychnyj-zvit-militaryzacziya-ukrayinskyh-ditej-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny/

3. Виявлення ознак травми у дітей, які постраждали від війни. URL: https://www.executiveinsight.ch/application/files/2416/7083/3854/Childhood_war_trauma_leaflet_Ukrainian.pdf

4. Діти війни. Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини у 2022 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny

5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни
двід 12 серпня 1949 року. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

6. З окупованих територій до Росії вивезли понад 19,5 тисяч дітей, але цифра не точна. ОПУ. Суспільне Новини. URL: https://suspilne.media/430455-z-okupovanih-teritorij-do-rosii-vivezli-ponad-195-tisac-ditej-ale-cifra-ne-tocna-upovnovazena-prezidenta/

7. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми (переклад Антон Льовін, Ольга Поєдинок, Лідія Сивко). URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/ files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf

8. Звіт Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини «Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській та Сумській областях в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 22 грудня 2022 року. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-UKR.pdf

9. Кліщук Л. Як пропаганда рф забирає дитинство і життя молоді в окупації та чому Україні важливо протистояти мілітаризації на ТОТ. URL: https://armyinform.com.ua/2025/01/31/yak-propaganda-rf-zabyraye-dytynstvo-i-zhyttya-molodi-v-okupacziyi-i-chomu-ukrayini-vazhlyvo-protystoyaty-militaryzacziyi-na-tot/

10. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 254% D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

11. Мануїлова К. В. Міжнародні стандарти захисту прав та свобод дітей під час збройних конфліктів як найбільш вразливої категорії осіб. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-8

12. Поради батькам під час війни. ЮНІСЕФ 2022. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/ 18131/file/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%BC%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8.pdf

13. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text

14. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL:https://zakon.rada. gov.ua/ laws/show/ 995 _588#Text

15. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2022-2027) «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства». https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4

Інформація про автора:
Юзікова Наталія Семенівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49044, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0879-2228

DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-48

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ НА БАЗІ СИСТЕМИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

Юшкевич О. Г.

ВСТУП

Повномасштабна збройна агресія з боку ворожої держави проти України зумовила появу нових, раніше нехарактерних для національної правової системи викликів, що особливо гостро проявилися у сфері захисту прав дитини. В умовах воєнного стану відбувається суттєве порушення фундаментальних прав неповнолітніх: спостерігається зростання кількості дітей-жертв злочинів, поширення випадків насильства у сім'ї та поза нею, збільшення числа внутрішньо переміщених осіб серед дітей, а також втрата дітьми належного виховного середовища у зв'язку із сирітством чи роз'єднанням сімей. Зазначене вимагає пошуку таких правових механізмів, які були б здатні не лише формально реагувати на факти протиправної поведінки, а й забезпечувати відновлення соціального та психологічного добробуту дітей, сприяти їхній інтеграції у суспільство.

Класична каральна модель кримінальної юстиції, що ґрунтується переважно на застосуванні санкцій, продемонструвала свою обмеженість у справах за участю неповнолітніх. Вона не завжди забезпечує реальний захист їхніх прав, нерідко поглиблює вторинну віктимізацію та формує у підлітків відчуження від соціуму. У зв'язку з цим у сучасному науковому дискурсі та правозастосовній практиці зростає інтерес до відновного правосуддя, яке розглядається як гуманістична альтернатива каральним інструментам. Його сутність полягає не у відплаті за вчинене, а у відновленні справедливості шляхом примирення сторін конфлікту, відшкодування шкоди, ресоціалізації правопорушника та зменшення соціальної напруги[1].

Для українського суспільства, як і для більшості країн світу, надзвичайно актуальною є проблема зростання рівня злочинності та потреба у відновленні відчуття безпеки у громадах. Саме від того, наскільки люди почуваються захищеними у своєму середовищі, залежить їхній добробут, стан здоров'я, довіра до інститутів держави та

[1] Неледва Н. В. Процедури відновного правосуддя щодо неповнолітніх як специфічні складники формування сучасної ювенальної юстиції в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 76.

впевненість у майбутньому. Без належної охорони прав дітей, що в умовах воєнного стану перебувають у найуразливішому становищі, неможливо забезпечити стабільність та стійкий розвиток суспільства. Тому закономірним є зрушення акцентів у правовій політиці з каральних механізмів на відновні практики, які враховують потреби потерпілих, правопорушників і громади в цілому.

Ухвалення у липні 2024 року спільного наказу Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України та Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176[2] стало важливим кроком у напрямі інституціоналізації відновних підходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Зазначеним актом було затверджено Порядок реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними або обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (далі – Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх). У межах Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх відновне правосуддя реалізується у формі медіації, що здійснюється сертифікованими медіаторами системи безоплатної правничої допомоги. Передбачено добровільну участь сторін, укладення угод за результатами примирення та врахування їх під час розгляду кримінальних проваджень. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс інтересів учасників конфлікту, зменшити рівень рецидиву та створити умови для більш ефективної ресоціалізації неповнолітніх.

Актуальність дослідження визначається необхідністю поєднання міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, із сучасною українською практикою, яка формується у складних умовах воєнного стану. Аналіз нормативних засад і практичної реалізації Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх дає можливість оцінити відповідність національних правових механізмів вимогам гуманізації правосуддя, а також окреслити перспективи подальшого розвитку відновних практик у вітчизняній правовій системі.

1. Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх у світлі міжнародних стандартів

Міжнародні стандарти у сфері захисту прав дитини становлять цілісну правову основу для формування та розвитку відновного правосуддя у національних юрисдикціях. Вони визначають ключові

[2] Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: Наказу Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 22.07.2024 № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.

орієнтири, яких держави повинні дотримуватися при створенні власних інституційних та правових механізмів, спрямованих на забезпечення справедливого та гуманного ставлення до неповнолітніх у конфлікті із законом.

Під міжнародними стандартами відновного правосуддя доцільно розуміти сукупність зразків, принципів і керівних положень, що розробляються на міждержавному рівні з метою впровадження та поширення відновних практик у різних країнах та культурних контекстах. Вони можуть включати як обов'язкові міжнародно-правові зобов'язання (закріплені у конвенціях чи договорах), так і рекомендаційні положення, адресовані державам з метою формування відповідної кримінальної політики, визначення засад відновних процесів, статусу та ролі медіатора, а також процесуальних гарантій для учасників таких процедур.

Здебільшого ці стандарти розробляються універсальними міжнародними організаціями, зокрема Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН) та Радою Європи, або ж виникають у результаті узгодження міждержавних позицій шляхом прийняття міжнародних договорів, конвенцій чи рекомендацій, спрямованих на захист прав людини та забезпечення доступу до правосуддя. При цьому важливо підкреслити, що на сьогодні не існує жодного імперативного міжнародного акта, який був би спеціально присвячений визначенню стандартів відновного правосуддя чи медіації як його базової форми. Утім, їхні ключові елементи сформульовані у низці міжнародних документів загального характеру, що регламентують права дитини та принципи гуманізації юстиції.

Таким чином, міжнародні стандарти відновного правосуддя мають інтегративний характер: вони поєднують норми універсального й регіонального рівня, рекомендаційні та обов'язкові положення, утворюючи основу для побудови національних моделей правосуддя, дружнього до дитини. Саме з цієї системи джерел виростає сучасна практика держав, у тому числі й України, зокрема у межах Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх.

Нормативна база відновного правосуддя за участю неповнолітніх є доволі розгалуженою, оскільки охоплює широкий спектр джерел – від імперативних міжнародно-правових актів, що мають обов'язковий характер для держав-учасниць, до рекомендаційних документів «м'якого права», які формують методологічні орієнтири правозастосування. Вона може бути систематизована за різними

критеріями, зокрема за юридичною силою, рівнем дії (універсальні чи регіональні), а також за предметом регулювання[3].

На думку Н. Крестовської, К. Стриєк та І. Федорич, міжнародні стандарти відновного правосуддя доцільно розподіляти на дві групи. По-перше, імперативні стандарти, закріплені у міжнародно-правових актах, що мають обов'язковий характер для держав-учасниць (прикладом є Конвенція ООН про права дитини). По-друге, диспозитивні стандарти, сформульовані у міжнародних документах, які не наділені юридичною обов'язковістю, проте містять вагомі рекомендації для держав щодо впровадження відповідної політики чи процедур. Саме такі акти «м'якого права» (soft law) відіграють важливу роль у формуванні сучасної моделі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, адже задають методологічні орієнтири й визначають основні принципи його реалізації[4].

Водночас, як зауважує Ю. Микитин, європейські правові акти у сфері відновного правосуддя доцільно класифікувати на загальні та спеціальні. Загальні акти здебільшого закріплюють концептуальну основу для впровадження відновного підходу у кримінальне судочинство, їхні положення є подібними за змістом і зводяться до необхідності реформування процесуальної системи з урахуванням відновної парадигми. Натомість спеціальні акти Ради Європи спрямовані безпосередньо на регламентацію медіації у кримінальних провадженнях, що дозволяє говорити про поглиблений рівень розвитку стандартів у цій сфері[5].

Водночас, для аналітичних цілей доцільним видається виокремлення ключових міжнародних документів, які визначили засадничі принципи відновного правосуддя за участю неповнолініх: Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989[6], Мінімальних стандартних правил ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх від 29.11.1985 (Пекінські правила)[7], Керівних принципів Комітету міністрів Ради

[3] Сорочан Д. А. Міжнародно-правові стандарти прав дитини та ювенальна юстиція. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 207-208.

[4] Медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх: навчальний посібник / укладачі: Н. Крестовська, К. Стриєк, І. Федорич за заг. ред. О. Калашник. Київ, 2024. С. 70.

[5] Микитин Ю. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. Відновне правосуддя в Україні. 2010. № 1-4. С. 59.

[6] Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[7] Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158593___158593.

Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, від 17.11.2010[8], а також Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018[9]. Саме ці акти створили правову основу, яка визначає сучасні підходи до побудови гуманістичної моделі юстиції, дружньої до дитини, зокрема, Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх.

Так, Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989[10] стала основоположним міжнародним документом, який визначив сучасний гуманістичний підхід до неповнолітніх у сфері правосуддя[11]. Стаття 40 Конвенції ООН про права дитини закріплює комплекс міжнародних стандартів поводження з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом. Центральним положенням є визнання права кожної дитини, яка підозрюється чи обвинувачується у порушенні кримінального законодавства, на ставлення, що сприяє розвитку її почуття гідності та значущості, виховує повагу до прав і свобод інших та забезпечує умови для ресоціалізації і виконання корисної ролі у суспільстві. У такий спосіб визначається базова орієнтація не на репресивний підхід, а на відновний, спрямований на інтеграцію дитини в соціальне середовище.

З цією метою Конвенція ООН про права дитини[12] закріплює низку фундаментальних гарантій: презумпцію невинуватості, право на своєчасне та зрозуміле інформування про висунуті обвинувачення, доступ до правової допомоги, розгляд справи компетентним і незалежним органом у справедливому судовому процесі, захист від примусу щодо зізнань, можливість оскарження рішень, право на переклад та збереження приватності на всіх стадіях провадження[13]. Водночас держави-учасниці зобов'язані розвивати спеціалізовані інститути й процедури, орієнтовані саме на дітей: встановлювати мінімальний вік кримінальної відповідальності, впроваджувати

[8] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17.11.2010 р. URL https://rm.coe.int/16804c2188.

[9] Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018. URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetuministriv-radi-evropi.

[10] Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[11] Позігун І.О. Міжнародні стандарти захисту прав дітей. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 3. С. 159.

[12] Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[13] Реньов Є.В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дитини: ретроспективний огляд та аналіз сучасних тенденцій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 512.

альтернативи судовому розгляду та застосовувати виховні, опікунські, консультативні й освітні заходи замість позбавлення волі.

У цій системі координат чітко простежується логіка відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Конвенція ООН про права дитини[14] фактично задає стандарт, за яким реагування на правопорушення дитини повинно бути спрямоване на усунення шкоди, виховання відповідальності та примирення із суспільством, а не на ізоляцію чи репресивне покарання. Саме тому медіація та інші відновні процедури постають природним інструментом реалізації ст. 40 Конвенції ООН про права дитини[15], адже поєднують правові гарантії із виховним і соціально-психологічним впливом, забезпечуючи баланс між інтересами дитини, потерпілої сторони та громади.

Конвенція ООН про права дитини[16] стала не лише основоположним документом у сфері захисту прав дитини, а й задала вектор розвитку сучасних моделей правосуддя, дружнього до дітей. Її положення, зокрема ст. 40, орієнтують держави на впровадження процедур, що відповідають відновному підходу, – від забезпечення процесуальних гарантій до створення умов для ресоціалізації неповнолітніх. Цей міжнародний стандарт знайшов своє відображення у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, де медіація визначена як ключовий інструмент примирення сторін, відшкодування шкоди та відновлення соціальних зв'язків неповнолітніх. Таким чином, українська Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх є прикладом імплементації положень Конвенції ООН про права дитини у національну практику.

Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх від 29.11.1985 (Пекінські правила)[17] стали першим спеціалізованим міжнародним актом, що цілеспрямовано регламентував засади функціонування ювенальної юстиції. Їхнє значення полягає в окресленні гуманістичного та виховного підходу до дітей, які перебувають у конфлікті із законом, на відміну від традиційної репресивної моделі кримінальної юстиції. Документ сформував

[14] Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[15] Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

[16] Там само.

[17] Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158593___158593.

концептуальну основу, яка визначила подальший розвиток міжнародних стандартів у сфері поводження з неповнолітніми правопорушниками[18].

У центрі уваги Пекінських правил[19] перебуває ідея застосування кримінальних санкцій щодо неповнолітніх має розглядатися лише як крайній захід. Відповідно, пріоритетними повинні бути альтернативні механізми реагування на протиправну поведінку дитини, які орієнтуються на виховання, соціальну підтримку, створення умов для виправлення та запобігання повторним правопорушенням. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між необхідністю реагування на правопорушення та захистом прав дитини, для якої ізоляція та криміналізація можуть мати вкрай негативні наслідки.

Особливе значення у Пекінських правилах[20] має принцип доцільності. Він передбачає можливість уникнення офіційного судового процесу у випадках, коли цього потребують інтереси дитини, потерпілого та суспільства в цілому. Запровадження цього принципу відображає відновну природу ювенальної юстиції: держава визнає, що судове переслідування не завжди є найбільш ефективним засобом досягнення справедливості, натомість більш доцільними можуть бути примирні процедури, медіація, застосування виховних або соціально орієнтованих заходів.

Окремо Пекінські правила[21] закріплюють низку важливих принципів, серед яких індивідуалізація підходу до кожної дитини, пропорційність заходів до тяжкості вчиненого діяння та врахування конкретних обставин її життя. Документ також підкреслює значення участі громади у процесах ресоціалізації неповнолітніх, що підкреслює соціальну природу відновного правосуддя. Така залученість дозволяє забезпечити не лише виправлення дитини, а й відновлення довіри між усіма сторонами правопорушення – правопорушником, потерпілим і суспільством у цілому.

У логіці Пекінських правил[22] Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх акцентує увагу на виховному ефекті заходів, їх

[18] Широкова-Мурараш О.Г. Вдосконалення системи відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх за мінімальними стандартними правилами ООН («Пекінські правила»). Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2020. № 5. С. 117-131. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-745x.5.2020.203695.

[19] Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158593___158593.

[20] Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158593___158593.

[21] Там само.

[22] Там само.

пропорційності та індивідуалізації з урахуванням віку, життєвих обставин і психологічного стану дитини. Важливим є й передбачене залучення до процесу не лише правопорушника та потерпілого, але й законних представників неповнолітнього, медіаторів, а також громади. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам, адже спрямований на те, щоб дитина усвідомила наслідки своїх дій, відновила соціальні зв'язки й повернула довіру з боку оточення. Таким чином, Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх демонструє практичну імплементацію засад Пекінських правил у національний правопорядок. Вона підтверджує, що відновне правосуддя може ефективно функціонувати як альтернатива каральним санкціям, водночас забезпечуючи баланс між інтересами дитини, потерпілого та суспільства.

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, від 17.11.2010[23] є важливим міжнародно-правовим актом регіонального характеру, що стосується країн Європи, і встановлює стандарти для держав-членів Ради Європи у сфері правосуддя, дружнього до дитини. У документі підкреслюється, що будь-яка судова чи адміністративна процедура має враховувати вік, рівень зрілості та індивідуальні потреби дитини. Йдеться про право дитини бути вислуханою, брати участь у процесі на умовах, які не створюють додаткової травматизації, а також мати гарантії доступності інформації, зрозумілої для її віку. Важливо, що Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, від 17.11.2010 побудовані навколо низки основоположних засад, серед яких: участь дитини у процесі; забезпечення її найкращих інтересів; повага до гідності; захист від дискримінації; а також дотримання принципу верховенства права. Саме ці орієнтири визначають європейську модель правосуддя, дружнього до дітей, і надають державам-членам Ради Європи чіткі методологічні орієнтири у сфері ювенальної юстиції.

Ключовим елементом Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей[24], є орієнтація на захист від повторної віктимізації: процедури мають проводитися у безпечному середовищі, з дотриманням права на приватність, недопущенням публічного приниження чи зайвої експозиції дитини у процесі. Важливо, що документ не обмежується лише кримінальним провадженням, а

[23] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17.11.2010. URL https://rm.coe.int/16804c2188.

[24] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17.11.2010. URL: https://rm.coe.int/16804c2188.

поширює стандарти на всі сфери, де дитина може стикатися з правосуддям – від сімейних спорів до адміністративних проваджень. Це робить Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей[25], універсальним орієнтиром для побудови системи юстиції, дружньої до дитини.

Особливу увагу в документі приділено питанню правосуддя, дружнього до дітей, під час судового розгляду. Серед ключових положень визначено: забезпечення доступу дитини до суду та судового процесу; гарантування юридичних послуг та належного представництва; право бути почутою та висловлювати свої думки; уникнення невиправданих затримок під час провадження; організація процесу, середовища та мови, дружніх до дітей; а також належне врегулювання порядку отримання свідчень та заяв від дітей[26],[27]. Ці положення деталізують стандарти участі дитини у правосудді, надаючи їй не лише формальні, а й реальні можливості бути повноправним учасником процесу.

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей[28], також наголошують на підготовці спеціалізованих кадрів, які повинні володіти професійними знаннями та навичками роботи з дітьми. Юристи, судді, прокурори й соціальні працівники мають бути здатні проводити процедури таким чином, щоб вони були зрозумілими для дитини й відповідали її психологічним особливостям. У цьому документі чітко простежується акцент на мультидисциплінарному підході, що інтегрує правові, соціальні та психологічні аспекти у сфері захисту прав дітей.

Положення Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей[29], Ради Європи повною мірою узгоджуються з Програмою відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Зокрема, в українській моделі передбачено створення безпечних умов проведення медіації, які виключають додаткову травматизацію дитини й сприяють відновленню її довіри до суспільних інститутів. Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх також забезпечує право неповнолітнього бути вислуханим: думка

[25] Там само.

[26] Шорнікова С.О. Правосуддя, дружнє до дитини: шляхи вдосконалення підтримки вразливих осіб у судовій системі України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Випуск 85: частина 4. С. 356.

[27] Хмелевська Н.В. Зміст юстиції, дружньої до дитини. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 4. С. 165.

[28] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17.11.2010. URL: https://rm.coe.int/16804c2188.

[29] Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17.11.2010. URL https://rm.coe.int/16804c2188.

дитини враховується під час примирення, що відповідає європейському стандарту залучення. Крім того, узгодження простежується у вимозі щодо залучення кваліфікованих медіаторів, які мають спеціальну підготовку для роботи з неповнолітніми та здатні забезпечити індивідуальний підхід.

Так, відповідно до Порядку підтвердження спеціалізації медіатора для надання послуг з медіації, що забезпечуються центрами з надання безоплатної правничої допомоги, затвердженого наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 15.08.2024 № 95[30] (далі – Порядок), на нормативному рівні передбачено окрему спеціалізацію «медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх осіб». Цей Порядок визначає механізм підтвердження спеціалізації медіатора, включеного до Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги, для надання послуг з медіації за відповідними категоріями спорів (конфліктів), у яких проведення медіації забезпечують центри. Спеціалізація підтверджується сертифікатом про проходження спеціалізованої підготовки медіатора відповідно до Закону України «Про медіацію»[31], виданим суб'єктом освітньої діяльності за навчальною програмою щодо проведення медіації у визначених категоріях спорів. Таким чином, Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх реалізує європейську ідею доступного, зрозумілого та дружнього до дітей правосуддя, що створює передумови для ефективної ресоціалізації та відновлення соціальної справедливості.

Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018[32] є міжнародно-правовим документом, який комплексно окреслюють місце й роль відновного правосуддя у кримінальних справах. У ній наголошено, що відновне правосуддя може застосовуватися на всіх стадіях кримінального процесу – від досудового розслідування до виконання вироку. Водночас підкреслюється, що відновне правосуддя може набувати різних організаційних форм: медіації між правопорушником і потерпілим, кримінально-правової

[30] Про затвердження Порядку підтвердження спеціалізації медіатора для надання послуг з медіації, проведення якої забезпечують центри з надання безоплатної правничої допомоги: Наказ Координаційного центру з надання правової допомоги від 15.08.2024 № 95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0095419-24#Text.

[31] Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

[32] Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018. URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetuministriv-radi-evropi.

медіації, відновних чи сімейних конференцій, а також «кіл примирення» чи «кіл визначення покарання». Така широта підходів свідчить про універсальність відновних практик і їхню здатність адаптуватися до правових і культурних особливостей різних держав.

Регламентовано також, що відновні практики не є другорядними чи допоміжними, а становлять рівноцінний і повноцінний інструмент кримінальної юстиції, спрямований на досягнення справедливості через примирення сторін та усунення шкоди. Водночас він містить ключові орієнтири: добровільність участі сторін, неупередженість і незалежність медіатора, врахування вразливості потерпілих, забезпечення безпеки учасників процесу, пропорційність заходів та необхідність державної підтримки інституційної бази відновного правосуддя[33]. Особливе місце займають принципи участі та відшкодування шкоди. Вони виходять із того, що сторони повинні мати реальну можливість брати активну участь у вирішенні питань, пов'язаних із наслідками злочину, а результати мають бути спрямовані на відновлення порушених прав, відносин і суспільної рівноваги. Це підкреслює відмінність від традиційного кримінального процесу, де основний акцент робиться на покаранні, а не на відновленні. Важливим є й положення про інформовану згоду: участь у відновному правосудді можлива лише за умови, що сторони були повністю поінформовані про свої права, характер процедури, її наслідки та можливі механізми оскарження. Таке положення гарантує добровільність участі, підсилює легітимність відновних процедур та захищає інтереси як потерпілих, так і правопорушників.

Закріплені у Рекомендації CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018[34] принципи відновного правосуддя знайшли безпосереднє відображення у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, яка впроваджується в Україні. Обидва документи виходять із розуміння, що відновні практики не є лише допоміжними інструментами, а виступають рівноцінною альтернативою традиційним механізмам кримінальної юстиції.

Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх конкретизує рекомендації Ради Європи через впровадження медіації як основної форми відновного правосуддя для неповнолітніх

[33] Куйбіда Р., Рибак В., Середа М. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). 2021. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf.

[34] Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018. URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetuministriv-radi-evropi.

правопорушників[35]. Передбачена можливість застосування медіації вже на досудовій стадії, що узгоджується із європейським стандартом раннього залучення відновних процедур. Крім того, українська модель інтегрує елемент інформованої згоди: неповнолітній і потерпілий перед початком процесу отримують детальну інформацію про свої права, характер медіації та її наслідки, що повністю відповідає вимогам добровільності та захисту прав сторін.

Таким чином, Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх не лише відображає загальні положення Рекомендації CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018[36], але й слугує прикладом практичної імплементації європейських стандартів у національне законодавство й правозастосовну практику. Це свідчить про спрямованість України на гармонізацію з європейськими підходами та утвердження гуманістичної моделі кримінальної юстиції.

2. Реалізація Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх в Україні

Запровадження Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх[37] в Україні у 2024 році стало важливим кроком у напрямі практичної імплементації міжнародних стандартів у сфері ювенальної юстиції. Цей інноваційний проєкт базується на принципах гуманізму, відновлення порушених відносин і ресоціалізації дитини, яка вчинила правопорушення, та водночас спрямований на забезпечення прав потерпілих і відновлення суспільної злагоди. Реалізація Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх спирається на комплекс нормативно-правових актів, інституційне забезпечення з боку державних органів і мережу підготовлених медіаторів, що дозволяє говорити про формування нової моделі реагування на правопорушення неповнолітніх, відмінної від традиційної каральної юстиції.

---

[35] Фоміна Т.Г. Медіація у кримінальному провадженні: новели законодавства та перспективи його вдосконалення. *Право і Безпека*. 2022. № 1. С. 104.

[36] Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету міністрів державам-членам щодо відновного правосуддя у кримінальних справах. URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetuministriv-radi-evropi.

[37] Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: Наказу Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 22.07.2024 № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.

Нормативно-правове підґрунтя реалізації Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх є комплексним і поєднує норми загального та спеціального законодавства. Базовим актом, що започаткував функціонування Програми, став спільний наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України та Офісу Генерального прокурора від 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх»[38]. Його положення визначають організаційні засади впровадження Програми, порядок залучення учасників та інституційне забезпечення процедури медіації.

Водночас наказ посилається на низку нормативних джерел, які формують системну основу відновного правосуддя. Зокрема, Закон України «Про медіацію»[39] закріплює правове визначення медіації, умови її проведення та вимоги до кваліфікації медіатора. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»[40] визначає порядок надання такої допомоги та залучення центрів з надання безоплатної правничої допомоги як ключових інституційних партнерів Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх (п. 14 ст. 17). Закон України «Про прокуратуру»[41] регламентує повноваження прокурорів щодо участі у кримінальному провадженні та ініціювання застосування відновних процедур (ч. 2 ст. 9). Організаційні засади діяльності міністерств, що відповідають за реалізацію Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх, ґрунтуються на Положенні про Міністерство юстиції України[42] (п. 10) та Положенні про Міністерство внутрішніх справ України[43] (п. 9).

Крім того, правову основу Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх утворюють положення Кримінального кодексу

[38] Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: Наказу Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 22.07.2024 № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.

[39] Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

[40] Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n452.

[41] Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n73.

[42] Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#n153.

[43]Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#n108.

України[44], який визначає підстави та види кримінальної відповідальності неповнолітніх (зокрема, стст. 45-48, ст. 66), а також Кримінального процесуального кодексу України[45], що передбачає механізми звільнення від кримінальної відповідальності за умови відшкодування шкоди чи примирення з потерпілим (зокрема, ч. 4 ст. 56, п. 7 ч. 1 ст. 284, ст. 497). Саме поєднання кримінально-правових і кримінально-процесуальних норм із спеціальними положеннями про медіацію дозволяє інтегрувати відновний підхід у національну правову систему.

Таким чином, реалізація Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх забезпечується багаторівневим нормативно-правовим механізмом, що поєднує положення матеріального й процесуального кримінального права, спеціальне законодавство про медіацію та безоплатну правничу допомогу, а також підзаконні акти, що визначають компетенцію державних органів. Така конструкція забезпечує відповідність Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх як міжнародним стандартам, так і національним правовим реаліям.

Важливою складовою нормативного забезпечення Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх є акти, спрямовані на регламентацію організаційних та фінансових аспектів діяльності медіаторів. Зокрема, Наказ Координаційного центру з надання правничої допомоги «Деякі питання оплати послуг з медіації медіаторам, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги» від 30.06.2025 № 28[46] визначає механізм укладення центрами з надання безоплатної правничої допомоги договорів з медіаторами, включеними до Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги (зокрема, договору про співпрацю центру з надання безоплатної правничої допомоги з медіатором щодо надання послуг з медіації; договору про надання послуг з медіації, проведення якої забезпечують центри з надання безоплатної правничої допомоги; договору про відшкодування витрат, пов'язаних з наданням послуг з медіації).

Комплексний підхід до фінансового забезпечення відображено у постанові Кабінету Міністрів України від 19.01.2024 № 63 «Деякі питання оплати послуг перекладачів і медіаторів, які залучаються

[44] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

[45] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

[46] Деякі питання оплати послуг з медіації медіаторам, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: Наказ Координаційного центру з надання правничої допомоги від 30.06.2025 № 28. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/07/nakaz-28-30062025.pdf.

центрами з надання безоплатної правничої допомоги»[47], визначає механізм виплати винагороди, відшкодування витрат, пов'язаних з наданням послуг з медіації, медіаторам, включеним до Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги.

Крім того, інституційну основу функціонування Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх становить Наказ Міністерства юстиції України від 28.11.2022 № 5298/5 «Про затвердження Порядку ведення Координаційним центром з надання правничої допомоги Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги, Порядку проведення конкурсного відбору медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги»[48], що визначає механізм формування та ведення Координаційним центром з надання правничої допомоги Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги, а також користування ним та механізм проведення конкурсного відбору медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги, з метою включення їх до Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги[49].

Таким чином, зазначені акти становлять комплексну регламентацію, яка охоплює фінансові, організаційні та кадрові аспекти забезпечення Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Вони підсилюють інституційну сталість моделі відновного правосуддя та сприяють її практичній ефективності, оскільки поєднують правові гарантії з реальними механізмами підтримки діяльності медіаторів.

Для повного розуміння функціонування Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх важливо окреслити організаційно-правові засади її реалізації щодо неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених, а також проаналізувати способи координації між органами юстиції, прокуратури, поліції та центрами з надання безоплатної правничої допомоги.

---

[47] Деякі питання оплати послуг перекладачів і медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.2024 № 63. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63-2024-%D0%BF#Text.

[48] Про затвердження Порядку ведення Координаційним центром з надання правничої допомоги Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги, Порядку проведення конкурсного відбору медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 28.11.2022 № 5298/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1499-22#Text.

[49] Порядок проведення конкурсного відбору медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 28.11.2022 № 5298/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1500-22#n4.

Порядок реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» містить визначення основних понять, що використовуються у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Зокрема, у ньому уточнено, що «відновне правосуддя» – це спеціальна форма реагування на правопорушення, у межах якої неповнолітній і потерпілий за сприяння медіатора спільно працюють над подоланням наслідків злочину, відновленням довіри та досягненням примирення. Визначено також поняття «угода за результатами медіації», «ресоціалізація неповнолітнього», «додаткові заходи виховного впливу». Така дефініційна база важлива для уніфікації термінології, адже надає чітке нормативне закріплення категоріям, які раніше використовувались здебільшого у доктринальному вимірі.

Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх реалізує відновний підхід у сфері кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, зосереджуючись на відшкодуванні шкоди потерпілому, його відновленні та реінтеграції, запобіганні повторним правопорушенням, а також ресоціалізації дитини через мінімізацію впливу ризикових факторів, що зумовлюють девіантну поведінку. У межах Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх забезпечується організація ефективної комунікації між неповнолітнім правопорушником і потерпілим, проводиться медіація як ключовий механізм примирення, а за необхідності застосовуються додаткові заходи, спрямовані на реінтеграцію та соціальну адаптацію неповнолітнього.

Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх застосовується за наявності сукупності визначених умов: існування потерпілого, наявність неповнолітнього у статусі підозрюваного чи обвинуваченого, визнання ним факту події кримінального правопорушення, а також добровільної згоди обох сторін на участь у процедурі. Дія Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх поширюється і на осіб, які досягли повноліття на момент ухвалення рішення про її застосування, за умови, що кримінальне правопорушення було вчинене ними у неповнолітньому віці.

Реалізація Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх здійснюється за чітким процедурним алгоритмом, який спрямований на забезпечення правової визначеності та дотримання принципів добровільності, конфіденційності та врахування найкращих інтересів дитини.

Перший етап – інформування учасників. Неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому, його законним представникам та

потерпілому надається письмова пам'ятка про суть Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх, її мету та можливі наслідки участі. Цей документ виконує функцію попереднього ознайомлення сторін з основними засадами відновного правосуддя та дозволяє прийняти усвідомлене рішення щодо подальшої участі. Важливим є те, що пам'ятка сформульована у доступній та зрозумілій формі, що відповідає віковим особливостям неповнолітніх.

Другий етап – подання заяви про участь. Сторони, які виявили бажання взяти участь у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, подають заяву, де фіксують своє волевиявлення. Ця процедура надає процесу формалізованості та гарантує, що медіація здійснюватиметься виключно за ініціативою учасників, а не в силу примусу чи адміністративного тиску.

Третій етап – отримання згоди. Обов'язковою умовою є надання письмової згоди як неповнолітнім, так і потерпілим (або їх законними представниками) медіатору, який надсилає відповідні згоди на участь у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх до центрів з надання безоплатної правничої допомоги. Згода охоплює підтвердження добровільності участі, розуміння суті процесу та його можливих наслідків. Цей етап відповідає міжнародним стандартам, зокрема принципу інформованої згоди, закріпленому у Рекомендації CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018[50].

Четвертий етап – проведення медіації, яка починається з укладання договору про проведення медіації. Медіація здійснюється кваліфікованим медіатором, який пройшов спеціалізовану підготовку. Її зміст полягає у створенні безпечного простору для діалогу, де неповнолітній має можливість усвідомити наслідки свого діяння, взяти відповідальність та запропонувати шляхи відшкодування шкоди, а потерпілий – висловити власні потреби та очікування. Роль медіатора полягає у сприянні комунікації, збереженні балансу між сторонами та забезпеченні конструктивного перебігу процедури. Важливо, що кожна зустріч у межах медіації підлягає фіксації у протоколі зустрічі, який засвідчує зміст обговорення, досягнуті домовленості та перебіг процесу, що гарантує належний рівень процесуальної прозорості та відповідальності.

[50] Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018. URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetuministriv-radi-evropi.

П’ятий етап – укладення угоди за результатами медіації. За підсумками переговорів складається письмова угода, яка відображає досягнуті домовленості: вибачення, відшкодування шкоди, участь у виховних чи соціально корисних заходах, виконання певних зобов’язань. Угода за результатами медіації засвідчує факт примирення сторін і стає підставою для подальшого врахування результатів медіації у кримінальному провадженні.

Шостий етап – врахування результатів у кримінальному процесі. Органи прокуратури та суд зобов’язані враховувати виконану угоду. Це може призвести до звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, закриття кримінального провадження чи розгляду угоди як обставини, що пом’якшує покарання. Таким чином, угода набуває юридичної значущості та інтегрується у процесуальний контекст.

Сьомий етап – звітність і моніторинг. За результатами завершеної медіації центри безоплатної правничої допомоги готують звіт, який передається органам юстиції для узагальнення статистичних даних і оцінки ефективності Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Це створює підґрунтя для подальшого вдосконалення відновних практик і підтверджує, що впровадження Програми має системний і контрольований характер.

Таким чином, алгоритм реалізації Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх є багатоступеневим і включає не лише формальні процесуальні дії, а й виховні, психологічні та соціальні елементи. Його структура відповідає міжнародним стандартам і водночас інтегрована у національну систему кримінальної юстиції.

Упродовж першої половини 2025 року відбулися низка круглих столів на тему «Хід реалізації та перші результати Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними чи обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення», під час яких було представлено та обговорено Інформаційно-аналітичний звіт за період з 9 вересня 2024 року по 16 червня 2025 року[51]. Відповідно до Інформаційно-аналітичного звіту, найбільш активно відновні процедури застосовувались на досудовій стадії, що узгоджується з міжнародними рекомендаціями про необхідність раннього залучення медіації. Значна частина випадків завершилася укладенням угод між неповнолітніми правопорушниками та потерпілими, що дало підстави для закриття

[51] Хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». Інформаційноаналітичний звіт з 09 вересня 2024 року по 16 червня 2025 року. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/informaczijno-analitychnyj-zvit-vidnovne-pravosuddya-2025.pdf.

кримінальних проваджень або звільнення від відповідальності у зв'язку з примиренням.

Статистичні дані Інформаційно-аналітичного звіту засвідчують, що упродовж вересня 2024 – червня 2025 року до центрів з надання безоплатної правничої допомоги надійшло 133 згоди на участь у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Найбільшу кількість випадків ініційовано слідчими (78, або 59%), що підтверджує ключову роль досудового розслідування у запуску відновних процедур. Прокурорами було передано 31 згоду (23%), дізнавачами – 23 (17%), тоді як захисники чи представники потерпілих виступили ініціаторами лише в одному випадку.

Ключовим викликом у механізмі реалізації Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх є обмежена роль судів. Судді не наділені повноваженнями щодо інформування або ініціювання участі у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, навіть якщо провадження перебуває на стадії судового розгляду. Єдиними суб'єктами, які можуть ініціювати процедуру в цей період, залишаються захисники та представники потерпілих. До того ж аналіз судової практики демонструє відсутність єдиного підходу до врахування результатів участі неповнолітніх у Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх: у частині рішень суди беруть її до уваги, в інших – згадують лише формально, не зазначаючи впливу на остаточне рішення. Додатковою проблемою є відсутність належного механізму моніторингу виконання угод за результатами медіації та загальної оцінки ефективності Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Чинне регулювання не містить чітко визначених індикаторів успішності, що ускладнює вимірювання результативності та подальше вдосконалення практики відновного правосуддя за участю неповнолітніх.

Серед ключових обмежень Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх слід виокремити категорії неповнолітніх, які не можуть бути її учасниками. По-перше, це діти, яким виповнилося 14 років і які вчинили суспільно небезпечні діяння, але не досягли віку кримінальної відповідальності. По-друге, це неповнолітні, які вчинили кримінальні правопорушення, що завдали шкоди державі чи суспільним інтересам і не передбачають наявності потерпілої сторони з процесуальним статусом (правами та обов'язками потерпілого). До цієї категорії належать, зокрема, правопорушення проти основ національної безпеки України та низка інших складів злочинів.

Таким чином, аналіз ходу реалізації пілотного проєкту засвідчує його результативність та відповідність міжнародним стандартам відновного правосуддя. Подальший розвиток Програми відновного правосуддя за

участю неповнолітніх потребує розширення інституційної мережі медіаторів, удосконалення системи фінансування та посилення моніторингу ефективності, однак уже на цьому етапі вона стала важливим чинником гуманізації кримінальної політики щодо неповнолітніх в Україні.

Реалізація Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх в Україні демонструє поступовий перехід від карально-репресивної моделі кримінальної юстиції до гуманістично орієнтованої, заснованої на відновному підході. Запровадження чітко врегульованого алгоритму – від інформування та згоди сторін до проведення медіації, укладення угоди та її врахування у кримінальному провадженні – забезпечує реалізацію принципів добровільності, конфіденційності, рівності учасників і врахування найкращих інтересів дитини. Програма Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх охоплює комплексний набір заходів, що включає діалог між сторонами, компенсацію завданої шкоди, ресоціалізацію неповнолітніх та інтеграцію додаткових соціально-виховних механізмів, спрямованих на зниження ризику повторних правопорушень.

Інституційна побудова Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх спирається на взаємодію органів юстиції, прокуратури, поліції, центрів безоплатної правничої допомоги та підготовлених медіаторів, що створює умови для її ефективного функціонування. Нормативне закріплення спеціалізації медіаторів, врегулювання фінансування їхньої діяльності та ведення офіційного реєстру сприяють стабільності та прозорості механізму. У такий спосіб Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх формує національну практику, орієнтовану на відновлення соціальної справедливості, захист прав потерпілих та ресоціалізацію неповнолітніх, що відповідає сучасним викликам у сфері кримінальної політики України.

ВИСНОВКИ

Аналіз міжнародних стандартів відновного правосуддя та їх імплементації у вітчизняну правову систему засвідчив послідовний рух України у напрямі гармонізації ювенальної юстиції з європейськими та універсальними підходами. У документах ООН і Ради Європи сформовано базові принципи, які визначають сучасний зміст відновного правосуддя: добровільність участі сторін, акцент на відшкодуванні шкоди, повага до гідності та особистої автономії дитини, пропорційність заходів, розвиток спеціалізованих інституційних механізмів. У цьому контексті особливого значення набувають Конвенція ООН про права дитини, Пекінські правила, Керівні принципи Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей та Рекомендація CM/Rec(2018)8

Комітету Міністрів Ради Європи. Вони заклали концептуальні засади ювенальної юстиції та задали орієнтири для формування національних моделей, зокрема й української Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх.

Запровадження Програми відновного правосуддя для неповнолітніх означає перехід від фрагментарних ініціатив до цілісної та інституційно закріпленої моделі ювенальної юстиції. Її особливістю є інтеграція правових норм із виховними та соціальними практиками, що забезпечує баланс між інтересами дитини, потерпілого та суспільства. Завдяки створенню єдиного механізму взаємодії органів юстиції, прокуратури, поліції та системи безоплатної правничої допомоги відновні процедури поступово набувають статусу реальної альтернативи традиційному кримінальному переслідуванню.

Наявність чітко врегульованих процедур, спеціалізованої підготовки медіаторів і системи контролю за результатами дозволяє говорити про становлення в Україні нової моделі реагування на дитячу злочинність. Вона спрямована не лише на усунення завданої шкоди, а й на формування відповідальної поведінки неповнолітніх, зменшення ризиків повторної криміналізації та відновлення довіри до інститутів правосуддя. У такий спосіб відновне правосуддя перетворюється на дієвий інструмент сучасної кримінальної політики, що поєднує міжнародні стандарти та національні потреби в умовах воєнних викликів.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено проблематику впровадження відновного правосуддя за участю неповнолітніх в Україні у контексті міжнародних стандартів ювенальної юстиції. Акцент зроблено на тому, що традиційна каральна модель кримінального судочинства не забезпечує належного рівня ресоціалізації дітей та відновлення прав потерпілих, що обумовлює необхідність пошуку альтернативних підходів. Проаналізовано ключові міжнародно-правові акти ООН та Ради Європи, які закріплюють базові принципи відновного правосуддя: добровільність, пропорційність, повагу до гідності дитини та спрямованість на відшкодування шкоди. Показано, що положення цих актів знайшли своє відображення у національній Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, запровадженій у 2024 році.

Окрему увагу приділено аналізу нормативно-правової бази Програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх, інституційним механізмам її реалізації та процедурному алгоритму: від інформування учасників до укладення угоди за результатами медіації й врахування її у кримінальному провадженні. Визначено, що ключовим нововведенням

стало закріплення спеціалізації «медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх», що гарантує належний рівень професійної підготовки медіаторів. Наголошено, що Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх спрямована не лише на подолання наслідків правопорушення, а й на ресоціалізацію неповнолітніх, зменшення ризику повторних злочинів та відновлення довіри до правосуддя. Зроблено висновок, що українська модель відновного правосуддя поєднує міжнародні стандарти та національні особливості, відповідає викликам воєнного часу і формує підґрунтя для сталого розвитку ювенальної юстиції.

Література

1. Неледва Н. В. Процедури відновного правосуддя щодо неповнолітніх як специфічні складники формування сучасної ювенальної юстиції в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2021. № 52. С. 76-80. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.52.17.

2. Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: Наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 22.07.2024 № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.

3. Сорочан Д. А. Міжнародно-правові стандарти прав дитини та ювенальна юстиція. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 207-208.

4. Медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх: навчальний посібник / укладачі: Н. Крестовська, К. Стриєк, І. Федорич за заг. ред. О. Калашник. Київ, 2024. 142 с.

5. Микитин Ю. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2010. № 1–4. С. 53–62.

6. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

7. Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158593___158593.

8. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17.11.2010. URL: https://rm.coe.int/16804c2188.

9. Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи, присвячена відновному правосуддю у кримінальних справах, від 03.10.2018. URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetuministriv-radi-evropi.

10. Позігун І.О. Міжнародні стандарти захисту прав дітей. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 3. С. 158-163. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.3.26.

11. Реньов Є.В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дитини: ретроспективний огляд та аналіз сучасних тенденцій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 511-513. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/126.

12. Широкова-Мурараш О.Г. Вдосконалення системи відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх за мінімальними стандартними правилами ООН («Пекінські правила»). *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. № 5. С. 117-131. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-745x.5.2020.203695.

13. Шорнікова С.О. Правосуддя, дружнє до дитини: шляхи вдосконалення підтримки вразливих осіб у судовій системі України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Випуск 85: частина 4. С. 356-363. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.53.

14. Хмелевська Н.В. Зміст юстиції, дружньої до дитини. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 4. С. 163–168. DOI: https://doi.org/10.32782/39221533.

15. Про затвердження Порядку підтвердження спеціалізації медіатора для надання послуг з медіації, проведення якої забезпечують центри з надання безоплатної правничої допомоги: Наказ Координаційного центру з надання правової допомоги від 15.08.2024 № 95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0095419-24#Text.

16. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

17. Куйбіда Р., Рибак В., Середа М. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). 2021. URL: https://www.osce.org/files/f/ documents/f/9/488050.pdf.

18. Фоміна Т.Г. Медіація у кримінальному провадженні: новели законодавства та перспективи його вдосконалення. *Право і Безпека*. 2022. № 1. С. 104–114. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.11.

19. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n452.

20. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n73.

21. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#n153.

22. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#n108.

23. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

24. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

25. Деякі питання оплати послуг з медіації медіаторам, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: Наказ Координаційного центру з надання правничої допомоги від 30.06.2025 № 28. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/07/nakaz-28-30062025.pdf.

26. Деякі питання оплати послуг перекладачів і медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.2024 № 63. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63-2024-%D0%BF#Text.

27. Про затвердження Порядку ведення Координаційним центром з надання правничої допомоги Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги, Порядку проведення конкурсного відбору медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 28.11.2022 № 5298/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1499-22#Text.

28. Порядок проведення конкурсного відбору медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 28.11.2022 № 5298/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1500-22#n4.

29. Хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». Інформаційно-аналітичний звіт з 09 вересня 2024 року по 16 червня 2025 року. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/informaczijno-analitychnyj-zvit-vidnovne-pravosuddya-2025.pdf.

Інформація про автора:
Юшкевич Олена Геннадіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Харківського національного університету внутрішніх справ,
вул. Шевченка, 13 а, м. Кам'янець-Подільський, 32316, Україна
https://orcid.org/0000-0003-0024-6070

НОТАТКИ

НОТАТКИ

The project was implemented with the support of

CUESC

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:
Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Колективна монографія

Підписано до друку 30.12.2025. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 71,61. Тираж 100. Замовлення № 1225-110.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Українсько-польське наукове видавництво «Liha-Pres»
79000, м. Львів, вул. Технічна, 1
87-100, м. Торунь, вул. Лубіцка, 44
Телефон: +38 (050) 658 08 23
E-mail: editor@liha-pres.eu
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6423 від 04.10.2018 р.